

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 8997

CALL No. Sa8Km/G.N.B.

D.G.A. 79

Parts 5 & 6

(Udyoga & Bhīṣma)

~~D 3204.2^o~~

॥ अथ श्रीमहाभारते उद्योगपर्व प्रारभ्यते ॥

Sa8Km
G.N.B.

पुस्तक

8597

4717

XB

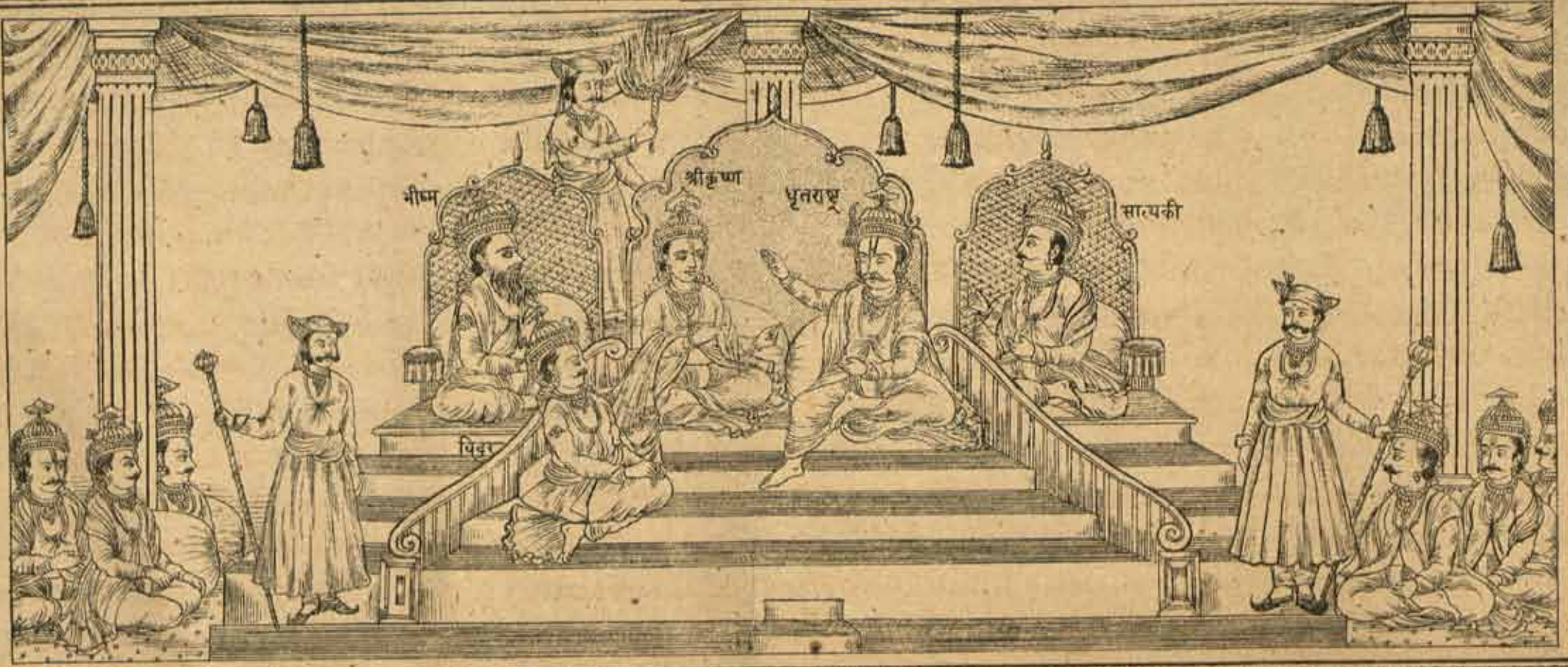
CENTRAL ZOOLOGICAL
LIBRARY DELHI

Acc. No. 8997.....

Date. 25.7.57.....

Call No. 5A8Km.....

G.M.B

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीमद्रोपालमानम्यश्रीलक्ष्मणपदानुगः ॥ नीलकंठोभावदीपंकरोत्पद्योगपर्वणि ॥ १ ॥ गोपालनारायणलक्ष्मणार्याधीरेशगंगाधरनीलकंठाः ॥ चित्तामणिः सांवा-
वश्चपूज्यादिशंतुसर्वेश्वरोमर्तिमे ॥२॥ भारतेसारमुद्योगभित्तिवृद्धानुशासनं ॥ अतोविस्तरतस्तत्रव्याख्यानमुपपद्यते ॥३॥ अभिमन्योःस्वपक्षाः यादवपांडवाद्याः तस्यैवविवाहं कृत्वा मुदिता
अमृवाग्नितिशेषः । प्रतीताःप्रबुद्धाः १ मणयोमुक्ताप्रवालादयः तेषांप्रवेकोजालादिरूपःसमूहः तेनउत्तमरत्नैःहीरपद्मरागाद्यैश्चचित्रा । 'मणिःस्त्रीपुंसयोरश्मजातौमुक्तादिकेष्वापि'इतिमोदिनी २
॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमम् ॥ देवीसरस्वतीचैवततो जयमुदीरयेत् १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कृत्वावि-
वाहंतुकुरुप्रवीरास्तदाऽभिमन्योर्मुदिताःस्वपक्षाः ॥ विश्रम्यरात्रावुपसिप्रतीताःसभांविराटस्यततोऽभिजग्मुः १ सभातुसामत्स्यपतेःसमृद्धामणिप्रवेकोत्तमरत्न
चित्रा ॥ न्यस्तासनामाल्यवतीसुगंधातामभ्ययुस्तेनरराजवृद्धाः २ अथासनान्याविशतांपुरस्तादुमौविराटद्वपदौनरेंद्रौ ॥ वृद्धौचमान्यौपृथिवीपतीनांपित्रासमं
रामजनार्दनौच ३ पांचालराजस्यसमीपतस्तुशिनिप्रवीरःसहरोहिणेयः ॥ मत्स्यस्यराज्ञस्तुसुसन्निकृष्टोजनार्दनश्चैवयुधिष्ठिरश्च ४ सुताश्चसर्वेद्वपदस्यराज्ञो
भीमार्जुनौमाद्रवतीसुतौच ॥ प्रबुध्रसांबौचयुधिप्रवीरौविराटपुत्रैश्चसहाभिमन्युः ५ सर्वेचशूराःपितृभिःसमानावीर्येणरूपेणबलेनचैव ॥ उपाविशन्द्रौपदेयाः
कुमारसुवर्णचित्रेषुवरासनेषु ६ ततोपविष्टेषुमहारथेषुविराजमानाभरणांबरेषु ॥ रराजसाराजवतीसमृद्धाग्रैरिवद्यौर्विमलैरुपेता ७ ततःकथास्तेसमवाययु-
क्ताःकृत्वाविचित्राःपुरुषप्रवीराः ॥ तस्थुर्मुहूर्तपरिचितयंतःकृष्णंनृपास्तेसमुदीक्षमाणाः ८ कथांतमासाद्यचमाधवेनसंधाडिताःपांडवकार्यहेतोः ॥ तेराजसिं-
हाःसहिताह्यशृण्वन्वाक्यंमहार्थंमुमहोदयंच ९ ॥ श्रीकृष्णउवाच ॥ सर्वैर्भवद्भिर्विदितंयथाऽयंयुधिष्ठिरःसौबलेनाक्षवत्याम् ॥ जितोनिहत्याऽपहृतंचराज्यंवनप्रवा-
सेसमयःकृतश्च १० शक्तेर्विजेतुंतरसामर्हीचसत्येस्थितैःसत्यरथैर्यथावत् ॥ पांडोऽसुतैस्तद्रतमुग्ररूपंवर्षाणिषट्सप्तचर्चीर्णमश्र्यैः ११ त्रयोदशश्चैवसुदुस्त-
रोऽयमज्ञायमानैर्भवतांसमीपे ॥ क्लेशानसह्यान्विविधान्सहद्भिर्महात्माभिश्चापिवनेनिविष्टम् १२ एतैःपरप्रेष्यनियोगयुक्तैरिच्छद्भिराप्तंस्वकुलेनराज्यम् ॥ ए-
वंगतेधर्मसुतस्यराज्ञोदुर्योधनस्यापिचयद्वितंस्यात् १३ तच्चितयध्वंकुरुपुंगवानांधर्म्यंचयुक्तंचयशस्करंच ॥ अधर्मयुक्तंचकामयेतराज्यंसुराणामपिधर्म-
राजः १४ धर्मार्थयुक्तंतुमहीपतित्वंग्रामेऽपिकस्मिंश्चिदयंभूषेत् ॥ पित्र्यंहिराज्यंविदितंचपाणांयथाऽपकृष्टंभृतराष्ट्रपुत्रैः १५ मिथ्योपचारेणयथाह्यनेनक-
चलंमहत्प्राप्तमसह्यरूपम् ॥ नचापिपार्थोविजितोरणेतैःस्वतेजसाभृतराष्ट्रस्यपुत्रैः १६ तथाऽपिराजासहितःसुहृद्भिरभीप्सतेऽनामयमेवतेषाम् ॥ यत्तुस्वयं
पांडुसुतैर्विजित्यसमाहृतंभूमिपतीन्प्रपीड्य १७ तत्प्रार्थयंतपुरुषप्रवीराःकुंतीसुतामाद्रवतीसुतौच ॥ बालास्त्वमेतौर्विवैरुपायैःसंप्रार्थिताहंतुममित्रसंघैः १८
आविशतामुपविष्टौ । पित्रावसृजेवेन ३ रौहिणेयःवलरामः १ । ५ । ६ । ७ । ८ संधाडिताःसन्नद्धीकृताः महार्थसारार्थं महोदयंश्रेष्ठफलम् ९ अक्षवत्याच्युतकीडायां निहृत्याछलेन समयः
पणः १० सत्यरथैः सप्तपृथिव्येतेजांसि त्यक्त्वाव्याकाशौ उभयत्र अकुण्ठितोरयोयेषां तैरिति मध्यमपदलोपेन समासः सत्यं रथवदारो दुर्योगं तेषां वा पाठांतरे सत्यैकप्रियैः ११ । १२ । १३
१४ भूमयेतप्राप्तमिच्छेत् तद्भावार्थः १५ । १६ अनामयं कुशलं यत्तु धनादिकं स्वयमेव समाहृतं न पित्रादिभिः १७ । १८

१९ पारयित्वेति पाठे समाप्य २० अतो राज्यार्थप्रदानात् । कार्ये राज्यलाभनिमित्तं तैर्धार्तराष्ट्रैः कृतं विप्रकारं अपकारं निशम्य ज्ञात्वा तान्पाण्डवान् २१ यदि इमान् बाधेयुः तर्हि एतेऽपि तान् कौरवान् हन्युः इमे पाण्डवाः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ १ अर्धराज्यस्य विसृज्य तस्य कृते अर्धस्य राज्यस्यार्थे २ राज्यं राज्यार्थं ३ । ४ । ५ बलं चतुरंगं निगमो नीतिशास्त्रं ते उभे प्रधानेभ्यो श्रुतेन कालेन च वृद्धाः । वृत्ता इति पाठे श्रुतं कालवृत्तं सर्वसंहारकत्वं ये स्ते ६ समागतेषु समाया मिति शेषः

राज्यं जिहीर्षाद्विरसद्विरुद्धैः सर्वे च तद्दोषं विदितं यथावत् ॥ तेषां च लोभं प्रसमीक्ष्य वृद्धं धर्मज्ञतां चापि युधिष्ठिरस्य १९ संबंधितां चापि समीक्ष्य तेषां मार्तिकुरुध्वंसाहिताः पृथक् च ॥ इमे च सत्येऽभिरताः सदैव तं पालयित्वा समयं यथावत् २० अतोऽन्यथा तैरुपचर्यमाणा हन्युः समेतान् वृतराष्ट्रपुत्रान् ॥ तैर्विप्रकारं च निशम्य कार्ये सुहृज्जनास्तान् परिवारयेयुः २१ युद्धेन बाधेयुरिमांस्तथैवं तैर्बाध्यमाना युधिष्ठितांश्च हन्युः ॥ तथाऽपि नेमेऽल्पतया समर्थास्तेषां जयायेति भवेन्मतं वः २२ समेत्य सर्वे सहिताः सुहृद्विस्तेषां विनाशाय यतेयुरेव ॥ दुर्योधनस्यापि मतं यथावत् न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति २३ अज्ञायमाने च मते परस्य किं स्यात्समारभ्य तमं मतं वः ॥ तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः शुचिः कुलीनः पुरुषोऽप्रमत्तः २४ दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां राज्यार्थप्रदानाय युधिष्ठिरस्य ॥ निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य धर्मार्थयुक्तं मधुरं समंच २५ समाददेवाक्यमथाग्रजोऽस्य संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् २६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरोहितयाने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ बलदेव उवाच ॥ श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य वाक्यं यथा धर्मवदर्थवच्च ॥ अजातशत्रोश्चाहितां हितं च दुर्योधनस्यापि तथैव राज्ञः १ अर्धहिराज्यस्य विसृज्य वीराः कुंतीसुतास्तस्य कृतं यतं ते ॥ प्रादाय चार्धं वृतराष्ट्रपुत्रः सुखी सहास्माभिरतीव मोदेत् २ लब्ध्वा हिराज्यं पुरुषप्रवीराः सम्यक् प्रवृत्तेषु परेषु चैव ॥ ध्रुवं प्रशांताः सुखमाविशेयुस्तेषां प्रशांतिश्चाहितं प्रजानाम् ३ दुर्योधनस्यापि मतं च वेतुं वक्तुं च वाक्यानि युधिष्ठिरस्य ॥ प्रियं च मे स्याद्यदि तत्र कश्चिद्भजेच्छमार्थं कुरुपाण्डवानाम् ४ समीक्ष्य मामेव्यं कुरुप्रवीरैर्विचित्रवीर्यं च महानुभावम् ॥ द्रोणं स पुत्रं विदुरं कृपं च गंधारराजं च समूतपुत्रम् ५ सर्वे च येऽन्ये वृतराष्ट्रपुत्रा बलप्रधाना निगमप्रधानाः ॥ स्थिताश्च धर्मेषु तथा स्वकेषु लोकप्रवीराः श्रुतकालवृद्धाः ६ एतेषु सर्वेषु समागतेषु परेषु वृद्धेषु च संगतेषु ॥ ब्रवीतु वाक्यं प्राणिपातयुक्तं कुंतीसुतस्यार्थकरं यथा स्यात् ७ सर्वास्वस्था सुचतेन कोप्याग्रस्तो हि सोऽर्थो बलमाश्रितैस्तैः ॥ प्रियाम्युपेतस्य युधिष्ठिरस्य द्यूते प्रसक्तस्य हतं च राज्यम् ८ निवार्यमाणश्च कुरुप्रवीरः सर्वैः सुहृद्विह्वलयमप्यतज्ज्ञः ॥ स दीव्यमानः प्रतिदीव्य चैनं गंधारराजस्य सुतं मताक्षं ९ हित्वा हि कर्णं च सुयोधनं च समाह्वय देवितुमाजमीढः ॥ दुरोदरास्तत्र सहस्रशोऽन्ये युधिष्ठिरो यान्विषहेतजे तुम् १० उत्सृज्य तान्सौ बलमेव चायं समाह्वय तेन जितोऽक्षमवत्याम् ॥ स दीव्यमानः प्रतिदेवनेन अक्षेणुनि त्यंतु पराङ्मुखेषु ११

७ वाक्यमेवाह सर्वास्विति सर्वथाऽपि तेषां पाण्डवानोऽप्याः भवद्भिरिति शेषः सोऽर्थोऽग्रस्तः वनवासादिप्रतिज्ञानिस्तीर्णेत्यर्थः बलं सत्यपालने सामर्थ्यं पूर्वकोपिता अपि अतः परं न कोप्या इति भावः ८ अर्थयुधिष्ठिरः अतज्ज्ञः द्यूतानभिज्ञः ९ । १० । ११

संरंभमाणः हतं कुर्वाणः संरब्धमान इति पाठे संवृद्धदर्प इत्यर्थः १२ । १३ युद्धे अनयः भविता भविष्यति इह सामोपाये सोऽर्थः अनयान् १४ । १५ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे बलदेववाक्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ यादृश आत्मा शुद्धः पापो वा तादृशं शुद्धं पापं वा भाषते १ । २ फलाफलवती सुपो लुक्कार्षः पूर्वसवर्णो वा २ तेतव वाक्यं तत्रापराधः शकुनेनैकश्चिदिति पूर्वोक्तं कौरवपक्षपातयुक्तं ४ । ५ यथाश्रद्धं द्यूते आसक्तिरहितामिव धर्मे जयः धर्मे निमित्तं जयः कुतः किंतु अधर्मे मूलक एव ते पांजय इत्यर्थः ६ । ७ प्राणिपते तदशरणागतो भवेत् पणं कृत्वा वनवासं प्रसंभमाणो विजितः प्रसह्य तत्रापराधः शकुनेनैकश्चित् ॥ तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तम् १२ तथा हि शक्यो वृतराष्ट्रपुत्रः स्वार्थेनेयोक्तुं पुरुषेण तेन ॥ अयुद्धमाकांक्षत कौरवाणां साम्रैव दुर्योधनमाह्वयध्वम् १३ साम्राजितोऽर्थोऽर्थकरो भवेत् युद्धेऽनयो भवितानेह सोऽर्थः १४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं ब्रुवत्येवमधुप्रवीरेशिनि प्रवीरः सहसोत्पपात ॥ तच्चापि वाक्यं परिनिन्द्य तस्य समाददेवाक्यमिदं समन्युः १५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि बलदेववाक्ये द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ सात्यकि उवाच ॥ यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते ॥ यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथा रूपं प्रभाषते १ संति वै पुरुषाः शूराः संतिका पुरुषास्तथा ॥ उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान् प्रति २ एकास्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहाबलौ ॥ फलाफलवती शाखेयथैकास्मिन् वनस्पतौ ३ नाभ्यमूयामिते वाक्यं ब्रुवतो लांगलध्वज ॥ ये तु शृण्वन्ति ते वाक्यं तान् सूयामि माधव ४ कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमापि ब्रुवन् ॥ लभते परिषन्मध्ये व्याहर्तुं मकुतोभयः ५ समाह्वय महात्मानं जितवंतोऽक्षकोविदाः ॥ अनक्षज्ञं यथाश्रद्धं तेषु धर्मजयः कुतः ॥ यदि कुंतीसुतं गेहे क्रीडन्तं भ्रातृभिः सह ६ अभिगम्य जयेयुस्ते तत्ते पांधर्मतो भवेत् ॥ समाह्वयतुराजानं क्षत्रधर्मरतं सदा ७ निरुत्या जितवंतस्ते किं नु तेषां परं शुभम् ॥ कथं प्राणिपते च्चायमिह कृत्वा पणं परम् ८ वनवासाद्विमुक्तस्तु प्राप्तः पैतामहं पदम् ॥ यद्ययं पापवित्तानि कामयेत युधिष्ठिरः ९ एवमप्ययमत्यंतं पराव्रार्हति याचितुम् ॥ कथं च धर्मयुक्तास्तेन च राज्यं जिहीर्षवः १० निवृत्तवासान् कौतेयान्य आहुर्विदिता इति ॥ अनुनीता हि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ११ नव्यवस्यंति पाण्डूनां प्रदातुं पैतृकं वसु ॥ अहंतु तान् शितैर्वाणैरनुनीय रणे बलात् १२ पादयोः पातयिष्यामि कौतेयस्य महात्मनः ॥ अथ तेन व्यवस्यंति प्राणिपाताय धीमतः १३ गमिष्यांति सहामात्याय मस्य सदनं प्रति ॥ नाहिते युयुधानस्य संरब्धस्य युयुत्सतः १४ वेगं समर्थाः संसोढुं वज्रस्येव महीधराः ॥ कोहिगांडीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं युधि ॥ मां चापि विषहेतुं कुद्वं कश्च भीमं दुरासदम् १५ यमौ च दधन्वानौ यमकालोपमयुती ॥ विराट्पुण्ड्रौ वैरौ यमकालोपमयुती १६ कोजिजीविपुरासादे दृष्टुं प्रचपार्धतम् ॥ पंचैतान् पाण्डवेयांस्तु द्रौपद्याः कीर्तिवर्धनान् १७

तिज्ञानिस्तीर्थं ८ पैतामहमिति न्यायलभ्यत्वं सूचितं ९ । १० विदिता अज्ञातचर्यायामिति शेषः अनुनीताः परिमितः कालः एतैरतिवाहित इति बोधिताः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ यमः शरीरात् प्राणानामुद्धर्ताः कालः आयुः परिच्छेदकर्ता १६ पाण्डवेयान् पाण्डवीद्रौपदीतत्पुत्रान् । पुंयोगलक्षणदीपं तादृशीभ्यां ढागिति ढक् १७

पांडूनां पांडुल्यनां पांडवानां १८ । १९ । २० तस्य पांडवस्य २१ । २२ । २३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठे ध्ये भारतभावे दीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ मधुरेण साम्रा १ कार्पण्यात्तद
समप्रमाणान्पांडूनां समवीर्यान्मदोक्तवान् ॥ सौभद्रं च महेश्वासममरैरपि दुःसहम् १८ गदप्रद्युम्नसां वांश्च कालसूर्यान्लोपमान् ॥ ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रं शकुनि
ना सह १९ कर्णं चैव निहत्या जावभिषेक्ष्यामपांडवम् ॥ नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छूनं हत्वाऽऽततायिनः २० अधर्म्यमयशस्यं च शात्रवाणां प्रयाचनम् ॥ हृदत
स्तस्य यः कामस्तं कुरुध्वमतां द्रिताः २१ निःसृष्टं धृतराष्ट्रेण राज्यं प्राप्नोतु पांडवः ॥ अद्य पांडुसुतो राज्यं लभतां वायुधिष्ठिरः २२ निहतावारणे सर्वे स्वप्स्यंति वसु
धातले २३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि सात्यकिः क्रोधवाक्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ इपद उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न
संशयः ॥ न हि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति १ अनुवर्त्स्यति तं चापि धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ॥ भीष्मद्रोणौ च कार्पण्यान्मौर्याद्राधेयसौबलौ २ बलदेवस्य वा
क्यं तु मम ज्ञानेन युच्यते ॥ एतद्विपुरुषेणाग्रे कार्यं सुनयमिच्छता ३ न तु वाच्यो मृदुवचो धार्तराष्ट्रः कथंचन ॥ न हि मार्दवसाध्योऽसौ पापबुद्धिर्भतो मम ४ गर्दभे
मार्दवं कुर्याद्गोपुतीक्ष्णं समाचरेत् ॥ मृदुदुर्योधने वा कथं यो ब्रूयात्पापचेतसि ५ मृदुवै मन्यते पापो भाषमाणमशक्तिकम् ॥ जितमर्थं विजानीयादबुधो मार्दवे सति ६
एतच्चैव करिष्यामो यत्नश्चक्रियतामिह ॥ प्रस्थापयामि त्रेभ्यो बलान्युद्योजयंतु नः ७ शल्यस्य घृष्टके तोश्च जयत्सेनस्य वा विभो ॥ केकयानां च सर्वेषां दूता गच्छंतु
शीघ्रगः ८ स च दुर्योधनो नूनं प्रेषयिष्यति सर्वशः ॥ पूर्वाभिपन्नाः संतश्च भजन्ते पूर्वचोदनम् ९ तत्त्वरध्वं न रं द्राणां पूर्वमेव प्रचोदने ॥ महाद्विकार्यं वोढव्यमिति मेव तं
ते मतिः १० शल्यस्य प्रेष्यतां शीघ्रं ये च तस्यानुगानृपाः ॥ भगदत्ताय राज्ञे च पूर्वसागरवासिने ११ अमितौ जसेतथोग्राय हार्दिकया याधकाय च ॥ दीर्घप्रज्ञायश्च रायरो
चमानाय वा विभो १२ आनीयतां बृहन्तश्च सेनाविंदुश्च पार्थिवः ॥ सेनजिप्सति विंध्यश्च चित्रवर्मा सुवास्तुकः १३ बाह्लीको मुंजकेशश्च चैद्याधिपतिरेव च ॥ सुपार्थश्च
सुबाहुश्च पौरवश्च महारथः १४ शकानां पल्लवानां च दरदानां च ये नृपाः ॥ सुरारिश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पार्थिवः १५ नीलश्च वीरधर्माचभूमिपालश्च वीर्यवान् ॥ दुर्ज
यो दंतवक्रश्च रुक्मी च जनमेजयः १६ आषाढो वायुवेगश्च पूर्वपाली च पार्थिवः ॥ भूरितेजो देवकश्च एकलव्यः सहात्मजैः १७ कारुषकाश्च राजानः क्षेमभूर्तिश्च वीर्य
वान् ॥ कांबोजाः कृषिका ये च पश्चिमानूपकाश्च ये १८ जयत्सेनश्च काश्यश्च तथापंचनदानृपाः ॥ काथपुत्रश्च दुर्द्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपाः १९ जानकिश्च सुशर्मा च म
णिमान्योऽतिमत्सकः ॥ पांशुराष्ट्राधिपश्चैव घृष्टकेतुश्च वीर्यवान् २० तुंडश्च दंडधारश्च बृहत्सेनश्च वीर्यवान् ॥ अपराजितो निषादश्च श्रेणिमान् वसुमानपि २१ बृहद्र
लोमहौजाश्च बाहुः परपुरंजयः ॥ समुद्रसेनो राजा च सहपुत्रेण वीर्यवान् २२ उद्भवः क्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः ॥ श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् २३
ब्रमक्षणेनैन्यात् २ ज्ञाने ज्ञानवतां समाजे न युज्यते अयुक्तमित्यर्थः एतद्वक्ष्यमाणं ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ पूर्वाभिपन्नाः पूर्वसाहाय्यार्थं दृताः पूर्वचोदनं पूर्वचोदनाप्रेरणायस्य तम् ९ । १०
११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३

उद्यो. ५
अ०
॥ ४ ॥

॥ २ ॥

२४ । २५ । २६ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॐ ॥ उपपन्नं युक्तं १ । २ संबंधकंतुल्यमिति पांडवेष्कुंतीद्वारा कुरुपुर्योधनकन्यायाः सावित्रीहरणात् कुमारश्चकलिगानामीश्वरोयुद्धदुर्मदः ॥ एतेषांप्रेष्यतांशीघ्रमेतद्विममरोचते २४ अयंचब्राह्मणोविद्वान्ममराजनपुरोहितः ॥ प्रेष्यतांघृतराष्ट्रायवाक्यमस्मै प्रदीयताम् २५ यथादुर्योधनोवाच्योयथाशांतनवोऽनृतपः ॥ घृतराष्ट्रोयथावाच्योद्रोणश्चरथिनांवरः २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिद्रुप दवाक्येचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ वासुदेवउवाच ॥ उपपन्नमिदंवाक्यंसोमकानांधुरंधुरे ॥ अर्थसिद्धिकरंराज्ञःपांडवस्यामितौजसः १ एतच्चपूर्वकार्येनःसुनी तममिकाक्षताम् ॥ अन्यथाह्याचरन्कर्मपुरुषःस्यात्सुबालिशः २ किंतुसंबंधकंतुल्यमस्माकंकुरुपांडुषु ॥ यथेष्टंवर्तमानेषुपांडवेषुचतेषुच ३ तेविवाहार्थमानी तावयंसर्वेतथाभवान् ॥ कृतेविवाहेमुदितागमिष्यामोऽग्रहान्प्रति ४ भवानवृद्धतमोराज्ञावियसाचश्रुतेनच ॥ शिष्यवत्तेवयंसर्वेभवामेहनसंशयः ५ भवंतंघृतराष्ट्र श्वसततंबहुमन्यते ॥ आचार्ययोःसखाचासिद्रोणस्यचकूपस्यच ६ सभवान्प्रेषयत्वद्यपांडवार्थकरंवचः ॥ सर्वेषांनिश्चितंतत्रःप्रेषयिष्यतियद्भवान् ७ यदिता वच्छमंकुर्यान्न्यायेनकुरुपुंगवः ॥ नभवेत्कुरुपांडूनांसौभ्रात्रेणमहान्क्षयः ८ अथदर्पान्वितोमोहान्नकुर्याद्घृतराष्ट्रजः ॥ अन्येषांप्रेषयित्वाचपश्चादस्मान्समाह्वयेः ९ ततोदुर्योधनोमंदःसहामात्यःसर्वांधवः ॥ निष्ठामापत्स्यतेमूढःकुट्टेगांडीवधन्वि १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसत्कृत्यवाष्णेयंविराटःपृथिवीपतिः ॥ गृहात्प्रस्थापयामाससगणंसहबांधवम् ११ द्वारकांतुगतेरुष्णेयुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ चक्रुःसांग्रामिकंसर्वविराटश्चमहीपतिः १२ ततःसंप्रेषयामासविराटःसहबां धवैः ॥ सर्वेषांभूमिपालानांहृपदश्चमहीपतिः १३ वचनात्कुरुसिंहानांमत्स्यपांचालयोश्चते ॥ समाजग्मुर्महीपालाःसंप्रहृष्टामहाबलाः १४ तच्छ्रुत्वापांडुपुत्राणां समागच्छन्महद्वलम् ॥ घृतराष्ट्रसुताश्चापिसमानिन्युर्महीपतीन् १५ समाकुलामहीराजनकुरुपांडवकारणात् ॥ तदासमभवत्कृत्स्नासंप्रयाणेमहीक्षिताम् १६ संकुलाचतदाभूमिश्चतुरंगवलान्विता ॥ बलानितेपावीराणामागच्छंतिततस्ततः १७ चालयंतीविगांदेवीसपर्वतवनामिमाम् ॥ ततःप्रज्ञावयोवृद्धपांचाल्यः स्वपुरोहितम् ॥ कुरुभ्यःप्रेषयामासयुधिष्ठिरमतेस्थितः १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिपुरोहितयानेपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॐ ॥ द्रुपदउवाच ॥ भूतानांप्राणिनःश्रेष्ठाःप्राणिनांबुद्धिजीविनः ॥ बुद्धिमत्सुनराःश्रेष्ठानरेष्वपिद्विजातयः १ द्विजेषुवैद्याःश्रेयांसोवैद्येषुकृतबुद्धयः ॥ कृतबुद्धिषु कर्तारःकर्तृषुब्रह्मवादिनः २ सभवान्कृतबुद्धीनांप्रधानइतिमेमतिः ॥ कुलेनचविशिष्टोऽसिवयसाचश्रुतेनच ३ प्रज्ञयासदृशश्चासिशुक्रेणागिरसेनच ॥ विदितं चापितेसर्वेयथावृत्तःसकौरवः ४

१।२।३।४।५।६ वचःसंदेशवाक्यं ७।८ प्रेषयित्वा दूतमिति शेषः ९ निष्ठां नाशं । 'निष्ठानिष्पत्तिनाशां तथाऽनानिर्वहणेषु च' इति विश्वः १०।११।१२।१३।१४।१५।१६
१७।१८ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावं दीपे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १ वैद्याः विद्यावंतः कृतबुद्धयः सिद्धांतज्ञाः २।३।४

५।६।७।८।९।१० एतस्मिन्नंतरे शत्रुपुमित्रानामेकीरणेव्यापृतेष्वित्यर्थः ११ लंबमानेविलंबकुर्वाणे १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ ॥ इतिउद्योगपर्व

पांडवश्चयथावृत्तःकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ धृतराष्ट्रस्यविदितेवांचेताःपांडवाःपरैः ५ विदुरेणानुनीतोऽपिपुत्रमेवानुवर्तते ॥ शकुनिर्बुद्धिपूर्वोहेकुंतीपुत्रंसमाह
यत् ६ अनक्षज्ञमताक्षःसन्क्षत्रवृत्तेस्थितंशुचिम् ॥ ततथावंचयित्वातुधर्मराजंयुधिष्ठिरम् ७ नकस्यांचिदवस्थाराराज्यंदास्यांतिवैस्वयम् ॥ भवांस्तुधर्म
संयुक्तंधृतराष्ट्रंब्रुवन्वचः ८ मनांसितस्ययोधानांध्रुवमावर्तयिष्यति ॥ विदुरश्चापितद्वाक्यंसाधयिष्यतितावकम् ९ भीष्मद्रोणकृपादीनांभिदंसंजनयिष्यति ॥
अमात्येषुचभिन्नेषुयोधेषुविमुखेषुच १० पुनरेकत्रकरणंतेषांकर्मभविष्यति ॥ एतस्मिन्नंतरेपार्थाःसुखमेकाग्रबुद्धयः ११ सेनाकर्मकरिष्यंतिद्रव्याणांचैवसंच
यम् ॥ विद्यमानेषुचस्वेषुलंबमानेतथात्वयि १२ नतथातेकरिष्यंतिसेनाकर्मनसंशयः ॥ एतत्प्रयोजनंचात्रप्राधान्येनोपलभ्यते १३ संगत्याधृतराष्ट्रश्चकुर्याद्व
र्म्यवचस्तव ॥ सभवान्धर्मयुक्तश्चधर्म्यतेषुसमाचरन् १४ कृपालुषुपरिक्रेशान्पांडवीयान्प्रकीर्तयन् ॥ वृद्धेषुकुलधर्मचब्रुवन्पूर्वरनुष्ठितम् १५ विभेत्स्यतिमनां
स्येषामितिमेनात्रसंशयः ॥ नचतेभ्योभयंतेऽस्तिब्राह्मणोह्यसिवेदवित् १६ दूतकर्मणियुक्तश्चस्थविरश्चविशेषतः ॥ सभवान्पुण्ययोगेनमुहुर्तेनजयेनच ॥ कौरवे
यान्प्रयात्वाशुकीतेयस्यार्थसिद्धये १७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथाऽनुशिष्टःप्रययौद्रुपदेनमहात्मना ॥ पुरोधायतसंपन्नोनगरंनगसाह्वयम् १८ शिष्यैःपरि
वृतोविद्वाननीतिशास्त्रार्थकोविदः ॥ पांडवानांहितार्थायकौरवान्प्रतिजग्मिवान् १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिपुरोहितयानेषष्ठो
ऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ पुरोहितंतेप्रस्थाप्यनगरंनगसाह्वयम् ॥ दूतान्प्रस्थापयामासुःपार्थिवेभ्यस्ततस्ततः १ प्रस्थाप्यदूतानन्यत्र
द्वारकांपुरुषर्षभः ॥ स्वयंजगामकौरव्यःकुंतीपुत्रोघनंजयः २ गतेद्वारवर्तीकृष्णबलदेवेचमाधवे ॥ सहवृष्ण्यंधकैःसर्वैर्भोजैश्चशतशस्तदा ३ सर्वमागमयामासपां
डवानांविचेष्टितम् ॥ धृतराष्ट्रात्मजोराजायुद्धैःप्रणिहितैश्चरैः ४ सश्रुत्वामाधवंयांतंसदश्चैरनिलोपमैः ॥ बलेननातिमहताद्वारकामभ्ययात्पुरीम् ५ तमेवादि
वसंचापिकौंतेयःपांडुनंदनः ॥ आनर्तनगरीरम्यांजगामाशुघनंजयः ६ तौयात्वापुरुषव्याघ्रौद्वारकांकुरुनंदनौ ॥ सुप्तंददृशतुःकृष्णंशयानंचाभिजग्मतु ७
ततःशयानेगोविंदेप्रविवेशसुयोधनः ॥ उच्छीर्षतश्चकृष्णस्यनिषसादवरासने ८ ततःकिरीटीतस्यानुप्रविशेमहामनाः ॥ पश्चाच्चैवसकृष्णस्यप्रहोऽतिष्ठत्कृतां
जलिः ९ प्रतिबुद्धःसवाष्णेयोददर्शाग्रेकिरीटिनम् ॥ सतयोःस्वागतंकृत्वायथावत्प्रतिपूज्यतौ १० तदागमनजहेतुंप्रच्छमधुसूदनः ॥ ततोदुर्योधनःकृष्णमु
वाचप्रहसन्निव ११ विग्रहेऽस्मिन्भवान्साह्यंममदातुमिहार्हति ॥ समंभिभवतःसख्यंममचैवार्जुनेऽपिच १२

णिनीलकंठीयेभारतमावदीपे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ १।२।३ आगमयामास ज्ञातवान् ४।५।६।७।८।९।१०।११।१२

१३।१४।१५।१६ प्रवारणंइप्सितप्रदानं । 'काम्यदानंप्रवारणम'इतिविश्वः । पूर्वमर्हः त्वत्तःकनिष्ठत्वादित्यर्थः १७।१८।१९।२०।२१।२२।२३

तथासंबंधकंतुल्यमस्माकंत्वयिमाधव ॥ अहंचाभिगतःपूर्वत्वामद्यमधुसूदन १३ पूर्वचाभिगतंसंतोभजंतेपूर्वसारिणः ॥ त्वंचश्रेष्ठतमोलोकेसतामद्यजनार्दन
१४ सततंसंमतश्चैवसदृत्तमनुपालय ॥ कृष्णउवाच ॥ भवानभिगतःपूर्वमत्रमेनास्ति संशयः ॥ दृष्टस्तुप्रथमंराज नमयापार्थोघनंजयः १५ तवपूर्वाभिगमना
त्पूर्वचाप्यस्यदर्शनात् ॥ साहाय्यमुभयोरेवकरिष्यामिसुयोधन १६ प्रवारणंतुबालानांपूर्वकार्यमिति श्रुतिः ॥ तस्मात्प्रवारणंपूर्वमर्हःपार्थोघनंजयः १७ मत्सं
हननतुल्यानांगोपानामर्बुदंमहत् ॥ नारायणाइतिख्याताःसर्वेसंग्रामयोधिनः १८ तेवायुधिदुराधर्षाभवंत्वेकस्यसैनिकाः ॥ अयुध्यमानःसंग्रामेन्यस्तशस्त्रोऽ
हमेकतः १९ आभ्यामन्यतरंपार्थयत्तेहृद्यतरंमतम् ॥ तदृणीतांभवानग्रेप्रवार्यस्त्वंहिधर्मतः २० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुकृष्णेनकुंतीपुत्रोघनंजयः
अयुध्यमानंसंग्रामेवरयामासकेशवम् २१ नारायणममित्रघ्नंकामाज्जातमजंनृपु ॥ सर्वक्षत्रस्यपुरतोदेवदानवयोरपि २२ दुर्योधनस्तुतत्सैन्यंसर्वमावरयतदा ॥
सहस्राणांसहस्रंतुयोधानांप्राप्यभारत २३ कृष्णंचापहतंज्ञात्वासंप्रापपरमांसुदम् ॥ दुर्योधनस्तुतत्सैन्यंसर्वमादायपार्थिवः २४ ततोऽभ्ययाद्रीमवलोरौहिणे
यंमहाबलम् ॥ सर्वचागमनेहेतुंसतस्मैसंन्यवेदयत् ॥ प्रत्युवाचततःशौरिर्द्वार्तराष्ट्रमिदंवचः २५ ॥ बलदेवउवाच ॥ विदितंतेनरव्याघ्रसर्वंभवितुमर्हति ॥
यन्मयोक्तंविराटस्यपुरवैवाहिकेतदा २६ निष्ठह्योक्तोहृषीकेशस्त्वदर्थंकुरुनंदन ॥ मयासंबंधकंतुल्यमिति राजन्पुनःपुनः २७ नचतद्वाक्यमुक्तंवैकेशंप्रत्य
पद्यत ॥ नचाहमुत्सहेकृष्णांविनास्थातुमापिक्षणम् २८ नाहंसहायःपार्थस्यनापिदुर्योधनस्यवै ॥ इतिमेनिश्चिताबुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्यह २९ जातोऽसिभारतेवंशे
सर्वपार्थिवपूजिते ॥ गच्छयुध्यस्वधर्मेणक्षेत्रेणपुरुषर्षभ ३० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्येवमुक्तस्तुतदापरिष्वज्यहलायुधम् ॥ कृष्णंचापहतंज्ञात्वायुद्धान्मे
नेजितंजयम् ३१ सोऽभ्ययात्कृतवर्माणधृतराष्ट्रसुतो नृपः ॥ कृतवर्माददौतस्यसेनामक्षौहिणीतदा ३२ सतेनसर्वसैन्येनभूमिनेकुरुनंदनः ॥ वृतःपरिययौह
ष्टःसुहृदःसंप्रहर्षयन् ३३ ततःपीतांबरधरोजगत्स्त्रष्टाजनार्दनः ॥ गतेदुर्योधनेकृष्णःकिरीटिनमथाब्रवीत् ३४ अयुध्यमानःकांडुद्धिमास्थायाहंवृतस्त्वया ॥
॥ अर्जुनउवाच ॥ भवानसमर्थस्तान्सर्वान्निहतुंनात्रसंशयः ॥ निहतुमहमप्येकःसमर्थःपुरुषर्षभ ३५ भवांस्तुकीर्तिमांल्लोकेतद्यशस्त्वांगमिष्यति ॥ यशसां
चाहमप्यर्थीतस्मादसिमयावृतः ३६ सारथ्यंतुत्वयाकार्यमितिमेमानसंसदा ॥ चिररात्रेप्सितंकामंतद्भवान्कर्तुमर्हति ३७ ॥ वासुदेवउवाच ॥ उपपन्नमिदं
पार्थयत्स्पृष्टसिमयासह ॥ सारथ्यंतेकरिष्यामिकामःसंपद्यतांतव ३८

अपहतंरिक्तंरुतम् ३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८

१९ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ शल्यइति १ । २ । ३ । ४ । ५ येनयत्रदेशे तत्रयथो ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवंप्रमुदितःपार्थःकृष्णेनसहितस्तदा ॥ वृत्तोदाशार्हप्रवरैःपुनरायायुधिष्ठिरम् ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणि
कृष्णसारथ्यस्वीकारेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ ४९ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ शल्यःश्रुत्वातुदूतानांसैन्येनमहतावृतः ॥ अभ्ययात्पांडवानराजनसहपुत्रै
र्महारथैः १ तस्यसेनानिवेशोऽभूदध्यर्द्धमिवयोजनम् ॥ तथाद्विविपुलांसेनांविभर्तिसनरर्षभः २ अक्षौहिणीपतीराजनमहावीर्यपराक्रमः ॥ विचित्रकवचाःशू
राविचित्रध्वजकार्मुकाः ३ विचित्राभरणाःसर्वेविचित्ररथवाहनाः ॥ विचित्रस्रग्धराःसर्वेविचित्रांबरभूषणाः ४ स्वदेशेषाभरणावीराःशतसहस्रशः ॥ तस्यसे
नाप्रणेतारोवभूवुःक्षत्रियर्षभाः ५ व्यथयन्निवभूतानिकंपयन्निवमेदिनीम् ॥ शनैर्विश्रामयन्सेनांसययौयेनपांडवः ६ ततोदुर्योधनःश्रुत्वामहात्मानंमहारथम् ॥
उपायांतमभिद्रुत्यस्वयमानर्चभारत ७ कारयामासपूजार्थंतस्यदुर्योधनःसभाः ॥ रमणीयेषुदेशेषुतत्तत्राःस्वलंकृताः ८ शिल्पिभिर्विविधैश्चैवक्रोडास्तत्रप्रयो
जिताः ॥ तत्रमाल्यानिमांसानिभक्ष्यंपेयंचसत्कृतम् ९ कृपाश्चविविधाकारामनोहर्षविवर्धनाः ॥ वाप्यश्चविविधाकाराऔदकानिगृहाणिच १० सताःसभाः
समासाद्यपूज्यमानोयथाऽमरः ॥ दुर्योधनस्यसचिवैर्देशेदेशेसमंततः ११ आजगामसभामन्यादेवावसथवर्चसम् ॥ सतत्रविषयैर्युक्तैःकल्याणैरतिमानुषैः १२
मेनेऽभ्यधिकमात्मानमवमेनेपुरंदरम् ॥ पप्रच्छसततःप्रेष्यान्प्रहृष्टःक्षत्रियर्षभः १३ युधिष्ठिरस्यपुरुषाःकेऽत्रचकुःसभाइमाः ॥ आनीयंतांसमाकाराःप्र
देयार्हाहिमेमताः १४ प्रसादमेपांदास्यामिकुंतीपुत्रोऽनुमन्यताम् ॥ दुर्योधनायतत्सर्वकथयंतिस्मविस्मिताः १५ संप्रहृष्टोयदाशल्योदिदित्सुरपिजीवितम् ॥
गूढोदुर्योधनस्तत्रदर्शयामासमातुलम् १६ तं दृष्ट्वा मद्राजश्चज्ञात्वायत्नंचतस्यतम् ॥ परिष्वज्याब्रवीत्प्रीतइष्टोऽर्थोगृह्यतामिति १७ ॥ दुर्योधनउवाच ॥
सत्यवाग्भवकल्याणवरोवैममदीयताम् ॥ सर्वसेनाप्रणेतवैभवान्भवितुमर्हति १८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कृतमित्यब्रवीच्छल्यःकिमन्यक्रियतामिति ॥ कृत
मित्येवगांधारिःप्रत्युवाचपुनःपुनः १९ ॥ शल्यउवाच ॥ गच्छदुर्योधनपुरंस्वकमेवनरर्षभ ॥ अहंगमिष्येद्रुष्ट्वैयुधिष्ठिरमरिंदमम् २० दृष्ट्वायुधिष्ठिरंराजन्
क्षिप्रमेध्येनराधिप ॥ अवश्यंचापिद्रष्टव्यःपांडवःपुरुषर्षभः २१ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ क्षिप्रमागम्यताराजन्पांडवंवीक्ष्यपार्थिव ॥ त्वय्यधीनाःस्मराजेंद्रवरदा
नंस्मरस्वनः २२ ॥ शल्यउवाच ॥ क्षिप्रमेष्यामिभद्रंतेगच्छस्वस्वपुरंनृप ॥ परिष्वज्यतथाऽन्योन्यंशल्यदुर्योधनावुभौ २३ सतथाशल्यमामंयपुनराया
त्स्वकंपुरम् ॥ शल्योजगामकौंतेयानारुढ्यातुंकर्मतस्यतत् २४ उपप्लव्यंसगत्वातुस्कंधावारंप्राविश्यच ॥ पांडवानथतान्सर्वानशल्यस्तत्रदर्शह २५

दिदित्सुःदददानेऽस्यरूपं १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ गच्छस्वप्राप्तुहि स्वपुरंस्वराज्यं २३ । २४ उपप्लव्यंविराटनगरस्यप्रदेशविशेषं स्कंधावारंसेनानिवेशस्थानं २५

२६ । २७ कृष्णाविति भीमोऽपिकृष्णएवासीदितिगम्यते हृष्टावितिपाठःसुगमः २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ 'तत्रंप्रधानेसिद्धांते'इत्यमरः ३३ । ३४ । ३५ वदान्यो
समेत्यचमहाबाहुःशल्यःपांडुसुतैस्तदा ॥ पाद्यमध्यंचगांचैवप्रत्यगृह्णाद्यथाविधि २६ ततःकुशलपूर्वहिमद्राजोऽरिसूदनः ॥ प्रीत्यापरमयायुक्तःसमाश्लिष्य
युधिष्ठिरम् २७ तथाभीमार्जुनौकृष्णौस्वस्त्रौयौचयमावुभौ ॥ आसनेचोपविष्टस्तुशल्यःपार्थमुवाचह २८ कुशलंराजशार्दूलकच्चित्कुरुनंदन ॥ अरण्यवासा
दिष्ट्याऽसिविमुक्तोजयतांवर २९ सुदुष्करंकुतंराजन्निर्जनेवसतात्वया ॥ भ्रातृभिःसहराजेंद्रकृष्णयाचानयासह ३० अज्ञातवासंधोरंचवसतादुष्करंकृतम् ॥
दुःखमेवकुतःसौरुध्यंभ्रष्टराज्यस्यभारत ३१ दुःखस्यैतस्यमहतोघातार्तराष्ट्रकृतस्यवै ॥ अवाप्स्यसिसुखंराजन्हत्वाशत्रून्परंतप ३२ विदितंतेमहाराजलोकतं
त्रंनराधिप ॥ तस्माल्लोभकृतंकिंचित्तवतातनविद्यते ३३ राजर्षीणांपुराणानांमार्गमान्विच्छभारत ॥ दानेतपासित्येचभवतातयुधिष्ठिर ३४ क्षमादमश्चस
त्यंचअहिंसाचयुधिष्ठिर ॥ अहुतश्चपुनलोकस्त्वयिराजन्प्रतिष्ठितः ३५ मृदुर्वदान्योब्रह्मण्योदाताधर्मपरायणः ॥ धर्मास्तेविदिताराजन्बहवोलोकसाक्षिकाः
३६ सर्वजगदिदंतातविदितंतेपरंतप ॥ दिष्ट्याकृच्छ्रमिदंराजन्पारितंभरतर्षभ ३७ दिष्ट्यापश्यामिराजेंद्रधर्मात्मानंसहानुगम् ॥ निस्तर्णिदुष्करंराजंस्त्वां
धर्मनिचयंप्रभो ३८ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोऽस्याकथयद्राजादुर्योधनसमागमम् ॥ तच्चशुश्रूषितंसर्ववरदानंचभारत ३९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ सुकृ
तंतेकृतराजन्प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ दुर्योधनस्ययद्वीरत्वयावाचाप्रतिश्रुतम् ४० एकंविच्छामिभद्रंतेक्रियमाणंमहीपते ॥ राजन्नकर्तव्यमपिकर्तुमर्हसिस
तम् ४१ ममत्ववेक्षयावीरशृणुविज्ञापयामिते ॥ भवानिहमहाराजवासुदेवसमोयुधि ४२ कर्णार्जुनाभ्यांसंप्राप्तैर्द्वैरथरोजसतम् ॥ कर्णस्यभवताकार्यंसारथ्यं
नात्रसंशयः ४३ तत्रपाल्योऽर्जुनोराजन्यदिमात्प्रियमिच्छसि ॥ तेजोवधश्चतेकार्यःसौतेरस्मज्जयावहः ४४ अकर्तव्यमपिह्येतत्कर्तुमर्हसिमातुल ॥ शल्यउ
वाच ॥ शृणुपांडवभद्रंतेयद्ब्रवीषिमहात्मनः ॥ तेजोवधनिमित्तमांसूतपुत्रस्यसंगमे ४५ अहंतस्यभविष्यामिसंग्रामेसारथिर्भुवम् ॥ वासुदेवेनहिसमंनित्यमांस
हिमन्यते ४६ तस्याहंकुरुशार्दूलप्रतीपमाहेतंवचः ॥ ध्रुवंसंकथयिष्यामियोढुकामस्यसंयुगे ४७ यथासहृददर्पश्चहृततेजाश्चपांडव ॥ भविष्यतिसुखंहंतुंस
त्यमेतद्ब्रवीमि ४८ एवमेतत्करिष्यामियथातातत्वमात्थमाम् ॥ यच्चान्यदपिशिक्ष्यामितत्करिष्यामिप्रेमियम् ४९ यच्चदुःखंत्वयाप्राप्तंयूतेवैकृष्णयासह ॥
परुषाणिचवाक्यानिमूतपुत्रकृतानिवै ५० जटासुरात्परिक्लेशःकीचकाञ्चमहायुते ॥ द्रौपद्याऽधिगतंसर्वदमयंत्यायथाऽशुभम् ५१ सर्वदुःखमिदंवीरसुखोद
कंभविष्यति ॥ नात्रमन्युस्त्वयाकार्योविधिर्बलवत्तरः ५२

वल्गुवागपि'इत्यमरः ३६ पारितंनिस्तीर्णं ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ प्रतीपंप्रसंगप्रतिकूलं अहितंपरिणामविरुद्धं ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ मन्युर्देन्यं ५२

५३ । ५४ ॥ इतिउद्योगप० नीलकंठीये भारतमा० अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० हावाः शृंगारचेष्टाः
 दुःखानिहिमहात्मानः प्रावृत्तियुधिष्ठिर ॥ देवैरपिहिदुःखानिप्राप्तानिजगतीपते ५३ इंद्रेण श्रूयतेराजनसभार्येणमहात्मना ॥ अनुभूतंमहदुःखं देवराजेन
 भारत ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि शल्यवाक्ये अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ७ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कथमिंद्रेण राजेन्द्रसभार्येण
 महात्मना ॥ दुःखं प्राप्तं परंधोरमेतदिच्छामिवेदितुम् १ ॥ शल्य उवाच ॥ शृणुराजन्पुरातनमितिहासं पुरातनम् ॥ सभार्येण यथा प्राप्तं दुःखमिंद्रेण भारत २
 त्वष्टाप्रजापतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठो महातपाः ॥ सपुत्रं वै त्रिशिरसमिन्द्रो हाक्किलासृजत् ३ ऐंद्रं सप्रार्थयत्स्थानं विश्वरूपो महाद्युतिः ॥ तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैः सूर्ये दुज्ज
 लनोपमैः ४ वेदानेकेन सोऽधीते सुरामेकेन चापिवत् ॥ एकेन च दिशः सर्वाः पिवन्निव निरीक्षते ५ सतपस्वी मृदुर्दातो धर्मे तपासि चोद्यतः ॥ तपस्तस्य महती वंसु
 दुश्चरमरिंदम ६ तस्य दृष्ट्वा तपोवीर्यं सत्यं चामिततेजसः ॥ विषादमगमच्छक्र इन्द्रोऽयं मा भवेदिति ७ कथं सज्जं च भोगेषु न च तप्येन्महतपः ॥ विवर्धमानस्त्रिशि
 राः सर्वं हि भुवनं ग्रसेत् ८ इति संचिंत्य बहुधा बुद्धिमान् भरतर्षभ ॥ आज्ञापयत्सोऽप्सरसस्त्वष्ट्रपुत्रप्रलोभने ९ यथा ससर्ज त्रिशिराः कामभोगेषु वैभृशम् ॥ क्षिप्रं कु
 रुत गच्छ ध्वं प्रलोभयत माचिरम् १० शृंगारवेषाः सुश्रोण्यो हरैर्युक्ता मनोहरैः ॥ हावभावसमायुक्ताः सर्वाः सौंदर्यशोभिताः ११ प्रलोभयत भद्रं वः शमय ध्वं भयं
 मम ॥ अस्वस्थं ह्यात्मनाऽऽत्मानं लक्षयामिव रांगनाः ॥ भयंतन्मे महाघोरं क्षिप्रं नाशय तावलाः १२ ॥ अप्सरस ऊचुः ॥ ॥ तथा यत्नं करिष्यामः शक्र तस्य प्रलो
 भने ॥ यथानावाप्स्यसि भयंतस्माद्वलनिषूदन १३ निर्दहन्निव चक्षुर्भ्यां योऽसावास्ते तपोनिधिः ॥ तं प्रलोभयितुं देव गच्छामः साहिता वयम् १४ यतिष्यामो व
 शे कर्तुं व्यपनेतुं च ते भयम् ॥ शल्य उवाच ॥ इंद्रेण तास्वनुज्ञाता जग्मुस्त्रिशिरसोऽतिकम् ॥ तत्र ता विविधैर्भावैर्लोभयंत्यो वरांगनाः १५ नित्यं संदर्शयामासु
 स्तथैवांगेषु सौष्ठवम् ॥ नाभ्यगच्छत्प्रहर्षताः सपश्यन् सुमहातपाः १६ इन्द्रियाणि वशं कृत्वा पूर्वसागरसन्निभः ॥ तास्तु यत्नं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपस्थिताः १७ क
 तां जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥ न स शक्यः सुदुर्धर्षो धैर्याच्चालयितुं प्रभो १८ यत्ते कार्यं महाभाग क्रियतां तदनंतरम् ॥ संपूज्याप्सरसः शक्रो विसृज्य च महा
 मतिः १९ चिंतयामास तस्यैव वधोपायं युधिष्ठिर ॥ स तूष्णीं चिंतयन् धीरो देवराजः प्रतापवान् २० विनिश्चितमतिर्धीमान् वधे त्रिशिरसोऽभवत् ॥ वज्रमस्याक्षि
 पाम्य द्युसक्षिप्रं न भविष्यति २१ शत्रुः प्रवृद्धो नोपेक्ष्यो दुर्बलोऽपि वलीयसा ॥ शास्त्रबुद्ध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिबधे दृढाम् २२ अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयाव
 हम् ॥ मुमोच वज्रं संकुद्धः शक्रास्त्रिशिरसं प्रति २३ स पपात हतस्तेन वज्रेण दृढमाहतः ॥ पर्वतस्येव शिखरं प्रणुन्नं मेदिनीतले २४ तं तु वज्रहतं दृष्ट्वा शयानमचलोप
 मम् ॥ न शर्मले भेदे देवो दीपितस्तस्य तेजसा २५ हतोऽपि दीप्ततेजाः स जीवन्निव हि दृश्यते ॥ घातितस्य शिरां स्याज्जीवन्ती वाहुतानि वै २६
 भावाः चित्तविकाराः हर्षादयस्ते युक्ताः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ सौष्ठवं सौंदर्यं प्रहर्षलब्धभोगोऽस्मीति तोषं १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६

वर्धाकिः तक्षा २७ । २८ । २९ न भविष्यति न क्षयाति ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४

ततोऽतिभीतगात्रस्तु शक्रास्ते विचारयन् ॥ अथाजगाम परशुं स्कंधेनादाय वर्धाकिः २७ तदरप्यं महाराजयत्रास्तेऽसौ निपातितः ॥ समीतस्तत्र तक्षाणं घट
 मानं शचीपातिः २८ अपश्यदब्रवीच्चैनं सत्वरं पाकशासनः ॥ क्षिप्रं छिधि शिरां स्यस्य कुरुष्व वचनं मम २९ ॥ तक्षोवाच ॥ महास्कंधो भृशं ह्येष परशुर्न भविष्य
 ति ॥ कर्तुं चाहं न शक्यामि कर्मसद्भिर्विगर्हितम् ३० ॥ इन्द्र उवाच ॥ मामैस्त्वं शीघ्रमेतद्वै कुरुष्व वचनं मम ॥ मत्प्रसादाद्विशेषं वज्रकल्पं भविष्यति ३१ ॥ त
 क्षोवाच ॥ कंभवंतमहं विद्यां घोरकर्मणमद्य वै ॥ एतदिच्छाम्य हं श्रोतुं तत्त्वेन कथयस्व मे ३२ ॥ इन्द्र उवाच ॥ अहमिन्द्रो देवराजस्तक्षन्विदितमस्तु ते ॥ कुरु
 ष्वैतद्यथोक्तं मे तक्षन्माऽत्र विचारय ३३ ॥ तक्षोवाच ॥ कूरेण नापत्रपसे कथं शक्यं कर्मणा ॥ ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्महत्याभयं न ते ३४ ॥ शक्र उवाच ॥ पश्चा
 द्धर्मं चरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरम् ॥ शत्रुरेष महावीर्यो वज्रेण निहतो मया ३५ अद्यापि चाहमुद्विग्नस्तक्षत्रस्मादिभेमिवै ॥ क्षिप्रं छिधि शिरां सित्वं करिष्येऽनुग्रहं
 तव ३६ शिरः पशोस्ते दास्यंति भागं यज्ञेषु मानवाः ॥ एष तेऽनुग्रहस्तक्षत्रक्षिप्रं कुरु मम प्रियम् ३७ ॥ शल्य उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु तक्षा समहं द्रवचनात्तदा ॥
 शिरां स्यथ त्रिशिरसः कुठारेणाच्छिनत्तदा ३८ निकृतेषु तस्तेषु निष्क्रामन्नं डजास्त्वथ ॥ कर्पिजलास्ति तिराश्च कलर्विकाश्च सर्वशः ३९ येन वेदानधीते स्मपि
 वते सोममेव च ॥ तस्माद्वक्त्रादिनिश्चेरुः क्षिप्रं तस्य कर्पिजलाः ४० येन सर्वादिशोराजनपिबन्निव निरीक्षते ॥ तस्माद्वक्त्रादिनिश्चेरुस्ति तिरास्तस्य पांडव ४१
 यत्सुरापंतु तस्यासीद्वक्त्रं त्रिशिरसस्तदा ॥ कलर्विकाः समुत्पेतुः श्येनाश्च भरतर्षभ ४२ ततस्तेषु निकृतेषु विज्वरो मधवानथ ॥ जगामात्रे दिवं हृष्टस्तक्षाऽपि स्व
 गृहान्ययौ ४३ मेने कृतार्थमात्मानं हत्वा शत्रुं सुरारिहा ॥ त्वष्टाप्रजापतिः श्रुत्वा शक्रेणाथ हतं सुतम् ४४ क्रोधसंरक्तनयन इदं वचनमब्रवीत् ॥ त्वष्टावाच ॥ तप्य
 मानं तपो नित्यं क्षांतं दातुं जितेन्द्रियम् ॥ विनाऽपराधेन यतः पुत्रं हिंसितवान् मम ४५ तस्माच्छक्रविनाशाय वृत्रमुत्पादयाम्यहम् ॥ लोकाः पश्यंतु मे वीर्यं तपसश्च बलं
 महत् ४६ सच पश्यतु देवेंद्रो दुरात्मा पापचेतनः ॥ उपस्पृश्य ततः कुद्वस्तपस्वी सुमहायशाः ४७ अग्नौ हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ॥ इन्द्र शत्रो विवर्धस्व
 प्रभावात्तपसो मम ४८ सोऽवर्द्धत दिवं स्तब्ध्वासूर्यवैश्वानरोपमः ॥ किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ४९ शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवंततः ॥
 ततो युद्धं समभवद् वृत्रवासवयोर्महत ५० संकुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसतम् ॥ ततो जग्राह देवेंद्रो वृत्रो वीरः शतक्रतुम् ५१ अपावृत्त्या क्षिपद्वक्त्रं शक्रं कोपसमन्वितः ॥
 ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु संभ्रांतास्त्रिदिवेश्वराः ५२ अमृजं स्ते महासत्वा जृम्भिका वृत्रनाशिनीम् ॥ विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात् ५३

४९ । ४९ उपस्पृश्य आचम्य ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ अपावृत्त्यमुत्सं प्रसार्य ५२ । ५३

स्वान्यंगान्यभिसंक्षिप्यनिष्क्रांतोबलनाशनः ॥ ततःप्रभृति लोकस्यजुंभिकाप्राणसंश्रिता ५४ जहृषुश्चसुराःसर्वेशक्रंदद्वावेनिःसृतम् ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धं वृत्रवा
सवयोःपुनः ५५ संरब्धयोस्तदाघोरंमुचिरंभरतर्षभ ॥ यदाव्यवर्धतरणंवृत्रोबलसमान्वितः ५६ त्वष्टुस्तेजोबलाविद्धस्तदाशक्रोन्यवर्तत ॥ निवृत्तेचतदा
देवाविषादमगमन्परम् ५७ समेत्यसहशक्रेणत्वष्टुस्तेजोवमोहिताः ॥ अमंत्रयंततेसर्वेमुनिभिःसहभारत ५८ किंकार्यमिति वैराजनविचिंत्यभयमोहिताः ॥
जग्मुःसर्वेमहात्मानंमनोभिर्विष्णुमव्ययम् ॥ उपविष्टामंदराग्रेसर्वेवृत्रवधेप्सवः ५९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिइंद्रविजयेनवमोऽध्यायः
॥ ९ ॥ इंद्रउवाच ॥ सर्वव्याप्तमिदं देवावृत्रेणजगदव्ययम् ॥ नह्यस्यसदृशं किंचित्प्रतिघाताययद्रवेत् १ समर्थोह्यभवंपूर्वमसमर्थोऽस्मि सांप्रतम् ॥ कथंनु
कार्यंभद्रंवोदुर्धर्षःसहिमेमतः २ तेजस्वीचमहात्माचयुद्धेचामितविक्रमः ॥ ग्रसेत्रिभुवनसर्वेसदेवासुरमानुषम् ३ तस्माद्विनिश्चयमिमंशृणुध्वंत्रिदिवौकसः ॥
विष्णोःक्षयमुपागम्यसमेत्यचमहात्मना ४ तेनसंमंत्र्यवेत्स्यामोवधोपायंदुरात्मनः ॥ शल्यउवाच ॥ एवमुक्तेमधवतादेवाःसर्पिगणास्तदा ॥ शरण्यंशरणंदेवं
जग्मुर्विष्णुमहाबलम् ५ ऊचुश्चसर्वेदेवेशंविष्णुंवृत्रभयादिताः ॥ त्रयोलोकास्त्वयाक्रांतास्त्रिभिर्विक्रमणैःपुरा ६ अमृतंचाहृतंविष्णोदैत्याश्चनिहतारणे ॥ बलिं
बध्वामहादैत्यंशक्रोदेवाधिपःकृतः ७ त्वंप्रभुःसर्वदेवानांत्वयासर्वमिदंततम् ॥ त्वंहिदेवोमहादेवसर्वलोकनमस्कृतः ८ गतिर्भवत्तुदेवानांसिंद्राणाममरो
त्तम ॥ जगद्व्याप्तमिदंसर्ववृत्रेणासुरसूदन ९ ॥ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ अवश्यंकरणीयमेभवतांहितमुत्तमम् ॥ तस्मादुपायंवक्ष्यामियथाऽसौनभविष्यति
१० गच्छध्वंसर्पिगंधर्वायत्रासौविश्वरूपपृक् ॥ सामतस्यप्रयुजध्वंततएनंविजेष्यथ ११ भविष्यतिजयोदेवाःशक्रस्यममतेजसा ॥ अदृश्यश्चप्रवे
क्ष्यामिवज्रेह्यस्यायुधोत्तमे १२ गच्छध्वमृषिभिःसार्द्धंगंधर्वैश्चसुरोत्तमाः ॥ वृत्रस्यसहशक्रेणसंधिंकुरुतमाचिरम् १३ ॥ ॥ शल्यउवाच ॥ ॥ एवमुक्तेतु
देवेनऋषयस्त्रिदशास्तथा ॥ ययुःसमेत्यसहिताःशक्रंरुत्वापुरःसरम् १४ समीपमेत्यचयदासर्वएवमहोजसः ॥ तंतेजसाप्रज्वलितंप्रतपंतंदिशोदश १५ ग्रसंतमि
वलोकांस्त्रिन्सूर्याचंद्रमसौयथा ॥ ददृशुस्तेततोवृत्रंशक्रेणसहदेवताः १६ ऋषयोऽथततोऽभ्येत्यवृत्रमूचुःप्रियंवचः ॥ व्याप्तंजगदिदंसर्वतेजसातवदुर्जय १७
नचशक्रोपिनिर्जेतुंवासवंबलिनांवर ॥ युध्यतोश्चापिवांकालोव्यतीतःसुमहानिह १८ पीड्यंतेचप्रजाःसर्वाःसदेवासुरमानुषाः ॥ सख्यंभवतुतेवृत्रशक्रेणसहनित्य
दा १९ अवाप्स्यसिसुखंत्वंचशक्रलोकांश्चशाश्वतान् ॥ ऋषिवाक्यंनिशम्याथवृत्रःसतुमहाबलः २०

निलयापचयौक्षयौ इत्यमरः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२

उवाचतानृषीन्सर्वान्प्रणम्यशिरसाऽसुरः ॥ सर्वेयूयंमहाभागगंधर्वाश्चैवसर्वशः २१ यदूथतच्छ्रुतंसर्वममापिशृणुतानघाः ॥ संधिःकथं वैभविताममशक्रस्यचो
भयोः ॥ तेजसोर्हिद्रयोर्देवाःसख्यं वैभविताकथम् २२ ॥ ऋषयऊचुः ॥ सकृत्सतांसंगतंलिप्सितव्यंततःपरंभविताभव्यमेव ॥ नातिक्रामेत्सत्पुरुषेणसंगतंत
स्मात्सतांसंगतंलिप्सितव्यम् २३ दृढंसतांसंगतंचापिनित्यंब्रूयाच्चार्थं ह्यर्थकच्छ्रेषुवीरः ॥ महार्थवत्सत्पुरुषेणसंगतंतस्मात्संतंनजिघांसेतघोरः २४ इंद्रःस
तांसमतश्चनिवासश्चमहात्मनाम् ॥ सत्यवादीह्यनिद्यश्चधर्मवित्सूक्ष्मनिश्चयः २५ तेनतेसहशक्रेणसंधिर्भवतुनित्यदा ॥ एवंविश्वासमागच्छमातेभूदुद्धिरन्यथा
२६ ॥ शल्यउवाच ॥ महर्षिवचनंश्रुत्वातानुवाचमहायुतिः ॥ अवश्यंभगवंतोमेमाननीयास्तपस्विनः २७ ब्रवीमियदहं देवास्तत्सर्वंक्रियतेयादि ॥ ततःसर्व
करिष्यामियदूचुर्माद्विजर्षभाः २८ नशुष्केणनचार्द्रेणनाश्मनानचदारुणा ॥ नशस्त्रेणनचास्त्रेणनदिवानतथानिशि २९ वध्योभवेयंविप्रेन्द्राःशक्रस्यसहदेवतैः ॥
एवंमेरोचतेसंधिःशक्रेणसहनित्यदा ३० बाढमित्येवऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ॥ एवंवृत्तेतुसंधानेवृत्रःप्रमुदितोऽभवत् ३१ युक्तःसदाऽभवच्चापिशक्रोहर्षसम
न्वितः ॥ वृत्रस्यवधसंयुक्तानुपायानन्वचितयत् ३२ छिद्रान्वेषीसमुद्दिग्गःसदावसतिदेवराट् ॥ सकदाचित्समुद्रातेसमपश्यन्महासुरम् ३३ संध्याकालउपा
वृत्तेमुहूर्तेचातिदारुणे ॥ ततःसंचिंत्यभगवानवरदानंमहात्मनः ३४ संध्येयंवर्ततेरौद्रानरात्रिर्दिवसनच ॥ वृत्रश्चावश्यवध्योऽयंममसर्वहरोरिपुः ३५ यदिवृत्रं
नहन्म्यद्यवंचयित्वामहासुरम् ॥ महाबलंमहाकार्यंनमेश्रेयोभाविष्यति ३६ एवंसंचितयत्रेशक्रोविष्णुमनुस्मरन् ॥ अथफेनंतदाऽपश्यत्समुद्रेपर्वतोपमम् ॥
३७ नायंशुष्कोनचार्द्रोऽयंचशस्त्रमिदंतथा ॥ एनंक्षेप्स्यामिवृत्रस्यक्षणादेवनशिष्यति ३८ सवज्रमथफेनंतंक्षिप्रंवृत्रेनिमृष्टवान् ॥ प्रविश्यफेनंतंविष्णुर
थवृत्रंव्यनाशयत् ३९ निहतेतुततोवृत्रेदिशोवितिमिराऽभवन् ॥ प्रववौचशिवोवायुःप्रजाश्चजहृषुस्तथा ४० ततोदेवाःसगंधर्वायक्षरक्षोमहोरगाः ॥ ऋषयश्च
महेंद्रंतमस्तुवन्विधैःस्तवैः ४१ नमस्कृतःसर्वभूतैःसर्वभूतान्यसांत्वयत् ॥ हत्वाशत्रुंप्रहृष्टात्मावासवःसहदेवतैः ४२ विष्णुंत्रिभुवनश्रेष्ठं पूजयामासधर्मवित् ॥
ततोहतेमहावीर्यंवृत्रेदेवभयंकरे ४३ अतृतेनाभिभूतोऽभूच्छक्रःपरमदुर्भनाः ॥ त्रैशीर्ष्याऽभिभूतश्चसपूर्वब्रह्महत्याया ४४ सोऽतमाश्रित्यलोकानानष्टसंज्ञोवि
चेतनः ॥ नप्राज्ञायतदेवेंद्रस्वभिभूतःसकल्मषैः ४५ प्रतिच्छन्नोऽवसच्चाप्सुचेष्टमानइवोरगः ॥ ततःप्रनष्टेदेवेंद्रेब्रह्महत्याभयादिता ४६ भूमिःप्रध्वस्तसंका
शानिर्दृक्षाशुष्ककानना ॥ विच्छिन्नस्रोतसोनद्यःसरांस्यनुदकानिच ४७ संक्षोभश्चापिसत्वानामनामृष्टिकृतोऽभवत् ॥ देवाश्चापिभृशं त्रस्तास्तथासर्वमहर्षयः ४८

॥ ७ ॥

अराजकंजगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ॥ ततोर्भाताऽभवन्देवाःकोनोराजाभवेदिति ४९ दिविदेवर्षयश्चापिदेवराजविनाकृताः ॥ नस्मकश्चनदेवानांराज्येवैकुरुते
मतिम् ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिवृत्रवधेइंद्रविजयोनामदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ शल्यउवाच ॥ ऋषयोथावृषन्सर्वेदेवाश्चात्रि
दिवेश्वराः ॥ अयंवेनहुषःश्रीमान्देवराज्येऽभिषिच्यताम् १ तेजस्वीचयशस्वीचधार्मिकश्चैवानित्यदा ॥ तेगत्वात्वब्रुवन्सर्वेराजानोभवपार्थिव २ सतानुवाचनहु
षोदेवान्पिगणांस्तथा ॥ पितृभिःसहितानराजनपरीप्सन्निहितमात्मनः ३ दुर्बलोऽहंनमेशक्तिर्भवतांपरिपालने ॥ बलवान्जायतेराजाबलंशक्रोहिनित्यदा ४
तमब्रुवन्पुनःसर्वेदेवाःऋषिपुरोगमाः ॥ अस्माकंतपसायुक्तःपाहिराज्यंत्रिविष्टपे ५ परस्परभयंघोरमस्माकंहिनसंशयः ॥ अभिषिच्यस्वराजेंद्रभवराजात्रिवि
ष्टपे ६ देवदानवयक्षाणामृषीणांरक्षसांतथा ॥ पितृगंधर्वभूतानांचक्षुर्विषयवर्तिनाम् ७ तेजआदास्यसेपश्यन्बलवांश्चभविष्यसि ॥ धर्मपुरस्कृत्यसदासर्वलो
काधिपोभव ८ ब्रह्मर्षीश्चापिदेवांश्चगोपायस्त्रिविष्टपे ॥ अभिषिक्तःसराजेंद्रततोराजात्रिविष्टपे ९ धर्मपुरस्कृत्यतदासर्वलोकाधिपोऽभवत् ॥ सुदु
र्लभंवरलब्ध्वाप्राप्यराज्यंत्रिविष्टपे १० धर्मात्मासततंभूत्वाकामात्मासमपद्यत ॥ देवोद्यानेषुसर्वेषुनंदनोपवनेषुच ११ कैलासेहिमवत्पृष्ठेमंदरेष्वेत
पर्वते ॥ सद्येमहेंद्रेमलयेसमुद्रेषुसरित्सुच १२ अप्सरोभिःपरिवृतोदेवकन्यासमावृतः ॥ नहुषोदेवराजोऽथक्रीडन्बहुविधंतदा १३ शृण्वन्नादिव्यावहु
विधाःकथाःश्रुतिमनोहराः ॥ वादित्राणिचसर्वाणिगीतंचमधुरस्वनम् १४ विश्वावसुर्नारदश्चगंधर्वाप्सरसांगणाः ॥ ऋतवःषट्चदेवेंद्रंमूर्तिमंतउपस्थिताः १५
मारुतःसुरभिर्वातिमनोज्ञःसुखशीतलः ॥ एवंचक्रीडतस्तस्यनहुषस्यदुरात्मनः १६ संप्राप्तादर्शनंदेवीशकस्यमहिषीप्रिया ॥ सतांसंदृश्यदुष्टात्माप्राहसर्वां
सभासदः १७ इंद्रस्यमहिषीदेवीकस्मान्मानोपतिष्ठति ॥ अहमिंद्रोऽस्मिदेवानांलोकानांचतथेश्वरः १८ आगच्छतुशचीमह्यंक्षिप्रमद्यनिवेशनम् ॥ तच्छृ
त्वाधुर्भनादेवीवृहस्पतिमुवाचह १९ रक्षमानहुषाद्ब्रह्मंस्त्वामस्मिंशरणंगता ॥ सर्वलक्षणसंपन्नांब्रह्मंस्त्वंमांप्रभापसे २० देवराजस्यदयितामत्यंतसुखभाणि
नीम् ॥ अवैधव्येनयुक्तांचाप्येकपर्त्वापतिव्रताम् २१ उक्तवानसिमांपूर्वमृतांतांकुरुवैगिरम् ॥ नोक्तपूर्वचभगवन्वृथातेकिंचिदीश्वर २२ तस्मादेतद्भवेत्स
त्यंत्ययोक्तंद्विजसत्तम ॥ बृहस्पतिरथोवाचशक्राणीभयमोहिताम् २३ यदुक्ताऽसिमयादेविसत्यंतद्रविताधुवम् ॥ द्रक्ष्यसेदेवराजानमिंद्रंशीघ्रमिहागतम् २४
नभेतव्यंचनहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमिमे ॥ समानयिष्येशक्रेणनचिराद्भवतीमहम् २५

१०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२ शक्राणीमिद्राणी आर्षआनुक् २३। २४। २५

॥ ७ ॥

२६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभाषादीपेएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ १। २। ३। ४। ५। ६ वैधर्म्याणित्वाद्ब्रुवधादीनि उपधाःहृत्रसख्यादीनिडलानि ७

अथशुश्रावनहुषःशक्राणीशरणंगताम् ॥ बृहस्पतेरंगिरसश्चक्रोधसन्तपस्तदा २६ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिइंद्राणीभयेएकादशो
ऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ७ ॥ शल्यउवाच ॥ कुदंतुनहुषंष्टद्वादेवाःऋषिपुरोगमाः ॥ अब्रुवन्देवराजानंनहुषंघोरदर्शनम् १ देवराजजहिक्रोधंत्वायेकुद्वेजगद्विभो ॥
त्रस्तंसासुरगंधर्वसर्किनरमहोरगम् २ जहिक्रोधमिमंसाधोनकुप्यंतिभवद्विधाः ॥ परस्यपत्नीसादेवीप्रसीदस्वसुरेश्वर ३ निवर्तयमनःपापात्परदारामिमंशना
त् ॥ देवराजोऽसिभद्रंतेप्रजाधर्मेणपालय ४ एवमुक्तोनजग्राहतद्वचःकाममोहितः ॥ अथदेवानुवाचेदमिंद्रंप्रतिसुराधिपः ५ अहल्याधर्षितापूर्वमृषेपत्नीय
शस्विनी ॥ जीवतोभर्तुरिद्रेणसवःकिंननिवारितः ६ बहूनिचतुर्शंसानिकृतानीद्रेणवैपुरा ॥ वैधर्म्याण्युपधाश्चैवसवःकिंननिवारितः ७ उपतिष्ठतुदेवीमामेत
दस्याहितंपरम् ॥ युष्माकंचसदादेवाःशिवमेवंभविष्यति ८ ॥ देवाऊचुः ॥ इंद्राणीमानायेष्यामोयथेच्छसिदिवस्पते ॥ जहिक्रोधमिमंवीरप्रीतोभवसुरेश्वर
९ ॥ उल्यउवाच ॥ इत्युक्तांतदादेवाःऋषिभिःसहभारत ॥ जग्मुर्बृहस्पतिवक्तुमिंद्राणीचाशुभंवचः १० जानीमःशरणंप्राप्तमिंद्राणीतववेदमनि ॥ दता
भयांचविप्रेद्रत्वयादेवर्षिसत्तम ११ तेत्वादेवाःसगंधर्वाःऋषयश्चमहाद्युते ॥ प्रसादयंतिचेंद्राणिनहुषायप्रदीयताम् १२ इंद्राद्विशिष्टोनहुषोदेवराजोमहाद्युतिः ॥
वृणोत्विमंवरारोहामर्तुत्वेवरवर्णिनी १३ एवमुक्तेतुसादेवीवाष्पमुत्सृज्यसस्वनम् ॥ उवाचरुदतीदीनाबृहस्पतिमिदंवचः १४ नाहमिच्छामिनहुषंपतिदेवर्षि
सत्तम ॥ शरणागताऽस्मितेब्रह्मंस्त्रायस्वमहतोभयात् १५ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ शरणागतंतन्यजेयमिंद्राणिममनिश्चयः ॥ धर्मज्ञासत्यशीलांचनत्यजेयमनि
दिते १६ नाकार्यंकर्तुमिच्छामिब्राह्मणःसन्विशेषतः ॥ श्रुतधर्मासत्यशीलोजानन्धर्मानुशासनम् १७ नाहमेतत्करिष्यामिगच्छध्वंवेसुरोत्तमाः ॥ अस्मिंश्चा
र्थपुरागीतंब्रह्मणाश्रूयतामिदम् १८ नतस्यबीजरोहतिरोहकालेनतस्यवर्षवर्षतिवर्षकाले ॥ भीतंप्रपन्नंप्रददातिशत्रवेनसत्रातारंलभतेत्राणमिच्छन् १९ मोघ
मन्नंविदतिचाप्यचेताःस्वर्गलोकाद्भयतिनष्टचेष्टः ॥ भीतंप्रपन्नंप्रददातियोवैनतस्यहव्यंप्रतिगृह्णतिदेवाः २० प्रमीयतेचास्यप्रजाह्यकालेसदाविवामं
पितरोऽस्यकुर्वते ॥ भीतंप्रपन्नंप्रददातिशत्रवेसेंद्रादेवाःप्रहरंत्यस्यवज्रम् २१ एतदेवंविजानन्वैनदास्यामिशचीमिमाम् ॥ इंद्राणीविश्रुतांलोकेशकस्यमहिषीप्रि
याम् २२ अस्याहितंभवेद्यच्चमचापिहितंभवेत् ॥ क्रियतांतत्सुरश्रेष्ठानहिदास्याम्यहंशचीम् २३ ॥ शल्यउवाच ॥ अथदेवाःसगंधर्वागुरुमाहुरिदं
वचः ॥ कथंसुनीतंनुभवेन्मंत्रयस्वबृहस्पते २४

८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८ प्रपन्नंशरणागतं १९ अचेताःदुर्बलचित्तः २०। २१। २२। २३। २४

॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ नहुपयाचतां देवी किंचित्कालांतरं शुभा ॥ इंद्राणीहितमेतद्वि तथाऽस्माकं भविष्यति २५ बहुविघ्नः सुराः कालः कालः कालं नापिष्यति ॥ गर्वि
तो बलवांश्चापिनो वरसंश्रयात् २६ ॥ शल्य उवाच ॥ ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तथाऽब्रुवन् ॥ ब्रह्मसाध्विदमुक्तं ते हितं सर्वं दिवौ कसाम् २७ एवमेताद्वि
जश्रेष्ठ देवीचेयं प्रसाद्यताम् ॥ ततः समस्ता इंद्राणी देवाश्चाग्निपुरोगमाः २८ ऊर्चुर्वचनमव्यग्रा लोकानां हितं काम्यया ॥ देवा ऊचुः ॥ त्वया जगदिदं सर्वं धृतं स्था
वरजंगमम् ॥ एकपत्न्यसि सत्याच गच्छस्व नहुषं प्रति २९ क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पापकृत् ॥ नहुषो देवि शक्रश्च सुरैश्चर्यमवाप्स्यति ३० एवं विनि
श्चर्य कृत्वा इंद्राणी कार्यं सिद्धये ॥ अभ्यगच्छ तस्य वीडानहुषं घोरदर्शनम् ३१ दृष्ट्वा तानहुषश्चापि वयोरूपसमन्वितां ॥ समहृष्यत दुष्टात्मा कामोपहतचेतनः ३२
॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इंद्राणी कालावधियाचने द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ शल्य उवाच ॥ अथ तामब्रवीद् दृष्ट्वा नहुषो देवराट् तदा ॥
त्रयाणामपि लोकानामहमिन्द्रः शुचिस्मिते १ भजस्व मां वरारोहे पति त्वेवरणिनि ॥ एवमुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता २ प्रावेपत भयोद्विग्रा प्रवाते कदलीयथा ॥
प्रणम्य सा हि ब्रह्माणं शिरसा तु कृतांजलिः ३ देवराजमथोवाच नहुषं घोरदर्शनम् ॥ कालमिच्छाम्य हंलब्धुं त्वत्कंचित्सुरेश्वर ४ न हि विज्ञायते शक्रः किंवा प्राप्तः
क्वागतः ॥ तत्त्वमेतं तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते प्रभो ५ ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतदब्रवीमि ते ॥ एवमुक्तः स इंद्राण्यनहुषः प्रीतिमानभूत् ६ नहुष उवाच ॥
एवं भवतु सुश्रोणि यथामा मिह भाषसे ॥ ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ७ नहुषेण विमृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा ॥ बृहस्पतिनिकेतं च सा जगाम यशस्विनी
८ तस्याः संश्रुत्य च वचो देवाश्चाग्निपुरोगमाः ॥ चिंतयामासुरेका ग्राः शक्रार्थं राजसत्तम ९ देवदेवेन संगम्य विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ ऊचुश्चैनं समुद्विग्रा वाक्यं वाक्यं वि
शारदाः १० ब्रह्मवध्या भिमूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः ॥ गतिश्च न स्त्वं देवेश पूर्वजो जगतः प्रभुः ११ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ त्वदीर्यं निहते वृत्रे
वासवो ब्रह्महृत्यया १२ वृत्तः सुरगणश्रेष्ठ मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां विष्णुरब्रवीत् १३ मामेव यजतां शक्रः पावयिष्यामि वाज्रिणम् ॥
पुण्येन हयमेधेन मामिष्ट्वा पाकशासनः १४ पुनरेष्यति देवानां मिद्वत्त्वमकुतोभयः ॥ स्वकर्माभिश्च नहुषो नाशयास्यति दुर्भतिः १५ किंचित्कालमिदं दे
वामर्षयध्वमतं द्रिताः ॥ श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां वार्णां ताममृतोपमाम् १६ ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः ॥ यत्र शक्रो भयोद्विग्नस्तं देशमुपचक्रमुः
१७ तत्राश्वमेधः सुमहान्महेन्द्रस्य महात्मनः ॥ वृत्ते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप १८

५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ विष्णुत्वं व्यापकत्वं अव्यापकेन जगद्रक्षाया असंभवात् १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

१९ । २० अकंपत् अकंपत् तदभावार्थः २१ । २२ । २३ । २४ २५ उपश्रुतिसंवेदनिर्णायिका देवी आकरोत् आकारितवती २६ यत्रेति अयं चार्थः । 'आनोऽऽयात्युपश्रुत्युक्तेषु रणया इह । दिवो
अमुष्यशासतो दिवं ययदिवावसो' इति मंत्रोक्त उपबृंहितः । मंत्रार्थस्तु हे उपश्रुति नः अस्मान् प्रति आयाहि उक्तेषु काम्येषु कर्मसु इहरण्य इष्टं कामं गमय प्रापय । रणगतावित्यस्य रूपं अमुष्यवृ
विमज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च ॥ पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर १९ संविमज्य च भूतेषु विमज्य च सुरेश्वरः ॥ विज्वरो भूतपाप्मा च वासवोऽभवदात्म
वान् २० अकंपन्नहुषं स्थाना दृष्ट्वा बलनिषूदनः ॥ तेजोऽग्रं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहम् २१ ततः शचीपतिर्देवः पुनरेव व्यनश्यत् ॥ अदृश्यः सर्वभूतानां का
लाक्षाक्षी च चारुह २२ प्रनष्टे तु ततः शक्रेशची शोकसमन्विता ॥ हाशक्रेति तदा देवी विललाप सुदुःखिता २३ यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि ॥ एकभट्टत्वमे
वास्तु सत्यं यद्यस्ति वामयि २४ पुण्यां च मामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे ॥ देवीरात्रिं नमस्यामि सिध्यतामिमनोरथः २५ प्रयता च निशां देवीमुपातिष्ठ तत्र सा ॥
पतिव्रता त्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् २६ यत्रास्ते देवराजोऽसौ तं देशं दर्शयस्व मे ॥ इत्याहो पश्रुतिर्देवी सत्यं सत्येन दृश्यताम् २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उ
द्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि उपश्रुतियाचने त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ शल्य उवाच ॥ अथैनां रूपिणी साध्वीमुपातिष्ठ पश्रुतिः ॥ तां वयो
रूपसंपन्नां दृष्ट्वा देवीमुपस्थिताम् १ इंद्राणी संप्रहृष्टात्मा संपूज्यैनामथाब्रवीत् ॥ इच्छामित्वामहं ज्ञातुं कात्वं ब्रूहि वरानने २ ॥ उपश्रुतिरुवाच ॥ उपश्रुतिरहं
देवितवांतिकमुपागता ॥ दर्शनं चैव संप्राप्ता तव सत्येन भाविनि ३ पतिव्रता च युक्ता च यमेन नियमेन च ॥ दर्शयिष्यामि ते शक्रं देवं वृत्रनिषूदनम् ४ क्षिप्रमन्वेहि मद्रं
ते द्रक्ष्यसे सुरसत्तमम् ॥ ततस्तां प्रहितां देवीमिंद्राणी सा समन्वगात् ५ देवारण्यान्यतिक्रम्य पर्वतांश्च बहूंस्ततः ॥ हिमवंतमतिक्रम्य उत्तरं पार्श्वं नागमत् ६
समुद्रं च समासाद्य बहुयोजनविस्तृतम् ॥ आससाद महाद्वीपं नानादुमलतावृतम् ७ तत्रापश्यत् सरोदिव्यं नानाशकुनिभिर्वृतम् ॥ शतयोजनविस्तीर्णतावदेवाय
तं शुभम् ८ तत्र दिव्यानि पद्मानि पंचवर्णानि भारत ॥ षट्पदैरुपगीतानि प्रफुल्लानि सहस्रशः ९ सरसस्तस्य मध्ये तु पद्मिनी महती शुभा ॥ गौरेणोन्नतनाले
न पद्मेन महता वृता १० पद्मस्य भित्त्वानालं च विवेश सहिता तया ॥ विसतंतु प्रविष्टं च तत्रापश्यच्छतक्रतुम् ११ तं दृष्ट्वा च सुसूक्ष्मेण रूपेणावस्थितं प्रभुम् ॥
सूक्ष्मरूपधरा देवी बभूवोपश्रुतिश्च सा १२ इंद्रं तुष्टाव चेंद्राणी विश्रुतैः पूर्वकर्मभिः ॥ स्तूयमानस्ततो देवः शचीमाह पुरंदरः १३ किमर्थमसि संप्राप्ता विज्ञातश्च क
थं त्वहम् ॥ ततः सा कथयामास नहुषस्य विचेष्टितम् १४ इंद्रत्वं त्रिषु लोकेषु प्राप्य वीर्यसमन्वितः ॥ दर्पाविष्टश्च दुष्टात्मा मामुवाच शतक्रतो १५ उपतिष्ठेति सकूरः
कालं च कृतवान् मम ॥ यदि न त्रास्यसि विभो करिष्यति समांशे १६ एतेन चाहं संप्राप्ता हुतं शक्रतवांतिकम् ॥ जहिरौ द्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयम् १७

द्विस्थस्य दिवं शासत इन्द्रस्य दिवं प्रकाशं ययगम ययच्छेत्यर्थः । व्ययगतावित्यस्य लोटिरूपं वलोपार्थः । हे दिवावसो अहो धनं सूर्यस्तद्वत् तमोऽग्रस्तमर्थं प्रकाशयितुं समर्थ २७ ॥ इति उद्यो
गपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ त्रास्यसि पालयिष्यसि तदभावार्थः १६ । १७

१८ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

प्रकाशयाऽत्मनाऽऽत्मानंदैत्यदानवसूदन ॥ तेज समाप्नुहि विभो देवराज्यं प्रज्ञाधिच १८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि इंद्राणींद्रस्तवे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ शल्य उवाच ॥ एवमुक्तः स भगवान् शच्यातां पुनरब्रवीत् ॥ विक्रमस्य न कालोऽयं न दुषो बलवतरः १ विवर्द्धितश्चक्राणिभिर्हव्यक व्यैश्वभाविनि ॥ नीतिमत्रविधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि २ गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नारुयात् व्यंशुभेकचित् ॥ गत्वानहुषमेकांते ब्रवीहि च सुमध्यमे ३ ऋषियाने न दिव्येन मामुपैहि जगत्पते ॥ एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तंवद ४ इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा कमलेक्षणा ॥ एवमस्त्वित्यथोक्ता तु जगाम नहुषं प्रति ५ नहुष स्तां ततो दृष्ट्वा सा स्मितो वाक्यमब्रवीत् ॥ स्वागतं ते वरारोहो किं करोमि शुचिस्मिते ६ भक्तं मां भज कल्याणिकि मिच्छसि मनस्विनि ॥ तव कल्याणियत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ७ न च व्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणिमयि विश्वसे ॥ सत्येन वै शपेदे विकरिष्ये वचनं तव ८ ॥ इंद्राण्युवाच ॥ यो मे कृतस्त्वया कालस्तमाकांक्षे जगत्पते ॥ ततस्त्वमेव भर्ता भविष्यसि सुराधिप ९ कार्यं च हृदि मे यत्तद्देवराजा वधारय ॥ वक्ष्यामि यदि मे राजन प्रियमेतत्करिष्यसि १० वाक्यं प्रणय संयुक्तं ततः स्यात्तदंशगा तव ॥ इंद्रस्य वाजिनो वाहाहास्ति नोऽथ रथास्तथा ११ इच्छाम्यहमथा पूर्ववाहनं ते सुराधिप ॥ यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसाम् १२ बहंतु त्वां महाभा गाः कृपयः संगता विभो ॥ सर्वे शिविकयाराज त्रेताद्धिममरोचते १३ नासुरेषु न देवेषु तुल्यो भवितुमर्हसि ॥ सर्वेषां तेज आदत्से स्वेन वीर्येण दर्शनात् १४ न ते प्रमुख तः स्थातुं कश्चिच्छक्नोति वीर्यवान् ॥ शल्य उवाच ॥ एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ॥ उवाच वचनं चापि सुरेन्द्रस्ताम निर्दिताम् १५ ॥ नहुष उवाच ॥ अपूर्ववाहनमिदं त्वयोक्तं वरवर्णिनि ॥ दृढं मे रुचिं ते देवित्वद्वशोऽस्मि वरानने १६ न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान् कुरुते मुनीन् ॥ अहं तपस्वी बलवान्भूतभव्यभव त्प्रभुः १७ मयि क्रुद्धे जगन्नस्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ देवदानवगंधर्वाः किन्नरोरगराक्षसाः १८ न मे क्रुद्धस्य पर्याप्ताः सर्वलोकाः शुचिस्मिते ॥ चक्षुषायं प्रपश्या मितस्य ते जोहराम्यहम् १९ तस्मात्ते वचनं देविकरिष्यामि न संशयः ॥ सप्तर्षयो मां वक्ष्यंति सर्वे ब्रह्मर्षस्तथा २० पश्य माहात्म्ययोगं मे क्रुद्धि च वरवर्णिनि ॥ शल्य उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु तां दिवीं विमृज्य च वराननाम् २१ विमाने योजयित्वा च ऋषीन् प्रियममास्थितान् ॥ अब्रह्मण्यो बलोपेतो मतो मदबलेन च ॥ कामवृतः सदुष्मात्मा वाहयामास तानृषीन् २२ नहुषेण विमृष्टा च बृहस्पतिमथाब्रवीत् ॥ समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः २३ शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे द याम् ॥ बाढमित्येव भगवान् बृहस्पतिरुवाच ताम् २४ न मे तव्यं त्वया देवि नहुषा दुष्टचेतसः ॥ न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एव न राघवः २५

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ मां वक्ष्यंति मम वहनं करिष्यंति २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

२६ । २७ अन्विष्यतां अनुगच्छतुमवान् इष्यतां वित्यस्य दिवादे रूपम् २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनाच्च ततः शुभे ॥ इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः २६ शक्रं चाधिगमिष्यामि माभैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहा वपरमं हविः २७ बृहस्पतिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ हुत्वाग्निं सोऽब्रवीद्राजच्छक्रमन्विष्यतामिति २८ तस्माच्च भगवान् देवः स्वयमेव हुताशनः ॥ स्त्रिविषमहु तं कृत्वा तत्रैवांतरधीयत २९ सदिशः प्रदिशश्चैव पर्वतानि वनानि च ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च विचिंत्याथ मनो गतिः ३० निमेषांतरमात्रेण बृहस्पतिमुपागमत् ॥ अ ग्निरुवाच ॥ बृहस्पतेन पश्यामि देवराजमिह कचित् ॥ आपः शेषाः सदा चापः प्रवेष्टुं नोत्सहाम्यहम् ३१ न मे तत्र गतिर्ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणिते ॥ तमब्रवीदेवगु रुरपो विशमहायुते ३२ ॥ अग्निरुवाच ॥ नापः प्रवेष्टुं शक्यामि क्षयो मेऽत्र भविष्यति ॥ शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि स्वास्तितेऽस्तु महायुते ३३ अज्योग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रम श्मनो लोहमुत्थितम् ॥ तेषां सर्वत्र गतेजः स्वासु योनिषु शाम्याति ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि बृहस्पत्यग्निसंवादे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ ॥ त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ॥ त्वमंतः सर्वभूतानां गूढश्चरसि साक्षिवत् १ त्वामाहुरेकं कवयस्त्वामाहुस्त्रिविधं पुनः ॥ त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यः श्येदुताशन २ कृत्वा तु भ्यं न मो वि प्राः स्वकर्म विजितां गतिम् ॥ गच्छंति सह पत्नीभिः सुतैरपि च शाश्वतीम् ३ त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव पर मंहविः ॥ यजंति स त्रैस्त्वामं वयज्ञैश्च परमाध्वरे ४ सृष्ट्वा लोकां स्त्रो निमान् हव्यवाहप्राप्ते काले पचसि पुनः समिद्धः ॥ त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ५ त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च मनीषिणः ॥ बहंति सर्वभूतानि त्वतो निष्क्रम्य हेतयः ६ त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥ न तेऽस्त्यविदि तां किंचित् त्रिषु लोकेषु पावक ७ स्वयोनिं भजते सर्वां विश्वापोऽविशंकितः ॥ अहं त्वां वर्धयिष्यामि ब्राह्मैर्भैः सनातनैः ८ एवं स्तुतो हव्यवाट् स भगवान्कविरुतमः ॥ बृहस्पतिमथोवाच प्रीतिमान् वाक्यमुत्तमम् ९ दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ शल्य उवाच ॥ प्रविश्यापस्ततो वाह्निं भस्ममुद्राः सपल्वलाः ॥ आससाद सरस्तं च गूढो यत्र शतक्रतुः १० अथ तत्रापि पद्मानि विचिन्वन् भरतर्षभ ॥ अपश्यत्स तु देवं द्रं विसमध्यगतं तदा ११ आगत्य च ततस्तूष्णीं तमाचष्ट बृहस्पतेः ॥ अणुमात्रेण वपुषा पद्मं तत्त्वाश्रितं प्रभुम् १२ गत्वा देवर्षिगंधर्वैः सहितोऽथ बृहस्पतिः ॥ पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनम् १३ महासुरोहतः शक्रनमुचिर्दारुण स्त्वया ॥ शंबरश्च बलश्चैव तथोभौ घोरविक्रमौ १४ शतक्रतो विवर्धस्व सर्वान् शत्रून्निषूदय ॥ उत्तिष्ठ शक्र संपश्य देवर्षींश्च समागतान् १५ महेंद्रदानवान् हत्वा लो कास्त्रातास्त्वया विभो ॥ अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोतिर्ब्रंहितम् ॥ त्वया तृत्रोहतः पूर्वदेवराज जगत्पते १६

१ एकं जाठरं । त्रिविधं गार्हपत्य

दक्षिणाश्याहवनीयरूपेण त्वयैकेन २ तुभ्यं त्रिविधाय ३ । ४ प्रसूतिः उत्पत्तिस्थानं प्रतिष्ठा लयस्थानम् ५ हेतयः ज्वालाः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

॥१०॥

अ०

॥१७॥

॥१०॥

त्वंसर्वभूतेषुशरण्यईडचस्त्वयासमंविद्यतेनेहभूतम् ॥ त्वयाधार्यतेसर्वभूतानिशकत्वंदेवानांमहिमानंचकथं १७ पाहिसर्वांश्चलोकांश्चमहेंद्रबलमाप्नुहि ॥ एवंसं
स्तूयमानश्चसोऽवर्धतशनैःशनैः १८ स्वंचैवपुरास्थायबभूवसबलान्वितः ॥ अब्रवीच्चगुरुंदेवोबृहस्पतिमवस्थितम् १९ किंकार्यमवाशिष्टंवोहतस्वाष्ट्रोमहा
सुरः ॥ वृत्रश्चसुमहाकायोयैवलोकाननाशयत् २० ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ मानुषोनहुषोराजादेवर्षिगणतेजसा ॥ देवराज्यमनुप्राप्तःसर्वात्रोवाधतेभृशम् २१
॥ इंद्रउवाच ॥ कथंचनहुषोराज्यंदेवानांप्रापदुर्लभम् ॥ तपसाकेनवायुक्तःकिंवीर्योवाबृहस्पते २२ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ देवाभीताःशक्रमकामयंतत्वयात्य
क्तंमहेंद्रंपदंतत् ॥ तदादेवापितरोऽथर्षयश्चगंधर्वमुख्याश्चसमेत्यसर्वे २३ गत्वाऽब्रुवन्नहुषंतत्रशक्रत्वंनोराजाभवभुवनस्यगोप्ता ॥ तानब्रवीन्नहुषोनास्मिशक्त
आप्यायध्वंतपसातेजसामाम् २४ एवमुक्तेर्वर्द्धितश्चापिदेवैराजाऽभवन्नहुषोघोरवीर्यः ॥ त्रैलोक्येचप्राप्यराज्यमहर्षीनृत्वावाहानयातेलोकान्दुरात्मा २५
तेजोहरंष्ट्रिविषंसुघोरमात्वंपश्येन्नहुषंवेकदाचित् ॥ देवाश्चसर्वेनहुषंभृशार्तानपश्यंतगूढरूपाश्चरंतः २६ ॥ ॥ शल्यउवाच ॥ एवंवदत्यंगिरसांवारिष्ठेबृह
स्पतौलोकपालःकुबेरः ॥ वैवस्वतश्चैवयमःपुराणोदेवश्चसोमोवरुणश्चाजगाम २७ तेवैसमागम्यमहेंद्रमुचुर्दिष्ट्यात्वाष्ट्रोनिहतश्चैववृत्रः ॥ दिष्ट्याचत्वाकुशलि
नमक्षतंचपश्यामोवैनिहतारिचशक्र २८ सतान्यथावच्चहिलोकपालान्समेत्यवैप्रीतमनामहेंद्रः ॥ उवाचचैनान्प्रतिभाष्यशक्रःसंचोदयिष्यन्नहुषस्यांतरेण ॥
२९ राजादेवानानंहुषोघोररूपस्तत्रसाह्यंदीयतांमेभवद्भिः ॥ तेचावब्रुवन्नहुषोघोररूपोदृष्टीविषस्तस्यविभीमईश ३० त्वंचेद्राजानंहुषंपराजयेस्ततोवयंभाग
महामिशक्रः ॥ इंद्रोऽब्रवीद्भवतुभवानपांपतिर्यमःकुबेरश्चमयाऽभिषेकम् ३१ संप्राप्तुवंत्वद्यसहैवदैवतैरिपुंजयामतंहुषंघोरदृष्टिम् ॥ ततःशक्रंज्वलनोऽप्याह
भागंप्रयच्छमह्यंतवसाह्यंकरिष्ये ॥ तमाहशक्रोभविताऽग्रेतवापिचेंद्राभ्योवैभागएकोमहाक्रतौ ३२ ॥ शल्यउवाच ॥ एवंसंचित्यभगवान्महेंद्रःपाकशासनः ॥
कुबेरंसर्वयक्षाणांधनानांचप्रभुंतथा ३३ वैवस्वतंपितृणांचवरुणंचाप्यपांतथा ॥ आधिपत्यंददौशक्रःसंचित्यवरदस्तथा ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि
सेनोद्योगपर्वणिइंद्रवरुणादिसंवादेपोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ शल्यउवाच ॥ अथसंचितयानस्यदेवराजस्यधीमतः ॥ नहुषस्यवधोपायंलोकपालैःसदैव
तैः १ तपस्वीतत्रभगवानगस्त्यःप्रत्यदृश्यत ॥ सोऽब्रवीदच्यदैवंद्रंदिष्ट्यावैवर्धतेभवान् २ विश्वरूपविनाशिनवृत्रासुरवधेनच ॥ दिष्ट्याऽद्यनहुषोभृष्टोदेवरा
ज्यात्पुरंदर ३ दिष्ट्याहतारिपश्यामिभवंतंबलसूदन ॥ इंद्रउवाच ॥ स्वागतंतेमहोपऽस्तुप्रीतोऽहंदर्शनात्तव ॥ पाद्यमाचमनीयंचगामर्घ्यंचप्रतीच्छमे ४

॥ ३४ ॥ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपिषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ १ अर्च्यअभ्यर्च्य २ । ३ । ४

५ । ६ । ७ । ८ गवांप्रोक्षणे प्रोक्षणोपाकरणमारणादिसंस्कारे येमंत्राः ' देवाश्चयाभिर्यजतेददातिच गावःसोमस्यप्रथमस्यभक्षः'इत्यादयः यामिःपशुभूताभिर्गोभिः भक्षइति भक्षणांतया
गउच्यते ९ नहुषस्तु । 'ब्राह्मणाश्चैवगावश्चकुलमेकंद्विधाकृतं ॥ एकप्रमंत्रास्तिष्ठतिहविरेकत्रतिष्ठति' इतिशास्त्रप्रामाण्याद्ब्राह्मणवद्वामवध्यस्त्वंमन्वानोवेदमप्रमाणीचकार । वेदस्यब्राह्मणानां

शल्यउवाच ॥ पूजितंचोपविष्टंतमासनेमुनिसत्तमम् ॥ पर्यपृच्छतदेवेशःप्रहृष्टोब्राह्मणर्षभम् ५ एतदिच्छामिभगवन्कथ्यमानांद्विजोत्तम ॥ परिभ्रष्टःकथंस्व
र्गान्नहुषःपापनिश्चयः ६ ॥ अगस्त्यउवाच ॥ शृणुशक्रप्रियंवाक्यंयथाराजादुरात्मवान् ॥ स्वर्गाद्भृष्टोदुराचारोनहुषोबलदर्पितः ७ श्रमार्ताश्चवहंतस्तंनहुषं
पापकारिणं ॥ देवर्षयोमहाभागास्तथाब्रह्मर्षयोऽमलाः ८ पप्रच्छुर्नहुषंदेवसंशयंजयतांवर ॥ यइमेब्राह्मणाप्रोक्तमंत्रावैप्रोक्षणेगवाम् ९ एतेप्रमाणंभवतउताहो
नेतिवासव ॥ नहुषोनेतितानाहतमसामूढचेतनः १० ॥ ऋषयऊचुः ॥ अधर्मेसंप्रवृत्तस्त्वंधर्मनप्रतिपद्यसे ॥ प्रमाणमेतदस्माकंपूर्वंप्रोक्तंमहर्षिभिः ११
॥ अगस्त्यउवाच ॥ ततोविवदमानःसमुनिभिःसहवासव ॥ अथमामस्पृशन्मूर्ध्निपादेनाधर्मपीडितः १२ तेनाभूद्धततेजाश्चानिःश्रीकश्चमहीपातिः ॥ ततस्तं
तमसाऽऽविग्रमवोचंभृशपीडितम् १३ यस्मात्पूर्वैःकृतराजनब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितम् ॥ अदृष्टंदूषयसिमेयच्चमूर्ध्निस्पृशःपदा १४ यच्चापित्वमृषीन्मूढब्रह्मकल्पान्
दुरासदान् १५ वाहानृत्वावाहयसितेनस्वर्गाद्धतप्रभः ॥ ध्वंसपापपरिभ्रष्टःक्षीणपुण्योमहीतले १६ दशवर्षसहस्राणिसर्परूपधरोमहान् ॥ विचरिष्यसिपूर्णेषुपु
नःस्वर्गमवाप्स्यसि १७ एवंभृष्टोदुरात्मासदेवराज्यादरिदम ॥ दिष्ट्यावधामहेशक्रहतोब्राह्मणकंटकः १८ त्रिविष्टपंप्रपद्यस्वपाहिलोकान्शचीपते ॥ जितेंद्रि
योजितामित्रःस्तूयमानोमहर्षिभिः १९ ॥ शल्यउवाच ॥ ततोदेवाभृशंतुष्टामहर्षिगणसंवृताः ॥ पितरश्चैवयक्षाश्चभुजगाराक्षसास्तथा २० गंधर्वादेवकन्या
श्चसर्वेचाप्सरसांगणाः ॥ सरांसिसरितःशैलाःसागराश्चविशांपते २१ उपागम्याब्रुवन्सर्वेदिष्ट्यावधसिशत्रुहन् ॥ हतश्चनहुषःपापोदिष्ट्याऽगस्त्येनधीमता ॥
दिष्ट्यापापसमाचारःकृतःसर्पोमहीतले २२ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसेनोद्योगपर्वणिइंद्रागस्त्यसंवादेनहुषभृशेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥
॥ शल्यउवाच ॥ ततःशक्रःस्तूयमानोगंधर्वाप्सरसांगणैः ॥ ऐरावतंसमारुह्यद्विपेंद्रंलक्ष्णैर्युतम् १ पावकःसुमहातेजामहर्षिश्चबृहस्पतिः ॥ यम
श्चवरुणश्चैवकुबेरश्चधनेश्वरः २ सर्वैर्देवैःपरिवृतःशक्रोवृत्रनिषूदनः ॥ गंधर्वैरप्सरामिश्रयातस्त्रिभुवनंप्रभुः ३ ससमेत्यमहेंद्राण्यादेवराजःशतक्रतुः ॥
मुदापरमयायुक्तःपालयामासदेवराट् ४ ततःसभगवांस्तत्रअंगिराःसमदृश्यत ॥ अथर्ववेदमंत्रैश्चदेवेंद्रंसमपूजयत् ५ ततस्तुभगवानिंद्रःसंहृष्टःसम
पद्यत ॥ वरंचप्रददौतस्मैअथर्वांगिरसेतदा ६

चावमानादधोगतिभ्याप्यतइत्याख्यायिकातात्पर्य १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ ॥ इतिउद्योगपर्वणि
नीलकंठीये भारतभावदीपेनहुषभृशेसप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

अथर्वगिरिसोनामेति यतोऽगिरा अथर्ववेदमंत्रैरिंद्रतुष्टाव ततोऽथर्वगिरिसोनामाऽभवत् अस्मिन्वेदेष्वथर्ववेदे अथर्ववेदस्य ऋषिरित्यर्थः । उदाहरणं वाक्यमेतत् अथर्ववेदरूपं यस्य वाक्यं स ऋ
 अथर्वगिरिसोनामेवेदेस्मिन्वैभविष्यति ॥ उदाहरणमेतद्विजयभागचलपस्यसे ७ एवं संपूज्य भगवानथर्वगिरिसंतदा ॥ व्यसर्जयन्महाराजदेवराजः शतक्रतुः ८
 संपूज्य सर्वांश्चिदशानृषींश्चापितपोधनान् ॥ इंद्रः प्रमुदितो राजन्धर्मेणापालयत्प्रजाः ९ एवं दुःखमनुप्राप्तमिंद्रेण सह भार्यया ॥ अज्ञातवासश्चकृतः शत्रूणां वधकां
 क्षया १० नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्किष्टोऽस्मि महावने ॥ द्रौपद्या सह राजेंद्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः ११ एवं मापिराजेंद्र राज्यं प्राप्स्यसि भारत ॥ वृत्रं हत्वा यथा
 प्राप्तः शक्रः कौरवनंदन १२ दुराचारश्च नहुषो ब्रह्मद्विद पापचेतनः ॥ अगस्त्यशापाभिहतो विनष्टः शाश्वतीः समाः १३ एवंतव दुरात्मानः शत्रवः शत्रुसूदन ॥
 क्षिप्रं नाशं गमिष्यंति कर्णदुर्योधनादयः १४ ततः सागरपर्यंतां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमाम् ॥ भ्रातृभिः सहितो वीरद्रौपद्या च सहानया १५ उपाख्यानमिदं शक्रविजयं
 वेदसंमितम् ॥ राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता १६ तस्मात्संश्रावयामित्वा विजयं जयतां वर ॥ संस्तूयमाना वर्धते महात्मानो युधिष्ठिर १७ क्षत्रिया
 णामभावोऽयं युधिष्ठिरमहात्मनाम् ॥ दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च १८ आख्यानमिदं विजयं इदं नियतः पठेत् ॥ धूतपाप्मा जितस्वर्गः परत्रेह च मोदते
 १९ न चारिजंभयंतस्य नापुत्रो वा भवेन्नरः ॥ नापदं प्राप्नुयात्काचिद्दीर्घमायुश्च विंदति ॥ सर्वत्र जयमाप्नोति न कदाचित्पराजयम् २० ॥ वैशंपायन उवाच ॥
 एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ॥ पूजयामास विधिवच्छल्यं धर्मभृतां वरः २१ श्रुत्वा तु शल्यवचनं कुंतो पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुर्महाराजमिदं
 वचः २२ भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यति न संशयः ॥ तत्र ते जो वधः कार्यः कर्णस्यार्जुनसंस्तवः २३ ॥ शल्य उवाच ॥ एवमेतत्करिष्यामि यथामांसं प्रभाषसे ॥
 यच्चान्यदपि शक्यमित्करिष्याम्यहंतव २४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्त्वामंयकौतयेयाच्छल्यो मद्राधिपस्तदा ॥ जगाम सबलः श्रीमान् दुर्योधनमरिदम् ॥
 २५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि शल्यगमनेष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानाम्
 हारथः ॥ महता चतुरंगेण बलेनागाद्युधिष्ठिरम् १ तस्य यो धामहावीर्यानां नानादेशसमागताः ॥ नानाप्रहरणाविराः शोभयां च क्रिरेवलम् २ परश्वधैर्भीदिपालैः शु
 लतो मरुद्गैः ॥ परिघैर्यष्टिभिः पाशैः करवालैश्च निर्मलैः ३ खड्गैर्मुकैर्निर्व्यूहैः शरैश्च विविधैरपि ॥ तैलघौतैः प्रकाशद्भिः सदाऽशोभत वैवलम् ४ तस्य मेघप्र
 काशस्य सौवर्णैः शोभितस्य च ॥ बभूव रूपं सैन्यस्य मेघस्येव सविद्युतः ५ अक्षौहिणी तु सा सेना तदा यौधिष्ठिरं बलम् ॥ प्रविश्यांतर्दधे राजन् सागरं कुनदी यथा ६ तथै
 वाक्षौहिणीं गृह्य चेदीनामृषभो बली ॥ घृष्टकेतु रूपा गच्छत्पांडवानभितौ जसः ७ मागधश्च जयत्सेनो जारासं धिर्महाबलः ॥ अक्षौहिण्यैव सैन्यस्य धर्मराजमुपागमत् ८
 धिरिति परिभाषावचनात् ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ शत्रुतेजसो वधो येन तादृशोऽर्जुनसं
 स्तवः २३ । २४ । २५ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ युयुधानः सात्यकिः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ वनमाला आपादलं बिनीमाला १८ । १९ । २० । २१ समावायः समूहः २२ । २३ आवंत्यो विंदा
 तथैव पांड्यो राजेंद्र सागरानूपवासिभिः ॥ वृतो बहुविधैर्यौधैर्युधिष्ठिरमुपागमत् ९ तस्य सैन्यमतीवासीतस्मिन्बलसमागमे ॥ प्रेक्षणीयतरं राजन् सुवैषं बलवत्तदा
 १० द्रुपदस्याप्यभूत्सेनानानादेशसमागतैः ॥ शोभिता पुरुषैः शूरैः पुत्रैश्चास्य महारथैः ११ तथैव राजामत्स्यानां विराटो वाहिनीपतिः ॥ पार्वतीयैर्महीपालैः सह
 तः पांडवानियात् १२ इतश्चेतश्च पांडूनां समाजग्मुर्महात्मनाम् ॥ अक्षौहिण्यस्तु सत्तेता विविधध्वजसंकुलाः १३ युयुत्समानाः कुरुभिः पांडवान्समहर्षयन् ॥
 तथैव धार्तराष्ट्रस्य हर्षसमभिवर्धयन् १४ मगदतो महीपालः सेनामक्षौहिणीं ददौ ॥ तस्य चीनैः किरातैश्च कांचनैरिव संवृतम् १५ बभौ बलमनाघृष्टं कर्णिकारवनं
 यथा ॥ तथाभूरिश्रवाः शूरः शल्यश्च कुरुनंदन १६ दुर्योधनमुपायातावक्षौहिण्यापृथक् पृथक् ॥ कृतवर्मा च हार्दिकयोभोजां वक्रकुरैः सह १७ अक्षौहिण्यैव सेनाया
 दुर्योधनमुपागमत् ॥ तस्य तैः पुरुषव्याघ्रैर्वनमालाधरैर्बलम् १८ अशोभत यथामतैर्वनप्रकीडितैर्गजैः ॥ जयद्रथमुत्वाश्चान्ये सिंधुसौवीरवासिनः १९ आज
 ग्मुः पृथिवीपालाः कंपयंत इवाचलान् ॥ तेषामक्षौहिणी सेना बहुला विबभौ तदा २० विधूयमानो वातेन बहुरूप इवांबुदः ॥ सुदक्षिणश्च कांबोजो यवनैश्च शकैस्तथा
 २१ उपाजगाम कौरव्यमक्षौहिण्याविशांपते ॥ तस्य सेना समावायः शलभानां मिवावभौ २२ सच संप्राप्य कौरव्यं तत्रैवांतर्दधे तदा ॥ तथामाहिष्मतीवासीनी
 लोनीलायुधैः सह २३ महीपालो महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ आवंत्यो च महीपालो महाबलसुसंवृतौ २४ पृथगक्षौहिणीभ्यां तावभियातौ सुयोधनम् ॥ केक
 याश्च नरव्याघ्राः सोदर्याः पंचपार्थिवाः २५ संहर्षयंतः कौरव्यमक्षौहिण्या समाद्रवन् ॥ ततस्ततस्तु सर्वेषां भूमिपानां महात्मनाम् २६ तिस्रोऽन्याः समवर्तत वा
 हिन्यो भरतर्षभ ॥ एवमेकादशावृत्ताः सेना दुर्योधनस्य ताः २७ युयुत्समानाः कौतयेयान्नाध्वजसमाकुलाः ॥ नहास्तिनपुरे राजन्नवकाशोऽभवत्तदा २८ राज्ञां
 स्वबलमुख्यानां प्राधान्येनापि भारत ॥ ततः पंचनदं चैव कृत्स्नं च कुरुजांगलम् २९ तथारोहितकारण्यं मरुभूमिश्च केवला ॥ अहिच्छत्रं कालकूटं गंगाकूलं च भारत
 ३० वारणवाटघानं च यामुनश्चैव पर्वतः ॥ एष देशः सुविस्तीर्णः प्रभूतधनधान्यवान् ३१ बभूव कौरवेयाणां बलेनातीव संवृतः ॥ तत्र सैन्यं तथा युक्तं ददर्श सपुरो
 हितः ३२ यः स पांचालराजेन प्रेषितः कौरवान् प्रति ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सेनोद्योगपर्वणि पुरोहितसैन्यदर्शने एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥
 ॥ समाप्तमिदं सेनोद्योगपर्व ॥ अथ संजययानपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सच कौरव्यमासाद्य द्रुपस्य पुरोहितः ॥ सत्कृतो घृतराष्ट्रेण भीष्मेण विदुरेण च १ सर्वकौश
 ल्यमुक्त्वाऽऽदौष्ट्या चैव मनामयम् ॥ सर्वसेनाप्रणेत्तृणां मध्ये वाक्यमुवाच ह २ सर्वैर्भवद्भिर्विदितो राजधर्मः सनातनः ॥ वाक्योपादाने हतोस्तु वक्ष्यामि विदिते सति ३
 नुविंदौ २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ अहिच्छत्रादयः प्रदेशविशेषाः ३० । ३१ । ३२ । ३३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकोनविंशो
 अध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ ॥ ॥ १ । २ वाक्येति भवद्भिः किंचिद्वक्तव्यमतो हेतोरित्यर्थः ३

४ । ५ । ६ शेषवतः आयुःशेषयुक्ताः ७ । ८ । ९ । १० योन्यंतरगतैरिवेति तैर्दत्तान्केशान्जन्मांतरव्यवहितानिवनस्मरंतीत्यर्थः ११ । १२ । १३ । १४ । १५
 घृतराष्ट्रश्चपांडुश्चसुतावेकस्यविश्रुतौ ॥ तयोः समानंदविणंपैतृकं नात्र संशयः ४ घृतराष्ट्रस्यये पुत्राः प्राप्तैः पैतृकं वसु ॥ पांडुपुत्राः कथं नाम न प्राप्ताः पैतृकं वसु
 ५ एवं गते पांडवे वै विदितं वः पुरायथा ॥ न प्राप्तं पैतृकं द्रव्यं घृतराष्ट्रेण संवृतम् ६ प्राणांतिकैरप्युपायैः प्रयतद्भिरनेकशः ॥ शेषवन्तो न शाकितानेतुं वै यमसादनम्
 ७ पुनश्च वदितं राज्ञं स्वबलेन महात्मभिः ॥ छद्मनाऽपहृतं क्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैः ससौ बलैः ८ तदप्यनुमत्तं कर्म यथा युक्तमनेन वै ॥ वासिताश्च महारण्ये वर्षाणो हत्रयो
 दश ९ सभायां क्लेशितैर्वीरैः सह भार्यैस्तथा भृशम् ॥ अरण्ये विविधाः क्लेशाः संप्राप्तास्तैः सुदारुणाः १० तथा विराटनगरे योन्यंतरगतैरिव ॥ प्राप्तं परमसंक्लेशो
 थापापैर्महात्मभिः ११ ते सर्वं पृष्टतः कृत्वा तत्सर्वं पूर्वकिल्बिषम् ॥ सामैव कुरुभिः सार्धमिच्छंति कुरुपुंगवाः १२ तेषां च वृत्तमाज्ञाय वृत्तं दुर्योधनस्य च ॥ अनुनेतु
 मिहार्हं धार्तराष्ट्रं सुहृज्जनाः १३ न हिते विग्रहं वीराः कुर्वंति कुरुभिः सह ॥ अविनाशेन लोकस्य कांक्षंते पांडवाः स्वकम् १४ यश्चापि धार्तराष्ट्रस्य हेतुः स्याद्विग्रहं प्र
 ति ॥ सच हेतुर्न मंतव्यो बलीयांसस्तथा हिते १५ अक्षौहिण्यश्च सत्तैव धर्मपुत्रस्य संगताः ॥ युयुत्समानाः कुरुभिः प्रतीक्षंतेऽस्य शासनम् १६ अपरे पुरुषव्या
 घ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्च यमौ च सुमहाबलौ १७ एकादशैताः पृतना एकतश्च समागताः ॥ एकतश्च महाबाहुर्बहु रूपी धनंजयः १८ यथा
 किरीटी सर्वाभ्यः सेनाभ्यो व्यतिरिच्यते ॥ एवमेव महाबाहुर्बासुदेवो महायुतिः १९ बहुलत्वं च सेनानां विक्रमं च किरीटिनः ॥ बुद्धिमत्त्वं च कृष्णस्य बुद्ध्या युध्येत
 को नरः २० ते भवन्तो यथा धर्मयथा समयमेव च ॥ प्रयच्छंतु प्रदातव्यं मावः कालोऽत्यगादयम् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि पुरोहित
 याने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रज्ञावृद्धो महायुतिः ॥ संपूज्यै न यथा कालं भीष्मो वचनमब्रवीत् १ दिष्ट्या कुशलिनः
 सर्वे सह दामोदरेण ते ॥ दिष्ट्या सहायवंतश्च दिष्ट्या धर्मैश्च ते रताः २ दिष्ट्या च संधिकामास्ते भ्रातरः कुरुनंदनाः ॥ दिष्ट्या न युद्धमनसः पांडवाः सहवांधवैः ३ भव
 तास्य मुक्तं तु सर्वमेतन्न संशयः ॥ अतितीक्ष्णं तु ते वाक्यं ब्राह्मण्यादिति मे मतिः ४ असंशयं क्लेशितास्ते वने चेह च पांडवाः ॥ प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वपितुर्धनमसंशयम् ५
 किरीटी बलवान्पार्थः कृतास्त्रश्च महारथः ॥ कोहि पांडुसुतं युद्धे विषहेतुधनं जयम् ६ अपि वज्रधरः साक्षात्किमुतान्येधनुर्भूतः ॥ त्रयाणामपि लोकानां सम
 र्थ इति मे मतिः ७ भीष्मे तु वतितद्वाक्यं घृष्टमाक्षिप्य मन्युना ॥ दुर्योधनं समालोक्य कर्णो वचनमब्रवीत् ८ न तत्राविदितं ब्रह्मन् लोके भूतेन केनचित् ॥ पु
 नरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ९ दुर्योधनार्थं शकुनिर्व्यूते निर्जितवान्पुरा ॥ समयेन गतोऽरण्यं पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः १०
 ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ इति उद्योगपर्वणि निलकंठीये भारतमावदीपे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७
 घृष्टं धर्मणा युक्तं यथा स्यात्तथा आक्षिप्यतिरस्कृत्य ८ तत्र पांडवपक्षे ९ । १०

तंसमयं कालं तच्च संकेतवाक्यं त्रयोदशवर्षे जातैः पुनर्वनेवस्तव्यमित्येवं कृत्वा । समय इत्युपक्रम्य 'संकेतकालभाषयोः' इति मेदिनी । आश्रित्य निर्वाह्य पैतृकं राज्यांशं नेच्छति किंतु तदतिक्रमेणैव पैतृक
 मिच्छतीत्यर्थः ११ पादं चतुर्थीशमपि किमुतार्थमित्यर्थः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ २१ ॥ इति उद्योगपर्वणि निलकंठीये भारतमावदीपे पुरोहितयाने एकविंशो
 अध्यायः ॥ २१ ॥ प्राप्तानिति दिष्ट्या माग्नेन आनह्यसंनद्धो भूत्वा स्थानं स्थितिमुपस्थितः प्राप्तः इति समाजयेथाः पूजयेथाः १ स्वस्ति मंतोदयमिति सर्वान्वदेः कृच्छ्रं निरूप्यापितेषां शांतिरक्रोधो

सतंसमयमाश्रित्य राज्यां नेच्छति पैतृकम् ॥ बलमाश्रित्य मत्स्यानां पांचालानां च मूर्खवत् ११ दुर्योधनो भयाद्विद्रवद्वात्पादमंततः ॥ धर्मतस्तु मर्ही कृत्स्नां प्रद
 द्याच्छत्रवेऽपि च १२ यदिकांक्षंति ते राज्यां पितृपैतामहं पुनः ॥ यथाप्रतिज्ञं कालं तंचरंतु वनमाश्रिताः १३ ततो दुर्योधनस्यांकेवर्ततामकुतोभयाः ॥ अधार्मि
 कीं तु माबुद्धिं मौख्यात्कुर्वंतु केवलात् १४ अथ ते धर्मस्तु ज्ययुद्धमिच्छंति पांडवाः ॥ आसाद्ये मानकुरुश्रेष्ठान् स्मरिष्यंति वचोमम १५ ॥ भीष्म उवाच ॥ किं नुरा
 धेयवाचा ते कर्मतस्मर्तुमर्हसि ॥ एक एव यदापार्थः षड्रथान्जितवान्युधि १६ बहुशो जीयमानस्य कर्मदृष्टं तदैव ते ॥ न चेदेवं करिष्यामो यदयं ब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥
 ध्रुवं युधिहतास्तेन भक्षयिष्यामपांसुकान् १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ घृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च ॥ अवभत्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् १८ अ
 स्मद्वितं वाक्यमिदं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ पांडवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा १९ चिंतायित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयम् ॥ स भवान्प्रतियात्वद्य
 पांडवानेवमाचिरम् २० सतंसत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पांडवान् ॥ सभामध्ये समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्व
 णि पुरोहितयाने एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ प्राप्तानाहुः संजय पांडुपुत्रानुपप्लव्येतान् विजानीहि गत्वा ॥ अजातशत्रुं च सभाजयेथादि
 ष्ट्या न ह्यस्थानमुपस्थितस्त्वम् १ सर्वान्वदेः संजयस्वस्ति मंतः कृच्छ्रं वा समतदहं निरूप्य ॥ तेषां शांतिर्विद्यतेऽस्मा सुशीघ्रं मिथ्यापेतानामुपकारिणां सताम् २
 नाहं कचित्संजय पांडवानां मिथ्यावृत्तिं कांचन जात्वपश्यम् ॥ सर्वांश्चिंत्यात्मवीर्येण लब्धां पर्याकार्षुः पांडवामहमेव ३ दोषं ह्येषां नाध्यगच्छं परीच्छन्नित्यं कंचिद्येन
 गृह्येयं पार्थिव ॥ धर्मार्थाभ्यां कर्मकुर्वंति नित्यं सुखप्रियेनानुरुध्यंति कामात् ४ धर्मशीतं क्षुत्पि पासे तथैव निद्रांतर्द्रीको धहर्षौ प्रमादम् ॥ घृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय ध
 र्मार्थयोगान्प्रयतंति पार्थाः ५ त्यजंति मित्रेषु धनानि कालेन संवासाज्जीर्यति तेषु मैत्री ॥ यथार्हमानार्थकरा हि पार्थास्ते पांड्वेष्टानास्त्याजमीदृश्यपक्षे ६ अन्यत्र
 पापाद्विषमान्मदबुद्धेर्दुर्योधनात् क्षुद्रतराच्च कर्णात् ॥ तेषां हीमौहीनसुखप्रियाणां महात्मनां संजनयतो हितेजः ७ उत्थानवीर्यः सुखमेधमानो दुर्योधनः सुकृतं मन्य
 तेतत् ॥ तेषां मागं यच्च मन्येत बालः शक्यं हर्तुं जीवितां पांडवानाम् ८

जस्मा सुविद्यते मिथ्यापेतानां निष्कपटानां १ मह्यं पर्याकार्षुः मदर्थं परित आनीतवन्तः ३ धर्मार्थाभ्यां धर्मार्थं अर्थार्थं च सुखं प्रीतिः प्रियं पुत्रादितदनुरोधेन कामात् धर्मनित्यजंतीत्यर्थः ४ तं द्रीजाग्रतप
 वमौदयं ५ यथार्हमानं अर्थं च कुर्वंति ते तथा ६ तेजाः क्रोधः उत्थाने आरंभकाले एव धीर्धनप्रसंगे यस्य स उत्थानवीर्यः यत्तेषां भागं हर्तुं शक्यं मन्यते तत्सुकृतं युक्तमिति मन्यते भीम्यादिति भावः ८

यस्यपदवीयांतियस्यानुगाइत्यर्थः तस्यतस्मैप्रदानंभागप्रदानम् ९ जिष्णुर्जयशीलः १० वरेण्यःभोगमोक्षकामैर्वरेणीयः ११ नकेवलंमध्यदेशापेक्षयाउदीचीं किंतुउत्तरान्कुरुनहिमाचला
दप्युदकदेशान् स्वर्गभूमिरूपान् १२ जातवेदसेउपाहरत् खांडवमिति विपरीणामेनानुपंगः १३ । १४ । १५ । १६ एतत्परिदृश्यमानंवलं भीष्मद्रोणादीनांसामर्थ्यतदपिस
त्यं तथाऽपितान्पांडवान्प्राप्यनास्तीतिमन्ये तुच्छमित्यर्थः १७ प्रबर्हःश्रेष्ठः संत्यक्तात्मात्यक्तदेहः १८ सहोषितोवर्षमात्रं चरितार्थः गोघ्नहोस्तितः मात्स्येयानांमत्स्यदेशजानाम् १९

यस्यार्जुनःपदवीकेशवश्चक्रोदरःसात्यकोऽजातशत्रुः ॥ माद्रौपुत्रौसृजयाश्चापियांतिपुरायुद्धात्साधुतस्यप्रदानम् ९ सह्यैवैकःपृथिवीसव्यसाचीगांडीवध्वंवा
प्रणुदेद्रथस्थः ॥ तथाजिष्णुःकेशवोऽप्यप्रष्टुष्योलोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा १० तिष्ठेतकस्तस्यमर्त्यःपुरस्ताद्यःसर्वलोकेषुवरेण्यपुकः ॥ पर्जन्यघोषान्प्रव
पनशरौघान्पतंगसंघानिवशीघ्रवेगान् ११ दिशंस्तुदीचीमपिचोत्तरान्कुरुनगांडीवध्वंवाकरथोजिगाय ॥ धनंचैषामाहरत्सव्यसाचीसेनानुगान्द्रविडांश्चैवचक्रे
१२ यश्चैवदेवान्खांडवेसव्यसाचीगांडीवध्वंवाप्रजिगायसेंद्रान् ॥ उपाहरत्पांडवोजातवेदसेयशोमानंवर्धयन्पांडवानाम् १३ गदाभृतांनास्तिसमोऽब्रभीमाद्
स्त्यारोहोनास्तिसमश्चतस्य ॥ रथेऽर्जुनादाहुरहीनमेनंवाहोर्बलेनायुतनागवीर्यम् १४ सुशिक्षितःकृतवैरस्तरस्वीदहेतुद्रास्तरसाधार्तराष्ट्रान् ॥ सदात्यमर्षी
नबलात्सशक्योयुद्धेजेतुंवासवेनापिसाक्षात् १५ सुचेतसौबलिनौशीघ्रहस्तौसुशिक्षितौभ्रातरौफाल्गुनेन ॥ श्येनौयथापक्षिपूगान् रुजंतौमाद्रौपुत्रौशेषयेतान्श
त्रून् १६ एतद्वलंपूर्णमस्माकमेवंयत्सत्यंतान्प्राप्यनास्तीतिमन्ये ॥ तेषामध्येवर्तमानस्तरस्वीधृष्टद्युम्नःपांडवानामिहैकः १७ सहामात्यःसोमकानांप्रबर्हःसंत्यक्ता
त्मापांडवार्थेश्रुतोमे ॥ अजातशत्रुप्रसहेतकोऽन्योयेषांसस्यादग्रणीवृष्णिर्हिः १८ सहोषितश्चरितार्थोवयस्थोमात्स्येयानामधिपोवैविराटः ॥ सवैसपुत्रःपांडवार्थे
चशश्वयुधिष्ठिरभक्तइतिश्रुतमे १९ अवरुद्धारथिनःकेकयेभ्योमहेष्वासाभ्रातरःपंचसंति ॥ केकयेभ्योराज्यमाकाक्षमाणायुद्धार्थिनश्चानुवसंतिपार्थान् २०
सर्वीश्वीरान्पृथिवीपतीनांसमागतान्पांडवार्थेनिविष्टान् ॥ शूरानहंभक्तिमतःशृणोमिप्रोत्यायुक्तान्संश्रितान्धर्मराजम् २१ गिर्याश्रयादुर्गनिवासिनश्चयोधाः
पृथिव्यांकुलजातिशुद्धाः ॥ म्लेच्छाश्चनानायुधवीर्यवंतःसमागताःपांडवार्थेनिविष्टाः २२ पांड्यश्चराजासमितींद्रकल्पोयोधप्रवीरैर्बहुभिःसमेतः ॥ समागतः
पांडवार्थेमहात्मा लोकप्रवीरोऽप्रतिवीर्यतेजाः २३ असंब्रोणादर्जुनाद्वासुदेवात्पांड्याद्येनवृत्तंशृणोमि ॥ यतंकार्ष्णिप्रतिममाहुरेकंससात्यकिःपांडवार्थेनि
विष्टः २४ उपाश्रिताश्चेदिकरूपकाश्चसर्वोद्योगैर्भूमिपालाःसमेताः ॥ येषामध्येसूर्यमिवातपंतंश्रियावृत्तंचेदिपतिंच्वलंतम् २५ अस्तंभनीयंयुधिमन्यमानो
ज्याकर्षतश्रिष्ठतमंपृथिव्याम् ॥ सर्वोत्साहंक्षत्रियाणानिहत्यप्रसह्यकृष्णस्तरसांसममर्दं २६

केकयेभ्योदेशेभ्यः । अवरुद्धाःबहिर्निःसारिताः पंचभ्रातरःकेकयानां ।

यतःकेकयेभ्यःराज्यंप्राप्नुमिच्छंतः पूर्वअस्मदीयाअपि संप्रतिपांडवान्अनुवसंतिअनुसरंति । तेनस्वपक्षहानिः परपक्षपुष्टिश्चदर्शिता २० । २१ । २२ समितिसंग्रामे । 'समि
त्याजिसमिद्युधः' इतिकोशः । अप्रतिवीर्यतेजाः अतुल्यतेजाः २३ कार्ष्णिःप्रद्युम्नस्तुल्यम् २४ चेदिपतिंशिष्टपालं कृष्णोममर्देत्युत्तरेणान्वयः २५ ज्याधनुर्गुणंकर्षताधनुर्मृताम् २६

यस्यमानंवर्धयंतितंशिशुपालंअभिनदितिसंबंधः २७ चेदिपतिविहायअन्येतंकृष्णं केप्राद्रवन्नकेपि किंतुसपवतेनस्पर्द्धाचकारेत्यर्थः २८ आशंसमानोजयमितिशेषः अशेतशयनंकृतवान्शि
शुपालः २९ यद्यतःअवेदयंतज्ञापितवंतः चाराइतिशेषः ३० कृष्णौवासुदेवार्जुनौ ३१ संगरंचेन्नगच्छेतदाशंभलमेव नोचेत्अन्यथाइंद्रोविष्णुश्चअर्जुनवासुदेवौ निर्दहेतामित्यन्वयः ३२

यशोमानौवर्धयन्पांडवानांपुराऽभिनच्छिशुपालंसमीक्ष्य ॥ यस्यसर्वेवर्धयंतिस्ममानंकर्षराजप्रमुखानरेंद्राः २७ तमसह्यंकेशवंतत्रमत्वासुग्रीवयुक्तेनरथेन
कृष्णम् ॥ केप्राद्रवंश्चेदिपतिविहायसिंहं दृष्ट्वाक्षुद्रमृगाइवान्ये २८ यस्तंप्रतीपस्तरसाप्रत्युदीयादाशंसमानोद्वैरथेवासुदेवम् ॥ सोऽशेतकृष्णेनहतःपरासुर्वा
तेनेवोन्मथितःकर्णिकारः २९ पराक्रममेयदेवदयंततेषामर्थेसंजयकेशवस्य ॥ अनुस्मरंस्तस्यकर्माणि विष्णोर्गावल्गणेनाधिगच्छामिशांतिम् ३० नजातुता
च्छत्रुरन्यःसहेतयेषांसस्यादग्रणीवृष्णिर्हिः ॥ प्रवेपतेमहदयंभयेनश्रुत्वाकृष्णावेकरथेसमेतौ ३१ नचेद्रच्छेत्संगरंमंदबुद्धिस्ताभ्यांलभेच्छर्मतदासुतोमे ॥
नोचेत्कुरुन्संजयनिर्देहेतामिंद्राविष्णुदैत्यसेनायथैव ३२ मतोहिमेशक्रसमोधनंजयःसनातनोवृष्णिवीरश्चविष्णुः ॥ धर्मारामोऽहीनिषेवस्तरस्वीकुंतीपुत्रःपांड
वोऽजातशत्रुः ३३ दुर्योधनेननिरुतोमनस्वीनोचेत्कुद्धःप्रदहेद्दार्तराष्ट्रान् ॥ नाहंतथाह्यर्जुनाद्वासुदेवाद्भीमाद्वाऽहंयमयोर्वाविभेमि ३४ यथाराज्ञःक्रोधदीप्तस्य
सूतमन्योरहंभीततरःसदैव ॥ महातपाब्रह्मचर्येणयुक्तःसंकल्पोऽयंमानसस्तस्यसिद्धयेत् ३५ तस्यक्रोधंसंजयाहंसमीक्ष्यस्थानेजानन्नृशमस्म्यद्यभीतः ॥ स
गच्छशीघ्रंप्रहितोरथेनपांचालराजस्यचमूनिवेशनम् ३६ अजातशत्रुकुशलंस्मपृच्छेःपुनःपुनःप्रीतियुक्तंवदेस्वम् ॥ जनार्दनंचापिसमेत्यतातमहामात्रंवीर्य
वतासुदारम् ३७ अनामयंमद्वचनेनपृच्छेर्धृतराष्ट्रःपांडवैःशांतिमीप्सुः ॥ नतस्यकिंचिद्वचनंकुर्यात्कुंतीपुत्रोवासुदेवस्यसूत ३८ प्रियश्चैषामात्मसमश्च
कृष्णोविद्वांश्चैषांकर्मणित्ययुक्तः ॥ समानीतान्पांडवान्सृजयांश्चजनार्दनंयुयुधानंविराटम् ३९ अनामयंमद्वचनेनपृच्छेःसर्वीस्तथाद्रौपदेयांश्चपंच ॥
यद्यत्तत्रप्राप्तकालंपरेभ्यस्त्वमन्येथाभारतानाहितंच ॥ तद्वापेथाःसंजयराजमध्येनमूर्च्छयेद्यत्रचयुद्धहेतुः ४० ॥ इतिश्रीम० उद्योगपर्वणिसंजययानेष्टतराष्ट्र
संदेशेद्वाविशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वाष्टतराष्ट्रस्यसंजयः ॥ उपप्लव्यययौद्रुं पांडवानमितौजसः १ सतुराजानमा
साद्यकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरम् ॥ अभिवाद्यततःपूर्वसूतपुत्रोऽभ्यभाषत २ गावल्गणिःसंजयःसूतसूनुरजातशत्रुमवदत्प्रतीतः ॥ दिष्ट्यारार्जस्त्वामरोगंप्रपश्येस
हायवंतंचमहेंद्रकल्पम् ३ अनामयंपृच्छतित्वाऽविकेयोवृद्धोराजाष्टतराष्ट्रेमनीषी ॥ कञ्चिद्भीमःकुशलीपांपवाऽयोधनंजयस्तौचमाद्रीतनूजौ ४

शक्रपुत्रत्वात्शक्रसमः धर्मपुत्रत्वात्धर्मारामः ३३ निरुतोवंचितःमनस्वीजितमनाः ३४ मन्योःक्रोधात् ३५ स्थानेजानन्नृशमस्म्यद्यभीतः ३६ महामात्रंमहाभागं ३७ शांतिमीप्सुरस्तीति
वदेत्यध्याहारः ३८ समानीतान्पकत्रस्थितान् ३९ नमूर्च्छयेत् वर्धयेत्क्रोधमितिशेषः ४० ॥ ॥ इतिश्रीमहामारतेउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपिद्वाविशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
१ । २ प्रतीतोदृष्टः ३ । ४

यत्र आसवर्गे त्वंस्वस्तिकामः कल्याणार्थी यांश्च दृष्टान् कामान् भोग्यान् गजरायादीन्वाञ्छति तेष्वेकशालिनः कश्चिदित्यनुपगः ५ । ६ । ७ वृत्तिरस्मात्पुनः ८ । ९ । १० कुरुभ्यः स्पृहयंतिकश्चि
दित्यनुपगः कुरुणां कल्याणं अयुद्धेन वाञ्छति कश्चिदिति भावः ११ येषां राष्ट्रे निवसति तेषां कुरुणां मध्ये धनुर्भूतः कश्चिन्मानं लभते १२ । १३ महानस्यो महानसे परिचारिकाः वध्वः स्नुषाः अव्यली
काः निष्कपटाः १४ वृत्तिर्जीविका दातुमिति शेषः दायान्मदतान् ग्रामादीन् १५ अतिक्रमात्प्रोपेक्षत इत्युत्तरार्धात्त्रयोऽपकर्षेण योज्यं १६ एतद्वाङ्मनानां वृत्तेः पालनं ज्योतिः परलोकप्रकाशकं जी

कश्चित्कृष्णाद्रौपदीराजपुत्रीसत्यवतावीरपत्नीसपुत्रा ॥ मनस्विनीयत्रचवच्छित्त्वमिष्टान् कामान् भारतस्वस्तिकामः ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ गावल्गणे संज
यस्वागतं ते प्रियामहेते वयं दर्शनेन ॥ अनामयं प्रतिजानेत वाहं सहानुजैः कुशलीचास्मि विद्वन् ६ चिरादिदं कुशलं भारतस्य श्रुत्वा राज्ञः कुरुवृद्धस्य मृत ॥ मन्येसा
क्षादृष्टमहं नरेन्द्रं दृष्ट्वा संजय प्रीतियोगात् ७ पितामहो नः स्थविरो मनस्वी महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः ॥ सकौरव्यः कुशलीतातर्भाष्मो यथा पूर्ववृत्तिरस्त्यस्य कश्चि
त् ८ कश्चिद्राजाष्टराष्ट्रः सपुत्रो वै चित्रवीर्यः कुशलीमहात्मा ॥ महाराजो बाह्लिकः प्रातिपेयः कश्चिद्विद्वान् कुशलीमृतपुत्र ९ ससोमदत्तः कुशलीतातकश्चिद्दूरिश्च
वाः सत्यसंधः शलश्च ॥ द्रोणः सपुत्रश्चरुपश्चविप्रो महेश्वासः कश्चिदेतेऽप्यरोगाः १० सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयंतिसंजय धनुर्धरायेष्टिव्यां प्रधानाः ॥ महाप्राज्ञाः सर्वशा
स्त्रावदाता धनुर्भूतां मुख्यतमाः पृथिव्याम् ११ कश्चिन्मानं तातलभंत एते धनुर्भूतः कश्चिदेतेऽप्यरोगाः ॥ येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो महेश्वासः शीलवान् द्रोणपुत्रः
१२ वैश्यापुत्रः कुशलीतातकश्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ॥ कर्णोऽप्यत्यः कुशलीतातकश्चित्सुयोधनो यस्य मंदो विधेयः १३ स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो
महानस्यो दासभार्याश्च मृत ॥ वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कश्चिदप्यव्यलीकाः १४ कश्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथावत् प्रवर्तते पूर्ववत्तातवृत्तिम् ॥ कश्चि
दायान्मामकान् धार्तराष्ट्रो द्विजातीनां संजय नोपहंति १५ कश्चिद्राजाष्टराष्ट्रः सपुत्रः उपेक्षते ब्राह्मणातिक्रमान्वै ॥ स्वर्गस्य कश्चिन्नतथावत् भूतामुपेक्षते ते पुंसदे
ववृत्तिम् १६ एतज्ज्योतिश्चोतमं जीवलोके शुक्रं प्रजानां विहितं विधात्रा ॥ ते चेद्दोषं न नियच्छंति मंदाः कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणाम् १७ कश्चिद्राजाष्टराष्ट्रः
सपुत्रो बुभुषते वृत्तिममाव्यवर्गे ॥ कश्चिन्नभेदेन जीजीविषंति सुहृद्वापुर्हृदश्चैकमत्यात् १८ कश्चिन्नपापं कथयंति तात तेषां डवानां कुरवः सर्वे एव ॥ द्रोणः सपुत्र
श्चरुपश्चवीरो नास्मा सुपापानिवदंति कश्चित् १९ कश्चिद्राज्येष्टराष्ट्रसपुत्रसमेत्याहुः कुरवः सर्वे एव ॥ कश्चिद्दृष्ट्वा दस्युसंधानं समेतान् स्मरंति पार्थस्य युधां प्रणे
तुः २० मौर्वीभुजाग्रप्रहितान् स्मतातदो धूयमानेन धनुर्धरेण ॥ गांडीवनुनां स्तनयितुघोषान् जिह्मगान् कश्चिदनुस्मरंति २१

वलोके इह शुक्यं शस्त्रं

रं दोषलोभं ब्राह्मणवृत्त्युपघातेन न नियच्छंति १० बुभुषते प्रापयितुमिच्छति भेदेन जीजीविषंति शत्रुभिर्मोदिताः संतस्तद्वर्तते नैर्जीवितुमिच्छंति १८ । १९ पार्थस्य अर्जुनस्य कृत्यं स्मरंति युधांसं
ग्रामाणां प्रणेर्निर्वाहकस्य आहुः शमकुर्वितिशेषः । शमेति पाठे शमशाम्य जातिगच्छेत्यर्थः २० मौर्वीभुजः कौटिल्यंतस्य अग्रमिवाग्रं शरसंधानदेशः ततः प्रहितान् प्रेषितान् २१

सुवाससः सुपुंखाः हस्तवापो हस्तक्षेपः । वचनभेदेऽपि सामानाधिकरण्यात् शतं स्त्रियोऽस्य परिग्रह इति वत् । एकषष्टिर्वाणा अस्य एकेन यत्नेन प्रक्षेप्या इत्यर्थः २२ मड्वलेषु मृतेषु स्थलेषु २३
दंतकूरे कूरं अन्नं दंताः क्रोधावेशात् कूरवन्नर्थं तेऽस्मिन्निति दंतकूरः संग्रामः तस्मिन् अस्य नक्षिपन् २४ । २५ जयः अर्जुनः २६ अहं अर्जुनस्य तदाष्टरक्षकः मेरकोऽभवमित्यर्थः भीमसेनश्च
माद्रीसुतयोः पृष्ठरक्षकोऽभूत् पंचमिरप्यस्माभिस्ते मोचिता इत्यर्थः २७ न कर्मणोति सर्वात्मना सर्वोपायैः दानभेदं दंडैश्चेत्तद्वृत्तराष्ट्रस्य पुत्रं जेतुं न शक्नुमस्तर्हि एकेन साधुना कर्मणा सामाख्येनो
नचापश्यं कंचिदहं पृथिव्यां यो धंसं वाऽधिकमर्जुनेन ॥ यस्यैकषष्टिर्निशितास्तीक्ष्णधाराः सुवाससः संमतो हस्तवापः २२ गदापाणिर्भीमसेनस्तरस्वी प्रवेपयच्छु
संधाननीके ॥ नागः प्रभिन्न इव नड्वलेषु चक्रम्यते कश्चिदेनं स्मरंति २३ माद्रीपुत्रः सहदेवः कर्लिगान् समागतान् जयदंतकूरे ॥ वामेनास्य न दक्षिणे नैव यो वै महावलंक
श्चिदेनं स्मरंति २४ पुरा जेतुं न कुलः प्रेषितोऽयं शिबीं स्त्रिगर्तान् संजय पश्य तस्ते ॥ दिशं प्रतीचीं वशमानयन् मेमाद्रीसुतं कश्चिदेनं स्मरंति २५ पराभवो द्वैतवने य आ
सीद्भीमत्रितेषोषया त्रागतानाम् ॥ यत्र मंदाच्छत्रुवशं प्रयातान् मोचयद्भीमसेनो जयश्च २६ अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं माद्रीपुत्रो भीमसेनोऽप्यरक्षत् ॥ गांडीवव
न्वाशश्चुसंधानुदस्य स्वस्त्यागमत् कश्चिदेनं स्मरंति २७ न कर्मणा साधुनैकेन नूनं सुखं शक्यं वै भवतीह संजय ॥ सर्वात्मना परिजेतुं वयं चेन्न शक्नुमोऽष्टराष्ट्रस्य पुत्रम्
२८ ॥ इति श्रीमहाभारते उ० प० संज० युधिष्ठिरप्रश्ने त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ यथाऽऽत्थमे पांडवततथैव कुरून् कुरुश्रेष्ठ जनं च पृ
च्छसि ॥ अनामयास्तात मनस्विनस्ते कुरुश्रेष्ठान् पृच्छसि पार्थयांस्त्वम् १ संत्येव वृद्धाः साधवो धार्तराष्ट्रे संत्येव पापाः पांडवतस्य विद्धि ॥ दद्याद्रे पुम्योऽपि हि
धार्तराष्ट्रः कुतो दायोऽलोपयेद्ब्राह्मणानाम् २ यत्पुष्पाकं वर्तते सौ न धर्म्यमद्गुग्धेषु दुग्धवत्तत्र साधु ॥ मित्रधुक् स्यात्तद्वृत्तराष्ट्रः सपुत्रो युष्मान् द्विषन्साधुवृत्तान् साधुः ३
न चानुजानातिभृशं च तप्यते शोचत्यंतः स्थविरोऽजातशत्रो ॥ शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य मित्रद्रोहः पातकेभ्यो गरीयान् ४ स्मरंति तुभ्यं नरदेव संयुगे युद्धे च जि
ष्णोश्च युधां प्रणेतुः ॥ समुत्कृष्टे दुर्दुभिः शंखशब्दे गदापाणिर्भीमसेनं स्मरंति ५ माद्रीसुतौ चापिरणाजिमध्ये सर्वादिशः संपतंतौ स्मरंति ॥ सेनां वर्षंतौ शरवर्षैरज
सं महारथौ समरे दुष्प्रकंपौ ६ न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राजन्ननागतं ज्ञायते यद्वा विष्यम् ॥ त्वंचेतथा सर्वधर्मोपपन्नः प्राप्तः क्लेशं पांडवच्छत्रु रूपम् ॥ त्वमेवैतच्छत्रुग
तश्च भूयः समीकुर्याः प्रज्ञयाऽजातशत्रो ७ न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मपांडोः सुताः सर्वे एवैद्रकल्पाः ॥ त्वमेवैतत्प्रज्ञयाऽजातशत्रो समीकुर्यायेन शर्मां प्रयुज्यस्ते ८ धार्तरा
ष्ट्राः पांडवाः मृजयाश्च ये चाप्यन्ये सन्निविष्टानरेन्द्राः ॥ यन्मां ब्रवीद्वृत्तराष्ट्रो निशायाम जातशत्रो वचनं पिताते ९

पायेन सुखं सुखेन जेतुं नैव शक्यं भवति

साम्राज्याध्ये हि दानादयः प्रयुज्यंते तेरप्यसाध्यः कथं साममात्रेण साध्यः स्यात् । अतो दंडैकसाध्यः स इति भावः । पाठांतरे परिणेतुं स्वायत्तीकर्तुं २८ ॥ इति मी० त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
१ । २ यदिति अद्गुग्धेषु अनपकृतेषु धार्तराष्ट्रेषु यत्पुष्पाकं दुग्धवत् अपकृतस्यैव सौनः सूनावान् हिंस्रः तद्धर्मादनेपतंसौ न धर्म्यकौर्यवर्तते तत्र साधु दुग्धैरपि भवद्विस्तेषु प्रव्राजनाकालेऽपि द्रोहो
न कृत इदानीं तु सुतरान्कर्तव्य इत्याशयः । ते तु स्वकृतं मोक्षयंत्येवेत्याह मित्रधुगिति ३ न चानुजानाति संधिनानुमोदते तप्यते च पुत्रनाशभयात् । गरीयानिति शृणोति चेति संबंधः ४ कावेदस्मान्
स्मरंतीति पृष्ठतत्राह स्मरंतीति तुभ्यंत्वा ५ रणोयोधश्च निस्तद्विशिष्टाया आजिः संग्रामस्तन्मध्ये । 'रक्षणस्त्राणेरणः कणे' इत्यमरः ६ अत्रागतं अज्ञातं अदृष्टमित्यर्थः ७ । ८ । ९

१० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ ७ ॥ १।२।३ रथमयोजयत्तद्वहआगतुं । राज्ञोवचनं पांडवानांरोचतां ततश्चशमोऽस्तु ४ संस्थाने नाकारेण । मार्देवेनकृपया । आर्जवेनअकौटिल्येन । अनृशंसाःअनुयाः । हीनिषेवाःलज्जापरायणाः ५ हीनहिंसं सत्त्वंद्विसत्त्वंसाधुत्वंवा भीमसेनाःभीषणसैन्याः ६ सर्वज्ञयः अभावसंस्थः शून्येएवपारिसमाप्तःक्षयः तत्र तत्प्रथमार्थेत्रल जयोऽपिबन्धुनाशात्पराजयएव ७ ज्ञातीनांदुर्योधनादीनांकार्यं घोषयात्रायांगंधर्वेभ्योमोचनादिकं उपकुण्टिनिदितं ८ निर्णयनिश्चयंकृत्वा

सहामात्यःसहपुत्रश्चराजनसमेत्यतांवाचमिमानिबोध १० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणि संजयवाक्येचतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ समागताःपांडवाःसंजयाश्चजनार्दनोयुयुधानोविराटः ॥ यत्तेवाक्यंघृतराष्ट्रानुशिष्टंगावल्गणेब्रूहितस्मृतपुत्र १ ॥ संजयउवाच ॥ अजातशत्रुंचवृकोदरंचघनंजयमाद्रवतीसुतौच ॥ आमंत्रयेवासुदेवंचशौरिरियुयुधानंचेकितानंविराटम् २ पंचालानामधिपंचैववृद्धंघृष्टयुग्मंपार्षतंयाज्ञसे निम् ॥ सर्वेवाचंशृणुतेमामदीयांवक्ष्यामियांभूतिमिच्छन्कुरूणाम् ३ शमंराजाघृतराष्ट्रोऽभिनंदन्नयोजयत्त्वरमाणोरथमे ॥ सभ्रातृपुत्रस्वजनस्यराज्ञस्तद्रोचतांपांडवानांशमोऽस्तु ४ सर्वेधर्मैःसमुपेतास्तुपार्थाःसंस्थानेनमार्देवेनार्जवेन ॥ जाताःकुलेह्यनृशंसावदान्याहीनिषेवाःकर्मणानिश्चयज्ञाः ५ नयुज्य तेकर्मयुष्मासुहीनसत्त्वंहिवस्तादृशंभीमसेनाः ॥ उद्रासतेह्यंजनविंदुवत्तच्छुभ्रेवस्त्रेयद्रवेत्किलिबपंवः ६ सर्वक्षयोदृश्यतेयत्रकृत्स्नःपापोदयोनिरयोऽभावसंस्थः ॥ कस्तत्रकुर्याज्जातुकर्मप्रजानन्पराजयोयत्रसमोजयश्च ७ तेवैधन्यायैःकृतंज्ञातिकार्यंतेवैपुत्राःसुहृदोबांधवाश्च ॥ उपकुण्टंजीवितंसंयजेयुर्थतःकुरूणानियतोवै भवःस्यात् ८ तेचेत्कुरूननुशिष्याथपार्थानिर्णयसर्वानुद्वीपतोनिगृह्य ॥ समंवस्तज्जीवितंमृत्युनास्याद्यज्जीवध्वंज्ञातिवधेनसाधु ९ कोह्येवयुष्मानसहकेशवे नसचेकितानान्प्रापतबाहुगुप्तान् ॥ ससात्यकीनविषहेतप्रजेतुंलब्ध्वाऽपिदेवानसचिवानसहैद्रान् १० कोवाकुरून्द्रोणभीष्माभिगुप्तानश्चत्थाग्राशल्यकृपादि मिश्च ॥ रणेविजेतुंविषहेतराजनराधेयगुप्तान्सहभूमिपालैः ११ महदलंधार्तराष्ट्रस्यराज्ञःकोवैशकोहंतुमक्षीयमाणः ॥ सोऽहंजयेचैवपराजयेचनिःश्रेयसंनाधि गच्छामिकींचित् १२ कथंहिनीचाइवदौष्कुलेयानिर्धर्मार्थकर्मकुर्युश्चपार्थाः ॥ सोऽहंप्रसाद्यप्रणतोवासुदेवंपंचालानामधिपंचैववृद्धम् १३ कृतांजलिःशरणंवः प्रपद्येकथंस्वस्तिस्यात्कुरुसंजयानाम् ॥ नह्येवमेवंवचनंवासुदेवोदधनंजयोवाजातुकिंचिन्नकुर्यात् १४ प्राणान्दद्याद्याचमानःकुतोऽन्यदेतद्विद्वन्साधनार्थंब्रवी मि ॥ एतद्राज्ञोभीष्मपुरोगमस्यमतंयद्वःशांतिरिहोत्तमास्यात् १५ ॥ इतिश्रीम० उद्योगपर्वणि सं० संजयवाक्येपंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥

निगृह्यहत्वेत्यर्थः ९ ननुयुद्धेजयपराजयावनित्यावित्याह कोहीतिद्व्याभ्यां १०।११ निःश्रेयसंनिश्चयं १२ निर्धर्मार्थधर्मार्थयोर्विरुद्धंकर्मकथंकुर्युः । प्रणतोऽस्मीतिशेषः १३ एवमेवं वचनमितिद्विरुक्त्याविकल्पवाक्यनंकुर्यात् १४ प्राणानिति एतत्भवतांजयोऽपिपराजयएवेतिदीनवचनं । कोवाकुरून्जयेतेतितीक्ष्णवचनं कथंस्वस्तिस्यादित्युभयनाशवचनंचसाधनार्थं संधिकार्यस्यसिद्धयर्थंब्रवीमि ननुयुष्मान्भीषयाभीत्यर्थः १५ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपे पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ अकुर्वतश्चेत्संकल्पःसिद्धयेतार्हिकर्मनंकुर्यात् असिद्धावपियुद्धादन्यत्रअन्यत् अत्रापिप्रथमार्थेत्रल लचीयोऽपिकर्मकुर्यान्नतुयुद्धम् २ अहीनंअनपगतम् ३ धर्मोदयंसुखं निदाघेगांगगाहा दिजं नत्त्वधर्मोदयंहिंसादिजं तत्त्वतोवस्तुतस्तुसर्वकर्मदुःखमेव यतःकृच्छ्रोपायंक्लेशसाध्यं । तर्हि कुतःकर्मकुर्वतीत्याशंक्याह सुखमिति ४ कामाभिध्याविषयध्यानं ययोति सर्वात्मनाविषयविस्मर णेमहत्सुखमस्तीतिभावः । भोगान्निष्कामतानसंभवतीत्याह ययोति ५ उक्तमर्थप्रकृत्येयोजयतिसंपश्येति अस्माभिरित्यत्रधार्तराष्ट्रान्अंतर्भाव्याह पंचाधिकेनपुत्रशतेनसह घृतराष्ट्रस्यभो गंमहांतंपश्य अथापिकृत्स्नंस्वस्थैवमवत्वितिबुद्ध्याऽस्मान्पराज्यादुरीकृत्य ततोभोगात्तृप्तिनलभतइतिभावः ६ पितृव्यनिंदादोषाद्धीतःपुनराह नाश्रेयानिति यःपुण्यवत्तरः सविग्रहाणा भीश्वरोभवति परैःसहविरोधंकृत्वास्वोत्कर्षकरोति अन्यस्तुतेनैवनश्यति अतःसपुण्यवत्तरएव अस्मद्दोषात्तुवयंवेदुःखमनुभवामोनतुपरापराधेनेतिभावः ७ प्रावारान्दिव्यवासांसिसंविवस्ते

॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कानुवाचंसंजयमेशृणोषियुद्धैर्षिर्णयेनयुद्धादिभेषि ॥ अयुद्धवैतातयुद्धाद्वरीयःकस्तलब्ध्वाजातुयुद्धयेतस्मृत १ अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजयसिद्धयेत्संकल्पोमनसायंयमिच्छेत् ॥ नकर्मकुर्याद्विदितंममैतदन्यत्रयुद्धाद्बहुयलधीयः २ कुतोयुद्धंजातुनरोऽवगच्छेत्कोदेवशप्तेहिदृणीतयुद्धम् ॥ सु खैषिणःकर्मकुर्वतिपार्थाधर्मादहीनंयच्चलोकस्यपथ्यम् ३ धर्मोदयंसुखमाशंसमानाःकृच्छ्रोपायंतत्त्वतःकर्मदुःखम् ॥ सुखंप्रेप्सुर्विजिघांसुश्चदुःखंयइंद्रियाणांप्री तिवशानुगामी ४ कामाभिध्यास्वशरीरंदुनोतिययाप्रमुक्तो नकरोतिदुःखम् ॥ यथेध्यमानस्यसमिद्धतेजसाभूयोबलंवधतेपावकस्य ५ कामार्थलाभेनतथैवभूयो नतृप्यतेसर्पिषेवाग्निरिद्धः ॥ संपश्येमभोगचयमहांतंसहास्माभिर्घृतराष्ट्रस्यराज्ञः ६ नाश्रेयानीश्वरोविग्रहाणांनाश्रेयान्वैगीतशब्दंशृणोति ॥ नाश्रेयान्वैसेवते माल्यगंधान्नचाप्यश्रेयाननुलेपनानि ७ नाश्रेयान्वैप्रावारान्संविवस्तेकथंत्वस्मान्संप्रणुदेत्कुरुभ्यः ॥ अत्रैवस्यादबुधस्यैवकामःप्रायःशरीरेहृदयंदुनोति ८ स्वयंराजाविषमस्थःपरेषुसामर्थ्यमन्विच्छतितन्नसाधु ॥ यथात्मनःपश्यतिवृत्तमेवतथापरेषामपिसोऽभ्युपैति ९ आसन्नमग्निंनुनिदाघकालेगंभीरकक्षेगहने विसृज्य ॥ यथाविवृद्धंवायुवशेनशोचेत्क्षेममुमुक्षुःशिशिरव्यपाये १० प्राप्तेश्वर्योघृतराष्ट्रोऽद्यराजालालप्यतेसंजयकस्यहेतोः ॥ प्रगृह्यदुर्बुद्धिमनार्जवेरतंपु त्रमंदंमूढममंत्रिणंतु ११ अनास्रवच्चाततमस्यवाचःसुयोधनोविदुरस्यावमत्य ॥ सुतस्यराजाघृतराष्ट्रःप्रियैर्षीसंबुध्यमानोविशतेऽधर्ममेव १२ मेधाविनंह्यर्थ कामंकुरूणांबहुश्रुतंवाग्मिनंशीलवंतम् ॥ सतराजाघृतराष्ट्रःकुरुभ्योनसस्मारविदुरंपुत्रकाम्यात् १३

परिधत्ते अन्यथाअश्रेयांश्चेद्राजातर्हिअस्मान्कुरुभ्यःकथंसंप्रणुदेत्तदूरीकुर्यात् । शत्रूणाराज्यादंशंनंहिपुण्यवतामेवकर्म नाश्रेयसामितिभावः । अत्रेति यद्यप्येवंतथाऽपि अंतर्दाहकरोऽ यंकामः अबुधस्यदुर्योधनादेरेवउचितो नबुधस्यास्मदादेरित्यर्थः । शरीरेशरीरमध्येस्थितंहृदयंदुनोतिस्तेदयति ८ अबुधत्वमेवाह स्वयमिति विषमस्थःसंकटस्थःसन् परेषुकर्णादिषुआत्मनो वृत्तंअशक्तत्वं तथापरेषांकर्णादीनापिसदुर्योधनोभ्युपैति ९ गंभीरकक्षेबहुतृणेगहनेवने क्षेमंशोचेत्तममसुखंनस्तीतिशोकंकुर्यात् मुमुक्षुः तस्माद्वाहादात्मानंमोचयितुमिच्छुः शिशिरव्य पायेवसतेतत्रापि निदाघकालेदाहकालेमध्याह्ने १० लालप्यतेदीनवत्भापते मंदंअभाग्यम् ११ विदुरस्यवाचोऽवमत्य सुतस्याप्रियैर्षी अधर्ममेवसंविशतेआश्रयते १२ कुरुभ्यः कुरूणांहितार्थं नसस्मारनादृतवान् पुत्रकाम्यात्पुत्रलोभात् १३

प्राप्तिं सूचयति २२ जानन्तीति अविद्यमाने इति च्छेदः २३ अनुबन्धं वग्रातीति बंधो राज्यादिः तमनुसृत्य वर्तमानं पाण्डवानां ममत्वं धार्तराष्ट्रो हर्तुं शक्यं मन्यते किं कृत्वा तेन किरीटिना सह तत्र राज्ये निमित्ते सति संयुगं संग्रामं गत्वा प्राप्य तालोहस्तचतुष्टयं तद्वेदिना धनुर्विद्यावेदिना २४ प्रियं ते जीवंति २५ २६ एतां बुद्धिराज्यस्य अप्रदानेनाशोऽस्तीत्येवं रूपां २७ भूतपूर्वमीमवं धनजतु गृहदाहादि २८ इंद्रप्रस्थे इत्युपराज्यं मम भवतु भारताय इति हस्तिनापुरं सुयोधनस्य भवत्विति सूचितं २९ ॥ इ० उद्योगप० नीलकंठीये भारतमावदीपे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

पापास्पृशायप्रभवतीत्येवंपरा १० अन्वाहार्येष्वित्यनेनश्रौतमिष्ट्यादिकंलक्ष्यते तत्रहिअन्वाहार्योदक्षिणात्वेनदीयते ११ कार्यधर्मः प्रेत्यमृत्वा १२ परलोकेकर्मनास्तीत्याह जहातीति १३
एवंरूपमिति हृदयस्यप्रियेणकामेन ईदृशंक्षयिष्णु ईन्द्रियप्रीतिमात्रहेतुकर्मफलं तत्रअत्रअस्मिन्लोकेमाज्बहं नैववहेयं । अत्रकर्मकुर्वन्कामवशादमुत्रफलंनप्रार्थयेत्यर्थः । ततश्चकोलाभ
इत्यतआहसइति सःत्वंएवंनिष्कामकर्मकृत् क्रोधजंलोकंनरकं हर्षजंस्वर्गचेत्युभौलोकीचिरायअपुनरावृत्तये माप्रहासीःमागच्छ । ओहाङ्गतावित्यस्यरूपंतद्वभावार्थः । कर्मजफलं
क्त्वा परेणवैराग्येणसंपन्नो मोक्षार्थयोगाभ्यासमेवकुरुष्व किंराज्येनबंधुनाशलभ्येनेत्यर्थः १४

एवंज्ञानेनकर्मणां अंतर्नाशंगत्वाप्राप्य । 'ज्ञानाग्निःसर्वकर्माणिभस्मसात्कुरुतेऽर्जुन' इतिभगवद्वचनात्तदुद्धतत्त्वोऽपि कृतकृत्योऽपि सत्यादिकंमात्यज अश्वमेधादीनिकर्माण्यपिलोकसंग्रहार्थं कुरु परंतुपापस्यकर्मणोऽंतर्नाशं पुनर्माणाः । ज्ञानोत्तरकालं कृतमपि कर्मनज्ञानिनस्त्पुनरातीतिभावः । 'तद्यथापुष्करपलाश आपोनश्छिद्यंत एवमेवंविदिपापकर्मनश्छिद्यते' इति श्रुतेः १५ तच्च दिति भोपार्थाः भोपांडवाः तत्पापकर्मगोत्रवधरूपं द्वेषरूपेणचिरायप्रागेवचेत्कारिष्यध्वं तर्हि यद्वेनेवर्षपूगान्दुःखंवासंनिवसध्वं तद्धर्ममेवेति यत्तत्पदाध्याहारेणयोज्यं । राज्यार्थं सर्वलोक नाशमिच्छतांभवतां दुयोधनेनयवनवासःकारितः सधर्ममेवेत्यर्थः १६ ननुतदानीं सहायामावादस्माभिर्वनवासोऽगीकृतोनदुयोधनाज्ञपेत्याशंक्याह अप्रव्रज्येति इमाइमानिराज्यादीनि । सुपांसुलुगितिसुपांडवादेशः । पुरस्तात्प्रव्रजनकाले एवहित्वा धाजोरूपं बलेनघृत्वा अप्रव्रज्यवनेप्रव्रजनमकृत्वैव आत्मभवेमवयं पांडवान् आत्मन्यंतर्भाव्य उत्तमपुरुषप्रयोगः यत्ततः

अंतर्गत्वाकर्मणामाप्रजह्याः सत्यंदमंचार्जवमानुशंस्यम् ॥ अश्वमेधंराजसूयंतथेज्याः पापस्यांतकर्मणोमापुनर्गाः १५ तच्चेदेवंद्वेषरूपेणपार्थाः करिष्यध्वंकर्मपा पंचिराय ॥ निवसध्वं वर्षपूगान्वनेषु दुःखंवासं पांडवाधर्मेषु १६ अप्रव्रज्येमास्महित्वापुरस्तादात्माधीनंयद्वलं ह्येतदासीत् ॥ नित्यंचवश्याः सचिवास्तवेमेज नार्दनोयुयुधानश्चवीरः १७ मत्स्योराजारुक्मरथः सपुत्रः प्रहारिभिः सहपुत्रैर्विराटः ॥ राजानश्चयेविजिताः पुरस्तात्त्वामेवतेसंश्रयेयुः समस्ताः १८ महासहा यः प्रतपन्बलस्थः पुरस्कृतोवासुदेवार्जुनाभ्याम् ॥ वरान् हनिष्यन् द्विषतोरंगमध्ये व्यनेष्यथा धार्तराष्ट्रस्यदर्पम् १९ बलंकस्माद्धर्षयित्वा परस्य निजान्कस्मा त्कर्षयित्वासहायान् ॥ निरुष्यकस्माद्धर्षपूगान्वनेषु युयुत्ससेपांडवहीनकालम् २० अप्राज्ञोवापांडवयुद्धयमानोऽधर्मज्ञोवाभूतिमथोऽभ्युपैति ॥ प्रज्ञावान्वा बुद्धयमानोऽपि धर्मसंस्तंभाद्वासोऽपिभूतेरपैति २१ नाधर्मेतेधोयते पार्थ बुद्धिर्न संरंभात्कर्मचकर्थपापम् ॥ आत्थकिंतत्कारणं यस्य हेतोः प्रज्ञाविरुद्धं कर्मचिकी र्षसीदम् २२ अव्याधिजंकुटुकंशीर्षरोगियशोमुषं पापफलोदयंवा ॥ सतापेयं यन्नपि बन्त्यसंतोमन्युं महाराजपिब्रशाम्य २३ पापानुबंधं कोनुतं कामयेतक्षमैव तेज्यायसीनोतभोगाः ॥ यत्रभीष्मः शांतनवोहतः स्याद्यत्रद्रोणः सहपुत्रोहतः स्यात् २४ रूपः शल्यः सौमदत्तिर्विकर्णो विविंशतिः कर्णदुयोधनौच ॥ एतान्हत्वा कीदृशंतत्सुखं स्याद्यद्विदेथास्तदनुब्रूहिपार्थ २५ लब्ध्वाऽपीमां पृथिवीं सागरां तां जरामृत्यूनैव हित्वं प्रजह्याः ॥ प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्नेवंविद्वान्निवयुद्धंकुरु त्वम् २६ अमात्यानांयदिकामस्य हेतोरेवंयुक्तं कर्मचिकीर्षसित्वम् ॥ अपक्रमेः स्वं प्रदायैव तेषां मागास्त्वं वै देवयानात्पथोऽद्य २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व णिसंजययानपर्वणिसंजयवाक्ये सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

पुरस्तादपि एतद्वलं आत्माधीनमेवासीत् १० । १८ । १९ हीनकालंगते काले इत्यर्थः २०

एवंपूर्वयुद्धं कुर्वताइदानीमापितन्नकर्तव्यमित्युक्तं अयत्सर्वथाऽपि युद्धं न कर्तव्यं जयपराजययोरव्यवस्थितत्वादित्याह अप्राज्ञ इति मूढोऽधर्मज्ञोवायुद्धयन् एष्वर्थे लभते प्राज्ञो धर्मज्ञः अयुद्धयन् देवात् ऐश्वर्यात् प्रशस्यतीत्यर्थः २१ ग्रंथतात्पर्यमाह नेति संरंभात्कोपात् पूर्वमपि पापभयादेव त्वयानकृतं तर्हि इदानीं प्रज्ञाविरुद्धं तत्किमर्थं चिकीर्षसीतिभावः २२ अव्याधिजंकुटुकं पितादिकं विना प्यरोचकं यशोमुषं यशोहरं पेयं गिलनीयं मन्युं क्रोधं प्रशाम्य शांतो भव २३ पापेऽनुवप्रातितं तथा विषं पापस्य मूलं तं मन्युं यत्र भोगे पुनिमितेषु एतेन भीष्मादीनां गुरुणामपि वधो राज्यार्थेन स्वस्वतो भविष्यतीति दर्शितं २४ । २५ । २६ देवयानात्पथो चिरादिमार्गादपुनरावृत्तिफलात् गोत्रद्रोहेण मागा इत्यर्थः २७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

असंशयं यदधर्मचरेयं यदिवाधर्मं तदुभयं ज्ञात्वा परीक्षया धर्मोचरणं उपलभ्य गर्हयेऽनिदस्व १ धर्माधर्मपरीक्षायां त्रैविध्यमाह यत्रेति यत्र पुरुषेदंभादिमति अधर्मः अभिचारार्थं यत्र जपादिः धर्म इत्येवान्ये जानंति । तथा प्रच्छन्नयोगिनिदता त्रेयादी धर्मोरागद्वेषादिशून्यतारूपो योगधर्मोऽपि उन्मत्तवदाचरणादधर्मरूप इव दृश्यते । यत्र वसिष्ठादौ धर्मः धर्मरूप एव । यद्यपि चांडालादौ अधर्मोऽप्यधर्मरूप एवास्ति तथाऽपि तस्यानूपादेयत्वाच्च यमेव विचार्य । पाठांतरेऽधर्मेतिच्छेदः एतच्च त्वयाऽपि विदुषामयिविचार्यमित्याशयः २ अत्र आद्ययोः प्रच्छन्नत्वात् चिरकालेन तत्त्वनिश्चयः अंत्ये तु प्रत्यक्षलिंगेऽपि आपत्कालवशाद् धर्माधर्मयोर्व्यत्यासो जायत इत्याह एवमिति एतदेवं रूपं लोकप्रत्यक्षलिंगं ब्राह्मणस्य स्वाध्यायप्रवचनादि । क्षत्रियशौर्यादि । वैश्यस्य कृष्यादि । तत्तथैव यथोक्तमेवा तथापि नित्यवृत्ती नित्यवर्तते तौ नित्यवृत्ती धर्माधर्मौ तल्लिंगं भजेता । अयंभावः क्षत्रलिंगं ब्राह्मणवैश्ययोरापदिधर्मः अनापद्यधर्मः । तथाचैकस्यैव लिंगस्य वर्णांतरे अवस्थाभेदाद्धर्मत्वमधर्मत्वं च नित्यमिति तत्रापि विशेषमाह आद्यमिति आद्यं ब्राह्मणलिंगं याजनादियस्यास्ति ब्राह्मणस्य तस्यैव तत्प्रमाणं अव्यभिचारि । आपद्यपि क्षत्रियेण याजनाध्यापनादिकं न कर्तव्यमित्यर्थः । एवंविधं तं आपद्धर्मशास्त्रां विबोधय बुद्धयस्व ३ ननु कथं तर्हि एकचक्रायां भिक्षाटनं ब्राह्मणस्यैवासाधारणत्वेन विहितं भवद्भिः कृतमित्याशंक्याह लुप्रायामिति । प्रकृतिः जीविकाहेतुमुत्तमं तच्च क्षत्रियस्य भूमिशस्त्रादिकं । वैश्यस्य धनपश्वादिकं । तस्मिन् सर्वात्मनानष्टे सति येन कर्मसंध्योपासनादिकं निष्पादयेत् तत्तत् भिक्षाटनादिकमपि परीप्ते कर्तुमिच्छेत् अन्यथा जीविकाया अभ्यात्मकर्मलोपः

॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ असंशयं संजय सत्यमेतद्धर्मो वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ ॥ ज्ञात्वा तु मांसं जयगर्हयेत्स्वं यदधर्मं यद्यधर्मचरेयम् १ यत्राधर्मो धर्मरूपाणि धते धर्मः कृ त्स्रो दृश्यतेऽधर्मरूपः ॥ विभ्रद्धर्मो धर्मरूपं तथा च विद्वांसस्तं संपश्यंति बुद्ध्या २ एवं तथैवापदि लिंगमेतद्धर्माधर्मौ नित्यवृत्ती भजेताम् ॥ आद्यं लिंगं यस्य तस्य प्रमाणमापद्धर्मसंजयतं निबोध ३ लुप्तायां तु प्रकृतौ येन कर्मनिष्पादयेत् तत्परीप्सेद्दिहीनः ॥ प्रकृतिस्थश्चापदि वर्तमान उभौ गह्यौ भवतः संजयैतौ ४ अविनाश मिच्छतां ब्राह्मणानां प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ॥ संपश्येथाः कर्मसुवर्तमानान् विकर्मस्थान् संजयगर्हयेत्स्वम् ५ मनीषिणां सत्त्वविच्छेदनाय विधीयते सत्सुवृत्तिः सदैव ॥ अब्राह्मणाः संतितु येन वैद्याः सर्वोत्संगं साधु मन्येत तेभ्यः ६

प्राणनाशश्च स्यादतोऽत्यंत आपदितावान् विप्रधर्मोऽपीतरैरनुष्ठेय एव । प्रकृतिस्थश्चेति आपदि आपद्धर्मं प्रकृतिस्थोऽपि यथापद्धर्ममनुसरेत्सलोभाद्गर्ह्यः । आपत्स्योऽपि यदि प्राकृतं धर्मं अनुसरेत्स जी वनलोपात् कुटुंबहिंसया च गर्ह्य इत्यर्थः १ अविनाशमिति यत्तस्माद्धेतोः विधात्रा अविनाशो ह्यस्यं तरोपजीवनेन ब्राह्मणस्य नाशो विनाशस्तदभावमिच्छतां ब्राह्मणानां आपदवृत्तीर्णानां प्रायश्चित्तं विहितं । तस्माद्धेतोरापदि अन्यस्यान्यधर्माश्रयणं प्रसक्तमेवेति ज्ञायते । अतएव एकचक्रायामस्माभिः कृतं भिक्षाटनं नानुचितमित्यर्थः । एवमनापदिकर्मसुवर्तमानान् आपदि च विकर्मस्थान् संपश्येथाः सम्यगेवेदमिति पश्येथाः । अन्यथा तु आपदिकर्मस्थान् आत्मपरहिंस्रान् अनापदिविकर्मस्थांश्चाति लुब्धान् विगर्हयेत्स्वं ५ किंच मनीषिणां मनसः निग्रहनाशं कर्तुमिच्छतां । ईष्यगतिर्हि सादर्शनेष्वित्यस्य रूपं । सत्त्वविच्छेदनाय सत्त्वस्य बुद्धिसत्त्वस्य चिदात्मना सह एकलोलीभूतस्य विच्छेदनाय भुजेषीकान्यायेन पृथक्करणाय सत्सु सतां गृहेषु वृत्तिर्जीविकाशास्त्रे विधीयते । विद्वानिमं लोकमनुचरित्य ज्यात्मानां स्मान्मन्विच्छेत्' इति श्रुत्याऽऽत्मान्वेषणाय सर्वसंन्यासपूर्वकं भिक्षाचर्यविधानात् न ब्राह्मीवृत्तिः कस्यापि निव्यायेतु अब्राह्मणा अपि वैद्याः विद्यानिष्ठाः न भवन्ति तेषां भिक्षा चर्यस्याविधानात् तेभ्यः तेषामर्थं सर्वोत्संगं सर्वेषामनुसंगं समीपं स्वधर्मसंयोगं आपदनापदोरुचितं साधु मन्येत । सर्वोच्छेदमिति पाठे तेभ्यस्तेषामर्थं भिक्षाद्यटनं सर्वधर्मोच्छेदाय मन्येत इत्यर्थः ६

तदध्वानइति पित्रादयः यज्ञैषिणोयेतेसर्वतदध्वानः स एवमयोक्तोऽध्वामागोयेषातितदध्वानोऽभून् हि प्रसिद्धं ये च कर्मनकुर्वन्तः संन्यासिन इत्यर्थः ते सर्वतदध्वानः अहमपि आस्तिकोऽस्मीति ततोऽन्यं अध्वानं मन्ये ७ एवं स्वस्य नीतिज्ञत्वप्रकाशनप्रसंगादापद्धर्मान्योगिधर्माश्चोक्त्वा प्रकृतमनुसरति यत्किंचेति ८ धर्मेश्वरः धर्मफलस्य दाता ९ यदिसामवितृजनस्यातर्हिर्गर्हाः स्यां यदि वायुध्यमानः स्वधर्मजह्यां तदागर्हाः स्यां । मम तु द्वयमपीष्टमेवेति भावः १० । ११ कृष्णप्रणीताः कृष्णेनैव नीतिपथं नीताः १२ । १३ । १४ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये मार तमावदीपियुधिष्ठिरवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ १ शान्त्येति वचनादन्यतान्प्रतिनव्यां पांडवानां समक्षराज्ञोयुधिष्ठिराच्च एतदेव शृणोमि अहं च एतन्मन्येमा

तदध्वानः पितरो ये च पूर्वोपिता महाये च तेभ्यः परेऽन्ये ॥ यज्ञैषिणो ये च हि कर्म कुर्यान् न्यंततो नास्तिकोऽस्मीति मन्ये ७ यत्किंच नेदं वित्तमस्यां पृथिव्यां यदेवा नां त्रिदशानां परं यत् ॥ प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं नाधर्मतः संजय कामयेयम् ८ धर्मेश्वरः कुशलो नीतिमांश्चाप्युपासिता ब्राह्मणानां मनीषी ॥ नानाविधांश्चैव महाबलांश्च राजन्यभोजाननुशास्ति कृष्णः ९ यदि ह्यहं विमृजन् सामगर्ह्यो नियुद्धयमानो यदि जह्यां स्वधर्मं ॥ महायशाः केशवस्तद्रवीतु वासुदेवस्तु भयोरर्थकामः १० शैनेयोऽयं चेदयश्चाधकाश्च वाष्ण्यभोजाः कुरुराः संजयाश्च ॥ उपासीना वासुदेवस्य बुद्धिनिगृह्य शत्रून् सुहृदो नंदयंति ११ वृष्ण्यंधकाद्युग्रसेनादयो वै कृष्णप्रणी ताः सर्वे पुंश्च कल्पाः ॥ मनस्विनः सत्यपरायणाश्च महाबलायादवाभोगवंतः १२ काश्यपश्च भृगुश्चिप्रमुत्तमांगतोलब्धा कृष्णभ्रातरमीशितारम् ॥ यस्मै कामान्वर्ष ति वासुदेवो ग्रीष्मात्यये मेघवृषप्रजाभ्यः १३ ईदृशोऽयं केशवस्तात विद्वान्विद्विद्येनं कर्मणानि श्रयज्ञम् ॥ प्रियश्च नः साधुतमश्च कृष्णो नातिक्रामेव च न केशवस्य १४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि संजययानपर्वणि युधिष्ठिरवाक्ये अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ अविनाशं संजय पांड वानामिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च ॥ तथाराज्ञोऽष्टराष्ट्रस्य सूतसमाशं सेवहुपुत्रस्य वृद्धिं १ कामो हि मे संजय नित्यमेव नान्यद्व्यातां प्रतिशान्त्यतेति ॥ राज्ञ श्वहिप्रियमेतच्छृणोमि मन्ये चैतत्पांडवानां समक्षम् २ सुदुष्करस्तत्र शमो हि नूनं प्रदर्शितः संजय पांडवेन ॥ यस्मिन् गृद्धोऽष्टराष्ट्रः स पुत्रः कस्मादेषां कलहो नाव मूच्छेत् ३ न त्वंधर्मविचरं संजयेह मतश्च जानासि युधिष्ठिराच्च ॥ अथो कस्मात्संजय पांडवस्य उत्साहिनः पूरयतः स्वकर्म ४ यथाख्यातमावसतः कुटुंबे पुरा कस्मा त्साधु विलोपमात्थ ॥ अस्मिन् विधौ वर्तमाने यथावदुच्चावचामतयो ब्राह्मणानाम् ५ कर्मणाऽऽहुः सिद्धिमेके परत्र हित्वा कर्मविद्यया सिद्धिमेके ॥ नाभुं जानो भक्ष्यमो ज्यस्यत्प्येद्विद्वानपीह विहितं ब्राह्मणानाम् ६

नयामि २ तत्रराज्ये निमित्तं गृह्णामि लिप्तावान्

एवं सति एषां कौरवाणां कस्माद्वेतोः कलहः नावमूच्छेत् १ विचरं विचलितं पूरयतः पालयतः ४ यथाख्यातं प्रसिद्धिं मनसि कल्पयामावसतः अधितिष्ठतः साधु विलोपधर्मलोपं युधिष्ठिरैकस्माद्वे तोः आत्युक्तवान् त्वं । अस्मिन् विधौ शुचिरद्रोही कुटुंबेषु चोद्देशे स्वाध्यायमधीयानो यावदायुष्यं वर्तयेदित्येवं रूपे वर्तमानेऽपि ब्राह्मणानां उच्चावचामतयो गार्हस्थ्यस्य अपरिग्रहेवा त्या गेवा नैष्ठिकब्रह्मचर्ये पारिव्राज्ये वा भवन्ति ९ तत्र हेतुमाह कर्मणेति सिद्धिमोक्षं एके कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्येके आहुः । न कर्मणान्प्रजयाधनेन त्पागेनैके अमृतस्वमानशूरित्ये के आहुः यद्यपि एवं कुटुंबेऽवस्थितिः संन्यासश्च द्वयमपि तुल्यवत् शास्त्रेण विहितं तथाऽपि कृत्स्नमावातु गृहिणोऽपसंहारन्यायेन आश्रमांतरसाध्यं ज्ञानं गृहस्थेन साधयितुं शक्यं न तु गृहस्थेन

साध्यं यज्ञादिकं आश्रमांतरेऽप्यस्तीति कृत्स्नो धर्मो गार्हस्थ्ये एवमाप्यत इत्याशयेनाह नाभुं जानइति । यतो विद्वानपि अभुं जानो न तृप्यति यतश्च ब्राह्मणानां संन्यासिनामपि गृहस्थगृहे विहितं भोजनादिकं ६ तेन कर्मणामनुकूलाया विद्यास्ता एव फलवत्यो न तु तत्प्रतिकूलः इत्याह याइति । यथाहि 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युजिहते सैषा देवता प्र स्तावमन्वायता' इति च्छांदोग्ये सर्वभूतसंवेशनोद्गमनलिङ्गेन जगत्कारणतया निश्चितस्य प्राणारूपपरमात्मनो विद्यायाः प्रस्तावकर्मसाधकत्वं दृष्टं तासां कर्मसाधकानां विद्यानां फलमस्ति नेत रासां स्वतंत्राणां । अयं भावः गृहस्थः स्वात्मानमन्यांश्चापि त्रादींस्तारयति यतींश्च पुष्णाति । यतिस्त्वात्मानमेव तारयति न पित्रादीन् पोषणं च स्वस्यापि न करोति भक्षोपजीवित्वादतो गार्हस्थ्य

यावै विद्याः साधयंतीह कर्मतासां फलं विद्यते नेतरासाम् ॥ तत्रैवैष्टक्यफलं तु कर्मपीत्वा दकं शांभ्यतिष्ठण्यऽऽर्तः ७ सोऽयं वेधिर्विहितः कर्मणैव संवर्तते संजय तत्र कर्म ॥ तत्र योऽन्यत्कर्मणः साधु मन्येन्मोघं तस्यालपितं दुर्बलस्य ८ कर्मणाऽमीमांति देवाः परत्र कर्मणैवेह लुप्तवते मातरिश्वा ॥ अहोरात्रे विदधत्कर्णैव अतंद्रितो नित्यमुदेति सूर्यः ९ मासार्धमासानथनक्षत्रयोगानतंद्रितश्चंद्रमाश्चाभ्युपैति ॥ अतंद्रितो दहते जातवेदाः समिद्धयमानः कर्मकुर्वन् प्रजाभ्यः १० अतंद्रिताभा रमिमं महातं विभर्ति देवी पृथिवी बलेन ॥ अतंद्रिताः शीघ्रमपोवहंति सतं पर्यंत्यः सर्वभूतानि नद्यः ११ अतंद्रितो वर्षति भूरिति जाः सत्रादयन्तं तस्मां दिशश्च ॥ अ तंद्रितो ब्रह्मचर्यं च चारश्चेष्टत्वमिच्छन् बलमिह देवतानाम् १२ हित्वा सुखं मनसश्च प्रियाणि तेन शक्रः कर्मणाश्चैष्टयमाप ॥ सत्यंधर्मपालयन्न प्रमत्तो दमंति तिक्षां सम तां प्रियं च १३ एतानि सर्वाण्युपसेवमानः स देवराज्यं मघवान् प्राप मुख्यम् ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं च चारसमाहितः संशितात्मा यथावत् १४ हित्वा सुखं प्रातिरुद्धयेन्द्रि याणि तेन देवानामगमद्वौरवंसः ॥ तथानक्षत्राणि कर्मणाऽमुत्र भांति रुद्रादित्यावसवोऽथापे विश्वे १५ यमो राजा वैश्रवणः कुबेरोगंधर्वयक्षाप्सरसश्च सूत ॥ ब्रह्म विद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च निषेवमाणा ऋषयोऽमुत्र भांति १६ जानन्निमं सर्वलोकस्य धर्मं विप्रैर्द्राणां क्षत्रियाणां विशांच ॥ सकस्मात्त्वं जानतां ज्ञानवान् स नृव्यायच्छसे संजय कौरवार्थे १७ आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य तथाऽश्वमेधे राजसूये च विद्धि ॥ संयुज्यते धनुषावर्मणा च हस्त्यश्वाद्यैरथ शस्त्रैश्च भूयः १८ ते चेदिमेकौ रवाणामु पायमवगच्छेयु रवधेनैव पार्थाः ॥ धर्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्यादयं वृत्ते भीमसेनं निगृह्य १९ ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना आपद्येरन्दिष्टवशेन मृत्युम् ॥ यथाशक्त्या पूरयंतः स्वकर्म तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तम् २० उता हो त्वं मन्यसे शांभ्यमेव राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतंत्रम् ॥ अयुद्धे वा वर्तते धर्मतंत्रं तथैव ते वाचमिमांशृणोमि २१

येव श्रेष्ठमिति । किंच नेष्कर्म्येष्टविरुद्धमपीत्याह तत्रेति तत्र कर्म तदभावतारतम्ये विचारणीये कर्मइहैष्टक्यफलम् ७ सोऽयं ज्ञानविधिः कर्मणैव सह विहितः तत्र च अनुधीयमाने कर्म उद्धर्तते उ च्छिद्यते । कर्मसमवेतमेव ज्ञानं सकलकर्मोच्छेदहेतुरित्यर्थः कर्मणोऽन्यत्संन्यासं मन्येत मन्यते ८ कर्मसमुच्चितं ज्ञानं स्तीति कर्मणाऽमीमांतीत्यादिना । ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च निषेवमा माणा इत्युपसंहारात् ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ व्यायच्छसे निग्रहं करोषि १७ आम्नायेष्विति विद्याधर्मः शौर्यं च युधिष्ठिरैः पुष्कलमस्तीति नायमन्येन शिक्षणीयोजेतुं वा शक्य इत्यर्थः १८ कौरवाणां अवधेन उपायं राज्यप्राप्ताविति शेषः एषां एतैः भीमसेनं आयं वृत्ते अहिंसायानिगृह्य पुण्यमेव कृतं स्यात् १९ पित्र्ये कर्मणि क्षात्रधर्मे युद्धे पूरयंतः पालयंतः २० शांभ्यमेव शमः कार्य एवेति मन्यसे तर्हि धर्मतंत्रं धर्मानुष्ठानं युद्धपक्षेऽस्ति उत अयुद्ध पक्षे तयोर्मध्ये यदेव वक्ष्यसि तथैव ते वाचं शृणोमि इत्यर्थः २१

ननु सत्रधर्मलोपेऽपि गोत्रवधो न कर्तव्य इत्याशंक्याह चातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना २२ प्रतीच्छेत्प्रतिगृहीयात् २३ । २४ सः क्षत्रियः अधीत्य प्राप्य यदिच्छयायस्य धर्मस्य इच्छया बलेन ब्रह्मलोकं गच्छति । नो चेज्जनकादिवादिहैव कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । भोगभोजकरः क्षात्रो धर्मोऽदुस्त्यज इति भावः २५ नाधीयीत वेदाध्ययनं न कुर्यात् यज्ञः श्रौतः स्मार्तश्च प्रतिषिद्धः । 'तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकृषः' इति श्रुतेः २६ एतानिति यथा सर्वाश्रमपालकत्वाद्बृहस्पत्यस्य श्रेष्ठ्यं तथा सर्ववर्णपालकत्वात् धर्मेण राज्यकरणमपि श्रेष्ठतममित्यर्थः २७ तस्मात् राज्ञः श्रेयान् प्रशस्ततरः अभिज्ञातः ज्ञानतः धर्मतश्च्यवदिकश्चिदस्ति स तं युधिष्ठिरं प्रजानां कर्मणि षष्ठी प्रजाः ब्रह्मराज्यं प्राप्नुमितीत्यर्थः अनुशिष्यन् अनुशासितुमिच्छन् । एतन्मदुक्तं धर्मजातं युधिष्ठिरेऽस्तीति बुध्येत् । न च तस्मिन् साधुः युधिष्ठिरेऽसाधुरधर्मो न चास्तीत्यपि बुध्येत् । यद्वा एवं सत्यपि तस्मिन्नुशास्तारि राजा साधुर्न इति न अपि तु साधुरेष । यदितेन इतोऽधिकं ज्ञायते उच्यते च तर्हि तस्यापि वचनं क

चातुर्वर्ण्यस्यप्रथमसंविभागमवेक्ष्यत्वंसंजयस्त्वंचकर्म ॥ निशम्याथोपांडवानांचकर्मप्रशंसवानिंदवायामतिस्ते २२ अधीयतिब्राह्मणोवैयजेतदद्यादीयातीर्थमुख्या
निचैव ॥ अध्यापयेद्याजयेच्चापियाज्यान्प्रतिग्रहान्वाविहितान्प्रतीच्छेत् २३ तथाराजन्योरक्षणं वैप्रजानांकृत्वाधर्मेणाप्रमतोऽथदत्त्वा ॥ यज्ञैरिद्धासर्ववेदानधीत्य
दारान्कृत्वापुण्यकृदावसेद्वहान् २४ सधर्मात्माधर्ममधीत्यपुण्यं यदिच्छयाव्रजतिब्रह्मलोकम् ॥ वैश्योऽधीत्यकृषिगोरक्षपण्यैर्वित्तंचिन्वन्पालयन्नप्रमतः २५ प्रि
यंकुर्वन्ब्राह्मणक्षत्रियाणांधर्मशीलःपुण्यकृदावसेद्वहान् ॥ परिचर्यावंदनंब्राह्मणानानाधीयतिप्रतिषिद्धोऽस्ययज्ञः ॥ नित्योत्थितोभूतयेऽतंद्रितःस्यादेवंस्मृतः
शूद्रधर्मःपुराणः २६ एतान् राजापालयन्नप्रमतोनियोजयन्सर्ववर्णान्स्वधर्मे ॥ अकामात्मासमवृत्तिःप्रजासुनाधार्मिकाननुरुद्धयेतकामात् २७ श्रेयांस्तस्मा
द्यदिविद्येतकश्चिदभिज्ञातःसर्वधर्मोपपन्नः ॥ सतंद्रष्टुमनुशिष्यन्प्रजानानंचैतद्बुद्धयेदितितस्मिन्नसाधुः २८ यदागृह्ययेत्परभूतौ नृशंसोविधिप्रकोपाद्वलमाद
दानः ॥ ततोराज्ञामभवद्युद्धमेतत्तत्रजातंवर्मशस्त्रंधनुश्च २९ इंद्रेणैतदस्युवधायकर्मउत्पादितंवर्मशस्त्रंधनुश्च ३० तत्रपुण्यंदस्युवधेनलभ्यतेसोऽयंदोषःकु
रुभिस्तीव्ररूपः ॥ अधर्मज्ञैर्धर्ममबुध्यमानैःप्रादुर्भूतःसंजयसाधुतत्र ३१ तत्रराजाधृतराष्ट्रःसपुत्रो धर्म्यहरेत्पांडवानामकस्मात् ॥ नावेक्षंतैराजधर्मपुराणंतद
न्वयाःकुरवःसर्वएव ३२ स्तेनोहरेद्यत्रधनं ह्यदृष्टःप्रसह्यवायत्रहरेतदृष्टः ॥ उभौगह्यौभवतःसंजयैतौकिंवैपृथक्त्वंधृतराष्ट्रस्यपुत्रे ३३

रिष्यत्येवेत्यर्थः । अनुशिष्यात्प्रजानान्चेद्विधेदितितस्मिन्नसांभितिपाठे श्रेयांश्चेत्तद्वर्धुं धर्मदर्शयितुं अनुशिष्यात्तन्चेत्प्रजानां प्रजाः राज्यं न गृध्येदिति हेतोस्तस्मिन् पुष्टिरेसाध्वेव वर्त
तइति शेषः २८ धर्मतस्तु नृशंसत्वात् दुर्योधनो धार्मिकेण राज्ञा वध्य एवेति सूचयन्नाह यदेत्यादिना सार्द्धेन परभूतां परेश्वर्ये नृशंसश्चोत्कल्लोराजा विधिप्रकोपात् दैवप्रातिकूल्यात् गृध्येत्त
तो हेतोः राज्ञां परस्परं युद्धं समभवत् । अनेन युद्धाख्यस्य कर्मण उत्पत्तिरुक्ता २९ कर्म युद्धं तत्रोत्पत्तिशिष्टं गुणत्रयमाह वर्मकवचं शस्त्रं खड्गादि घनुश्चेति । यत इदं नेण दस्युवधायैतन्नयं उत्पादि
तमत एतैरेव धर्मो दस्युं दुर्योधनं यादिह न्यात् स एव धर्म इति भावः ३० दुर्योधने दस्युत्वं निरूपयति तत्रेत्यादिना कुरुभिर्निमित्तभूतैरयं दोषः वचनारूपः प्रादुर्भूतः पारदार्यदोष इव दं द्रात् ३१
धर्म्यधर्मादागतं पित्र्यं राज्यं तदन्वयास्तदनुसारिणः ३२ पृथक्त्वं स्तेनादन्यत्वम् ३३

एतच्छलेनराज्यापहारं निविष्टःवनवासादूर्ध्वराज्यं ग्राह्यमिति कौरवेष्णुः सारूपेण स्थितः तं भागं नः अस्माकं परेकस्मात् आददीरन् गृहीतवन्तः ३३ पदेपदनीये अवश्यग्राह्ये भागे निमित्ते ३५
३६ कामानुगेन राजसा उपरुद्धां गृहकर्मतो निरुद्धां । पाठांतरे राजसा उपरुद्धं यथा स्यात्तथा व्रजंती ३७ तंदुःशासनं यथा वारयिष्यत् तदा मम प्रियं अकरिष्यत् अस्य पुत्राणां च दुर्योधनादीनां
प्रियं कृतमभविष्यत् । दुःशासनस्यानिवारणान्मत्प्रियस्याकरणाच्च तत्पुत्राणां नाशो भविष्यतीति तत्स्वोक्तिः ३८ प्रातिलोम्यात् अक्रमेण श्वशुराणामध्ये कृष्णांसमानिनायेतिसंबंधः किं चि
सौख्यं लोभान्मन्यते धर्ममेतं यमिच्छति क्रोधवशानुगामी ॥ भागः पुनः पांडवानां निविष्टस्तनः कस्मादाददीरन् परेवै ३४ अस्मिन्पदे युद्धयतां नो वधोऽपि श्लाघ्यः
पित्र्यं परराज्यादिशिष्टम् ॥ एतान् धर्मान् कौरवाणां पुराणानां च क्षीयाः संजयराजमध्ये ३५ एते मदान्मृत्युवशाभिपन्नाः समानीता धार्तराष्ट्रेण मूढाः ॥ इदं पुनः
कर्मपापीय एव सभामध्ये पश्यतु तं कुरूणाम् ३६ प्रियां भार्यां द्रौपदीं पांडवानां यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नाम् ॥ यदुपैक्षंत कुरवो भीष्ममुख्याः कामानुगेनोपरुद्धां
व्रजंतीम् ३७ तंचेत्तदा ते स कुमारवृद्धा अवारयिष्यन् कुरवः समेताः ॥ मम प्रियं धृतराष्ट्रोऽकरिष्यत् पुत्राणां च कृतमस्याभविष्यत् ३८ दुःशासनः प्रातिलोम्या
न्निनाय सभामध्ये श्वशुराणां च कृष्णाम् ॥ सा तत्र नीता कुरुणं व्यपेक्ष्य नान्यं क्षतुर्नाथमवाप किंचित् ३९ कार्पण्यादेव सहितास्तत्र भूपानाशकुवन्प्रतिवक्तुं सभायाम् ॥
एकः क्षताधर्म्यमर्थं ब्रुवाणो धर्मबुद्ध्या प्रत्युवाचाल्पबुद्धिम् ४० अशुद्धात्वं धर्ममेतं सभायामथेच्छसे पांडवस्योपदेशम् ॥ कृष्णात्वेतत्कर्म चकार शुद्धं सुदुष्करं तत्र
सभासमेत्य ४१ येन कच्छत्पांडवानुज्जहार तथाऽऽत्मानं नौरिव सागरौघात् ॥ यत्रा ब्रवीत्सूतपुत्रः सभायां कृष्णां स्थितां श्वशुराणां समीपे ४२ न ते गतिर्विद्यते
याज्ञसे निप्रपद्य दासी धार्तराष्ट्रस्य वैशम् ॥ पराजितास्ते पतयोन संति पतिं चान्यं भाविनि त्वं वृणीष्व ४३ यो बीभत्सो हृदये प्रोत आसीदस्थिच्छिदन्मर्मघाती
सुघोरः ॥ कर्णाच्छरोवाह भयस्तिग्मतेजाः प्रतिष्ठितो हृदये फाल्गुनस्य ४४ कृष्णाजिनानि परिधित्समानान् दुःशासनः कटुकान्यभ्यभाषत् ॥ एते सर्वे पंडाति
लाविनः प्राक्षयंगतानरकं दीर्घकालम् ४५ गांधारराजः शकुनिर्निकृत्या यदब्रवीत्पूतकाले स पार्थम् ॥ पराजितो नंदनः किं तवास्ति कृष्णया त्वं दीव्यन्वैयाज्ञसे न्या
४६ जानासि त्वंसंजय सर्वमेतत् द्यूते वाक्यं गह्रमेवं यथोक्तम् ॥ स्वयं त्वहं प्रार्थयेत्तत्र गंतुं समाधातुं कार्यमेतद्विपन्नम् ४७ अहा पायित्वायादि पांडवार्थं शमं कुरूणामपि
चेच्छकेयम् ॥ पुण्यं च मे स्थावरितं महोदयं मुच्येरं श्वकुरवो मृत्युपाशात् ४८ अपि मे वाचं भाषमाणस्य काव्यां धर्मारामार्थवतीमर्हि स्त्राम् ॥ अवेक्षेरन् धार्तराष्ट्राः
समक्षं मां च प्राप्तं कुरवः पूजयेयुः ४९ अतोऽन्यथारथिना फाल्गुनेन भीमेन चैवाहवदंशितेन ॥ परासितान् धार्तराष्ट्रांश्च विद्धि प्रदह्यमानान् कर्मणा स्वेन पापान् ५०

त्करुणं व्यपेक्ष्य दीनं यथा स्यात्तथा किंचिदालोच्येत्यर्थः क्षतुरन्यन्तारं क्षितारं न अवाप ३९ कार्पण्यात् दैव्यात् ४० पांडवस्य धर्मोपदेष्टुं इच्छते हेमं जयेति शेषः ४१ । ४२ प्रपद्य
गच्छ ४३ । ४४ परिधित्समानान् परिधातुमिच्छतः ४५ नंदनानां नंदयिता कनिष्ठभ्राता ४६ विपन्नं नष्टं समाधातुं समीकर्तुं ४७ शक्यं शकश्चेत्स्यां ४८ कां व्यां शौकीं नीतियुक्ता
मित्यर्थः ४९ परासिक्तान् निर्धूतान् संपदाहीनान् ५०

रौद्राःमर्मच्छिदः रूक्षाःगनिःस्नेहाः भाषते द्यूतावसानेऽभाषत ५१ । ५२ अहर्हंश्वरः ब्रह्मवेदः ब्राह्मणाश्च । धार्तराष्ट्रोच्छेदेऽकोधृतराष्ट्रपुत्रोऽप्योभवेत् पांडवोच्छेदेऽतुल्ययंत्रयोऽपिशोऽप्योभविष्यामइतिश्लोकद्वयस्यार्थः । बहूनामुच्छेदोनभविष्यतीतितात्पर्यम् ५३ । ५४ । ५५ लतेति पांडवाश्रयेणवधार्तराष्ट्राणांजीवनंनान्यथेतिभावः ५६ । ५७ । ५८ ॥ इतिश्रीमहाभा

॥२०॥

पराजितान्पांडवेयांस्तुवाचोरौद्रारूक्षाभाषतेधार्तराष्ट्रः ॥ गदाहस्तोभीमसेनोऽप्रमत्तोदुयोधनंस्मारयिताहिकाले ५१ सुयोधनोमन्युमयोमहादुमःस्कंधः कर्णःशकुनिस्तस्यशाखा ॥ दुःशासनःपुष्पफलेसमृद्धेमूलंराजाधृतराष्ट्रोऽमनीषी ५२ युधिष्ठिरोधर्ममयोमहादुमःस्कंधोऽर्जुनोभीमसेनोऽस्यशाखा ॥ माद्रीपुत्रौपुष्पफलेसमृद्धेमूलंत्वहंब्रह्मचब्राह्मणाश्च ॥ वनंराजाधृतराष्ट्रःसपुत्रोव्याघ्रास्तेवैसंजयपांडुपुत्राः ५३ मावनंछिधिसव्याघ्रमाव्याघ्राऽनीनशन्वनात् ५४ निर्वनोवध्यतेव्याघ्रोनिर्व्याघ्रंछिद्यतेवनम् ॥ तस्माद्याघ्रोवनंरक्षेद्वनंव्याघ्रंचपालयेत् ५५ लताधर्माधार्तराष्ट्राःशालाःसंजयपांडवाः ॥ नलतावर्धतेजातुमहादुमवनाश्रिता ५६ स्थिताःशुश्रूषितुंपार्थाःस्थातायोदुमरिदमाः ॥ यत्कृत्यं धृतराष्ट्रस्यतत्करोतुनराधिपः ५७ स्थिताःशमेमहात्मानःपांडवाधर्मचारिणः ॥ योधाःसमर्थास्तद्विद्वन्नाचक्षीथायथातथम् ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणि कृष्णवाक्येएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ४ ॥ संजयउवाच ॥ आमंत्रयेत्वांनरदेवदेवगच्छाम्यहंपांडवस्वस्ति तेऽस्तु ॥ कच्चित्रवाचावृजिनंहिकिंचिदुच्चारितंमेमनसोऽभिपंगात् १ जनार्दनंभीमसेनार्जुनौ चमाद्रीसुतौसात्यकिंचेकितानम् ॥ आमंत्र्यगच्छामिशिवंसुखं वःसौम्येनमां पश्यतचक्षुषानृपाः २ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ अनुज्ञातःसंजयस्वस्तिगच्छननः स्मरस्यप्रियंजातुविद्वन् ॥ विद्वश्चत्वातिचवयंचसर्वेशुद्धात्मानंमध्यगतंसमास्थम् ३ आसौदूतःसंजयसुप्रियोऽसिकल्याणवाक्शीलवांस्तृप्तिमांश्च ॥ नमुह्येस्त्वं संजयजातुमत्यानचकुद्वचेरुच्यमानोदुरुक्तैः ४ नमर्मगांजातुवक्ताऽसिरूक्षानोपश्रुतिकटुकानोतमुक्ताम् ॥ धर्मारामार्थवतीमहिंस्त्रामेतांवाचंतवजानीमसूत ५ त्वमेवनःप्रियतमोऽसिदूतइहागच्छेद्विदुरोवाद्वितीयः ॥ अभिक्षणदृष्टोऽसिपुराहिनस्त्वंधनंजयस्यात्मसमःसखाऽसि ६ इतो गत्वासंजयक्षिप्रमेवउपातिष्ठे थाब्राणानयेतदार्हाः ॥ विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नाःकुलेजाताःसर्वधर्मोपपन्नाः ७ स्वाध्यायिनोब्राह्मणाभिक्षवश्चतपस्विनोयेचनित्यावनेषु ॥ अभिवाद्यावैमद्वचनेनवृद्धास्तथेतरेषांकुशलंवदेथाः ८ पुरोहितं धृतराष्ट्रस्यराज्ञस्तथाचार्यान्त्विजोयेचतस्य ॥ तैश्चत्वंतातसहितैर्यथाहंसंगच्छेथाःकुशलेनैवसूत ९ अश्रोत्रियायेचवसंतितृद्धामनस्विनःशीलबलोपपन्नाः ॥ आशंसंतोऽस्माकमनुस्मरंतोयथाशक्तिधर्ममात्रांचरंतः १०

स्ते उद्योगप० नील० भारतभावदीपे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ अभिपंगात् आवेशात् १ । २ । ३ । ४ उपश्रुतिवार्ता रूक्षांमर्मगाचनोवक्ताऽसि कटुकान्नीरसां मुक्तांअप्रकृतां कार्यहीनांवा ५ । ६ चरणब्रह्मचर्येणाध्ययनम् ७ । ८ । ९ अश्रोत्रियाःअत्रैवर्णिकाःशूद्रादयः वृद्धत्वाच्चधर्ममात्रांधर्मलेशंचरंतः १०

श्लाघस्वस्तुहि पूर्वजघन्यं पश्चात्तेभ्यस्तेषांअनामयंपृच्छेः । व्यवहारेणवाणिज्यादिना पालयंतःस्थानाधिकारिणः ११ चतुष्पात् मंत्रउपचारःप्रयोगःसंहारश्चेतिचत्वारःपादाअस्येति अष्टं श्लाघस्वमांकुशलिनंस्मतेभ्योह्यनामयंतातपृच्छेर्जघन्यम् ॥ येजीवंतिव्यवहारेणराष्ट्रेयेपालयंतोनिवसंतिराष्ट्रे ११ आचार्यइष्टोनयगोर्विधेयोवेदानभीप्सवब्रह्मचर्यंचचार ॥ योऽष्टंचतुष्पात्पुनरेवचक्रेद्रोणःप्रसन्नोऽभिवाद्यस्त्वयाऽसौ १२ अधीतविद्यश्चरणोपपन्नोयोऽष्टंचतुष्पात्पुनरेवचक्रे ॥ गंधर्वपुत्रप्रातिमंतरास्विनंतमश्वत्थामानंकुशलंस्मपृच्छेः १३ शारद्वतस्यावसथंस्मगत्वामहारथस्यात्मविदावरस्य ॥ त्वंमामभीक्ष्णंपरिकीर्तयन्वैलपस्यपादौसंजयपाणिनास्पृशेः १४ यस्मिन्नशौर्यमानुशंस्यंतपश्चप्रज्ञाशीलंश्रुतिसत्वेष्टतिश्च ॥ पादौगृहीत्वाकुरुसतमस्यभीष्मस्यमातत्रनिवेदयेथाः १५ प्रज्ञाचक्षुर्यःप्रणेताकुरूणांबहुश्रुतोवृद्धसेवीमनीषी ॥ तस्मैराज्ञेस्थविरायाभिवाद्यआचक्षीथाःसंजयमामरोगम् १६ ज्येष्ठःपुत्रोधृतराष्ट्रस्यमंदोमूर्खःशठःसंजयपापशीलाः ॥ प्रशास्तावैपृथिवीयेनसर्वासुयोधनंकुशलंतातपृच्छेः १७ भ्राताकनीयानपितस्यमंदस्तथाशीलःसंजयसोऽपिशश्वत् ॥ महेष्वासःशूरतमःकुरूणांदुःशासनःकुशलंतातवाच्यः १८ अस्यकामोवर्ततेनित्यमेवनान्यच्छमाद्भारतानामितिस्म ॥ सबाह्लिकानामृषभोमनीषीत्वयाऽभिवाद्यःसंजयसाधुशीलः १९ गुणैरनेकैःप्रवरैश्चयुक्तोविज्ञानवान्नैवचनिष्ठुरोयः ॥ स्नेहादमर्षसहतेसदैवससोमदत्तःपूजनीयोमतोमे २० अर्हतमःकुरुषुसौमदतिःसनोभ्रातासंजयमत्सखाच ॥ महेष्वासोरथिनामुत्तमोऽर्हःसहामात्यःकुशलंतस्यपृच्छेः २१ येचैवान्येकुरुमुख्यायुवानःपुत्राःपौत्राभ्रातरश्चैवयेनः ॥ यंयमेषांमन्यसेयेनयोग्यंततत्प्रोच्यानामयंसूतवाच्याः २२ घेराजानःपांडवायोधनायसमानीताधार्तराष्ट्रेणकेचित् ॥ वशातयःशाल्वकाःकेकयाश्चतथांश्वष्टायेत्रिगतांश्चमुख्याः २३ प्राच्योदीच्यादाक्षिणात्याश्चशूरास्तथाप्रतीच्याःपार्वतीयाश्चसर्वे ॥ अनृशंसाःशीलवृत्तोपपन्नास्तेषांसर्वेषांकुशलंसूतपृच्छेः २४ हस्त्यारोहाराथिनःसादिनश्चपदातयश्चार्यसंघामहांतः ॥ आख्यायमांकुशलिनंस्मनित्यमनामयंपरिपृच्छेःसमग्रान् २५ तथाराज्ञोह्यर्थयुक्तानमात्यान्दौवारिकान्येचसेनानयंति ॥ आयव्ययंयेगणयंतिनित्यमर्थाश्चयेमहतश्चितयंति २६ वृंदारकंकुरुमध्येष्वमूढेमहाप्रज्ञंसर्वधर्मोपपन्नम् ॥ नतस्ययुद्धंरोचतेवैकदाचिद्वैश्यापुत्रंकुशलंतातपृच्छेः २७ निकर्तनेदेवनेयोऽद्वितीयश्छत्रोपधःसाधुदेवीमताक्षः ॥ योदुर्जयोदेवरथेनसंख्येसचित्रसेनःकुशलंतातवाच्यः २८ गांधारराजःशकुनिःपार्वतीयोनिर्कर्तनीयोऽद्वितीयोऽक्षदेवी ॥ मानंकुर्वन्वार्तराष्ट्रस्यसूतमिथ्याबुद्धेःकुशलंतातपृच्छेः २९ यःपांडवानेकरथेनवीरःसमुत्सहत्यप्रघृष्यान्निजेतुम् ॥ योमुह्यतांमोहयिताऽद्वितीयोवैकर्तनःकुशलंतस्यपृच्छेः ३० सएवमक्तःसगुरुःसमर्तासवैपितासचमातासुहृच्च ॥ अगाधबुद्धिर्विदुरोदीर्घदर्शीसनोमंत्रीकुशलंतस्मपृच्छेः ३१

१२ गंधर्वेति सौंदर्यसंगीतंचतस्मिन्नयोतितं १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ पांडवायोधनाय पांडवैःसहयुद्धाय तथाऽन्याइत्यादिपिपाठः २३ । २४ । २५ । २६ वृंदारकंश्रेष्ठं २७ निकर्तनेऽर्थापहारेसाध्ये प्रथमांतपाठेऽर्थापहर्ता छत्रोपधोगुणच्छलः २८ । २९ मुह्यतांधार्तराष्ट्राणां ३० । ३१

३२ । ३३ नदितिधार्तराष्ट्रान्तर्गतयोक्तं तेषांभार्याइत्यर्थः सुसंगुप्ताइतिकुशलप्रश्नप्रकारकथनं ३४ । १५ । ३१ । ३७ लघुशीघ्रहारि वेशस्त्रियोवेद्याः ३८ । ३९ आनुशं
स्यंदयामर्हतीत्यानुशंस्यः ४० । ४१ शत्रून्धार्तराष्ट्रान्निगृह्य वःयुष्मान्भरिष्येपोषयिष्ये इतित्रयाइतिशेषः ४२ संतीति भैमयाकृतानिबत्सरदेयानिनोवर्तयंतितनचालयंतित्वदी

वृद्धाःस्त्रियोयाश्चगुणोपपन्नाज्ञायंतेनःसंजयमातरस्ताः ॥ ताभिःसर्वाभिःसहिताभिःसमेत्यस्त्राभिःसदृद्धाभिरभिवादंवदेथाः ३२ कश्चित्पुत्राजीवपुत्राःसुसम्यग्
तैतेवोवृत्तिमनुशंसरूपाः ॥ इतिस्मोक्तासंजयबृहस्पतिश्चादजातशत्रुःकुशलोसपुत्रः ३३ यानोभार्याःसंजयवेत्थतत्रतासांसांसांकुशलंतातपृच्छेः ॥ सुसंगुप्ताः
सुरभयोऽनवद्याःकश्चिद्ब्रह्मनावसथाप्रमत्ताः ३४ कश्चिद्भृतिंश्वशुरेषुभद्राःकल्याणीवर्तध्वमनुशंसरूपा ॥ यथाचवःस्युःपतयोनुकूलास्तथावृत्तिमात्मनःस्थाप
यध्वम् ३५ यानःस्तुषाःसंजयवेत्थतत्रप्राप्ताःकुलेभ्यश्चगुणोपपन्नाः ॥ प्रजावत्योबृहिसमेत्यताश्चयुधिष्ठिरोवोऽभ्यवदत्प्रसन्नः ३६ कन्याःस्वजेथाःसदनेषु
संजयअनामयंमद्वचनेनपृष्ट्वा ॥ कल्याणावःसंतुपतयोऽनुकूलायुयंपतीनांभवताऽनुकूलाः ३७ अलंकृतावस्त्रयःसुगंधाअबीभत्साःसुखिताभोगवत्यः ॥ लघु
यासांदर्शनंवाक्चलध्वीवेशस्त्रियःकुशलंतातपृच्छेः ३८ दास्यःस्युर्यायेचदासाःकुरूणांतदाश्रयावहवःकुब्जखंजाः ॥ आरूयायमांकुशलिनंस्मतेभ्योऽप्यनामयं
परिपृच्छेर्जघन्यम् ३९ कश्चिद्भृतिवर्ततेवैपुसर्षीकश्चिद्भोगान्धार्तराष्ट्रोददाति ॥ अंगहीनान्कृपणान्नामनान्वायानानुशंस्योऽष्टतराष्ट्रोविभर्ति ४० अंधाश्चसर्वा
नस्थविरांस्तथैवहस्त्याजीवावहवोयेऽत्रसंति ॥ आरूयायमांकुशलिनंस्मतेभ्योऽप्यनामयंपरिपृच्छेर्जघन्यम् ४१ माभैष्टदुःस्वेनकुजीवितेननूनंकृतंपरलोकेषु
पापम् ॥ निगृह्यशत्रून्सुहृदोऽनुगृह्यवासोभिरन्नेनचवोभरिष्ये ४२ संत्येवमेवाह्वयःकृतानिभावीन्यथोनोवतवर्तयंति ॥ तान्पश्यामियुक्तरूपांस्तथैव
तामेवसिद्धिंश्रावयेथानृपंतम् ४३ येचानाथादुर्बलाःसर्वकालमात्मन्येवप्रयतंतेऽथमूढाः ॥ तांश्चापित्वंकृपणान्सर्वथैवास्मद्वाक्यात्कुशलंतातपृच्छेः ४४
येचाप्यन्येसंश्रिताधार्तराष्ट्रान्नानादिग्भ्योऽभ्यागताःसूतपुत्र ॥ दृष्ट्वातांश्चैवार्हतश्चापिसर्वान्संपृच्छेथाःकुशलंचाव्ययंच ४५ एवंसर्वानागताभ्यागतांश्च
राज्ञोदृतान्सर्वदिग्भ्योऽभ्युपेतान् ॥ पृष्ट्वासर्वान्कुशलंतांश्चसूतपश्चादहंकुशलीतेषुवाच्यः ४६ नहीदृशाःसंत्यपरेपृथिव्यायेयोधकाधार्तराष्ट्रेणलब्धाः ॥ धर्म
स्तुनित्योममधर्मएवमहाबलःशत्रुनिबर्हणाय ४७ इदंपुनर्वचनंधार्तराष्ट्रंसुयोधनंसंजयश्रावयेथाः ॥ यस्तेशरीरेहृदयंदुनोतिकामःकुरूनसपत्नोऽनुशिष्याम् ४८

याअधिकारिणः तान्यहंयथायथावत्पश्यामि तथैवतांसिद्धित्वदत्तसम्यक्परिपालयामीतिदूतद्वाराभांश्रावयेथाइतितंतुपंदुर्योधनंब्रूहीतिशेषः । एतेनब्राह्मणवृत्तिपुष्पपातोदुर्योधनेचकमि
ष्टत्वादाज्ञाप्रतिपालनोचित्यंचदर्शितं ४३ आत्मन्येवप्रयतंते ननुकर्तृशकुवंति ४४ । ४५ । ४६ नहीति धर्मबलेनैवजयोभविष्यति नसहायैरित्यर्थः नित्यःअविनाशिफलः ४७ । ४८

युक्तिःसंभावना एतस्यार्थेस्यनविद्यते शक्रपुरीइंद्रप्रस्थं ४९ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपेत्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ संतंसापुं असंतंदुष्टं घाताईश्वरः १ शुकंवीजभूतंप्राचीनं
नविद्यतेयुक्तिरेतस्यकाचित्रैवंविधाःस्यामयथाप्रियंते ॥ ददस्ववाशक्रपुरीममैवयुद्धचस्ववाभारतमुख्यवीर ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसंजययानपर्व
णियुधिष्ठिरसंदेशेत्रिशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ४९ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ उत्तंसंतमसंतंवाबलंवृद्धंचसंजय ॥ उत्ताबलंबलीयांसंधाताप्रकुरुतेवशे १ उत्तवालाय
पांडित्यंपंडितायोतबालताम् ॥ ददातिसर्वमीशानःपुरस्ताच्छुक्रमुच्चरन् २ बलंजिज्ञासमानस्यआचक्षीथायथातथम् ॥ अथमंत्रमंत्रयित्वायाथातथ्येनहृष्ट
वत् ३ गावल्गणेकुरून्गत्वाष्टतराष्ट्रमहाबलम् ॥ अभिवाद्योपसंगृह्यततःपृच्छेरनामयम् ४ ब्रूयाश्चैनंत्वमासीनंकुरुभिःपरिवारितम् ॥ तवैवराजन्नीर्येणसु
खंजीवंतिपांडवाः ५ तवप्रसादाद्बालास्तेप्राप्ताराज्यमरिदम् ॥ राज्येतान्स्थापयित्वाऽग्रेनोपेक्षस्वविनश्यतः ६ सर्वमप्येतदेकस्यनालंसंजयकस्यचित् ॥
तातसंहत्यजीवामोद्विषतांमावशंगमः ७ तथाभीष्मंशांतनवंभारतानांपितामहम् ॥ शिरसाऽभिवदेथास्त्वंममनामप्रकीर्तयन् ८ अभिवाद्यचवक्तव्यस्ततो
ऽस्माकंपितामहः ॥ भवताशांतनोर्विशोनिमग्नःपुनरुष्टतः ९ सत्वंकुरुतथातातस्वमतेनपितामह ॥ तथाजीवंतितेपौत्राःप्रीतिमंतःपरस्परम् १० तथैवावेदुरं
ब्रूयाःकुरूणामंत्रधारिणम् ॥ अयुद्धंसौम्यभाषस्वहितकामोयुधिष्ठिरे ११ अथदुर्योधनंब्रूयाराजपुत्रममर्षणम् ॥ मध्येकुरूणामासीनमनुनीयपुनःपुनः १२
अपापांयदुपैक्षस्त्वंकृष्णामेतांसभागताम् ॥ तदुःखमतिक्षाममावधीष्मकुरूनिति १३ एवंपूर्वापरान्केशानतितिक्षंतपांडवाः ॥ बलीयांसोऽपिसंतोयतत्सर्वं
कुरवोविदुः १४ यन्नःप्रव्राजयेःसौम्यअजिनैःप्रतिवासितान् ॥ तदुःखमतिक्षाममावधीष्मकुरूनिति १५ यत्कुंतीसमतिक्रम्यकृष्णांकिशेषधर्षयत् ॥ दुः
शासनस्तेऽनुमतेतच्चास्माभिरुपेक्षितम् १६ अथोचितंस्वकंभागंलभेमाहिपरंतप ॥ निवर्तयपरद्रव्याद्वाह्निंशुद्धानरर्षभ १७ शांतिरेवंभवेद्राजवप्रीतिश्चैवपर
स्परम् ॥ राज्यैकदेशमपिनःप्रयच्छशममिच्छताम् १८ अविस्थलंवृकस्थलंमाकंदीवारणावतम् ॥ अवसानंभवत्वत्रकिंचिदेकंचपंचमम् १९ भ्रातृणांदेहिपं
चानांपंचग्रामान्सुयोधन ॥ शांतिनोऽस्तुमहाप्राज्ञज्ञातिभिःसहसंजय २० भ्राताभ्रातरमन्वेतुपितापुत्रेणयुज्यताम् ॥ स्मयमानाःसमायांतुपांचालाःकुरुभिः
सह २१ अक्षतान्कुरुपांचालान्पश्येयमितिकामये ॥ सर्वेसुमनसस्तातशाम्यामभरतर्षभ २२ अलमेवशमायास्मितथायुद्धायसंजय ॥ धर्मार्थयोरलंचाहंमृद
वेदारुणायच २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसंजययानपर्वणियुधिष्ठिरसंदेशेएकत्रिशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ वेशंपायनउवाच ॥ अनुज्ञातःपांडवेन
प्रययौसंजयस्तदा ॥ शासनंवृतराष्ट्रस्यसर्वकृत्वामहात्मनः १ संप्राप्यहास्तिनपुरंशीघ्रमेवप्रविश्यच ॥ अंतःपुरंसमास्थायद्वाःस्थवचनमब्रवीत् २

कर्मउच्चरन्उदीपयन् २ । ३ । ४ । ५ । ६ सर्वब्रह्मांडसंहत्यएकीभूय ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ अतितिक्षामक्षांतवंतोवयं तत्रहेतुःमावधीष्मेति १३ । १४ । १५ । १६ शुकालुब्धा
१७ । १८ अवसानंवसतिस्थानं १९ । २० । २१ । २२ । २३ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपेएकत्रिशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ ४९ ॥ अनुज्ञातःगच्छेत्युक्तः १ । २

३ आत्ययिकं आवश्यकं ४ । ५ कल्पदंष्ट्रं अकल्पः दर्शने असमर्थः सक्तः निरुद्धः ६ प्राज्ञाः शूराः आर्याः साधवश्चतुर्गुण ७ । ८ नष्टमिः पुत्रस्य पुत्रः ९ अजातशत्रुं सुखेन अभिनन्दयत्वा प्रतिवदाभि
कञ्चिदिति १० तेतव अग्रेयत् आत्मनः पूर्वरूपमार्थं राज्यघनादिकं अभूत्तत्तुम्भते प्राप्नुमिच्छति । अग्रेमनोऽभूदिति पाठे अनुद्युतात् प्राकृत्यत्वात् दत्तं तदुम्भते इति ज्ञेयं । निर्णिकौ दोषमलहीनौ
धर्मार्थौ करोतीति स तथा मनस्वी उदारः दृष्टिमान् क्रांतदर्शी ११ परोमुख्यः आनृशं स्यंदया ततः परोऽमुख्यः वित्तचयात् जात इति शेषः वित्तसाध्यः यज्ञदानादिः किञ्चित्तस्य बुद्धिः अनपार्थं न अपा
र्थे निष्प्रयोजने सप्रयोजने सुखप्रिये संधिरार्थः नुनिश्चितं रुध्यते अनुरुध्यते । अन्नादिजं देहपुष्टिमुखं पुत्रादिप्रियं च सपरोपकारार्थमेवानुरुध्यते न कामकारेणेत्यर्थः । पार्थ इति पाठे तस्य बुद्धि

आचक्ष्वत्तराष्ट्राय द्वाः स्थमांसमुपागतम् ॥ सकाशात् पांडुपुत्राणां संजयमाचिरं कथाः ३ जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि द्वाः स्थप्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥ निवेद्य
मत्रात्ययिकं हि मेऽस्ति द्वाः स्थोऽथ श्रुत्वानृपतिं जगाद ४ ॥ द्वाः स्थ उवाच ॥ संजयोऽयं भूमिपते नमस्ते दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते ॥ प्राप्तो दूतः पांडवानां सका
शात् प्रशाधिराजन् किमयं करोतु ५ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आचक्ष्व मां कुशलिनं कल्पमस्मै प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय ॥ न चाहमेतस्य भवाम्यकल्पः समेकस्माद्वा
रितिष्ठेत्सक्तः ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य महद्देशं प्राज्ञशूरार्यगुप्तम् ॥ सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद वै चित्रवीर्यं प्रांजलिः सूतपुत्रः ७
॥ संजय उवाच ॥ संजयोऽहं भूमिपते प्राप्तोऽस्मि गत्वानरदेव पांडवान् ॥ अभिवाद्यत्वां पांडुपुत्रो मनस्वी युधिष्ठिरः कुशलं चानृपच्छत् ८ स ते पुत्रानृपच्छति प्रीयमाणः
कञ्चित्पुत्रैः प्रीयसे नृपतिश्च ॥ तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राजन्ये चापित्वासुपजीवति तैश्च ९ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ अभिनन्दयत्वां तां तव दामिसंजय अजातशत्रुं च सुखेन
पार्थम् ॥ कञ्चित्सराजा कुशली सपुत्रः सहामात्यः सानुजः कौरवाणाम् १० ॥ संजय उवाच ॥ सहामात्यः कुशली पांडुपुत्रो बुभूषते यच्च तेऽग्रेऽऽत्मनोऽभूत् ॥ निर्णि
क्तधर्मार्थकरो मनस्वी बहुश्रुतो दृष्टिमान् शीलवान्श्च ११ परोधर्मात् पांडवस्यानृशं स्यंधर्मः परो वित्तचयान्मतोऽस्य ॥ सुखप्रिये धर्महीनेऽनपार्थेनुरुध्यते भारततस्य
बुद्धिः १२ परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते सूत्रप्रोता दारुमयी वयोषा ॥ इमं दृष्ट्वा नियमं पांडवस्य मन्ये परं कर्म देवं मनुष्यात् १३ इमं च दृष्ट्वा तव कर्म दोषं पापोदकं धोरम
वर्णरूपम् ॥ यावत्परः कामयतेऽतिवेलं तावन्नरोऽयं लभते प्रशंसाम् १४ अजातशत्रुस्तु विहाय पापं जीर्णं त्वचं सर्प इवा समर्थम् ॥ विरोचतेऽह्यार्यवृत्तेन वीर्ययुधि
ष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य १५ हंतात्मनः कर्मनिबोधराजन् धर्मार्थयुक्ता दार्यवृत्तादपेतम् ॥ उपक्रोशं चेहगतोऽसिराजन् भूयश्च पापं प्रसजेदमुत्र १६

रित्युत्तरान्वायितीति शेषः १२ परेण ईश्वरेण प्रयुक्तः नियमं निग्रहं मनुष्यात् मनुष्यकारात् दैवं ऐश्वर्यं कर्म परं श्रेष्ठं मन्ये १३ अवर्णरूपं अवर्णनीयरूपं अवाच्यमित्यर्थः यावत्परः उत्कृष्टः
शत्रुः कामयतेतिष्ठत्वयं केचित्कालमितीच्छति तावदपरो नरः प्रशंसालभते १४ जीर्णत्वादेव देहे स्थातुमसमर्था अहार्येण स्वाभाविकेन वृत्तेन । यो हि स्वस्वरूपेतिष्ठति तस्य पापं शत्रुष्वेव गच्छति
तथा च श्रुतिः । 'तस्य पुत्रादायमुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्याम्' इति १५ हंतालोचने सानुग्रहसंबोधने वा उपक्रोशं निर्दिष्टं असुत्रपरलोके पापदुःखं नरकमित्यर्थः १६

तैर्विना एकाकिना संशयितं दुर्लभमपि आशंससे प्राप्तुं अस्य तव महानृपतिव्याप्यं अधर्मशब्दोऽकीर्तिर्मवेत् १७ एवं धर्मान् इदं शर्मयुक्तान् पुरुषान् १८ धर्माधर्मौ सत्यानृते प्रथितौ सत्यं विनाऽनृतेना
स्ति निरधिष्ठानकप्रमासंभवात् । अनृते देहं विना च सत्यं ब्रह्म न प्रथते अत उभयं यो धत्ते केवलं बाह्यनिष्ठो न भवति सहस्र एव दिष्टस्य वशात् भाग्यवशात् अस्य कुले जातत्वादिगुणजातस्य
कर्मणिषट्ठी इदं गुणपट्टमुपैति प्राप्नोति । स्वतु कुले जातोऽपि केवलं अनुतोपजीवित्वात् गुणांतरहीनोऽसीति भावः १९ अत एव सत्यामपि संपदि स्वयामीक्यात् नृशंसं कृतमित्याह कथमिति
मंत्र एव अग्रेयः श्रेष्ठो येषां ते मंत्राऽग्रेयः भीष्मादयः तेषां धरो धर्ता तैरेवं उक्तीत्याद्युतं मा कुर्वित्युक्तः कथं नृशंसं कर्म पांडवम्राजं न कुर्यान्न कथमपीत्यर्थः २० अमीकर्णादयः तेषां कुरुक्षेत्रे कुरु
क्षेत्रनिमित्तं अयं राज्ञ्यं न देयमिति निश्चयः नियमेन उदपादि उत्पन्नः २१ अकालिकं अकस्मादेव कुरवो नाभविष्यन् नष्टास्तु श्वेततव पापेन कर्मणा प्रेरितोऽजातशत्रुः त्वयि पापं चच्छेत् ।
नन्वेवं तर्हि तस्य गोत्रवधदोषः स्यादित्याशंक्या हत्वयीति स्वनाशहेतुं अधर्मं कुर्वति त्वयि चोरे इव पापं निर्दिष्टं च विसृज्य राजानिष्पापोऽनिराश्वस्यादित्यर्थः २२ ईश्वराणां देवानां विषयाद

सत्त्वमर्थसंशयितं विना तैराशंससे पुत्रवशानुगोऽस्य ॥ अधर्मशब्दश्च महानृपतिव्याप्यं निदं कर्म त्वत्समं भारताग्र्य १७ हीनप्रज्ञो दीष्कुले यो नृशंसो दीर्घवैरी क्षत्रविद्या
स्वधीरः ॥ एवं धर्माना पदः संश्रयेयुर्हीनवीर्यो यश्च भवेदशिष्टः १८ कुले जातो बलवान्यो यश्च स्वीबहुश्रुतः सुखजीवी यतात्मा ॥ धर्माधर्मौ प्रथितौ यो विभर्तिसह्य
स्यदिष्टस्य वशादुपैति १९ कथं हि मंत्राग्र्यधरो मनीषी धर्मार्थयोरापदिसंप्रणेता ॥ एवमुक्तः सर्वमंत्रैरहीनो नरो नृशंसं कर्म कुर्यादमूढः २० तव ह्यमी मंत्रविदः समेत्य
समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः ॥ तेषामयं बलवान्निश्चयश्च कुरुक्षेत्रे नियमेनोदपादि २१ अकालिकं कुरवो नाभविष्यन् पापेन चेत्पापमजातशत्रुः ॥ इच्छेज्जातु त्वयि
पापं विसृज्य निर्दिष्टं च तव लोकेऽभविष्यत् २२ किमन्यत्र विषयादीश्वराणां यत्र पार्थः परलोकं स्मद्वष्टुम् ॥ अत्यक्रामत्स तथा संमतः स्यान्न संशयो नास्ति मनुष्य
कारः २३ एतान् गुणान् कर्मकृतान् वेक्ष्य भावाभावौ वर्तमाना वनित्यौ ॥ बलिर्हिराजा पारमर्षिदमानो नान्यत्कालात्कारणं तत्र मेने २४ चक्षुःश्रोत्रेनासिका त्वक् च
जिह्वा ज्ञानस्यैतान्यायतनानि जंतोः ॥ तानि प्रीतान्येव दृष्ट्वा क्षयाते तान्यव्यथो दुःखहीनः प्रणुयात् २५ न त्वेव मन्ये पुरुषस्य कर्म संवर्तते सुप्रयुक्तं यथावत् ॥ मातुः
पितुः कर्मणाऽभिप्रसूतः संवर्तते विधिवद्गोत्रेण २६ प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्निदाप्रशंसं च भजंत एव ॥ परस्त्वेन गर्हयतेऽपराधे प्रशंसते साधुवृत्तं तमेव २७

न्यत्र किं सर्वदेवाधीनमित्यर्थः यत्र यतः पार्थोऽर्जुनः परलोकं द्रष्टुं अत्यक्रमत् इमं लोकं सशरीर एव त्यक्तवान् सतादृशः नारदादिव तु भयलोकसंचारयोग्यत्वेन साधूनां संमतोऽपि यदि
तथा वनवासेन क्लेशसहः स्यात् तदामनुष्यकारो नास्तीत्यस्मिन्नर्थे संशयो न २३ एतानि त्वि एतान् शौर्यादीन् गुणान् कर्मकृतान् कर्मानुसारेण बुद्धिन्दासयुक्तान् अवेक्ष्य अत एव भावाभावौ
ऐश्वर्यान् ऐश्वर्येऽनित्यौ आगमापायिनौ च अवेक्ष्य बलिराजा पूर्वपूर्वकर्मकारणपारं अंतं अविदमानः सन्न कालात् ईश्वरादन्यत्कारणं अभ्युदयादिहेतुरन्यत्किञ्चिन्नास्तीति मेने २४ अतः सर्व
स्य देवाय तत्त्वात् दृष्ट्वा क्षयेनैव इन्द्रियप्रीतिः संपादनीया न तु नाना यत्नसाध्यतत्तद्विषयसमर्पणेनेत्याह चक्षुरिति । ननु स्वस्वविषयालामे तेषां कथं प्रीतिः स्यादित्याशंक्य तानि निरोध्यान्वे
वेत्याह तानीति अव्यथः लाभालाभादौ वैषम्यहीनः प्रणुयात् स्वस्वगोचरेभ्यो निवर्तयेत् २५ एतद्वृषयति न त्विति एवं प्राप्ते सति अन्ये आहुः तदेवाह पुरुषस्येति । संवर्तते सम्यक्फल
वत्त्वर्तते तदेवाह मातुरिति कर्माभावे जन्मवृद्धी न स्यातामित्यर्थः । पाठांतरैरेतैव स्यातामित्यर्थः २६ । २७

किंचनोचेदिति इदंमया उच्यमानं कर्मपांडवेभ्यो राज्यांशप्रदानात्मकं तन्नोचेत्संमतमिति शेषः तर्हि तवापराधात् कृष्णवर्त्मभिः कक्षं यथा दहाति एवं कृष्णवर्त्मकृष्णवर्मामार्गद्वयसुखापकोय
स्य सकृष्णवर्त्मजुनः कुरुनृदहेदित्यावृत्त्या योज्यं २८ श्लाघनः आत्मानं कृतार्थमन्वानः नागाः न गतवानसि २९ अनाप्तानां कर्णादीनां आप्तानां विदुरादीनां निग्रहात् दूरीकरणे ३० अव
धूतस्तिरस्कृतः अतएव श्रांतः प्रपद्ये प्राप्नुयां आवस्यं गृहं परेहि गच्छ प्रपद्यस्वसेवस्व ३१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ अ ॥ ॥ ११३३॥ ४

सत्वांगर्हे भारतानां विरोधादंतो न भविताऽयं प्रजानाम् ॥ नोचेदिदं तव कर्मापराधात् कुरुनृदहेत् कृष्णवर्त्मैव कक्षम् २८ त्वमेवैको जातु पुत्रस्य राजन वशंगत्वा सर्व
लोकं नरेन्द्र ॥ कामात्मनः श्लाघनो धूतकाले नागाः शमं पश्य विपाकमस्य २९ अनाप्तानां संग्रहात् त्वं नरेन्द्र तथाऽऽप्तानां निग्रहाच्चैव राजन् ॥ भूमिस्फीता दुर्बलत्वा
दनंतामशक्तस्त्वं रक्षितुं कौरवेय ३० अनुज्ञातो रथवेगावधूतः श्रांतोऽभिपद्ये शयनं नृसिंह ॥ प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं समेताः ३१ ॥ धृतरा
ष्ट्र उवाच ॥ अनुज्ञातोऽस्यावसथं परेहि प्रपद्यस्व शयनं सूतपुत्र ॥ प्रातः श्रोतारः कुरवः सभायामजातशत्रोर्वचनं त्वयोक्तम् ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सं
जययानप० धृतराष्ट्रसंजयसंवादे द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ समाप्तं चेदं संजययानपर्व ॥ अतः परं प्रजागरपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ द्वाः स्थं प्राह महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो
महीपतिः ॥ विदुरं द्रष्टुमिच्छामि तमिहानयमाचिरम् १ प्रहितो धृतराष्ट्रेण दूतः क्षतारमब्रवीत् ॥ ईश्वरस्त्वां महाराजो महाप्राज्ञो दिदृक्षति २ एवमुक्तस्तु विदुरः प्रा
प्य राजनिवेशनम् ॥ अब्रवीद्धृतराष्ट्राय द्वाः स्थं मां प्रतिवेदय ३ ॥ द्वाः स्थ उवाच ॥ विदुरोऽयमनुप्राप्तो राजेन्द्र तव शासनात् ॥ द्रष्टुमिच्छति ते पादौ किं करोतु प्रशाधि
माम् ४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रवेशय महाप्राज्ञं विदुरं दीर्घदर्शिनम् ॥ अहं हि विदुरस्यास्य नाकल्पो जातु दर्शने ५ ॥ द्वाः स्थ उवाच ॥ प्रविशतिः पुरं क्षतर्महाराजस्य धी
मतः ॥ न हिते दर्शनेऽकल्पो जातुराजाऽब्रवीद्धिमाम् ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रविश्य विदुरो धृतराष्ट्रनिवेशनम् ॥ अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं चित्तयानं नराधिपम् ७
विदुरोऽहं महाप्राज्ञं प्राप्तस्तव शासनात् ॥ यदि किंचन कर्तव्यमयमस्मि प्रशाधिमाम् ८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ संजयो विदुरप्राप्तो गृहीत्वा च मांगतः ॥ अजात
शत्रोः श्वावाक्यं सभामध्ये सवक्ष्यति ९ तस्याद्य कुरुवीरस्य न विज्ञातं वचो मया ॥ तन्मे दहति गात्राणि तदकार्षीत् प्रजागरम् १० जाग्रतो दह्यमानस्य श्रेयो यदनुप
श्यसि ॥ तद्ब्रूहि त्वं हि न स्तात धर्मार्थं कुशलो ह्यसि ११ यतः प्राप्तः संजयः पांडवेभ्यो न मे यथा वन्म न सः प्रशंतिः ॥ सर्वेन्द्रियाण्यप्रकृतिं गतानि किं वक्ष्यतीत्येव मेऽद्य
प्रचिंता १२ ॥ विदुर उवाच ॥ अभियुक्तं बलवता दुर्बलं हि न साधनम् ॥ हतस्त्वं कामिनं चोरमाविशंति प्रजागराः १३ कश्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसिनराधिप ॥
कश्चिच्च परविते पुष्टद्वयन्नपरितप्यसे १४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ श्रोतुमिच्छामि ते धर्म्यं परं नैः श्रेयसंवचः ॥ अस्मिन् राजर्षिर्वंशो हित्व मेकः प्राज्ञसंमतः १५

अकल्पो न किंतु कल्पः समर्थ एव सर्वदा विदुरसं दर्शनं मम अमर्यादयेयमित्यर्थः जातु कदाचित् अथवा कल्पः कल्पनासंग्रह इत्यर्थः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ प्रजागरं निद्राया अभावं १० । ११
यतः यदा प्राप्तः संजयस्तदारभ्येत्यर्थः प्रचिंता प्रकृष्टा चिंता १२ अभियुक्तमित्यर्थोपात्त एकः त्रयोऽन्ये च प्रजागरावेशभाजनानि १३ गृह्यन्न लिप्तावान् १४ । १५

कश्चित्पुस्तकांतरे स्थितस्य मूलस्य टिप्पणं । प्रेक्ष्यः प्रकर्षेण एषणीयः प्रार्थय इति यावत् । ते त्वया प्रेषितो वनमिति शेषः १ विपरीतः राजलक्षणहीनः सर्वेषां द्वेष्टः मागधेये राज्यांशे अर्चिषां
नेत्ररश्मीनां प्रक्षयात् न संमतस्त्वं धर्मात्माऽपि सन्निति उपहासः । अथदा मागधेयेन राज्यभागित्वेन हेतुनाऽपि संमत इत्युपहास एव २ आनृशं स्यात् कुरुत्वाभावात् । अनुक्रोशात् दयालु
त्वात् तितिक्षते युधिष्ठिर इति शेषः ३ एतेष्विति एतेषामधीनो भूत्वेत्यर्थः ४ एतेषु पांडित्यं नास्तीति वक्तुं पंडितलक्षणान्याह आत्मज्ञानमित्यादिना । आत्मज्ञानं शास्त्रीयापेक्षं ।
समारंभः शक्त्यपेक्षः । तितिक्षा वैराग्यापेक्षा । धर्मनित्यता श्रद्धापेक्षा । एतानि अथवा भूतानि मूढान् पुरुषार्थात् भ्रंशयंति न तु पंडितानित्यर्थः ५ अनास्तिकः परलोकाद्यस्तीति जानन्न
श्रद्धाधानः श्रद्धागुरुवेदवाक्यादिषु फलावश्यं भावनिश्चयस्तद्वान् १६ दर्पः परावज्ञानं स्तंभः असन्नतिः मान्यमानिता मान्यमानार्हं आत्मानं मन्यत इति मान्यमानीतस्य भावस्तदा १७

॥ विदुर उवाच ॥ राजालक्षणसंपन्नश्चैलोक्यस्याधिपो भवेत् ॥ प्रेक्ष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः १ विपरीततरश्च त्वं मागधेयेन संमतः ॥ अर्चिषां प्रक्ष
याच्चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः २ आनृशं स्यादनुक्रोशाद्धर्मात् सत्यात्पराक्रमात् ॥ गुरुत्वाच्चयि संप्रेक्ष्य बहून्क्रेशां स्तितिक्षते ३ दुर्योधने सौबले च कर्णे दुःशासने त
था ॥ एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ४ आत्मज्ञानं समारंभस्ति तितिक्षा धर्मनित्यता ॥ यमर्थाप्रापकं तिस्रैः पंडित उच्यते ५ निषेवते प्रशस्तानि नि
दितानि न सेवते ॥ अनास्तिकः श्रद्धाधान एतत्पंडितलक्षणम् १६ क्रोधोर्षश्च दर्पश्च हीस्तं भो मान्यमानिता ॥ यमर्थाप्रापकं तिस्रैः पंडित उच्यते १७ यस्य
कृत्यं न जानंति मंत्रं वामं त्रितं परे ॥ कृतमेवास्य जानंति स्रैः पंडित उच्यते १८ यस्य कृत्यं न विप्रंति शीतमुष्णं भयं रतिः ॥ समृद्धिरसमृद्धिर्वास्रैः पंडित उच्यते १९
यस्य संसारिणी प्रज्ञा धर्मार्थानुवर्तते ॥ कामादर्थवृणीतेयः स्रैः पंडित उच्यते २० यथाशक्ति चिकीर्षति यथाशक्ति च कुर्वते ॥ न किंचिदवमन्यंते नराः पंडित उ
च्यते २१ क्षिप्रं विजानाति चिरं शृणोति विज्ञाय चार्थं भजते न कामात् ॥ नासंस्पृष्टो व्युपयुक्ते परार्थे तत्प्रज्ञानं प्रथमं पंडितस्य २२ नाप्राप्य मभिवांच्छंति नष्टं चेच्छं
ति शोचितुम् ॥ आपत्सु च न मुह्यंति नराः पंडित उच्यते २३ निश्चित्य यः प्रक्रमते नांतर्वसति कर्मणः ॥ अवध्यकालो वश्यात्मा स्रैः पंडित उच्यते २४ आर्यकर्म
गिरज्यंते भूति कर्माणि कुर्वते ॥ हितं च नाभ्यसूयंति पंडिता भरतर्षभ २५ न हृष्यत्यात्मसंमानेनावमानेन तप्यते ॥ गांगोहददवाक्षोभ्योयः स्रैः पंडित उच्यते २६ तत्त्वज्ञः
सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणाम् ॥ उपायज्ञो मनुष्याणां नरः पंडित उच्यते २७ प्रवृत्तवाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिमानवान् ॥ आशुग्रंथस्य वक्ता च यः स्रैः पंडित उच्यते २८

१८ । १९ संसारिणी स्वभावतोऽनवस्थिताऽपि कामात्प्रेहिकसुखात् उभयलोकसुखावहं धर्ममर्थवृणीते स पंडितः । कामो धर्मार्थपेक्षयानि कृष्ट इत्यर्थः । कामादिति यस्तु कामं त्यक्त्वा अर्थवृणी
ते सः अर्थार्थी गोक्षादेव सर्वार्थविदिति ज्ञानफले मोक्षे कृत्स्नस्यार्थस्यांतर्भावात् स जनकादितुल्यः अतः पंडित उच्यते २० । २१ चिरं शृणोति ज्ञानदा उच्यते । असंस्पृष्टः यथावदपृष्टः । व्युप
युक्ते वाग्व्ययं करोति । परार्थे विषये प्रज्ञानं चिन्हम् २२ । २३ निश्चित्य स्वयन्नसाध्यत्वं कर्मणः अंतर्मध्ये न वसति नोपरमते किंतु समापयत्येव । अवध्यकालः सर्वदा सप्रयोजनमेव कर्माचरन् २४
आर्याः शिष्टाः तद्योग्यकर्माणि भूतिरैश्वर्यं तत्प्राप्त्यर्थं कर्माणि २५ । २६ तत्त्वं विनाशित्वं । भूतानां जातानां भैर्यादीनां । योगोरचनाप्रकारः उपायस्तदर्थसाधनी । मनुष्या
णामध्ये स नरः पंडितः २७ प्रवृत्तवाक् अकुठितवचनः । चित्रकथ लोकोक्तकथाभिज्ञः । ऊहस्तर्कः । प्रतिमानं तत्कालस्फूर्तिः २८

देवताः स्वर्गमाजः । स्वर्गपदार्थश्च 'यन्नदुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनंतरम्' ॥ अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वः पदास्पदम् इत्येवं रूपः अतस्ते सत्यसंकल्पाः धीमतामगस्त्यादीनामनुभावं समुद्रपा
नादिप्रभावं तेपि देवतुल्या इत्यर्थः । विनयोऽपि गुरुप्रसादकरत्वेन सद्यः फलः । विनाशं विनाशहेतुकर्मापि चौर्यादिकं तच्च त्वय्येवास्ति । तव तु सर्वकर्मयानार्थमेवेति भावः ७२ । ७३ अग्निवत्
पित्रादयोऽपि पूज्या एव नास्कंदनीयाः तव पुत्रस्तु गुरुं युधिष्ठिरं पूजयतीति भावः ७४ पितृन् अग्निष्वात्तादीन् गोत्रप्रवर्तकानृषींश्च । मनुष्यान् पित्रादीन् 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः' इति पितृ
तुल्यस्त्वत्पुत्रस्य युधिष्ठिर इति भावः ७५ स्वात्वा । उपजीव्याः गुरवः । इह लोके साधिता मित्रादयः । इह परलोके जन्मांतरे वा स्वस्वकार्यं कुर्वतीत्यर्थः । मित्रेषु पांडवेषु मैत्रीमाचरेति भावः । त्वं
तु अंघ्र्यात् दुर्जनवचनप्रसारितः पांडवानां गुणान्न पश्यसीति भावः ७६ इदं शर्ममया जलपात्रात् ७७ षडिति क्रोधोऽत्र तन्मूलको द्वेषो ग्राह्यः ७८ । ७९ पांडवानां अराक्षिताराजात्वं

देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमताम् ॥ विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणाम् ७२ चत्वारि कर्माण्यभयं करानि भयं प्रयच्छंत्य यथा कृतानि ॥ मानाग्निहोत्र
मुत्तमानमौनं मानेनाधीतमुत्तमानयज्ञः ७३ पंचाग्रयो मनुष्येण परिचर्याः प्रयत्नतः ॥ पिता माताऽग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ ७४ पंचैव पूजयन् लोके यशः प्रा
प्नोति केवलम् ॥ देवान् पितृन् मनुष्यांश्च भिक्षूनां तिथिपंचमान् ७५ पंचत्वानुगमिष्यंति यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ मित्राण्य मित्रामध्यस्था उपजीव्योपजीविनः ७६
पंचेंद्रियस्य मर्त्यस्य छिद्रं चेदेकमिंद्रियम् ॥ ततोऽस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम् ७७ षड्दोषाः पुरुषेण हहातव्या भूतिमिच्छता ॥ निद्रातं द्रीभयं क्रोध
आलस्यं दीर्घसूत्रता ७८ षडिमान् पुरुषो जह्याद्विघ्नानां विमिवार्णवे ॥ अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजम् ७९ अरक्षितारं राजानं भार्याचाप्रियवादिनीं ॥
ग्रामकामं च गोपालं वनकामं च नापितम् ८० षडेव तु गुणाः पुंसान् हातव्याः कदाचन ॥ सत्यं दानं मनालस्यमनसूयाक्षमा दृतिः ८१ अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ॥ वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड्जीवलोकस्य सुखानिराजन् ८२ षण्णामात्मनि नित्यानां मैश्वर्यं योऽधिगच्छति ॥ न स पापैः
कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेंद्रियः ८३ षडिमे षट्सु जीवंति सप्तमो नोपलभ्यते ॥ चौराः प्रमत्ते जीवंति व्याधितेषु चिकित्सकाः ८४ प्रमदाः कामयानेषु यजमानेषु
याजकाः ॥ राजा विवदमानेषु नित्यं मुखे पुण्डिताः ८५ षडिमानि विनश्यंति मुहूर्तं मनवेक्षणात् ॥ गावः सेवा कृषिर्भार्या विद्या वृषलसंगतिः ८६ षडेते ह्यवमन्यं
ते नित्यं पूर्वोपकारिणम् ॥ आचार्यं शिक्षिताः शिष्याः कृतदाराश्च मातृरम् ८७ नारी विगतकामास्तु कृतार्थाश्च प्रयोजकम् ॥ नावं निस्तीर्णकां तारां जातुराश्च
चिकित्सकम् ८८ आरोग्यमानृष्यमविप्रवासः सद्भिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः ॥ स्वप्रत्ययावृत्तिरभीतवासः षट्जीवलोकस्य सुखानिराजन् ८९

अन्येषामपि त्याज्यो भविष्यतीत्यर्थः ८० दुर्योधनत्यागार्थं तव दृष्टिर्धर्मनास्तीति भावः ८१ । ८२ षण्णामिति आत्मनि चित्ते नित्यानां षण्णां । 'कामक्रोधौ शोकमोहौ मदमानो च षट्
पदौ' इत्युक्तानां । ऐश्वर्यं वशित्वं । त्वं तुराज्यकामः पापैरनर्थैश्च युक्तोऽसीति भावः ८३ । ८४ षडिताः पांडवाः मुखेषु त्वत्पुत्रेषु राज्यं लप्स्यं त्येवेत्यर्थः ८५ वृषलः शूद्रः पुत्रस्ते ह्यक्रातेन त्वया
सद्विद्याऽनवेक्षणात् प्राशिता अन्यथा सत्यं न जह्या इति भावः ८६ । ८७ जातुराज्ये सतीति शेषः त्वं तु कृत्स्नराज्यलाभेन कृतकृत्यत्वात् पांडवानवमन्यसे ८८ स्वप्रत्ययात् स्वानुकूलावृ
त्तिर्जीविका तव सत्संगो नास्तीत्यर्थः ८९

ईर्षुरिति त्वयि तु ईर्षुत्वं । वृणादया तव तु दृश्यः पुत्रो नास्तीति भावः ९० । ९१ वाक्पारुष्यं दंडपारुष्यं च पांडवे पुत्रवत्पुत्रैः कृतम् ९२ द्वेष्टि मनसाऽनिष्टं चिंतयति विरुध्यते कर्मणा ९३ अष्टसु
चरमं त्वत्पुत्रे मे त्रेयस्यावमानसो भविष्यतीति जानामीति भावः ९४ । ९५ । ९६ ९७ जनसंसदिसभायां द्राप्या आनयनेन पूजाऽपितवनष्टा ९८ । ९९ नवेति श्रोत्रादिपंचकं
मनोबुद्धचहंकाराः स्थूलज्ञारीरं चेतिनव द्वाराणीव द्वाराणि विषयग्रहणमार्ग्यस्मिस्तत् । तिस्रः स्थूणाः स्तंभा इव विचारका यस्य ते च अविद्या कामः कर्म च । वेदमगृहं देहद्वयात्मकं । पंच
साक्षिवदुदासीनाः शब्दादयो ग्राह्यास्मिन् । पंचभूमिकमिति पाठे पंचभूमयः प्रचारस्थानानीति तत्पदं । पांचभौतिकमित्यर्वाचीनः पाठोऽपेक्ष्यः । क्षेत्रज्ञेन चिदात्मना अधिष्ठितमिदं क्षेत्रं

ईर्षुर्दृष्टीनि संतुष्टः क्रोधो नित्यशंकितः ॥ परभाग्योपजीवी च षडेते नित्यदुःखिताः ९० सप्तदोषाः सदाराज्ञा हातव्या व्यसनोदयाः ॥ प्रायशो यैर्विनश्यंति कृतमू
ला जपीश्वराः ९१ स्त्रियोऽश्वा मृगयापानं वाक्पारुष्यं च पंचमम् ॥ महच्च दंडपारुष्यमर्थदूषणमेव च ९२ अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य विनाशिष्यतः ॥ ब्राह्मणान् प्रथमं द्वे
ष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ९३ ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति ॥ रमते निंदया चैषां प्रशंसां नाभिनंदति ९४ नैनान् स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयति ॥
एतान् दोषान्नरः प्राज्ञो बुध्येद्बुद्ध्या विसर्जयेत् ९५ अष्टा विमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत ॥ वर्तमानानि दृश्यंते तान्येव स्वसुखान्यपि ९६ समागमश्च सखिभिर्महां
श्चैव धनागमः ॥ पुत्रेण च परिष्वंगः सन्निपातश्च मैथुने ९७ समये च प्रियालापः स्वयूथ्येषु समुन्नतिः ॥ अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ९८ अष्टौ गुणाः पुरुषं
दीपयंति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ॥ पराक्रमश्चावहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ९९ नवद्वारमिदं वेदमग्निस्थूणं पंचसाक्षिकम् ॥ क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान्
यो वेदसपरः कविः १०० दशधर्मं जानंति घृतराष्ट्रनिबोधतान् ॥ मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः कुद्धो बुभुक्षितः १ त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामी च ते दश ॥ तस्मा
देतेषु सर्वेषु न प्रसज्येत पंडितः १०२ अत्रैवोदाहरंतीममिति हासं पुरातनम् ॥ पुत्रार्थमसुरेंद्रेण गीतं चैव सुधन्वना १०३ यः काममन्युप्रजहाति राजा पात्रे प्रति
ष्ठापयते धनं च ॥ विशेषविच्छ्रुतवानाक्षिप्रकारीतं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणम् १०४ जानाति विश्वासयितुं मनुष्या विज्ञातदोषेषु दधाति दंडम् ॥ जानाति मात्रां च
तथा क्षमां च तं तादृशं श्रीर्जुषते समग्रा ९ सुदुर्बलं नावजानाति कंचिद्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वम् ॥ न विग्रहं रोचयते बलस्थैः काले च यो विक्रमते स धीरः ६ प्राप्यापदं न
व्यथते कदाचिदुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ॥ दुःखं च काले सहते महात्मा धुरंधरस्तस्याजिताः सपत्नाः ७ अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः पापैः संधिपरदाराभिर्मर्शम् ॥
दंभं स्तेन्यं पैशुन्यं मद्यपानं न सेवते यश्च सुखी सदैव ८ न संरंभेणारभते त्रिवर्गमाकारितः शंसति तत्त्वमेव ॥ न मित्रार्थे रोचयते विवादं नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः १०९

तत्त्वेन यो विद्वान्वेद सपरः सर्वोत्कृष्टः कविर्ब्रह्मविदित्यर्थः १०० मत्तो मद्यादिना । प्रमत्तो विषयांतरासक्त्याऽनवहितः । उन्मत्तो धातुदोषात् । एतेषां मध्ये त्वं लुब्धोऽसीति भावः १०१
१०२ । १०३ काममन्युः कामक्रोधां विशेषवित्ततारतम्यज्ञः १०४ मात्रा अपराधानुसारेण दंडप्रमाणं ब्राह्मणादौ अपराधस्य क्षमां च जानाति १०५ युक्तः छिद्रमेक्षणोऽवहितः १०६ धुरंधरः
कार्यभारसहः १०७ । १०८ संरंभेण क्रोधेन त्रिवर्गधर्मकामार्थान् आकारितः आदृतः । पाठांतरे मात्रार्थे अल्पार्थे १०९

प्रातिभाष्यप्रतिकूलोभावः चित्ताभिप्रायः तस्यभावः प्रातिभाष्यं विरोधं । अत्याह अतिक्रम्यन्तीति ११० । १११ । ११२ । ११३ समयान्नभाषाभेदान् बुभूषतेऽप्येवमपि भिच्छति परावरज्ञः
उत्तमाधमविवेकवान् १४ दंभपरवंचनेच्छयाधर्मानुष्ठानं मोहं अनात्मन्यात्मबुद्धिं मत्सरं द्वेषं पापकृत्यं पापक्रियां अभिचारादिरूपां पूगवैरं बहुभिः सहवैरं १५ । १६ । १७ । १८ । ११९

मभा.टी.
॥२६॥

नयोऽभ्यसूयत्यनुकंपतेचनदुर्बलः प्रातिभाष्यं करोति ॥ नात्याहार्कचित्क्षमतो विवादं सर्वत्र तादृग्लभते प्रशंसाम् ११० योनोद्धतं कुरुते जातु वेपथुं पौरुषेणापिवि
कथ्यतेऽन्यान् ॥ नमूर्च्छितः कटुकान्याहर्कचित्प्रियं सदा तं कुरुते जनो हि ११ नवैरमुदपियाति प्रशान्तं न दर्पमारोहति नास्तमेति ॥ न दुर्गतोऽस्मीति करो
त्यकार्यं तमार्यशीलं परमादुरार्याः १२ नखे सुखे वै कुरुते प्रहर्षे नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः ॥ दत्त्वा न पश्चात् कुरुते न तापं सकथ्यते सत्पुष्यशीलः १३ देशा
चारान्समयान् जातिधर्मान् बुभूषते यः स परावरज्ञः ॥ स यत्र तत्राभिगतः सदैव महाजनस्याधिपत्यं करोति १४ दंभं मोहं मत्सरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुन्यं पूगवैरम् ॥
मत्तोन्मतेर्दुर्जनैश्चापिवादयः प्रज्ञावान्वर्जयेत्स प्रधानः १५ दानं मोहं देवतं मंगलानि प्रायश्चित्तानि विविधा लोकादाना ॥ एतानि यः कुरुते नैत्यकानि तस्योत्थानं दे
वताराधयति १६ समैर्विवाहं कुरुते न हीनैः स भैः सख्यं व्यवहारं कथांच ॥ गुणैर्विशिष्टांश्च पुरोदधाति विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः १७ मितं भुंक्ते संविभज्याश्रिते
भ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ॥ ददात्यमित्रेष्वपि याचितः संस्तमात्मवंतं प्रजहत्यनर्थाः १८ चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य नान्ये जनाः कर्म जानंति किंचित् ॥
मंत्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च नालपोऽप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः १९ यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः स तयोमृदुर्मानकृच्छुद्धभावः ॥ अतीव सज्जायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्यद्वय
प्रसन्नः १२० य आत्मनाऽपत्रपते भृशं नरः स सर्वलोकस्य गुरुर्भवत्युत ॥ अनंततेजाः सुमनाः समाहितः स तेजसा सूर्य इवावभासते २१ वने जाताः शापदग्धस्य
राज्ञः पांडोः पुत्राः पंचपंचेन्द्रकल्पाः ॥ त्वयैव बालावर्धिताः शिक्षिताश्च तवादेशं पालयंत्यां बिकेय २२ प्रदायैषामुचितं तात राज्यं सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः ॥
न देवानां नापि च मानुषाणां भविष्यसि त्वं तर्कणी यो न रेन्द्र १२३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरनीतिवाक्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि ॥ तद्ब्रूहि त्वं हि न स्तात धर्मार्थकुशलो ह्यसि १ त्वं मां यथा वद्विदुरप्रशाधिप्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः ॥
यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्त्वश्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणाम् २ पापाशंकी पापमेवानुपश्यन् पृच्छामि त्वां व्याकुलेनात्मनाऽहम् ॥ कवेतन्मे ब्रूहि सर्वं यथा वन्मनीषितं सर्व
मजातशत्रोः ३ ॥ विदुर उवाच ॥ शुभं वायदिवापापं द्वेष्यं वायदिवाप्रियम् ॥ अपृष्टस्तस्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवम् ४

जात्यः अभिजातः उत्तमे आकरे जातः १२० आत्मना अपत्रपते परैरज्ञातेऽपि स्वव्यलीके स्वयमेव लज्जते २१ । २२ तर्कणीयः शंक्यः १२३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे त्रय
स्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ दह्यमानस्य चित्ताग्निनेति शेषः धर्मार्थयोः कुशलः मोक्षस्य वक्तुमनधिकाराद्वयोरेव ग्रहः १ अजातशत्रोः मध्यं कुरूणां च श्रेयस्करं २ पापाशंकी
भाविदुःखादुद्विजन् पापं स्वकृतं पूर्वापराधं पश्यन् । कवेहे सर्वज्ञ ३ । ४

५ मिथ्योपेतानि कपटवृत्तादीनि अनुपायैः असदुपायैः प्रयुक्तानि दुःखफलानीत्यर्थः ६ । ७ अनुबंधान् प्रयोजनानि संप्रधार्य निश्चित्य ८ विपाकः फलसिद्धावपि परिपाकः उत्थानं उद्यमं वानवेति
सिद्धिपक्षे कुर्वीत नान्यथेत्यर्थः ९ प्रमाणं निश्चयद्वारं स्थानादीनि सर्वदा विचार्याणीत्यर्थः स्थाने दुर्गादीं दंडसेनायाम् १० एतानि स्थानादिज्ञापकानि प्रमाणादिलेख्यादीनि ११ असांप्रतं अयुक्तं
यथास्यात्तथानवर्तितव्यम् १२ भक्षयेति मुखे मिष्टमंते मृत्युदं कर्म न कर्तव्यमित्यर्थः अनुबंधं पश्चाद्वचनं १३ आद्यं मञ्जणीयं १४ । १५ । १६ । १७ अंगारकारकोहिमूलत उत्कृत्य काष्ठं दहति अं
तस्माद्वक्ष्यामि ते राज न हितं यत्स्यात् कुरून्प्राति ॥ वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोधमे ५ मिथ्योपेतानि कर्माणि सिद्धयेयुर्यानि भारत ॥ अनुपायप्रयुक्तानि
मास्मते पुमनः कथाः ६ तथैव योगविहितं यत्तु कर्म न सिद्धयति ॥ उपाययुक्तं मेधावीनतत्र ग्लपयेन्मनः ७ अनुबंधानपेक्षेत सानुबंधेषु कर्मसु ॥ संप्रधार्य च कुर्वीत
न वेगेन समाचरेत् ८ अनुबंधं च संप्रेक्ष्य विपाकं चैव कर्मणाम् ॥ उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वीत वानवा ९ यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथाक्षये ॥ कोशे जनप
दे दंडेन सराज्येऽवतिष्ठते १० यस्त्वेतानि प्रमाणानि यथोक्तान्यनुपश्यति ॥ युक्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने सराज्यमधिगच्छति ११ नराज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसां
प्रतम् ॥ श्रियं ह्यविनयो हंति जरारूपमिवोत्तमम् १२ भक्ष्योत्तमप्रतिच्छन्नं मत्स्यो बडिशमायसम् ॥ लोभाभिपाती ग्रसते नानुबंधमवेक्षते १३ यच्छब्दं ग्रसि
तुं ग्रस्यंस्तं परिणमेच्चयत् ॥ हितं च परिणामेयत्तदाद्यं भूतिमिच्छन्ना १४ वमस्पतेरपक्वानि फलानि प्राचिनोतियः ॥ सनाप्रोतिरसं तेभ्यो बीजं चास्य विनश्यति
१५ यस्तु पक्वमुपादत्ते काले परिणतं फलम् ॥ फलाद्रसं लभते बीजाच्चैव फलं पुनः १६ यथामधुसमादत्ते रक्षन् पुष्पाणि षट्पदः ॥ तद्ब्रूयात्तन्मनुष्येभ्यः भद्रया
दविहिंसया १७ पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ॥ मालाकार इवारा मेन यथांगारकारकः १८ किं नु मे स्यादिदं कृत्वा किं नु मे स्यादकुर्वतः ॥ इति कर्मा
णिसंचित्य कुर्याद्वा पुरुषो न वा १९ अनारभ्या भवत्यर्थाः केचिन्नित्यंतथागताः ॥ कृतः पुरुषकारो हि भवेद्येषु निरर्थकः २० प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि नि
रर्थकः ॥ न तं भर्तारमिच्छंति पठं पतिमिव स्त्रियः २१ कांश्चिदर्थान्नरः प्राज्ञो लघुमूलान् महाफलान् ॥ क्षिप्रमारभते कर्तुं न विप्रयति तादृशान् २२ ऋजुपश्यति
यः सर्वं चक्षुषानुपिबन्निव ॥ आसीनमपि तूष्णीकमनुरज्यंति तं प्रजाः २३ सुपुष्पितः स्यादफलः फलितः स्यादुरारुहः ॥ अपक्वः पक्वं काशोन तु शीर्यत किंचित्
२४ चक्षुषामनसा वाचा कर्मणा च चतुर्विधम् ॥ प्रसादयति यो लोकं तं लोकोऽनुप्रसीदति २५ यस्मात्प्रस्यंति भूतानि मृगव्याधान् मृगा इव ॥ सागरांतामपि महील
ब्ध्वासपरिहीयते २६ पितृपैतामहं राज्यं प्राप्तवान् स्वेन कर्मणा ॥ वायुरभ्रमिवासाद्यभ्रं शयत्यनयो स्थितः २७

गारङ्गालः १८ । १९ अनारभ्याः प्रबलेः सहवैरादयः अगताः कदाचिदप्यप्राप्ताः २० । २१ लघुमूलान् अल्पोपायान् २२ चक्षुषा प्रीतिमयेन २३ सुपुष्पितः वाचा चक्षुषा चानुग्रहं
दर्शयन्नपि अफलः स्यात् भृत्यं न धनेन वर्धयेत् । सफलोऽपि स न दुरारुहः मृत्यवश्च यो न भवेत् । अपक्व इति अंतर्वलहीनोऽपि बलवत्तावहिः प्रकाशयेदेवेत्यर्थः २४ कर्मणा दानेन
लोकं भृत्यवर्गम् २५ । २६ अनयो स्थितः अनीतिमान् २७

२८ प्रतिसंवेष्टे संकुचति बहुफलं प्रयच्छति तस्यैः २९ । ३० नजहाति श्रियम् ३१ । ३२ सुव्याहृतानि पाण्डित्यवचनानि सूक्तानि शोभनतया उक्तानि मातृपितृगुणादीनि सुकृतानि तदुपदिष्टकर्माणि । शिलंकणिशायजर्जनं । 'उच्छः कणश आदानं कणिशायजर्जनं शिलम्' इति यादवः । त्वमपि अस्मदादिवाक्यात्सारंगृहीष्वेति भावः ३१ गंधेनेति पाण्डवबलं ज्ञातुं चारान् नानि पुंश्चेति भावः ३४ भूयांसमिति श्लोकत्रयतात्पर्यं पाण्डवान् प्रतित्वयान् ग्रीमवितव्यं तेन बलाधिष्ठात्री देवता इन्द्रश्च त्वामनुगृहीष्यतीति ३५ । ३६ । ३७ एतच्च मंत्रिभिः सहा लोचनीयं सत्यं च संरक्षय

धर्ममाचरतोरज्ञः सद्धिश्चरितमादितः ॥ वसुधावसुसंपूर्णावर्धते भूतिवर्धनी २८ अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः ॥ प्रतिसंवेष्टे भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा २९ य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्दने ॥ स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ३० धर्मेण राज्यं विंदेत धर्मेण परिपालयेत् ॥ धर्ममूर्त्तां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ३१ अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः ॥ सर्वतः सारमादद्यादश्मभ्य इव कांचनम् ३२ सुव्याहृतानि सूक्तानि सुकृतानि ततस्ततः ॥ संचिन्वन् धीरा आसीत् शिलाहारी शिलं यथा ३३ गंधेन गावः पश्यंति वेदैः पश्यंति ब्राह्मणाः ॥ चारैः पश्यंति राजानश्च क्षुभ्यामितरे जनाः ३४ भूयांसं लभते क्लेशं यागौर्भवति दुर्दृष्टा ॥ अथ यासु दुहाराजैव तां वितु दंत्यपि ३५ यदतः संप्रणमति न तत्संतापयंत्यपि ॥ यच्च स्वयं न तं दारुणतस्तं तापयंत्यपि ३६ एतयोपमया धीरः सन्नमेत बलीयसे ॥ इन्द्राय संप्रणमते न मते यो बलीयसे ३७ पर्जन्यनाथाः पशवो राजानो मां त्रिबांधवाः ॥ पतयो बांधवाः स्त्रीणां ब्राह्मणावेद बांधवाः ३८ सत्ये न रक्ष्यते धर्मो विद्यायोगे न रक्ष्यते ॥ मृजयारक्ष्यते रूपं कुलं वृत्ते न रक्ष्यते ३९ माने न रक्ष्यते धान्यमश्वान् रक्ष्यत्यनुक्रमः ॥ अभीक्ष्णदर्शनं गाश्च स्त्रियोरक्ष्याः कुचे लतः ४० न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे मतिः ॥ अंतेष्वापि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ४१ य ईषुः परविते पुरुषे वीर्ये कुलान्वये ॥ सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनंतकः ४२ अकार्यकरणाद्धीतः कार्याणां च विवर्जनात् ॥ अकाले मंत्रभेदाच्च येन माद्येन्न तात्प्येत् ४३ विद्यामदोधनमदस्तृतीयोऽभिजनो मदः ॥ मदा एतेऽलिप्तानामे त एव सतां दमाः ४४ असंतोऽभ्यर्थिताः सद्धिः क्वचित् कार्ये कदाचन ॥ तावन्न तस्य सुकृतां किंचित् कार्यं कदाचन ॥ मन्यंते संतमात्मानमसंतमपि विश्रुतम् ४५ गतिरात्मवतां संतः संत एव सतां गतिः ॥ असतां च गतिः संतो न त्वसंतः सतां गतिः ४६ जिता सभावस्त्ववतामिष्टाशा गोमता जिता ॥ अध्वाजितो यानवता सर्व शीलवता जितम् ४७ शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणयति ॥ न तस्य जीविते नार्थो न धनेन न बंधुभिः ४८

मित्याह पर्जन्येति त्रिभिः ३८ योगेन अभ्यासेन मृजया उद्धर्तनेन ३९ अनुक्रमः व्यायामशिक्षादिः ४० प्रमाणं धर्मस्य कारणं न कुलमिति द्वयोर्दृष्टमाश्रय ईष्येत्येति भावः ४१ । ४२ अकाले इष्टसिद्धेः प्राकृभीतः स्यात् येन माद्येत् लोभादिना तन्न पिबेत् नाश्रयेत् ४३ अभिजनः सहायः तदनुमयं दमश्चनास्तीत्यर्थः ४४ असंत इति सार्द्धश्लोको वाक्यं सद्धिरर्थिता असंतस्तत्कार्यमल्पमप्यकृत्वा असंतमिति रूपात्तमप्यात्मानं संतं मन्यंत इति तदर्थः किंचिदपि तस्य कार्ययावत्सु पुनरुक्तं तावदेव मन्यंत इति योजना ४५ गतिरिति पाण्डवा एव त्वामुपकारिष्यंति न तु त्वंतानिति भावः ४६ जितोति शीलं संरक्ष्यं त्वयेति द्वयोर्भावः ४७ । ४८

आढ्यानामिति त्रयस्य शीलवतस्ते दारिद्र्यप्राप्तेरपि श्रेय इति भावः ४९ संपन्नमिष्टं ५० । ५१ शीलमावे सत्सु अवमानो महान् क्लेश इत्याह अट्टतिरिति ५२ ऐश्वर्यमदः पापिष्ठोर्निदित तमो येभ्यस्ते पानमदादयो मदः ५३ इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु ग्रहैः सूर्यादिभिः आक्रमोऽत्र तापनं ५४ पंचवर्गः श्रोत्रादिगणः त्वमैश्वर्यमत्तोऽजितेन्द्रियश्चावश्यमापदं प्राप्स्यसीति त्रयस्य भावः ५५ । ५६ आत्मानं मनः अमात्यान् पुत्रादीन् द्वेष्यरूपेण शत्रुवत् । मन एव प्रथमं जेतव्यं ततोऽमात्यादीन् विजिगीषते तदनमोघं न निष्फलं भवति ५७ त्वं त्वजितमनस्क तया पुत्रादेव शोनलक्ष्मी योग्य इति त्रयाणां भावः ५८ एतदेव रथिरयादिरूपक कल्पनया आह रथ इति ५९ व्यापादयितुं नाशयितुं अविधेयाः अवस्थाः ६० अर्थतोऽर्थहेतोः अनर्थतः अन्यायतः ६१ इन्द्रियाणां वश इच्छा

आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ॥ तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ४९ संपन्नतरमेवात्रं दरिद्राभुंजते सदा ॥ सुखादुतां जनयति साचाढ्येषु सुदुर्लभा ५० प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ॥ जीर्यं त्यपि हि काष्ठानि दरिद्राणां महीपते ५१ अट्टतिर्भयं मत्स्यानां मध्यानां मरणाद्भयम् ॥ उत्तमानां तु मर्त्यानां मवमानात्परं भयम् ५२ ऐश्वर्यमदपापिष्ठामदाः पानमदादयः ॥ ऐश्वर्यमदमतो हि नापतित्वा विबुध्यते ५३ इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु वर्तमानैरनिग्रहैः ॥ तैरयं ताप्यते लोको न क्षत्राणि ग्रहैरिव ५४ योजितः पंचवर्गेण सह जेनात्मकर्षिणा ॥ आपदस्तस्य वर्धते शुक्लपक्ष इवोदुराद् ५५ अविजित्य यथाऽऽत्मानममात्यान् विजिगीषते ॥ अमित्रान्वाऽजिता मात्यः सोऽवशः परिहीयते ५६ आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण योजयेत् ॥ ततोऽमात्यान् मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते ५७ वश्येन्द्रियं जितात्मानं घृतदंडं विकारिषु ॥ परीक्ष्य कारिणं धीरमत्यंतं श्रीर्निषेवते ५८ रथः शरीरं पुरुषस्य राजन्नात्मानियं तं द्रियाण्यस्य चाश्वाः ॥ तैरप्रमत्तः कुशली स दशैर्दतैः सुखं याति रथी वधीरः ५९ एतान्यनिगृहीतानि व्यापादयितुं मप्यलम् ॥ अविधेया इवादां ताहयाः पथिकुसारथिम् ६० अनर्थमर्थतः पश्यन्नर्थं चैवाप्यनर्थतः ॥ इन्द्रियैरजितैर्बालः सुदुःखं मन्यते सुखम् ६१ धर्माथीयः परित्यज्य स्यादिति द्रियवशानुगः ॥ श्रीप्राणघनदारेभ्यः क्षिप्रं स परिहीयते ६२ अर्थानामीश्वरोयः स्यादिति द्रियाणामनीश्वरः ॥ इन्द्रियाणामनैश्वर्यादैश्वर्याद्भयतो हि सः ६३ आत्मनाऽऽत्मानमन्विच्छेन्मनो बुद्ध्या द्रियैर्यतैः ॥ आत्मा ह्येवात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ६४ बंधुरात्माऽत्मनस्तस्य येनैवात्माऽऽत्मना जितः ॥ स एव नियतो बंधुः स एव नियतोरिषुः ६५ क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावापि हिता बुरू ॥ कामश्च राजन् क्रोधश्च तौ प्रज्ञानं विलुपतः ६६ समवेक्ष्येह धर्माथी संभारान् योऽधिगच्छति ॥ स वै संभृत संभारः स ततं सुखमेधते ६७

तदनुसारी इन्द्रियवशानुगः ६२ । ६३ कृत्स्नस्योपदेशस्य फलमाह आत्मनेत्यर्द्धेन आत्मना बुद्ध्या आत्मानं प्रत्यक् चैतन्यरूपं अन्विच्छेत् तत्रोपायमाह मनसः संकल्पात्मकस्य बुद्धेश्च तन्मूलभूता याः इन्द्रियाणां च निग्रहेनेत्यर्थः । अत्र न तव सहायांतरापेक्षेत्याह आत्मोति धीजय एव पुरुषार्थ इत्यर्थः ६४ स एव धीरेव जीवस्य बंधुः रिषुश्च ६५ द्वावपि मोहजालापिहितां झषां मीनौ उरुमहांती तत्र द्वितीयोऽन्यस्य जातिस्वभावाच्छत्रुरपि जालच्छेदार्थमित्रत्वमापन्नो बंधुरपि भवति एवं धीश्चिदात्मनः संसारप्रदत्वाच्छत्रुरपि मोहच्छेदार्थमित्रमपि भवतीति भावः । क्षुद्राक्षेण सूक्ष्माच्छिद्रेण । यद्वा उत्तरान्वये वायमर्थः कामक्रोधयोरावरकं ज्ञानं तौ नाशयतः जालमिव सहामीनावित्यर्थः ६६ समवेक्ष्य अनुसृज्य संभारान् जयसाधनानि ६७

आभ्यंतरान् श्रोत्रादीन् मनोमयान् मनसोविकारभूतान् तथाचक्षुः । मनसाहोवपश्यति मनसा शृणोति इति ६८ राजानोरावणादयः राज्यविभ्रमैः ऐश्वर्यविलासैः स्वकर्मभिः सीताहरणादिभिः ६९ । ७० पंच इंद्रियाणि पंचप्रयोजनानि शब्दश्रवणादीनि येषां तान् उत्पततः उत्पद्येन गच्छतः । त्वंतु अजितचित्तत्वाद् दुःसंगाच्चापहस्तोऽसीति भावः ७१ अनायासः अचांचल्यं ७२ तितिक्षाद्वंद्वसहनशीलता वाक्कुशा असंबद्धप्रलापाद्वक्षिता अंत्येषु नीचेषु त्वत्पुत्रेष्वार्जवादि कं गुप्तवाक्त्वं च नास्तीति तैः स्याः ७३ आक्रोशो रुक्षभाषणं परिवादो निंदा तयोर्वक्ता त्वत्पुत्रः हि स्रश्वातो नासां जयभाक् ७४ । ७५ वाक्संयमो नियतं वचनं विचित्रं च मत्कारयुक्तम् ७६ । ७७ बीभत्सं निंदितं यतो न संरोहति ७८ कर्णिकर्णाकृतिफलको बाणः नालीकः नलिकया मक्षेप्यो वा यः पंचाभ्यंतरान् शत्रून् विजित्य मनोमयान् ॥ जिगीषति रिपून् न न्यान् रिपवोऽभिभवन्ति तम् ६८ दृश्यं ते हि महात्मानो बध्यमानाः स्वकर्मभिः ॥ इंद्रियाणामनीशत्वाद् राजानो राज्यविभ्रमैः ६९ असत्यागात्पापकृता मपापांस्तु ल्योदंडः स्पृशते मिश्रभावात् ॥ शुष्केणाद्रिं दह्यते मिश्रभावात् तस्मात्पापैः सह संधिं न कुर्यात् ७० निजानुत्पततः शत्रून् पंच पंचप्रयोजनान् ॥ यो मोहान्न निगृह्णाति तमापद्भ्यस्तेन रम् ७१ अनमूयाऽऽर्जवं शौचं संतोषः प्रियवादिता ॥ दमः सत्यमनायासो न भवन्ति दुरात्मनाम् ७२ आत्मज्ञानमनायासस्ति तिक्षा धर्मनित्यता ॥ वाक्चैव गुप्तादानं च नैतान्यंत्येषु भारत ७३ आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसंत्य बुधा बुधान् ॥ वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ७४ हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दंडविधिर्बलम् ॥ शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलम् ७५ वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः ॥ अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहुभाषितुम् ७६ अभ्यावहति कल्याणं विविधं वाक् सुभाषिता ॥ सैव दुर्भाषिताराजन्नर्थो योपपद्यते ७७ रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुनाहतम् ॥ वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतम् ७८ कर्णिनालीकनाराचां निर्हरंति शरीरतः ॥ वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदि शयो हिंसः ७९ वाक्सायकावदना विष्पतंति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि ॥ परस्य नामर्मसुते पतंति तान्पंडितो नावसृजेत्परेभ्यः ८० यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् ॥ बुद्धितस्यापकर्षाति सो वाचीनानि पश्यति ८१ बुद्धौ क्लृप्तभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ अनयोनयसंकाशो हृदयात्रापसर्पति ८२ सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ ॥ पांडवानां विरोधेन न चैनानवबुध्यसे ८३ राजालक्षणं संपन्नं लोके यस्यापि यो भवेत् ॥ शिष्यस्ते शासिता सोऽस्तु घृतराष्ट्र्युधिष्ठिरः ८४ अतीव सर्वान् पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः ॥ तेजसा प्रज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ८५ अनुक्रोशादानृशं स्याद्योऽसौ धर्मभृतां वरः ॥ गौरवात्तव राजेंद्र बहून् क्लेशांस्ति तिक्षति ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरनीतिवाक्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ॥ शृण्वतो नास्ति मे ह्यसिर्विचित्राणि ह भाषसे १

णः निर्हरंति निःसारयन्ति ७९ नामर्मसुक्तिं तु मर्मस्वैव । सभायां त्रौपदीं प्रतिदुर्वचनं वदतां त्वत्पुत्राणामपराधः क्षंतुमयोग्योऽस्तीति भावः ८० अवाचीनानि नीचकर्माणि ८१ । ८२ । ८३ शिष्यस्ते त्वदाज्ञाकारी शासिता पृथिव्याः ८४ भागधेये राज्यांशे पुरस्कृतः । मूर्धाभिषिक्तस्य पांडोः पुत्रास्ते राज्यार्हाः । अतथाभूतस्याधस्य तव पुत्रास्ते न राज्यार्हा इत्यर्थः ८५ अनुक्रोशात् दयादुत्वात् आनृशं स्यात् अक्रौर्यात् ८६ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये विदुरवाक्ये चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ ॥

आर्जवं अवैपम्यं २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ सुधन्वा ब्राह्मणः पर्यंकं अधिरोहत्येव त्वंतुनीचो दैत्यः सन्न किमर्थं तत्प्रन्यास्य न करोपीति भावः ८ । ९ इह स्थाने उपस्थाने मासुपस्थातुं वां दैत्यब्राह्मणौ अहंपश्येयं १० । ११ । १२ समागच्छत उभयोः संमुखं अगच्छत समागतं संमुखं प्राप्तं १३ विरोचनेन सौवर्णे पीठे मया सह उपवेश्यतामिति प्रार्थितः सुधन्वा उवाच अन्वालमेष्पृशाभ्येव हे प्राहा विदुर उवाच ॥ सर्वतीर्थेषु वास्नानं सर्वभूतेषु चार्जवम् ॥ उभे त्वेते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते २ आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ॥ इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ३ यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्यालोके प्रगीयते ॥ तावत्स पुरुषव्याघ्रस्वर्गलोके महीयते ४ अत्राप्युदाहरंती मामिति हासं पुरातनम् ॥ विरोचनस्य संवादं केशिन्यर्थे सुधन्वना ५ स्वयंवरो स्थिता कन्या केशिनी नामनामतः ॥ रूपेणा प्रतिमाराजन् विशिष्टपतिकाम्यया ६ विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्राजगाम ह ॥ प्राप्नुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येन्द्रं प्राह केशिनी ७ ॥ केशिन्युवाच ॥ किं ब्राह्मणः स्वच्छ्रेयांसो दिति जाः स्वद्विरोचन ॥ अथ केन स्म पर्यंकं सुधन्वानाधिरोहति ८ ॥ विरोचन उवाच ॥ प्राजापत्यास्तु वैश्रेष्ठावयं केशिनि सत्तमाः ॥ अस्माकं खल्विमेलोकाः के देवाः के द्विजातयः ९ ॥ केशिन्युवाच ॥ इहैवावां प्रतीक्षाव उपस्थाने विरोचन ॥ सुधन्वा प्रातरागतं तापश्येयं वां समागतौ १० ॥ विरोचन उवाच ॥ तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरुभाषसे ॥ सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्रष्टांसे संगतौ ११ ॥ विदुर उवाच ॥ अतीतायां च शर्वर्यामुदिते सूर्यमंडले ॥ अथाजगाम तं देशं सुधन्वाराजसत्तम ॥ विरोचनो यत्र विभो केशिन्या सहितः स्थितः १२ सुधन्वा च समागच्छत् प्राहादिकेशिनी तथा ॥ समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ॥ प्रत्युत्थाया स न तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः १३ ॥ सुधन्वा उवाच ॥ अन्वालमे हिरण्मयं प्राहा दैतेवरासनम् ॥ एकत्वमुपसंपन्नो न त्वासेऽहं त्वया सह १४ विरोचन उवाच ॥ तवार्हते तु फलकं कूर्चं वाऽप्यथ वा वृसी ॥ सुधन्वन्न त्वमर्होऽसि मया सह समासनम् १५ ॥ सुधन्वा उवाच ॥ पिता पुत्रौ सहासीतां द्वौ विप्रौ क्षत्रियावपि ॥ वृद्धौ वैश्यौ च शूद्रौ च न त्वन्यावितरेतरम् १६ पिता हिते समासीनमुपासीतैव मामवः ॥ बालः सुखे धितो गेहे न त्वं किंच न बुध्यसे १७ ॥ विरोचन उवाच ॥ हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः ॥ सुधन्वान्विपणने तेन प्रश्रंष्टुच्छावये विदुः १८ ॥ सुधन्वा उवाच ॥ हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु विरोचन ॥ प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्रंष्टुच्छावये विदुः १९ ॥ विरोचन उवाच ॥ आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणने कृते ॥ न तु देवेष्वहं स्थातानमनुष्येषु किंचित् २० ॥ सुधन्वा उवाच ॥ पितरं ते गमिष्यावः प्राणयोर्विपणने कृते ॥ पुत्रस्यापि सहेतोर्हि प्रहादो नावृत्तं वदेत् २१ ॥ विदुर उवाच ॥ एवं कृतपणौ कृद्धौ तत्राभिजग्मतुस्तदा ॥ विरोचन सुधन्वानौ प्रहादो यत्रातिष्ठति २२ ॥ प्रहाद उवाच ॥ इमौ तौ संप्रदृश्येते याभ्यां न चरितं सह ॥ आशीविषा विवर्द्धावेकमार्गां विहागतौ २३ किं वै स हैवं चरथोन पुराचरथः सह ॥ विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सरूयं सुधन्वना २४

दैत्यत्वं त्वया सह साम्यं उपसंपन्नश्चेत्तव देहं गच्छेयमिति शेषः न तु त्वया सह एकसांसेनासे उपविशामि १४ फलकं काष्ठपीठं कूर्चं वृसीवर्तितं दर्भमयं पीठं वा तव अर्हते योग्यं भवति १५ । १६ उपासीतसेवते अधःस्थित्वेति शेषः १७ प्रश्नं आवयोः कः श्रेष्ठ इति प्रश्नं ये विदुस्तान् पृच्छाव १८ । १९ । २० । २१ । २२ सहनचरितं वैराग्यं २३ । २४

२५ पीवरीपुष्पाकृता मधुपर्कयुक्तलिपता २६ पथिव्याति प्रशान्तेनैतत्प्राप्तमितिभावः २७ । २८ । २९ दुर्विवेकादुद्विग्वेककर्ता अन्यायवक्तव्यः किंवसेत्किं दुःखमाप्नुयात् ३० अधि
वित्राकृतसपत्नीकास्त्रीतारात्रिवसेतद्वदुःखमाप्नुयात् ३१ नगरेइति शरणमलभमानः सुधार्तः शत्रुभिर्विष्टितश्चयतदुःखं लभते सः अनृतसाक्ष्यवक्ताऽपिलभेतेत्यर्थः ३२ पंचपूर्वजान्पश्वनृतेअजादि
पश्वर्मनृतेउकेसतिहंतिनाशयति परलोकात्त्यावयति एवमुत्तरत्र ३३ भूमितुल्याकेशिनीतदर्थं अनृतभूम्यनृतं ३४ अंगिराः सुधन्वनः पिता त्वत्त्वत्तः ३५ । ३६ । ३७ पादप्रक्षालनंहरिद्रया

विरोचनउवाच ॥ नमेसुधन्वनासख्यंप्राणयोर्विपणावहे ॥ प्रहादतत्त्वंपृच्छामिमाप्रश्रमनृतंवदेः २५ ॥ प्रहादउवाच ॥ उदकंमधुपर्कवाऽप्यानयंतुसुधन्
ने ॥ ब्रह्मन्मर्चनीयोऽसिश्चेतागौःपीवरीकृता २६ ॥ सुधन्वोवाच ॥ उदकंमधुपर्कचपथिष्वेवार्पितंमम ॥ प्रहादत्वंतुमेतथ्यंप्रश्रमप्रब्रूहिपृच्छतः ॥ किंवाह
णाःस्विच्छेयांसउताहोस्विद्विरोचनः २७ ॥ प्रहादउवाच ॥ पुत्रएकोममब्रह्मस्त्वंचसाक्षादिहास्थितः ॥ तयोर्विवदतोःप्रश्रं कथमस्मद्विधोवदेत् २८
॥ सुधन्वोवाच ॥ गांप्रदद्यास्त्वौरसाययद्वाऽन्यत्स्यात्प्रियंधनम् ॥ द्योर्विवदतोस्तथ्यंवाच्यंचमतिमंस्त्वया २९ ॥ प्रहादउवाच ॥ अथयोनैवप्रब्रूयात्स
त्यंवायदिवाऽनृतम् ॥ एतत्सुधन्वपृच्छामिदुर्विवक्तास्मर्किंवसेत् ३० ॥ सुधन्वोवाच ॥ यांरात्रिमधिवित्रास्त्रीयांचैवाक्षपराजितः ॥ यांचभाराभितसांगो
दुर्विवक्तास्मतांवसेत् ३१ नगरेप्रतिरुद्धः सन्बहिर्द्वारेषुभुक्षितः ॥ अमित्रान्भूयसःपश्येद्यःसाक्ष्यमनृतंवदेत् ३२ पंचपश्वनृतेहंतिदशहंतिगवानृते ॥ शतम
श्वानृतेहंतिदशहंसपुरुषानृते ३३ हंतिजातानजातांश्चहिरण्यार्थेऽनृतंवदन् ॥ सर्वभूम्यनृतेहंतिमास्मभूम्यनृतंवदेः ३४ ॥ प्रहादउवाच ॥ मतःश्रेयानंगिरा
वैसुधन्वात्वद्विरोचन ॥ माताऽस्यश्रेयसीमातुस्तस्मात्त्वंतेनवैजितः ३५ विरोचनसुधन्वाऽयंप्राणानामीश्वरस्तव ॥ सुधन्वन्पुनरिच्छामिस्त्वयादत्तंविरो
चनम् ३६ ॥ सुधन्वोवाच ॥ यद्धर्ममृणीथास्त्वंनकामादनृतंवदीः ॥ पुनर्ददामितेपुत्रंतस्मात्प्रहाददुर्लभम् ३७ एषप्रहादपुत्रस्तेमयादत्तोविरोचनः ॥
पादप्रक्षालनंकुर्यात्कुमार्याःसन्निधौमम ३८ ॥ विदुरउवाच ॥ तस्माद्राजेंद्रभूम्यर्थेभानृतंवक्तुमर्हसि ॥ मागमःसमुतामात्योनाशंपुत्रार्थमब्रुवन् ॥ नदे
वादंडमादायरक्षतिपशुपालवत् ॥ यंतुरक्षितुमिच्छंतिबुद्ध्यासंविभजंतितम् ४० यथायथाहिपुरुषःकल्याणकुरुतेमनः ॥ तथातथाऽस्यसर्वार्थाःसिद्ध्यन्ते
नात्रसंशयः ४१ नैनंछंदांसिष्टजिनात्तारयंतिमायाविनंमाययावर्तमानम् ॥ नीडंशकुंताइवजातपक्षाश्छंदांस्येनंप्रजहत्यंतकाले ४२ मद्यपानंकलहंपूगवै
रंभार्यापत्योरंतरंज्ञातिभेदम् ॥ राजद्विष्टंस्त्रीपुंसयोर्विवादंवर्ज्याहुर्ध्वपंथाःप्रदुष्टः ४३

पादधावनं कुमार्याःकेशिन्याःविवाहे दंपत्योःपरस्परंहरिद्रयापादधावनंकुर्वतीतिप्रसिद्धं अस्यैवभार्याकेशिनीभवत्वित्यर्थः ३८ प्रकृतेआख्यायिकोपयोगमाह तस्मादिति अनुवन्सत्यमितिशे
षः ३९ तवदेवंप्रतिकूलंअधीतंचनिष्फलमित्याह त्रयेण नदेवाइति ४० । ४१ छंदांसिवेदाः ४२ अंतरंविद्योगं विवादंवैरप्रवर्तनं ज्ञातिभेदेकलहेचतवप्रवृत्तिर्नयोग्येतिभावः ४३

सासुद्रिकंहस्तरेखादिपरीक्षकं । वणिजंचोरपूर्वं पूर्वचोरःपश्चाद्वणिग्भूतस्त्वं कृदुल्लुखंतंवा । शलाकधूर्त शलाकयापाशादिनावा शकुनादिकमुक्तायोऽन्यान्वंचयतितं । अरिंविपरीतसाक्ष्यमया
त् । मित्रंपरीक्षकाणामविश्वासात् । कुशीलवंकुत्सितंशीलंवातिअनुसरतीतितं नर्तकीदासं विटोन्मत्तादिकंवा । तवतुकूटयुतकारीशकुनिःकुशीलवपवप्रमाणं ४३ सत्कर्मद्वाराऽपितस्यसाधु
त्वंनभंतव्यमित्याह मानेति मानःलोकेषुउत्कर्षः तदर्थान्यग्निहोत्रादीनिमयदानीत्यर्थः मौनंघ्यानं ४५ कुंडाशीमगमक्षः जीवतिमर्तरिजाराज्जातः कुंडस्तेननिमित्तनाशितुंशीलः । सोमविक्रयी
प्रसिद्धः । पर्वकारःशरकृतआयुधमात्रकर्तृत्यर्थः । सूचीसूचकोनक्षत्रादीनां परदोषाणांच ज्योतिषिकःपिशुनोवा ४६ काकःकाकवत्क्षतोद्वर्तनेनदुःखितस्यापिदुःखप्रदः । नास्तिकःपरलोकादि
द्वेषी४७सुवप्रमहणःराजकीयवृत्तिबलेनसर्वेभ्योवणिग्भ्यःसुवेणधान्यादिकमादत्ते'स्त्रींभीमाहक'इतिभाषायांप्रसिद्धः ग्रामपुरोहितइत्यन्ये । व्रात्यःअतीतोपनयनकालःपतितसावित्रीकोवा । की

सासुद्रिकंवणिजंचोरपूर्वंशलाकधूर्तंचचिकित्सकंच ॥ अरिंचमित्रंचकुशीलवंचनैतान्साक्ष्येत्वधिकुर्वीत सप्त ४४ मानाग्निहोत्रमुत्तमानमौनंमानेनाधीतमुत्तमान
यज्ञः ॥ एतानिचत्वार्यभयंकराणिभयंप्रयच्छंत्ययथाकृतानि ४५ अगरदाहीगरदःकुंडाशीसोमविक्रयी ॥ पर्वकारश्चसूचीचमित्रधुक्पारदारिकः ४६ भ्रूण
हागुरुतल्पीचयश्चस्यात्पानपोद्विजः ॥ अतितीक्ष्णश्चकाकश्चनास्तिकोवेदनिंदकः ४७ सुवप्रमहणोव्रात्यःकीनाशश्चात्मवानपि ॥ रक्षेत्युक्तश्चयोर्हिस्यात्सर्वे
ब्रह्महभिःसमाः ४८ तृणोल्कयाज्ञायतेजातरूपंवृत्तेनभद्रोव्यवहारेणसाधुः ॥ शूरोभयेष्वर्थकृच्छ्रेषुधीरःकृच्छ्रेष्वापत्सुसुहृदश्चारयश्च ४९ जरारूपंहरतिहि
धैर्यमाशामृत्युःप्राणान्धर्मचर्यामसूया ॥ क्रोधःश्रियंशीलमनार्थसेवाहियंकामःसर्वमेवाभिमानः ५० श्रीर्मंगलात्प्रभवतिप्रागल्भ्यात्संप्रवर्धते ॥ दाक्ष्यात्तुक्रुते
मूलंसंयमात्प्रतितिष्ठति ५१ अष्टौगुणाःपुरुषंदीपयंतिप्रज्ञाचकौल्यंचदमःश्रुतंच ॥ पराक्रमश्चाबहुभाषिताचदानंयथाशक्तिरुत्तमताच ५२ एतान्गुणांस्ता
तमहानुभावानेकोगुणःसंश्रयतेप्रसह्य ॥ राजायदासत्क्रुतेमनुष्यंसर्वान्गुणानपेगुणाविभाति ५३ अष्टौनृपेमानिमनुष्यलोकेस्वर्गस्यलोकस्यनिदर्शनानि ॥
चत्वार्येषामन्ववेतानिसाद्विश्वत्वारिचैषामनुयांतिसंतः ५४ यज्ञोदानमध्ययनंतपश्चचत्वार्येतान्यन्ववेतानिसाद्विः ॥ दमःसत्यमार्जवमानृशंस्यंचत्वार्येतान्यनु
यांतिसंतः ५५ इज्याध्ययनदानानितपःसत्यंक्षमाघृणा ॥ अलोभइतिमार्गाऽयंधर्मस्याष्टविधःस्मृत ५६ तत्रपूर्वचतुर्वर्गोदंभार्थमपिसेव्यते ॥ उत्तरश्चतुर्व
र्गोनामहात्मसुतिष्ठति ५७ नसासभायत्रनसंतिवृद्धानतेवृद्धायेनवदंतिधर्मम् ॥ नासौधर्मोयत्रनसत्यमस्तिनतस्त्यंयच्छलेनाभ्युपेतम् ५८ नाशःकर्षकः । आत्म

वान्समर्थोऽपियोरक्षेत्युक्तोर्हिस्यात् । एतेष्वचंद्रयंस्त्वत्पुत्रेषुदृष्टं ४८ तृणोल्कयातृणज्वालायाजातरूपंरूपवद्वस्तुज्ञायतेऽधकारेसति । भद्रोवृषःधर्मइतियावत् । वृत्तेनशीलेनसोऽस्तिनास्तीति
ज्ञायते । व्यवहारेणअहिंसादिप्रधानेन । कृच्छ्रेषुदुर्भिक्षादिसंकटेषु । त्वत्पुत्रेषुधर्मःसाधुत्वंचनास्त्वित्यर्थः ४९ जरेति त्वत्पुत्रेऽभिमानदोषोऽस्ति ५० श्रीरिति दाक्ष्यंशीघ्रकारित्वं त्वयिसं
यमाभावात्तुश्रीःस्थास्याति ५१ अष्टाविति राजापुरस्कृतंपुरुषं प्रज्ञादयोहठादनुसरंतीतिश्लोकद्वयार्थः ५२ एषगुणोराजसत्कारविभातिभासयति कर्णादिषुसत्कृतेषुआगंतुकापेतेगुणाःसंतिनस्वा
भाधिकाः अतस्तेनोपयोक्ष्यंतइतिभावः ५३ इमानिवक्ष्यमाणानि अन्ववेतानि नित्यसंबद्धानि अनुयांतियत्नेनमजांति ५४ । ५५ । ५६ तत्रेति असत्यपिदमादौदंभार्थपक्षादिसंभवत् ५७ । ५८

॥ ३ • ॥

रंगस्यनीलोद्वेशनीलताम् १० अतिप्रोक्तोऽपि न वदेत् वाक्येद्वा । अनाहतो नैव प्रतिहन्यात् आहतोऽपि पापकंहं तारं यादितुं नेच्छेत् सदेवानामपिश्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ११ आव्याहतं
मौनं ततोपिश्रेयः सत्यवचनं सत्यमपि प्रियं चेत्ततोऽपिश्रेयः तदपि धर्मादिनपेतचेत् श्रेष्ठतममित्यर्थः १२ तस्मात्सत्संग एव त्वयाऽपि कर्तव्य इत्याशयेनाह यादृशैरिति १३ यतोयत इति
यथास्वप्ने बाह्याद्विषया न्निवृत्तस्तज्जेन दुःखेन मुच्यते । एवं जाग्रति स्वाप्नाविषयजेन सुषुप्तौ समाधौ च सर्वतो निवृत्तो दुःखलेशमपि न भजतेऽतो निवृत्तिरेव त्वया कार्येति भावः १४ अ
स्यामवस्थायां पुरुषस्य न किंचिद्दुःखादिकमस्तीत्याह न जीयते चेति । नानुजिगीषते इति पाठे नापुरुषः १५ भावं कल्याणं अभावे अकल्याणे १६ अनर्थकं मिथ्या न सांत्वयति १७

उपहतोगदयाघोषयात्रायां गंधर्वैस्ताडितः । अभिशस्तः अभितः शस्त्रैर्विदीर्णः । मन्वुवशात्क्रोधवशात् नावर्तते न कर्तुमर्हति यतः कृतघ्नः पांडवेस्तदामोचितोऽपितदुपकारं हंत्येव एताः कृताः चित्तस्य वृत्तयः अधमस्यैव १८ अधमलक्षणमाह नेति परेभ्यः गुरुभ्यः आत्मन्येव शंकितः विश्वासहीनः १९ । २० । २१ महाकुलेभ्यः हतिस्पृहेरीप्सितइतिकर्मणि चतुर्थी २२ तपः कृच्छ्रं वा द्रायणादि दमः इन्द्रियजयः । ब्रह्मवित्तं ब्राह्मणस्य धनं वेदाध्ययनं वेदाध्यापनं च । वित्तानाः यज्ञकर्माणि सम्यग्वृत्ताश्च ये तानि । क्लीबत्वं विधेयापेक्षया । महाकुलानि विद्धि २३ नव्ययतेन च लति

दुःशासनस्तूपहतोऽभिशस्तो नावर्तते मन्वुवशात्कृतघ्नः ॥ न कस्यचिन्मित्रमथोदुरात्मा कलाश्चैता अधमस्यैव पुंसः १८ न श्रद्धातिकल्याणं परेभ्योऽप्यात्मशं कितः ॥ निराकरोति मित्राणियो वै सोऽधमपुरुषः १९ उत्तमाने वसेवेत प्राप्तकाले तु मध्यमान् ॥ अधमास्तु न सेवेत य इच्छेद्भूतिमात्मनः २० प्राप्नोति वै चित्तमस दलेन नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण ॥ न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसान्वृतमाप्नोति महाकुलानाम् २१ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ महाकुलेभ्यः स्पृहयति देवाधर्मार्थं नित्याश्व बहुश्रुताश्च ॥ पृच्छामि त्वां विदुरप्रश्नमेतं भवंति वै कानि महाकुलानि २२ ॥ विदुर उवाच ॥ तपो दमो ब्रह्मवित्तं वित्तानाः पुण्या विवाहाः सततान्नदानम् ॥ येष्वेवैते सप्तगुणावसंतिसम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि २३ येषां न वृत्तं व्यथते न योनिश्चितप्रसादेन चरंति धर्मम् ॥ ये कीर्तिमिच्छंति कुले विशिष्टां त्यक्त्वा नृतास्तानि महाकु लानि २४ अनिज्यया कुविवाहैर्वेदस्योत्सादनेन च ॥ कुलान्यकुलतायांति धर्मस्यातिक्रमेण च २५ देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ॥ कुलान्यकुलतायां ति ब्राह्मणातिक्रमेण च २६ ब्राह्मणानां परिभवात्परिवादाच्च भारत ॥ कुलान्यकुलतायांति न्यासापहरणेन च २७ कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोऽर्थतः ॥ कुल संख्यां न गच्छंति यानि हीनानि वृत्ततः २८ वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि ॥ कुलसंख्यां च गच्छंति कर्षाति च महद्यशः २९ वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमे ति च याति च ॥ अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ३० गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया ॥ कुलानि न प्ररोहंति यानि हीनानि वृत्ततः ३१ मानः कु ले वैरकृत्काश्चिदस्तुराजाऽमात्यो मापरस्वापहारी ॥ मित्रद्रोही नैकृतिकोऽनृती वा पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ३२ यश्च नो ब्राह्मणा ह्न्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्नादि षेत् ॥ न नः ससमितिं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृषिम् ३३ वृणानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च सूत्रता ॥ सतामेतानि गेहे पुनोच्छिद्यंते कदाचन ३४ श्रद्ध या परयाराजलुपनीतानि सत्कृतिम् ॥ प्रवृत्तानि महाप्राज्ञधर्मिणां पुण्यकर्मिणाम् ३५ सूक्ष्मोऽपि भारं नृपते स्यंदनो वै शक्तो बोद्धुं न तथाऽन्ये महीजाः ॥ ए वं युक्ता भारसहा भवंति महाकुलीनान तथाऽन्ये मनुष्याः ३६

परिभवात्ताडनात् परिवादात् निर्दातः २७ गोभिर्वर्गिभ्यश्च येत्यर्थः पुरुषतः सत्पुरुषैः अर्थतः धनैश्च कुलानि कुलसंख्यां कुलेषु गणनां समुपेतानि भवंति २८ वृत्ततः धर्मेण कर्षति आहरंति २९ । ३० गोभिर्विद्याभिः ३१ नैकृतिकः कपटी । वैरकृदादयः कुलघातइत्यर्थः ३२ प्रसंगाद्वृत्तलक्षणमाह यश्चेति न इति अस्मच्छब्दस्यादेशचतुष्टयननः स इति पाठे । न तस्येति पा ठे तु त्रयमेव निर्वपेत्कृष्यात् । पितृनिति पाठे नो निषेधार्थः ३३ नोच्छिद्यंते कित्वतिथीनुपगच्छंत्येव ३४ सरकृतिं सत्कारं कर्तुं प्रवृत्तानि नृणादीनि ३५ युक्ताः स्यंदनवदविकलाः ३६

प्रकृतमाह मतदिति तव तुल्यं काकुलस्य मय्यपि मित्रत्वबुद्धिर्नास्तीति भावः । संगतानि संबंधमात्राणि ३७ पूर्वस्य तु दुर्घांषभादेः कुलशीलादिभिरसंबद्धोऽपिकणादिभिर्ब्रभावेनास्तीत्याशये नाह यद्वाति बंधुः संबंधी मित्रं उपकारकत्वं ३८ पारिव्रजमतः चलबुद्धेः ३९ समभिवर्तते सम्यगभित एव वर्तते न तु स्पृहांति । समभिवर्तते इत्यपि पठंति ४० अग्रमेवः ४१ मित्राणां हितायेति शेषः ४२ अनर्थयन् प्रार्थना नृन्यः लुब्धस्तु मित्राणां सारफलगुत्वेन जानातीत्यतः सकार्या र्थी वणिक्तुल्यो न तु मित्रम् ४३ संतापात् इष्टवियोगात् शोकात् ४४ अनवाप्यं न माप्यं शोकेन शोकमा त्रेण इष्टमिति शेषः ४५ दुःखादेरागमापायित्वावपिन शोकादिकं कर्तव्यमित्याह पुनरिति ४६ सर्वपुरुषमात्रं ४७ षड्मनसा सह श्रोत्रादीनि पंचस्रवते स्वार्थाद्भ्यति ततो विषयनेव नात् न तन्मित्रं यस्य कोपादिभेदयद्वा मित्रं शंकितेनोपचर्यम् ॥ यस्मिन्मित्रे पितरी वा श्वसीत तद्वै मित्रं संगतानीतराणि ३७ यः काश्चिदप्यसंबद्धो मित्रभावेन वर्तते ॥ स एव बंधुस्तन्मित्रं सागतिस्तत्परायणम् ३८ चलचित्तस्यैव पुंसो वृद्धानुपसेवतः ॥ पारिव्रजमते नित्यमध्रुवो मित्रसंग्रहः ३९ चलचित्तमनात्मानमिन्द्रियाणां वशानुगम् ॥ अर्थाः समभिवर्तते हंसाः शुष्कं सरोयथां ४० अकस्मादेव कुप्यंति प्रसीदंत्यनिमित्ततः ॥ शीलमेतदसाधूनामभ्रं पारिव्रजं यथा ४१ सत्कृताश्च कृतार्था श्वमित्राणां न भवंति ये ॥ तान्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुंजते ४२ अर्चयेद्देवमित्राणिसति वाऽसति वा धने ॥ नानर्थयन् प्रजानाति मित्राणां सारफलगुताम् ४३ संतापाद्भ्यते रूपं संतापाद्भ्यते बलम् ॥ संतापाद्भ्यते ज्ञानं संतापाद्वाधिमुच्छति ४४ अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ॥ आमित्राश्च प्रहृष्यं ति मास्मशोके मनः कृथाः ४५ पुनर्नरो म्रियते जायते च पुनर्नरो हीयते वर्द्धते च ॥ पुनर्नरो याचतियाच्यते च पुनर्नरः शोचति शोच्यते च ४६ सुखं च दुःखं च भवा भवौ च लाभालाभौ मरणं जीवितं च ॥ पर्यायशः सर्वमेते स्पृशंति तस्माद्दीरो न च हृष्येन्न शोचेत् ४७ चलानि हीमानि पण्डिन्द्रियाणितेषां यद्यद्वर्द्धते यत्र यत्र ॥ तत स्ततः स्रवते बुद्धिरस्य च्छिद्रोदकुंभादिव नित्यमंभः ४८ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ तनुरुद्धः शिखी राजामिथ्योपचरितो मया ॥ मंदानां मम पुत्राणां युद्धेनांतं करिष्याति ४९ नित्योद्विग्नमिदं सर्वं नित्योद्विग्नमिदं मनः ॥ यत्तत्पदमनुद्विग्नं तन्मेव दमहामते ५० ॥ विदुर उवाच ॥ नान्यत्र विद्यातपसो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ॥ नान्यत्र लोभसंत्यागाच्छांतिं पश्यामि तेऽनघ ५१ बुद्ध्याभयं प्रणुदाति तपसा विदते महत् ॥ गुरुशुश्रूषया ज्ञानं शांतिर्योगेन विदति ५२ अनाश्रितादानपुण्यं वेदपुण्यम नाश्रिताः ॥ रागद्वेषविनिर्मुक्ता विचरंतीह मोक्षिणः ५३ स्वधीतस्य सुयुद्धस्य सुकृतस्य च कर्मणः ॥ तपसश्च सुतप्तस्य तस्यांति सुखमेवते ५४

४८ तनुः शरीरमभिव्यक्तिस्थानं काष्ठं तन्नरुद्धोऽनभिव्यक्तः शिखी अग्निस्तथाऽन्यराजाधर्मेण रुद्धः तनुना सुक्ष्मेण धर्मेण वारुद्धः ४९ उद्विग्नं भीतिं च लितं च अनुद्विग्नमभयमचलं च पदं पदनीयं माप्यं ब्रह्म ५० तत्प्राप्तिसाधनान्येवाह नान्यत्रेति विद्याऽध्ययनजा तपःस्वधर्माचरणं त्वंतुलोमी तत्पदं प्राप्नुमर्हति भावः । शांतिं कल्याणं ५१ बुद्ध्या आत्मज्ञानेन भयं संसारं विदते मह त्कुरुशास्त्रादिकं लभते । ततो गुरुशुश्रूषया ज्ञानं ग्रंथं । योगेन सर्वचित्तवृत्तिनिरोधेन शांतिं ५२ शांतिप्राप्तौ सर्वतुच्छमित्याह अनाश्रिता इति दानजपपुण्यं तत्फलं स्वर्गादीत्यर्थः अ नाश्रिताः नाश्रयं न तुच्छत्वात्तस्य ५३ तस्यांति स्वधीतादीनां कर्मणां तेनाशे सुखं परमानंदं विदते । जगत्कारणदर्शनादेव सकलकर्मनाशे सति अकारणं शुद्धं प्राप्नोतीत्यर्थः । 'क्षीयंते चास्य कर्माणि तास्मिन् दृष्टे परावरे' । परोक्षिण्यगर्भोऽवरो नीचो यस्मात्कारणात्स्मिन् दृष्टे सति ५४

तदन्यदुःखरूपमेवेत्याह स्वास्तीर्णानीति भिन्नाः भेददृष्टि भेदः ॥ 'द्वितीयाद्वैभवाति' इति श्रुतेरद्वैततत्त्वात्प्रच्युता इत्यर्थः । पक्षेभिन्नाः ज्ञातिभेदवन्तः ५९ प्रशमनक्रोधं ५६ योगः अलब्धलाभः क्षे
मलब्धपरिपालनं तदुभयं न कल्पते न युज्यते ५७ तदेवाह संपन्नमिति संपन्नस्त्रीरादिसंपत्तिः ५८ तंतवः कुलतंतवः पांडवाः आप्यायिताः स्वयैव संवर्द्धिताः पूर्वरूपमार्प्यं तनवः सूक्ष्माः बाला इत्यर्थः ब
हुलाः समाः बहून्संवत्सरान् । बहुत्वात्तबंधूनामन्येषांचक्रुषीणांबहुत्वात् वने आयासान्सहंति अतः सता उपमा भवति पांडवा इव संतत इति लोके वदंति । अतः सत्तमाः पांडवास्त्वयानवंचनीया इति भावः
५९ अन्येतु ज्ञातयानपांडवतुल्या इत्याह धूमायंते इति व्यपेतानि पृथग्भूतानि ६० ब्राह्मणादिसाहचर्यात् ज्ञातयोऽप्यत्रा युद्धार्थिन एव ग्राह्याः तादृशाश्च पांडवानां जिघांसंतः पतिष्यंत्येवेत्यर्थः ६१

स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्नानवै भिन्ना जातुनि द्रालभंते ॥ नस्त्रीपुराजनरतिमासुवंति न मागधैः स्तूयमानानसूतैः ५९ नवैभिन्ना जातुचरंति धर्मनवै सुखं प्राप्नु
वंतीह भिन्नाः ॥ नवैभिन्ना गौरवंप्राप्नुवंति नवैभिन्नाः प्रशमरोचयंति ५६ नवैतेषां स्वदते पथ्यमुक्तं योगक्षेमं कल्पते नैव तेषाम् ॥ भिन्नानां वैमनुजैर्द्रपरायणं न विद्य
ते किंचिदन्यद्विनाशात् ५७ संपन्नगोषु संभाव्यं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः ॥ संभाव्यं चापलं स्त्रीषु संभाव्यं ज्ञातिभयम् ५८ तंतवोऽप्यायितानित्यंतनवो बहुलाः
समाः ॥ बहून्बहुत्वादायासान्सहंतीत्युपमा सताम् ५९ धूमायंते व्यपेतानि ज्वलंतिसहितानि च ॥ घृतराशौ लमुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ ६० ब्राह्मणेषु च येशू
राः स्त्रीषु ज्ञातीषु गोषु च ॥ वृंतादिव फलपंकुघृतराशुपतंतिते ६१ महानप्येकजो वृक्षो बलवानसुप्रतिष्ठितः ॥ प्रसह्य एव वातेन सस्कंधो मर्दितुं क्षणात् ६२ अथ ये
सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ॥ ते हि शीघ्रतमानवातान्सहंते न्योन्यसंश्रयात् ६३ एवमनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितम् ॥ शक्यं द्विषंतो मन्यंते वा युद्धं मामिवै
कजम् ६४ अन्योन्यसमुपपृष्ठं भादन्योन्यापाश्रयेण च ॥ ज्ञातयः संप्रवर्द्धंते सरसीवोत्पलान्युत ६५ अवध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः ॥ येषांचान्नानि
भुंजीत ये च स्युः शरणागताः ६६ नमनुष्ये गुणः कश्चिद्राजन्सधनतामृते ॥ अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ६७ अव्याधिजं कटुकं शीर्षं रोगिपापानुबंधं
परुषं तीक्ष्णमुष्णम् ॥ सतापेयं यन्नपि बन्धुसंतो मन्युं महाराजपिब प्रशाम्य ६८ रोगादितान फलान्याद्रियं ते न वैलभंते विषयेषु तत्त्वम् ॥ दुःखोपेतारोगिणो नि
त्यमेव न बुध्यंते धनभोगान्नसौख्यम् ६९ पुराहुर्केनाकरोस्त्वंचो मे भूते जितां द्रौपदीं प्रेक्ष्य राजन् ॥ दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां कितवत्वं पांडितावर्जयंति ७० न त
द्वलं यन्मृदुनाविरुध्यते सूक्ष्मो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ॥ प्रध्वंसिनी कूरसमाहिता श्रीर्दुष्टप्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ७१

एकजः एकाकी प्रसह्यः शक्यः ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ सधनतां क्रुते विना अनातुरत्वात् क्रुते च भद्रं तेऽस्तु इत्याशीर्वचनमाप्तत्वं सूचनार्थं ६७ धनवाननातुरश्च त्वं गुणी सन्न शमं प्राप्नुवीत्याह
अव्याधिजमिति कटुकं अरोचकं । परुषं रूक्षं । तीक्ष्णं छेदकं उष्णं दुःसहस्पर्शं । पेयं गिलनीयं । मन्युं दैन्यं । 'मन्युर्दैन्ये कर्तुः कुषि' इति कोशात् प्रशाम्य शान्तिं क्षमां प्राप्नुहि ६८ सतापाद्याधि
मृच्छतीत्युक्तमतस्तौ द्वावापि निर्दिष्टे फलानि पुत्रपश्वादीनि । तत्त्वमिष्टानिष्टविवेकं पितोपहतरसनत्वात् एवं सर्वत्र भोगः ह्यादि संगः धनादिजं सुखं लब्धमपि न बुध्यंते । अतः सतापं जागरा
दिद्वारारोगोत्पादकं त्यजेत्यर्थः ६९ कितवत्वं द्यूतमित्यर्थः ७० मृदुना सहिष्णुना धर्मः दायविभारव्यः कूरेत्स्वत्पुत्रे समाहिता मृदुना युधिष्ठिरेण प्रौढा सती ७१

मेढीभूतः स्वयं निर्व्यापारोऽपि परितः संचरमाणानां बलीवर्दानामिव पुत्राणां यथेष्टप्रचारनिरोधकः ७३ अंतरं मेदं स्थापय युद्धां निवर्तयस्व ७४ ॥ इति श्री उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदी
पेष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ७५ ॥ सप्तदशोति १ दानूनां भवानां समूहो दानवतां स्मिन् । सुपांसुलुगिति सप्तम्यालुक्कादेशो वा । इन्द्रस्य धनुः सर्पासु दृश्यमानं अनाम्बं धूमज्योतिषोः सन्निपातरूप
त्वात्तनामयितुमयोग्यं नमतः नामयतः मरीचिनः मरीचिमतः सूर्यचंद्रादेः । द्रीह्यादित्वान्मत्वर्थीय इति । पादानुरश्मीन् । आकाशहननादिकमकार्यं कुर्वतोऽतिमूढानित्यर्थः २ अ
शिष्यं शासनानर्हदुर्योधनादियः शास्ति । तुष्येत अल्पलाभेनेति शेषः । द्विषंतं भजते स्वकार्यार्थमिति शेषः । कार्यमेवाह भद्रमश्नुते इति शत्रुसेवया स्त्रीरजयाचयो भद्रमश्नुते तौ द्वौ मूर्खावित्यर्थः ।
यः कथ्यते किंचित्कृत्वाश्चाघते सः षष्ठो मूर्खः ३ अभिजातः कुलीनः ४ श्वशुरः सन्त्योवध्वापुत्रभार्यया सह अवहासं परिहासं तत्पित्रादिभिरिव मन्यते स एकादशः । वध्वास्तु पयाभूतया अव
धार्तराशः पांडवान्पालयंतु पांडोः सुतास्तव पुत्रांश्च पांतु ॥ एकारिभिन्नाः कुरवो ह्येककार्या जीवंतुरा जन्सुखिनः समृद्धाः ७२ मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य त्वय्याधी
नं कुरुकुलमाजमीढ ॥ पार्थान् बालान् वनवासप्रतप्तान् गोपायस्व स्वयं शस्तातरक्षन् ७३ संघत्स्वत्वं कौरवपांडुपुत्रैर्मर्तिं स्तरं रिपवः प्रार्थयंतु ॥ सत्ये स्थितास्ते न
रदेव सर्वे दुर्योधनं स्थापय त्वं नरेंद्र ७४ ॥ इति श्री महाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरहोतवाक्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ सप्तद
शेमान् राजेन्द्र मनुः स्वायं भुवोऽब्रवीत् ॥ वैचित्रवीर्यपुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नतः १ दानवेंद्रस्य च धनुरनाम्यं नमतोऽब्रवीत् ॥ अथो मरीचिनः पादान् ग्राह्यान् पृक्त
स्तथा २ यश्चाशिष्यं शास्ति वैयश्च तुष्येद्यश्चातिवेलं भजते द्विषंतम् ॥ स्त्रियश्च योरक्षति भद्रमश्नुते यश्चायाच्यं याचते कथ्यते वा ३ यश्चाभिजातः प्रकरोत्यका
र्यं यश्चाबलो बलिनानित्यवैरी ॥ अश्रद्धानाय च योऽब्रवीति यश्चाकाम्यं कामयते नरेंद्र ४ वध्वाऽवहासं श्वशुरो मन्यते यो वध्वाऽवसन्नभयो मानकामः ॥ परक्षेत्रे
निर्वपति यश्च बीजं स्त्रियंचयः परिवदतेऽतिवेलम् ५ यश्चापिलब्धवानस्मरामीति वादीदत्वाचयः कथ्यतियाच्यमानः ॥ यश्चासतः सत्त्वमुदानयति एतान्नयंति
निरयं पाशहस्ताः ६ यस्मिन् यथावर्तते यो मनुष्यस्तस्मिन् स्तथावर्तितव्यं स धर्मः ॥ मायाचारो मायया वर्तितव्यः साध्याचारः साधुना प्रत्युपेयः ७ जरारूपं हर
ति हि धैर्यमाशामृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया ॥ कामोऽहिंयं वृत्तमनार्थसेवाक्रोधः श्रियं सर्वमेवाभिमानः ८ ॥ घृतराशु उवाच ॥ शतायु रक्तः पुरुषः सर्ववेदेषु वैयदा ॥
नाप्रोत्यथ च तत्सर्वमायुः केनेह हेतुना ९ ॥ विदुर उवाच ॥ अतिमानोऽतिवादश्च तथाऽत्यागो न राधिप ॥ क्रोधश्चात्मविधिस्ताचमित्रद्रोहश्च तानि षट् १०

सन्नमयो नष्टमयः वधूपित्रादिभिरापदित्रातोऽपि तत्रैव मानं कामयते यः स द्वादशोऽमूर्खः । अन्येतु वध्वासहरार्तं कुर्वन्नापि अभयोमानकामश्चोतिव्याचरुयुः तद्विगीतत्वादुपेक्ष्यं परक्षेत्र इत्यनेन सं
गृहीतं च ५ दत्वातीर्थवाचादानं कृत्वा गृह्याचकेन याच्यमानः सन्न कथ्यते दानमकृत्वेव श्लाघते । असतो दुष्टस्य सत्त्वं साधुत्वं असतः मृषार्थस्य सत्त्वं सत्यत्वं वा उपानयित समर्थयते सप्तदशो मूर्खः
६ यस्मिन्निति साधुषु पांडवेषु त्वयाऽपि साधुना भवितव्यं इत्याशयः ७ जरोति अभिमानं त्यजेति भावः ८ अभिमानः सर्वहर इत्युक्तेऽभिमानवतां मत्पुत्राणां यद्विस्वल्पमेवायुरस्ति तर्हि त्यक्तेऽप्य
भिमानेन जीविष्यति यदिव हुतं हि सत्यपि तस्मिन्नमरिष्यंतीत्याशयेनाह शतायुरिति ९ अत्यागः उत्कृष्टोऽपराधश्चौर्यादिर्गर्दानादिर्वा अत्याशय इति पाठे बहुभोजित्वं । आत्मविधिस्ते
ति पोषणार्थस्य धाजः सन्निरूपं । आत्मपोषणेच्छा शिशोदरपरायणतेत्यर्थः १०

॥ ३३ ॥

अश्रुतमूर्खः । वनौकसंकेवर्तकं । धूर्तकितवं । निष्ठुरिणं निर्दयं । हिंस्रकृतवैरमन्येनस्वेनवा ३६ संकृष्टकर्माणं आततायिनं सचषड्विधः 'अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ क्षेप्रदारह
रश्चैव षडेते आततायिनः' इति प्रसिद्धः । अतिप्रमादं सदा व्यग्रं । विसृष्टरागं त्यक्तस्नेहं । पटुमानि न कुशलं मन्यम् ३७ एवं निर्गुणानां स्वपुत्राणां पक्षपातेन सगुणान्पांडुपुत्रान्मात्यजेत्युक्तं ॥ स
प्रतिस्वेषामैकमत्येनाभ्युदयं प्रसाध्य स्वहितमेव कुर्वित्याह सहायेत्यादिना ३८ । ३९ ईश्वरे कालांतराय फलप्रतिभूते एतदेव स्वपराहिताचरणं मूलं हेतुभूतं एतद्विना ईश्वरोऽपि
फलं दातुं न समर्थ इत्यर्थः ४० ननु परहितकरणे स्वहितं कथं स्यादित्यत आह वृद्धिरिति वृद्धिः सहायमेलेन धनादीनां प्रचयः । वृद्धिरिति पाठे भिन्नसंग्रहधीः । प्रभावः शत्रूणां पराजयः । तेजः
तद्धेतुभूतं शौर्यं । सत्त्वं धर्मज्ञानैश्वर्यरूपं । उत्थानं उद्यमः । व्यवसायः निश्चयः । अवृत्तिर्जाविकायाजभावः ४१ । ४२

म.भा.टी. ॥ ३४ ॥ श्वेतोग्रहः धूमकेतुः ४३ । ४४ नीलशत्रुनाशं प्राप्नुयुः ४५ । ४६ परेषां पांडवानां पापचेतसो दुर्विधानायाः ४७ । ४८ आत्माचितं पापात् इदं भस्मादिदं भस्मादित्येवं कृपात्संकल्पात् । कल्याणमूमानंदेन ह्यणि । प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकामाया । विकृतिर्बहदादिः । आत्मज्ञानात्सर्वज्ञानप्रसिद्धेः ४९ मोक्षानधिकारिणं प्रत्याह यदिति ५० । ५१ । ५२ । ५३ अभिजातबलं कुलबलम् भीष्मस्य कोपस्तव चैवं द्रुपदोऽप्यस्य राज्ञश्च युधिष्ठिरस्य ॥ उत्सादयेल्लोकमिमं प्रवृद्धः श्वेतोग्रहस्तिर्यग्निवापतनखे ४३ तव पुत्रशतं चैव कर्णः पंचचपांडवाः ॥ पृथिवीमनुशासेयुरखिलां सागरां वराम् ४४ धार्तराष्ट्रावनरा जनव्याघ्राः पांडुसुतामताः ॥ मावनं छिधिसव्याघ्रमाव्याघ्रानीनशन्वनात् ४५ न स्याद्वनमृते व्याघ्रान् व्याघ्रानस्युक्तं ते वनम् ॥ वनं हि रक्ष्यते व्याघ्रैर्व्याघ्रान् रक्षतः काननम् ४६ न तथेच्छंति कल्याणान् परेषां वेदितुं गुणान् ॥ यथैषां ज्ञातुमिच्छंति नैर्गुण्यं पापचेतसः ४७ अर्थसिद्धिपरामिच्छन् धर्ममेवादितश्चरेत् ॥ न हि धर्मादपैत्यर्थः स्वर्गलोकादिवा मृतम् ४८ यस्यात्मा विरतः पापात् कल्याणे च निवेशितः ॥ तेन सर्वमिदं बुद्धं प्रकृतिर्विकृतिश्च या ४९ यो धर्ममर्थकामं च यथा कालं निषेवते ॥ धर्मार्थकामसंयोगं सोऽमुत्रेह च विंदति ५० सन्नियच्छतियो वेगमुत्थितं क्रोधहर्षयोः ॥ सश्रियो भाजनं राजन्यश्चापत्सुनमुह्यति ५१ बलं पंचविधं नित्यं पुरुषाणां निबोधमे ॥ यत्तु बाहुबलं नाम कनिष्ठं बलमुच्यते ५२ अमात्यलाभो भद्रं ते द्वितीयं बलमुच्यते ॥ तृतीयं धनलाभं तु बलमाहुर्मनीषिणः ५३ यत्त्वस्य सहजं राजन्यपितृपैतामहं बलम् ॥ अभिजातबलं नाम तच्चतुर्थं बलं स्मृतम् ५४ येन त्वेता निसर्वाणि संगृहीतानि भारत ॥ यद्वलानां बलं श्रेष्ठं तत्प्रज्ञाबलमुच्यते ५५ महते योऽपकाराय नरस्य प्रभवेन्नरः ॥ तेन वै रसमासज्यदूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ५६ स्त्रीपुत्राजसुसर्पेषु स्वाध्यायप्रभुशत्रुषु ॥ भोगेष्वायुषिविश्वासं कः प्राज्ञः कर्तुमर्हति ५७ प्रज्ञाशरेणाभिहतस्य जंतोश्चिकित्सकाः संति न चौषधानि ॥ न होममंत्रान च मंगलानि नार्थवर्णानां प्यगदाः सुसिद्धाः ५८ सर्पश्चाग्निश्च सिंहश्च कुलपुत्रश्च भारत ॥ नावज्ञेयामनुष्येण सर्वे ह्येतेऽति तेजसः ५९ अग्निस्तेजो महल्लोके गूढस्तिष्ठति दारुषु ॥ न चोपयुंक्ते तद्दारुयावन्नोद्दीप्यते परैः ६० स एव खलु दारुभ्यो यदानिर्मथ्य दीप्यते ॥ तद्दारुचवनं चान्यत्रिदं हत्याशु तेजसा ६१ एवमेव कुले जाताः पावकोपमतेजसः ॥ क्षमावंतो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शरते ६२ लताधर्मा त्वंसपुत्रः शालाः पांडुसुतामताः ॥ न लतावर्धते जातु महादुममना श्रिता ६३ वनं राजस्तव पुत्रोऽविक्रेयसिंहान्वने पांडवांस्तता विद्धि ॥ सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत् सिंहान् विनश्येत्तुर्हृत्कृते वनेन ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ४४ ॥ विदुर उवाच ॥ ऊर्ध्वप्राणास्तु क्कामंति यूनः स्थविर आयति ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते १

५४ । ५५ । ५६ । ५७ औषधाद्याश्चिकित्सकाः न संति तेराचिकित्स्य इत्यर्थः । आथर्वणावेदमंत्रा अपि किं पुनर्भाषामं प्रादयः । सुसिद्धाः अमदाः पारदादयः ५८ कुलपुत्रो ज्ञातिः ५९ । ६० । ६१ कुले जाताः पांडवाः ६२ शालाः महावृक्षाः पांडवान् आश्रित्य सपुत्रो वर्द्धस्वेत्यर्थः ६३ त्वत्पुत्रान्निहत्य पांडवा अपि स्नेहाद्वश्ये सुरेवेति भावः ६४ ॥ ॥ इति श्रीउद्योगप० नीलकंठीये भारतभाष्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ उर्ध्वमिति आयति आगच्छति १

निर्णिज्यप्रज्ञालय आत्मसंस्थां स्वस्थितिं प्रतिवेद्य निवेद्य २ यस्य कर्तव्यस्य भयात् राज्यादिषु धनिकत्वं प्रथमं भयात् । अदीयमानस्वादेवन प्रतिगृह्णाति तस्य जीवितं अनर्थव्यर्थम् ३ शल्यकर्त्ता कण्डकः । अवकीर्णो नष्टवृक्षचर्यः । नोदकार्हे उदकमात्रानहोऽपि अतिथिः भृशं प्रियः प्रियवज्जामात्रादिव दर्वनीय एवेत्यर्थः ४ श्रुतिविक्रायकप्रसंगादन्यदप्यविक्रेयं यो विक्रीणाति सोऽपि मान्य एवेति विवक्षयाऽविक्रेयाण्याह अविक्रेयमिति ५ दोषवानप्यतिथिः पूज्यः किमुत गुणवानिति वक्तुं दुष्पणानाह अरोषण इति । गतसंधिविग्रहः स्नेहवैररहितः उदासीनवदरागद्वेषादि राहित्यात् ६ चोद्यः विधेयः सावधान इत्यर्थः । तापसो दरिद्रोऽप्यतिथिष्वप्रमत्तो भवेत्किं पुनर्भाष्यवानिति भावः ७ दीर्घो बाहू बुद्ध्या दूरस्थमप्यादातुं शक्नुत इत्यर्थः हिंसति हिंस्ति अतिथिपीठं दत्त्वा साधवेभ्यः आगताय आनीयापः परिनिर्णिज्यपादौ ॥ सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थां ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः २ यस्योदकं मधुपर्कचगां च नमंत्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे ॥ लोभाद्भयादथ कार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः ३ चिकित्सकः शल्यकर्त्ताऽवकीर्णीस्तेनः क्रूरमद्यपो भूणहाच ॥ सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः ४ अविक्रेयं लवणं पक्कमन्नं दधिक्षीरं मधु तैलं घृतं च ॥ तिलामांसफलमूलानि शाकरं कंवासः सर्वमंघा गुडाश्च ५ अरोषणो यः समलोष्टाश्मकां च नः प्रहीणः शोको गतसंधिविग्रहः ॥ निंदाप्रशंसो परतः प्रियाप्रियेत्यज्जुदासीनवदेषभिस्तु ६ नीवारमूलं गुदशाकवृत्तिः सुसंयतात्माऽग्निः कार्येषु चोद्यः ॥ वने वसन्नतिथिष्वप्रमत्तो धुरंधरः पुण्यरुदेषतापसः ७ अपकृत्य बुद्धिमतो दूरस्थोऽस्मीति नाश्वसेत् ॥ दीर्घो बुद्धिमतो बाहूयाभ्यां हिंसति हिंसेतः ८ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेनाति विश्वसेत् ॥ विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निरुक्तं ९ अनीर्षुर्गुप्तदारश्च संविभागी प्रियंवदः ॥ श्लक्ष्णो मधुरवाक् स्त्रीणां न चासां वज्ञो भवेत् १० पूजनीयामहाभागाः पुण्याश्च गृहदीप्तयः ॥ स्त्रियः श्रियो गृहस्योक्तास्तस्माद्भक्ष्या विशेष्टतः ११ पितुरंतः पुरंदद्यान्मातुर्दद्यान्महानसम् ॥ गोपुचात्मसमं दद्यात्स्वयमेव कृषिव्रजेत् १२ भृत्यैर्वाणिज्यचारं च पुत्रैः सेवेत चाद्विजान् ॥ अद्रव्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् १३ तेषां सर्वत्र गंतं तेजः स सुयोनिषु ज्ञाम्यति ॥ नित्यं संतः कुले जाताः पावकोपमतेजसः १४ क्षमावंतो निराकाराः काष्ठेऽग्निरिव शरते ॥ यस्य मंत्रं न जानंति बाह्याश्चाभ्यंतराश्च ये १५ स राजा सर्वतश्च श्वश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ करिष्यन्नप्रभाषेत कृतान्येव तु दर्शयेत् १६ धर्मकामार्थकार्याणितथामंत्रो न भिद्यते ॥ गिरिपृष्ठमुपारुह्य प्रासादं वारहो गतः १७ अरण्ये निःशलाके वा तत्र मंत्रो भिधीयते ॥ नासुहृत्परमं मंत्रं भारतार्हतिवेदितुम् १८ अपंडितो वाऽपि सुहृत्पंडितो वाऽप्यनात्मवान् ॥ नापरीक्ष्य महीपालः कुर्यात्सचिवमात्मनः १९ अमात्ये ह्यर्थलिप्सा च मंत्ररक्षणमेव च ॥ कृतानि सर्वकार्याण्यस्य पारिषदाविदुः २०

मत्ता दूरस्था अपि पांडवान् हेलेनीया इति भावः ८ अविश्वस्ते मीमेन विश्वासः कार्यः ९ अनीर्षुरित्यादि सार्द्धं लोकात्रयस्य गुप्तदाराः पांडवाः तेषां स्त्रीश्रीतुल्या द्वौ पदी सापित्रात्स्वयारक्षणीयैवातस्तदतिक्रमात्तव भयमस्तीति तात्पर्यं १० । ११ । १२ प्रसंगात्प्रकृतेऽनुपयुक्तानपि धर्मानाह अद्रव्य इति एतेषां च यथालाभं प्रकृतीपयोगित्वमप्युक्तं अद्रव्य इत्यादिना मंत्रेयादीनां ब्राह्मणानामवज्ञा नकार्येति सूचितं १३ । १४ । १५ सर्वतश्च श्वश्चरैः परमं मंत्रं जानन् १६ । १७ निःशलाके गृणैरनादृते तत्रापि कश्चिद्दीनश्चेन्मंत्रभेदः संभवेदिति भावः १८ अनात्मवान् चपलवाक् १९ पार्षदाः सभासदः कृतान्येव विदुः किमुतान्ये २०

२१ अप्रशस्तानिर्निध्यानि विपरिभंशाद्विपरीतत्वेनभंशात् २२ । २३ पाहुण्यं धर्णासंधिविग्रहयानासनद्वेषभावसमाश्रयाणांसमूहः नश्रुतोयेनसः २४ पाहुण्याभिज्ञत्वेनविदितआ
त्मास्वरूपंयस्यतस्यस्थानंयथास्थितत्वावस्था अनवज्ञातंसत्कृतंशीलमस्य २५ नवेक्षिणइतिपाठे नवमिवादरेणईक्षितुंशीलमस्य आत्मनैवप्रत्ययोज्ञानंयस्य स्वयमेवज्ञातकोशस्य २६ ना
ममात्रेणैवराजाभवेत् भोगास्तुभृत्यैःसमाभानेवभुंजीत २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ लोकस्यपर्यायः इहलोकपरलोकवत्त्वं तेनतद्विषयवृत्तांतं कर्मफलधीनत्वस्वरूपं प्राज्ञोजाना

धर्मेचार्थेचकामेचसराजाराजसत्तमः ॥ गूढमंत्रस्यनृपतेस्तस्यसिद्धिरसंशयम् २१ अप्रशस्तानिकार्याणिगोमोहादनुतिष्ठति ॥ सतेषांविपरिभंशाद्भयते
जीवितादपि २२ कर्मणांप्रशस्तानामनुष्ठानंसुखावहम् ॥ तेषामेवाननुष्ठानंपश्चात्तापकरंमतम् २३ अनधीत्ययथावेदान्नविप्रःश्राद्धमर्हति ॥ एवमश्रुतपा
हुण्योनमंत्रंश्रोतुमर्हति २४ स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्यपाहुण्यविदितात्मनः ॥ अनवज्ञातशीलस्यस्वाधीनापृथिवीनृप २५ अमोघक्रोधहर्षस्यस्वयंकृत्वाऽन्ववोक्षि
णः ॥ आत्मप्रत्ययकोशस्यवसुदैववसुंधरा २६ नाममात्रेणतुष्येतच्छत्रेणचमहीपतिः ॥ भृत्येभ्योविसृजेदर्थान्नैकःसर्वहरोभवेत् २७ ब्राह्मणंब्राह्मणोवेदमर्ता
वेदस्त्रियंतथा ॥ अमात्यंनृपतिर्वेदराजाराजानमेवच २८ नशत्रुर्वशमापन्नोमोक्तव्योवध्यतांगतः ॥ न्यग्भूत्वापर्युपासीतवध्यंहन्याद्रलेसति ॥ अहतादिभ
यंतस्माज्जायतेनचिरादिव २९ दैवतेषुप्रयत्नेनराजसुब्राह्मणेषुच ॥ नियंतव्यःसदाक्रोधोद्वेगबालातुरेषुच ३० निरर्थकलहंप्राज्ञोवर्जयेन्मूढसेवितम् ॥ कीर्ति
चलभतेलोकेनचानर्थेनयुज्यते ३१ प्रसादोनिष्कलोयस्यक्रोधश्चापिनिरर्थकः ॥ नतंभर्तारमिच्छंतिषट्पतिमिवास्त्रियः ३२ नबुद्धिर्धनलाभायनजाड्यमस
मृद्वये ॥ लोकपर्यायवृत्तांतंप्राज्ञोजानातिनेतरः ३३ विद्याशीलवयोवृद्धान्बुद्धिवृद्धांश्चभारत ॥ धनाभिजातवृद्धांश्चनित्यंमूढोऽवमन्यते ३४ आनार्यवृत्तम
प्राज्ञमसूयकमधार्मिकम् ॥ अनर्थाःक्षिप्रमायांतिवाग्दुष्टंक्रोधनंतथा ३५ अविस्वादनंदानंसमयस्याव्यतिक्रमः ॥ आवर्तयंतिभूतानिसम्यक्प्रणिहिताचवा
क् ३६ अविस्वादकोदक्षःकृतज्ञोमतिमानृजुः ॥ अपिसंक्षीणकोशोऽपिलभतेपरिवारणम् ३७ घृतिःशमोदमःशौचंकारुण्यंवागनिष्ठुरा ॥ मित्राणांचानाभि
द्रोहःसप्तैताःसमिधःश्रियः ३८ असंविभागीदुष्टात्माकृतघ्नोनिरपत्रपः ॥ तादृशराधिपोलोकेवर्जनीयोनराधिप ३९ नचरात्रौसुखंशेतेससर्पइववेश्मनि ॥
यकोपयतिनिर्दोषंसदोषोऽभ्यंतरंजनम् ४० येषुदुष्टेषुदोषःस्याद्योगक्षेमस्यभारत ॥ सदाप्रसादनंतेषांदेवतानामिवाचरेत् ४१ येषार्थाःस्त्रीषुसमायुक्ताः
प्रमत्तपतितेषुच ॥ येचानार्येसमासक्ताःसर्वेत्तंसंशयंगताः ४२ यत्रस्त्रीयत्रकितवोबालेयत्रानुशासिता ॥ मज्जांतितेऽवशाराजत्रयामश्मप्लवाइव ४३

ति । नतुबुद्ध्याधनं जाड्येनवादारिद्र्यंलभ्यते सर्वत्रव्यभिचारदर्शनादितिभावः ३३ अभिजातः कुलीनः ३४ । ३५ अविस्वादनंवंचनाशून्यं समयस्यस्वपरकृतमर्थादायाः आवर्तयंतिशत्रू
नपिस्वीयान्कुर्वति प्रणिहिताप्रयुक्ता ३६ परिवारणपरिवारान्भृत्यभिन्नादीन् ३७ समिधः उद्दीपिकाः ३८ असंविभागीपोष्येभ्योऽदत्त्वास्वयंभुंजानः ३९ । ४० दुष्टेषुदुष्टितेषुवे
तनाद्यतिक्रमात् ४१ समासक्तानिहिताः संशयंगताःकदाचित्प्राप्याइत्यर्थः ४२ । ४३

येभृत्याः विशेषाआधिक्यानि ते पुहिप्रदर्श्यमानेषुपरस्परंस्वीयानामेवकलहप्रसंगान्मुल्यंप्रयोजनंनश्यतीतिभावः प्रसंगिनःप्रसंगःसंघर्षस्तत्कारिणः ४४ । ४५ । ४६ । ४७ ॥ इत्युद्यो
गपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपिअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ ॥ अनीश्वरोऽयमिति मवामवेदेष्वयानैश्वर्यं दिष्टस्पदैवस्यवदैव नतुमादूषयेतिभावः घृतःघृतिमान्
१ बुद्धयवज्ञानंअवज्ञातबुद्धित्वं २ मंत्रबलेनमूलबलेनचप्रियकृतप्रियोभवति सचदानाद्यमावेपुनरप्रियोभवति अहंतुनतथाऽतस्त्वयाप्राप्तकालेमदुक्तेऽनादरोनकर्तव्यइतिभावः ३ द्वेष्ये
प्रयोजनेषुयेसक्तानविशेषेषुभारत ॥ तानहंपंडितान्मन्येविशेषाहिप्रसंगिनः ४४ यंप्रशंसंतिकितवायंप्रशंसंतिचारणाः ॥ यंप्रशंसंतिवंधक्योनसजीवितिमान
वः ४५ हित्वातान्परमेष्वासान्पांडवानमितौजसः ॥ आहितंभारतैश्वर्यंत्वयादुर्योधनेमहत् ४६ तंद्रक्ष्यसिपरिभ्रष्टंस्मात्त्वमचिरादिव ॥ ऐश्वर्यमदसंमूढं
लिलोकत्रयादिव ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिप्रजागरपर्वणिविदुरवाक्येअष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ अनीश्वरोऽयंपुरुषोभवाम
वेमूत्रप्रोतादारुमयीवयोषा ॥ धात्रातुदिष्टस्यवशेकृतोऽयंतस्माद्वदत्वंश्रवणेघृतोऽहम् १ ॥ विदुरउवाच ॥ अप्राप्तकालंवचनंवृहस्पतिरपिब्रुवन् ॥ लभतेबु
द्धयवज्ञानमवमानंचभारत २ प्रियोभवतिदानेनाप्रियवादेनचापरः ॥ मंत्रमूलबलेनान्योयःप्रियःप्रियएवसः ३ द्वेष्योनसाधुर्भवतिनमेधावीनपंडितः ॥ प्रिये
शुभानिकार्याणिद्वेष्येपापानिचैवह ४ उक्तंमयाजातमात्रेऽपिराजन्दुर्योधनंत्यजपुत्रंत्वमेकम् ॥ तस्यत्यागात्पुत्रशतस्यवृद्धिरस्यात्यागात्पुत्रशतस्यनाशः ५
नवृद्धिर्बहुमंतव्यायावृद्धिःक्षयमावहेत् ॥ क्षयोऽपिबहुमंतव्योयःक्षयोवृद्धिमावहेत् ६ नसक्षयोमहाराजयःक्षयोवृद्धिमावहेत् ॥ क्षयःसत्त्वहमंतव्योयंलब्ध्वाबहु
नाशयेत् ७ समृद्धागुणतःकेचिद्रवंतिधनतोऽपरे ॥ धनवृद्धान्गुणैर्हीनान्घृतराष्ट्रविवर्जय ८ ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ सर्वंत्वमायतीयुक्तंभाषसेप्राज्ञसंमतम् ॥ न
चोत्सहेसुतंत्यक्तुंयतोधर्मस्ततोजयः ९ ॥ विदुरउवाच ॥ अतीवगुणसंपन्नोनजातुविनयान्वितः ॥ सुसूक्ष्ममपिभूतानामुपमर्दमुपेक्षते १० परापवादनिरताः
परदुःखोदयेषुच ॥ परस्परविरोधेचयतंतंसेतततोत्थिताः ११ सदोषंदर्शनंयेषांसंवासेसुमहद्भयम् ॥ अर्थादानेमहान्दोषःप्रदानेचमहद्भयम् १२ येवैभेदन
शीलास्तुसकामानिस्त्रपाःशठाः ॥ येषापाइतिविख्याताःसंवासेपरिगर्हिताः १३ युक्ताश्चान्यैर्भहादोषैर्येनरास्तानविवर्जयेत् ॥ निवर्तमानेसौहादेप्रीतिर्नाचे
प्रणश्यति १४ याचैवफलनिर्घृतिःसौहृदेचैवयत्सुखम् ॥ यततेचापवादाययत्नमारभतेक्षये १५ अल्पेऽप्यपकृतेमोहान्नशांतिमधिगच्छति ॥ तादृशैःसंगतं
नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः १६ निशम्यनिपुणंबुद्ध्याविद्वान्दूराद्विवर्जयेत् ॥ योज्ञातिमनुगृह्णातिदरिद्रंदीनमातुरम् १७

इति योयस्यद्वेष्यस्तस्मिन्नतद्वृष्ट्यासाधुत्वादिकंसदापिनास्ति प्रियेत्वसदपितद्वृष्ट्याऽस्तीतिभावः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ आयतीयुक्तंउदकंहितं ९ पुत्रंत्यक्तुमशक्तेनदुष्टाःशकुन्यादयो
वात्याज्याइत्याशयेनाह अतीवेति कुलविनाशोनोपेक्षणीयइतिभावः १० । ११ । १२ । १३ सौहादेमैत्रहेतोर्निवर्तमानेसति प्रीतिःफलनिर्घृतिःसुखंचप्रणश्यति सनीचोऽपवा
दाययतते क्षयेचयत्नमारभते शांतिनचगच्छतीतिद्वयोःसंबंधः १४ । १५ संगतंसंबंधं १६ निशम्याविचार्य १७

तः उपलभ्यज्ञेयं तेन अविदितं न ज्ञातं विदितं ज्ञातं वा तत्त्वानुष्ठितं । मनुक्तं त्वयि निष्फलमेवेति भावः ३४ यस्य इयेनादेः फलं ब्रह्मवधादिपापोदयपापहेतुः तत्फलं फलहेतुमूतं कर्म यो नारभते स वर्द्धते ३५ अविमृश्य अविचार्य पापमेवानुवर्तते स तत्तं करोति ३६ पंकेन रके ३७ अर्थसंततिः अर्थानामविच्छेदेन वृद्धिः तत्कामः । मदंसुरापानजानितवैकृत्यं । स्वप्ननिद्रा । अविज्ञानं परकीयगुणचारादेरज्ञानं । आत्मसंभवं आकारं नेत्रवक्रविकारादिकं । तावन्नैव परद्रुता मंत्रं मुन्नयंति ३८ मंत्रं भेदस्य द्वाराणि संवृणोति प्रिदघ्नाति ३९

तिः सामृत्युतुल्यादुरनुष्ठेयत्यर्थः ५२ । ५३ आयुष्याणि आयुःकराणि अपनीतं अन्यायेन नाशितं ५४ आयत्यां आगामिनिकाले दुःखस्य प्रतीकारज्ञः तदा त्वेव वर्तमाने दृढनिश्चयः मोगं विना प्राप्तस्य दुःखस्य नाशो नास्तीति ज्ञात्वा तत्संबन्धेऽपि नोत्तपति ५५ । ५६ भंगलानां दधिदूषागवादीनां आलंभनं स्पर्शः योगः सहायसंपत् उत्थानं उद्यमः ५७ अनिवेदः उद्योगात् अनुपरमः ५८ । ५९ तस्य मध्यमस्य योनशक्तः नाप्यशक्तस्तस्येत्यर्थः सर्वेषां क्षमाश्रेयस्करीत्यर्थः ६० मूढव्रतं आहारादौ अतिनिर्वहं ६१ अदांतेषु लिप्ताहीनेषु ६२

प्रतिपत्तुं ज्ञातुं शक्यसि चेदिति संबन्धः २० आत्माजीवो नदी पुण्यं धर्म एव तीर्थं यस्याः । सत्यं ब्रह्म तस्मादुदयो यस्याः । तस्यास्नातः निष्णातः प्रत्यग्रूपे मग्न इत्यर्थः । पूयते शुद्धयति कः पुण्यकर्मा पुण्यमपि किं नित्यमलोभ एव वैराग्यान्न परं पुण्यमित्यर्थः २१ नदीसंसारनदी जन्मदुर्गाणि संतर मोक्षार्थं यतस्त्वेत्यर्थः २२ । २३ घृत्येति कामं अज्ञानायां च धैर्येण जित्वा शिशोदरं दोषात् रक्षेत् । सम्यग्दृष्ट्वा वस्तुनामादानेन दृष्टपूते स्थले पदं न्यासेन च पाणिपादं चक्षुषारक्षेत् । चक्षुःश्रोत्रे मनसैव पररूपा विभ्यः कुशलेभ्यश्च व्यावर्तने न रक्षेत् । मनोवाचं च कर्मणा संयमने न रक्षेत् २४ नित्योदकी नित्यं यथा कालं स्नानाचमनपरः २५ परिसंस्तीर्याग्नीन्परिस्तरणैः एतेनाग्निहोत्रमुपलज्जयतीति नारायणः । परिसंस्तीर्यावितत्य स्वेस्वे स्थाने आधायेत्यर्थः । ततो यज्ञैरिष्ट्वा इदं वचः शक्यसि चेद्यथावन्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेव ॥ यशः परंप्राप्स्यसि जीवलोके भयं न चामुत्र न चेदृतेऽस्ति २० आत्मानदी भारतपुण्यतीर्था सत्योदयाष्टतिकु लादयोर्मिः ॥ तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा पुण्यो ह्यात्मानित्यमलोभ एव २१ कामक्रोधग्राहवती पंचेन्द्रियजलानदी ॥ नावं घृतिमयी कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर २२ प्रज्ञातृद्धं धर्मवृद्धं स्वबंधुं विद्यातृद्धं वयसाचापिवृद्धम् ॥ कार्याकार्ये पूजयित्वा प्रसादयः संपृच्छेन्न समुहोत्कदाचित् २३ घृत्या शिशोदरं रक्षेत् पाणिपादं च चक्षुषा ॥ चक्षुःश्रोत्रे च मनसामनोवाचं च कर्मणा २४ नित्योदकी नित्यं यज्ञोपवीती नित्यं स्वाध्यायी पतितान्नवर्जी ॥ सत्यं ब्रुवन् गुरवे कर्म कुर्वन् ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् २५ अधीत्य वेदान् परिसंस्तीर्य चाग्नीनि द्वायज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च ॥ गोब्राह्मणार्थं शस्त्रपूतांतरात्माहतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति २६ वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्च धनैः काले संविभज्या श्रितांश्च ॥ त्रेतापूतं धूममाघ्राय पुण्यं प्रेत्य स्वर्गो देव्यसु खानि भुंक्ते २७ ब्रह्मक्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः क्रमेणैताव्यायतः पूजयानः ॥ तुष्टेऽप्येतेष्वव्य थोदग्धपापस्त्यक्त्वा देहं स्वर्गसु खानि भुंक्ते २८ चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो हेतुं चानुब्रुवतो मे निबोध ॥ क्षात्राद्धर्माद्धीयते पांडु पुत्रस्तत्त्वं राजन राजधर्मो नैयुंक्ष २९ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ एवमेतद्यथा त्वं मामनुशाससि नित्यदा ॥ ममापि चमतिः सौम्य भवत्येवं यथाऽऽस्थमाम् ३० सातु बुद्धिः कृताऽप्येवं पांडवान् प्रतिमे सदा ॥ दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ३१ नदिष्ठमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं भूतेन केनचित् ॥ दिष्टमेव ध्रुवं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योग पर्वणि प्रजागरपर्वणि विदुरवाक्ये चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ ४१ ॥ ॥ समाप्तमिदं प्रजागरपर्व ॥ अथ सनत्सुजातपर्व ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते ॥ तन्मेशु श्रूयतां ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे १ ॥ विदुर उवाच ॥ घृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः ॥ सनत्सुजातः प्रो वाचमृत्युर्नास्तीति भारत २ सते गुह्यान् प्रकाशांश्च सर्वान् हृदयसंश्रयान् ॥ प्रवक्ष्याति महाराज सर्वं बुद्धिमतां वरः ३

शस्त्रपूतः अंतरात्मा चित्तं यस्य गोब्राह्मणार्थं मृत इत्यर्थः संग्रामे हतो वा क्षत्रियः २६ अधीत्य वेदं शास्त्रमिति शेषः त्रेता अग्नित्रयं तस्याः पूतं धूमं आघ्राय पुण्यं पावनं प्रेत्य मृत्वा २७ । २८ क्षात्राद्ध र्माद्धीयतीति पालनरूपात् राज्यादित्यावत् राजधर्मैराज्ये २९ मां अनुशाससि अनुशासि ३० । ३१ । ३२ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ एवं ब्रह्मविद्याधिकारि विशेषणी भूता साधनसंपत्तिः सम्यगुपपादिता तत्र कचित्कचित्प्रसंगात् यतो यतो निवर्तत इत्यादिना संक्षेपेण ब्रह्मविद्या सूचिता तां विस्तरेण श्रोतुं कामो घृतराष्ट्र उवाच अनुकमिति तत्त्वया १ मृत्युः जन्ममरणप्रवाहः ससारः २ सेतुः गुह्यान् गोप्यान् योगकलादीन् । प्रकाशान् शमादीन् । हृदयसंश्रयान् धर्मान् प्रवक्ष्याति ३

वर्णाश्रमक्रममुल्लंघ्य ब्रह्मविद्यां नोपदिशेदित्याख्यायिकामुखेनाह किंत्वमित्यादिना सनातना परनामा सनत्सुजातः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ विधिदृष्टेन शास्त्रादवगतेन कर्मणा मधुपर्कादिना ९ १० विद्याप्राप्तिफलमाह यंश्चुत्वेति ११ विषहेरन् बाधेरन् अमर्षः असहिष्णुता उद्भव उत्कृष्टं स्वर्गं क्षयोदयोतयोर्हेतुभूते पापपुण्ये च १२ ॥ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमा वदीपे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ उद्योगपर्वणिसनत्सुजातीये भाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्संप्रतितनपुस्तकेषु च स्थितान्पाठान्श्लोकांश्च गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते । ततो राजेति । मनीषी शास्त्रसंस्कृतमनीषावान् रहिते एकांते परमां बुद्धिं परविद्यां अथ पराययात दक्षरमधिगम्यते इति श्रुतिप्रसिद्धां प्रच्छ एतेन विषयो दर्शितः । प्रयोजनदर्शयति महात्मा बुभुषन्निति परं ब्रह्म भविष्येति ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवति इति ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मभाषफलकत्वश्रवणात् विदुरे रितं वाक्यं 'सनत्सुजातः प्रोवाचमृत्युर्नास्तीति भारत' इति मृत्युशब्दितस्य बंधस्याभावं श्रुत्वा प्रतिपूज्यासंगत्वात्कपटवतोऽपि मम पापादमयं नास्तीति संतोषं प्राप्य । तेन ज्ञानस्य सर्वकर्मोन्मूलनहेतुत्वं दर्शितं यथोक्तं 'हत्वाऽपि स इमां लोकां ब्रह्मं तिन निबध्यते' इति १

॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः ॥ त्वमेव विदुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ४ ॥ विदुर उवाच ॥ शूद्रयो नावहं जातो नातोऽन्यद्रक्तु मुत्सहे ॥ कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेदतां शाश्वती महम् ५ ब्राह्मी हि योनिमापन्नः सुगुह्यमपि यो वदेत् ॥ न तेन गह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ६ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ ब्रवीहि विदुर त्वं मे पुराणं तं सनातनम् ॥ कथमेतेन देहेन स्यादिहैव समागमः ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ चिंतयामास विदुरस्तमृषिं शंसितव्रतम् ॥ स च तच्चिंतितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत ८ सचैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ सुखोपविष्टं विश्रांतमथैनं विदुरोऽब्रवीत् ९ भगवन् संशयः कश्चिद्घृतराष्ट्रस्य मानसः ॥ योनश्च क्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि १० यंश्चुत्वाऽयं मनुष्येन्द्रः सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥ लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरांतकौ ११ विषहेरन् भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ ॥ अरतिश्चैव तं द्रीचकामक्रोधौ क्षयोदयौ १२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिसनत्सुजातीयपर्वणि विदुरकृत सनत्सुजातप्रार्थने एकचत्वारिंशोऽ ध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो राजा घृतराष्ट्रो मनीषी संपूज्य वाक्यं विदुरे रितं तत् ॥ सनत्सुजातं रहितं महात्मा प्रच्छ बुद्धिं परमां बुभूषन् १ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ सनत्सुजात यदिदं शृणोमि न मृत्युरस्तीति तव प्रवादम् ॥ देवासुराद्या च रन्ब्रह्मचर्यममृत्युवेतत्कतरनुसृत्यम् २ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ अपृच्छः कर्मणाय च मृत्युर्नास्तीति चापरम् ॥ शृणु मे ब्रुवतो राजन्यथैतन्माविशं किथाः ३

प्रश्नमेवाह सनत्सुजातोति । मृत्युरिति ध्रुवं जन्ममृत्युचेतिसाहचर्याज्जन्ममरणप्रवाहरूपो बंध उच्यते सनास्तीति तव प्रकर्षेण वादं पूर्वं कं विदुरादीनां मुखात् शृणोमि । हे सनत्सुजात सनत् सर्वदा सुपूजातं जन्म यस्य नित्यं कुमारत्वेन जरा मरणविश्रजितेत्यर्थः श्रुतिश्चैतदाह 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति । नुतया अमृत्युवेमृत्योरभावाय । एकशतं वर्षाणि भवन् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति बंधनिवृत्त्यर्थो बन्धश्च श्रूयते । न ह्यसतो नित्यनिवृत्तस्यानिवृत्त्यर्थं यत्नो युज्यते । तदनयोः पक्षयोः कतरं त्वमतं सत्यं तद्ब्रूहीति शेषः १ यत् कर्मणा ब्रह्मचर्येण मृत्युर्नास्तीति तेन सत्यस्य बंधस्य साधनेन नाश इति अपृच्छः पृष्टवानसि । यच्चापरं मृत्युः स्वरूपत एव नास्तित्यपृच्छः । एतत्तत्तयोः पक्षयोः परस्परविरुद्धत्वं माविशं किथाः मामंस्थाः । अमृत्युः कर्मणा केचिदिति पाठे कर्मसाध्यं अमृतत्वं उत ज्ञानसाध्यमिति पक्षद्वयोपन्यासः तयोश्चक्रमसमुच्चयपक्षाश्रयेण विरोधभावं मन्वानो माविशं किथा इति ब्रवीतीत्यर्थः ३

अविरोधमेवाह उमेइति । एतस्य एकस्यैवपुंसोऽवस्थाभेदेन उमेऽपि सत्येव हेतुत्रयविधिः । अविद्यावस्थायां बंधः सत्यः कर्मनाशश्च । विद्यावतां तुरज्जूरगवत्कालत्रयेऽपि नास्ति मोहाद्वा समानस्य तु ज्ञानमात्रेण निवृत्तिर्भवतीति भावः । आद्यप्रवृत्तेऽतिपाठे उमेऽपि मतेऽनादिनी नित्येऽत्यर्थः । सिद्धांतमाह मोहादिति निर्मोहानां तु नास्त्येवमृत्युरित्यर्थः । मोहं विवृणोति प्रमादमिति आत्मतत्त्वानवेक्षणं प्रमादः मूलाज्ञानमिति यावत् तदेवमृत्युः 'मृत्युर्वैतमः' इति श्रुतेः । अत्रमादं अवहिततां सम्यगवेक्षणं ज्ञानमिति यावत् । 'ज्ञानं सम्यगवेक्षणम्' इति स्मृतेः । अमृतत्वं अमृतत्वे हेतुः ४ प्रमादात् अज्ञानात् असुराः असुरममाणाः कामक्रोधाद्यासुरवृत्तिभिराक्राताः पराभवमृत्युवशां अभूवन् । तथा अत्रमादात् ज्ञानात् ब्रह्मभूताः पूर्वब्रह्मैव संतः अविद्यायाऽब्रह्मत्वमात्मनो मन्यमानाः विद्याया पुनर्ब्रह्मैव भवन्ति । 'ब्रह्मैव सन्न ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः । सुराश्चेति पाठे सुराः शमदमादिमंतः ब्रह्मभूताः ब्रह्मभावं गता इत्यर्थः । मृत्युरज्ञानं जंतूनां अति संसारसंकटे पातयति न तु व्याघ्रइव दृश्यते कार्यमेवास्य दृश्यते न स्वरूपमित्यर्थः । हियतः अस्य रूपं निरक्षिमाणमपि न उपलभ्यते न हिरज्जूरगोपादनमज्ञानमुरगवद्वृणुं शक्यमित्यर्थः ५ ननु यदि मृत्योः रूपं नोपलभ्यते तर्हि तत्सत्त्वे किं प्रमाणमत आह यममिति । अतः अज्ञानाख्यान्मृत्योरन्यं वमसंज्ञं एकैकमूढाः मृत्युमाहुः । 'अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशं गतं ॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्य यमो वलात्' इति । अस्य व्यतिरेकमुखेन आत्मनिकल्पितत्वमाह आत्मावसन्नमिति आत्मनि प्रतीच्येवाऽवसन्नं लीनं । तेन रज्जूरगादिव द्यमादिकमपि आत्मनिकल्पितमेवेत्यर्थः । आत्मावासमिति पाठे आत्माश्रयमित्यर्थः । यमप्रशमोपायमाह मृतमिति । ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि चर्या आत्मासु संधानं निरस्तासिलकल्पनाजालं अमृतं मोक्षहेतुः योगिनां यमभयं नास्तीत्यर्थः । 'न तस्य रोगो न जरा उमे सत्येक्षत्रियैतस्य विद्धि मोहं न मृत्युः संमतोऽयं कवीनाम् ॥ प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि तथाऽप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि ४ प्रमादाद्वै असुराः पराभवन्नप्रमादाद्ब्रह्मभूता भवन्ति ॥ नैव मृत्युर्व्याघ्रइवाति जंतून् ब्रह्मस्य रूपमुपलभ्यते हि ५ यमं त्वेके मृत्युमतोऽन्यमाहुरात्मावसन्नममृतं ब्रह्मचर्यम् ॥ पितृलोके राज्यमनुशास्ति देवः शिवः शिवानामाशिवोऽशिवानाम् ६ अस्यादेशान्निःसरते नराणां क्रोधः प्रमादो लोभश्च मृत्युः ॥ अहं गते नैव चरन् विमार्गान् चात्मनो योगमुपैति काश्चित् ७ न मृत्युः' इति श्रुतेः । ननु कल्पितस्य यमस्य मृगजलादेरिवार्थक्रियाकारित्वं न युक्तमत आह पितृलोक इति । यादृशो यज्ञस्तादृशो बालिरिति न्यायेन आत्मनिकल्पितगुरुदभावस्य विपनिवर्तकत्ववत् तत्राप्यर्थक्रियाकारित्वमस्तीति भावः । अत्र युक्तिमाह शिव इति शीतोष्णादिव देकस्मिन् सत्यस्य विरुद्धधर्मद्वयस्यासंभवात् तस्मिन्नेव शिवत्वा शिवत्वे रज्ज्वां संपदं द्वा दिवत्कल्पिते इत्यर्थः ५ अस्येति । अस्य यमस्य आदेशादाज्ञातः क्रोधादिरूपो मृत्युर्मरणहेतुर्निःसरति उद्भवति अत्र यथाऽज्ञानाभिमानिनी देवतायमः एवं क्रोधाद्याभिमानिन्योऽपि देवतायमस्य दासभूताः संतीत्यधिदैवमर्थः । अध्यात्मं तु अज्ञानादेव क्रोधादय उद्भवति ततोऽप्यित्यर्थः । ननु यथा आत्मावासमज्ञानं तर्हि तत् आत्मनः पृथक्सिद्धमप्युक्तं सिद्धं वा । अंत्ये मुक्तानामपि पुनर्बन्धापातिः । आद्ये सांख्यप्रकृतिवत्तदनाशापातिरित्याशंक्यमृत्युं विशिनष्टि नराणां अहं गते नैव विमार्गान् चरन्ति जीवानां योऽहंकारस्तेन सह गंतगमनं अहंकारसाहित्यं तेन विमार्गान् अनात्ममान् मार्गान् चरन् विषयान् भुंजान इत्यर्थः मुक्तौ अज्ञानाश्रयस्य अहमर्थस्य चिदाभासस्य नष्टत्वात् ननु द्वादात्मनः सकाशादज्ञानं पुनरुदेति नापि पृथगवतिष्ठत इति भावः । ननु सुषुप्तावहंकारलयोऽपि दृश्यत इत्यत आह नचेति । तदानीमपि सूक्ष्मस्याहमर्थस्य सत्त्वात्तत्र काश्चित् ज्ञानं विना आत्मयोगं उपैति स्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतोऽहंकारनाशात् प्राक् आत्मनः क्रोधादिरूपस्य मृत्योरुदयो युज्यत एवेत्यर्थः । आस्यादेव इति पाठे आस्तेऽस्मिन्नित्यास्यमज्ञानस्याधिष्ठानं अहंकारस्तस्मान्निःसरत इति पूर्ववत् ७

आत्मयोगमावेदोपमाह तेइति । तेनराः मोहिताः क्रोधादिभिरिति शेषः तद्वशे क्रोधादिरूपस्य मृत्योर्वैशेवर्तमानाः संतः इतोऽस्माच्छोकात् प्रेताः गताः संतः तत्र यमलोके पुनरित्यसत्कृद्रमनसूचनार्थं पतंति गच्छंति नरकादाविति शेषः ततस्तान् तत्र गतां अनुदेवा इन्द्रियाणि छ्वेते तत्रैव गच्छंति । 'तमुक्तामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं संवे प्राणा अनूत्क्रामंति' इति श्रुतेः । मृत्प्राणत्यागे इत्यनुशासनाच्च मृत्युरज्ञानं मरणसंज्ञामपि लभते । अयं भावः 'मृत्युरत्यंतं विस्मृतिः' इति स्मृतेरज्ञानं प्रत्यगानंदविस्मारकत्वेन यमश्च प्रत्यक्त्वेन गृहीतस्य देहस्य च विस्मारकत्वेन साभ्यात् द्वयमपि मृत्युशब्दितं । तथा च मुख्यो मृत्युरज्ञानं गौणो यम इति । ननु प्राक् मरणान्मृत्युमयं मृतस्य तु कृतकृत्यतैवास्तित्याशंक्याह कर्मोदय इति भोगप्रदस्य कर्मण उदये सति कर्मफलनो मेऽनुरागो येषां ते तथाभूताः तत्र स्वर्गादौ अनुयांति भोगवासनया पूर्वदेहं त्यक्त्वा गच्छंति अतो मृत्युं न तरंति देहनाशमात्रेण न मुच्यंत इत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'यिं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्तीत्येकेनायमस्तीति चे' इति मृतस्यास्तित्वनास्तित्वे उपलक्ष्य । 'यो निमन्ये प्रपद्यंते शरीरत्वाय देहिनः ॥ स्थाणुमन्येऽनुसंयंति यथा कर्म यथा श्रुते' इति अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति चास्तित्वं देहांतरप्राप्तिचाह अत्र हेतुः सदर्थेति सत्त्वब्रह्म तत्प्राप्त्यर्थो योगः सदर्थयोगः यमाद्यष्टांगोपेतः तस्यानवगमादलाभात् समंतात् ऊर्ध्वाधस्तिर्य्योनिषु भोगयोगेन भोगलिप्सया देही देहाभिमानी प्रवर्तते ९ भोगमेव निंदति तद्वा इति । यत् अस्य पुंसः मिथ्याभूतेषु अर्थेषु शब्दादिविषयेषु योगो रागस्तदर्थगतिः मृत्तिः नित्यास्वाभाविकी तदेव इन्द्रियाणां महामोहनं । अर्थानां मिथ्यात्वं संकल्पकृतत्वात् ते मोहितास्तद्वशेवर्तमाना इतः प्रेतास्तत्र पुनः पतंति ॥ ततस्तान् देवा अनुविष्टुवंते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ८ कर्मोदये कर्मफलानुरागास्तत्रानुतेयांति न तरंति मृत्युम् ॥ सदर्थयोगानवगमात् समंतात् प्रवर्तते भोगयोगेन देही ९ तद्वै महामोहनमिन्द्रियाणां मिथ्यार्थयोगस्य गतिर्हि नित्या ॥ मिथ्यार्थयोगाभिहतांतरात्मा स्मरन्नुपास्तो विषयान् समंतात् १० अभिध्यावै प्रथमं हंतिलोकान् कामक्रोधावनुगृह्याशुपश्चात् ॥ एते बालान्मृत्यवे प्रापयंति धीरास्तु धैर्येण तरंति मृत्युम् ११ सोऽभिध्यायन्नुत्पातितां हि हन्यादनादरेणाप्रतिबुद्ध च मानः ॥ नैनं मृत्युर्मृत्युरिवातिभूत्वा एवं विद्वान्यो विनिहंति कामान् १२ कामानुसारी पुरुषः कामाननुविनश्यति ॥ कामानव्युदस्य धुनुते यत्किंचित्पुरुषोरजः १३ तमोऽप्रकाशो भूतानां नरकोऽयं प्रदृश्यते ॥ मुह्यंत इव धावन्ति गच्छंतः श्वभ्रवत्सुखम् १४

यदाहासपादः । दोषनिमित्तरूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति दोषो रागादिः मिथ्यार्थयोगेन विषयसंगेन अभिहतांतरात्मा व्याधितचित्तः सन्न विषयान् स्मरन् स्मरणपूर्वकं उपास्ते हेतौ शतृप्रत्ययः । स्मरणमेव विषयोपासनाहेतुरतस्तेषां विस्मरणमेव कर्तव्यमित्यर्थः १० तत्स्मरणं दोषमाह अभिध्येति अभिध्याविषयस्मरणं प्रथमं । ततः कामास्तत्प्राप्त्यभिलाषः । केनचित्प्रित्तेन तत्प्रतिहती क्रोधः एते अभिध्यादयः एवं क्रमेण बालान् अजितचित्तान् मृत्यवे मोहाय प्रापयंति । येषु धीराः जितचित्ताः निष्कामास्तु मृत्युं न तरंति । पाठांतरे धर्मयोगाभ्यासं चरंति ११ स इति । सः मृत्युतरणकामः योगीवा अभिध्यायन् आत्मानां चित्तयन् उत्पातितान् कामानेव निहन्यात् । हननोपायमाह अनादरेण तुच्छत्वबुद्ध्या पथिपतितृणवत् रूपादीन् प्राप्तानपि अप्रतिबुद्धमानः अचित्तयन् । येषां विद्वान्भूत्वा कामान्निहंति एनं पुरुषं मृत्युरज्ञानं मृत्युरिव यमइव नातिनश्यते निष्कामस्य मृत्युमयं नास्तीत्यर्थः १२ सकामं निंदति कामानुसारीति विषयार्थो विषयमनुविनश्यति यथोक्तं । 'कुरंगमातं गपतं गभ्रं गभीनाहताः पंच भिरेव पंच' इति । फलितमाह कामानिति । विषयास्त्यक्त्वा रजोदुःखरूपं यत्किंचित्सर्वधुनुतेनाशयति १३ विषये दोषमाह तम इति अयं कामः भूतानां तमः अज्ञानं तत्कार्यकरत्वात् यतः अत्र काश्चो नास्ति प्रकाशो विषयविवेको यस्मिन् स तथा अतएव नरकवदुःखदः । एतदेवाह मुह्यंत इति यथामुह्यंतो मदिरामत्ताः । मुह्यंत इति पाठे ग्रहगृहीताः । पथिगच्छंतः श्वभ्रवत् मृत्युं केशं धावन्ति । तथा कामिनः संसारेवर्तमानाः सुखं सुखप्रदं भार्यादिं प्रति धावन्तीत्यर्थः १४

अमृतवृत्तेः कामेनानभिभूतचित्तस्य पुंसस्तु तृणमयव्याघ्रवत् मृत्युर्यमः किंकुर्यान्न किमपीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् अस्य कामस्य आधुःजीवनं मूलाज्ञानं निर्णुदन् अपनेष्यन् अन्यत् किंचित् काम्यमानं
छयादिकं अमन्यमानः अगणयन् नावीथीतनस्मरेत् । तुच्छत्वबुद्ध्या विषयविस्मरणमेव काममूलोच्छेदे हेतुरित्यर्थः । यदाह वसिष्ठः । 'भ्रमस्य जागतस्यास्य जातस्याकाशवर्णवत् ॥ अपुनस्मरणं
मन्यसाधो विस्मरणं वरं ॥ तथाऽपि तवनस्वास्थ्यं सर्वविस्मरणादृते' इति च १५ यमं त्वेके इत्यत्र आत्मा वसन्नामिति यमोऽप्यात्मानिकल्पित इत्युक्तं तद्याचष्टे सक्त्रो धलोभाविमिति यस्त्वच्छरीरेऽप्यः अहं
प्रत्ययविषयः अन्तरात्मा बाह्यात्मानं शरीरमपेक्ष्य आंतरःचिदचिद्विधिरूपोजीवः समो हवान् अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्माहः अनात्मनि देहादावात्मबुद्धिर्विपर्ययरूपं ज्ञानं तद्वान् क्रोधलोभमृत्युरूपो म
वति । शुक्नलिकान्यायेन स्वयं बंधहीनोऽपि अज्ञानात् स्वात्मानं बद्धं मन्यते तेन कामादिवशो भवतीत्यर्थः । उपसंहरति एवमिति जायमानं मोहादिति शेषः मोहविरोधिनिज्ञानेति षष्ठिष्ठावान्
यमान्निबिभेति । तत्र दृष्टांतः विषये गोचरे तस्य ज्ञानस्य मृत्युर्बंधः विनश्यते । मृत्योर्यमस्य । मर्त्यः देहः । अज्ञानकृतो बंधो ज्ञानेनैव नश्यति न कर्मणोति प्रवृत्तकार्यः १६ अत्र शंक्तेयानिति साधु इज्य
या सोपासनेन अश्वमेधादिना कर्मणा पुण्यतमानं इंद्रलोकाद्यपेक्षया पुण्यान्सनातनान् व्यवहारापेक्षयानित्यान् लोकान् सत्यलोकान् इह वैदे आहुः वेदविदः । तेषां लोकानां परार्थं परार्थत्वं मोक्ष
प्रापकत्वं वेदाः कथयंति । एतत्कर्मणां क्रममुक्तिहेतुत्वं विद्वान् जानन् कर्मकथं ननु उपैति न शरणीकरोति । कर्मभिरेव मोक्षसिद्धौ किं ज्ञानेनेति भावः १७ समाधत्ते एवमिति अविद्वान् एवं त्वदुक्तं क्रमेण तत्र मो

अमूढवृत्तेः पुरुषस्येह कुर्यात्किंवैमृत्युस्तार्णहवास्यव्याघ्रः ॥ जमन्यमानः क्षत्रियकिंचिदन्यन्नाधीयतनिर्णुदन्निवास्यचायुः १५ सक्रोधलोभौ मोहवानंतरात्मा
सवैमृत्युस्त्वच्छरीरेय एषः ॥ एवंमृत्युं जायमानं विदित्वा ज्ञानेतिष्ठन्नविभेतीहमृत्योः ॥ विनश्यते विषये तस्य मृत्युर्मृत्योर्यथा विषयं प्राप्य मर्त्यः १६ घृतराष्ट्र उ
वाच ॥ यानेवाहुरिज्यया साधुलोकान् द्विजातीनां पुण्यतमान्सनातनात् ॥ तेषां परार्थं कथयंतीह वेदा एतद्विद्वान्नोपैतिकथं नु कर्म १७ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥
एवं ह्यविद्वानुपयाति तत्र तत्रार्थजातं च वदंति वेदाः ॥ अनीह आयाति परंपरात्मा प्रयाति मार्गेण निहत्य मार्गान् १८ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ को सौ निधुंक्ते तमजं पुरा
णं स चेदिदं सर्वमनुक्रमेण ॥ किं वाऽस्य कार्यमथ वा सुखं च तन्मे विद्वन्ब्रूहि सर्वं यथावत् १९

क्षपदेउपयाति । तथैव अर्थजातभोगमोक्षाख्यप्रयोजनसामान्यवेदाः ब्रूयति । तथा अनीहोनिष्कामः परात्मा परं अनात्मानं देहादिकं अविद्यया आत्मत्वेन गृह्णन् जीवः परं निर्गुणात्मानं आयाति आभिमुख्येन प्राप्नोति । निष्कामस्तत्तदुपाध्याकारतां त्यक्त्वा निष्कलेन रूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः । अन्यथा तु स एव जीवः मार्गेण सुषुम्नानादृष्ट्या मार्गान्तरतल्लोकप्रापकान् निहत्यानिरस्य ब्रह्मलोकं द्वारापरं प्रयाति । 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति श्रुतेः । तथा च बृहदारण्यके । 'तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते एवमेवेदं शरीरं निहत्य विद्यां गमयित्वा न्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गांधर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मणं वेदितुं कामयमानोऽथा कामयमानो योऽकाभो निष्कामः स्यान्न तस्य प्राणा उक्ता मृत्युत्रैव समवनीयं त इति कामयमानस्य अस्माद्देहादुत्क्रांतस्य देहं मरणेनासद्रूपत्वं नयतः स्वर्णकारदृष्टांतेन पित्र्यगांधर्वादि रूपांतरं कर्तृत्वमुक्त्वा निष्कामस्य पूर्णब्रह्म भावंगतस्य उत्क्रांतिर्निषिध्यते १८ ननु जीवः परं प्राप्नोति चेदन्यस्यान्यात्मताऽयोगात्पर एव जीवत्वं प्राप्नोतीत्युक्तं भवति तच्चायुक्तं अनियोज्यब्रह्मात्मत्वात् परस्येत्याशङ्कते कोसाविति तं परमात्मानं अजं जन्मादिहीनं पुराणं पुराऽपि न वमित्यनेन परिणामित्वेनिरस्तं तादृशं परं कोऽसीनियुक्ते यन्नियोगादयंदुःखादिभारं भवति । नियोजकांतरसत्त्वे तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इति पराऽनवस्येति भावः । ननु पर एव नियोजकांतरं विना इदं सर्वं चेत्तनाचेतनं-

विश्वं । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुतेः क्रमेण भवतीति शङ्कते स चेदिति । एतद्व्ययविक्रिवेति अस्य परस्यावाप्तकामतयानिष्कामस्य किंवा कार्यकर्तव्यमस्ति न किमपीत्यर्थः । प्रयोजनमनुदि
श्यनमंदोऽपि प्रवर्तत इति न्यायेन प्रयोजनं विना परे प्रवृत्तिर्न संभवतीत्यर्थः । ननु लोको बलुलीला कैवल्यमिति न्यायेन लोके निष्प्रयोजनाऽपि चतुरंगादिक्रीडा दृश्यते तद्वत्परस्यापि लीलेव जगत्सृ
ष्टिप्रवेशादिकमित्याशङ्क्या हाथवेति चतुरंगादिक्रीडाऽपि सुखार्थमेव क्रियते न च परस्य सुखलिप्सास्ति न च स्वात्मानं स्वयमेव संकटे पातयतः सुखं वाऽस्तीति न परस्य स्वतः सृष्टौ प्रवृत्तिः संभवति ना
पितेन सह जीवस्या भेदः संभवति । जीवापरयोर्भेदे तु जीवा दृष्टानुरोधेन राजवत्परो जीवभोगार्थं सृष्ट्या द्रष्टुं प्रवर्तते स्वकृतमर्यादा परिपालनार्थं चेति युज्यतेऽतः न तयोरभेदः संभवतीत्यर्थः १९ उत्त
रमाह दोष इति विभेदयोगे विशेषेण भेदो ययोस्तौ विभिन्नौ तयो योगे अभेदे च एकैक्यमहान् दोषः अन्यस्यान्यात्मत्वासंभवात् । अतो जीवपरयोस्तात्त्विको भेदो न युक्त इत्यर्थः । किं हि अनादियोगे
न न अतुंशीलमस्येत्यनादिर्भोग्यवर्गः स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकानि क्षेत्राणि तैः सह योगेन संबन्धेन पुंसः परस्मात्सकाशात् नित्याः जीवाः घटाकाशजलचंद्रादिन्यायेन भवंति । तथा तेन औपाधि
केन भेदेनास्य आधिक्यं किंचिदपि न अपैति ना हि जलचंद्रे कंपमाने मुख्यश्चंद्रः कंपते । नापि घटाकाशे चलति मुख्ये आकाशे चलनं संभाव्यते । तथा च श्रुतयः । 'एक एव तु भूतात्मा भूते भूते प्रकाशते ॥
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत् । यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुवैकोऽनुगच्छन् ॥' उपाधिना क्रियते भेद रूपो देवः क्षेत्रेष्वेव भजोऽयमात्मा । घटसंवृतमाकाशं नीयमानेन यथा घटे ॥
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो न भोपमः' इत्याद्या औपाधिकं जीवपरयोर्भेदं दर्शयन्ति । एकधेति ईश्वररूपेण बहुधेति जीवरूपेण एक एव शुद्धः जलाशयतरंगध्वज इत्याद्यश्रुतेरर्थः ।

सनत्सुजातलवाच ॥ दोषोमहानत्रविभेदयोगेह्यनादियोगेनभवंतिनित्याः ॥ तथाऽस्यनाधिक्यमपैतिकिचिदनादियोगेनभवंतिपुंसः २० यएतद्वाभगवान्स
नित्योविकारयोगेनकरोतिविश्वम् ॥ तथाचतच्छक्तिरितिस्ममन्यतेतथार्थयोगेचभवंतिवेदाः २१

एवंच जीवेशभेदप्रयुक्तः सर्वोऽपि व्यवहारः सेत्स्याति न च परांतरकल्पनाऽवतरतीति सिद्धं । कथं भूतेन अनादियोगाख्ये नक्षेत्रसंबन्धेन अनादियोगेन अनादिना आदिशून्येनाज्ञानेन हेतुना योगः संबन्धोऽस्य सोनादियोगस्तेन भवति जन्मादिभाज इति शेषः । पुंसः पुमांसः अज्ञानयोगोत्थः क्षेत्रयोग इत्यर्थः १० जीवेशयोर्भेदं निरस्य प्रपञ्चस्यापि परमेश्वरात् पृथक् सत्त्वं वारयति यत्तद्वेति वाशब्द उपमार्थं यद्वति पुंस्त्वं विधेयापेक्षया एतत्पारिदृश्यमानं जगत् यज्जगदिवभातिसनित्त्वं विकारी भगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नः परमात्मैव वाशब्दो मिथ्यात्वद्योतकः तथा हि । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति' अहमद्यस्वप्ने गजमिवाद्राक्षमिति वेदलोके च मिथ्यार्थानुवादेऽवशब्दः प्रयुज्यते । श्रुतिश्च 'इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं विश्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्याद्या । प्रपञ्चस्य ब्रह्मानन्यत्वमाह विकारोऽनृतं भायात् योगेन विश्वं करोति स्वे प्रेक्षालवन्न तु कनककुण्डलबज्रगद्गदह्रस्वः परमार्थतो विकारविकारीभावोऽस्ति । ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वापत्तेरित्यर्थः । ननु नित्यं परिणामि च प्रधानं स्वतंत्रमेव जडस्य जगतो जडभेदकारणमस्तु सादृश्यात् ननु चेत्तन्वे लक्षणयादित्याशङ्क्याह तथा च तच्छक्तिरिति तथा चेत्तैव प्रकारेण स्वात्मानि स्वप्रवज्जगदवभासयंती तस्य परमात्मनः शक्तिस्तदनन्याऽस्तीति वेदोऽपि मन्यते स्म तथा च श्रूयते । 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्' इति । 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' इति च । ननु भोग्यत्वात् शक्तिः आत्मनः स्वं भोक्तृत्वादात्मा तत्त्वामी । तथा च तयोर्भेद इत्याशङ्क्याह तथा चेति शक्तिर्हि न शक्तिमतः पृथग् दृष्टा बन्धेरिव दहनप्रकाशनशक्तिः । वेदा अपि 'बहुस्यां प्रजायेते'ति सच्चत्यच्चाभवत्' इत्यादयः । चकाराहो केशकिग्रहोऽपि तादृशार्थयोगे शक्तिशक्तिमतो रभेदेन संबन्धे प्रमाणं भवतीत्यर्थः ११

एवंजीवेशयोरभेदाजगतोभित्यात्वाजगज्जन्मादिनिमित्तभूतायाः प्रकृतेर्ब्रह्मानन्यत्वाच्चब्रह्माद्वैतसिद्धेः । तेनमृत्युर्नास्तीतिपक्षःस्थितः । येषांभतेकमेणामृत्युनाशस्तेषामपिकममुक्तिप्रणाद्या कर्मणांभोक्षहेतुत्वंचस्थितां येकेचित्तुअस्मिन्मोक्षोनिमित्तं धर्मान् आभिहोत्रादीनिकर्माणिनाचरन्ति किंतुमोक्षार्थसंन्यासमेवकुर्वन्ति येकेचित्कममुक्त्यर्थकमार्णयेवउपासनासहितानिकुर्वन्ति येषां तादृशोमहान्धर्मोनास्ति किंतुअल्पपुण्याभिहोत्रादिनिंत्यानुष्ठानात्मकोऽस्ति तेषामपिसधर्मःपापेनरागादिदोषेणहृष्यते उतधर्मएवपापंहंतीतिप्रभार्यः २२ उत्तरमाह उभयमिति तत्रमोक्षेउभयसंन्यासःसोपासनकर्मचउपयुज्यते । तथाधर्मस्यफलंस्वर्गःचित्तशुद्धिर्वा । इतरस्यअधर्मस्यपापस्य नित्यकर्मत्यागस्यवाफलंनरकः उपयुज्यतइति २३ इदमेवसंग्रहवाक्यविवृणोति तस्मिन्स्थितावितिद्व्याभ्यां उभयसंन्यासःसोपासनकर्मच तस्मिन्मोक्षेस्वस्वरूपेस्थितौस्थितिनिमित्तनित्यंअविचलं वाशब्दएवार्थः । तयोर्विशेषमाह ज्ञानेनेति संन्यासपूर्वकेणज्ञानेनब्रह्मविद्यासिद्धिनित्यनिर्मुक्तब्रह्मप्रतिहांति अनृतजडदुःखादिप्रातिकूल्येनसच्चिदानंदात्मकंगच्छतिप्राप्नोति । इतरव्रगत्यर्थत्वंज्ञेयं । तथासोपासनेनकर्मणा अन्यथासिद्धाद्विपरीतसाध्यपुण्यप्रशस्तंदेवतादिभावंउपैति यतःदेहीदेहाभिमानीभवति तथागतंतेनप्रकारेणस्थितंसिद्धंनरदेहाभिमानजंपापमपिकदाचित्उपैति । देवमावंप्राप्तोऽपिकदाचिन्मुच्यते अन्यथाजयविजयादिवत्ततोऽप्यत्यपीतिज्ञानमेवश्रेष्ठमितिभावः २४ फलधर्मस्यैवतरस्यचेत्युत्तराद्विवृणोति गत्वेति उभयपुण्यस्यपापस्यचफलंस्वर्गनरकाख्यं तच्चअस्थिरंक्षयिष्णु गत्वाप्राप्य पुनरास्मिन्लोके कर्मणा ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ येस्मिन्धर्मात्राचरन्तिहोकेचित्ताधर्मान्कोचेदिहाचरन्ति ॥ धर्मःपापेनप्रतिहन्यतेस्विदुताहोधर्मःप्रतिहंतिपापम् २२ ॥ ॥ सनत्सुजातउवाच ॥ ॥ उभयमेवतत्रोपयुज्यतेफलधर्मस्यैवतरस्यच २३ तस्मिन्स्थितौवाऽप्युभयंहिनित्यज्ञानेनविद्वानप्रतिहंतिसिद्धम् ॥ तथाऽन्यथापुण्यमुपैतिदेहीतथागतंपापमुपैतिसिद्धम् २४ गत्वोभयंकर्मणायुज्यतेस्थिरंशुभस्यपापस्यसचापिकर्मणा ॥ धर्मेणपापंप्रणुदतहाविद्वानधर्मोवलीयानीतितस्य सिद्धिः २५ ॥ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ यानिहादुःखस्यधर्मस्यलोकान्दिजातीनांपुण्यकृतांसनातनान् ॥ तेषांक्रमान्कथयततोऽपिचान्यत्रैतद्विद्वन्वेनुमिच्छामिकर्म २६ ॥ ॥ सनत्सुजातउवाच ॥ ॥ येषांव्रतेऽथविस्पर्धाबलेबलवतामिव ॥ तेब्राह्मणाइतःप्रेत्यब्रह्मलोकप्रकाशकाः २७

पूर्वसंस्कारानुगुणेनतच्चयोन्युचितेनयुज्यते योगंप्राप्नोति । कर्मकृत्वातत्फलंभुक्तापुनःकर्मैवकुर्वतेतेनकर्मपाशान्मुच्यतेइत्यर्थः । यद्यप्येवंतथाऽपिसचापिकर्मयोगी कर्मणाधर्मेणधर्मरूपेण पापंप्रणुदतिदूरीकरोतिविद्वान् । मूढस्तु कर्मणःफलंस्वर्गपश्वादि कमेवेच्छतीतिभावः । अतोहेतोर्धर्मोवलीयान्नस्वधर्मः । इतिहेतोस्तस्यधर्मकुर्वतःसिद्धिः कालेनरागादिदोषनाशद्वारा मोक्षोऽप्यस्तीत्यर्थः । विद्धीतिपाठेसिद्धिमितिशेषः २५ काम्योधर्मःपापंचबंधहेतुर्नित्यधर्मजंपुण्यंमोक्षहेतुरितिमन्वानःपृच्छति यानिहादुरिति । 'अपामसोमममृताअभूम । अन्नयश्च हवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंमवाति । यस्यैतेऽष्टावत्वारिंशत्संस्काराःसब्रह्मणःसायुज्यंसलोकतांगच्छति' इत्याद्याःश्रुतयःस्मृतयश्च पुण्यकृतांदिजातीनांस्वधर्मस्यफलभूतान्सनातना भित्त्यान्लोकान्आहुः तेषांक्रमान् धर्मतारतम्येनउच्चनीचभावंकथय । ततोऽपिचान्यान्निरातिशयान्प्रत्यगानंदरूपान् बहुत्वंपूजायां मोक्षसुखंचकथय । एतत्स्वधर्मोदन्त्यस्त्वामाविक प्रवृत्तिविषयभूतनिषिद्धकाम्यंचकर्मवेदितुंइच्छामि एतेनस्वस्यवैराग्यंदर्शितं प्रकृतेचतदुपयोगोस्तीतिज्ञेयम् २६ उत्तरमाह येषामिति व्रतेषामनियमादिरूपेविस्पर्द्धाअहमन्येभ्योऽधिकंयमादीन्साधयिष्यामि अहमन्येभ्यइतिसंधर्षः । विश्वाभिवादिवत्तपस्याभिनिवेशइतियावत् । बलवतांमह्नादीनामिवतेयोगिनःब्राह्मणाःसगुणब्रह्मविदइतोदेहात्प्रेत्यगत्वा ब्रह्मलोकेतेजस्विनः पूज्यामवन्ति । ततोमुक्तिचब्रह्मणासहप्रामुख्यं । तथाचस्मर्यते । ' ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे ॥ परस्यतिकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदम्'इति २७

सर्वधर्मश्रेष्ठस्ययोगधर्मस्यफलमुक्ताइज्यादिधर्मस्यफलमाह । येषामिति । अहमेवयज्ञादीन्सर्वोत्कर्षेणानुतिष्ठेयमितिप्रेषामाग्रहः तेषांतत्तज्ज्ञादिकंज्ञानस्यसाधनंविदिषोत्पादनद्वाराभवति तथाचश्रुतिः । 'तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेनदानेनतपसाऽनाशकेन'इति । त्रिविष्टपदेवलोकंननुसत्यलोकं । विविदिषाद्यर्थमपिकर्मानुतिष्ठतांआनुषंगिकंस्वर्गफलमपिभवतीत्यर्थः यदाहापस्तंबः । 'तद्यथाऽप्येफलार्थनिर्मितेछायागंधइत्यनूपद्येते एवंधर्मचर्यमाणमर्थानुत्पद्यते'इति २८ येतुअकरणेप्रत्यवायंमत्वाधर्मार्थमेवधर्ममनुतिष्ठन्ति नज्ञानार्थनापिस्वर्गार्थं तानाह तस्येति तस्यधर्मस्यसमाचारंसम्यगनुष्ठानं वेदविदोवैदिकत्वाभिमानिनोजनाःसम्यगित्याहुः । ननुततःकिंचिदैहिकमामुष्मिकंवाफलंकामयते । पुनर्जनंएनान्नजनान्भूयिष्ठंअत्यंतंनमन्येतनमानयेत् किंचित्तुमानयेदेवेत्यर्थः । तमेवविशिनष्टि बाह्यांआत्मानिवर्णाश्रमवयोवस्थाभिमानित्वात्बहिर्मुखं वैदिकत्वान्निष्कामत्वाच्चआभ्यंतरं । यतःअकामहतस्यश्रोत्रियस्यकामोपमदं तारतम्येन हिरण्यगर्भादवाचीनानांमानुषादीनामानंदगणनायांउत्तरोत्तरशतगुणितायां सएकइंद्रस्यानंदःसएकःप्रजापतेरानंदःइतिप्रतिपर्यायं श्रोत्रियस्यचाक्रमहतस्य इतिआनंदोत्कर्षः श्रूयते २९ एवंयोगिनामात्मविविदिषूणानिष्कामवर्णाःअमाभिमानिनांचधर्मःउत्तममध्यमाधमभावेनप्रोक्तः । संप्रतिअहिंसाप्रधानान्योगिधर्मानाह यत्रमन्येतेति यत्रगृहेऽन्नपानंचब्राह्मणस्य संन्यासिनःभूयिष्ठमस्तीतिमन्येतजानीयात् तत्तद्व्यप्यजिवेत्प्राणयात्रांकुर्यात् । नक्षीणवृत्तिगृहस्थपीडयेदितिभावः । प्रावृषिवर्षाकालेगृणंचउलपःउच्छिन्नतरंतृणं । 'उलपोनस्त्रीगुल्मिन्याना

येषांधर्मेचविस्पर्धातेषांतज्ज्ञानसाधनम् ॥ तेब्राह्मणाइतोमुक्ताःस्वर्गंयांतित्रिविष्टपम् २८ तस्यसम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदोजनाः ॥ नैनंमन्येतभूयिष्ठंवाह्यमाभ्यंतरंजनम् २९ यत्रमन्येतभूयिष्ठंप्रावृषीवत्तृणोलपम् ॥ अन्नपानंब्राह्मणस्यतज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ३० यत्राकथयमानस्यप्रयच्छत्यशिवंभयम् ॥ अतिरिक्तमिवाकुर्वन्सश्रेयान्नेतरोजनः ३१ योवाकथयमानस्यह्यात्मानंनानुसंज्वरेत् ॥ ब्रह्मस्वंनोपभुंजीततदन्नंसमतंसताम् ३२ यथास्वंवांतमश्रातिश्चावैनित्यमभूतये ॥ एवंतेवांतमश्रंतिस्ववीर्यस्योपसेवनात् ३३ नित्यमज्ञातचर्यामेइतिमन्येतब्राह्मणः ॥ ज्ञातीनांतुवसन्मध्येतंविदुर्ब्राह्मणंबुधाः ३४ कोह्यनंतरमात्मानंब्राह्मणोहंतुमर्हति ॥ निर्लिङ्गमचलंशुद्धंसर्वद्वैतविवर्जितम् ३५

तृणांतरे'इतिमेदिनी । तृणोदकशितिपाठांतरं नानुसंज्वरेत्तद्व्याधयाआत्मानंनपीडयेदित्यर्थः ३० यत्रदेशेअकथयमानस्यस्वमाहात्म्यंअप्रकाशयतः अशिवममंगलंभयंप्रयच्छति सप्तम्यंतमिदं भयप्रदेऽपिदेशेस्थित्वासत्यपिसामर्थ्येनतत्रत्यजनमध्येआत्मानंस्वविद्यादिनाअतिरिक्तमधिकमिवअकुर्वन् स्वोत्कर्षमप्रकाशयन् योजनोभवतिसश्रेयान्प्रशस्ततरः । परपीडांमानंचत्यजेदितिश्लोकद्वयार्थः ३१ ईदृशेनकस्यान्नंभोक्तव्यंतमाह यइति यःपुमान्आत्मानंकथयमानस्यमौडिदर्शयतो नरस्योपरि नानुसंज्वरेत्परोत्कर्षद्वानसंतप्येत् । तथाब्रह्मस्वं'यतिश्चब्रह्मचारीचपक्वाब्रह्मिणानुभौ'इतिस्मृत्येत्यादिभ्योऽदत्त्वा यद्भोजनंतद्वह्मस्वभोजनंअकुर्वन्श्रयोभवति तदन्नंतस्यान्नसतांसमतं । असूयारहितस्यश्रद्धापूर्वकंप्रयच्छतएवान्नंभोज्यमित्यर्थः ३२ श्वाशुनकः तेसंन्यासिनःस्ववीर्यस्यस्वपांडित्यस्यउपजीवनात्पांडित्यादिकंप्रकाशयमिच्छान्नयतिर्वाताशीभवतीत्यर्थः ३३ यःब्राह्मणःब्रह्मविदज्ञातीनांमध्येवसन्नपि ज्ञातयो मेमम नित्यंअज्ञातचर्यायाभिस्ताअज्ञातचर्याःसंतुइतिमन्येत ज्ञातयोमेयोगगतिमाज्ञासिपुरितियस्यप्रच्छन्नतेजसोमतिः तंब्राह्मणंब्रह्मिष्ठंबुधाःतल्लक्षणज्ञाःविदुः ३४ ईदृशांचर्याविनाअनंतरंउपाधिकृतव्यवधानशून्यंआत्मानंप्रत्यंचनिर्लिङ्गंअनुमानाद्यगम्यं अचलंव्यापकं शुद्धंसंमं सर्वद्वैतविवर्जितंसजातीयविजातीयस्वगतमेवशून्यं हंतुंगंतुं हंतर्गत्यर्थत्वमत्रज्ञेयं ज्ञातुमित्यर्थः कोऽहंतिनकोऽपीत्यर्थः ३५

तस्मादब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादेरीदृश्यावतः कर्मणिषष्ठी क्षत्रियमपि ब्रह्मस्वप्रकाशेनावसति अधिकृतं भवति येन सोऽप्यात्म नो ब्रह्मभावं पश्यतीति सार्धं लोकोवाक्यं पाठांतरं तु सुगमं ३५ आ
त्मानानेदोषमाह यदिति अन्यथा आत्मत्वेन मासमानाद्देहादेर्विपरीतं संतं अन्यथा कर्त्रादिरूपं शेषं स्पष्टं ३७ आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायमाह अश्रांत इति अश्रांतः श्रमहीनः यतः अनादाता आदा
नशून्यः निष्परिग्रह इत्यर्थः अतएव संमतः शिष्टानां निरुपद्रवश्च स्वयं भवति तथा शिष्टोऽपि शिष्टवत्तस्यात् शिष्टत्वं न प्रकाशयेत् । पाठांतरे अशिष्टवत्तयेष्टाचरणकृतस्यात्किं तु शिष्ट एव वेदि
कर्मणादापरिपालनपर एव स्यात् । कविः क्रांतदर्शी ३८ मानुषे विते च क्षुद्राह्वनदारादिरूपे विषये अनादयाः दारिद्र्याः सर्वसंगत्यागिन इत्यर्थः । देवे विते श्रोत्रग्राह्ये पारलौकिके धर्मादौ आदयाः संप
पन्नाः तथा कर्ता ईश्वरोपासनायां । सकृत् कुर्वतेत्युपासनायामपि कृतशब्दप्रयोगदर्शनात् वैराग्यपूर्वक कर्मोपासनानुष्ठानपरानिर्भया भवतीत्यर्थः तनुं स्वरूपं ३९ सर्वकृतुभ्यो ब्रह्मज्ञानमेव श्रेष्ठमि
त्याह सर्वानिति स्विष्टं शोभनं दृष्टं दिव्यरूपं नृपानादिकं येनागेन प्रीताः संतो यजमाना यत्कुर्यात्तिते स्विष्टकृतो देवाः तान्सर्वानुर्योऽश्वमेधांत सकलकृतुकर्तविद साक्षात्कुर्यात्सोऽपि ब्राह्मणस्य ब्रह्म
विदः समानो न भवति तत्र हेतुः तस्मिन्निति यतः तस्मिन् स्विष्टे निमित्ते स्वयं प्रयतते यत्र ब्रह्म भवति अयं भावः । स्विष्टं क्रियासाध्यत्वादनित्यफलं ब्रह्म तु स्वतः सिद्धमेवाभिव्यज्यत इति तज्ज्ञानफल

तस्माद्विषयस्यापि ब्रह्मावसाति पश्यति ३६ योऽन्यथा संतमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ३७ अश्रांतस्याद
नादाता संमतो निरुपद्रवः ॥ शिष्टो न शिष्टवत्तस्या ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कविः ३८ अनादयामानुषे विते आदया देवै तथा कर्तौ ॥ ते दुर्धर्पा दुष्प्रकंप्यास्ता न्विद्या
ब्रह्मणस्तनुम् ३९ सर्वान् स्विष्टकृतो देवान् विद्याद्यहं कश्चन ॥ न समानो ब्राह्मणस्य तस्मिन् प्रयतते स्वयम् ४० यमप्रयतमानं तु मानयति समानितः ॥
न मान्यमानो मन्येत न मान्यमभिसंज्वरेत् ४१ लोकः स्वभाववृत्तिर्हि निमेषोन्मेषवत्सदा ॥ विद्वांसो मानयंतीह इति मन्येत मानितः ४२ अधर्मनिपुणामू
ढालोके माया विशारदाः ॥ न मान्यमानयिष्यंति मान्यानामवमानिनः ४३ नवैमानं च मौनं च सहितौ वसतः सदा ॥ अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः
४४ श्रीः सुखस्येह संवासः साचापि परिपंथिनी ॥ ब्राह्मी सुदुर्लभा श्रीर्हि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ४५

भूतो भोक्षोऽपि स्वतः सिद्धत्वा भित्त्य इति न स्विष्टं ब्रह्मज्ञानसममिति ४० यमिति यं अग्रयतमानं निरारंभं यादृशं मानयति देवादयः स एव ब्रह्मात्मवित् मानितो भवति यंतु यज्ञादिकर्ता यमिति
मानयति स देवानां पशुरमानित एव तथा च श्रुतिः । 'अथ योन्वा देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदयथा पशुरेव स देवानाम्' इति । उपास्ते यज्ञादिना तर्पयति ततो हेतोः आत्मानमन्ये
मान्यमानमपि मान्यं न मन्येत नापि अभिसंज्वरेत् अवमाने सतीति शेषः नकारो भिन्नक्रमः ४१ लोकः स्वभावादेव मां मानयति न तु मयि मानयोग्यताऽस्तीति मत्वा दर्पनप्राप्त्यादित्याह लोक इति
४२ येन मानयंति तेऽपि पशुवन्निर्विकत्वा दुपेक्षया एव न तु दंडनीया इत्याह अधर्मेति ४३ नवा इति मानं क्लीबत्वमपि मुनेः कर्ममौनं योगिचर्या मानार्थिनां परलोकोदुःसंपादः परलोकार्थिनां मौ
निनां च इह लोकोदुःसंपाद इति भावः ४४ श्रीरिति घनाभिजने श्वरूपालक्ष्मीः सुखस्य मानरूपस्य संवासोऽधिष्ठानं तथाऽपि सा परिपंथिनी चोरतुल्या परलोकस्य नाशिनी योगिनां तु सुतराम
निष्करीत्यर्थः । ब्राह्मी ब्राह्मणस्य योग्या श्रीः ऋग्यजुः सामात्मिका । 'ऋचः सामानियजुः' पिसाहि श्रीरमृता सताम्' इति श्रुतेः । प्रज्ञाहीनेन ऋगादीनां रहस्यं न प्राप्नुं शक्यमित्यर्थः ४५

तस्य ब्राह्मणस्य द्वाराणि प्राप्ति साधनानि दुराधराणि दुःसंरक्षणी । सत्यं यथार्थं भाषणं आर्जवं अवक्रता । इह लोकापवादमयं । दमई द्विगुणग्रहः । शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यां आंतरं तु मनः
शुद्धिः । विद्यावेदशास्त्राधिगमः । यथेति एतेषु सत्सु अनादिवासनया आगतोऽपि मोहो यथावन्न प्रभवति । यन्मानमोहप्रतिबंधकानीति पाठे स्पष्टोऽर्थः ४६ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये
भारतभाष्ये दीपे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ पूर्वाध्यायति मौनं ब्राह्मी श्रीः सत्यादिषु च मोहात्मकस्य मृत्योः प्रतिरोधकान्त्युक्तं तान्धेव प्रश्नपूर्वकं विवरीतुमध्यायांतरमारभते कस्यैप
मौन इत्यादि न्यासपूर्वकं स्वीक्रियमाणो मुनेर्धर्मो मौनं भ्रजः कस्य प्रयोजनस्यार्थे इत्येकः प्रश्नः । लोकप्रसिद्धेर्वाज्ञेयमोवा । 'अमौनं च मौनं च निर्विद्याय ब्राह्मणः' इति श्रौतप्रसिद्धे रमौनशब्दि
तात्पाडित्यबाल्यापरपर्यायात् श्रवणमननाख्यातद्वयादन्यत्तत्समनियतं निदिध्यासनं वा मौनशब्दितं तयोर्मध्येऽत्र कतरमौनशब्दाभिधेयमिति द्वितीयः । तस्य च भावं स्वलक्षणं ब्रूहीति
तृतीयः । तेन मौनेन विद्वान् मौनं मनः प्राणैर्द्रियक्रियाणां निरवशेषोपरमं निर्विकल्पं पदमिति यावत् तदुत्तु अपियातीति चतुर्थः । कथं वा केन प्रकारेण मौनमाचरंतीति पंचमः प्रश्नः १ पंचाना
मपि प्रश्नानां तत्रेणोत्तरमाह यत इति । यस्माद्धेतोः ए न प्रत्यगात्मानं मनसा सह वेदाननुप्रविशंति । 'यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह' इति वाङ्मनसातीतत्वं श्रुतेः । ततो हेतोः मौनामिति
एतन्नामेत्यर्थः । एतेन वाङ्मनसातीतपदप्राप्तिमौनस्य प्रयोजनं तच्च वागादिबाह्यैर्द्रियानि ग्रहणं मनोनिग्रहं तेषां तेन चक्रमाद्वाह्याभ्यंतरप्रपंचयोरभानं तेन चाभानेन प्राप्यं वाङ्मनसातीतं
द्वारा पितस्येह वदंति संतो बहु प्रकाराणि दुराधराणि ॥ सत्यार्जवेहीर्दमशौचविद्यायथानमोहप्रतिबोधनानि ४६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ कस्यैपमौनः कतरं नु मौनं प्रब्रूहि विद्वन्निह मौनभावम् ॥ मौनेन विद्वानुतयाति मौनं कथं मुने मौनमिहाचरंति १
॥ सनत्सुजात उवाच ॥ यतो न वेदामनसा सहैनमनु प्रविशंति ततोऽथ मौनम् ॥ यत्रोत्थितो वेदशब्दस्तथाऽयं स तन्मयत्वेन विभाति राजन् २ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥
ऋचो यजुंषियो वेदसामवेदं च वेदयः ॥ पापानि कुर्वन्पापेनालिप्यतोर्किं नालिप्यते ३ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ नैनं सामान्यं चोवाऽपिन यजुंष्यविचक्षणम् ॥ त्रायंते
कर्मणः पापान्न ते मिथ्या ब्रवीम्यहम् ४ नच्छंदासि वृजिना तारयंति मायाविनं मायया वर्तमानम् ॥ नीडं शकुं ताड्य जातपक्षाश्छंदांस्येनं प्रजहत्यंतकाले ५

पदमिति प्रश्नश्चतुष्टयस्योत्तरमुक्तं भवति । पंचमप्रश्नस्योत्तरमाह यत्रोत्थित इति यत्र अधिष्ठाने भूमब्रह्मात्मनि वेदशब्दस्तथा अयमिति लौकिकशब्दश्च उत्थितः क्षेत्रे अंशुरइव समुद्रे तरंगइव
चाविर्भूतः स भूतात्मा तन्मयत्वेन शब्दमयत्वेन विभाति प्रकाशते हेराजन् । अयं भावः वेदशब्देन वेदस्य सारतरः प्रणवः 'भूरित्येव ऋग्वेदादजायत भुव इति यजुर्वेदात्स्वारितिसामवेदात्ता
निष्कृताण्यभ्यतपतेभ्योऽमितेभ्यस्त्रयो वेणां अजायंता कारुकारोमकार इति तानेकधा समभरत्तदेतदोमिति' ब्रह्मचब्राह्मणात् । तस्य च प्रणवस्य 'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति' सार्वान्मय्यश्रुते
स्तन्मात्राणां च अकारोकारमकराणां कमात्स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचवाचकानां वाच्यवाचकयोरभेदात्पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरप्रविलापने गुरुत्तुक्त्या क्रियमाणे स्थूलस्य जगतः सुक्ष्मे लवणोदकन्या
येन प्रविलयो भवति । तथा सूक्ष्मस्य कारणे कारणस्य तुरीयेर्धमात्रावाच्येऽमात्राख्ये 'शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यते' इति श्रुतेर्भलिताखिलद्वैतमाने वाङ्मनसातीति प्रविलयो भवति अतः प्रण
वाख्यशब्दमयत्वेन तद्वाङ्मनसातीतं वस्तुमातीति युक्तमिति २ ननु यदि वेदशब्दमयत्वेन तद्वाङ्मनसातीतं पदं भाति तज्ज्ञानाच्च । 'यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते वहांस्य सर्वेषां मानः
प्रदूयते' इति श्रुतेः सर्वपापनाशश्च भवति तर्हि मौनहीनस्यापि ऋगाद्यभ्यासेन तदुभयं भाविष्यतीत्याशं कते ऋच इति ३ अविचक्षणं वाङ्मनसनिग्रहासमर्थम् ४ छंदांसि वेदाः वृजिनात्पा
पात् । ननु 'अथागमो यां यां देवतां निराहृतस्यास्तस्यास्ता द्वाव्यमनुभवति' इति वचनात् 'यं यं वाऽपि स्मरन् भावं' इति स्मृतेश्च नित्याभ्यासादंतकाले यदैवत्यं मंत्रं स्मरति तदैवताता द्वाव्य
मस्य भाविष्यतीति किं वाङ्मनसनिग्रहं रूपेण मौनेनेत्याशंक्याह नीडमिति मौनाभावेऽंतकाले छंदांस्येव न स्फुंतीत्यर्थः ५

धर्मस्वाभाविकं । 'शमोदमस्तपःशौचं क्षांतिरार्जवमेव च ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्ति कथं ब्रह्म कर्म स्वभावजम्' इति गीतासूक्तं विना प्रलापः । 'ऋग्यजुः सामाग्निः पृतो ब्रह्म लोके महीयते । यावती वै देव तास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति' इति ब्राह्मणानां माहात्म्यप्रख्यापकोऽनर्थको वाक्यसंदर्भः प्रवृत्त इति शेषः सनातनोऽनादिः ६ उत्तरमाह तस्येति । 'अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतच्च दृग्बेदो यजुर्वेदः सामवेद' इत्यादि श्रुतेर्यस्य प्रलापोऽयं वेदशास्त्रादिप्रपञ्चस्तस्यैव परमात्मनः स्वयं अव्यक्तस्य नामरूपात्मनाऽव्याकृतस्य स्वरूपं इदं जगद्भाति । नामादिविशेषरूपैरिति त्वं भावे तृतीया । नामरूपात्मको यो विशेषस्तदात्मकस्वरूपस्येत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियता सौ नामाऽयमिदं रूपः' इतीति हेमदानुभावानिर्दिश्य 'द्वे वाव ब्रह्मणोरूपे मूर्ते चैवामूर्ते च' इत्यादिना कृत्स्नं दृश्यमदृश्यं च विश्वं ब्रह्मरूपत्वेन निर्विश्य ब्रह्मैवेदमिति सन्ध्यक्प्रवदन्तीत्यध्यारोपप्रसंगे । अपवादप्रसंगे च तत्तद्ब्रह्म विश्वस्मान्मूर्तामूर्तात् विरूपमेवैरूप्यं विलक्षणं उदाहरन्ति वेदा एव 'अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादन्यत्परमस्तीति नेति' इत्यादयः । अत्र नेति नेतीति नञ्द्वयेन प्रकृतेर्मूर्तामूर्ते निषिद्धय शून्यशेषत्वे प्रसक्ते एतस्मादात्मनोऽन्यत्परं कार्यकारणं वाऽतिरिक्तेनास्तीति हेतोर्नेतीत्युच्यते न तु शून्यमवशेष्यत इति श्रुत्यैव ब्रह्मणो विश्ववैरूप्यमुक्तं । तत्तत्त्वप्रभवत्वेन वेदो मान्यस्तं वेदोक्तमार्गान्नुष्ठानेनावजानतो वेदाध्ययनमपि निष्फलं भवति । भगवदाज्ञाभंगदोषादिति भावः श्रूयते च । न तस्य वाच्यपि भागो अस्तीति । देहाद्यात्मबुद्ध्या परमात्मानास्तीति मत्वा तं त्यजतः वेदोच्चारणमात्रसंभवेऽपि फलांशो नास्तीति ।

॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ नचेद्वेदाविनाधर्मत्रातुंशक्ताविचक्षण ॥ अथकस्मात्प्रलापोऽयंब्राह्मणानांसनातनः ६ ॥ सनत्सुजातउवाच ॥ तस्यैवनामादिविशेष
रूपैरिदंजगद्भातिमहानुभाव ॥ निर्दिश्यसम्यक्प्रवदंतिवेदास्तद्विश्वैरूप्यमुदाहरंति ७ तदर्थमुक्तंतपएतदिज्याताभ्यामसौपुण्यमुपैतिविद्वान् ॥ पुण्येनपापं
विनिहत्यपश्चात्संजायतेज्ञानविदीपितात्मा ८ ज्ञानेनचात्मानमुपैतिविद्वानथान्यथावर्गफलानुकांक्षी ॥ अस्मिन्कृतंतत्परिगृह्यसर्वममुत्रभुंक्तेपुनरेतिमार्गम् ९
अस्मिँल्लोकेतपस्तप्तफलमन्यत्रभुज्यते ॥ ब्राह्मणानामिमेलोकाधात्वेतपसितिष्ठताम् १० तिश्चुत्यर्थः ७ तदर्थमिति यद्विश्वस्माद्विलक्षणंब्रह्मप्रोक्तं तदर्थतत्प्राप्त्य

अस्मिँल्लोकेतपस्तप्तफलमन्यत्रभुज्यते ॥ ब्राह्मणानामिमेलोकाधात्वेतपसितिष्ठताम् १०

तिश्रुत्यर्थः ७ तदर्थमिति यद्विश्वस्माद्विलक्षणं ब्रह्मप्रोक्तं तदर्थतत्प्राप्त्यर्थं
एतत्प्रसिद्धतपःकृच्छ्रां द्रायणादिध्यानधारणादिचतुर्कं 'तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्व' इति श्रुत्या प्रोक्तं । तथा एषा इज्या यागादिरपि तदर्थमेव तत्रक्रममाह ताभ्यामिति इज्यातपोभ्यां पुण्योत्प
त्तिः पुण्येन पापनाशः निष्पापस्तु ज्ञानेन ब्रह्माकारया चेतोवृत्त्या विदीपितात्मा प्रकाशिन्नात्मतत्त्वो भवति । एतेन इज्यातपसोः साक्षान्मोक्षहेतुत्वनिरसनेन ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षो निर्मूलो वेदितव्यः
८ किमात्मतत्त्वप्रकाशेनेत्यत आह ज्ञानेन चात्मानमुपैतीति आत्मलाभाद्वपरं विद्यते । 'आत्मानं चेद्विजानीयादपमस्मीति' पुरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्' इत्यादिशास्त्रा
दात्ममाप्तिरेव परमपुरुषार्थ इति भावः । विपक्षे दोषमाह अथेति अथेति पक्षांतरे अन्यथा आत्मज्ञानाभावेनानात्मनि पुरुषार्थत्वमुद्भवा वर्गफलानुकांक्षी भवति । वृत्ते आत्मानं स्वस्वविषयोपहारमुखे
नावृणोतीति वर्गं द्वियगणस्तस्य प्रियं फलं विषयसुखं तदाकांक्षी सन्न अस्मिँल्लोके कृतं यत्पुण्यं पापं वा तत्सर्वं परिहृत्य 'तं विद्या कर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च' इति श्रुतेः । तदुत्क्रामंतमिति श्रुतिपद
स्यार्थः अमुत्र स्वर्गे नरके वा तत्फलं सुखं दुःखं वा मुक्ते । ततः पुनरिमं मार्गं लोके कर्मशेषेण उपैति । तस्मिन् न यावत्संपातमुपित्वाऽथेतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते । 'तस्माल्लोकात्परैत्यस्मल्लोकाय कर्मणे'
इत्यादि श्रुतिभ्यः । संपतत्यनेनेति संपातः कर्म ९ नन्वेवं तर्हि स्वाध्यायप्रवचनेष्वेति नाकोमौ द्वलयः तद्विदितपस्तद्विदितपः इत्यादरेणाध्ययनाध्यापनयोर्मुख्यतपस्त्वश्रवणादस्तितयोरपि मो
क्षहेतुत्वं तत्कथमुच्यते न च्छंदांसि वृजिनात्तारयतीति मत्वा विद्वद्विद्वत्तपसो भेदमाह अस्मिन्निति अविदुषां तपसः फलं आमुष्मिकं विदुषां ब्राह्मणानां तु इमे एव लोकाः फलदाः ज्ञानं दृष्टफलमि
त्यर्थः । कीदृशानां धात्वेतपसितिष्ठतां धात्वेधातव्ये । कृत्यार्थे तवैकेनैकन्यत्वन इति धा अस्त्वन् । अवश्यकर्तव्ये इत्यर्थः । तच्च शब्दोदमस्तपः शौचमिति प्रागेवेतं । वृद्धेतपसीति पाठे स्पष्टोऽर्थः १०

समृद्धं विदुषः असमृद्धं अविदुषश्च एकमेव तपः केवलं शुद्धं सत्कथं द्वैविध्यं प्राप्नोतीति पृच्छति कथमिति ११ उत्तरमाह निष्कलमपमिति कलमपं कामः श्रद्धादिराहित्यं च तद्रहितं तपः केवलं केवल्यसाधनत्वात् केवलमित्युच्यते । तदेव श्रद्धाद्युपेतमपि सकामं चेत् समृद्धमित्युच्यते । यत्तु केवलं धर्मार्थमेव क्रियते तद्वत् तथा च श्रुतौ । 'यदेव विद्यायां करोति श्रद्धा योपनिषदात्तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति तत्प्रत्ययश्रुतेर्विद्याहीनस्यापि तपसो वीर्यवत्त्वावगमाद्वत्त्वं गम्यते १२ तप एव प्रज्ञां सति तप इति इदं सर्वं भोग्यं तपोमूलं तपः प्राप्यं परं अमृतं मुक्तिं १३ ननु निष्कलमपं तपः श्रुतं तत्र किं तत्किल्बिषं यद्रहितेन तपसा सनातनं गुह्यं ब्रह्मविद्यां जानीयामिति पृच्छति कलमपमिति १४ तदेवाह क्रोधादय इति क्रोधादिगणोद्वादशकः दशत्रिंशदशेत्यर्थः तावान्नृशंसवर्गश्च तपसः कलमपं धर्मादिगणाविरुद्धत्वात् । तद्रहितधर्माद्युपेतं तु तपो निष्कलमपं मोक्षहेतुरित्यर्थः पितृणां वंशकर्तृणां मन्वादीनां । आतताना इत्यपि पाठः १५ क्रोधः इच्छा प्रतीतिपातोत्थ आक्रोशताडनादिहेतुर्भनस्तापः १ कामः रुच्यभिलाषः २ लोभो धनव्ययभीरुत्वं ३ मोहः कृत्वा कृत्यविवेकराहित्यं ४ विधित्सा सत्यप्युत्तरोत्तरलाभे पिपासाख्या अतृप्तिः ५ घेह्पाने इत्यस्य रूपं ५ अकृपा निर्दयत्वं ६ असूया परगुणेषु दो

॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं स मृद्धमसमृद्धं तपो भवति केवलम् ॥ सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तद्वयम् ११ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ निष्कल्मषं तपस्त्वेतत्के
वलं परिचक्षते ॥ एतत्समृद्धमसमृद्धं तपो भवति केवलम् १२ तपो मूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ॥ तपसा वेदविद्वांसः परं त्वमृतमाप्नुयुः १३ ॥ घृतराष्ट्र
उवाच ॥ कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ॥ सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् १४ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ क्रोधादयो द्वादश यस्य दोषास्त
थानृशंसानि दश त्रिराजन् ॥ धर्मादयो द्वादशैते पितॄणां शास्त्रे गुणायो विदिता द्विजानाम् १५ क्रोधः कामौ लोभमोहौ विधिः साऽऽकृपाऽसूये मानशोकौ स्पृहा च ॥ ई
र्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा वर्ज्याः सदा द्वादशैते नराणाम् ॥ १६ एकैकः पर्युपास्ते ह मनुष्यान् मनुजर्षभ ॥ लिप्समानोऽन्तरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः १७ विक
त्थनः स्पृहया लुर्मनस्वी बिभ्रत्कोपे च पलोऽरक्षणश्च ॥ एतान् पापाः षण्णराः पापधर्मान् प्रकुर्वते नो ब्रह्मसंतः सुदुर्गे १८ संभोगसंविदिषमोऽतिमानी दत्तानुतापी च
पणो बलीयान् ॥ वर्गप्रशंसो वनितासु द्वेष्टा एते परे सप्त नृशंसवर्गाः १९

पणोबलीयान् ॥ वर्गप्रशंसोवनितासुद्वेष्टाएतेपरेसप्तनुशंसवर्गाः १९ पदार्शनं ७ मानआत्मनिपूज्यताबुद्धिः ८ शोकदृष्टार्थनाशोसतिमनोवैक्लवं ९ स्पृहाभोग्यवर्गो
ष्वादरः १० ईर्ष्यापरोत्कर्षासहिष्णुत्वं ११ तुगुप्सापरनिंदा बीभत्सतावा १२ मनुष्याणांयोगिनामयोगिनांचैतदोषाःसर्वेषामपिवर्ज्याइत्यर्थः १३ एतेषांमध्येएकैकोऽपिमनुष्यनाशयितुं
समर्थः किंतुकतिपयसमुदायःसर्वसमुदायोवेत्याह एकैकइतिअंतरंछिद्रं १७ त्रयोदशनुशंसांनिर्हिंसाप्याहद्वाभ्यां विकत्थनइति । विकत्थनः परगुणाक्षेपणस्वगुणोत्कर्षाभिधानशीलः १
स्पृहयालुःअतियत्नपूर्वकंपरकृत्यादिभोगेच्छावान् २ मनस्वी सर्वाधिक्यात्परावमाननशीलः ३ विभ्रत्कोपं निमित्तंविनाऽपिसदाकोपपरः ४ चपलः मित्रभावादिष्वस्थिरः ५ अरक्षणः
शक्तोसत्यांस्वीकृतकृत्यादेःपालनमकुर्वन् ६ एतान्पट्पापधर्मान् पापाःपापिनोरनाःकुर्वते केतेयेसुदुर्गेमहासंकटे इहपरब्रवाजपस्थितेनोत्रसंतःत्रासंअकुर्वतः एकमिदंपदंसुप्सुपेतिसमासः एते
पदस्यंतर्हिंसाइत्यर्थः १८ संभोगःस्त्रीसंगादिस्तद्विषयासंविदसंमतिस्तदेवपुरुषार्थइतियाबुद्धिस्तयाविषमोदुर्व्यवस्थितः १ अतिमानीअत्यंतदंषवान् २ पांठांतरे संभोगसंविदभोगेबुद्धिमान्
द्विषद्वेषमेधमानोवर्धयन् । दत्तानुतापीदानंक्त्वाऽपिलोभवशात्तममघनंनष्टमिति संतापवान् ३ कृपणःप्राणांतेऽपिवित्तव्ययमसहमानः ४ बलीयान्अतिशयेनबलिमान् पूर्वराजेभ्योऽप्यधिकं
प्रजानांसकाशात्बलिगृह्णन्नित्यर्थः ५ वर्गप्रशंसी वर्गोवृजिनंपराभिभवस्तत्प्रशंसनशीलः ६ अन्येषांदुःखेनसुखीत्यर्थः । वनितासुपरिणीतासुद्वेष्टा ७ एतेसप्तनुशंसाः पूर्वचपट् एवंत्रयोदश १९

गुणानाहधर्मइति धर्मोवर्णश्रमनियतःसंध्योपासनादिः १ सत्यं हिंसावर्जयथार्थभाषणं २ दमः जिह्वोपस्थादिनिग्रहः ३ तपः कच्छुचां द्रायणादि ४ अमात्सर्यं मत्सरः परगुणासाहिष्णुत्वं तदभावः ५ ह्रीर्लज्जा ६ तितिक्षासत्यपिक्रोधनिमित्ततदनुत्पादः ७ अनसूयापरगुणेषु दोषाविष्करणमसूयातदभावः ८ यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः ९ दानं बहिर्वेदिसंविभागः १० धृतिः अत्यन्तापद्यपि व्रतादेरत्यागः ११ श्रुतं अर्थग्रहणसहितं वेदाध्ययनं १२ ब्राह्मणस्य ब्रह्मप्राप्तिच्छोः २० यस्त्विति सर्वगुणलब्धो ब्रह्मवित्सत्यकामादिगुणभारुभवति । 'यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातिससर्वीश्वलोकानामोतिसर्वाश्चकामान्' इति श्रुतेः । एतेषां मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्यां एकतोवा अर्थितः अर्थः वित्तं संजातमस्य स तथा स्वदेववित्तं २१ दमः जितेन्द्रियत्वं । त्यागः कर्मणामीश्वरेऽर्पणं । अप्रमादस्तत्त्वानुसंधानं । अमृतमुक्तिः । सत्यं गुह्यानि सत्यप्रधानान्येव एतानि फलानि भवन्तीत्यर्थः २२ अष्टादशदोषत्यागादष्टादशगुणत्वं दमस्याह दमइति कृते कर्मणि वेदिके प्रतिकूलं अश्रद्धा आलस्यादि च । अकृते उपवासव्रतादौ प्रतिकूलं लुधाजिह्वा लाल्यादि इदं द्वयमेकदोषः १ अनृतः अभ्यस्ये प्रसिद्धे ३ कामः रुच्यभिलाषः ४ अर्थो धनार्जनार्थेऽतिपत्नः ५ स्पृहा धनाद्यभिलाषः १ २३ पैशून्यं परदोषसूचकत्वं ११ परिपातः अतिदुःखित्वं १४ अरतिः सत्क्रियाऽभिलाषः १५ । २४ अपस्मारः कर्तव्यविस्मरणं १६ अतिवादः पराक्रोशः १७ संभावना महत्त्वबुद्धिः १८ । २५

धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं हींसा तितिक्षाऽनसूया ॥ यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य २० यस्त्वेतेभ्यः प्रभवेद्वादशभ्यः सर्वमपि मां पृथिवीं स शिष्यात् ॥ त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतोवाऽर्थितो यस्तस्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः २१ दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितम् ॥ तानि सत्यं मुखान्याहुर्ब्राह्मणा ये मनोषिणः २२ दमो ह्यष्टादशगुणः प्रतिकूलं कृताकृते ॥ अनृतं चाभ्यसूया च कामार्थो च तथा स्पृहा २३ क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशून्यमेव च ॥ मत्सरश्च विहिंसा च परितापस्तथाऽरतिः २४ अपस्मारश्चातिवादस्तथा संभावनाऽऽत्मनि ॥ एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः सदा तः सद्भिर्बुध्यते २५ मदोऽष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्विधः ॥ विपर्ययाः स्मृता एते मददोषा उदाहृताः २६ श्रेयास्तु षड्विधस्त्यागस्तृतीयो दुष्करो भवेत् ॥ तेन दुःखं तरत्येव भिन्नं तस्मिन् जितं कृते २७ श्रेयास्तु षड्विधस्त्यागः श्रियं प्राप्य न हृष्यति ॥ इष्टापूर्ते द्वितीयं स्यान्नित्यैराग्ययोगतः २८ कामत्यागश्च राजेन्द्रसत्तृतीय इति स्मृतः ॥ अप्यवाच्यं वदंत्येतं सत्तृतीयो गुणः स्मृतः २९ त्यक्तैर्द्रव्यैर्यद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः ॥ न च द्रव्यैस्तद्भवति नोपयुक्तैश्च कामतः ३०

मदइति येषां विपर्ययादमगुणत्वेन उक्तास्त एव कृताकृता प्रतिकूला दयोऽष्टादश । तथा वक्ष्यमाणस्य षड्विधस्त्यागस्य च विपर्ययाः षट् ते च लक्ष्मीप्राप्तौ हर्षः १ अप्रिये जाते व्यथा २ स्वीयेषु याच्ञा ३ पात्रेष्वप्रदानं ४ सत्याधिकारे इष्टापूर्तयोरकणं ५ कामस्त्यागः प्रमादश्च ६ एते चतुर्विंशतिर्भेददोषाः २६ श्रेयान्प्रशस्ततरः तृतीयो वक्ष्यमाणः कामत्यागः तस्मिन् कामत्यागे कृते सति भिन्नं भेदः भावे निष्ठा द्वैतमिति यावत् स एव दुःखं । 'द्वितीया द्वैतमयं भवति । यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोति तदल्पं अथ यदल्पं तदुःखम्' इत्यादि श्रुतिभ्यः । कामत्यागादेव सर्वदुःखनिवृत्तिरूपो मोक्षः सिद्धः तथा च श्रुतिः । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः । अथ मर्त्याऽस्मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते' इति २७ त्यागमेवाह श्रेयानिति श्रियं लक्ष्मीं विद्यां च न हृष्यति न हृष्यति १ इष्ट्यागहोमादि आपूर्ततद्गामारामादि २ । २८ कामत्यागस्य परांकाष्ठामाह अपीति अवाच्यं निवृत्तिकत्वात् तथा चोदाहृतं । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इति २९ त्यक्तैरिति द्रव्यैः रुचादिभिस्त्यक्तैरेव यत्तानिष्कामत्वं भवति तत्कामपूर्वकं उपयुक्तैर्न भवति यथोक्तं । 'न जातुकामः कामानाप्नुयामो गेन शान्त्यति' इति । निष्कामत्वं बहुभिर्लब्धैरपि द्रव्यैर्न भवति नाप्युपयुक्तैः काम्यद्वारा व्ययीकृतैरित्यर्थः ३०

न दुःखं कुर्यादिति शेषः तेन च दुःखेन न गलपेत् गलानि न प्राप्नुयात् गुणैः कीर्त्यादिभिः ३१ अप्रिये कीर्तिवित्तनाशादिप्रभवे समुत्पन्नेऽपि योऽव्यथानि गच्छति स चतुर्थस्त्याग इत्यर्थः ४ पंचमस्त्यागमयाच्चा रूपमाह इष्टानिति ५ । २९ षष्ठमाह अर्हति अर्हते योग्याय ६ षड्विधस्त्यागफलमाह अप्रमादीति सच अप्रमादश्च ३३ सत्यं यथार्थवचनं १ ध्यानं मूर्तेरीश्वरस्य आत्मनो वाऽनुसंधानं २ समाधानं संप्रज्ञाता संप्रज्ञातमेवेन द्विविधः समाधिः ३ चोद्यं तर्कः येन समाधिफले सार्वकाम्यादौ दोषमुत्रयंति ४ वैराग्यमुपरमः ५ अस्तेयं परस्वापहरणाभावः ६ ब्रह्मचर्यं स्त्रीसंगराहित्यं ७ असंग्रहो निष्परिग्रहता ८ । २४ उक्तमनुवदत्यप्रमादप्रतियोगिनं प्रमादं वक्तुं एवमिति ३५ पंचभ्य इन्द्रियेभ्यः षष्ठान्मनसश्च स्वस्वविषये रागद्वेषोत्थाः षट्प्रमादाः । अतीति नष्टपुत्रशोकादिजः सप्तमः । अनागते पुत्रकामस्य तदभावे यः क्लेशः सोऽष्टमः प्रमादः । एतेभ्यः प्रमादेभ्यो मुक्त्युपेतो मुक्तिप्राप्तः सुखी भवेत् ३६ दमस्त्यागप्रमादानुक्तातेषां सत्यमुखत्वं प्रागुक्तं विवृणोति सत्यात्मेति सत्ये आत्मा चित्तं यस्य स तथा तान्दमस्त्यागप्रमादान् ३७ दोषनिवृत्त्यैव तपः सिद्धिर्वात्राकृतेत्याह निवृत्ते नैवेति ३८ प्रश्रव्याख्यानमुपसंहरति दोषैरिति ३९ । ४० एवं विद्यासाधनान्यधिगम्य अध्ययनगृहीता द्वेदादभिगतवेद्यानामनेकत्वं मन्यानः किं तद्वैद्यं श्रेष्ठमिति पृच्छति आख्यानं इति हासपुराणादिपंचमयेषु तैर्वेदैः 'सर्वस्वलिखदं ब्रह्म ब्रह्मैवेदं विश्वं पुरुष एवेदं सर्वम्' इत्यादिभिर्भूयि न च कर्मस्वसिद्धेषु दुःखं तेन च न गलपेत् ॥ सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ३१ अप्रिये च समुत्पन्ने व्यथां जातु न गच्छति ॥ इष्टान् पुत्रांश्च दारांश्च न याचे तददाचन ३२ अर्हते याचमानाय प्रदेयं तच्छुभं भवेत् ॥ अप्रमादी भवेदेतैः स चाप्यष्टगुणो भवेत् ३३ सत्यं ध्यानं समाधानं चोद्यं वैराग्यमेव च ॥ अस्तेयं ब्रह्मचर्यं च तथाऽसंग्रहमेव च ३४ एवं दोषामदस्योक्तास्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ तथा त्यागोऽप्रमादश्च स चाप्यष्टगुणो मतः ३५ अष्टौ दोषाः प्रमादस्य तान्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ इन्द्रियेभ्यश्च पंचभ्यो मनसश्चैव भारत ॥ अतीतानागतेभ्यश्च मुक्त्युपेतः सुखी भवेत् ३६ सत्यात्मा भवराजेन्द्रस्य लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ तांस्तु सत्यमुखानाहुः सत्ये ह्यमृतमाहितम् ३७ निवृत्ते नैव दोषेण तपो व्रतमिहाचरेत् ॥ एतद्वा तृकृतं तत्तत्सत्यमेव सतां व्रतम् ३८ दोषैरेतैर्वियुक्तस्तु गुणैरेतैः समन्वितः ॥ एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् ३९ यन्मां पृच्छसि राजेन्द्र संक्षेपात्प्रब्रवीमि ते ॥ एतत्पापहरं पुण्यं जन्ममृत्युजरापहम् ४० ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ आख्यानं पंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनः ॥ तथा चान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथा परे ४१ द्विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनृचश्च तथा परे ॥ तेषां तु कतरः सस्याद्यमहं वेदवैद्विजम् ४२

छान्मादिप्रपञ्चादधिकतमं भूमाख्यं परं ब्रह्म तदेव जनः स्थावरजंगमरूपं जगदितिकथ्यते । अन्ये शास्त्रिनः पुनश्चतुर्वेदाः चत्वारिवेदयंतिते तथा चत्वारः पुरुषा इति ब्राह्मः शरीरपुरुषश्चंद्रः पुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति । छंदोगायत्र्यादिनियताक्षरपादं तच्च यजुःसाग्नोरप्युपलक्षणं । वेदः कर्मचोदनात्मकं ब्राह्मणं । तथा त्रिवेदाः त्रीन्क्षरमक्षरमुतमंचेति पुरुषवेदयंतित्रिवेदाः । क्षरं प्रधानं अमृताऽक्षरं हक्षरात्मानावीशते देव एकः इति । अमृतो जीवः कूटस्थः सोऽक्षरं सुलोप आर्षः ईशते ईष्टे । 'क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति ४१ तथा द्विवेदाः द्वे ब्रह्मणीवेदितव्ये शब्द ब्रह्म परं च यदिति वाच्यवाचक्योरभेदेन शब्दब्रह्म शब्देनाप्रकृतज्ञानात्मा रूपपात्मकः प्रपञ्च उच्यते । परं च तदतीति भित्तिद्वयमपिवेद्यत्वेन वदंति । एकवेदाः 'एकधैवानुब्रह्मव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन' इत्यादय एकमेव वेदं वेदयंति । अनृचश्च ऋच्यते तस्य ते इति कर्कशः श्वरः स पृथक्त्वेन नास्ति येषां तेऽनृचः ब्रह्मा द्वैतवादिनः । एकवेदानां व्युत्थानकाले द्वैतमस्ति समाधौ तु बाधितं तद्भवति । अनृचां तु अवस्थाद्वयेऽपि द्वैताभावस्तुल्य इति भेदः । एतेषां षण्णां मध्ये सकतरः कतमः यमहं वेदजानीयां द्विजं ब्राह्मणं ब्रह्मविदमित्यर्थः । अत्र भूयिष्ठं जनइति प्रथमः स विशेषाद्वैतपक्षः । द्वितीयो निरीश्वरपक्षः साख्यानानीमां सकानां च । त्रिवेदास्तु पातं जलाजीवेशजगतां मेदं वदंतः । द्विवेदास्त्वौडलोमाः कार्यात्मना मेदं कारणात्मना-

अमेदं च सत्यमेव वर्ततः । यथा कटकमुकुटाद्यात्मना मेदोऽपि सत्य एवेति । एकवेदानामपि किंचिद्वाधयोऽयं सत्त्वात्वाभ्यामनिर्वचनीयं द्वैतमस्यैव व्यावहारिकं प्रा-
तिभासिकात्सद्यो बाध्यात् रज्जुर्गादेर्विलक्षणं यावन्मोक्षमवाधयं । अनृचां तु दृष्टिः सृष्टिवादिना यथारज्जुर्गादमरुचकल्पिता एवमात्मनि जाग्रत्स्वप्नोसमसत्ता कौहति मेदः । तत्राध्यारो
पापवादाभ्यानिष्पन्नं प्रपञ्चयते इति न्यायेन आद्यं पक्षं चतुष्टयं व्यवहारस्य पारमार्थिकत्वं परमध्यारोपदृष्टोपन्यस्तं । अंत्यः पक्षोऽपवाददृष्ट्या व्यवहारापलापेन । एकवेदपक्षस्तु व्याभिन्न
दृष्ट्याऽनिर्वचनीया ख्यया । एवमेव दृष्टिः त्रयसां श्रित्य शास्त्रमपि प्रवृत्तं आत्मकृतेऽपरिणामादिति । अध्यारोपकाले परिणामदृष्टिः सूचिता ब्रह्मैकनककुंडलन्यायेन जगदाकारेण परिणतं तथा
च श्रुतिः । 'तदात्मानं स्वयमकुरुत सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्' । सत्यं व्यावहारिकं जाग्रदज्ज्वादि । अनृतं प्रातिभासिकं स्वप्नरज्जुर्गादि । एतदुभयात्मकं सत्यं कालत्रयाबाध्यं ब्रह्मैव प्राप्तिमिति श्रुत्य
र्थः । तथा आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति स्वप्नकाले आत्मनि जाग्रत्काले मायैव जालमरीचिकोदकादयो हिमसिद्धतराः सृष्टयो भवंति विचित्राश्च ताः न च ताः न संतीति वक्तुं शक्यं अनुभूयमानत्वात् ।
नापि संतीति ज्ञानेन सद्यो बाधात् । एवं ब्रह्मण्यपि विचित्राऽनिर्वचनीया सृष्टिरस्तीति सूत्रार्थः । तथा चास्य जगतोऽनिर्वचनीयत्वं श्रुतिराह । 'को अद्वावेदक इह प्रवाचेत्कुत आजाता कुत इह विवृष्टिः' इति
तं कोऽपि न वेद न कोपि प्रावोचदिति श्रुत्यर्थः । सेयं व्याभिन्नदृष्टिः । अपवाददृष्टिस्तु आह च तन्मात्रमिति सूचिता । 'स यथा सैधवा खिल्य उदके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत ॥ स यथा सैधवघ्नोऽनंतरो
ऽवाह्यः कृत्स्नोर स घ्न एव वा अरेऽयमात्मा कृत्स्नः प्रज्ञानघनः' इति श्रुत्या च दर्शिता । यथा जले प्रास्तः सैधवखिल्यः स्वोपादानं उदकं लीनमनुस्वयमपिलीयते अन्यथा करकालये इव जले परिमाणा

सनत्सुजात उवाच ॥ एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः ॥ सत्यस्यैकस्य राजेंद्रसत्ये कश्चिदवस्थितः ४३ एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोऽहमिति मन्यते ॥ दान
मध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ४४ सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पश्च तथा भवेत् ॥ ततो यज्ञः प्रतायेत सत्यस्यैवावधारणात् ४५

धिक्यं स्यात् । अतः सः अंतरं कारणं बाह्यं पीभावः तदुभयवर्जितः केवलरसतन्मात्रात्मना जलेऽभिव्यक्तो दृश्यते । एवमयं प्रपञ्चः कार्यकारणोभयस्वरूपहीनः समाधौ केवलप्रज्ञानघनोऽभिव्य-
ज्यते इति श्रुत्यर्थः । अनेन दृष्टिः त्रयेण जनबोधार्थं शास्त्रं प्रवृत्तं यथोक्तं संक्षेपशरीरके । 'आरोपदृष्टिः पवादकदृष्टिरेवं व्याभिन्नदृष्टि रिति दृष्टि विभागमेनं । संगृह्यसूत्रकृदयं पुरुषं मुमुक्षुं सत्यप्रबोधयि-
तुमुत्सहते क्रमेण' इत्यादिना । 'श्रुतिवचं सिमुनिस्मरणानि च द्वयविशारदगीरपि सर्वशः ॥ त्रयमपेक्ष्य दृष्टां त्रितयं विना न हि पदामुपयांति कदाचन' इत्यनेन ४२ एवमनेकेषु पक्षेषु पस्थापितेषु सिद्धां-
तमाह एकस्येति ब्रह्मैव एकं वेद्यं तच्च सत्यं कालत्रयेऽप्यबाध्यं तस्य अज्ञानात् बहुनिवेद्यानि उपास्यानि अन्नद्वभूतानि कृतानि कल्पितानि वेदे सत्यमिति पत्त्यर्थं तेषामब्रह्मत्वं वेद एवाह । 'तदेव ब्रह्मत्वं
विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति । तस्मिंश्च सत्ये ब्रह्मणिकश्चिदेव अवस्थितः ब्रह्मालोऽतिदुर्घट इत्यर्थः । श्रुतिरप्यज्ञानकार्यत्वं जगताह । 'तुच्छेनाऽऽभ्यापि हितं यदासीत् तमसस्तन्महिनाऽजायतं
कम्' इति तुच्छेन रज्जुर्गादिव दृश्यस्तेन मिथ्याभूतेन तमसा आमुसर्वव्यापकं ब्रह्म अपि हितं आच्छादितं यत् आसीत् तत् एकमेव सत् तमसः अज्ञानस्य । तपस इति पाठे आलोचनस्य संकल्पमात्रस्य महि-
नामाहात्म्येन अजायत प्रपञ्चाकारेण आविर्भव । यथारज्जुर्गादुता सर्पाकारेणाविर्भवति तद्वदिति श्रुत्यर्थः ४२ एवमिति सत्यं प्रत्यगद्वयानंदं वेद्यं अज्ञात्वा बाह्यमुखलोभात् एतद्वानादिकं कर्तुं प्रवर्त-
त इत्यर्थः ४४ सत्यादिति तथा भवेत् परमानंदात् प्रच्युतस्य शुद्धानंदविषयो भिलाषो भवेत् ततश्चासौ यज्ञोऽप्योतिष्ठो मादिः प्रतायेत संतन्यते सत्यस्य वेदवचनस्य 'ज्योतिष्ठो मे न स्वर्गकामो यजेत' इत्या-
देः अवधारणात् प्रामाण्यनिश्चयात् । संकल्पो वितयो भवेदिति पाठे सत्यज्ञस्यैव सत्यसंकल्पत्वं अन्यस्य तु संकल्पो बंध इत्यर्थः । समुपाठे यज्ञोऽपि सत्यस्यानवधारणादापरोक्ष्येण आनिश्चयादेव प्र-
वर्तते । ज्ञाते तु सत्ये 'एतद्ब्रह्मा बुद्धिमांस्यात्कृतकस्यश्च भारत' इति कृत्य कृतस्त्वमेव स्मर्यते ४५

मनसेति यज्ञ इत्यनुकूल्यते अन्यस्य एकस्य यज्ञो मनसा देवताध्यानादिरूपो भवति । वाचा ब्रह्मयज्ञजपादिरूपो यज्ञो भवति । कर्मणा प्रसिद्धो ज्योतिष्ठो मादिः एतेषां पूर्वः पूर्वो ज्यायान् संकल्पासिद्धः
सत्यसंकल्पः संकल्पानां कल्पनयिपदार्थानां ब्रह्मलोकादीनामधिष्ठाता भवति ब्रह्मवित् तथा च श्रुतिः । 'आप्नोति स्वाराज्यं ॥ आप्नोति मनसस्पतिं ॥ वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः ॥ श्रोत्रपतिर्विज्ञानप-
तिः' इति स्वाराजोभावः स्वाराज्यब्रह्मैव ४६ तस्य संकल्पस्य अनैभृत्येन अदाढ्येन आत्माज्ञानाद्व्यसंकल्पत्वे सतीत्यर्थः । दीक्षितव्रतं मुष्टीकरणवाग्यमनादिकं कुर्यात् । एतन्नाम दीक्षित इति
तदीक्षव्रतादेशे इत्यनेन धातुनानिष्ठाप्रत्ययातेन निष्पन्नं । कर्मजः संस्कारजागंतुको विनाशी चेत्यर्थः । सतां तु सत्यमेव परं ब्रह्मैव श्रेष्ठं अलतकत्वेनाविनाशित्वात् ४७ एतदेव स्पष्टयति ज्ञानमिति
प्रत्यक्षं शोकमोहनिवृत्तिरूपज्ञानफलप्रत्यक्षाभित्यर्थः । तपःकायिकं वाचिकं मानसिकं च तत्परोक्षं अमुष्मिकफलप्रदमित्यर्थः विद्यादित्यर्द्धेन परोक्षज्ञानस्य व्यावृत्तिरिह उच्यते ४८ उक्तमेवोपसं-
हरति तस्मादिति जल्पितेनैव केवलाध्ययनेनैव सत्यात्प्रत्यगद्वयानंदात् तथा च श्रुतिः । 'यो वा एतदक्षरं गार्गी विदित्वाऽस्माहोकात्प्रैति स ब्राह्मणः' इत्यपरोक्षज्ञानिनो ब्राह्मणत्वमुक्त्वाऽर्था-
दितरस्या ब्राह्मणत्वं दर्शयति ४९ नन्वेवमध्ययनयागादेर्वैयर्थ्यादित्याशंक्येष्टा पतिमाह छंदासीति एष उपनिषत्प्रसिद्धः अथर्वमहामुनिर्महर्षिसंघो यानि पुराजगौतान्येव च छंदांसि उप-
निषद्गुणाणि नाम निश्चितं । 'छादयंति हवा एनं छंदांसि पापात्कर्मणः' इति श्रुत्या छंदः शब्दनिर्वचनात् । 'छवाह्येते अदृष्टा यज्ञरूपाः' इति अथर्वणोपनिषदियज्ञानां पापाद्रक्षितुमसामर्थ्यदर्शनात्

मनसाऽन्यस्य भवति वाचाऽन्यस्याथ कर्मणा ॥ संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पानधितिष्ठति ४६ अनैभृत्येन चैतस्य दीक्षितव्रतमाचरेत् ॥ नामैतद्वातुनिर्वृतं स-
त्यमेव सतां परम् ४७ ज्ञानं वैनामप्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः ॥ विद्याद्ब्रह्म पठंतं तु द्विजं वै बहुपाठिनम् ४८ तस्मात्क्षत्रियमामंस्थाजाल्पितेनैव वै द्विजम् ॥ य एव
सत्यान्नापैति स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ४९ छंदांसि नाम क्षत्रियतान्यथर्वापुराजगौपहर्षिसंघ एषः ॥ छंदो विदस्ते यजतनाधीतवेदानवेदवेद्यस्य विदुर्हितत्वम् ५०
छंदांसि नाम द्विपदां वरिष्ठस्वच्छंदयोगेन भवंति तत्र ॥ छंदो विदस्तेन च तानधीत्यगतानवेदस्य न वेद्यमार्थाः ५१ न वेदानां वेदिता कश्चिदास्तिकाश्चित्तेतान्बुद्धय-
तेवापिराजन् ॥ यो वेदवेदान्नसवेदवेद्यं सत्यो स्थितो यस्तु स वेदवेद्यम् ५२

ब्रह्मविद्यार्थानां छंदसां मुख्यं छंदस्त्वं कर्मार्थानां तु गौणमिति भावः । किंच उत अपियेऽपि अधीतवेदाः सोपनिषत्कवेदं पाठतोऽर्थतश्च अधीतव्रतस्तेऽपि न छंदो विदः यतः वेदवेद्यस्य औप-
निषदस्य पुरुषस्य तत्त्वं याथात्म्यं न विदुः न जानंति । 'अधेन्वाचरति मायायैष वाचं शुश्रुवां अफलामपुष्पाम' इति । पुष्पं हि फलं वाचः सत्यमिति श्रुतिश्चैतद्वाह सत्यं परं ब्रह्म ५० छंदांसि नामोति-
द्विपदां मनुष्याणामध्ये वरिष्ठं तत्र सत्ये ब्रह्मणि विषये छंदांसि वेदाः स्वच्छंदयोगेन स्वातंत्र्यसंबन्धेनैव भवंति । कर्मकांडार्थज्ञानवत् ब्रह्मकांडार्थज्ञानं न मध्येऽनुष्ठानांतरमपेक्षते तथाहि । 'तद्धै-
तत्पश्य वृषिर्वा मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनु रमं सूर्यश्च' इति श्रुत्या दर्शनसावांस्म्ययोर्मध्येति प्रत्यायतीत्यादौ तिष्ठति गायत्र्योर्मध्ये इव कार्यतरं वार्थते तेन च ज्ञातेन सत्येन चकार एवकारार्थं तेनैवेत्यर्थः ।
छंदो विदो भवंति न कर्ममात्रज्ञानेन । तान्छंदो ज्ञान् अधीत्य प्राप्य आर्याः वेदस्य वेद्यं वेदनीयं ब्रह्म न गता इति न अपि तु गताः प्राप्ता एवेत्यर्थः । एतेन तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेदित्यस्याः श्रुतेरर्थो
दर्शितः ५१ तथापि ब्रह्मणो दुर्ज्ञेयत्वमाह नेति वेदानां रहस्यवेदिता ज्ञाता कश्चिद्वास्ति । कश्चित्पुतान्वेदानुरहस्यप्रतिपादकान् चित्तशुद्धयति शयादुद्धयते । योऽप्युत्थितस्तत्त्वमसि वाक्यार्था-
नुसंधाता वा वेदान्वेद ससविकल्पकः निर्विकल्पकं वेद्यं सर्ववृत्तिलये प्रकाशमानं ब्रह्म न वेद किंतु सत्ये सर्ववृत्तिबाधावधिभूते प्रत्यक् चैतन्ये स्थित एव निर्विकल्पकं सुखं वेद ५२

इममेवार्थमंग्यतरेणाह नेति वेदानांवेद्यानामहंकारादीनामचेतनानांमध्यकश्चिद्वेदितानास्ति अतोहेतोः वेद्येनचेतसावेदंवेदबोधयमात्मानंनविदुः । नापिवेद्यंअनात्मानमपिनविदुः आत्माऽ
नात्माचनजडस्यविषयावित्यर्थः । ननुजडयाधीवृत्त्या आत्माज्ञायतपुत्र'दृश्यतेत्वय्याबुद्ध्या'इतिश्रुतेरित्याशंक्याह वेदंआत्मानंयोवेदसप्ववेद्यमानात्मानंनसर्ववेद आत्मप्रभवत्वात्सर्वस्य ।
यस्तुबहिर्मुखः वेद्यंअनात्मानंवेदससत्यंब्रह्मनवेद तथाचश्रुतीभवतः । 'आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्यादिज्ञानेनदंसर्वविदितं । परांविद्वानिव्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराहपश्यतिनांतरा
त्मन'इति । व्यतृणत्विहितवान् ५३ किंवयश्चिदात्मासर्वेषांप्रत्यक्त्वेनप्रसिद्धः वेदानवेदयंतितेवेदाःतान्प्रमाणानिवेद सप्ववेद्यंप्रमेयमपिवेद नतुतानिवेद्यंविदुः जडत्वात् । तंच'प्राणस्य
प्राणमुतचक्षुषश्चश्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुः' इतिप्राणादीनांप्रवर्तकत्वेनप्रसिद्धं वेदाःप्रमाणानिवेदविदुःप्रमातारश्चनविदुः । 'यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासह' इतितस्यवाङ्म
नसातीतत्वश्रुतेः । यद्यप्येवंतथापिवेदंवेदितारमात्मानं वेदेनैवप्रमाणेनअहंब्रह्मास्मीत्यादिनाविदंतिजानंति । केतेयेब्राह्मणाः वेदविदोवेदपाठतोऽर्थतोऽनुष्ठानतश्चविदंतिवेदविदः ।
अध्ययनयज्ञादिनासंस्कृतचित्ताएववाक्यादात्मानंलक्षणयाजानंति नत्वन्येइत्यर्थः ५४ इदमेवदृष्टान्तेनप्रतिपादयति धामांशोति धामतेजः तन्मयाःअंशायस्यसतेजोमयोऽर्थाच्चंद्रः तस्यभागः
कलाप्रतिपद्गतातस्यसंवेदनेज्ञापने यथाचयथैव हिप्रसिद्धं महीरुहस्यशाखाउपादीयते । तथाहितथैव वेदाः परमात्मनःसंवेदनेऽर्थपरमपुरुषार्थरूपेसत्येसर्वथाऽप्यवाध्ये वेदाः उपादीयंतइ
नवेदानांवेदिताकश्चिदस्तिवेद्येनवेदनविदुर्नवेद्यम् ॥ योवेदवेदंमचवेदवेद्यंयोवेदवेद्यंनसवेदसत्यम् ५३ योवेदवेदान्सचवेदवेद्यंनतंविदुर्वेदविदोनवेदाः ॥ त
थापिवेदेनविदंतिवेदंयंब्राह्मणवेदविदोभवन्ति ५४ धामांशभागस्यतथाहिवेदायथाचशाखाहिमहीरुहस्य ॥ संवेदनेचैवयथाऽऽमनंतितस्मिन्निहसत्येपरमात्मनो
ऽर्थे ५५ अभिजानामिब्राह्मणंव्याख्यातारंविचक्षणम् ॥ यश्छिन्नविचिकित्सःसव्याचष्टेसर्वसंशयान् ५६ नास्यपर्येषणंगच्छेत्प्राचीनंनोतदक्षिणम् ॥ नावा
चीनंकुतस्तिर्यङ्नादिशंतुकथंचन ५७ तस्यपर्येषणंगच्छेत्प्रत्यर्थिषुकथंचन ॥ अविचिन्वन्निमंवेदेतपःपश्यतितंप्रभुम् ५८ तूष्णींभूतउपासीतनचेष्टेनन
साऽपिच ॥ उपावर्तस्वतद्ब्रह्मअंतरात्मानिविश्रुतम् ५९ मौनान्नसमुनिर्भवतिनारण्यवसनान्मुनिः ॥ स्वलक्षणंतुयोवेदसमुनिःश्रेष्ठउच्यते ६०
तिआमनंति । तंतोपनिषदंपुरुषंपृच्छामीत्यापनिषदत्वविशेषणात् वाचामगोचरत्वश्रुतेश्च सोऽयंदेवदत्तइत्यादिवाक्यवत् तत्त्वमस्यादिवाक्यमपिलक्षणयास्वार्थप्रमापयत्येवेत्यर्थः ५५
एवंगुरुपसदनपूर्वकंवाक्यार्थप्रतिपत्तुपायमुक्त्वा गुरुलक्षणान्याह अभीति ब्राह्मणंब्रह्मविदं लक्षणतोऽभिजानामि लक्षणमेवाह व्याख्यातारं उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिषड्विधतात्पर्यालिंगा
नुसारेणवाक्यार्थवर्णनकुशलं । विचक्षणंश्रुतार्थस्ययुक्तिभिरनुचितनेसमर्थ निदिध्यासनपरिपाकेनापरोक्षसाक्षात्कारबलात्तयश्छिन्नविचिकित्सोनिःसंशयःसन् परस्यापिसर्वसंशयान्
व्याचष्टेवृणोति । अत्रस्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियेतिन्यायेनसंशयान्दूरीकरोतीत्यर्थः ५६ परीष्यतेऽस्मिन्नितिपर्येषणं अन्वेषणस्थानं प्राचीनंप्राग्दिकस्यंनपिदक्षिणादिदिकस्यं
नापिआदिशंदिग्विहीनं अंतर्द्वयइत्यर्थः ५७ एतदेवाह तस्येति प्रत्यर्थिषुआत्मात्वेनप्रथमानेध्वनात्समुपचसुकोशेषुपर्येषणमन्वेषणंगच्छेत्कुर्यादित्यर्थः । कथंचनेत्यव्यक्तमालंबनंक्षेप
साध्यमिति सूचयति । 'अव्यक्ताहिगतिर्दुर्लभदेहवाद्भिरवाप्यते'इतिस्मृतेः । वेदेदमंआत्मानंअविचिन्वन् वेदांतन्यायान्प्राचितयन्नित्यर्थः । तपःतपस्वी आलोचनवान् ध्यायी तंप्रभुंभूयति ।
'तंपश्यतिनिष्कलंध्यायमानः'इतिश्रुतेः ५८ तूष्णींभूतइत्यनेनवागादिवाहोद्विषयापारोपरमउक्तः । मनसाऽपिनचेष्टेत् नचेष्टेतेत्यनेन मानसव्यापारोपरमउक्तः । अंतरात्मानिहादांकाशे
विश्रुतं वेदेप्रख्यातंतद्वाचामगोचरंब्रह्म उपावर्तस्वउपागच्छ ५९ मौनात्ध्यानमात्रासमुनिर्भवति नापिरण्यवासात्संन्यासमात्रात् । किंतिहि यः स्वलक्षणंस्वस्यप्रत्यगात्मनोलक्षणं
जगज्जन्मादिहेतुत्वंसच्चिदानंदात्मकंचयोवेदजानातिसश्रेष्ठः । संन्यासिभ्योयोगिभ्यश्चज्ञानीश्रेष्ठइत्यर्थः ६०

सर्वार्थानांव्याकरणात्प्रकटीकरणात् सर्वज्ञत्वादयंज्ञानीवेद्याकरणइत्युच्यते । तच्चव्याकरणंकेचिद्योगजधर्मप्रत्यासत्त्यावदंति तन्निराचष्टेमूलतइति आत्मज्ञानादिसर्वविज्ञानंभूयते न
प्रधानज्ञानात् अन्यतोवा । मूलतइतिल्यल्लोपेपंचमी । मूलंकारणंब्रह्मप्राप्त्येत्यर्थः । तत्रव्याकर्तापरमात्मैव । तन्नामरूपाभ्यामिवव्याक्रियत । नामरूपेव्याकरवाणिइतिश्रुतिभ्यामि
त्याह व्याकरोतीतिश्रौतव्युत्पत्तिप्रदर्शनमेतत् ६१ सार्वज्ञ्यमपिब्रह्मविदामनोपचारिकमित्याह प्रत्यक्षेति सत्येतिष्ठन् नतुवृत्त्यंतरेदेहाद्याकारे । ब्राह्मणः ब्रह्मवित्तद्विद्वान्ब्रह्मवि
द्वानितिब्राह्मणपदव्युत्पत्तिप्रदर्शनम् ६२ अध्यायार्थमुपसंहरति धर्मादिष्विति धर्मश्चसत्यंचदमस्तपश्चेत्यादिषुद्वादशसुस्थितः । तथा सत्यादिरूपेअष्टविधेअप्रमादेचस्थितः । एवंसा
धनवान् देवेषुपूर्वोक्तेषु आरोपदृष्टिव्यामिश्रदृष्टयवाददृष्टिरूपेषु आनुपूर्व्येणसोपानारोहणन्यायेन परमेपदेस्थितोऽहमेतत्त्वानुभवसिद्धं बुद्ध्यास्वतःस्नेहवत्या तेतुभ्यंब्रवीमि । सोपानक
मस्तुनृसिंहतापनीयेभूयते । 'ओतानुज्ञाननुज्ञाऽविकल्पैरिति' । अस्यार्थः'ओतत्वंकारणव्याप्तिःकार्येयद्वन्द्वोदोषे ॥ सर्वब्रह्मैतितन्निष्ठाजानतेपरिणामतः ॥ १ ॥ कार्यस्यासमसत्त्वंतत्का
रणेसमुदीरितं ॥ तदनुज्ञातृशब्दार्थोमरौवारिविवर्तनम् ॥ २ ॥ एतन्निष्ठास्ततोभूत्वाजगन्मिथ्येतिजानते ॥ अनुज्ञायांजगत्तुच्छंशशृंगादिवन्मतम् ॥ ३ ॥ एवंसोपानरीत्यैवमूमित्रितयलं
घनात् ॥ अविकल्पंपरंयत्तदहंब्रह्मास्मिनिर्भयम्'इति ॥ ४ ॥ ६३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभाषदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एवंआत्म

सर्वार्थानांव्याकरणाद्वैव्याकरणउच्ये ॥ तन्मूलतोव्याकरणंव्याकरोतीतिततथा ६१ प्रत्यक्षदर्शीलोकानांसर्वदर्शीभवेन्नरः ॥ सत्येवैब्राह्मणस्तिष्ठंस्तद्विद्वान्सर्व
विद्वेत् ६२ धर्मादिषुस्थितोऽप्येवंक्षत्रियब्रह्मपश्यति ॥ वेदानांचानुपूर्व्येणएतद्बुद्ध्याब्रवीमिते ६३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्व
णिसनत्सुजातवाक्येत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ सनत्सुजातयामिमांपरांत्वंब्राह्मीवाचंवदसेविश्वरूपाम् ॥ परांहिकामेनसुदुर्ल
भांकथांप्रब्रुहिमेवाक्यमिदंकुमार १ ॥ सनत्सुजातउवाच ॥ नैतद्ब्रह्मत्वरमाणेनलभ्यंयन्मांपृच्छन्नतिहृष्यस्यतीव ॥ बुद्धौविलीनेमनसिप्रचित्याविद्याहिंसा
ब्रह्मचर्येणलभ्या २ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ अत्यंतविद्यामितियत्सनातनीब्रवीषित्वंब्रह्मचर्येणसिद्धाम् ॥ अनारभ्यांवसतीहकार्यकालेकथंब्राह्मण्यममृतत्वंलभेत ३

ज्ञानमार्गश्रुत्वा तस्यांतरंगसाधनयोगेश्रोतुंपृच्छति सनत्सुजातेति । परांउक्तादपिअत्युत्कृष्टां ब्राह्मीब्रह्मप्रापिकांवाचंउपनिषदं वदसेजानीषे । भासनोपसंभाषाज्ञानेतिह । विश्वंरूप्यतेप्र
काशतेऽस्यां । यांज्ञातवतोऽन्यत्ज्ञातव्यंनावशिष्यतइत्यर्थः । कामेनकाम्यमानेनविषयेण परांदूरीभूतां विषयवार्ताहीनामित्यर्थः । अतएवसुदुर्लभांकथांकथनीयांप्रब्रुहि । हेकुमारइदंमे
ममवाक्यंत्वांप्रतिप्रार्थनारूपंवचनं अवधेहीतिशेषः । ब्रह्मविद्यायाःदुर्लभत्वंदर्शयन्सनत्सुजातउवाच नैतदिति हृष्यासिअहंब्रह्मविद्याधिकार्यस्मीतिहृष्यसि । पाठांतरेअभिषंगेण
निर्वधेन । विद्यालक्षणमाह बुद्धाविति सर्वेषांभिद्रियाणानिरोधेनमनोमात्रमनुपरतंसंकल्पाद्यात्मकंतिष्ठति तस्मिन्नपि अहंब्रह्मास्मीतिनिश्चयस्वभावायांबुद्धौ विलीनेसति । प्रवि
त्याप्रगतंचित्तंयस्यासा निरुद्धसर्ववृत्तिकाकाचिदवस्थाविद्येत्युच्यते । साचब्रह्मचर्येणगुरुकुलवासेनलभ्या २ अत्यंतं अंतस्त्रिविधपरिच्छेदः तमतिक्रांतंअत्यंतंब्रह्म तद्विषयाविद्या । सना
तनीनित्यसिद्धा । प्रत्यगात्मनो नित्यापरोक्षत्वात् । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिश्रुतेः । सिद्धाअभिव्यज्यमाना । तत्रहेतुः अनारभ्याकर्मवदारंभायोग्या । याचकार्यकालेइहआत्मन्ये
ववसति नित्यसिद्धत्वात् । एवंसतिब्राह्मण्यं ब्राह्मणस्ययोग्यंअमृतत्वंकथंलभेत । नहिलब्धलाभार्थ्यतनोऽपेक्ष्यतइतिब्रह्मचर्याद्यनुष्ठानाक्षेपः ३

ब्रह्मणोरूपेण तत्तत्पृथिव्यादिषु नास्ति । 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽसंनित्यमगंधवच्चयत्' इति तत्र शब्दादीनां निषेधात् तेषां च शब्दादिमत्त्वात् । रूपांतराणि तु ब्रह्मप्राप्तिचिह्नानि न तु ब्रह्मरूपाणि तथा च श्रुतिः । 'नीहारधूमाकारानिलाऽनलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनां ॥ एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिष्यक्तिकराणि योगे' इति । समुद्रे संसारसागरे एनं परमात्मानं सलिलं सलिलोपलक्षितः पंचभूतात्मको देहः नास्ति । जीवानां भिन्नब्रह्मणोपाधिजं दुःखं नास्तीत्यर्थः यद्वा । सामुद्रे जले एतद्रूपं नास्तीत्यर्थः २६ न तारकास्ति रूपादिराहित्यस्यैव प्रपंचः २७ नामरूपात्मके प्रपंचे सति तद्रहितत्वं ब्रह्मणो वक्तुं रूपप्रपंचादन्यत्त्वमुक्त्वानामप्रपंचादन्यत्त्वमाह नैवर्तुतदित्यादिना तदित्यनेन अर्थात् ब्रह्मणो नामनिर्दिश्यते । विमलेषु रूपा न रसमादिषु । रथं तरवारं द्रव्ये च पृष्ठं च सामनी । महाव्रते यज्ञविशेषेऽपि नैव तद्द्रव्ये तद्द्रव्येत् । कर्मभिरपि तद्दर्शनं न प्राप्यते इत्यर्थः । 'नास्त्यकृतः कृतेन' इति श्रुतेः । अकृतः मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः । यतः तत्तद्भवं नित्यम् २८ अपारणीयं अनतिक्रमणीयं अहेयत्वात् । तमसः अज्ञानरूपादुपाधेः परस्तात् पराचीनं । अंतकः कालः तत्तद्ब्रह्म अप्येति गच्छति । प्रलयं ते कालोऽपि तत्र लीयत इत्यर्थः । अणीय इति दुर्लभं । क्षुरधारया सममिति अत्यंतावहितेन ग्राह्यं । महच्चर्पवतेभ्य इति उपलक्षणं सर्वस्य सर्वस्मादपि महदित्यर्थः २९ प्रतिष्ठा अधिष्ठानं । अमृतं निर्विकारं । विकारो हि विकारांतरमापद्यमानोऽमृत उच्यते । लोक्यंत इति लोकादित्यमात्रं । ब्रह्म ब्रह्म यशोरमणीयमपि तदेव । 'तस्य नाम महद्यशः' इति हि श्रुतेः । तस्मादुपादानात् कनकात्

न तारका सुन च विद्युदाश्रितं न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य ॥ न चापि वायौ न च देवता सुनैतच्चंद्रे दृश्यते नो तस्यै २७ नैवर्तुतत्र यजुषु नाप्यथर्वसु न दृश्यते वै विमलेषु सामसु ॥ रथं तरवारं द्रव्ये वाऽपि राजन्महाव्रते नैव दृश्येद्भवं तत् २८ अपारणीयं तमसः परस्तात् तदंतकोऽप्येति विनाशकाले ॥ अणीयो रूपं क्षुरधारया समं महच्चरूपं तद्वै पर्वतेभ्यः २९ सा प्रतिष्ठा तदमृतं लोकास्तद्ब्रह्मतद्यशः ॥ भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यांति तत्र हि ३० अनामयं तन्महदुच्यतं यशो वाचो विकारं कवयो वदंति ॥ यस्मिन् जगत्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं येतद्विदुर्मृतास्ते भवंति ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातपर्वणि सनत्सुजातवाक्ये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ सनत्सुजात उवाच ॥ शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मानः परासुता ॥ ईर्ष्या मोहो विधित्सा च कृपाऽमूया जुगुप्सुता १

कुंडलादीनीव भूतानि जातानि । यतः तत्रैव प्रलयं मृदिषु दृश्यंति । एतेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुक्तं तथा च श्रुतिः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायंते । येन जातानि जीवंति । यत्प्रयंत्य भिसंविशंतीति । तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति ३० अनामयं निर्द्वैतं उच्यतं जगदाकारेण उद्भूतं । महद्यशः परं व्यापकं आकाशादिभ्योऽपि महदित्यर्थः । वाच इति पृथ्वीतृतीयार्थे कवयः विकारं वाचैवास्तीति वदंति न स्वरूपेणास्तीत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'वाचारं भणं विकारो नामधेयम्' इति वागालंबनत्वं विकारस्याह । यस्मिन्निदं जगत्प्रतिष्ठितं रज्ज्वा मुरगवल्लीनं तद्ये विदुस्तेऽमृताः मुक्ता भवंति ३१ ॥ इति उद्योगप० नीलकण्ठीये भारतभा० चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ समाप्ता ज्ञानप्रधाना योगोपसर्जना ब्रह्मविद्या । इदानीं योगप्रधाना ज्ञानोपसर्जना तां वक्तुं मध्यायद्वयमारभ्यते । यत्र पूर्वचित्तवृत्तिनिरोधेन त्वं पदार्थज्ञात्वा पश्चाद्देवांश्रवणादिना तस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते सा आद्या । यत्र तु श्रवणादिना पूर्वपारोक्ष्येण प्रतीचो ब्रह्मभावं निश्चित्य पश्चाद्भिदिध्यासेन न सः अपरोक्षी क्रियते सा द्वितीया । क्रमद्वयेऽपि फलैक्यात्साधनजातमप्येकं रूपमेवेति दर्शयितुं प्रागुक्तानेव हेतूनां दोषान् उपादेयान् गुणान् श्रद्धां दर्शयति शोकः क्रोधश्चेत्यादिना तत्र क्रोधादयः प्राग्व्याख्याता एव तथाऽपि कचित् विशेषो दृश्यते स एव व्याख्यायते । लोभः स्पृहा मोहः प्रज्ञाया अभ्यासः । अत्रापि लोभ इति पाठेऽपि स एवार्थः । लुभविमोहन इति धात्वर्थानुगमात् । परासुता निद्रा परत्वं । कृपाऽन्नस्नेहः १

पापं पापफलं कर्म व्यवस्यति आरभते मूढसंज्ञः मूढबुद्धिः २ उग्रः निर्दयः परुषः रूक्षवाक् वदान्यो बहुभाषी न स भाजयंते परं न मानयंति ३ बहुप्रशंसी आत्मस्तुतिपरः ४ महाव्रता महाव्रतानि । सुपांशुलुगिति सुपोडादेशश्छांदसः ५ नास्य स्वस्वीयं किमपि नास्ति धर्मादिष्वेकैकस्मिन्नपि पक्षपाते सति तदर्थं सर्वज्यतीत्यर्थः ६ ब्रह्मैव मुख्यं प्राप्य धेयांते पाम ७ परीवादः परदोषकीर्तनं सत् यथार्थं भूतं असत् आरोपितम् ८ अप्रकीर्तित इति दमविरोधिन एव प्रातिकूल्यादयो मददोषत्वेन सूचिता अपि शृंगग्राहिकाया प्रकषेण विधिमुखेन न प्रोक्ता इत्यर्थः । लोकद्वेष्यं पारदार्यादि । प्रातिकूल्यं धर्मादौ विघ्नाचरणं । अभ्यसूया गुणेषु दोषारोपः ९ कामः रुचिभिलाषः । पारतंयं मध्यादिव शत्वं । पैशुनं राजद्वारादौ परदोषमूचनं । अर्थहानिः नटनर्तकवेश्यादिषु दंडेन वा वितनाशः । विवादो वैरम् १० मोदो हर्षः दर्पहेतुः । दृष्टो दृश्यतीत्यापस्तंबोक्तेः । अतिवादो निर्मर्यादं वचनं । संज्ञानाशः कार्याकार्यविवेकराहित्यं । अभ्यसूयितानैरंत्येण परद्रोहशीलता । एतत्तदव

द्वादशैते महादोषा मनुष्यप्राणनाशनाः ॥ एकैकमेतेराजेंद्रमनुष्यान्पर्युपासते ॥ यैराविष्टो नरः पापं मूढसंज्ञो व्यवस्यति २ स्पृहया लुलुपः परुषो वा वदान्यः क्रोधं विभ्रन्मनसा वैविकथो ॥ नृशंसधर्माः षड्भिमेजनवैप्राप्याप्यर्थं नो तस भाजयंते ३ संभोगसंविद्धिषमोऽतिमानी दत्त्वा विकथीरुपणो दुर्वलश्च ॥ बहुप्रशंसी वनिता द्विदसदैव सत्तैवोक्ताः पापशीलानृशंसाः ४ धर्मश्च सत्यं च तपो दमश्च अमात्स्यं हींस्ततिक्षाऽनसूया ॥ दानं श्रुतं चैव घृतिः क्षमा च महाव्रता द्वादश ब्राह्मणस्य ५ योनैतैभ्यः प्रच्यवेद्वादशभ्यः सर्वामपीमां पृथिवीं स शिष्यात् ॥ त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थतो यो नास्य स्वमस्तीति च वेदितव्यम् ६ दमस्त्यागोऽथाप्रमाद इत्येतेष्वमृतं स्थितम् ॥ एतानि ब्रह्ममुख्यानां ब्राह्मणानां मनीषिणाम् ७ सद्वाऽसद्वा परीवादो ब्राह्मणस्य न शस्यत ॥ नरकप्रतिष्ठास्ते स्युर्य एवं कुर्वते जनाः ८ मदोऽष्टादशदोषः स स्यात्पुरायोऽप्रकीर्तितः ॥ लोकद्वेष्यं प्रातिकूल्यमभ्यसूया मृषावचः ९ कामक्रोधौ पारतंयं परिवादोऽथ पैशुनम् ॥ अर्थहानिर्विवादश्च मात्सर्यं प्राणपीडनम् १० ईर्ष्या मोदोऽतिवादश्च संज्ञानाशोऽभ्यसूयिता ॥ तस्मात्प्राज्ञो न मायेत सदा ह्येतद्विगर्हितम् ११ सौहृदे वैषड्गुणा वेदितव्याः प्रिये हृष्यंत्यपि ये च व्यथंते ॥ स्यादात्मनः सुचिरं याचते यो ददात्ययाच्यमपि देयं खलु स्यात् ॥ इष्टान् पुत्रान् विभवान् स्वांश्च दारान् भ्यर्थितश्चार्हति शुद्धभावः १२ त्यक्तद्रव्यः संवसेन्नेह कामाहुं क्ते कर्मस्वाशिषं वा घते च १३ द्रव्यवान् गुणवानेवं त्यागी भवति सात्त्विकः ॥ पंचभूतानि पंचभ्यो निवर्तयति तादृशः १४

त्वं विगर्हितं निर्दिष्टं सद्भिः । सदा हीत्यापत्कालेऽपि नाश्रयणीयमिति सूचितम् ११ सुहृदां प्रिये सति हर्षः अप्रिये सति व्यथेति द्वौ सौहृदगुणौ । तृतीयमाह स्यादिति । सुहितमिति पाठे सुतरां हि तं दृष्टं पुष्टिकरं । देयं दातारं । भव्यगेयेति वक्तृर्तरि कृत्यः । यो दातारं अयाच्यमपि पुत्रादिकं मुख्यं कर्मभूतं याचते स अभ्यर्थितः प्रार्थितो दाता तस्मै इष्टादीन् अर्हति दातुमिति शेषः सार्धं श्लोको वाक्यम् १२ चतुर्थमाह त्यक्तेति यस्मै सर्वस्वं दत्तं तस्य गृहे कामात् मयाऽथमुपकृत इति बुद्धितः न संवसेत् । तेन कदाचिदनाहतः स न सौहार्दमंगकुर्यादिति भावः । पंचममाह मुंके कर्मति स्वकर्माजितमेव घनमुंके न तु मित्राद्यजितं अन्यथा कालेन हेलनां प्राप्य सौहृदमंगो मा भूदिति । षष्ठमाह स्वाशिषं वा घते च स्वस्य श्रेयोऽपि मित्रहितायै नाशयतीत्यर्थः । पाठांतरे स्वासितं स्वस्थानं राज्यादिकं आस्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ज्ञेयं । स्वाशिषमिति पाठे स्वस्य आसभंतात् शिवं श्रेयस्करमित्यर्थः १२ द्रव्यवान् गृहस्थः एवं उक्तरीत्या गुणवान् त्यागी दाता सात्त्विकः स त्वप्रधानश्च यो भवति तादृशः पुरुषः पंचभ्यः शब्दादिभ्यः पंचभूतानि श्रोत्राद्याकारेण परिणतानि इंद्रियाणि निवर्तयति १४

मनसाहृदाचयएनंविदुरमृतास्तेभवन्ति ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवंतं सनातनम् ६

ययोः क्रमेण तं द्वावंतौ ताभ्यामन्यः अतं द्रितः निर्मायः सवितुः जगत्कारणस्य

विवस्वान् वस आच्छादने वस्वान् आच्छादनवान् तद्विपरीतो विवस्वान् अपरिच्छिन्नसंविद्रूपः संततमनुदितानस्तमितप्रकाशः सर्वाधिष्ठानभूतः उभौ जीवेश्वरौ पृथिवीं दिवं च विभर्ति । आ
सद्गीचीः सविषूचीर्वसानाविति पाठे सः शुक्रसंज्ञः शुद्ध आत्मा । कीदृशौ उभौ देवौ सद्गीचीः विषूचीश्च आवसानौ दिशः उपदिशश्च पटवद्वसानौ । दिगंतपर्यंतं विस्तीर्णा विस्तृत्यः । व्यवहिताश्चेति
छांदसक्रियोपसर्गयोर्व्यवधानं शेषं प्राग्ब्रह्मदेव ३ एतदेवाह उभाविति देवौ जीवेश्वरौ पृथिव्यादिकं भूवं ब्रह्मादंशुको विभर्ति । तस्मात्सर्वोत्पत्तिमाह तस्मादिति महान् दुरधिगमोऽस्तोऽयेषां ते महांताः
समुद्राः कामाः कामंसमुद्रमाविशेति भंजलिं गात् ४ चक्रे हति रथस्य शरीरस्य । 'रथः स्यंदनदेहयोः' इति विश्वः । अधुवस्य विनाशिनोऽपि अव्ययं अविनाशिकं कर्म यस्य तस्य अव्ययकर्मणः । चक्रे चक
वञ्जालके प्राक्कर्मणि निमित्ते सति तिष्ठतः कर्माधीना इत्यर्थः । अश्वाः इंद्रियाणि शरीररथं विषयदेशं प्रतिनयतः केतुमंतं प्रज्ञावंतं जीवं । किं ज्ञानेऽस्मात्तुम् । तं परमात्मानं प्रति वहन्ति वहति द्विकर्मा ।
वश्यैरिन्द्रियाश्च देहं रथे योजितैः जीवः परमात्मतां नीयते । अन्यथा शरीरे नष्टेऽपि तत्कृतं कर्म न क्षीयतेऽतः शरीरांतरेण सद्य एव बद्धयते । दिव्यं अलौकिकं अहं प्रत्ययविषयादन्यमशनायाद्यतीतमि
त्यर्थः । अजरमितिसर्वविकारप्रतिषेधः दिविहार्दाकाशे ५ अस्य रूपं आकृतिः सादृश्येन तिष्ठति अनुपमस्वरूपमित्यर्थः । न च क्षुब्धेति सर्वेन्द्रियगोचरत्वं निषिद्धयते । 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं'
इति रूपादिहीनत्वश्रुतेः । मनीषया मनसो निग्रहेण मनसा सूक्ष्मेण 'मनसैवानुद्वृष्टव्यम्' इति तत्स्यकरणत्वश्रुतेः । हृदा हृदुपलक्षिते देशे निगृहीते मनसा येषां न विदुः ते अमृताः मुक्ता भवन्ति ६

नस्तप्रपश्यातभगवतसनातनम् १० एतेनत्वंपदार्थस्यतत्पदार्थाभेदउक्तः । योयज्ञंअकल्पयततंयोगिनःपश्यंति ८ ननुईश्वरस्यजीवभावेकिंकारणमतआह हिरण्येति हिरण्यानिहरणशीलानिआपातरमणीयत्वात्पर्णानिवर्णानिअवयवाःस्त्रीपुत्रादयोयस्यतंहिरण्यपर्णं अश्वत्थंनश्वोऽपितिष्ठतीत्यश्वत्थोनश्वरःअविद्यावृक्षः तमभिपद्यप्राप्य अपञ्जकाःनसं तिपक्षाःउत्क्रमणहेतवउपाधयःप्राणरूपायेषांतोचिदात्मानः तत्रअविद्यायांपक्षिणोभूत्वाप्राणाद्युपाधिप्राप्त्याउत्क्रमणयोग्याभूत्वा यथादिशंयथावासनंप्रपतंति तासुतासुयोनिष्वित्यर्थात् । बहु वचनंआपाधिकरूपभेदापेक्षया श्रुयतेचप्राणोपाधिकमुत्क्रमणंचिदात्मनः । मश्रोपनिषदि । षोडशकलंपुरुषंप्रस्तुत्य 'सईक्षांचक्रेकस्मिन्बहुमुत्क्रांतेउत्क्रांतोभविष्याभिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्राति ष्ठास्याभीतिसप्राणममृजतेति' ९ एवंईश्वरस्यापिजीवत्वेउपाधिसंबंधएवकारणमित्युक्तं तत्रकिंउपाधिभिःकृत्स्नंब्रह्मउपाधीयते उतब्राह्मणोऽंशाएवोपधीयते । आद्येजीवबहुत्वानुपपत्तिः । अंत्येब्रह्मणोनिष्कलत्वानुपपत्तिः । अंशस्यांशित्वायोगार्ज्यविशयोर्भेदानुपपत्तिश्चेत्याशंक्याह पूर्णादिति पूर्णात्तव्यापकात्तच्चिदाकाशात्पूर्णानिचित्प्रतिबिंबभूतानिजीवरूपाणिउद्धरंति पृथकुर्वाति । प्राणादयउपाधिदर्पणाः । ननुउपाधीनांपृथक्सत्त्वेपूर्णस्यपूर्णत्वमेवव्याह्नयेतेत्याशंक्याह पूर्णादिति पूर्णानिप्राणादीनिपूर्णादेवचक्रिरेकृतानि अयंभावः । घटाकाशान्यायेनोपा ध्युपधेययोःपरस्परपरिच्छेदकत्वेऽन्यतरस्यापिपूर्णत्वंनयुज्यतेऽतउपाधिरप्यध्यस्तएव तथाचाधिष्ठानाध्यस्तयोर्विषमसत्ताकत्वान्नपरस्परपरिच्छेदकत्वं किंत्वितरेतरतिरोधायकत्वमेवास्ती तिस्वस्वप्रतीतिकालेद्वयोरोपिपूर्णत्वं प्रतियोगिनस्तदानीमदर्शनात् । कल्पितउपाधिर्जीवेश्वरभेदेहेतुरित्यर्थः । यदातुपूर्णानिप्राणादीनिब्रह्मण्यध्यस्तानि ततःसकाशात्उद्धरंति सम्प्रगवे-

क्षणेनदूरीकुर्वति रज्जुतद्वत्सर्वं तदाजीवेशभेदनिमित्तस्योपाधेरभावात्पूर्णब्रह्मैवावशिष्यते । यथोक्तंविष्णुपुराणे । 'विभेदजनकेज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते ॥ आत्मनोब्रह्मणाभेदमसंतकःकरि
ष्यति'इति एवंचअंशांशित्वरूपेणजीवेशयोर्भेदानुपगमादनूपचरितस्तयोरभेदप्रतिपादकस्तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्म्ययमात्माब्रह्मेत्यादिरागमइतिसिद्धं यत्पूर्णंशिष्यतेतंभगवंतंयोगिनःपश्यंति १०
तस्मात्पूर्णात् वायुरितिपंचानामपिभूतानामुपलक्षणं । 'तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निःअग्नेरापःअन्नचःपृथिवी'इतितत्पवसर्वभूतोद्भवश्रुतेः । प्रयतःनिष्ठ
हीतः एतेनतत्रैवल्येदर्शयतातदुपादानकत्वंभूतानामुक्तं । आग्निर्भोक्ता सोमोभोज्यं प्राणइतिदेहेन्द्रियादिसंघातग्रहणम् ११ इदंसर्वतत्पवआततंतस्माज्जातं तत्तत्आत्मत्वेनप्रसिद्धं तत्तत्तच्छब्द
वद्वाच्यं । 'तदितिवाएतस्यमहतोमूतस्यनाममवाति'इतिश्रुतिप्रसिद्धेः । वक्तुंनशक्नुमः वाचाभगोचरंतंयोगिनःपश्यंति १२ इदानींतददर्शनाभ्युपायंयोगसंक्षेपेणाह अपानमिति गिरतिउपसंह
रतिस्वात्मनियोगशास्त्रोक्तरीत्या । 'पार्थिणनागुदमापीब्रह्मदेतदेतानसंसृजन् ॥ दृढासनोऽपानवायुमुब्रजेच्चशनैःशनैः ॥ तंप्राणेनैकतानित्वास्विरंकत्वाहृदंबरे ॥ चेतोमात्रेणतिष्ठेततच्चबु
द्धौविलापयेत्' । चंद्रमाअन्नमनः आदित्योबुद्धिः परःपरमात्मा एवंयथादित्यंगिरतितंतंयोगिनःपश्यंति १३ अनुभित्यापरोक्षंब्रह्मयत्साक्षादपरोक्षादितिश्रुतेः अतःकिंयोगेनेत्याशंक्याह
एकमिति हंसइवहंसःपरमात्माशरीरवृक्षमारूढोऽपितेनअसंबद्धः सचतुष्पात् । 'सोऽयमात्माचतुष्पात्'इतिश्रुतेः । चतुर्णांपादानांजाग्रत्स्वप्रसुप्ततुरीयांरूपानामध्येएकपादंतुरीयंनोत्क्षिपति

तस्माद्वैवायुरायातस्तस्मिंश्चप्रयतःसदा ॥ तस्मादग्निश्चसोमश्चतस्मिंश्चप्राणआततः ११ सर्वमेवततोविद्याततद्वक्तुंनशक्नुमः ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभ
गवंतंसनातनम् १२ अपानंगिरतिप्राणःप्राणंगिरतिचंद्रमाः ॥ आदित्योगिरतेचंद्रमादित्यंगिरतेपरः ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनम् १३ एकं
पादंनोक्षिपतिसलिलाद्वंसउच्चरन् ॥ तंचेत्संततमूर्ध्वायनमृत्पुनर्मृत्तंभवेत् ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनम् १४ अंगुष्ठमात्रःपुरुषोऽतरात्माऽलिंग
स्ययोगेनसयातिनित्यम् ॥ तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यंपश्यंतिमूढानविराजमानम् ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनम् १५ असाधनावाऽपिसाध
नावासमानमेतदृश्यतेमानुषेषु ॥ समानमेतदमृतस्येतरस्यमुक्तास्तत्रमध्वउत्संसमापुः ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनम् १६

नम्रकाशयति । कीदृशःसलिखात्निर्विशेषात् अतिगंभीरात् उत्सरन् उपर्येवपादत्रयेणचरन् 'तं तुरीयं पादं शिवमद्वैतं चतुर्थमन्यते स आत्मासर्वज्ञेयः' इति श्रुतिप्रसिद्धं । ऊर्ध्वाय उपरितनायपाद
त्रयाय विश्वतैजसप्राज्ञाख्याय तेषां चालनायेत्यर्थः । संततं व्याप्तं । तुरीयं त्रिपुस्तं तामित्युक्तेः । न हि चैतन्यानुबंधं विना विश्वादयः स्वकार्यं प्रभवन्ति तंचैतदपश्यति तदा मृत्पुमृतं च अज्ञानकृतं
द्वयं सति ज्ञाने कालत्रयेऽपि नास्तीत्यर्थः । यद्यपि नित्यापरोक्षं ब्रह्मतयाऽपि उपाधिविशिष्टेनैव रूपेण परोक्षं न तु ततो निष्कृष्टरूपेणातस्तदापरोक्षाय योगोऽपेक्षित इत्यर्थः । सततमृत्विजामिति पाठे
ऋत्विग्वत्पादत्रयक्रियानिमित्तमित्यर्थः १४ अंगुष्ठेति अंगुष्ठमात्रे हृदये प्रतिष्ठितत्वाद् अंगुष्ठमात्रः एतेन हृदयपुंडरीकं ध्यानस्थलमुपदिष्टं भवति । पुरुषः पूर्णः अंतरात्मा बाह्यात्मन्योऽत्र मया दि
भ्यः पंचभ्य आंतरः । लिङ्गस्य पंच प्राणमनो बुद्धिर्दशेन्द्रियात्मकस्य लिङ्गशरीरस्य संबंधेन नित्यं सयाति इह लोके परलोको जाग्रत्स्वप्नावगच्छति । तदंशं मयितारं । ईदं स्तुत्यं । अनुकल्पं उपा
धिमनुसर्वकार्येषु समर्थं । आद्यं मूलकारणं । विराजमानं प्रत्यक् चैतन्यरूपेण प्रकाशमानमापिमूढाः न पश्यन्ति । तं योगिनः पश्यन्ति १५ नन्वंगुष्ठमात्रस्य हृदये स्थितस्य हृदयतापेन तापप्राप्तिरपि
स्यात्तथा च तापस्वभावस्य कुतो मुक्तिरित्याशंक्य तस्य कदाचिदपि तापो नास्तीत्याह असाधना इति मानुषेषु संघाताभिमानिषु जीविषु केचिदसाधनाः शमादिहीनाः केचित्ससाधनास्तद्युक्ता
वामवन्तु तत्स्थं पतद्ब्रह्म समानं निर्विकारं । असंगो ह्ययं पुरुष इत्यसंगत्वश्रुतेः । एवं मुक्तब्रह्मयोरपीत्याह समानमिति । कस्तर्हि मुक्तेषु विशेष इत्यत आह मुक्ता इति तत्र तेषु मध्ये मुक्ताः मध्यः मधुनः

ब्रह्मरसस्य उत्सं उत्कर्षपरां काष्ठासमापुःसंप्राप्ताः अयं भावः । अवस्थांतरगतस्य दुःखस्यावस्थांतरेऽदर्शनादुपाधिधर्मवदुःखं प्राप्या उपहितेऽपि भाति स्फटिके इव जपाकुसुमलोहित्यं । सर्वोत्तमा
उपाधित्यागात्तु मुक्तानां न दुःखस्पर्शाऽस्तीति तेनिरतिशयानंदभाज इति । य एवं स मानस्तं योगिनः पश्यंति १५ एवं ब्रह्मप्राप्तौ सर्वकलावार्तिकतत्कृत्यतां चाह उभाविति उभौ लोकी आत्मलोकं अना
त्मलोकं च विद्यया ब्रह्माकारया अंतःकरणवृत्त्या अहमेवेदं सर्वोस्मीति सार्वत्माकारया च वृत्त्या व्याप्य प्रकाशय ज्ञात्वा याति प्रारब्धकर्मावष्टब्धदेहः स न संचरति विद्वान् यदेवं तदा अदुतमप्यग्रिहोत्रं
अस्य हतमेव भवति । ज्ञाने सर्वाणि कर्मफलान्धंत भवन्तीत्यर्थः । अतः ब्राह्मीवाक्तेतव अहं महानस्मीति वदतः लघुतां नीचत्वं मादधीतमाकरोतु । अहं दासोस्मीति मा ब्रूहीत्यर्थः । तं चेद्ब्रूयुरतिधा
यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयात्पण्डुवीति ते भृत्येव ब्रह्मविदामतिवादित्वदोषो नास्तीति प्रदर्शितं । प्रज्ञानमिति अस्य नामैव स्यात् 'प्रज्ञा नंब्रह्मेति ब्रह्मविद्ब्रह्मैवेति' च श्रुतिभ्यां । ब्रह्मणा विद्वद्भू
णस्वमाहात्म्यं न गोपनीयमधिकारिष्वेव । प्राकृतेषु तु गोपनीयमेव । 'तथाचरेतवैयोगी सतां धर्ममदूषयन् ॥ जनायथाऽवमन्येरन् गच्छेयुर्नैव संगतम्' इति । एतच्च प्रज्ञानमिति नाम धीराः
ध्यानवत एव लभन्ते । यस्य नाम प्रज्ञानं तं योगिनः पश्यंति १७ एवं रूपो वाह मनसा तीतो जगज्जन्मादियो निर्विकारो योगैकगम्यो ब्रह्मज्ञानमहापूज्यत्वं लभ्यते कर्मलोपदोषश्चनास्ति स एव रूपः
परमात्मा पावकं भोक्तारं जीवं गिरन् आत्मानि संहरन् पुरुषं पूर्णं तं योगे दत्तस्य अर्थः पुरुषार्थो भोक्तारो निरिष्य तेन हिंस्यते । कर्मफलवत्ज्ञानफलं नानित्यमित्यर्थः । यस्य ज्ञानादर्थनाशो ना

उभौ लोको विद्यया व्याप्य याति तदा द्रुतं चादुतमग्रिहोत्रम् ॥ माते ब्राह्मी लघुतामादधीत प्रज्ञानं स्यान्नाम धीरालभते ॥ योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम्
१७ एवं रूपो महात्मा स पावकं पुरुषो गिरन् ॥ यो वै तं पुरुषं वेद तस्येहार्थो न रिष्यते ॥ योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् १८ यः सहस्रं सहस्राणां पक्षान्संत
त्यसंपतेत् ॥ मध्यमे मध्य आगच्छेदपि चेत्स्यान्मनोजवः ॥ योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् १९ न दर्शनेतिष्ठति रूपमस्य पश्यंति चैनं सुविशुद्धसत्त्वाः ॥
हितो मनीषी मनसानतप्यते ये प्रव्रजेयुरमृतास्ते भवन्ति ॥ योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् २० गृहं तिसर्पा इव गह्वराणि स्वशिक्षया स्वेन वृत्तेन मर्त्याः ॥
तेषु प्रमुह्यंति जना विमूढा यथाऽध्वानं मोहयन्ते भयाय ॥ योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् २१

स्तितं योगिनः पश्यंति १८ न केवलं मोक्ष एव ज्ञानतः स्यात् अपितु
सर्वदूरस्थमापि आत्मन्यंतर्भूतमेवास्तीत्याह य इति दशालक्षाणि अनंतान् वापक्षान् कृत्वा यो दूरे गच्छेत् सोऽपि मध्ये शरीरांतः मध्यमे मध्यस्येह दृश्यस्य परमेश्वरे आगच्छेदेव । विप्रकृष्टमप्यर्थहार्दा का
शे योगिनः पश्यंतीत्यर्थः । एतच्चातीतानागतादेरप्युलक्षणं । तथा च हार्दाकाशं प्रकृत्य श्रूयते । 'यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वतः द्रष्टव्यं विदते' इति । यत्र दूरस्थोऽप्यस्ति तं योगिनः पश्यंति १९
एवं विदस्यात्मनो दर्शनार्थं योगानुगुणानि साधनांतराण्याह नेति चक्षुराद्यग्राह्यं न शुद्धचित्ता एव चित्तेन गृह्यंतीति पूर्वार्थः किंच यदाऽयं हितो जगन्मित्रं मनीषी मनोनिग्रहशीलश्च भवति तथा
मनसा च पुत्रादीनां नाशे सत्यपिनतप्यते तदेव चित्तशुद्धिर्जातेति ज्ञेयं । एवं ज्ञात्वा ये प्रव्रजेयुः विक्षेपहेतून् गृह्णादौ स्त्यजेयुस्ते संन्यासिनः अमृता भवन्तीति । तं अमृतं योगिनः पश्यंति २० संन्यासं
कृत्वाऽपि वंचकानां संगतिर्न कर्तव्येत्याह गृहंतीति मर्त्याः कौलिकाः स्वशिक्षया स्वेषां गुरुणां शिक्षया स्वेन वृत्तेन वा बहिर्दृष्टीनारमणीयेन च दंभरूपेण गह्वराणि पापानि मद्यमांसपरस्त्रीसेवनादी
नि गृहंति छादयन्ति । यथा सर्पाः खलाः परमुद्वेजयन्तोऽपि बिलादीनि लीय आत्मानं गृहंति तद्वत् । तेषु बाह्यतोरमणीयेषु तेषां समीपे विमूढाः जनाः मुह्यन्ति । एतदेवाह यथाऽध्वानं मार्गमनतिक्रम्य
शिष्टानां लोकदृष्टमाचारमत्यजतः भयाय नरकाय प्रापयितुं तान् मोहयन्ते मद्यमांसाद्यशुचि व्रतोपदेशेन प्रतारयन्ति । अतः सम्यक्परीक्षितैः सहैव संगतिर्ये लोभाय कर्तव्या तं योगिनः पश्यंति २१

एवं सर्वकर्मास्पर्शानां योगिनामपि दुःसंगत्यागमा वश्यकतया कृत्वा जीवन्मुक्तानां तेषामनुभवमनुवदति नाहमिति अहं सदा कालत्रयेऽपि असत्कृतः असत्ता देहो ब्रिया देना तादात्म्याध्यासेन तद्
त्कृतः सुखदुःखजरामरणादि धर्मवान् कृतः असत्कृतः न स्यान् भवेयं देहादीनामसत्त्वादेवेत्यर्थः । अतएव देहवियोगरूपो मृत्युरपि नास्ति नापि अमृत्युस्तद्विरोधी जन्मलामः जन्ममरणप्रवाहरू
पस्य मृत्युसंज्ञितस्य बंधस्याभावात् । अमृतं मोक्षोऽपि मम कुतः कुतश्चिदित्यर्थः तत्र हेतुः । सत्यं घटादि अनृतरं ज्वरगादि ते उभे अपि सत्यसमानबधे सत्यं अबाधितं समानं सर्वदा सर्वदेशेषु चै
करूपं ब्रह्मतदेव बंधो निग्रहस्थानं योस्ते तथा । सर्वजगद्ब्रह्माधीनमित्यर्थः । सतः कार्यस्य असतः कारणस्य च योनिः उत्पत्तिप्रलयस्थानं अहं एक एव तं मां योगिनः पश्यंति तथा च श्रुतिः । 'नानि
रोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ॥ नमुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति सृष्ट्यादिकं सर्वमयमेव कल्पितमित्याह २२ 'सनसाधुना कर्मणा मूयात्त्रो एवासाधुना कनीयान्' इति श्रुतिसिद्धं कर्मास्पर्श
ब्रह्मविद्याफलमाह न साधुनेति असाधनावाऽपि साधनावेत्यत्र ब्रह्मणः असंगत्वमुक्तं इह तु ब्रह्मविदः पापास्पर्श उच्यते एतद्ब्रह्मचिद्रूपं ब्रह्मसाधुना कर्मणा समानं उत्कृष्टं न भवति । उत अपि असा
धुना कर्मणाऽसमानं अपकृष्टं च न भवति । मानुषेषु देहाभिमानिषु तु एतद्दृश्यत एव उच्चावचं कर्मफलं न तथा ब्रह्मविदीत्यर्थः । अत्र हेतुः समानमिति एतद्ब्रह्मचिद्रूपं ब्रह्म अमृतस्य कैवल्यस्य समानं
यथा कैवल्ये सर्ववादि समतपुण्यपापयोरस्पर्श एव ब्रह्मविद्यापीत्यर्थः । अतएव पूर्वोक्तप्रकारेण युक्तो योगवान् तन्मधुब्रह्म । बह्विति पाठेऽपि स एवार्थः निरवधिकस्य बहुत्वस्य तत्रैव पर्य

नाहं सदाऽसत्कृतः स्यान्मृत्युर्न चामृत्युर्मृतं मे कुतः स्यात् ॥ सत्यानृते सत्यसमानबंधे सतश्च यो निरसतश्चैक एव ॥ योगिनः २२ न साधुना नोत असाधुना वा
ऽसमानमेतद्दृश्यते मानुषेषु ॥ समानमेतदमृतस्य विद्यादेव युक्तो मधुतद्वै परीप्सेत् ॥ योगिनस्तं २३ नास्यातिवादाह दयंतापयंति नानाघातं नादुतम
ग्रिहोत्रम् ॥ मनो ब्राह्मी लघुतामादधीत प्रज्ञां चास्मै नाम धीरालभते ॥ योगिनस्तं २४ एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति ॥ अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु
किं स शोचेततः परम् २५ यथोदपाने महति सर्वतः संलुतोदके ॥ एवं सर्वेषु वेदेषु आत्मानमनुजानतः २६ अंगुष्ठमात्रः पुरुषो महात्मान दृश्यते सौहादिसंनि
विष्टः ॥ अजश्चरो दिवारात्रमतां द्रितश्च सतं मत्वा कविरास्ते प्रसन्नः २७

वसानात् । परीप्सेत्सर्वप्रकारेण प्राप्नुमिच्छेत् । तमेव च योगिनः पश्यंति २३ नास्येति अस्य आत्मविदः अतिवादाः निंदावचनानि दृश्यन्तापयन्ति । अथवा मयानाधीतं मयानदुतमित्या
दिकमपि अस्य मन इति पूर्वान्वाये । श्रूयते च 'नैनं कृताकृतं तत्पते इति । एतच्छावतपाति किमहं साधुना करवं किमहं पापमकरवम्' इति च । ब्राह्मी ब्रह्मसंबन्धिनीयां विद्या अस्मै पुरुषाय लघुशी
घ्रं तां प्रज्ञां यामधिकृत्य स्मरति । 'प्रज्ञा प्रासादमारुह्य ह्यशोच्यः शोचतो जगन् ॥ भूमिष्ठानि वशैलस्थः सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यति' इति तां प्रज्ञामृतं भराख्या आदधीतसमर्पयेत् । आत्मविरसर्ववि
द्रवतीत्यर्थः । तां कांयां प्रज्ञां धीराः ध्यानवतो नाम निश्चितं लभन्ते नान्ये । एतेन शोकमोहनिवृत्तिः सर्वज्ञत्वं च ब्रह्मविद्याफलमुक्तं भवति । यन्तापयंति तं विद्वदभिन्नं परमेश्वरं योगिनः पश्यंति २४
एवमनेन प्रकारेण यः सर्वभूतेषु सद्रूपेण अनुस्यूतमात्मानं गुरुक्तिमनुपश्यति ध्यानेन साक्षात्करोति सः अन्यत्र दारादी अन्यत्र कर्मादी युक्तेषु पुरुषांतरेषु सत्सु किं शोचति नैव शोचति किंतु त एव शोचंतीत्य
र्थः २५ उदकं पीयतेऽस्मिन्नित्युदपाने का सारादी तृपातं स्यावता जलेन स्नापनादिसिद्धिस्तावत्तैव सर्वेषु वेदेषु आत्मज्ञस्य ध्यायिन इष्टसिद्धिः । अतो ग्रंथभारवहनं द्रव्यैव किंतु तदंतर्गतं स्वोपयुक्तं
सारमात्रं गुरुवाक्याद्ब्रह्मत्वायोगेन कृतकृत्यो भवेदित्यर्थः २६ अंगुष्ठेति उपाधितोऽल्परिमाणोऽपि स्वतो महात्मा व्यापकः न दृश्यते रूपादिहीनत्वात् । अजो जन्मादिशून्यः । दिवारात्रं चरती
ति चरः जगन्निग्रमने नित्यो युक्त इत्यर्थः । सः अधिकारी तं आत्मानं मत्वा ज्ञात्वा कविः क्रांतदर्शी आस्ते कर्मभ्यः परतो भवति कृतकृत्यत्वात् । अतएव प्रसन्नः उपाधिकृतकालुष्यत्यागाभिर्मलः २७

अथेदानीं ब्रह्मविदात्मनो ब्रह्ममावांमदेववदपरोक्षीकुर्वन्स्वस्यसावोत्स्यंस्तौति अहमेवेति नास्ति अतीतानागतं । अस्तिवर्तमानं । सर्वेषामंतरात्माचाहमेवास्मि २८ पितामह इति एव
मात्मनिसर्वमारोप्य अपवदति न मेयं न वोवयमिति । यद्यपि रज्ज्वा मुरग आरोपितस्तथापि तयोर्न कश्चित्संबन्धोऽस्ति अधिष्ठानव्यतिरेकेणाध्यस्तस्यासत्त्वात् । एवं प्रत्यगात्मजगतोरप्यसंबन्धोऽत्र
दृश्यः २९ अहमेवमुक्तुणां ज्ञेय इत्याह आत्मैवेति ममस्थानं अधिष्ठानं आत्मेव । 'स्वेमहिमिप्रतिष्ठितः' इति श्रुतेः । अतएव मम जन्म जनन हेतुरपि आत्मेव । अजत्वादेव अहंकार्ये ओतः प्रो
तश्च तिर्यग्ध्वं च पटेतं तव इवानुस्यूतोऽस्मि । अजरा अप्रच्युतस्वभावाप्रतिष्ठा अधिष्ठानत्वे यस्य स तथा अजश्चर इति पादो व्याख्यातः । मांसवेषाभूतानामंतरात्मानं सर्वेश्वरं सर्वकर्तारं विज्ञाय कविः
प्रसन्न आस्ते ३० प्रकरणार्थमुपसंहरति अणोरप्यणुतरो दुर्लक्ष्यः न त्वणुतरपरिमाणवान् । अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमिति ब्रह्मणि चतुर्विधपरिमाणनिषेधात् एतेन निर्गुणं रूपमुक्तं । सुमनाः

अहमेव स्मृतो मातापिता पुत्रोऽस्म्यहं पुनः ॥ आत्माऽहमपि सर्वस्य यच्च नास्ति यदस्ति च २८ पितामहोऽस्मि स्थविरः पिता पुत्रश्च भारत ॥ ममैव यूयमात्म
स्थानमेयं न वोवयम् २९ आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा ओतप्रोतोऽहमजरप्रतिष्ठः ॥ अजश्चरो दिवारात्रमतंद्रितोऽहं मां विज्ञाय कविरास्ते प्रसन्नः ३० अणो
रणीयान्सुमनाः सर्वभूतेषु जगति ॥ पितरं सर्वभूतेषु पुष्करे निहितं विदुः ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सप्तसुजातपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ४६ ॥
समाप्तमिदं सप्तसुजातपर्व ॥ अथ यानसंधिपर्व ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं सप्तसुजातेन विदुरेण च धीमता ॥ सार्धं कथय तोराज्ञः साव्यतीयाय शर्वरी १ तस्यां
रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ॥ सभामाविविशुर्हृष्टाः सूतस्योपदिदक्षया २ शुश्रूषमाणाः पार्थानां वाचो धर्मार्थसंहिताः ॥ धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययूराजसभां
शुभाम् ३ सुधावदातां विस्तीर्णां कनकाजिरभूषिताम् ॥ चंद्रप्रभां सुरुचिरां सिकांचंदनवारिणा ४ रुचिरैरासनैः स्तीर्णां कांचनैर्दारुवैरपि ॥ अश्मसारमयैर्दा
तैः स्वास्तीर्णैः सोत्तरच्छदैः ५ भीष्मोद्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ६ विदुरश्च महाप्राज्ञो युयुत्सुश्च महारथः ॥
सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ७ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां शुभाम् ॥ दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापिसौबलः ८ दुर्मुखो दुःसहः कर्ण उलूको
ऽथ विविंशतिः ॥ कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनमर्षणम् ९ विविशुस्तां सभाराजन् सुराः शक्रसदो यथा ॥ आविशद्भिस्तदाराजन् शूरैः परिघबाहुभिः १० शुशुभे
सा सभाराजन् सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥ ते प्राविश्य महेश्वासाः सभां सर्वे महौजसः ११ आसनानि विचित्राणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ आसनस्थेषु सर्वेषु ते पुराजसु भारत १२

शोभनं मनो दिव्यं चक्षुर्मायाख्यं अतीतादिसर्वप्रकाशकं यस्य । 'मनोऽस्य दैवं चक्षुः' इति श्रुतेः । स सुमनाः एतेन सगुणं रूपमुक्तं । सर्वभूतेषु जाग्रति अंतर्याभिरूपेण जागर्ति शपोऽलुगायः गुणाभा
वश्च । पितरं अर्थाद्विद्यदादीनां जरायुजादीनां च । सर्वदेहेषु पुष्करे हृदयपुंडरीके निहितं स्थितं विदुर्ब्राह्मणा जानंति । एवं गुणविशिष्टं प्रत्यगात्मानं हृदयो विचिंतनेन साक्षात्कृत्य कृतकृत्यो
भवतीत्यर्थः ३१ ॥ इति श्रीमत्पद्माव्ययप्रमाणतमयां दधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूतोः श्रीनीलकण्ठस्य कृतो उद्योगपर्वणि भारतभावदीपे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥
प्रासंगिकमध्यात्मसमाप्य प्रस्तुतां कथां मेवानुसंधत्ते एवं सप्तसुजातेनेत्यादिना कथयतः कामिति शेषः १ सूतस्य संजयस्य २ । ३ कनकमयेन अजिरेण अंगणेन भूषिता ४ अश्मसारमयैः
रत्नखचितैः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

११ उपेयाय उपजागाम प्रस्कंद्य उत्तीर्य १२ यथावयः ययसोऽनुरूपम् १५ । १६ । १७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ७ ॥
पृच्छामीति १ । २ अन्वत्रस्त इत्यनुशब्दस्य अवोचदित्यनेन संबन्धः । व्यवहिताश्चेति धातुपसर्गयोश्चादसंख्यवहितत्वं । विद्वान् जानन् उपह्वरे समीपे कुरूणां मध्ये धार्तराष्ट्रं द्रुपदाह
त्यन्ववोचदिति संबन्धः ३ । ४ पांडवायोधनाय पांडवैः सह पुद्गाय ५ । ६ । ७ कर्मपापं अनिर्विष्टं अनुपभुक्तं अश्विभ्यां अश्विपुत्राभ्याम् ८ अपघ्यानात् अपकारचितनमात्रात् गां पृथगीय

द्वाः स्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थितम् ॥ अयं सरथ आयातियोऽयासीत् पांडवान् प्रति १३ दूतोन स्तूर्णमायातः संधवैः साधुवाहिभिः ॥ उपेयाय सतुक्षिप्रं रथा
प्रस्कंद्य कुंडली ॥ प्रविवेश सभां पूर्णामहीपालैर्महात्माभिः १४ ॥ संजय उवाच ॥ प्राप्तोऽस्मि पांडवान् गत्वा तं विजानीत कौरवाः ॥ यथावयः कुरून् सर्वान् प्रति
नंदंति पांडवाः १५ अभिवादयंति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्य वत् ॥ यूनश्चाभ्यवदन् पार्थाः प्रति पूज्य यथावयः १६ यथाऽहं धृतराष्ट्रेण शिष्टः पूर्वमितोगतः ॥ अ
ब्रुवं पांडवान् गत्वा तन्निबोधत पार्थिवाः १७ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि संजयप्रत्यागमने सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पृच्छामित्वां संजयराज मध्ये किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ॥ धनं जयस्तात युधां प्रणेता दुरात्मनां जीवितच्छिन्महात्मा १ ॥ संजय उवाच ॥
दुर्योधनो वाचमिमांश्च शृणोतु यदब्रवीदजुनो योत्स्यमानः ॥ युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा धनं जयः शृण्वतः केशवस्य २ अन्वत्रस्तो बाहुशीर्यं विद्वान् उपह्वरे वासुदेवस्य
धीरः ॥ अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटीमध्ये द्रुपदाधार्तराष्ट्रं कुरूणाम् ३ संश्रुण्वतस्तस्य दुर्भाषिणो वै दुरात्मनः सूतपुत्रस्य सूत ॥ यो यो बुमाशंसति मांसदैवमंदप्रज्ञः
कालपक्वोऽतिमूढः ४ ये वै राजनः पांडवायोधनाय समानीताः शृण्वतां चापितेषां ॥ यथासमं ग्रवचनं मयोक्तं सहामात्यं श्रावयेथानृपंतत् ५ यथानूनं देवराजस्य
देवाः शुश्रूषते वज्रहस्तस्य सर्वे ॥ तथाऽशृण्वन् पांडवाः मृजयाश्च किरीटिना वाचमुक्तां समर्थी ६ इत्यब्रवीदजुनो योत्स्यमानो गांडीवधन्वा लोहितपद्मनेत्रः ॥ न
चेद्वाज्यं मुंचति धार्तराष्ट्रे युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ७ अस्ति नूनं कर्मकृतं पुरस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ येषां युद्धं भीमसेनाजुनाभ्यां तथाऽश्विभ्यां वासुदे
वेन चैव ८ शैने येन ध्रुवमात्ता युधेन दृष्टयुग्मेनाथ शिखंडिना च ॥ युधिष्ठिरेणैककल्पेन चैव योऽपघ्यानात् निर्दहेद्वा दिवंच ९ तैश्च द्यौर्दुमन्यते धार्तराष्ट्रो निर्दृतोऽर्थः स
क्लः पांडवानाम् ॥ मातृत्कार्पीः पांडवस्यार्थहेतोरुपैहियुद्धं यदिमन्यसे त्वम् १० यांतां वने दुःखशय्यामवासीत् प्रव्राजितः पांडवो धर्मचारी ॥ आप्रोतुतां दुःखतरा
मनर्थामं त्याग्य धार्तराष्ट्रं परासुः ११ हियाज्ञानेन तपसा दमेन शौर्येणाथो धर्मगुप्त्या धनेन ॥ अन्यायवृत्तिः कुरुपांडवेयानध्यातिष्ठद्धारतराष्ट्रो दुरात्मा १२

१ निर्दृतः सिद्धः सकल इत्यनुशब्दस्य अवोचदित्यनेन संबन्धः । सत्तराज्याधेदानं माकार्पीः पांडवस्यार्थहेतोरुपैहियुद्धं यदिमन्यसे त्वम् १० दुःखशय्यां दुःखवासं अंत्याशय्यां युद्धे
मरणं प्राप्तः सन् ११ एवं तावत्कुर्वित्याह न्हियेति यानलोकान् अन्यायवृत्तिधार्तराष्ट्रोऽध्यतिष्ठत्तान् वहीप्रभृतिभिर्गुणैरुपलक्षितेषां देवैश्च नृकान् कुह । दुर्योधनेन ह्येव ज्ञानासम्पद
भिमुखीकरणं त्वत्कार्यं ननु तेन सह अस्माकं संधानमिति भावः १२

माययाकपटेनउपधीयतेउपस्थाप्यतेतेमायोपधाइच्छलवादाःतान्मायोपधः । आतोधातोःरितिद्वितीयाबहुवचनेपरेआलोपः । प्रतिपन्नःप्राप्तः प्रणिपातादिभिरुपेतः सत्यंबुधश्चआति
वेलेः क्रियमानोऽपि तितिक्षमाणश्चास्तेइतिशेषः १३ क्रोधंअवस्रष्टाउत्स्रक्ष्यति । उद्धतंक्रोधाक्रान्तचेतोयस्यसःउद्धतचेताः । जन्मनासुहृत्तचेताअपिसन् । अन्वतपस्यत् शोचिष्यति ।
आर्षोऽलकारव्यत्ययः १४ कृष्णवर्त्मदाहेनकृष्णकृतभूभागइतिप्राञ्चः । वस्तुतस्तु अग्निहात्रे वस्वादिसप्तरूपोऽग्निःश्रूयते यदग्निमुद्धरतीत्यनुवाके । तत्रकृष्णवर्त्मत्यन्वर्थसंज्ञातो
धूमायनरौद्रोऽग्निश्च्यते । ज्वलितइतिकिंचिदपदीप्तः । समिद्धइतिसर्वशोदीप्तः दग्धाधक्ष्यति १५ । १६ दंशितसंज्ञं स्वालक्षणंस्वीयानामपिअलक्षणं नास्तिलक्षणं सम्यगवलोकनं
यस्यतस्त्वालक्षणं । रणेआवेशवशात्स्वरपिदुर्दर्शमित्यर्थः । यतःअंतकसन्निकाशं वचनस्यवचनम् १७ । १८ नाःअवेतिच्छेदः वःयुष्यान्गाइव १९ । २० शैक्येनशिक्ष्यसदृशेन

मायोपधःप्रणिपातार्जवाभ्यांतपोदमाभ्याधर्मगुण्यावलेन ॥ सत्यंबुधप्रतिपन्नोद्धतपोनस्तितिक्षमाणःक्रियमानोऽतिवेल् १३ यदाज्येष्ठःपांडवःसंशिता
त्माक्रोधयंतवर्षपूगान्सुधोरम् ॥ अवस्रष्टाकुरुषूद्धतचेतास्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् १४ कृष्णवर्त्मवज्वलितःसमिद्धोयथादहेत्क्षमग्निर्निदावे ॥ एवं
दग्धाधार्तराष्ट्रस्यसेनायुधिष्ठिरःक्रोधदीप्तोऽन्ववेक्ष्य १५ यदाद्रष्टाभीमसेनंरथस्थंगदाहस्तंक्रोधविषंमंतम् ॥ अमर्षणंपांडवंभीमवेगंतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्व
तपस्यत् १६ सेनाग्रंदंशितंभीमसेनंस्वालक्षणंवीरहणंपरेषाम् ॥ घ्नंतंचमूमंतकसन्निकाशंतदास्मत्विचनस्यातिमानी १७ यदाद्रष्टाभीमसेनेननागान्नि
पातितान्गिरिकूटप्रकाशान् ॥ कुंभैरिवामृगवमतोभिन्नकुंभास्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् १८ महासिंहोगावइवप्रविश्यगदापाणिधार्तराष्ट्रानुपेत्य ॥ यदा
भीमोभीमरूपोनिहंतातदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् १९ महाभयेवीतभयःकृतास्त्रःसमागमेशत्रुबलावमर्दी ॥ सकृद्रथेनाप्रतिमानुरथौघान्पदातिसंधान्गद
याऽभिनिघ्नत् २० शैक्येननागांस्तरसाविष्टुण्हन्यदाछेत्ताधार्तराष्ट्रस्यसैन्यम् ॥ छिदन्वनंपरशुनेवशूरस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् २१ तृणप्रायंज्वल
नेनेवदग्धंग्रामंयथाधार्तराष्ट्रान्समीक्ष्य ॥ पकंसस्यंवेद्युतेनेवदग्धंपरासिक्तंविपुलंस्वंबलौघम् २२ हतप्रवीरंविमुखंभयार्तपराङ्मुखंप्रायशोऽष्टष्टयोधम् ॥
शस्त्रार्चिषाभीमसेनेनदग्धंतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् २३ उपासंगानाचरेदक्षिणेनवरांगानांनकुलश्चित्रयोधी ॥ यदारथाऽयोरथिनःप्रचेतातदायुद्धंधार्त
राष्ट्रोऽन्वतपस्यत् २४ सुखोचितोदुःखशय्यांनेषुदीर्घकालंनकुलोयामशेत ॥ आशीविषःकुद्धइवोद्धमान्विषंतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् २५ त्यक्तात्मा
नःपार्थिवायोधनायसमादिष्टाधर्मराजेनसूत ॥ रथैःशुभ्रैःसैन्यमभिद्रवंतोदृष्ट्वापश्चात्तपस्यतेधार्तराष्ट्रः २६

पाशेननागान्निघ्नन् वैपरीत्येनगृह्णन् ।

गलेपादेवापाशंदत्त्वामृतवत्सवत्कर्षन्नित्यर्थः । अन्येतुविमृद्वात्रितिपाठांतरंकल्पयित्वाशैक्येनखड्गेनेतिव्याचल्युः २१ तृणप्रायं तृणग्रहमयंग्रामं परासिक्तंदूरेनिरस्तम् २२ अष्टष्टयोधं
अप्रगल्भयोधं २३ उपेति वरांगानांशिरसांउपासंगान्उच्चयान् दक्षिणेनकुशलेनअनायासेनेतियावत् आचरेत्कुर्यात् रथिनःयोधान्प्रचेताकूटीकरिष्यति । पाठांतरे उपासंगेन निपंगेण
दक्षिणभागस्थेन शतात्परंआचरन् तत्रत्यैः शताधिकैः शैर्युध्यन् वामहस्तेनापिशरप्रक्षेपस्यअभ्यस्तत्वात् । दुःखशय्यामशेत्युत्तरस्मादपकृष्यते अतएवदुःखाद्रथिनःप्रचेतेतिपूर्ववत्
२४ दुःखशय्यांअशेत्युत्तरंतांयदास्मरिष्यतीतिशेषः । अतएवदुःखात्परथिनःप्रचेतेतिपूर्वस्मादनुकृष्यते २५ हेपार्थिव आयोधनाययुद्धायसमादिष्टाः सैन्यंतावकंदृष्ट्वातानितिशेषः २६

शिशून्द्रोपदीपुत्रान्प्रतिविध्यादीन् आद्रवंतःआद्रवतः २७ गतोद्वाहंअपगतोद्धतगतिंअनुकूलगतिमित्यर्थः । अकूजनोनिःशब्दोऽज्ञोयस्यतं सुवर्णस्यतारोदीर्घतंतुः । अतिवेमादलातचक्रव
स्तुवर्णरेखातुल्यमित्यर्थः दातैःविनीतैःअश्वैरित्यर्थात् २८ विवर्तमानंविविधैर्मंडलेर्वर्तमानंचरंतं २९ गांधारिशकुनिंआर्च्छन्गच्छन् ३० आयतःआगच्छतः ३१ विगाहिताअभिभविष्यति
३२ । ३३ क्षेप्तारःक्षेप्यति ३४ । ३५ । ३६ ममत्तरेभृशंमघातीतिममत् यच्छुगतादकिंस्ततस्तरप् बलवत्तरे । ममदितिनिपातोबलवद्वाचकोवा संग्रामेइत्यर्थः । सहोत्तरइत्याधुनिकाः

शिशून्कृतास्त्रान्शिशुप्रकाशान्ददाद्रष्टाकौरवःपंचशूरान् ॥ त्यक्त्वाप्राणान्कौरवानाद्रवंतस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् २७ यदागतोद्वाहमकूजनाशंसुव
र्णतारंरथमाततायी ॥ दातैर्युक्तंसहदेवोऽधिकूढःशिरांसिराज्ञाक्षेप्यतेमार्गणौघैः २८ महाभयेसंप्रवृत्तेरथस्थंविवर्तमानंसमरेकृतास्त्रम् ॥ सर्वादिशःसंपतंतं
समीक्ष्यतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् २९ हीनिषेवोनिपुणःसत्यवादीमहाबलःसर्वधर्मोपपन्नः ॥ गांधारिमाछेत्सुमुलेक्षिप्रकारीक्षेप्ताजनान्सहदेवस्तरस्वी ॥
३० यदाद्रष्टाद्रौपदेयान्महेष्टुनशूरान्कृतास्त्रान्रथयुद्धकोविदान् ॥ आशीविषान्घोरविषानिवायतस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ३१ यदाऽभिमन्युःपर
वीरघातीशरैःपरान्मेघइवाभिवर्षन् ॥ विगाहिताकृष्णसमःकृतास्त्रस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ३२ यदाद्रष्टाबालमबालवीर्यद्विषच्चमूंमृत्युमिवोत्पतंतम् ॥
सौभद्रमिंद्रप्रतिमंकृतास्त्रंतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ३३ प्रभद्रकाःशीघ्रतरायुवानोविशारदाःसिंहसमानवीर्याः ॥ यदाक्षेप्तारोधार्तराष्ट्रान्सैन्यास्तदायुद्धं
धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ३४ वृद्धैर्विराट्द्रुपदौमहारथौपृथक्क्रमूभ्यामभिवर्तमानौ ॥ यदाद्रष्टारौधार्तराष्ट्रान्सैन्यास्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ३५ यदाक
तास्त्रोद्रुपदःप्रचिन्वन्शिरांसिग्रूनांसमरेरथस्थः ॥ कुद्धःशरैश्छेत्स्यतिचापमुक्तैस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ३६ यदाविराटःपरवीरघातीममत्तरेशत्रुच
मूंप्रवेष्टा ॥ मत्स्यैःसार्धमनृशंसरूपैस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ३७ ज्येष्ठमात्स्यमनृशंसार्थरूपंविराट्पुत्रंरथिनंपुरस्तात् ॥ यदाद्रष्टादंशितंपांडवार्थं
दायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ३८ रणेहतेकौरवाणांप्रवीरेशिखंडिनासत्तमेशांतनूजे ॥ नजातुनःशत्रवोधारयेयुरसंशयंसत्यमेतद्वीमि ३९ यदाशिखंडीरथिनः
प्रचिन्वन्भीष्मंरथेनाभियातावरूथी ॥ दिव्यैर्हयैरवमृद्नरथौघास्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ४० यदाद्रष्टामंजयानामनीकेष्टुमुग्रप्रमुखरोचमानम् ॥
अस्त्रयस्मैगुह्यमुवाचधीमान्द्रोणस्तदातपस्यतिधार्तराष्ट्रः ४१ यदाससेनापतिरप्रमेयाःपरामृद्वात्रिभुभिर्धार्तराष्ट्रान् ॥ द्रोणंरणेशत्रुसहोऽभियातातदायुद्धं
धार्तराष्ट्रोऽन्वतपस्यत् ४२ हीमान्मनीषीबलवान्मनस्वीसलक्ष्मीवान्सोमकानांप्रवर्हः ॥ नजातुतंशत्रवोऽन्येसहेरनयेपांसस्यादग्रणीर्दृष्टिर्गिहः ४३ इदं
चद्रूयामावृणीष्वेतिलोकेयुद्धेऽद्वितीयंसचिवंरथस्थम् ॥ शिनेर्नसारंप्रवृणीमसात्यकिंमहाबलंवीतभयंकृतास्त्रम् ४४

पठति ३७ । ३८ शांतनूजेदैर्धर्मार्षधारयेयुः जीवेयुः ३९ वरूथीरथगुप्तिमान् ४० । ४१ । ४२ । ४३ इदंचेतिसन्निहितंयुद्धमूलमुच्यते राज्ञंचमावृणीष्वमाप्रार्थयस्वइतिब्रूयाः दुर्योधनं
प्रतीत्यर्थात् यतःवयंयुद्धेऽद्वितीयंसहायंसत्त्यकिंप्रवृणीमहतवंतः । तस्मिन्नहतेनृकदाचित्तवजयोऽपिसंभाव्येतेतिभावः ४४

४५ । ४६ अस्मात्स्यलोपेपंचमी एनंप्राप्यसंचेष्टेइतस्ततोभ्रमंति ४७।४८ चित्रःविस्मयकृत् सूक्ष्मःदुर्लभः शृङ्गणइतिपाठेरमणीयः । शूराणामुत्साहकरत्वात्सुकृतःसुशिक्षितः । अस्त्रयो गोऽस्त्रालामः । वृष्णिंसिंहस्यकृष्णस्ययथाविध्यादृक्प्रकारयोगमाहुःतैःसर्वैर्गुणैःसात्यकिरूपेतः ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ सुपुंखान्यदाद्रेति द्वयोःसंबंधः ५४ आददानान्नप्रसमानान् ५५

महोरस्कोदीर्घबाहुःप्रमाथीयुद्धेऽद्वितीयःपरमास्त्रवेदी ॥ शिनेनसातालमात्रायुधोऽयंमहारथोवीतभयःकृतास्त्रः ४५ यदाशिनीनामधिपोमयोक्तःशरैःपरान्मेघ इवप्रवर्षन् ॥ प्रच्छादयिष्यत्यरिहायोधमुख्यास्तदायुद्धंघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ४६ यदाघृतिकुरुतेयोत्स्यमानःसदीर्घबाहुर्दधन्वामहात्मा ॥ सिंहस्येवगंध माघ्रायगावःसंचेष्टेशत्रवोऽस्माद्रणाग्रे ४७ सदीर्घबाहुर्दधन्वामहात्माभिद्याद्विरीन्सहरेत्सर्वलोकान् ॥ अस्त्रेकतीनिपुणःक्षिप्रहस्तोदिविस्थितःसूर्यइवामिभा ति ४८ चित्रःसूक्ष्मःसुकृतोयादवस्यअस्त्रयोगोवृष्णिंसिंहस्यभूयान् ॥ यथाविधयोगमाहुःप्रशस्तंसर्वैर्गुणैःसात्यकिस्तैरुपेतः ४९ हिरण्यमंश्वेतहयैश्चतुर्भिर्य दायुक्तंस्यंदनंमाधवस्य ॥ द्रष्टायुद्धेसात्यकेर्घातंराष्ट्रस्तदातप्स्यत्यकृतात्मासमंदः ५० यदारथंहेममणिप्रकाशंश्वेताश्वयुक्तंवानरकेतुमुग्रम् ॥ दृष्ट्वा ममाप्या स्थितंकेशवेनतदातप्स्यत्यकृतात्मासमंदः ५१ यदामौर्व्यास्तलनिष्पेषमुग्रंमहाशब्दंजनिष्पेषतुल्यम् ॥ विधूयमानस्यमहारणेमयासंगाडिवस्यश्रोष्यति मंदबुद्धिः ५२ तदामूढोघृतराष्ट्रस्यपुत्रस्तसायुद्धेदुर्मतिर्दुःसहायः ॥ दृष्ट्वासैन्यंवाणवर्षाधिकारेप्रभज्यंतंगोकुलवद्रणाग्रे ५३ बलाहकादुच्चरतःसुभीमान्वियुत्स्फु लिंगानिवधोरूपान् ॥ सहस्रघ्नानद्विषतांसंगरेषुअस्थिच्छिदोर्मर्मभिदःसुपुंखान् ५४ यदाद्रष्टाज्यामुखाद्वाणसंचानगाडिवमुक्तानापततःशिताग्रान् ॥ हया नृगजान्वर्मिणश्चाददानास्तदायुद्धंघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ५५ यदामंदःपरबाणान्विमुक्तान्मेषुभिर्हियमाणान्प्रतीपम् ॥ तिर्यग्विध्याच्छिद्यमानान्पृषत्कै स्तदायुद्धंघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ५६ यदाविपाठामहुजविप्रमुक्तादिजाःफलानीवमहीरुहाग्रात् ॥ प्रचेतारउत्तमांगानियूनांतदायुद्धंघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ५७ यदाद्रष्टापततःस्यंदनेभ्योमहायजेभ्योऽश्वगतान्सुयोधनान् ॥ शरैर्हतान्पातितांश्चैव रंगेतदायुद्धंघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ५८ असंप्राप्तानस्त्रपथंपरस्य यदाद्रष्टानश्यतोघातंराष्ट्रान् ॥ अकुर्वतःकर्मयुद्धेसमंतात्तदायुद्धंघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ५९ पदातिसंचानरथसंचान्समंताद्वाचाताननःकालइवाततेषुः ॥ प्रणोत्स्यामिज्वलितैर्वाणवर्षैःशत्रूस्तदातप्स्यतिमंदबुद्धिः ६० सर्वादिशःसंपततारथेनरजोध्वस्तंगाडिवेनप्रकृतम् ॥ यदाद्रष्टास्वबलंसंप्र मूढंतदापश्चात्तप्स्यति मंदबुद्धिः ६१ कादिग्भूतंछिन्नगात्रंविंसंज्ञंदुर्धनोद्रक्ष्यतिसर्वसैन्यम् ॥ हताश्ववीराग्र्यनरेद्रनागं पिपासितंश्रांतपत्रंभयार्तम् ६२

शिच्छमानान्यदाद्रेतिपूर्वेणान्वयः ५६ विपाठाःविस्तृतबाणाः प्रचेतारःराक्षीकरिष्यन्ति ५७ । ५८ अस्त्रपथंअसंप्राप्तान्अस्त्रेदृष्ट्वावनश्यतइत्यर्थः युद्धेकर्मअकुर्वतःभयेनवैकल्यात् ५९ आतताः संतताःअविच्छिन्नधाराःइषवोयस्य प्रणोत्स्यामिदूरीकरिष्यामि ६० रजोध्वस्तंरजसाव्याकुलीभूयस्यादिभ्यःपतितं प्रकृतंछिन्नं ६१ कादिग्भूतंभयेनपलायितं श्रांतपत्रंश्रांतवाहनम् ६२ तिर्यक् विद्वच्चविध्वा पृषत्कै

प्रजापतेःकर्मयथेति यथावाजपेयेप्रजापतिदेवत्याःसप्तदशपशवोविशस्यते तद्वद्दृष्ट्वामिहापिविशसन्कृतं तेनबीभरसत्त्वलक्ष्यते । अर्थः स्वर्गोराज्यं च तदर्थंनिष्ठितंसंजातानिश्चयम् ६२ दे वदत्तंअर्जुनस्यशस्त्रम् ६४ दस्युसंचान् । न्यायतः प्रदेयस्यराज्यस्याप्रदानादस्यवोधातंराष्ट्राः । 'यथाकथाचपरप्रतिग्रहमभिमन्यतेस्तेनोभवाति'इतिस्मृतेः । युगांतेशत्रूणांसंहारेजातेसति अन्यदुर्गंधर्मप्रधानंकालंप्रवर्तयन् । 'राजाकालस्यकारणम्'इतिस्मृतेः ६५ दर्पस्यअंतेनाशे ६६ उदकातेसंध्यावंदनाचमनाते ६७ पुरस्तादइंद्रोरक्षतुहत्यपकृष्यते ६८ । ६९ । ७०

आर्तस्वरंहन्यमानंहतंचविकीर्णकेशास्थिकपालसंघम् ॥ प्रजापतेःकर्मयथार्थनिष्ठितंतदादृष्ट्वातप्स्यतिमंदबुद्धिः ६३ यदारथेगाडिवंवासुदेवंदिव्यंशंखंपांच जन्यंहयांश्च ॥ तूणावक्ष्यौदेवदत्तंचमांचदृष्ट्वायुद्धेघातंराष्ट्रोऽन्वतप्स्यत् ६४ उद्धर्तयन्दस्युसंचानसमेतान्प्रवर्तयन्युगमन्ययुगांते ॥ यदाधक्ष्याम्याग्रिवत्कौ रवेयांस्तदातसाघृतराष्ट्रःसपुत्रः ६५ सभातवैसहसैन्यःसभृत्योभ्रष्टैश्चर्यःक्रोधवशांऽल्पचेताः ॥ दर्पस्यातिनिहतोवेषवानःपश्चान्मदंस्तप्स्यतिघातंराष्ट्रः ६६ पूर्वाह्णेमांरुतजप्यंकदाचिदिप्रःप्रोवाचोदकांतेमनोज्ञम् ॥ कर्तव्यंतेदुष्करंकर्मपार्थयोद्धव्यंतेशत्रुभिःसव्यसाचिन् ६७ इंद्रोवातेहरिवान्चहस्तःपुरस्ताद्या तुसमरेऽरीवविनिघ्नन् ॥ सुग्रीवयुक्तेनरथेनवातेपश्चात्कृष्णोरक्षतुवासुदेवः ६८ ववेचाहंवज्रहस्तान्महेंद्रादस्मिन्नुद्धेवासुदेवंसहायम् ॥ समेलब्धोदस्युवधा यकृष्णोमन्येचैतद्विहितंदेवतैर्मे ६९ अयुद्धचमानोमनसाऽपियस्यजयंकृष्णःपुरुषस्याभिर्नंदेत् ॥ एवंसर्वान्सव्यतीयादमित्रान्सेंद्रान्देवान्मानुषेनास्तिचि ता ७० सबाहुभ्यांसागरमुत्तितीर्षेन्महोदधिसलिलस्याप्रमेयम् ॥ तेजस्विनंकृष्णमन्यंतश्चरंयुद्धेनयोवासुदेवंजिगीषेत् ७१ गिरियइच्छेतुतलेनभेतुंशिलोच्च यंश्वेतमतिप्रमाणम् ॥ तस्यैवपाणिःसनखोविशैर्येनचापिकिंचित्सगिरेस्तुकुर्यात् ७२ अग्निसमिद्धंशमयेहुजाभ्यांचंद्रंमूर्यंचनिवारयेत् ॥ हरेदेवानाममृ तंप्रसह्ययुद्धेनयोवासुदेवंजिगीषेत् ७३ योरुक्मिणीमेकरथेनभोजानुत्साद्यराज्ञःसमरेप्रसह्य ॥ उवाहभार्यायशसाज्वलंतीयस्यांजज्ञेरौकिमणेयोमहात्मा ७४ अयंगंधारांस्तरसासंप्रमथ्यजित्वापुत्रात्रजितःसमग्रान् ॥ बद्धंमुमोचविनदंतंप्रसह्यसुदर्शनंवेदेवतानाललामम् ७५ अयंकपाटेनजघानपांश्वंतथाकलिं गा नृदंतकूरेममर्दं ॥ अनेनजग्धवर्षपूगान्विनाथावारणसीनगरीसंबभूव ७६ अयंरमयुद्धेमन्यतेऽन्यैरजेयंतमेकलव्यंनामनिषादराजम् ॥ वेगेनैवशैलमभिहत्य जंभःशेतेसकृष्णेनहतःपरासुः ७७ ततोऽग्रसेनस्यसुतंसुदुष्टवृष्णंधकानामध्यगतंसभास्थम् ॥ अपातयद्रुतदेवद्वितीयोहत्वाददौचोग्रसेनायराज्यम् ७८

सागरंसंगरेर्विद्धितंसलिलस्यमहोदधिलसमुद्रं अप्रमेयंअनंतत्वात् ७१ तलेनचपेटिकया शिलोच्चयमितिकाठिन्यप्रदर्शनार्थविशेषणं श्वेतकैलासं बलवदाश्रितत्वमनेनसूचितम् ७२ । ७३ सुदर्शनंनामराजानं नम्राजितःपुत्रैर्वद्धंमुमोच देवतानाललामंरत्नमूतं देवैरपिशिरसाधार्यमित्यर्थः ७५ कपाटेनवक्षस्तटाघातेन दंतकूरेसंग्रामे अन्येतु कपाटेनिजघानेतिपाठप्रकल्पकपा टेनगरे एवंदंतकूरेचेतिव्याचख्युः । अनाथासंबभूवेतियोज्यम् ७६ अयंकृष्णः तयुद्धेमन्यते युद्धार्थप्रार्थयते सर्वदेव सः इदानींतिनैवकृष्णेनहतः शेते । यथाजंभोदैत्यः शैलवेगेनअभिहत्य शैलाघातात्संयुक्तात् हतःशेतेतद्वत् ७७ ततोऽग्रसेनस्येति संधिरार्थः तथेतिवापाठः ७८

सर्वथैवचरं विभीषणनिर्मयं शतघ्नीं शक्तिशाल्वेनक्षिप्तं दोर्भ्यापाणिभ्यांकंदुकवत्प्रत्यगृह्णात् ७९ भौमोभूमिपुत्रः ८० शेकुजंतुमिति शेषः ८१ प्रकृतिस्वभावं दस्युहननशीलतां प्रतिशुश्राव
अंगीचकार सिद्धिपुकार्यसिद्धिपुस्थितासु ऐश्वर्यवान्सामर्थ्यवान् ८२ निर्मोचनेनगरे क्षुरांतान्तीक्ष्णधारान् लोहमयानित्यर्थः ओघसंज्ञरक्षः ८३ । ८४ । ८५ वराणिवरान् अददन्वदत्त
वतः क्रमः गतिः ८६ । ८७ तर्कयते बद्धं यतते ८८ प्रसह्यपर्यागतं हठात्प्राप्तं मन्यते वाञ्छति अस्मासुभिन्नभेदं प्रार्थयते इत्यर्थः । तेन च पांडवानां कृष्णेन मत्वं अस्मदीयत्वं हर्तुं शक्यमिति मन्यते
अयं सौभं यो धयामासखस्थं विभीषणं मायया शाल्वराजम् ॥ सौभद्वारिप्रत्यगृह्णाच्छतघ्नीं दोर्भ्यां कृणुं विषहेतुमर्थः ७९ प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं पुरंधोरम
सुराणामसह्यम् ॥ महाबलोनरकस्तत्र भौमोजहारादित्यामणिकुंडले शुभे ८० नतं देवाः सहशक्रेण शेकुः समागता युधिष्ठिरभोताः ॥ दृष्ट्वा च तं विक्रमं केशवस्य
बलं तथैवास्त्रमवारणीयम् ८१ जानंतोऽस्य प्रकृतिकेशवस्य न्ययोजयन्दस्युवधायकृष्णम् ॥ सतत्कर्मप्रतिशुश्रावदुष्करमैश्वर्यवान्सिद्धिपुवासुदेवः ८२ निर्मो
चनेषु सहस्राणि हत्वा संचिच्छ पाशान्सहस्राक्षुरांतान् ॥ मुरं हत्वा विनिहत्यौघरक्षो निर्मोचनं चापि जगाम वीरः ८३ तत्रैव तेनास्य बभूव युद्धं महाबलेनातिबलस्य
विष्णोः ॥ शीते स कृष्णेन हतः परासुर्वीतेनेवमथितः कर्णिकारः ८४ आहत्य कृष्णो मणिकुंडले ते हत्वा च भौमं नरकं मुरं च ॥ श्रिया तृतीयशसाचैव विद्वानप्रत्याजगा
माप्रतिमप्रभावः ८५ अस्मै वराण्यददंस्तत्र देवा हृष्ट्वा भीमं कर्मकृतरणे तत् ॥ श्रमश्च ते युद्धयमानस्य न स्यादाकाशे चाप्सु च ते क्रमः स्यात् ८६ शस्त्राणि गात्रेन
च ते क्रमेरन्नित्येव कृष्णश्च ततः कृतार्थः ॥ एवं रूपे वासुदेवेऽप्रमेये महाबले गुणसंपत्सदेव ८७ तमसह्यं विष्णुमनंतवीर्यमाशंसते धार्तराष्ट्रो विजेतुम् ॥ सदा ह्येनं तर्कय
ते दुरात्मा तच्चाप्ययं सह तेऽस्मान्समीक्ष्य ८८ पर्यागतं मम कृष्णस्य चैव यो मन्यते कलहं संप्रसह्य ॥ शक्यं हर्तुं पांडवानां मत्वं तद्वेदिता संयुगं तत्र गत्वा ८९ नम
स्कृत्वा शांतनवाय राज्ञे द्रोणायाथो सहपुत्राय चैव ॥ शारद्वताया प्रतिद्वंद्विने च योऽस्याम्य हं राज्यमभीप्समानः ९० धर्मेणासंनिधनं तस्य मन्ये यो योऽस्य ते पांड
वैः पापबुद्धिः ॥ मिथ्या ग्लहे निर्जिता वै नृशंसैः संवत्सरा न्वैद्वादशराजपुत्राः ९१ वासः कृच्छ्रो विहितश्चाप्यरण्ये दीर्घकालं चैकमज्ञातवर्षम् ॥ ते हि कस्माज्जीवितां
पांडवानां निदिष्यंते धार्तराष्ट्राः पदस्थाः ९२ ते चेदस्मान्युद्धयमानान् जयेयुर्देवैर्हर्द्रप्रमुखैः सहायैः ॥ धर्मादधर्मश्चरितो गरीयास्ततो धुवं नास्ति कृतं च साधु
९३ न चेदिदं पुरुषं कर्मबद्धं न चेदस्मान् मन्यतेऽसौ विशिष्टान् ॥ आशंसं हं वासुदेव द्वितीयो दुर्योधनं सानुबंधं निहतुम् ९४ न चेदिदं कर्मनरे द्रवंध्यं न चेद्वेत्सु कृतं
निष्फलं वा ॥ इदं च तच्चाभिसमीक्ष्य नूनं पराजयो धार्तराष्ट्रस्य साधुः ९५ प्रत्यक्षं व. कुरवो यद्रवीमियुध्यमाना धार्तराष्ट्रानसंति ॥ अन्यत्र युद्धात् कुरवो यदि स्युर्न युद्धे
वैशेष इहास्तिकाश्चित् ९६ हत्वा त्वहं धार्तराष्ट्रान्सकर्णात्राज्यं कुरूणामवजेता समग्रम् ॥ यद्वः कार्यं तत्कुरुध्वं यथास्वमिष्टान्दाराणां भोगान् भजध्वम् ९७

तत्तत्र कुरुक्षेत्रे संयुगं गत्वा प्राप्य वेदिता ज्ञास्यति ८९ । ९० । ९१ । ९२ साधुकृतं सत्कर्म नास्ति निष्फलत्वात् तृतीयधर्म इत्यर्थः ९३ न चेदिति यदि कर्मबद्धः पुरुषो न स्यात् यदि वा वयं तेभ्यः
श्रेष्ठान्स्याम तर्हितस्यैव जयो भविष्यतीत्यर्थः ९४ इदं राज्यस्याप्रदानं इदानीं तनं । तच्च राज्यात्तनिःसारणं तदानीं तनं । अभिसमीक्ष्य आलोच्य पापवशात्पराजय एव तस्येत्यर्थः ९५ ९६ ९७

९८ दिव्या अनागतायै ज्ञापकाः मृगचक्राः चक्राणि सर्वतो भद्रादीनि शेषागमप्रसिद्धानि मृगयंते किं नक्षत्रं केन ग्रहेण विद्वमिति विचारयंति । सदसत्फलकयनार्थं ते चक्रमुगाः पूर्वनिपातार्थः मुगा
णि मार्गितानि चक्राणि यैस्ते इति वा ९९ संशयं युद्धे जयपराजयविषये न पश्यति यत्तः अपरोक्षविद्यः दिव्यदृष्ट्याऽस्तीति नागतादिकं पश्यन् १०० पुराणी योगप्रभाववती नव्ययतेनातिरस्कृता
अप्येवं नो ब्राह्मणाः संति वृद्धा बहुश्रुताः शीलवन्तः कुलीनाः ॥ सांवत्सरा ज्योतिषिचाभियुक्तान् क्षत्रयोगेषु च निश्चयज्ञाः ९८ उच्चावचं दैवयुक्तं रहस्यं दिव्याः प्रश्ना मृग
चक्रा मुहूर्ताः ॥ क्षयं महांत कुरुमृजयानां निवेदयंते पांडवानां जयं च ९९ यथा हि नो मन्यतेऽजातशत्रुः संसिद्धार्थो द्विषतां निग्रहाय ॥ जनादनंश्चाप्यपरोक्षविद्यो
न संशयं पश्यति वृष्णि सिंहः १०० अहंतथैव खलु भाविरूपं पश्यामि बुद्ध्या स्वयमप्रमतः ॥ दृष्टिश्च मे न व्यथते पुराणी संयुध्यमाना धार्तराष्ट्रानसंति १ अना
लब्धं जंभति गां डिवंधनुरनाहता कं पति मे धनुर्ज्या ॥ बाणाश्च मे तूणमुखा द्विमृत्युमुदुर्मुहूर्तमुशंति चैव २ खड्गः कोशाग्निः सरति प्रसन्नो हित्वैव जीर्णमुरगस्त्वचं
स्वाम् ॥ ध्वजे वाचो रौद्ररूपा भवन्ति कदारथो योक्ष्यते ते किरीटिन् ३ गोमायुसंघाश्च न दंति रात्रौ रक्षांस्यथो निष्पतंत्यं तरिक्षात् ॥ मृगाः श्रृगालाः शितिकंठा
श्च काका गृध्रा वकाश्चैव तरक्षवश्च ४ सुवर्णपत्राश्च पतंति पश्चाद्द्वारथश्चेत हयप्रयुक्तम् ॥ अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधान् शरान्वर्षन्मृत्युलोकं नयेयम् ५ समाद
दानः पृथगस्त्रमार्गान्यथाग्निरिद्धो गहनं निदाघे ॥ स्थूणा कर्णपाशुपतं महास्त्रं ब्राह्मं चास्त्रं यच्च शक्रोऽप्यदान्मे ६ वधेष्टतो वेगवतः प्रमुंचन्नाहं प्रजाः किंचिदिहा व
शिष्ये ॥ शान्तिलप्स्ये परमो ह्येष भावः स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गनेतान् ७ ये वै जय्याः समरे सूतलब्ध्वा देवान् पीद्रप्रमुखान्समेतान् ॥ तैर्मन्यते कलहं संप्रसह्य स
धार्तराष्ट्रः पश्यत मोहमस्य ८ वृद्धो भीष्मः शांतनवः कृपश्च द्रोणः स पुत्रो विदुरश्च धीमान् ॥ एते सर्वे यद्दंते तदस्तु आयुष्मंतः कुरवः संतु सर्वे १०१ ॥ इति श्रीमहा
भारते उद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणि अर्जुनवाक्यनिवेदनेऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ समवेतेषु सर्वेषु ते पुराजसु भारत ॥ दुर्योधनमिदं
वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् १ बृहस्पतिश्चोशनाच ब्रह्माणं पर्युपस्थितौ ॥ मरुतश्च सहेंद्रेण वसवश्चाग्निना सह २ आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ॥
विश्वावसुश्च गंधर्वाः शुभाश्वप्सरसांगणाः ३ नमस्कृत्योपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहम् ॥ परिवार्य च विश्वेशं पर्यासत दिवौकसः ४ तेषां मनश्च ते जश्वाप्याददा
नाविवौजसा ॥ पूर्वदेवौ व्यतिक्रांतौ नरनारायणावृषी ५ बृहस्पतिस्तु पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ॥ भवंतं नो पतिष्ठेते तौ नः शंसपितामह ६ ॥ ब्रह्मोवाच ॥
यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयंतौ तपस्विनौ ॥ ज्वलंतौ रोचमानौ च व्याप्यातीतौ महाबलौ ७ नरनारायणावेतौ लोकल्लोकं समास्थितौ ॥ ऊर्जितौ स्वेन तपसामहासत्त्वं
पराक्रमौ ८ एतौ हि कर्मणालोकं नंदयामासतुर्धुवम् ॥ द्विधाभूतौ महाप्राज्ञौ विद्वि ब्रह्मन् परंतपौ ॥ असुराणां विनाशाय देवगंधर्वपूजितौ ९

१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ वधेष्टतः वधार्थं सज्जः वेगवतः बाणान् ७ विजयः कर्मेषां ते वैजय्याः देवानपि लब्ध्वा विजयं त एवेत्यर्थः ८ । १०१ ॥ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठे भारवमा
वदीपे अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ समवेतेष्विति १ । २ । ३ पर्यासत परिवार्य तस्युः ४ । ५ । ६ । ७ लोकात्मानुषात् लोकं ब्राह्मम् ८ । ९

१० अयाचतद्वद्रः ११ सद्यसाहाय्यम् १२ । १३ । १४ धातेऽस्थिरेऽपिरथे लक्ष्यातनव्यपेतीत्याश्वर्यम् १५ आरुजत् पीडितवान् १६ । १७ भूयसोबहून् १८ । १९ सत्संयुद्धिसत्त्वं एक
एवदेवोयोगप्रभावाद्रूपद्वयेनवर्ततेइत्यर्थः २० अशुवातेव्याप्तः २१ कर्मयुद्धं कर्तव्यं तयोरिति शेषः आचष्टमाख्यातवान्नारदएव । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८
॥ वैशंपायन उवाच ॥ जगाम शक्रस्तच्छ्रुत्वा यत्र तौ ते पतुस्तपः ॥ सार्धं देवगणैः सर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः १० तदा देवासुरे युद्धे भये जाते दिवौ कसाम् ॥ अयाच
तमहात्मानौ नरनारायणौ वरम् ॥ ११ तावब्रूतां वृणीष्वेति तदा भरतसत्तम ॥ अथैतावन्नवीच्छक्रः स ह्यनः क्रियतामिति १२ ततस्तौ शक्रमब्रूतां करिष्यावो
यदिच्छसि ॥ ताभ्यां च सहितः शक्रो विजिग्येदैत्यदानवान् १३ नरइन्द्रस्य संग्रामे हत्वा शत्रून् परंतपः ॥ पौलोमान् कालखंजांश्च सहस्राणि शतानि च १४ एष
भ्रातरथेतिष्ठन्महतेनापाहरच्छिरः ॥ जंभस्य ग्रसमानस्य तदा ह्यर्जुन आहवे १५ एष पारसमुद्रस्य हिरण्यपुरमारुजत् ॥ जित्वा षष्टिं सहस्राणि निवातकवचात्रणे
१६ एष देवान्सहद्रेण जित्वा परपुरं जयः ॥ अतर्पयन् महाबाहुरर्जुनो जातवेदसम् १७ नारायणस्तथैवात्र भूयसोऽन्यान् जघान ह ॥ एवमेतौ महावीर्यौ तौ पश्य
तसमागतौ १८ वासुदेवार्जुनौ वैरौ समवेतौ महारथौ ॥ नरनारायणौ देवौ पूर्वदेवाविति श्रुतिः १९ अजेयौ मानुषेलोके सैर्द्रौ रापिसुरासुरैः ॥ एष नायणः कृष्णः
फाल्गुनश्च नरः स्मृतः ॥ नारायणो नरश्चैव सत्त्वमेकं द्विधा कृतम् २० एतौ हि कर्मणालोकान् शुवातेऽक्षयान् भुवान् ॥ तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः २१
तस्मात्कर्मैव कर्तव्यमिति होवाच नारदः ॥ एतद्विषयं माचष्ट वृष्णिचक्रस्य वेदवित् २२ शंखचक्रगदाहस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवम् ॥ पर्याददानं चास्त्राणि भीमध
न्वानमर्जुनम् २३ सनातनो महात्मानो कृष्णावेकरथो स्थितौ ॥ दुर्योधनतदा तावत्स्मर्ताऽसि वचनं मम २४ नो चेदयमभावः स्यात्कुरूणां प्रत्युपस्थितः ॥ अ
र्थाच्च तात धर्माच्च तव बुद्धिरुपप्लुता २५ न चेद्ब्रह्मिष्यसे वाक्यं श्रोताऽसि सुबहून् हतान् ॥ तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते २६ त्रयाणामेव च मतं तत्त्वमेकोऽनुम
न्यसे ॥ रामेण चैव शतस्य कर्णस्य भरतर्षभ २७ दुर्जातेऽमृतपुत्रस्य शकुनेऽसौ बलस्य च ॥ तथा ह्युद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च २८ ॥ कर्ण उवाच ॥
नैव मायुष्मता वाच्यं यन्मामात्थपितामह ॥ क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् २९ किंचान्यन्मयि दुर्वृत्तं येन मां परिगर्हसे ॥ न हि मे वृजिनं किंचिद्वार्त
राष्ट्राविदुः कचित् ३० नाचरं वृजिनं किंचिद्वार्तराष्ट्रस्य नित्यशः ॥ अहं हि पांडवान्सर्वान्हनिष्यामिरणे स्थितान् ३१ प्राग्विरुद्धैः शमं सद्भिः कथं वा क्रियते पुनः ॥
राज्ञो हि घृतराष्ट्रस्य सर्वकार्यं प्रियं मया ॥ तथा दुर्योधनस्यापि सहिराज्ये समाहितः ३२ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शांतनवः पुनः ॥
घृतराष्ट्रं महाराजसंभाष्ये दं वचो ब्रवीत् ३३ यदयं कथ्यते नित्यं हं तां पांडवानिति ॥ नायं कलाऽपि संपूर्णा पांडवानां महात्मनाम् ३४ अनयो योऽयमागता पु
त्राणां तदुरात्मनाम् ॥ तदस्य कर्मजानीहि मृतपुत्रस्य दुर्मतेः ३५ एतमाश्रित्य पुत्रस्ते मंदबुद्धिः सुयोधनः ॥ अवामन्यत तान् नीरान् देवपुत्रान् रिदमान् ३६
२९ । ३० । ३१ सहिराज्ये इति अस्य वचनं मयानकर्तव्यं किं तुराज्ञ एवेति भावः ३२ । ३३ कलाऽपि षोडशांशोऽपि । ३४ । ३५ । ३६

३७ । ३८ । ३९ न्हियते यद्यदा वृषायते वृषवर्द्धति ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगप० नी० भारत० ऊनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥
किंचाप्येतेन तत्कर्म कृतपूर्वमुदुष्करम् ॥ तैर्यथा पांडवैः सर्वैरेकैकेन कृतं पुरा ३७ दृष्ट्वा विराटनगरे भ्रातरं निहतं प्रियम् ॥ धनं जयेन विक्रम्य किमनेन तदा कृतम्
३८ सहितान्हि कुरून् सर्वानभियातो धनं जयः ॥ प्रमथ्य चाच्छिनद्वासः किमयं प्रोषितस्तदा ३९ गंधर्वैर्घोषयात्रायां न्हियते यत्सुतस्तव ॥ कृतदासूतपुत्रोऽभू
द्यदानीं वृषायते ४० ननु तत्रापि भीमेन पार्थेन च महात्मना ॥ यमाभ्यामेव संगम्य गंधर्वास्ते पराजिताः ४१ एतान्यस्य मृषोक्तानि बहूनि भरतर्षभ ॥ विक
त्थनस्य भद्रं ते सदा धर्मार्थलोपिनः ४२ भीष्मस्य तु वचः श्रुत्वा भारद्वाजो महामनाः ॥ घृतराष्ट्रमुवाचे दं राजमध्येऽभिपूजयन् ४३ यदा ह भरत श्रेष्ठो भीष्मस्त
त्क्रियतां नृप ॥ न काममर्थालेप्सूनां वचनं कर्तुमर्हसि ४४ पुरायुद्धात्साधुमन्ये पांडवैः सह संगतम् ॥ यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तं संजयेन निवेदितम् ४५ सर्वतदपि जा
नामि करिष्यति च पांडवः ॥ न ह्यस्य त्रिपुल्लोकेषु सदृशोऽस्ति धनुर्धरः ४६ अनाहत्य तु तद्वाक्यमर्थवद्गोणभीष्मयोः ॥ ततः संसंजयं राजा पर्यपृच्छ तपांडवान्
४७ तदैव कुरवः सर्वे निराशार्जावितेऽभवन् ॥ भीष्मद्रोणौ यदाराजानसम्यगनुभाषते ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसं० भीष्मद्रोणवाक्ये ऊनपं
चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ किमसौ पांडवो राजा धर्मपुत्रोऽभ्यभाषत ॥ श्रुत्वेह बहुलाः सेनाः प्रीत्यर्थं नः समागताः १ किमसौ चेष्टे मू
तयोत्स्यमानो युधिष्ठिरः ॥ केवाऽस्य भ्रातृपुत्राणां पश्यं त्याज्ञेऽस्य मुखम् २ केस्विदेन वारयंति युद्धाच्छाम्येति वा पुनः ॥ निरुत्या कोपितं मंदैर्धर्मज्ञैर्धर्मचा
रिणम् ३ ॥ संजय उवाच ॥ राज्ञो मुखमुदीक्षंते पांचालाः पांडवैः सह ॥ युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ४ पृथग्भूताः पांडवानां पांचालानां रथवजाः ॥
आयातमभिनंदंति कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ५ नमः सूर्यमिवोद्यंतं कौंतेयं दीप्ततेजसम् ॥ पांचालाः प्रतिनंदंति ते जराशिभिवोदितम् ६ आगोपालाविपालाश्च न
दमाना युधिष्ठिरम् ॥ पांचालाः केकयामत्स्याः प्रतिनंदंति पांडवम् ७ ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशादुहितरश्च याः ॥ क्रीडंत्योऽभिसमायांति पार्थसन्नद्धमोक्षितम्
८ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ संजया चक्ष्वयेनास्मान् पांडवा अभ्ययुंजत ॥ घृष्टुमस्य सैन्येन सोमकानां बलेन च ९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ गावल्गणिस्तु तव
पृष्टः सभायां कुरुसंसदि ॥ निःश्वस्य सुभृशं दीर्घमुदुःसंचितयन्निव १० तत्रानिमित्ततो देवात्सूतं कश्मलमाविशत् ॥ तदा च चक्षे विदुरः सभायां राजसंसदि ११
संजयोऽयं महाराज मूर्छितः पतितो भुवि ॥ वाचनं मृजते कांचिद्धीनप्रज्ञोऽल्पचेतनः १२ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ अपश्यत्संजयो नूनं कुंतीपुत्रान् महारथान् ॥ तै
रस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्धेजितं मनः १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ संजयश्चेतनां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ॥ घृतराष्ट्रं महाराज सभायां कुरुसंसदि १४ ॥ सं
जय उवाच ॥ दृष्टवानस्मि राजेन्द्र कुंतीपुत्रान् महारथान् ॥ मत्स्यराजगृहावासनिरोधेनावकर्शितान् १५

किमसाविति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ येन सहायेन अस्मानालक्ष्य अभ्ययुंजत संनद्धा अभूवन् ९ कुरवः संसीदंत्यस्यां सभायां १० । ११ । १२ १३ । १४ । १५

वस्ते वः युष्मान्तेपांडवाः १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ सिंधुराजो जयद्रथः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ विजयेन अर्जुनेन २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५
 शृणुयैर्हि महाराज पांडवा अभ्ययुंजत ॥ घृष्ट द्युमेन वीरेण युद्धे वस्तेऽभ्ययुंजत १६ योनैव रोषात्त्रभयान्नलोभात्त्रार्थकारणात् ॥ न हेतुवादाद्दर्ममासत्यं जह्यात्क
 दाचन १७ यः प्रमाणं महाराज धर्मं धर्मभृतां वरः ॥ अजातशत्रुणा तेन पांडवा अभ्ययुंजत १८ यस्य बाहुबले तुल्यः पृथिव्यानां स्ति कश्चन ॥ यो वै सर्वान्महीपाला
 न्वशेच क्रेधनुर्धरः ॥ यः काशीनंगमगधान्कलिगांश्च युधाऽजयत् १९ तेन वो भीमसेनेन पांडवा अभ्ययुंजत ॥ यस्य वीर्येण सहसा चत्वारो भुवि पांडवाः २० निः
 सृत्य जतु गेहा द्वै हि डिंवात्पुरुषादकात् ॥ यश्चैषामभवद्द्वीपः कुंतीपुत्रो वृकोदरः २१ याज्ञसेनीमथो यत्र सिंधुराजोऽपकृष्टवान् ॥ तत्रैषामभवद्द्वीपः कुंतीपुत्रो वृको
 दरः २२ यश्च तान्संगतान्सर्वान्पांडवान् वारणावते ॥ दह्यतो मोचयामास तेन वस्तेऽभ्ययुंजत २३ कृष्णायां चरता प्रीतियेन क्रोधवशाहताः ॥ प्रविश्य विषमं
 घोरं पर्वतं गंधमादनम् २४ यस्य नागायुतैर्वीर्यभुजयोः सारमर्पितम् ॥ तेन वो भीमसेनेन पांडवा अभ्ययुंजत २५ कृष्णाद्वितीयो विक्रम्य तुष्टयर्थं जातवेदसः ॥ अ
 जयद्यः पुरा वीरो युध्यमानं पुरंदरम् २६ यः स साक्षान्महादेवं गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ तोषयामास युद्धेन देवदेवमुमापतिम् २७ यश्च सर्वान्वशेच क्रेलोकपालान्
 धनुर्धरः ॥ तेन वो विजयेनाजौ पांडवा अभ्ययुंजत २८ यः प्रतीचीं दिशं च क्रेवशे म्लेच्छगणायुताम् ॥ स तत्र न कुलो योद्धा चित्रयोधी व्यवस्थितः २९ तेन वो द
 र्शनीयेन वीरेणातिधनुर्भृता ॥ माद्रीपुत्रेण कौरव्य पांडवा अभ्ययुंजत ३० यः काशीनंगमगधान्कलिगांश्च युधाऽजयत् ॥ तेन वः सहदेवेन पांडवा अभ्ययुंजत ॥
 ३१ यस्य वीर्येण सदृशाश्चत्वारो भुवि मानवाः ॥ अश्वत्थामा घृष्टकेतू रुक्मी प्रद्युम्न एव च ३२ तेन वः सहदेवेन युद्धं राजन्महात्ययम् ॥ यवीयसान् वीरेण माद्रीनंदि
 करेण च ३३ तपश्च चारया घोरं काशिकन्यापुरासती ॥ भीष्मस्य वधमिच्छंती प्रेत्यापि भरतर्षभ ३४ पांचालस्य सुता जज्ञे दैवाच्च स पुनः पुमान् ॥ स्त्रीपुंसोः पुरुष
 व्याघ्रयः स वेदगुणा गुणान् ३५ यः कलिगान्समापेदे पांचालयो युद्धदुर्मदः ॥ शिखंडिनावः कुरवः कृतास्त्रेणाभ्ययुंजत ३६ यं यक्षः पुरुषं च क्रेभीष्मस्य निधनेच्छ
 या ॥ महेष्वासेन रौद्रेण पांडवा अभ्ययुंजत ३७ महेष्वासाराज पुत्राभ्रातरः पंचकेकयाः ॥ आमुक्तकवचाः शूरास्तैश्च वस्तेऽभ्ययुंजत ३८ यो दीर्घबाहुः क्षिप्रस्त्रो
 घृतिमान् सत्यविक्रमः ॥ तेन वो वृष्णि वीरेण युधुधानेन संगरः ३९ य आसीच्छरणं काले पांडवानां महात्मनाम् ॥ रणे तेन विराटेन भविता वः समागमः ४० यः
 सकाशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ॥ स तेषामभवद्योद्धा तेन वस्तेऽभ्ययुंजत ४१ शिशुभिर्दुर्जयैः संख्येद्रौपदेयैर्महात्माभिः ॥ आशीविषसमस्पर्शैः पांडवा
 अभ्ययुंजत ४२ यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमोदमे ॥ तेनाभिमन्युना संख्ये पांडवा अभ्ययुंजत ४३ यश्चैवाप्रतिमो वीर्ये घृष्टकेतुर्भहायशाः ॥ दुःसहः सम
 रेकुद्धः शैशुपालिर्महारथः ४४

३५ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४

४५ । ४६ करकर्षेण करकर्षसंज्ञेन भ्रात्रा ४७ । ४८ । ४९ । ५० ॥ इति उ० नी० मा० भावदीपे पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सर्वे हति १

तेन वः श्वेदिराजेन पांडवा अभ्ययुंजत ॥ अक्षौहिण्यापरिवृतः पांडवान्योऽभिसंश्रितः ४५ यः संश्रयः पांडवानां दिवानामिव वासवः ॥ तेन वो वासुदेवेन पांडवा अभ्ययुंजत ४६ तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ ॥ करकर्षेण सहितस्तस्माभ्यां वस्तेऽभ्ययुंजत ४७ जारासंधिः सहदेवो जयत्सेनश्च ताबुधौ ॥ युद्धे प्रतिरथे वी
 रौ पांडवा रथे व्यवस्थितौ ४८ द्रुपदश्च महातेजा बलेन महता वृतः ॥ त्यक्त्वात्मा पांडवार्थाय योत्स्यमानो व्यवस्थितः ४९ एते चान्ये च बहवः प्राच्यो दीच्या महीक्षि
 तः ॥ शतशोऽयानुपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ५० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि संजयवाक्ये पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥
 ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्व एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्तिताः ॥ एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः १ भीमसेनाद्धिमेभूयोभयं संजायते महत् ॥ कुद्धादमर्षणा
 तात व्याघ्रादिव महारुरोः २ जागर्मिरात्रयः सर्वा दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् ॥ भीतो वृकोदरात्तातसिंहात्पशुरिवापरः ३ न हितस्य महाबाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ॥
 सैन्येऽस्मिन् प्रतिपश्यामि एनं विषहेद्युधि ४ अमर्षणश्च कौतियोद्वहैरश्वा पांडवः ॥ अनर्महासी सोन्मादस्तिर्यक् प्रेक्षीमहास्वनः ५ महावेगो महोत्साहो महाबा
 हुर्महाबलः ॥ मंदानां मम पुत्राणां युद्धेनांतं करिष्यति ६ उरुग्राहं गृहीतानां गदां विभ्रद्वृकोदरः ॥ कुरूणां मृषभो युद्धे दंडपाणि रिवान्तकः ७ अष्टास्त्रिमायसी घो
 रांगदाकांचनभूषणाम् ॥ मनसाऽहं प्रपश्यामि ब्रह्मदंडमिवोद्यतम् ८ यथा मृगाणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् ॥ मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ९ सर्वे
 षां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ॥ बह्वाशी विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा १० उद्वेपते मे हृदयं मे दुर्योधनादयः ॥ बाल्येऽपि तेन युद्धं च तो वारणेनेव मर्दिताः
 ११ तस्य वीर्येण संक्लिष्टानित्यमेव सुता मम ॥ स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः १२ ग्रसमानमनीकानि न रवारणवाजिनाम् ॥ पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्च्छि
 तमाहवे १३ अस्त्रेद्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे ॥ महेश्वरसमं क्रोधे को हन्याद्भीममाहवे १४ संजया चक्ष्वमे शूरं भीमसेनममर्षणम् ॥ अतिलाभं तु मन्ये हं यतेन रिपुघा
 तिना १५ तदैव न हताः सर्वे पुत्रा मम न खिना ॥ येन भीमबलाय क्षाराक्षसाश्च पुरा हताः १६ कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ न स जातु वशेत स्थौममबाल्येऽ
 पिसंजय १७ किं पुनर्भमदुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पांडवः ॥ निष्ठुरो रोषणोऽत्यर्थं भज्येतापि न संनमेत् ॥ तिर्यक् प्रेक्षी संहतभूः कथं शाम्ये द्रुकोदरः १८ शूरस्तथाऽप्रतिबलो
 गौरस्ताल इवोन्नतः ॥ प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् १९ जवेन वाजिनोऽत्येतिबलेनात्येति कुंजरान् ॥ अव्यक्तजल्पी मध्वक्षो मध्यमः पांडवो बली २०

महारुरोः महामृगस्य २ । ३ । ४ अनर्महासी नर्मवृथोपहासः तदन्योहासः सत्यमेव कृत्वा शत्रून्पहसतीत्यर्थः ५ । ६ उरुग्राहः महानिर्वधस्तेन गृहीतानां वशीकृतानाम् ७
 ८ । ९ रभसः वेगवान् १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ संहते क्रोधेन ग्रथिते भुवौयस्यसंहतभूः १८ । १९ । २०

१२। १४ अस्ताःक्षिप्ताः १५। १६। १७। १८। १९ कुरूणांप्रकारान् छेदमेदपलायनादीनावसथेयहे श्रोताऽस्मिन्प्रोष्यामि २० ॥ इतिउ० नी०भा०मा०द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
यथैवेति अभिसराःपुरोगाः १। २ जगतःस्रष्टाकृष्णः ३। ४। ५। ६ जालंअखं अंतरासैन्यमध्ये ७। ८ युद्धयोजकैःयुद्धोद्योगिभिः ९ नैमृत्येनमंत्रगुप्त्या १०। ११ तंअभिमुखः
युगपत्रीणिजेजांसिसमेतान्यनुशुश्रुम् ॥ नैवास्तिनोधनुस्तादृक्नयोद्धानचसारथिः १३ तच्चमंदानजानंतिदुर्योधनवशानुगाः ॥ शेषयेदशनिर्दीप्तोविपतन्मू
र्धिसंजय १४ नतुशेषंशरास्तातकुर्युरस्ताःकिरीटिना ॥ अपिचार्यत्रिवाभातिनिघ्नत्रिवधनंजयः १५ उद्धरत्रिवकायेभ्यःशिरांसिशरवृष्टिभिः ॥ अपिवा
णमयंतेजःप्रदीप्तमिवसर्वतः १६ गांडीवोत्थंदहेताजौपुत्राणाममवाहिनीम् ॥ अपिसारथघोषेणभयार्तासव्यसाचिनः १७ वित्रस्ताबहुधासेनाभारतीप्रतिभा
तिमे ॥ यथाकक्षंमहानग्निःप्रदहेत्सर्वतश्चरन् ॥ महार्चिरनिलोद्भूतस्तद्वद्भक्ष्यतिमामकान् १८ यदोद्धमन्निशितान्बाणसंधास्तानाततायसिमरोकिरीटी ॥ सृष्टो
ऽतकःसर्वहरोविधात्रायथाभवेत्तददपारणीयः १९ यदाह्यभीक्ष्णंसुबहुन्प्रकारान्श्रोताऽस्मितानावसथेकुरूणाम् ॥ तेषांसमंताच्चतथारणाग्रेक्षयःकिलायंभरता
नुपैति २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिघृतराष्ट्रवाक्येद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ यथैवपांडवाःसर्वेपराक्रां
ताजिगीषवः ॥ तथैवाभिसरास्तेषांत्यक्तात्मानोजयेधृताः १ त्वमेवहिपराक्रांतानाचक्षीथाःपरान्मम ॥ पंचालान्केकयान्मत्स्यान्मागधान्वत्सभूमिपान् २
यश्चसैद्रानिमांल्लोकानिच्छन्कुर्याद्विश्वली ॥ सस्रष्टाजगतःकृष्णःपांडवानांजयेधृतः ३ समस्तामर्जुनाद्विद्यासात्यकिःक्षिप्रमात्तवान् ॥ शैनेयःसमरेस्थातावी
जवत्प्रवपन्नशरान् ४ धृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यःक्रूरकर्माह्वारथः ॥ मामकेषुरणंकताविलेषुपरमास्त्रवित् ५ युधिष्ठिरस्यचक्रोधादर्जुनस्यचविक्रमात् ॥ यमाभ्यांभी
मसेनाच्चभयंमेतातजायते ६ अमानुषंमनुष्येद्वैर्जालंविततमंतरा ॥ नमेसैन्यास्तरिष्यंतिततःक्रोशामिसंजय ७ दर्शनीयोमनस्वीचलक्ष्मीवान्ब्रह्मवर्चसी ॥
मेधावीसुकृतप्रज्ञोवर्मात्मापांडुनंदनः ८ मित्रामात्यैःसुसंपन्नःसंपन्नोयुद्धयोजकैः ॥ भ्रातृभिःश्वशुरैर्वीरैरुपपन्नोमहारथैः ९ धृत्याचपुरुषव्याघ्रोनैमृत्येनचपांडवः ॥ अ
नृशंसेवदान्यश्चहीमान्सत्यपराक्रमः १० बहुश्रुतःकृतात्माचतुर्दशसेवीजितेंद्रियः ॥ तंसर्वगुणसंपन्नंसमिद्धमिवपावकम् ११ तपंतमभिकोमंदःपतिष्यतिपतं
गवत् ॥ पांडवाग्निमनावार्यमुमूर्षुर्नष्टचेतनः १२ तनुरुद्धःशिखीराजामिथ्योपचरितोमया ॥ मंदानांममपुत्राणांयुद्धेनांतंकरिष्यति १३ तैरयुद्धंसाधुमन्येकु
रवस्तन्निबोधत ॥ युद्धेविनाशःकृत्स्नस्यकुलस्यभविताधुवम् १४ एषामेपरमाबुद्धिर्ययाशाम्यतिमेमनः ॥ यदित्वयुद्धमिष्टंवावयंशांत्यैयतामहे १५ नतुनःक्षिप्रमा
नानामुपेक्षेतयुधिष्ठिरः ॥ जुगुप्सतिह्यधर्मेणमामेवोद्दिश्यकारणम् १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिघृतराष्ट्रवाक्येद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥
पतिष्यति १२ तनुरुद्धइतिपाठेऽपितनुःराज्यापहारादल्पः स्वतस्तुउच्चैरेव शिखीदहिरिववह्निः १३। १४। १५ क्षिप्रमानानांकर्मणिपृष्ठी अस्मान्नउपेक्षेतमाभेवअधर्मेणकलहस्य कारणं
उद्दिश्यजुगुप्सतिभिदति सकथंप्रार्थितःसन्नकलहंकरिष्यतीतिभावः १६ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५३ ॥

एवमिति १। २ एषकालः एषाकलनावुद्धिस्तवनैवस्थास्याति ३ प्रणिहितात्मवान् सावधानचित्तः ४ स्मयसेतुष्यसे ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११ अस्यतांवाणान्क्षिपतांमध्ये १२। १३
॥ संजयउवाच ॥ एवमेतन्महाराजयथावदसिभारत ॥ युद्धेविनाशःक्षत्रस्यगांडीवेनप्रदृश्यते १ इदंतुनाभिजानामितवधोरस्यनित्यशः ॥ यत्पुत्रवशमाग
च्छेस्तत्त्वज्ञःसव्यसाचिनः २ नैषकालोमहाराजतवशश्चतकृतागसः ॥ त्वयाह्येवादितःपार्थानिकृताभरतर्षभ ३ पिताश्रेष्ठःसुहृद्यश्चसम्यक्प्रणिहितात्म
वान् ॥ आस्थेयंहिहितंतेननद्रोग्धागुरुच्यते ४ इदंजितमिदंलब्धमितिश्रुत्वापराजितान् ॥ द्यूतकालेमहाराजस्मयसेस्मकुमारवत् ५ पुरुषाण्युच्यमा
नांश्चपुरापार्थानुपेक्षसे ॥ कृत्स्नंराज्यंजयंतीतिप्रपातंनानुपश्यसि ६ पित्र्यंराज्यंमहाराजकुरवस्तेसजांगलाः ॥ अथवीरैर्जितामुर्वीमखिलांप्रत्यपद्यथाः ७
बाहुवीर्यार्जिताभूमिस्तवपार्थिर्निवेदिता ॥ मयेदंकृतमित्येवमन्यसेराजसत्तम ८ ग्रस्तान्गंधर्वराजेनमज्जतोह्यप्लवंभसि ॥ आनिनायपुनःपार्थःपुत्रांस्तेरा
जसत्तम ९ कुमारवच्चस्मयसेयूतेविनिकृतेषुयत् ॥ पांडवेषुवनेराजन्प्रवजत्सुपुनःपुनः १० प्रवर्षतःशरव्रातानर्जुनस्यशितान्बहून् ॥ अप्यर्णवाविशुष्येयुः
किंपुनर्मांसयोनयः ११ अस्यतांफालगुनःश्रेष्ठोगांडीवधनुर्षावरम् ॥ केशवःसर्वभूतानामायुधानांसुदर्शनम् १२ वानरोरोचमानश्चकेतुःकेतुमतावरः ॥ ए
वमेतानिसरथोबहून्श्वेतहयोरणे १३ क्षपयिष्यतिनोराजन्कालचक्रमिवोद्यतम् ॥ तस्याद्यवसुधाराजन्निखिलाभरतर्षभ १४ यस्यभीमार्जुनौयोधौसराजा
राजसत्तम ॥ तथाभीमहतप्रायामज्जंतीतववाहिनी १५ दुर्योधनमुखादृष्ट्वाक्षयंयास्यंतिकौरवाः ॥ नभीमार्जुनयोर्भीतालप्स्यंतेविजयंविभो १६ तवपुत्रा
महाराजराजानश्चानुसारिणः ॥ मत्स्यास्त्वामद्यनार्चंतिपंचालाश्चसकेकयाः १७ शाल्वेयाःशूरसेनाश्चसर्वेत्वामवजानते ॥ पार्थह्येतेगताःसर्वेवीर्यज्ञास्तस्य
धीमतः १८ भक्त्याह्यस्यविरुद्धंतेतवपुत्रैःसदैवते ॥ अनर्हानेवतुवधेधर्मयुक्तान्विकर्मणा १९ योऽक्लेशयत्पांडुपुत्रान्योविद्वेष्टचघुनापिबै ॥ सर्वोपायै
र्नियंतव्यःसानुगःपापपूरुषः २० तवपुत्रोमहाराजनानुशोचितुमर्हसि ॥ द्यूतकालेमयाचोक्तंविदुरेणचधीमता २१ यदिदंतेविलपितंपांडवान्प्रतिभारत ॥
अनीशेनेवराजेंद्रसर्वमेतन्निरर्थकम् २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिसंजयवाक्येचतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५४ ॥
दुर्योधनउवाच ॥ नमेतव्यंमहाराजनशोच्याभवतावयम् ॥ समर्थाःस्मपरान्जेतुंबलिनःसमरेविभो १ वनेप्रव्राजितान्पार्थान्यदाऽऽयान्मधुसूदनः ॥ महता
बलचक्रेणपरराष्ट्रावमर्दिना २ केकयाघृष्टकेतुश्चघृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ राजानश्चान्वयुःपार्थान्वहवोऽन्येऽनुयायिनः ३ इंद्रप्रस्थस्यचादूरात्समाजग्मुर्महा
रथाः ॥ व्यगर्हयंश्चसंगम्यभवंतंकुरुभिःसह ४ तेयुधिष्ठिरमासीनमजिनैःप्रतिवासितम् ॥ कृष्णप्रधानाःसंहत्यपर्युपासंतभारत ५ प्रत्यादानंचराज्यस्य
कार्यमूमुचुर्नराधिपाः ॥ भवतःसानुबंधस्यसमुच्छेदंचिकीर्षवः ६

७।८ ममत्संबंधिनः ९।१० प्रणिपातोवासंध्यर्थः पलायनवालज्जया ११।१२।१३ प्रणिपातेदोषोवंशक्षयकृतोनास्ति किंतुसांधिरेवमवाति तथापिममयुद्धमेवरोचतेइत्याशयेनाह
पितरमिति १४ हेनरोत्तमधृतराष्ट्र तत्रपुत्रैःअस्माभिः १५ प्रतिकरिष्यंति प्रतिग्रातयिष्यंति १६ ततइति पूर्ववृत्तांतकथनम् १७ नःअस्माभिःपरेचेत्यद्यपि अभिदुग्धाःद्रोहविषयनीताःत
श्रुत्वाचैवंमयोक्तास्तुभीष्मद्रोणकृपास्तदा ॥ ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेनभरतर्षभ ७ ततःस्थास्यंतिसमयेपांडवाइतिमेमतिः ॥ समुच्छेदंहीनःकृत्स्नंवासु
देवश्चिकीर्षति ८ ऋतेचविदुरात्सर्वेयूयंवध्यामतामम ॥ धृतराष्ट्रस्तुधर्मज्ञोनवध्यःकुरुसत्तमः ९ समुच्छेदंचकृत्स्नंनःकृत्वातातजनार्दनः ॥ एकराज्यंकुरु
णांस्मचिकीर्षति युधिष्ठिरे १० तत्रकिंप्राप्तकालंनःप्रणिपातःपलायनम् ॥ प्राणान्वासंपरित्यज्यप्रतियुद्धयामहेपरान् ११ प्रतियुद्धेतुनियतःस्यादस्माकंप
राजयः ॥ युधिष्ठिरस्यसर्वोहिपार्थिवावशवर्तिनः १२ विरक्तराष्ट्राश्चयमित्राणिकुपितानिनः ॥ धिक्कृताःपार्थिवैःसर्वैःस्वजनेनचसर्वशः १३ प्रणिपातेनदोषो
स्तिसंधिर्नःशाश्वतीःसमाः ॥ पितरंत्वेवशोचामिप्रज्ञानेन्रजनाधिपम् १४ मत्कृतेदुःखमापन्नंक्लेशं प्राप्तमनंतकम् ॥ कृतंहितवपुत्रैश्चपरेषामवरोधनम् ॥ म
त्प्रियार्थंपुरैवैतद्विदितंतेनरोत्तम १५ तेराज्ञोधृतराष्ट्रस्यसामात्यस्यमहारथाः ॥ वैरंप्रतिकरिष्यंतिकुलोच्छेदेनपांडवाः १६ ततोद्रोणोऽब्रवीद्भीष्मःकृपोद्रौ
णिश्चभारत ॥ मत्वामांमहर्ताचिंतामास्थितंव्यथितोद्विगम् १७ अभिदुग्धाःपरेचेन्नोनभेतव्यंपरंतप ॥ असमर्थाःपरेजेतुमस्मान्युधिसमास्थितान् १८ ए
कैकशःसमर्थाःस्मोविजेतुंसर्वपार्थिवान् ॥ आगच्छंतुविनेष्यामोदर्पमेषांशितैःशरैः १९ पुरैकेनहिभीष्मेणविजिताःसर्वपार्थिवाः ॥ मृतेपितर्यतिकुद्धोरथेनैकेन
भारत २० जघानसुबहूंस्तेषांसंरब्धःकुरुसत्तमः ॥ ततस्तेशरणंजग्मुर्देववतमिमंभयात् २१ समीष्मःसुसमर्थोऽयमस्माभिःसहितोरणे ॥ परान्विजेतुंतस्मा
त्तेव्येतुभीर्भरतर्षभ २२ इत्येषानिश्चयोह्यासीत्कालेऽमिततेजसाम् ॥ पुरापरेषांपृथिवीकृत्स्नाऽऽसीद्विशवर्तिनी २३ अस्मान्पुनरमोनाद्यसमर्थाजेतुमाह
वे ॥ छिन्नपक्षाःपरेह्यद्यवीर्यहीनाश्चपांडवाः २४ अस्मत्संस्थाचपृथिवीवर्ततेभरतर्षभ ॥ एकार्थाःसुखदुःखेषुसमानीताश्चपार्थिवाः २५ अप्यग्निंप्रविशंयुस्ते
समुद्रंवापरंतप ॥ मदर्थंपार्थिवाःसर्वतद्विद्विकुरुसत्तम २६ उन्मत्तमिवचापित्वांप्रहसंतीहदुःखितम् ॥ विलपंतं बहुविधंभीतं परविकथने २७ एषांह्येकैकशो
राज्ञांसमर्थःपांडवान्प्रति ॥ आत्मानंमन्यतेसर्वोव्येतुतेभयमागतम् २८ जेतुंसमग्रांसेनामेवासवोऽपेनशक्यात् ॥ हंतुमक्षय्यरूपेयं ब्रह्मणोपिस्वयंभुवः २९
युधिष्ठिरःपुरंहित्वापंचग्रामान्सयाचति ॥ भीतोहिमामकात्सैन्यात्प्रभावाच्चैवमेविभो ३० समर्थमन्यसेयच्चकुंतीपुत्रं वृकोदरम् ॥ तन्मिथ्यानहिमेकृत्स्नंप्रभावं
वेत्तिभारत ३१ मत्समोहिगदायुद्धेपृथिव्यानास्ति कश्चन ॥ नासीत्कश्चिदतिक्रांतोभवितानचकश्चन ३२ युक्तोदुःखोपितश्चाहंविद्यापारगतस्तथा ॥ त
स्मान्नभीमानान्येभ्योभयमेविद्यतेकाचित् ३३

याऽपिनभेतव्यम् १८।१९।२०।२१।२२।२३

२४ समानीताः मयेतिशेषः २५।२६ परविकथनेपरेषां गुणाख्याने २७।२८ ब्रह्मणोऽपिजक्षय्यरूपाहंतुमशक्या २९।३०।३१।३२ युक्तोऽभियोगवान् दुःखोपितःगुरुकुले ३३

उपवासंशिष्यत्वेनपर्यचरम् ३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३ पार्थिवीपृथ्वासंबंधिनी पार्थिवानाराज्ञांवा ४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१
दुर्योधनसमोनास्तिगदायामितिनिश्चयः ॥ संकर्षणस्यभद्रंतेयतदैनमुपावसम् ३४ युद्धेसंकर्षणसमोबलेनाभ्यधिकोभुवि ॥ गदाप्रहारंभीमोमेनजातुविषहे
युधि ३५ एकंप्रहारंयंदद्यांभीमायरुषितोनृप ॥ सएवैनंनयेद्धोरःक्षिप्रंवैवस्वतक्षयम् ३६ इच्छेयंचगदाहस्तंराजन्द्रष्टुं वृकोदरम् ॥ सुचिरंपार्थितोह्येषमम
नित्यंमनोरथः ३७ गदयानिहतोह्याजौमयापार्थोवृकोदरः ॥ विशीर्णगात्रःपृथिवीपरासुःप्रपतिष्यति ३८ गदाप्रहाराभिहतोहिमवानपिपर्वतः ॥ सकृन्मया
विदीर्येतगिरिःशतसहस्रधा ३९ सचाप्येतद्विजानातिवासुदेवार्जुनौतथा ॥ दुर्योधनसमोनास्तिगदायामितिनिश्चयः ४० ततेवृकोदरमयंभयंव्येतुमहाह
वे ॥ व्यपनेष्याम्यहंह्येनंमाराजन्विमनाभव ४१ तस्मिन्मयाहतेक्षिप्रमर्जुनंवहवोरथाः ॥ तुल्यरूपाविशिष्टाश्चक्षेप्स्यंतिभरतर्षभ ४२ भीष्मोद्रोणःकृपोद्रौ
णिःकर्णोभूरिश्रवास्तथा ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपःशल्यःसिंधुराजोजयद्रथः ४३ एकैकएषांशक्तस्तुहंतुंभारतपांडवान् ॥ समेतास्तुक्षणेनैतान्नेष्यंतियमसादनम् ॥
समग्रापार्थिवीसेनापार्थमेकंधनंजयम् ४४ कस्मादशक्तानिर्जेतुमितिहेतुर्नविद्यते ॥ शरव्रातैस्तुभीष्मेणशतशोनिचितोऽवशः ४५ द्रोणद्रौणिकपैश्चैवगंतापा
र्थोयमक्षयम् ॥ पितामहोऽपिगांगेयःशांतनोरधिभारत ४६ ब्रह्मर्षिसदृशोज्ञेदेवैरपिसुदुःसहः ॥ नहंताविद्यतेचापिराजन्भीष्मस्यकश्चन ४७ पित्राद्युक्तः
प्रसन्नेननाकामस्त्वंपरिष्यसि ॥ ब्रह्मर्षेश्वभरद्वाजाद्रोणोद्रोण्यामजायत ४८ द्रोणाज्ज्ञेमहाराजद्रौणिश्चपरमास्त्रवित् ॥ कृपश्चाचार्यमुख्योऽयमहर्षेर्गौतमा
दपि ४९ शरस्तंबोद्भवःश्रीमानवध्यइतिमेमतिः ॥ अयोनिजास्त्रयोह्येतेपितामाताचमातुलः ५० अश्वत्थामोमहाराजसचशूरःस्थितोमम ॥ सर्वएतेमहाराज
देवकल्पामहारथाः ५१ शक्रस्यापिव्यथांकुर्युःसंयुगेभरतर्षभ ॥ नैतेषामर्जुनःशक्तएकैकंप्रतिवीक्षितुम् ५२ सहितास्तुनरव्याघ्राहनिष्यंतिधनंजयम् ॥ भी
ष्मद्रोणकृपाणांचतुल्यःकर्णोमतोमम ५३ अनुज्ञातश्चरामेणमत्समोसीतिभारत ॥ कुंडलेरुचिरेचास्तांकर्णस्यसहजेशुभे ५४ तेशच्यर्थमहेंद्रेणयाचितःस
परंतपः ॥ अमोघयामहाराजशक्त्यापरमभीमया ५५ तस्यशक्त्योपगूढस्यकस्माज्जीवेद्धनंजयः ॥ विजयोमेधुवंराजन्फलंपाणाविवाहितम् ५६ अभि
व्यक्तःपरेषांचकृत्स्नोभुविपराजयः ॥ अन्हाह्येकेनभीष्मोऽयंप्रयुतंहंतिभारत ५७ तत्समाश्वमहेष्वासाद्रोणद्रौणिकपाअपि ॥ संशप्तकानां वृंदानिक्षत्रियाणां
परंतप ५८ अर्जुनंवयमस्मान्वानिहन्त्यात्कपिकेतनः ॥ तंचालमितिमन्यंतेसव्यसाचिवधेष्टताः ५९ पार्थिवाःसमवांस्तेभ्योह्यकस्माद्व्यथतेकथम् ॥ भीम
सेनेचनिहतेकोऽन्योयुध्येतभारत ६० परेषांतन्ममाचक्ष्वयदिवेत्थपरंतप ॥ पंचतेभ्रातरःसर्वेष्टुष्टुमोऽथसात्यकिः ६१ परेषांसप्तथेराजन्योधाःसारंबलंम
तम् ॥ अस्माकंतुविशिष्टायेभीष्मद्रोणकृपादयः ६२

५२।५३।५४ शक्त्यामूल्यभूतया ते कुंडलेयाचितः ५५ तस्यपुरतइतिशेषः ५६।५७।५८ तंअर्जुनम् ५९ तेभ्यःपांडवेभ्यः ६०।६१।६२

६३ । ६४ । ६५ त्रिगुणतुर्यंशेनहीनं त्रिगुणाज्यंशेनाधिका ६६ । ६७ । ६८ विविक्तुःविज्ञातुमिच्छुः प्राप्तकालानिकर्माणि ६९ ॥ इतिउद्योग० नीलकंठीयेभारतमावदीपे पंचपंचाशत्
मोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ अक्षौहिणीरिति १ । २ मंत्रंअस्त्रप्रयोजकं जिज्ञासमानः परीक्षितुमिच्छन् ३ । ४ तथाअवेमीतिच्छेदः ५१ भौमनोविश्वकर्मा धाताप्रजापतिः ७ तत्त्वदृशक्रधातारः
द्रौणिर्विकर्तनःकर्णःसोमदत्तोऽथवाहिकः ॥ प्राग्ज्योतिषाधिपःशल्यआवंत्यौचजयद्रथः ६३ दुःशासनोदुर्मुखश्चदुःसहश्चविशांपते ॥ श्रुतायुश्चित्रसेनश्चपु
रुमित्रोविविंशतिः ६४ शलोभूरिश्रवाश्चैवविकर्णश्चतवात्मजः ॥ अक्षौहिण्योहिमेराजन्दशैकाचसमाहताः ६५ न्यूनाःपरेषांसत्तैवकस्मान्मेस्यात्पराजयः ॥
बलंत्रिगुणतोहीनंयोध्यंप्राहवृहस्पतिः ॥ परेभ्यस्त्रिगुणाचेयंममराजन्ननीकिनी ६६ गुणहीनंपरेषांचबहुपश्यामिभारत ॥ गुणोदयंबहुगुणमात्मनश्चविशांपते
६७ एतत्सर्वसमाज्ञायबलाज्यंममभारत ॥ न्यूनतांपांडवानांचनमोहंमहर्षि ६८ इत्युक्त्वासंजयंभूयःपर्यपृच्छतभारत ॥ विविक्तुःप्राप्तकालानिज्ञात्वाप
रपुरंजयः ६९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिग्यानसंधिपर्वणिदुर्योधनवाक्येपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ अक्षौहिणीःसप्तलब्ध्वा
राजभिःसहसंजय ॥ किंस्विदिच्छतिकौंतेयोयुद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः १ ॥ संजयउवाच ॥ अतीवमुदितोराजनयुद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनार्जुनौचोभौयमावपिन
विभ्यतः २ रथंतुदिव्यंकौंतेयःसर्वाविभ्राजयन्दिशः ॥ मंत्रंजिज्ञासमानःसन्वीभत्सुःसमयोजयत् ३ तमपश्यामसन्नदंभेधंविद्युतंतथा ॥ समंतात्समाभिध्याय
हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ४ पूर्वरूपमिदंपश्यवयंजेष्यामसंजय ॥ बीभत्सुर्मथोवाचतथाऽवैम्यहमप्युत ५ ॥ दुर्योधनउवाच ॥ प्रशंसस्यभिर्नंदंस्तान्पार्था
नक्षपराजितान् ॥ अर्जुनस्यरथेब्रूहिकथमश्वाःकथंघ्वजाः ६ ॥ संजयउवाच ॥ भौमनःसहशक्रेणबहुचित्रंविशांपते ॥ रूपाणिकल्पयामासवष्टाधातासदा
विभो ७ ध्वजेहितास्मिन्रूपाणिचक्रुस्तेदेवमायया ॥ महाधनानिदिव्यानिमहांतिचलधूनिच ८ भीमसेनानुरोधायहनूमान्मारुतात्मजः ॥ आत्मप्रतिकृतिं
तस्मिन्ध्वजआरोपयिष्यति ९ सर्वादिशोयोजनमात्रमंतरंसतिर्यगूर्ध्वचरुरोधवैध्वजः ॥ नसंसज्जत्यसौतरुभिःसंवृतोऽपितथाहिमायाविहिताभौमनेन १०
यथाऽऽकाशेशक्रधनुःप्रकाशतेनचैकवर्णनघवेभिर्किन्तुतत् ॥ तथाध्वजोविहितोभौमनेनबह्वाकारंदृश्यतेरूपमस्य ११ यथाग्निधूमोदिवमेतिरुद्धावर्णांन्विभ्रतै
जसांश्चित्ररूपान्॥तथाध्वजोविहितोभौमनेननचेद्भारोभवितानोतरोधः१२श्वेतास्तस्मिन्वातवेगाःसदश्वादिव्यायुक्ताश्चित्ररथेनदत्ताः ॥ भुव्यंतरिक्षेदिविवानरं
द्रयेषांगतिर्हीयतेनात्रसर्वा ॥ शतंयत्तत्पूर्यतेनित्यकालंहतंहतंदत्तवरंपुरस्तात् १३ तथाराज्ञोदंतवर्णावृहतोरथेयुक्ताभांतितद्दीर्यतुल्याः ॥ ऋक्षप्रख्याभीमसेन
स्यवाहारथेवायोस्तुल्यवेगाबभूवुः १४ कल्माषांगास्तितिरिचित्रपृष्ठाभ्रात्रादत्ताःप्रीयताफाल्गुनेन ॥ भ्रातुर्वीरस्यस्वेस्तुरंगैर्विशिष्टामुदायुक्ताःसहदेवंवहंति १५
रूपाणिचक्रुः ८ । ९ रुरोधस्वतेजसेतिशेषः १० । ११ भारोरथे रोधःद्वारादीं द्वयमपिनभवेत् १२ यत्तत्तद्वानांशतंहतं पुनःपुनःकतिपयाश्चहननेऽपि दिव्यप्रभावात्शतंपूर्यते यतःपुरस्ता
दत्तवरम् १३ तथाअमराः राज्ञोदंतवर्णाःश्वेताः रथेयुक्ताअश्वाःभाति ऋक्षप्रख्याः सप्तपितुल्यतेजसः । 'ऋक्षाइतिहस्मवैपुरासप्तऋषीनाचक्षते'इतिशतपथश्रुतेः।पाठांतरेऋक्षोमृगभेदः१४।१५

१६ देवदत्ताःचित्ररथेनदत्ताः १७ ॥ इतिश्रीउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपे पटपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७७ ॥ कांस्तत्रेति १ । २ । ३ । ४ । ५

माद्रीपुत्रंनकुलंवाजमीढमहेंद्रदत्ताहरयोवाजिमुख्याः ॥ समावायोर्बलवंतस्तरस्विनोवहंतिवरिंरुत्रशत्रुयथेंद्रम् १६ तुल्यांश्चैभिर्वयसाविक्रमेणमहाजवाश्चित्र
रूपाःसदश्वाः ॥ सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारानवहंत्यश्वादेवदत्तावृहतः १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिग्यानसंधिपर्वणिसंजयवाक्येपटपंचाशत्तमो
ऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ७७ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ कांस्तत्रसंजयापश्यःपीत्यथेनसमागतान् ॥ येयोत्स्यंतेपांडवार्थेपुत्रस्यममवाहिनीम् १ ॥ संजयउवाच ॥
मुख्यमंधकवृष्णीनामपश्यंरुष्णमागतम् ॥ चेकितानंचतत्रैवयुयुधानंचसात्यकिम् २ पृथगक्षौहिणीभ्यांतुपांडवानभिसंश्रितौ ॥ महारथौसमारुयातावुभौ
पुरुषमानिनौ ३ अक्षौहिण्याऽथपांचाल्योदशभिस्तनयैर्वृतः ॥ सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्घृष्टुम्रपुरोगमैः ४ द्रुपदोवर्धयन्मानंशिखंडिपरिपालितः ॥ उपायात्स
र्वसैन्यानांप्रतिच्छाद्यतदावपुः ५ विराटःसहपुत्राभ्यांशंखेनैवोत्तरेणच ॥ सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराक्षपुरोगमैः ६ सहितःपृथिवीपालोभ्रात्राभिस्तनयैस्तथा ॥
अक्षौहिण्यैवसैन्यानावृतःपार्थसमाश्रितः ७ जारासंधिर्मागधश्चघृष्टकेतुश्चचेदिराट् ॥ पृथक्पृथगनुप्राप्तौपृथगक्षौहिणीवृत्तौ ८ केकयाभ्रातरःपंचसर्वेलोहित
कध्वजाः ॥ अक्षौहिणीपरिवृताःपांडवानभिसंश्रिताः ९ एतानेतावतस्तत्रतानपश्यंसमागतान् ॥ येषांडवार्थेयोत्स्यंतिधार्तराष्ट्रस्यवाहिनीम् १० योवेद
मानुषंयूहंदेवंगांधर्वमासुरम् ॥ सतत्रसेनाप्रमुखेघृष्टुम्रोमहारथः ११ भीष्मःशांतनवोराजनृभागःऋक्षःशिखंडिनः ॥ तंविराटोऽनुसंयातासार्धमत्स्यैःप्रहारि
भिः १२ ज्येष्ठस्यपांडुपुत्रस्यभागोमद्राधिपोबली ॥ तौतुतत्राब्रुवन्केचिद्विषमौनोमताविति १३ दुर्योधनःसहसुतःसार्धंभ्रातृशतेनच ॥ प्राच्याश्चदाक्षिणा
त्याश्चभीमसेनस्यभागतः १४ अर्जुनस्यतुभागेनकर्णोविकर्तनोमतः ॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चसैधवश्चजयद्रथः १५ अशक्याश्चैवयेकेचित्पृथिव्यांशूरमानिनः ॥
सर्वास्तानर्जुनःपार्थःकल्पयामासभागतः १६ महेश्वासाराजपुत्राभ्रातरःपंचकेकयाः ॥ केकयानेवभागेनकृत्वायोत्स्यंतिसंयुगे १७ तेषामेवकृतोभागोमाल
वाःशाल्वकास्तथा ॥ त्रिगर्तानांचवैमुख्यौयौतौसंशप्तकाविति १८ दुर्योधनसुताःसर्वेतथादुःशासनस्यच ॥ सौमद्रेणकृतोभागोराजाचैववृद्धलः १९ द्रौपदे
यामहेष्वासाःसुवर्णविकृतध्वजाः ॥ घृष्टुम्रमुखाद्रौणमभियास्यंतिभारत २० चेकितानःसोमदत्तंदैरथेयोदुमिच्छति ॥ भोजंतुकृतवर्माणयुयुधानोयुयुत्स
ति २१ सहदेवस्तुमाद्रेयःशूरःसंकंदनोयुधि ॥ स्वमंशंकल्पयामासश्यालंतैसुबलात्मजम् २२ उलूकंचैवकैतव्यंचसारस्वतागणाः ॥ नकुलःकल्पयामासभागं
माद्रवतीसुतः २३ येचान्येपार्थिवाराजनृप्रत्युद्यास्यंतिसंगरे ॥ समाह्वानेनतांश्चापिपांडुपुत्राअकल्पयन् २४

१ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ समाह्वानेनतत्तत्रामारुयानेन २४

उद्यो. ५
अ.
॥५७॥

अकालिकं कालविलंबविना २५ । २६ प्रोक्षिताः पशुवत्तद्वर्षसंस्कृताः कालधर्मणाय जमानेन वा २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६

म.भा.टी.
॥६२॥

एवमेषामनीकानि प्रविभक्तानि भागशः ॥ यत्ते कार्यं स पुत्रस्य क्रियतां तदकालिकम् २५ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ न संतिसर्वे पुत्रामे मूढादुत्तदेविनः ॥ येषां युद्धं बलवता भीमेन रणमूर्धनि २६ राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिताः कालधर्मणा ॥ गांडीवाग्निप्रवेक्ष्यंति पतंगा इव पावकम् २७ विदुतां वाहिनीं मन्ये कृतवैर्महात्माभिः ॥ तारणे केऽनुयास्यंति प्रभगां पांडवैर्युधि २८ सर्वे ह्यतिरथाः शूराः कीर्तिमंतः प्रतापिनः ॥ सूर्यपावकयोस्तुल्यास्ते जसा समितिजयाः २९ येषां युधिष्ठिरो नेता गोसाचमधुसूदनः ॥ यो धौ च पांडवौ वीरौ सव्यसाचि वृकोदरौ ३० नकुलः सहदेवश्च दृष्टद्युम्नश्च पार्थतः ॥ सात्यकिर्दुपदश्चैव दृष्टकेतुश्च सानुजः ३१ उत्तमौजाश्च पांचाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः ॥ शिखंडी क्षत्रदेवश्च तथा वीराट् रुरुतः ३२ काशयश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च संजयाः ॥ विराट् पुत्रो बभ्रुश्च पांचालाश्च प्रभद्रकाः ३३ ये धार्मिद्रोऽप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमाम् ॥ वीराणां रणधीराणां ये भियुः पर्वतानपि ३४ तान्सर्वगुणसंपन्नान् मनुष्यप्रतापिनः ॥ क्रोशतो मम दुष्पुत्रो यो दुमिच्छतिसंजय ३५ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ उभौ स्व एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ॥ अथ कस्मात्पांडवानामेकतो मन्यसे जयम् ३६ पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् ॥ जयद्रथं सोमदत्तमश्च तथा मानमेव च ३७ सुते जसोमहेष्वासानिद्रोऽपि सहितोऽमरैः ॥ अशक्तं समरे जेतुं किंपुनस्तत्तात पांडवाः ३८ सर्वे च पृथिवीपाला मदर्थे तात पांडवान् ॥ आर्याः शस्त्रभृतः शूराः समर्थाः प्रतिवाधितुम् ३९ न मामकान् पांडवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुम् ॥ पराक्रांतो ह्यहं पांडुः स पुत्रान्योऽदुमाहवे ४० मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये च कीर्षति भारत ॥ ते तानावारयिष्यंति ऐनेयानिवतंतुना ४१ महतारथवंशेन शरजालैश्च मामकैः ॥ अभिद्रुता भविष्यंति पांचालाः पांडवैः सह ४२ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ उन्मत्त इव मे पुत्रो विलपत्येष संजय ॥ न हि शक्नोरे जेतुं धर्मराजं युधिष्ठिरम् ४३ जानाति हि यथाभीष्मः पांडवानां यशस्विनाम् ॥ बलवतां स पुत्राणां धर्मज्ञानां महात्मनाम् ४४ यतो नारोचयदयं विग्रहं तेर्महात्माभिः ॥ किंतु संजय मे ब्रूहि पुनस्तेषां विचोष्टितम् ४५ कस्तांस्तरास्विनो भूयः संदीपयति पांडवान् ॥ अर्चिष्मतो महेष्वासान् हविषा पावकानिव ४६ ॥ संजय उवाच ॥ दृष्टद्युम्नः सदैवैतान्सं दीपयति भारत ॥ युद्धयध्वमिति मामैष्टुद्धा द्ररतसत्तमाः ४७ ये केचित्पार्थिवास्तत्र धार्तराष्ट्रेण संवृताः ॥ युद्धे समागमिष्यंति तु मुलेशस्त्रसंकुले ४८ तान्सर्वानाहवे कुद्धान्सानुबंधान्समागतान् ॥ अहमेकः स मादास्येति मिर्मत्स्यानिवोदकात् ४९ भीष्मं द्रोणं कृपं कर्णं द्रौणिशल्यं सुयोधनम् ॥ एतांश्चापि निरोत्स्यामि विलेवमकरालयम् ५० तथा ब्रुवंतं धर्मात्मा प्राहरा जायुधिष्ठिरः ॥ तव धैर्यं च वीर्यं च पांचालाः पांडवैः सह ५१ सर्वे समधिरूढाः स्मसंग्रामात्रः समुद्धर ॥ जानामित्वां महाबाहो क्षत्रधर्मे व्यवस्थितम् ५२

३७ । ३८ । ३९ । ४० ऐनेयाच हरिणशावान् संतुनापाशेन ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२

॥६२॥

५३ । ५४ । ५५ ५६ । ५७ शरद्वतः आयुष्मतः विरुद्धलक्षणयागता युपहत्यर्थ ५८ । ५९ दक्षदत्त ६० । ६१ कर्णकुरुध्वं ६२ ॥ ॥ इति उद्यो ० प ० नी ० भा ० भा ० सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ क्षत्रेति १ । २ । ३ । ४ जातपुत्रताभाव इत्यत्र शम एव महच्छ्रेय इत्याधुनिकः पाठः । तराभ्याव इति पाठे तराणामश्वादीनां वेगवतां वाहनानां समर्थमेकं पर्याप्तं कौरवाणां विनिग्रहे ॥ पुरस्तादुपयातानां कौरवाणां युयुत्सताम् ५३ भवताय द्विधा तव्यंतत्रः श्रेयः परंतप ॥ संग्रामादपयातानां भग्नानां शरणैषिणाम् ५४ पौरुषं दर्शयन् शूरो यस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ क्रीणीयात्सहस्रेण इति नीतिमतां मतम् ५५ सत्वं शूरश्च वीरश्च विक्रांतश्च नरर्षभ ॥ भयार्तानां परित्राता संयुगे पुन संशयः ५६ एवं ब्रुवति कौंतेये धर्मात्मनियुधिष्ठिरे ॥ दृष्टद्युम्न उवाचे दं मां वचो गतसाध्वसम् ॥ सर्वान् जनपदान्सूतयो धादुर्योधनस्य ये ५७ सवाह्निकान् कुरून्धूयाः प्रातिपेयान् शरद्वतः ॥ मृतपुत्रं तथा द्रोणं सह पुत्रं जयद्रथम् ५८ दुःशासनं विकर्णं च तथा दुर्योधनं नृपम् ॥ भीष्मं च ब्रूहि गत्वा त्वमाशु गच्छ चमाचिरम् ५९ युधिष्ठिरः साधुनैवाभ्युपेयो मावोऽधीदुर्जनो देवगुप्तः ॥ राज्यं दद्धं धर्मराजस्य तूर्णया च ध्वं वै पांडवं लोकवीरम् ६० नैतादृशो हियो धोऽस्ति पृथिव्यामिह कश्चन ॥ यथाविधः सव्यसाची पांडवः सत्यविक्रमः ६१ देवैर्हि संभृतो दिव्योरथो गांडीवधन्वनः ॥ न स जेयो मनुष्येण मास्म कृद्धं मनो युधि ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि संजयवाक्ये सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ क्षत्रते जा ब्रह्मचारी कौमारादपि पांडवः ॥ तेन संयुगे मेप्यंति मंदा विलपतो मम १ दुर्योधन निवर्तस्व युद्धाद्ररतसत्तम ॥ न हि युद्धं प्रशंसंति सर्वा वस्थमरिदम २ अलमर्धं पृथिव्यास्ते स हामात्यस्य जीवितुम् ॥ प्रयच्छ पांडुपुत्राणां यथोचितमरिदम ३ एतद्विकुरवः सर्वे मन्यंते धर्मसंहितम् ॥ यत्त्वं प्रशंति मन्येथाः पांडुपुत्रैर्महात्माभिः ४ अंगे मां समवेक्षस्व पुत्रस्वामेव वाहिनीं ॥ जातपुत्रताभावस्त्वं तु मोहान्न बुद्धयसे ५ न त्वहं युद्धमिच्छामि नैतदिच्छति बाह्लिकः ॥ न च भीष्मो न च द्रोणो नाश्वत्थामान संजयः ६ न सोमदत्तो न शलोन कृपो युद्धमिच्छति ॥ सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवास्तथा ७ येषु संप्रति तिष्ठेयुः कुरवः पीडिताः परैः ॥ ते युद्धं नाभिनंदंति तत्तुभ्यं तात रोचताम् ८ न त्वं करोषि कामेन कर्णः कारयिता तव ॥ दुःशासनश्च पापात्मा शकुनिश्चापि सौबलः ९ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ नाहं भवति न द्रोणेनाश्वत्थामि न संजये ॥ न भीष्मेन च कां वोजेन कृपेन च बाह्लिके १० सत्यव्रतः पुरुमित्रे भूरिश्रवा सिवा पुनः ॥ अन्येषु वा तावकेषु भारं कृत्वा समाह्वयम् ११ अहं च तात कर्णश्चरणयज्ञं वितत्येव ॥ युधिष्ठिरं पशुं कृत्वा दीक्षितौ भरतर्षभ १२ रथो वेदी मुखः खड्गो गदा सुक्कवचं सदा ॥ चातुर्होत्रं च धुर्यमिशरादर्भाहविर्यशः १३ आत्मयज्ञेन नृपते इष्ट्वा वैवस्वतरणे ॥ विजित्य च समेप्यावोहता मित्रौ श्रिया वृतौ १४ अहं च तात कर्णश्च भ्राता दुःशासनश्च मे ॥ एते वयं हरिष्यामः पांडवान्समरे त्रयः १५

२२

मभ्यावः सर्वतः स्वादनं कंदूरो गायुपद्रव इति यावत् । अवरक्षण गतिकां वीत्यादेः स्वादनार्थात् यत्र । आस्त्राव इति पाठे आस्त्रावः क्षतं यानेषूपद्रवः पराजयलक्षणमिति भावः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ चातुर्होत्रं चतुर्णां होतृणां कृत्वा कर्म १३ । १४ । १५

१९ । १० । १८ । १९ कुरुणामिवेत्यत्र कुरुणां लाटभाषया अजानामिति पाठोक्तः । पक्षे कुरुणां मध्ये वरान्वरान् व्याघ्राद्वेति योजना २० भारतीसेनास्त्रीरूपकेन निर्दिष्टा २१ धनं व
अहं हि पांडवानहं त्वाप्रशास्ता पृथिवीमिमाम् ॥ मां वाहत्वा पांडुपुत्राभोक्तारः पृथिवीमिमाम् १६ त्यक्तं मे जीवितं राज्यं धनं सर्वं च पार्थिव ॥ न जातु पांडवैः सार्धं वसेय
महमच्युत १७ यावद्विषूच्यास्तीक्ष्णाया विध्येदग्रेण मारिष ॥ तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पांडवान् प्रति १८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ सर्वान्वस्तात शोचामित्य
क्तो दुर्योधनो मया ॥ येमं दमनुयास्य ध्वं यातं वैवस्वतक्षयम् १९ कुरुणामिव यूथेषु व्याघ्राः प्रहरतां वराः ॥ वरान्वरान्हनिष्यंति समेता युधि पांडवाः २० प्रती
पमिव मे भातियु युधानेन भारती ॥ व्यस्तासीमंति नीग्रस्ता प्रमृष्टा दीर्घबाहुना २१ संपूर्णं पूरयन् भूयो धनं पार्थस्य माधवः ॥ शैनेयः समरे स्थाता बीजवत्प्रवपन्
शरान् २२ सेनामुखे प्रयुद्धानां भीमसेनो भविष्यति ॥ तं सर्वे संश्रयिष्यंति प्राकारमकुतोभयम् २३ यदा द्रक्ष्यसि भीमेन कुंजरान्विनिपातितान् ॥ विशीर्णं दंता
न गिर्याभानभिन्नकुंभान्सशोणितान् २४ तानभिप्रेक्ष्य संग्रामे विशीर्णानिवपर्वतान् ॥ भीतो भीमस्य संस्पर्शात्स्मर्ताऽसिवचनस्य मे २५ निर्दग्धं भीमसेनेन सैन्यं
थहयद्विपम् ॥ गतिमग्रे विप्रेक्ष्य स्मर्ताऽसिवचनस्य मे २६ महद्भो भयमागामिन चेच्छाम्यथ पांडवैः ॥ गदया भीमसेनेन हताः शममुपैष्यथ २७ महावनमिवाच्छ
न्नं यदा द्रक्ष्यसि पातितम् ॥ बलं कुरुणां भीमेन तदा स्मर्ताऽसिमेव चः २८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एतावदुक्त्वा राजा तु सर्वांस्तान् पृथिवीपतीन् ॥ अनुभाष्य म
हाराज पुनः प्रच्छ संजयम् २९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणियानसंधिप० धृतराष्ट्रवाक्येष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यदब्रूतां महा
त्मानो वासुदेव धनं जयौ ॥ तन्मे ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव १ ॥ संजय उवाच ॥ शृणुराज न्यथा दृष्टौ मया कृष्ण धनं जयौ ॥ ऊचतुश्चापियद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भा
रत २ पादां गुलीरभिप्रेक्षन् प्रयतोऽहं कृतां जलिः ॥ शुद्धांतं प्राविशं राजन्नारुपातुं नरदेवयोः ३ नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियांति वै ॥ यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्यभा
मा च भामिनी ४ उभौ मध्वासवक्षी वा बुभौ चंदनरूपितौ ॥ स्रग्मिणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ५ नैकरत्नविचित्रं तु कांचनं महदासनम् ॥ विविधास्तरणाकी
र्णयत्रासातामरिंदमौ ६ अर्जुनोत्संगौ पादौ केशवस्योपलक्ष्ये ॥ अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ७ कांचनं पादपीठं तु पार्थो मिप्रादिशत्तदा ॥ तद
हं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपावेशम् ८ ऊर्ध्वरेखा तलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ ॥ पादपीठादपहृतौ तत्रापश्यमहं शुभौ ९ श्यामौ बृहंतौ तरुणौ शालस्कंधावि
वोदृतौ ॥ एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं मां महदाविशत् १० इंद्रविष्णुसमावेतौ मंदात्मानावबुद्धयते ॥ संश्रयाद्गोणभीष्माभ्यां कर्णस्य च विकथनात् ११ निदेशस्था
विभौ यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते ॥ संकल्पो धर्मराजस्य निश्चयो मे तदाऽभवत् १२

लम् २२ प्राकारमिव भीमं संश्रयिष्यंति २२ । २३ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ ॥ इति उद्योगप० नीलकंठीये भारतमावदीपे अष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥ ॥ १०१ ॥ ॥ १०२ ॥ ॥ १०३ ॥ ॥ १०४ ॥ ॥ १०५ ॥ ॥ १०६ ॥ ॥ १०७ ॥ ॥ १०८ ॥ ॥ १०९ ॥ ॥ ११० ॥ ॥ १११ ॥ ॥ ११२ ॥ ॥ ११३ ॥ ॥ ११४ ॥ ॥ ११५ ॥ ॥ ११६ ॥ ॥ ११७ ॥ ॥ ११८ ॥ ॥ ११९ ॥ ॥ १२० ॥ ॥ १२१ ॥ ॥ १२२ ॥ ॥ १२३ ॥ ॥ १२४ ॥ ॥ १२५ ॥ ॥ १२६ ॥ ॥ १२७ ॥ ॥ १२८ ॥ ॥ १२९ ॥ ॥ १३० ॥ ॥ १३१ ॥ ॥ १३२ ॥ ॥ १३३ ॥ ॥ १३४ ॥ ॥ १३५ ॥ ॥ १३६ ॥ ॥ १३७ ॥ ॥ १३८ ॥ ॥ १३९ ॥ ॥ १४० ॥ ॥ १४१ ॥ ॥ १४२ ॥ ॥ १४३ ॥ ॥ १४४ ॥ ॥ १४५ ॥ ॥ १४६ ॥ ॥ १४७ ॥ ॥ १४८ ॥ ॥ १४९ ॥ ॥ १५० ॥ ॥ १५१ ॥ ॥ १५२ ॥ ॥ १५३ ॥ ॥ १५४ ॥ ॥ १५५ ॥ ॥ १५६ ॥ ॥ १५७ ॥ ॥ १५८ ॥ ॥ १५९ ॥ ॥ १६० ॥ ॥ १६१ ॥ ॥ १६२ ॥ ॥ १६३ ॥ ॥ १६४ ॥ ॥ १६५ ॥ ॥ १६६ ॥ ॥ १६७ ॥ ॥ १६८ ॥ ॥ १६९ ॥ ॥ १७० ॥ ॥ १७१ ॥ ॥ १७२ ॥ ॥ १७३ ॥ ॥ १७४ ॥ ॥ १७५ ॥ ॥ १७६ ॥ ॥ १७७ ॥ ॥ १७८ ॥ ॥ १७९ ॥ ॥ १८० ॥ ॥ १८१ ॥ ॥ १८२ ॥ ॥ १८३ ॥ ॥ १८४ ॥ ॥ १८५ ॥ ॥ १८६ ॥ ॥ १८७ ॥ ॥ १८८ ॥ ॥ १८९ ॥ ॥ १९० ॥ ॥ १९१ ॥ ॥ १९२ ॥ ॥ १९३ ॥ ॥ १९४ ॥ ॥ १९५ ॥ ॥ १९६ ॥ ॥ १९७ ॥ ॥ १९८ ॥ ॥ १९९ ॥ ॥ २०० ॥ ॥ २०१ ॥ ॥ २०२ ॥ ॥ २०३ ॥ ॥ २०४ ॥ ॥ २०५ ॥ ॥ २०६ ॥ ॥ २०७ ॥ ॥ २०८ ॥ ॥ २०९ ॥ ॥ २१० ॥ ॥ २११ ॥ ॥ २१२ ॥ ॥ २१३ ॥ ॥ २१४ ॥ ॥ २१५ ॥ ॥ २१६ ॥ ॥ २१७ ॥ ॥ २१८ ॥ ॥ २१९ ॥ ॥ २२० ॥ ॥ २२१ ॥ ॥ २२२ ॥ ॥ २२३ ॥ ॥ २२४ ॥ ॥ २२५ ॥ ॥ २२६ ॥ ॥ २२७ ॥ ॥ २२८ ॥ ॥ २२९ ॥ ॥ २३० ॥ ॥ २३१ ॥ ॥ २३२ ॥ ॥ २३३ ॥ ॥ २३४ ॥ ॥ २३५ ॥ ॥ २३६ ॥ ॥ २३७ ॥ ॥ २३८ ॥ ॥ २३९ ॥ ॥ २४० ॥ ॥ २४१ ॥ ॥ २४२ ॥ ॥ २४३ ॥ ॥ २४४ ॥ ॥ २४५ ॥ ॥ २४६ ॥ ॥ २४७ ॥ ॥ २४८ ॥ ॥ २४९ ॥ ॥ २५० ॥ ॥ २५१ ॥ ॥ २५२ ॥ ॥ २५३ ॥ ॥ २५४ ॥ ॥ २५५ ॥ ॥ २५६ ॥ ॥ २५७ ॥ ॥ २५८ ॥ ॥ २५९ ॥ ॥ २६० ॥ ॥ २६१ ॥ ॥ २६२ ॥ ॥ २६३ ॥ ॥ २६४ ॥ ॥ २६५ ॥ ॥ २६६ ॥ ॥ २६७ ॥ ॥ २६८ ॥ ॥ २६९ ॥ ॥ २७० ॥ ॥ २७१ ॥ ॥ २७२ ॥ ॥ २७३ ॥ ॥ २७४ ॥ ॥ २७५ ॥ ॥ २७६ ॥ ॥ २७७ ॥ ॥ २७८ ॥ ॥ २७९ ॥ ॥ २८० ॥ ॥ २८१ ॥ ॥ २८२ ॥ ॥ २८३ ॥ ॥ २८४ ॥ ॥ २८५ ॥ ॥ २८६ ॥ ॥ २८७ ॥ ॥ २८८ ॥ ॥ २८९ ॥ ॥ २९० ॥ ॥ २९१ ॥ ॥ २९२ ॥ ॥ २९३ ॥ ॥ २९४ ॥ ॥ २९५ ॥ ॥ २९६ ॥ ॥ २९७ ॥ ॥ २९८ ॥ ॥ २९९ ॥ ॥ ३०० ॥ ॥ ३०१ ॥ ॥ ३०२ ॥ ॥ ३०३ ॥ ॥ ३०४ ॥ ॥ ३०५ ॥ ॥ ३०६ ॥ ॥ ३०७ ॥ ॥ ३०८ ॥ ॥ ३०९ ॥ ॥ ३१० ॥ ॥ ३११ ॥ ॥ ३१२ ॥ ॥ ३१३ ॥ ॥ ३१४ ॥ ॥ ३१५ ॥ ॥ ३१६ ॥ ॥ ३१७ ॥ ॥ ३१८ ॥ ॥ ३१९ ॥ ॥ ३२० ॥ ॥ ३२१ ॥ ॥ ३२२ ॥ ॥ ३२३ ॥ ॥ ३२४ ॥ ॥ ३२५ ॥ ॥ ३२६ ॥ ॥ ३२७ ॥ ॥ ३२८ ॥ ॥ ३२९ ॥ ॥ ३३० ॥ ॥ ३३१ ॥ ॥ ३३२ ॥ ॥ ३३३ ॥ ॥ ३३४ ॥ ॥ ३३५ ॥ ॥ ३३६ ॥ ॥ ३३७ ॥ ॥ ३३८ ॥ ॥ ३३९ ॥ ॥ ३४० ॥ ॥ ३४१ ॥ ॥ ३४२ ॥ ॥ ३४३ ॥ ॥ ३४४ ॥ ॥ ३४५ ॥ ॥ ३४६ ॥ ॥ ३४७ ॥ ॥ ३४८ ॥ ॥ ३४९ ॥ ॥ ३५० ॥ ॥ ३५१ ॥ ॥ ३५२ ॥ ॥ ३५३ ॥ ॥ ३५४ ॥ ॥ ३५५ ॥ ॥ ३५६ ॥ ॥ ३५७ ॥ ॥ ३५८ ॥ ॥ ३५९ ॥ ॥ ३६० ॥ ॥ ३६१ ॥ ॥ ३६२ ॥ ॥ ३६३ ॥ ॥ ३६४ ॥ ॥ ३६५ ॥ ॥ ३६६ ॥ ॥ ३६७ ॥ ॥ ३६८ ॥ ॥ ३६९ ॥ ॥ ३७० ॥ ॥ ३७१ ॥ ॥ ३७२ ॥ ॥ ३७३ ॥ ॥ ३७४ ॥ ॥ ३७५ ॥ ॥ ३७६ ॥ ॥ ३७७ ॥ ॥ ३७८ ॥ ॥ ३७९ ॥ ॥ ३८० ॥ ॥ ३८१ ॥ ॥ ३८२ ॥ ॥ ३८३ ॥ ॥ ३८४ ॥ ॥ ३८५ ॥ ॥ ३८६ ॥ ॥ ३८७ ॥ ॥ ३८८ ॥ ॥ ३८९ ॥ ॥ ३९० ॥ ॥ ३९१ ॥ ॥ ३९२ ॥ ॥ ३९३ ॥ ॥ ३९४ ॥ ॥ ३९५ ॥ ॥ ३९६ ॥ ॥ ३९७ ॥ ॥ ३९८ ॥ ॥ ३९९ ॥ ॥ ४०० ॥ ॥ ४०१ ॥ ॥ ४०२ ॥ ॥ ४०३ ॥ ॥ ४०४ ॥ ॥ ४०५ ॥ ॥ ४०६ ॥ ॥ ४०७ ॥ ॥ ४०८ ॥ ॥ ४०९ ॥ ॥ ४१० ॥ ॥ ४११ ॥ ॥ ४१२ ॥ ॥ ४१३ ॥ ॥ ४१४ ॥ ॥ ४१५ ॥ ॥ ४१६ ॥ ॥ ४१७ ॥ ॥ ४१८ ॥ ॥ ४१९ ॥ ॥ ४२० ॥ ॥ ४२१ ॥ ॥ ४२२ ॥ ॥ ४२३ ॥ ॥ ४२४ ॥ ॥ ४२५ ॥ ॥ ४२६ ॥ ॥ ४२७ ॥ ॥ ४२८ ॥ ॥ ४२९ ॥ ॥ ४३० ॥ ॥ ४३१ ॥ ॥ ४३२ ॥ ॥ ४३३ ॥ ॥ ४३४ ॥ ॥ ४३५ ॥ ॥ ४३६ ॥ ॥ ४३७ ॥ ॥ ४३८ ॥ ॥ ४३९ ॥ ॥ ४४० ॥ ॥ ४४१ ॥ ॥ ४४२ ॥ ॥ ४४३ ॥ ॥ ४४४ ॥ ॥ ४४५ ॥ ॥ ४४६ ॥ ॥ ४४७ ॥ ॥ ४४८ ॥ ॥ ४४९ ॥ ॥ ४५० ॥ ॥ ४५१ ॥ ॥ ४५२ ॥ ॥ ४५३ ॥ ॥ ४५४ ॥ ॥ ४५५ ॥ ॥ ४५६ ॥ ॥ ४५७ ॥ ॥ ४५८ ॥ ॥ ४५९ ॥ ॥ ४६० ॥ ॥ ४६१ ॥ ॥ ४६२ ॥ ॥ ४६३ ॥ ॥ ४६४ ॥ ॥ ४६५ ॥ ॥ ४६६ ॥ ॥ ४६७ ॥ ॥ ४६८ ॥ ॥ ४६९ ॥ ॥ ४७० ॥ ॥ ४७१ ॥ ॥ ४७२ ॥ ॥ ४७३ ॥ ॥ ४७४ ॥ ॥ ४७५ ॥ ॥ ४७६ ॥ ॥ ४७७ ॥ ॥ ४७८ ॥ ॥ ४७९ ॥ ॥ ४८० ॥ ॥ ४८१ ॥ ॥ ४८२ ॥ ॥ ४८३ ॥ ॥ ४८४ ॥ ॥ ४८५ ॥ ॥ ४८६ ॥ ॥ ४८७ ॥ ॥ ४८८ ॥ ॥ ४८९ ॥ ॥ ४९० ॥ ॥ ४९१ ॥ ॥ ४९२ ॥ ॥ ४९३ ॥ ॥ ४९४ ॥ ॥ ४९५ ॥ ॥ ४९६ ॥ ॥ ४९७ ॥ ॥ ४९८ ॥ ॥ ४९९ ॥ ॥ ५०० ॥ ॥ ५०१ ॥ ॥ ५०२ ॥ ॥ ५०३ ॥ ॥ ५०४ ॥ ॥ ५०५ ॥ ॥ ५०६ ॥ ॥ ५०७ ॥ ॥ ५०८ ॥ ॥ ५०९ ॥ ॥ ५१० ॥ ॥ ५११ ॥ ॥ ५१२ ॥ ॥ ५१३ ॥ ॥ ५१४ ॥ ॥ ५१५ ॥ ॥ ५१६ ॥ ॥ ५१७ ॥ ॥ ५१८ ॥ ॥ ५१९ ॥ ॥ ५२० ॥ ॥ ५२१ ॥ ॥ ५२२ ॥ ॥ ५२३ ॥ ॥ ५२४ ॥ ॥ ५२५ ॥ ॥ ५२६ ॥ ॥ ५२७ ॥ ॥ ५२८ ॥ ॥ ५२९ ॥ ॥ ५३० ॥ ॥ ५३१ ॥ ॥ ५३२ ॥ ॥ ५३३ ॥ ॥ ५३४ ॥ ॥ ५३५ ॥ ॥ ५३६ ॥ ॥ ५३७ ॥ ॥ ५३८ ॥ ॥ ५३९ ॥ ॥ ५४० ॥ ॥ ५४१ ॥ ॥ ५४२ ॥ ॥ ५४३ ॥ ॥ ५४४ ॥ ॥ ५४५ ॥ ॥ ५४६ ॥ ॥ ५४७ ॥ ॥ ५४८ ॥ ॥ ५४९ ॥ ॥ ५५० ॥ ॥ ५५१ ॥ ॥ ५५२ ॥ ॥ ५५३ ॥ ॥ ५५४ ॥ ॥ ५५५ ॥ ॥ ५५६ ॥ ॥ ५५७ ॥ ॥ ५५८ ॥ ॥ ५५९ ॥ ॥ ५६० ॥ ॥ ५६१ ॥ ॥ ५६२ ॥ ॥ ५६३ ॥ ॥ ५६४ ॥ ॥ ५६५ ॥ ॥ ५६६ ॥ ॥ ५६७ ॥ ॥ ५६८ ॥ ॥ ५६९ ॥ ॥ ५७० ॥ ॥ ५७१ ॥ ॥ ५७२ ॥ ॥ ५७३ ॥ ॥ ५७४ ॥ ॥ ५७५ ॥ ॥ ५७६ ॥ ॥ ५७७ ॥ ॥ ५७८ ॥ ॥ ५७९ ॥ ॥ ५८० ॥ ॥ ५८१ ॥ ॥ ५८२ ॥ ॥ ५८३ ॥ ॥ ५८४ ॥ ॥ ५८५ ॥ ॥ ५८६ ॥ ॥ ५८७ ॥ ॥ ५८८ ॥ ॥ ५८९ ॥ ॥ ५९० ॥ ॥ ५९१ ॥ ॥ ५९२ ॥ ॥ ५९३ ॥ ॥ ५९४ ॥ ॥ ५९५ ॥ ॥ ५९६ ॥ ॥ ५९७ ॥ ॥ ५९८ ॥ ॥ ५९९ ॥ ॥ ६०० ॥ ॥ ६०१ ॥ ॥ ६०२ ॥ ॥ ६०३ ॥ ॥ ६०४ ॥ ॥ ६०५ ॥ ॥ ६०६ ॥ ॥ ६०७ ॥ ॥ ६०८ ॥ ॥ ६०९ ॥ ॥ ६१० ॥ ॥ ६११ ॥ ॥ ६१२ ॥ ॥ ६१३ ॥ ॥ ६१४ ॥ ॥ ६१५ ॥ ॥ ६१६ ॥ ॥ ६१७ ॥ ॥ ६१८ ॥ ॥ ६१९ ॥ ॥ ६२० ॥ ॥ ६२१ ॥ ॥ ६२२ ॥ ॥ ६२३ ॥ ॥ ६२४ ॥ ॥ ६२५ ॥ ॥ ६२६ ॥ ॥ ६२७ ॥ ॥ ६२८ ॥ ॥ ६२९ ॥ ॥ ६३० ॥ ॥ ६३१ ॥ ॥ ६३२ ॥ ॥ ६३३ ॥ ॥ ६३४ ॥ ॥ ६३५ ॥ ॥ ६३६ ॥ ॥ ६३७ ॥ ॥ ६३८ ॥ ॥ ६३९ ॥ ॥ ६४० ॥ ॥ ६४१ ॥ ॥ ६४२ ॥ ॥ ६४३ ॥ ॥ ६४४ ॥ ॥ ६४५ ॥ ॥ ६४६ ॥ ॥ ६४७ ॥ ॥ ६४८ ॥ ॥ ६४९ ॥ ॥ ६५० ॥ ॥ ६५१ ॥ ॥ ६५२ ॥ ॥ ६५३ ॥ ॥ ६५४ ॥ ॥ ६५५ ॥ ॥ ६५६ ॥ ॥ ६५७ ॥ ॥ ६५८ ॥ ॥ ६५९ ॥ ॥ ६६० ॥ ॥ ६६१ ॥ ॥ ६६२ ॥ ॥ ६६३ ॥ ॥ ६६४ ॥ ॥ ६६५ ॥ ॥ ६६६ ॥ ॥ ६६७ ॥ ॥ ६६८ ॥ ॥ ६६९ ॥ ॥ ६७० ॥ ॥ ६७१ ॥ ॥ ६७२ ॥ ॥ ६७३ ॥ ॥ ६७४ ॥ ॥ ६७५ ॥ ॥ ६७६ ॥ ॥ ६७७ ॥ ॥ ६७८ ॥ ॥ ६७९ ॥ ॥ ६८० ॥ ॥ ६८१ ॥ ॥ ६८२ ॥ ॥ ६८३ ॥ ॥ ६८४ ॥ ॥ ६८५ ॥ ॥ ६८६ ॥ ॥ ६८७ ॥ ॥ ६८८ ॥ ॥ ६८९ ॥ ॥ ६९० ॥ ॥ ६९१ ॥ ॥ ६९२ ॥ ॥ ६९३ ॥ ॥ ६९४ ॥ ॥ ६९५ ॥ ॥ ६९६ ॥ ॥ ६९७ ॥ ॥ ६९८ ॥ ॥ ६९९ ॥ ॥ ७०० ॥ ॥ ७०१ ॥ ॥ ७०२ ॥ ॥ ७०३ ॥ ॥ ७०४ ॥ ॥ ७०५ ॥ ॥ ७०६ ॥ ॥ ७०७ ॥ ॥ ७०८ ॥ ॥ ७०९ ॥ ॥ ७१० ॥ ॥ ७११ ॥ ॥ ७१२ ॥ ॥ ७१३ ॥ ॥ ७१४ ॥ ॥ ७१५ ॥ ॥ ७१६ ॥ ॥ ७१७ ॥ ॥ ७१८ ॥ ॥ ७१९ ॥ ॥ ७२० ॥ ॥ ७२१ ॥ ॥ ७२२ ॥ ॥ ७२३ ॥ ॥ ७२४ ॥ ॥ ७२५ ॥ ॥ ७२६ ॥ ॥ ७२७ ॥ ॥ ७२८ ॥ ॥ ७२९ ॥ ॥ ७३० ॥ ॥ ७३१ ॥ ॥ ७३२ ॥ ॥ ७३३ ॥ ॥ ७३४ ॥ ॥ ७३५ ॥ ॥ ७३६ ॥ ॥ ७३७ ॥ ॥ ७३८ ॥ ॥ ७३९ ॥ ॥ ७४० ॥ ॥ ७४१ ॥ ॥ ७४२ ॥ ॥ ७४३ ॥ ॥ ७४४ ॥ ॥ ७४५ ॥ ॥ ७४६ ॥ ॥ ७४७ ॥ ॥ ७४८ ॥ ॥ ७४९ ॥ ॥ ७५० ॥ ॥ ७५१ ॥ ॥ ७५२ ॥ ॥ ७५३ ॥ ॥ ७५४ ॥ ॥ ७५५ ॥ ॥ ७५६ ॥ ॥ ७५७ ॥ ॥ ७५८ ॥ ॥ ७५९ ॥ ॥ ७६० ॥ ॥ ७६१ ॥ ॥ ७६२ ॥ ॥ ७६३ ॥ ॥ ७६४ ॥ ॥ ७६५ ॥ ॥ ७६६ ॥ ॥ ७६७ ॥ ॥ ७६८ ॥ ॥ ७६९ ॥ ॥ ७७० ॥ ॥ ७७१ ॥ ॥ ७७२ ॥ ॥ ७७३ ॥ ॥ ७७४ ॥ ॥ ७७५ ॥ ॥ ७७६ ॥ ॥ ७७७ ॥ ॥ ७७८ ॥ ॥ ७७९ ॥ ॥ ७८० ॥ ॥ ७८१ ॥ ॥ ७८२ ॥ ॥ ७८३ ॥ ॥ ७८४ ॥ ॥ ७८५ ॥ ॥ ७८६ ॥ ॥ ७८७ ॥ ॥ ७८८ ॥ ॥ ७८९ ॥ ॥ ७९० ॥ ॥ ७९१ ॥ ॥ ७९२ ॥ ॥ ७९३ ॥ ॥ ७९४ ॥ ॥ ७९५ ॥ ॥ ७९६ ॥ ॥ ७९७ ॥ ॥ ७९८ ॥ ॥ ७९९ ॥ ॥ ८०० ॥ ॥ ८०१ ॥ ॥ ८०२ ॥ ॥ ८०३ ॥ ॥ ८०४ ॥ ॥ ८०५ ॥ ॥ ८०६ ॥ ॥ ८०७ ॥ ॥ ८०८ ॥ ॥ ८०९ ॥ ॥ ८१० ॥ ॥ ८११ ॥ ॥ ८१२ ॥ ॥ ८१३ ॥ ॥ ८१४ ॥ ॥ ८१५ ॥ ॥ ८१६ ॥ ॥ ८१७ ॥ ॥ ८१८ ॥ ॥ ८१९ ॥ ॥ ८२० ॥ ॥ ८२१ ॥ ॥ ८२२ ॥ ॥ ८२३ ॥ ॥ ८२४ ॥ ॥ ८२५ ॥ ॥ ८२६ ॥ ॥ ८२७ ॥ ॥ ८२८ ॥ ॥ ८२९ ॥ ॥ ८३० ॥ ॥ ८३१ ॥ ॥ ८३२ ॥ ॥ ८३३ ॥ ॥ ८३४ ॥ ॥ ८३५ ॥ ॥ ८३६ ॥ ॥ ८३७ ॥ ॥ ८३८ ॥ ॥ ८३९ ॥ ॥ ८४० ॥ ॥ ८४१ ॥ ॥ ८४२ ॥ ॥ ८४३ ॥ ॥ ८४४ ॥ ॥ ८४५ ॥ ॥ ८४६ ॥ ॥ ८४७ ॥ ॥ ८४८ ॥ ॥ ८४९ ॥ ॥ ८५० ॥ ॥ ८५१ ॥ ॥ ८५२ ॥ ॥ ८५३ ॥ ॥ ८५४ ॥ ॥ ८५५ ॥ ॥ ८५६ ॥ ॥ ८५७ ॥ ॥ ८५८ ॥ ॥ ८५९ ॥ ॥ ८६० ॥ ॥ ८६१ ॥ ॥ ८६२ ॥ ॥ ८६३ ॥ ॥ ८६४ ॥ ॥ ८६५ ॥ ॥ ८६६ ॥ ॥ ८६७ ॥ ॥ ८६८ ॥ ॥ ८६९ ॥ ॥ ८७० ॥ ॥ ८७१ ॥ ॥ ८७२ ॥ ॥ ८७३ ॥ ॥ ८७४ ॥ ॥ ८

देवबलाधिक्यपांडवेपुंशयतिभग्निरिति भीमभयंकरे ८ जातिगृह्याजन्मग्रहणाद्धेतोः युधिष्ठिरादीनां पितरो धर्मादयोऽपि तेषां सहायाः सन्ति ९ रिरक्षिषंतः रक्षितुमिच्छंतः संरंभं क्रोधं १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे पठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ पितुरिति १ २

१६४॥

अग्निः साचिव्यकर्ता स्यात्पांडवे तत्कृतं स्मरन् ॥ अर्जुनस्यापि भीमेऽस्मिन् कुरुपांडुसमागमे ८ जातिगृह्याभिपन्नाश्च पांडवानामनेकशः ॥ धर्मादयः समेष्यं
तिसमाहूता दिवौकसः ९ भीष्मद्रोणकृपादीनां भयादशानि सन्निभम् ॥ रिरक्षिषंतः संरंभं मिष्यंतीति मेमतिः १० ते देवैः सहिताः पार्थानशक्याः प्रतिवीक्षितुम् ॥
मानुषेण नरव्याघ्रावीर्यवंतोऽस्त्रपारगाः ११ दुरासदं यस्य दिव्यं गांडीवधनुस्तम् ॥ दारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधौ १२ वानरश्च ध्वजे दिव्यो निःसंगो
धूमवद्गतिः ॥ रथश्च चतुरंतायां यस्य नास्ति समः क्षितौ १३ महामेघनिभश्चापि निघोषः श्रूयते जनेः ॥ महाशानि समः शब्दः शात्रवाणां भयंकरः १४ यंचाति
मानुषं वीर्ये कृत्स्नो लोको व्यवस्यति ॥ देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवारणे १५ शतानि पंचचैवैषून् यो गृह्णैव दृश्यते ॥ निमेषांतरमात्रेण मुंचन द्रं च पातयन्
१६ यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ॥ मद्राजस्तथाशल्यो मध्यस्थायै च मानवाः १७ युद्धायावस्थितं पार्थ पार्थिवैरतिमानुषैः ॥ अशक्यं रथशार्दूलं
पराजेतुमरिदमम् १८ क्षिपत्येकेन वेगेन पंचबाणशतानि यः ॥ सदृशं बाहुवीर्येण कर्तुं वीर्यस्य पांडवम् १९ तमर्जुनं महेश्वांसमर्हं द्रोपेन्द्रविक्रमम् ॥ निघ्नंतमिव
पश्यामि विमर्देऽस्मिन् महहावे २० इत्येवं चिंतयन् कृत्स्नमहोरात्राणि भारत ॥ अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमंचितया २१ क्षयो दयोऽयं सुमहान् कुरूणां प्र
त्युपस्थितः ॥ अस्य चेत्कलहस्यांतः शमादन्योन विद्यते २२ शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ॥ कुरुभ्यो हि स दामन्ये पांडवानां शक्तिमतरान् २३
॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि घृतराष्ट्रविवेचनेषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽप्यमर्ष
णः ॥ आघाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् १ अशक्या देवसचिवाः पार्था स्युरित्यद्वान् ॥ मन्यते तद्व्यव्येतुं भवतोर राजसत्तम २ अकामद्वेषसंयोगालोभाद्गो
हाच्च भारत ॥ उपेक्षया च भावानां देवादेवत्वमाप्नुवन् ३ इति द्वैपायनो व्यासो नारदश्च महातपाः ॥ जामदग्न्यश्च रामो नः कथामकथयत्पुरा ४ नैव मानुषवद्देवाः प्र
वर्तते कदाचन ॥ कामाक्रोधात्तथा लोभाद्देवाश्च भरतर्षभ ५ यदा ह्यग्निश्च वायुश्च धर्मइंद्रोऽश्विनावपि ॥ कामयोगात्प्रवर्तते रत्नपार्था दुःखमाप्नुयुः ६ तस्मान्न भवता
चिंता कार्येषां स्यात्कथंचन ॥ देवेषु पेक्षका ह्येतेश्च द्रावेषु भारत ७ अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वौ लोभश्च लक्ष्यते ॥ देवेषु देवप्रामाण्यान्नैषां ताद्विक्रमिष्यति ८ मया भिमं
त्रितः शश्वज्जातवेदाः प्रशाम्यति ॥ दिधक्षुः सकलं लोकान्परिक्षिप्य समंततः ९ यद्वापरमकं ते ज्ञेयेन युक्ता दिवौकसः ॥ ममाप्यनुपमं भूयो देवेभ्यो विद्धि भारत १०

अकामेति कामद्वेषयोरसंयोगात् ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ इतीति इति एवं दुर्योधनो कंठतराष्ट्रः
न कीर्यन्तीति भावः ७ अथेति देवप्रामाण्यात्वेदप्रामाण्यात् कामादिमत्वात्कृतमनिष्फलं भविष्यतीत्यर्थः ८ देवबलमप्यस्तीत्याह मयाऽस्मीति ९ १०

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ महिषः मच्छत्रून् १९ २० अभिध्यामि चिंतयामि २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ इतीति इति एवं दुर्योधनो कंठतराष्ट्रः
संजयं प्रति उवाच प्राप्ता कालं पूर्णं प्रस्तुतं अर्जुनमाहात्म्यमेव अपृच्छत् ॥ इदं मत्पुत्रस्य बलं ज्ञात्वा पांडवबलं च त्वं ब्रूहीत्यर्थः ॥ युयुत्सोः वेश्यापुत्रस्य पांडवेऽप्यनुरक्तस्य कार्यणि ज्ञात्वा ॥ एतेषां सर्वेषां विना
विदीर्यमाणानां सुधांगिरीणां शिखराणि च ॥ लोकस्य पश्यतो राजन्स्थापयाम्यभिमंत्रणात् ११ चेतना चेतनस्यास्य जंगमस्थावरस्य च ॥ विनाशाय समुत्पन्न
महंघोरं महास्वनम् १२ अश्मवर्षं च वायुं च शमयामीह नित्यशः ॥ जगतः पश्यतोऽभीक्ष्णं भूतानामनुकंपया १३ स्तंभितास्वप्सु गच्छंति मयारथपदातयः ॥
देवासुराणां भावानामहमेकः प्रवर्तिता १४ अक्षौहिणीभिर्या न देशान्यामि कार्येण केनचित् ॥ तत्राश्वमे प्रवर्तते यत्र यत्राभिकामये १५ भयानकानि विषये व्याला
दीनि न संति मे ॥ मंत्रगुप्तानि भूतानि न हि संति भयंकराः १६ निकामवर्षी पर्जन्यो राजन्विषयवासिनाम् ॥ धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा इति यश्च न संति मे १७ अश्विना
वथ वाय्वग्नीमरुद्भिः सह वृत्रहा ॥ धर्मश्चैव मया द्विष्टा न्नोत्सहंतेऽभिरक्षितुम् १८ यदि ह्येतैः समर्थाः स्युर्मद्विषस्वातु मंजसा ॥ न स्म त्रयोदशसमाः पार्था दुःखमाप्नुयुः
१९ नैव देवानां गंधर्वाणां सुरानचराक्षसाः ॥ शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते २० यदाभिध्याम्य हं शश्वच्छुभं वायुदिवाऽशुभम् ॥ नैतद्विपन्नपूर्वमेमि त्रेष्वरिषु
चोभयोः २१ भविष्यतीदमिति वायद्ब्रवीमि परंतप ॥ नान्यथा भूतपूर्वच सत्यवागिति मां विदुः २२ लोकसाक्षिकमेतन्मेमाहात्म्यं दिक्षु विश्रुतम् ॥ आश्वासना
र्थं भवतः प्रोक्तं न श्लाघयानृप २३ न ह्यहं श्लाघनो राजन् भूतपूर्वः कदाचन ॥ असदा चरितं ह्येतद्वदात्मानं प्रशंसति २४ पांडवांश्चैव मत्स्यांश्च पांचालान् केकयैः सह ॥
सात्यकिं वासुदेवं च श्रोताऽसि विजितान्मया २५ सरितः सागरं प्राप्य यथानश्यंति सर्वशः ॥ तथैव ते विनश्यंति मामासाद्य सहान्वयाः २६ पराबुद्धिः परं ते जीवी
र्यं च परमं मम ॥ पराविद्यापरो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते २७ पितामहश्च द्रोणश्च कृपः शल्यः शलस्तथा ॥ अस्त्रेषु यत्प्रजानंति सर्वे तन्मयि विद्यते २८ इत्युक्त्वा
संजयं भूयः पर्यपृच्छत् भारत ॥ ज्ञात्वा युयुत्सोः कार्याणि प्राप्तकालमरिदमः २९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणि दुर्योधनवाक्ये एकषष्ठितमो
ऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथा तु पृच्छं तमतीव पार्थिवैश्चित्रवीर्यं तमंचितयित्वा ॥ उवाच कर्णो घृतराष्ट्रपुत्रं प्रहर्षयन् संसदिकौरवाणाम्
१ मिथ्या प्रतिज्ञाय मया यदस्त्रं रामात्कृतं ब्रह्ममयं पुरस्तात् ॥ विज्ञाय ते नास्मि तदेव मुक्तः स्तेनां ताले प्रतिभाऽस्यतीति २ महापराधे ह्यपि यन्न तेन महर्षिणा
ऽहं गुरुणा च शप्तः ॥ शक्तः प्रदग्धुं ह्यपि तिमते जाः स सागरामप्यवनिमहर्षिः ३ प्रसादितं ह्यस्य मयामनोऽभूच्छुभं वायुस्वेन च पौरुषेण ॥ तदस्ति शास्त्रं न
सावशेषं तस्मात्समर्थोऽस्मि ममैष भारः ४

शेनतस्यैव राज्यालम्बूपाणिकार्याणि भविष्यंतीति ज्ञात्वेत्यर्थः २९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ तथोति पार्थपृच्छंतं वै चित्रवीर्यं अंचितयित्वेति संब
धः १ हे स्तेन अंतकाले प्रतिभा अस्त्रस्मृतिः अस्यति क्षिपति स्वात्यक्ष्यतीत्यर्थः २ ३ सावशेषं ममायुरस्ति अतोऽतकालस्या नुपस्थितत्वात्तदस्त्रं मास्तीति अहं समर्थोऽस्मि अर्जुनं जेतुमित्यर्थः ४

प्रपत्त्येप्रापयिष्ये ५ । ६ प्रधानेस्वायिह तेसातिसर्वेहताः स्युरत आत्मानं गोपायेत्युपहासः ७ आत्मानो नियंतुं युक्तः अर्जुन द्वेषादुपरमः कर्तव्यस्तस्य दुर्जपत्वं ज्ञात्वेति भावः ८ । ९ । १० । ११ । १२ मांकुतविजयं सभायां द्रक्ष्यति अयं भावः । यद्यहं योत्स्येतर्हि एतस्य जीवनेन विषयवितन्मा भूदतोऽयं निःसारोऽभियन्तामिति १३ । १४ सत्यप्रतिज्ञः पूर्वआदादेव योत्स्य इत्युक्ता इदानीं मयि स निमेषमात्रात्तृषेः प्रसादमवाप्य पांचालकुरुष्वमस्त्यान् ॥ निहत्य पार्थान्सहपुत्रपौत्रैर्लोकानहं शस्त्रजितान् प्रपत्स्ये ५ पितामहस्तिष्ठतु ते समीपे द्रोणश्च सर्वे च न रंद्रमुख्याः ॥ यथा प्रधानेन बलेन गत्वा पार्थान् निष्कामिममैष भारः ६ एवं ब्रुवंतं तमुवाच भीष्मः किं कथं सेकालपरीतबुद्धे ॥ न कर्णजानासि यथा प्रधाने हते हताः स्युर्धृतराष्ट्रपुत्राः ७ यत्त्वांडवं दाहयता कृतं हि कृष्णद्वितीयेन धनं जयेन ॥ श्रुत्वा तत्कर्म नियंतुं मात्मा युक्तस्त्वया वै सह बांधवेन ८ यांचापि शक्तिं त्रिदशाधिपस्ते ददौ महात्मा भगवान्महेंद्रः ॥ भस्मीकृतां तां समरे विशीर्णां च काहतां द्रक्ष्यसि केशवेन ९ यस्तेशः सर्पमुखो विभातिसदाऽऽयमाल्यैर्महितः प्रयत्नात् ॥ स पांडुपुत्राभिहतः शरैर्वैः सह त्वया यास्यति कर्णनाशम् १० बाणस्य भौमस्य च कर्णहंता किरीटिनं रक्षति वासुदेवः ॥ यस्त्वा दृशानां च वरीयसां च हंतारि पूर्णा तु मुले प्रगाढे ११ ॥ कर्ण उवाच ॥ असंशयं वृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथा च भूयांश्च ततो महात्मा ॥ अहं यदुक्तः परुषं तु किंचित्पितामहस्तस्य फलं शृणोतु १२ न्यस्यामि शस्त्राणि न जातु संख्येपितामहो द्रक्ष्यति मां सभायाम् ॥ त्वयि प्रशंते तु मम प्रभावं द्रक्ष्यंति सर्वे भूविभूमिपालाः १३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा समहाधनुष्मान् हि त्वा सभां स्वभवने जगाम ॥ भीष्मस्तु दुर्योधन मेव राजन् मध्ये कुरूणां प्रहसन्नुवाच १४ सत्यप्रतिज्ञः किल सूतपुत्रस्तथा सभारं विषहेतकस्मात् ॥ व्यूहं प्रति व्यूह्य शिरांसि भित्त्वालोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् १५ आवंत्य कालिंजयद्रथेषु चेदिध्वजेतिष्ठति बाह्ये च ॥ अहं निष्कामि सदा परेषां सहस्रशश्चायुतशश्च यो धान् १६ यदैव रामे भगवत्यनिद्ये ब्रह्मब्रुवाणः कृतवांस्तदस्मम् ॥ तदैव धर्मश्च तपश्च नष्टं वै कर्तनस्या धमपूरुषस्य १७ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथोक्तवाक्येनृपतीं द्रभीष्मे निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे ॥ वैचित्रवीर्यस्य सुतोऽल्पबुद्धिर्दुर्योधनः शांतनवं बभाषे ॥ १८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि यानसां धिपर्वणि कर्णभीष्मवाक्ये द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनाम् ॥ कथमेकांततस्तेषां पार्थानां मन्यसे जयम् १ वयं च ते पितुल्या वै वीर्येण च पराक्रमैः ॥ समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च २ अस्त्रेण योधयुग्या च शीघ्रत्वे कौशले तथा ॥ सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुष्यो नयः ३ पितामहविजानीषि पाथेषु विजयं कथम् ॥ नाहं भवति न द्रोणेन कृपेन च बाह्ये ४ अन्येषु च न रंद्रपुपराक्रम्य समारभे ॥ अहं वै कर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ५ पांडवान्समरे पंचह निष्कामः शितैः शरैः ॥ ततो राजन्महायज्ञैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ६

तिनयोत्स्य इति वदति मज्जीवनपर्यंतं त्वत्क्षयमुपेक्षते सकथं मित्रमिति भावः १५ । १६ ब्रह्मब्रुवाणः ब्राह्मणोऽहमिति वदन् १७ । १८ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठे भारते भावदीपे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ सदृशानां मिति १ प्रातिभेन समयस्फूर्त्या २ योधयुग्या गुरसमृद्ध्या युजोरोणादिकः किं कृत्वमर्थ ३ । ४ । ५ । ६

हरित्रानैरक्षकाः कर्णधारादपः तद्रहितान् जलं यथा परिहरति आवर्तेषु पातयति । अनरित्रानिति पाठे अरित्रं के निपातनं भांचालनद्वंद्वस्तद्रहितानित्यर्थः तद्वत्तमामकास्तान् रणे बाहुभ्यां परि हरिष्यंति ७ । ८ अदातोऽयं कुलक्षयं करिष्यतीति वक्ष्यन् दममेव प्रशंसन् विदुर उवाच इहेति कितत्रिः श्रेयसं कल्याणं ब्राह्मणस्य ब्रह्मजिज्ञासोः दम एव सनातनोऽनादिर्मुख्यो धर्मः ९ तस्य पुंसः दानं क्षमासिद्धिमांश्च उपपद्यते कस्यस्य दमः दानादीन् अनुवर्तते । दातः सन् यो दानादिकं करोति सदानफलं क्षमासिद्धिच प्राप्नोतीत्यर्थः १० विदते लभते दमेन महद्ब्रह्म ११ । १२ समुदयः उदयहेतुः १३ तान्येवाह क्षमापरेभ्यस्ताडनादिप्राप्तावपि संतापानुदयः । धृतिः कामादिभिरनुवर्तता । अहिंसा वाहमनः शरीरैः परस्य पीडया अकरणं । समता शत्रुभिर्नादौ तुल्यत्वं । सत्यं यथार्थभाषणं । आर्जवमकौटिल्यं । इन्द्रियाणां जयः धैर्यं अत्यंतापयपिमनसोऽवेक्यं । मादवं प्रियवादिता । शीरकार्यान्निवृत्तिः । अचापलं स्थैर्यं वाहमनः कायानां एते दा

ब्राह्मणां स्तर्पयिष्यामि गोभिरश्वैर्धनेन च ॥ यदा परिकरिष्यंति ऐणेयानिव तंतुना ॥ अतरित्रानिव जले बाहुभिर्मामकारणे ७ पश्यंतस्ते परांस्तत्र रथनागसमाकुलान् ॥ तदा दर्पविमोक्षयंति पांडवाः सच केशवः ८ ॥ विदुर उवाच ॥ इह निःश्रेयसं प्रादुर्द्वानिश्चितदर्शिनः ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ९ तस्य दानं क्षमासिद्धिर्यथा वदुपपद्यते ॥ दमो दानं तपो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते १० दमस्ते जो वर्धयति पवित्रं दम उत्तमम् ॥ विपाप्मा दृढते जास्तु पुरुषो विदते म हत् ११ क्रव्याद्व्यवभूतानामदांतेभ्यः सदा भयम् ॥ येषां च प्रतिषेधार्थं क्षत्रं मृष्टं स्वयं भुवा १२ आश्रमेषु च तुर्षा दुर्दममेवोत्तमं व्रतम् ॥ तस्य लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येषां समुदयो दमः १३ क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ॥ इन्द्रियाभिजयो धैर्यं मादवं हीरचापलम् १४ अकार्पण्यमसरंभः संतोषः श्रद्धा नता ॥ एता नियस्य राजेंद्र सदांतः पुरुषः स्मृतः १५ कामोलोभश्च दर्पश्च मन्युर्निद्रा विकथनम् ॥ मान ईर्ष्या च शोकश्च नैतदांतो निषेवते ॥ अजिह्वमशठं शुद्धमेतदांत स्य लक्षणम् १६ अलोलुपस्तथाऽल्पेप्सुः कामानामविचिंतिता ॥ समुद्रकल्पः पुरुषः सदांतः परिकीर्तितः १७ सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्माऽऽत्मविद्वहः ॥ प्राप्येह लोके संमानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति १८ अभयं स्य भूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ॥ स वै परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः १९ सर्वभूतहितो मैत्रस्तस्माच्चो द्विजतेजनः ॥ समुद्र इव गंभीरः प्रजावृत्तः प्रशाम्यति २० कर्मणाऽऽचरितं पूर्वसद्गिराचरितं च यत् ॥ तदेवास्थाय मोदंते दांताः शमपरायणाः २१ नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानवृत्तौ जितेन्द्रियः ॥ कालाकांक्षी च रंछो के ब्रह्मभूयाय कल्पते २२ शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते ॥ एवं प्रज्ञानवृत्तस्य मुनेर्वर्त्मन दृश्यते २३

तानां गुणाः १४ । १५ काम इति कामादिमत्वाद्यमदांत इत्यर्थः अजिह्वमकुटिलं अशठं सुशीलं शुद्धं मनसा १६ अलोलुपः आशाहीनः । कामानां रुपादीनां अविचिंतिता ध्यानमकुर्वन् । समुद्रकल्पः गंभीराशयः १७ प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः अतएवात्मावितृब्धः ज्ञातज्ञेयः प्रेत्य मृत्वा १८ । १९ । २० कर्मणेति दैवदत्तं भोगैः सदाचारेण च येषु क्तास्ते दांतास्तएव च मोदंते २१ नैष्कर्म्यं वाहमनः शरीराणां सर्वात्मना अप्रवृत्तिः निर्विकल्पकावस्था तत्र हेतुः ज्ञानवृत्तः श्रवणमनन जेनापरोक्षज्ञानेन नृपः रागद्वेषादौ तत्रापि हेतुः जितेन्द्रियः कालाकांक्षी सर्वत्र समतागून्यः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति २२ ब्रह्मभूय फलमाह शकुनीनामिति । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामंत्यत्रैव समवनीयं तत्रैव सन्न ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेर्ब्रह्मविदोऽनुपाख्यं रूपं गतस्य गगनवद्विष्वव्यापिनो गत्यभावात्स्वर्गिणां भिन्नतस्य मार्गो न दृश्यते २३

केवलसंन्यासात्क्रममुक्तिस्थानामाह उत्सृज्येति मोक्षमोक्षाश्रमं शाश्वताः पुनरावृत्तिशून्याः २४ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ७ ॥
 दमस्य श्रेष्ठं प्रतिपाद्यादांतयोः कलहं कुर्वतो द्वयोरपि नाश इति प्रतिपादयन्नाख्यायिकामुखेनाह शकुनीनामिति पूर्वेषामुक्तात् १ । २ विहाय संव्योम ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ अमित्रे
 उत्सृज्येव गृहान्यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते ॥ लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पं तेशाश्वतादिवि २४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वण्यनसंधिपर्वणिविदुरवाक्ये त्रि
 षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ॥ कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम १ तस्मिंस्तौ श
 कुनौ बद्धौ युगप्रसहचारिणौ ॥ तावुपादाय तं पाशं जग्मतुः खचरावुभौ २ तौ विहाय समाक्रांतौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा ॥ अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स्मगच्छतः
 ३ तथा तमनुधावंतं मृगयुं शकुनार्थिनम् ॥ आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्दर्शयत् कृतान्हिकः ४ तावन्तरिक्षगौशीघ्रमनुयातं महीचरम् ॥ श्लोकेनानेन कौरव्यपप्र
 च्छसमुनिस्तदा ५ विचित्रामिदमाश्चर्यं मृगहन्प्रतिभाति मे ॥ प्लवमानौ हि खचरौ पदातिरनुधावसि ६ ॥ शाकुनिक उवाच ॥ पाशमेकमुभावेतौ सहितौ हरतौ
 मम ॥ यत्र वै विवादिष्येते तत्र मे वशमेव्यतः ७ ॥ विदुर उवाच ॥ तौ विवादमनुप्राप्तौ शकुनौ मृत्युसंधितौ ॥ विगृह्य च सुदुर्बुद्धौ पृथिव्यां सन्निपेततुः ८ तौ यु
 द्धमानौ संरब्धौ मुत्तुपाशवशानुगौ ॥ उपमृत्या परिज्ञातो जग्राह मृगहातदा ९ एवं ये ज्ञातयोऽर्थेषु मिथो गच्छन्ति विग्रहम् ॥ तेऽमित्रवशमायांति शकुनाविव
 विग्रहात् १० संभोजनं संकथनं संप्रश्रोथ्य समागमः ॥ एतानि ज्ञातिकायाणि निविरोधः कदाचन ११ ये स्मकाले सुमनसः सर्वे वृद्धानुपासते ॥ सिंहगुप्तमिवारण्य
 मप्रपृष्या भवंति ते १२ येऽर्थसंततमासाद्य दीना इव समासते ॥ श्रियंते संप्रयच्छति द्विषद्भ्यो भरतर्षभ १३ धूमायं ते व्यपेतानि ज्वलन्ति सहितानि च ॥ घृतरा
 ष्ट्रो लमुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ १४ इदमन्यत्प्रवक्ष्यामि यथा दृष्टं गिरौ मया ॥ श्रुत्वा तदपि कौरव्ययथाश्रेयस्तथा कुरु १५ वयं किरातैः सहिता गच्छामो गिरिमु
 तरम् ॥ ब्राह्मणैर्देवकल्पैश्च विद्याजंभकवार्तिकैः १६ कुंजभूतं गिरिं सर्वमभितो गंधमादनम् ॥ दीप्यमानौ पधिगणं सिद्धगंधर्वसेवितम् १७ तत्रापश्याम वै सर्वे
 मधुपीतकमाक्षिकम् ॥ मरुप्रपाते विषमे निविष्टं कुंभसंमितम् १८ आशी विषैरक्षयमाणं कुबेरददितं भृशम् ॥ यत्प्राप्य पुरुषो मर्त्योऽप्यमरत्वं नियच्छति १९
 अचक्षुर्लभते च क्षुर्वृद्धो भवति वै युवा ॥ इति ते कथयंति स्म ब्राह्मणा जंभसाधकाः २० ततः किरातास्तदृष्ट्वा प्रार्थयन्तो महीपते ॥ विने शुर्विषमे तस्मिन्ससर्पे गिरिगह्वरे
 २१ तथैव तव पुत्रोऽयं पृथिवीमेक इच्छति ॥ मधुपश्याति संमोहात्प्रपातं नानुपश्याति २२ दुर्योधनो यो दुमनाः समरे सव्यसाचिना ॥ न च पश्यामि ते जोऽस्य विक्रमं
 वातथाविधम् २३ एकेन रथमास्थाय पृथिवीयेन निर्जिता ॥ भीष्मद्रोणप्रभृतयः संत्रस्ताः साधुयायिनः २४ विराटनगरे भग्नाः किं तत्र तव दृश्यताम् ॥ प्रतीक्षमा
 णो यो वीरः क्षमते वीक्षितं तव २५ तिच्छेदः १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ विद्याजंभकवार्तिकाः विद्यामंत्रयंत्रादिरूपा जंभक औषधिसाधनानि तद्वार्ताप्रियाः विद्याजंभकवा
 र्तिकाः १६ कुंजभूतं सर्वतो लताभिः परिवृतम् १७ पीतकमाक्षिकं सुवर्णमाक्षिकं धातुविशेषः १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ तव दृश्यतां त्वया द्रष्टव्यं बलमिति शेषः यो वीरः कर्णादिः २५

युद्धयतोरन्यतरस्य नाशोऽपि त्वब्राह्मण इति भावः २७ ॥ इति उद्योगपर्वणी भारताभाष्यतुः षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ दुर्योधनेति उत्पर्वजमार्गमेव मार्गमन्यसे १ । २ परांगतिं मरणं असंप्रेत्य
 अप्राप्य मरिष्यस्येवेत्यर्थः ३ । ४ । ५ नशातयेत्तर्नच्छद्यात् ६ । ७ प्रतिमानेन तुल्यत्वेन ८ । ९ । १० भीष्मं तितिक्षस्व तद्वाक्यं गृह्याणेत्यर्थः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ वृत्त्याराज्यार्थं
 दुपदो मत्स्यराजश्च संक्रुद्धश्च धनं जयः ॥ न शेषयेयुः समरे वा युयुक्ता इवाग्रयः २६ अंके कुरुष्व राजानं घृतराष्ट्रयुधिष्ठिरम् ॥ युध्यतोर्हि द्वयोर्युद्धेनैकांतेन भवे
 जयः २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वण्यनसंधिपर्वणिविदुरवाक्ये चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ दुर्योधनविजा
 नीहियत्त्वां वक्ष्यामि पुत्रक ॥ उत्पथं मन्यसे मार्गमनमिज्ञ इवाध्वगः १ पंचानां पांडुपुत्राणां यत्तेजः प्रजिहीर्षसि ॥ पंचानामिव भूतानां महतां लोकधारिणाम् २
 युधिष्ठिरं हि कौंतेयं परं धर्ममिहास्थितम् ॥ परांगतिमसंप्रेत्य न त्वं जेतुमिहार्हसि ३ भीमसेनं च कौंतेयं यस्य नास्ति समो बले ॥ रणांतं कंतर्जयसे महावातमिव द्रुमः
 ४ सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं मे रुं शिखरिणामिव ॥ युधिगांडीवधन्वानं को न युद्धयेत्तु द्विमान् ५ घृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यः कमिवाद्यनशातयेत् ॥ शत्रुमध्ये शरान्मुच्यते न देव
 राडशनीमिव ६ सात्याकिश्चापि दुर्धर्षः संमतोऽधकवृष्णिषु ॥ ध्वंसयिष्यति ते सेनां पांडवेयहिते रतः ७ यः पुनः प्रतिमानेन त्रीन् लोकानतिरिच्यते ॥ तं कृष्णं पुं
 डरीकाक्षं को न युद्धयेत्तु द्विमान् ८ एकतो ह्यस्य दाराश्च ज्ञातयश्च सबांधवाः ॥ आत्मा च पृथिवी च ये मे कतश्च धनं जयः ९ वासुदेवोऽपि दुर्धर्षो यतात्मा यत्र पां
 डवः ॥ अविषह्यं पृथिव्याऽपि तद्वलं यत्र केशवः १० तिष्ठता तसतां वाक्ये सुहृदामर्थवादिनाम् ॥ वृद्धं शांतं न वंभीष्मं तितिक्षस्व पितामहम् ११ मां च ब्रुवाणं
 शुश्रूष कुरूणामर्थदर्शिनम् ॥ द्रोणं कृपं विकर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् १२ एते ह्यपि यथैवाहं मृतुमर्हसि तांस्तथा ॥ सर्वधर्मविदो ह्येते तुल्यस्नेहाश्च भारत १३ यतद्विरा
 टनगरे सह भ्रातृभिरग्रतः ॥ उत्सृज्य गाः सुसंत्रस्तं बलं ते समशीर्यत १४ यच्चैव नगरे तस्मिन् श्रूयते महदुतम् ॥ एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निर्देशनम् १५ अर्जुन
 स्तत्तथाऽकार्षीत् किंपुनः सर्वेषु वते ॥ सम्राट् न भिजानी हि वृत्त्या तं प्रतिपादय १६ ॥ इति श्रीमहा० उद्योगपर्वण्यनसंधिपर्वणिविदुरवाक्ये पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा महाप्राज्ञो घृतराष्ट्रः सुयोधनम् ॥ पुनरेव महाभागः संजयं पर्यपृच्छत १ ब्रह्मसंजय च छेपं वासुदेवादनंतरम् ॥ यदर्जुन उवाच त्वां
 परं कौतूहलं हि मे २ ॥ संजय उवाच ॥ वासुदेव वचः श्रुत्वा कुंती पुत्रो धनं जयः ॥ उवाच काले दुर्धर्षो वासुदेवस्य श्रृण्वतः ३ पितामहं शांतं न वं घृतराष्ट्रं च संजय ॥ द्रोणं
 कृपं च कर्णं च महाराजं च बाह्लिकम् ४ द्रौणिं च सोमदत्तं च शकुनिं चापि सौबलम् ॥ दुःशासनं शलं चैव पुरुमित्रं विविशति ५ विकर्णं चित्रसेनं च जयत्सेनं च पार्थिवम् ॥
 विद्वान् विदावावंत्यौ दुर्मुखं चापि कौरवम् ६ सैधवं दुःसहं चैव भूरिश्रवसमेव च ॥ भगदत्तं च राजानं जलसंधं च पार्थिवम् ७ ये चाप्यन्ये पार्थिवास्तत्र यो दुःसमागताः कौर
 वाणां प्रियार्थम् ॥ सुमूर्ध्वः पांडवाग्रो प्रदीप्ते समानीता धार्तराष्ट्रेण होतुम् ८ यथान्यायं कौशलं वंदनं च समागतामद्वचनेन वाच्याः ॥ इदं ब्रूयाः संजय राजमध्ये सुयोधनं
 पापकृतां निधानम् ९ दानेन प्रतिपादय संभावय १६ ॥ ॥ इति उ० नी० भा० भा० पंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ एवमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

१० लोहितांते आयतेच अक्षिणीयस्यसलोहितांतायताक्षः ११ । १२ शराणांमिथःसन्निपातजोमिस्तस्यधूमोयस्मिन् यज्ञेइतिशेषः रथध्वनिरेवमंत्रस्थाने धनुःस्रुवेणअस्त्रबलेनप्रसरति शास्त्र
बलेनेवयज्ञः १३ । १४ चतुर्भुजमितिसंजयस्यापियोगिदृश्यंभगवतश्चतुर्भुजंरूपंसदादृष्टिगोचरमासीदित्यनुमीयते १५ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पट्षष्टित
मोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दुर्योधनेइति १ । २ परेषांतटस्थानां ३ । ४ युद्धयमानानसंतिउदासीनाइत्यर्थः ५ असूयामयिदोषदृष्टिःपितरंव्यासम् ६ । ७ । ८ । ९

अमर्षणंदुर्मतिराजपुत्रंपापात्मानंधार्तराष्ट्रंमुलुब्धम् ॥ सर्वममैतद्वचनंसमग्रंसहामात्यंसंजयश्चावयेथाः १० एवंप्रतिष्ठाप्यधनंजयोमांततोऽर्थवद्भर्मवच्चापि
वाक्यम् ॥ प्रोवाचेदंवासुदेवंसमीक्ष्यपार्थोधीमाल्लोहितांतायताक्षः ११ यथाश्रुतंतेवदतोमहात्मनोमधुप्रवीरस्यवचःसमाहितम् ॥ तथैववाच्यंभवताहिमद्र
चःसमागतेषुक्षितिपेषुसर्वशः १२ शराग्निधूमेरथनेमिनादितेधनुःस्रुवेणास्त्रबलप्रसारिणा ॥ यथानहोमःक्रियतेमहासृष्टेसमेत्यसर्वेप्रयतध्वमादताः १३ नचे
त्ययच्छध्वमभिघातिनोयुधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितंस्वकम् ॥ नयामिवःसाश्वपदातिकुंजरान्दिशंपितृणामशिवांशितैःशरैः १४ ततोऽहमामंयतदाधनंजयं
चतुर्भुजंचैव नमस्यसत्वरः ॥ जवेनसंप्राप्तइहामरयुतेतवांतिकंप्रापयितुंवचोमहत् १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणिसंजयवाक्येष्टषष्टि
तमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दुर्योधनेधार्तराष्ट्रेतद्वचोनाभिर्नंदति ॥ तूष्णींभूतेषुसर्वेषुसमुत्स्थुर्नरर्षभाः १ उत्थितेषुमहाराजपृथि
व्यांसर्वराजसु ॥ रहितेसंजयंराजापरिप्रष्टुंप्रचक्रमे २ आशंसमानोविजयंतेषांपुत्रवशानुगः ॥ आत्मनश्चपरेषांचपांडवानांचनिश्चयम् ३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥
गावल्गणेब्रूहि नःसारफल्गुस्वसेनायांयावदिहास्ति किंचित् ॥ त्वंपाण्डवानानिपुणंवेत्थसर्वंकिमेषांज्यायःकिमुतेषांकनीयः ४ त्वमेतयोःसारवित्सर्वदर्शीधर्मार्थयो
र्निपुणोनिश्चयज्ञः ॥ समेष्टःसंजयब्रूहि सर्वयुध्यमानाःकतरेऽस्मिन्नसंति ५ ॥ संजयउवाच ॥ नत्वांब्रूयारहितेजातुकिंचिदसूयाहिवांप्रविशेतराजन् ॥ आन
यस्वपितरंमहाव्रतंगांधारीचमहिषीमाजमीढ ६ तौतेऽसूयांविनयेतानरेन्द्रधर्मज्ञौतौनिपुणौनिश्चयज्ञौ ॥ तयोस्तुत्वांसन्निधौतद्वदेयंरुत्संमतंकेशवपार्थयोर्यत् ७
॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्तेनचगांधारीव्यासश्चात्राजगामह ॥ आनीतौविदुरेणेहसभांशीघ्रंप्रवेशितौ ८ ततस्तन्मतमाज्ञायसंजयस्यात्मजस्यच ॥ अभ्यु
पेत्यमहाप्राज्ञःकृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ९ ॥ व्यासउवाच ॥ संपृच्छतेधृतराष्ट्रायसंजयआचक्ष्वसर्वयावदेषोऽनुयुक्ते ॥ सर्वयावद्वेत्थतस्मिन्यथावद्याथातथ्यंवा
सुदेवेऽर्जुनेच १० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि यानसंधिपर्वणिव्यासगांधार्यागमने सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजयउवाच ॥
अर्जुनोवासुदेवश्चधन्विनौपरमार्चितौ ॥ कामादन्यत्रसंभूतौसर्वभावायसंभितौ १

अनुयुक्तेपृच्छति १० ॥ ॥ इति उ० नी० भा० भा० सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अर्जुनइति कामादितिकामपूर्वकं कर्मोच्यते अकर्मजंतयोर्जन्मलोकानुग्रहार्थं
सूर्यवदाविर्भावमात्रमित्यर्थः सर्वभावायब्रह्मभावाय संभितौतुल्यौ उनावपिसाक्षाद्ब्रह्मरूपावित्यर्थः १

व्यामांतरंप्रसारितयोर्हस्तयोर्वावान्विस्तारःपंचहस्तमितःतावत् अंतरंमध्यप्रमाणयस्यतद्व्यामांतरं यथामुक्तंयथायथारूपंयावत्प्रमाणंचितितंतावत्प्रमाणंभूत्वायत्मुक्तंभवतिमाययादुर्लक्ष्यरूपे
णेत्यर्थः २ सापह्वंसंहारंअतएवपांडवानांसुसंमतं ३ । ४ मनसैवसंकल्पमात्रेणविशिष्टात्माश्रेष्ठरूपः वशीप्रेष्यैववान् ५ । ६ । ७ । ८ । ९ विचेष्टयतिचालयति यतोभूतात्मासर्वेषांभूतानामंतरात्मा
१० सप्रमिथं । 'सप्रमाच्छादनेयज्ञेसदादानेचकैतवे'इतिविश्वः संमोहयन्आत्मनोजगत्कर्तृत्वेऽपिअकर्तृत्वंदर्शयन् ११ कालचक्रंसंवत्सरारमकं जगच्चक्रंजगतोजन्मस्थितिलयप्रवाहं युगचक्रंकर्म
चक्रं कृतंयत्रधर्मश्चतुष्पात् । त्रेतायांत्रिपादधर्मपुरुषादधर्मः । द्वापरेऽर्धधर्मोऽर्धधर्मः । कलौत्रिपात्पापंपंकशाद्धर्मइति । तदिदं कर्मचक्रंपुनःपुनर्जन्ममरणयोर्हेतुसूतं पुनःकर्मपुनःसंसारःपुनःकर्म
त्येवंरूपं आत्मयोगेनचैतन्यसंबंधेन नहिसंवत्सरादिकंकवलजडाश्रयंभवितुमर्हति सर्वस्यचिदेकप्रकाश्यत्वात् १२ कालःआयुःपरिच्छेदकर्त्रादेवता मृत्युर्देहप्राणयोर्वियोगकर्त्रा ईशतेईष्टे १३

व्यामांतरंसमास्थाययथामुक्तंमनस्विनः ॥ चक्रंतद्वासुदेवस्यमाययावर्ततेविभो २ सापह्वंसंहारवेषुपांडवानांसुसंमतम् ॥ सारासारबलंज्ञातुंतेजःपुंजावभासे
तम् ३ नरकंशंबरंचैवकंसंचैद्यंचमाधवः ॥ जितवान्धोरसंकाशान्कीडान्निवमहाबलः ४ पृथिवीचांतरिक्षंचद्यांचैवपुरुषोत्तमः ॥ मनसैवविशिष्टात्मानयत्या
त्मवशंवशी ५ भूयोभूयोहियद्वाजन्पृच्छसेपांडवान्प्रति ॥ सारासारबलंज्ञातुंतत्समासेनमेशृणु ६ एकतोवाजगत्कृत्स्नमेकतोवाजनार्दनः ॥ सारतो जगतःकृ
त्स्नादतिरिक्तोजनार्दनः ७ भस्मकुर्याज्जगदिदंमनसैवजनार्दनः ॥ नतुकृत्स्नंजगच्छक्तंभस्मकर्तुंजनार्दनम् ८ यतःसत्यंयतोधर्मोयतोहोराजंयतः ॥ ततोभ
वतिगोविंदोयतःकृष्णस्ततोजयः ९ पृथिवीचांतरिक्षंचदिवंचपुरुषोत्तमः ॥ विचेष्टयतिभूतात्माक्रिडन्निवजनार्दनः १० सकृत्वापांडवान्सत्रंलोकंसंमोहयन्निव
अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छतितेसुतान् ११ कालचक्रंजगच्चक्रंयुगचक्रंचकेशवः ॥ आत्मयोगेनभगवान्परिवर्तयतेऽनिशम् १२ कालस्यचाहिमृत्योश्चजंग
मस्थावरस्यच ॥ ईशतेभगवानेकःसत्यमेतद्वर्णीमते १३ ईशन्नपिमहायोगसिर्वस्यजगतोहरिः ॥ कर्माण्यारभतेकर्तुंकीनाशइववर्धनः १४ तेनवंचयतेलोका
न्मायायोगेनकेशवः ॥ येतमेवप्रपद्यंतेनतेमुह्यंतिमानवाः १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणियानसंधिपर्वणिसंजयवाक्येष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥
॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ कथंत्वंमाधवंवेत्थसर्वलोकमहेश्वरम् ॥ कथमेनंनवेदाहंतन्ममाचक्ष्वसंजय १ ॥ संजयउवाच ॥ शृणुराजन्नतेविद्याममविद्यानहीयते ॥
विद्याहीनस्तमोऽध्वस्तोनाभिजानातिकेशवम् २ विद्यायातातजानामित्रियुगंमधुमुदनम् ॥ कर्तारमकृतंदेवंभूतानांप्रभवाप्ययम् ३

ईशन्नपिईशानोऽपिशपोऽल्लुक्परस्मैपदंचार्थ कीनाशःकर्षकः वर्धनःधान्यादिवृद्धिकृत् यद्वाकीनाशोयमवर्धनःदेहादेःश्रेता १४ तेनरानमुह्यंति १५ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभाव
दीपेअष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ कथंकेनप्रकारेणकानिज्ञानसाधनानिकानिवाज्ञानप्रतिबंधकानीतिप्रश्नार्थः १ विद्यातत्त्वमस्यादिवाक्यजंज्ञानंतेनहीनोयःसतमोऽध्वस्तस्तमसास्वस्वरूपात्
निर्विषयानंदमात्रात्च्युतः २ विद्यायातमोविरोधिन्या त्रियुगंत्रीणिशूलसूक्ष्मकारणशरीराणियुष्यंतेरज्जूरगवत्संबध्यंतेयस्मिन्अधिष्ठानभूतेतंत्रियुगं अज्ञानकल्पितस्यावस्थात्रयस्यविद्याया
वाधेसतिनिरुपाधिप्रत्यगात्मरूपंज्ञायतइत्यर्थः कर्तारंविश्वस्यनिमित्तकारणं । अकृतंकर्मभिरसाध्यंनित्यसिद्धत्वात् । भूतानांविद्यदादीनांप्रभवजत्पत्तिस्थानं । अप्यलोलयस्थानम् ३

भक्तिः आराध्यत्वेन ज्ञानं तच्च कीदृशं किमेवेन राजवत्तदस्थतया भगवान्ध्येय उत प्रत्यगात्मत्वेनेति भावः ४ मायां पुत्रकलत्राद्याकारेण परिणतमाविद्यां न सेवे । वृथा धर्मभगवदपेक्षां विना न चरा
मि । शुद्धभावं मनसः कामक्रोधादिराहित्येनैर्मल्यंगतः प्राप्तः भक्त्या ध्यानेन । शास्त्रात् तत्त्वमसीत्यागमात् । जनार्दनं जगल्लयाधिष्ठानं ज्ञानमात्रव्यवहितं ब्रह्म । नास्मि संसारी ब्रह्मवा
स्मीति तत्त्वालोचनात्मकेन ज्ञानेनैव प्राप्यते । नार्यसर्पोरज्जुरेवेयमिति वत् । न तु कीदृशं गन्ध्यायेन भावनादित्यर्थः ५ । ६ अर्जुने विशुद्धे कामक्रोधादिमलशून्ये सरसं वदन् भगवानस्ति अ
द्य कामाद्याक्रांतदशायां नाहं गच्छेन प्राप्नुयां आसुरो भावो न मया त्यक्तुं शक्योऽतो न मे तत्प्राप्ति संभावनाऽपीत्यर्थः ७ अवाङ्मधोनरकमित्यर्थः श्रेयसां साधुनां वचनातिगः उपदेशावमानी ८
९ । १० । ११ एकाग्रं शुश्रूषमाणं सेवमानं त्वं मोक्षयते भो च यिष्यति १२ सिताः बद्धाः पाशैः कामादिभिः १३ अंधो नेता येषां ते अंधनेत्राः १४ एषः ज्ञानमार्गः एकाग्रः एकस्य ब्रह्म
घृतराष्ट्र उवाच ॥ गावल्गणेऽत्र काभक्तिर्याते नित्या जनार्दने ॥ यथा त्वमभिजानासि त्रियुगं मधुसूदनम् ४ ॥ संजय उवाच ॥ मायां न सेवे भद्रं तेन वृथा धर्ममाच
रे ॥ शुद्धभावं गतो भक्त्या शास्त्राद्विजनां नमः ५ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ दुर्योधन हृषीकेशं प्रपद्यस्व जनार्दनम् ॥ आसोनः संजयस्तात शरणं गच्छ केशवम् ६
दुर्योधन उवाच ॥ भगवान् देवकीपुत्रो लोकांश्चेन्निहानिष्यति ॥ प्रवदन्नर्जुने सरसं नाहं गच्छेऽद्य केशवम् ७ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ अवाग्गांधारिपुत्रस्ते गच्छत्येष
सुदुर्मतिः ॥ ईर्षुर्दुरात्मा मानचि श्रेयसां वचनातिगः ८ ॥ गांधार्युवाच ॥ ऐश्वर्यकामदुष्टात्मन वृद्धानां शासनातिगः ॥ ऐश्वर्यजीवितो हेत्वा पितरं मां च बालिश
९ वधयन् दुर्हृदां प्रीतिमां च शोकेन वर्धयन् ॥ निहतो भीमसेनेन स्मर्तां जसि वचनं पितुः १० ॥ व्यास उवाच ॥ प्रियोऽसिराज नृकृष्णस्य घृतराष्ट्रनिबोधमे ॥ यस्य
ते संजयो दूतो यस्त्वां श्रेयसि योक्ष्यते ११ जानात्येष हृषीकेशं पुराणं यच्च वै परम् ॥ शुश्रूषमाणमैकाग्रं मोक्षयते महतो भयात् १२ वैचित्रवीर्यपुरुषाः क्रोधहर्षसमा
वृताः ॥ सिता बहुविधैः पाशैर्येन तुष्टाः स्वकैर्धनैः १३ यमस्य वशमायां तिकाममूढाः पुनः पुनः ॥ अंधनेत्रायैवांधानीयमानाः स्वकर्मभिः १४ एष एकाग्रः पंथा
येन यांति मनीषिणः ॥ तं दृष्ट्वा मृत्युमत्येति महं स्तत्र न सज्जति १५ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ अंगं संजय मे शंसं पंथानमकुतोभयम् ॥ येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां सिद्धि
मुत्तमाम् १६ ॥ संजय उवाच ॥ नाकृतात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनम् ॥ आत्मनस्तु क्रियोपायो नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् १७ इन्द्रियाणां मुदीर्णानां काम
त्यागोऽप्रमादतः ॥ अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयम् १८ इन्द्रियाणां यमेयतो भवराज तत्र तद्रितः ॥ बुद्धिश्च ते माच्यवतु नियच्छेनां यतस्ततः १९ एत
ज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिन्द्रियधारणम् ॥ एतज्ज्ञानं च पंथाश्च येन यांति मनीषिणः २०

णः प्रापकः तं दृष्ट्वा तं मार्गं ज्ञात्वा मृत्युसंसारं अत्येति अतिक्रम्य गच्छति । अभ्येतीति पाठे आत्मत्वेन मृत्युरप्येनं प्रविशतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'तस्य हनदेवाश्च नामूत्या ईशत आत्मा ह्येषां समव
ति' इति देवाश्च न देवा अपि तत्र संसारे महान्न सज्जति सत्कोन भवति १५ सिद्धिमोक्षं १६ अकृतात्मा अजितमनाः कृतात्मानं नित्यसिद्धं प्रत्यगात्मानं । आत्मनः स्वस्य इन्द्रियनिग्रहादन्यत्र इन्द्रि
यनिग्रहं विना क्रियायागादिरूपउपायः प्राप्त्युपायो नास्ति १७ इन्द्रियाणां अप्रमादतः अवहिततया कामत्यागः अप्रमादः अविहिंसेति च्छेदः ज्ञानस्य योनिः कारणं १८ माच्यवतु तत्त्वात् प्र
च्युता मा भूत यतस्ततः सर्वेभ्यो अतिरेभ्यो बाह्येभ्यश्च विषयेभ्यो नियच्छ निगृहीष्व १९ इन्द्रियाणां समनस्कानां धारणं निग्रहणम् २०

आगमाधिगमात् शास्त्रयुक्तयोर्लोमात् योगात् चित्तवृत्तिनिरोधात् वशीर्हृष्वरः तत्त्वे स्वयाथात्म्ये विषये प्रसीदति ज्ञानदानेन अनुगृह्णाति २१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे ऊनसप्त
तितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ भूय इति नाम्नां कर्मणां च अर्थवित्तमूत्वा १ यावदभिजानेतावत्तव दामोति शेषः वस्तुतस्तु सः अप्रमेयो वाचा समोचरः २ वस्ते आच्छादयति मायया आवृणोतीति वा
वस्यति स्तत्रातिभुवनमिति वा वसत्यस्मिन् भुवनमिति वा वासुः सचासौ देवो द्योतमानश्च वासुदेवः वसंति देवा अस्मिन्निति वा करणग्रामस्योद्भवप्रलयस्थानमित्यर्थः । बृहत्त्वाद्वा पापकत्वात् वेवेष्टिव्या
प्रोतिसर्वमिति विष्णुः ३ मौनात् ध्यानाच्च योगाच्चेति माधीवृत्तिः तांस्वस्य उपाधिभूतां मौनादिभिः ध्वयति दूरीकरोतीति माधवः मौनमुनेः कर्ममननं शास्त्रतो युक्तिश्च तत्त्वालोचनं ध्यानं निश्चिते तत्त्वे चे
तसः प्रणिधानं योगस्तस्यैव चेतसो निरोधः । मधुसूदनो मधोदैत्यस्य नाशकः श्रीकृष्णः सर्वाणि चतुर्विंशतिसंख्यानि तत्त्वानि तन्मयत्वात् तत्प्रधानत्वात् मधुहा मधूनि पृथिव्यादीनि हंति संहरति गच्छं
ति वा एनमिति मधुहा । इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मध्विति श्रुत्या पृथिव्यादितत्त्वजा तस्य मधुशब्देनैव निर्देशात् ४ कृषिः कर्षत्यात्मनि सर्वसंहरतीति कृषिः सर्वप्रपंच
बाधावधिभूतं सत्तामात्रं भूवाचकः भवतीति भूः सत्तातद्वाचकः कृषिरिति शब्दः णश्च निर्वृतिः सुखं विष्णुस्तद्वावयोर्धात्वर्थयोर्गोत्रात् कृष्णः सन्मात्रानंदरूपो भवतीत्यर्थः ५ पुंडरीकं श्वेतपद्मं तत्सदृशं

अप्राप्यः केशवो राजन्निद्रियैरजितैर्नृभिः ॥ आगमाधिगमाद्योगाद्वशीतत्त्वे प्रसीदति २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उ० यानसं० संजयवाक्ये ऊनसप्ततितमो
ऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ४ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ भूयो मे पुंडरीकाक्षं संजया चक्ष्वपृच्छतः ॥ नाम कर्मार्थवित्तात् प्राप्नुयां पुरुषोत्तमम् १ ॥ संजय उवाच ॥ श्रुतं मे वा
सुदेवस्य नाम निर्वचनं शुभम् ॥ यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हिकेशवः २ वसनात् सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनिः ॥ वासुदेवस्ततो वेद्यो बृहत्त्वाद् विष्णुरुच्यते ३
मौनाद्दयानाच्च योगाच्चावेद्धि भारतमाधवम् ॥ सर्वतत्त्वमयत्वाच्च मधुहामधुसूदनः ४ कृषिर्भूवाचकः शब्दोऽणश्च निर्वृतिवाचकः ॥ विष्णुस्तद्वावयोगाच्च कृष्णो
भवतिसात्वतः ५ पुंडरीकं परं धाम नित्यमक्षयमव्ययम् ॥ तद्भावात् पुंडरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ६ यतः सत्त्वाच्च यवते यच्च सत्त्वाच्च हीयते ॥ सत्त्वतः सात्वत
स्तस्मादार्षभाद्रपमेक्षणः ७ न जायते जनित्राऽयमजस्तस्मादनीकजित् ॥ देवानां स्वप्रकाशत्वाद्दामादामोदरो विभुः ८ हर्षात्सुखात्सुखैश्वर्याद्दृषीकेशत्वमश्रु
ते ॥ बाहुभ्यां रोदसी विभ्रन्महाबाहुरिति स्मृतः ९ अधोनक्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः ॥ नराणामयनाच्चापिततो नारायणः स्मृतः १०

पुंडरीकमिव पुंडरीकं दृढयकमलं धाम वासस्थानं तत्र सन्नपि अक्षोनक्षीयते हन्यते वेति पुंडरीकाक्षः । तथा च श्रुतिः 'नास्य जरयेत जीर्येति न वधेनास्य हन्यते' इति । हृत्पद्मदोपैर्जरानाशादिभिः परमात्मनो
ऽपृष्टत्वमाह । दस्युत्रासात् जनं दस्युजनं अर्दयति पीडयतीति जनार्दन इत्यर्थः ६ सत्त्वमबाधितत्वमस्यास्तीति सत्त्वतः । तत्पर्वमरुद्वाभिति स्मृतो मत्वर्यो यस्तत्प्रत्ययो बाहुलकात् सत्त्वशब्दा
दपि बोध्यः । अत्र सत्त्वेन अत्याज्यः सत्त्वचयस्य अत्याज्यं सत्त्वतः सत्त्वत एव सात्वतः । राक्षसवायसादिवत्स्वार्थे तद्वितः । आर्षवेदस्तेन मातीत्यार्षम औपनिषदः पुरुषः उपनिषद्वेद्यत्वाद्योगात् तृषमे
क्षणः । तथा चायं योगः तृषधर्ममासयतीति तृषमो वेदस्तदेव ईक्षणं चक्षुरिव ज्ञापकं यस्य सः तृषमेक्षण इति ७ न जायत इत्यजः अनीकजित्सेनाजित्कृष्णः देवानां इन्द्रियाणां मध्ये स्वप्रकाशत्वात् ऋगता
वित्यस्मादुत्पूर्वात् अण् । उत उत्कर्षेण ऋच्छति प्रकाशत इति उदरः दमोऽस्यास्तीति दामः दामश्चासावदरश्चेति दामोदरः । दामादिति पाठे दम एव दामस्तस्मात् ८ हर्षादिति हृष्यत्यनेनेति हृषी
कं वृत्तिसुखं सुखं स्वरूपानंदः ईश ईशानवान् अतो हृषीकेशः ९ अधोनक्षीयते जातु इति विग्रहवाक्ये उत्तरपदावयवलोपेन अधोक्षजः सततोर्ध्वरूपः संसारधर्मेणास्पृष्ट इत्यर्थः १०

पूरयतीतिपुः सीदंस्मिन्नितिः तस्मात्पुरुषः सचासाउत्तमश्चपुरुषोत्तमः असतःकारणस्य सतःकार्यस्यप्रभवाप्ययावत्प्रतिप्रलयस्थानत्वात् ११ सत्येधमे १२ सत्यादधमावत्
त्फलात्तद्वल्लोकावधेरपि सत्यंअबाधितं अतःसत्योऽपिनामतः । विशेषेणस्तौति विस्त्रवते गच्छतीतिविष्णुरित्यर्थः । एवंजयतीतिजिष्णुः १३ शाश्वतत्वात्तद्वत्त्वात् गवांश्चिन्त्रिया
पावेदनात्लाभात्प्रकाशाद्वागोविंदः अतत्त्वमिध्याभूतंजगत्तत्त्वसत्यमिदंस्वीयसत्तास्फूर्तिप्रदानेनकरोतिनेहेतुनालोकान्मोहयति १४ धर्मेनित्यंसन्निधानात्तद्वर्धनित्यः आगताआग
मिष्यति आनृशंस्यार्थं कुरुणांक्षयोमाभूदितिकुपांकर्तुम् १५ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ चक्षुष्मतांभाष्यायस्पृहया

पूरणात्सदनाच्चापिततोऽसौपुरुषोत्तमः ॥ असतश्चसतश्चैवसर्वस्यप्रभवाप्ययावत् ११ सर्वस्यचसदाज्ञानात्सर्वमेतंप्रचक्षते ॥ सत्येप्रतिष्ठितःकृष्णःसत्यमत्रप्र
तिष्ठितम् १२ सत्यात्सत्यंतुगोविंदस्तस्मात्सत्योऽपिनामतः ॥ विष्णुर्विक्रमणादेवोजयनाज्जिष्णुरुच्यते १३ शाश्वतत्वादनंतंश्वगोविंदोवेदनाद्भवाम् ॥ अ
तत्त्वंकुरुतेतत्त्वेनमोहयतेप्रजाः १४ एवंविधोधर्मानित्योभगवान्मधुसूदनः ॥ आगताहिमहाबाहुराष्टशंस्यार्थमच्युतः १५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्व
णियानसंधिपर्वणिसंजयवाक्येसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ चक्षुष्मतांवेस्पृहयामिसंजयद्रक्ष्यंतियेवासुदेवंसमीपे ॥ वि
भ्राजमानंवपुषापरेणप्रकाशयंतंप्रदिशोदिशश्च १ ईरयंतंभारतीभारतानामभ्यर्चनीयांशंकरींमृजयानाम् ॥ बुभूषद्भिर्ग्रहणीयामर्निद्यांपरासूनामग्रहणीयह
पाम् २ समुद्यंतंसात्वतमेकवीरंप्रणेतारमृषभयादवानाम् ॥ निहतारंक्षोभणंशात्रवाणामुंचंतंचद्विषतांवैयशांसि ३ द्रष्टारोहिकुरवस्तंसमेतामहात्मानंशत्रुहणं
वरेण्यम् ॥ ब्रुवंतंवाचमनृशंसंरूपांष्टृष्णिश्रेष्ठमोहयंतंमदीयान् ४ ऋषिसनातनतमंविपश्चितंवाचःसमुद्रंकलशंयतीनाम् ॥ अरिष्टनोर्मिगरुडंसुपर्णहर्षप्रजानां
भुवनस्यधाम ५ सहस्रशीर्षपुरुषंपुराणमनादिमध्यांतमनंतकीर्तिम् ॥ शुक्रस्यधातारमजंचनित्यंपरंपरेषांशरणंप्रपद्ये ६ त्रैलोक्यनिर्माणकरंजानित्रदेवासुरा
णामथनागरक्षसाम् ॥ नराधिपानांविदुषांप्रधानमिंद्राजुजंतंशरणंप्रपद्ये ७ ॥ इति० उ० यानसं० घृतराष्ट्रवाक्येएकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥
॥समाप्तंचयानसंधिपर्व ॥ अथभगवद्यानपर्व ॥ वैशंपायनउवाच ॥ संजयेप्रतियातेतुधर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ अभ्यभाषतदाशार्हमृषभंसर्वसात्वताम् १ अयंसकालः
संप्राप्तोमित्राणांमित्रवत्सल ॥ नचत्वदन्यपश्यामियोनआपत्सुतारयेत् २ त्वांहिमाधवमाश्रित्यनिर्भयामोघदर्पितम् ॥ धार्तराष्ट्रसहामात्यंस्वयंसमनुयुक्ष्महे ३

मि धन्याश्चक्षुष्मंतइत्यर्थः चक्षुष्मतांज्ञानवतांवा परेणचिन्मात्रेणवपुषास्वरूपेण १ भारतानांपांडवानांभारतीवाचंईरयंतंअस्मत्सभायांकथयंतं शंकरींकल्याणकरीं बुभूषद्भिःऐश्वर्यमिच्छद्भिः
परासूनामृतानां २ उद्यंतंप्रकटीमवंतंदेहकूपेणेत्यर्थात्शाश्वतंनित्यम् ३ वरेण्यंवरणीयम् ४ ऋषिमुख्यनारायणं । विपश्चितंआत्मज्ञं । यतीनांसंन्यासिनांकलशमिवकलशंकरग्राह्यं । समुद्रं
योगमुद्रयोपेतं । अरिष्टःअहिंसितःनेमिःपादोयस्यसःअरिष्टनेमिरितिप्राञ्चः अरिष्टनेमिर्नामतः अहिंसितमर्यादः नेमिरिवनेमिर्मर्यादा । गरुडंजातितः । सुपर्णशोभनपक्षं हरिहर्तारम् ५
आदिःकारणं । शुक्रस्यकर्मजन्मस्यबीजभूतस्यपुण्यादेः धातारंप्रतिभूरूपं । परेषांविराडादीनांपरंश्रेष्ठम् ६ निर्माणंरचना जनिर्भजनयितारम् ७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि
नीलकंठीयेभारतमावदीपे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ संजयेइति १ । २ मोघदर्पितंस्य अनुयुक्ष्महे प्रार्थयामहे ३

४ । ५ । ६ विदुषांतरःप्रकाशितमावः ७ । ८ । छद्मनाअज्ञानचर्यया ९ स्थातास्थास्यति नःअस्माकं तरिमन्चतुर्दशैर्वैश्वराज्यंशृङ्गीतेत्यस्मिन् नअहास्मनत्यक्तवंतोवयं १० । ११ । १२
मातरंसंविधातुंसम्पूषोषयितुं ततःतत्रस्थामित्यर्थः मित्राणांकर्मणिषष्ठी मातुरितिपाठेअंततोऽन्येषांविष्णुमृतीनांनगरिकाणांपरित्यागेऽपिमातरंमित्राणिचविदुरादीनिसंविधातुमितिप्रा
ग्वत् १३ काशिभिःराजभिः नाथेननाथवता भवदनुग्रहात्तत्केनापीत्यर्थः १४ अवसीयतेसंस्थीयतेऽस्मिन्नित्यवसानंथावजीवनंवासस्थानं १५ नःअस्माकंकृतेभरताःभरतवंश्यामीप्सादयः

यथाहिसर्वास्वापत्सुपासितृष्णीनरिंदम् ॥ तथातेपांडवारक्ष्याःपाह्यस्मान्महतोभयात् ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अयमस्मिमहाबाहोब्रूहियतेविवक्षितम् ॥ क
रिष्यामिहितसर्वयत्नंक्षयसिभारत ५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ श्रुतंतेधार्तराष्ट्रस्यसपुत्रस्यचिकीर्षितम् ॥ एतद्विसकलंकृष्णसंजयोर्मायदब्रवीत् ६ तन्मतंघृ
तराष्ट्रस्यसोऽस्यात्माविवृतांतरः ॥ यथोक्तंदूतआचष्टेवध्यःस्यादन्यथाब्रुवन् ७ अप्रदानेनराज्यस्यशांतिमस्मासुमार्गति ॥ लुब्धःपापेनमनसाचरन्नसममा
त्मनः ८ यतद्वादशवर्षाणिवनेषुपुषितावयम् ॥ छद्मनाशरदंचैकांघृतराष्ट्रस्यशासनात् ९ स्थातानःसमयेतास्मिन्घृतराष्ट्रइतिप्रभो ॥ नाहास्मसमयंकृष्ण
तद्विनोब्राह्मणाविदुः १० घृद्धोराजाघृतराष्ट्रःस्वधर्मनानुपश्यति ॥ वश्यत्वात्पुत्रशृद्धित्वान्मदंस्थान्वेतिशासनम् ११ सुयोधनमतेतिष्ठनराजाऽस्मासुजना
र्दन ॥ मिथ्याचरतिलुब्धःसन्चरान्दिप्रियमात्मनः १२ इतोदुःखतरंकिंनुयदहमातरंततः ॥ संविधातुंनशक्रोमिमित्राणांवाजनार्दन १३ काशिभिश्चेदिपांचा
लैर्मत्स्यैश्चमधुसूदन ॥ भवताचैवनाथेनपंचग्रामावृतामया १४ अविस्थलंवृकस्थलंमाकंदीवारणावतम् ॥ अवसानंचगोविंदकिंचिदेवात्रपंचमम् १५ पंचन
स्तातदीयंतांग्रामावानगराणिवा ॥ वसेमसहितायेषुमाचनोभरतानशन् १६ नचतानापिदुष्टात्माधातराष्ट्रोऽनुमन्यते ॥ स्वाम्यमात्मनिमत्वाऽसावतोदुः
खतरंनुकिम् १७ कुलेजातस्यवृद्धस्यपरवितेषुदृढचतः ॥ लोभःप्रज्ञानमाहंतिप्रज्ञाहंतिहताहियम् १८ हीर्हताबाधतेधर्मधर्मोहंतिहतःश्रियम् ॥ श्रीर्हता
पुरुषंहंतिपुरुषस्याधनंवधः १९ अधनाद्धिनिवर्ततेज्ञातयःसुहृदोद्विजाः ॥ अपुष्पादफलावृक्षाद्यथाकृष्णपत्रिणः २० एतच्चमरणंतातयन्मतःपतिता
दिव ॥ ज्ञातयोविनिवर्ततेप्रेतसत्त्वादिवासवः २१ नातःपापीयसीकांचिदवस्थांशंबरोऽब्रवीत् ॥ यत्रनैवाद्यनप्रातर्भोजनंप्रतिदृश्यते २२ धनमाहुः
परंधर्मधनेसर्वंप्रतिष्ठितम् ॥ जीवंतिधनिनोलोकेमृतायेत्वधनानराः २३ येधनादपकर्षतिनरंस्वबलमास्थिताः ॥ तेधर्ममर्थकामंचप्रमत्तंतिनरंचतम्
२४ एतामवस्थांप्राप्यैकेमरणंवविरेजनाः ॥ ग्रामायैकेवनायैकेनाशायैकेप्रवव्रजुः २५ उन्मादमेकेपुण्यांतियांत्यन्येद्विषतांवशम् ॥ दास्यमेकेचग
च्छंतिपरेषामर्थहेतुना २६

मानशत्रु मानशत्रु १६ तानपिभरतानपि १७ कुलेइतिद्विभ्यागर्वजादोषसंततिरुक्ता १८ । १९ द्विजाःअर्थिनः २० प्रेतसत्त्वात्प्रगतबुद्धेतादित्यर्थः २१ । २२ धर्मधर्मकारणंसर्वय
ज्ञानादि येअधनास्तेमृताएव २३ । २४ एतांनिर्धनताख्यां एकेनागरिकाः ग्रामायकुग्रामवासार्थं वनायास्मदादयः नाशायमरणाय २५ । २६

आपत्पदार्थमाह श्रियोविनाशइति तद्विधिरिति २० धर्म्यदेहस्वभावात्प्राप्तं ननुदारिद्र्याद्यपराधजं मरणं तच्छाश्वतं अनिमित्तमित्यर्थः समंतात्सर्वत्र अपरिहार्यमिति रोषः नात्येति नातिक्राम
ति २८ । २९ तदासंपत्काले आत्मापराधेन चित्तदोषेण रागादिना नात्मानं चेत्यस्य न चात्मानमित्यर्थः २० अस्य व्यसनस्य निवर्हणे नाशनिमित्तम् ३१ ततदासर्वदेत्यर्थः मनुःक्रोधः सत
द्धानेवेत्यर्थः मुह्यतिकार्याकार्येन जानाति २१ २३ एवं श्रिया युक्तानां नरकप्राप्तिमुक्तातेषामुद्धारोपायमाह तस्येति तस्य श्रीमतः अविद्यानिद्राणस्य प्रज्ञाविवेकः स एव प्रबोधो जागरणं यतः प्रज्ञा

आपदेवास्य मरणात्पुरुषस्य गरीयसी ॥ श्रियोविनाशस्तद्व्यस्य निमित्तं धर्मकामयोः २७ यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्मतत् ॥ समंतात्सर्वभूतानां न तद
त्येतिकश्चन २८ न तथा बाध्यते कृष्णप्रकृत्या निर्धनो जनः ॥ यथा मद्रां श्रियं प्राप्य तया हीनः सुखैर्धितः २९ सतदाऽत्मापराधेन संप्राप्तो व्यसनं महत् ॥ सेंद्रान्ग
ह्यते देवान्नात्मानं च कथंचन ३० न चास्य सर्वशास्त्राणि प्रभवन्ति निवर्हणे ॥ सोभिकुद्व्यतिभृत्यानां सुहृदश्चाभ्यसूयति ३१ ततदामन्युरेवेति समूयः संप्रमुह्य
ति ॥ समो हवशमापन्नः क्रूरं कर्म निषेवते ३२ पापकर्म तया चैव संकरं तेन पुण्यति ॥ संकरो नरकायैव साकाशात्पापकर्मणाम् ३३ न चेत्प्रबुद्धयते कृष्णनरकायैव
गच्छति ॥ तस्य प्रबोधः प्रज्ञैव प्रज्ञाचक्षुस्तारिष्यति ३४ प्रज्ञालाभे हि पुरुषः शास्त्राण्येवान्वेक्षते ॥ शास्त्रनिष्ठः पुनर्धर्मतस्य हीरंगमुत्तमम् ३५ हीमान् हि पा
पं प्रद्रेष्टितस्य श्रीरभिवर्धते ॥ श्रीमान् स यावद्भवति तावद्भवति पुरुषः ३६ धर्मनित्यः प्रज्ञां तात्मा कार्ययोगवहः सदा ॥ नाधर्मं कुरुते बुद्धिर्न च पापे प्रवर्तते ३७ अ
हीको वा विमूढो वा नैव स्त्रीनिपुनः पुमान् ॥ नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ३८ हीमानवति देवाश्चापि तृणात्मानमेव च ॥ तेनामृतत्वं व्रजति साकाशा
पुण्यकर्मणाम् ३९ तदिदं मयिते दृष्टं प्रत्यक्षं मधुसूदन ॥ यथाराज्यात्परिभ्रष्टो वसामिव सतीरिमाः ४० ते वयं न श्रियं हातुमलं न्यायेन केनचित् ॥ अत्र नो यतमा
नानां वधश्चेदपि साधुतत् ४१ तत्र नः प्रथमः कल्पो यद्वयं ते च माधव ॥ प्रज्ञां ताः शमभूताश्च श्रियं तामश्नुवीमहि ४२ तत्रैषा परमाकाष्ठारौद्रकर्मक्षयोदया ॥ यद्वयं
कौरवान् हत्वा तानि राष्ट्राण्यवाप्तुमः ४३ येषु नः स्युरसंबद्धा अनार्याः कृष्णशत्रवः ॥ तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्यस्युरीदृशाः ४४ ज्ञातयश्चैव भूयिष्ठाः सहाया गु
रवश्च नः ॥ तेषां वधोऽतिपापीयान् किं नु युद्धेऽस्ति शोभनम् ४५ पापः क्षत्रियधर्मोऽयं वयं च क्षत्रवंधवः ॥ स नः स्वधर्मोऽधर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ४६
शूद्रः करोति शुश्रूषां वैश्यावैपण्यजीविकाः ॥ वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणे वृतम् ४७

चक्षुःपुमान् तारिष्यति अविद्यामिति शेषः ३४ तरणे क्रममाह प्रज्ञेति धर्मकरोतीति शेषः तस्य धर्मस्य हीरकार्यं करणाद्विद्वत्तिहेतुश्चेतो वृत्तिविशेषः । नहीहीनेन कृतो धर्मोऽप्यधर्म एवेति भावः ३५
३६ । ३७ अहीकः तिर्यक्स्थानं रतुल्यो न मनुष्य इत्यर्थः ३८ । ३९ इदं हीमत्त्वं ते त्वयामयि दृष्टम् ४० अत्र श्रीनिमित्तं नः अस्माकम् ४१ प्रथमः कल्पः मुख्यः पक्षः समभूताः निर्वैरत्वं गताः ४२ रौ
द्रकर्म रौद्रकर्मणां सुपां तुलुगितिसप्तम्याश्च लुक् क्षयोदया क्षयपूर्वक उदयोऽस्यां ता रौद्रकर्मणां परमाकाष्ठेति संबंधः ४३ असंबद्धाः अबाधवाः अवधः वधविरुद्धं पालनं ईदृशा इति बाधवा आयाभिश
त्रवश्चेतेषां वधः कार्य इति किमाश्चर्यमित्यर्थः ४४ तदेवाह ज्ञातय इति भूयिष्ठाः अतिमहान्तः ४५ । ४६ कपालं भिक्षापात्रम् ४७

यथा येन प्रकारेण आगतः कुलपरंपरया प्राप्तस्तं पश्येति योजना ४८ बलमिति नीतिमेव बलं कृत्वा युध्येयोत्स्ये जयपराजयौ तु आत्मच्छंदेन स्वेच्छया न भवतः तथात इत्तमूतानां जीवितं मरणं च स्वेच्छया
नस्तः ४९ । ५० । ५१ पराजयमया ह्यपयाने पलायनेऽपि अपचयः क्षयव्ययौ च दृष्टौ भवत एव अपचयो दीनता क्षयो मरणं तत्र हेतुः व्ययः द्रव्यादेर्नाशः ५२ । ५३ विजयोऽप्यजयः पराजय एव दृष्टज
ननाशादित्याह यस्येति ५४ दयितं पुत्रादि हेतुं बलहीनस्य जातिबलहीनस्य ५५ । ५६ यवीयान् कनिष्ठः अनुशयः पश्चात्तापः ५७ अनुबंधो दोषोत्पादः स च पापः कष्टप्रदः शोषः शत्रोः
शेषस्वस्य ५८ । ५९ । ६० अनिर्वृत्तेन अस्वस्येन ६१ । ६२ । ६३ अत इति यतः अंतरं छिद्रं नित्यं अपरिहार्यं अतो हेतोः अंततोऽन्यथा स्वस्य शत्रोर्वा नाशं विनाशांतिर्नास्ति ६४ अयं

क्षत्रियः क्षत्रियं हंति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ॥ श्वाश्वानं हंति दाशार्हपश्यधर्मो यथागतः ४८ युद्धे कृष्णकालिर्नित्यं प्राणाः सीदंति संयुगे ॥ बलं तु नीतिमाधाय यु
द्धे जयपराजयौ ४९ नात्मच्छंदेन मूतानां जीवितं मरणं तथा ॥ नाप्यकाले सुखं प्राप्य दुःखं वापि यदूतम् ५० एको ह्यपि बहून् हंति ग्रन्थे कंबहवोऽप्युत ॥ शूरं
कापुरुषो हंति अयशस्वीयशस्विनम् ५१ जयो नैवोभयोर्दृष्टो नोभयोश्च पराजयः ॥ तथैवापचयो दृष्टो व्यपयाने क्षयव्ययौ ५२ सर्वथा वृजिनं युद्धे को प्रव्रतिह
न्यते ॥ हतस्य च हृषीकेशसमौ जयपराजयौ ५३ पराजयश्च मरणान्मन्ये नैव विशिष्यते ॥ यस्य स्याद्विजयः कृष्णतस्याप्यपचयो ध्रुवम् ५४ अंततो दयि
तं ग्रन्थिकेचिदप्यपरे जनाः ॥ तस्यां गबलहीनस्य पुत्रान् भ्रातृन् पश्यतः ५५ निर्वेदो जीविते कृष्णसर्वतश्चोपजायते ॥ ये ह्येव धीराहीमंत आर्याः करुणवेदिनः
५६ त एव युद्धे हन्यंते यवीयान्मुच्यते जनः ॥ हत्वाऽप्यनुशयो नित्यं परानपि जर्नादन ५७ अनुबंधश्च पापोत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते ॥ शेषो हि बलमासाद्य न शेषम
नुशेषयेत् ५८ सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यांति विधित्सया ॥ जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः ५९ सुखं प्रज्ञातः स्वपिति हित्वा जयपराजयौ ॥ जातवैरश्च पु
रुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा ६० अनिर्वृत्तेन मनसा स सर्प इव वेश्मनि ॥ उत्सादयति यः सर्वं यशसा स विमुच्यते ६१ अकीर्तिं सर्वमूतेषु शाश्वती स नियच्छति ॥ न
हिवैराणि शान्तिं दीर्घकालं घृतान्यपि ६२ आरुयातारश्च विद्यंते पुमांश्चेद्विद्यते कुले ॥ न चापि वैरं वैरेण केशवव्युपशाम्यति ६३ हविषाग्निं यथा कृष्णभूय ए
वाभिवर्धते ॥ अतोऽन्यथानास्ति शांतिर्नित्यं मंतरमंतरतः ६४ अंतरं लिप्समानानामयं दोषो निरंतरः ॥ पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः ॥ तस्य त्यागे
न वाशांतिर्भरणेनापि वा भवेत् ६५ अथवा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन ॥ फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यान्नृशंसतरं भवेत् ६६ या तु त्यागेन शांतिः स्यात्तद्वदेव धृष्ट
वसः ॥ संशयाच्च समुच्छेदाद्विषतामात्मनस्तथा ६७ न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामः कुलक्षयम् ॥ अत्र या प्राणिपातेन शांतिः सैव गरीयसी ६८

दोषः नाशारुपः अंतत इत्येतद्व्याचष्टे पौरुषेय इति साधेन ६९ द्विषतां मूलघातेन फलनिर्वृत्तिः निष्कंदकराज्यप्राप्तिः इद्धाप्रदीप्ता स्यात्तावता च नृशंसतरं न भवेत् नृशंसं तु भवेदेवेत्यर्थः अतः शम एव श्रे
यानिति भावः ६९ त्यागेन राजस्येति शेषः तद्वदेव राजस्येति शेषः किं शत्रवश्चिद्रे प्रहरिष्यंति उत उपेक्षां करिष्यंतीत्येवं रूपात् आत्मनः प्रवृत्तिः कस्य सद्यः समुच्छेदात् नाशसंभवात्
अतो राजस्यत्यागो न युक्त इति भावः ६७ सिद्धांतमाह नचेति ६८

सर्वथासामदानभेदैः राज्यायतमानानां युद्धप्रसिद्धं अवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः ननु अपराक्रमः कृत्वा युद्धेति शेषः ६९ दारुणं युद्धं तच्छुनामिव निन्द्यमित्यर्थः ७० दृष्टान्तं विवृणोति लांगूलेति अत्र लांगूलेन ध्वज उपमीयते क्षेपेण ध्वनिकौटिल्यं परस्परछिद्रान्वेषणं प्रतिवाचः परस्परनिंदास्वशंसाच्च विवर्तनं भूमौ लुठनं दंतदर्शनं मुखस्य व्यादानेन आरावः भक्षणं पक्षे सिंहनादः ७१ । ७२ सर्वथे

सर्वथायतमानानामयुद्धमभिकांक्षताम् ॥ सांख्ये प्रतिहते युद्धं प्रसिद्धं नापराक्रमः ६९ प्रतिघातेन सांख्यस्य दारुणं संप्रवर्तते ॥ तच्छुनामिव संपाते पण्डितैरुपलक्षितम् ७० लांगूलचालनं क्षेपेण प्रतिवाचो विवर्तनम् ॥ दंतदर्शनं मारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ७१ तत्र यो बलवान् कृष्णजित्वा सो तित दामिषम् ॥ एवमेव मनुष्येषु विशेषो नास्ति कश्चन ७२ सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसाम् ॥ अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ७३ पिताराजा च वृद्धश्च सर्वथामानमर्हति ॥ तस्मान्मान्यश्च पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ७४ पुत्रस्नेहश्च बलवान् धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ७५ तत्र किं मन्यसे कृष्ण प्रातः कालमनं तरम् ॥ कथमर्थान् च धर्माच्च न हीये माहिमाधव ७६ ईदृशेऽत्यर्थं कृच्छ्रोऽस्मिन् कमन्यमं धुसूदन ॥ उपसं प्रष्टुमर्हामित्वा मृते पुरुषोत्तम ७७ प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ॥ को हि कृष्णास्ति न स्वाहृक् सर्वानि श्वयवित्सुहृत् ७८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ॥ उभयोरेव वामर्थेयास्यामि कुरुसंसदम् ७९ शमंतत्रलभेयं चेदुष्मदर्थमहापयन् ॥ पुण्यं मे सुमहद्राजं श्रितं स्यान्महाफलम् ८० मोचयेयं मृत्युपाशात् संरब्धान् कुरुसंजयान् ॥ पांडवान् धार्तराष्ट्रान् च सर्वांश्च पृथिवीमिमाम् ८१ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नममैतन्मतं कृष्ण यत्त्वं यायाः कुरुन्प्रति ॥ सुयोधनः सूक्तमपि न कारिष्यति तेवचः ८२ समेतं पार्थिवं क्षत्रं दुर्योधनवशानुगम् ॥ तेषां मध्यावतरणं तव कृष्ण न रोचये ८३ न हिनः प्रीणयेद्द्रव्यं न देवत्वं कुतः सुखम् ॥ न च सर्वा मरैश्चर्यं तव द्रोहेण माधव ८४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जानाम्येतां महाराज धार्तराष्ट्रस्य पापताम् ॥ अवाच्यास्तु भविष्यामः सर्वलोके महीक्षिताम् ८५ न चापि मम पर्याप्ताः सहिताः सर्वपार्थिवाः ॥ कुद्धस्य संयुगे स्थातुं सिंहस्येवेतरे मृगाः ८६ अथ चेते प्रवर्तेत मयि किंचिदसांप्रतम् ॥ निर्देहेयं कुरुन्सर्वानि ति मेधीयते मतिः ८७ न जातु गमनं पार्थ भवेत्तत्र निरर्थकम् ॥ अर्थप्राप्तिः कदाचित् स्यादंततो वाप्यवाच्यता ८८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यत्तुभ्यं रोचते कृष्ण स्वस्ति प्राप्नुहि कौरवान् ॥ कृतार्थं स्वस्ति मंतं त्वां द्रक्ष्यामि पुनरागतम् ८९ विष्वक्सेन कुरुन्गत्वा भरतान् शमयन् प्रभो ॥ यथा सर्वे सुमनसः सह स्याम सुचेतसः ९० भ्राता चासि सखा चासि विभत्सोर्मम च प्रियः ॥ सौहृदेना विशंक्योऽसि स्वस्ति प्राप्नुहि भूतये ९१ अस्मान् वेत्थ परान् वेत्थ वेत्थार्थान् वेत्थ भाषितुम् ॥ यद्यदस्मद्विदं कृष्ण तत्तद्वाच्यः सुयोधनः ९२

ति अनादरे राजस्य प्राप्तिः युद्धे कुलक्षयः प्रणिपाते तु दौर्बल्यप्रसिद्धिः ७९ अंत्यः पक्षोऽपि न सेत्स्यतीत्याह पितेति द्वाभ्यां ७४ प्रहास्यति न स्वीकरीष्यति ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२

यदीति अधर्मेण सांख्ये नो राज्यावर्हाणां पंचग्रामदानेन । अधर्मेण इतरत्तु न वराज्यप्रत्यादानं । बृहदश्वदक्षहृदयस्य प्राप्तत्वात् । यद्यधर्मेणैतिसत्यं वेति च पाठे त्वनृतस्य धर्मसंयुक्तत्वमहिंसाप्राधान्येन बोध्यम् ९३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदपि द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ संजयस्येति १ । २ नैष्ठिकं कर्म यावज्जीवं ब्रह्मचर्यं पारिव्राज्यं च विहितमिति शेषः ३ कार्पण्यं ग्रामपंचकं देहीति दीनवचनम् ४ वृत्तिः जीविकाकर्तुमिति शेषः ५ अतिगृद्धाः अत्यंतलुब्धाः ६ पर्यायउपायः यद्येन बलवता स्वस्येति शेषः ७ । ८ अनुक्रोशात्

यद्यधर्मेण संयुक्तमुपपद्येद्विदं वचः ॥ तत्तत्केशवभाषेथाः सांख्यवायदिवेतरत् ९३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि युधिष्ठिरकृतकृष्णप्रेरणे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संजयस्य श्रुतं वाक्यं भवतश्च श्रुतं मया ॥ सर्वजानाम्यभिप्रायं तेषां च भवतश्च यः १ तव धर्माश्रिता बुद्धिस्तेषां वैराश्रयामतिः ॥ यद्युद्धेन लभ्येत तत्ते बहुमतं भवेत् २ न चैवं नैष्ठिकं कर्म क्षत्रियस्य विशापते ॥ आदुराश्रमिणः सर्वे न भैक्षं क्षत्रियश्चरेत् ३ जयो वधो वा संग्रामे धात्रादिष्टः सनातनः ॥ स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्पण्येन प्रशस्यते ४ न हि कार्पण्यमास्थाय शक्या वृत्तिर्युधिष्ठिर ॥ विक्रमस्वमहाबाहो जहि शत्रून् परंतप ५ अतिगृद्धाः कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः ॥ कृतमित्राः कृतबला धार्तराष्ट्राः परंतप ६ न पर्यायोऽस्ति यत्सांख्यं त्वयि कुर्युर्विशापते ॥ बलवता हि मन्यते भीष्मद्रोणकृपादिभिः ७ यावच्च मार्दवेनैतात्राज्यं चरिष्यसि ॥ तावदेते हरिष्यन्ति तव राज्यमरिदम् ८ नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात् ॥ अलंकर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिदम् ९ एतदेव निमित्तं तेषां पांडवास्तु यथा त्वयि ॥ नान्वतप्यंत कौपीनं तावत्कृत्वाऽपि दुष्करम् १० पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ॥ ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञश्च नगरस्य च ११ पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषां मेव तत्त्वतः ॥ दानशीलं मृदुं दातुं धर्मशीलं मनुव्रतम् १२ यत्स्यामुपधिना राजन्युते वंचितवाऽस्तदा ॥ न चापत्रपते तेन नृशंसः स्वेन कर्मणा १३ तथा शीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः ॥ वध्यास्ते सर्वलोकस्य किंपुनस्तव भारत १४ वाग्मिस्त्वप्रतिरूपाभिरतुदत्त्वां सहानुजम् ॥ श्लाघमानः प्रहृष्टः सन् भ्रातृभिः सह भाषते १५ एतावत्पांडवानां हि नास्ति किंचिदिह स्वकम् ॥ नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां न शिष्यते १६ कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः ॥ प्रकृतिं ते भजिष्यन्ति नष्टप्रकृतयो मयि १७ दुःशासनेन पापेन तदा यूते प्रवर्तिते ॥ अनाथवत्तदा देवीद्रौपदी सुदुरात्मना १८ आकृष्य केशेरुदती सभायां राजसंसदि ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतोगौरिति व्याहृता मुहुः १९ भवता वारिताः सर्वे भ्रातरो भीमविक्रमाः ॥ धर्मपाशनिबद्धाश्च न किंचित्प्रतिपेदिरे २० एताश्चान्याश्च परुषावाचः ससमुदीरयन् ॥ श्लाघते ज्ञातिमध्ये स्मत्त्वयि प्रव्रजिते वनम् २१

भवत्सुकृपातः कार्पण्यात् स्वस्य देन्यात् अलंकर्तुं पूर्णं कर्तुं न समर्थाः ९ निमित्तं अशमे कारणं हेपांडव त्वयि कौपीनं धारयति स तिते कौरवाः नान्वतप्यंत पश्चात्तापं न कृतवन्तः तावत्वनवासादि १० पितामहादीनां नादृत्य उपधिना छलेन त्वां यूते वंचितवानिति सार्धद्वयसंबंधः ११ । १२ । १३ । १४ अतुदत्तपीडितवान् १५ । १६ प्रकृतिं पंचतां मयि मत्समीपे नष्टा प्रकृतिः शौर्यादिरूपः स्वभावो येषाम् १७ । १८ गौरिव सर्वभोग्येत्युपहासो गौरीरिति १९ । २० । २१

२२ । २३ । २४ । २५ ईषत्कार्यः अनायाससाध्यः प्रस्कंदेनचक्राकारयावेदिकया । 'कुंदश्चक्रमेवेति' इति विश्वः पारस्करादित्वात्सुट । प्रस्कंदेनेति पाठे मध्यमशिफयेति प्राञ्चः २६ । २७ २८
 द्विधाभावः अयं साधुरसाधुर्वेति संशयः २९ प्रातिपौरुषिकान्सर्वपुरुषसाधारणान् ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ हतेर्निघृतयानप्राये ३५ यात्वागत्वा ३६ निशम्य आलोच्य ३७ । ३८
 येतत्रासन्समानीतास्तेदृष्ट्वात्वामनागसम् ॥ अश्रुकंठारुदंतश्चसभायामासतेसदा २२ नचैनमभ्यनंदंस्तेराजानोब्राह्मणैःसह ॥ सर्वेदुर्योधनंतत्रनिंदन्तिस्म
 सभासदः २३ कुलीनस्यचयानिदावधोवाऽमित्रकर्शन ॥ महागुणोवधोराजत्रुनिंदाकुजीविका २४ तदैवानिहतोराजन्यदैवानिरपत्रपः ॥ निंदितश्चमहा
 राजपृथिव्यांसर्वराजभिः २५ ईषत्कार्योवधस्तस्यस्यचारित्र्यमीदृशम् ॥ प्रस्कंदेनप्रातिस्तब्धाश्छिन्नमूलइवद्रुमः २६ वध्यःसर्पइवानार्यःसर्वलोकस्यदुर्मतिः ॥
 जह्येनंत्वममित्रप्रमाराजन्विचिकित्सिथाः २७ सर्वथात्वक्षमंचैतद्रोचतेचममानघ ॥ यत्त्वंपितरिभीष्मेचप्रणिपातंसमाचरेः २८ अहंतुसर्वलोकस्यगत्वाछे
 त्स्यामिसंशयम् ॥ येषामस्तिद्विधाभावोराजन्दुर्योधनंप्राति २९ मध्येराज्ञामहंतत्रप्रातिपौरुषिकान्गुणान् ॥ तवसंकीर्तयिष्यामियेचतस्यव्यतिक्रमाः ३०
 ब्रुवतस्तत्रमेवाक्यंधर्मार्थसहितंहितम् ॥ निशम्यपार्थिवाःसर्वेनानाजनपदेश्वराः ३१ त्वयिसंप्रतिपत्स्यंतेधर्मात्मासत्यवागिति ॥ तस्मिंश्चाधिगमिष्यांति
 यथालोभादवर्तत ३२ गर्हायिष्यामिचैवैनंपौरजानपदेष्वपि ॥ वृद्धबालानुपादायचातुर्वर्ण्येसमागते ३३ शमंवैयाचमानस्त्वंनाधर्मतत्रलप्स्यसे ॥ कुरुन्वि
 गर्हायिष्यंतिघृतराष्ट्रंचपार्थिवाः ३४ तस्मिन्लोकपरित्यक्तेर्किंकार्यमवाशिष्यते ॥ हतेदुर्योधनेराजन्यदन्यक्रियतामिति ३५ यात्वाचाहंकुरुन्सर्वान्युष्म
 दर्थमहापयन् ॥ यतिष्येप्रशमंकर्तुंलक्षयिष्येचचेष्टितम् ३६ कौरवाणांप्रवृत्तिचगत्वायुद्धाधिकारिकाम् ॥ निशम्यविनिवर्तिष्येजयायतवभारत ३७ सर्वथा
 युद्धमेवाहमाशंसामिपरैःसह ॥ निमित्तानिहिसर्वाणितथाप्रादुर्भवन्तिमे ३८ मृगाःशकुन्ताश्चवदन्तिघोरंहस्त्यश्चमुख्येषुनिशामुखेषु ॥ घोरानिरूपानितथैव
 चाग्निर्वर्णान्वहन्पुष्यतिघोररूपान् ३९ मनुष्यलोकक्षयकृत्सुघोरोनोचेदनुप्राप्तइहांतकःस्यात् ॥ शस्त्राणियंत्रकवचारथांश्चनागान्हर्यांश्चप्रतिपादयित्वा ४०
 योधाश्चसर्वेकृतनिश्चयास्तेभवंतुहस्त्यश्चरथेषुयताः ॥ सांग्रामिकंतेयदुपार्जनीयंसर्वसमग्रंकुरुतत्ररेंद्र ४१ दुर्योधनोह्यलमद्यदातुंजीवस्तवैतन्नृपतेकथंचित् ॥
 यत्तेपुरस्तादभवत्समृद्धंयूतेहृत्पांडवमुख्यराज्यम् ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणिऋषिवाक्येऽत्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥
 ॥ भीमउवाच ॥ यथायथैवशांतिःस्यात्कुरुणामधुसूदन ॥ तथातथैवभाषेथामास्मयुद्धेनभीषयेः १ अमर्षीजातसंरंभःश्रेयोद्वेषीमहामनाः ॥ नोग्रंदुर्योध
 नोवाच्यःसांम्रैवैनंसमाचरेः २

१९ चेदिहांतकोऽनुप्राप्तो नो स्यात्तर्हि एतन्न स्यादिति शेषः यंत्रंगोलकोत्क्षेपणं कवचाकचानिवर्माणि सुपांसुलुगितिसूपोडादेशः नांतपाठेषुस्त्वमार्प प्रतिपादयित्वासज्जीकृत्य ४० । ४१ । ४२
 ॥ इतिउद्योगप० नीलकंठीयेभारतभावदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ यथेति शांतिबाधकंमयंतेषांमाकुर्वित्याह तथेति १ महामनाःस्तब्धः समाचरेः प्रागपिसमाहितवानसि २

१ निघृतीनिघृतराक् क्षेप्तानिदकः अनेयःशिक्षयितुमयोग्यः ४ । ५ अवाचीनोविपरीतः ६ । ७ । ८ । ९ । १० ज्ञातीन्सगोत्रान् सुहृदःमित्राणि बांधवान्श्यालश्चशुरादीन् ११ पर्यायकालेध
 र्मात्काले १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ कामानुबन्धबहुलंबाहुल्येनतस्यचित्तानुसारि १९ । २० अनयःकुलक्षयकृतोदोषः २१ । २२ प्रशंसतिशममेवेतिशेषः २३ ॥ इतिउद्योगप
 प्रकृत्यापापसत्त्वश्चतुल्यचेतास्तुदस्युभिः ॥ ऐश्वर्यमदमतश्चकृतवैरश्चपांडवैः ३ अदीर्घदर्शीनिघृतीक्षेप्ताकूरपराक्रमः ॥ दीर्घमन्युरनेयश्चपापात्मानिक
 तिप्रियः ४ त्रियेतापिनभज्येतनैवजह्यात्स्वकंमतम् ॥ तादृशेनशमःऋषणमन्येपरमदुष्करः ५ सुहृदामप्यवाचीनस्त्यक्तधर्माप्रियानृतः ॥ प्रतिहंत्येवसुहृदां
 वाचश्चैवमनांसिच ६ समन्युवशमापन्नःस्वभावंदुष्टमास्थितः ॥ स्वभावात्पापमभ्येतितृणैश्छिन्नइवोरगः ७ दुर्योधनोह्यत्सेनःसर्वथाविदितस्तव ॥ यच्छो
 लोयस्त्वभावश्चयद्वलोयत्पराक्रमः ८ पुराप्रसन्नाःकुरवःसहपुत्रास्तथावयम् ॥ इंद्रज्येष्ठाइवाभूममोदमानाःसर्वाधवाः ९ दुर्योधनस्यक्रोधेनभरतामधुसू
 दन ॥ वक्ष्यंतेशिशिरापायेवनानिविहताशनैः १० अष्टादशमेराजानःप्रख्यातामधुसूदन ॥ येसमुच्चिच्छिदुर्जतिन्सुहृदश्चसर्वाधवान् ११ असुराणांसमृ
 द्धानांज्वलतामिवतेजसा ॥ पर्यायकालेधर्मस्यप्राप्तेकलिरजायत १२ हैहयानांमुदावर्तोनीपानांजनमेजयः ॥ बहुलस्तालजंधानांऋमीणामुद्धतोवसुः १३
 अजबिंदुःसुवीराणांसुराष्ट्राणांरुषद्विकः ॥ अर्कजश्चबलीहानांचीनानांधौतमूलकः १४ हयग्रीवोविदेहानांवरयुश्चमहौजसाम् ॥ बाहुःसुंदरवंशानांदीप्ताक्षा
 णांपुरुरवाः १५ सहजश्चेदिमत्स्यानांप्रवीराणांवृषध्वजः ॥ धारणश्चंद्रवत्सानांमुकुटानांविगाहनः १६ शमश्चनंदिवेगानामित्येतेकुलपांसनाः ॥ युगांतैरु
 णसंभूताकुलेकुपुरुषाधमाः १७ अप्ययनःकुरुणांस्याद्युगांतिकालसंभृतः ॥ दुर्योधनःकुलांगारोजघन्यःपापपूरुषः १८ तस्मान्मृदुशनैर्ब्रूयाधर्मार्थसहितं
 हितम् ॥ कामानुबन्धबहुलंनोग्रमुग्रपराक्रम १९ अपिदुर्योधनंऋषणसंवेयमधश्चराः ॥ नीचैर्भूत्वाऽनुयास्यामोमास्मनोभरतानशन् २० अप्युदासीनवृत्तिः
 स्याद्यथानःकुरुभिःसह ॥ वासुदेवतथाकार्येनकुरुननयःरूपशेत् २१ वाच्यःपितामहोवृद्धोयेचऋषणसभासदः ॥ भ्रातृणामस्तुसौभ्रात्रंधार्तराष्ट्रःप्रशाम्यताम्
 २२ अहमेतद्ब्रवीम्येवंराजाचैवप्रशंसति ॥ अर्जुनो नैवयुद्धार्थीभूयसीहिदयार्जुने २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणिभीमवाक्येचतुःसप्त
 तितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वामहाबाहुःकेशवःप्रहसन्निव ॥ अभूतपूर्वभीमस्यमार्दवोपहितंवचः १ गिरेरिवल
 घुत्वंतच्छीतत्वमिवपावके ॥ मत्वारामानुजःशौरिःशार्ङ्गधन्वावृकोदरम् २ संतेजयंस्तदावाग्भिर्मातरिश्चैवपावकम् ॥ उवाचभीममासीनंरूपयाग्निपरिभुतम्
 ३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वमन्यदाभीमसेनयुद्धमेवप्रशंससि ॥ वधाभिर्नदिनःकूरानधार्तराष्ट्रान्मिमर्दिषुः ४ नचस्वपिपिजागर्षिन्युञ्जःशेषेपरंतप ॥ घोरा
 मशांतारुषतींसदावाचंप्रभाषसे ५ निःश्वसन्नश्रिवत्तेनसंतप्तःस्वेनमन्युना ॥ अप्रशांतमनाभीमसधूमइवपावकः ६

वैजिनीलकंठीयेभारतभावदीपेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ पतदिति १ । २ । ३ । ४ रुषतीरोषवती ५ अभिवत्अग्निनेव ६

७ आरुज्यमंका ८ अस्मिन्नेनेनवाहणसमूहेनक्षिपसिनयसिकालमितिशेषः ९ । १० । ११ शुक्रंतेजः निर्मुक्तोऽस्तंगतः ध्रुवनिश्चलं पुनःपर्यतिमेरुपुनःपुनःप्रदक्षिणीकरोति १२ नियमेनहं
 एकांतिनिःश्वसनशेषभारार्तइवदुर्बलः ॥ आपित्वाकोचिदुन्मत्तमन्यंतेतद्विदो जनाः ७ आरुज्यवृक्षात्रिमुलानगजःपरिरुजन्निव ॥ निघ्नन्पद्भिःक्षितिभीमनिघ्न
 न्परिधावसि ८ नास्मिन्नेनेनरमसेरहःक्षिपसिपांडव ॥ नान्यंनिशिदिवाचापिकदाचिदभिर्नंदसि ९ अकस्मात्स्मयमानश्चरहस्यास्सेरुदन्निव ॥ जान्वाभूर्धा
 नमाधायचिरमास्सेप्रमीलितः १० कुट्टिचपुनःकुर्वन्नोष्ठौचविदशन्निव ॥ अभीक्ष्णंदृश्यसेभीमसर्वतन्मन्युकारितम् ११ यथापुरस्तात्सवितादृश्यतेशुक्रमु
 च्चरन् ॥ यथाचपश्चात्रिमुक्तो ध्रुवंपर्येतिरश्मिवान् १२ तथासत्यं ब्रवीम्येतन्नास्ति तस्यव्यतिक्रमः ॥ हंताऽहंगदयाऽभ्येत्यदुर्योधनममर्षणम् १३ इतिस्मम
 ध्येभ्रातृणांसत्येनालभसेगदाम् ॥ तस्यतेप्रशमेदुद्धिर्धियतेऽद्यपरंतप १४ अहोयुद्धाभिकांक्षाणांयुद्धकालउपस्थिते ॥ चेतांसि विप्रतीपानियत्त्वाभीर्भीमविदति
 १५ अहोपार्थानिमित्तानि विपरितानि पश्यसि ॥ स्वप्नांते जागरांते च तस्मात्प्रशममिच्छसि १६ अहोनाशंससे किंचित्पुंस्त्वं क्लीबइवात्मनि ॥ कश्मलेनाभिप
 न्नोऽसितेन ते विकृतमनः १७ उद्वेपते ते हृदयं मनस्ते प्रतिसीदति ॥ ऊरुस्तंभगृहीतोऽसितस्मात्प्रशममिच्छसि १८ अनित्यं किल मर्त्यस्य पार्थ चित्तं चलाचलम् ॥
 वातवेगप्रचलिता अष्टीलाशाल्मलेरिव १९ तवैषा विकृता बुद्धिर्गवां वागिवमानुषी ॥ मनांसि पांडुपुत्राणां मज्जयत्युपुवानिव २० इदं मे महदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्प
 णम् ॥ यदीदृशं प्रभाषेथाभीमसेनासमं वचः २१ सहसास्वानिकर्माणिकुले जन्म च भारत ॥ उत्तिष्ठस्व विषादं मा कृथा वीरस्थिरो भव २२ न चैतदनु रूपं ते यतो ग्ला
 निररिंदम ॥ यदोजसानलभते क्षत्रियो न तदश्नुते २३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि भीमोत्तेजकश्रीकृष्णवाक्ये पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥
 ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथोक्तो वासुदेवेनानित्यमन्युरमर्षणः ॥ सदश्वत्समाधावद्भाषेत दनंतरम् १ ॥ भीमसेन उवाच ॥ अन्यथामां चिकी
 र्षतमन्यथामन्यसेऽच्युत ॥ प्रणीतभावमत्यर्थं युधिसत्यपराक्रमम् २ वेत्सि दाशार्हसत्यं मे दीर्घकालं सहोषितः ॥ उत वामां न जानासि प्लवन्नहदइवाप्लवे ३ तस्मा
 दनभिरूपाभिर्वाग्भिर्मांस्त्वसमर्छसि ॥ कथं हि भीमसेनं मां जानन्कश्चनमाधव ४ ब्रूयादप्रतिरूपाण्यथामां वक्तुमर्हसि ॥ तस्मादिदं प्रवक्ष्यामि वचनं वृष्णिनंदन ५
 आत्मनः पौरुषं चैव बलं च न समंपरैः ॥ सर्वथानार्यकर्मैतत्प्रशंसा स्वयमात्मनः ६ अतिवादापविद्धस्तु वक्ष्यामि बलमात्मनः ॥ पश्य मे रोदसी कृष्ण ययोरासन्निमाः
 प्रजाः ७ अचले चाप्रतिष्ठे चाप्यनंतं सर्वमातरौ ॥ यदि मे सहसा कुद्वेसमेयातां शिले इव ८ अहमेते निगृह्णीयां बाहुभ्यां सचराचरे ॥ पश्यैतदंतरं बाह्वोर्महापरिधयोरिव ९

ताजस्मीतिशेषः १३ । १४ । १५ निमित्तानि महिषारोहणवामनेत्रस्फुरणादीनि स्वप्नांते स्वप्ने जागरांते जागरे १६ । १७ । १८ अष्टीलाफलांतर्ग्रथिः साचशाल्मलेकेवलंतूलमयीभवति १९ । २०
 २१ । २२ । २३ इति उद्योगपर्वणी ० भा० भावदीपे पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ तथोक्त इति समाधावत् तीव्रवेगं यथा स्यात्तथा १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ रोदसीद्यावामूमी ७ । ८ । ९

१० । ११ । १२ । १३ संभाषे संकीर्णे १४ वैशसे विशसनवति १५ । १६ । १७ । १८ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे पट्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ भावमिति विवक्षया
 त्वयास्वरूपं वक्तव्यमितीच्छया प्रागेव तस्य ज्ञातत्वात् १ वेदवेत्ति २ । ३ । ४ कुतस्तर्हि मां निन्दितवानसीत्याशंक्याह जिज्ञासंत इति देवमानुषयोर्धर्मस्य पर्यायमिति संबंधः । देवधर्मस्य मा
 विनः पुण्यपापफलस्य पर्यायं पर्यंतं देवज्ञादेः सकाशाज् जिज्ञासंतो ज्ञातुमिच्छंतोऽपि नाध्यवस्यंति न निश्चिन्वन्ति । कदाचिद्देवज्ञाद्युक्तावपि विस्वादर्शनात् । तथामानुषधर्मस्य पुरुषकारस्य
 पर्यायं बलावलनिर्णयं इति पूर्ववत् । शूरस्यापि कदाचित् क्लीबवदष्टोरिति भावः ५ स एव धर्म एव संदिग्धं संदिग्धफलं ६ परिदृष्टानि कर्तव्यत्वेन निश्चितानि कार्याणि ७ सुनीतं सम्यगनुष्ठितम्
 य एतत्प्राप्य मुच्येत न तं पश्यामि पुरुषम् ॥ हिमवांश्च समुद्रश्च वज्रीवा बलमिच्छयम् १० मयाऽभिपन्नं त्रायेर नवलमास्थाय न त्रयः ॥ युद्धार्हं क्षत्रियान्सर्वान् पां
 ङ्वेष्यात्तायिनः ११ अधः पादतले नैतानधिष्ठास्यामि भूतले ॥ न हि त्वं नाभिजानासि मम विक्रममच्युत १२ यथामया विनिर्जित्य राजानो वशागाः कृताः ॥
 अथ चेन्मां न जानासि सूर्यस्येवोद्यतः प्रभाम् १३ विगाढे युधिसंवाधे त्वस्य मे मां जनार्दन ॥ परुषैराक्षिपसि किं व्रणं पूतिमिवोन्नयन् १४ यथामतिब्रवीम्येतद्विद्वि
 मामधिकंततः ॥ द्रष्टाऽसि युधिसंवाधे प्रवृत्ते वैशसेऽहनि १५ मया प्रणुन्नान्मातंगान् त्रयिभ्यः सादिनस्तथा ॥ तथानरानभिकुद्धं निघ्नंतं क्षत्रियर्षभान् १६ द्रष्टामां
 त्वंच लोकश्च विकर्षतं वरान्वरान् ॥ न मे सीदंति मज्जानो न ममोद्वेपते मनः १७ सर्वलोकादभिकुद्धान्नभयं विद्यते मम ॥ किंतु सौहृदमेवैतत्कृपयामधुमूदन ॥ स
 र्वींस्ति तिस्रसं क्लेशान्मास्मनो भरतानशन् १८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि भीमसेनवाक्ये पट्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥
 ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भावं जिज्ञासमानोऽहं प्रणयादिदमब्रुवम् ॥ न चाक्षेपा न्नपांडित्यान्नक्रोधान्नविवक्षया १ वेदाहंतवमाहात्म्यमुत्तेवेदयद्वलम् ॥ उत ते वेदक
 र्माणिनत्वां परिभवाम्यहम् २ यथाचात्मनिकल्याणं संभावयसि पांडव ॥ सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि संभावयाम्यहम् ३ यादृशेचकुले जन्म सर्वराजाभिपूजिते ॥
 बंधुभिश्च सुहृद्भिश्च भीमत्वमसितादृशः ४ जिज्ञासंतो हि धर्मस्य संदिग्धस्य वृकोदर ॥ पर्यायनाध्यवस्यंति देवमानुषयो र्जनाः ५ स एव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसि
 द्विषु ॥ विनाशेऽपि स एवास्य संदिग्धं कर्म पौरुषम् ६ अन्यथा परिदृष्टानि कविभिर्दोषदर्शिभिः ॥ अन्यथा परिवर्तते वेगा इव न भस्वतः ७ सुमंत्रितं सुनीतं च न्या
 यतश्चोपपादितम् ॥ कृतं मानुष्यकं कर्म देवेनापि विरुद्धयते ८ दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते ॥ शीतमुष्णं तथा वर्षं शुष्पिपासे च भारत ९ यदन्यदिष्टमाव
 स्य पुरुषस्य स्वयंकृतम् ॥ तस्मादनुपरोधश्च विद्यते तत्र लक्षणम् १०

विरुध्यते निष्फलं क्रियते ८ अकृतं भोगायानारब्धं कर्म पुण्यादिकमागा भिदुःखं देवज्ञादिभिरुपादिष्टतयानिश्चितसद्भावं पौरुषेण विहन्यते । तेन काम्यकर्मणामपि फलवत्त्वमस्त्येवेति सिद्धं । यद्वा अ
 कृतं कालस्वभावजं कर्म अनुभूयमानं शीतोष्णादितत्पौरुषेण प्रावरणादिसंपादनेन निवार्यत इत्यर्थः ९ यदन्यदिति दिष्टः फलभोगाय आज्ञप्तः भावः सत्तायस्य तत्तदिष्टभावं प्रारब्धकर्मपंचम्यर्थेऽपी
 प्रारब्धादन्यदित्यर्थः । पुरुषस्य पुरुषेण संचितं यत्स्वयंकृतं कर्म तस्मादनुपरोधो जन्मांतरे निरोधो नास्ति । तत्र ज्ञानेन प्रायश्चित्तेन वा संचितपापानां नाशो लक्षणं ज्ञापकं श्रुतिस्मृतिजातं विद्यते । 'क्षी
 ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे । धर्मेण पापमपनुदाति । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि मम सात्कुरुते तथा' इति । भावः प्रारब्धकर्म । यद्वा अकृतात्तदेवात्शीतादेरन्यत्स्वयंकृतं देवं देहातः क-

रणसंतापहेतुः । तस्मादपि उपरोधोऽत्रैवनास्ति यतस्तत्रापिलक्षणं चिकित्साविवेकहेतुः शास्त्रं प्रवर्तते । सर्वेष्वपि पौरुषं कर्तव्यमिति भावः १० एतदेवाहलोकस्येति कर्मणोऽन्यत्र पुरुषां विना
अन्यतएकस्माद्देवादेववृत्तिर्जीविकानास्ति । एवं बुद्धिः ईदृक् ज्ञानवान् स न प्रवर्तते तपुरुषकारं कुर्यात् । तथा सति उभयान्वये देवपौरुषयोः संबंधे फलं भवति नान्यतरत इत्यर्थः ११ यइति यथा
कर्षकः कर्मकृत्वा देवानुकूल्यात्फलं लब्ध्वाऽपि न हृष्यति अनाकास्मिकत्वात्फलस्य । देवप्रातिकूल्यादलब्ध्वाऽपि न व्यथते अनुचितस्याकरणात् । तद्वदत्रापि ज्ञेयमित्याशयः १२ तं प्र
कृत्येयोजयति तत्रेति अनुमात्रावधारणं निश्चय इत्यर्थः 'मात्रं कात्स्न्येऽवधारणे' इति कोशः लिङ्गव्यत्ययार्थः १३ प्रहीणरश्मिः निष्प्रमः (भावः प्रारब्धकर्म) अच्छेत् प्राप्नुयात् १४ । १५
१६ ते कुरव इति संबंधः १७ अस्मिन्निति रथोपमो भीमः अश्वोपमोऽर्जुनः १८ अहमिति युद्धकामोऽप्यहं अर्जुनप्रीत्यै सारथ्यं करिष्यामीत्यर्थः १९ । २० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये

लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पांडवान्यत्र कर्मणः ॥ एवं बुद्धिः प्रवर्तते तत्फलं स्यादुभयान्वये ११ य एवं कृतं बुद्धिः सकर्मस्वेव प्रवर्तते ॥ नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षम
श्रुते १२ तत्रेयमनुमात्रमेभीमसेन विवक्षिता ॥ नैकांता सिद्धिर्कृतव्याश्रुमिः सहसंयुगे १३ नातिप्रहीणरश्मिः स्यात्तथाभावविपर्यये ॥ विषादमच्छेद्गला
निवाऽप्येतमर्थं ब्रवीमि ते १४ श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पांडव ॥ यतिष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थं महापयम् १५ शमं चेत्ते करिष्यंति ततोऽनंतं यशो मम ॥ भव
तां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत मम् १६ ते चेदाभिनिवेक्ष्यंते नाभ्युपैष्यंति मे वचः ॥ कुरवो युद्धमेवात्र घोरं कर्म भविष्यति १७ अस्मिन् युद्धे भीमसेन त्वयि भारः स
माहितः ॥ धूर्जुनेन धार्या स्याद्बोद्धव्य इतरो जनः १८ अहं हियं तावीभत्सोर्भविता संयुगे सति ॥ धनं जयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये १९ तस्मादाशंकमानो
ऽहं वृकोदरमर्तितव ॥ गदतः क्लीबया वाचा ते जस्ते समर्थादिपम् २० ॥ इति श्रीमहाभा० उ० प० भगवद्गीतान प० कृष्णवाक्ये सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥
॥ अर्जुन उवाच ॥ उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं जनार्दन ॥ तव वाक्यं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप १ नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ॥ लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दै
न्याद्वासमुपास्थितात् २ अफलं मन्यसे वापि पुरुषस्य पराक्रमम् ॥ न चांतरेण कर्माणि पौरुषेण बलोदयः ३ तदिदं भाषितं वाक्यं तथा च न तथैव तत् ॥ न चैत
देवं द्रष्टव्यमसाध्यमपि किंचन ४ किंचैतन्मन्यसे कृच्छ्रमस्माकमवसादकम् ॥ कुर्वंति तेषां कर्माणि येषां नास्ति फलोदयः ५

भारतभावदीपे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ ७७ ॥ उक्तमिति १ दैन्याद्वा अस्मदीयात् २ पराक्रमं सर्वेषां रक्षणे यत्नं कर्माणि जीवनबीजानि प्राक्तनानि तदभावात् दलद्वयाहि
तार्थकृतोऽपियत्नो निष्फल इति मत्वा शममेवेच्छसीत्यर्थः ३ मंत्रकारणमाह तादिमिति न हि युद्धं न कामये इति यत्त्वया भाषितं तथा च न तथापि च न शब्दोऽप्यर्थे यद्यपि ममैतदनिष्टं तथापि
त्वया यद्भाषितं तत्तथैव भविष्यतीत्यर्थः । परंतु शमोऽपि तव नासाध्योऽस्तीत्याह न च इति ४ एतत्कृच्छ्रं युद्धं संकटं मन्यसे ऽगीकरोषि अस्माकं कुरुपांडवानां शमां संभवाद्युद्धमिच्छसीत्याह कुर्वं
तीति येषां पुंसां फलोदयो नास्ति तेषां कर्माणि क्रियमाणान्यपि सामादीनि कुर्वंति कृष्णंति हिंसंति कृहिंसायामित्यस्य स्वादिगणस्य स्वरूपं तनादित्वमस्यार्थं लेखकप्रमादजं वा । चतुर्थोपाय
साध्येतुरिषोसां त्वमपि क्रियेत्यभियुक्तो कर्त्तव्योऽस्तीत्याह न च इति ५

एवं जानन्नपि सामैव चेन्मन्यसे तत्राह संपाद्येति यत्कर्म सम्यक् संपाद्यमानं भवेत्तत्फलं स्यादिति संबंधः । प्रभो इत्यनेन असाध्यसाधनसामर्थ्यमस्य दर्शयति फलितमाह सइति ६ । ७ नि
रामयं कुशलं ८ कार्यतां औचित्यं कार्यकर्म ९ । १० शर्मेति कृष्णात्स्वस्य व्यवहारतो भेदान्मतभेदमुक्तात्त्वमाह विचार्यमाण इति गुरुः उपदेष्टा । 'प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्च तुरुत श्रोत्र
स्य श्रोत्रं मनसो येमनो विदुस्ते निचिकुर्बन्ना पुराणमर्थ' इति श्रुतेरस्मन्मनसोपि मनस्त्वमतस्तवयः कामः स एवास्मात्कामस्य प्रवर्तक इति भावः । वस्तुतस्तु तवैव कामो युक्त इत्याह न स इत्यादिना
११ धर्मिष्ठं युद्धादिकं १२ हताश्रीः १३ समाहूतोऽयुतार्थः १४ निर्गतः निश्चयेन प्राप्तः कथंचकथमपि मुख्याफलवती मृदुना साम्रा इतरेण युद्धेन १५ । १६ । १७ नाम निश्चितं संपादये
संपाद्यमानं सम्यक् स्यात्कर्मसफलं प्रभो ॥ स तथा कृष्णवर्तस्वयथा शर्म भवेत्परैः ६ पांडवानां कुरूणां च भवान्नः प्रथमः सुहृत् ॥ सुराणामसुराणां च यथा वीरप्रजा
पतिः ७ कुरूणां पांडवानां च प्रतिपत्स्वनिरामयम् ॥ अस्मद्विमतमनुष्ठानं मन्येत वनदुष्करम् ८ एवं च कार्यतामेति कार्यं तव जनार्दन ॥ गमनादेव मेव त्वं करिष्य
सि जनार्दन ९ चिकीर्षितमथान्यत्तेन स्मिन्वीरदुरात्मनि ॥ भविष्यति च तत्सर्वं यथा तव चिकीर्षितम् १० शर्मतैः सहवानोऽस्तु तव वायच्चिकीर्षितम् ॥ विचार्य
माणो यः कामस्तव कृष्णस नो गुरुः ॥ न स नार्हति दुष्टात्मा वधं स सुतवांधवः ११ येन धर्मसुते दृष्टान सा श्रीरुपमर्षिता ॥ यच्चाप्यपश्यतो पायं धर्मिष्ठं मधुमूदन ॥
१२ उपायेन नृशंसेन हतादुर्युतदेविना ॥ कथं हि पुरुषो जातः क्षत्रियेषु धनुर्धरः १३ समाहूतो निवर्तते प्राणव्यागेऽप्युपास्थिते ॥ अधर्मेण जितान्दृष्ट्वा वने प्रव्रजि
तांस्तथा १४ वध्यतां मम वाष्णेय निर्गतोऽसौ सुयोधनः ॥ न चैतदुद्धृतं कृष्णमित्रार्थं यच्चिकीर्षसि ॥ क्रिया कथंच मुख्यास्यान्मृदुना चेतरेण वा १५ अथ वामन्य
से ज्यायान्वधस्तेषामनंतरम् ॥ तदेवाक्रियतामाशु न विचार्य मतस्त्वया १६ जानासि हियथेतेन द्रौपदीपापबुद्धिना ॥ परिक्रिष्टा स भामध्ये तच्च तस्योपमर्षितम्
१७ स नाम सम्यग्वर्तते पांडवेऽपि तिमाधव ॥ न मे संजायते बुद्धिर्वीजमुत्तमिवोपरि १८ तस्माद्यन्मन्यसे युक्तं पांडवानां हितं च यत् ॥ तथाऽऽशुकुरुवाष्णेय यन्नः
कार्यमनंतरम् १९ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतान पर्वणि अर्जुनवाक्येऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथाव
दसि पांडव ॥ पांडवानां कुरूणां च प्रतिपत्स्येनिरामयम् १ सर्वं त्विदं ममायतं वीभत्सो कर्मणोर्द्वयोः ॥ क्षेत्रं हि रसवच्छुद्धं कर्मणैवोपपादितम् २ ऋते वर्षा न्नकोंते
यजातु निवर्तयेत्फलम् ॥ तत्र वै पौरुषं ब्रूयुरासेकं यत्र कारितम् ३ तत्र चापि ध्रुवं पश्येच्छोषणं देवकारितम् ॥ तदिदं निश्चितं बुद्ध्या पूर्वैरपि महात्मभिः ४ दैवे च
मानुषे चैव संयुक्तं लोककारणम् ॥ अहं हितं करिष्यामि परं पुरुषकारतः ५ दैवं तु न मया शक्यं कर्म कर्तुं कथंचन ॥ सहिधर्मं च लोकं च त्यक्त्वा चरति दुर्मतिः ६

पुसम्यग्वर्ततेति बुद्धिर्मेन संजायते नोत्पद्यते १८ । १९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७८ ॥ एवमिति १ द्वयोः कर्मणोः
शमयुद्धयोर्मध्ये इदं अनामयं सर्वकृत्स्नं मम दूतस्यायतं अधीनं तथापि देवानुकूल्यमत्रापि क्षितमित्याह क्षेत्रमिति कर्मणा कर्षणेन वाप्यादिजलदानेन च शुद्धं मूदोषहीनं रसवदार्यं च उपपादितं कृतं तत्
कदाचिद्वर्षा विनाऽपि फलप्रदं भवेत् २ अत्र केवलं पौरुषस्यैव श्रैष्ठ्यं दृष्टमित्याह तत्रोति ३ एतदपि देवाधीनमेवेत्याह तत्र चापीति शोषणं वाप्यादेः सर्वथा दृष्ट्यभावे यथान फलनिष्पत्तिस्तद्वद्वै
वाभावेपीत्यर्थः ४ संयुक्तं आहितं लोककारणं लोकहितसाधनं ५ दैवं कर्म प्राक्तनं कर्म कर्तुं अन्यथा कर्तुं ६

७ पुरुषकाराच्छमोऽप्यत्रदुःसंपादइत्याह सहीते त्यागेनदानेन ८ सानुबंधःसपरिवारः नचेति एकोराज्यंत्यक्तुनेच्छतिपरोदातुनेच्छतीत्यर्थः ९ शासनंपंचग्रामान्देहीतितनवकव्यः
देन्यद्योतकत्वादितिभावः अफलत्वाच्चनैवसवाच्यइत्याह उक्तमिति प्रयोजनंशमम् १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ अभिशंकसेमांशममनिच्छंतमिवमन्यसे १६ दिव्यंविधानंभूमा
रापहारार्थस्वर्गादेवानामवतरणम् १७ आशंसेसंभावयामि १८ कथमिति भीष्मेणएतच्छर्मयाच्यमानोऽपिसःहितंकथंनोक्तःअपितुल्यकउपदिष्टएवदुयोधनस्तथापिनगृहीतवानितिभावः

नहिसंतप्यतेतेनतथारूपेणकर्मणा ॥ तथापिबुद्धिपापिष्ठावर्धयंत्यस्यमंत्रिणः ७ शकुनिःसूतपुत्रश्चभ्रातादुःशासनस्तथा ॥ सहित्यागेनराज्यस्यनशमंसमुपै
ष्यति ८ अंतरेणवधंपार्थसानुबंधःसुयोधनः ॥ नचापिप्राणिपातेनत्यक्तुमिच्छतिधर्मराह ॥ याच्यमानश्चराज्यंसनप्रदास्यतिदुर्मतिः ९ नतुमन्येसतद्वा
च्योयद्युधिष्ठिरशासनम् ॥ उक्तंप्रयोजनंयत्तुधर्मराजेनभारत १० तथापापस्तुतत्सर्वंनकरिष्यतिकौरवः ॥ तस्मिन्श्चाक्रियमाणेऽसौलोकेवध्योभविष्यति ११
ममचापिसवध्योहिजगतश्चापिभारत ॥ येनकौमारकेयूयंसर्वेविप्रकृताःसदा १२ विप्रलुप्तंचवोराज्यंनृशंसेनदुरात्मना ॥ नचोपशा यतेपापःश्रियंदृष्ट्वायुधि
ष्ठिरे १३ असकृच्चाप्यहंतेनत्वत्कृतेपार्थभेदितः ॥ नमयातद्गृहीतंचपापंतस्यचिकीर्षितम् १४ जानासिहिमहाबाहोत्वमप्यस्यपरमंमतम् ॥ प्रियंचिकीर्षमा
णंचधर्मराजस्यमामपि १५ संजानंस्तस्यचात्मानंममचैवपरमंमतम् ॥ अजानन्निवमांस्मादर्जुनाद्याभिशंकसे १६ यच्चापिपरमंदिव्यंतच्चाप्यनुगतंत्वया ॥
विधानंविहितंपार्थकथंशर्मभवेत्परैः १७ यत्तुवाचामयाशक्यंकर्मणावापिपांडव ॥ करिष्येतदहंपार्थनत्वाशंसेशमंपरैः १८ कथंगोहरणेतुक्तोनेतच्छर्मंतथाहि
तम् ॥ याच्यमानोहिभीष्मेणसंवत्सरगतेध्वनि १९ तदैवतेपराभूतायदासंकलिपतास्त्वया ॥ लवशःक्षणशश्चापिनचतुष्टयःसुयोधनः २० सर्वथातुमयाकार्यं
धर्मराजस्यशासनम् ॥ विभाव्यंतस्यभूयश्चकर्मपापंदुरात्मनः २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिश्रीकृष्णवाक्येऊनाशीतितमोऽध्यायः
॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ नकुलउवाच ॥ उक्तंवदुविधंवाक्यंधर्मराजेनमाधव ॥ धर्मज्ञेनवदान्येनश्रुतंचैवहितत्त्वया १ मतमाज्ञायराज्ञश्चभीमसेनेनमाध
व ॥ संशमोबाहुवीर्यंचरुयापितंमाधवात्मनः २ तथैवफाल्गुनेनापियदुक्तंतत्त्वयाश्रुतम् ॥ आत्मनश्चमत्तंवरिकथितंभवतासकृत् ३ सर्वमेतदतिक्रम्यश्रु
त्वापरमंतंभवान् ॥ यत्प्राप्तकालंमन्येथास्तत्कुर्याःपुरुषोत्तम ४ तस्मिन्स्तस्मिन्निमित्तेहिमतंभवतिकेशव ॥ प्राप्तकालंमनुष्येणक्षमंकार्यमरिंदम ५

संवत्सरगतेगतसंवत्सरे १९ संकलिपताः वध्यत्वेननिश्चिताः लवशःक्षणशः लवशः क्षणःस्वीकारः राज्यलेशस्यस्वीकारेऽपिनसंतुष्टइत्यर्थः क्रमेणषष्ठ्यर्थेसप्तम्यर्थेचशस्प्रत्ययः २०
विभाव्यंविचारणीयम् २१ ॥ इतिउद्योगप० नीलकंठीयेभारतभावदीपे ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ उक्तमिति १ राज्ञोमतंआज्ञाय संशमःसम्यक्शमः रुपा
पितः हेमाधवमधुदेशज आत्मनःमतंआज्ञायबाहुवीर्यंरुयापितं हेमाधवलक्ष्मणपिते २ । ३ । ४ तस्मिन्निति निमित्तभेदान्मतभेदोभवति कुलधुर्यस्ययुधिष्ठिरस्यमतं कुलोच्छेदोभाभूदिति
केशाकर्षणक्रिष्टायाःप्रापद्यामतंशत्रवोनिर्मूलंउन्मूलनीयाइति तत्रकालानुरूपंयत्क्षमंयोग्यंतत्त्वयाकार्यमित्यर्थः ५

अनित्यानाशवतीमतिर्येषांते ६ नकेवलंव्याकिभेदान्मतभेदः किंतुव्यक्त्यैक्येऽपिअवस्थाभेदान्मतभेदोभवतीत्याह अन्ययेत्यादिना अदृश्येष्विति अज्ञातवासकालेकथमनावृताश्चरिष्याम
इत्येवमनोरथआसीत् दृश्येषुइदानींमन्येषुअस्मासु कदाराज्यंप्राप्त्यामइत्यस्तीतिभावः ७ प्रणयआदरः ८ नव्ययेतदुद्धवेत् ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ अर्थ
अन्यथाचितितोह्यर्थःपुनर्भवतिसोऽन्यथा ॥ अनित्यमतयोलोकेनराःपुरुषसत्तम ६ अन्यथाबुद्धयोह्यासन्नस्मासुवनवासिषु ॥ अदृश्येष्वन्यथाकृष्णदृश्ये
षुपुनरन्यथा ७ अस्माकमपिवाष्णेयवनेविचरतांतदा ॥ नतथाप्रणयोराज्येयथासंप्रतिवर्तते ८ निवृत्तवनवासान्नःश्रुत्वावीरसमागताः ॥ अक्षौहिण्योहिस
सेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ९ इमान्हिपुरुषव्याघ्रानचित्यबलपौरुषान् ॥ आतशस्त्रानरणेदृष्ट्वानव्यथेदिहकःपुमान् १० सभवान्कुरुमध्येतंसांत्वपूर्वभयोत्त
रम् ॥ ब्रूयाद्वाक्यंयथामंदोनव्यथेतसुयोधनः ११ युधिष्ठिरंभीमसेनंवीभत्सुंचापराजितम् ॥ सहदेवंचमांचैवत्वांचरामंचकेशव १२ सात्यकिंचमहावीर्यंवि
राटंचसहात्मजम् ॥ द्रुपदंचसहामात्यंचष्टष्टयुगंचमाधव १३ काशिराजंचविक्रांतंचष्टकेतुंचचेदिपम् ॥ मांसशोणितभृन्मर्त्यःप्रतियुध्येतक्षीयुधि १४ सभवान्
गमनादेवसाधयिष्यत्यमंशयम् ॥ इष्टमर्थमहाबाहोधर्मराजस्यकेवलम् १५ विदुरश्चैवभीष्मश्चद्रोणश्चसहबाह्लिकः ॥ श्रेयःसमर्थाविज्ञातुमुच्यमानास्त्वया
ऽनघ १६ तेचैनमनुनेष्यंतिष्टतरांजनाधिपम् ॥ तंचपापसमाचारंसहामात्यंसुयोधनम् १७ श्रोताचार्यस्यविदुरस्त्वंचवक्ताजनार्दन ॥ कमिवाथंनिवर्तं
तंस्थापयेतांनवर्त्मनि १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिनकुलवाक्येअशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ सहदेवउवाच ॥ यदेतत्कथितंरा
ज्ञाधर्मेषसनातनः ॥ यथाचयुद्धमेवस्यात्तथाकार्यमरिंदम १ यदिप्रशममिच्छेयुःकुरवःपांडवैःसह ॥ तथापियुद्धंदाशार्हयोजयेथाःसहैवतैः २ कथंनुदृष्ट्वा
पांचालींतथाकृष्णसमागताम् ॥ अवधेनप्रशाम्येतममन्युःसुयोधने ३ यदिभीमार्जुनौकृष्णधर्मराजश्चधार्मिकः ॥ धर्ममुत्सृज्यतेनाहंयोद्धुमिच्छासिसंयु
गे ४ ॥ सात्यकिरुवाच ॥ सत्यमाहमहाबाहोसहदेवोमहामतिः ॥ दुर्योधनवधेशांतिस्तस्यकोपस्यमेभवेत् ५ नजानासियथादृष्ट्वाचीराजिनधरान्वने ॥ त
वापिमन्युरुहूतोदुःखितान्प्रेक्ष्यपांडवान् ६ तस्मान्माद्रीसुतःशूरोयदाहरणकर्कशः ॥ वचनंसर्वयोधानांतन्मतंपुरुषोत्तम ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवं
वदतिवाक्यंतुयुयुधानेमहामतौ ॥ सुभीमःसिंहनादोऽभूद्योधानांतत्रसर्वशः ८ सर्वेहिसर्वशोवीरास्तद्वचःप्रत्यपूजन् ॥ साधुसाध्वितिशैनेयंहर्षयंतोयुयुत्स
वः ९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणि सहदेवसात्यकिवाक्येएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥
॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वाधर्मार्थसहितंहितम् ॥ कृष्णादाशार्हमासीनमब्रवीच्छोककिंशिता १

प्रयोजनं निवर्ततंभ्रश्यंतम् १८ ॥ इतिउद्योगप० नीलकंठीयेभारतभावदीपे अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ यदेतदिति १ । २ । ३ यदियद्यपिभीमादयोधार्मिकाःस्युः तथापिअहंधर्ममुत्सृ
ज्यतेनसहयोद्धुमिच्छामि ४ महाबाहोहेकृष्ण ५ । ६ । ७ । ८ । ९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ राज्ञास्त्विति १

स्वसितायतमूर्धजा अतिकृष्णादीर्घाश्चकेशायास्याः २ । ३ । ४ भ्रंशमप्रधानं ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० प्रतिसमासितुं प्रतिपक्षतयास्थातुं ११ कश्चनअर्थःशमोपायःशक्यःकर्तुमितिशेषः

सुताद्रुपदराजस्यस्वसितायतमूर्धजा ॥ संपूज्यसहदेवंचसात्यकिंचमहारथम् २ भीमसेनंचसंशान्तं दृष्ट्वापरमदुर्मनाः ॥ अश्रुपूर्णक्षणावाक्यमुवाचेदंमनस्विनी
३ विदितंतेमहाबाहोधर्मज्ञमधुसूदन ॥ यथानिकृतिमास्थायभ्रंशिताः पांडवाः सुखात् ४ धृतराष्ट्रस्यपुत्रेणसामात्येनजनार्दन ॥ यथाचसंजयोराज्ञामंत्ररहसि
श्रावितः ५ युधिष्ठिरस्यदाशार्हतच्चापिविदितंतव ॥ यथोक्तःसंजयश्चैवतच्चसर्वश्रुतंत्वया ६ पंचनस्तातदीयंतांग्रामादितिमहाद्युते ॥ अविस्थलं तृकस्थलं मा
कंदीवारणावतम् ७ अवसानंमहाबाहो कंचिदेकंचपंचमम् ॥ इतिदुर्योधनोवाच्यःसुहृदश्चास्यकेशव ८ नचापिह्यकरोद्वाक्यंश्रुत्वाकृष्णसुयोधनः ॥ युधिष्ठि
रस्यदाशार्हश्रीमतःसंधिमिच्छतः ९ अप्रदानेनराज्यस्ययदिकृष्णसुयोधनः ॥ संधिमिच्छेन्नकर्तव्यंतत्रगत्वाकथंचन १० शक्यंतिहिमहाबाहोपांडवाःसृजयैः
सह ॥ धार्तराष्ट्रबलंधोरंकुदं प्रतिसमासितुम् ११ नहिसाम्प्रानदानेनशक्योऽर्थस्तेषुकश्चन ॥ तस्मात्तेषुनकर्तव्याकृपातेमधुसूदन १२ साम्प्रदानेनवाकृष्ण
येनशाम्यंतिशत्रवः ॥ योक्तव्यस्तेषुदंडःस्याज्जीवितंपरिरक्षता १३ तस्मात्तेषुमहादंडःक्षेप्तव्यःक्षिप्रमच्युत ॥ त्वयाचैवमहाबाहोपांडवैःसहसृजयैः १४ एत
त्समर्थपार्थानांतवचैवयशस्करम् ॥ क्रियमाणंभवेत्कृष्णक्षत्रस्यचसुखावहम् १५ क्षत्रियेणहिहंतव्यःक्षत्रियोलोभमास्थितः ॥ अक्षत्रियोवादाशार्हस्वधर्ममनु
तिष्ठता १६ अन्यत्रब्राह्मणात्तातसर्वपापेष्ववस्थितात् ॥ गुरुर्हिसर्ववर्णानांब्राह्मणःप्रसृताग्रभुक् १७ यथाऽवध्यवध्यमानेभवेदोषोजनार्दन ॥ सवध्यस्यावधे
दृष्टइतिधर्मविदोविदुः १८ यथात्वांनस्पृशेदेषदोषःकृष्णतथाकुरु ॥ पांडवैःसहदाशार्हैःसृजयैश्चसैनिकैः १९ पुनरुक्तंचवक्ष्यामिविश्रंभेणजनार्दन ॥ कातु
सीयंतिनीमाहकृष्णव्यामस्तिकेशव २० सुताद्रुपदराजस्यवेदिमध्यात्समुत्थिता ॥ धृष्टद्युम्नस्यभगिनीतवकृष्णप्रियासखी २१ आजमिदकुलप्राप्तास्तुषापां
डोर्भहात्मनः ॥ महिषीपांडुपुत्राणांपंचैद्रसमवर्चसाम् २२ सुतामेपंचभिर्वीरैःपंचजातामहारथाः ॥ अभिमन्युर्यथाकृष्णतथातेतवधर्मतः २३ साऽहंकेशग्रहं
प्राप्तापरिक्रिष्टासभागता ॥ पश्यतांपांडुपुत्राणांत्वयिजीवतिकेशव २४ जीवत्सुपांडुपुत्रेषुपंचालेष्वथवृष्णिषु ॥ दासीभूताऽस्मिपापानांसभामध्येव्यवस्थिता
२५ निरमर्षेष्वचेष्टेषुप्रेक्षमाणेषुपांडुषु ॥ पाहिमामितिगोविंदमनसाचितितोऽसिमे २६ यत्रमांभगवान्राजाश्वशुरोवाक्यमब्रवीत् ॥ वरं वृणीष्वपांचालिवरा
र्हाऽसिमतामम २७ अदासाःपांडवाःसंतुसरथाःसायुधाइति ॥ मयोक्तेयत्रनिर्मुक्तावनवासायकेशव २८ एवंविधानांदुःखानामभिज्ञोऽसिजनार्दन ॥ प्रायस्व
पुंडरीकाक्षसमर्तृज्ञातिबांधवान् २९ नन्वहंकृष्णभीष्मस्यधृतराष्ट्रस्यचोभयोः ॥ स्नुषाभवामिधर्मेणसाहंदासीकृताबलात् ३०

१२ । १२ । १३ समर्थयुक्तं १५ । १५ प्रसृतं प्रदत्तं चतुर्दशं चतस्य भोक्ता प्रसृताग्रभुक् पूज्य इत्यर्थः १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०

३१ । ३२ मृदुसंहारंवेणीरूपेणसमाहृतमपिमृदुं वृजिनाग्रंकुटिलाग्रंकेशवत्सुक्ष्माग्रंवा । 'वृजिनःकुटिलेऽन्यवत्'इतिविश्वः सुदर्शनंरमणीयं ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९
४० हेमीमशत्रुभयंकरकृष्ण योऽयंभवान् ४१ । ४२ अत्युष्णंवह्नि ४३ । ४४ रीत्यतिरोदिष्यंति ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभार
विकपार्थस्यधनुष्मतांभीमसेनस्यधिग्वलम् ॥ यत्रदुर्योधनःकृष्णमुहूर्तमपिजीवति ३१ यदितेऽहमनुग्राह्यायदितेस्तिरुपामयि ॥ धार्तराष्ट्रेष्वैकोपःसर्वःकृ
ष्णविधीयताम् ३२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्युक्त्वाभृदुसंहारंवृजिनाग्रंसुदर्शनम् ॥ सुनीलमसितापांगीसर्वगंधाधिवासितम् ३३ सर्वलक्षणसंपन्नंमहाभुजग
वर्चसम् ॥ केशपक्षंवरारोहागृह्यवामेनपाणिना ३४ पद्माक्षीपुंडरीकाक्षमुपेत्यगजगामिनी ॥ अश्रुपूर्णक्षणाकृष्णाकृष्णवचनमब्रवीत् ३५ अयंतेपुंडरीकाक्ष
दुःशासनकरोद्धतः ॥ स्मर्तव्यःसर्वकायेषुपरेषांसंधिमिच्छता ३६ यदिभीमार्जुनौकृष्णरूपगौसंधिकामुक्ता ॥ पितामेयोत्स्यतेवृद्धःसहपुत्रैर्महारथैः ३७ पंच
चैवमहाविर्याःपुत्रामेमधुसूदन ॥ अभिमन्युपुरस्कृत्ययोत्स्यंतेकुरुभिःसह ३८ दुःशासनभुजंश्यामंसंछिन्नपांसुगुंठितम् ॥ यद्यहंतुनपश्यामिकाशांतिहृदय
स्यमे ३९ त्रयोदशहिवर्षाणिप्रतीक्षंत्यागतानिमे ॥ विधायहृदयेमन्युंप्रदीप्तमिवपावकम् ४० विदीर्यतेमेहृदयंभीमवाक्शल्यपीडितम् ॥ योऽयमद्यमहाबा
हूर्धर्ममेवानुपश्याति ४१ इत्युक्त्वावाष्परुद्धेनकंठेनायतलोचना ॥ रुरोदकृष्णासोत्कंपंसस्वरंपाष्पगद्गदम् ४२ स्तनौपीनायतश्रोणीसहितावभिवर्षति ॥
द्रवीभूतमिवात्युष्णमुंचतीवारिनेत्रजम् ४३ तामुवाचमहाबाहुःकेशवःपरिसांत्वयन् ॥ अचिराद्भक्ष्यसेकृष्णरुदतीर्भरतस्त्रियः ४४ एवताभीरुरोत्स्यंतिनिहत
ज्ञातिबांधवाः ॥ हतामित्राहतबलायेषांकुद्धाऽसिभामिनी ४५ अहंचतत्करिष्यामिभीमार्जुनयमैःसह ॥ युधिष्ठिरनियोगेनदैवाच्चविधिनिर्मितात् ४६ धार्तरा
ष्ट्राःकालपक्वानचेच्छृण्वंतिमेवचः ॥ शेष्यंतेनिहताभूमौश्वसृगालादनीकृताः ४७ चलेद्विहिमवानशैलोमेदिनीशतथाफलेत् ॥ द्यौःपतेच्चसनक्षत्रानमेमोघंवचो
भवेत् ४८ सत्यंतेप्रतिजानामिकृष्णवाष्पोनिगृह्यताम् ॥ हतामित्रानश्रियायुक्तानचिराद्भक्ष्यसेपतीन् ४९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्व
णिद्रौपदीकृष्णसंवादेद्वयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ कुरूणामद्यसर्वेषांभवान्सुहृदनुत्तमः ॥ संबंधीदयितो नित्यमुभयोःपक्षयोरपि
१ पांडवैर्धार्तराष्ट्राणांप्रतिपाद्यमनामयम् ॥ समर्थःप्रशमंचैवकर्तुमर्हसिकेशव २ त्वमितःपुंडरीकाक्षसुयोधनममर्षणम् ॥ शांत्यर्थंभ्रातरंब्रूयायत्तद्वाच्यममि
त्रहन् ३ त्वयाधर्मार्थयुक्तंचेदुक्तंशिवमनामयम् ॥ हितंनादास्यतेबालोदिष्टस्यवशमेप्यति ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ धर्म्यमस्माद्धितंचैवकुरूणायदनामयम् ॥
एषयास्यामिराजानंधृतराष्ट्रमभीप्सया ५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोव्यपेततमसिमूर्येविमलवद्भते ॥ भैत्रेमुहूर्तंसंप्राप्तेमृद्वर्चिषिदिवाकरे ६
तमावदीपे द्वयशीतितमोऽध्याय ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ कुरूणामिति १ प्रतिपाद्यं संपाद्यं अनामयं कुशलं २ । ३ । ४ यास्यामि तदेव कर्तुमिति शेषः अभीप्सया प्राप्नुमिच्छ
या ५ विमलवद्भते निर्मलाकाशगेभैत्रेजन्मर्क्षाद्भूमताराया दूतस्य हि स्वाभिलेनेव बलवत्त्वमित्यर्थः ६

कौमुदेकार्तिके रेवत्यां अर्जुनस्य फाल्गुनीजातस्वरेवतर्भिन्नवाराभवतीति प्रसिद्धं ७।८।९।१० प्रतिज्ञाय अनुस्मृत्य ११।१२।१३।१४ आकाशगः सूर्यः आकाशमिव चेति पाठे जगमाका
 कौमुदेमासिरेवत्यां शरदंते हि मागमे ॥ स्फी तस्य सुखे काले कल्पः सत्ववर्तारः ७ मंगल्याः पुण्यनिर्घोषावाचः शृण्वंश्च सूचताः ॥ ब्राह्मणानां प्रतीतानामृषी
 णामिव वासवः ८ कृत्वा पौर्वाहिकं कृत्यं स्नातः शुचिरलंकृतः ॥ उपतस्थे विवस्वतं पावकं च जनार्दनः ९ ऋषभं पृष्ठ आलभ्य ब्राह्मणानभिवाच्य च ॥ अग्निं प्रदक्षिणं
 कृत्वा पश्यन् कल्याणमग्रतः १० तत्प्रातिज्ञाय वचनं पांडवस्य जनार्दनः ॥ शिनेन सारमासीनमभ्यभाषत सात्यकिम् ११ स्थ आरोप्य तां शंखश्चक्रं च गदया सह ॥
 उपासंगाश्च शक्त्यश्च सर्वप्रहरणानि च १२ दुर्योधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ॥ न च शत्रुवज्रे यो दुर्बलोऽपि बलीयसा १३ ततस्तन्मतमाज्ञाय केशवस्य पुरः
 सराः ॥ प्रससुर्यो जयिष्यं तोरथं चक्रगदाभृतः १४ तं दीप्तमिव कालाग्निमाकाशगमिवाशुगम् ॥ सूर्यचंद्रप्रकाशाभ्यां च काभ्यां समलंकृतम् १५ अर्धचंद्रैश्च चंद्रै
 श्च मत्स्यैः सप्तगणपक्षिभिः ॥ पुष्पैश्च विविधैश्चित्रमणिरत्नैश्च सर्वशः १६ तरुणादित्यसंकाशं बृहंतं चारुदर्शनम् ॥ मणिहेमविचित्रांगं सुध्वजं सुपताकिनम् १७
 सूपस्करमनाष्टुष्यं वैयाघ्रपरिवारणम् ॥ यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदूनं निदिवर्धनम् १८ वाजिभिः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ॥ स्नातैः संपादयामासुः संपन्नैः सर्व
 संपदा १९ महिमानं तु कृष्णस्य भूय एवाभिवर्धयन् ॥ सुवोषः पतंगे द्रेण ध्वजेन युयुजेरथः २० तं मे रुशिखरप्रख्यं मेघदुंदुभिनिःस्वनम् ॥ आरुरो हरथं शौरिर्वि
 मानमिव कामगम् २१ ततः सात्यकिमारोप्य प्रययौ पुरुषोत्तमः ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च रथोपेण नादयन् २२ व्यपोढाभस्ततः कालः क्षणेन समपद्यत ॥ शिव
 श्वानुववौ वायुः प्रशांतमभवद्भजः २३ प्रदक्षिणानुलोमाश्च मंगल्यामृगपक्षिणः ॥ प्रयाणे वासुदेवस्य बभूवुरनुयायिनः २४ मंगल्यार्थप्रदैः शब्दैरन्ववर्तत सर्वशः ॥
 सारसाः शतपत्राश्च हंसाश्च मधुसूदनम् २५ मंत्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्च पावकः ॥ प्रदक्षिणमुखो भूत्वा विधूमः समपद्यत २६ वसिष्ठो वामदेवश्च भूरिष्टमोगयः क्रथः
 शुक्रनारदवाल्मीकामरुतः कुशिको भृगुः २७ देवब्रह्मर्षयश्चैव कृष्णं यदुसुखावहम् ॥ प्रदक्षिणमवर्तत स हि तावा सवानुजम् २८ एवमेतैर्भहाभागैर्महर्षिगणसाधु
 भिः ॥ पूजितः प्रययौ कृष्णः कुरूणां सदनं प्रति २९ तं प्रयांतमनुप्रायात्कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनार्जुनौ चोभौ माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ३० चेकितानश्च विक्रां
 तो दृष्टकेतुश्च चेदिपः ॥ द्रुपदः काशिराजश्च शिखंडी च महारथः ३१ धृष्टद्युम्नः सपुत्रश्च विराट्केकयैः सह ॥ संसाधनार्थं प्रययुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् ३२ ततो
 ऽनुव्रज्य गोविंदं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ राज्ञां सकाशे द्युतिमानुवाचे दंवचस्तदा ३३ यो वै न कामात्रमया त्रलोभात्त्रार्थकारणात् ॥ अन्यायमनुवर्तत स्थिरबुद्धिरलोलुपः ३४
 धर्मज्ञो द्युतिमान् प्राज्ञः सर्वभूतेषु केशवः ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां देवदेवः सनातनः ३५ तं सर्वगुणसंपन्नं श्रीवत्सकृतलक्षणम् ॥ संपरिष्वज्य कौंतेयः स देष्टुमुपचक्रमे ३६
 शतुल्यमित्यर्थः विशालत्वात् नक्षत्रोपमरत्नरचितत्वाच्च तदेवाह सूर्येति १५।१६।१७ सूपस्करं शोभने रूपकरणैरुपेतं १८ संपादयामासुः सज्जीकृतवतः १९।२०।२१।२२।२३
 २४ मंगल्यार्थप्रदैः विजयीभवेत्यादि मंगलावहैः २५।२६।२७।२८।२९।३०।३१। संसाधनार्थं कार्यनिष्पत्त्यर्थं ३२।३३।३४।३५।३६

उद्यो. ५
अ०
॥८३॥
॥७७॥

१७।३८।३९।४०।४१ ऊढात् विवाहात् यद्वा । 'ऊढस्तंद्रितबालयोः' इति विश्वः बाल्यादित्यर्थः उभयत्र मावप्रधानो निर्देशः ४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०

युधिष्ठिर उवाच ॥ यासां बाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्धयता बला ॥ उपवासतपःशीला सदा स्वस्त्ययने रता ३७ देवतातिथिपूजासु गुरुशुश्रूषणे रता ॥ वत्सला
 प्रियपुत्राच प्रियाऽस्माकं जनार्दन ३८ सुयोधनमयाद्यानोऽत्रायता मित्रकर्शन ॥ महतो मृत्युसंवाधादुद्धरेन्नौरिवार्णवात् ३९ अस्मत्कृते च सततं ययादुःखानि
 माधव ॥ अनुभूतान्यदुःखार्हातां स्मृच्छेरनामयम् ४० भृशमाश्वासयेध्वेनां पुत्रशोकपरिहृताम् ॥ अभिवाद्य स्वजेथास्त्वं पांडवान् परिकीर्तयन् ४१ ऊढा
 त्प्रभृतिदुःखानि श्वशुराणामरिदम् ॥ निकारानतदर्शच पश्यंतीदुःखमश्रुते ४२ अपि जातु सकालः स्यात्कृष्णदुःखविपर्ययः ॥ यदहं मातरं क्लिष्टां सुखंदद्यामरिं
 दम् ४३ प्रव्रजंतोऽनुधावन्ती कृष्णां पुत्रगृद्धिनीम् ॥ रुदतीमुपहायैनामगच्छामवयं वनम् ४४ न नूनं म्रियते दुःखैसा चेज्जीवति केशव ॥ तथा पुत्राधिभिर्गाढमा
 त्ताह्वानर्तसत्कृत ४५ अभिवाद्याऽथ सा कृष्णत्वयामद्वचनादिभो ॥ धृतराष्ट्रश्च कौरव्यो राजानश्च वयोधिकाः ४६ भीष्मद्रोणं कृपंचैव महाराजं च बालिकम् ॥
 द्रौणिचसोमदत्तं च सर्वांश्च भरतान् प्रति ४७ विदुरं च महाप्राज्ञं कुरूणां मंत्रधारिणम् ॥ अगाधबुद्धिर्मर्मज्ञं स्वजेथामधुसूदन ४८ इत्युक्त्वा केशवं तत्र राजमध्ये युधि
 स्थिरः ॥ अनुज्ञातो निवृत्ते कृष्णं कृत्वा प्रदक्षिणम् ४९ व्रजन्नेव तु बीभत्सुः सखायं पुरुषर्षभम् ॥ अब्रवीत्परवीरघ्नं दाशार्हमपराजितम् ५० यदस्माकं विभो वृत्तं पु
 रा वै मंत्रनिश्चये ॥ अर्धराज्यस्य गोविंद विदितं सर्वराजसु ५१ तच्चेह द्यादसं गेन सत्कृत्याऽनवमन्य च ॥ प्रियं मे स्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतो भयात् ५२ अतश्चे
 दन्यथा कर्ता धार्तराष्ट्रोऽनुपायवित् ॥ अंतनूनं करिष्यामि क्षत्रियाणां जनार्दन ५३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्ते पांडवेन समहृष्य द्रुकोदरः ॥ मुहुर्मुहुः क्रोधव
 शात्प्रावेपत च पांडवः ५४ वेपमानश्च कौंतेयः प्राक्रोशन् महतो रवान् ॥ धनं जयवचः श्रुत्वा हर्षोत्सिक्तमना भृशम् ५५ तस्य तं निनदं श्रुत्वा संप्रावेपत धान्विनः ॥
 वाहनानि च सर्वाणि शकृन्मूत्रे प्रसुस्रुवुः ५६ इत्युक्त्वा केशवं तत्र तथा चोक्त्वा विनिश्चयम् ॥ अनुज्ञातो निवृत्ते परिष्वज्य जनार्दनम् ५७ तेषुराजसु सर्वेषु निवृत्तेषु ज
 नार्दनः ॥ तूर्णमभ्यगमदृष्टः शैव्यसुग्रीववाहनः ५८ तेह या वासुदेवस्य दारुकेण प्रचोदिताः ॥ पंथानमाचेसुरिव ग्रसमाना इवांबरम् ५९ अथापश्यन् महाबाहुर्कृपी
 नध्वनिकेशवः ॥ ब्राह्मणाश्रियादीप्यमानान् स्थितानुभयतः पथि ६० सोऽवतीर्ष्य रथात् तूर्णमभिवाद्य जनार्दनः ॥ यथावृत्तानृषीन् सर्वानभ्यभाषत पूजयन् ६१ क
 च्छिलोकेषु कुशलं कच्चिद्धर्मः स्वनुष्ठितः ॥ ब्राह्मणानां त्रयोवर्णाः कच्चितिष्ठंति शासने ६२ तेभ्यः प्रयुज्यतां पूजां प्रोवाच मधुसूदनः ॥ भगवन्तः कसंसिद्धाः कावीथी
 भवतामिह ६३ किंवा कार्यं भगवतामहं किं करवाणि वः ॥ केनार्थेनोपसंप्राप्ता भगवन्तो महतिलम् ६४ तमब्रवीज्जामदभ्युपेत्य मधुसूदनम् ॥ परिष्वज्य च गोविंदं
 सुरासुरपतेः सखा ६५

६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ प्रयातमिति १ । २ । ३ देवानिशकुनानि औत्पा
देवर्षयःपुण्यकृतोब्राह्मणाश्वबहुश्रुताः ॥ राजर्षयश्चदाशार्हमानयंतस्तपस्विनः ॥ देवासुरस्यद्रष्टारःपुराणस्यमहामते ६६ समेतंपार्थिवंक्षत्रंदिदृक्षंतश्चसर्व
तः ॥ सभासदश्चराजानस्त्वांचसत्यंजनार्दनम् ६७ एतन्महत्प्रेक्षणीयंद्रष्टुंगच्छामकेशव ॥ धर्मार्थसहितावाचःश्रोतुमिच्छाममाधव ६८ त्वयोच्यमानाःकुरु
पुराजमध्येपरंतप ॥ भीष्मद्रोणादयश्चैवविदुरश्चमहामतिः ६९ त्वंचयादवशादूलसभायांवैसमेष्यथ ॥ तववाक्यानिदिव्यानि तथातेषांचमाधव ७० श्रोतु
मिच्छामगोविंदसत्यानिचहितानिच ॥ आपृष्टोऽसिमहाबाहोपुनर्द्रक्ष्यामहेवयम् ७१ याह्यविघ्नेनवैवरिद्रक्ष्यामस्त्वासभागतम् ॥ आसीनमासनेदिव्येवलते
जःसमाहितम् ७२ ॥ इतिश्रीमहाभा० उ० प० भगवद्यानप० श्रीकृष्णप्रस्थानेन्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्रयातंदेवकी
पुत्रंपरवीररुजोदश ॥ महारथामहाबाहुमन्वयुःशस्त्रपाणयः १ पदातीनांसहस्रंचसादिनांचपरंतप ॥ भोज्यंचविपुलंराजनप्रेष्याश्चशतशोपरे २ ॥ जनमेजय
उवाच ॥ कथंप्रयातोदाशाहोमहात्माधुसूदनः ॥ कानिवाव्रजतस्तस्यनिमित्तानिमहौजसः ३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्यप्रयाणेयान्यासन्निमित्तानिमहा
त्मनः ॥ तानिमेष्टुणुसर्वाणिदेवान्यौत्पातिकानिच ४ अनभ्रेऽशनिनिर्घोषःसविद्युत्समजायत ॥ अन्वगेवचपर्जन्यःप्रावर्षाद्विघ्नेभृशम् ५ प्रत्यगूर्ध्वहानयःप्रा
ङ्मुखाःसिंधुसप्तमाः ॥ विपरीतादिशःसर्वानप्राज्ञायतकिंचन ६ प्राज्वलन्नग्रयोरान्नपृथिवीसमकंपत ॥ उदपानाश्चकुंभाश्चप्रासिंचनशतशोजलम् ७ तमः
संवृतमप्यासीत्सर्वजगदिदंतथा ॥ नदिशोनादिशोराजनप्रज्ञायंतस्मरेणुना ८ प्रादुरासीन्महाच्छब्दःखेशरीरंनदृश्यते ॥ सर्वेपुराजन्देष्टुतदद्भुतमिवाभवत्
९ प्रामश्चाद्वास्तितनपुरंवातोदक्षिणपश्चिमः ॥ आरुजनगणशोवृक्षानपरुषोऽशनिनिःस्वनः १० यत्रयत्रचवाष्ण्योवर्ततेपथिभारत ॥ तत्रतत्रसुखोवायुःसर्व
चासीत्प्रदक्षिणम् ११ ववर्षपुष्पवर्षंचकमलानिचभूरिशः ॥ समश्चपंथानिर्दुखोव्यपेतकुशकंदकः १२ संस्तुतोब्राह्मणैर्गोभिस्तत्रतत्रसहस्रशः ॥ अर्च्यतेमधु
पर्केश्वसुभिश्चवसुप्रदः १३ तंकिरंतिमहात्मानंवन्यैःपुष्पैःसुगंधिभिः ॥ स्त्रियःपथिसमागम्यसर्वभूतहितेरतम् १४ सशालिभवनरम्यसर्वसस्यसमाचितम् ॥
सुखंपरमधर्मिष्ठमभ्यगाद्भरतर्षभ १५ पश्यन्बहुपथ्यग्रामानुरम्यानहृदयतोषणान् ॥ पुराणिचव्यतिक्रामन्नाश्राणिविविधानिच १६ नित्यंहृष्टाःसुमनसोभारतै
रभिरक्षिताः ॥ नोद्विग्नाःपरचक्राणाव्यसनानामक्रोविदाः १७ उपप्लव्यादथागम्यजनाःपुरनिवासिनः ॥ पथ्यतिष्ठंतसहिताविष्वक्सेनदिदृक्षया १८ तेतुसर्वे
समायांतमाग्निमिद्धमिवप्रभुम् ॥ अर्चयामासुरर्चाहंदेशातिथिमुपस्थितम् १९ वृकस्थलंसमासाद्यकेशवःपरवीरहा ॥ प्रकीर्णरश्मावादित्येव्योभिर्वैलोहितायति २०
तिकानिशकुनानि ४ । ५ प्रत्यगूर्ध्वतीक्ष्णःप्रवाहंकृतवत्यः ६ । ७ । ८ । खेशरीरंछायापुरुषशरीरं ९ दक्षिणपश्चिमःनिर्ऋतिदेशः १० औत्पातिकान्युक्तादेवान्याह यत्रयत्रेति ११
१२ । १३ । १४ भवन्तिअस्मिन्नितिमवनंक्षेत्रं १५ । १६ । १७ उपप्लव्यात्ग्रामात् १८ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ तथादूतैरिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७
अवतीर्यरथातूर्णकृत्वाशौचंयथाविधि ॥ रथमोचनमादिश्यसंध्यामुपविवेशह २१ दारुकोपिहयान्मुक्त्वापरिचर्यचशास्त्रतः ॥ मुमोचसर्वयोक्तादिमुक्त्वाचैतान
वासृजत् २२ अभ्यतीत्यतुतत्सर्वमुवाचमधुसूदनः ॥ युधिष्ठिरस्यकार्यार्थमिहवत्स्यामहेक्षपाम् २३ तस्यतन्मतमाज्ञायचकुरावसथंनराः ॥ क्षणेनचात्रपा
नानिगुणवंतिसमार्जयन् २४ तस्मिन्ग्रामेप्रधानास्तुयआसन्ब्राह्मणानृप ॥ आर्याःकुलीनाहोमंतोब्राह्मणीवृत्तिमनुष्ठिताः २५ तेऽभिगम्यमहात्मानंहृषीकेशम
रिंदमम् ॥ पूजांचकुर्यथान्यायमाशीर्भगलसंयुताम् २६ तेपूजयित्वादाशार्हसर्वलोकेषुपूजितम् ॥ न्यवेदयंतवेश्मानिरत्नवंतिमहात्मने २७ तान्प्रभुःकृत
मित्युक्त्वास्तुत्यचयथार्हतः ॥ अभ्येत्यचैषांवेश्मानिपुनरायात्सहैवतैः २८ सुमृष्टंभोजयित्वाचब्राह्मणांस्तत्रकेशवः ॥ शुक्ताचसहतैःसर्वैरवसतांक्षपांसुखम् ॥
२९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिश्रीकृष्णप्रयाणेचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथादूतैःसमाज्ञायप्रयातंम
धुसूदनम् ॥ घृतराष्ट्रोऽब्रवीद्भीष्ममर्चयित्वामहाभुजम् १ द्रोणंचसंजयंचैवविदुरंचमहामतिम् ॥ दुर्योधनंसहामात्यंहृष्टरोमाऽब्रवीदिदम् २ अद्भुतंमहदाश्च
र्यश्चूयतेकुरुनंदन ॥ स्त्रियोबालाश्चवृद्धाश्चकथयंतियुगहेयुहे ३ सत्कृत्याचक्षतेचान्येतथैवान्येसमागताः ॥ पृथग्वादाश्चवर्ततेचत्वरेषुसमासुच ४ उपायास्य
तिदाशार्हःपांडवार्थेपराक्रमी ॥ सनोमान्यश्चपूज्यश्चसर्वथामधुसूदनः ५ तस्मिन्निह्यात्रालोकस्यभूतानामीश्वरोहिंसः ॥ तस्मिन्धृतिश्चवीर्यंचप्रज्ञाचौजश्च
माधवे ६ समान्यतानरश्रेष्ठःसाहधर्मःसनातनः ॥ पूजितोहिसुखायस्यादसुखःस्यादपूजितः ७ सचेत्तुष्यतिदाशार्हउपचारैरिंदमः ॥ कृष्णात्सर्वानभिप्रा
यान्प्राप्स्यामःसर्वराजसु ८ तस्यपूजार्थमद्यैवसंविधत्स्वपरंतप ॥ सभाःपथिवेधीयंतांसर्वकामसमन्विताः ९ यथाप्रीतिर्महाबाहोत्वयिजायेततस्यवै ॥ तथा
कुरुष्वगांधारेकथंवाभीष्ममन्यसे १० ततोभीष्मादयःसर्वेघृतराष्ट्रंजनाधिपम् ॥ ऊचुःपरममित्येवंपूजयंतोऽस्यतद्वचः ११ तेषामनुमतंज्ञात्वा राजादुर्योधनस्त
दा ॥ सभावास्तूनिरम्याणिप्रदेष्टुमुपचक्रमे १२ ततोदेशेषुदेशेषुरमणीयेषुभागशः ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णाःसभाश्चकुरनेकशः १३ आसनानिविचित्राणियुतानि
विविधैर्गुणैः ॥ स्त्रियोगंधानलंकारान्सूक्ष्माणिवसनानिच १४ गुणवंत्यन्नपानानिभोज्यानिविविधानिच ॥ माल्यानिचसुगंधीनितानिराजाददौततः १५
विशेषतश्चवासार्थसभाग्रामेवृकस्थले ॥ विदधेकौरवोराजाबहुरत्नांमनोरमाम् १६ एतद्विधायवैसर्वदेवार्हमतिमानुषम् ॥ आचख्यौघृतराष्ट्रायराजादुर्योधन
स्तदा १७ ताःसभाःकेशवःसर्वारत्नानिविविधानिच ॥ असमीक्ष्यैवदाशार्हउपायात्कुरुसन्नतत् १८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिमार्गे
समानिर्माणेपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

अभिप्रायान्मनोरथान् ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥

उपप्लव्यादिति १।२ प्रपितामहः पितामहस्यब्रह्मणोऽपि पिता ३।४।५।६ ईषालांगलदंडस्तत्सदृशदंतान् अष्टौ अनुचराः यस्य गजस्य ७।८।९।१०।११।१२।१३।१४
 ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ उपप्लव्यादिहक्षतरुपाया तो जनार्दनः ॥ वृक्षस्थले निवसति स च प्रातरिहैष्यति १ आहुकानामधिपतिः पुरोगः सर्वसात्वताम् ॥ महामना
 महावीर्यो महासत्वो जनार्दनः २ स्फीतस्य वृष्णि राष्ट्रस्य भर्ता गोप्ता च माधवः ॥ त्रयाणामपि लोकानां भगवान् प्रपितामहः ३ वृष्ण्यंधकाः सुमनसो यस्य प्रजासु
 पासते ॥ आदित्यावसवोरुद्रायथा बुद्धिर्बृहस्पतेः ४ तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हाय महात्मने ॥ प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञतां मे कथयतः शृणु ५ एकवर्णैः सुकृतांगैर्वा
 हिजातैर्हयोत्तमैः ॥ चतुर्युक्तान् रथांस्तस्मै रौक्मानदास्यामि षोडश ६ नित्यप्रभित्रान्मातंगानीषादंतान् प्रहारिणः ॥ अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि कौरव
 ७ दासीनामप्रजातानां शुभानां रुक्मवर्चसाम् ॥ शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपितावताम् ८ आविकंच सुखस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतम् ॥ तदप्यस्मै प्रदास्या
 मिसहस्राणि दशाष्टच ९ अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च ॥ तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदहंतिकेशवः १० दिवारात्रौ च भाव्येषु ते जाविमलोमणिः ॥
 तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमर्हतिहिकेशवः ११ एकेनाभिपतत्यह्ना योजनानि चतुर्दश ॥ यानमश्वतरीयुक्तं दास्ये तस्मै तदप्यहम् १२ यावन्ति वाहनान्यस्य यावन्तः पु
 रुषाश्च ते ॥ ततोऽष्टगुणमप्यस्मै भोज्यं दास्याम्यहं सदा १३ मम पुत्राश्च पौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते ॥ प्रत्युद्यास्यंति दाशार्हैरथैर्मृष्टैः खलंकृताः १४ खलंकृताश्च क
 ल्याण्यः पादैरेव सहस्रशः ॥ वारमुख्यामहाभागं प्रत्युद्यास्यंति केशवम् १५ नगरादपि याः काश्चिद्गमिष्यंति जनार्दनम् ॥ द्रष्टुं कन्याश्च कल्याण्यस्ताश्च यास्यं
 त्यनातृताः १६ सस्त्रीपुरुषबालंच नगरं मधुसूदनम् ॥ उदीक्षतां महात्मानं भानुमंतं मिव प्रजाः १७ महाध्वजपताकाश्चक्रियंतां सर्वतोदिशः ॥ जलावासिक्तो वि
 रजाः पंथास्तस्येति चान्वशात् १८ दुःशासनस्य च गृहं दुर्योधनगृहाद्वरम् ॥ तदद्य क्रियतां क्षिप्रं सुसंभृतमलंकृतम् १९ एतद्विरुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभि
 तम् ॥ शिवंचरमणीयंच सर्वतु सुमहाधनम् २० सर्वमस्मिन् गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च ॥ यद्यदहंति वाष्ण्येयस्तत्तद्देयमसंशयम् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्यो
 गपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि घृतराष्ट्रवाक्ये षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ विदुर उवाच ॥ राजन् बहुमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तमः ॥ संभावि
 तश्च लोकस्य संमतश्चासि भारत १ यत्त्वमेवंगते ब्रूयाः पश्चिमेव यसि स्थितः ॥ शास्त्राद्वासुप्रतर्काद्वासुस्थिरः स्थविरो ह्यसि २ लेखाशशिनिभाः सूर्यमहोर्भिरिव सा
 गरे ॥ धर्मस्त्वयितथाराज त्रिते व्यवसिताः प्रजाः ३ सदैव भावितो लोको गुणौघैस्तव पार्थिव ॥ गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सर्वाधवः ४ आर्जवं प्रतिपद्यस्व मा
 बाल्याद्बहुनीनशः ॥ राजन् पुत्राश्च पौत्राश्च सुहृदश्चैव सुप्रियान् ५ यत्त्वमिच्छसि कृष्णाय राजन् त्रितयवहु ॥ एतदन्यच्च दाशार्हः पृथिवीमपि चार्हति ६ न तु त्वं
 धर्ममुद्दिश्य तस्य वा प्रियकारणात् ॥ एतद्विस्मिच्छसि कृष्णाय सत्येनात्मानमालमे ७ २९।१६।१७।१८।१९ सर्वतु सर्वं कृतवो युगपदस्मिन् संतीतितथा २०।२१॥ इ० उ०
 नी० भा० भा० षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ॥ ॥ राजात्रिति १।२।३ भावितः दृष्टः ४ मानीनशः हेतुमणिश्च मानां प्राप्नुहि ५।६।७

मायाइंद्रजालं छद्मवंचनं ८।९ विभेत्स्यसि शल्यवत्पृथक्करिष्यसि १०।११ वेदवेदि १२ नैवेक्ष्यति नैवांगीकरिष्यति १३ आतिथ्यं शमरूपं १४ उपाकुरु अर्पय १५।१६।१७॥ इ० उ०
 नी० भा० भा० सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ यदाहेति असंहार्यः हर्तुमशक्यः १।२ देश इति यद्यपि केशवोऽर्चामर्हत्येव तथाऽपि अर्चायां देशः कालश्चायुक्त इत्यर्थः तदेवाह मंस्यतीति
 मायेषास्त्यमेवैतच्छब्देन दूरिदक्षिण ॥ जानामित्वन्मतं राजन् गूढं बाह्येन कर्मणा ८ पंचपंचैवालिप्स्यंति ग्रामकान्पांडवानृप ॥ न च दित्ससितेभ्यस्तांस्तच्छ
 मं न करिष्यसि ९ अर्थेन तु महाबाहुं वाष्ण्येयं त्वं जिहोषसि ॥ अनेन चाप्युपायेन पांडवेभ्यो विभेत्स्यासि १० न च वित्तेन शक्योऽसौ नोद्यमेन न गर्हया ॥ अन्यो धनं
 जयात्कर्तुमेतत्तत्त्वब्रवीमि ते ११ वेदकृष्णस्य माहात्म्यं वेदास्यदृढभक्तिताम् ॥ अत्याज्यमस्य जानामि प्राणैस्तुल्यं धनं जयम् १२ अन्यत्कुंभादपां पूर्णोदन्य
 त्पादावसेचनात् ॥ अन्यत्कुशलसंप्रश्नान्नैवेक्ष्यति जनार्दनः १३ यत्त्वस्य प्रियमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ॥ तदस्मै क्रियतां राजन् मानार्होऽसौ जनार्दनः १४
 आशंसमानः कल्याणं कुरु नभ्योतिकेशवः ॥ येनैव राजन् अर्थेन तदेवास्मा उपकुरु १५ शममिच्छति दाशार्हस्तव दुर्योधनस्य च ॥ पांडवानां च राजर्जेद्रतदस्य वचनं
 कुरु १६ पितासिराजन् पुत्रास्ते वृद्धस्त्वं शिशवः परे ॥ वर्तस्व पितृवते पुत्रवर्तते ते हि पुत्रवत् १७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि विदुरवाक्ये स
 प्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ यदाह विदुरः कृष्णं सर्वतस्तत्त्वमच्युते ॥ अनुरक्तो ह्यसंहार्यः पार्थान् प्रतिजनार्दनः १ यत्तत्सत्कारसंयुक्तं
 देयं वसु जनार्दने ॥ अनेकरूपं राजर्जेद्रतदेयं कदाचन २ देशः कालस्तथाऽयुक्तो न हि नार्हति केशवः ॥ मंस्यत्यधोक्षजो राजन् भयादर्चति मामिति ३ अवमान
 श्वयत्रस्यात्क्षत्रियस्य विशापते ॥ न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चितामतिः ४ सहिपूज्यतमो लोके कृष्णः पृथुलोचनः ॥ त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वं
 था ५ मतुतस्मै प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो ॥ विग्रहः समुपारब्धो न हि शम्यत्यविग्रहात् ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भीष्मः कुरुपितामहः ॥
 वैचित्रवीर्यराजानमिदं वचनमब्रवीत् ७ सत्कृतोऽसत्कृतो वाऽपि न कुद्वेद्येत जनार्दनः ॥ नालमेनमवज्ञातुं नावज्ञेयो हिकेशवः ८ यत्तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां
 गतम् ॥ सर्वोपायैर्न तच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा ९ सयद्व्यान्महाबाहुस्तत्कार्यमविशंकया ॥ वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशम्य पांडवैः १० धर्ममर्थ्यं च वर्मा
 त्माधुर्ववक्ता जनार्दनः ॥ तस्मिन्वाच्याः प्रियावाचो भवता वांधवैः सह ११ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ न पर्यायोऽस्ति यद्वा जन्मश्रियं निष्केवलामहम् ॥ तैः सह मामु
 पाश्रीयां यावज्जीवं पितामह १२ इदंतु सुमहत्कार्यं शृणु मे यत्समर्थितम् ॥ परायणं पांडवानां नियच्छामि जनार्दनम् १३ तस्मिन्बद्धे भविष्यंति वृष्णयः पृथिवी
 तथा ॥ पांडवाश्च विधेयामे स च प्रातरिहैष्यति १४ अत्रोपायान्यथा सम्यङ्न बुद्धयेत जनार्दनः ॥ न चापायो भवेत्कश्चित्द्रवान् प्रब्रवीतु मे १५

३।४।५ कार्यगतिः कर्तव्यरीतिः अविग्रहात् आतिथ्यमात्रेण ६।७ नालं न पर्याप्तोऽसि ८।९ तीर्थेन अवतरणवर्त्मना संशम्य शांतिं भव १०।११ पर्यायः प्रकारांतरं निष्केवलं कृत्स्नां
 पांडवान्यथा दासवद्वासयेयं तथा प्रकारो नास्तीत्यर्थः १२।१३।१४।१५।

१६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ ॥ इ०३०५०नी०भा०भा०अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ प्रातरिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२
 ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धोरं कृष्णाभिसंहितम् ॥ धृतराष्ट्रः सहामात्यो व्यथितो विमनाऽभवत् १६ ततो दुर्योधनमिमं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः ॥
 मैवं वोचः प्रजापालने पधर्मः सनातनः १७ दूतश्च हि हृषीकेशः संबन्धी चाप्रियश्चनः ॥ अपापः कौरवे ये पुंसकथं बंधमर्हति १८ ॥ भीष्म उवाच ॥ परीतस्तव पु
 त्रोऽयं धृतराष्ट्रसुमंदर्धी ॥ वृणोत्यनर्थं नैवार्थं याच्यमानः सुहृज्जनैः १९ इममुत्पथिवर्तंतं पापं पापानुबन्धिनम् ॥ वाक्यानि सुहृदां हि त्वात्वं मप्यस्यानुवर्तसे ॥
 २० कृष्णमक्लिष्टकर्मणि मासाद्यायं सुदुर्मतिः ॥ तव पुत्रः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति २१ पापस्यास्य नृशंसस्य त्यक्तधर्मस्य दुर्मतेः ॥ नोत्सहेऽनर्थसंयुक्ताः
 श्रोतुं वाचः कथंचन २२ इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठो वृद्धः परममन्युमान् ॥ उत्थाय तस्मात्प्रातिष्ठद्भीष्मः सत्यपराक्रमः २३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि
 भगवद्वाचनपर्वणि दुर्योधनवाक्ये अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ प्रातरुत्थाय कृष्णस्तु कृतवान्सर्वमान्दिकम् ॥
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति १ तं प्रयांतं महाबाहुमनुज्ञाप्य महाबलम् ॥ पर्यवर्तते सर्वे वृकस्थलनिवासिनः २ धार्तराष्ट्रास्तमायांतं प्रत्युज्जग्मुः स्व
 लंकृताः ॥ दुर्योधनादृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ३ पौराश्वबहुलाराज नृहृषीकेशं दिदृक्षुः ॥ यानैर्बहुविधैरन्ये पद्भिरेव तथा परे ४ सर्वे पथिसमागम्य भीष्मेणा
 क्लिष्टकर्मणा ॥ द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्चैतैर्वृतो नगरं ययौ ५ कृष्णसंमाननार्थं च नगरं समलंकृतम् ॥ बभूव राजमार्गं श्वबहुरत्नसमाचितः ६ न च काश्चिद्गृहरोजस्त
 दाऽसीद्भरतर्षभ ॥ न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवादिदृक्षया ७ राजमार्गे न रास्तास्मिन् संस्तुवंत्यवनिगताः ॥ तस्मिन्काले महाराज हृषीकेशप्रवेशने ८ आवृतानि
 वरस्त्रीभिर्गृहाणिसुमहांत्यपि ॥ प्रचलंतीव भारेण दृश्यंते स्म महीतले ९ तथा च गतिमंतस्ते वासुदेवस्य वाजिनः ॥ प्रनष्टगतयोऽभूवन् राजमार्गे न रैर्वृते १० स
 गृहं धृतराष्ट्रस्य प्राविशच्छत्रुकर्शनः ॥ पांडुरं पुंडरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितम् ११ तिस्रः कक्ष्याव्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः ॥ वैचित्रवीर्यराजानमभ्यग
 च्छदरिदमः १२ अभ्यागच्छति दाशार्हं प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः ॥ सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन् महायशः १३ कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः ॥ आस
 नेभ्योऽचलन् सर्वे पूजयंतो जनार्दनम् १४ ततो राजानमासाद्य धृतराष्ट्रं यशस्विनम् ॥ समीपं पूजयामास वाष्णो यो वाग्भिरंजसा १५ तेषु धर्मानुपूर्वीतां प्रयुज्य
 मधुसूदनः ॥ यथावयः समीयाय राजभिः सह माधवः १६ अथ द्रोणं सबाह्लीकं सपुत्रं च यशस्विनम् ॥ कृपं च सोमदत्तं च समीयाय जनार्दनः १७ तत्रासीद्बुजितं
 मृष्टं कंचनं महदासनम् ॥ शासनादृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविश दच्युतः १८ अथ गामधुपकं चाप्युदकं च जनार्दने ॥ उपजहृथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः १९
 कृतातिथ्यस्तु गोविंदः सर्वान् परिहसन्कुरु ॥ आस्ते सांबंधिकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः २०

१३ । १४ । १५ । १६ । १७ मृष्टं शोभितम् १८ । १९ परिहसन् नर्मकुर्वन् सांबंधिकं धनं जयादिसंबंधं हेतुकं व्यवहारम् २०

पूजितः स्तुतः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ विदुरः पांडवानां विचेष्टितं तस्य तं कृष्णं प्रति अपृच्छदित्यन्वयः सार्धं श्लोक एकं वाक्यं अपृच्छदिति पूर्वस्मादनुकृत्यते प्रीयमाणस्येत्यादिषष्ठो
 सोर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशः ॥ राजानं समनुज्ञाप्य निरक्राम दरिदमः २१ तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ॥ विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माध
 वः २२ विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनम् ॥ अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितम् २३ यामे प्रीतिः पुष्कराक्षत्वदर्शनसमुद्भवा ॥ सा किमाख्यायते तुभ्य
 मंतरात्माऽसिदेहिनाम् २४ कृतातिथ्यं तु गोविंदं विदुरः सर्वधर्मवित् ॥ कुशलं पांडुपुत्राणामपृच्छन् मधुसूदनम् २५ प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुरो बुद्धिसत्तमः ॥
 धर्मार्थनित्यस्य सतोगतरोषस्य धीमतः २६ तस्य सर्वसंविस्तारं पांडवानां विचेष्टितम् ॥ क्षत्रराचष्टदाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उ
 द्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि धृतराष्ट्रगृहप्रवेशपूर्वकं श्रीकृष्णस्य विदुरगृहप्रवेशे एकोन नवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अथोपगम्य
 विदुरमपराह्णे जनार्दनः ॥ पितृष्वसारं सपृथामभ्यगच्छदरिदमः १ साहृद्वा कृष्णमायांतं प्रसन्नादित्यवर्चसम् ॥ कंठे गृहीत्वा प्राक्रोशत् स्मरंती तनयान् पृथा २ तेषां
 सत्ववतां मध्ये गोविंदं सहचारिणम् ॥ चिरस्य दृष्ट्वा वाष्णं यं बाष्पमाहारयत् पृथा ३ साऽब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधांपतिम् ॥ बाष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशु
 ष्यता ४ ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणैरताः ॥ परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ॥ निकृत्या भ्रंशिताराज्याज्जनार्हानिर्जनंगताः ५ विनीतक्रोधहर्षाश्च
 ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्थारुदतीमपहाय माम् ६ अहर्षुश्च वनं यांतः समूलं हृदयं मम ॥ अतदर्हामहात्मानः कथं केशव पांडवाः ७ ऊर्ध्वमहाव
 नेता तसिंहव्याघ्रगजाकुले ॥ बालाविहीनाः पित्राते मया सततलालिताः ८ अपश्यंतश्च पितरौ कथमूर्धुमहावने ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्मृदंगैर्वेणुनिःस्वनैः ९ पां
 डवाः समबोध्यंत बाल्यात्प्रभृतिकेशव ॥ ये स्म वारणशब्देन हयानां हेपितेन च १० रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यंत तदा गृहे ॥ शंखभेरीनिनादेन वेणुवीणानुनादि
 ना ११ पुण्याहघोषमिश्रेण पूज्यमाना द्विजातिभिः ॥ वस्त्रैरत्नैरलंकारैः पूजयंतो द्विजन्मनः १२ गीर्भिर्भगलयुक्ता भर्त्रा ब्रह्मणानां महात्मनाम् ॥ अर्चितैरर्चनार्है
 श्वस्तुवद्भिरभिनंदिताः १३ प्रासादाग्रेष्वबोध्यंत रां कवाजिनशायिनः ॥ कूरंचनिनदं श्रुत्वा श्वापदानां महावने १४ न स्मोपयांति निद्रांति न तदर्हानां जनार्दन ॥
 भेरीमृदंगनिनदैः शंखवेणुवनिःस्वनैः १५ स्त्रीणां गीतनिनादैश्च मधुरैर्मधुसूदन ॥ वंदिमागधमूतैश्च स्तुवद्भिर्बोधिताः कथम् १६ महावनेष्वबोध्यंत श्वापदानां
 रुतेन च ॥ ह्रीमान्सत्यधृतिर्दातो भूतानामनुकंपिता १७ कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानुवर्तते ॥ अंबरीषस्य मां धातुर्ययातेर्न दुषस्य च १८ भरतस्य दिली
 पस्य शिवेरौ शीनरस्य च ॥ राजर्षीणां पुराणानां धुरंधते दुरुद्धहाम् १९ शीलवृत्तोपसंपन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः ॥ राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापियो भवेत् २०
 द्वितीयाध्यायः १७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये एकोन नवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ अथेति १ । २ । ३ । ४ । ५ प्रियं राज्यादि सुखं भोगोत्थं आल्लाहः
 ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ धुरंधारं १९ । २०

उद्यो. ५
अ०
॥९०॥

म.भा.टी.
॥८९॥

प्रियोदशोदर्शनयस्य दर्शादिश्राद्धकर्मवायस्य २१ सामर्पत्वादेवपांडवः पांडुरेवपांडवः स्वार्थे तद्धितः यद्वापांडवः पांडुपुत्रः । 'पांडुः कुंतीपतौ सिते' इति विश्वः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७
अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजातुनदप्रभः ॥ श्रेष्ठः कुरुपुसर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ॥ प्रियोदशोदीर्घभुजः कथं कृष्णयुधिष्ठिरः २१ यः सनागायुतप्राणो वातरं हामहाबलः ॥
सामर्पः पांडवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः २२ कीचकस्य तु सजातेर्यो हंता मधुसूदन ॥ शूरः क्रोधवशानां च हिडिंबस्य बकस्य च २३ पगाक्रमेश क्रसमो मातरि श्व
समो बले ॥ महेश्वरसमः क्रोधे भीमः प्रहरतांवरः २४ क्रोधं बलममर्षं च यो निधाय परंतपः ॥ जितात्मा पांडवोऽमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने २५ तेजोराशिं महात्मा
नंवरिष्ठममिताजसम् ॥ भीमं प्रदर्शनेनापि भीमसेनं जनार्दन २६ तं माचक्ष्ववाष्णेयकथमद्य त्रकोदरः ॥ आस्ते परिधवाहुः समध्यमः पांडवो बली २७ अर्जुने
नार्जुनोयः स कृष्णबाहुः सहस्रिणा ॥ द्विबाहुः स्पर्धते नित्यमतीतेनापि केशव २८ क्षिपत्येकेन वेगेन पंचबाणशतानियः ॥ इष्वस्त्रे सदशो राज्ञः कार्तवीर्यस्य पांडवः ॥
२९ तेजसाऽऽदित्य सदशो महर्षि सदशोदमे ॥ क्षमया पृथिवी तुल्यो महेंद्रसमविक्रमः ३० आधिराज्यं महदीप्तं प्रथितं मधुसूदन ॥ आहृतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वरा
जसु ३१ यस्य बाहुबलं सर्वेषां पांडवाः पर्युपासते ॥ स सर्वराथिनां श्रेष्ठः पांडवः सत्यविक्रमः ३२ यंगत्वाऽभिमुखः संख्येन जीवन्काश्चिदाव्रजेत् ॥ योजेता सर्वभूताना
मजे योजिष्णुरच्युत ३३ योपाश्रयः पांडवानां देवानां भिववा सवः ॥ स ते भ्राता सखा चैव कथमद्य धनं जयः ३४ दयावान् सर्वभूतेषु ह्योनिषेवो महास्त्रवित् ॥ मृदुश्च
सुकुमारश्च धार्मिकश्च प्रियश्च मे ३५ सहदेवो महेश्वासः शूरः समिति शोभनः ॥ भ्रातृणां कृष्णशुश्रूषुर्धर्मार्थकुशलो युवा ३६ सदैव सहदेवस्य भ्रातरो मधुसूदन ॥
वृत्तं कल्याणवृत्तस्य पूजयंति महात्मनः ३७ ज्येष्ठोपचायिनं वीरं सहदेवं युधां पतिम् ॥ शुश्रूषुं मम वाष्णेयमाद्रीपुत्रं प्रचक्ष्व मे ३८ सुकुमारो युवा शूरो दर्शनीयश्च पा
ंडवः ॥ भ्रातृणां चैव सर्वेषां प्रियः प्राणो बहिश्चरः ३९ चित्रयोधी च न कुलो महेश्वासो महाबलः ॥ कञ्चित्सकुशली कृष्णवत्सो मम सुखैधितः ४० सुखोचितमदुःखा
हं सुकुमारं महारथम् ॥ अपि जातु महाबाहो पश्येयं न कुलं पुनः ४१ पक्ष्मसंपातजे कालेन कुलेन विना कृता ॥ नलभामिष्टति वीरसाय जीवामि पश्य माम् ४२ सर्वैः
पुत्रैः प्रियतरा द्रौपदी मे जनार्दन ॥ कुलीनारूपसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः ४३ पुत्रलोकात्पतिलोकं वृण्वाना सत्यवादिनी ॥ प्रियान् पुत्रान्परित्यज्य पांडवान नुरु
ध्यते ४४ महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ॥ ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथमच्युत ४५ पतिभिः पंचभिः शूरैरग्रि कल्पैः प्रहारिभिः ॥ उपपन्ना महेश्वासे
द्रौपदी दुःखभागिनी ४६ चतुर्दशमिदं वर्षं यन्नापश्यमरिंदम ॥ पुत्रादिभिः परित्युनां द्रौपदी सत्यवादिनीम् ४७ ननूनं कर्मभिः पुण्यैरश्रुते पुरुषः सुखम् ॥
द्रौपदी चेत्तथा वृत्तानां श्रुते सुखमव्ययम् ४८

२८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ ज्येष्ठोपचायिनं ज्येष्ठानां भाववृद्धिकरं ३८ । ३९ । ४० । ४१ पक्ष्मणोः संपातजे निमेषमात्रे इत्यर्थः ४२ । ४३ पुत्रलोकात्पुत्रस
न्निकर्षित्यक्त्वा पतिलोकं पतिसन्निधिं वृण्वाना ४४ । ४५ । ४६ । ४७ तथा वृत्ताण्यशीला ४८

॥८९॥

४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ कञ्चिदितिकाका सुखावहत्वं नास्तीति व्यज्यते एषां मत्पुत्रमर्त्रादीनां ५६ नकुशलं मरणं ५७ । ५८ अवरोधः राज्याप्रदानरूपोऽपि निरोधः ५९ य
दिसुखं पुण्यक्षयरूपं अर्थाद्दुःखं पापक्षयरूपं तर्हि दुःखात्पापक्षयहेतोस्तत्सुखं न अस्माकं स्यात् तथा च न वयं दुःखाद्द्वयं प्राप्तुमर्ह्येत्यर्थः ६० अस्मात् भाविनः कुरुपांडवसंग्रामात् गोत्रकलहे विषमधिया
मेवावमर्दः सममुद्धीनां तु सुखमेवेति भावः ६१ सर्वं वृत्तं एषां पांडवानां तथा विधं अविषमं ६२ वृत्तैर्वदान्यत्वेन ख्यातैर्वनयथा अकेशेनाप्येतद्वत्त्वेनाहमपिता । 'वृत्तोऽस्तीति दृढे ख्याते' इति विश्वः
न प्रियो मम कृष्णाया बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनो यमौ वापियदपश्यं सभागताम् ४९ न मे दुःखतरं किंचिद्भूतपूर्वततोऽधिकम् ॥ स्त्रीधर्मिणीं द्रौपदीं च द्रु
शुराणां समीपगाम् ५० आनायिता मनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ॥ सर्वे प्रेक्षंतं कुरुवृकवस्त्रांसभागताम् ५१ तत्रैव घृतराष्ट्रश्च महाराजश्च बाहिकः ॥ कृपश्च सा
मदत्तश्च निर्विण्णा कुरुवस्तथा ५२ तस्यांसं सदिसर्वेषां क्षतारं पूजयाम्यहम् ॥ वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया ५३ तस्य कृष्णमहाबुद्धेर्भीरस्य महात्मनः ॥
क्षतुः शीलमलंकारो लोकान्विष्टम्यतिष्ठति ५४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविंदमागतम् ॥ नानाविधानि दुःखानि सर्वाण्येवाकीर्तयत् ॥
५५ पूर्वैराचारितं यत्तत्कुराजभिररिंदम ॥ अक्षयूतं मृगवधः कञ्चिदेषां सुखावहम् ५६ तन्मांदहतियत्कृष्णासभायां कुरुसन्निधौ ॥ धार्तराष्ट्रैः परिक्षिप्यथानकु
शलं तथा ५७ निर्वासनं च नगरात्प्रव्रज्या च परंतप ॥ नानाविधानां दुःखानां भिजाऽस्मि जनार्दन ५८ अज्ञातचर्या बालानां मवरोधश्च माधव ॥ न मे केशत
मंतत्स्यात्पुत्रैः सह परंतप ५९ दुर्योधनेन निरुता वर्षमद्य चतुर्दश ॥ दुःखादपि सुखं न स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ६० न मे विशेषो जात्वासीत् धार्तराष्ट्रेषु पांडवैः ॥
तेन सत्येन कृष्णत्वांहता मित्रांश्रिया वृतम् ॥ अस्माद्विमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पांडवैः सह ६१ नैव शक्याः पराजितुं सर्वे ह्येषां तथा विधम् ॥ पितरं त्वेव गह्वरं नात्मानं न
सुयोधनम् ६२ येनाहं कुंतिभोजाय धनं वृत्तैरिवार्पिता ॥ बालां मामार्यकस्तुभ्यं क्रीडंतीं कंदुहस्तिकाम् ६३ अदातुं कुंतिभोजाय सखा सख्ये महात्मने ॥ साऽहं
पित्रा च निरुता श्वशुरैश्च परंतप ॥ अत्यंत दुःखिता कृष्णा किं जीवितफलं मम ६४ यन्मां वागव्रवीन्नक्तं मृतकस्य व्यसाचिनः ॥ पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं
स्पृशेत् ६५ हत्वा कुरून्महाजन्येराज्यं प्राप्य धनं जयः ॥ भ्रातृभिः सह कौतेयस्त्रीन्मेघानां हरिष्यति ६६ नाहंता मभ्यसूयां भिनमो धर्माय वेधसे ॥ कृष्णाय महतो नि
त्यं धर्मो धारयति प्रजाः ६७ धर्मश्चेदस्ति वाष्णेयथा वागभ्यभाषत ॥ त्वंचापि तत्तथा कृष्ण सर्वसंपादयिष्यसि ६८ न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वैरता ॥ तथा शो
काय दहतियथा पुत्रैर्विना भवः ६९ याऽहं गांडीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतांवरम् ॥ धनं जयं न पश्यामि काशांतिर्हृदयस्य मे ॥ इतश्चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरम् ७०
धर्तैरिवेत्यपपाठः आर्यकः पितामहः तुभ्यंतव ६३ श्वशुरैर्भीष्मादिभिः घृतराष्ट्रोऽपि मर्त्युज्येष्ठत्वात् श्वशुरएव ६४ । ६५ महाजन्ये महायुद्धे मेघान् अश्वमेघान् ६६ अभ्यसूयां भिनिंदा
मि वेधसे विश्वकर्त्रे महते इति कृष्णस्येश्वरस्य निंदार्थमुपहासः कर्मण एव प्राबल्यं धर्मपदस्यार्थदर्शनेनाह धर्म इति धारयतीति धर्म इति व्युत्पत्त्या धर्म एव कर्ता धारयिता ईश्वराधनं तु त्वयै
ति भावः ६७ धर्मश्चेदिति धर्मेऽपि संशयं दर्शयति सतोऽपीश्वरस्या किंचित्करत्वमाह त्वंचेति ६८ । ६९ । ७०

७१ । ७२ । ७३ । ७४ अतिक्रमिष्यति अयुद्धेनेत्यर्थः ७५ सुनृशंसं अत्यंतवीर्यमस्मत् ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२
 धनं जयं च गोविंदयमौतं च वृकोदरम् ॥ जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वति मानवाः ७१ अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ॥ ब्रूयामाधव राजानं धर्मात्मानं यु
 धिष्ठिरम् ७२ भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ पराश्रया वासुदेव या जीवति धिगस्तुताम् ७३ वृत्तेः कर्पण्यलब्धाया अप्रतिष्ठवज्यायसी ॥ अथो धनं ज
 यं ब्रूयानित्यो युक्तं वृकोदरम् ७४ यदर्थं क्षत्रियास्तु ते तस्य कालोऽयमागतः ॥ अस्मिंश्चेदागते काले मिथ्याचातिक्रमिष्यति ७५ लोकसंभाविताः संतः सुनृशंसं क
 रिष्यथ ॥ नृशंसं न चोयुक्तांस्त्यजेयं शाश्वतीः समाः ७६ काले हि स मनुप्राप्तेत्यक्तव्यमपि जीवनम् ॥ माद्री पुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ७७ विक्रमेणार्जि
 तान् भोगान् वृणीतं जीवितादपि ॥ विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवतः ७८ मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणति पुरुषोत्तम ॥ गत्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वं शस्त्रभृतां वरम्
 ७९ अर्जुनं पांडवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ विदितौ हि तवात्यंतं क्रुद्धौ तौ तु यथांस्तौ ८० भीमार्जुनौ न येतां हि देवानपि परांगतिम् ॥ तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा
 कृष्णासभांगता ८१ दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यमाधताम् ॥ दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन् मनस्विनम् ८२ पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फ
 लम् ॥ न हि वैरं समासाद्य प्रशाम्यति वृकोदरः ८३ सुचिरादपि भीमस्य न हि वैरं प्रशाम्यति ॥ यावदंतं न नयति शात्रवाञ्छुर्कशनः ८४ न दुःखं राज्यहरणं न च
 द्यूते पराजयः ॥ प्रवाजनं तु पुत्राणां न मेतदुःखकारणम् ८५ यत्तु सा ब्रह्मतीश्यामा एकवस्त्रासभांगता ॥ अशृणोत् परुषावाचः किं नु दुःखं तं रततः ८६ स्त्रीधर्मिणी
 वरारोहा क्षत्रधर्मरता सदा ॥ नाभ्यगच्छत दानाथं कृष्णानाथवती सती ८७ यस्याममस पुत्रायास्त्वं नाथो मधुसूदन ॥ रामश्च बालिनां श्रेष्ठः प्रद्युम्नश्च महारथः ८८
 साऽहमेवं विधंदुःखं सहेयं पुरुषोत्तम ॥ भीमे जीवति दुर्धर्षे विजये चापलायिनि ८९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तत आश्वासयामास पुत्राधिभिरभिभुताम् ॥ पितृष्व
 सारं शोचंती शौरिः पार्थ सखः पृथाम् ९० ॥ वासुदेव उवाच ॥ कातुसीमंतिर्नात्वा हृक्लोकेष्वास्ति पितृष्वसः ॥ शूरस्य राज्ञो दुहिता आजमीढकुलंगता ९१ म
 हाकुलीना भवती हृदाद्भिमिवागता ॥ ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ९२ वीरसूरी रपत्नी त्वंसर्वैः समुदिता गुणैः ॥ सुखदुःखमहाप्राज्ञे त्वाद्दशी सोढुमर्ह
 ति ९३ निद्रातं द्रेको धर्षी क्षुत्पिपासे हि मातपौ ॥ एतानि पार्थानि जित्यनित्यं वीरसुखं रताः ९४ त्यक्तग्राम्यसुखाः पार्थानित्यं वीरसुखप्रियाः ॥ न तु खल्वे
 न तुष्येयुर्महोत्साहामहाबलाः ९५ अंतर्धीरानिषेवं ते मध्यं ग्राम्यसुखप्रियाः ॥ उत्तमांश्च परिक्रेशान् भोगांश्चातीव मानुषान् ९६ अंतरेपुरे मिरे धीरान्ते
 मध्येपुरे मिरे ॥ अंतप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमंतरमेतयोः ९७

९३ । ९४ । ९५ अंतराज्यं वा वनं वा मध्यं अल्पैश्चर्य अंतपदं व्याचष्टे उत्तमानिति उत्तमान् तीव्रवैराग्यजान् परिक्रेशान् शीतवादीन् ९६ अंतरेपुरं अंतयोः परब्रह्मानंदे सुपुसौवा उभयत्रैव द्वैतादर्श
 नात्सुखमस्ति पृथगेतरं जाग्रत्स्वप्नौ दुःखदुःखरूपं स्वयमात्मा निर्दुःखश्च जाग्रत्स्वप्नयोस्तु पादिसंघातप्रभासमानं दुःखं आगमापायित्वा तव पुत्राः सहंते त्वंच स हस्वेति भावः ९७

९८ । ९९ अबुद्धिजं अज्ञानजं तमोविपर्ययज्ञानं अनात्मनि देहादावात्माभिमानरूपम् १०० । १ अनिकृत्या अचछलेन २ त्वमेवेति भगवतः सावार्त्त्यं सर्वाधिष्ठानत्वं प्रोक्तम् ३ । ४ । १०५
 ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभाष्ये नवातितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पृथामिति तामामंज्येति पूर्वश्लोकेन प्रस्थानमात्रमुक्ता पृथामामंज्येत्यत्र तु तदर्थानुवादपूर्वकं
 अभिवादयंति भवती पांडवाः सह कृष्णया ॥ आत्मानं च कुशलिनं निवेद्या दुरनामयम् ९८ अरोगान् सर्वसिद्धार्थान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पांडवान् ॥ ईश्वरान् सर्वलोकस्य
 हता मित्रान् श्रिया वृत्तान् ९९ एवमाश्वासिता कुंती प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ पुत्राधिभिरभिध्वस्तानि गृह्या बुद्धिजंतमः १०० ॥ कुंत्युवाच ॥ यद्यत्तेषां महाबा
 हो पथ्यं स्यान्मधुसूदन ॥ यथा यथा त्वं मन्यथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा १०१ अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप ॥ प्रभावज्ञाऽस्मिते कृष्णसत्यस्याभिजनस्य
 च १०२ व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा ॥ त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वंतपो महत् १०३ त्वं त्राता त्वं महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ यथैवात्थ तथै
 वै तत्त्वयि सत्यं भविष्यति १०४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तामामंज्य च गोविंदः कृत्वा चाभिप्रदाक्षिणम् ॥ प्रातिष्ठत महाबाहुर्दुर्योधन गृहान् प्राति १०५ ॥ इति श्री
 महा० उ० प० भगवद्गीतानप० कृष्णकुंतीसंवादे नवातितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पृथामामंज्य गोविंदः कृत्वा चाभिप्रदाक्षि
 णम् ॥ दुर्योधन गृहं शौरिभ्यगच्छदरिदमः १ लक्ष्म्या परमया युक्तं पुरंदर गृहोपमम् ॥ विचित्रैरासनैर्युक्तं प्राववेश जनार्दनः २ तस्य कक्ष्या व्यतिक्रम्यति स्रो
 द्वाः स्थैरवारितः ॥ ततोऽभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ३ श्रिया ज्वलंतं प्रासादमारुरोह महायशः ॥ तत्र राजसहस्रैश्च कुरुभिश्चाभिसंवृतम् ४ धार्त
 राष्ट्रं महाबाहुं ददर्शासीनमासने ॥ दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि सौबलम् ५ दुर्योधनसमीपे तानासनस्थान् ददर्श सः ॥ अभ्यागच्छति दाशाह धार्तराष्ट्रो महाय
 शाः ६ उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनम् ॥ समेत्य धार्तराष्ट्रेण सहामात्येन केशवः ७ राजभिस्तत्र वाष्णेयः समागच्छद्यथावयः ॥ तत्र जांबूनदमयपर्यंकं
 सुपरिष्कृतम् ८ विविधास्तरणास्तीर्णमभ्युपाविश दच्युतः ॥ तस्मिन्गामधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने ९ निवेदयामास तदा गृहान् राज्यं च कौरवः ॥ तत्र गोवि
 दमासीनं प्रसन्नादित्यवर्चसम् १० उपासां च क्रिरे सर्वे कुरवो राजभिः मह ॥ ततो दुर्योधनो राजा वाष्णेयं जयतां वरम् ११ न्यमंत्रयद्भोजनेन नाभ्यनंद च केशवः ॥
 ततो दुर्योधनः कृष्णमब्रवीत् कुरुसंसदि १२ मृदुपूर्वं शठोदकं कर्णमाभाष्य कौरवः ॥ कस्मादघ्नानि पानानि वासां शिष्यनानि च १३ त्वदर्थमुपनीतानि नाग्रहीस्त्वं
 जनार्दन ॥ उभयोश्च ददत्साह्यमुभयोश्च हिते रतः १४ संबन्धी दधितश्चासि घृतराष्ट्रस्य माधव ॥ त्वंहि गोविंद धर्माथैवेत्थ तत्त्वेन सर्वशः ॥ तत्र कारणमिच्छामि
 श्रोतुं चक्रगदाधर १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ स एव मुक्तो गोविंदः प्रत्युवाच महामनाः ॥ उद्यन्मेघस्वनः काले प्रगृह्या विपुलं भुजम् १६

दुर्योधन गृहपातिरुच्यत इत्यपीनरुक्तयम् १ । २ अभ्रघनः सजलो मेघः सहस्रविद्युत् तत्सादृश्येन महेंद्रनीलमणिमयत्वं सुवर्णमयत्वं च सूचितं । अन्ये तु अभ्रघनः आकाशमात्रवर्तिघनः सहिश
 रस्तंबंधाद्वल इति व्याख्युः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ शठोदकं शठपर्ववसानं आभाष्य संबोधनेनोन्मुखीकृत्य १३ । १४ तत्र अघ्नादेरग्रहणो १५ प्रगृह्य उद्यम्य १६

अलघुकृतप्रयत्नशैथिल्यहीनकरणं । पाठांतरेअनंभूतंअनिष्टीवनं अनन्यकृतमित्यपिपठति । अग्रस्तंअलुप्ताक्षरं । अनिरस्तस्यानग्रंशरहितं । असंकुलंअसंकीर्णवर्णं १७ । १८ असांप्रतंमति
पुंअयुक्तंकर्तुं १९ । २० । २१ वैरंद्वेषःविग्रहोयुद्धं २२ । २३ संरंभात्क्रोधात् हेतुवादात्कपटात् २४ । २५ द्वेष्टिभवान् २६ । २७ । २८ विरुत्सति विरोधंकर्तुमिच्छति २९ मोहात्अदुष्टे
अलघुकृतमग्रस्तमनिरस्तमलंकुलम् ॥ राजीवनेत्रोराजानंहेतुमद्वाक्यमुत्तमम् १७ कृतार्थभुंजतेदूताःपूजांश्रुतिचैवह ॥ कृतार्थमांसहामात्यंसमर्चिष्यसि
भारत १८ एवमुक्तःप्रत्युवाचधार्तराष्ट्रोजनार्दनम् ॥ नयुक्तंभवताऽस्मासुप्रतिपत्तुमसांप्रतम् १९ कृतार्थवाऽकृतार्थचत्वांशंमधुसूदन ॥ यतामहेपूजयितुं
दाशार्दनचशक्रुमः २० नचतत्कारणंविद्योयस्मिन्नोमधुसूदन ॥ पूजांकृतांप्रीयमाणैर्नामस्थाःपुरुषोत्तम २१ वैरंनोनास्तिभवतागोविंदनचविग्रहः ॥ सभ
वान्प्रसमीक्ष्येतत्रेदंशंक्तुमर्हति २२ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःप्रत्युवाचधार्तराष्ट्रंजनार्दनः ॥ अभिवीक्ष्यसहामात्यंदाशार्हःप्रहसन्निव २३ नाहंकामा
न्नसंरंभाद्द्वेषान्नार्थकारणात् ॥ नहेतुवादालोभाद्वाधर्मजह्यांकथंचन २४ संप्रीतिभोज्यान्यन्नानिआपद्भोज्यानिवापुनः ॥ नचसंप्रीयसेराजन्नचैवापद्रताव
यम् २५ अकस्माद्द्वेष्टिवैराजन्जन्मप्रभृतिपांडवान् ॥ प्रियानुवर्तिनोभ्रातृन्सर्वैःसमुदितान्गुणैः २६ अकस्माच्चैवपार्थानांद्वेषणंनोपपद्यते ॥ धर्मस्थिताः
पांडवेयाःकस्तान्किंवक्तुमर्हति २७ यस्तान्द्वेष्टिसमांद्वेष्टियस्ताननुसमामनु ॥ ऐकाल्यंमांगंतंविद्धिपांडवैर्धर्मचारिभिः २८ कामक्रोधानुवर्तीहियोमोहाद्दि
रुत्सति ॥ गुणवंतंचयोद्वेष्टितमाहुःपुरुषाधमम् २९ यःकल्याणगुणानज्ञातीन्मोहालोभादिदृक्षते ॥ सोऽजितात्माऽजितक्रोधोऽनचिरंतिष्ठतिश्रियम् ३०
अथयोगुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि ॥ प्रियेणकुरुतेवश्यांश्चिरंयशसितिष्ठति ३१ सर्वमेतन्नभोक्तव्यमन्नंदुष्टाभिसंहितम् ॥ क्षत्रुरेकस्यभोक्तव्यमितिमेधी
यतेमतिः ३२ एवमुक्तामहाबाहुदुर्योधनममर्षणम् ॥ निश्चक्रामततःशुभ्राद्धार्तराष्ट्रनिवेशनात् ३३ निर्यायचमहाबाहुर्वासुदेवोमहामनाः ॥ निवेशायययौवे
श्मविदुरस्यमहात्मनः ३४ तमभ्यगच्छद्रोणश्चकृपोभीष्मोऽथबाह्लिकः ॥ कुरवश्चमहाबाहुंविदुरस्यगृहेस्थितम् ३५ तच्छुर्माधवंवीरंकुरवोमधुसूदनम् ॥
निवेदयामोवाष्ण्यसरत्नांस्तेगृहान्वयम् ३६ तानुवाचमहातेजाःकौरवान्मधुसूदनः ॥ सर्वेभवंतोगच्छंतुसर्वामेऽपचितिःकृता ३७ यातेषुकुरुषुक्षतादाशार्ह
मपराजितम् ॥ अभ्यर्चयामासतदासर्वकामैःप्रयत्नवान् ३८ ततःक्षताऽन्नपानानिशुचीनिगुणवंतिच ॥ उपाहरदनेकानिकेशवायमहात्मने ३९ तैस्तर्पयि
त्वाप्रथमंब्राह्मणान्मधुसूदनः ॥ वेदविद्योददौकृष्णःप्रथमंद्रविणान्यपि ४० ततोऽनुयायिभिःसार्धंमरुद्भिरिववासवः ॥ विदुरान्नानिबुभुजेऽनुचीनिगुणवंतिच ४१
॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणिश्रीकृष्णदुर्योधनसंवादेएकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तंभुक्तवंतमाश्वस्तंनिशायां
विदुरोऽब्रवीत् ॥ नेदंस्म्यगव्यवसितंकेशवागमनंतव १ दृष्टवुद्धिर्मोहः लोभःपरकीयधनापहारेच्छा अजितक्रोधइतिछेदः ३०।३१ । ३२ शुभ्रात्नानारत्नमयत्वेनप्रदीप्तात् । शुभ्रंप्र
दिशेधवलेऽभ्रकेच'इतिविश्वः ३३।३४।३५।३६ अपचितिःपूजा ३७ । ३८ । ३९ ४० । ४१ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ तंभुक्तवंतमिति १

२ प्रग्रहंनिर्वधंअत्यंताभिनिवेशमित्यर्थः अनेयःअप्रापणीयःश्रेयसांकर्मणिषष्ठी ३ सवशंकितसर्वत्रविश्वासहीनः ४ । ५ । ६ वृत्तिजीविका एतेयुदेनमहाराज्यंदास्यंतीत्याशयेत्यर्थः ७ । ८
अर्थधर्मातिगोमंदःसंरंभोचजनार्दन ॥ मानघ्रोमानकामश्चवृद्धानांशासनातिगः २ धर्मशास्त्रातिगोमूढोदुरात्माप्रग्रहंगतः ॥ अनेयःश्रेयसांमंदोधार्तराष्ट्रोजना
र्दन ३ कामात्माप्राज्ञमानीचमित्रधुकसर्वशंकितः ॥ अकर्ताचाकृतज्ञश्चत्यक्तधर्माप्रियानृतः ४ मूढश्चाकृतबुद्धिश्चइंद्रियाणामनीश्वरः ॥ कामानुसारीकृत्येषु
सर्वेष्वकृतनिश्चयः ५ एतैश्चान्यैश्चबहुभिर्दोषैरेवसमान्वितः ॥ त्वयोच्यमानःश्रेयोऽपिसंरंभात्रग्रहीष्यति ६ भीष्मेद्रोणेकपेकर्णेद्रोणपुत्रेजयद्रथे ॥ भूयसीवर्तते
वृत्तिंशमेकुरुतेमनः ७ निश्चितंधार्तराष्ट्राणांसकर्णानांजनार्दन ॥ भीष्मेद्रोणमुखान्पार्थानशकाःप्रतिवीक्षितुम् ८ सेनासमुदयंकृत्वापार्थिवंमधुसूदन ॥ क
तार्थमन्यतेबालआत्मानमविचक्षणः ९ एकःकर्णःपरानजेतुंसमर्थइतिनिश्चितम् ॥ धार्तराष्ट्रस्यदुर्बुद्धेःसशमनोपयास्याति १० संविच्चधार्तराष्ट्राणांसर्वेषामेवके
शव ॥ शमेप्रयतमानस्यतवसौभ्रात्रकाक्षिणः ११ नपांडवानामस्माभिःप्रतिदेयंयथोचितम् ॥ इतिव्यवसितास्तेषुवचनंस्यान्निरर्थकम् १२ यत्रसूक्तंदुरुक्तं
चसमंस्यान्मधुसूदन ॥ नतत्रप्रलपेत्प्राज्ञोवधिरेष्विवगायनः १३ अविजानत्समुद्रेषुनिर्मर्यादेषुमाधव ॥ नत्वंवाक्यंभुवन्युक्तश्चांडालेषुद्विजोयथा १४ सोऽयं
बलस्थोमूढश्चनकरिष्यति तेवचः ॥ तस्मिन्निरर्थकंवाक्यमुक्तंसंपत्स्यतेतव १५ तेषांसमुपविष्टानांसर्वेषांपापचेतसाम् ॥ तवमध्यावतरणंममकृष्णनरोचते
१६ दुर्बुद्धीनामशिष्टानांबहूनांदुष्टचेतसाम् ॥ प्रतीपंवचनंमध्येतवकृष्णनरोचते १७ अनुपासितवृद्धत्वाच्छ्रयोदर्पाच्चमोहितः ॥ वयोदर्पादमर्षाच्चनतेश्रेयो
ग्रहीष्यति १८ बलंबलवदप्यस्ययदिवक्ष्यसिमाधव ॥ त्वय्यस्यमहतीशंकानकरिष्यति तेवचः १९ नेदमद्युधाशक्यमिंद्रेणापिसहामरैः ॥ इतिव्यवसिताः
सर्वेधार्तराष्ट्राजनार्दन २० तेष्वेवमुपपन्नेषुकामक्रोधानुवर्तिषु ॥ समर्थमपितेवाक्यमसमर्थमाविष्यति २१ मध्येतिष्ठन्हस्त्यनीकस्यमंदोरथाश्वयुक्तस्यबलस्य
मूढः ॥ दुर्योधनोमन्यतेवीतभीतिःकृत्स्नामयेयंपृथिवीजितेति २२ आशंसतेवैष्टतराष्ट्रस्यपुत्रोमहाराज्यमसपत्नंपृथिव्याम् ॥ तस्मिन्नशमःकेवलोनोपलभ्यो
बद्धंसंतमन्यतेलब्धमर्थम् २३ पर्यस्तेयंपृथिवीकालपक्वादुर्योधनार्थेपांडवान्योदुकामाः ॥ समागताःसर्वयोधाःपृथिव्याराजानश्चक्षितिपालैःसमेताः २४ स
र्वेक्षेतेकृतवैराःपुरस्तात्त्वयाराजानोहृतसाराश्चकृष्ण ॥ तवोद्वेगात्संश्रिताधार्तराष्ट्रान्सुसंहताःसहकर्णेनवीराः २५ त्यक्तात्मानःसहदुर्योधनेनहृष्टायोदुंपांडवा
न्सर्वयोधाः ॥ तेषांमध्येप्रविशेथायादित्वंनतन्मतंममदाशार्हवीर २६ तेषांसमुपविष्टानांबहूनांदुष्टचेतसाम् ॥ कथंमध्यंप्रपद्येथाःशत्रूणांशत्रुकर्शन २७ सर्व
थात्वंमहाबाहोदेवैरपिदुरुत्सहः ॥ प्रभावंपौरुषंबुद्धिजानामितवशत्रुहन् २८ यामेप्रीतिःपांडवेषुभूयःसात्वयिमाधव ॥ प्रेम्णाचबहुमानाच्चसौहृदाच्चब्रवीम्यहम् २९
पार्थिवंपृथ्वीसंबन्धिनं ९ । १० । ११ प्रतिदेयंपरावृत्त्यदेयं व्यवसिताःनिश्चिताः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ तेवचः १८ । १९ । २० । २१ । २२
बद्धंमवदीयत्वेनप्रतिबद्धमपिलब्धमेवमन्यते २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९

३० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावादीपे द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ यथांति १।१। १।४ पर्यस्तांअन्यथाभूतां यतन्नयतमानः ६।७।८। ९ तद्वशंसंअनर्था
यामेप्रीतिःपुष्कराक्षवद्दर्शनसमुद्रवा ॥ साकिमाख्यायतेतुभ्यमंतरात्माऽसिदेहिनाम् ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिश्रीकृष्णविदुरसं
वादेद्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यथाब्रूयान्महाप्राज्ञोयथाब्रूयाद्विचक्षणः ॥ यथावाच्यस्त्वद्विधेनभवतामद्विधःसुहृत् १ धर्मा
र्थयुक्तंतथ्यंचयथावदुपपद्यते ॥ तथावचनमुक्तोऽस्मिन्त्वयेतत्पितृमातृवत् २ सत्यंप्राप्तंचयुक्तंवाऽप्येवमेवयथाऽऽस्थमाम् ॥ शृणुष्वागमनेहेतुंविदुरावहितोभव ३
दौरात्म्यंधार्तराष्ट्रस्यक्षत्रियाणांचवैरताम् ॥ सर्वमेतदहंजानन्नक्षतःप्राप्तोऽद्यकौरवान् ४ पर्यस्तांपृथिवींसर्वांसाश्चांसरथकुंजराम् ॥ योमोचयेन्मृत्युपाशात्प्रा
मुयाद्धर्ममुत्तमम् ५ धर्मकार्ययतनशक्तयानोचेत्प्राप्नोतिमानवः ॥ प्राप्तोभवतितत्पुण्यमत्रमेनास्ति संशयः ६ मनसाचितयन्पापं कर्मणानातिरोचयन् ॥ नप्रा
प्नोतिफलंतस्येत्येवंधर्मविदोविदुः ७ सोऽहंयतिष्येप्रशमंक्षतःकर्तुममायया ॥ कुरूणामंजयानांचसंग्रामेविनाशिष्यताम् ८ सेयमापन्महाघोराकुरुष्वेवसमुत्थि
ता ॥ कर्णदुर्योधनकृतासर्वेहेतेतदन्वयाः ९ व्यसनेऽस्मिन्महान्हियोमित्रनाभिपद्यते ॥ अनर्थाययथाशक्तितनृशंसंविदुर्बुधाः १० आकेशग्रहणान्मित्रमकार्या
त्संनिवर्तयन् ॥ अवाच्यःकस्यचिद्भवतिरुतयन्नोयथाबलम् ११ तत्समर्थंशुभंवाक्यंधर्मार्थसहितंहितम् ॥ धार्तराष्ट्रःसहामात्योग्रहीतुंविदुरार्हति १२ हितंहि
धार्तराष्ट्राणांपाण्डवानांतथैवच ॥ पृथिव्यांक्षत्रियाणांचयतिष्येऽहममायया १३ हितेप्रयतमानंमांशंकेदुर्योधनोयदि ॥ हृदयस्यचमेप्रीतिरानृण्यंचभविष्यति
१४ ज्ञातीनांहिमिथोभेदेयन्मित्रनाभिपद्यते ॥ सर्वयत्नेनमाध्यस्थंनतन्मित्रंविदुर्बुधाः १५ नमांब्रूयुरधर्मिष्ठाभूताह्यसुहृदस्तथा ॥ शक्तोनावारयत्कृष्णःसंर
ब्धान्कुरुपांडवान् १६ उभयोःसाधयन्नर्थमहमागतइत्युत ॥ तत्रयत्नमहंकृत्वागच्छेयंनृष्यवाच्यताम् १७ ममधर्मार्थयुक्तंहिश्रुत्वावाक्यमनामयम् ॥ नचेदादा
स्यतेवालोदिष्टस्यवशमेप्यति १८ अहापयन्पांडवार्थयथावच्छमंकुरूणांयदिचाचरेयम् ॥ पुण्यंचमेस्याच्चरितंमहात्मन्मुच्येरंश्चकुरवोमृत्युपाशात् १९ अपिवा
चंभाषमाणस्यकाव्यांधर्मारामार्थवतीमहिम्नाम् ॥ अवक्षेरन्धार्तराष्ट्राःशमार्थमांचप्राप्तंकुरवःपूजयेयुः २० नचापिममपर्याप्ताःसहिताःसर्वपार्थिवाः ॥ क्रुद्ध
स्यप्रमुखेस्थातुंसिंहस्येवेतरेमृगाः २१ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ इत्येवमुक्त्वावचनंनृष्णीनामृषभस्तदा ॥ शयनेसुखसंपर्शेशिश्येयदुसुखावहः २२ ॥ इतिश्री
महाभारतेउद्योगपर्वणिभ० प० श्रीकृष्णवाक्येत्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ श्रीवैशंपायनउवाच ॥ तथाकथयतोरैवतयोर्बुद्धिमतोस्तदा ॥ शिवानक्ष
त्रसंपन्नासाव्यतीयायशर्वरी १ धर्मार्थकामयुक्ताश्चविचित्रार्थपदाक्षराः ॥ शृण्वतोविविधावाचोविदुरस्यमहात्मनः २
यविदुरितिसंबंधः अनुनीयेत्यपिपाठः १०।११।१२ हितंकर्तुमितिशेषः १३।१४ नाभिपद्यतेनोपकरोति १५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये
भारतभावादीपे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ॥ नक्षत्रसंपन्ना शरदिनिरधस्तात् १।२

३।४।५ उदकंस्तानाचमनादि अनुजप्यसंध्योपासनादि तेउमेकतेयेनसःकृतोदकानुजप्यः १ तिष्ठंतंउपासीनम् ७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८
कथाभिरनुरूपाभिःकृष्णस्यामिततेजसः ॥ अकामस्येवकृष्णस्यसाव्यतीयायशर्वरी ३ ततस्तुस्वरसंपन्नाबहवःसूतमागधाः ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषैःकेशवं
प्रत्यबोधयन् ४ ततउत्थायदाशार्हंरुषभःसर्वसात्वताम् ॥ सर्वमावश्यकंचक्रेप्रातःकार्यजनार्दनः ५ कृतोदकानुजप्यःसहुताग्निःसमलंकृतः ॥ ततश्चादित्य
मुद्यंतमुपातिष्ठतमाधवः ६ अथदुर्योधनःकृष्णंशकुनिश्चापिसौबलः ॥ सध्यांतिष्ठंतमभ्येत्थदाशार्हमपराजितम् ७ आचक्षेतांतुकृष्णस्यधृतराष्ट्रसभागतम् ॥
कुरूंश्चभीष्मप्रमुखानराज्ञःसर्वाश्चपार्थिवान् ८ त्वामर्थयंतगोविंदादिविशक्रमिवामराः ॥ तावभ्यनंदद्गोविंदःसाम्रापरमवलगुना ९ ततोविमलआदित्येब्राह्मणे
भ्योजनार्दनः ॥ ददौहिरण्यंवासांसिगाश्चाश्वाश्चपरंतपः १० विसृज्यबहुरत्नानिदाशार्हमपराजितम् ॥ तिष्ठंतमुपसंगम्यववंदेसाराथिस्तदा ११ ततोरथेन
शुभ्रेणमहताकिंकिणीकिना ॥ हयोत्तमयुजाशघ्रिमुपातिष्ठतदारुकः १२ तमुपास्थितमाज्ञायरथंदिव्यंमहामनाः ॥ महाभघननिर्घोषंसर्वरत्नविभूषितम् १३
अग्निप्रदक्षिणंकृत्वाब्राह्मणांश्चजनार्दनः ॥ कौस्तुभंमणिमामुच्यश्रियापरमयाज्वलन् १४ कुरुभिःसंवृतःकृष्णोवृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ॥ आतिष्ठतरथंशौरिः
सर्वयादवनंदनः १५ अन्वारुरोहदाशार्हंविदुरःसर्वधर्मवित् ॥ सर्वप्राणभृतांश्रेष्ठंसर्वबुद्धिमतांवरम् १६ ततोदुर्योधनःकृष्णंशकुनिश्चापिसौबलः ॥ द्वितीयेन
रथेनैनमन्वयातांपरंतपम् १७ सात्यकिःकृतवर्माचवृष्णीनांचापरेरथाः ॥ पृष्ठतोऽनुययुःकृष्णंगजैरश्वैरथैरपि १८ तेषांहिमपरिष्कारैर्युक्ताःपरमवाजिभिः ॥
गच्छतांघोषिणाश्चित्ररथाराजान्विरोजिरे १९ संमृष्टसंसिक्तरजःप्रतिपेदेमहापथम् ॥ राजर्षिचरितंकालेकृष्णोधीमानाश्रियाज्वलन् २० ततःप्रयातेदाशार्हंप्रा
वाद्यंतैकपुष्कराः ॥ शंखाश्चदध्मिरेतत्रवाद्यान्यन्यानिनानिच २१ प्रवीराःसर्वलोकस्ययुवानःसिंहविक्रमाः ॥ परिवार्यरथंशौरैरगच्छंतपरंतपाः २२ ततो
ऽन्येबहुसाहस्राविचित्राद्रुतवाससः ॥ असिप्रासायुधधराःकृष्णस्यासन्पुरःसराः २३ गजाःपंचशतास्तत्ररथाश्चासन्सहस्रशः ॥ प्रयांतमन्वयुर्वीरंदाशार्हम
पराजितम् २४ पुरंकुरूणांसंवृतंद्रष्टुकामंजनार्दनम् ॥ सवालवृद्धंसखीकंरथ्यागतमरिदम् २५ वेदिकामाश्रिताभिश्चसमाक्रांतान्यनेकशः ॥ प्रचलंती
वभारेणयोषिर्भिर्भवनान्युत २६ सपूज्यमानःकुरुभिःसंशृण्वन्मधुराःकथाः ॥ यथार्हप्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणःशनैर्ययौ २७ ततःसर्मासमासाद्यकेशवस्यानुया
यिनः ॥ सशंखैर्वेणुनिर्घोषैर्दिशःसर्वाव्यनादयन् २८ ततःसासमितिःसवाराज्ञाममिततेजसाम् ॥ संप्राकंपतहर्षेणकृष्णागमनकांसया २९ ततोऽभ्याशग
तेकृष्णेसमहृष्यन्नराधिपाः ॥ श्रुत्वातरथनिर्घोषंपर्जन्यनिनदोपमम् ३० आसाद्यतुसभाद्वारमृषभःसर्वसात्वताम् ॥ अवतीर्यरथाच्छौरिःकैलासशिखरोप
मात् ३१ नवमेघप्रतीकाशांज्वलंतीमिवतेजसा ॥ महेंद्रसदनप्रख्यांप्रविवेशमभांततः ३२

चित्राश्चैरथाश्च १९ संमृष्टदूरीकृतं संसिक्तंजलेनाष्टावितंचरजोयस्मात् अविभाजिकंपदम् २० एकपुष्कराःकाहलाः २१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२

॥८५॥

पाणौगृहीत्वाविदुरंसात्यकिंचमहायज्ञाः ॥ ज्योतीष्यादित्यवद्राजनकुरुन्प्राच्छादयन्श्रिया ३३ अग्रतोवासुदेवस्यकर्णदुर्योधनावुभौ ॥ वृष्णयःकृतवर्मा
चाप्यासन्नकृष्णस्यपृष्ठतः ३४ धृतराष्ट्रपुरस्कृत्यभीष्मद्रोणादयस्ततः ॥ आसनेभ्योऽचलन्सर्वेपूजयंतोजनार्दनम् ३५ अभ्यागच्छतिदाशाहंप्रज्ञाचक्षुर्न
रेश्वरः ॥ सहैवद्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महायज्ञाः ३६ उत्तिष्ठतिमहाराजेधृतराष्ट्रेजनेश्वरे ॥ तानिराजसहस्राणिसमुत्स्थुःसमंततः ३७ आसनंसर्वतोभद्रं
जांबूनदपरिष्कृतम् ॥ कृष्णार्थेकल्पितं तत्रधृतराष्ट्रस्यशासनात् ३८ स्मयमानस्तुराजानंभीष्मद्रोणौचमाधवः ॥ अभ्यभाषतधर्मात्पाराज्ञश्चान्यान्यथा
वयः ३९ तत्रकेशवमानर्चुःसम्यग्भ्यागतंसभाम् ॥ राजानःपार्थिवाःसर्वेकुरवश्चजनार्दनम् ४० तत्रतिष्ठन्सदाशाहोराजमध्येपरंतपः ॥ अपश्यदंतर्क्षि
स्थानृषीन्परपुरंजयः ॥ ततस्तानभिसेप्रेक्ष्यनारदप्रमुखानृषीन् ४१ अभ्यभाषतदाशाहोभीष्मंशांतनवंशनैः ॥ पार्थिवीसमितिद्रुष्टुमृषयोऽभ्यागतानृष
४२ निमंज्यंतामासनैश्चसत्कारेणचभूयसा ॥ नैतेष्वनुपविष्टेषुशक्यंकेनचिदासितुम् ४३ पूजाप्रयुज्यतामाशुमुनीनांभावितात्मनाम् ॥ ऋषीन्शांतनवो
दृष्ट्वासभाद्वारमुपस्थितान् ४४ त्वरमाणस्ततोभृत्यानासनानीत्यचोदयत् ॥ आसनान्यथमृष्टानिमहांतिविपुलानिच ४५ मणिकांचनचित्राणिसमाजन्दुस्त
तस्ततः ॥ तेषुतत्रोपविष्टेषुगृहीतार्घेषुभारत ४६ निषसादासनेकृष्णोराजानश्चयथासनम् ॥ दुःशासनःसात्यकयेददावासनमुत्तमम् ४७ विविंशतिर्ददौपी
ठंकांचनंकृतवर्मणे ॥ अविदूरेतुकृष्णस्यकर्णदुर्योधनावुभौ ४८ एकासनेमहात्मानौनिषीदतुरमर्षणौ ॥ गांधारराजःशकुनिर्गांधारैरभिरक्षितः ४९ निषसा
दासवेराजासहपुत्रोविशांपते ॥ विदुरोमणिपीठेतुशुकस्पृध्याजिनोतरे ५० संस्पृशन्नासनंशौरेर्महामतिरुपाविशत् ॥ चिरस्यदृष्ट्वादाशाहोराजानःसर्वएवते
५१ अमृतस्येवनाटप्यनप्रेक्षमाणजनार्दनम् ॥ अतसीपुष्पसंकाशःपीतवासाजनार्दनः ५२ व्यभ्राजतसभामध्येहेम्नीवोपहितोमणिः ५३ ततस्तूष्णींसर्व
मासीदोविंदगतमानसम् ॥ नतत्रकश्चित्किंचिद्राव्याजहारपुमान्कचित् ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्यानप० श्रीकृष्णसभाप्रवेशे
चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तेष्वासीनेषुसर्वेषुतूष्णींभूतेपुराजसु ॥ वाक्यमभ्याददेकृष्णःसुदंष्ट्रोदुर्दुभि
स्वनः १ जीभूतइवधर्मातिसर्वासिंश्रावयन्सभाम् ॥ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्यसमभाषतमाधवः २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुरुणांपांडवानांचशमःस्यादितिभारत ॥
अप्रणाशेनवीराणामेतद्याचितुमागतः ३ राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यंतवनैःश्रेयसंवचः ॥ विदितंह्येवतेसर्वेवेदितव्यमरिंदम ४ इदंहाद्यकुलंश्रेष्ठंसर्वराजसुपार्थिव ॥
श्रुतवृत्तोपसंपन्नसर्वैःसमुदितंगुणैः ५

भावदीपे चतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥ ९४ ॥ ॥ तेष्विति १ । २ आगतोऽस्मीतिशेषः ३ । ४ । ५

कृपापरस्यसुखायैवतः । अनुकंपा परदुःखदर्शनेत्रासः । कारुण्यं परदुःखप्रहाणार्थोयत्नः । आवृणोत्यं परदुःखप्रदानंअसांप्रतंकृपादिभ्योविपरीतं परस्यदुःखार्थोयत्नः । परदुःखदर्शनेआह्ला
दः । परस्यसुखनाशार्थोयत्नः । परस्यदुःखसंपादनंकोटिल्यादिकंच तच्चायुक्तं ७ बाह्येपुन्यतादिषु आभ्यंतरेषुजगदुहादिषु ८ । ९ । १० कुरुष्वेवभवत्स्वेव नतुपांडवेषु ११ नादि

कृपाऽनुकंपाकारुण्यमावृणोत्यं चभारत ॥ तथार्जवंक्षमासत्यंकुरुष्वेतद्विशिष्यते ६ तस्मिन्नेवंविधेराजनकुलेमहतितिष्ठति ॥ त्वन्निमित्तंविशेषेणनेहयुक्तमसां
प्रतम् ७ त्वंहिधारयिताश्रेष्ठःकुरुणांकुरुसत्तम ॥ मिथ्याप्रचरतांतातबाह्येष्वभ्यंतरेषुच ८ तेषुत्रास्तवकौरव्यदुर्योधनपुरोगमाः ॥ धर्मार्थौपृष्ठतःकृत्वाप्रच
रन्तिनृशंसवत् ९ अशिष्टागतमर्यादालोभेनहतचेतसः ॥ स्वेषुबंधुषुमुख्येषुतद्वेत्थपुरुषर्षभ १० सेयमापन्महाघोराकुरुष्वेवसमुत्थिता ॥ उपेक्ष्यमाणाकौर
व्यपृथिवीघातयिष्यति ११ शक्याचेयंशमयितुंनचेदित्ससिभारत ॥ नदुष्करोह्यत्रशमोमतोमेभरतर्षभ १२ त्वय्यधीनःशमोराजन्मायिचैवविशांपते ॥ पुत्रा
न्स्थापयकौरव्यस्थापयिष्याम्यहंपरान् १३ आज्ञातवाहिराजेंद्रकायांपुत्रैःसहान्वयैः ॥ हितंबलवदप्येषांतिष्ठतांवशासने १४ तवचैवहितंराजन्पांडवानाम
थोहितम् ॥ शमेप्रयतमानस्यममशासनकांक्षिणः १५ स्वयंनिष्फलमालक्ष्यसंविधत्स्वविशांपते ॥ सहायभूताभरतास्तवैवस्युर्जनेश्वर १६ धर्मार्थयोस्तिष्ठ
राजन्पांडवैरभिरक्षितः ॥ नहिशक्यास्तथाभूतायत्नादपिनराधिप १७ नहिष्वांपांडवैर्जैतुरक्ष्यमाणंमहात्मभिः ॥ इन्द्रोपिदेवैःसहितःप्रसहेतकुतोत्तपाः १८
यत्रभीष्मश्चद्रोणश्चरुपःकर्णोविविंशतिः ॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चसोमदत्तोऽथबाह्लिकः १९ सैधवश्चकलिंगश्चकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥ युधिष्ठिरोभीमसेनःसव्यसा
चीयमौतथा २० सात्यकिश्चमहातेजायुयुत्सुश्चमहारथः ॥ कोनुतान्विपरीतात्मायुद्धयेतभरतर्षभ २१ लोकस्येश्वरतांभूयःशत्रुमिश्राप्यघृण्यताम् ॥ प्राप्स्य
सित्वमभिन्नप्रसहितःकुरुपांडवैः २२ तस्यतेपृथिवीपालास्त्वत्समाःपृथिवीपते ॥ श्रेयांसश्चैवराजानःसंधास्यंतपरंतप २३ सत्त्वंपुत्रैश्चपौत्रैश्चापिदामिर्भ्रातृभि
स्तथा ॥ सुहृद्भिःसर्वतोमुक्तःसुखंशक्यसिजीवितुम् २४ एतानेवपुरोधायसत्कृत्यचयथापुरा ॥ अखिलांभोक्ष्यसेसर्वापृथिवीपृथिवीपते २५ एतैर्हिसहितः
सर्वैःपांडवैःस्वैश्चभारत ॥ अन्यान्विजेष्यसेशत्रूनेषःस्वार्थस्तवाखिलः २६ तैरेवोपार्जितांभूमिंभोक्ष्यसेचपरंतप ॥ यदिसंपत्स्यसेपुत्रैःसहामात्यैर्नराधिप ॥
२७ संयुगेवैमहाराजदृश्यतेसुमहानक्षयः ॥ क्षयेचोभयतोराजनकंधर्ममनुपश्यसि २८ पांडवैर्निहतैःसंख्येषुत्रैर्वापिमहाबलैः ॥ यद्विदेथाःसुखंराजंस्तद्ब्रूहि
भरतर्षभ २९ शूराश्चहिरुतास्त्राश्चसर्वेयुद्धाभिकांक्षिणः ॥ पांडवास्तावकाश्चैवतान्नक्षमहतोभयात् ३०

त्ससिकुलंनकुलेतुमिच्छसि स्वंचेदिच्छसीतिपाठेकुरुन्स्थापयितुमिच्छसितर्हिशमोनदुष्करः १२ । १३ बलवत्अत्यंतंप्रपायेव अपिशब्दप्रवाचं १४ शासनकांक्षिणःपुत्रान्शासितुमिच्छत
स्तव १५ निष्फलंनैवंसंविधत्स्वशमंकुरु १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ पांडवैःसहसंधास्यंतैःसंधिकरिष्यंति २३ । २४ अखिलानिष्कंटका २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०

३१ । ३२ प्रकृतिसत्त्वगुणं ३३ । ३४ । ३५ । ३६ हार्दप्रीतिः आसीत् पूर्वबाल्ये ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ स्थातास्यास्यति ४२ । ४३ । ४४ गुरोः गुरौ ४५ । ४६ परिषदं धर्मज्ञसभां पुत्राः
नपश्येम कुरुन्सर्वान्पांडवांश्चैव संयुगे ॥ क्षीणानुभयतः शूरात्रिभिनोरथिभिर्हतान् ३१ समवेताः पृथिव्यां हिराजानो राजसत्तम ॥ अमर्षवशमापन्नानाशयेयुरि
मा प्रजाः ३२ त्राहिराजत्रिमं लोकं न नश्येयुरिमा प्रजाः ॥ त्वयि प्रकृतिमापन्नैः शेषः स्यात्कुरुनंदन ३३ शुक्लावदान्याहोमंत आर्याः पुण्याभिजातयः ॥ अन्यो
न्यसाचिवाराजस्तान्पाहमहतोभयात् ३४ शिवेनेमभूमिपालाः समागम्य परस्परम् ॥ सहभुक्ताचपीत्वाचप्रतियांतु यथाग्रहम् ३५ सुवाससः स्रग्विणश्च सत्क
ताभरतर्षभ ॥ अमर्षचानिराकृत्य वैराणि च परंतप ३६ हार्दयत्पांडवेष्वासीत्प्राप्तेऽस्मिन्नायुषः क्षये ॥ तदेव ते भवत्वद्यसंधत्स्वभरतर्षभ ३७ बालाविहीनाः पि
त्राते त्वयैव परिर्वर्तिताः ॥ तान्पालय यथान्यायं पुत्रांश्च भरतर्षभ ३८ भवतैव हिरक्ष्यास्ते व्यसनेषु विशेषतः ॥ माते धर्मस्तथैवार्थो नश्येत् भरतर्षभ ३९ आहु
स्त्वां पांडवाराज न भिवाद्यप्रसाद्य च ॥ भवतः शासनाहुः स्वमनुभूतं सहानुगैः ४० द्वादशे मानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानिनः ॥ त्रयोदशं तथाऽज्ञातैः सजने परिव
त्सरम् ४१ स्थातानः समये तस्मिन्पितोति कृतनिश्चयाः ॥ नाहास्मसमयं तात तच्च नो ब्राह्मणाविदुः ४२ तास्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ॥ नित्यं संके
शिताराजन्स्वराज्यांशलभेमाहे ४३ त्वंधर्ममर्थं संजानन्सम्यङ्नस्त्रातुमर्हसि ॥ गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्केशांस्ति तदिक्ष्महे ४४ सभवान्माट्टपिटवदस्मासुप्रति
पद्यताम् ॥ गुरोर्गरीयसीवृत्तिर्याचशिष्यस्य भारत ४५ वर्तामहे त्वयि च तां च वर्तस्व नस्तथा ॥ पित्रास्थापयितव्या हिवयमुत्पथमास्थिताः ४६ संस्थापय
पथिष्वस्मांस्तिष्ठ धर्मं सुवर्तमानि ॥ आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरतर्षभ ४७ धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसांप्रतम् ॥ यत्र धर्मो ह्यधमं सत्यं यत्रानृतेन च ४८
हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ विद्वो धर्मो ह्यधमं सभां यत्र प्रपद्यते ४९ न चास्य शल्यं कृतं तं विद्वद्वास्तत्र सभासदः ॥ धर्मस्तानां रुजाति यथान्यनुकूल
जान् ५० ये धर्ममनुपश्यंतस्तूष्णीं ध्यायंत आसते ॥ ते सत्यमाहुर्धर्म्यं च न्याय्यं च भरतर्षभ ५१ शक्यं किमन्यद्भक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ॥ ब्रुवंतु ते महीपालाः
सभायां ये सभासते ५२ धर्मार्थोऽसंप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥ प्रमुंचेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्पुरुषर्षभ ५३ प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मामन्युवशमन्वगाः ॥ पित्र्यं
तेभ्यः प्रदायां शं पांडवेभ्यो यथोचितम् ५४ ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भुंक्ष्वभोगान्परंतप ॥ अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मं सतां सदा ५५ सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते या
नराधिप ॥ दाहितश्चानिरस्तश्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः ५६ इंद्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ सतत्र निवसन्सर्वान्वशमानयि पार्थिवान् ५७ त्वन्मुखानक
रोद्राजत्रचत्वामत्यवर्तत ॥ तस्यैव वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ५८ राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ सतामवस्थां संप्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभागताम् ५९
पांडवाः ३७ । ३८ । ३९ आरुजतिहिनास्ति अनुकूलजान्कूलं कूलमनुसृत्य जातान् वृक्षादीन् ५० ये पांडवाः तूष्णीं मासते कालं निर्वाह्य भवद्भ्यो राज्यांशलं बध्नामिच्छति ते सत्यं धर्म्यं न्याय्यं चाहुः ५१
५२ । ५३ । ५४ । ५५ दाहितः जवृद्धे निरस्तोऽयुतेन राज्यादुरीकृतः ५६ । ५७ । ५८ परमोपधिः महच्छत्र ५९

६० । ६१ । ६२ । ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीर्घचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ तस्मिन्निति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० वेदप्रत्ययदर्शिनः
क्षत्रधर्मादमेयात्मानां कपतयुधिष्ठिरः ॥ अहंतु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत ६० धर्मादर्थान् सुखाच्चैव माराज त्रीनशः प्रजाः ॥ अनर्थमर्थमन्वानोऽप्यर्थवानर्थ
मात्मनः ६१ लोभेऽतिप्रमृतान्पुत्रान्निगृह्णीष्वविशंपते ॥ स्थिताः शुश्रूषितुं पार्थास्थिता योऽहुर्मरिदमाः ॥ यत्ते पथ्यतमं राजंस्तस्मिंस्तिष्ठ परंतप ६२
वैशंपायन उवाच ॥ तद्वाक्यं पार्थिवः सर्वे हृदयैः समपूजयन् ॥ न तत्र काश्चिद्भुक्तिं हि वाचं प्राक्कामदधतः ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि श्री
कृष्णवाक्ये पंचनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्मिन्नभिहिते वाक्ये केशवेन महात्मना ॥ स्तिमिता हृष्टरोमाण आसन् सर्वे सभासदः
१ कश्चिदुत्तरमेतेषां वक्तुं नोत्सहते पुमान् ॥ इति सर्वे मनोभिस्ते चितयंति स्म पार्थिवः २ तथा ते पुत्रसर्वेषु तूष्णीं भूते पुराजसु ॥ जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसं
सदि ३ इमामेसोपमां वाचं शृणु सत्यामशंकितः ॥ तांश्च त्वाश्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे ४ राजादंभोऽद्रवो नाम सर्वभौमः पुराऽभवत् ॥ अखिलां बुभुजे सर्वपृ
थिवीमिति नः श्रुतम् ५ सस्मनित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ॥ ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्ते महारथः ६ अस्तिकश्चिद्विशिष्टो वामद्विधो वा भवेद्युधि ॥
शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वाऽपि शस्त्रभृत् ७ इति ब्रुवन्नन्वचरत्सराजा पृथिवीमिमाम् ॥ दर्पेण महतामत्तः कंचिदन्यमर्चितयन् ८ तं च वेद्या अरुपणा ब्राह्मणाः
सर्वतोऽभयाः ॥ प्रत्यघेधं तराजानं श्लाघमानं पुनः पुनः ९ निषिध्यमानोऽप्यसत्कृतपृच्छत्येव स वै द्विजान् ॥ अतिमानं श्रियामतंतमूचुर्ब्राह्मणास्तदा १० तप
स्विनो महात्मानो वेदप्रत्ययदर्शिनः ॥ उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः ११ अनेकजयिनो संख्येयौ वै पुरुषसत्तमौ ॥ तयोस्त्वं न समो राजन् भविता
ऽसि कदाचन १२ एवमुक्तः सराजा तु पुनः प्रच्छतां द्विजान् ॥ कतौ वीरौ कजन्मानौ किं कर्माणौ च कौचतौ १३ ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ नरो नारायणश्चैव तापसा वि
तिनः श्रुतम् ॥ आयातौ मानुषे लोके ताभ्यां युद्धं च स्वपार्थिव १४ श्रूयते तौ महात्मानौ नरनारायणाबुभौ ॥ तपोधोरमनिर्देश्यं तप्यते गंधमादने १५ सराजाम
हर्तां सेनां योजयित्वा षडंगिनीम् ॥ अभ्युपगम्य संप्रायाद्यत्र तावपराजितौ १६ सगत्वा विषमं धोरं पर्वतं गंधमादनम् ॥ मृगयाणोऽन्वगच्छतौ तापसौ वनमाश्रि
तौ १७ तौ हृष्टाक्षुत्पिपासाभ्यां लुशोधमनि संततौ ॥ शोतवातातपैश्चैव कश्चितौ पुरुषोत्तमौ १८ अभिगम्योपसंगृह्य पर्यपृच्छदनामयम् ॥ तमर्चित्वा मूलकलै
रासनेनोदकेन च १९ न्यमंत्रयेताराजानां किं कार्यं कियतामिति ॥ ततस्तामानुपूर्वीं सपुनरेवान्वकीर्तयत् २० बाहुभ्यामेजिताभूमिर्निहताभर्षशत्रवः ॥ भव
द्यां युद्धमाकांक्षन्पयातोऽस्मि पर्वतम् २१ आतिथ्यं दीयतामेतत्कांक्षितं मे चिरं प्रति ॥ नरनारायणावूचतुः ॥ अपेतक्रोधलोभोऽयमाश्रमो राजसत्तम २२

वेदजः प्रत्ययो ब्रह्मात्मैक्यापरोक्ष्यंत देवद्रष्टुं शीलं येषां ११ । १२ । १३ । १४ तप्यते ताभ्यामिति शेषः १५ षडंगिनीं रथनागाश्च पादातशकदोष्टवर्ता १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

२२ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ काकुदीकमित्यादयोऽष्टावस्त्रजातयः येनास्त्रेणाभिभूतारयगजादीनांककुचेवशेरतेतत्काकुदीकंप्रस्वापनं नाम । येनशुकनलिकान्यायेनअभयेऽपिभयदर्शिनोहयरयादिपादेषुगाढंश्लिष्यंतितत्शुकंमोहनं नाम । येनस्वर्गनगरं पश्यतितन्नाकंउन्मादनं नाम । नह्यास्मिन्नाश्रमेयुद्धं कुतः शस्त्रं कुतोऽनृजुः ॥ अन्यत्रयुद्धमाकाक्षवहवः क्षत्रियाः क्षितौ २३ ॥ रामउवाच ॥ उच्यमानस्तथाऽपिस्मभूयएवाभ्यभाषत ॥ पुनः पुनःक्षम्यमाणः सांख्यमानश्चभारत २४ दंभोद्भवोयुद्धमिच्छन्नाह्वयत्येवतापसौ ॥ ततो नरास्त्वपीकाणांमुष्टिमादायभारत २५ अब्रवीदेहि युद्धं स्वयुद्धका मुकक्षत्रिय ॥ सर्वशस्त्राणिचादत्स्वयोजयस्वचवाहिनीम् २६ अहंहितेविनेष्यामियुद्धश्रद्धामितः परम् ॥ दंभोद्भवउवाच ॥ यद्येतदस्त्रमस्मासुयुक्तंतापसमन्यसे २७ एतेनापित्वयायोत्स्येयुद्धार्थीह्यहमागतः ॥ रामउवाच ॥ इत्युक्त्वाशरवर्षेणसर्वतः समवाकिरत् २८ दंभोद्भवस्तापसंतांजिघांसुः सहसैनिकः ॥ तस्यतानस्यतोघोरानिपूतपरतनुच्छिदः २९ कदर्थोऽल्यसमुनिरिषीकाभिः समार्पयत् ॥ ततोऽस्मैप्राप्तुजद्वोरमैषोकमपराजितः ३० अस्त्रमप्रतिसंधेयंतदहुतमिवाभवत् ॥ तेषामक्षीणिकर्णाश्चनासिकाश्चैवमायया ३१ निमित्तवेधोसमुनिरिषीकाभिः समार्पयत् ॥ सहृद्वाश्चेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितम् ३२ पादयोर्न्यपतद्राजास्वस्तिमेस्त्वितिचाब्रवीत् ॥ तमब्रवीन्नरोराजनशरण्यः शरणैषिणाम् ३३ ब्रह्मण्योभवधर्मात्मा माचस्मैवपुनः कृथाः ॥ नैतादृक्पुरुषोराजनक्षत्रधर्ममनुस्मरन् ३४ मनसानृपशार्दूलभवेत्परपुरंजयः ॥ माचदर्पसमाविष्टः क्षेप्सीः कांश्चित्कथंचन ३५ अल्पीयांसंविशिष्टंवातत्तेराजन्समाहितम् ॥ कृतप्रज्ञोवीतलोभोनिरहंकारआत्मवान् ३६ दांतः क्षांतोमृदुः सौम्यः प्रजाः पालयपार्थिव ॥ मास्मभूयः क्षिपेः कंचिदविदित्वाबलाबलम् ३७ अनुज्ञातः स्वास्तिगच्छमैवभूयः समाचरे ॥ कुशलं ब्राह्मणान् पृच्छेरावयोर्वचनाहृशम् ३८ ततो राजातयोः पादावभिवाद्यमहात्मनोः ॥ प्रत्याजगामस्वपुरंधर्मचैवाचरदृशम् ३९ सुमहच्चापितत्कर्मयन्त्रेणकृतंपुरा ॥ ततो गुणैः सुबहुभिः श्रेष्ठो नारायणोऽभवत् ४० तस्माद्यावद्धनुः श्रेष्ठेगांडीवेऽध्वनयुज्यते ॥ तावत्स्वमानमुत्सृज्यगच्छराजन् धनंजयम् ४१ काकुदीकंशुकं नाकमाक्षिसंतर्जनंतथा ॥ संतानं नर्तकंघोरमास्यमोदकमष्टमम् ४२ एतैर्विद्धाः सर्वेषु मरणंयांतिमानवाः ॥ कामक्रोधौलोभमोहौमदमानौतथैवच ४३ मात्सर्याहंकृतीचैवक्रमादेतउदाहृताः ॥ उन्मत्ताश्चविचेष्टंतेनष्टसंज्ञाविचेतसः ४४ स्वपंतिचप्लवंतेचच्छर्दयंतिचमानवाः ॥ मूत्रयंतेचसततंरुदंतिचहसंतिच ४५ निर्मातासर्वलोकानामीश्वरः सर्वकर्मवित् ॥ यस्यनारायणोऽवधुरर्जुनोदुःसहोयुधि ४६ कस्तमुत्सहतेजेतुं त्रिपुलोकेषुभारत ॥ वीरंकपिध्वजंजिष्णुंयस्यनास्तिसमोयुधि ४७ असंख्येयागुणाः पार्थेतद्विशिष्टोजनार्दनः ॥ त्वमेवभूयोजानासिकुंतीपुत्रंधनंजयम् ४८

येनक्षिप्तमात्रेणानुविद्धास्त्रासावशक्तुंमूर्खंस्ववंतितत् अक्षिसंतर्जनं प्रासनं नाम । संतानं अविच्छेदेनशस्त्राणां वृष्टिकरं ऐन्द्रादिदिव्यं । मर्तकं नर्तनकरं पैंशाचं । घोरंकदनकरं राक्षसं । आस्यमोदकं येनाभिहताम्बुक्षेपाणां दत्त्वाभरणार्थं भवप्रतिष्ठंतेतत्प्राप्त्यं नाम । अत्रैव उन्मत्ताश्चेति श्लोकोक्ता दोषा यथायोग्यं संबन्धीयाः ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८

४९ । ५० । ५१ । ५२ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ जामदग्न्येति १ अव्ययः अपचयशून्यः २ प्रभवत्यस्मादिति प्रभुर्जगतउपादा नकारणघटस्येवमृत्पिण्डः ३ निमित्तमरणादिति नाशवंतइत्यर्थः पाठांतरे निमित्तकारणानि चक्रवीवरकुलालादिस्थानीयानि ४ । ५ । ६ तरुणादिति भोगकालेषु ज्ञेयमरणंमाप्राप्नुवतीत्यर्थः ७ नरनारायणौ यौतौ तावेवार्जुनकेशवौ ॥ विजानीहि महाराज प्रवीरौ पुरुषोत्तमौ ४९ यद्येतदेवं जानासि न च मामभिः शंके ॥ आर्यामर्तिसमास्थाय शाश्वतं भारत पांडवैः ५० अथ चेन्मन्यसे श्रेयो न मे भेदो भवेदिति ॥ प्रशम्य भरत श्रेष्ठ माच युद्धे मनः कृथाः ५१ भवतां च कुरु श्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि ॥ तत्तथैवास्तु भद्रं ते स्वार्थमेवोपचितय ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्ये पर्वणि दंभोद्भवोपाख्याने षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्वोऽपि भगवानृषिः ॥ दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि १ ॥ कण्व उवाच ॥ अक्षयश्चाव्ययश्चैव ब्रह्मालोकपितामहः ॥ तथैव भगवंतौ तौ नरनारायणा वृषी २ आदित्यानां हि सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः ॥ अजयश्चाव्ययश्चैव शाश्वतः प्रभुरीश्वरः ३ निमित्तमरणाश्चान्ये चंद्रसूर्यौ महीजलम् ॥ वायुरग्निस्तथाऽकाशं ग्रहास्तारागणास्तथा ४ ते च क्षयातिजगतो हि ब्रह्मालोकत्रयंसदा ॥ क्षयं गच्छंति वै सर्वे सृज्यंते च पुनः पुनः ५ मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ॥ तैर्यग्योन्यश्च ये चान्ये जीवलोकचरास्तथा ६ भूयिष्ठेन तुराजानः श्रियं भुक्त्वाऽऽयुषः क्षये ॥ तरुणाः प्रतिपद्यंते भोक्तुं सुकृतदुष्कृते ७ स भवानधर्मपुत्रेण शर्म कर्तुमिहार्हति ॥ पांडवाः कुरुवश्चैव पालयंतु वसुंधराम् ८ बलवानहमित्येव न मंतव्यं सुयोधन ॥ बलवंतो बालिभ्यो हि दृश्यंते पुरुषर्षभ ९ न बलं बलिनामध्यै बलं भवति कौरव ॥ बलवंतो हिते सर्वे पांडवा देव विक्रमाः १० अत्राप्युदाहरंती मामिति हासं पुरातनम् ॥ मातलेर्दातुकामस्य कन्या मृगयतो वरम् ११ मतस्त्रिलोकरा जस्य मातलिर्नामसारथिः ॥ तस्यैकैव कुले कन्यारूपतो लोकविभुता १२ गुणकेशीति विख्यातानां प्रासादेवरूपिणी ॥ श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोऽन्याः साऽति रिच्यते १३ तस्याः प्रदानसमयं मातलिः सहभार्यया ॥ ज्ञात्वा विमृशोराजंस्तत्परः परिचितयन् १४ विक्खल्वलघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनाम् ॥ नराणां मृदुसत्वानां कुले कन्या प्ररोहणम् १५ मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते ॥ कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यकासताम् १६ देवमानुषलोकौ द्वौ मानुषेणैव च क्षुपा ॥ अवगाह्यैव विचितौ न च मेरोचते वरः १७ ॥ कण्व उवाच ॥ न देवान्नैव दिति जात्र गंधर्वा न मानुषा ॥ अरोचयद्भरत ते तथैव बहुलानृषीन् १८ भार्ययाऽनुसंसंभ्यसहरात्रौ सुधर्मया ॥ मातलिर्नागलोकाय च कारगमने मतिम् १९ न मे देवमनुष्येषु गुणकेश्याः समो वरः ॥ रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता भुवम् २० इत्यामंभ्यसु धर्मांसकृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ कन्यां शिरस्युपाग्राय प्रविशे शर्महीतलम् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्ये पर्वणि मातलिवरान्वेषणे सप्तनवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥

८ । ९ बलं सैन्यं बलिनां औरसबलवतां बलं सामर्थ्यं न भवति १० मातलेरिति हासमिति संबंधः ११ । १२ । १३ । १४ उच्छ्रितानां महतया रुपातानाम् १५ । १६ चक्षुषा ज्ञानेन विचितौ अन्वेषितौ १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये षण्णवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥

भातलिरिति १।२।३।४।५।६।७।८ यंतुःयंतरंभातलिरिति ९।१० गोपतेःवारिपतेः। 'भूवाग्वारिषुगौर्मता'इतिविश्वः ११।१२ द्वितीयांसोमपुत्री तपाआदित्याः
पुत्रःसूर्यःश्रेष्ठःकृतःभर्ताकृतः १३ वा०य्यंवारुण्यासुरायाःइदंवारुण्यं सुरावियतेयेषांतेसुराः १४।१५ विवर्ततेप्रक्षिप्तान्यपिपुनःपुनःग्रहर्तुर्हस्तमायाति १६ जात्यःजातीयाःपूर्वदेवतानिपूर्वदेवाः
दैत्याः सर्वेतिपाठेनिर्भेताःनिश्चयेनप्रक्षिप्ताः १७ आमेरिति हविष्मताऽग्निनाआविद्धंरुद्धं विष्णुचक्रजमप्यत्रभयंनास्तीत्यर्थः १८ गांडीसूडगारुयःपशुविशेषः तस्यविकारोगांडीमयः तस्यहिप

कण्वडवाच ॥ मातलिस्तुवजन्मार्गेनारदेनमहर्षिणा ॥ वरुणं च्छताद्रुं समागच्छद्यदृच्छया १ नारदोऽथाब्रवीदेनं कभवानगंतुमुद्यतः ॥ स्वेनवासुतकार्येण
शासनाद्वाशतक्रतोः २ मातलिनारदेनैवं संपृष्टः पथिगच्छता ॥ यथावत्सर्वमाचष्टस्वकार्येनारदंप्रति ३ तमुवाचाथसमुनिर्गच्छावः सहिताविति ॥ सलिलेशवि
दृक्षार्थमहमप्युद्यतोदिवः ४ अहंते सर्वमाख्यास्येदर्शयन्वसुधातलम् ॥ दृष्ट्वा तत्रवरं कांचिद्रोचयिष्यावमातले ५ अवगाह्यतुतौ भूमिमुभौ मातलिनारदौ ॥ ददृ
शातेमहात्मानौ लोकपालमपां पतिम् ६ तत्र देवर्षि सद्दर्शी पूजां संप्राप नारदः ॥ महेंद्रसदृशी चैव मातलिः प्रत्यपद्यत ७ तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवंतौ निवेद्यह ॥ व
रुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोकं विचेरतुः ८ नारदः सर्वभूतानामंतर्भूमिनिवासिनाम् ॥ जानंश्चकारव्याख्यानं यंतुः सर्वमशेषतः ९ ॥ नारदउवाच ॥ दृष्टस्तेवरु
णः सतपुत्रपौत्रसमावृतः ॥ पश्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रसृष्टिमत १० एषपुत्रोमहाप्राज्ञोवरुणस्येहगोपतेः ॥ एषवैशीलवृत्तेन शौचेन च विशिष्यते ११ ए
षोऽस्यपुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः ॥ रूपवान्दर्शनीयश्चसोमपुत्र्यावृतः पतिः १२ ज्योत्स्नाकालीतियामाहुर्द्वितीयारूपतः श्रियम् ॥ अदित्याश्चैव यः पुत्रो
ज्येष्ठः श्रेष्ठः कृतः स्मृतः १३ भवनं पश्यवारुण्यं देतत्सर्वकांचनम् ॥ यत्प्राप्यसुरतां प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे १४ एतानि ह तराज्यानां दैतेयानां स्ममातले ॥
दीप्यमानानि दृश्यंते सर्वप्रहरणान्युत १५ अक्षयाणिकिलैतानि विवर्तंते स्म मातले ॥ अनुभावप्रयुक्तानि सुरैरवजितानिह १६ अत्र राक्षसजात्यश्च दैत्यजात्य
श्च मातले ॥ दिव्यप्रहरणाश्चासन्नपूर्वदेवतनिर्मिताः १७ अग्निरेषमहर्षिष्मान् जागर्तिवारुणे हृदे ॥ वैष्णवं च क्रमाविद्धं विधूमेन ह विष्मता १८ एषगांडीमयश्चा
पोलोकसंहारसंभृतः ॥ रक्ष्यते दैवतैर्नित्यं यतस्तद्गाडिवंधनुः १९ एषकृत्येसमुत्पन्ने तत्तद्धारयते बलम् ॥ सहस्रशतसंख्येन प्राणेन सततं ध्रुवः २० अशास्यान
पिशास्त्येपरक्षोबंधुपुराजसु ॥ सृष्टः प्रथमतश्चंडो ब्रह्मणा ब्रह्मवादिना २१ एतच्छस्त्रं नरेन्द्राणां महच्चक्रेण भासितम् ॥ पुत्राः सलिलराजस्य धारयंति महोदयम् २२
एतत्सलिलराजस्यच्छत्रं छत्रगृहे स्थितम् ॥ सर्वतः सलिलं शीतं जीमूतइव वर्षति २३

मूनावापृष्ठवंशस्यधनुःकर्तुंशक्यं यतःगांधीमयत्वादेवतत्गांधीवंनामधनुरभूत् गांधीशब्दाद्विकाराधोवप्रत्ययःकल्प्यतइतिभावः गांधीवज्रप्रंथिस्तन्मयइत्यन्ये १९ एषचापःकृत्येअमेत्यभेदने
तत्तत्तावत्तावत्प्राणेनबलेन सर्वदालक्षचापतुल्यबलोऽप्ययंचापःकार्यकालेऽधिकबलोऽपिभवतीत्यनंतबलइत्यर्थः २० रक्षोबधुपुरक्षस्तुल्येषु २१ एतच्छस्त्रंधनुः चक्रेणचक्रादपि एतच्छास्त्रंनरै
प्राणांमहच्छुकेणभाषितमितिपाठे नीतिशास्त्रं शुकेणकाव्येन छत्रेणेतिवापाठः २२ । २३

मूर्छितं अभिभूतं आवृतमिति यावत् येन हेतुना जनोऽस्य दर्शनं नाच्छेति न प्राप्नोति १४ । १५ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्ये अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ एतदिति १
अग्निः समं प्राप्ताः जलवो नानीताः २ व्यापारेण यत्नेन घृताः मर्यादायां स्थापिताः अन्यथा सद्यः कृत्स्नं समुद्रं लोकांश्च दहेत् आत्मानं निबद्धं देवे रिति शेषः समबुध्यत अभिरित्यर्थः घृतात्मेतिसंभिरार्थः ३
निहितं स्थापितं अतः सोमस्येति कंदकाकारं भूगोलं प्रदक्षिणीकुर्वतः सूर्यस्य सोमस्य वा केनचिद्भूगोलप्रदेशेन आवरणं कृत्वा चिददर्शनं भवति सैव ते पारात्रिः । ये तु गोलस्य शिरसि अधस्ताच्च तिष्ठंति ते
सर्वदेवसूर्यादीन् पश्यन्ति तत्र जलमयं चंद्रमंडलं सूर्यरश्मिस्तैजसैः प्रकाश्यते तयोश्च यथा यथा विप्रकर्षः तथा तथाऽधिकं चंद्रोऽवभासते । यथा यथा सन्निकर्षः तथा तथाऽधिकं सूर्यपुरोवर्तेभिरभ्यादिभिर्दे
वताभिस्तिरोधीयतेऽस्मद्दृष्ट्या । एतदेवाभिलक्ष्य प्रथमां विवतेव द्वितीयां विवतेरविः इत्यादिशास्त्रं प्रवृत्तं । पानं चेहसां निध्यादाप्यायनमात्रं पातालनाभिस्थानां तु मेरुशिखरस्थानां भिन्नं सर्वं
एतच्छत्रात्परिभ्रष्टं सलिलं सोमनिर्मलम् ॥ तमसामूर्छितं भातियेन नाच्छेति दर्शनम् २४ बहून्यहुतरूपाणि द्रष्टव्यानि हमातले ॥ तव कार्यावरोधस्तु तस्माद्
च्छावमाचिरम् २५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वा० मातलिवरान्वेषणेऽष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ एतत्तु नागलोकस्य नामि
स्थाने स्थितं पुरम् ॥ पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितम् १ इदमग्निः समं प्राप्तायेको चेद्भुवि जंगमाः ॥ प्रविशंतो महानादनं दंतिभयपीडिताः २ अत्रासु
रोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः ॥ व्यापारेण घृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ३ अत्रासुतं सुरैः पीत्वानिहितं निहतारिभिः ॥ अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्र
दृश्यते ४ अत्रादित्यो हयाशेराः काले पर्वणि पर्वणि ॥ उत्तिष्ठति सुवर्णाख्यं वाग्भिरापूरयन् जगत् ५ यस्मादलं समस्तास्ताः पतंति जलमूर्तयः ॥ तस्मात्पाताल
मित्येव ख्यायते पुरमुत्तमम् ६ ऐरावणोऽस्मात्सलिलं गृहीत्वा जगतो हितः ॥ मेघेष्वामुंचतेशीतं यन्महेंद्रः प्रवर्षति ७ अत्र नानाविधाकारास्ति मयोनैकरूपिणः ॥
अप्सु सोमप्रभां पीत्वा वसंति जलचारिणः ८ अत्र सूर्यांशुभिर्भिन्नाः पातालतलमाश्रिताः ॥ घृताहिदिवसे स्रुतपुनर्जीवंति वै निशि ९ उदयन्नित्यशश्चात्र चंद्रमार
श्मिबाहुभिः ॥ अमृतं स्पृश्य संस्पर्शात् संजीवयति देहेनः १० अत्र ते धर्मनिरता बद्धाः कालेन पीडिताः ॥ दैतेयानि वसंति स्म वासवेन हतश्रियः ११ अत्र मृतप
तिर्नाम सर्वभूतमहेश्वरः ॥ भूतये सर्वभूतानामचरत्तप उत्तमम् १२ अत्र गोव्रतिनो विप्राः स्वाध्यायाम्नायकरीताः ॥ त्यक्तप्राणानि तस्वर्गानि वसंति महर्षयः १३
यत्र तत्र शयोनित्यं येन केनचिदाशितः ॥ येन केनचिदाच्छन्नः स गोव्रत इहोच्यते १४ ऐरावणो नागराजो वामनः कुमुदोऽंजनः ॥ प्रमूताः सुप्रतीकस्य वंशे वारण
सत्तमाः १५ पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्गोचरे गुणतो वरः ॥ वरयिष्यामि तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले १६

दासंपूर्णपवचंद्रोऽवभासते । तदृश्यप्रदेशेऽग्न्याद्यावरणामावातःस्थानात्तत्तद्रस्यऽहासवृद्धीप्रदृश्येतेदतिविरुद्धलक्षणयानदृश्येतेइत्यर्थः । नदृश्यतेइत्येवपाठोलेखकप्रमादादुवा ४
आदित्योऽदितेःपुत्रोविष्णुर्हयग्रीवरूपीसुवर्णारुधंजगतवेदरूपीनामात्मकःप्रपंचः । 'नामवाक्त्रयैव'इत्याविश्रुतेः तंवाग्भिरापूरयन्नुत्तिष्ठतिवेदाध्यायिनांश्चनिजपवृंहयितुमाविर्भवतीत्यर्थः १
जलमूर्तयश्चंद्राद्याःपतंतित्चंद्रकांतवज्जलस्रवंतिअतोऽयंपतज्जलइतिबलव्येपातालइत्यर्थः १ । ७ । ८ प्रदेशांतरंगत्वाद्गृह अन्नसूर्याशुभिरिति विवसेऽस्मदीयरात्रौ निशिअस्मदीयविवसे
१ । १० । ११ । १२ स्वाध्यायाम्नायोषेदपाठः १३ गोव्रतं व्याचष्टेयत्रेति १४ । १५ । १६

आप्रजानानिसर्गात्प्रजोत्पत्तिमारभ्य १७ जातिजन्म विसर्गस्वभावं तत्पूर्वमुत्पन्नस्यकस्याचिदभावात् १८। १९। २० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेऊनशततमोऽध्यायः ॥
 ॥ ९९ ॥ ॥ हिरण्येति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १० ॥ शैलानिशिलामयानि ११। १२। १३ आक्रीडान्क्रीडास्थानानि १४। १५। १६। १७। १८ आत्मानंअ
 अंडमेतज्जलेन्यस्तंदीप्यमानमिवश्रिया ॥ आप्रजानानिसर्गाद्विनोद्विद्यतिनसर्पति १७ नास्यजातिनिसर्गवाक्यमानंशृणोमिवै ॥ पितरमातरंचापिनास्य
 जानातिकश्चन १८ अतःकिलमहानाग्रिरंतकालेसमुत्थितः ॥ घक्षयतेमातलेसर्वत्रैलोक्यंसचराचरम् १९ मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वानारदस्याथभाषितम् ॥
 नमोऽत्ररोचतेकश्चिदन्यतोव्रजमाचिरम् २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्याप० मातलिवरान्वेषणेऊनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥ नारद
 उवाच ॥ हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातंपुरवरंमहत् ॥ दैत्यानांदानवानांचमायाशतविचारिणाम् १ अनल्पेनप्रयत्नेननिर्मितंविश्वकर्मणा ॥ मयेनमनसामृष्टपा
 तालतलमाश्रितम् २ अत्रमायासहस्राणिविकुर्वाणामहौजसः ॥ दानवानिवसंतिस्मशूरादत्तवराःपुरा ३ नैतेशक्रेणनान्येनयमेनवरुणेनवा ॥ शक्यंतेवशमा
 नेतुंतथैवघनदेनच ४ असुराःकालखंजाश्चतथाविष्णुपदोद्भवाः ॥ नैर्ऋतायातुधानाश्चब्रह्मपादोद्भवाश्चये ५ दंष्ट्रिणोभीमवेगाश्चवातवेगपराक्रमाः ॥ माया
 वीर्योपसंपन्नानिवसंत्यत्रमातले ६ निवातकवचानामदानवायुद्धदुर्मदाः ॥ जानासिचयथाशकोनैतान्शक्रोतिबाधितुम् ७ बहुशोमातलेत्वंचतवपुत्रश्चगोमु
 खः ॥ निर्मग्नोदेवराजश्चसहपुत्रःशचीपतिः ८ पश्यवेशमानिरौक्माणिमातलेराजतानिच ॥ कर्मणाविधियुक्तेनयुक्तान्मुपगतानिच ९ वैदूर्यमणिचित्राणि
 प्रवालरुचिराणिच ॥ अर्कस्फटिकशुभ्राणिवज्रसारोज्ज्वलानिच १० पार्थिवानीवचाभांतिपद्मरागमयानिच ॥ शैलानिवचदृश्यंतेदारवाणीवचाप्युत ११ सूर्य
 रूपाणिचाभांतिदीप्ताग्निसदृशानिच ॥ मणिजालविचित्राणिप्रांशुनिनिविडानिच १२ नैतानिशक्यंनिर्देष्टुंरूपतोद्रव्यतस्तथा ॥ गुणतश्चैवसिद्धानिप्रमाणगु
 णवंतिच १३ आक्रीडान्पश्यदैत्यानांतथैवशयनान्युत ॥ रत्नवंतिमहार्हाणिभाजनान्यासनानिच १४ जलदाभांस्तथाशैलांस्तोयप्रस्रवणानिच ॥ कामपुष्प
 फलांश्चापिपादपान्कामचारिणः १५ मातलेकश्चिदत्रापिरुचिरस्तेवरोभवेत् ॥ अथवाऽन्यादिशंभूभेर्गच्छावयदिमन्यसे १६ मातलिस्त्वब्रवीदेनंभाषमाणं
 तथाविधम् ॥ देवर्षेनैवमेकार्यंविप्रियंत्रिदिवौकसाम् १७ नित्यानुषक्तवैराहिभ्रातरोदेवदानवाः ॥ परपक्षेणसंबंधरोचयिष्याम्यहंकथम् १८ अन्यत्रसाधु
 गच्छावद्रुंनार्हामिदानवान् ॥ जानामितवचात्मानंहिसात्मकमनंतथा १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि मातलिवरान्वेषणेशततमो
 ऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ नारदउवाच ॥ अयंलोकःसुपर्णानांपक्षिणांपन्नगाशिनाम् ॥ विक्रमेगमनेभारेनैषामस्तिपरिश्रमः १
 हिंसापरंजानामि हिंसात्मनांतथाहिंसात्मकमनं हिंसाप्रधानानादैत्यानांकमनंअपेक्षणीयंचाहिंसोदकंतयाजानामि अन्येनद्विस्तात्मकमलंतयेतिपाठंप्रकल्प्य दिस्तात्मकंदानेच्छाप्रचुरंअलं
 अत्यर्थंइतिव्याचक्षते १९ ॥ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेऊनशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ अयमिति १

२ प्रसृत्याप्रकृष्टगत्या जवेनदृढिमंतीत्यर्थः ३। ४। ५ निर्दृष्टाःनिर्दयाः ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये
 भारतभावदीपेएकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ ॥ इदंरसातलमिति १। २ वदनातमुखादुदतिष्ठतेनमुखजेनब्राह्मणेनतस्याएककुलत्वं यथोक्तं 'ब्राह्मणाश्चैवगावश्च
 वैनतेयसुतैःसूतपद्भिस्ततमिदंकुलम् ॥ सुमुखेनसुनाम्नाचसुनेत्रेणसुवर्चसा २ सुरुचापक्षिराजेनसुबलेनचमातले ॥ वर्धितानिप्रसृत्यावैविनताकुलकर्तृ
 भिः ३ पक्षिराजाभेजात्यानांसहस्राणिशतानिच ॥ कश्यपस्यततोवंशजातैर्भूतिविवर्धनैः ४ सर्वेह्येतेश्रियायुक्ताःसर्वेश्रवित्सलक्षणाः ॥ सर्वेश्रियमभीप्संतो
 धारयंतिवलान्युत ५ कर्मणाक्षत्रियाश्चैतेनिर्घृणाभोगिभोजिनः ॥ ज्ञातिसंक्षयकर्तृत्वाद्ब्राह्मण्यंनलभंतिवै ६ नामानिचैषांवक्ष्यामियथाप्राधान्यतःशृणु ॥
 मातलेश्चाध्यमेतद्विकुलंविष्णुपरिग्रहम् ७ दैवतंविष्णुरेतेषांविष्णुरेवपरायणम् ॥ हृदिचैषांसदाविष्णुर्विष्णुरेवसदागतिः ८ सुवर्णचूडोनागाशीदारुणश्चंडतु
 डकः ॥ अनिलश्चानलश्चैवाविशालाक्षोऽथकुंडली ९ पंकजिद्वज्रविष्कंभोवैनतेयोऽथवामनः ॥ वातवेगोदिशाचक्षुर्निमेषोऽनिमिषस्तथा १० त्रिरावःसप्तराव
 श्चवालमीकिर्दीपकस्तथा ॥ दैत्यद्वीपःसरिद्वीपःसारसःपद्मकेतनः ११ सुमुखश्चित्रकेतुश्चचित्रवर्हस्तथाऽनघः ॥ मेषहत्कुमुदोदक्षःसर्पातःसोमभोजनः १२
 गुरुभारःकपोतश्चमूर्यनेत्राश्चिरांतकः ॥ विष्णुधर्माकुमारश्चपरिवर्होहरिस्तथा १३ सुस्वरोमघुपर्कश्चहेमवर्णस्तथैवच ॥ मालयोमातरिश्वाचनिशाकरदिवा
 करौ १४ एतेप्रदेशमात्रेणमयोक्तागरुडात्मजाः ॥ प्राधान्यतस्तेयशसाकीर्तिताःप्राणिनश्चये १५ यद्यत्रनरुचिःकाचिदेहिगच्छावमातले ॥ तंनयिष्यामि
 देशंत्वावरंयत्रोपलप्स्यसे १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि मातलिवरान्वेषणेएकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ नारदउवाच॥
 इदंरसातलंनामसप्तमंपृथिवीतलम् ॥ यत्रास्तेसुराभिर्मातागवाममृतसंभवा १ क्षरंतीसततंक्षीरंपृथिवीसारसंभवम् ॥ षण्णारसानांसारेणरसभेकममुत
 मम् २ अमृतेनाभितृप्तस्यसारमुद्गिरतःपुरा ॥ पितामहस्यवदनादुदतिष्ठदनिदिता ३ यस्याःक्षीरस्यधारायानिपतंत्यामहीतले ॥ हृदःकृतःक्षीरनिधिःप
 वित्रंपरमुच्यते ४ पुष्पितस्येवफेनेनपर्यंतमनुवेष्टितम् ॥ पिबंतोनिवसंत्यत्रफेनपासुनिसतमाः ५ फेनपानामतेख्याताःकेनाहाराश्चमातले ॥ उपेतयासिव
 तंतेयेषांविभ्यतिदेवताः ६ अस्याश्चतस्रोधेन्वोऽन्यादिस्तुसर्वासुमातले ॥ निवसंतिदिशांपाल्योधारयंत्योदिशःस्मताः ७ पूर्वादिशंधारयतेसुखपानामसौ
 रभी ॥ दक्षिणांसिकानामधारयत्यपरांदिशम् ८ पश्चिमावारुणीदिक्धारयतेवैसुभद्रया ॥ महानुभावयानित्यंमातलेविश्वरूपया ९ सर्वकामदुधानामधेनु
 धारयतेदिशम् ॥ उत्तरांमातलेधर्म्यांतथैलविलसंजिताम् १० आसांतुपयसामिश्रंपयोनिर्मथ्यसागरे ॥ मथानंमंदरंरुत्वादेवैरसुरसंहितैः ११ उद्धृतावारु
 णीलक्ष्मीरमृतंचापिमातले ॥ उच्चैःश्रवाश्चाश्वराजोमणिरत्नंचकौस्तुभम् १२ कुलभेकंद्विधाकृतमिति ३। ४ फेनेनपुष्पितस्येवश्चेतस्यास्यपर्यंततीरप्रदेशंफेनेनैवानुवे
 षितंपिबंतःसादरमवलोकयंतएववसंति तेनैवफेनपाइत्युच्यते ५ एतेभ्योऽन्येफेनाहाराश्चेत्यर्थः ६। ७। ८। ९ इलविलस्येमांऐलविलसंजिताम् १० असुरसंहितैः असुरसंहितैः ११। १२

लकंठीये मारतभावदीपे द्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ इयमिति १ । २ । ३ । ४ कमंडलुकलक्षणाः पानपात्रसदृशचिह्नाः ५
६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

113011

ततोऽब्रवीत्प्रीतमनामातलिर्नारदवचः ॥ एषमेरुचितस्तातजामाताभुजगोत्तमः २५ क्रियतामत्रयत्नोवैप्रीतिमानस्म्यनेनवै ॥ अस्मैनागायवैदातुंप्रियांदुहि
तरंमुने २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणि मातलिवरान्वेषणेऽध्यायः ॥ १०३ ॥ नारदउवाच ॥ सूतोऽयंमातलिर्ना
मशक्रस्यदायितःसुहृत् ॥ शुचिःशीलगुणोपेतस्तेजस्वीवीर्यवान्वली १ शक्रस्यायंसखाचैवमंत्रीसाराथिरेवच ॥ अल्पांतरप्रभावश्चवासवेनरणे २ अयंह
रिसहस्रेणयुक्तंजैत्रंरथोत्तमम् ॥ देवासुरेषुयुद्धेषुमनसैवनियच्छति ३ अनेनविजितानश्वैर्दोभ्यांजयतिवासवः ॥ अननबलभित्पूर्वप्रहृतेप्रहरत्युत ४ अस्य
कन्यावरारोहारूपेणासदृशीभुवि ॥ सत्यशीलगुणोपेतागुणकेशीतिविश्रुता ५ तस्यास्ययत्नाच्चरतस्त्रैलोक्यममरद्युते ॥ सुमुखोभवतःपौत्रोरोचतेदुहितुःपतिः
६ यदितेरोचतेसम्यग्भुजगोत्तममाचिरम् ॥ क्रियतामार्यकक्षिप्रंबुद्धिःकन्यापरिग्रहे ७ यथाविष्णुकुलेलक्ष्मीर्यथास्वाहाविभावसोः ॥ कुलेतवतथैवास्तुगुणके
शीसुमध्यमा ८ पौत्रस्याथभवांस्तस्माद्गुणकेशींप्रतीच्छतु ॥ सदृशींप्रतिरूपस्यवासवस्यशचीमिव ९ पितृहीनमपितृहोणं गुणतोवरयामहे ॥ बहुमानाच्चभवत
स्तथैवैरावतस्यच १० सुमुखश्चगुणैश्चैवशीलशौचदमादिभिः ॥ अभिगम्यस्वयंकन्यामयंदातुंसमुद्यतः ११ मातलिस्तस्यसंमानंकर्तुमर्होभवानपि ॥ कण्व
उवाच ॥ सतुदीनःप्रहृष्टश्चप्राहनारदमार्यकः १२ व्रियमाणेतथापौत्रेपुत्रेचनिधनंगते ॥ कथमिच्छामिदेवर्षेगुणकेशींस्नुषांप्रति १३ ॥ आर्यकउवाच ॥ न
मेनैतद्बहुमतंमहर्षेवचनंतव ॥ सखाशक्रस्यसंयुक्तःकस्यायंनेप्सितोभवेत् १४ कारणस्यतुदौर्बल्याच्चितयामिमहामुने ॥ अस्यदेहकरस्तातममपुत्रोमहायु
ते १५ भक्षितोवैनतेयेनदुःखार्तास्तेनवैवयम् ॥ पुनरेवचतेनोक्तंवैनतेयेनगच्छता ॥ मासेनान्येनसुमुखंभक्षयिष्यइतिप्रभो १६ ध्रुवंतथातद्भविताजानी
मस्तस्यनिश्चयम् ॥ तेनहर्षःप्रनष्टोमेसुपर्णवचनेनवै १७ ॥ कण्वउवाच ॥ मातलिस्त्वब्रवीदेनंबुद्धिरत्रकृतामया ॥ जामातृभावेनवृतःसुमुखस्तवपुत्रजः
१८ सोऽयंमयाचसहितोनारदेनचपन्नगः ॥ त्रिलोकेशंसुरपतिंगत्वापश्यतुवामवम् १९ शेषेणैवास्यकार्येणप्रज्ञास्याम्यहमायुषः ॥ सुपर्णस्यविधातेचप्रयति
ष्यामिसत्तम २० सुमुखश्चमयासार्धदेवेशमभिगच्छतु ॥ कार्यसंसाधानार्थायस्वस्तितेऽस्तुभुजंगम २१ ततस्तेसुमुखगृह्यसर्वएवमहौजसः ॥ ददृशुःशक्रमा
सीनंदेवराजंमहायुतिम् २२ संगत्यातत्रभगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ॥ ततस्तत्सर्वमाचख्योनारदोमातलिंप्रति २३ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःपुरंदरंवि
ष्णुरुवाचभुवनेश्वरम् ॥ अमृतंदायतामस्मैक्रियताममरैःसमः २४ मातलिर्नारदश्चैवसुमुखश्चैववासव ॥ लभंतांभवतःकामात्काममेतंयथेप्सितम् २५

३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

पुरंदरोऽथसंचित्यवैनतेयपराक्रमम् ॥ विष्णुमेवाब्रवीदेनंभवानेवददात्विति २६ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ईशस्त्वंसर्वलोकानांचराणामचराश्वये ॥ त्वयादत्तमदत्तं कः
कर्तुमुत्सहतेविभो २७ प्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मैपत्रागायायुरुतमम् ॥ नत्वेनममृतप्राशंचकारबलवृत्रहा २८ लब्ध्वावरंतुसुमुखःसुमुखःसंवभूवह ॥ कृतदा
रोयथाकामंजगामचमृहान्प्रति २९ नारदस्त्वार्यकश्चैवकृतकार्यौमुदायुतौ ॥ अभिजग्मतुरभ्यर्च्यदेवराजमहायुतिं ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभ
गवद्यानप० मातलिवरान्वेषणेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ कण्वउवाच ॥ गरुडस्तत्रशुश्रावयथावृत्तंमहाबलः ॥ आयुःप्रदानंशक्रेगकृतंनाग
स्यभारत १ पक्षवातेनमहतारुद्धात्रिभुवनंखगः ॥ सुपर्णःपरमरुद्धोवासवंसमुपाद्रवत् २ ॥ गरुडउवाच ॥ भगवन्किमवज्ञानाद्वृत्तिःप्रतिहतामम ॥ काम
कारवरंदत्वापुनश्चलितवानसि ३ निसर्गात्सर्वभूतानांसर्वभूतेश्वरेणमे ॥ आहारोविहितोधात्राकिमर्थंयार्थतेत्वया ४ वृत्तश्चैषमहानागःस्थापितःसमयश्चमे ॥
अनेनचमयादेवभर्तव्यःप्रसवोमहान् ५ एतस्मिस्तुतथाभूतेनान्यांहिसितुमुत्सहे ॥ क्रीडसेकामकारेणदेवराजयथेच्छकम् ६ सोऽहंप्राणान्विमोक्षयामितथाप
रिजनोमम ॥ येचभृत्याममगृहेप्रीतिमात्रभववासव ७ एतच्चैवाहमर्हामिभूयश्चबलवृत्रहन ॥ त्रैलोक्यस्येश्वरोयोऽहंपरभृत्यत्वमागतः ८ त्वयितिष्ठतिदेवेश
नविष्णुःकारणंमम ॥ त्रैलोक्यराजराज्यंहित्वयिवासवशाश्वतम् ९ ममापिदक्षस्यसुताजननीकश्यपःपिता ॥ अहमप्युत्सहेलोकान्प्रमंताद्वोढुमंजसा १०
असह्यंसर्वभूतानांममापिपुलंबलम् ॥ मयापिसुमहत्कर्मकृतंदैतेयविग्रहे ११ श्रुतश्रीःश्रुतसेनश्चविवस्वात्रोचनामुखः ॥ प्रसृतःकालकाक्षश्चमयापिदिति
जाहताः १२ यत्तुध्वजस्थानगतोयत्तात्परिचराम्यहम् ॥ बहामिचैवानुजंतेतेनमामवमन्यसे १३ कोऽन्योभारसहाह्यस्तिकोऽन्योस्तिबलवतरः ॥ मयायो
ऽहंविशिष्टःसन्वहामिमंस्वांधवम् १४ अवज्ञायतुयतेहंभोजनाद्वपरोपितः ॥ तेनमेगौरवंनष्ट्वत्तश्चास्माच्चवासव १५ अदित्यांयइमेजाताबलविक्रमशा
लिनः ॥ त्वमेपांकिलसर्वेषांबलेनबलवतरः १६ सोऽहंपक्षैकदेशेनवहामित्वांगतकृमः ॥ विमृशत्वंशनैस्तातकोन्वत्रबलवानिति १७ ॥ कण्वउवाच ॥ स
तस्यवचनंश्रुत्वाखगस्योदकंदारुणम् ॥ अक्षोभ्यंक्षोभयंस्ताक्षर्यमुवाचरथचक्रभृत् १८ गरुत्मन्मन्यसेऽऽत्मानंबलवंतंसुदुर्बलम् ॥ अलमस्मत्समक्षंतेस्तो
तुमात्मानमंडज १९ त्रैलोक्यमपिमैकस्त्रमशक्तंदेहधारणे ॥ अहमेवात्मनाऽऽत्मानंवहामित्वांचधारये २० इमंतावन्ममैकंत्वंबाहुंसव्येतरंवह ॥ यद्येनं
धारयस्येकंसफलंतेविकथितम् २१ ततःसभगवांस्तस्यस्कंधेबाहुंसनासजत् ॥ निपपातसभारार्तोविहिलोनष्टचेतनः २२ यावानाहिभारःकृत्स्नायाः
पृथिव्याःपर्वतैःसह ॥ एकस्यादेहशाखायास्तावद्भारममन्यत २३

५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३

२४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेपंचाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ अनर्थेइति परार्थेपरस्वनिमित्तं
११२ भगवान्पितामहोव्यासोननुमीधमः उत्तरेतस्यपृथग्भादानात्उक्तमित्यस्यावृत्तिर्दर्शनाच्च ३ । ४ सुहृत्प्रत्युपकारमनपेक्ष्यउपकर्तामादृशः तदीयवाक्यस्यश्रोतासुहृच्छ्रोता मूढोऽप्यंहितमप्यु
नत्वेनपीडयामासचलेनबलवतरः ॥ ततोहिजीवितंतस्यनव्यनीनशदच्युतः २४ व्यातास्यःस्रस्तकायश्चविचेताविह्वलःखगः ॥ मुमोचपत्राणितदागुरुभारप्र
पीडितः २५ सविष्णुंशिरसापक्षाप्रणम्यविनतासुतः ॥ विचेताविह्वलोदानःकिंचिद्वचनमब्रवीत् २६ भगवन्लोकसारस्यसदृशेनवपुष्पता ॥ भुजेनस्वैरमु
क्तेननिष्पिष्टोस्मिमहीतले २७ क्षंतुमर्हसिमेदेवविह्वलस्याल्पचेतसः ॥ बलदाहविदग्धस्यपक्षिणोध्वजवासिनः २८ नाहिज्ञातंबलंदेवमयातेपरमंविभो ॥ तेन
मन्याम्यहंवीर्यमात्मनोनसमंपरैः २९ ततश्चक्रेसभगवान्प्रसादंवैगरुत्मतः ॥ मैवंभूयइतिस्रेहातदाचैनमुवाचह ३० पादांगुष्ठेनचिक्षेपसुमुखंगरुडोरासि ॥
ततःप्रभृतिराजेंद्रसहस्रपेणवर्तते ३१ एवंविष्णुबलाक्रांतोर्गवनाशमुपागतः ॥ गरुडोबलवान्राजन्वैनतेयोमहायशः ३२ ॥ कण्वउवाच ॥ तथात्वमपिगांधा
रेयावत्पांडुसुतात्रणे ॥ नासादयसितान्वीरांस्तावज्जीवसिपुत्रक ३३ भीमःप्रहरतांश्रेष्ठोवायुपुत्रोमहाबलः ॥ धनंजयश्चंद्रसुतोहन्त्यातांतुकरणे ३४ विष्णु
र्वायुश्चक्रश्चधर्मस्तौचाश्विनावुभौ ॥ एतेदेवास्त्वयाकेनहेतुनावीक्षितुंक्षमाः ३५ तदलंतेविरोधेनशमंगच्छन्नुपात्मज ॥ वासुदेवेनतीर्थेनकुलंराक्षेडुमर्हसि
३६ प्रत्यक्षदर्शीसर्वस्यनारदोऽयंमहातपाः ॥ माहात्म्यस्यतदाविष्णोःसोऽयंचक्रगदाधरः ३७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ दुर्योधनस्तुतच्छ्रुत्वानिःश्वसन्भुक्कुटी
मुखः ॥ राधेयमभिसंप्रेक्ष्यजहासस्वनवतदा ३८ कदर्थीकृत्यतद्वाक्यमृषेःकण्वस्यदुर्मतिः ॥ ऊरुंगजकराकारंताडयन्निदमब्रवीत् ३९ यथैवेश्वरमृष्टोऽस्मि य
द्वावियाचमेगतिः ॥ तथामहर्षेवर्तामिंकिंप्रलापःकरिष्यति ४० ॥ इतिश्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि मातलिवरान्वेषणेपंचाधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १०५ ॥ जनमेजयउवाच ॥ अनर्थेजातनिर्वंधंपरार्थेलोभमोहितम् ॥ अनार्यकैष्वाभिरतंमरणेकृतनिश्चयम् १ ज्ञातीनांदुःखकर्तारंबंधूनांशोकव
र्धनम् ॥ सुहृदक्लेशदातारंदिषतांहर्षवर्धनम् २ कथंनैनंविमार्गस्थंवारयंतीहवांधवाः ॥ सौहृदाद्वासुहृत्स्निग्धोभगवान्वापितामहः ३ वैशंपायनउवाच ॥
उक्तंभगवतावाक्यमुक्तंभीष्मेणयत्क्षमम् ॥ उक्तंवहुविधंचैवनारदेनापितच्छृणु ४ ॥ नारदउवाच ॥ दुर्लभोवैसुहृच्छ्रोतादुर्लभश्चहितःसुहृत् ॥ तिष्ठते
हिसुहृद्यत्रनबंधुस्तत्रतिष्ठते ५ ॥ श्रोतव्यमपिपश्यामिसुहृदांकुरुनंदन ॥ नकर्तव्यश्चनिर्वंधोनिर्वंधोहिसुदारुणः ६ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरात
नम् ॥ यथानिर्वंधतःप्राप्तो गालवेनपराजयः ७ विश्वामित्रंतपस्यंतंधर्मोजेज्ञासयापुरा ॥ अभ्यगच्छत्स्वयंभूत्वावसिष्ठोभगवानृषिः ८ सप्तर्षीणामन्यतमंवे
षमास्थायभारत ॥ बुभुक्षुःशुधितोराजन्नाश्रमंकौशिकस्यतु ९ क्तेनश्रोण्यतीतिभावः तिष्ठतेस्थिरोभवतियत्रमहासंकटेतत्रबंधुःउपकारमपेक्ष्योपकर्ताकर्णादिःनतिष्ठतेनमकाशते।
प्रकाशनस्थेयारुययोश्चेत्युभयत्रतह । बंधुतोऽपिसुहृद्वचःश्रेयस्करमित्यर्थः ९ श्रोतव्यंश्रोतुंयुक्तं निर्वंधःसत्यपिबलवद्वाधकेतत्रैवाग्रहः सुदारुणोनाशकारी६।०वसिष्ठमृत्याधर्मोऽभ्यागच्छत् ८।९

नप्रत्यपालयत् अत्रासिद्धिपर्यंतं प्रतीक्षितवान् १० तेनवासिष्ठेन उपागमत्तुसिद्धसमीपं १११२ मूर्धाबाहुभ्यांचपरिगृह्य अभ्याशेसमीपे आश्रमस्य १२ गौरवात् गुरुत्वात् बहुमानात् लोकपूज्यत्वात्
तद्वादेन प्रीत्या १३ । १५ । १६ । १७ । १८ शुश्रूषयासेवया भक्त्या आराध्यत्वज्ञानेन १९ । २० गुरुकर्मणि ब्रह्मचर्यव्रतसमाप्तासत्यां २१ मानवमिति पाठे सिद्ध्यति सिद्धं कृतकृत्यं करोतीत्यर्थः
एतदेवाह दक्षिणानामिति अपवर्गेण फलप्राप्त्या १२ कृतुफलं दक्षिणाप्रद एव प्राप्नोति । 'हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः' इति स्मृतेरदक्षिणस्य कृतो हतत्वेनाफलत्वात् शांतिः सर्वोपद्रवहारिणी उच्यते वेदेन । दक्षि

विश्वामित्रोऽथ संभ्रांतः श्रपयामास वै चरुम् ॥ परमात्रस्य यत्नेन न च तं प्रत्यपालयत् १० अत्र तेन यदा भुक्तं मन्यैर्दत्तं तं पस्विभिः ॥ अथ गृह्यान्मृत्युष्णं विश्वामित्रो
ऽप्युपागमत् ११ भुक्तं मेतिष्ठतावत्त्वमित्युक्त्वा भगवान्ययौ ॥ विश्वामित्रस्ततो राजनः स्थित एव महाद्युतिः १२ भक्तं प्रगृह्य मूर्धा विबाहुभ्यां संशितवतः ॥ स्थि
तः स्थाणुरिवाभ्याशेनि श्वेष्टो मारुताशनः १३ तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्बालवो मुनिः ॥ गौरवाद्बहुमानाच्च हादेन प्रियकाम्यया १४ अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपाग
मत् ॥ वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजने प्सया १५ सहृद्वा शिरसाभक्तं धियमाणं महर्षिणा ॥ तिष्ठतावायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता १६ प्रतिगृह्य ततो धर्मस्त
थैवोष्णं तथानवम् ॥ भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रर्षेत मुक्त्वा समुनिर्गतः १७ क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः ॥ धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तथाऽभवत् १८
विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विनः ॥ शुश्रूषया च भक्त्या च प्रीतिमानित्युवाच ह १९ अनुज्ञातो मया वत्स यथेष्टं गच्छ गालव ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचे दंगल
वो मुनिसत्तमम् २० प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिम् ॥ दक्षिणाः काः प्रयच्छामि भवते गुरुकर्मणि २१ दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म सिद्धयति मानद ॥ दक्षि
णानां हि दाता वै अपवर्गेण युज्यते २२ स्वर्गे कृतुफलं तद्धि दक्षिणाशांतिरुच्यते ॥ किमाहरामि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति २३ जानानस्तेन भगवान्जितः शुश्रूषणे
न वै ॥ विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छगच्छेत्यचोदयत् २४ असकृद्गच्छगच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ॥ किंददानीति बहुशोगालवः प्रत्यभाषत २५ निर्वधतस्तु
बहुशोगालवस्य तपस्विनः ॥ किंचिदागतं संरंभो विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् २६ एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसाम् ॥ अष्टौ शतानि मे देहि गच्छ गालवमा
चिरम् २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ नारद उवाच ॥ एवमुक्तस्तदा तेन विश्वामि
त्रेण धीमता ॥ नास्तेन शेतेनाहारं कुरुते गालवस्तदा १ त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिता शोकपरायणः ॥ शोचमानोऽतिमात्रं सदह्यमानश्च मन्युना ॥ गालवो दुःखि
तो दुःखाद्विललाप सुयोधन २ कुतः पुष्टानि मित्राणि कुतोऽर्थः संचयः कुतः ॥ हयानां चंद्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम ३

णां कर्मकृणुते विजानन्निति २३ जानानः शुश्रूषणेनैव दक्षिणा कर्म समाप्तिरिति । स जानंस्तेनेति पाठे तेन गालवेन शुश्रूषणेनैव जितो वशीकृतोऽस्मीति जानन्नित्यन्वयः २४ । २५ । २६ श्यामो
हरितः एकतः बहिः प्रदेशे एव श्यामाः कर्णा ये एकाः श्यामकर्णानां २७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ एवमिति १ हरि
णः पांडुरः मन्युना दैन्येन दह्यमानश्चित्ताग्निना २ । ३

४ परंपरात् दूरादपि दूरं आत्मानं देहं ५ अनीहया अनुद्यमेन ६ ईप्सितं प्रणयं कृत्वा ईप्सितं दास्यामीति विश्वासमुत्पाद्य । 'प्रणयः प्रेम्णि विस्त्रंभे' इति विश्वः ७ एतदेवाह प्रतिश्रुत्येति करिष्येतीति
संधिरार्यः ८ अन्तस्य सत्यहीनस्य रूपं स्वरूपं जीवने वसमुत इत्यर्थः ९।१० तत्रणं कुटुंबधारणं पाठांतरे मंत्रणं इष्टेः सहविचारणं अविश्वसनीयत्वादित्यर्थः ११ तत्भाषितमिति संबंधः १२ अनुत्तमं
यत्नं अधमोपायं विषोद्धं वनादिरूपं कृत्वा प्राणान्मोक्षयामीत्यर्थः अर्थितायाञ्चा १३ अहंत्विति अत्राहमिति पदस्य द्विरावृत्तिर्वक्तुं व्याददोषः १४ भोगाः भोग्यवर्गो विद्यदादिः प्रतिष्ठंते निःसरंति
बीजादिवृक्षाः १५ तस्य विष्णुदासत्वेन सखानुपूर्वोपकारादिना १६ सुहृदां विश्वं विष्णुरिति बुद्ध्या सर्वलोकमित्राणां १७ वासवादवरजो विष्णुः उक्तः अहं गालवस्य साहाय्यं कर्तुं मिच्छामीति प्रा

कुतो मे भोजने श्रद्धासुखश्रद्धाकुतश्च मे ॥ श्रद्धामे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे ४ अहंपारे समुद्रस्य पृथिव्यावा परंपरात् ॥ गत्वाऽऽत्मानं विमुंचामि किं फलं
जीवितेन मे ५ अधनस्या कृतार्थस्य त्यक्तस्य विविधैः फलैः ॥ ऋणं धारयमाणस्य कुतः सुखमनीहया ६ सुहृदां हि धनं भुक्त्वा कृत्वा प्रणयमीप्सितम् ॥ प्रति कर्तुं म
शक्तस्य जीवितान्मरणं वरम् ७ प्रतिश्रुत्य करिष्येति कृतं व्यंतदकुर्वतः ॥ मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्ते प्रणश्यति ८ न रूपमनृतस्यास्ति नानृतस्यास्ति संत
तिः ॥ नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा ९ कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ॥ अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्नेनास्ति निष्कृतिः १० न जीवत्यध
नः पापः कुतः पापस्य तत्रणम् ॥ पापो ध्रुवमवाप्नोति विनाशं नाशयन् कृतम् ११ सोऽहं पापः कृतघ्नश्च कृपणश्चानृतोऽपि च ॥ गुरोर्यः कृतकार्यः संस्तुतः करोमि न भा
षितम् १२ सोऽहं प्राणान्विमोक्षयामि कृत्वा यत्नमनुत्तमम् ॥ अर्थितानमया काचित् कृतपूर्वा दिवौकसाम् १३ मानयंति च मां सर्वे त्रिदशायज्ञसंस्तरे ॥ अहंतु विबु
धश्चेष्टं देवं त्रिभुवने श्वरम् ॥ विष्णुं गच्छाम्यहं कृष्णं गतिं गतिमतां वरम् १४ भोगाय स्मात्प्रतिष्ठंते व्याप्य सर्वान् सुरासुरान् ॥ प्रणतो द्रष्टुमिच्छामि कृष्णं योगिनम
व्ययम् १५ एवमुक्ते सखा तस्य गरुडो विनतात्मजः ॥ दर्शयामास तं प्राह संहृष्टः प्रियकाम्यया १६ सुहृद्भवान्मम मतः सुहृदां च मतः सुहृत् ॥ ईप्सितेनाभिलाषे
ण योक्तव्यो विभवे सति १७ विभवश्चास्ति मे विप्रयासवावरजो द्विज ॥ पूर्वमुक्तस्त्वदर्थं च कृतः कामश्च तेन मे १८ स भवानेतु गच्छावनयिष्ये त्वां यथा सुखम् ॥
देशं पारं पृथिव्यावा गच्छ गालवमाचिरम् १९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्यानपर्वणि गालवचरिते षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥
॥ सुपर्ण उवाच ॥ अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवज्ञानयोनिना ॥ ब्रह्मिकामंतुकां याभिद्रष्टुं प्रथमतो दिशम् १ पूर्वां दक्षिणां वाऽहमथवा पश्चिमां दिशम् ॥ उत्तरां
वा द्विजश्चेष्ट कुतो गच्छामि गालव २ यस्यामुदयते पूर्व सर्वलोकप्रभावनः ॥ सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ३

र्थितः तेन विष्णुना १८ देशं पृथिव्यंतर्गतमेव पृथिव्याः पारः समुद्रः १९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे सप्तद्विधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ ॥ ७ ॥ अनुशिष्ट आज्ञापितः
ज्ञानयोनिना धीप्रवर्तकेन विष्णुना पाठांतरे अज्ञातयोनिना सर्वादित्वात् अज्ञातः रूपादिहीनत्वाच्च तादृशोऽपि योनिः जगदुदयप्रलयस्थानं तेन कामं यथेष्टं १ । २ साध्यानां देवताविशेषाणां
तपजालोचनं वर्तते अनुवर्तते । साध्या देवा इह ध्यायंतः सत्यकामा बभूवुरित्यर्थः ३

मतिर्बुद्धिः याताप्राप्ता प्रातःसंध्यायांसवितुः प्रसादात्प्रथमं यत्र धीप्राप्तिर्भवति । गायत्र्यांसवितुर्धोप्रवर्तकरवदशनादित्यर्थः । चक्षुषी आज्यभागाख्ये अग्नीषोमदैवत्ये धर्मस्य यज्ञस्य यंत्रवैयंत्रणार्थं यंत्र यते स्तुमर्थे तवैप्रत्ययो वैदिकस्वकारलोपश्च ५ तदेवाह कृतं संस्कृतं हव्यं यतो हुतं ययोर्मध्ये हुतं सत् तदाज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् इति श्रुतेर्यज्ञस्य रक्षणं भवति । अन्यत्र गतं त्वर्थाद्धर्भनाशकं भवतीति भावः अध्वनः देवयानस्य पितृयाणस्य वा ५ दाक्षायण्यः अदितिर्दितिर्दनुः काष्ठा इत्यादयः प्रजाः लोकान् ६।७।८ पूर्वपूर्वसंस्थानि सुखमीप्सता सुखाद्यर्थिना ९।१० यजुंषि दत्तानि याज्ञवल्क्या येति शेषः ११ स्वांयोनिं सोमाज्यपय आदिरूपं जलं १२ पूर्वमित्रावरुणयोर्यज्ञकाले पौराणस्य पुराणस्य स्वार्थे तद्धितः निधनं निमिशापात्स्थूलदेहवियोगः सृतिः कुंभात्तस्मिन्नेव यज्ञे १३ दश

यस्यां पूर्वमतिर्याताय व्याप्तमिदं जगत् ॥ चक्षुषी यत्र धर्मस्य यंत्रवैसुप्रतिष्ठिते ४ कृतं यतो हुतं हव्यं सर्पते सर्वतो दिशम् ॥ यत्तद्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथा अध्व नः ५ अत्र पूर्वप्रसूता वैदाक्षायण्यः प्रजाः स्त्रियः ॥ यस्यां दिशि प्रवृद्धाश्च कश्यपस्यात्मसंभवाः ६ अतो मूलं सुराणां श्रीर्यत्र शक्रोऽभ्यविच्यत ॥ सुरराज्येन विप्र षेदे वैश्वात्रतपश्चितम् ७ एतस्मात्कारणाद्ब्रह्मन्पूर्वत्येषादिगुच्यते ॥ यस्मात्पूर्वतरे काले पूर्वमेवावृता सुरैः ८ अत एव च सर्वेषां पूर्वमाशां प्रचक्षते ॥ पूर्वसर्वा णिकार्याणि देवानि सुखमीप्सता ९ अत्र वेदान्जगौ पूर्वभगवानलोकभावनः ॥ अत्रैवोक्तः सवित्राऽऽसीत्सावित्री ब्रह्मवादिषु १० अत्र दत्तानि सूर्येण यजुंषि द्विजस त्तम ॥ अत्र लब्धवरः सोमः सुरैः क्रतुषु पीयते ११ अत्र तृप्ता हुतवहाः स्वांयोनिमुपभुंजते ॥ अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमापच १२ अत्र पूर्ववसिष्ठस्य पौरा णस्य द्विजर्षभ ॥ सृतिश्चैव प्रतिष्ठाच निधनं च प्रकाशते १३ ओंकारस्यात्र जायंते मृतयो दशतीर्दश ॥ पिबंति मुनयो यत्र हविर्मंस्मधूमपाः १४ प्रोक्षिता यत्र ब हवो वराहाद्यामृगावने ॥ शक्रेण यज्ञभागार्थे देवतेषु प्रकल्पिताः १५ अत्राहिताः कृतघ्नाश्च मानुषाश्चासुराश्च ये ॥ उदयंस्तान्हिसर्वा न्वैक्रोधाद्धंति विभावसुः १६ एतद्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च सुखस्य च ॥ एष पूर्वो दिशां भागो विशावोऽत्र यदीच्छसि १७ प्रियं कार्यं हि मे तस्य यस्यास्मि वचने स्थितः ॥ ब्रूहि गालवया स्यामि शृणु चाप्यपरां दिशम् १८ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ सुपर्ण उवाच ॥ इयं विवस्वता पूर्वश्रौतेन विधिना किल ॥ गुरवे दक्षिणा दत्ता दक्षिणे त्युच्यते च दिक् १ अत्र लोकत्रयस्यास्य पितृ पक्षः प्रतिष्ठितः ॥ अत्रोष्मपाणां देवानां निवासः श्रूयते द्विज २ अत्र विश्वे सदा देवाः पितृभिः सार्धमासते ॥ इज्यमानाः स्मलोके पुंसप्राप्तास्तुल्यभागताम् ३

शतीशब्दस्य पृषोदरादिशकारलोपेन दशतीशब्दः सहस्रवाची सृतयोर्मार्गाः 'ओंकारो वै सर्वावाह' इति श्रुतेर्देवस्य शास्त्राप्रशस्वादिभेदोऽत्रैव जात इत्यर्थः १४ । १५ ये मानुषाः कृतघ्नाः ये वासुरा स्तान् अत्रैवोदयन् हंति तेषामायुरल्पीकरोतीत्यर्थः १६ विशावः प्रविशावः १७ । १८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावर्षीये अष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ इयमिति स्त्रौ विषेति पाठे लुपेण हूयतेऽस्मिन्निति स्त्रौ बोधिविधेयः गुरवे कश्यपाय १ उष्मपाणां उष्णान्नभोजिनां । 'यावदुष्णं भवत्यन्नं पितरस्तावदश्नंति' इति स्मृतेः २ विश्वे त्रयोदश भित्तोगणः ३

द्वितीयं देवस्य धर्मस्य द्वारं पूर्वादिप्रथमं तदपेक्षया पित्र्यस्य धर्मस्य द्वारमिदं द्वितीयं । 'प्राक्संस्थानि देवानि कर्माणि दक्षिणसंस्थानि पित्र्याणि' इति स्मृतेः ४ । ५ कर्मपुण्यापुण्यरूपं निगद्यते प्रका श्यते चित्रगुप्तादिभिः अवसायिनामृतानां कर्मनिग्रहानुग्रहरूपं ६ सर्वः समुर्ध्वमात्रः वृताच्छन्ना अनवबोधेन तमसा पुण्यवान्पापीवामरणकाले अत्यंतमूढत्वात् दुःखे सन्नेतां दिशं गच्छतीत्यर्थः । कृत्वा त्वनवरोधेनेति पाठे अनवः प्राक्संचितेन कर्मणा उपस्थितो रोधो मोहस्तेन सर्वः कृत्वाकर्ता पुरुषः । अतो मनिन्कनिव्वनिषश्चेति सूत्रात् कनिवित्यनुवर्तमानेऽभ्येभ्योऽपि ह्यंत इति कृजः कर्तरि कानि ७ चित्तंच बुद्धिश्च तयोर्हराः योगिनां तत्त्वानुसंधानं प्रपंचमिथ्यात्वनिश्चयं च हरंतीत्यर्थः ९ गाथाः वर्णमय्योमंत्राद्याः सामानितदाश्रयाणि गीतानि श्रुत्वाऽस्तीतं कालमजानन्मूलोके आगत्य

एतद्वितीयं वेदस्य द्वारमाचक्षते द्विज ॥ त्रुटिशोलवशश्चापि गण्यते कालनिश्चयः ४ अत्र देवर्षयो नित्यां पितृलोकं र्षयस्तथा ॥ तथाराजर्षयः सर्वे निवसंति गतव्य थाः ५ अत्र धर्मश्च सत्यं च कर्म चात्र निगद्यते ॥ गतिरेषा द्विजश्रेष्ठ कर्मणामवसायिनाम् ६ एषा दिक् सा द्विजश्रेष्ठ यां सर्वः प्रतिपद्यते ॥ वृतात्वनवबोधेन सुखं तेन न गम्यते ७ नैर्ऋतानां सहस्राणि बहून्यत्र द्विजर्षभ ॥ सृष्टानि प्रतिकूलानि द्रष्टव्या न्यलतात्मभिः ८ अत्र मंदरकुंजेषु विप्रर्षिसदनेषु च ॥ गायंति गाथां गंधर्वाश्चि त्तुद्धिहरा द्विज ९ अत्र सामानि गाथाभिः श्रुत्वा गीतानि रैवतः ॥ गतदारोगतामात्योगतराज्यो वनंगतः १० अत्र सावर्णिना चैव यवक्रीतात्मजेन च ॥ मर्यादास्था पिता ब्रह्मन्यां सूर्यो नातिवर्तते ११ अत्र राक्षसराजेन पौलस्त्येन महात्मना ॥ रावणेन तपश्चीर्त्वा सुरैर्भ्योऽमरता वृता १२ अत्र वृत्तेन वृत्रोऽपि शक्रशत्रुत्वमीयवान् ॥ अत्र सर्वासवः प्राप्ताः पुनर्गच्छंति पंचधा १३ अत्र दुष्कृतकर्माणो नराः पच्यंति गालव ॥ अत्र वैतरणीनाम नदीवितरणैर्वृता १४ अत्र गत्वा सुखस्यांतं दुःखस्यां तंप्रपद्यते ॥ अत्र वृत्तो दिनकरः सुरसंक्षरते पयः १५ काष्ठां चासाद्य वासिष्ठा हिममुत्सृजते पुनः ॥ अत्राहं गालवपुराक्षुधार्तः परिचितयन् १६ लब्धवान्युध्य मानौ द्वौ वृहंतौ गजकच्छपौ ॥ अत्र चक्रधनुर्नाम सूर्याज्जातो महानृषिः १७ विदुर्यकपिलं देवं येनार्ताः सगरात्मजाः ॥ अत्र सिद्धाः शिवानाम ब्राह्मणा वेदपारगाः १८ अधीत्य सकलान्वेदाल्लेभिरे मोक्षमक्षयम् ॥ अत्र भोगवतीनाम पुरीवासुकिपालिता १९ तक्षकेण च नागेन तथैवैरावतेन च ॥ अत्र निर्याणकालेऽपि तमः संप्राप्य ते महत् २० अभेद्यं भास्करेणापि स्वयं वा कृष्णवर्धना ॥ एष तस्यापि ते मार्गः परिचार्यस्य गालव ॥ ब्रूहि मे यादं गंतव्यं प्रतीचीं शृणु चापराम् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि गालवचरिते नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ॥

द्वारान्नष्टान्नात्वा वनंगत इति पौराणीकथा १० सावर्णिनामनुना मर्यादासूर्यरथस्य वीथीनां वाहकानां देवतानां च नियमः ११ । १२ सर्वासवः सर्वेषां प्राणा अत्र प्राप्ताः संतः पुनः पंचधा गच्छंति देहं प्राप्तुं ति प्राणापानादिभेदेनेत्यर्थः १३ वितरणैः वैतरणीनदीसंज्ञकनरकगाभिः १४ सुखस्यांतं नरकं दुःखस्यांतं स्वर्गं सुखं आवृत्तः कर्मायनंगतः । तदा हि प्रायेणाद्रानक्षत्रं भवति तच्च वर्षाकालस्यादिभूतं प्र सिद्धं १५ वासिष्ठाकाष्ठां उदीचीं वसिष्ठोपलक्षितसप्तर्षिभिरधिष्ठाता । धानिष्ठीमिति पाठेऽतिशयेन धनवान् धनिष्ठः कुबेरस्तदीया उत्सृजते त्यजति १६ । १७ । १८ । १९ निर्याणकाले मरणकाले तमः आध्यं २० तस्य ते तत्र परिचार्यस्य सेव्यस्य २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावर्षीये नवाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥

गोपतेःसूर्यस्यप्रतिष्ठेति संबंधः १ एतदेवाह षष्ठादहइति अहःपश्चाद्भागो गाःरश्मीन्विस्मर्जयति अतएवपश्चिमांतिमेत्यर्थः २ । ३ । ४ पश्चात्कृताःविमुखीकृताः संयताःसत्रद्धाःसंतः ५ । ६ अर्धं आयुषोहर्तुनिद्रयाव्यधीकर्तुमित्यर्थः ७ । ८ मंदरं समुद्रे मम एतेन हिमवन्मूलस्य समुद्रजलस्य चाप्रमेयत्वमुक्तम् ९ कांचनमयानि अंबुरुहाणि यत्र तस्य उदधेः समुद्रतुल्यस्य सरसः १० । ११ सुवर्णशिरसो मुनेः हरिरोम्णः अपलितस्य नित्यतरुणस्येत्यर्थः १२ हरिभेषसो मुनेः कुमारी तिष्ठतिष्ठेति सूर्यस्य शासनात् १३ अत्र वायुरिति वाय्वादयोऽत्र दुःखं शीतोष्णस्पर्शविमुचंति सदा सुखं स्पर्शा एवेत्यर्थः १४ अतः प्रभृतीति मेरुं प्रदक्षिणी कुर्वन्सूर्यः सर्वदा तिर्यग्गतिरेव सन् लोकदृष्ट्या उपर्यधश्च गच्छतीत्येवमाति । अतः परं लोकदृष्ट्यभावात् तिर्यग्गोवावर्तत इत्यर्थः । आदित्यमंडलं ॥ सुपर्ण उवाच ॥ इयं दिग्दयिताराज्ञो वरुणस्य तु गोपतेः ॥ सदा सलिलराजस्य प्रतिष्ठाचादिरेव च १ अत्र पश्चादहःसूर्यो विस्मर्जयति गाः स्वयम् ॥ पश्चिमेत्याभिविख्यातादिगिर्यां द्विजसत्तम २ यादसामत्रराज्येन सलिलस्य च गुप्तये ॥ कश्यपो भगवान् देवो वरुणस्माभ्यषेचयत् ३ अत्र पीत्वासमस्तान्वै वरुणस्य रसांस्तु वट् ॥ जायते तरुणः सोमः शुक्रस्यादौ तमिस्रहा ४ अत्र पश्चात्कृता दैत्या वायुना संयतास्तदा ॥ निःश्वसंतो महावातैरदिताः सुषुप्ता द्विज ५ अत्र सूर्यप्रणयिनं प्रतिगृह्णाति पर्वतः ॥ अस्तो नाम यतः संध्या पश्चिमाप्रतिसर्पति ६ अतो रात्रिश्च निद्राच निर्गता दिवसक्षये ॥ जायते जीवलोकस्य हर्तुमर्धमिवायुषः ७ अत्र देवीदिति सुतामात्मप्रसवधारिणीम् ॥ विगर्भामकरोच्छक्रो यत्र जातो मरुद्गणः ८ अत्र मूलं हिमवतो मंदरं याति शाश्वतम् ॥ अपि वर्षसहस्रेण न चास्यातोऽधिगम्यते ९ अत्र कांचनशैलस्य कांचनांबुरुहस्य च ॥ उदधे स्तीरमासाद्य सुरभिः क्षरते पयः १० अत्र मध्ये समुद्रस्य कबंधः प्रतिदृश्यते ॥ स्वर्मानोः सूर्यकल्पस्य सोमसूर्यौ जिघांसतः ११ सुवर्णशिरसोऽप्यत्र हरिरोम्णः प्रगायतः ॥ अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः १२ अत्र ध्वजवतीनाम कुमारी हरिभेषसः ॥ आकाशे तिष्ठतिष्ठेते तस्थौ सूर्यस्य शासनात् १३ अत्र वायुस्तथा वहिरापः खंचापि गालव ॥ आह्विकंचैव नैशंच दुःखं स्पर्शविमुचंति १४ अतः प्रभृति सूर्यस्य तिर्यग्गोवावर्तते गतिः ॥ अत्र ज्योतीषिसर्वाणि विशंत्यादित्यमंडलम् १५ अष्टाविंशतिरात्रं च चक्रम्य सहमानुना ॥ निष्पतंति पुनः सूर्यात् सोमसंयोगयोगतः १६ अत्र नित्यं स्रवंतीनां प्रभवः सागरोदयः ॥ अत्र लोकत्रयस्यापस्तिष्ठंति वरुणालये १७ अत्र पन्नगराजस्याप्यनंतस्य निवेशनम् ॥ अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् १८ अत्रानलसखस्यापि पवनस्यानिवेशनम् ॥ महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनम् १९ एष ते पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ॥ ब्रह्मि गालवगच्छावो बुद्धिः का द्विजसत्तम २० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि गालवचरिते दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

कर्तुं ज्योतीष्यस्यादीन् विशति । 'आदित्यो वा अस्तं यन्नमिन्नुपविशति' इति श्रुतेः । नक्षत्रादीन् यपि अस्मयत्वाद् प्रकाशानि आदित्यप्रभयैव भासंतीरात्रौ दिवा तु तथैव तिरो भवंतीति प्रसिद्धिः १५ अष्टेति अष्टाविंशतितमेदिने एकैकं नक्षत्रं मानुना चंद्रेण सह संक्रम्य एकोनविंशतिरात्रौ निष्पतति बहिर्निर्गच्छति चंद्रादेव पुनस्तद्वत् सोमसंयोगसदृशेन योगेन संबंधेन सूर्येण सहापि संक्रम्य कालो निष्पतंतीत्यर्थः । एवं चंद्रवत्सर्वेषामपि नक्षत्राणां सर्वग्रहयोगस्तुल्यः १६ स्रवंतीनां दीनां सागरस्य उदयः पूर्तिर्यनता दृशः प्रभवः १७ । १८ । १९ दिग्द्वारेण संक्षेपप्रकारेण ते तव २० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीषे दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

यस्मादिति उत्तरेण पथामतानां हि पापनाशः स्वर्गप्राप्तिश्च भवतीति योगादुत्तरा उत्कृष्टतरा इयं दिगित्यर्थः १ परिवापः स्थानं हिरण्यस्य निधीनामित्यर्थः उत्तरं यन्निधिस्थानं ततः स्वर्गमार्गः दिग्भ्यामुपलक्षितो मध्यमो ज्ञेय इति भावः २ अविधेयात्मा अजितचित्तः ३ । ४ प्रकृत्या उभया ५ नसा मायाविष्टोऽपि न दृश्यो दर्शनार्हः किमु तमायारहितः शुद्धचिन्मात्रः ६ सहस्रशिरस इत्यकारां तः शब्दः मायया उपेतमिति शेषः वस्तुतोऽस्य प्रत्यगात्मत्वेन द्रष्टृदृश्यभावस्याभावादिति भावः सगुणब्रह्मभावप्राप्तिपूर्विकैर्वर्णिगुणप्राप्तिरिति प्रवृत्तकार्यः यथोक्तं । 'सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्म विदुष्यते ॥ सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मानिरुपाख्योऽनुपाधिकः' इति । एतच्च सम्यग्भुत्पादितमस्माभिर्वेदांतकतके ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ शाद्वलं जंबालं देवताभेदः कदली वैजयंती पताका

॥ सुपर्ण उवाच ॥ यस्मादुत्तार्यते पापाद्यस्मान्निःश्रेयसोऽश्रुते ॥ अस्मादुत्तारणबलादुत्तरेत्युच्यते द्विज १ उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापश्च गालव ॥ मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्यां दिग्भ्यां वै मध्यमः स्मृतः २ अस्यां दिशि वरिष्ठायामुत्तरायां द्विजर्षभ ॥ नासौ म्यो नाविधेयात्मानाधर्मो विसते जनः ३ अत्र नारायणः कृष्णोजिष्णुश्चैव नरोत्तमः ॥ बदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्माचशाश्वतः ४ अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यमास्ते महेश्वरः ॥ प्रकृत्या पुरुषः सार्धं युगांताग्रिसमप्रभः ५ न सदृशो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासैः ॥ गंधर्वयक्षसिद्धैर्वा नरनारायणादृते ६ अत्र विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽव्ययः ॥ सहस्रशिरसः श्रीमानेकः पश्यति मायया ७ अत्र राज्येन विप्राणांचंद्रमाश्चाभ्यषिच्यत ॥ अत्र गंगां महादेवः पतंती गगनाश्च्युताम् ८ प्रतिगृह्णददौ लोके मानुषे ब्रह्मवित्तम् ॥ अत्र देव्या तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया ९ अत्र कामश्चरो पश्चैलश्चोमाचसंबभूव ॥ अत्र राक्षसयक्षाणां गंधर्वाणां च गालव १० आधिपत्येन कैलासे धनदोऽप्यभिषेचितः ॥ अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रमः ॥ ११ अत्र मंदाकिनी चैव मंदरश्चाद्विजर्षभ ॥ अत्र सौगंधिकवनं नैर्ऋतैरभिरक्ष्यते १२ शाद्वलं कदली स्कंधमत्र संतानकानगाः ॥ अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणाम् १३ विमानान्यनुरूपाणि कामभोग्यानि गालव ॥ अत्र ते ऋषयः सप्त देवीचारुंधती तथा १४ अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रा स्या उदयः स्मृतः ॥ अत्र यज्ञं समासाद्य ध्रुवं स्थातापितामहः १५ ज्योतीषिचंद्रसूर्यौ च परिवर्तंति नित्यशः ॥ अत्र गंगामहाद्वारं रक्षंति द्विजसत्तम १६ धामानाममहात्मानो मुनयः सत्यवादिनः ॥ न तेषां ज्ञायते मूर्तिर्ना कृतिर्न तपश्चितम् १७ परिवर्तः सहस्राणिकामभोग्यानि गालव ॥ यथा यथा प्रविशति तस्मात्परतरं नरः १८ तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयति गालव ॥ नैतत्केनचिदन्येन गतपूर्वं द्विजर्षभ १९ ऋतेनारायणं देवं न रं वा जिष्णुमव्ययम् ॥ अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्यतत् २० अत्र विद्युत्प्रभानामज्जिरेऽप्सरसो दश ॥ अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् २१ त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मभुतरां दिशमाश्रितम् ॥ अत्र राज्ञामरुतेन यज्ञेनेष्टं द्विजोत्तम २२

तस्याः स्कंधवदुच्छ्रितं । 'अथ कदली पताकामृगभेदयोः' इति मेदिनी । नगाः वृक्षाः कल्पद्रुमाः संयमोधारणाध्यानादिभिर्नित्यो न त्याज्यो ये वा तेषां १३ । १४ । १५ गंगामहाद्वारमित्यत्र गायंतिकाद्वारमिति पाठे गायंतिकाविलविशेषः १६ मूर्तिः शिबः आकृतिः संस्थानविशेषः १७ परिवर्तंगतागतं सहस्राणि सत्रेऽत्र परिवेषणपात्राणि कामभोग्यानि च न ज्ञायंते स्थूलदृष्टिभिरित्यर्थः तस्मात् हिमस्यानात् १८ प्रविलीयति हिमेन नश्यति १९ ऐलविलस्य कुबेरस्य २० । २१ । २२

उशीरबीजेस्थाने २३ कनकाकरः जीमूतस्य उपसमीपे तस्ये प्रकाशगतः । प्रकाशनस्येयाख्ययोश्चेदितह २४ वद्वेब्राह्मणेभ्यः मन्नामकमेतदास्ति २५ उत्तरा उत्कृष्टतरा २६ । २७ । २८ ॥ इति उद्योगपर्वो नी० भा० एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ॥ ॥ गरुडमन्त्रिणि पूर्वेण पूर्वस्यादिशि चक्षुषीं जपिषी १ । १ समागंतुं एकीभवितुं २ । ४ सहस्रांशोर्वि

उशीरबीजेविप्रर्षेयत्रजांबूनदंसरः ॥ जीमूतस्यात्रविप्रर्षेरुपतस्थेमहात्मनः २३ साक्षाद्विमवतः पुण्योविमलः कनकाकरः ॥ ब्राह्मणेषु च यत्कृत्स्नं स्वंतं कृत्वा धनं महत् २४ वद्वेधनं महर्षिः स जैमूतं तद्धनं ततः ॥ अत्र नित्यं दिशां पालाः सायं प्रातर्द्विजर्षभ २५ कस्य कार्यं किमिति वै परि क्रोशंति गालव ॥ एवमेषादिजश्रेष्ठगुणै रन्यैर्दिगुतरा २६ उत्तरेति परिख्याता सर्वकर्मसु चोत्तरा ॥ एताविस्तरशस्तात तव संकीर्तितादिशः २७ चतस्रः क्रमयोगेन कामाशांतुमिच्छसि ॥ उद्यतोऽहं द्विजश्रेष्ठ तव दर्शयितुं दिशः ॥ पृथिवीं चाखिलां ब्रह्मंस्तस्मादारोह मां द्विज २८ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि गालवचरिते एकादशाधिक शततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ ॥ ॥ ॥ गालव उवाच ॥ गरुडमन्त्रं जगेंद्रां सुपर्णं विनतात्मज ॥ नय मां तार्क्ष्यं पूर्वेण यत्र धर्मस्य चक्षुषी १ पूर्वमेतां दि शं गच्छया पूर्वं परिकीर्तिता ॥ देवतानां हि सान्निध्यमत्र कीर्तितवानसि २ अत्र सत्यं च धर्मश्च त्वया सम्यक् प्रकीर्तितः ॥ इच्छेयं तु समागंतुं समस्तैर्देवतैरहम् ॥ भूयश्च तान्सुरान्द्रष्टुमिच्छेयमरुणानुज ३ ॥ नारद उवाच ॥ तमाह विनतामूनुरारोहस्वेति वै द्विजम् ॥ आरुरोहाथ समुनिर्गुडं गालवस्तदा ४ ॥ गालव उवाच ॥ क्रममाणस्य ते रूपं दृश्यते पन्नगाशन ॥ भास्कस्येव पूर्वाक्षे सहस्रांशोर्विवस्वतः ५ पक्षवातप्रणुन्नानां वृक्षाणामनुगामिनाम् ॥ प्रस्थितानां भिवसमं पश्यामीह गतिं खग ६ ससागरवनामुर्वीं शैलवनकाननाम् ॥ आकर्षन्निवचाभासि पक्षवातेन खेचर ७ समीननागनक्रंचखामिवारोप्यते जलम् ॥ वायुना चैव महता पक्षवातेन चानिशम् ८ तुल्यरूपाननां मत्स्यांस्तथातिमिति मिगिलान् ॥ नागाश्च नरवक्रांश्च पश्याम्युन्मथितानिव ९ महार्णवस्य च रवैः श्रोत्रे मेव धिरे कृते ॥ नश्रुणो भिनपश्यामि नात्मनो वै भ्रिकारणम् १० शनैः स तु भवान्यातु ब्रह्मवध्यामनुस्मरन् ॥ नदृश्यते रविस्तात न दिशो न च खं खग ११ तम एव तु पश्यामि शरीरं तेन लक्ष्ये ॥ मणीवजात्यौ पश्यामि चक्षुषीतेऽहं मंडज १२ शरीरं तु न पश्यामि तव चैवात्मनश्चह ॥ पदे पदे तु पश्यामि शरीरादाग्निमुत्थितम् १३ समे निर्वाप्य सहसा चक्षुषीशाम्यते पुनः ॥ तन्नियच्छ महावेगं गमने विनतात्मज १४ न मे प्रयोजनं किंचिद्गमने पन्नगाशन ॥ संनिवर्तमहाभाग न वेगं विपहामिते १५ गुरवे संश्रुतानीह शतान्यष्टौ हि वाजिनाम् ॥ एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणां चंद्रवर्चसाम् १६ तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नांडज ॥ ततोऽयं जीवित त्यागे दृष्टो मार्गो मयाऽऽत्मनः १७

वस्वत इति पक्षवातानुगामिनां गुरुदमयाऽवभासितानां वृक्षाणामंशुसाम्यं निरावरणत्वं चाभिप्रेत्य विशेषणद्वयं एतच्च वाक्यशेषाद्वयकं भविष्यति । वस आच्छादनेऽस्मात्किं पिबः वस्त्रादितद्वान्वस्वान्तद्विपरीतो विवस्वानित्यर्थः ५ । ६ । ७ खमिवारो प्यते खेऽवस्थाप्यत इव ८ । ९ रवैः शब्दैः कारणं प्रयोजनमपि न वेदन्नस्मराभि १० । ११ ते तव मणीवेति इत्यर्थे वशब्द १२ । १३ निर्वाप्यमंदीकृत्य १४ संनिवर्तं निवर्तस्व १५ । १६ । १७

१८ । १९ योऽऽत्मानं संधिरार्थः कृत्रिमः स्वेच्छासंपाद्यः कालो मृत्युः २० । २१ निवर्तिष्यावेत्यापस्तम्बोऽभावः २२ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे द्वादशाधिकशततमो नैव मेऽस्ति धनं किंचिन्न धनेनान्वितः सुहृत् ॥ न चार्थेनापि महता शक्यमेतद्व्यपोहितम् १८ ॥ नारद उवाच ॥ एवं बहुच दीनं च ब्रुवाणं गालवंतदा ॥ प्रत्युवाच व्रजत्रेव प्रहसन् विनतात्मजः १९ नातिप्रज्ञोऽसि विप्रर्षेयोऽऽत्मानं त्यक्तुमिच्छसि ॥ न चापि कृत्रिमः कालः कालो हि परमेश्वरः २० किमहं पूर्वमेव हे भवतानां भिचो दितः ॥ उपायोऽत्र महानस्ति येनैतदुपपद्यते २१ तदेव ऋषभो नाम पर्वतः सागरांतिके ॥ अत्र विश्रमभुक्त्वा च निवर्तिष्याव गालव २२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि गालवचरिते द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥ ॥ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ऋषभस्य ततः शृंगं निपत्या द्विजप क्षिणौ ॥ शांडिलीं ब्राह्मणीं तत्र ददृशाते तपोन्विताम् १ अभिवाद्य सुपर्णं स्तु गालवश्चाभिपूज्यताम् ॥ तथा च स्वागते नोक्तौ विष्टरे सन्निषीदतुः २ सिद्धमंत्रं त यादत्तं बलिमंत्रोपबृंहितम् ॥ भुक्त्वा तृप्ता भूमौ भूमौ सुप्तौ ताव नु मोहितौ ३ मुहूर्ताप्रतिबुद्धस्तु सुपर्णो गमनेऽप्यया ॥ अथ भ्रष्टतनूजां गमात्मानं ददृशे खगः ४ मांसपिंडोपमोऽभूत्समुखपादान्वितः खगः ॥ गालवस्तं तथा दृष्ट्वा विमनाः पर्यपृच्छत ५ किमिदं भवता प्राप्तमिहा गमनजं फलम् ॥ वासोऽयमिह कालं तु कियंत नौ भविष्यति ६ किं नु ते मनसा ध्यातम शुभं धर्मदूषणम् ॥ न ह्ययं भवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति ७ सुपर्णोऽथा ब्रवीद्विप्रं प्रध्यातं वै मया द्विज ॥ इमां सिद्धा मितो नेतुं तत्र यत्र प्रजापतिः ८ यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः ॥ यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति ९ सोऽहं भवतीया चे प्रणतः प्रियकाम्यया ॥ मयै तन्नाम प्रध्यातं मनसा शोचता किल १० तदेवं बहुमानाते मये हानीप्सितं कृतम् ॥ सुकृतं दुष्कृतं वा त्वं माहात्म्यात् क्षंतुमर्हसि ११ सा तौ तदाऽब्रवीत्तुष्टापतं गेद्रा द्विज र्षभौ ॥ न भेत व्यं सुपर्णोऽसि सुपर्णं त्यज संभ्रमम् १२ निदिताऽस्मि त्वया वत्सन च निंदाक्षमाम्यहम् ॥ लोकेभ्यः सपदि भ्रश्येद्यो मां निंदेत पापकृत् १३ हीनयाऽलक्षणेः सर्वे स्तथाऽनिंदितयामया ॥ आचारं प्रति गृह्णंत्यासिद्धिः प्राप्तेयमुत्तमा १४ आचारः फलते धर्ममाचारः फलते धनम् ॥ आचाराच्छ्रयमाप्नोति आचा रो हंत्यलक्षणम् १५ तदा युष्मन् खगपते यथेष्टं गम्यतामिति ॥ न च ते गर्हणीयाऽहं गर्हितव्याः स्त्रियः क्वचित् १६ भवितासि यथा पूर्वबलवीर्यसमन्वितः ॥ बभूव तु रततस्तस्य पक्षौ द्रविणवत्तरौ १७ अनुज्ञातस्तु शांडिल्या यथागतमुपागमत् ॥ नैव चासादयामास तथा रूपांस्तु रंगमान् १८ विश्वामित्रोऽथ तं दृष्ट्वा गालवं चाध्वनिस्थितः ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठो वै न ते यस्य सन्निधौ १९ यस्त्वया स्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातो ममाद्विज ॥ तस्य कालोऽपवर्गस्य यथा वामन्यते भवार २० प्रती क्षिप्याम्यहं कालमेतावंतं तथा परम् ॥ यथा संसिद्धयते विप्रसमार्गस्तु निशम्यताम् २१ सुपर्णोऽथा ब्रवीद्दीनं गालवं भृशदुःखितम् ॥ प्रत्यक्षं खल्विदानीं मे वि श्वामित्रो यदुक्तवान् २२

११२ ॥ ॥ ॥ ॥ ऋषभस्येति ॥ १२ । ३ भ्रष्टतनूजं छिन्नपक्षं गंयस्यतं भ्रष्टतनूजां ४ । ५ । ६ व्यभिचारो धर्माति

क्रमः ७ । ८ । ९ शोचता कथमियमत्र वसतीति १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ द्रविणवत्तरौ बलवत्तरौ १७ । १८ । १९ अपवर्गस्य फलप्राप्तेः २० निशम्यतां विचार्यतां २१ । २२

आसितुंस्यात् २३ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ हिरण्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह निर्मितमिति भूम्यंतर्गतमेवपापिपुष्पांशुपुवहि
नाधम्यमानेषुव्यक्तीभवतीतिवह्निनानिर्मितं वायुनावह्निमुद्गीपयताविशोषितं वायुनावर्धितमित्यपिपाठः सर्वजगत्हिरण्यमयंहिरण्यप्रधानं तेनभूमेःसारत्वात्तद्वत्त्वात्सर्वजगन्मोहकत्वाच्चहिरण्य
मित्युच्यतेइत्यर्थः १ धत्तेपुष्पाति धारयतेजीवयति २ नित्यामिति प्रोष्ठपदाभ्यामितितीया मूलेनावाहयेदेवीमितिब्रह्मसंभवं । तेनतस्मिन्नक्षत्रद्वयेऽशुकेशुकवासरेतद्योगेसतिशुक्रोऽग्निःधनपतौ

तदागच्छद्विजश्रेष्ठमंत्रयिष्यावगालव ॥ नादत्वागुरवेशकयंकृत्स्नमर्थत्वयाऽऽसितुम् २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिगालवचरितेत्रयो
दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ अथाहगालवदीनंसुपर्णःपततावरः ॥ निर्मितवह्निनाभूमौवायुनाशोषितंतथा ॥ यस्माद्विरण्य
यंसर्वहिरण्यंतेनचोच्यते १ धत्तेधारयतेचेदमेतस्मात्कारणाद्धनम् ॥ तदेतन्निषुलोकेषुधनंतिष्ठतिशाश्वतम् २ नित्यंप्रोष्ठपदाभ्यांचशुकेशुकवासरेतद्योगेसतिशुक्रोऽग्निःधनपतौतथा ॥ म
नुष्येभ्यःसमादत्तेषुकश्चित्तार्जितंधनम् ३ अजैकपादहिर्बुध्नैरक्षयतेधनदेनच ॥ एवंनशक्यतेलब्धुमलब्धव्यंद्विजर्षभ ॥ ऋतेचधनमश्वानानावाप्तिर्विद्यते
तव ४ सत्वंयाचात्रराजानंकंचिद्राजर्षिवंशजम् ॥ अपीत्यराजापौरानहियोनौकुर्यात्कृतार्थिनौ ५ अस्तिसोमान्ववायेमेजातःकश्चिन्नृपःसखा ॥ अभिगच्छा
वहेतंवैतस्यास्तिविभवोभुवि ६ ययातिर्नामराजर्षिर्नाहुषःसत्यविक्रमः ॥ सदास्यतिमयाचोक्तोभवताचार्यतःस्वयम् ७ विभवश्चास्यसुमहानासीद्धनपतेरिव ॥
एवंगुरुधनंविद्वन्दानेनैवविशोधय ८ तथातौकथयंतौचंचितयंतौचयत्समम् ॥ प्रतिष्ठानेनरपतिययातिप्रत्युपस्थितौ ९ प्रतिगृह्यचसत्कारैरर्घ्यपाद्यादिकं
वरम् ॥ पृष्ठश्चागमनेहेतुमुवाचविनतासुतः १० अयमेनाहुषसखागालवस्तपसोनिधिः ॥ विश्वामित्रस्यशिष्योऽभूद्वर्षाण्ययुतशोच ११ सोऽयंतेनाभ्यनु
ज्ञातउपकोरप्सयाद्विजः ॥ तमाहभगवान्कालेददानिगुरुदक्षिणाम् १२ असकृतेनचेत्तेनकिंचिदागतमन्युना ॥ अयमुक्तःप्रयच्छेतिजानताविभवंलघु १३
एवतःश्यामकर्णानांशुभ्राणांशुद्धजन्मनाम् ॥ अष्टौशतानिमंदेहिहयानांचंद्रवर्चसाम् १४ गुर्वथोदीयतामेषयदिगालवमन्यसे ॥ इत्येवमाहसक्रोधोविश्वामि
त्रस्तपोधनः १५ सोऽयंशोकेनमहतातप्यमानोद्विजर्षभः ॥ अशक्तःप्रतिकर्तुंतद्भवंतंशरणगतः १६ प्रतिगृह्यनरव्याघ्रत्वतोभिक्षांगतव्यथः ॥ कृत्वाऽपवर्गं
गुरवेचरिष्यतिमहत्तपः १७ तपसःसंविभागेनभवंतमपियोक्ष्यते ॥ स्वेनराजर्षितपसापूर्णत्वांपूरयिष्यति १८ यावंतिरोमाणिहयेभवन्तीहिनरेश्वर ॥ तावंतो
वाजिनोलोकान्प्राप्नुवंतिमहीपते १९

कुबेरस्यद्वयर्थमनुष्येभ्यःसंप्रदानेभ्यःधनं दत्तेददाति शुकश्चित्तार्जितमित्यनेनवह्निरेतस्त्वंतस्यप्रवर्ष्यते । 'शुक्रःकाण्डेऽनलेऽप्येष्टे'इतिविश्वः । धनार्थोउक्तनक्षत्रवारयोगेवह्निप्रार्थयेत् तच्चधनं
यागादिद्वाराभूमौनिखननेनवासर्वकुबेरप्रत्येवगच्छतीतिभावः २ अजेति अजैकपादपूर्वप्रोष्ठपदादेवता अहिर्बुध्न्यउत्तरप्रोष्ठपदादेवता धनदश्चतुर्दध्यक्षस्तस्मादेतानिप्रार्थयताधनंलब्धुंशक्यं
नान्यथेत्यर्थः ३ याचयाचस्व यःराजा नौआवा ५ । ६ । विशोधयपरिहर ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९

२० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ अ ॥ ॥ एवमुक्तइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ हताशोऽतिथिरितिशेषः ८
९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेचतुर्दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ ॥ हर्यश्वइति
पात्रंप्रतिग्रहस्यायंदातुंपात्रंतथाभवान् ॥ शंखेक्षीरमिवासक्तंभवत्वेतत्तथोपमम् २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि गालवचरितेत्रयो
दशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ नारदउवाच ॥ एवमुक्तःसुपर्णेनतथ्यं वचनमुत्तमम् ॥ विमृश्यावहितोराजानिश्चित्यचपुनःपुनः १
यष्टाक्रतुसहस्राणांदातादानपतिःप्रभुः ॥ ययातिःसर्वकाशीशइदं वचनमब्रवीत् २ दृष्ट्वाप्रियसखंताक्ष्यगालवंचद्विजर्षभम् ॥ निदर्शनंचतपसोभिक्षांश्छाद्यां
चकीर्तिताम् ३ अतीत्यचनृपानन्यानादित्यकुलसंभवान् ॥ मत्सकाशमनुप्राप्तावेतांबुद्धिमवेक्ष्यच ४ अद्यमेसफलंजन्मतारितंचाद्यमेकुलम् ॥ अद्यायंतारि
तोदेशोममताक्ष्यत्वयाऽनघ ५ वक्तुमिच्छामितुसखेयथाजानासिमांपुरा ॥ नतथावित्तवानस्मिक्षीणंवित्तंचमेसखे ६ नचशक्तोऽस्मितेकर्तुमोघमागमनंख
ग ॥ नचाशामस्यविप्रर्षेर्वितथीकर्तुमुत्सहे ७ तत्तुदास्यामियत्कार्यमिदंसंपादयिष्यति ॥ अभिगम्यहताशोहिनिवृत्तोदहतेकुलम् ८ नातःपरंवेनतेयकिंचित्पा
पिष्ठमुच्यते ॥ यथाऽऽज्ञानाज्ञानाल्लोकेदेहिनास्तीतिवावचः ९ हताशोह्यकृतार्थःसन्नहतःसंभावितोनरः ॥ हिनस्ति तस्यपुत्रांश्चपौत्रांश्चाकुर्वतोहितम् १०
तस्माच्चतुर्णीवंशानांस्थापयित्रीसुतामम् ॥ इयंसुरसुतप्रख्यासर्वधर्मोपचायिनी ११ सदादेवमनुष्याणामसुराणांचगालव ॥ कांक्षितारूपतोबालासुतामेप्र
तिगृह्यताम् १२ अस्याःशुल्कंप्रदास्यंतिनृपाराज्यमपिधुवम् ॥ किंपुनःश्यामकर्णानांहयानांद्वेचतुःशते १३ समवान्प्रतिगृह्णातुममैतांमाधवींसुताम् ॥
अहंदौहित्रवान्स्यांवैवरणममप्रभो १४ प्रतिगृह्यचतांकन्यांगालवःसहपक्षिणा ॥ पुनर्द्रक्ष्यावहत्युक्ताप्रतस्थेसहकन्यया १५ उपलब्धमिदंद्वारमश्वानामि
तिचांहजः ॥ उक्तागालवमापृच्छचजगामभवनंस्वकम् १६ गतेपतगराजेतुगालवःसहकन्यया ॥ चिंतयानःक्षमंदानेराज्ञावैशुल्कतोऽगमत् १७ सोऽगच्छ
न्मनसेक्ष्वाकुंहर्यश्वंराजसत्तमम् ॥ अयोध्यायामहावीर्यंचतुरंगबलान्वितम् १८ कोशधान्यबलोपेतंप्रियपौरंद्विजप्रियम् ॥ प्रजाभिकामंशाम्यंतंकुर्वाणंतप
उत्तमम् १९ तमुपागम्यविप्रःसहर्यश्वंगालवोऽब्रवीत् ॥ कन्येयंममराजेंद्रप्रसवैःकुलवर्धिनी २० इयंशुल्केनभार्यार्थंहर्यश्वप्रतिगृह्यताम् ॥ शुल्कंतेकीर्तयिष्या
मितच्छ्रुत्वासंप्रधार्यताम् २१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिगालवचरितेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ नारदउवाच ॥ हर्यश्वस्त्व
ब्रवीद्राजाविचित्यबहुधाततः ॥ दीर्घमुष्णंचनिःश्वस्यप्रजाहेतोर्नृपोत्तमः १ उन्नतेषून्नताषट्सूक्ष्मासूक्ष्मेषुसप्तसु ॥ गंभीरात्रिषुगंभीरेष्वियंरक्ताचपंचसु २

१ षट्सुकरषट्ठयोःपादषट्ठयोःकुचयोश्च । स्तनयोर्नितंबयोश्चलुषोश्चेतिप्राञ्चः । 'वक्षःकुक्ष्यलकस्कंधकरवक्त्रंषडुन्नतम्'इति काशीखंडोक्तिः । सप्तसूक्ष्मा त्वक्केशदशनेषुकरांगुलिषुपादांगुलिषु
तदुभयपर्वेषुचसूक्ष्मा । त्रिषु स्वरसत्त्वनाभिषुगंभीरा । पंचसु पाणितलेनेत्रांतेतालुनिजिह्वायांअधरोष्ठेचरक्ता २

॥३७॥

तथेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ प्रवर्णपुत्रोत्पत्तौत्तरं १० । ११ । १२ । १३

॥९८॥

उद्यो. ५
अ०
॥११९॥

कामतोहिधनं राजा पारक्यं यः प्रयच्छति ॥ न स धर्मेण धर्मात्मन्युज्यते यः शसानच १४ सोऽहं प्रतिग्रहीष्यामि ददात्वेतां भवान्मम ॥ कुमारी देवगर्भाभिमेकपुत्रमवायमे
१५ तथा तु बहुधा कन्यामुक्तवन्तं नराधिपम् ॥ उशीनरं द्विजश्रेष्ठो गालवः प्रत्यपूजयत् १६ उशीनरं प्रतिग्राह्य गालवः प्रययौ वनम् ॥ रे मे सतां समासाद्य कृतपुण्य
इव श्रियम् १७ कंदरेषु च शैलानां नदीनां निर्गरेषु च ॥ उद्यानेषु विचित्रेषु वनेषु पवनेषु च १८ हर्म्येषु रमणीयेषु प्रासादशिखरेषु च ॥ वातायनविमानेषु तथा गर्भ
गृहेषु च १९ ततोऽस्य समये जज्ञे पुत्रो बालरविप्रभः ॥ शिविर्नाम्नाऽभि विख्यातो यः स पार्थिव सत्तमः २० उपस्थापय सत् विप्रो गालवः प्रतिगृह्य च ॥ कन्यां प्रयात
स्ताराज नृदृष्टवान् विनतात्मजम् २१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्भ्यान्पर्वणि गालवचरिते अष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥
नारद उवाच ॥ गालवं वैनतेयोऽथ प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ दिष्ट्या कृतार्थं पश्यामि भवं तमिह वै द्विज १ गालवस्तु वचः श्रुत्वा वैनतेयेन भाषितम् ॥ चतुर्भागावशिष्टं
तदा च ख्यौ कार्यमस्य हि २ सुपर्णस्त्वब्रवीदेनं गालवं दत्तावरः ॥ प्रयत्नस्तेन कर्तव्यो नैष संपत्स्यते तव ३ पुरा हि कान्यकुब्जो वै गाधेः सत्यवती सुताम् ॥ भार्या र्थे
वरयत्कन्यामृचीकस्तेन भाषितः ४ एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसाम् ॥ भगवन्दीयतां मह्यं सहस्रमिति गालव ५ ऋचीकस्तु तथेत्युक्त्वा वरुणस्यालयं
गतः ॥ अश्वती र्थे हयानलब्ध्वा दत्तवान् पार्थिवाय वै ६ इष्टाते पुंडरीकेण दत्ताराज्ञा दिजातिषु ॥ तेभ्यो द्वे द्वे शतैः क्रीत्वा प्राप्ते तैः पार्थिवैस्तदा ७ अपराण्यापि चत्वा
रि शतानि द्विजसत्तम ॥ नीयमानानि सन्तरे हतान्या सन्निवितस्तथा ८ एवं न शक्यमप्राप्यं प्राहुं गालवकहिंचित् ॥ इमामश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय ९
विश्वामित्राय धर्मात्मनः पृथग्भिरश्वशतैः सह ॥ ततोऽसि गत संमोहः कृतकृत्यो द्विजोत्तम १० गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ॥ आदायाश्वांश्च कन्यां च वि
श्वामित्रमुपागमत् ११ अश्वानां कांक्षितार्थानां षड्भिमानि शतानि वै ॥ शतद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यताम् १२ अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्तथा
चतुर्थे जनयत्वेकं भवानपिनरोत्तमम् १३ पूर्णान्वेषं शतान्यष्टौ तु रगाणां भवन्तु ते ॥ भवतो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्याद्यथा सुखम् १४ विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह प
क्षिणा ॥ कन्यां च तां वरारोहाभिदमित्यब्रवीच्च १५ किमियं पूर्वमेवेह न दत्ताम गालव ॥ पुत्रामैव च त्वारो भवेयुः कुलभावनाः १६ प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रफ
लाय वै ॥ अश्वाश्चाश्रममासाद्य चरंतु मम सर्वशः १७ सतयारममाणोऽथ विश्वामित्रो महाबुद्धिः ॥ आत्मजं जनयामास माधवी पुत्रमष्टकम् १८ जातमात्रं सुतं तं च
विश्वामित्रो महामुनिः ॥ संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैश्चैस्तैः समयोजयत् १९ अथाष्टकः पुरं प्रायात्तदा सोमपुरप्रभम् ॥ निर्यात्य कन्यां शिष्याय कौशिकोऽपि वनं ययौ २०

१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । निर्यात्य प्रत्यर्प्य शिष्याय गालवाय २०

॥९८॥

११ । १२ । १३ । १४ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ सतुराजा आश्रमपदमुत्तमं कर्तुं कामः अमूदितिशेषः १ पर्यधावतां वरान्वेषणा
गालवोऽपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणाम् ॥ मनसाऽतिप्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह २१ जातो दानपातिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथा परः ॥ सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा
चापितथा परः २२ तदा गच्छ वरारोहेतारितस्तेपितासुतैः ॥ चत्वारश्चैव राजानस्तथा चाहं सुमध्यमे २३ गालवस्त्वभ्यनुज्ञाय सुपर्णं पन्नगाशनम् ॥ पितुर्निर्या
त्यतां कन्यां प्रययौ वनमेव ह २४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्भ्यान्पर्वणि गालवचरिते एकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥ नारद उवाच ॥
सतुराजा पुनस्तस्याः कर्तुं कामः स्वर्गवरम् ॥ उपगम्याश्रमपदं गंगायमुनसंगमे १ गृहीतमाल्यदामां तारथमारोप्य माधवीम् ॥ पूर्य दुश्चमग्निनीमाश्रमे पर्यधावतां
२ नागयक्षमनुष्याणां गंधर्वमृगपक्षिणाम् ॥ शैलदुमवनौ कानामासीत्तत्र समागमः ३ नाना पुरुषदेश्यानामीश्वरैश्च समाकुलम् ॥ ऋषिभिर्वृक्षकल्पैश्च समं तादा
वृतं वनम् ४ निर्दिश्यमानेषु तु सावरेषु वरणिनी ॥ वरानुक्कम्य सर्वास्तान् वरं वृत्तवती वनम् ५ अवतीर्य रथात्कन्यान्मम स्तुत्यच वंधुषु ॥ उपगम्य वनं पुण्यं तप
स्तेपेययातिजा ६ उपवासैश्च विविधैर्दीक्षाभिर्नियमैस्तथा ॥ आत्मनो लघुतां कृत्वा बभूव मृगचारिणी ७ वैदूर्याकुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च ॥ चरंती श्रु
क्ष्णशष्पाणितिकानि मधुराणि च ८ स्रवंतीनां च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च ॥ पिबंती वारिमुख्यानि शीतानि विमलानि च ९ वनेषु मृगराजेषु व्याघ्रविप्रोषिते
षु च ॥ दावाग्निविप्रयुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च १० चरंती हरिणैः सार्धं मृगीव वनचारिणी ॥ चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मचयणं संवृतम् ११ ययातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृतम
नुष्ठितः ॥ बहुवर्षसहस्रायुर्युज्ये कालधर्मणा १२ पूर्य दुश्चमद्वौ वंशे वर्धमानौ नरोत्तमौ ॥ ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोके परलोके च नाहुषः १३ महीपते नरपतिर्यया
तिः स्वर्गमास्थितः ॥ महर्षि कल्पो नृपतिः स्वर्गाय फलश्रुतिभुः १४ बहुवर्षसहस्राख्ये काले बहुगुणे गते ॥ राजर्षिषु निषण्णेषु महीयः सुमहर्षिषु १५ अवमेने
नरान्सर्वान् देवान् पृथिवींस्तथा ॥ ययातिर्मूढा विज्ञानो विस्मया विष्टचेतनः १६ ततस्तं बुधुधेदेवः शक्रो बलनिषूदनः ॥ ते च राजर्षयः सर्वे धिग्विगित्येवमब्रुवन्
१७ विचारश्च समुत्पन्नो निरीक्ष्य नहुषात्मजम् ॥ कोन्वयं कस्य वाराज्ञः कथं वा स्वर्गमागतः १८ कर्मणा केन सिद्धोऽयं क्वाऽनेन तपश्चितम् ॥ कथं वा ज्ञायते स्वर्गे
केन वा ज्ञायतेऽप्युत १९ एवं विचारयंतस्ते राजानं स्वर्गवासिनः ॥ दृष्ट्वा पप्रच्छुरन्योन्यं ययातिं नृपतिं प्रति २० विमानपालाः शतशः स्वर्गद्वाराभिरक्षिणः ॥
पृष्ट्वा आसनपालाश्च न जानामेत्यथा ब्रुवन् २१ सर्वे ते ह्यावृतज्ञानानाभ्यजानंतं तं नृपम् ॥ समुहर्ता दधन् पोटौ जाश्चाभवत्तदा २२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योग
पर्वणि भगवद्भ्यान्पर्वणि गालवचरिते ययातिमोहे विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ ॥

येत्यर्थः १ । ३ । ४ । वनं वनवासं ५ । ६ । आत्मनः चित्तस्य उषुतां रागद्वेषादिमलराहित्येन सूक्ष्मार्थभेदेनेशीघ्रता ७ । ८ । ९ । व्याघ्राणां विप्रोषितं पर्यटनं येषु १० । ११ । युयुजे योगं प्राप्तवान् कालध
र्मणामृत्युना १२ नाहुषः ययातिः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥

३४

अथेति १।२।३ धर्मपुण्यपुण्यनाशकं ४।५।६।७ प्रज्ञायसेहीनतेजस्वेनअप्रकाशत्वात् ८।९ शिविरौशीनरइत्येकः १०।११ एकइवशब्दःपादपूरणार्थः गंगांनदीभिवधूननवीलेखामा

॥ नारदउवाच ॥ अथप्रचलितःस्थानादासनाच्चपरिच्युतः ॥ कंपितेनेवमनसाधर्षितःशोकवन्दिना १ म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानःप्रभ्रष्टमुकुटांगदः ॥ विधूर्गन्स्र
स्तसर्वांगःप्रभ्रष्टाभरणावरः २ अदृश्यमानस्तान्पश्यन्नपश्यंश्चपुनःपुनः ॥ शून्यःशून्येनमनसाप्रपतिष्यन्महीतलम् ३ किमयामनसाध्यातमशुभंधर्मदू
षणम् ॥ येनाहंचलितःस्थानादितिराजाव्यचिंतयत् ४ तेतुतत्रैवराजानःसिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ॥ अपश्यंतनिरालंबंतंययातिपरिच्युतम् ५ अथैत्यपु
रुषःकश्चिक्षीणपुण्यनिपातकः ॥ ययातिमब्रवीद्राजनदेवराजस्यशासनात् ६ अतीवमदमतस्त्वंनकुंचिन्नावमन्यसे ॥ मानेनभ्रष्टःस्वर्गस्तेनार्हस्त्वंपार्थिवा
त्मज ७ नचप्रज्ञायसेगच्छपतस्वेतितमब्रवीत् ॥ पतेयंस्त्विदिवचस्त्रिरुक्कानहुषात्मजः ८ पतिष्यंश्चितयामासगतिंगतिमतांवरः ॥ एतस्मिन्नेवकालेतु
नैमिषेपार्थिवर्षमान् ९ चतुरोऽपश्यतनृपस्तेषामध्येपपातह ॥ प्रतर्दनोवसुमनाःशिविरौशीनरोऽष्टकः १० वाजपेयेनयज्ञेनतर्पयंतिसुरेश्वरम् ॥ तेषाम
ध्वरजंधूमस्वर्गद्वारमुपस्थितम् ११ ययातिरुपाजिघ्रन्वैनपपातमहीप्रति ॥ भूभौस्वर्गेचसंबद्धानर्दीधूममयीमिव ॥ गंगांगामिवगच्छंतीमालंब्यजगतीपातिः
१२ श्रीमत्स्ववभृथाग्रेषुचतुर्षुप्रतिबंधुषु ॥ मध्येनिपतितोराजालोकपालोपमेषुसः १३ चतुर्षुहुतकल्पेपुराजसिंहमहाग्रिषु ॥ पपातमध्येराजर्षिर्ययातिः
पुण्यसंक्षये १४ तमाहुःपार्थिवासर्वेदीप्यमानमिवश्रिया ॥ कोभवान्कस्यवाबंधुदेशस्यनगरस्यवा १५ यक्षोवाऽप्यथवादेवोगंधर्वोराक्षसोऽपिवा ॥ नहिमानु
षरूपोऽसिकोवाऽर्थःकांक्षयतेत्वया १६ ॥ ययातिरुवाच ॥ ययातिरस्मिराजर्षिःक्षीणपुण्यश्च्युतोदिवः ॥ पतेयंस्त्विदिव्यायन्भवत्सुपतितस्ततः १७
॥ राजानऊचुः ॥ सत्यमेतद्भवतुतेकाक्षितंपुरुषर्षभ ॥ सर्वेषांनःक्रतुफलंधर्मश्चप्रतिगृह्यताम् १८ ॥ ययातिरुवाच ॥ नाहंप्रतिग्रहधनोब्राह्मणःक्षत्रियोह्य
हम् ॥ नचमेप्रवणाबुद्धिःपरपुण्यविनाशने १९ ॥ नारदउवाच ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुमृगचर्याक्रमागताम् ॥ माधवीप्रेक्ष्यराजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् २०
किमागमनकृत्यंतेर्किर्कुर्मःशासनंतव ॥ आज्ञाप्याहिवयंसर्वेतवपुत्रास्तपोधने २१ तेषांतद्वापितंश्रुत्वामाधवीपरयामुदा ॥ पितरंसमुपागच्छद्ययातिसाववं
दच २२ स्पृष्ट्वासूर्ध्वनितान्पुत्रांस्तापसीवाक्यमब्रवीत् ॥ दौहित्रास्तवराजेंद्रममपुत्रानतेपराः २३ इमेत्वांतारयिष्यंतिदृष्टमेतत्पुरातने ॥ अहंतेदुहितारा
जनमाधवीमृगचारिणी २४ मयाऽप्युपचितोधर्मस्ततोऽर्धंप्रतिगृह्यताम् ॥ यस्माद्राजन्नराःसर्वेअपत्यफलभागिनः २५ तस्मादिच्छंतिदौहित्रान्यथात्वं
सुधाधिप ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेशिरसाजनर्नीतदा २६ अभिवाचनमस्कृत्यमातामहमथाब्रुवन् ॥ उच्चैरनुपमैःस्निग्धैःस्वरैरापूर्यमेदिनीम् २७

लंब्यनिपपातेतिसंबंधः १२ प्रतिबंधुषुदौहित्ररूपेषु १३।१४ बंधुःपालयिता १५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३ पुरातनेअनादिकालप्रवृत्तेर्वेदे २४।२५।२६।२७

अष्टभागेनअष्टमांशेन २८ ॥ इतिउ० नी० भा० एकविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ प्रत्यभिज्ञातेति १।२।३।४ आधानेअध्याधानोपलक्षितेश्रौतधर्मे ५।६।७ वैहायेंषु
मातामहंनृपतेयस्तारयंतोदिवश्च्युतम् ॥ अथतस्मादुपगतोगालवोऽप्याहपार्थिवम् ॥ तपसोमेऽष्टभागेनस्वर्गमारोहतांभवान् २८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउ
द्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि गालवचरितेययातिस्वर्गंभ्रंशे एकविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ ॥ नारदउवाच ॥ प्रत्यभिज्ञातमात्रोऽथसद्रिस्तै
र्नरपुंगवः ॥ समारुरोहन्पतिरस्पृशन्वसुधातलम् ॥ ययातिर्दिव्यसंस्थानोबभूवविगतज्वरः १ दिव्यमाल्यांबरधरोदिव्याभरणभूषितः ॥ दिव्यगंधगुणो
पेतोनपृथ्वीमस्पृशत्पदा २ ततोवसुमनाःपूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ॥ ख्यातोदानपतिलोकेव्याजहारनृपंतदा ३ प्राप्तवानस्मिन्लोकेसर्ववर्णेष्वगर्हया ॥ तद
प्यथचदास्यामितेनसंयुज्यतांभवान् ४ यत्फलदानशीलस्यक्षमाशीलस्ययत्फलम् ॥ यच्चमेफलमाधानेतेनसंयुज्यतांभवान् ५ ततःप्रतर्दनोऽप्याहवाक्यं
क्षत्रियपुंगवः ॥ यथाधर्मरतिर्नित्यंनित्यंयुद्धपरायणः ६ प्राप्तवानस्मिन्लोकेक्षत्रवंशोद्भवयशः ॥ वीरशब्दफलंचैवतेनसंयुज्यतांभवान् ७ शिविरौशीनरो
धीमानुवाचमधुरांगिरम् ॥ यथाबालेषुनारीषुवैहायेंषुतथैवच ८ संगरेषुनिपातेषुतथातद्व्यसनेषुच ॥ अनृतंनोक्तपूर्वमेतेनसत्येनखंवज ९ यथाप्राणांश्चरा
ज्यंचराजन्कामसुखानिच ॥ त्यजेयंनपुनःसत्यंतेनसत्येनखंवज १० यथासत्येनमेधर्मोयथासत्येनपावकः ॥ प्रीतःशतक्रतुश्चैवतेनसत्येनखंवज ११ अष्ट
कस्त्वथराजर्षिःकौशिकोमाधवीसुतः ॥ अनेकशतयज्वानंनाहुषंप्राप्यधर्मवित् १२ शतशःपुंडरीकामेगोसवाश्चरिताःप्रभो ॥ क्रतवोवाजपेयाश्चतेषांरुलम
वाप्नुहि १३ नमेरत्नानिनधनंतथाऽन्येपरिच्छदाः ॥ क्रतुष्वनुपयुक्तानितेनसत्येनखंवज १४ यथायथाहिजल्पंतेदौहित्रास्तंनराधिपम् ॥ तथातथावसु
मर्तीत्यक्काराजादिवंययौ १५ एवंसर्वसमस्तेस्तेराजानःकुलतैस्तदा ॥ ययातिस्वर्गतोभ्रष्टंतारयामासुरंजसा १६ दौहित्राःस्वेनधर्मेणयज्ञदानकृतेनवै ॥ चतु
र्पुराजवंशेषुसंभूताःकुलवर्धनाः ॥ मातामहंमहाप्राज्ञंदिवमारोपयंतते १७ ॥ राजानऊचुः ॥ राजधर्मगुणोपेताःसर्वधर्मगुणान्विताः ॥ दौहित्रास्तेवयंराजन
दिवमारोहपार्थिव १८ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि गालवचरिते ययातिस्वर्गारोहणे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥
॥ नारदउवाच ॥ सद्गिरारोपितःस्वर्गंपार्थिवैर्भूरिदक्षिणैः ॥ अभ्यनुज्ञायदौहित्रान्ययातिर्दिवमास्थितः १ अभिवृष्टश्चवर्षेणनानापुष्पसुगंधिना ॥ परिष्व
क्तश्चपुण्येनवायुनापुण्यगंधिना २ अचलंस्थानमासाद्यदौहित्रफलनिर्जितम् ॥ कर्मभिःस्वैरुपचितोज्ज्वालपरयाश्रिया ३ उपगीतोपनृतश्चगंधर्वाप्सरसां
गणैः ॥ प्रीत्याप्रतिगृहीतश्चस्वर्गेदुंदुभिनिःस्वनैः ४ अभिष्टुतश्चविविधैर्देवराजर्षिचारणैः ॥ अर्चितश्चोत्तमार्धेणदैवतैरभिनंदितः ५ प्राप्तःस्वर्गफलंचैवतमु
वाचपितामहः ॥ निर्वृतंशांतमनसंवचोभिस्तर्पयन्निव ६ परिहासेनलालनीयेषुस्यालसंबंध्यादिषु ८ आपत्सुसंकटेषु व्यसनेषुयूतादिषु स्वर्गं ९।१०।११।१२।१३।१४
१५।१६।१७।१८ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे द्वाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ अ० ॥ सद्गिरिति १ वर्षेणवृष्ट्या २।३।४।५।६

चतुष्पादः तपोयज्ञज्ञानदानवान् । अहिंसासत्यमस्तेयमानृष्यंचोतिवापादाः ७ सुकृतेनसम्पदसंसादितेनकर्मणा मयासमोऽन्योनास्तीतिवाकप्रयोगेणतमसाक्रोधेन ८ नामिजानंतिश्रेष्ठोयमिति
नामीकुर्वति ततोहेतोः अज्ञातः अकीर्त्यातिरोभूतः ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ शास्त्रविश्वासघातः मायाअदुतार्थप्रदर्शनरंजनपूर्वकपरवचनम् १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१
चतुष्पादस्त्वयाधर्मश्चित्तो लोकेनकर्मणा ॥ अक्षयस्तवलोकोऽयंकीर्तिश्चैवाक्षयादिवि ७ पुनस्त्वयैवराजषंसुकृतेनविधातितम् ॥ आवृतंतमसाचेतःसर्वेषां
स्वर्गवासिनाम् ८ येनत्वांनाभिजानंतितनोऽज्ञातोऽसिपातितः ॥ प्रीत्यैवचासिदौहित्रैस्तारितस्त्वमिहागतः ९ स्थानंचप्रतिपन्नोऽसिकर्मणास्वेननिर्जितम् ॥
अचलंशाश्वतंपुण्यमुत्तमंध्रुवमव्ययम् १० ॥ ययातिरुवाच ॥ भगवन्संशयोमेऽस्तिकश्चित्तंछेतुमर्हसि ॥ नह्यन्यमहमर्हामिप्रष्टुंलोकपितामह ११
बहुवर्षसहस्रांतंप्रजापालनवर्धितम् ॥ अनेकक्रतुदानौघैरर्जितंमेमहत्फलम् १२ कथंतदल्पकालेनक्षीणंयेनास्मिपातितः ॥ भगवन्वेत्थलोकांश्चशाश्वतान्म
मनिर्मितान् ॥ कथंनुममत्सर्वविप्रनष्टमहायुते १३ ॥ पितामहउवाच ॥ बहुवर्षसहस्रांतंप्रजापालनवर्धितम् ॥ अनेकक्रतुदानौघैर्यत्त्वयोपार्जितंफलम् १४
तदनेनैवदोषेणक्षीणंयेनासिपातितः ॥ अभिमानेनराजेंद्रधिकृतःस्वर्गवासिभिः १५ नायंमानेनराजषेनबलेननर्हिसया ॥ नशाश्वेननमायाभिर्लोकोभवतिशा
श्वतः १६ नावमान्यास्त्वयाराजन्नधर्मोऽल्लभ्यमाः ॥ नहिमानप्रदग्धानांकाश्चिदस्तिशमःकाचित् १७ पतनारोहणमिदंकथयिष्यामितीयेनराः ॥ विषमाप्य
पितेप्राप्तास्तरिप्यंतिनसंशयः १८ ॥ नारदउवाच ॥ एषदोषोऽभिमानेनपुराप्राप्तोययातिना ॥ निर्वध्रताऽतिमात्रंचगालवेनमहीपते १९ श्रोतव्यंहित
कामानांसुहृदांहितमिच्छताम् ॥ नकर्तव्योहिनिर्वधोनिर्वधोहिक्षयोदयः २० तस्मात्त्वमपिगांधारेमानंक्रोधंचवर्जय ॥ संधस्वपांडवैर्वीरसंभृत्यजपाथैव
२१ ददातियत्पार्थिवयत्करोतियद्वातपस्तप्यातियज्जुहोति ॥ नतस्यनाशोऽस्तिनचापकर्षोऽन्यस्तदश्रातिसएवकर्ता २२ इदंमहाख्यानमनुत्तमंहितंबहुश्रु
तानांगतरौषरागिणाम् ॥ समीक्ष्यलोकेबहुधाप्रधारितंत्रिवर्गदृष्टिःपृथिवीमुपाश्रुते २३ ॥ इतिश्रीम० उ० प० भ० प० गालवचरितेत्रयोर्विशत्यधिकशतत
मोऽध्यायः ॥ १२३ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ भगवन्नेवमेवैतद्यथावदसिनारद ॥ इच्छामिचाहमप्येवंनत्वीशोभगवन्नहम् १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वात
तःकृष्णमभ्यभाषतकौरवः ॥ स्वर्ग्यलोकयंचमामात्यधर्म्यन्यायंचकेशव २ नत्वहंस्ववशस्तातक्रियमाणंनमेप्रियम् ॥ अंगदुर्योधनंकृष्णमंदशास्त्रातिगंमम
३ अनुनेतुंमहाबाहोयतस्वपुरुषोत्तम ॥ नशृणोतिमहाबाहोवचनंसाधुभाषितम् ४ गांधार्याश्चहृषीकेशविदुरस्यचधीमतः ॥ अन्येषांचैवसुहृदांभीष्मादीनां
हितैषिणाम् ५ सत्वंपापमार्तिकूरंपापचित्तमचेतनम् ॥ अनुशाधिदुरात्मानंस्वयंदुर्योधनंनृपम् ६ सुहृत्कार्यंतुसुमहत्कृतंतेस्याज्जनार्दन ॥ ततोऽभ्यावृत्त्यवा
र्ण्योदुर्योधनममर्षणम् ७ अब्रवीन्मधुरावाचंमर्वधमार्थतत्त्वावित् ॥ दुर्योधननिबोधेदमद्वाक्यंकुरुसत्तम ८
पापिष्ठनेनस्वत्कृतंपापंत्वयैवभोक्तव्यं ननुभ्रात्रादिभिरित्याशयेनाह वदातीति किंतुकर्तव्यतदामोति २२ बहुधानानाशास्त्रयुक्त्यादिभिः प्रधारितंनिश्चितम् २३ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये
भारतमावदीपेत्रयोर्विशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ अ ॥ ॥ भगवन्निति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ अभ्यावृत्त्यपुनःपुनः ७ । ८

१ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ शास्त्रेशासने १९ । २० । २१ किंपाकंमहाकालफलम् २२ । २३ निःश्रेयसंकल्याणम् २४ अर्थकामस्यइष्टार्थिनः २५ । २६ । २७
शर्मार्थेतिविशेषणसानुबंधस्यभारत ॥ महाप्रज्ञकुलेजातःसाध्वेतत्कर्तुमर्हसि ९ श्रुतवृत्तोपसंपन्नःसर्वैःसमुदितोगुणैः ॥ दौष्कुल्यादुरात्मानोऽनृशंसानिरपत्रपाः
१० तएतदीदृशंकुर्युर्यथात्वंतातमन्यसे ॥ धर्मार्थयुक्तालोकेऽस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यतेसताम् ११ असतांविपरीतातुलक्ष्यतेभरतर्षभ ॥ विपरीतात्विद्यंतीतिरसक
लक्ष्यतेत्वयि १२ अधर्मश्चानुबंधोऽत्रघोरःप्राणहरोमहान् ॥ अनिष्टश्चानिमित्तश्चनचशक्यश्चभारत १३ तमनर्थपरिहरन्नात्मश्रेयःकरिष्यसि ॥ भ्रातृणाम
धृष्ट्यानांमित्राणांचपरंतप १४ अधर्म्योदयशस्याच्चकर्मणस्त्वंप्रमोक्ष्यसे ॥ प्राज्ञैःशूरैर्महोत्साहैरात्मवाद्भिर्बहुश्रुतैः १५ संधस्वपुरुषव्याघ्रपांडवैर्भरतर्षभ ॥
तद्धितंचप्रियंचैवघृतराष्ट्रस्यधीमतः १६ पितामहस्यद्रोणस्यविदुरस्यमहामतेः ॥ कृपस्यसोमदत्तस्यबाह्लीकस्यचधीमतः १७ अश्वत्थामोविकर्णस्यसंजय
स्यविंविशतेः ॥ ज्ञातीनांचैवभूयिष्ठमित्राणांचपरंतप १८ शमेशर्मभवेतातसर्वस्यजगतस्तथा ॥ होमानसिकुलेजातःश्रुतवाननृशंसवान् ॥ तिष्ठतातपितुः
शास्त्रेमातुश्चभरतर्षभ १९ एतच्छ्रेयोहिमन्यंतेपितायच्छास्तिभारत ॥ उत्तमापद्रुतःसर्वःपितुःस्मरतिशासनम् २० रोचतेतेपितुस्तातपांडवैःसहसंगमः ॥
सामात्यस्यकुरुश्रेष्ठतुभ्यंतातरोचताम् २१ श्रुत्वायःसुहृदांशास्त्रमर्त्योऽनप्रातिपद्यते ॥ विपाकांतेदहत्येनांकिंपाकमिवभाक्षितम् २२ यस्तुनिःश्रेयसंशक्यंमो
हान्नप्रतिपद्यते ॥ सदीर्घमूत्रोहीनार्थःपश्चात्तापेनयुज्यते २३ यस्तुनिःश्रेयसंश्रुत्वाप्राक्तदेवाभिपद्यते ॥ आत्मनोमतमुत्सृज्यसलोकेसुखमेधते २४ योऽर्थ
कामस्यवचनंप्रातिकूल्यान्नमृष्यते ॥ शृणोतिप्रतिकूलानिद्विषतांवशमेतिसः २५ सतांमतमातिक्रम्ययोऽसतांवर्ततेमते ॥ शोचंतेव्यसनेतस्यसुहृदोऽनवि
रादिव २६ मुख्यानमात्यानुत्सृज्ययोनिहीनान्निषेवते ॥ सघोरामापदंप्राप्यनोत्तारमधिगच्छति २७ योऽसत्सेवीवृथाचारोनेश्रोतासुहृदांसताम् ॥ परान्त्र
णीतेस्वान्द्रेष्टितंगौस्त्यजतिभारत २८ सत्वंविरुद्धयतैर्वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ॥ अशिष्टेभ्योऽसमर्थेभ्योमूढेभ्योभरतर्षभ २९ कोहिशक्रसमानज्ञातीनति
क्रम्यमहारथान् ॥ अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्त्वदन्योभुविमानवः ३० जन्मप्रभृतिर्कौंतेयानित्यंविनिर्मुक्तास्त्वया ॥ नचतेजातुकुप्यंतिधर्मात्मानोहिपांडवाः ३१
मिथ्योपचरितास्तातजन्मप्रभृतिबांधवाः ॥ त्वयिसम्यङ्महाबाहोप्रतिपन्नायशस्विनः ३२ त्वयाऽपिप्रतिपत्तव्यंतथैवभरतर्षभ ॥ स्वेषुबंधुषुमुल्लेखेषुमामन्धु
वशमन्वगाः ३३ त्रिवर्गयुक्तःप्राज्ञानामारंभोभरतर्षभ ॥ धर्मार्थवनुरुद्धयंतेत्रिवर्गासंभवेनराः ३४ पृथक्कविनिविष्टानांधर्मधीरोऽनुरुध्यते ॥ मध्यमोऽर्थक
लिंवालःकाममेवानुरुद्धयते ३५ इंद्रियैःप्राकृतोलोभाद्धर्मविप्रजहातियः ॥ कामार्थावनुपायेनलिप्समानोविनश्यति ३६ कामार्थौलिप्समानस्तुधर्ममेवादि
तश्चरेत् ॥ नहिधर्मादपैत्यर्थःकामोवाऽपिकदाचन ३७ २८ । २९ । ३० । ३१ उपचरिताःप्रतारिताः ३२ । ३३ । ३४ अर्थकलिकलहहेतुम् ३५ अनुपायेनहीनोपायेन ३६ । ३७

३८ । १९ छिद्यत्तलोभादिनादूषयेत् ४० । ४१ । ४२ छिद्यतेप्रमाणमार्गात्तच्छुतोभवतीत्यर्थः प्रमाणंलीकवेदप्रसिद्धं दुर्जनात्संगिनःपांडवैःसंगतंश्रेयः ४३ निर्मितावशीकरणेनोत्पादिता ४४
 उपायधर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्यविशंपते ॥ लिप्समानोहितेनाशुकक्षेऽग्निरिववर्धते ३८ सत्वंतातानुपायेनलिप्ससेभरतर्षभ ॥ आधिराज्यमहदीप्तंप्रार्थितंसर्वराजसु
 ३९ आत्मानंतक्षतिहोषवनंपरशुनायथा ॥ यःसम्यग्वर्तमानेषुमिथ्याराजन्प्रवर्तते ॥ ननस्यहिमार्तिछिद्याद्यस्यनेच्छेत्पराभवम् ४० अविच्छिन्नमतेर
 स्यकल्याणेधीयतेमतिः ॥ आत्मवात्रावमन्येतत्रिषुलोकेषुभारत ४१ अप्यन्यंप्राकृतंकिंचिक्किमुतान्पांडवर्षमान् ॥ अमर्षवशमापन्नोकिंचिद्दुद्वयतेजनः ४२
 छिद्यतेह्याततंसर्वप्रमाणंपश्यभारत ॥ श्रेयस्तेदुर्जनात्तातपांडवैःसहसंगतम् ४३ तौर्हेसंप्रीयमाणस्त्वंसर्वान्कामानवाप्स्यसि ॥ पांडवैर्निर्मिताभूमिभुंजानो
 राजसत्तम ४४ पांडवान्पृष्ठतःकृत्वात्राणमाशंससेऽन्यतः ॥ दुःशासनेदुर्विषहेकर्णेचापिससौबले ४५ एतेष्वैश्वर्यमाधायभूतिमिच्छसिभारत ॥ नचैतेतवप
 र्याप्ताज्ञानेधर्मार्थयोस्तथा ४६ विक्रमेचाप्यपर्याप्ताःपांडवान्प्रतिभारत ॥ नहीमेसर्वराजानःपर्याप्ताःसहितास्त्वया ४७ कुद्वस्यभीमसेनस्यप्रेक्षितुंमुखमाहवे ॥
 इदंसंनिहितंतातसमग्रंपार्थिवंबलम् ४८ अयंभीष्मस्तथाद्रोणःकर्णश्चायंतथाकपः ॥ मूरिश्रवाःसौमदत्तिरश्वत्थामाजयद्रथः ४९ अशक्ताःसर्वेएवैतेप्रतियो
 दुधनंजयम् ॥ अजेयोह्यर्जुनःसंख्येसर्वैरपिसुरासुरैः ॥ मानुषैरपिगंधर्वैर्मयिद्वेचेतआधिथाः ५० दृश्यतांवापुमानकश्चित्समग्रेपार्थिवेबले ॥ योऽर्जुनंसमरेप्राप्य
 स्वस्तिमानाव्रजेदृष्टान् ५१ किंतेजनक्षयेणेहकृतेनभरतर्षभ ॥ यस्मिन्नजितेजितंतस्यात्पुमानेकःसदृश्यताम् ५२ यःसदेवान्संगंधर्वान्सयक्षासुरपन्नगान् ॥
 अजयत्खांडवप्रस्थेकस्तंयुद्धचेतमानवः ५३ तथाविराटनगरेभूयतेमहदद्भुतम् ॥ एकस्यचबहुनांचपर्याप्तंतन्निदर्शनम् ५४ युद्धेयेनमहादेवःसाक्षात्संतो
 पितःशिवः ॥ तमजेयमनाघृष्यंविजेतुंजिष्णुमच्युतम् ॥ आशंससीहसमरेवीरमर्जुनमूर्जितम् ५५ मद्द्वितीयंपुनःपार्थकःप्रार्थयितुमर्हति ॥ युद्धेप्रतीपमायां
 तमपिसाक्षात्पुरंदरः ५६ बाहुभ्यामुद्धहेहूमिदहेत्कुद्वहमाःप्रजाः ॥ पातयेन्निदिवादेवान्पुंर्जुनंसमरेजयेत् ५७ पश्यपुत्रांस्तथाभ्रातृन्नातीन्संबन्धिनस्तथा ॥
 त्वत्कृतेनविनश्येयुरिमेभरतसत्तमाः ५८ अस्तुशेषंकौरवाणांमापराभूदिदंकुलम् ॥ कुलग्नइतिनोच्येथानष्टकीर्तिर्नराधिप ५९ त्वामेवस्थापयिष्यंतियौवरा
 ज्येमहारथाः ॥ महाराज्येऽपिपितरंघृतराष्ट्रंजनेश्वरम् ६० मातातश्चियमायांतीमवमंस्थाःसमुद्यताम् ॥ अर्धंप्रदायपार्थेभ्योमहतींश्रियमामुहि ६१ पांडवैः
 संशमंकृत्वाकृत्वाचसुहृदांवचः ॥ संप्रीयमाणोमित्रैश्चचिरंभद्राण्यवाप्स्यसि ६२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धानपर्वणि भगवद्वाक्येचतुर्विंशाधि
 कशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःशांतनवोभीष्मोदुर्योधनममर्षणम् ॥ केशवस्यवचःश्रुत्वाप्रोवाचभरतर्षभ १

४९ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ यस्मिन्नर्जुनेजितेसतितेतवजितंजयःस्यात् ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये
 भारतभाषदीपेचतुर्विंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२४ ॥ ॥ ॥ ततइति १

२ । १ मानीनशःमानाशयः १ । ५ । ६ । ७ कुलग्नोमाभूरितिशेषः ८ । ९ । १० । ११ । १२ एतेकर्णादयः कृत्यायजयाय परेषांअस्मदादीनां १३ माऽजीवनःमाघातय यत्रतान्अजेयान्विद्धि
 कृष्णेनवाक्यमुक्तोऽसिसुहृदांशममिच्छता ॥ अन्वपद्यस्वततातमामन्युवशमन्त्रगाः २ अकृत्वावचनंतातकेशवस्यमहात्मनः ॥ श्रेयोनजातुनसुखंनकल्याण
 मवाप्स्यसि ३ धर्म्यमर्थ्यमहाबाहुराहत्वांतातकेशवः ॥ तदर्थमभिपद्यस्वमाराजत्रीनशःप्रजाः ४ ज्वलितांत्वमिमांलक्ष्मींभारतींसर्वराजसु ॥ जीवतोघृतराष्ट्र
 स्यदौरात्म्याङ्गंशयिष्यसि ५ आत्मानंचसहामात्यंसपुत्रभ्रातृबांधवम् ॥ अहमित्यनयाबुद्ध्याजीविताङ्गंशयिष्यसि ६ अतिक्रामन्केशवस्यतथ्यंवचनमर्थ
 वत् ॥ पितुश्चभारतश्रेष्ठविदुरस्यचधीमतः ७ माकुलग्नःकुपुरुषोदुर्मतिःकापथंगमः ॥ मातरंपितरंचैवमामजीःशोकसागरे ८ अथद्रोणोऽब्रवीत्तत्रदुर्योधन
 मिदंवचः ॥ अमर्षवशमापन्ननिःश्वसंतंपुनःपुनः ९ धर्मार्थयुक्तंवचनमाहत्वांतातकेशवः ॥ तथाभीष्मःशांतनवस्तज्जुषस्वनराधिप १० प्राज्ञौभेधाविनौदांताव
 र्थकामौबहुश्रुतौ ॥ आहतुस्त्वांहितंवाक्यंतज्जुषस्वनराधिप ११ अनुतिष्ठमहाप्राज्ञकृष्णभीष्मौयदूचतुः ॥ माधवंशुद्धिमोहेनमाऽवमंस्थाःपरंतप १२ येषां
 प्रोत्साहयंत्येतैतेकृत्यायकहिंचित् ॥ वरंपरेषांग्रीवायांप्रतिमोक्षयंतिसंयुगे १३ माऽजीवनःप्रजाःसर्वाःपुत्रान्भ्रातृस्तथैवच ॥ वासुदेवार्जुनौयत्रविद्वच्चजेया
 नलंहितान् १४ एतच्चैवमंतसत्यंसुहृदोःकृष्णभीष्मयोः ॥ यदिनादास्यसेतातपश्चात्तप्स्यसिभारत १५ यथोक्तंजामदभ्येनभूयानेषततोर्जुनः ॥ कृष्णोहि
 देवकीपुत्रोदेवैरपिसुदुःसहः ॥ किंतेसुखाप्रियेणेहप्रोक्तेनभरतर्षभ १६ एतत्तेसर्वमाख्यातंयथेच्छसितथाकुरु ॥ नहित्वामुत्सहेवक्तुंभूयोभरतसत्तम १७
 ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तस्मिन्वाक्यांतरेवाक्यंक्षताऽपिविदुरोऽब्रवीत् ॥ दुर्योधनमभिप्रेक्ष्यधार्तराष्ट्रममर्षणम् १८ दुर्योधननशोचामित्वामहंभरतर्षभ ॥ इमौ
 तुदृष्टौशोचामिगांधारीपितरंचते १९ यावनाथौचरिष्येतेत्वयानाथेनदुर्हंदा ॥ इतमिग्रीहतामात्यौलू नपक्षाविवांडजौ २० भिक्षुकौविचरिष्येतेशोचंतौपृथिवी
 मिमाम् ॥ कुलग्नमीदृशंपांपजनयित्वाकुपुरुषम् २१ अथदुर्योधनंराजाघृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ आसीनंभ्रातृभिःसार्धंराजभिःपरिवारितम् २२ दुर्योधननिबो
 धेदंशौरिणोक्तंमहात्मना ॥ आदत्स्वशिवमत्यंतंयोगक्षेमवदव्ययम् २३ अनेनहिसहायेनकृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ इष्टान्सर्वानभिप्रायान्प्राप्स्यामःसर्वराजसु
 २४ सुसंहतःकेशवेनतातगच्छयुधिष्ठिरम् ॥ चरस्वस्त्ययनंकृत्स्नंभरतानामनामयम् २५ वासुदेवेनतीर्थेनतातगच्छस्वसंशमम् ॥ कालप्राप्तमिदंमन्येमात्वंदु
 र्योधनातिगाः २६ शमंचेद्याचमानंत्वंप्रत्याख्यास्यसिकेशवम् ॥ त्वदर्थमभिजल्पंतंनतवास्त्यपराभवः २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्धान
 पर्वणिभीष्मादिवाक्येपंचविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ॥

१४ । १५ सुसंहितावहंमियंचन्यायोपेतत्वात्तेसुखाप्रियेणप्रोक्तेनवचनेनतवमूढस्याकिं नकिमपीत्यर्थः १५ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ सुसंहतःसुदुःसहः २५ तीर्थेनउ
 पायेन २६ अपरामवोजयः २७ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभाषदीपे पंचविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२५ ॥ ॥ ॥

वदारका निअंगुलितलानियस्यतेनरत्नांगुलितलेन १४ स्वजानःवससिभिलितः । स्वजपरिष्वो १५ । १६ । १७ सर्वसंपत्परस्परं प्रीतिः १८ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे
पड्डिशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२६ ॥ श्रुत्वेति १ प्रसमीक्षप्रविचार्य विभाष्यपरुषमुक्ता २ । ३ । ४ व्यभिचारंजन्याद्यं ५ । ६ प्रियाभ्युपगतेप्रीत्यास्वीकृते ७

1190211

८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८ उद्यच्छेदेव उद्यमं कुर्यादेव अपर्वणि अपस्तावे । 'पर्वस्यादुत्सवे ग्रंथौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे' इति विश्वः १९ मातंगमुनिः २०। २१
यत्पुनर्द्रविणं किंचित् तत्राजीयंत पांडवाः ॥ तेभ्य एवाभ्यनुज्ञातं ततः तदामधुसूदन ८ अपराधो न चास्माकं यत्ते ह्यक्षैः पराजिताः ॥ अजेया जयतां श्रेष्ठपार्थाः प्रवा
जिता वनम् ९ केन वाऽप्यपवादेन विरुद्धं त्यरिभिः सह ॥ अशक्ताः पांडवाः कृष्णप्रहृष्टाः प्रत्यमित्रवत् १० किमस्माभिः कृतं तेषां किं स्मिन्वा पुनरागसि ॥ धार्तराष्ट्रान्
जिघांसंति पांडवाः मृजयैः सह ११ न चापि वयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ॥ प्रभ्रष्टाः प्रणमामेह भयादपिशतक्रतुम् १२ न च तं कृष्णपश्यामि क्षत्रधर्ममनुष्ठि
तम् ॥ उत्सहेतयुधाजे तु योनः शत्रुनिबर्हण १३ नहि भीष्मकपद्मोणाः सकर्णामधुसूदन ॥ देवैरपि युधाजे तु शक्याः किमु तपांडवैः १४ स्वधर्ममनुपश्यंतो यदि
माधव संयुगे ॥ अस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्ग्यमेव तत् १५ मुख्यश्चैवैष नो धर्मः क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ यच्छयी माहि संग्रामेश रतल्पगता वयम् १६ ते वयं
वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ॥ अप्रणम्यैव शत्रूणां न नस्तप्स्यंति माधव १७ कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ॥ भयाद्वृत्तिसमीक्ष्यैव प्रणमेदिह कर्हं चि
त् १८ उद्यच्छेदे वननमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ॥ अप्यपर्वणि भज्येत न न मेदिह कर्हं चित् १९ इति मातंगवचनं परीप्स्यंति हितेप्सवः ॥ धर्माय चैव प्रणमेद्ब्राह्मणे
भ्यश्च मद्रिधः २० अर्चितयन् कंचिदन्यथा वज्जिवंतथाऽचरेत् ॥ एष धर्मः क्षत्रियाणां मतमेतच्च मे सदा २१ राज्यांश्चाभ्यनुज्ञातो यो मे पित्रा पुराऽभवत् ॥ न स
लभ्यः पुनर्जातु मयि जीवति केशव २२ यावच्च राजा प्रियतेष्टतराष्ट्रोजनार्दन ॥ न्यस्तशस्त्रावयंते वाऽप्युपजीवाम माधव ॥ अप्रदेयं पुरादत्तं राज्यं परवतो मम २३
अज्ञानाद्वा भयाद्वापि मयि बाले जनार्दन ॥ न तदद्य पुनर्लभ्यं पांडवैर्दृष्टिनिन्दन २४ प्रियमाणे महाबाहौ मयि संप्रतिकेशव ॥ यावद्वितीक्षणया मूच्या विध्येदुग्रेण केश
व ॥ तावदप्यपरित्याज्यं भूमेर्नः पांडवान् प्रति २५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि दुर्योधनवाक्ये सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥
॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः प्रशम्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि १ लप्स्यसे वीरशयनं काममेतदवाप्स्यासि ॥ स्थिरो भव
सहामात्यो विमर्दो भवितामहान् २ यच्चैवं मन्यसे मूढन मेकाश्चिद्व्यतिक्रमः ॥ पांडवेष्विति तत्सर्वं निबोधत नराधिपाः ३ श्रिया संतप्यमानेन पांडवानां महात्मनाम् ॥
त्वया दुर्भितं द्यूतं सौबलेन च भारत ४ कथंच ज्ञातयस्तां श्रेयांसः साधुसंमताः ॥ अथान्याय्यमुपस्थातुं जिह्मेना जिह्मचारिणः ५ अक्षयूतं महाप्रज्ञसतां माति वि
नाशनम् ॥ असतां तत्र जायंते भेदाश्च व्यसनानि च ६ तदिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं कृतम् ॥ असमीक्ष्य सदाचारैः सार्धं पापानुबन्धनैः ७ कश्चान्यो भ्रातृभा
र्यावैविप्रकर्तुं तथाऽर्हति ॥ आनीय च सभां व्यक्तं यथोक्ताद्रौपदीत्वया ८ कुलीनाशीलसंपन्ना प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ महिषी पांडुपुत्राणां तथा विनिर्मुक्ता त्वया ९
२२ न्यस्तशस्त्राः त्यक्तक्षत्रियधर्माः उपजीवामि भुक्वत्सिद्धमन्नं मोक्ष्याम इत्यर्थः २३। २४। २५ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावर्षीये सप्तविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२७ ॥
तत इति प्रशम्य विचार्य १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९

जानंतिकुरवः सर्वे यथा कुरुसंसदि ॥ दुःशासनेन कौतेयाः प्रव्रजंतः परंतपाः १० सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिषु ॥ स्वेषु बंधुषु कः साधुश्चरेदेवमसांप्रतम् ११ नृशंसानामनार्याणां पुरुषाणां च भाषणम् ॥ कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतम् १२ सह मात्राप्रदग्धुं तान् बालकान् वारणावते ॥ आस्थितः परमयत्नं न समृद्धं च तत्तव १३ ऊपुश्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पांडवास्तदा ॥ मात्रासहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने १४ विषेण सर्पबंधैश्च यतिताः पांडवास्त्वया ॥ सर्वोपायैर्विनाशाय न समृद्धं च तत्तव १५ एवं बुद्धिः पांडवेषु मिथ्यावृत्तिः सदाभवान् ॥ कथं तेनापराधोऽस्ति पांडवेषु महात्मसु १६ यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमंशं न दिक्षसि ॥ तच्च पापप्रदाताऽसि भ्रष्टैश्च योनिपातितः १७ कृत्वा बहून् कार्यणि पांडवेषु नृशंसवत् ॥ मिथ्यावृत्तिरनार्यः सन्नयविप्रतिपद्यसे १८ मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ॥ शाम्येति मुहुर्कृतोऽसि न च शाम्यसि पार्थिव १९ शमेहि सुमहाह्मस्तव पार्थस्य चोभयोः ॥ न च रोचयसे राजन् किमन्यद्बुद्धिं लाघवात् २० न शर्मप्राप्स्यसे राजन् कुक्कुटसुहृदां वचः ॥ अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया २१ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति दाशार्हे दुर्योधन मम र्षणम् ॥ दुःशासन इदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि २२ न चेत्संधास्यसे राजन् स्वेन कामेन पांडवैः ॥ बध्वा किल त्वां दास्यंति कुंतीपुत्राय कौरवाः २३ वैकर्तनं त्वां च मां च त्रीने तान्मनुजर्षभ ॥ पांडवेभ्यः प्रदास्यंति भीष्मो द्रोणः पिता च ते २४ भ्रातरे तद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ॥ क्रुद्धः प्रातिष्ठतोत्थाय महानाग इव श्वसन २५ विदुरं दृष्ट्वा राष्ट्रं च महाराजं च बाह्लिकम् ॥ कृपं च सोमदंतं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनम् २६ सर्वाने तान् नाट्यदुर्मतिर्निरपत्रपः ॥ अशिष्टवदमर्यादो मानीमान्यावमानिता २७ तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनुजर्षभम् ॥ अनुजग्मुः साहामात्याराजानश्चापि सर्वशः २८ सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह ॥ दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् २९ धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरंभं योऽनुमन्यते ॥ हसंति व्यसने तस्य दुर्हृदो न चिरादिव ३० दुरात्मारज पुत्रोऽयं धार्तराष्ट्रोऽनुपायकृत् ॥ मिथ्या भिमानी राज्यस्य क्रोधलो भवशानुगः ३१ कालपक्रमिदं मन्ये सर्वक्षत्रं जनार्दन ॥ सर्वे ह्यनुमृता मोहात् पार्थिवाः सह मंत्रिभिः ३२ भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ॥ भीष्मद्रोणमुखान् सर्वान्भ्यभाषत वीर्यवान् ३३ सर्वेषां कुरुवृद्धानां महानयमतिक्रमः ॥ प्रसह्य मंदमैश्वर्येन नियच्छत यन्नृपम् ३४ तत्र कार्यमहं मन्ये कालप्राप्तमरिदमाः ॥ क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं शृणु तानघाः ३५ प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः ॥ भवतामानुकूलेन यदि रोचेत भारताः ३६ भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो ह्यनात्मवान् ॥ जीवतः पितुरैश्वर्यं हृत्वा मृत्युवशंगतः ३७ उग्रसेन सुतः कंसः परित्यक्तः स बांधवैः ॥ ज्ञातीनां हितकामेन मया शस्तो महाभूधे ३८

२८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

३९ । ४० । ४१ । ४२ भविष्यंति जेष्मंति ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावर्दीपे अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥

आहुकः पुनरस्माभिर्ज्ञातिभिश्चापि सत्कृतः ॥ उग्रसेनः कृतो राजा भोजराजन्यवर्धनः ३९ कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थं सर्वयादवाः ॥ संभूय सुखमेधं ते भारतां च कृत्वा गयः ४० अपि चाप्यवदद्राजन् परमेष्ठीप्रजापतिः ॥ व्यूढे देवासुरेभ्युद्धेऽभ्युद्यतेष्वायुधेषु च ४१ द्वैधीभूतेषु लोकेषु विनश्यत्सु च भरात ॥ अब्रवीत् सृष्टिमान् देवो भगवान् लोकभावनः ४२ पराभविष्यत्यसुरादैते यादानवैः सह ॥ आदित्यावसवोरुद्राभ्यं विष्यंति दिवौ कसः ४३ देवासुरमनुष्याश्च गंधर्वो रगराक्षसाः ॥ अस्मिन् युद्धे सुसंकुद्धाहनिष्यंति परस्परम् ४४ इति मत्वाऽब्रवीद्धर्मपरमेष्ठीप्रजापतिः ॥ वरुणाय प्रयच्छेत्तान् बद्धादैते यदानवान् ४५ एवमुक्तस्ततो धर्मो नियोगात् परमेष्ठिनः ॥ वरुणाय ददौ सर्वान् बद्धादैते यदानवान् ४६ तान् बद्धा धर्मपाशैश्च स्वैश्च पाशैर्जलेश्वरः ॥ वरुणः सागरे यतो नित्यं रक्षति दानवान् ४७ तथा दुर्योधनं कर्णं कुनिचापिसौबलम् ॥ बद्धा दुःशासनं चापि पांडवेभ्यः प्रयच्छत् ४८ त्यजेत्कुलार्थं पुरुषं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ॥ ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मां पृथिवीं त्यजेत् ४९ राजन् दुर्योधनं बद्धा ततः संशाम्य पांडवैः ॥ त्वत्कृतेन विनश्येयुः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ५० ॥ इति श्रीम० उ० भ० कृष्णवाक्ये अष्टाविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ कृष्णस्य वचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ॥ विदुरं सर्वधर्मज्ञं त्वरमाणोऽभ्यभाषत १ गच्छता तमहाप्राज्ञां गंधारीं दीर्घदर्शिनीम् ॥ आनयेह तया सार्धं मनुनेष्यामि दुर्मतिम् २ यदिसाऽपि दुरात्मानं शमयेद्बुधचेतसम् ॥ अपि कृष्णस्य सुहृदस्तिष्ठे मवचने वयम् ३ अपि लोभाभिभूतस्य पंथानमनुदर्शयेत् ॥ दुर्बुद्धेर्दुःसायस्य शमार्थं ब्रुवती वचः ४ अपिनो व्यसनं धोरं दुर्योधनकृतं महत् ॥ शमयेच्चिरं रात्राय योगक्षेमवदव्ययम् ५ राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिनीम् ॥ आनयामास गंधारीं धृतराष्ट्रस्य शासनात् ६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एष गंधारीपुत्रस्ते दुरात्मा शासनातिगः ॥ ऐश्वर्यलोभादेष्वर्यं जीवितं च प्रहास्यति ७ अशिष्टवदमर्यादः पापैः सह दुरात्मवान् ॥ सभायानिर्गतो मूढो व्यतिक्रम्य सुहृद्वचः ८ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ सा भर्तृवचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ॥ अन्विच्छंति महच्छ्रेयो गंधारी वाक्यमब्रवीत् ९ ॥ गंधार्युवाच ॥ आनायय सुतं क्षिप्रं राज्यकामुकमातुरम् ॥ न हिराज्यमशिष्टेन शक्यं धर्मार्थलोपिना १० आसुमा संतथा पीदम विनीतेन सर्वथा ॥ त्वं ह्येवात्र भृशं गह्वोर्धृतराष्ट्रसुतप्रियः ११ योजानन्पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ स एष काममन्युभ्यां प्रलब्धो लोभमास्थितः १२ अशक्योऽद्य त्वयाराजन् विनिवर्तयितुं बलात् ॥ राष्ट्रप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मनः १३ दुःसायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोऽश्रुते फलम् ॥ कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महीपतिः ॥ भिन्नं हि स्वजनेन त्वां प्रहासिष्यंति शत्रवः १४ या हि शक्यामहाराज सा प्राभेदेन वा पुनः ॥ निस्तर्तुमापदः स्वेषु दंडं कस्तत्र पातयेत् १५

कृष्णस्येति १ । २ । ३ । ४ चिरं रात्राय योगक्षेमवत् बहुकालं अप्राप्तस्य सुखस्य प्राप्तिः प्राप्तस्य संरक्षणं च निर्वहेदित्यर्थः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

१६ । १७ । १८ आयत्यां परिणामे १९ । २० अपचितिः पूजा २१ । २२ । दीर्घमंतरं चिरकालं २३ । २४ । २५ महद्राज्यं । 'महद्राज्यं विशालयोः' इति विश्वः २६ अविधेयानि अवशीकृता ॥ वेशं पायन उवाच ॥ शासनाद्दृष्टराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणम् ॥ मातुश्च वचनाक्षतासभां प्रावेशयत्पुनः १६ समातुर्वचनाकांक्षीं प्राविशत्पुनः सभाम् ॥ अमिताप्रेक्षणः क्रोधाग्निः श्वसन्निवपन्नगः १७ तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितम् ॥ विगर्हमाणानां धारीशमार्थं वाक्यमब्रवीत् १८ दुर्योधननिबोधेदं वचनं मम पुत्रक ॥ हितं ते सानुबन्धस्य तथाऽऽयत्यां सुखोदयम् १९ दुर्योधनयदा हत्वा पिता भरतसत्तम ॥ भीष्मो द्रोणः कृपः क्षतासुहृदां कुरुतद्वचः २० भीष्मस्य तुपि तुश्चैव मम चापचितिः कृता ॥ भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शांभ्यतात्वया २१ नहिराज्यं महाप्राज्ञस्त्वेन कामेन शक्यते ॥ अवाप्सुराक्षितुं वापि भोक्तुं भरतसत्तम २२ न ह्यवश्यं द्रियो राज्यमश्रियाद्दोषमंतरम् ॥ विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् २३ कामक्रोधौ हि पुरुषमर्थेभ्यो व्यपकर्षतः ॥ तौ तु शत्रूनि निर्जित्य राजा विजयते महीं २४ लोकेश्वरप्रभुत्वाद्देहमहदेतदुरात्माभिः ॥ राज्यं नामेप्सितं स्थानं न शक्यमभिरक्षितम् २५ इंद्रियाणि महत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थं धर्मयोः ॥ इंद्रियैर्नियतैर्बुद्धिर्वर्धतेऽग्निरिवेधनैः २६ अविधेयानि हीमानि व्यापादयितुमप्यलम् ॥ अविधेया इवादांता हयाः पथिकुसारथि २७ अविजित्य य आत्मानममात्या न्विजिगीषते ॥ अमित्रान्वाऽजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते २८ आत्मानमेव प्रथमं द्वेष्यरूपेण योजयेत् ॥ ततोऽमात्यान् मित्रांश्च न मोघं विजिगीषते २९ वश्यं द्रियं जितामात्यं घृतदंडविकारिषु ॥ परीक्ष्य कारिणं धीरमत्यर्थं श्रीर्निषेवते ३० क्षुद्राक्षेणेव जालेन झषावापि हिताबुधौ ॥ कामक्रोधौ शरीरस्थौ प्रज्ञानंतौ विपुलं पतः ३१ याभ्यां हि देवाः स्वर्गातुः स्वर्गस्यापि दधुर्मुखम् ॥ विभ्यतोऽनुपरागस्य कामक्रोधौ स्ववर्धितौ ३२ कामक्रोधं च लोभं च दंभं च पर्षच्च भूमिपः ॥ सम्यग्भवेत्तुं यो वेद समहीमभिजायते ३२ सततं निग्रहेयुक्तं इंद्रियाणां भवेन्नृपः ॥ ईप्सन्नर्थं च धर्मं च द्विषतां च पराभवम् ३४ कामाभिभूतः क्रोधाद्वा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ॥ स्वेषु चान्येषु वा तस्य न सहाया भवन्त्युत ३५ एकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिर्निबर्हणैः ॥ पांडवैः पृथिवीतातभोक्ष्यसे सहितः सुखी ३६ यथा भीष्मः शांतनवो द्रोणश्चापिमहारथः ॥ आहतुस्तात तत्सत्यमजेयौ कृष्णपांडवौ ३७ प्रपद्यस्व महाबाहुं कृष्णमक्रिष्टकारिणम् ॥ प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशवः ३८ सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ॥ प्राज्ञानां कृतविज्ञानां स नरः शत्रुनंदनः ३९ न युद्धे तात कल्याणं न धर्माथौ कुतः सुखम् ॥ न चापि विजयो नित्यं मायुद्धे चेत आधिथाः ४० भीष्मेण हि महाप्राज्ञपित्रा ते बाह्लिकेन च ॥ दत्तोऽंशः पांडुपुत्राणां भेदाद्भीतिररिदम ४१ तस्य चैतत्प्रदानस्य फलमद्यानुपश्यसि ॥ यदुक्षे पृथिवीं कृत्स्नां शूरैर्निहतकंटकाम् ४२ प्रयच्छ पांडुपुत्राणां यथोचितमरिदम ॥ यदीच्छसि सहामात्यो भोक्तुमर्षं प्रदीयताम् ४३

नि व्यापादयितुं हंतुं २७ । २८ । २९ । ३० क्षुद्राक्षेणसूक्ष्मच्छिद्रेण ३१ अनुपरागस्य अनासक्तस्यापि कामक्रोधौ स्वर्गनिरोधकावित्यर्थः ३२ अभिजायतेशास्तीत्यर्थः ३३ । ३४ यः कामेन अभिभूतः क्रोधाद्वा अभिभूतः मिथ्या कपटेन वाऽभिभूतः प्रतिपद्यते ईप्सितार्थादीन् तस्य सहायान भवन्तीत्यर्थः ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० अंशः भागः ४१ । ४२ । ४३

४४ । ४५ । ४६ निकारः अपकारः समावर्षाणि ४७ यः त्वं पार्थानां अर्थं अभीप्ससि स एष त्वं न शक्तः तदर्थं पहरायेत्यर्थः नापि स तु पुत्रादयः शक्ताः ४८ । ४९ मागमत् मागच्छतु ५० । ५१ । ५२

अलमर्षं पृथिव्यास्ते सहामात्यस्य जीवितम् ॥ सुहृदां वचनेतिष्ठन्नयशः प्राप्स्यसि मारत ४४ श्रीमद्विराट्मवद्विस्तैर्बुद्धिमाद्भिर्जितो द्रियैः ॥ पांडवैर्विग्रहस्तात भ्रंशयेन्महतः सुखात् ४५ निगृह्य सुहृदामन्युं शाधिराज्यं यथोचितम् ॥ स्वमंशं पांडुपुत्रेभ्यः प्रदाय भरतर्षभ ४६ अलमंगनिकागोऽयं भ्रयोदशसमाकृतः ॥ शमयेनं महाप्राज्ञकामक्रोधसमो धितम् ४७ न चैष शक्तः पार्थानां यस्त्वमर्थमभीप्ससि ॥ मृतपुत्रो हृदक्रोधो भ्राता दुःशासनश्च ते ४८ भीष्मे द्रोणे कृपे कर्णे भीमसेने धनं जये ॥ घृष्टबुद्धे च संकुद्धेन स्युः सर्वाः प्रजाध्रुवम् ४९ अमर्षवशमापन्नो माकुर्वंस्तत्तज्जीवनः ॥ एषा हि पृथिवी कृत्स्ना माऽगमस्वत्कृते वधम् ५० यच्च त्वमन्यसे मूढभीष्मद्रोणकृपादयः ॥ योत्स्यंते सर्वशक्त्येति नैतदद्योपपद्यते ५१ समं हिराज्यं प्रीतिश्च स्थानं हि विदितात्मनाम् ॥ पांडवेष्वथ युष्मासु धर्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ५२ राजर्षिर्दभयादेते यदिहास्यंति जीवितम् ॥ न हि शक्यंति राजानं युधिष्ठिरमुदीक्षितम् ५३ न लोभादर्थसंपातिर्न राणां मिह दृश्यते ॥ तदलं तात लोभेन प्रशाम्य भरतर्षभ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि गांधारीवाक्ये ऊनत्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ४४ ॥ वेशं पायन उवाच ॥ ततु वाक्यमनादृत्य सोऽर्थं जन्मातृभाषितम् ॥ पुनः प्रतस्थे संरंभात् सकाशमकृतात्मनाम् १ ततः सभायानिर्गम्य मंत्रयामास कौरवः ॥ सौबलेन मताक्षेण राजा शकुनिना सह २ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ दुःशासनचतुर्थानां मिदमासीद्विचेष्टितम् ३ पुराऽयमस्मान् गृह्णाति क्षिप्रकारी जनार्दनः ॥ सहितो घृतराष्ट्रेण राजा शांतनवेन च ४ वयमेव हृषीकेशं निगृह्णीमवलादिव ॥ प्रसह्य पुरुषव्याघ्रमिद्रे विरोचनीयथा ५ श्रुत्वा गृहीतं वाण्येयं पांडवाहतचेतसः ॥ निरुत्साहा भविष्यंति भगदंष्ट्रा इवोरगाः ६ अयं ह्येषां महाबाहुः सर्वेषां शर्मवर्म च ॥ अस्मिन् गृहीते वरदे कृपमे सर्वसात्वताम् ७ निरुद्य मा भविष्यंति पांडवाः सोमकैः सह ॥ तस्माद्वयमिहैवेन केशवं क्षिप्रकारिणम् ८ क्रोशतो घृतराष्ट्रस्य बद्धा योत्स्यामहे रिपून् ॥ तेषां पापमभिप्रायं पापानां दुष्टचेतसाम् ९ इं गितज्ञः कविः क्षिप्रमन्वबुद्धयत सात्यकिः ॥ तदर्थं मामिनिष्क्रम्य हार्दिक्येन सहास्थितः १० अब्रवीत्कृतवर्माणं क्षिप्रं योजयवाहिनीम् ॥ व्यूढानीकः सभाद्वारमुपातिष्ठ स्वदंशितः ११ यावदाख्याम्यहं चैतत्कृष्णाया कृष्टकारिणे ॥ सप्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव १२ आचष्टतमभिप्रायं केशवाय महात्मने ॥ घृतराष्ट्रं ततश्चैव विदुरं चान्नमापत १३ तेषामेतमभिप्रायमाचक्षेस्मयन्निव ॥ धर्मादर्थं च कामाच्च कर्मसाधुविगर्हितम् १४ मंदाः कर्तुमिहेच्छंति न चावाप्यं कथंचन ॥ पुराविकुर्वते मूढाः पापात्मानः समागताः १५

५३ । ५४ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे ऊनत्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥ ४४ ॥ तत्त्विति १ । २

१ । ४ वैरोचनिबलि ५ । ६ । ७ केशवं बद्धा रिपून् योत्स्यामहे इत्युत्तरश्लोकेनान्वयः ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ कर्मदूतनिग्रहाख्यं १४ विकुर्वते विकारं कलहार्थं कुर्वते १५

१६ । १७ । १८ अशक्यं न च कर्तुं शक्यं १९ वासवानुजं विष्णुं त्रिविक्रममिष्यथः २० न भविष्येति मरिष्यति २१ । २२ । २३ । २४ । २५ पांडवायं पांडवघने लुभ्यंतः लोभं कुर्वतः २६ । २७ इदं

धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः ॥ इमं हि पुंडरीकाक्षं जिघृक्षंत्यल्पचेतसः १६ पटेनाग्निप्रज्वलितं यथा बालायथाजडाः ॥ सायकेस्तद्वचः श्रुत्वा वि-
दुरो दीर्घदं शिवात् १७ धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ राजन परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे परंतप १८ अशक्यमयं शस्यं च कर्तुं कर्मसमुद्यताः ॥ इमं हि पुंडरी-
काक्षमभिभूय प्रसह्य च १९ निग्रहीतुं किलेच्छंति स हि ता वासवानुजम् ॥ इमं पुरुषशार्दूलमप्रघृष्यं दुरासदम् २० आसाद्य न भविष्यति पतंगाद्वपावकम् ॥ अय-
मिच्छन् हि तान्सर्वान्युद्धयमानान् जनार्दनः २१ सिंहो नागानिव कुद्गोगमयेद्यमसादनम् ॥ न त्वयं निर्दितं कर्म कुर्यात्पापं कथंचन २२ न च धर्मादपक्रामेदभ्युतः
पुरुषोत्तमः ॥ विदुरेणैव मुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् २३ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतामिधः ॥ राजन्नेते यदि कुद्गामानि गृहीयुरोजसा २४ एते वामामहं वै
नाननुजानीहि पार्थिव ॥ एतान् हि सर्वान्संरब्धान् त्रियं तु महमुत्सहे २५ न त्वहं निर्दितं कर्म कुर्यात्पापं कथंचन ॥ पांडवार्थं हि लुभ्यंतः स्वार्थान् ह्यास्यंति ते सुताः २६
एते चेदेवमिच्छंति कृतकार्यो युधिष्ठिरः ॥ अद्यैव ह्यहमेनां श्वये चैनाननुभारत २७ निग्रह्य राजन् पापं भयोदद्यात् किं दुष्कृतं भवेत् ॥ इदं तु न प्रवर्तेयं निर्दितं कर्म भार-
त २८ सन्निधौ ते महाराज क्रोधं जपापबुद्धिजम् ॥ एष दुर्योधनो राजन्यथेच्छति तथाऽस्तु तत् २९ अहं तु सर्वास्तनयाननुजानामितेक्ष्ण ॥ एतच्छ्रुत्वा तु विदुरं
धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ क्षिप्रमानय तं पापं राज्यलुब्धं सुयोधनम् ३० सह मित्रं सहा मात्यं ससोदर्यं सहानुगम् ॥ शत्रुयां यदि पंथानमवतारयितुं पुनः ३१ ततो
दुर्योधनं क्षत्ता पुनः प्रावेशय त्समाम् ॥ अकामं भ्रातृभिः सार्धं राजभिः परिवारितम् ३२ अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोऽभ्यभाषत ॥ कर्णदुःशासनाभ्यां च राजभिश्चा-
पि संवृतम् ३३ नृशंसपापभूयिष्ठं दुर्कर्मसहायवान् ॥ पापैः सहार्यः संहत्य पापं कर्म चिकीर्षसि ३४ अशक्यमयं शस्यं च सन्निधौ विगर्हितम् ॥ यथा त्वाद्दशको-
मूढो व्यवस्येत् कुलपासनः ३५ त्वमिमं पुंडरीकाक्षमप्रघृष्यं दुरासदम् ॥ पापैः सहार्यैः संहत्य निग्रहीतुं किलेच्छसि ३६ योनशक्यो बलात्कर्तुं देवैरपि सवासवैः ॥
तत्त्वं प्रार्थयसे मंदबालश्चंद्रमसं यथा ३७ देवैर्मनुष्यैर्गंधर्वैरसुरैररुणैश्च यः ॥ न सोऽहं समरेशक्यस्तं न बुद्धयसि केशवम् ३८ दुर्याहः पाणिना वायुर्दुस्पर्शः पाणिना
शशी ॥ दुर्धरा पृथिवीमूर्ध्ना दुर्याहः केशवो बलात् ३९ इत्युक्ते धृतराष्ट्रेण क्षत्ताऽपि विदुरोऽब्रवीत् ॥ दुर्योधनमभिप्रेत्य धार्तराष्ट्रममर्षणम् ४० ॥ विदुर उवाच ॥
दुर्योधननिबोधेदं वचनं मम सांप्रतम् ॥ सौभद्वारे वानरैर्द्रोक्षि विदोनामनामतः ॥ शिलावर्षेण महता छादयामास केशवम् ४१ ग्रहीतुकामो विक्रम्य सर्वयत्नेन माध-
वम् ॥ ग्रहीतुं नाशकं न तत्त्वं प्रार्थयसे बलात् ४२ प्राग्ज्योतिषगतं शौरिं नरकः सह दानवैः ॥ ग्रहीतुं नाशकं तत्र तत्त्वं प्रार्थयसे बलात् ४३

तु कर्मवर्तुमिति शेषः २८ । २९ । ३० पंथानं अवतारयितुं सत्पथे निवेशयितुं ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

४४ निर्मोचनेनगरविशेषे ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥ ॥ ॥

अनेकयुगवर्षा युनिह्य नरकं मृधे ॥ नीत्वा कन्यासहस्राणि उपयेमेयथाविधि ४४ निर्मोचनेषट्सहस्राः पाशैर्बद्धामहासुराः ॥ ग्रहीतुं नाशकं न तत्त्वं प्रार्थयसे ब-
लात् ४५ अनेन हि हता बाल्ये पूतना शकुनी तथा ॥ गोवर्धनोधारितश्च गवार्थे भरतर्षभ ४६ अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबलः ॥ अश्वराजश्च निहतः कंसश्चा-
रिष्टमाचरन् ४७ जरासंधश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् ॥ बाणश्च निहतः संख्येराजानश्च निषूदिताः ४८ वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चामितौजसा ॥ पारि-
जातं च हरताजितः साक्षाच्छचीपतिः ४९ एकार्णवे च स्वपत्नानिहतौ मधुकैटभौ ॥ जन्मांतरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः ५० अयं कर्तानक्रियते कारणं चापि पौ-
रुषे ॥ यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत् कुर्यादयत्नतः ५१ तं न बुध्यसि गोविंदं घोरविक्रममच्युतम् ॥ आशीविषमिव कुद्धं ते जोराशिम निर्दितम् ५२ प्रधर्षयन् महाबा-
हुं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ पतंगोऽग्निमिवासाद्य सामात्यो न भविष्यसि ५३ ॥ इति श्रीमहाभारते उ० भग० विदुरवाक्ये त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥
वैशंपायन उवाच ॥ विदुरेणैव मुक्तस्तु केशवः शत्रुपूगहा ॥ दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् १ एकोहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन ॥ परिभूय सुदुर्बुद्धे-
ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि २ इहैव पांडवाः सर्वे तथैवांधकवृष्णयः ॥ इहादित्याश्च रुद्राश्च वसवश्च महर्षिभिः ३ एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा ॥ तस्य संस्मयतः शौरे-
र्वितुद्रूपामहात्मनः ४ अंगुष्ठमात्रास्त्रिदशामुमुचुः पावकार्चिषः ॥ अस्य ब्रह्माललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् ५ लोकपालाभुजेष्वा सन्नगिरा स्यादजायत ॥
आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोऽथाश्विनावापि ६ मरुतश्च सहेंद्रेण विश्वेदेवास्तथैव च ॥ बभूवुश्चैकं रूपानियक्षं गंधर्वरक्षसाम् ७ प्रादुरास्तां तथा दोभ्यां संकर्षणघ-
नं जयौ ॥ दक्षिणेऽथार्जुनो धन्वी हलीरामश्च सव्यतः ८ भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ॥ अंधकावृष्णयश्चैव प्रमुप्रमुखास्ततः ९ अग्रे वभूवुः कृष्णस्य
समुद्यतमहायुधाः ॥ शंखचक्रगदाशक्तिशार्ङ्गलांगलनंदकाः १० अदृश्यं तोद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च ॥ नानाबाहुपुष्पस्य दीप्यमानानि सर्पशः ११ नेत्रा-
भ्यां नस्ततश्चैव श्रोत्राभ्यां च समंततः ॥ प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकार्चिषः १२ रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः ॥ तदृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महा-
त्मनः १३ न्यमीलयंत नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ॥ ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिम् १४ संजयं च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान् ॥ प्रादातेषां स भगवा-
न्नादिव्यं च क्षुर्जनार्दनः १५ तदृष्ट्वा महदाश्चर्यमाधवस्य सभातले ॥ देवदुर्धमयोने दुःपुष्पवर्षे पपात च १६ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ त्वमेव पुंडरीकाक्ष सर्वस्य जगतो
हितः ॥ तस्मात्त्वं यादवश्रेष्ठ प्रसादं कर्तुमर्हसि १७ भगवन्मम नेत्राणामंतर्धानं वृणु पुनः ॥ भवंतं द्रष्टुमिच्छामि नान्यं द्रष्टुमिहोत्सहे १८

विदुरेणेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ महामतिं धृतराष्ट्रं १४ । १५ । १६ । १७ । १८

11908. 續

11908. 續

111

111

111

३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावेदीपे द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ अत्रेति १ ततः मनुकात् श्रेयःप्रशस्ततरं मृयोऽधिकतरं मन्मतीदे
न्यवती विभावरूपिता । 'विभावरूपिण्यं चक्रयोपिति' इति विश्वः २१३ राजन्यामूर्धाभिषिक्ता । 'मूर्धाभिषिक्ता राजन्यः' इत्यमरः जगहर्निदितवती ४ अनंदनकुपुत्रकुत्सार्थेऽत्रमत्र ५ असंख्ये
यः अगणनीयः तुच्छत्वात् क्रीबं निर्वायसाधनं बाह्यादिकं यस्य स तथा ६ मावीभरः मापालय प्रतिसहर मयमिति शेषः ७ माशेष्वनिरुद्योगो मामूः ८ १९ पराक्रमे पराक्रमकुरु १० विवदन् शत्रु

ब्राह्मणः प्रचरेद्वैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत् ॥ वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्चतान् ३० मैक्षं विप्रतिषेद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ॥ क्षत्रियोऽसि क्षताव्राता बाहुवी
यां पर्जाविता ३१ पित्र्यमंशं महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ॥ साम्राभेदेन दानेन दंडेनाथनयेन वा ३२ इतो दुःस्वतरं किं नुयदं दीनबाधवा ॥ परपिंडमुदीक्षे वेत्वांस्तु
त्वामित्रनंदन ३३ युद्धं च स्वराजधर्मेण मानि मज्जीः पितामहान् ॥ माश्रमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजः पापिकांगतिम् ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगव
द्यानपर्वणि कुंतीवाक्ये द्वाविंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ कंत्युवाच ॥ अत्राप्युदाहरंती मामिति हासं पुरातनम् ॥ विदुलायाश्च सं
वादं पुत्रस्य च परंतप १ ततः श्रेयश्च मूयश्च यथावद्वक्तुमर्हसि ॥ यशस्विनी मन्मती कुले जाता विभावरूपी २ क्षत्रधर्मरता दांता विदुला दीर्घदर्शिनी ॥ विश्रुताराज
संस्तुश्रुतवाक्या बहुश्रुता ३ विदुलानामराज न्याजगहं पुत्रमौरसम् ॥ निर्जितां सिंधुराजेन शयानं दीनचेतसम् ४ ॥ विदुलोवाच ॥ अनंदन मया जातद्विषतां
हर्षवर्धन ॥ नमया त्वं न पित्रा च जातः काभ्यागतो ह्यसि ५ निर्मन्युश्चाप्यसंख्येयः पुरुषः क्रीवसाधनः ॥ यावज्जीवं निराशोऽसि कल्याणाय धुरं वह ६ माऽऽत्मानम
वमन्यस्व मे न मल्पेन वीभरः ॥ मनः कृत्वा सुकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसहर ७ उत्तिष्ठ हेका पुरुषमाशेष्वेवं पराजितः ॥ अमित्रान्नं दयन्सर्वांश्चिमांश्च धुशोकदः ८ सुपूरा
वैकुण्ठिकासु पुरोमुषिकांजलिः ॥ सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्पकेनैव तुष्यति ९ अप्यहेरारुजन्दंष्ट्रमाश्वेन निधनं व्रज ॥ आपिवासं शयं प्राप्य जीवितेऽपि पराक्रमेः १०
अप्यरेऽश्वेन वच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरिक्रमन् ॥ विवदन्वाऽथ वा तूष्णीं व्योम्नि वा परिशंकितः ११ त्वमेव प्रेतवच्छेषेकस्माद्ब्रह्महृतो यथा ॥ उत्तिष्ठ हेका पुरुषमास्वा
प्सीः शत्रुनिर्जितः १२ माऽस्तंगमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा ॥ मामध्ये माजघ्न्ये त्वं माऽधो भूस्तिष्ठ गर्जितः १३ अलातं तित्तु कस्येव मुहूर्तमपि हि ज्वल ॥
मातुषाग्निरिवानर्चिर्धूमाय स्वजिजीविषुः १४ मुहूर्तं ज्वालितं श्रेयो न च धूमायितं चिरम् ॥ माहस्मकस्य चिद्देहे जानिराज्ञः खरो मृदुः १५

जयार्थं अनेकान् पक्षानुद्गावयन्वा तूष्णीं भूतोरेच्छिद्रं पश्येः यथा व्योम्नि अपरिशंकितः शत्रोराधिक्या द्रव्यमपश्यन् अश्वेन स्तद्वत् ११ । १२ विश्रूयस्व खयातो भव मामध्ययति सामभेदौ जघ्न्यम
ध्यमौ । दानमधमो नीच उपायः । दंडस्तूतमः । तत्राद्यत्रयकर्ता मामूः किंतु गर्जितो दंडयितैव भवेत्यर्थः ऊर्जित इति वा पाठः १३ तित्तु कस्य अलातं यथा दिक्षु स्फुलिंगांश्चिपति ज्वलति तद्वत्
ज्वलदीप्यस्व । परंतु पुषाग्निरिवानर्चिर्धूमाय स्व । काकरं स्वाजिजीविषुरिति पाठांतरे काकरं स्वाः काकरमग्न्यगारं मास्वाः मानाशय । खेतुस्यैव खदनं हिंसयोरिति स्वायतेरिदं रूपं । काकरं ख इति पाठे
काकवत् खतिपलायते वा काकरं खः । रत्निगतावित्यस्य रूपम् १४ माजनिमा उत्पद्यतां खरः कर्कशः । खरीति पाठे खरस्त्ववाभितिसप्तार्थः मृदुर्दयालुः १५

आजिसंग्रामं मृत्वाऽभिसृत्य मानुष्यकं मनुष्यस्योचितं १६ प्राणानां प्राणाः बलं तस्मादध्यानां कार्याणां आनंत्यं अविच्छेदेन कार्यधारामारभते इत्यर्थः न धनं यत्ते धनं आत्मनो नेच्छति तूष्णीं त्यजती
त्यर्थः १७ भुजांगतिमरणं अग्रत इत्युपहासः पृष्ठतः कृत्वेत्यर्थः १८ भोगमूलेराजधनं वा १९ निमज्जतामपतिष्यता च शत्रुर्जघायां ग्राह्यः तेनैव सह निमज्जेत्पतेद्वेत्यर्थः न विषीदेत् निरुद्य मोन भवेत् २०
उद्यम्य उद्यमं कृत्वा धुरं भारमुत्कर्षेत् उद्यच्छेत् आजानेयाः जात्यश्वाः तेषां कृतं कर्म युद्धेऽनवसाद रूपं स्मरन् विद्धि प्राप्नुहि २१ त्वत्कृते मम भितिसंबंधः २२ राशिवर्धनः संख्यापूरको न पुत्रप्रयोजनीतरार्हः

कृत्वामानुष्यकं कर्म मृत्वाऽऽजिग्यावदुत्तमम् ॥ धर्मस्यानृप्यमाप्नोति न चात्मानं विगर्हते १६ अलब्ध्वाय दिवालब्ध्या नानुशोचति पंडितः ॥ आनंत्यं चारभते न
प्राणानां धनायते १७ उद्गावयस्व वीर्यवातां वा गच्छ ध्रुवांगतिम् ॥ धर्मपुत्राग्रतः कृत्वा किं निमित्तं हि जीवसि १८ इष्टापूर्तं हिते क्लीबकीर्तिं च सकलाहता ॥ वि
च्छिद्रं भोगमूलं ते किं निमित्तं हि जीवसि १९ शत्रुर्निमज्जता ग्राह्यो जघायां प्रपतिष्यता ॥ विपरिच्छिन्नमूलोऽपि न विषीदेत् कथंचन २० उद्यम्य धुरमुत्कर्षेदाजाने
यकृतं स्मरन् ॥ कुरुस्त्वं च मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः २१ उद्गावय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि ॥ यस्य वृत्तं न जल्पंति मानवामहदद्भुतम् २२ राशिवर्धनमात्रं स
नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ दाने तपसि सत्ये च यस्य नोच्चरितं यशः २३ विद्यायामर्थलाभे वामातुरुच्चारणवसः ॥ श्रुतेन तपसा वाऽपि श्रिया वा विक्रमे गवा २४ जनान्यो
ऽभिभवत्यन्यान् कर्मणा हि स वै पुमान् ॥ न त्वेव जाल्मीका पालीवृत्तिमेषितुमर्हसि २५ नृशंस्यामय शस्यां च दुःखां कापुरुषोचिताम् ॥ यमेन मभिनंदेयुरमित्राः पुरु
षं कृशम् २६ लोकस्य समवज्ञातं निहीनासनवाससम् ॥ अहो लाभकरं हीनमल्पजीवनमल्पकम् २७ नेदृशं बंधुमासाद्य बांधवः सुखमेधते ॥ अतृप्त्यैव विपत्स्या
मो वयं राश्रात्प्रवासिताः २८ सर्वकामरसैर्हीनाः स्थानभ्रष्टा अकिंचनाः ॥ अवलगुकारिणं सत्सुकुलवंशस्य नाशनम् २९ कलिपुत्रप्रवादेन मंजयत्वामजीजनम् ॥
निरमर्षं निरुत्साहं निर्वीर्यं मरिचं नंदनम् ३० मास्मसीमंतिनीकाचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशम् ॥ माधूमाय ज्वलात्यंतमाक्रम्य जहिशात्रवान् ३१ ज्वलमूर्धन्यमित्राणां
मुहूर्तमपि वाक्षणम् ॥ एतावानेव पुरुषो यदमर्षीयदक्षमी ३२ क्षमावाग्निरमर्षश्च नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ संतोषो वै श्रियं हंतितथाऽनुक्रोश एव च ३३ अनुत्थानमये
चोभे निरीहो नाश्रुते महत् ॥ पुभ्यो निरुतिपापेभ्यः प्रमुंचात्मानमात्मना ३४ आयसंहृदयं कृत्वा मृगयस्व पुनः स्वकम् ॥ परं विपहतं यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते
३५ तमाहुर्व्यर्थं नामानं स्त्रीवद्यद्दहजीवति ॥ शूरस्योर्जितसत्त्वस्य सिंहाविकांतचारिणः ३६

२३ मातुः उच्चारो विष्टा २४ कापालीवृत्तिमिक्षाचर्या २५ यंपुनः अमित्रा अभिनंदेयुः तं बंधुं बांधवः आसाद्य न सत्समेधत इति तृतीयश्लोकेन संबन्धः २६ अहो लाभकरं अल्पेऽपि लाभे अहो लाभो जात
इति विस्मयं कृत्वा २७ अतृप्त्या जीवोपायाभावेन विपत्स्यामः मरिष्यामः २८ अवलगु अमंगलं अकर्मति वा पाठः तत्कारिणं निश्चेष्टं कुलं ज्ञातयः वंशः सोमसूर्यादिमूलोत्पत्तिस्थानं २९ संजये
तितस्य नाम ३० । ३१ । ३२ अनुक्रोशो दया ३३ अनुत्थानं शत्रुं मर्यादवस्थानं मयं च ते उभे च श्रियं हत इति पूर्वेष्वसंबन्धः निरीहो निश्चेष्टो नाश्रुते महत्पदमिति शेषः निरुतिपापेभ्यः पराभवदोषेभ्यः
३४ स्वकंधनादिकं परं विपहतं इति पुरुषपदनिर्वचनं वर्णविकारादिना ज्ञेयं ३५ । ३६

दिष्टभावंमरणं प्रजासंततिः प्रियं पुत्रादि सुखं तत्परिष्कारादेजोहर्षः ३० । ३८ मामपश्यन्त्यास्तेष्विव्याकिमितिसंबंधः ३९ किमद्याकिंमोक्तव्यामेतयोर्चितयानिनिर्धनास्तेषां किमद्यकानां यद्वा । किमद्यत्वरयाश्वरवशत्रूनजेष्यामइतिविलंबशीलानां हन्यमानस्येतिपाठेअनुदुतस्य । अग्रहंतिर्गस्यर्थः । अनाहतानामितिपाठेश्चैरक्षतानां । अनाहतानामितिपाठेअलसानां निर्मन्युकानामि
त्यपिपाठः ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठोपेभारतभावदीपे त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ अथेति १ । २ । ३ । ४ सहायोपचितिसहायसंपत्ति

दिष्टभावंगतस्यापि विषयेमोदतेप्रजा ॥ यआत्मनःप्रियसुखेहिव्यामृगयतेप्रियम् ३७ अमात्यानामथोहर्षमादधात्यचिरेणसः ३८ ॥ पुत्रउवाच ॥ किनुतेमा
मपश्यन्त्याःपृथिव्याअपिसर्वया ॥ किमाभरणकृत्यंतेकिंभोगैर्जीवितेनवा ३९ ॥ मातोवाच ॥ किमद्यकानांयेलोकाद्विषतस्तानवाभ्युः ॥ येस्वादतात्मनां
लोकाःसुहृदस्तानवजंतुनः ४० भृत्यैर्विहीयमानानांपरपिंडोपजीविनाम् ॥ कृपणानामसत्वानांमातृतिमनुवर्तिथाः ४१ अनुत्वातातजीवितुंब्राह्मणाःसुहृदस्त
था ॥ पर्जन्यमिवभूतानिदेवाइवशतक्रतुम् ४२ यमाजीवन्तिपुरुषंसर्वभूतानिसंजय ॥ पक्वद्रुममिवासायतस्यजीवितमथेव ४३ यस्यशूरस्यविक्रांतैरेधंतेवां
धवाःसुखम् ॥ त्रिदशाइवशक्रस्यसाधुतस्येहजीवितम् ४४ स्वबाहुबलमाश्रित्ययोऽभ्युज्जीवतिमानवः ॥ सलोकैलभतेकीर्तिपरत्रचशुभांगतिम् ४५ ॥ इति
श्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि विदुलापुत्रानुशासने त्रयस्त्रिंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥ ॥ विदुलोवाच ॥ अथैतस्यामवस्थायां
पौरुषंहातुमिच्छसि ॥ निहीनसेवितंमार्गंमिष्यस्यचिरादिव १ योहितेजोयथाशक्तेनदर्शयतिविक्रमात् ॥ क्षत्रियोजीविताकांक्षीस्तेनइत्येवतांविदुः २ अर्थ
वंत्युपपन्नानिवाक्यानिगुणवंतिच ॥ नैवसंप्राप्नुवन्तित्वांमुमुक्षुमिवभेषजम् ३ संतिवैसिंधुराजस्यसंतुष्टानतथाजनाः ॥ दौर्बल्यादासतेमुढाव्यसनौघप्रतीक्षिणः
४ सहायोपचितिकृत्वाव्यवसायततस्ततः ॥ अनुदुष्येयुरपरेपश्यंतस्तवपौरुषम् ५ तैःकृत्वासहसंघातंगिरिदुर्गालयंचर ॥ कालेव्यसनमाकांक्षनैवायम
जरामरः ६ संजयोनामतश्चत्वनचपश्यामितत्त्वयि ॥ अन्वर्थनामाभवमेपुत्रमाव्यर्थनामकः ७ सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञोवालंत्वांब्राह्मणोऽब्रवीत् ॥ अयंप्राप्यमह
त्कृच्छ्रं पुनर्द्विगमिष्यति ८ तस्यस्मरंतीवचनमाशंसेविजयंतव ॥ तस्मात्तातब्रवीमित्वांवक्ष्यामिच पुनःपुनः ९ यस्यह्यर्थाभिनिर्वृतौभवंत्याप्यायिताःपरे ॥
तस्यार्थसिद्धिर्नियतानयेष्वर्थानुसारिणः १० समृद्धिरसमृद्धिर्वापूर्वेषाममसंजय ॥ एवंविद्वान्युद्धमनाभवमाप्रत्युपाहरः ११

कृत्वापिअपरेस्वकीयास्तवपौरुषमपश्यंतोयत्ननैष्फल्यादनुदुष्येयुः शत्रुपक्षंश्रयेयुरित्यर्थः ५ स्वीयानांसंग्रहेउपायमाहतेरिति तैःस्वीयैः संघातंपेक्ष्यं व्यसनंपरस्य अयंतवशत्रुः १ । ७ मेमहं
ब्राह्मणोऽब्रवीदितिसंबंधः ८ । ९ अर्थाभिनिर्वृतौप्रयोजननिष्पत्तौ परेतत्संबंधिनःतेनार्थनआप्यायिताभवंति तस्यतद्वाग्याहेवार्थसिद्धिः नयेपुनीतिमार्गेण १० पूर्वेषाममचयुद्धेसमृद्धिरसमृद्धिर्वा
वश्यंभाविनीत्येवंविद्वान्युद्धमनाभव लाभालाभौरुमौकृत्वादुद्धयस्वेतिभावः । माप्रत्युपाहरः प्रत्युपाहारंयुद्धोपसंहारंमाकार्पीरित्यर्थः ११

अयुध्यतोदरिद्रवस्यात्तच्चानिष्टमित्याह नातइति १२ पर्यायमरणंदारिद्र्यं नामांतरेणमरणमेवेत्यर्थः १३ । १४ । १५ । १६ अस्मान्प्रजहतः अस्मत्प्रागंहुर्वतः १७ कृत्यं कर्तव्यंपराक्रमम् १८
१९ श्रोतारःपराज्ञायाः । पाठांतरेश्रोतारआश्रयितारः २० । २१ शक्याःजेतुमितिशेषः सहाइतिपाठेसहनीयाः २२ निर्विण्णात्माविरक्तचित्तः यतोहतमनानष्टसंकल्पः विश्रुतिरित्याति २३
ग्रहंसोमपात्रं प्रग्रहमितिपाठेनियमनं नियंतृत्वमित्यर्थः । 'प्रग्रहश्चतुलासूत्रेबंधानियमनेभुजे'इतिविश्वः २४ । २५ । २६ कापुरुषाःजनाः रणेआत्मानंदेहंत्यक्कारणेदक्षशूरंसमृद्धिमिस्तप

नातःपापीयसीकांचिदवस्थांशंबरोऽब्रवीत् ॥ यत्रनैवाद्यनप्रातर्भोजनंप्रतिदृश्यते १२ पतिपुत्रवधादेतत्परमंदुःखमब्रवीत् ॥ दारिद्र्यमितियत्प्रोक्तंपर्यायम
रणंहितम् १३ अहंमहाकुलेजाताहृदाद्भदमिवागता ॥ ईश्वरीसर्वकल्याणीभर्त्रापरमपूजिता १४ महार्हमाल्याभरणांसुमृष्टांवरवाससम् ॥ पुराहृष्टःसुहृद्गो
मामपश्यत्सुहृदताम् १५ यदामांचैवभार्यांचद्रष्टाऽसिभृशदुर्बलाम् ॥ नतदाजीवितेनार्थोभवितातवसंजय १६ दासकर्मकरान्भृत्यानाचार्यंत्विक्पुरोहि
तान् ॥ अदृत्वाऽस्मान्प्रजहतोदृष्ट्वाकिंजीवितेनते १७ यदिकृत्यंनपश्यामितवाद्याहंयथापुरा ॥ श्लाघनीयंयशस्यंचकाशांतिर्हृदयस्यमे १८ नेतिचेद्ब्राह्मणं
ब्रूयादर्थेतद्दयंमम ॥ नह्यहंनचमेभर्तानेतिब्राह्मणमुक्तवान् १९ वयमाश्रयणीयाःस्मनश्रोतारःपरस्यच ॥ साऽन्यमासाद्यजीवन्तिपरित्यक्ष्यामिजीवितम् २०
अपारंभवनःपारमप्लवेभवनःप्लवः ॥ कुरुष्वस्थानमस्थानेमृतान्संजीवयस्वनः २१ सर्वतेशत्रवःशक्यानचेज्जीवितुमर्हसि ॥ अथचेदीदृशीतिक्लृबामभ्युपपद्य
से २२ निर्विण्णात्माहतमनामुंचैतांपापजीविकाम् ॥ एकशत्रुवधेनैवशूरोगच्छतिविश्रुतिम् २३ इंद्रोवृत्रवधेनैवमहेन्द्रःसमपद्यत ॥ माहेन्द्रंचगृहंलेभेलोकानां
चेश्वरोऽभवत् २४ नामविश्राव्यवैसरुयेशत्रूनाहूयदंशितान् ॥ सेनाग्रंचापिविद्राव्यहत्वावापुरुषंवरम् २५ यदैवलभतेवीरःसुयुद्धेनमहद्यशः ॥ तदैवप्रव्यथंतेऽ
स्यशत्रवोविनमंतिच २६ त्यक्त्वाऽऽत्मानंरणेदक्षंशूरंकापुरुषाजनाः ॥ अवशास्तर्पयंतिस्मसर्वकामसमृद्धिभिः २७ राज्यंचाप्युग्रविभ्रंशंसंशयोजीवितस्यवा ॥
नलब्धस्यहिशत्रोर्वैशेषंकुर्वीतिसाधवः २८ स्वर्गद्वारोपमंराज्यमथवाऽप्यमृतोपमम् ॥ रुद्धमेकायनंमत्वापतोलमुक्कहवारिषु २९ जहिशत्रूत्रणेरान्स्वधर्म
मनुपालय ॥ मात्वादशंसुकृपणंशत्रूणांभयवर्धनम् ३० अस्मदीयैश्चशोचद्भिर्नदाद्भिश्चपरैर्वृतम् ॥ अपित्वानानुपश्येयंदीनादीनमिवास्थितम् ३१ दृष्यसौवी
रकन्याभिःश्लाघस्वार्थैर्यथापुरा ॥ माचैसंधवकन्यानामवसन्नोवशंगमः ३२ युवारूपेणसंपन्नोविद्ययाऽभिजनेनच ॥ यत्त्वादशोविकुर्वीतयशस्वीलोकविश्रुतः ३३

यतिस्मेतिसंबंधः २७ उग्रविभ्रंशंमहाप्रपातं जीवितस्यसंशयोमरणं लब्धस्यजितस्यशेषंपुनःस्वल्पेनविभवेनावस्थापनम् २८ रुद्धंस्तंभत्वा एकायनंस्वर्गराज्ययोर्मध्येएकमार्गं पतगच्छ
२९ मात्वेति शत्रूणांभयवर्धनंभयच्छेदनम् अनुग्रत्वात् सुकृपणंदीनं त्वात्वां मादशंमाद्राक्षं दशमितिमाहयोगादहंभावेइरितोवेत्यहंपक्षेदशिरप्रेक्षणेऽस्यलुडुत्तभैकवचनं । पाठांतरंतुलूजन
कल्पितंनारणीयम् ३० । ३१ हृष्टहर्षप्राप्तुहि सौवीरकन्याभिःस्वदारैः माचेति संधवकन्यानांशत्रुदेशजकन्यानां ३२ विकुर्वीतअपसरणंकुर्वीत ३३

अधुर्यवत् अदांतवृषभवत् अनड्डानिवेत्यपिपाठः तत् विकारकरणम् १४ । ३९ वेदवेदि परिशाश्वतं सर्वथैवैकरूपं अक्षीणमित्यर्थः १५ पूर्वैः स्ववंशजैः परैरन्यवंशीयैः परतरैर्द्वैः अन्ययं अक्षयहीनं सत्रद्वयं प्रोक्तमिति पूर्वेषां संबंधः ३७ आज्ञातः सम्यग्जातः कुले जात इत्यर्थः य आज्ञातः समयात्कस्याचिन्नमेतत् वृत्तिसमीक्षो वृत्तिसमीक्षमाणो वाननमेतत् १८ उद्यच्छेदे उद्यमं कुर्यात् अपर्धणि अकांक्षे वृथाऽपीत्यर्थः ३९ परीयात् पर्यटनं कुर्यात् ४० दुष्कृतः पापिष्ठान् ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावे दीपे चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ कृष्णाय सस्यलोहस्य संवत्सपिंडीकृत्य १ । २ एकजं अघ्रातृकं ३ । ४ सर्वावस्थागार्हस्थ्यदिक्कृपा सर्वां रमा इति पाठांतरं तावेव धर्मार्थविवे

अधुर्यवच्चोद्वेगमन्ये मरणमेव तत् ॥ यदित्वा मनुष्यामिपरस्याप्रियवादिनम् ३४ पृष्ठतोऽनुव्रजतं वा काशांतिर्हृदयस्य मे ॥ नास्मिन् जातु कुले जातोगच्छे द्योऽन्यस्य पृष्ठतः ३५ न त्वं परस्यानुचरस्तात जीवितुमर्हसि ॥ अहं हि क्षत्रहृदयं वेदयत्परिशाश्वतम् ३६ पूर्वैः पूर्वतरैः प्रोक्तं परैः परतरैरपि ॥ शाश्वतं चाव्ययं चैव प्रजापतिविनिर्मितम् ३७ यो वै कश्चिदिहा जातः क्षत्रियः क्षत्रधर्मवित् ॥ भयाद्वृत्तिसमीक्षो वाननमेदिह कस्यचित् ३८ उद्यच्छेदे वननमेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ॥ अप्यपर्वणि भज्येत ननमेतेह कस्यचित् ३९ मातंगो मतइव च परीयात्स महामनाः ॥ ब्राह्मणेभ्यो न मेन्नित्यंधर्मार्थैव च संजय ४० नियच्छन्नितरान्वर्णान्विनिघ्नं सर्वं दुष्कृतः ॥ ससहायोऽसहायो वा यावज्जीवं तथा भवेत् ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि विदुला पुत्रानुशासने चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥ पुत्र उवाच ॥ कृष्णाय सस्येव च ते संवत्सहृदयं कृतम् ॥ मम मातस्त्वकरुणवीरप्रज्ञे ह्यमर्षणे १ अहो क्षत्रसमाचारो यत्र मामितरं यथा ॥ नियोजयसि युद्धाय परमातेव मां तथा २ ईदृशं वचनं ब्रूयाद्भवती पुत्रमेकजम् ॥ किं नु ते मामपश्यंत्याः पृथिव्या अपि सर्वया ३ किमाभरणकृत्येन किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ मायि वासं गृह्यते प्रिय पुत्रे विशेषतः ४ मातो वाच ॥ सर्वावस्था हि विदुषां तात धर्मार्थकारणात् ॥ तावेवाभिसमीक्ष्याहं संजयत्वामचूचुदम् ५ ससमीक्ष्य क्रमोपेतो मुख्यः कालोऽयमागतः ॥ अस्मिन् श्वेदागते काले कार्येन प्रतिपद्यसे ६ असंभावितरूपस्त्वमा नृशंस्यं करिष्यसि ॥ तं त्वामयशसा स्पृष्ट्वं ब्रूयां यदि संजय ७ खरीवात्सल्यमाहुस्तन्निःसामर्थ्यमहेतुकम् ॥ सद्भिर्विगर्हितं मार्गं त्यज मूर्ख निषेवितम् ८ अविद्या वै महत्या स्तिया मिमांसां श्रिताः प्रजाः ॥ तव स्याद्यदिसद्वृत्तं तेन मे त्वं प्रियो भवेः ९ धर्मार्थगुणयुक्तेन तेन तरेण कथंचन ॥ दैवमानुषयुक्तेन सद्भिराचारितेन च १० यो ह्येवमविनीतेन रमते पुत्रनमृणा ॥ अनुत्थानवता चापि दुर्विनीतेन दुर्धिया ११

अचूचुदं प्रेरितवत्यस्मि ५ समीक्ष्य क्रमोपेतः द्रष्टुं योग्येन पराक्रमेण युक्तः अस्मिन्काले चेत्यर्थः कर्तव्यं युद्धं न प्रतिपद्यसे ६ आनृशंस्यं शत्रुपुंस्वदेहेवादयां कारिष्यसि तां हि त्वं असंभावितरूपस्ति रस्कृतरूपो भविष्यसीति संबंधः ७ खरीति उभयलोकानुपयुक्ते पि पुत्रे वृथा वात्सल्यं खरीकरोति तद्वदहमपि स्यामित्यर्थः ८ अविद्या अनात्मनि देहे आत्मबुद्धिः सायदितव स्यात्तर्हि स तस्य मीची नंतवदेहनाशादात्मना शंषयतो वृत्तं गीलं उपहासार्थमिदमुच्यते तेन देहात्मभावेन मम देहादन्यमात्मानं पश्यंत्याः प्रियो भवेः अयमप्युपहासः । देहात्मवादी दुर्वृत्तो मम द्वेष्यश्च भविष्य सित्यर्थः ९ धर्मायति त्वया भाव्यमिति शेषः १० । ११

१२ । १३ । १४ निरुतेन अपकृतेनापिशून्प्रातिजिगीषवा प्रस्थातव्यमेवेति शेषः १५ । १६ स्वल्पमैश्वर्यं अप्रियमनिष्टं इच्छति मन्यते प्राज्ञः यस्य तु अल्पमेवैश्वर्यं प्रियं तस्य ध्रुवं निश्चितं तदेवा लपं प्रियत्वेन गृहीतं अप्रियमनर्थकरं स्यात् तेन राज्ञाऽल्पसंतुष्टेन न भवितव्यमित्यर्थः १७ अभावं नाशं १८ कारुण्यमेव पश्यद्विहितत्वेनेति शेषः १९ अतो वचनात् मम मभूयसीनां दिः समृद्धिः भवितेति शेषः यत्पुण्यं कारुण्यं देहे कृपां अनुपश्यसि हितत्वेन एवं सत्यपि त्वमेव चोद्यं पूर्वपक्षं चोदयसि प्रेरयसि कारुण्यं कुर्विते अयापि वृद्धदयाऽहं ते तुभ्यं चोदयामि २० सैधवान् हत्वा कृच्छ्रेण भावितं ते तव विजयं ददापश्यामि द्रक्ष्यामि अथत्वा पूजयिष्यामीति योजना २१ एतां अवस्थां दारुणामात्मनि आत्मना स्वयं विदित्वा मेममभावाश्चित्रां ज्यान्निवृत्त इत्युत्तरेण संबंधः २२ । २३ । २४

रमते यस्तु पुत्रेण मोघं तस्य प्रजाफलम् ॥ अकुर्वतो हि कर्माणि कुर्वतो निंदितानि च १२ सुखं नैवेह नामुत्र लभंते पुरुषा धमाः ॥ युद्धाय क्षत्रियः सृष्टः संजये हजया यच १३ जयन्वावध्यमानो वा प्राप्नोति द्विसलोकताम् ॥ न शक्र भवने पुण्ये दिवित द्विद्यते सुखम् ॥ यदमित्रान्वशे कृत्वा क्षत्रियः सुखमेधते १४ मन्युना दह्यमानेन पुरुषेण मनस्विना ॥ निरुतेनेह बहुशः शून्प्रातिजिगीषया १५ आत्मानं वापरित्यज्य शत्रुं वा विनिपात्य च ॥ अतो न्येन प्रकारेण शांतिरस्य कुतो भवेत् १६ इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छति ॥ यस्य स्वल्पं प्रियं लोके ध्रुवं तस्याल्पमप्रियम् १७ प्रियाभावाच्च पुरुषे नैव प्राप्नोति शोभनम् ॥ ध्रुवं चाभावमभ्येति गत्वा गंगे वसा गरम् १८ ॥ पुत्र उवाच ॥ नेयं मतिस्त्वया वाच्या मातः पुत्रे विशेषतः ॥ कारुण्यमेवात्र पश्य भूत्वे हजडमूकवत् १९ ॥ मातो वाच ॥ अतो मे भूयसीनां दिदं देवमनु पश्यसि ॥ चोद्यं मां चोदयस्येतद्भूतं चोदयामि ते २० अथत्वा पूजयिष्यामि हत्वा वै सर्वसैधवान् ॥ अहं पश्यामि विजयं कृच्छ्रेण भावितमेव ते २१ ॥ पुत्र उवाच ॥ अकोशस्यासहायस्य कुतः सिद्धिर्जयो मम ॥ इत्यवस्थां विदित्वा मात्मना आत्मनि दारुणाम् २२ राज्याद्वा बोनिवृत्तो मे त्रिदिवा दिव दुष्कृतः ॥ ईदृशं भवती किंचिदुपाय मनुपश्यति २३ तन्मे परिणतप्रज्ञे सम्यक्प्रब्रूहि पृच्छते ॥ करिष्यामि हितं सर्वं यथा वदनुशासनम् २४ ॥ मातो वाच ॥ पुत्रनात्माऽवमंतव्यः पूर्वाभिरसृष्टिभिः ॥ अभूत्वा हि भवंत्यर्था भूत्वा नश्यंति चापरे ॥ अमर्षेणैव चाप्यर्थानारब्धव्याः सुबालिशैः २५ सर्वेषां कर्मणां तात फले नित्यमनित्यता ॥ अनित्यमिति जानंतो न भवंति भवंति च २६ अथ येनैव कुर्वन्ति नैव जातु भवंति ते ॥ ऐकगुण्यमनीहायामभावः कर्मणां फलम् २७ अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वानवा ॥ यस्य प्रागेव विदिता सर्वार्थानामनित्यता २८ नु देहद्विसृष्टी सप्रति कूले नृपात्मज ॥ उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु २९ भविष्यतीत्येव मनः कृत्वा सततमव्यथैः ॥ मंगलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणांश्चेश्वरैः सह ३० प्राज्ञस्य नृपतेराशु वृद्धिर्भवति पुत्रक ॥ अभिवर्ततिलक्ष्मीस्तं प्राचीमिव दिवाकरः ३१

अर्थाः धर्माद्याः बालिशैरमर्षेणैव नारब्धव्याः पंडितैस्तु आदरेण आरब्धव्या एवेति भावः २५ अनित्यमिति जानंतः पंडिता आरभमाणान भवंति कदाचिदैश्वर्यं न लभंते भवंति च कदाचित्सिद्धयर्थाः २६ अकुर्वन्नां निंदति अपेति अनीहाया चेष्टाया अभावे ऐकगुण्यं एकगुणमेव फलं यत्कर्मणां मीप्सिततमानामभावोऽप्राप्तिः २७ ईहायां तु द्वैगुण्यं गुणद्वयं यत्फलं भवति वानवेति अभावनिश्चयापेक्षया पाक्षिकफलसद्भाववती प्रवृत्तिरेव श्रेष्ठेत्यर्थः २८ वृद्धिः पीडा वृष्टिः सायामित्यस्य रूपं समृद्धिरेवार्थं ते उभे नु देह दूरीकुर्यात् आत्मनः पीडा परस्त्वर्थं च नु देह इत्यर्थः योक्तव्यं संजीमवितव्यम् २९ ईश्वरैर्देवैः ३० । ३१

उद्धर्पणानिमोत्साहकानि अनुदर्शितरूपलोकवृत्तांतोयस्मैतथा । ३२ । ३३ । ३४ तेषांक्रुद्धादीनांअग्रप्रदायीभक्तंवेतनंचसर्वेभ्यःप्रथमंदेयं नचेत्सद्यःकुपितास्तेत्यजेयुरित्यर्थः ३५ त्यक्तजीवितंयुद्धेजीवितनिराकांक्षशत्रुर्जीविताकांक्षीउद्विजते ३६ तमिति तंगुंनंपराक्रांतंपराक्रमवंतंविदित्वा अशक्त्यावशेस्वाज्ञायांयदिनकरोत्तितर्हिपुनर्निर्वादैःपरिनिष्ठितदूतैर्निर्वेदत्परिनिष्ठांपापयेत् । साम्रादानेनवातंपर्यवस्थापयेदित्यर्थः । 'निर्वादःस्यात्परीवादेपरिनिष्ठितवादयोः'इति विश्वः । अंततःफलतःतत्तत्रोर्वशीकरणंभविष्यति ३७ तत्रोपायमाहनिर्वादादिति एवंपरिनिष्ठिततयाआस्पदंस्थानंप्राप्तंचेतशत्रुणाऽनुपद्रुतस्यधनवृद्ध्यादिकंसर्वसेत्स्यतीत्यर्थः ३८ स्थलिदार्थच्युतधनं नआश्वसंतेइतिच्छेदः विश्वातंनकुर्वतीत्यर्थः ३९ संभाव्यमेवेतादित्युपहासः

निदर्शनान्युपायांश्चबहून्युद्धर्षणानिच ॥ अनुदर्शितरूपोऽसिपश्यामिकुरुपौरुषम् ३२ पुरुषार्थमभिप्रेतंसमाहर्तुमिहार्हसि ॥ क्रुद्धानलुब्धानपरिक्षीणानव
लिप्तान्विमानितान् ३३ स्पर्धिनश्चैवयेकेचित्तान्युक्तउपधारय ॥ एतेनत्वंप्रकारेणमहतोभेत्स्यसेगणान् ३४ महावेगइवोद्धूतोमातरिश्वाबलहकान् ॥ तेषा
मग्रप्रदायीस्याःकल्पोत्थार्थप्रियंवदः ॥ तेषांप्रियंकरिष्यांतिपुरोधस्यांतिचध्रुवम् ३५ यदैवशत्रुर्जानीयात्सपत्न्यक्तजीवितम् ॥ तदैवास्मादुद्विजतेसर्पाद्वि
श्मगतादिव ३६ तंविदित्वापराक्रांतंवशेनकुरुतेयदि ॥ निर्वादैर्निर्वदेदेनमंततस्तद्विष्याति ३७ निर्वादादास्पदलब्धाधनवृद्धिर्भविष्याति ॥ धनवंतं
हिमित्राणिभजंतेचाश्रयंतिच ३८ स्वलितार्थंपुनस्तानिसंत्यजंतिचबाधवाः ॥ अप्यस्मिन्नाश्वसंतेचजुगुप्संतेचतादृशम् ३९ शत्रुंरुत्वायःसहायंविश्वासमु
पगच्छति ॥ अतःसंभाव्यमेवैतद्यद्राज्यंप्राप्नुयादिति ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्वाचनपर्वणिविदुलापुत्रानुशासने पंचत्रिंशदधिकशततमोऽ
ध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ॥ ॥ मातोवाच ॥ नैवराज्ञादरःकार्योजातुकस्यांचिदापदि ॥ अथचेदपिदीर्णःस्यान्नैववर्तेतदीर्णवत् १ दीर्णाहेदृद्वाराजानं
सर्वमेवानुदीर्यते ॥ राष्ट्रंबलममात्याश्चपृथक्कुर्वंतितेमतीः २ शत्रून्नेकेप्रपद्यंतेप्रजहत्यपरेपुनः ॥ अन्येतुप्रजिहीर्षीतियेपुरस्ताद्विमानिताः ३ यएवात्यंतसुहृ
दस्तएनंपर्युपासते ॥ अशक्तयःस्वस्तिकामाबद्धवत्साहलाइव ४ शोचंतमनुशोचंतिपतितानिवधांधवान् ॥ अपितेपूजिताःपूर्वमपितेसुहृदोमताः ५ येरा
ष्ट्रमभिमन्यंतेराज्ञोव्यसनभीयुषः ॥ मादीदरस्त्वंसुहृदोमात्वादीर्णंप्रहासिषुः ६ प्रभावंपौरुषं बुद्धिंजिज्ञासंत्यामयातव ॥ विदधत्यासमाश्वासमुक्तंतेजोविवृद्धये
७ यदेतत्संविजानासियदिसम्यग्ब्रवीम्यहम् ॥ कृत्वाऽसौम्यमिवात्मानंजयायोतिष्ठसंजय ८ अस्तितनःकोशनिचयोमहान्हिविदितस्तव ॥ तमहंवेदनान्य
स्तमुपसंपादयामिते ९ संतिनैकतमाभूयःसुहृदस्तवसंजय ॥ सुखदुःखसहावीरसंग्रामादनिवर्तिनः १०

असंभावितमेतत् यच्छत्रौ विश्वासं कृत्वाऽपिराज्यं प्राप्नुयादिति ४० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भास्तभावदीपे पंचत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥ ॥ ॥ ॥ दरोमयं जातु
कदाचित् दीनो भूतः १ महीमिति पाठे महीस्थानलोकात् २ अपरेश्वर्याः प्रजिहीर्षति प्रहर्षताडितुमिच्छति ३ इलाधेनवः इलाधेनुः सहवत् । न आगादिति मंत्रवर्णात् ४ तेतनापि नुहदः संति ५
ये राष्ट्रं अस्मदीयमिदं अस्माभीरक्षणीयं राजा च व्यसनादुद्धर्तव्य इति अभिमन्युः ते अभिमानवतः मादीदरः भाविदार्य ६ समाश्वासयेयं ७ । ८ । ९ । १०

११ स्वल्पचेतसोऽपितस्यतमोऽपागमदितिसंबंधः १२ उदकेमर्ज्जतिवभूः पित्र्यराज्यं धृतिपाठेऽपिसंप्रदायः इयंमयाधार्मा मंत्रराज्यंवाउद्धतं व्यं प्रवणेप्रपातेवायुद्धाख्येवामर्तव्यं ननुपवमेव
निर्व्यापारेणस्येयं नेत्रीशिक्षयित्री १३ अपरापरंअपरमपरंउत्तरोत्तरमितियावत् प्रतिबदन्प्रतिकूलंवदन् आयसंहृदयंतवेतिपुत्रेनिःस्नेहासीत्यादि १४ बांधवात्बंधुतः उद्यच्छामिउद्यमं
तादृशाहिसहायावैपुरुषस्यबुभूषतः ॥ इष्टंजिहीर्षतःकिंचित्सचिवाःशत्रुकर्शन ११ यस्यास्त्वीदृशंकवाक्यंश्रुत्वाऽपिस्वल्पचेतसः ॥ तमस्त्वपागमतस्यसुचि
त्रार्थपदाक्षरम् १२ ॥ पुत्रउवाच ॥ उदकेभूरियंधार्यामर्तव्यंप्रवणेमया ॥ यस्यमेभवतीनेत्रीभविष्यद्भूतिदर्शिनी १३ अहांहिचचनंत्वतःशुश्रूषुरपरापरम् ॥
किंचित्किंचित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासंमुहुर्मुहुः १४ अतृप्यन्नमृतस्येवकृच्छ्राल्लब्धस्यबांधवात् ॥ उद्यच्छाम्येषशृणोनिमार्थंजयायच १५ ॥ कुंत्युवाच ॥ स
दश्वइवसक्षितःप्रणुत्रोवाक्यसायकैः ॥ तच्चकारतथासर्वेयथावदनुशासनम् १६ इदमुद्धर्षणंभीमंतेजोवर्धनमुत्तमम् ॥ राजानंश्रावयेन्मंन्त्रीसीदंतंशत्रुपीडितम्
१७ जयोमानेतिहासोऽयंश्रोतव्योविजिगीषुणा ॥ महींविजयतेक्षिप्रंश्रुत्वाशत्रूंश्चमर्दति १८ इदंपुंसवनंचैववीराजननमेवच ॥ अभीक्ष्णंगर्भिणीश्रुत्वाध्रुवंवीरं
प्रजायते १९ विद्याशूरंतपःशूरंदानशूरंतपस्विनम् ॥ ब्राह्म्याश्रियादीप्यमानंसाधुवादेचसंमतम् २० अर्चिष्मंतंबलोपेतंमहाभागंमहारथम् ॥ घृतिमं
तमनाघृष्यंजेतारमपराजितम् २१ नियंतारमसाधूनांगोसारंधर्मचारिणाम् ॥ ईदृशंक्षत्रियामूतेवीरंसत्यपराक्रमम् २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि
भग०विदुलापुत्रानुशासनसमाप्तौषट्त्रिंशदाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥ ॥ कुंत्युवाच ॥ अर्जुनंकेशवब्रूयास्त्वयिजातेस्मसूतके ॥ उपोपविष्टानारी
भिराश्रमेपरिवारिता १ अथांतरिक्षेवागासीद्विव्यरूपामनोरमा ॥ सहस्राक्षसमःकुंतिभविष्यत्येषतेसुतः २ एषजेप्यतिसंग्रामेकुरून्सर्वान्समागतान् ॥ भीमसे
नद्वितीयश्चलोकमुद्धर्तयिष्यति ३ पुत्रस्तेपृथिवींजेतायशश्चास्यदिवंसृशेत् ॥ हत्वाकुरूंश्चसंग्रामेवासुदेवसहायवान् ४ पित्र्यमंशंप्रनष्टंचपुनरप्युद्धारिष्यति
भ्रातृभिःसहितःश्रीमांस्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ५ ससत्यसंधोबीभत्सुःसव्यसाचीयथाऽच्युत ॥ तथात्वमेवजानासिबलवंतंदुरासदम् ६ तथातदस्तुदाशार्हयथा
वागभ्यभाषत ॥ धर्मश्चेदास्तवाष्णेयतथासत्यंभविष्यति ७ त्वंचापिततथाकृष्णसर्वसंपादयिष्यसि ॥ नाहंतदभ्यमूयाभियथावागभ्यभाषत ८ नमोधर्मा
यमहतेधर्मोधारयतिप्रजाः ॥ एतद्धनंजयोवाच्यो नित्योद्युक्तोदृकोदरः ९ यदर्थंक्षत्रियामूतेतस्यकालोऽयमागतः ॥ नहिवैरंसमासाद्यसीदंतिपुरुषर्षभाः
१० विदितातेसदाबुद्धिर्भीमस्यनसशाम्याते ॥ यावदंतंनकुरुतेशत्रूणांशत्रुकर्शन ११ सर्वधर्मविशेषज्ञांस्नुषांपांडोर्महात्मनः ॥ ब्रूयामाधवकल्याणीं
कृष्णकृष्णांयशस्विनीम् १२

कृष्णकृष्णायशास्वनाम् १२ करोमि नियमार्थनिग्रहार्थ बांधवानितिपाठेउद्यच्छामिधारयामि १९ । २० । २१ । २२ पुंसवनपुत्रप्रसवकरं वीराणांआजननं
येनतद्वीराजननं प्रजायतेजनयति १९ । २० । २१ । २२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभाषदीपे षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ ३३६ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥
अर्जुनमिति १ । २ उद्धर्तयिष्यतिआकुलीकरिष्यति लोकंशशुजनम् ३ । ४ मेवान् अश्वमेधान् ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

१२। १३। १५ घर्मोपचायिनां घर्मवर्धनशीलानां १६। १७। १८। १९ पदवीचरमार्गमनुसर शत्रुघ्नीणां वैधव्यार्थयतस्वेत्यर्थः २० परांगतिमरणं २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७
 युक्तमेतन्महाभागेकुलेजातेयशस्विनि ॥ यन्मेपुत्रेषु सर्वेषु यथावत्त्वमवर्तिताः १३ माद्रीपूत्रोचवक्तव्योक्षत्रधर्मरताबुधौ ॥ विक्रमेणाजितान्भोगान्बृगीतंजी
 वितादपि १४ विक्रमाधिगताह्यर्थाक्षत्रधर्मेणजिवितः ॥ मनोमनुष्यस्यसदाप्रीणंतिपुरुषोत्तम १५ यच्चवःप्रेक्षमाणानां सर्वधर्मोपचायिनाम् ॥ पांचालोपरु
 पाण्युक्ताकोनुतत्क्षंतुमर्हति १६ नराज्यहरणंदुःखंयुतेचापिपराजयः ॥ प्रवाजनंसुतानांवानमेतदुःखकारणम् १७ यत्रसाहृदतीश्यामासभायांरुदतीतदा ॥
 अश्रीषोत्पुरुषावाचस्तन्मेदुःखतरंमहत् १८ स्त्रीधर्मिणीवरारोहाक्षत्रधर्मरतासदा ॥ नाध्यगच्छतदानार्थकृष्णानाथवतिसती १९ तंवैबृहिमहाबाहोसर्वशस्त्र
 भृतांवरम् ॥ अर्जुनंपुरुषव्याघ्रद्रौपद्याःपदवीचर २० विदितंहितवात्यंतकुद्धाविवयमांतकौ ॥ भीमार्जुनौनयेतांहिदेवानपिपरांगतिम् २१ तयोश्चेतदवज्ञा
 नंयत्साकृष्णासभागता ॥ दुःशासनश्चयद्भीमंकटुकान्यभ्यभाषत २२ पश्यतांकुरुवीराणांतच्चसंस्मारयेःपुनः ॥ पांडवानकुशलंपृच्छेःसपुत्रान्कृष्णयासह २३
 मांचकुशलिनींय्यास्तेषुभूयोजनार्दन ॥ अरिष्टंगच्छपंथानंपुत्रान्मेप्रतिपालय २४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अभिवाद्याथतांकृष्णःकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥
 निश्चक्राममहाबाहुःसिंहखेलगतिस्ततः २५ ततोविसर्जयामासभीष्मादीन्कुरुपुंगवान् ॥ आरोप्याथरथेकर्णप्रायात्सात्यकिनासह २६ ततःप्रयातेदाशाहंकु
 रवःसंगतामिथः ॥ जजल्पुर्महदाश्चयंकेशवेपरमाहुतम् २७ प्रमूढापृथिवीसर्वामृत्युपाशवशीकृता ॥ दुर्योधनस्यबालिश्यान्नैतदस्तीतिचाब्रुवन् २८ ततो
 निर्यायनगरात्प्रययौपुरुषोत्तमः ॥ मंत्रयामासचतदाकर्णेनसुचिरंसह २९ विसर्जयित्वाराधेयंसर्वयादवनंदनः ॥ ततोजवेनमहतानूर्णमश्वानचोदयत् ३० ते
 पिबंतइवाकाशंदारुकेणप्रचोदिताः ॥ हयाजग्मुर्महावेगामनोमारुतरंहसः ३१ तेव्यतीत्यमहाध्वानंक्षिप्रंश्येनाइवाशुगाः ॥ उच्चैर्जग्मुरुपप्लव्यंशार्द्धवन्शानमा
 वहन् ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणि कुंतीवाक्येसप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कुंत्यास्तुवचनं
 श्रुत्वाभीष्मद्रोणौमहारथौ ॥ दुर्योधनमिदंवाक्यमुचतुःशासनातिगम् १ श्रुतंतेपुरुषव्याघ्रकुंत्याःकृष्णस्यसंनिधौ ॥ वाक्यमर्थवदत्युग्रमुक्तंधर्म्यमनुत्तमम् २
 तत्करिष्यंतिकैतियावासुदेवस्यसंमतम् ॥ नहितेजातुशाम्येरन्नृतेराज्येनकौरव ३ क्लेशिताहित्वयापार्थाधर्मपाशसितास्तदा ॥ सभायांद्रौपदीचैवतैश्चतन्मर्षितं तव
 ४ कृतास्त्रं ह्यर्जुनंप्राप्यभीमंचकृतनिश्चयम् ॥ गांडीवंचेपुधीचैवरथंचध्वजमेवच ५ नकुलंसहदेवंचवलवीर्यसमन्वितौ ॥ सहायंवासुदेवंचनक्षस्यतियुधिष्ठिरः ६
 प्रत्यक्षंतेमहाबाहोयथापार्थेनधीमता ॥ विराटनगरेपूर्वसर्वस्मयुधिनिर्जिताः ७ दानवाघोरकर्माणोनिवातकवचायुधि ॥ रौद्रमस्त्रंसमादायदग्धवानरकेतुना ८
 नेतदस्तिराष्ट्रमितिशेषः २८ निर्यायनिर्गत्य २९। ३०। ३१ उपप्लव्यंविराटनगरं ३२ ॥ इतिउ० नी० भा० सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥ कुंत्याइति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००। १०१। १०२। १०३। १०४। १०५। १०६। १०७। १०८। १०९। ११०। १११। ११२। ११३। ११४। ११५। ११६। ११७। ११८। ११९। १२०। १२१। १२२। १२३। १२४। १२५। १२६। १२७। १२८। १२९। १३०। १३१। १३२। १३३। १३४। १३५। १३६। १३७। १३८। १३९। १४०। १४१। १४२। १४३। १४४। १४५। १४६। १४७। १४८। १४९। १५०। १५१। १५२। १५३। १५४। १५५। १५६। १५७। १५८। १५९। १६०। १६१। १६२। १६३। १६४। १६५। १६६। १६७। १६८। १६९। १७०। १७१। १७२। १७३। १७४। १७५। १७६। १७७। १७८। १७९। १८०। १८१। १८२। १८३। १८४। १८५। १८६। १८७। १८८। १८९। १९०। १९१। १९२। १९३। १९४। १९५। १९६। १९७। १९८। १९९। २००। २०१। २०२। २०३। २०४। २०५। २०६। २०७। २०८। २०९। २१०। २११। २१२। २१३। २१४। २१५। २१६। २१७। २१८। २१९। २२०। २२१। २२२। २२३। २२४। २२५। २२६। २२७। २२८। २२९। २३०। २३१। २३२। २३३। २३४। २३५। २३६। २३७। २३८। २३९। २४०। २४१। २४२। २४३। २४४। २४५। २४६। २४७। २४८। २४९। २५०। २५१। २५२। २५३। २५४। २५५। २५६। २५७। २५८। २५९। २६०। २६१। २६२। २६३। २६४। २६५। २६६। २६७। २६८। २६९। २७०। २७१। २७२। २७३। २७४। २७५। २७६। २७७। २७८। २७९। २८०। २८१। २८२। २८३। २८४। २८५। २८६। २८७। २८८। २८९। २९०। २९१। २९२। २९३। २९४। २९५। २९६। २९७। २९८। २९९। ३००। ३०१। ३०२। ३०३। ३०४। ३०५। ३०६। ३०७। ३०८। ३०९। ३१०। ३११। ३१२। ३१३। ३१४। ३१५। ३१६। ३१७। ३१८। ३१९। ३२०। ३२१। ३२२। ३२३। ३२४। ३२५। ३२६। ३२७। ३२८। ३२९। ३३०। ३३१। ३३२। ३३३। ३३४। ३३५। ३३६। ३३७। ३३८। ३३९। ३४०। ३४१। ३४२। ३४३। ३४४। ३४५। ३४६। ३४७। ३४८। ३४९। ३५०। ३५१। ३५२। ३५३। ३५४। ३५५। ३५६। ३५७। ३५८। ३५९। ३६०। ३६१। ३६२। ३६३। ३६४। ३६५। ३६६। ३६७। ३६८। ३६९। ३७०। ३७१। ३७२। ३७३। ३७४। ३७५। ३७६। ३७७। ३७८। ३७९। ३८०। ३८१। ३८२। ३८३। ३८४। ३८५। ३८६। ३८७। ३८८। ३८९। ३९०। ३९१। ३९२। ३९३। ३९४। ३९५। ३९६। ३९७। ३९८। ३९९। ४००। ४०१। ४०२। ४०३। ४०४। ४०५। ४०६। ४०७। ४०८। ४०९। ४१०। ४११। ४१२। ४१३। ४१४। ४१५। ४१६। ४१७। ४१८। ४१९। ४२०। ४२१। ४२२। ४२३। ४२४। ४२५। ४२६। ४२७। ४२८। ४२९। ४३०। ४३१। ४३२। ४३३। ४३४। ४३५। ४३६। ४३७। ४३८। ४३९। ४४०। ४४१। ४४२। ४४३। ४४४। ४४५। ४४६। ४४७। ४४८। ४४९। ४५०। ४५१। ४५२। ४५३। ४५४। ४५५। ४५६। ४५७। ४५८। ४५९। ४६०। ४६१। ४६२। ४६३। ४६४। ४६५। ४६६। ४६७। ४६८। ४६९। ४७०। ४७१। ४७२। ४७३। ४७४। ४७५। ४७६। ४७७। ४७८। ४७९। ४८०। ४८१। ४८२। ४८३। ४८४। ४८५। ४८६। ४८७। ४८८। ४८९। ४९०। ४९१। ४९२। ४९३। ४९४। ४९५। ४९६। ४९७। ४९८। ४९९। ५००। ५०१। ५०२। ५०३। ५०४। ५०५। ५०६। ५०७। ५०८। ५०९। ५१०। ५११। ५१२। ५१३। ५१४। ५१५। ५१६। ५१७। ५१८। ५१९। ५२०। ५२१। ५२२। ५२३। ५२४। ५२५। ५२६। ५२७। ५२८। ५२९। ५३०। ५३१। ५३२। ५३३। ५३४। ५३५। ५३६। ५३७। ५३८। ५३९। ५४०। ५४१। ५४२। ५४३। ५४४। ५४५। ५४६। ५४७। ५४८। ५४९। ५५०। ५५१। ५५२। ५५३। ५५४। ५५५। ५५६। ५५७। ५५८। ५५९। ५६०। ५६१। ५६२। ५६३। ५६४। ५६५। ५६६। ५६७। ५६८। ५६९। ५७०। ५७१। ५७२। ५७३। ५७४। ५७५। ५७६। ५७७। ५७८। ५७९। ५८०। ५८१। ५८२। ५८३। ५८४। ५८५। ५८६। ५८७। ५८८। ५८९। ५९०। ५९१। ५९२। ५९३। ५९४। ५९५। ५९६। ५९७। ५९८। ५९९। ६००। ६०१। ६०२। ६०३। ६०४। ६०५। ६०६। ६०७। ६०८। ६०९। ६१०। ६११। ६१२। ६१३। ६१४। ६१५। ६१६। ६१७। ६१८। ६१९। ६२०। ६२१। ६२२। ६२३। ६२४। ६२५। ६२६। ६२७। ६२८। ६२९। ६३०। ६३१। ६३२। ६३३। ६३४। ६३५। ६३६। ६३७। ६३८। ६३९। ६४०। ६४१। ६४२। ६४३। ६४४। ६४५। ६४६। ६४७। ६४८। ६४९। ६५०। ६५१। ६५२। ६५३। ६५४। ६५५। ६५६। ६५७। ६५८। ६५९। ६६०। ६६१। ६६२। ६६३। ६६४। ६६५। ६६६। ६६७। ६६८। ६६९। ६७०। ६७१। ६७२। ६७३। ६७४। ६७५। ६७६। ६७७। ६७८। ६७९। ६८०। ६८१। ६८२। ६८३। ६८४। ६८५। ६८६। ६८७। ६८८। ६८९। ६९०। ६९१। ६९२। ६९३। ६९४। ६९५। ६९६। ६९७। ६९८। ६९९। ७००। ७०१। ७०२। ७०३। ७०४। ७०५। ७०६। ७०७। ७०८। ७०९। ७१०। ७११। ७१२। ७१३। ७१४। ७१५। ७१६। ७१७। ७१८। ७१९। ७२०। ७२१। ७२२। ७२३। ७२४। ७२५। ७२६। ७२७। ७२८। ७२९। ७३०। ७३१। ७३२। ७३३। ७३४। ७३५। ७३६। ७३७। ७३८। ७३९। ७४०। ७४१। ७४२। ७४३। ७४४। ७४५। ७४६। ७४७। ७४८। ७४९। ७५०। ७५१। ७५२। ७५३। ७५४। ७५५। ७५६। ७५७। ७५८। ७५९। ७६०। ७६१। ७६२। ७६३। ७६४। ७६५। ७६६। ७६७। ७६८। ७६९। ७७०। ७७१। ७७२। ७७३। ७७४। ७७५। ७७६। ७७७। ७७८। ७७९। ७८०। ७८१। ७८२। ७८३। ७८४। ७८५। ७८६। ७८७। ७८८। ७८९। ७९०। ७९१। ७९२। ७९३। ७९४। ७९५। ७९६। ७९७। ७९८। ७९९। ८००। ८०१। ८०२। ८०३। ८०४। ८०५। ८०६। ८०७। ८०८। ८०९। ८१०। ८११। ८१२। ८१३। ८१४। ८१५। ८१६। ८१७। ८१८। ८१९। ८२०। ८२१। ८२२। ८२३। ८२४। ८२५। ८२६। ८२७। ८२८। ८२९। ८३०। ८३१। ८३२। ८३३। ८३४। ८३५। ८३६। ८३७। ८३८। ८३९। ८४०। ८४१। ८४२। ८४३। ८४४। ८४५। ८४६। ८४७। ८४८। ८४९। ८५०। ८५१। ८५२। ८५३। ८५४। ८५५। ८५६। ८५७। ८५८। ८५९। ८६०। ८६१। ८६२। ८६३। ८६४। ८६५। ८६६। ८६७। ८६८। ८६९। ८७०। ८७१। ८७२। ८७३। ८७४। ८७५। ८७६। ८७७। ८७८। ८७९। ८८०। ८८१। ८८२। ८८३। ८८४। ८८५। ८८६। ८८७। ८८८। ८८९। ८९०। ८९१। ८९२। ८९३। ८९४। ८९५। ८९६। ८९७। ८९८। ८९९। ९००। ९०१। ९०२। ९०३। ९०४। ९०५। ९०६। ९०७। ९०८। ९०९। ९१०। ९११। ९१२। ९१३। ९१४। ९१५। ९१६। ९१७। ९१८। ९१९। ९२०। ९२१। ९२२। ९२३। ९२४। ९२५। ९२६। ९२७। ९२८। ९२९। ९३०। ९३१। ९३२। ९३३। ९३४। ९३५। ९३६। ९३७। ९३८। ९३९। ९४०। ९४१। ९४२। ९४३। ९४४। ९४५। ९४६। ९४७। ९४८। ९४९। ९५०। ९५१। ९५२। ९५३। ९५४। ९५५। ९५६। ९५७। ९५८। ९५९। ९६०। ९६१। ९६२। ९६३। ९६४। ९६५। ९६६। ९६७। ९६८। ९६९। ९७०। ९७१। ९७२। ९७३। ९७४। ९७५। ९७६। ९७७। ९७८। ९७९। ९८०। ९८१। ९८२। ९८३। ९८४। ९८५। ९८६। ९८७। ९८८। ९८९। ९९०। ९९१। ९९२। ९९३। ९९४। ९९५। ९९६। ९९७। ९९८। ९९९। १०००।

प्रशाम्यमशंमकुरु ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६ आश्विनेयो आश्विनोःपुत्रौनकुलसहदेवौ १७। १८। १९ वारणं प्रतिवेधम् २०। २१। २२। २३ दीप्तांदिशमिति विग्दा
 कर्णप्रभृतयश्चेमेत्वंचापिकवचीरथी ॥ मोक्षितोघोषयात्रायांपर्याप्ततन्निर्दर्शनम् ॥ प्रशाम्यभरतश्रेष्ठभ्रातृभिःसहपांडवैः ९ रक्षेमांपृथिवीं सर्वामृत्योर्दीप्तातरंग
 ताम् ॥ ज्येष्ठोभ्राताधर्मशीलोवत्सलः शृक्षणवाक्काविः १० तंगच्छपुरुषव्याघ्रव्यपनीयेहकिल्बिषम् ॥ दृष्टश्चत्वंपांडवेनव्यपनीतशरासनः ११ प्रशांतभुकु
 टिःश्रीमान्कृताशांतिःकुलस्यनः ॥ तमभ्येत्यसहामात्यःपरिष्वज्यनृपात्मजम् १२ अभिवादयराजानंयथापूर्वमर्दिम ॥ अभिवादयमानंत्वापाणिभ्यामीम
 पूर्वजः १३ प्रतिगृह्णातुसौहार्दात्कुंतोपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ सिंहस्कंधोरुबाहुस्त्वावृत्तायतमहाभुजः १४ परिष्वजतुबाहुभ्यामीमःप्रहरतांवरः ॥ कंबुग्रीवोगुडाकेश
 स्ततस्त्वांपुष्करेक्षणः १५ अभिवादयतांपार्थःकुंतोपुत्रोधनंजयः १६ आश्विनेयौनरव्याघ्रौरूपेणाप्रतिमोभुवि ॥ तौचत्वांगुरुवत्प्रेम्णापूजयाप्रत्युदीयताम्
 १७ मुंचत्वानंदजाश्रूणिदाशार्हप्रमुखानृपाः ॥ संगच्छभ्रातृभिःसार्धमानंसत्यज्यपार्थिव १८ प्रशाधिपृथिवीकृत्स्नांततस्त्वंभ्रातृभिःसह ॥ समालिङ्ग्यचहर्वे
 णनृपायांतुपरस्परम् १९ अलंयुद्धेनराजेंद्रसुहृदांशृणुवारणम् ॥ ध्रुवंविनाशोयुद्धेद्विद्विषयाणांप्रदृश्यते २० ज्योतींषिप्रतिकूलानिदारुणामृगपक्षिणः ॥
 उत्पाताविविधावीरदृश्यंतेक्षत्रनाशनाः २१ विशेषतइहास्माकंनिमित्तानिनिवेशने ॥ उल्काभिर्हिप्रदीप्ताभिर्बाध्यतेपृतनातव २२ बाहनान्यप्रहृष्टानिरुदं
 तीवविशांपते ॥ गृध्रास्तेपथुपासंतेसैन्यानिचसंमततः २३ नगरंनयथापूर्वतथाराजनिवेशनम् ॥ शिवाश्चाशिवानिघोषादीप्तासेवंतिवैदिशम् २४ कुरुवा
 क्यंपितुर्मातुरस्माकंचहितैषिणाम् ॥ त्वग्यायतोमहाबाहोशमोव्यायामएवच २५ नचेत्करिष्यसिवचःसुहृदामरिर्कशन ॥ तत्स्यसेवाहिनींहृष्टापार्थबाणप्र
 पीडिताम् २६ भीमस्यचमहानादंनदतःशुष्मिणोरणे ॥ श्रुत्वास्मर्तांसिमेवाक्यंगांडीवस्यचनिःस्वनम् ॥ यद्येतदपसव्यंतेवचोममभाविष्यति २७ ॥
 ॥ इतिश्रीमहाभारते उद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिभीष्मद्रोणवाक्ये अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तस्तुविम
 नास्तिर्यग्दृष्टिरघोमुखः ॥ संहत्यचभ्रुवोर्मध्येनकिंचिद्वाजहारह १ तंवैविमनसंदृष्ट्वासंप्रेक्ष्यान्योन्यमंतिकात् ॥ पुनरेवोत्तरंवाक्यमुक्त्वंतौनरर्षभौ २
 ॥ भीष्मउवाच ॥ शुश्रूषुमनसूयंचब्रह्मण्यंसत्यवादिनम् ॥ प्रतियोत्स्यामहेपार्थमतोदुःखतरंनुकिम् ३ ॥ द्रोणउवाच ॥ अश्वत्थाम्निनयथापुत्रेभूयोममवनं
 जये ॥ बहुमानःपरोराजनसन्नतिश्चकपिध्वजे ४ तंचपुत्रात्प्रियतमंप्रतियोत्स्येधनंजयम् ॥ क्षात्रधर्ममनुष्ठायधिगस्तुक्षत्रजीविकाम् ५ यस्यलोकेसमोना
 स्तिकश्चिदन्योधनुर्धरः ॥ मत्प्रसादात्सवीभत्सुःश्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ६ मित्रभृगुदुष्टभावश्चनास्तिकोऽथानृजुःशठः ॥ नसत्सुलभतेपूजांयज्ञेमुखंइवागतः ७
 हाख्यउत्पातउक्तः २४। २५। २६ शुष्मिणःबलिनः अपसव्यंविपरीतं यदि निर्घातसदृशमितिपाठे निर्घातसदृशंवाच्यपाततुल्यं २७ ॥ ॥ इति उद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे
 अष्टत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥ ॥ ॥ ॥ एवमिति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००। १

८ एतेपांडवास्त्वयामिष्टोपचरिता अपिअनुपश्वात्प्रियेवर्तमानादिप्रसिद्धं तवतुदोषाः द्वेषादयः अहितत्वायवेरभावायकल्पते ११० उष्णमेउष्णातिगमेवर्षाकाले ११ वासएवेतिपाठेवासगृहे पाठां
 तरेत्यक्तंवाभोवस्त्रं परकीयंस्वीयमितिमन्यसेइतियोज्यं १२ ॥ १२ ऐलविलंकुबेरंआसाद्यरणेप्राप्य १३ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभार
 वार्यमाणोऽपिपापेभ्यःपापात्मापापमिच्छति ॥ चोद्यमानोऽपिपापेनशुभात्माशुभमिच्छति ८ मिथ्योपचरिताह्येतेवर्तमानाह्यनुप्रिये ॥ अहितत्वायकल्पते
 दोषाभरतसत्तम ९ त्वमुक्तःकुरुद्वेनमयाचविदुरेणच ॥ वासुदेवेनचतथाश्रेयो नैवाभिमन्यसे १० अस्तिमेवलमित्येवसहसात्वंतितीर्षसि ॥ सग्राहनक्रमकरं
 गावेगमिवोष्णगे ११ वाससैवयथाहित्वंप्रावृण्वानोऽभिमन्यसे ॥ स्रजंत्यक्तामिवप्राप्यलोभाद्यौघिष्ठिरौश्रियम् १२ द्रौपदीसहितंपार्थसायुधैर्भ्रातृभिर्वृतम् ॥
 वनस्थमपिराज्यस्थःपांडवंकोविजेष्यति १३ निदेशेयस्यराजानःसर्वेतिष्ठंतिकिकराः ॥ तमैलविलमासाद्यधर्मराजोव्यराजत १४ कुबेरसदनंप्राप्यततोरत्ना
 न्यवाप्यच ॥ स्फीतमाक्रम्यतेराष्ट्राज्यमिच्छंतिपांडवाः १५ दत्तंहुतमर्धातंचब्राह्मणास्तर्पिताधनैः ॥ आवयोर्गतमायुश्चरुतकृत्यौचविद्विनौ १६ त्वंतुहि
 त्वासुखंराज्यमित्राणिचधनानिच ॥ विग्रहंपांडवैःकृत्वामहद्व्यसनमाप्स्यसि १७ द्रौपदीयस्यचाशास्तेविजयंसत्यवादिनी ॥ तपोधोरव्रतादेवीकथंजेष्यसिपा
 ण्डवम् १८ मंत्रीजनार्दनोयस्यभ्रातायस्यधनंजयः ॥ सर्वशस्त्रभृतांश्रेष्ठःकथंजेष्यसिपांडवम् १९ सहायब्राह्मणायस्यष्टतिमंतोजितेंद्रियाः ॥ तमुग्रतपसंवी
 रंकथंजेष्यसिपांडवम् २० पुनरुक्तंचवक्ष्यामियत्कार्यंभूतिमिच्छता ॥ सुहृदामज्जमानेषुसुहृत्सुव्यसनार्णवे २१ अलंयुद्धेनतैर्वीरैःशाम्यत्वंकुरुद्वये ॥ मा
 गमःससुतामात्यःसबलश्चपराभवम् २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिभीष्मद्रोणवाक्येएकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९
 धृतराष्ट्रउवाच ॥ राजपुत्रैःपरिवृतस्तथाभृत्यैश्चसंजय ॥ उपारोप्यरथेकर्णेनिर्यातोमधुसूदनः १ किमब्रवीदमेयात्मारामेयंपरवीरहा ॥ कानिसात्वानिगोवि
 दःसूतपुत्रेप्रयुक्तवान् २ उद्यन्मेघस्वनःकालेकृष्णःकर्णमथाब्रवीत् ॥ भृदुवायदिवातीक्ष्णंतन्ममाचक्ष्वसंजय ३ ॥ संजयउवाच ॥ आनुपूर्व्येणवाक्यानिती
 क्ष्णानिचमृदूनिच ॥ प्रियाणिधर्मयुक्तानिसत्यानिचहितानिच ४ हृदयग्रहणीयानिराधेयंमधुसूदनः ॥ यान्यब्रवीदमेयात्मातानिमेशृणुभारत ५ ॥ वासुदेवउ
 वाच ॥ उपासितास्तेराधेयब्राह्मणावेदपारगाः ॥ तत्त्वार्थपरिपृष्टाश्चनियतेनानसूयया ६ त्वमेवकर्णजानासिवेदवादान्सनातनान् ॥ त्वमेवधर्मशास्त्रेषुसूक्ष्मेषु
 परिनिष्ठितः ७ कानीनश्चसहोदश्चकन्यायांयश्चजायते ॥ वोढारंपितरंतस्यप्राहुःशास्त्रविदोजनाः ८ सोऽसिर्कर्णतथाजातःपांडोःपुत्रोऽसिधर्मतः ॥ निग्रहा
 द्धर्मशास्त्राणामेहिराजाभविष्यसि ९ पितृपक्षेचतेपार्थामातृपक्षेचवृष्णयः ॥ द्रौपक्षावभिजानीहित्वमेतौपुरुषर्षभ १० मयासार्द्धमितोयातमद्यत्वांतातपांडवाः ॥
 अभिजानंतुकौतेयंपूर्वजातंयुधिष्ठिरात् ११ पादौतवग्रहीष्यंतिभ्रातरःपंचपांडवाः ॥ द्रौपदेयास्तथापंचसौभद्रश्चापराजितः १२ तमावदीपेएकोनचत्वारिंशद
 धिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥ राजपुत्रैरिति १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ कानीनोद्विविधः सहोदःविवाहादूर्ध्वजातः विवाहाप्राग्जातश्चतन्मातुर्वोढारंतस्यापितरंप्राहुः ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२

१३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावा

राजानोराजपुत्राश्चपांडवार्थेसमागताः ॥ पादौतवग्रहीष्यंतिसर्वेचांधकवृष्णयः १३ हिरण्मयांश्चतेकुंभात्राजतान्पार्थिवांस्तथा ॥ ओषध्यःसर्वबीजानिसर्व
 त्तानिवीरुधः १४ राजन्याराजकन्याश्चाप्यानयंत्वाभिषेचनम् ॥ षष्ठत्वांचतथाकालेद्रौपद्युपगमिष्यति १५ अग्निजुहोतुवैधौम्यःसंशितात्माद्विजोत्तमः ॥
 अद्यत्वामभिषिंचंतुचातुर्वैद्याद्विजातयः १६ पुरोहितःपांडवानांब्रह्मकर्मण्यवस्थितः ॥ तथैवभ्रातरःपंचपांडवाःपुरुषर्षभाः १७ द्रौपदेयास्तथापंचपंचाला
 श्वदयस्तथा ॥ अहंचत्वाऽभिषेक्ष्यामिराजानंपृथिवीपतिम् १८ युवराजोऽस्तुतेराजाधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ गृहीत्वाव्यजनंश्चेतंधर्मात्मासंशितव्रतः १९ उ
 पान्वारोहतुरथंकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ छत्रंचतेमहाश्वेतंभीमसेनोमहाबलः २० अभिषिक्तस्यकौंतेयोधारयिष्यतिमूर्धनि ॥ किकिगीशतनिर्घोषंवैयाघ्रपरिवा
 रणम् २१ रथंश्चेतहयैरुक्तमर्जुनोवाहयिष्यति ॥ अभिमन्युश्चतेनित्यंप्रत्यासन्नोभविष्यति २२ नकुलःसहदेवश्चद्रौपदेयाश्चपंचये ॥ पंचालाश्चानुयास्यं
 तिशिखंडीचमहारथः २३ अहंचत्वाऽनुयास्यामिसर्वेचांधकवृष्णयः ॥ दाशार्हाःपरिवारास्तेदाशार्णाश्चविशांपते २४ भुंक्ष्वराज्यमहाबाहोभ्रातृभिःसहपांडवैः ॥
 जपैर्होमैश्चसंयुक्तोमंगलैश्चपृथग्विधैः २५ पुरोगमाश्चतेसंतुद्रविडाःसहकुंतलैः ॥ आंध्रास्तालचराश्चैवचूचुपावेणुपास्तथा २६ स्तुवंतुत्वांचबहुभिःस्तुतिभिः
 सूतमागधाः ॥ विजयंवसुषेणस्यघोषयंतुचपांडवाः २७ सत्वंपरिवृतःपार्थैर्नक्षत्रैरिवचंद्रमाः ॥ प्रशाधिराज्यंकौंतेयकुंतीचप्रतिनंदय २८ मित्राणितेप्रहृष्यं
 तुव्यथंतुरिपवस्तथा ॥ सौभ्रात्रंचैवतेऽद्यास्तुभ्रातृभिःसहपांडवैः २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवद्यानपर्वणिश्रीकृष्णवाक्येचत्वारिंशदधिकशतत
 मोऽध्यायः ॥ १४० ॥ ३० ॥ कर्णउवाच ॥ असंशयंसौहृदान्मेप्रणयाच्चात्थकेशव ॥ सख्येनचैववाष्णेयश्रेयस्कामतयैवच १ सर्वचैवाभिजानामिपांडोःपुत्रो
 ऽस्मिधर्मतः ॥ निग्रहाद्धर्मशास्त्राणांयथात्वंकृष्णमन्यसे २ कन्यागर्भसमाधत्तभास्कुरान्मांजनार्दन ॥ आदित्यवचनाच्चैवजातंमांसाव्यसर्जयत् ३ सोऽस्मि कृष्ण
 तथाजातःपांडोःपुत्रोऽस्मिधर्मतः ॥ कुंत्यात्वहमपाकीर्णोयथानकुशलंतथा ४ सूतोहिमामधिरथोद्वेष्टवाभ्यानयद्बृहान् ॥ राधायाश्चैवमांप्रादात्सौहार्दान्मधु
 सूदन ५ मत्स्नेहाच्चैवराधायांसद्यःक्षीरमवातरत् ॥ सामेमूत्रंपुरीषंचप्रतिजग्राहमाधव ६ तस्याःपिंडव्यपनयंकुर्यादस्मद्विधःकथम् ॥ धर्मविद्धर्मशास्त्राणांश्र
 वणेसत्ततरतः ७ तथामामभिजानातिसूतश्चाधिरथःसुतम् ॥ पितरंचाभिजानामितमहंसौहृदात्सदा ८ सहिमेजातकर्मादिकारयामासमाधव ॥ शास्त्रदृष्टेनवि
 धिनापुत्रप्रीत्याजनार्दन ९ नामवैवसुषेणेतिकारयामासवैद्विजैः ॥ भार्याश्चोढाममप्राप्तेयौवनेतत्परिग्रहात् १०

११ । १२ । १३ आवाहाःकुलधर्माः आवापाइतिपाठेऽपिसंप्रसार्यः १४ मांचिमित्रमितिशेषः शस्त्रसमुद्यमःयुद्धोत्साहः १५ । १६ वधातवर्धप्राप्तापि वधातुनिर्बधातुकुंतीसंबंधाद्वा मयात् पराजयमयात् १७ उभयोरपिअकीर्तिःउभाभ्यामप्यन्योन्यवधस्यप्रतिज्ञातत्वात् १८ द्रुयास्त्वंपांडवान्प्रतीतिशेषः त्वद्वाशिवात्त्वमेववशीनियामकोयेपातेषामावस्तत्वंततः १९ मंत्रस्य कर्णःकुंतीसुतइत्येवंविधस्य आवयोर्गुप्तपरिभाषणस्यनियमंगोपनंयुधिष्ठिरेऽप्रकाशनमितियावत् २० अन्यथाबाधकमाह यदीति २१ इष्टापतिमाशंक्याह प्राप्येति अधर्मिष्ठस्यदुर्योधन

तासुपुत्राश्चपौत्राश्चममजाताजनार्दन ॥ तासुमेहदयंकृष्णसंजातंकामबंधनम् ११ नष्टिव्यासकलयानसुवर्णस्यराशिभिः ॥ हर्षाद्भयाद्वागोविंदमिथ्याकर्तुं तदुत्सहे १२ घृतराष्ट्रकुलेकृष्णदुर्योधनसमाश्रयात् ॥ मयात्रयोदशसमाभुक्तंराज्यमकंटकम् १३ इष्टं च बहुभिर्यज्ञैःसहसूतैर्मयाऽसकृत् ॥ आवाहाश्चविवाहाश्च सहसूतैर्मयाकृताः १४ मांचकृष्णसमासाद्यकृतःशस्त्रसमुद्यमः ॥ दुर्योधनेनवाण्येयविग्रहश्चापिपांडवैः १५ तस्माद्रणेद्वैरथेमांप्रत्युद्यातारमच्युत ॥ वृत्तवा न्परमंकृष्णप्रतीपंसव्यसाचिनः १६ वधादंधाद्भयाद्वाऽपिलोभाद्वापिजनार्दन ॥ अनृतंनोत्सहेकर्तुंघातंराष्ट्रस्यधीमतः १७ यदिह्ययनगच्छेयंद्वैरथंसव्यसाचिना ॥ अकीर्तिःस्याद्दृषीकेशममपार्थस्यचोभयोः १८ असंशयंहितार्थायद्रुयास्त्वमधुसूदन ॥ सर्वचपांडवाःकुर्युस्त्वद्वाशित्वात्रसंशयः १९ मंत्रस्यनियमंकुर्यास्त्वमत्रमधुसूदन ॥ एतदत्रहितंमन्येसर्वयादवनंदन २० यदिजानातिमाराजाधर्मात्मासंयतोद्विजः ॥ कुंत्याःप्रथमजंपुत्रंनसराज्यंग्रहीष्यति २१ प्राप्यचापि महद्राज्यंतदहंमधुसूदन ॥ स्फीतंदुर्योधनायैवसंप्रदद्यामरिंदम २२ स एवराजाधर्मात्माशाश्वतोऽस्तुयुधिष्ठिरः ॥ नेतायस्यहृषीकेशोयोद्धायस्यधनंजयः २३ पृथिवीतस्यराष्ट्रं चयस्यभीमोमहारथः ॥ नकुलःसहदेवश्चद्रौपदेयाश्चमाधव २४ घृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यःसात्यकिश्चमहारथः ॥ उत्तमौजायुधामन्युःसत्यधर्मा चसौमकिः २५ चैद्यश्चचेकितानश्चशिखंडीचापराजितः ॥ इंद्रगोपकवर्णाश्चकेकयाभ्रातरस्तथा ॥ इंद्रायुधसवर्णश्चकुंतिभोजोमहामनाः २६ मातुलोभीमसे नस्यश्येनजिह्वमहारथः ॥ शंखःपुत्रोविराटस्यनिधिस्त्वंचजनार्दन २७ महानयंकृष्णकृतःक्षत्रस्यसमुदानयः ॥ राज्यंप्राप्तमिदंदीप्तंप्रथितंसर्वराजसु २८ घातंराष्ट्रस्यवाण्येयशस्त्रयज्ञोभविष्यति ॥ अस्ययज्ञस्यवेतात्वंभविष्यसिजनार्दन २९ आध्वर्यवंचतेकृष्णक्रतावस्मिन्भविष्यति ॥ होताचैवात्रवीभत्सुः सन्नद्धःसकपिध्वजः ३० गांडीवंसुकृतथाचाऽज्यवीर्यंपुंसांभविष्यति ॥ ऐंद्रपाशुपतंब्राह्मंस्थूणाकर्णंचमाधव ॥ मंत्रास्तत्रभविष्यंतिप्रयुक्ताःसव्यसाचिना ३१

स्यराज्यंलोकनाशकरमितिभावः २२ । २३ । २४ । २५ इंद्रगोपकःवर्णःसुप्रचलनरक्तजंतुस्तद्वर्णास्ताम्राइत्यर्थः इंद्रायुधंइंद्रधनुः २६ निधिस्त्वंचजनार्दन निधिरिवाक्षयःकामपूरकः २७ समुदानयःसमुदायीकरणं २८ अस्ययज्ञस्यवेताउपद्रष्टा २९ आध्वर्यवंयज्ञस्यनेतृत्वं लोकेहिउपद्रष्टाऽन्योऽध्वर्युरन्योऽहयते अत्रतुत्वंमेवईश्वररूपेणकर्ताब्रह्मरूपेणसार्क्षीचेतिभावः ३० । ३१

अनुयातोऽनुगतःपितृसमइत्यर्थः गीतंस्तोत्रमंगतिमंत्रप्रसाध्यास्तुतिं उद्गातृकर्मैत्यर्थः तत्सौभद्रःभविष्यतिअनुभविष्यतिकरिष्यतीत्यर्थः १२ । ३३ कारयिष्यतिस्वार्थेणिच् करिष्यतीत्यर्थः ३४ नादपुवसुब्रह्मण्योयुद्धयज्ञेभोक्तुःकालस्यावाहनकर्ता ३५ शामित्रंक्षत्रियपणूनांभारणं ३६ कल्माषदंडाश्चित्रध्वजाः ३७ कर्णिप्रभृतयोवत्सदंताताःउपबृंहणाःअध्वर्योःसोमाहुतिपक्षेपकालेसहायाश्चमसाध्वर्यवइत्यर्थः । सोमकलशाःसोमरसग्रहणपात्राणि तोमराःतोमरच्छायाः पवित्राणिसोमोत्पवनसाधनानिबाणोत्क्षेपणसाम्यात्धनूंषि ३८ कपालानिशिरःपुरोडाशपाचकानि सर्परशकलानि । हविःसोमाज्यपयोरूपं ३९ इध्माःअग्निसमिधनार्थाः समिधःशक्यः परिधयःअग्नेःपरितःआहुतिरक्षणार्थस्थापितानिकाष्ठानिगदाः ४० परिस्तोमाःसोमचमसादयः ४१ प्रतिप

अनुयातश्चपितरमधिकोवापराक्रमे ॥ गीतंस्तोत्रंसौभद्रःसम्यक्तत्रभविष्यति ३२ उद्गाताऽत्रपुनर्भीमःप्रस्तोतासुमहाबलः ॥ विनदन्सनरव्याघ्रोनागा नीकांतकृद्रेणे ३३ सचैवतत्रधर्मात्माशश्वद्राजायुधिष्ठिरः ॥ जपेहोमैश्वर्यसंयुक्तोब्रह्मत्वंकारयिष्यति ३४ शंखशब्दाःसमुज्जाभेर्यश्चमधुसूदन ॥ उत्कृष्टसिंह नादश्चसुब्रह्मण्योभविष्यति ३५ नकुलःसहदेवश्चमाद्रौपत्रौयशस्विनौ ॥ शामित्रंतौमहावीर्यौसम्यक्तत्रभविष्यतः ३६ कल्माषदंडागोविंदविमलारथपंकयः ॥ यूपाःसमुपकल्पंतामस्मिन्यज्ञेजनार्दन ३७ कर्णिनालीकनाराचावत्सदंतोपबृंहणाः ॥ तोमराःसोमकलशाःपवित्राणिधनूंषिच ३८ असयोऽत्रकपालानिपुरोडा शाःशिरांसिच ॥ हविस्तुरधिंरकृष्णतस्मिन्यज्ञेभविष्यति ३९ इध्माःपरिधयश्चैवशक्योविमलागदाः ॥ सदस्याद्रोणशिष्याश्चरूपस्यचशरद्वतः ४० इषवोऽत्रपरिस्तोमामुक्तागांडीवधन्वना ॥ महारथप्रयुक्ताश्चद्रोणद्रौणिप्रचोदिताः ४१ प्रतिप्रास्थानिकंकर्मसात्यकिस्तुकरिष्यति ॥ दीक्षितोघातंराष्ट्रोऽत्रपत्नी चास्यमहाचमूः ४२ घटोत्कचोऽत्रशामित्रंकरिष्यतिमहाबलः ॥ अतिरात्रेमहाबाहोविततेयज्ञकर्मणि ४३ दक्षिणात्वस्ययज्ञस्यघृष्टद्युम्नःप्रतापवान् ॥ वैतानि केकर्ममुखेजातोयत्कृष्णपावकात् ४४ यदब्रुवमहंकृष्णकडुकानिस्मर्पांडवान् ॥ प्रियार्थंघातंराष्ट्रस्यतेनतप्येह्यकर्मणा ४५ यदाद्रक्ष्यसिमांकृष्णनिहतंसव्यसा चिना ॥ पुनश्चित्तिस्तदाचास्ययज्ञस्याथभविष्यति ४६ दुःशासनस्यरुधिरंयदापास्यतिपांडवः ॥ आनर्दनर्दतःसम्यक्तदासूयंभविष्यति ४७ यदाद्रोणं चभीष्मंचपांचाल्यौपातयिष्यतः ॥ तदायज्ञावसानंतद्विष्यतिजनार्दन ४८ दुर्योधनंयदाहंताभीमसेनोमहाबलः ॥ तदासमाप्स्यतेयज्ञोघातंराष्ट्रस्यमाधव ४९ स्नुषाश्चप्रस्नुषाश्चैवघृतराष्ट्रस्यसंगताः॥हतेश्वरानष्टपुत्राहतनाथाश्चकेशवः५० रुदंत्यःसहगांधार्याश्चघृष्टकुरराकुले॥सयज्ञेऽस्मिन्नवभृथोभविष्यतिजनार्दन ५१

स्थाताऽध्वर्योस्तद्वितीयः तस्यकर्मप्रतिप्रास्थानिकं ४२ अतिरात्रेकतौ श्लेपेणभिशीथेचघटोत्कचःरात्रिचरत्वात्शामित्रंकरिष्यति ४३ वैतानिकेवितानोऽग्नीनांविस्तरःतत्रविदितेवैतानिकेश्री तयज्ञे कर्ममुखेकर्मप्रमवेद्वारेकर्ममुखंनिर्गमद्वारंयस्मिन्नृत्योनिःतस्मिन् ४४ पांडवेपुस्त्रेहं दर्शयति यदब्रुवामिति ४५ पुनश्चित्तिर्यज्ञानंतरंचयनारंभोयज्ञविशेषपूतः ४६ आनर्दमहानादनर्दतःगमूलं तंपूर्वपदं सूयंसोमाभिषवः राजसूयसूर्येतिनिपातनात् उपपदयोगस्त्वनित्यःआर्षोवा तदभावेऽपिसुजःकषणदीर्घश्च सुत्यमित्यपिपठति ४७ यज्ञावसानंयज्ञस्यमध्येमध्योविरम्यावस्थानं ४८ । ४९ प्रस्नुषाःस्नुषाणामपिस्नुषाः संगतापकीमृताः हतेश्वराःईश्वरोराजा नायःपतिः ५० स्नुषाद्वयोयदुदंत्योऽशुभिराद्रिदेहाःसएवार्द्रिभावोऽवभृथइत्यर्थः ५१

इदं युद्धं श्रेय एवेत्याह । विद्योति दृष्ट्वा अयुद्धेन ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । समागमेषु संग्रामेषु यशोजयः पराक्रमेण मृत्युर्वातदेवक्षत्रियाणां धनं ५६ । ५७ ॥ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमा
वदीपे एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥ ॥ कर्णस्येति १ राज्यलंभोपपादनं राज्यप्राप्त्युपायस्त्वनलभेत् न स्पृशेत्तनस्वीयं मयसे इत्यर्थः २ । ३ भीमनेन विश्वकर्मेणा दृश्यंति
पश्यंति । स्वार्थयुगंतोऽयं कंठो देराकृतिगणत्वात् अत्र ध्वजे ४ । ५ अभिमारुते आग्नेयं मारुतं च ६ नतदेति कृते हि सर्वे कृतकृत्या एवेति न त्रिवर्गकश्चिदपेक्षते । त्रेतायां तु धर्मप्राधान्येनार्थकामा

विद्यावृद्धावयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ ॥ वृथा मृत्युं न कुर्वीरं स्वत्कृते मधुसूदन ५२ शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमंडलम् ॥ कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्या
पिकेशव ५३ तदत्र पुंडरीकाक्षविधत्स्वयदभीप्सितम् ॥ यथा कात्स्न्येन वाष्णेयक्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ५४ यावत्स्थास्यंति गिरयः सरितश्च जनार्दन ॥ तावत्की
र्तिभवः शब्दः शाश्वतोऽयं भविष्यति ५५ ब्राह्मणाः कथायिष्यंति महाभारतमाहवम् ॥ समागमेषु वाष्णेयक्षत्रियाणां यशोधनम् ५६ समुपानयकौतैयं युद्धाय मम के
शव ॥ मंत्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परंतप ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि कर्णोपनिवादे एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥
संजय उवाच ॥ कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा ॥ उवाच प्रहसन्वाक्यं स्मितपूर्वमिदं यथा १ श्रीभगवानुवाच ॥ अपित्वां नलभेत्कर्णराज्यलंभोपपादनम् ॥
मया दत्ताहि पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि २ ध्रुवोजयः पांडवानामितीदं न संशयः कश्चन विद्यतेऽत्र ॥ जयध्वजो दृश्यते पांडवस्य समुच्छ्रितो वानरराज उग्रः ३ दि
व्यामाया विहिता भीमनेन समुच्छ्रिता इंद्रकेतुप्रकाशा ॥ दिव्यानि भूतानि जयावहानि दृश्यंति चैवात्र भयानकानि ४ न सज्जते शैलवनस्पतिभ्य ऊर्ध्वं तीर्यग्योजन
मात्ररूपः ॥ श्रीमान् ध्वजः कर्णधनं जयस्य समुच्छ्रितः पावकतुल्यरूपः ५ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वरुष्णसारथिम् ॥ ऐंद्रमखं विकुर्वाणमुभे चाप्यभिमारुते ६
गांडीवस्य च निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ नतदा भविता त्रेतानकृतं द्वापरं न च ७ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ जपहोमसमायुक्तं स्वारक्षंतं महा
चमूम् ८ आदित्यमिव दुर्धर्षं तपंतं शत्रुवाहिनीम् ॥ नतदा भविता त्रेतानकृतं द्वापरं न च ९ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलम् ॥ दुःशासनस्य रुधिरं पीत्वा
मृत्युंतमाहवे १० प्रभिन्नमिव मातंगं प्रतिद्विरदधाति नम् ॥ नतदा भविता त्रेतानकृतं द्वापरं न च ११ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे द्रोणं शांतनवं कृपम् ॥ सुयोधनं च रा
जानं सैधवं च जयद्रथम् १२ युद्धायापततस्तूर्णवारितान् सव्यसाचिना ॥ नतदा भविता त्रेतानकृतं द्वापरं न च १३ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे माद्रीपुत्रौ महाबलौ ॥
वाहिनीं धार्तराष्ट्राणां क्षोभयंतौ गजाविव १४ विगाढेऽस्त्रसंपाते परवीररथारुजौ ॥ नतदा भविता त्रेतानकृतं द्वापरं न च १५ द्रूपाः कर्ण इतो गत्वा द्रोणं शांतनवं कृ
पम् ॥ सौम्योऽयं वर्तते मासः सुप्रापयवसेधनः १६

वानुपांगिकत्वेन चापेक्षते । द्वापरे तु अर्थकामो प्राधान्येन धर्मचतुर्दशत्वेन । तत्र कृतं न भवितेति मोक्षार्थं शङ्कः । न त्रेतेति धर्मार्थं शङ्कः । सच दुर्योधनादीनामस्त्येव । द्वापरं न भवितेति तेषा
मर्थकामावपिन भविष्यतो युद्धेन मरणस्यावश्यं भावादित्यर्थः ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ रथारुजौ रथमंजकौ १५ सौम्यः चंद्रिकया अभिरामः १६

१७ संग्रामः संग्रामसाधनकलापः युज्यतां एकीभूयावतिष्ठतां संग्रामारंभस्तु दिनांतरे एवेति वक्ष्यते १८ । १९ । २० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे द्विचत्वारिंशदधिकशततमो
ऽध्यायः ॥ १४२ ॥ केशवस्येति शुभं राज्यं आहितः प्रवेशितः प्रलीभित इत्यर्थः १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ प्राजापत्यं रोहिणीनक्षत्रं प्रजानां पतिर्दुर्योधनस्तदीयं नाम नक्षत्रं उत्तरा
भाद्रपदाख्यमिति वा तेन पत्युः पीडया प्राणिनामपि पीडितेति युक्तं । यद्वा पृथ्वीकूर्मोदरस्थारोहिणीं शनैश्चरः पीडयति तेन महान्क्षयो राज्ञो नाशश्चेति भावः ८ कृत्वा चेति ज्येष्ठां अप्राप्य यदि भीमो व
सर्धौ पधिवनस्फीतः फलवानल्पमक्षिकः ॥ निष्पंकोरसवतो यो नात्युष्णशिशिरः सुखः १७ सप्तमाच्चापि दिवसादमावास्या भविष्यति ॥ संग्रामो युज्यतां तस्यां
तामाहुः शक्रदेवताम् १८ तथाराज्ञो वदेः सर्वानये युद्धायाभ्युपागताः ॥ यद्वो मनीषितं तद्वै सर्वसंपादयाम्यहम् १९ राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ॥
प्राप्य शस्त्रेण निधनं प्राप्स्यंति गतिमुत्तमाम् २० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि कर्णोपनिवादे भगवद्वाक्ये द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्या
यः ॥ १४२ ॥ संजय उवाच ॥ केशवस्य तु तद्वाक्यं कर्णः श्रुत्वाऽऽहितः शुभम् ॥ अब्रवीदभिसंपूज्य कृष्णं तं मधुसूदनम् १ जानन्मां किं महाबाहो समोहायेतुमि
च्छसि ॥ योऽयं पृथिव्याः कात्स्न्येन विनाशः समुपस्थितः २ निमित्तं तत्र शकुनिरहं दुःशासनस्तथा ॥ दुर्योधनश्च नृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोऽभवत् ३ असंशयमिदं
कृष्णमहद्युद्धमुपस्थितम् ॥ पांडवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्मम् ४ राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः ॥ रणशस्त्राग्निना दग्धाः प्राप्स्यंति यमसादनम् ५
स्वप्राहिवहवो घोरादृश्यं ते मधुसूदन ॥ निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः ६ पराजयं धार्तराष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे ॥ शंसंत इव वाष्णेयविधिवारो महर्ष
णाः ७ प्राजापत्यं हि न क्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः ॥ शनैश्चरः पीडयति पीडयन् प्राणिनोऽधिकम् ८ कृत्वा चांगारको वक्रं ज्येष्ठायां मधुसूदन ॥ अनुराधां प्रार्थय
ते मैत्रं संगमयन्निव ९ नूनं महद्भयं कृष्णकुरूणां समुपस्थितम् ॥ विशेषेण हि वाष्णेयचित्रां पीडयते ग्रहः १० सोमस्य लक्ष्मव्यावृत्तराहुरर्कमुपैति च ॥ दिवश्चोल्काः
पतंत्येताः सनिर्घाताः सकंपनाः ११ निष्ठनंति च मातंगां मुचंत्य शूणिवाजिनः ॥ पानीयं यवसंचापि नाभिनंदंति माधव १२ प्रादुर्भूतेषु च ते भुभयमाहुरुपस्थितम् ॥
निमित्तेषु महाबाहो दारुणं प्राणिनाशनम् १३ अल्पेभुक्ते पुरीषं च प्रभूतमिह दृश्यते ॥ वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव १४ धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु
मधुसूदन ॥ पराभवस्य तल्लिगमिति प्राहुर्मनीषिणः १५ प्रहृष्टं वाहनं कृष्णपांडवानां प्रचक्षते ॥ प्रदक्षिणां मृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणम् १६ अपसव्या मृगाः
सर्वे धार्तराष्ट्रस्य केशव ॥ वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणम् १७

क्रीभवेत्तर्हि ज्येष्ठस्य राज्ञो ये मित्रभूतास्ते सर्वे नश्येयुरिति भावः । मैत्रं मित्रसमूहं संगमयन् नृनाशयन् । वैवस्वतं संगमनं जनानामित्यादौ संपूर्वस्य गमेर्भारणार्थत्वं दर्शनात् ९ चित्रां ग्रहो महापाताख्यो
ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः तेन राकारस्य वेधाद्राजजातीयानां क्षयो भवितेति भावः १० लक्ष्मव्यावृत्तं क्षीणत्वादमावास्यासां त्रिध्यावृत्तं क्षीणचंद्रोऽपि पाप एव । तस्मिंश्चामावास्यायामर्केण युक्ते
उभयोः शत्रुः सदावक्रो राहुरर्कमुपैति चेदयं कर्तरीयोगः सोमवंश्यानां सूर्यवंश्यानां च राज्ञां क्षयकर इत्यर्थः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

पुण्यशकुनाहंसादय एव पाठांतरेषु पशुकुनाः कुकुराः जीवजीवकाः पक्षिविशेषाः ये जीवजीवित्येव शब्दं कुर्वन्ति तेषां संघाश्च कोरादयः १८ पाठांतरे बलाकाकाः १९ । २० उदपानाः कृपादयोजलाशयाः २१ । २२ गंधर्वनगरं संप्राकारं परिघः परिवेशः तत्राकाशगंधर्वनगरोपर्येव २३ शिवाक्रोही वाशते शब्दं करोति २४ एकपक्षाक्षिचरणाः पक्षिणो महाराष्ट्रभाषायां 'पाकोळी' इति प्रसिद्धाः

मयूराः पुण्यशकुनाहंसारसचातकाः ॥ जीवजीवकसंघाश्चाप्यनुगच्छन्ति पांडवान् १८ गृध्राः कंकावकाः श्येनायातुधानास्तथातृकाः ॥ मक्षिकाणां च संघाता अनुधावन्ति कौरवान् १९ धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु मेरीणानास्तिनिःस्वनः ॥ अनाहताः पांडवानां न दन्ति पटहाः किल २० उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा ॥ धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणम् २१ मांसशोणितवर्षचवृष्टं देवेन माधव ॥ तथा गंधर्वनगरं भानुमत्समुपस्थितम् २२ संप्राकारं सपरिखं सवप्रचारुतोरणम् ॥ कृष्णश्च परिघस्तत्र भानुमावृत्त्यतिष्ठति २३ उदयास्तमने संध्ये वेदयंती महद्भयम् ॥ शिवाच वाशते घोरं तत्पराभवलक्षणम् २४ एकपक्षाक्षिचरणाः पक्षिणो मधुसूदन ॥ उत्सृजन्ति महद्घोरं तत्पराभवलक्षणम् २५ कृष्णग्रीवाश्च शकुनारक्तपादाभयानकाः ॥ संध्यामभिमुखायां तित्पराभवलक्षणम् २६ ब्राह्मणान्प्रथमं द्रेष्टुं श्रुत्वा मधुसूदन ॥ भृत्यान् भक्तिमतश्चापितत्पराभवलक्षणम् २७ पूर्वादिग्लोहिताकाराश्च वर्णाचदक्षिणा ॥ आमपात्रप्रतीकाशापश्चिमा मधुसूदन ॥ उत्तराशंखवर्णाभादिशावर्णा उदाहृताः २८ प्रदीप्ताश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव ॥ महद्भयं वेदयंति तस्मिन्नुत्पातदर्शने २९ सहस्रपादं प्रासादं स्वप्रांते स्म युधिष्ठिरः ॥ अधिरोहन्मया दृष्टः सहस्राट्भिरच्युत ३० श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे वै शुक्रवाससः ॥ आसनानि च शुभ्राणि सर्वेषामुपलक्ष्ये ३१ तव चापिमया कृष्ण स्वप्रांते रुधिराविला ॥ अत्रेण पृथिवी दृष्टा परिक्षिता जनार्दन ३२ अस्थिसंचयमारूढश्चामितौ जायुधिष्ठिरः ॥ सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान् घृतपायसम् ३३ युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुंधराम् ॥ त्वया दत्तामि मां व्यक्तं भोक्ष्यते स वसुंधराम् ३४ उच्चपर्वतमारूढो भीमकर्मा वृकोदरः ॥ गदापाणिर्न रव्याघ्रो ग्रसन्निव महीमिमाम् ३५ क्षपायिष्यति नः सर्वानसमुप्यक्तं महारणे ॥ विदितं मे हृषीकेश यतो धर्मस्ततो जयः ३६ पांडुरंगजमारूढो गांडीवोऽसधनं जयः ॥ त्वया सार्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् ३७ यूयं सर्वे वधिष्यध्वन्तत्र मेनास्ति संशयः ॥ पार्थिवान्समरे कृष्णदुर्योधनपुरोगमान् ३८ नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ शुक्रे यूरकंठत्राः शुकुमाल्यां वरावृताः ३९ अधिरूढानरव्याघ्रानरवाहनमुत्तमम् ॥ त्रय एते मया दृष्टाः पांडुरच्छत्रवाससः ४० श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यन्ते सर्वे माधव पार्थिवाः ४१ उद्युक्तमारूढो भीष्मद्रोणौ महारथौ ॥ मया सार्धं महाबाहो धार्तराष्ट्रेण वाविभो ४३

घोरं बीत्सं मलमूत्रादिकमित्यर्थः १९ । २६ । २७

२८ । २९ सहस्रपादं सहस्रस्तंभं ३० । ३१ तव पृथिवी तिसंबंधः त्वच्छरीरमित्यर्थः ॥ परिक्षिता परिक्षिता ३२ वसुंधरां ग्रसमानो मृदूक्ष्णं कुर्वन् ३३ । ३४ । २९ । ३६ । ३७ । ३८ शुकानि भौतिकमयत्वात् केयूराणि बाहुभूषणानि कंठत्राणि कंठपूरकारूपानि शिरोदेशमारभ्य अंसपर्यंतं लंबमानानि कंठावरणानि येषां ते शुक्रे यूरकंठत्राः ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३

४४ । ४५ तव हृदयं कर्तुं मम वचनोपैति नां गीकरोति ४६ । ४७ । ४८ । ४९ पीडितं यथा स्यात्तथा गाढं परिष्वज्येत्यर्थः ५० । ५१ । ५२ ॥ इतिकरणे कर्णोपनिवादः कर्णस्थभेदनम् ॥ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावद्वीपे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ असिद्धानुनये विफलविनये १ क्रोशत इत्यनादरेषु २ । ३ उपप्लव्ये विराटनगरे ४ विषमैर्धर्महीने ५ । ६ अधर्मेणेति हियस्मात् येषां अधर्मेण कृतमपि वैकार्यविकारजनकं वैरं ईदृशं चतुर्दशैर्वर्षेस्वराज्यं प्राप्स्यथेति प्रतिज्ञाया अयथाकरणरूपं धर्मिष्ठं धर्मयुक्तमेव भवति ये अगस्त्यशास्तां च दिशं प्रयाताः स्म जनार्दन ॥ अचिरेणैव कालेन प्राप्स्यामो यमसादनम् ४४ अहं चान्ये च राजानो यच्च तत्क्षत्रमंडलम् ॥ गांडीवाग्निप्रवेक्ष्याम इति मेनास्ति संशयः ४५ ॥ कृष्ण उवाच ॥ उपस्थितविनाशेयं नूनमद्य वसुंधरा ॥ यथा हि मेव च कर्णो नैति हृदयं तव ४६ सर्वेषां तात भूतानां विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥ अनयो नयसंकाशो हृदयात् प्रापसर्पति ४७ ॥ कर्ण उवाच ॥ अपित्वा कृष्ण पश्याम जीवन्तोऽस्मान् महारणात् ॥ समुत्तीर्णामहाबाहो वीरक्षत्रविनाशनात् ४८ अथ वा संगमः कृष्णस्वर्गे नो भविता भुवम् ॥ तत्रेदानीं समेष्यामः पुनः सार्धं त्वया ४९ ॥ संजय उवाच ॥ इत्युक्त्वा माधवं कर्णः परिष्वज्य च पीडितम् ॥ विसर्जितः केशवेन रथोपस्थादवातरत् ५० ततः स्वरथमास्थाय जांबूनदविभूषितम् ॥ सहास्माभिर्निवृत्तेराधेयो दीनमानसः ५१ ततः शीघ्रतरं प्रायात्केशवः सहसात्यकिः ॥ पुनरुच्चारयन् वार्णायाहियाहीतिसाराथिम् ५२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि कर्णोपनिवादे कृष्णकर्णसंवादे त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ असिद्धानुनये कृष्णे कुरुभ्यः पांडवान् गते ॥ अभिगम्य पृथांशताशनैः शोचन्निवा ब्रवीत् १ जानासि मे जीवपुत्रिभावं नित्यमविग्रहे ॥ क्रोशतो न च गृहीते वचनं मे सुयोधनः २ उपप्लव्ये हि सौराजा चेदि पांचालके कयैः ॥ भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युयुधानयमैरपि ३ उपप्लव्ये निविष्टोऽपि धर्ममेव युधिष्ठिरः ॥ कांक्षते ज्ञाति सौहार्दी द्रुपदोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ॥ मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मे पथिवर्तते ५ जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ॥ सौबलस्य च दुर्द्वयामिथो भेदः प्रपत्स्यते ६ अधर्मेण हि धर्मिष्ठं कृतं वै कार्यमिदं शम् ॥ येषां तेषामयं धर्मः सानुबंधो भविष्यति ७ क्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न संज्वरेत् ॥ अस्मान् केशवे पाते समुद्योक्ष्यंति पांडवाः ८ ततः कुरूणामनयो भविता वीरनाशनः ॥ चिंतयन्न लभे निद्रामहः सुचनिशा सुच ९ श्रुत्वा तु कुंती तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितम् ॥ सानिः श्वसंती दुःखार्ता मनसा विममर्शह १० धिगस्त्वर्थं यत्कृतेयं महान् ज्ञातिवधः कृतः ॥ वत्स्यते सुहृदां चैव युद्धे स्मिन्वै पराभवः ११ पांडवाश्चेदि पचालायादवाश्च समागताः ॥ भारतैः सह योत्स्यंति किं नु दुःखमतः परम् १२

धामधर्मकृतमेवैवैर्धर्मवद्भातीत्यर्थः तेषां अयं विरुद्धो धर्मः सानुबंधः सफलो भविष्यति अधर्मफलं विनाशस्तथा भविष्यत्येवेत्यर्थः ७ बलाद्धर्मे पांचालिनां पारदार्यं उभयसंतोषकरमिति द्वयोरपि धर्महेतुरिति बलात्कल्पनाशास्त्रबहिर्भूता तद्वयमपीत्यर्थः ८ । ९ अर्थकामेन हितकामेन १० कृतः निश्चितत्वात्कृत इव ११ । १२

पश्येपश्यामि आर्षमात्मनेपदं अयुद्धेयुद्धाभावे १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ तल्लब्ध्याभ्रं प्रप्राप्य आचरं तेनमंत्रेण देवतावाहनाख्यं कार्यं कृतवती आसा
 दयं लब्धवती २४ पुत्रवत्परिरक्षित इत्यत्र कामं च परिरक्षित इति पाठे च्छयात्यक्त इत्यर्थः २५ कार्यार्थं अवश्यं कर्तव्यं प्रयोजनं २६ घृणिनः दयालोः सत्यसंगिनः सत्यरतस्य २७ । २८ उत्तरवा
 पश्येदोषं ध्रुवं युद्धे तथा युद्धे पराभवम् ॥ अधनस्य मृतं श्रेयो न हि ज्ञातिक्षयोजयः १३ इति मेचितं यंत्या वै हृदि दुःखं प्रवर्तते ॥ पितामहः शांतनव आचार्यश्च युधांप
 तिः १४ कर्णश्च धार्तराष्ट्रार्थं वर्धयंति भयं मम ॥ नाचार्यः कामवान् शिष्यैर्द्रोणो युद्धे च तज्जातु चित् १५ पांडवेषु कथं हादं कुर्यान्न च पितामहः ॥ अयं त्वेको वृथा दृष्टिर्धार्तरा
 ष्टस्य दुर्मतेः १६ मोहानुवर्तसिततं पापादोष्टिचपांडवान् ॥ महत्यनर्थे निर्वर्धयिष्ये त्वं विशेपतः १७ कर्णः सदा पांडवानां तन्मे दहति संप्रति ॥ आशंसे त्वद्य कर्णस्य
 मनोऽहं पांडवान् प्रति १८ प्रसादयितुमासाद्य दर्शयंती यथा तथम् ॥ तोषितो भगवान्यत्र दुर्वासामेवरंददौ १९ आह्वानं मंत्रसंयुक्तं वसंत्याः पितृवैश्वानि ॥ साह
 मंतः पुरे राज्ञः कुंती भोजपुरं कृता २० चितयंती बहुविधं हृदयेन विदूयता ॥ बलाबलं च मंत्राणां ब्राह्मणस्य च वाग्बलम् २१ स्त्रीभावाद्बालभावाच्च चितयं
 ती पुनः पुनः ॥ धात्र्या विस्त्रव्या गुप्ता सखी जनवृता तदा २२ दोषं परिहरंती च पितुश्चारिः परिक्षिणी ॥ कथं नु सुकृतं भस्यान्नापराधवती कथम् २३ भवेयमि
 तिसंचिन्त्य ब्राह्मणं तं नमस्य च ॥ कौतूहलानुतल्लब्ध्या बालिश्यादाचरंतदा ॥ कन्यासती देवमर्कमासादय महंततः २४ योऽसौ कानीन गभेमि पुत्रवत्परिर
 क्षितः ॥ कस्मात्तु कुर्याद्वचनं पथ्यं भ्रातृहितं तथा २५ इति कुंती विनिश्चित्य कार्यं निश्चयमुत्तमम् ॥ कार्यार्थं मभिनिश्चित्य यौ भागीरथी प्रति २६ आत्मज
 स्य ततस्तस्य घृणिनः सत्यसंगिनः ॥ गंगातीरे पृथाऽश्रौषीद्रे दध्ययननिःस्वनम् २७ प्राप्नुस्व स्योर्ध्वबाहोः सापथं तिष्ठत पृष्ठतः ॥ जप्यावसानं कार्यार्थं प्रती
 क्षंती तपस्विनी २८ अतिष्ठत्सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ॥ कैरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममाले वशुष्यती २९ आपृष्ठतापाज्जप्त्वासपरिष्टयतवतः ॥ दृष्ट्वा कुं
 ती सुपातिष्ठदभिवाद्य कृतांजलिः ३० यथान्यायं महातेजामानी धर्मभृतावरः ॥ उत्स्मयन् प्रणतः प्राह कुंती वै कर्तनो वृषः ३१ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व
 णि भगवद्वाचनपर्वणि कुंती कर्णसमागमे चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ कर्ण उवाच ॥ राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामामे
 वादये ॥ प्राप्ता किमर्थं भवती बृहिकिं करवाणि ते १ ॥ कुंत्युवाच ॥ कैतेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ॥ नासि सूतकुले जातः कर्णतद्विद्विमेव चः २ कानीन
 स्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणाघृतः ॥ कुंतिराजस्य भवने पार्थस्त्वमसि पुत्रक ३ प्रकाशकर्मात्पनो योऽयं देवो विरोचनः ॥ अजीजनत्वां मय्येष कर्णश्च भृतावरम्
 ४ कुंडलीबद्धकवचो देवगर्भः श्रियावृतः ॥ जातस्त्वमसि दुर्धर्मया पुत्रपितुर्गृहे ५ सत्वं भ्रातृन संबुद्धय मोहाद्यदुपसेवसे ॥ धार्तराष्ट्रात्तद्युक्तं त्वयि पुत्रविशेषतः ६
 ससि उत्तरीयवस्त्रच्छायायां २९ आपृष्ठतापादपराह्णयतमित्यर्थः ३० उत्स्मयन् उन्नतविस्मयः ३१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमो
 अध्यायः ॥ १४४ ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ राधेय इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

एकं पुत्रमेव स्नेहेन पश्यंती एकदर्शिनी ७ । ८ संनमंतां प्रह्लादं वंतु ९ भवेतां विवेतां संहितात्मनोः मिलितचेतसोः १० । ११ । सूतपुत्रेति शब्दो माभूदिति शेषः १२ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये
 भारतमावदीये पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ तत इति ॥ १ । २ । ३ नश्रद्धे कर्तव्यत्वेन न मन्ये धर्मद्वारं धर्मापगमद्वारं तव नियोगकरणं त्वदाज्ञसार्था
 नुष्ठानं ४ सुमहात्ययं सुमहान् अत्ययोजातिभ्रं शाख्यो विनाशो यस्मात् अपाकीर्णस्त्यक्तः यशोमाहात्म्यख्यातिः कीर्तिः सन्निस्तस्याः कीर्तनं ५ त्वत्कृते त्वत्सुखार्थं कानीनो गर्भः प्रकटो माभूदिति हे
 एतद्धर्मफलं पुत्रनराणां धर्मनिश्चये ॥ यत्तु प्यंत्यस्य पितरो माताचाप्येकदर्शिनी ७ अर्जुने नार्जिता पूर्वहृतालोभादसाधुभिः ॥ आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुंक्ष्वयौ
 धिष्ठिर्नाश्रियम् ८ अद्य पश्यंति कुरवः कर्णार्जुनसमागमम् ॥ सौभ्रात्रेण समालक्ष्य संनमंतां मसाधवः ९ कर्णार्जुनौ वै भवेतां यथारामजनार्दनौ ॥ असाध्यं किं नु
 लोके स्याद्युवयोः संहितात्मनोः १० कर्णशोभिष्ये नूनं पंचभिर्भ्रातृभिर्वृतः ॥ देवैः परितृतो ब्रह्मावेद्यामिव महाध्वरे ११ उपपन्नो गुणैः स वै ज्येष्ठः श्रेष्ठेषु बंधुषु ॥
 सूतपुत्रेति माशब्दः पार्थस्त्वमसि वीर्यवान् १२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि कुंती कर्णसमागमे पंचचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥
 ॥ १४५ ॥ ॥ ध्र ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततः सूर्यान्निश्चरितां कर्णः शुश्राव भारती ॥ दुरत्ययां प्रणयिनीं पितृवद्भास्करे रिताम् १ सत्यमाह पृथावाक्यं
 कर्णमातृवचः कुरु ॥ श्रेयस्ते स्यान्नरव्याघ्रसर्वमाचरतस्तथा २ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्य मात्राचस्वयं पित्राच भानुना ॥ चचाल नैव कर्णस्य मतिः स
 त्यघृतेस्तदा ३ ॥ कर्ण उवाच ॥ न चैतद्ब्रूधेवाक्यं क्षत्रिये भाषितं त्वया ॥ धर्मद्वारं ममैतत्स्यान्नि योगकरणं तव ४ अकरोन्मयि यत्पापं भवती सुमहात्ययम् ॥
 अपाकीर्णोऽस्मि यन्मातस्तद्यशः कीर्तिनाशनम् ५ अहं चेत्क्षत्रियोजातो न प्राप्तः क्षत्रसत्क्रियाम् ॥ त्वत्कृते किं नु पापीयः शत्रुः कुर्यान्ममाहितम् ६ क्रियाकाले
 त्वनुक्रोशमकृत्वा त्वमिमं मम ॥ हीनसंस्कारसमयमद्यमां समचूचुदः ७ न वै मम हितं पूर्वमातृवच्चेष्टितं त्वया ॥ सामां संबोधयस्यद्य केवलात्महितैषिणी ८ कृष्णे
 न संहितात्को वै न व्यथेत धनं जयात् ॥ कोऽद्य भीतं न मां विद्यात्पार्थानां समितिं गतम् ९ अभ्राता विदितः पूर्वयुद्धकाले प्रकाशितः ॥ पांडवान्यदि गच्छामि किं मां
 क्षत्रं वादिष्यति १० सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्च यथा सुखम् ॥ अहं वै धर्तराष्ट्राणां कुर्यात्तदफलं कथम् ११ उपनह्य परैर्वैर्ये मां नित्यमुपासते ॥ नमस्कुर्वीति च
 सदा वसवो वासवं यथा १२ मम प्राणे न ये शत्रून् शक्ताः प्रतिसमासितुम् ॥ मन्यंते ते कथं तेषामहं छिद्यां मनोरथम् १३ मया ह्येन संग्रामं तितीर्षति दुरत्ययम् ॥ अ
 पारे पारकामायेत्यजयंतानहं कथम् १४ अयं हि कालः संप्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजीविनाम् ॥ निर्वेष्टव्यं मया तत्र प्राणानपरिरक्षता १५ कृतार्थाः सुभृता ये हि
 कृत्यकाले ह्युपस्थिते ॥ अनवेक्ष्य कृतं पापाविकुर्वंत्यनवस्थिताः १६

तोरहं क्षत्रसत्क्रियां चेन्न प्राप्तस्तर्हि त्वदन्यः कः शत्रुः किं माहितं पापीय इति हतोऽपि पापतरं कुर्यान्न कोपीत्यर्थः ६ क्रियाकाले क्षत्रियोचितसंस्कारकाले अनुक्रोशं दयां समचूचुदः स्वकार्यार्थमेरितव
 त्यसि ७ । ८ । ९ । १० । ११ उपनह्य बद्धा १२ प्रतिसमासितुं जेतुं १३ । १४ निर्वेष्टव्यं भुक्तस्य तदन्नादेराण्यं कर्तव्यं १५ । १६

उयो. ५
अ०
॥१४७॥

म.भा.टी.
॥११७॥

१७ । १८ । १९ वध्यान्ववाहान् विषयान्तरं शक्यान्पितृव्यः २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ साचसचती धर्माधर्मौ नत्यजतो धर्माधर्मैकसंश्रयो प्रार्थितावपि पित्राद्यैः कर्णद्वयोऽव
नावेति कृत्स्नाख्यायिकातात्पर्यम् २७ ॥ ३० ३० ५० नी० मा० भा० पट्वत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ आगम्येति पांडवानां पुरइति शेषः १ । २ । ३ । ४ नामपुरंहा
राजकिल्बिषिणां तेषां भर्तृपिंडापहारिणाम् ॥ नैवायं न परो लोको विद्यते पापकर्मणाम् १७ धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामर्थे योत्स्यामि ते सुतैः ॥ बलं च शक्तिं चास्थायन
वैव्ययन्तं वदे १८ आनृशं स्यमथोत्तरं क्षन्तु पुरुषोचितम् ॥ अतोऽर्थं करमप्येतन्न करोम्यद्यतेवचः १९ न च तेऽयं समारंभो मयि मोघो भविष्यति ॥ वध्वा
न्विषयान् संग्रामेन हनिष्यामि ते सुतान् २० युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जुनादृते ॥ अर्जुनेन समं युद्धमपि यौ धिष्ठिरेवले २१ अर्जुनं हि निहत्या जौ संप्राप्तं स्यात्क
लं मया ॥ यशसा चापि युज्येयं निहतः सव्यसाचिना २२ न ते जातु न शिष्यंति पुत्राः पंचयशस्विनि ॥ निरर्जुनाः सकर्णा वा सार्जुना वा हते मयि २३ इति कर्णवचः
श्रुत्वा कुंती दुःखात् प्रवेपती ॥ उवाच पुत्रमाश्लिष्य कर्णं धैर्यादिकं पनम् २४ एवं वै भाव्यमेतेन क्षयं यास्यंति कौरवाः ॥ यथा त्वं भाषसे कर्णं देवं तु बलवतरम् २५ त्वया
चतुर्णां भ्रातृणामभयं शत्रुकर्शन ॥ दत्तं तत्प्रतिजानीहि संग्रामप्रतिमोचनम् २६ अनामयं स्वस्ति चेति पृथाऽथो कर्णमब्रवीत् ॥ तां कर्णोऽथ तथेत्युक्त्वा ततस्तौ जग्म
तुः पृथक् २७ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाचनपर्वणि कुंती कर्णसमागमे षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपाय
न उवाच ॥ आगम्य हास्तिनपुरादुपप्लव्य मरिदमः ॥ पांडवानां यथावृत्तं केशवः सर्वमुक्तवान् १ संभाष्य सुचिरं कालं मंत्रयित्वा पुनः पुनः ॥ स्वमेव भवनं शौरिर्वि
श्रामार्थं जगाम ह २ विमृज्य सर्वां नृपतीन् विराटप्रमुखांस्तदा ॥ पांडवाभ्रातरः पंचभानावस्तंगते सति ३ संध्यामुपास्य ध्यायंतस्तमेव गतमानसाः ॥ आना
द्य कृष्णं दाशार्हं पुनर्मंत्रममंत्रयन् ४ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ त्वयानागपुरंगत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ॥ किमुक्तः पुंडरीकाक्षतत्रः शंसितुमर्हसि ५ ॥ वासुदेव उवाच ॥
मयानागपुरंगत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः ॥ तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः ६ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ तस्मिन्नुत्पथमापन्ने कुरुद्वः पितामहः ॥ किमुक्त्वा
न्हृषीकेश दुयोधनममर्षणम् ७ आचार्यो वामहाभाग भारद्वाजः किमब्रवीत् ॥ पितावा धृतराष्ट्रस्तं गांधारीवा किमब्रवीत् ८ पिताय वीरानस्माकं क्षताधर्मविदां
वरः ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह धृतराष्ट्रजम् ९ किंच सर्वे नृपतयः सभायां ये समासते ॥ उक्तवन्तो यथा तत्त्वं हूहि त्वं जनार्दन १० उक्तवान् हि भवान्सर्ववचनं कु
रुमुख्ययोः ॥ धार्तराष्ट्रस्य तेषां हि वचनं कुरुसंसदि ११ कामलोभाभिभूतस्य मंदस्य प्राज्ञमानिनः ॥ अप्रियं हृदये महां तत्र तिष्ठति केशव १२ तेषां वाक्यानि गो
विंदश्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ॥ यथा च नाभिपद्येत कालस्तात तथा कुरु ॥ भवान् हि नो गतिः कृष्ण भवान्नाथो भवान् गुरुः १३ ॥ वासुदेव उवाच ॥ शृणुराज न्यथा
वाक्यमुक्त्वा राजा सुयोधनः ॥ मध्ये कुरूणां राजेन्द्र सभायां तन्निबोधमे १४

स्तिनपुरम् ५ पथ्यं न्यायोपेतं हितं उभयत्र जयावहम् ६ । ७ । ८ । ९ । १० कुरुमु
ख्ययोः भीष्मधृतराष्ट्रयोः तेषां राज्ञां वचनं पञ्चभवानुक्तवान्वचनं मंहं मर्षयत्तत्सर्वं धार्तराष्ट्रस्य हृदये न तिष्ठतीति द्वयोः संबंधः ११ । १२ नाभिपद्येत नातिक्लामेत नोऽस्माकम् १३ । १४

॥११७॥

१५ । १६ । १७ । १८ कालीसरयवतीम् १९ प्रतीतिः तुष्टः २० । २१ । २२ । २३ विप्रवासितः दूरे स्थापितः राममया त्वयं पलायनेन प्रजाभिस्तदीयशिविरस्य शून्यताकरणात् २४ । २५
मया विश्राविते वाक्ये जहास धृतराष्ट्रजः ॥ अथ भीष्मः सुसंकुद्ध इदं वचनमब्रवीत् १५ दुर्योधननिबोधेदं कुलार्थं यद्ब्रवीमि ते ॥ तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलस्वकुलस्य हितं
कुरु १६ मम तातापिताराजचशांतनुर्लोकविश्रुतः ॥ तस्याहमेक एवासं पुत्रः पुत्रवतां वरः १७ तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना द्वितीयः स्यात्कथं सुतः ॥ एकपुत्रमपुत्रं वै प्र
वदंति मनीषिणः १८ न चोच्छेदं कुलं यायाद्विस्तीर्यै च कथं यशः ॥ सस्याहमीप्सितं बुद्ध्या कालीमातरमावहम् १९ प्रतिज्ञां दुष्करां कृत्वा पितुरर्थे कुलस्य च ॥
अराजा चोर्ध्वरेताश्च यथा सुविदितं तव ॥ प्रतीतो निवसाम्येष प्रतिज्ञामनुपालयन् २० तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रीमान् कुरुकुलोद्बहः ॥ विचित्रवीर्यो धर्मात्मा कनीया
न्मम पार्थिव २१ स्वयं तेऽहं पितरितं स्वराज्ये सव्यवेशयम् ॥ विचित्रवीर्यराजानं भृत्यो भूत्वा ह्यधश्चरः २२ तस्याहं सदृशान् दारान् राजेन्द्र समुपाहरम् ॥ जित्वा
पार्थिवसंघातमपि ते बहुशः श्रुतम् २३ ततो रामेण समरे द्वाद्वयुद्धमुपागमम् ॥ सहिरामभयादेभिर्नागैर्विप्रवासितः २४ दारेष्वप्यतिसक्तश्च यक्षमाणं समपद्यत ॥
यदा त्वराजकेराष्ट्रे नववर्षसुरेश्वरः ॥ तदाऽभ्यधावन्मामेव प्रजाः क्षुद्रयपीडिताः २५ ॥ प्रजा ऊचुः ॥ उपक्षीणाः प्रजाः सर्वाराजा भवभयायनः ॥ ईतीः प्रणुदम
द्रं तेषां तनोः कुलवर्धन २६ पीड्यंते ते प्रजाः सर्वा व्याधिभिर्भृशदारुणैः ॥ अल्पावशिष्टा गां गेयताः परित्रातुमर्हसि २७ व्याधनि प्रणुद वीरत्वं प्रजाधर्मेण पालय ॥
त्वयि जीवति माराष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु २८ ॥ भीष्म उवाच ॥ प्रजानां क्रोशतीनां वै नैवास्तुभ्यतमे मनः ॥ प्रतिज्ञां रक्षमाणस्य सद्रुतं स्मरतस्तथा ॥ ततः पौ
रामहाराजमाता कालीचमेशुभा २९ भृत्याः पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ॥ मामुचुर्भृशसंतप्ता भवराजेति संततम् ३० प्रतीपराक्षितं राष्ट्रं त्वां प्राप्य विन
शिष्यति ॥ सत्वमस्मद्वितार्थं वैराजा भवमहामते ३१ इत्युक्तः प्रांजलिर्भूत्वा दुःखितो भृशमातुरः ॥ तेभ्यो न्यवेदयंतत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् ३२ ऊर्ध्वरेता ह्यरा
जाचकुलस्यार्थे पुनः पुनः ॥ विशेषतस्त्वदर्थं च धुरिमामां नियोजय ३३ ततोऽहं प्रांजलिर्भूत्वा मातरं संप्रसादयम् ॥ नां वशांतनुना जातः कौरवं वंशमुद्बहन् ३४
प्रतिज्ञां वितर्था कुर्यामिति राजन् पुनः पुनः ॥ विशेषतस्त्वदर्थं च प्रतिज्ञां कृतवानहम् ३५ अहं प्रेष्यश्च दासश्च तवाद्यसुतवत्सले ॥ एवंतामनुनीयाहं मातरं जनमेव च
३६ आयाचं भ्रातृदारेषु तदा व्यासं महामुनिम् ॥ सहमात्रमहाराज प्रसाद्यतमृषितदा ३७ अपत्यार्थं महाराज प्रसादं कृतवांश्च सः ॥ त्रीन्सपुत्रान जनयतदा भर
तसत्तम ३८ अंधः करणहीनत्वान्न वैराजापिता तव ॥ राजा तु पांडुरभ्यन्महात्मा लोकविश्रुतः ३९ सराजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः ॥ माता तत्कलहं कार्षी
राज्यस्यार्धं प्रदीयताम् ४० मयि जीवति राज्यं कः संप्रशासेत्पुमानिह ॥ मावमं स्थावचो महांशमभिच्छामिवः सदा ४१ न विशेषोऽस्ति मे पुत्रत्वयितेषु च पार्थिव ॥
मतमेतत्पितुस्तुभ्यं गांधार्या विदुरस्य च ४२

ईतीः अनादृष्ट्यादिरूपाः २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२

४३ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीवेमारतमावदीपेसप्तत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ भीष्मेणोक्तइति १ । १ । ३ ज्येष्ठोऽधत्वादनर्हः क्षतावियोनित्वादनर्हइतिसूचयन् यथाज्येष्ठा
 श्रोतव्यंखलुवृद्धानानाभिर्शकीर्वचोमम ॥ नाशयिष्यसिमासर्वमात्मानं पृथिवीतथा ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिभगवानपर्वणिभगवद्वाक्येसप्तच
 त्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥ वासुदेवउवाच ॥ भीष्मेणोक्तेततोद्रोणोदुर्योधनमभाषत ॥ मध्येनृपाणांभद्रंतेवचनंवचनक्षमः १ प्रातीपःशांत
 नुस्तातकुलस्यार्थंयथास्थितः ॥ यथादेवव्रतोभीष्मःकुलस्यार्थंस्थितोऽभवत् २ तथापांडुर्नरपतिःसत्यसंधोजितेंद्रियः ॥ राजाकुरूणांधर्मात्मासुव्रतःसुसमा
 हितः ३ ज्येष्ठायराज्यमददद्भृतराष्ट्रायधीमते ॥ यवीयसेतथाक्षत्रेकुरूणांवंशवर्धनः ४ ततःसिंहासनेराजन्स्थापयित्वैनमच्युतम् ॥ वनंजगामकौरव्योभार्या
 भ्यांसहितोत्तपः ५ नीचैःस्थित्वातुविदुरउपास्तेस्मविनीतवत् ॥ प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रोवालव्यजनमुत्क्षिपन् ६ ततःसर्वाःप्रजास्तातघृतराष्ट्रंजनेश्वरम् ॥
 अन्वपद्यंतविधिवद्यथापांडुजनाधिपम् ७ विसृज्यघृतराष्ट्रायराज्यंसविदुरायच ॥ चचारपृथिवीपांडुःसर्वापरपुरंजयः ८ कोशसंवननेदानेभृत्यानांचान्ववेक्षणे॥
 भरणेचैवसर्वस्यविदुरःसत्यसंगरः ९ संधिविग्रहसंयुक्तोराज्ञासंवाहनक्रियाः ॥ अवैक्षतमहातेजाभीष्मःपरपुरंजयः १० सिंहासनस्थोत्तपतिर्घृतराष्ट्रोमहाबलः ॥
 अन्वास्यमानःसततंविदुरेणमहात्मना ११ कथंतस्यकुलेजातःकुलभेदंव्यवस्यसि ॥ संभूयभ्रातृभिःसार्धंभुंक्ष्वभोगानजनाधिप १२ ब्रवीम्यहंनकार्पण्यान्नार्थ
 हेतोःकथंचन ॥ भीष्मेणदत्तमिच्छामिनत्वयाराजसत्तम १३ नाहंत्वतोऽभिकांक्षिष्येवृत्त्युपायंजनाधिप ॥ यतोभीष्मस्ततोद्रोणोयद्भीष्मस्त्वाहत्तत्कुरु १४
 दीयतांपांडुपुत्रेभ्योराज्यार्धमरिर्कशन ॥ सममाचार्यकंताततवतेषांचमेसदा १५ अश्वत्थामायथामहांतथाश्वेतहयोमम ॥ बहुनार्किप्रलापेनयतोधर्मस्ततो
 जयः १६ ॥ वासुदेवउवाच ॥ एवमुक्तेमहाराजद्रोणेनामिततेजसा ॥ व्याजहारततोवाक्यंविदुरःसत्यसंगरः ॥ पितुर्वदनमन्वीक्ष्यपरिवृत्त्यचधर्मवित् १७
 विदुरउवाच ॥ देवव्रतनिबोधेदंवचनंममभाषतः ॥ प्रनष्टःकौरवोवंशस्त्वयाऽयंपुनरुद्धतः १८ तन्मेविलपमानस्यवचनंसमुपेक्षसे ॥ कोऽयंदुर्योधनोनामकुले
 स्मिन्कुलपांसनः १९ यस्यलोभाभिभूतस्यमार्तिसमनुवर्तसे ॥ अनार्यस्याकृतज्ञस्यलोभेनहृतचेतसः २० अतिक्रामतियःशास्त्रंपितुर्धर्मार्थदर्शिनः ॥ एते
 नश्यंतिकुरवोदुर्योधनकृतेनैव २१ यथातेनप्रणश्येयुर्महाराजतथाकुरु ॥ मांचैवघृतराष्ट्रंचपूर्वमेवमहामते २२ चित्रकारइवालैरुपकृत्वास्थापितवानसि ॥
 प्रजापतिःप्रजाःसृष्ट्वायथासंहरतेतथा २३ नोपेक्षस्वमहाबाहोपश्यमानःकुलक्षयम् ॥ अथतेऽद्यमतिर्नष्टाविनाशेप्रत्युपस्थिते २४

याददत्ततथाक्षत्रेविदुरायापिन्यासभूतमददादितिभावः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ संवननमात्मीयताकरणं ९ संवाहनक्रियाः संवाहनंसंप्रापणंदानोपदानादिकंताएवक्रियाः १० । ११
 १२ कार्पण्याद्युद्धमयात् १३ । १४ । १५ । १६ पितुर्भीष्मस्य १७ । १८ । १९ । २० शास्त्रंजाज्ञां दुर्योधनकृतेन दुर्योधनकर्मणा २१ । २२ । २३ । २४

वनंगच्छेति तावतात्त्वयात्त्वदनुगामिनाद्रोणेनचत्यकोऽयंहिनपक्षोदुर्योधनःपांडवेभ्योभयंप्राप्स्यतीत्याशयः १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ ॥ इतिउ
 वनंगच्छमयासार्धंघृतराष्ट्रेणचैवह ॥ बद्धावानिकृतिप्रज्ञंधार्तराष्ट्रंसुदुर्मतिम् २५ शाधींदराज्यमद्याशुपांडवैरभिरक्षितम् ॥ प्रसीदराजशार्दूलविनाशोदृश्यते
 महान् २६ पांडवानांकुरूणांचराज्ञाममिततेजसाम् ॥ विररामैवमुक्त्वातुविदुरोदीनमानसः ॥ प्रध्यायमानःसतदानिःश्वसंश्चपुनःपुनः २७ ततोऽथराज्ञःसु
 बलस्यपुत्रीधर्मार्थयुक्तंकुलनाशभीता ॥ दुर्योधनंपापमर्तिनृशंसंराज्ञांसमक्षंसुतमाहकोपात् २८ येषार्थिवाराजसभांप्रविष्टाब्रह्मर्षयोयेचसभासदोऽन्ये ॥ शृण्वं
 तुवक्ष्यामितवापराधंपापस्यसामात्यपरिच्छदस्य २९ राज्यंकुरूणामनुपूर्वभोज्यंक्रमागतोनःकुलधर्मेषुः ॥ त्वंपापबुद्धेऽतिनृशंसकर्मनराज्यंकुरूणामनया
 द्विहंसि ३० राज्येस्थितोघृतराष्ट्रोमनीषीतस्यानुजोविदुरोदीर्घदर्शी ॥ एतावतिक्रम्यकथंनृपत्वंदुर्योधनप्रार्थयसेऽद्यमोहात् ३१ राजाचक्षताचमहानुभावो
 भीष्मेस्थितेपरवंतौभवेताम् ॥ अयंतुधर्मज्ञतयामहात्मानकामयेद्योन्वरोनदीजः ३२ राज्यंतुपांडोरिदमप्रष्टव्यंतस्याद्यपुत्राःप्रभवंतिनान्ये ॥ राज्यंतदेत
 त्रिखिलंपांडवानांपैतामहंपुत्रपौत्रानुगामि ३३ यद्वैब्रूतेकुरुमुख्योमहात्मादेवव्रतःसत्यसंधोमनीषी ॥ सर्वतदस्माभिरहत्यकार्यंराज्यंस्वधर्मान्परिपालयाद्भिः ॥
 ३४ अनुज्ञयाचाथमहाव्रतस्यब्रूयानृपोऽयंविदुरस्तथैव ॥ कार्यंभवेत्तत्सुहृद्भिर्नियोज्यधर्मपुरस्कृत्यसुदीर्घकालम् ३५ न्यायागंतराज्यमिदंकुरूणांयुधिष्ठिरःशा
 स्तुवैधर्मपुत्रः ॥ प्रचोदितोघृतराष्ट्रेणराज्ञापुरस्कृतःशांतनवेनचैव ३६ ॥ इतिश्रीम० उ० भग० कृष्णवाक्येअष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥
 ॥ वासुदेवउवाच ॥ एवमुक्तेतुगांधार्या घृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ दुर्योधनमुवाचेदंराजमध्येजनाधिप १ दुर्योधननिबोधेदंयत्त्वांवक्ष्यामिपुत्रक ॥ तथातत्कुरुभद्रं
 तेयद्यस्तिपितृगौरवम् २ सोमःप्रजापतिःपूर्वंकुरूणांवंशवर्धनः ॥ सोमाद्भूवषष्ठोऽयंययातिर्नहुषात्मजः ३ तस्यपुत्रावभूवुर्हिपंचराजर्षिसत्तमाः ॥ तेषांय
 दुर्महातेजाज्येष्ठःसमभवत्प्रभुः ४ पूरुर्यवीयांश्चततोयोऽस्माकंवंशवर्धनः ॥ शर्मिष्ठयासंप्रसूतोदुहित्रावृषपर्वणः ५ यदुश्चभरतश्रेष्ठदेवयान्याःसुतोऽभवत् ॥
 दौहित्रस्तातशुक्रस्यकाव्यस्यामिततेजसः ६ यादवानांकुलकरोबलवान्वीर्यसंमतः ॥ अवमेनेसतुक्षत्रंदर्पपूर्णःसुमंदधीः ७ नचातिष्ठत्पितुःशास्त्रेवलदर्पविमो
 हितः ॥ अवमेनेचपितरंभ्रातृंश्चाप्यपराजितः ८ पृथिव्यांचतुरंतायांयदुरेवाभवद्वली ॥ वशेकृत्वासनृपतीन्यवसन्नागसाह्वये ९ तंपितापरमकुद्वोययातिर्नहु
 षात्मजः ॥ शशापपुत्रंगांधारेराज्याच्चापिव्यरोपयत् १० येचैनमन्ववर्तंतभ्रातरोबलदर्पिताः ॥ शशापतानभिरुद्वोययातिस्तनयानथ ११ यवीयांसंततः
 पूरुपुत्रंस्ववशवर्तिनम् ॥ राज्येनिवेशयामासविधेयंनृपसत्तमः १२ एवंज्येष्ठोऽप्यथोत्सिक्तो नराज्यमभिजायते ॥ यवीयांसोऽपिजायंतेराज्यंवृद्धोपसेवया १३
 तथैवसर्वधर्मज्ञःपितुर्ममपितामहः ॥ प्रतीपःपृथिवीपालस्त्रिपुलोकेषुविश्रुतः १४

उद्योगपर्वणिनी०भा०अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥ ॥ एवमुक्तइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ अभिजायतेप्राप्नोति जायंतेलभंते १३ । १४

१५ । १६ त्वग्दोषीकुष्ठी १७ । १८ । १९ । २० वृद्धःप्रतीपः २१ । २२ आत्मजदेवार्पि २३ । २४ । २५ । २६ राज्यंन्यक्कामातुलकुलं समाश्रित इति संबन्धः २७ अकारयत् अकरोत् २८ । २९

तस्य पार्थिवसिंहस्य राज्यं धर्मेण शासतः ॥ त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पाय शस्विनः १५ देवापिरभवच्छ्रेष्ठो बाह्लीकस्तदनंतरम् ॥ तृतीयः शांतनुस्तातृतिमा
न्मेपितामहः १६ देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ॥ धार्मिकः सत्यवादी च पितुः शुश्रूषणे रतः १७ पौरजानपदानां च समतः साधुसत्कृतः ॥ सर्वेषां वा
लवृद्धानां देवापि हृदयंगमः १८ वदान्यः सत्यसंधश्च सर्वभूतहिते रतः ॥ वर्तमानः पितुः शास्त्रे ब्राह्मणानां तथैव च १९ बाह्लीकस्य प्रियो भ्राता शांतनोश्च महात्मनः ॥
सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां महात्मनाम् २० अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिस्ततः ॥ संभारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः २१ कारयामास सर्वाणि मंगला
र्थानि वैविध्याः ॥ तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजानपदैः सह २२ सर्वे निवारयामासु देवापेरभिषेचनम् ॥ सतच्छ्रुत्वा तु नृपतिरभिषेकनिवारणम् ॥ अश्रुकंठोऽभवद्वा
जापर्यशो च तच्चात्मजम् २३ एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधश्च सोऽभवत् ॥ प्रियः प्रजानामपि सत्स्वग्दोषेण प्रदूषितः २४ हीनां गंधर्विणीपालं नाम निन्दति देवताः ॥
इति कृत्वा नृपश्चैव प्रत्येषेध नृद्विजर्षभाः २५ ततः प्रव्यथितां गोऽसौ पुत्रशोकसमन्वितः ॥ निवारितं नृपं दृष्ट्वा देवापि संश्रितो वनम् ॥ बाह्लीको मातुलकुलं
त्यक्त्वा राज्यं समाश्रितः ॥ पितृभ्रातृन्परित्यज्य प्राप्तवान्परमर्धिमत् २७ बाह्लीकेन त्वनुज्ञातः शांतनुलो कविश्रुतः ॥ पितर्युपरते राजन राजा राज्यमकारयत्
२८ तथैवाहं मतिमतापरिचित्येह पांडुना ॥ ज्येष्ठः प्रभंशितो राज्याद्धीनां गतिभारत २९ पांडुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि स नृपः ॥ विनाशे तस्य पुत्राणां
मिदं राज्यमरिदम् ३० मय्यभागिनि राज्याय कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥ अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वहं तु मिच्छसि ३१ युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मान्यायागतं राज्यं
मिदं च तस्य ॥ सकौरवस्यास्य कुलस्य भर्ता प्रशासिता चैव महानुभावः ३२ सत्यसंधः स तथाऽप्रमत्तः शास्त्रे स्थितो बंधुजनस्य साधुः ॥ प्रियः प्रजानां सुहृदानुकुं
पीजितेन्द्रियः साधुजनस्य भर्ता ३३ क्षमातितीक्षादमार्जवं च सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः ॥ भूतानुकंपा ह्यनुशासनं च युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ३४ अराजपुत्र
स्त्वमनार्यवृत्तोलुब्धः सदा बंधुपुपापबुद्धिः ॥ क्रमागतं राज्यमिदं परेषां हर्तुं कथं शक्यसि दुर्विनीत ३५ प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः स वाहनं त्वं सपरिच्छदं च ॥ ततोऽवशेषं
तव जीवितस्य सहानुजस्यैव भवेन्नरेन्द्र ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्ये पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥
॥ वासुदेव उवाच ॥ एवमुक्ते तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ॥ गांधार्याष्टतराष्ट्रेण नैव मंदोऽन्वबुध्यत १ अवधूयोत्थितो मंदः क्रोधसरत्कलोचनः ॥ अन्वद्वं ततं
पश्चाद्वा जानस्त्यक्तजीविताः २

३० । ३१ । ३२ आसमंतात् अनुकंपी दयावान् ३३ । ३४ । ३५ । ३६ इति श्री उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥ एवमुक्ते इति १ । २

पुण्योऽयेति पुण्यनक्षत्रं हि अश्विन्याः पूर्णमास्या उपरि अष्टम्या मवाति पूर्वमपि सप्तमादिव सादृर्ध्वममावस्यामधिष्यति संग्रामं योजयेत् स्यामित्युक्तत्वात् ३१ । १ । ५ । ७ साम्बंसाभ्रोभावः
सामेति यावत् ८ पुनर्भेदश्च कर्णेन सहोपसंवादेन ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ पंचग्राममात्रस्वीकारेण कृत्स्नराज्यसमर्पणरूपं दानमपि प्रयुक्तम् १७ दंडपत्रोपायो नान्य इत्याह
आज्ञापयच्च राज्ञस्तान् पार्थिवान्नष्टचेतसः ॥ प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं पुण्योऽयेति पुनः पुनः ३ ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययुः सह सेनिकाः ॥ भीष्मसेनापतिं कृत्वा संहृष्टाः
कालचोदिताः ४ अक्षौहिण्यो दशैकाचकौरवाणां समागताः ॥ तासां प्रमुखतो भीष्मस्तालके तु व्यरोचत ५ यदत्र युक्तं प्राप्तं च तद्विधत्स्व विशांपते ॥ उक्तं भी
ष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ६ गांधार्याष्टतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत ॥ एतत्ते कथितं राजन्यद्वृतं कुरुसंसदि ७ साम्यमादौ प्रयुक्तं मे राजन्सौ भ्रात्रमिच्छता ॥
अभेदायास्य वंशस्य प्रजानां च विवृद्धये ८ पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा सामन गृह्यते ॥ कर्मानुकीर्तनं चैव देवमानुषसंहितम् ९ यदानाद्रियते वाक्यं सामपूर्वमुयोधनः ॥
तदामया समानीय भेदिताः सर्वपार्थिवाः १० अद्भुतानि च घोराणि दारुणानि च भारत ॥ अमानुषाणिकर्माणि दर्शितानि मया विभो ११ निर्भर्त्सयित्वा राज्ञस्तां स्तुणी
कृत्य सुयोधनम् ॥ राधेयं भीषयित्वा च सौबलं च पुनः पुनः १२ द्यूततो धार्तराष्ट्राणां निदं कृत्वा तथा पुनः ॥ भेदयित्वा नृपान्सर्वान्वाग्भिर्मन्त्रेण चासकृत् १३ पुनः
सामाभिसंयुक्तं संप्रदानमथाब्रुवम् ॥ अभेदात् कुरुवंशस्य कार्ययोगात् तथैव च १४ तेशूराष्टतराष्ट्रस्य भीष्मस्य विदुरस्य च ॥ तिष्ठेयुः पांडवाः सर्वे हित्वा मानमधश्चराः
१५ प्रयच्छंतु च ते राज्यमनीशास्ते भवंतु च ॥ यथाऽऽहराजा गंगियो विदुरश्च हितं तव १६ सर्वं भवतु ते राज्यं पंचग्रामान्विसर्जय ॥ अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते
राजसत्तम १७ एवमुक्तोऽपि दुष्टात्मानैव भागं व्यमुंचत ॥ दंडं चतुर्थं पश्यामि ते पुपापेषु नान्यथा १८ निर्याताश्च विनाशाय कुरुक्षेत्रं न राधिपाः ॥ एतत्ते कथितं रा
जन्यद्वृतं कुरुसंसदि १९ न ते राज्यं प्रयच्छंति विना युद्धेन पांडव ॥ विनाशहेतवः सर्वे प्रत्युपस्थितमृत्यवः २० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि भगवद्वाक्ये पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ समाप्तं च भगवद्वाक्यं ॥ अथ सैन्यनिर्घाणपर्व ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ जनार्दन वचः श्रुत्वा धर्म
राजो युधिष्ठिरः ॥ भ्रातृनुवाच धर्मात्मा समक्षं केशवस्य ह १ श्रुतं भवद्विर्यद्वृतं सभायां कुरुसंसदि ॥ केशवस्यापि यद्वाक्यं तत्सर्वमवधारितम् २ तस्मात्सेनावि
भागं भेदकुरुध्वं न रसत्तमाः ॥ अक्षौहिण्यश्च सत्तैताः समेता विजयाय वै ३ तासां ये पतयः सप्त विख्यातास्तां निबोधत ॥ दुपदश्च विराटश्च दृष्टयुग्राशिखंडिनौ ४
सात्यकिश्चेकितानश्च भीमसेनश्च वीर्यवान् ॥ एते सेनाप्रणेतारो वीराश्च सर्वे तनुत्यजः ५ सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितवताः ॥ ह्रीमंतो नीतिमतश्च सर्वे युद्धविशारदाः
६ इष्वस्त्रकुशलाः सर्वे तथा सर्वास्त्रयोधिनः ॥ सप्तानामपि योनेता सेनानां प्रविभागावित् ७ यः सहेतुरणे भीष्मं शरार्चिः पावकोपमम् ॥ तं तावत्सह देवात्र प्रवृत्तिकुरुनं
दन ॥ स्वमतं पुरुषव्याघ्रकोनः सेनापतिः क्षमः ८ ॥ सह देव उवाच ॥ संयुक्त एकदुःखश्च वीर्यवांश्च महीपतिः ॥ यंसमाश्रित्य धर्मज्ञं स्वमंशमनुयुज्यते ९
दंडमिति १८ । १९ । २० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥ जनार्दनेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ संयुक्तः संबन्धी ९

१० । ११ कुलेनवंशेन अभिजनेन स्वजनसमूहेन १२ । १३ । १४ । १५ । १६ अंगिरसो द्रोणस्य १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३०
 मत्स्यो विराटो बलवान्कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ॥ प्रसहिष्यति संग्रामे भीष्मं तं श्वमहारथान् १० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तथोक्ते सहदेवेन वाक्ये वाक्यविशारदः ॥ न कु
 लोऽनंतरं तस्मादिदं वचनमाददे ११ वयसाशास्त्रतो धैर्यात्कुलेनाभिजनेन च ॥ हीमान्बलान्वितः श्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः १२ वेदचास्त्रभरद्वाजा दुर्धर्षः स
 त्यसंगरः ॥ योनित्यं स्पर्धते द्रोणं भीष्मं चैव महाबलम् १३ श्लाघ्यः पार्थिववंशस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः ॥ पुत्रपौत्रैः परितुष्टः शतशाख इव कुम्भः १४ यस्तताप
 तपो धीरं सदारः पृथिवीपतिः ॥ रोषाद्द्रोणविनाशाय वीरः समिति शोभनः १५ पिते वास्मान्समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्षभः ॥ श्वशुरोद्भुपदोऽस्माकं सेनाग्रं स प्रक
 र्षतु १६ स द्रोणभीष्मावायातौ सहैदिति मतिर्मम ॥ सहिदिव्यास्त्रविद्राजा सखा चांगिरसोऽनुपः १७ माद्री सुताभ्यामुक्ते तु स्वमते कुरुनंदनः ॥ वासविर्वासस
 मः सव्यसाच्यब्रवीद्वचः १८ योऽयं तपःप्रभावेन ऋषिसंतोषणेन च ॥ दिव्यः पुरुष उत्पन्नो ज्वालावर्णो महाभुजः १९ धनुष्मान्कवचोऽस्त्रिंशत्परिधयः ॥ द्रुपदोऽस्माकं सेनाग्रं स प्रक
 दिव्यैर्हयवैर्युक्तमग्निं कुण्डात्समुत्थितः २० गर्जन्निव महामेघोरधधोषेण वीर्यवान् ॥ सिंहसंहननो वीरः सिंहतुल्यपराक्रमः २१ सिंहोरस्कः सिंहभुजः सिंहवक्षामहा
 बलः ॥ सिंहप्रगर्जनो वीरः सिंहस्कंधो महायुतिः २२ सुभ्रूः सुदंष्ट्रः सुहनुः सुबाहुः सुमुखोऽकृशः ॥ सुजन्तुः सुविशालाक्षः सुपादः सुप्रतिष्ठितः २३ अभेद्यः सर्वश
 स्त्राणां प्रभिन्न इव वारणः ॥ जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेन्द्रियः २४ धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सहैद्रीष्मस्य सायकान् ॥ वज्राशनि समस्पर्शान् दीप्तास्यानुरगानिव
 २५ यमदूतसमान्वेगेनेपाते पावकोपमान् ॥ रामेणाजौ विषहिता नृवज्रनिष्पेषदारुणान् २६ पुरुषं तं न पश्यामि यः सहैतमहाव्रतम् ॥ धृष्टद्युम्नमृते गजान्निमित्ते धी
 यते मतिः २७ क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधो मतः सेनापतिर्मम ॥ अभेद्यकवचः श्रीमान्मातंग इव यूथपः २८ ॥ भीमसेन उवाच ॥ वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखंडोद्भुपदा
 त्मजः ॥ वदंति सिद्धाराजेंद्रऋषयश्च समागताः २९ यस्य संग्राममध्ये तु दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वतः ॥ रूपं द्रक्ष्यंति पुरुषारामस्यैव महात्मनः ३० न तं युद्धे प्रपश्यामि
 यो भिद्यन्ति शिखंडिनम् ॥ शस्त्रेण समरे राजन सन्नद्धं स्यंदने स्थितम् ३१ द्वैरथे समरे नान्यो भीष्मं हन्यान्महाव्रतम् ॥ शिखंडिनमृते वीरं समे सेनापतिर्मतः ३२
 ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्वस्य जगत्स्तात सारासारं बलाबलम् ॥ सर्वजानाति धर्मात्मा मत्तमे पांचकेशवः ३३ यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु सेनापतिर्मम ॥ कृ
 तास्त्रोऽप्यकृतास्त्रो वा द्रोवाय दिवायुवा ३४ एष नो विजये मूलमेष तात विपर्यये ॥ अन्नप्राणाश्चराण्यं च भावाभावौ सुखासुखे ३५ एष धाता विधाता च सिद्धि
 रन्नप्रतिष्ठिता ॥ यमाह कृष्णो दाशार्हः सोऽस्तु नो वाहिनीपतिः ३६ ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशासमभिवर्तते ॥ ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनः ३७ राज्ञे
 शेषे व्यतिक्रान्तिं प्रयास्यामोरणाजिरम् ॥ अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुकमंगलाः ३८

३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ शस्त्राणामधिवासनं गंधाद्यैः पूजनं कौतुकं रक्षाबंधनं मंगलं स्वस्तिवाचनम् २८

धनं जयमवेक्ष्येत्यनेनार्जुनाभिमतो धृष्टद्युम्नः सेनापतिरिति स्वाशयं प्रदर्शयत्यर्थः ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ अस्माकं बलं कर्तुं धार्तराष्ट्रं बलं कर्तुं ४८ । ४९ योगो युद्धाय
 सजीमवनं । 'द्रव्योपायसन्नहनेष्वपियोगः' इति विश्वः ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ शकटा अनांसि आपणो वणिग्वीथ्युपलसिं विंशतिं द्रव्यं वैशो वैश्याजनाश्रयः पटगृहाणि ।

॥ वैशंपायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ॥ अब्रवीत्पुंडरीकाक्षो धनं जयमवेक्ष्य ह ३९ ममाप्येते महाराज भवद्विषय उदाहृताः ॥ ने
 तारस्तव सेनायामताविकांतयोधिनः ४० सर्व एव समर्था हितवशं प्रबाधितुं ॥ इन्द्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ४१ किंपुनर्धातिराष्ट्राणां लुब्धानां पापचे
 तसाम् ॥ मयापि हि महाबाहो त्वात्प्रियार्थं महाहवे ४२ कृतो यत्नो महांस्तत्र शमः स्यादिति भारत ॥ धर्मस्य गतमात्रं न्येन स्मवाच्याविवक्षतां ४३ कृतास्त्रं मन्यते
 बालात्मानमविचक्षणः ॥ धार्तराष्ट्रो बलस्थं च पश्यत्यात्मानमातुरः ४४ युज्यतां वाहिनीसाधुवधसाध्या हि मे मताः ॥ न धार्तराष्ट्राः शक्यंति स्थातुं दृष्ट्वा धनं
 जयं ४५ भीमसेनं च संक्रुद्धं यमौ चापियमोपमौ ॥ युयुधानद्वितीयं च धृष्टद्युम्नममर्षणं ४६ अभिमन्युं द्रौपदेयान् विराट्पुत्रं च ॥ अक्षौहिणीपतींश्चान्वात्रे
 द्रान् भीमविक्रमान् ४७ सारवद्वलमस्माकं दुष्प्रधर्षदुरासदं ॥ धार्तराष्ट्रं बलं संख्येहानिष्यति न संशयः ४८ धृष्टद्युम्नमहं मन्ये सेनापतिमरिदम् ॥ वैशंपायन उवाच ॥
 एवमुक्ते तु कृष्णेन संप्राह्यन्नरोत्तमाः ४९ तेषां प्रहृष्टमनसां नादः समभवन्महान् ॥ योगइत्यथ सैन्यानां त्वरतां संप्रधावताम् ५० हयवारणशब्दाश्च नो मेघोषाश्च
 सर्वतः ॥ शंखदुंदुभिघोषाश्च तुमुलाः सर्वतोऽभवन् ५१ तदुग्रं सागरनिभं क्षुब्धं बलसमागमम् ॥ रथपातिगजोदग्रं महोर्मिभिरिवाकुलम् ५२ धावतामाह्वयानानां
 तनुत्राणि च वध्रताम् ॥ प्रयास्यतां पांडवानां सैन्यानां समंततः ५३ गमेव पूर्णा दुर्धर्षा समदृश्यत वाहिनी ॥ अग्रानीके भीमसेनो माद्रीपुत्रौ च दंशितौ ५४ सौ
 भद्रौ द्रौपदेयाश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ प्रभद्रकाश्च पंचाला भीमसेनमुखाययुः ५५ ततः शब्दः समभवत्समुद्रस्येव पर्वणि ॥ हृष्टानां संप्रयातानां घोषो दिवमिश
 स्पृशत् ५६ प्रहृष्टा दंशिता योधाः परानीकविदारणाः ॥ तेषां मध्ये योराजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ५७ शकटापणवेशाश्च यानयुग्यं च सर्वशः ॥ कोशं यंत्रायुधं
 चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः ५८ फल्गुयज्ञबलं किंचिच्च आपि कशदुर्बलम् ॥ तत्संग्रहय योराजा ये चापि परिचारकाः ५९ उपप्लव्य तु पांचाली द्रौपदी सत्यवादिनी ॥
 सहस्रीभिर्निवृत्ते दासी दाससमावृता ६० कृत्वामूलप्रतीकारं गुल्मैः स्थावरजंगमैः ॥ स्कंधावारेण महता प्रययुः पांडुनंदनाः ६१ ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्मणैरभिसंवृ
 ताः ॥ स्तूयमानाय युराजन रथैर्मणिविभूषितैः ६२ केकया धृष्टकेतुश्च पुत्रः काश्यपस्य चाभिभुः ॥ श्रेणिमान् वसुदानश्च शिखंडी चापराजितः ६३ हृष्टास्तुष्टाः कव
 चिनः सशस्त्राः समलंकृताः ॥ राजानमन्वयुः सर्वे परिवार्य युधिष्ठिरम् ६४ जघनार्धे विराटश्च याज्ञसेनिश्च सौमकिः ॥ सुधर्मा कुंतिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ६५

यानयुग्यं यानेषु युग्यं युगमर्हतीति रथादि । शकटमुपस्करादिभारवहं युग्यं । इदं तु केवलं प्रयाणां ह्युग्यं । युग्यं च पत्रेति निपातनात् । कोशं धनचयं यंत्रायुधं गोलकप्रक्षेपणं नाल इत्युच्यते लोके चिकित्स
 काः शस्त्रवैद्याः ५८ । ५९ । ६० मूलप्रतीकारं धनदाररक्षां गुल्मैः स्थावरैः प्राकाररूपैः जंगमैः परितः स्थाने स्थाने शूरसंघैः स्कंधावारेण सैन्येन ६१ गां भूमिं धेनुं वा ६२ । ६३ । ६४ जघनार्धे पश्चिमाधे ६५

६६ । ६७ । ६८ । ६९ । महर्ष्यन्तरोमांचितानि ७० । ७१ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेएकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ततश्च १ । मधुरेमनोहरे १ । २
 रथायुतानिचत्वारिहयाःपंचगुणास्तथा॥पत्तिसैन्यंदशगुणंजानामयुतानिषट् ६६ अनाधृष्टिश्चेकितानोदृष्टकेतुश्चसात्यकिः ॥ परिवार्यययुःसर्वेवासुदेवधनंजयौ
 ६७ आसाद्यतुकुरुक्षेत्रंयूढानीकाःप्रहारिणः ॥ पांडवाःसमदृश्यंतनर्दंतोवृषभाइव ६८ तेऽग्राह्यकुरुक्षेत्रंशंखानदध्मुररिदमाः ॥ तथैवदध्मतुःशंखवासुदेवधनं
 जयौ ६९ पांचजन्यस्यनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ निशम्यसर्वसैन्यानि समहर्ष्यन्तसर्वशः ७० शंखदुंदुभिसंहृष्टःसिंहनादस्तरस्विनाम् ॥ पृथिवीचांतरि
 क्षंचसागरांश्चान्वनादयत् ७१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्यनिर्याणपर्वणिकुरुक्षेत्रप्रवेशेएकपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥ ॥ ध ॥
 वैशंपायनउवाच ॥ ततोदेशेसमेस्त्रिग्वेप्रभूतयवसंधने ॥ निवेशयामासतदासेनाराजायुधिष्ठिरः १ परिहृत्यश्मशानानिदेवतायतनानिच ॥ आश्रमांश्चम
 हर्षाणांतीर्थान्यायतनानिच २ मधुरानूपरेदेशेऽप्युचौपुण्येमहामतिः ॥ निवेशंकारयामासकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ३ ततश्चपुनरुत्थायसुखीविश्रांतवाहनः ॥ प्र
 ययौपृथिवीपालैर्वृतःशतसहस्रशः ४ विद्राव्यशतशोगुल्मानधार्तराष्ट्रस्यसैनिकान् ॥ पर्यक्रामत्समंताच्चपार्थेनसहकेशवः ५ शिविरंमापयामासपृष्ठपुत्रश्चपार्थ
 तः ॥ सात्यकिश्चरथोदारोयुयुधानश्चवीर्यवान् ६ आसाद्यसरितं पुण्यांकुरुक्षेत्रेहिरण्वतीम् ॥ सूपतीर्थांश्चजलांशर्करापंकवर्जिताम् ७ खानयामासपरिखांके
 शवस्तत्रभारत ॥ गुम्यर्थमपिचादिश्यबलंतत्रन्यवेशयत् ८ विधिर्यःशिविरस्यासीत्पांडवानांमहात्मनाम् ॥ तद्विधानिनरेन्द्राणांकारयामासकेशवः ९ प्रभूत
 तरकाष्ठानिदुराधर्षतराणिच ॥ भक्ष्यभोज्यान्नपानानिशतशोऽथसहस्रशः १० शिविराणिमहार्हाणिराज्ञांतत्रपृथक्पृथक् ॥ विमानानीवराजेंद्रनिविष्टानिम
 हीतले ११ तत्रासन्नशिल्पिनःप्राज्ञाःशतशोदत्तवेतनाः ॥ सर्वोपकरणैर्युक्तावैद्याःशास्त्रविशारदाः १२ ज्याधनुर्वमंशस्त्राणांतथैवमधुसर्पिषोः ॥ ससर्जरसपांमू
 नाराजयःपर्वतोपमाः १३ बहूदकंसुयवसंतुषांगारसमन्वितम् ॥ शिविरोशिविरेराजासंचकारयुधिष्ठिरः १४ महायंत्राणिनाराचास्तोमराणिपरश्वधाः ॥ धनुर्वि
 क्वचादीनिऋष्टयस्तूणसंयुताः १५ गजाःकंटकसन्नाहलोहवर्मोत्तरच्छदाः ॥ दृश्यन्तेतत्रगिर्याभाःसहस्रशतयोधिनः १६ निविष्टान्पांडवांस्तत्रज्ञात्वामित्रा
 णिभारत ॥ अभिससुर्यथादेशंसबलाःसहवाहनाः १७ चरितब्रह्मचर्यास्तेसोमपाभूरिदक्षिणाः ॥ जयायपांडुपुत्राणांसमाजग्मुर्महीक्षितः १८ ॥ ॥ इतिश्री
 महाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्यनिर्याणपर्वणिशिविरादिनिर्माणेद्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥

गुल्मानसैनिकसंघान् ९ । ६ सूपतीर्थांशोभनोपकंठां ७ । ८ तद्विधानिशिविराणि ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ कंटकसन्नाहाः येषांस्पर्शमात्रादपिगजांतराणांकंटवेधोभवतितादृशाः
 सन्नाहाःक्वचानि कंटकैःक्वचैःसन्नहनंयेषामितिप्राञ्चः १६ अभिससुरभ्याजग्मुः १७ । १८ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे द्विपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥ ॥ ध ॥

युधिष्ठिरमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ आसन्नजलाःकोष्ठाःकक्ष्यायेषुतानितथा अच्छेद्यःशत्रुभिरनिर्वार्यआहारआहारणंस्तूनांमार्गाश्चयेषु
 जनमेजयउवाच ॥ युधिष्ठिरंसहानीकमुपायांतंयुयुत्सया ॥ सान्निविष्टंकुरुक्षेत्रेवासुदेवेनपालितम् १ विराट्पुपदाभ्यांचसपुत्राभ्यांसमन्वितम् ॥ केकयैर्दृष्टि
 मिश्चैवपार्थिवैःशतशोवृतम् २ महेंद्रमिवचादित्यैरभिगुप्तमहारथैः ॥ श्रुत्वादुर्योधनोराजाकिंकार्यंप्रत्यपद्यत् ३ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंविस्तरेणमहामते ॥ संभ्र
 मेतुमुलेतस्मिन्यदासीत्कुरुजांगले ४ व्यथयेयुरिमेदेवान्सैद्रानपिसमागमे ॥ पांडवावासुदेवश्चविराट्पुपदौतथा ५ धृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यःशिखंडीचमहारथः ॥
 युधामन्युश्चविक्रांतोदेवैरपिदुरासदः ६ एतदिच्छाम्यहंश्रोतुंविस्तरेणतपोधन ॥ कुरूणांपांडवानांचयद्यदासीद्विचेष्टितम् ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ प्रति
 यातेतुदाशाहैराजादुर्योधनस्तदा ॥ कर्णदुःशासनंचैवशकुनिंचाब्रवीदिदम् ८ अकृतेनैवकार्येणगतःपार्थानधोक्षजः ॥ सएनान्मन्युनाऽऽविष्टोऽधुवंध्रयत्यसंशयं
 ९ इष्टोहिवासुदेवस्यपांडवैर्ममविग्रहः ॥ भीमसेनार्जुनौचैवदाशार्हस्यमतेस्थितौ १० अजातशत्रुरत्यर्थंभीमसेनवशानुगः ॥ निरुतश्चमयापूर्वसहस्रैःसहोदरैः
 ११ विराट्पुपदौचैवकृतवैरौमयासह ॥ तौचसेनाप्रणेतारौवासुदेववशानुगौ १२ भविताविग्रहःसोऽयंतुमुलोलोमहर्षणः ॥ तस्मात्सांग्रामिकंसर्वकारयध्वमतं
 द्रिताः १३ शिविराणिकुरुक्षेत्रेक्रियंतांवसुधाधिपाः ॥ स्वपर्याप्तावकाशानिदुरादेयानिशत्रुभिः १४ आसन्नजलकोष्ठानिशतशोऽथसहस्रशः ॥ अच्छेद्याहा
 रमार्गाणिबंधोच्छ्रयचितानिच १५ विविधायुधपूर्णानिपताकाध्वजवंतिच ॥ समाश्वतेषांपंधानःक्रियंतांनगराद्वाहिः १६ प्रयाणंघुष्यतामद्यश्चोभूतइतिमा
 चिरम् ॥ तेतथेतिप्रतिज्ञायश्चोभूतेचक्रिरेतथा १७ हृष्टरूपामहात्मानोनिवासायमहीक्षिताम् ॥ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेत्तच्छ्रुत्वा राजशासनम् १८ आसनेभ्यो
 महाहैभ्यउदतिष्ठन्नमर्षिताः ॥ बाहून्परिघसंकाशान्संस्पृशंतःशनैःशनैः १९ कांचनांगददीप्ताश्चंदनागुरुभूषितान् ॥ उष्णीषाणिनियच्छंतःपुंडरीकनिभैः
 करैः ॥ अंतरीयोत्तरीयाणिभूषणानिचसर्वशः २० तेरथानुरथिनःश्रेष्ठाहयाश्चहयकोविदाः ॥ सज्जयंतिस्मनागांश्चनागशिक्षास्वनुष्ठिताः २१ अथवर्माणिचि
 त्राणिकांचनानिवहानिच ॥ विविधानिचशस्त्राणिचक्रुःसर्वाणिसर्वशः २२ पदातयश्चपुरुषाःशस्त्राणिविविधानिच ॥ उपाजन्तुःशरीरेषुहेमचित्राण्यनेकशः ॥
 २३ तदुत्सवइवोदग्रंसंप्रहृष्टनरावृतम् ॥ नगरंधार्तराष्ट्रस्यभारतासीत्समाकुलम् २४ जनौघसलिलावर्तोरथनागाश्वमीनवान् ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषःकोशसं
 चयरत्नवान् २५ चित्राभरणवर्मोर्मिःशस्त्रनिर्मलफेनवान् ॥ प्रासादमालाद्रिवृतोरथ्यापणमहाहृदः २६ योषचंद्रोदयोद्भूतःकुरुराजमहार्णवः ॥ व्यदृश्यतत
 दाराजंश्चंद्रोदयइवोदधिः २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्यनिर्याणपर्वणिदुर्योधनसैन्यसज्जकरणेत्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥
 तानिअच्छेद्याहारमार्गाणि १५ । १६ । १७ । १८ । १९ अंतरीयंपरिवानीपं उत्तरीयंप्रावरणवस्त्रं २० । २१ । २२ उपाजन्तुःपरिधानंकृतवंतः २३ । २४ । २५ । २६ । २७ ॥ इतिउद्योग
 पर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे त्रिपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥ ॥ ध ॥

वासुदेवेति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२। युक्तसंयुक् १३ नकल्याणं अकल्याणं पापं अकल्याणं च त्वदीयेष्वविद्यमानं सर्वतस्मिन् दुर्योधने प्रतिष्ठितं १४ परित्यागेन राजस्योपेक्षया १५ १६ योगं युद्धोद्योगम् १७ १८ १९ यदर्थं यन्निवृत्त्यर्थं अनर्थः कुलक्षयः प्रयत्नतो बलात् २० तस्मिन्निति तस्मिन्नर्थे निमित्ते सति यत्नस्तत्परिहारार्थ उपायः सद्यः

वैशंपायन उवाच ॥ वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः ॥ पुनः प्रपच्छवाण्येकं कथं मंदोऽब्रवीदिदम् १ अस्मिन्नभ्यागते काले किंच नः क्षममच्युत ॥ कथंच वर्तमाना वै स्वधर्माश्च ये महि २ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ वासुदेवमतज्ञोऽसिममसमाहृतकस्य च ३ विदुरस्यापि तद्वाक्यं श्रुतं भीष्मस्य चोभयोः कुंत्याश्च विपुलप्रज्ञप्रज्ञाकास्त्वेन ते श्रुता ४ सर्वमेतदतिक्रम्य विचार्य च पुनः पुनः ॥ क्षमं यन्नो महाबाहो तद्ब्रवीह्य विचारयन् ५ श्रुत्वेतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः ॥ मेघदुंदुभिनिर्घोषः कृष्णो वाक्यमथाब्रवीत् ६ ॥ कृष्ण उवाच ॥ उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् ॥ न तु तन्निवृत्तिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतिष्ठिता ७ न च भीष्मस्य दुर्मेघाः शृणोति विदुरस्य वा ॥ मम वाभाषितं किंचित्सर्वमेवातिवर्तते ८ नैष कामयते धर्मं नैष कामयते यशः ॥ जितं समन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमाश्रितः ९ बंधमाज्ञापयामास मम चापि सुयोधनः ॥ न च तं लब्धवान् कामं दुरात्मा पापनिश्चयः १० न च भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तत्राह तुर्वचः ॥ सर्वं तमनुवर्तते ऋते विदुरमच्युत ११ शकुनिः सौबलश्चैव कर्णदुःशासनावपि ॥ त्वय्युक्तान्यभाषंतं मूढा मूढमवर्षणम् १२ किंच तेन मयोक्तेनान्यभाषत कौरवः ॥ संक्षेपेण दुरात्माऽसौ न युक्तं त्वयि वर्तते १३ पार्थिवे पुन सर्वेषु यद्मेतव सैनिकाः ॥ यत्पापं यन्न कल्याणं सर्वतस्मिन् प्रतिष्ठितम् १४ न चापि वयमत्यर्थं परित्यागेन कर्हि चित् ॥ कौरवैः शममिच्छामस्तत्र युद्धमनंतरम् १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा पार्थिवाः सर्वे वासुदेवस्य भाषितम् ॥ अब्रुवंतो मुखं राज्ञः समुदक्षंत भारत १६ युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमभिलक्ष्य महीक्षिताम् ॥ योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह १७ ततः किल किलाभूतमनीकं पांडवस्य ह ॥ आज्ञापिते तदा योगे समहृष्यंत सैनिकाः १८ अवधानां वधं पश्यन् धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ निःश्वसन् भीमसेनं च विजयं चेदमब्रवीत् १९ यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दुःखं च यन्नया १ सोऽयमस्मानुपैत्येव परोऽनर्थः प्रयत्नतः २० तस्मिन् यत्नः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः ॥ अकृते तु प्रयत्नेऽस्मानुपावृतः कलिर्भटान् २१ कथं ह्यवध्यैः संग्रामः कार्यः सहभाष्यति ॥ कथं ह्यवागुरुनृद्वान्विजयो नो भविष्यति २२ तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाची परंतपः ॥ यदुक्तं वासुदेवेन श्रावयामास तद्वचः २३ उक्तवान् देवकीपुत्रः कुंत्याश्च विदुरस्य च ॥ वचनं तच्च याराजन्निखिलेनावधारितम् २४ न च तौ वक्ष्यतोऽधर्ममिति मे नैष्ठिकी मतिः ॥ नापि युक्तं च कौंतेय निवर्तितुमयुध्यतः २५ तच्छ्रुत्वा वासुदेवोऽपि सव्यसाचिवचस्तदा ॥ स्मयमानोऽब्रवीद्वाक्यं पार्थमेवमिति ब्रुवन् २६

शत्रुवधरूपो भीमस्य द्यूतकाले संमतः स नोऽस्माकं अस्माभिः क्षमां कुर्वद्भिः प्रयत्नतो बलाद्धीनो व्यर्थः कृतः अकृते तु अकृतेऽपि प्रयत्ने युद्धार्थं युद्धोद्योगे तथापि अस्मान्कालिरुपावृत आगतः २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

२७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ व्युष्टायां व्यतीतायाम् १ सारंपुरीगाभि मध्यमं मध्यमं फल्गुपाश्वात्यम् २ सानुकर्षा इत्यादीनि नानामणिविभूषिता इत्यंतानि चित्रानीकानां विशेषणानि अनुकर्षः युद्धविमर्दयस्य कस्यचिन्नवावयवस्य नष्टस्य प्रतिसमाधानार्थं यत्र यस्याधोदा रुबद्धचतेतत् । 'अनुकर्षारथाधः स्थवारुणि' इति मेदिनी । तूणीरोरथवाह्यो बाणकोशः महान् निपंग इति यावत् । वरुणोरथगुप्तिर्व्याघ्रादिचर्ममयी । तोमराः हस्तक्षेप्याः सशस्त्रादंढाः । उपासंगाः हयगजवाह्यास्तूणाः । निपंगः पतिवाह्यः स एव । शक्तिर्लोहदंडः । ऋष्टिर्गुह्यतरः काष्ठदंडः ३ शरासनतोमराः धनुःप्रक्षेप्यास्तोमराः स्थूलबाणाः । पाशाः समीपागतस्य गले प्रक्षेपार्थं । परिच्छदा आस्तरणादीनि । परिस्तरा इति पाठे आस्तरणमेव ४ कचग्रहविक्षेपः कचेषु गृहीत्वा येन शत्रुर्विक्षिप्यते तादृशः कलविकग्रहगुल्यश्चक्रणव्याजिताग्रो वृद्धविशेषः । करग्रहेति पाठे अंकुशविशेषः । तैलादयः प्रतप्ताः शत्रूणामुपरिक्षिप्यन्ते । साशीविषघटाः सप्तर्षाः कुंभाः । सर्जरसोरालद्रव्यमयुद्धीपकम् ५ सघटफलकाः निशस्त्राणि येषां ते सघटफलकाः घंटासहितं च मेत्यन्ये । अयांसिखड्गपट्टिशचक्रुरिकादीनि शुद्धजलं

ततस्तेष्टतसंकल्पायुद्धाय सहसैनिकाः ॥ पांडवेयामहाराजतारान्निसुखमावसन् २७ ॥ इति श्रीमहामारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि युधिष्ठिरार्जुनसंवादे चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ व्युष्टायां वैरजन्यां हिराजादुर्योधनस्ततः ॥ व्यभजतान्यनीकानि दशचैकं च भारत १ नरहस्तिरथाश्वानां सारं मध्यं च फल्गुच ॥ सर्वेष्वेतेष्वनीकेषु संदिदेश नराधिपः २ सानुकर्षाः सतूणीराः सवरूथाः सतोमराः ॥ सोपासंगाः शशक्तीकाः सनिपंगाः सहर्षयः ३ सध्वजाः सपाताकाश्च सशरासनतोमराः ॥ रज्जुभिश्च विचित्राभिः सपाशाः सपरिच्छदाः ४ सकचग्रहविक्षेपाः सतैलगुडवालुकाः ॥ साशीविषघटाः सर्वे ससर्जरसपांसवः ५ सघटफलकाः सर्वे सायोगुडजलोपलाः ॥ सशालभिदिपालाश्च समधूच्छिष्टमुद्राः ६ सकांडदंडकाः सर्वे ससीरविषतोमराः ॥ सशूर्पपिठकाः सर्वे सदात्रांकुशतोमराः ७ सकीलकवचाः सर्वे वाशीवृक्षादनान्विताः ॥ व्याघ्रचर्मपरीवाराद्वीपिचर्मवृताश्च ते ८ सहर्षयः सशृंगाश्च सप्रासविविधायुधाः ॥ सकुठाराः सकुदालाः सतैलक्षौमसर्पिषः ९ रुक्मजालप्रतिच्छन्नानानामणिविभूषिताः ॥ चित्रानीकाः सुवपुषो ज्वलिता इव पावकाः १०

तप्तं उपलायं ब्रक्षेप्यागोलाः । शालतेकस्य ते शब्दं करोतीति शालः सचासीभिदिपालो गोफलकः । सशूलेति गोडपाठः । मधूच्छिष्टं मयनं तदपि द्रवीकृत्य गुडजलवत्प्रक्षेप्यं । मुद्राः मुशलगुल्योदंडः ६ कांडं बाणफलकं तदुक्तोदंडः कांडदंडः कंटकदंड इति यावत् । वृद्धकंटक इति पाठे स एवार्थः । सीरं लंगलं । विषं प्रसिद्धं तेन युक्तास्तोमरा विषतोमराः । शूर्पाणि तप्तगुडादिप्रक्षेपार्थानि । पिठकास्तदाश्रयामंजूषाः अस्त्ररोधनार्थाः । दात्रं प्रशुभृतिः । अंकुशतोमराः बदरीकंटकगुल्यलोहकंटकोपेतास्तोमराः । येषां मंत्रः प्रविष्टानां विहिर्निःसरणे अत्राप्यपि विहिर्निःसरति ७ कीलकवचवान् हि परेण मुष्टियुद्धे जेतुमशक्यः । सकीलकच इति पाठे सघटं करपत्रं येन तक्षाकाष्ठपाटयति । वाशीकाष्ठप्रच्छन्नं शस्त्रं । वास्येति वासीति वा पाठेऽपि स एवार्थः । वृक्षावनाः लोहकंटककीलादीन्युपकरणानि व्याघ्रचर्मणाद्वीपीचित्रव्याघ्रचर्मणा च परितृतारया एव ८ ऋष्टिः द्रविडेषु प्रसिद्धं हस्तक्षेप्यं वक्रं काष्ठफलकं शृंगसाहचर्यात् शृंगं दाघातेन नष्टस्य रक्तस्य मोक्षणार्थं विमुञ्चोत्सर्जनस्थानं वा । प्रासाः भट्टाः । तैलक्षौमानि तैलाक्षविशेषा येषां मस्महारस्थले दीयते । सर्पिश्च पुरातनं तदर्थमेव ९ चित्राश्चेतानीकाश्च चित्रानीकाः चित्राणि सैन्यानि । 'अनीकोऽस्त्रीरणे सैन्ये' इति मेदिनी १०

विनिवेशितायेषु स्थितेशः ११ बद्धानि अरिष्टानि अशुभहराणि यंत्रौषधादीनि येषु ते बद्धारिष्टाः 'रिष्टे मां शुभाभावे' इति मेदिनी । बद्धकक्षाः बद्धाः कक्षाः स्पर्धापदानि तुरगादिशिरासि घंटा
मालाभाक्तिकगुच्छादीन्यतिशयव्योतीनि विरुदानियेषु । 'कक्षास्यादंतरीयस्य पश्चादं च लपल्लवे । स्पर्धापदेनादोर्मूले' इति मेदिनी । बद्धानि आभरणानि ध्वजचंद्रिकादीनि निर्यूहाः शिखराणि च
येषु । 'निर्यूहः शिखरे द्वारे' इति मेदिनी १२ । १३ चतुर्युज इत्येतद्व्याचष्टे धुर्ययोरिति धुर्ययोः धूः सन्निहितयोः पार्णि सारथी चक्ररक्षौ १४ । १५ । १६ अंकुशधरी गजनियंतारौ । उत्तमधनुर्धरौ
दूरस्थानप्रहर्तु । असिधरौ समीपस्थान् । शक्तिपिनाकधरौ मध्यस्थान् पिनाकः त्रिशूलः । 'पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुर्षपत्रिशूलयोः' इति मेदिनी १७ । १८ सादिभिः अश्वारोहैः १९ संग्राहः बृहदु
द्रंगः हेपणपूर्वक्रमप्रपादाभ्यामुत्खेदनामिति यावत् तद्रहिताः असंग्राहाः । संग्राहो बृहदुद्रंग इति विश्वः यतः सुसंपन्नाः सम्यक्शिक्षिताः भांडं अश्वभरणं तेन परिच्छदः परिष्कारो येषांते । 'भांडं भू

तथा कवचिनः शूराः शस्त्रेषु कृतनिश्चयाः ॥ कुलीना हययोनिज्ञाः सारथ्ये विनिवेशिताः ११ बद्धारिष्टा बद्धकक्षा बद्धध्वजपताकिनः ॥ बद्धाभरणानिर्यूहा बद्धचर्मा
सिपाट्टिशाः १२ चतुर्युजोरथाः सर्वे सर्वे चोत्तमवाजिनः ॥ संप्रासक्रष्टिकाः सर्वे सर्वे शतशरासनाः १३ धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पार्णि सारथी ॥ तौ चापिरथि
नां श्रेष्ठौ रथी च हयवितथा १४ नगराणीव गुप्तानि दुराधर्षाणि शत्रुभिः ॥ आसनरथसहस्राणि हेममालीनिसर्वशः १५ यथारथास्तथानागा बद्धकक्षाः स्वलंकृताः ॥
बभूवुः सप्तपुरुषारत्नवंत इवाद्रयः १६ द्वावंकुशधरौ तत्र द्वावुत्तमधनुर्धरौ ॥ द्वौ वरासिधरौ राजन्नेकः शक्तिपिनाकधृक् १७ गजैर्मतैः समाकीर्णैः सर्वमायुधकोशकैः ॥
तद्भवबलं राजनकौरव्यस्य महात्मनः १८ आमुक्तकवचैर्युक्तैः सपताकैः स्वलंकृतैः ॥ सादिभिश्चोपपन्नास्तु तथा चायुतशो हयाः १९ असंग्राहा सुसंपन्ना हेमभा
डपरिच्छदाः ॥ अनेकशतसाहस्राः सर्वे सादिवशे स्थिताः २० नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः ॥ पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः २१ रथस्यासन्
दशगजा गजस्य दशवाजिनः ॥ नरा दशहयस्यासन् पादरक्षाः समंततः २२ रथस्य नागाः पंचाशन्नागस्यासन् शतंहयाः ॥ हयस्य पुरुषाः सप्तभिन्नसंधानकारिणः
२३ सेनापंचशतं नागरथास्तावंत एव च ॥ दशसेना च पृतना पृतना दशवाहिनी २४ सेना च वाहिनी चैव पृतना ध्वजिनी च भूः ॥ अक्षौहिणी ते पर्या
यैर्निरुक्ता च वरूथिनी २५

पाश्वरूपयोः इति विश्वः २० रूपविकाराः रक्तकृष्णहयमुखत्वादयः २१ रथस्येति एकस्य रथस्य यथोक्तविभागेन दशगजाः शतं अश्वाः सहस्रं पदातयश्च परिवार इत्यर्थः २२ पञ्चांतरमाहरयस्ये
ति एकस्य रथस्य पंचाशद्गजाः पंचसहस्रं अश्वाः पंचत्रिंशत्सहस्रं पदातयः परिवार इत्यर्थः २३ अत्र रथादीनां प्राधान्याप्राधान्याभिप्रायेण परिवारः रूपत्वबहुत्वे ज्ञेये । साधारणी तु संख्या आदिप
र्वण्युक्ता । 'एको रथो गजस्त्वेको नराः पंचपदातयः । त्रयश्चतुरगास्तज्ज्ञैः पतिरित्यभिधीयते' इत्यादिना । ताभेवानुसरति सेनेति तत्र गजानां रथानां च तुल्यसंख्योक्तिः पूर्वोक्तसंख्यापलक्षणार्था तेन पं
चविंशतिशतानि मनूष्याः पंचदशशतं तुरगा इत्यभिज्ञेयं । पृतनायां तु पंचसहस्रं नागास्तावंतोरथाः पंचविंशतिसहस्रं नराः पंचदशसहस्रं अश्वाः । वाङ्मन्यां पंचाशत्सहस्रं नागास्तावंतोरथाः सार्धल
क्षद्वयं नराः सार्धलक्षं अश्वा इति ज्ञेयं २४ एवमपि पूर्वोक्ताक्षौहिणी संख्यया विस्तरादप्येत्याशङ्क्याह सेनेति सेनादयः शब्दाः पर्यायाः न तु संख्येयानां संख्याभेदमात्रेण नानार्थाः । एकस्मिन्नपि भी
मसेने दशनागसहस्रबलत्वस्मरणात् । एवं च बलस्यैवैकपादशस्येति संख्यानसंख्येयस्येति भावः । पांडवानां हीनबलत्वेऽपि असंख्येयं वा सुदेवबलं तत्र सहाधीभूतमिति जयोऽभूदिति द्रष्टव्यम् २५

२६ । २७ नराणां भिति अयुतश इत्यनेन नराणां भित्तोनास्तीति दर्शितम् २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये पंचपंचाशदधिक

एवं व्यूढान्यनीकानि कौरवेयेण धीमता ॥ अक्षौहिण्यो दशैकाचसंख्याताः सप्तचैव ह २६ अक्षौहिण्यस्तु सप्तैव पांडवानामभूद्रलम् ॥ अक्षौहिण्यो दशैकाचकौ
रवाणामभूद्रलम् २७ नराणां पंचपंचाशदेषा पतिर्विधीयते ॥ सेनामुखं च तिस्रस्तागुल्म इत्यभिज्ञादितम् २८ त्रयो गुल्मा गणस्त्वासीद्गणास्त्वयुतशोऽभव
न् ॥ दुर्योधनस्य सेनासु योत्स्यमानाः प्रहारिणः २९ तत्र दुर्योधनो राजा शूरान् बुद्धिमतो नरान् ॥ प्रसमीक्ष्य महाबाहुश्चक्रे सेनापतींस्तदा ३० पृथगक्षौहिणी
नां च प्रणेतृन् रसत्मान् ॥ विधिवत्पूर्वमानयि पार्थिवानभ्यभाषत ३१ कृपद्रोणं च शल्यं च सैधवं च जयद्रथम् ॥ सुदाक्षिणं च कांक्षोजं च तवर्माणमेव च ३२ द्रोण
पुत्रं च कर्णं च भूरिश्रवसमेव च ॥ शकुनिं सौबलं चैव बाह्लीकं च महाबलम् ३३ दिवसे दिवसे तेषां प्रतिवेले च भारत ॥ चक्रं स विविधाः पूजाः प्रत्यक्षं च पुनः पुनः ३४
तथा विनियताः सर्वे ये च तेषां पदानुगाः ॥ बभूवुः सैनिकाराज्ञां प्रियं राज्ञश्चिकीर्षवः ३५ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि सैन्यनिर्याणपर्वणि दुर्यो
धनसैन्यविभागे पंचपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ ततः शांतनवं भीष्मं प्रांजलिर्हृ
तराष्ट्रजः ॥ सहस्रैर्महीपालैरिदं वचनमब्रवीत् १ ऋते सेनाप्रणेतारं पृतनासु महत्यपि ॥ दीर्यते युद्धमासाद्य पिपीलिकपुटं यथा २ नहि जातु द्वयोर्बुद्धिः
समाभवति कर्हिचित् ॥ शौर्यं च बलं नेतृणां स्पर्धते च परस्परम् ३ श्रूयते च महाप्राज्ञैर्हयानमितौजसः ॥ अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छिन्नकुशध्वजाः ४
तानभ्ययुस्तदा वैश्याः शूद्राश्चैव पितामह ॥ एकतस्तु त्रयो वर्णा एकतः क्षत्रियर्षभाः ५ ततो युद्धेष्वभ्यंत त्रयो वर्णाः पुनः पुनः ॥ क्षत्रियाश्च जयंत्ये
व बहुलं चैकतो बलम् ६ ततस्ते क्षत्रियानेव प्रच्छुद्धिं जसत्तमाः ॥ तेभ्यः शशं सुधर्मं ज्ञायाथातथ्यं पितामह ७ वयमेकस्य शृण्वानामहा बुद्धिमतोरणे ॥ भवंतस्तु
पृथक् सर्वे स्वबुद्धिं वशवर्तिनः ८ ततस्ते ब्राह्मणाश्च कुरेकं सेनापतिं द्विजम् ॥ नये सुकुशलं शूरमजयं क्षत्रियांस्ततः ९ एवं ये कुशलं शूरं हितेऽपि सतमकल्मषम् ॥
सेनापतिं प्रकुर्वीते जयंति रणे रिपून् १० भवानुशनसा तु ल्योहितैषी च स दामम ॥ असंहार्यः स्थितो धर्मसः सेनापतिर्भव ११ रश्मिवतामिवादित्यो वीरुधामि
वचंद्रमाः ॥ कुबेर इव यक्षाणां देवानामिव वासवः १२ पर्वतानां यथामेरुः सुपर्णः पक्षिणां यथा ॥ कुमार इव देवानां वसूनामिव हव्यवाट् १३ भवता हि वयं गुप्ताः शक्रे
णेव दिवौकसः ॥ अनाष्ट्या भविष्यामस्त्रिदशानामपि ध्रुवम् १४ प्रयातु नो भवानग्रे देवानामिव पावकिः ॥ वयं त्वामनुयास्यामः सौरभेया इव वर्षभम् १५

शततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० उशनसां शुक्रेण असंहार्यः पितुर्नरदानात् कालेनापि संहर्तुं न शक्यः ११ । १२
कुमारः कार्तिकेयः १३ । १४ पावकिः कार्तिकेय एव १५

म.भा.टी.
॥१२४॥

१६ । १७ । १८ विवृतोविस्पष्टोभूत्वेत्यर्थः १९ । २० नमेमयाउत्सादनीयाःनाशयितुंशक्याः सदाप्रत्यहं २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८

उद्यो. ५
अ०
॥१५७॥

॥ भीष्मउवाच ॥ एवमेतन्महाबाहोयथावदसिभारत ॥ यथैवहिमवंतोमेतथैवममपांडवाः १६ अपिचैवमयाश्रेयोवाच्यंतेषानराधिप ॥ संयोद्धव्यंतवार्थायय
थामेसमयःकृतः १७ नतुपश्यामियोद्धारमात्मनःसदृशंभुवि ॥ ऋतेतस्मान्नरव्याघ्रात्कुंतीपुत्राद्धनंजयात् १८ सहिवेदमहाबुद्धिर्दिव्यान्यस्त्राप्यनेकशः ॥
नतुमांविवृतोयुद्धेजातुयुध्येतपांडवः १९ अहंचैवक्षणेनैवनिर्मनुष्यमिदंजगत् ॥ कुर्यांश्चबलेनैवससुरासुरराक्षसम् २० नत्वेवोत्सादनीयामेपांडोःपुत्राजना
धिप ॥ तस्माद्योधानहनिष्यामिप्रयोगेणायुतंसदा २१ एवमेपांकरिष्यामिनिधनंकुरुनंदन ॥ नचेतेमांहनिष्यंतिपूर्वमेवसमागमे २२ सेनापतिस्त्वहंराजन्
समयेनापरेणते ॥ भविष्यामियथाकामंतन्मेश्रोतुमिहार्हसि २३ कर्णोवायुध्यतांपूर्वमहंवापृथिवीपते ॥ स्पर्धतेहिसदाऽत्यर्थंमृतपुत्रोमयारणे २४ ॥ कर्णउवाच ॥
नाहंजीवतिगगियेराजनयोत्स्येकथंचन ॥ हतेभीष्मेतुयोत्स्यामिसहगांडीवधन्वना २५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःसेनापतिचक्रेविधिवद्भूरिदक्षिणम् ॥ दृष्ट
राष्ट्रात्मजोभीष्मसोऽभिषिक्तोव्यरोचत २६ ततोभेरीश्वशंखांश्चशतशोऽथसहस्रशः ॥ वादयामासुरव्यग्रावादकाराजशासनात् २७ सिंहनादाश्चविधिवद्वाह
नानांचनिःस्वनाः ॥ प्रादुरासन्ननभ्रेचवर्षरुधिरकर्दमम् २८ निर्घाताःपृथिवीकंपागजद्वंहितनिःस्वनाः ॥ आसंश्चसर्वयोधानांपातयंतोमनांस्युत २९ वाच
श्चाप्यशरीरिण्योदिवश्चोल्काःप्रपेदिरे ॥ शिवाश्चभयवेदिन्योनेदुर्दीप्ततराभृशम् ३० सेनापत्येयदाराजागंगेयमभिषिक्तवान् ॥ तदैतान्युग्ररूपाणिबभूवुःश
तशोत्प ३१ ततःसेनापतिं कृत्वाभीष्मपरबलार्दनम् ॥ वाचयित्वाद्विजश्रेष्ठानगोभिर्निष्कैश्चभूरिशः ३२ वर्धमानोजयाशीर्भिर्निर्ययौसैनिकैर्दृतः ॥ आपगेयंपु
रस्कृत्यभ्रातृभिःसहितस्तदा ३३ स्कंधावारेणमहताकुरुशेत्रंजगामह ३४ परिक्रम्यकुरुक्षेत्रंकर्णेनसहकौरवः ॥ शिविरंमापयामाससमेदेशेजनाधिप ३५
मधुरानूपरेदेशेप्रभूतयवसंधने ॥ यथैवहास्तिनपुरंतद्वच्छिविरमाबभौ ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्यनिर्याणपर्वणिभीष्मसैनापत्येषद्वपंचाशदधिक
शततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ जनमेजयउवाच ॥ आपगेयंमहात्मानंभीष्मंशस्त्रभृतांवरम् ॥ पितामहंभारतानांध्वजंसर्वमहीक्षिताम्
१ बृहस्पतिसमंबुद्ध्याक्षमयापृथिवीसमम् ॥ समुद्रमिवगांभीर्येहिमवंतमिवस्थिरम् २ प्रजापतिमिवौदार्यैतेजसाभास्करोपमम् ॥ महेंद्रमिवशत्रूणांध्वंसनंशरवृ
ष्टिभिः ३ रणयज्ञेप्रविततेसुभीमेलोमहर्षणे ॥ दीक्षितांचिररात्रायश्रुत्वातत्रयुधिष्ठिरः ४

पातयंतःभूर्च्छित्तानिकुर्वतः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ इति उद्योगपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपे षट्पंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥
आपगेयमिति १ । २ । ३ । ४

॥१२४॥

१ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ इन्द्रात्मदीप्तात् १४ । १५ महात्ययंअत्यंतक्षयकरं १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ रौहिणेयोबलरामः

किमब्रवीन्महाबाहुःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ भीमसेनार्जुनौवापिकृष्णोवाप्रत्यभाषतं ५ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ आपद्धर्मार्थकुशलोमहाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ॥ सर्वान्भ्रा
तृन्समानीयवासुदेवंचशाश्वतम् ६ उवाचवदतांश्रेष्ठःसांत्वपूर्वमिदंवचः ॥ पर्याक्रामतसैन्यानियतास्तिष्ठतदांशिताः ७ पितामहेनवोयुद्धंपूर्वमेवभविष्यति ॥
तस्मात्सप्तसुसेनासुप्रणेतन्ममपश्यत ८ ॥ कृष्णउवाच ॥ यथाऽहंतिभवान्वक्तुमस्मिन्कालेद्युपस्थिते ॥ तथेदमर्थवद्वाक्यमुक्तंतेभरतर्षभ ९ रोचतेमेमहाबाहो
क्रियतांयदनंतरम् ॥ नायकास्तवसेनायांक्रियंतामिहसप्तवै १० ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततोदुपदामनाय्यविराटंशिनिपुंगवम् ॥ घृष्टयुग्नंचपांचाल्यंघृष्टके
तुंचपार्थिव ११ शिखंडिनंचपांचाल्यंसहदेवंचमागधम् ॥ एतान्सप्तमहाभागान्वीरान्युद्धामिकाक्षिणः १२ सेनाप्रणेतृन्विधिवदभ्यर्षिचयुधिष्ठिरः ॥ सर्वसे
नापतिंचात्रघृष्टयुग्नंचकारह १३ द्रोणांतहेतोरुत्पन्नोयइन्द्राज्जातवेदसः ॥ सर्वेषामेवतेषांतुसमस्तानांमहात्मनाम् १४ सेनापतिपतिंचक्रेगुडाकेशधनंजयम् ॥
अर्जुनस्यापिनेताचसंयंताचैववाजिनाम् १५ संकर्षणानुजःश्रीमान्महाबुद्धिर्जनार्दनः ॥ तदृष्टोपस्थितंयुद्धंसमासन्नमहात्ययम् १६ प्राविशद्भवन्नंराजन्पांड
वानांहलायुधः ॥ सहाक्रूरप्रभृतिभिर्गदसांबोद्धवादिभिः १७ रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः ॥ वृष्णिमुख्यैरधिगतैर्व्याघ्रैरिवबलोत्कटैः १८ अभिगु
प्तोमहाबाहुर्मरुद्भिरिववासवः ॥ नीलकौशेयवसनःकैलासशिखरोपमः १९ सिंहखेलगतिःश्रीमान्मदरक्तांतलोचनः ॥ तंद्दृष्ट्वाधर्मराजश्चकेशवश्चमहाद्युतिः २०
उदतिष्ठततःपार्थोभीमकर्मावृकोदरः ॥ गांडीवधन्वायेचान्येराजानस्तत्रकेचन २१ पूजयांचक्रिरेतेवैसमायांतंहलायुधम् ॥ ततस्तंपांडवोराजाकरेपस्पर्श
पाणिना २२ वासुदेवपुरोगास्तंसर्वेषुवाभ्यवादयन् ॥ विराटद्रुपदौवृद्धावभिवाचहलायुधः २३ युधिष्ठिरेणसहितउपाविशदरिंदमः ॥ ततस्तेषूपविष्टेषुपार्थि
वेषुसमंततः ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्यरौहिणेयोऽभ्यभाषत २४ भविताऽयंमहारौद्रोदारुणःपुरुषक्षयः ॥ दिष्टमेतद्भुवंमन्येनशवयमतिवर्तितुम् २५ तस्माद्युद्धा
त्समुत्तीर्णानपिवःससुहृज्जनान् ॥ अरोगानक्षतैर्देहैर्द्रष्टाःस्मीतिमतिर्मम २६ समेतंपार्थिवंक्षत्रकालपक्रमसंशयम् ॥ विमर्दश्चमहान्भावीमांसशोणितकर्दमः ॥
२७ उक्तोमयावासुदेवःपुनःपुनरुपहरे ॥ संबधिषुसमावृत्तिवर्तस्वनधुसूदन २८ पांडवाहियथाऽस्माकंतथातुर्योधनोत्प ॥ तस्यापिक्रियतांसाह्यंसपर्येति
पुनःपुनः २९ तच्चमेनाकरोद्वाक्यंतवर्धयेमधुसूदनः ॥ निर्विघ्नःसर्वभावेनधनंजयमेवक्ष्वह ३० ध्रुवोजयःपांडवानामितिमेनिश्चितामतिः ॥ तथाह्यभिनिवेशो
ऽयंवासुदेस्यभारत ३१ नचाहमुत्सहेकृष्णमृतेलोकमुदीक्षितुम् ॥ ततोऽहमनुवर्तामिकेशवस्यचिकीर्षितम् ३२

२४ । २५ । २६ । २७ उपहरेपकंति २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२

३३ । ३४ । ३५ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपे सप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ एतस्मिन्निवृत्ति साक्षात्पुत्रइति संबंधः १ आकूतीनां संकल्पानां सत्यसंक
उभौशिष्यौहिमेवीरौगदायुद्धविशारदौ ॥ तुल्यस्नेहोऽस्म्यतोभीमेतथादुर्योधनेनृपे ३३ तस्माद्यास्यामितीर्थानिसरस्वत्यानिषेवितुम् ॥ नहिशक्ष्यामिकौ
रव्यान्नश्यमानानुपेक्षितुम् ३४ एवमुक्त्वा माहाबाहुर्नुज्ञातश्चपांडवैः ॥ तीर्थयात्राययौरामोनिर्वर्त्यमधुसूदनम् ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसै
न्यनिर्याणपर्वणि बलरामतीर्थयात्रागमनेसप्तपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥ ॥ ध ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुभीष्मकस्य
महात्मनः ॥ हिरण्यरोम्णोऽनृपतेःसाक्षादिद्रसखस्यवै १ आकूतीनामाविपतिर्भोजस्यातियशस्विनः ॥ दाक्षिणात्यपतेःपुत्रोदिसुरुक्मीतिविश्रुतः २ यःकिंपु
रुषसिहस्यगंधमादनवासिनः ॥ कृत्स्नंशिष्योऽधुनवेदं चतुष्पादमवाप्तवान् ३ योमाहेन्द्रधनुर्लेभेतुल्यं गांडीवतेजसा ॥ शाङ्गेणचमहाबाहुःसम्मिंतं दिव्यलक्षणम्
४ त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारिणाम् ॥ वारुणं गांडिवं तत्रमाहेन्द्रं विजयं धनुः ॥ शाङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः ५ धारयामास तत्कृष्णः पर
सेनाभयावहम् ॥ गांडीवं पावकालेभेखांडवेपाकशासनिः ६ दुमाद्रुक्मीमहातेजाविजयं प्रत्यपद्यत ॥ संचिद्यमौरवानपाशान्निहत्य मुरुमोजसा ७ निर्जित्य
नरकंभीममाहृत्यमणिकुंडले ॥ षोडशस्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि च ८ प्रतिपेदे हृषीकेशः शाङ्गं च धनु रतमम् ॥ रुक्मीतु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेधनिभस्व
नम् ९ विभीषयन्निवजगत्पांडवानभ्यवर्तत ॥ नामृष्यतपुरायोऽसौ स्वबाहुबलगर्वितः १० रुक्मिण्याहरणं वीरोवासुदेवेन धीमता ॥ कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वानि
वर्तिष्ये जनार्दनम् ११ ततोऽन्वधावद्वाष्णेयं सर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ सेनयाचतुरंगिण्यामहत्या दूरपातया १२ विचित्रायुधवर्मिण्यांगं येव प्रवृद्धया ॥ सप्तमासा
द्यवाष्णेयं योगानामीश्वरं प्रभुम् १३ व्यंसितो ब्रीडितो राजन्नाजगाम सकुंडिनम् ॥ यत्रैव कृष्णेन रणे निर्जितः परवीरहा १४ तत्र भोजकं तं नाम कृतं नगरमुत्त
मम् ॥ सैन्येन महता तेन प्रभूतगजवाजिना १५ पुरंतं ह्रुवि विख्यातं नाम्राभोजकं तं नृप ॥ समोजराजः सैन्येन महता परिवारितः १६ अक्षौहिण्यामहावीर्यः पा
ंडवानक्षिप्रमागमत् ॥ ततः सकवचीधन्वी तलीखड्गशिरासनी १७ ध्वजेनादित्यवर्णेन प्रविवेश महाचमूम् ॥ विदितः पांडवेयानां वासुदेवप्रियेप्सया १८ युधि
ष्ठिरस्तुतं राजा प्रत्युद्गम्याभ्यपूजयन् ॥ सपूजितः पांडुपुत्रैर्यथान्यायं सुसंस्तुतः १९ प्रतिगृह्यतु तान्सर्वान्विश्रांतः सहसैनिकः ॥ उवाच मध्येवीराणां कुंतीपु
त्रंधनं जयम् २० सहायोऽस्मि स्थितो युद्धे यदि भीतोऽसि पांडव ॥ करिष्यामि रणे साह्यमसह्यं तव शत्रुभिः २१ नहि मे विक्रमे तुल्यः पुमानस्तीह कश्चन ॥ हनि
ष्यामि रणे भागं यन्मे दास्यसि पांडव २२ अपि द्रोणरुपौ वीरौ भीष्मकर्णावथोपुनः ॥ अथवा सर्वेष्वेतेतिष्ठंतु वसुधाधिपाः २३ निहत्य समरं शत्रूंस्तव दास्यामि
मेदिनी ॥ इत्युक्तो धर्मराजस्य केशवस्य च सन्निधौ २४ शृण्वतां पार्थिवेन्द्राणामन्येषां चैव सर्वशः ॥ वासुदेवमभिप्रेक्ष्य धर्मराजं च पांडवम् २५

रूपइत्यर्थः २ । ३ । ४ । ५ । ६ मौरवान् आत्रतांतिमयान् यैरिदानीं शाङ्गं धनुर्विज्याक्रियते ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

२६ द्रोणं अयं मम गुरुरिति वयपदिशन्कथयन् २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ उपजीव्य भाराध्य रणेषु निमित्तं ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनी
लकंठीयेभारतमावदीपे अष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ध ॥ ॥ तयेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनी
उवाचधीमानकौतेयः प्रहस्य सखि पूर्वकम् ॥ कौरवाणां कुले जातः पांडोः पुत्रो विशेषतः २६ द्रोणं व्यपदिशन्शिष्यो वासुदेवसहायवान् ॥ भीतोऽस्मीतिकथं ब्रूयाद
धानो गांडिवधनुः २७ युध्यमानस्य मे वीरगंधर्वैः सुमहाबलैः ॥ सहायो घोषयात्रायां कस्तदा सीत्सखामम २८ तथा प्रतिभयेतस्मिन् देवदानवसंकुले ॥ खांडवेयु
ध्यमानस्य कः सहायस्तदा भवत् २९ निवातकवचैर्युद्धे कालकेयैश्च दानवैः ॥ तत्र मे युद्धघमानस्य कः सहायस्तदा भवत् ३० तथा विराटनगरे कुरुभिः सह संगरे ॥
युध्यतो बहुभिस्तत्र कः सहायोऽभवन्मम ३१ उपजीव्य रणे रुद्रं शक्रं चैश्वर्यं यमम् ॥ वरुणं पावकं चैव कृपं द्रोणं च माधवम् ३२ धारयन् गांडिवं दिव्यं धनुस्तेजोमयं
वृद्धम् ॥ अक्षय्यशरसं युक्तो दिव्यास्त्रपरिहृतिः ३३ कथमस्मद्विधो ब्रूयाद्भीतोऽस्मीतियशोहरम् ॥ वचनं नरशार्दूलवज्रायुधमपि स्वयम् ३४ नास्मि भीतो म
हाबाहो सहायार्थश्च नास्ति मे ॥ यथाकामं यथायोगं गच्छवाऽन्यत्र तिष्ठवा ३५ विनिवर्त्य ततोरुक्मीसेनां सागरसंनिभाम् ॥ दुर्योधनमुपागच्छतैव भरतर्षभ ॥
३६ तथैव चाभिगम्यैनमुवाच वसुधाधिपः ॥ प्रत्याख्यातश्च तेनापि सतदा शूरमानिना ३७ द्वावेव तु महाराज तस्माद्युद्धादपेयतुः ॥ रौहिणेयश्च वाष्णेयोरु
क्मीच वसुधाधिपः ३८ गतेरामे तीर्थयात्रां भीष्मकस्य सुते तथा ॥ उपाविशन् पांडवेयामं त्रायपुनरेव च ३९ समितिर्धर्मराजस्य सा पार्थिवसमाकुला ॥ शुशुभे ता
रकैश्चित्राद्यौ श्वेद्रेणैव भारत ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्यनिर्याणपर्वणिरुक्मिप्रत्याख्यानेअष्टपंचाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥ ॥ ध ॥
॥ जनमेजयउवाच ॥ तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ ॥ किमकुर्वंश्च कुरुवः कालेनाभिप्रचोदिताः १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्तेषु भर
तर्षभ ॥ घृतराष्ट्रो महाराज संजयं वाक्यमब्रवीत् २ एहिसंजय सर्वमेवाचक्ष्वानवशेषतः ॥ सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपांडवसेनयोः ३ दिष्टमेव परमं न्ये पौरुषं चाप्यन
र्थकम् ॥ यदहंबुद्धयमानोऽपि युद्धदोषान्क्षयोदयान् ४ तथापि निरुतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्युतदेविनम् ॥ न शक्रोमि नियंतुं वाक्कुर्वन्वाहितमात्मनः ५ भवत्येव हि मे मृतबुद्धि
दोषानुदर्शिनी ॥ दुर्योधनं समासाद्य पुनः सापरिवर्तते ६ एवं गते वैयद्रावितद्रविष्यतिसंजय ॥ क्षत्रधर्मः किल रणे तनुत्यागे हि पूजितः ७ ॥ संजयउवाच ॥
त्वयुक्तो यमनुप्रश्रोम महाराज यथेच्छसि ॥ न तु दुर्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि ८ शृणुष्वानवशेषेण वदतो मम पार्थिव ॥ य आत्मनो ब्रुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ॥
न सकालं न वा देवानेन सागंतुमर्हति ९ महाराजमनुष्येषु निर्दयः सर्वमाचरेत् ॥ सवध्यः सर्वलोकस्य निर्दिता निसमाचरम् १०

५ । ६ । ७ । ८ । ९ एनसादोषेण देवान् कालं वागंतुं उपालब्धुं नार्हति । इष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाद्दृष्टापराधमावेदेवस्य कालस्य वा उपालंभः कर्तुमुचितो न तु तस्मिन्सतीत्यर्थः ।
न सकालं न वा देवं क्लृप्तेतदिहार्हतीति पाठेऽप्ययमेवार्थः ९ । १०

निकाराःतिरस्काराः । ११ । वैशसंवरं समरेनिमिते १२ । १३ । १४ । १५ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपेउनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥ हिरण्वत्यामिति
 १ गुल्मानुसैन्यान् २ आरक्षस्यरक्षणीयस्यद्रव्यादेःविधिर्रक्षाविधानं । 'आरक्षरक्षणीयेस्यात्'इतिविश्वः ३ । ४ । ५ । ६ । ७ कथ्यनावाक्यंआत्मप्रशंसनं ८ । ९ संप्रतिज्ञा
 निकारामनुजश्रेष्ठपांडवैस्त्वत्प्रतीक्षया ॥ अनुभूताःसहामात्यैर्निकृतैरधिदेवने ११ हयानांचगजानांचराज्ञांचामिततेजसाम् ॥ वैशसंसमरेहृतंयत्तन्मेशृणुसर्व
 शः १२ स्थिरोभूत्वामहाप्राज्ञसर्वलोकक्षयोदयम् ॥ यथाभूतंमहायुद्धेभुत्वाचैकमनाभव १३ नह्येवकर्तापुरुषःकर्मणोःशुभपापयोः ॥ अस्वतंत्रोहिपुरुषःका
 र्यतेदारुयंत्रवत् १४ केचिदीश्वरनिर्दिष्टाःकेचिदेवयदृच्छया ॥ पूर्वकर्मभिरप्यन्येत्रैधमेतत्प्रदृश्यते ॥ तस्मादनर्थमापन्नःस्थिरोभूत्वानिशामय १५ ॥ इति
 श्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिसैन्यनिर्याणपर्वणिसंजयवाक्येऊनषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥ ॥ ७ ॥ समाप्तंचसैन्यनिर्याणपर्व ॥ अथउलूकदूता
 गमनपर्व ॥ संजयउवाच ॥ हिरण्वत्यानिविष्टेषुपांडवेषुमहात्मसु ॥ न्यविशंतमहाराजकौरवेयायथाविधि १ तत्रदुर्योधनोराजानिवेश्यबलमोजसा ॥ संमान
 यित्वानृपतीत्यस्यगुल्मांस्तथैवच २ आरक्षस्यविधिंरुत्वायोधानांतत्रभारत ॥ कर्णदुःशासनंचैवशकुनिंचापिसौबलम् ३ आनाय्यनृपतिस्तत्रमंत्रयामासभा
 रत ॥ तत्रदुर्योधनोराजाकर्णेनसहभारत ४ संभाषित्वाचकर्णेनभ्रात्रादुःशासनेनच ॥ सौबलेनचराजेंद्रमंत्रयित्वानरर्षभ ५ आहूयोपहरेराजलुलूकमिदमब्रवी
 त् ॥ उलूकगच्छकैतव्यपांडवान्सहसोमकान् ६ गत्वाममवचोब्रूहिवासुदेवस्यशृण्वतः ॥ इदंतत्समनुप्राप्तंवर्षपूगाभिर्चितितम् ७ पांडवानांकुरूणांचयुद्धंलो
 कभयंकरम् ॥ यदेतत्कथ्यनावाक्यंसंजयोमहदब्रवीत् ८ वासुदेवसहायस्यगर्जतःसानुजस्यते ॥ मध्येकुरूणांकौतेयतस्यकालोऽयमागतः ९ यथावःसंप्रतिज्ञातं
 तत्सर्वंक्रियतामिति ॥ ज्येष्ठंतथैवकौतेयंब्रूयास्त्वंवचनान्मम १० भ्रातृभिसहितःसर्वैःसोमकैश्चसकेकयैः ॥ कथंवाधार्मिकोभूत्वात्वमधर्मेमनःकथाः ११ यदृच्छ
 सिजगत्सर्वंनश्यमानंनृशंसवत् ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योदातात्वमितिमेमातिः १२ श्रूयतेहिपुरागीतःश्लोकोऽयंभरतर्षभ ॥ प्रहादेनाथमद्रंतेहतेराज्येतुदैवतैः १३
 यस्यधर्मध्वजोनिर्त्यंसुराध्वजइवोच्छ्रितः ॥ प्रच्छन्नानिचपापानिबैडालंनामतद्गतम् १४ अत्रतेवर्तयिष्यामिआख्यानमिदमुत्तमम् ॥ कथितंनारदेनेहपितुर्भ
 मनराधिप १५ मार्जारःकिलदुष्टात्मानिश्रेष्ठःसर्वकर्मसु ॥ ऊर्ध्वबाहुःस्थितोराजन्गंगातीरेकदाचन १६ सवैकत्वामनःशुद्धिप्रत्ययार्थंशरीरिणाम् ॥ करोमि
 धर्ममित्याहसर्वानिवशरीरिणः १७ तस्यकालेनमहताविश्रंभंजमुरंजजाः ॥ समेत्यचप्रशंसंतिमार्जारंतंविशंपते १८ पूज्यमानस्तुतैःसर्वैःपक्षिभिःपक्षिभोजनः ॥
 आत्मकार्यकृतंमेनेचर्यायाश्चकृतंफलम् १९ अथदीर्घस्यकालस्यतंदेशंमूषिकाययुः ॥ ददृशुस्तंचतेतत्रधार्मिकंव्रतचारिणम् २०
 तदुःशासनरुधिरपानादि २० भ्रातृभिसहितःकथमधर्मेमनःकथाइतिसंबंधः २१ दातादास्यसिपारिवाज्यंकरीष्यसीत्यर्थः २२ । २३ भोसुराइतिदेवान्प्रहादाःसंबोधयति यस्यव्रतस्य
 धर्मध्वजोधर्मचिह्नंधर्मपवित्रपाणित्वादि उच्छ्रितःसर्वलोकविदितः २४ । २५ । २६ मनःशुद्धिर्हिंसातोनिष्ठति २७ विश्रंभंविश्वासं २८ । २९ । ३०

२१ बहवश्चेतिमित्राणिचेतिबहुमित्राः । बहूमित्राइत्यभिप्रायः । वृद्धाश्चबालाश्चेत्पांसमाहारोवृद्धबालंतस्य २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

कार्येणमहतायुक्तंदंभयुक्तेनभारत ॥ तेषामतिरियंराजन्नासीत्तत्रविनिश्चये २१ बहुमित्रावयंसर्वेतेषांनोमातुलोह्यम् ॥ रक्षांकरोतुसततंवृद्धबालस्यसर्वशः २२
 उपगम्यतुतेसर्वेविडालमिदमब्रुवन् ॥ भवत्प्रसादादिच्छामश्चतुंचैवयथासुखम् २३ भवान्नोतिरव्यग्राभवान्नःपरमःसुहृत् ॥ तेवयंसहिताःसर्वेभवंतंशरणंगताः
 २४ भवान्धर्मपरोनित्यंभवान्धर्मेव्यवस्थितः ॥ सनोरक्षमहाप्राज्ञत्रिदशानिववज्रभृत् २५ एवमुक्तस्तुतैःसर्वैर्मूषिकैःसविशंपते ॥ प्रत्युवाचततःसर्वान्मूषिका
 न्मूषिकांतकृत् २६ द्वयोर्योगंनपश्यामितपसोरक्षणस्यच ॥ अवश्यंतुमयाकार्यवचनंभवतांहितम् २७ युष्माभिरपिकर्तव्यंवचनंममनित्यशः ॥ तपसा
 ऽस्मिपरिश्रान्तोदृढनियममास्थितः २८ नचापिगमनेशक्तिकांचित्पश्यामिचितयन् ॥ सोऽस्मिनेयःसदातातानदीकूलमितःपरम् २९ तथेतितंप्रतिज्ञायमू
 षिकाभरतर्षभ ॥ वृद्धबालमथोसर्वमार्जारायन्यवेदयन् ३० ततःसपापोदुष्टात्मा मूषिकानथभक्षयन् ॥ पीवरश्चसुवर्णश्चदृढबंधश्चजायते ३१ मूषिकाणांगण
 श्चात्रभृशंसंक्षीयतेऽथसः ॥ मार्जारोवर्धतेचापितेजोबलसमन्वितः ३२ ततस्तेमूषिकाःसर्वेसमेत्यान्योन्यमब्रुवन् ॥ मातुलोवर्धतेनित्यंवयंक्षायामहेभृशम् ॥
 ३३ ततःप्राज्ञतमःकश्चिड्डिंडिकोनाममूषिकः ॥ अब्रवीद्वचनंराजन्मूषिकाणांमहागणम् ३४ गच्छतांवीनदीतीरंसहितानांविशेषतः ॥ पृष्ठतोऽहंगमिष्यामि
 सहैवमातुलेनतु ३५ साधुसाध्वितितेसर्वेपूजयांचक्रिरेतदा ॥ चक्रुश्चैवयथान्यायांडिंडिकस्यवचोऽर्थवत् ३६ अविज्ञानाततःसोथडिंडिकंह्युपभुक्तवान् ॥ तत
 स्तेसहिताःसर्वेमंत्रयामासुरंजसा ३७ तत्रवृद्धतमःकश्चिक्कोलिकोनाममूषिकः ॥ अब्रवीद्वचनंराजन्ज्ञातिमध्येयथातथम् ३८ नमातुलोधर्मकामश्छद्ममात्रं
 कृताशिखा ॥ नमूलफलभक्षस्यविष्टाभवतिलोमशा ३९ अस्यगात्राणिवर्धतेगणश्चपरिहीयते ॥ अद्यसप्ताष्टदिवसान्डिंडिकोऽपिनदृश्यते ४० एतच्छ्रुत्वाव
 चःसर्वेमूषिकाविप्रदुष्टुः ॥ विडालोऽपिसदुष्टात्माजगामैवयथागतम् ४१ तथात्वमपिदुष्टात्मनवैडालंव्रतमास्थितः ॥ चरसिज्ञातिषुसदाविडालोमूषिकेष्विव ॥
 ४२ अन्यथाकिलतेवाक्यमन्यथाकर्मदृश्यते ॥ दंभनार्थायलोकस्यवेदाश्चोपशमश्चते ४३ त्यक्त्वाछद्मत्विदंराजन्क्षत्रधर्मसमाश्रितः ॥ कुरुकार्याणिसर्वाणिध
 मिष्ठोऽसिनरर्षभ ४४ बाहुवीर्येणपृथिवीलब्ध्वाभरतसत्तम ॥ देहिदानंद्विजातिभ्यःपितृभ्यश्चयथोचितम् ४५ क्लिष्टायावर्षपूगांश्चमातुर्मातृहितेस्थितः ॥
 प्रमार्जार्शुरणेजित्वासंमानंपरमावह ४६ पंचग्रामावृतायत्नान्नास्माभिरपवर्जिताः ॥ युध्यामहेकथंसंख्येकोपयेमचपांडवान् ४७

३५ । ३६ । ३७ । ३८ शिखाशाखाअभिप्रस्यापिमित्रभावरूपंपक्षांतरकृतास्वीकृता । 'शिखाशाखावर्हिजुडेति शाखापक्षांतरेबाहौ'इतिचमेदिनी ३९ गणश्चमूषिकाणां ४० । ४१ । ४२ । ४३
 इदंछद्मजातशत्रुत्वरूपं धर्मिष्ठोऽसीत्युपहासः ४४ । ४५ प्रमार्जप्रमार्जय ४६ । ४७

४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ इन्द्रजालं प्रसिद्धं मायाछलं कुहकाकृत्या प्रतिगर्जनाः विपरीतकोपं वहति प्रापयंति न तु भयं जनयंतीत्यर्थः । 'गर्जनं निनदेकोपे' इति मेदिनी ५५ । ५६ पर्यायतः पर्यायोभयप्रदर्शनादिरूपः प्रकारस्तेन सिद्धिः स्वस्य न तु भवति तथापरोऽपि तेन बुद्धिमानुषीभयार्थिभक्तान् प्राप्नोति ५७ यतो मनसैव ईश्वरेणैव वयं वशे कर्तव्यं न त्वाद्दशैर्विभीषिकेति भावः । पूर्वश्लोकेन त्वित्यत्र नन्विति पाठे पर्यायतः क्रमतः भावस्तु स एव । 'पर्यायः प्रकारेव सरे क्रमे' इति मेदिनी ५८ आचक्षते आख्यातवान् ५९ । ६० । ६१ । ६२ सङ्गकाः सं
त्वत्ते दुष्टभावस्य संत्यागो विदुरस्य च ॥ जातु पेचग्रेहाहं स्मरतं पुरुषो भव ४८ यच्च कृष्णमवोचस्त्वमायां तं कुरु संसदि ॥ अयमस्मि स्थितो राजन् शमाय समराय च
४९ तस्यायमागतः कालः समरस्य नराधिप ॥ एतदर्थं मया सर्वैकतमेतद्युधिष्ठिर ५० किं नु युद्धात्परं लाभं क्षत्रियो बहु मन्यते ॥ किंच त्वं क्षत्रियकुले जातः संप्रापितो
भुवि ५१ द्रोणादस्त्राणि संप्राप्य कृपाञ्च भरतर्षभ ॥ तुल्ययो नौ समबलेवासुदेवं समाश्रितः ५२ ब्रूयास्त्वं वासुदेवं च पाण्डवानां समीपतः ॥ आत्मार्षं
पाण्डवार्थं च यतो मां प्रति योधय ५३ सभामध्ये च यद्रूपं मायया कृतवानसि ॥ तत्तथैव पुनः कृत्वा सार्जुनो मामभिद्रव ५४ इन्द्रजालं च मायावैकुहकावापि भीषणा ॥
आतशस्त्रस्य संग्रामेव हंति प्रतिगर्जनाः ५५ वयमप्युत्सहेमद्यां खंच गच्छेम मायया ॥ रसातलं विशामोऽपि ऐंद्रवापुरमेव तु ५६ दर्शयेम च रूपाणि स्वशरीरे बहू
न्यपि ॥ न तु पर्यायतः सिद्धिर्बुद्धिमाप्नोति मानुषीम् ५७ मनसैव हि भूतानि धातैव कुरुते वशे ॥ यद्ब्रवीषि च वाष्णेय धार्तराष्ट्रान् हंरणे ५८ घातयित्वा प्रदास्यामि
पार्थेभ्यो राज्यमुत्तमम् ॥ आचक्षते च मे सर्वं संजयस्तव भाषितम् ५९ मद्धितीयेन पार्थेन वैरं वः सव्यसाचिना ॥ ससत्यसंगरो भूत्वा पाण्डवार्थं पराक्रमी ६० युद्धं च
स्वाचरणेयतः पश्यामः पुरुषो भव ॥ यस्तु शत्रुमभिज्ञाय शुद्धं पौरुषमास्थितः ६१ करोति द्विषतां शोकं स जीवति सुजीवितम् ॥ अकस्माच्चैव ते कृष्णख्यातं लोके
महद्यशः ६२ अद्येदानीं विजानीमः सन्ति पंढाः सङ्गकाः ॥ मद्धिधोनापि नृपतिस्त्वयि युक्तः कथंचन ६३ सत्राहं संयुगे कर्तुं कंसभृत्ये विशेषतः ॥ तंचतूबरकं बालं
बह्वाशिनमविद्यकम् ६४ उलूकमद्वचो ब्रूहि असकृद्भीमसेनकम् ॥ विराटनगरे पार्थयस्त्वं सूदोह्यभूः पुरा ६५ बल्लवो नाम विख्यातस्तन्ममैव हि पौरुषम् ॥ प्रति
ज्ञातं सभामध्ये न तन्मिथ्यात्वया पुरा ६६ दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यद्विशक्यते ॥ यद्ब्रवीषि च कौंतेय धार्तराष्ट्रान् हंरणे ६७ निहनिष्यामि तरसा तस्य कालो
ऽयमागतः ॥ त्वं हि भोज्ये पुरस्कार्यो भक्ष्ये पेये च भारत ६८ कयुद्धं कचभोक्तव्यं युध्यस्व पुरुषो भव ॥ शयिष्यसे हतो भूमौ गदामालिङ्ग्य भारत ६९
गोपुंस्त्वचि हंश्मभ्रुलत्वलिङ्गवत्त्वादिकंतत्सहिताः पंढाः निर्वीर्याः सन्ति ये पुतवशीर्यं प्रख्यातमिति भावः ६३ तूबरकं तूबरः प्रौढं गंडोऽनङ्गान्तुल्यं तूपर इति पाठेऽपि स एवार्थः अहमश्रुपुरुषमित्यन्ये ।
'तूवरोऽहमश्रुपुरुषे प्रौढं गंडोऽनङ्गान्तुल्यं' इति मेदिनी तेषां भीमसेनो निःश्मभ्रुक इति कल्पना भवति । अश्वोऽजस्तूपरो गोमृग इति प्राजापत्या इति श्रुतौ अश्वोऽसाहचर्यात् तूपरोऽपि पशुरेव आविद्यकं मूढं
६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९

७० । ७१ । ७२ न हृष्टेति भर्तारः राजानः ७३ अर्थपतिभिराजामि यतः कालात् तत आरभ्येत्यर्थः मूढायुं मयि गुणवति स्वाभिनिन संतुष्टा स्थ मूढश्च युधिष्ठिरो भवदादिषु निर्गुणेष्वपि तुष्यतीति
भावः ७४ । तत्तस्माद्देवोर्ममवधार्य च प्रयुद्धयध्वमिति संबधः ७५ । ७६ पापं कर्म कुरु गुरुवधारुयं स्वार्थमिति पाठे दुष्करपदादेवायमर्थो ज्ञेयः ससुहृत्पार्थमिति पाठे तु क्रियाविशेषणमिदं सुहृद्भिः पा
र्थैश्च सहितं यथा स्यात्तथा युद्धयस्वेत्यर्थः अयमेव मूलपाठ इति भाति ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ राज्यमाक्रम्य मादृश इति शेषः ८५ अकर्मणा अयुद्धेन कथितेन स्वप्रशं
तद्वथा च सभामध्ये वलिगतं ते वृकोदर ॥ उलूकनकुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत ७० युद्धं च स्वाद्यस्थिरो भूत्वा पश्यामस्तव पौरुषम् ॥ युधिष्ठिरानुरागं च द्वेषं च
मयि भारत ॥ कृष्णायाश्च परिक्लेशं स्मरेदानीं यथा तथम् ७१ ब्रूयास्त्वं सहदेवं च राजमध्ये वचो मम ॥ युद्धे दानीं रणेयतः क्लेशान् स्मर च पाण्डव ७२ विराटद्रुप
दौ चोभौ ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ न हृष्टपूर्वाभर्तारो भृत्यैरपि महागुणैः ७३ तथार्थपतिभिर्भृत्या यतः सृष्टाः प्रजास्ततः ॥ अश्लाघ्योऽयं नरपतिर्युवयोरिति चा
गतम् ७४ ते यूयं सहता भूत्वा तद्वधार्तं ममापि च ॥ आत्मार्षं पाण्डवार्थं च प्रयुद्धयध्वं मया सह ७५ धृष्टद्युम्नं च पांचाल्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ एष ते समयः प्राप्तो
लब्धव्यश्च त्वयाऽपि सः ७६ द्रोणमासाद्य समरे ज्ञास्यसे हितमुत्तमम् ॥ युद्धं च स्वसुहृत्पापं कुरु कर्म सुदुष्करम् ७७ शिखंडिनमथो ब्रूहि उलूकवचनान्मम ॥
स्त्रीति मत्वामहाबाहुर्न हनिष्याते कौरवः ७८ गांगेयो धन्विनां श्रेष्ठो युद्धे दानीं सुनिर्भय ॥ कुरु कर्म रणेयतः पश्यामः पौरुषं तव ७९ एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्यो
लूकमब्रवीत् ॥ धनं जयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः ८० अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमाम् ॥ अथवानिर्जितोऽस्माभीरणे वीरशायिष्यसि ८१
राष्ट्रान्निर्वासनं क्लेशं वनवासं च पाण्डव ॥ कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन् पुरुषो भव ८२ यदर्थं क्षत्रियासूते सर्वे तदिदमागतम् ॥ बलं वीर्यं च शौर्यं च परंचाप्यस्त्रलाघ
वम् ८३ पौरुषं दर्शयन् युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिम् ॥ परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोऽपि तस्य च ॥ हृदयं कस्य न स्फोटैद्देश्वर्या इभ्रंशितस्य च ८४ कुले जातस्य
शूरस्य परवित्तेष्वगृध्यतः ॥ आस्थितं राज्यमाक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ८५ यत्तु क्तं महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यताम् ॥ अकर्मणा कथितेन संतः कुपुरुषं
विदुः ८६ अमित्राणां विशेषस्थानं राज्यं च पुनरुद्धर ॥ द्वावार्थौ युद्धकामस्य तस्मात्तत्कुरु पौरुषम् ८७ पराजितोऽसि शूतेन कृष्णाचानाधितासभाम् ॥ शक्यो
मर्षो मनुष्येण कर्तुं पुरुषमानिना ८८ द्वादशैव तु वर्षाणि वने धिष्यन्त्यादिवासितः ॥ संवत्सरं विराटस्य दास्यमास्थाय चोषितः ८९ राष्ट्रान्निर्वासनं क्लेशं वनवासं च
पाण्डव ॥ कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन् पुरुषो भव ९० अमित्राणां च वचनं प्रब्रुवत्सु पुनः पुनः ॥ अमर्षं दर्शयस्व त्वमर्षो ह्येव पौरुषम् ९१ क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञा
नयोगोऽस्त्रलाघवम् ॥ इह ते दृश्यतां पार्थ युद्धं च स्वपुरुषो भव ९२

सामात्रेण ८९ स्थानं स्थितं तत्स्थानं राज्यं यो रुद्धरणं पौरुषं पुरुषं कुरु ८७ । ८८ विष्णुणा तदुहात् ८९ । ९० अमित्राणां शत्रूणां वक्तुं योऽयं वचनं गांगैः न संति पतयो भद्रे पंढरतिलापते इत्यादि
कंप्रब्रुवत्सु दुःशासनादिषु अमर्षकोपं दर्शय ९१ । ९२

लोहाभिसारःशस्त्राणां नीराजनाविकं सेषुमंत्रेणदेवतावाहनादिकंच अर्कदमामितियुद्धयोग्यत्वंभूमेरुक्तम् ९३ । ९४ । ९५ । ९६ वेदयोःश्रुतिधनुर्वेदयोःअंतर्गपारगम् ९७ । ९८ युगंकालचक्रम
९९ । १०० आभ्याद्रोणमीष्माभ्यां अभिध्यातोहंतव्यस्त्वेननिश्चितः दारुणेनभयात्नेनअस्त्रादिना पदामूमिमितिमर्त्यउक्तः १०१ दुरुरोमंडकः १०२ । १०३ नागबलस्यहस्तिसेन्यस्य १०४

लोहाभिसारोनिर्वृतःकुरुक्षेत्रमर्कदमम् ॥ पुष्टास्तेऽश्वाभृतायोधाःश्वोयुद्धयस्वसकेशवः ९३ असमागम्यभीष्मेणसंयुगेकिंविकथ्यसे ॥ आरुरुक्षुर्यथामंदःपर्वतं
गंधमादनम् ९४ एवंकथमिकौतेयअकथन्पुरुषोभव ॥ सूतपुत्रंसुदुर्ध्वशल्यंचबलिनावरम् ९५ द्रोणंचबलिनाश्रेष्ठंशचीपतिसंयुधि ॥ आजित्वासंयुगे
पार्थराज्यंकथमिहेच्छसि ९६ ब्राह्मेधनुषिचाचार्यवेदयोरंतर्गदयोः ॥ युधिधुर्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतम् ९७ द्रोणंमहायुतिपार्थजेतुमिच्छसितन्मृषा ॥
नहिशुश्रुमवातेनमेरुमुन्मथितंगिरिम् ९८ अनिलोवाऽवहेन्मेरुद्वौर्वाऽपिनिपतेन्महीम् ॥ युगंवापरिवर्तेतयद्येवंस्याद्यथाऽऽस्थमाम् ९९ कोह्यस्तिजोविताकां
क्षीप्राप्येममरिमर्दनम् ॥ पार्थोवाइतरोवापिकोऽन्यःस्वस्तिगृहान्नवजेत् १०० कथमाभ्यामभिध्यातःसंस्पृष्टोदारुणेनवा ॥ रणेजीवन्प्रमुच्येतपदामूमिमुप
स्पृशन् १ किंदुरःकूपशयोयथेमानबुध्यसेराजचमूंसमेताम् ॥ दुराधर्षादेवचमूपकाशांगुत्तानरेद्रैस्त्रिदशैरिवद्याम् २ प्राच्यैःप्रतीच्यैरथदाक्षिणात्यैरुदीच्यकां
बोजशक्वैखशैश्च ॥ शाल्वैःसमत्स्यैःकुरुमध्यदेश्यैर्मल्लैःपुलिदैर्द्रविडांश्चकाच्यैः १०३ नानाजनौघंयुधिसंप्रवृद्धंगंगयथावेगमपारणीयम् ॥ मांचस्थ
तंनागबलस्यमध्येयुयुत्ससेमंदकिमल्पबुद्धे १०४ अक्षय्याविषुधीचैवअग्निदत्तंचतेरथम् ॥ जानीमोहिरणेपार्थकेतुंदिव्यंचभारत १०५ अकथमानोयुद्धय
स्ववत्ससेऽर्जुनकिंबहु ॥ पर्यायात्सिद्धिरेतस्यनैतत्सिध्यतिकथनात् १०६ यदीदंकथनाल्लोकेसिध्येत्कर्मधनंजय ॥ सर्वेभवेयुःसिद्धार्थाःकथनेकोहिदुर्गतः
१०७ जानामितेवासुदेवंसहायंजानामितेगांढि वंतालमात्रम् ॥ जानाम्यहंत्वाटशोनास्तियोद्धाजानानस्तेराज्यमेतद्रामि १०८ नतुपर्यायधर्मेणासिद्धिप्राप्ते
तिमानवः ॥ मनसैवानुकूलानिधातैवकुरुतेवशे १०९ त्रयोदशसमाभुक्तंराज्यंविलपतस्तव ॥ भूयश्चैवप्रशासिष्येत्वांनिहत्यसर्वाधवम् ११० कतदागांढिवं
तेऽभूद्यत्त्वंदासपणैर्जितः ॥ कतदामीमसेनस्यबलमासीच्चफाल्गुन १११ सगदाद्रीमसेनाद्वाफाल्गुनाद्वासगांढिवात् ॥ नवैमोक्षस्तदायोऽभूद्विनाकृष्णान्
निदिताम् ११२ सावोदास्येसमापन्नान्मोचयामासपार्षती ॥ अमानुष्यंसमापन्नान्दासकर्मण्यवस्थितान् ११३ अवोचंयत्पंडितानहंवस्तथ्यमेवतत् ॥
घृताहिवेणीपार्थेनविराटनगरेतदा ११४

१०५ पर्यायात्पुद्गप्रकारात् १०६ । १०७ । १०८ पर्यायधर्मेणउपधर्मेणमायादिना । अन्येतुराजपुत्रोऽयंराज्याहंइतिक्रमवर्त्मनेननकिंतुशौर्येणैवसिद्धिमाप्नोतीत्यर्थः मनसासंकल्पेनघा
तैवकुरुतेनतुमनुष्यः १०९ । ११० हेदासवासवइतिपाठेद्रुपुत्र १११ । ११२ अमानुष्यंभीममनुष्यत्वं अलवणायवाशूरितिबद्लपायांऽन्नन् ११३ । ११४

११५ वेणीकृत्वापंडवेषःकन्यानार्तितवानसीत्येतस्मात्परं श्रोण्यांवेण्यांचकक्ष्यांचसंयुगेयःपलायते इत्यर्धदृश्यते तस्यार्थः यःपंडवेषः अस्त्रीअपिस्त्रीविषमृत श्रोणिकक्षावेण्युपलक्षितेषुरक्तयवमर्दंशान
स्थानेषुसंयुगेस्मर युद्धेउपस्थितेसतिपलायते स्त्रीत्वस्मिन्संयुगेस्थिरीभवति अयंतुततोऽप्यधमइतिभावः । कक्षायामित्यपेक्षितेआकारलोपआर्षः ११६ । ११७ नमायेतिव्याख्यातपुत्रश्लोकः
११८ । ११९ भीष्मेणमह संग्रामः गिरांशिरोभेदनादिवत्स्वनाशकरइत्यर्थः १२० उद्धेलोवृद्धिः १२१ । १२२ ओघःप्रवाहः पुरुषिभोदुर्योधनप्राता सपवगाधोगांभीर्यस्यपर्यंतोयस्मिन् ।

सूदकर्षणिचश्रांतंविराटस्यमहानसे ॥ भीमसेनेनकौतेययत्तुतन्ममपौरुषम् ११५ एवमेवसदादंडंक्षत्रियाःक्षत्रियेदधुः ॥ वेणीकृत्वापंडवेषःकन्यानार्तितवानसि
१६ नभयाद्वासुदेवस्यनचापितवफाल्गुन ॥ राज्यंप्रतिप्रदास्यामियुद्धयस्वसहकेशवः १७ नमायाहीद्रजालंवाकुहकावापिभीषणा ॥ आतशस्त्रस्यसंग्रामेव
हंतिप्रतिगर्जनाः १८ वासुदेवसहस्रंवाफाल्गुनानांशतानिवा ॥ आसाद्यगाममोघेपुंद्रविष्यंतिदिशोदश १९ संयुगंगच्छभीष्मेणभिधिवाशिरसागिरिम् ॥ त
रस्ववायहागाधंबाहुभ्यांपुरुषोदाधिम् १२० शारद्वतमहामीनंविंशतिमहोरगम् ॥ बृहद्वलमहोद्वलंसौमदतितिमिगिलम् २१ भीष्मवेगमपर्यंतद्रोणग्राहदुरा
सदम् ॥ कर्णशल्यद्वेषावर्तकांबोजवडवामुखम् २२ दुःशासनौघंशल्यमत्स्यंसुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ॥ जयद्रथाद्रिपुरुमित्रगांधुर्मर्षणोदंशकुनिप्रपा
तम् २३ शङ्खौघमक्षय्यमभिप्रवृद्धंयदाऽवगाह्यश्रमनष्टचेताः ॥ भविष्यसिखंहतसर्वबाधवस्तदामनस्तेपरितापमेष्यति २४ तदामनस्तेत्रिदिवादिवाशुचे
निवर्तितपार्थमहीप्रशासनात् ॥ प्रशाम्यराज्याहिसुदुर्लभंत्वयाभूषितःस्वर्गइवातपस्विना १२५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिउलूकदूतागमनपर्वणि
दुर्योधनवाक्येषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥ संजयउवाच ॥ सेनानिवेशंसंप्राप्तःकैतव्यःपांडवस्यह ॥ समागतःपांडवेयैर्युधिष्ठिरमभाषत १ अभि
ज्ञादूतवाक्यानांयथोक्तंभुवतोमम ॥ दुर्योधनसमादेशंश्रुत्वानक्रोदुर्महसि २ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ उलूकनभयंतेऽस्तिब्रूहिद्विगितज्वरः ॥ यन्मतंधार्तराष्ट्र
स्यलुब्धस्यादीर्घदर्शिनः ३ ततोयुतिमतांमध्येपांडवानांमहात्मनाम् ॥ संजयानांचमत्स्यानांकृष्णस्यचयशास्विनः ४ द्रुपदस्यसपुत्रस्यविराटस्यचसंनिधौ ॥
भूमिपानांचसर्वेषांमध्येवाक्यंजगादह ५ ॥ उलूकउवाच ॥ इदंत्वामब्रवीद्राजाधार्तराष्ट्रोमहामनाः ॥ शृण्वतांकुरुवीराणांतन्निबोधयुधिष्ठिर ६ पराजितोऽसिद्यूतेन
कृष्णाचानायितासभाम् ॥ शक्योऽमर्षोमनुष्येणकर्तुंपुरुषमानिना ७ द्वादशैवतुवर्षाणिवनेधिष्यन्त्याद्विवासितः ॥ संवत्सरंविराटस्यदास्यमास्थाप्यचोषितः ८ अ
मर्षराज्यहरणंवनवासंचपांडव ॥ द्रौपद्याश्चपरिक्लेशंसंस्मरन्पुरुषोभव ९ अशक्तेनचयच्छर्तभीमसेनेनपांडव ॥ दुःशानसस्यरुधिरंपीयतांयदिशक्यते १०

गाढमितिपाठेतेनगाढदुष्प्रवेशं दुर्योधनोदंमुर्मर्षणोदकं सोपिदुर्योधनप्रातैव १२३ । १२४ निवर्तितानिबर्तिष्यति प्रशाम्यशांतोभव । प्रशास्येतिपाठे प्रशास्यंचतद्राज्यंचेतिसमासः भूमिपितः
प्राभूमिष्ठः अतपस्विनास्वर्गइवत्वयाराज्यंदुर्लभंलब्धमशक्यम् १२५ ॥ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठ्ये भारतभावदीपे षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥
॥ सेनेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ शप्तं शपथःकृतः १०

लोहाभिसारोनिर्वृतः कुरुक्षेत्रमकर्मदम् ॥ समः पंथाभृतास्तेऽश्वाः श्वोयुध्यस्वसकेशवः ११ आसमागम्यभीष्मेणसंयुगेकिंविकथ्यसे ॥ आरुरुक्षुर्धामंदः पर्वतं
गंधमादनम् १२ एवं कथ्यसि कौतेय अकथ्यन्पुरुषोभव ॥ सूतपुत्रमुदुर्ध्वशल्यं च बालिनां वरम् १३ द्रोणं च बालिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि ॥ आजिवांसंयुगे
पार्थराज्यं कथमिहेच्छसि १४ ब्राह्मेधनुषिचाचार्यैवेदयोरंतर्गतं द्वयोः ॥ युधिधुर्यमविक्षोभ्यमनीकचरमच्युतम् १५ द्रोणं महाद्युतिं पार्थजेतुमिच्छसितन्मृषा ॥
न हि शुश्रुमवातेन मे रुन्माथितं गिरिम् १६ अनिलोवावहेन्मे रुं द्यौर्वापि निपतेन्महीम् ॥ युगं वा परिवर्तेत यद्येवं स्याद्यथाऽऽस्थमाम् १७ को ह्यस्ति जीविताकां
क्षीप्राप्य मम रिमर्दनम् ॥ गजोवाजीरथोवापि पुनः स्वस्ति गृहान् व्रजेत् १८ कथमाभ्यामभिध्यातः संप्लुष्टो दारुणेन वा ॥ रणे जीवन् विमुच्येत पदाभूमिमुपस्पृशन्
१९ किंदर्दुरः कूपशयो यथेमान् बुध्यसे राजचमूं समेताम् ॥ दुराधर्षां देवचमू प्रकाशां गुप्तानरेन्द्रैश्चिदशैरिव द्याम् २० प्राच्यैः प्रतीच्यै रथदाक्षिणात्यै रुद्रीच्यकां वी
जशकैः खशैश्च ॥ शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमुख्यदेश्यैर्मल्लैश्चैः पुलिंदैर्द्रविडांप्रकाच्यैः २१ नानाजनैर्धनुधिसंप्रवृद्धं गंगं यथावेगमपारणीयम् ॥ मां च स्थितं नाग
बलस्य मध्ये युयुत्सुसमेदकिमल्पबुद्धे २२ इत्येवमुक्त्वा राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ अभ्यावृत्त्यपुनर्जिष्णुमुलूकः प्रत्यभाषत २३ अकथमानो युद्धयस्व कथ्यसे
ऽर्जुन किं बहु ॥ पर्यायात्सिद्धिरेतस्य नैतत्सिद्धयति कथ्यनात् २४ यदीदं कथ्यनालोके सिद्धयेत्कर्मधनं जय ॥ सर्वे भवेयुः सिद्धार्थाः कथ्यने को हि दुर्गतः २५ जाना
मिते वा सुदेवं सहायं जानामिते गां डिवं तालमात्रम् ॥ जानाम्येतत्त्वाद्दृशो नास्ति यो द्वाजानानस्ते राज्ञ्यमेतद्वरामि २६ न तु पर्यायधर्मेण राज्यं प्राप्नोति मानुषः ॥
मनसैवानुकूलानि विधाता कुरुते वशे २७ त्रयोदश समाभुक्तं राज्यं विलपतस्तव ॥ भूयश्चैव प्रशासिष्ये निहत्य त्वां सवांधवम् २८ कृतदागां डिवं ते भूयश्च चंदास
पणैर्जितः ॥ कृतदाभीमसेनस्य बलमासीच्चिफाल्गुन २९ सगदाक्षीमसेनाद्वापार्थाद्वाऽपि सगां डिवात् ॥ न वै मोक्षस्तदावोऽभूद्विना कृष्णामनिदिताम् ३० सावो
दास्ये समापन्नान् मोक्षयामास पार्षती ॥ अमानुष्यं समापन्नान् दासकर्मण्यवस्थितान् ३१ अवोचं यत्वं दतिलानहं वस्तथ्यमेव तत् ॥ घृताहिवेणीपार्थेन विराटनगरे
तदा ३२ सूदकर्मणि च श्रांतं विराटस्य महानसे ॥ भीमसेनेन कौतेय यच्च तन्मम पौरुषम् ३३ एवमेतत्सदादंडं क्षत्रियाः क्षत्रियेदधुः ॥ वेणीकृत्वा धं नृपैः कन्या
नर्तितवानसि ३४ न भयाद्वासुदेवस्य न चापितव फाल्गुन ॥ राज्यं प्रति प्रदास्यामि युद्धयस्व सहकेशवः ३५ न माया हीं द्रुजालं वा कुहकावापि भीषणा ॥ आत
शस्त्रस्य मे युद्धे वहंति प्रतिगर्जनाः ३६ वासुदेवसहस्रं वा फाल्गुनानां शतानि वा ॥ आसाद्य मामो घेपुं द्रविष्यंति दिशो दश ३७ संयुगं गच्छ भीष्मेण भिषिवाशिर
सागिरिम् ॥ तरेभं वामहागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिम् ३८ शारद्वतमहामीनं विविशति महोरगम् ॥ बृहद्रथमहोद्वेलं सौमदत्तिमिति मिगिलम् ३९

व्याख्यात एवायमध्यायः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९

४० । ४१ । ४२ । ४३ ॥ इति श्रीमहामारते उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीये एकषष्ठ्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ ७ ॥ उलूकस्त्विति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७

भीष्मवेगमपर्यंतं द्रोणग्राहदुरासदम् ॥ कर्णशल्यज्ञपावर्तकां वीजवडवामुखम् ४० दुःशासनौघं शल्यमत्स्यं सुषेणचित्रायुधनागनक्रम् ॥ जयद्रथाद्रिपुरु
मित्रगाधं दुर्मर्षणोदंशकुनिप्रपातम् ४१ शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं यदाऽऽवगाह्य श्रमनष्टचेताः ॥ भविष्यसित्वंहतसर्वबांधवस्तदागनस्ते परितापमेप्यति ४२
तदामनस्ते त्रिदिवादिवाशुचेर्निर्वर्तिता पार्थमही प्रशासनात् ॥ प्रशाम्यराज्यं हि सुदुर्लभं त्वया बुभुषितः स्वर्गदवातपस्विना ४३ ॥ इति श्रीमहामारते उद्योगपर्व
णि उलूकदूतगमनपर्वणि उलूकवाक्ये एकषष्ठ्युत्तरशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ उलूकस्त्वर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ आशीविष
मिव कुद्वंदुदन्वाक्यशलाकया १ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः पांडवाभृशम् ॥ प्रागेव भृशसंकुद्धाः कैतव्येनापि धर्षिताः २ आसनेषूदतिष्ठंत बाहुंश्चैव प्राचिक्षिपुः ॥
आशीविषा इव कुद्धा वीक्षां च क्रुः परस्परम् ३ अवाक्शिराभीमसेनः समुदैक्षत केशवम् ॥ नेत्राभ्यां लोहितां ताभ्यामाशीविष इव श्वसन् ४ आर्तिवातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेना
भिहतं भृशम् ॥ उत्स्मयन्निव दाशार्हः कैतव्यं प्रत्यभाषत ५ प्रयाहिशीघ्रं कैतव्य ब्रूयाश्चैव सुयोधनम् ॥ श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मतं यत्ने तथास्तु तत् ६ एमुक्त्वा म
हाबाहुः केशवो राजसत्तम ॥ पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत ७ मृजयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ८ भूमिपानां च
सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ उलूकोऽप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ९ आशीविषमिव कुद्वंदुदन्वाक्यशलाकया ॥ कृष्णादींश्चैव तान्सर्वान् यथोक्तं वाक्यमब्रवीत्
त् १० उलूकस्य तु तद्वाक्यं पापं दारुणमीरितम् ॥ श्रुत्वा विबुधुभे पार्थोललाटं चाप्यमार्जयत् ११ तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थसासमिति नृप ॥ नामृष्यंत महाराज
पांडवानां महारथाः १२ अधिक्षेपेण कृष्णस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्ज्वलुरच्युत १३ घृष्टयुगलः शिखंडी च सात्यकिश्च महारथः ॥
केकया भ्रातरः पंचराक्षसश्च घटोत्कचः १४ द्रौपदेयाभिमान्युश्च घृष्टकेतुश्च पार्थिवः ॥ भीमसेनश्च विक्रांतो यमजौ च महारथौ १५ उत्पेतुरासनात् सर्वे क्रोधसंरक्तलो
चनाः ॥ बाहून्प्रगृह्य रुचिरान् रक्तचंदनरूपितान् १६ अंगदैः पारिहार्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान् १७ दंतान्दंतेषु निष्पिप्य मृक्किणीपरिलोलहन् ॥ तेषामाकारभाव
ज्ञः कुंतीपुत्रो वृकोदरः १७ उदतिष्ठत्सवेगेन क्रोधेन प्रज्वलन्निव ॥ उद्धृत्य सहस्रानेत्रे दंतान् कटकटाद्यच १८ हस्तं हस्तेन निष्पिप्य उलूकं वाक्यमब्रवीत् ॥ अश
क्तानामिवास्माकं प्रोत्साहननिमित्तकम् १९ श्रुतं ते वचनं मूर्ख्यत्त्वां दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ तन्मे कथयतो मंदशृणु वाक्यं दुरासदम् २०

८ । ९ । १० । ११ सभितिः समा १२ । १३ । १४ द्रौपदेयैः सहितोऽभिमान्युः द्रौपदेयाभिमान्युः १५ पारिहार्यैः पारितो हारायेषां तेषां पारिहाराः भौतिकगुच्छाः भौतिकादिजालानि वातएव
पारिहार्याणि स्वार्थेष्वश् १६ । १७ । १९ । २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ यश्चेति इह दुःशासनरुधिरपानकालेमामा अभियास्यति २८ आत्मानं आलभेष्टपामि । अंतरात्मानं ईश्वरं वा स्पृष्ट्वाऽऽह आलभेष्टिति ईश्वरशपथं करोमी
 सर्वक्षत्रस्य मध्येतं यद्वक्ष्यसि सुयोधनम् ॥ शृण्वतः सूतपुत्रस्य पितुश्च त्वंदुरात्मनः २१ अस्माभिः प्रीतिकामैस्तु भ्रातृज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ मर्षितं ते दुराचारतत्त्वं न
 बहुमन्यसे २२ प्रेषितश्च हृषीकेशः शमाकांक्षी कुरुन्प्रति ॥ कुलस्य हितकामेन धर्मराजेन धीमता २३ त्वंकालचोदितो नूनं गंतुकामो यमक्षयम् ॥ गच्छ स्वाहव
 मस्माभिस्तच्च श्रो भविता ध्रुवम् २४ मयाऽपि च प्रतिज्ञातो वधः स भ्रातृकस्यते ॥ स तथा भविता पापनात्रकार्या विचारणा २५ वेलामतिक्रमेत्सद्यः सागरो वरुणा
 लयः ॥ पर्वताश्च विशीर्येयुर्मयोक्तं नष्टमभवेत् २६ सहायस्ते यदियमः कुबेरो रुद्र एव वा ॥ यथा प्रतिज्ञं दुर्बुद्धे प्रकरिष्यंति पांडवाः ॥ दुःशासनस्य रुधिरं पाताचा
 स्मियथेप्सितम् २७ यश्चेह प्रतिसंरब्धः क्षत्रियो मा अभियास्यति ॥ अपि भीष्मं पुरस्कृत्य तं नेष्यामि यमक्षयम् २८ यच्चैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि ॥ यथै
 तद्भविता सत्यं तथैवात्मानमालभे २९ भीमसेन वचः श्रुत्वा सहदेवोऽप्यमर्षणः ॥ क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वाक्यमुवाच ह ३० शौटीरशूरसदृशमनीकजनसंसदि ॥
 शृणु पापवचोमह्यं द्वाच्यो हि पिता त्वया ३१ नास्माकं भविता भेदः कदाचित् कुरुभिः सहः ॥ घृतराष्ट्रस्य संबंधो यदि न स्यात्त्वया सह ३२ त्वं तु लोकविनाशाय घृतरा
 ष्ट्रकुलस्य च ॥ उत्पन्नो वैरपुरुषः स्वकुलघ्नश्च पापकृत् ३३ जन्मप्रभृतिचास्माकं पिता ते पापपुरुषः ॥ अहितानि च शंसानि नित्यशः कर्तुमिच्छति ३४ तस्यैवै
 रानुषंगस्य गताऽस्म्यंतं सुदुर्गमम् ॥ अहमादौ निहत्य त्वां शकुनेऽसंप्रपश्यतः ३५ ततोऽस्मिंश्च कुनिहंतामिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ भीमस्य वचनं श्रुत्वा सहदेवस्य
 चोभयोः ३६ उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनं स्मयन्निव ॥ भीमसेन न ते संति येषां वैरं त्वया सह ३७ मंदाग्रहेषु सुखिनो मृत्युपाशवशंगताः ॥ उलूकश्च न ते वाच्यः
 परुषं पुरुषोत्तम ३८ दूताः किमपराध्यंते यथोक्तस्यानुभाषिणः ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्भीमं भीमपराक्रमम् ३९ घृष्टमुग्रमुखान्वीरान्सुहृदः समभाषत ॥ श्रुतं व
 स्तस्य पापस्य धार्तराष्ट्रस्य भाषितम् ४० कुत्सनं वासुदेवस्य मम चैव विशेषतः ॥ श्रुत्वा भवंतः संरब्धा अस्माकं हितकाम्यया ४१ प्रभावाद्वासुदेवस्य भवतां च प्र
 यत्नतः ॥ समग्रं पार्थिवं क्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहम् ४२ भवद्भिः समनुज्ञातो वाक्यमस्य यदुत्तरम् ॥ उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यति सुयोधनम् ४३ श्वोभूते कथि
 तस्यास्य प्रतिवाक्यं च मूमुखे ॥ गांडीवेनाभिधास्यामि क्लीबां हि वचनोत्तराः ४४ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रशंसं सुर्धनं जयम् ॥ तेन वाक्योपचारेण विस्मिताराजस
 तमाः ४५ अनुनीय च तान्सर्वान्यथामान्यं यथावयः ॥ धर्मराजं तदा वाक्यं तत्प्राप्यं प्रत्यभाषत ४६

त्यर्थः २९।३० शौटीरः सगर्वः शूरो विक्रांतः शौट्कगर्वेशूरविक्रांतो इति धातुः अनीकजनः सैन्यवासी जनः हे पापमह्यं मम ३१ नास्माकमिति घृतराष्ट्रोपादेवैरजातं अन्यथा तेन बाल्ये एव त्वयित्युक्ते
 सति तन्नस्यादिति भावः ३२ । ३३ तेन वपिता अस्माकं अहितानि कर्तुमिच्छतीति संबंधः ३४ । ३५ भीमसेनस्येति प्राचीनपाठे भुत्वेत्यध्याहारः ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६

४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ पांडवेष्विति हे पाप पांडवेषु त्वयोक्तं वैदालवतरूपं जिह्मं प्रवर्तत इति तुष्यतु दुर्जन्यायेनांगीकरोति प्रवर्तत इति पाठे तु स्पष्टो र्थः पूरयन् वाक्यं तदर्थानुष्ठानेन समर्थयन्
 ५२ मान्याः भीष्मद्रोणादयः अमान्याः पुत्राः लक्ष्मणादयः बालवृद्धनाशमाकांक्षी रित्यर्थः ५३ । ५४ नपुंसकं नपुंसकत्वं तव ५५ परेषां कर्णादीनां ५६ । ५७ । ५८ जघन्यकालं चरमकालेऽपि
 आत्मानमवमन्वानो न हि स्यात्पार्थिवोत्तमः ॥ तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रूषणे रतः ४७ उलूकं भरतश्रेष्ठसामपूर्वमथोर्जितम् ॥ दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भर
 तर्षभः ४८ अतिलोहितनेत्राभ्यामाशी विषद्वश्वसन ॥ स्मयमान इव क्रोधात् मृक्किणीपरिसंलिहन् ४९ जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातृश्वेदेदमब्रवीत् ॥ अभ्यभाषत
 कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् ५० उलूकगच्छैकैतव्यब्रूहि तात सुयोधनम् ॥ कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिकुलपांसनम् ५१ पांडवेषु सदा पापनित्यं जिह्मं प्रवर्तते ॥ स्व
 वीर्याद्यः पराक्रम्य पाप आह्वयते परान् ॥ अभीतः पूरयन् वाक्यमेष वै क्षत्रियः पुमान् ५२ स पापः क्षत्रियो भूत्वा अस्मानाह्वयसंयुगे ॥ मान्यामान्यान् पुरस्कृत्य यु
 द्धमागाः कुलाधम ५३ आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यं च कौरव ॥ आह्वयस्वरणे पार्थान्सर्वथा क्षत्रियो भव ५४ परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ॥ अश
 कः स्वयमादातुमेतदेव नपुंसकम् ५५ सत्वं परेषां वीर्येण आत्मानं बहुमन्यसे ॥ कथमेवमशक्तस्त्वमस्मान्समभिगर्जसि ५६ ॥ कृष्ण उवाच ॥ मद्वचश्चापि भू
 यस्ते वक्तव्यः सुयोधनः ॥ श्वइदानीं प्रपद्येथाः पुरुषो भवदुर्मते ५७ मन्यसे यच्च मुढत्वं न योत्स्यति जनार्दनः ॥ सारथ्येन वृतः पार्थैरिति त्वं न विमेषि च ५८
 जघन्यकालमप्येतन्न भवेत्सर्वपार्थिवान् ॥ निर्दहेयमहं क्रोधात् नृणानीव दुताशनः ५९ युधिष्ठिरनियोगात् फाल्गुनस्य महात्मनः ॥ करिष्ये युध्यमानस्य सारथ्यं वि
 जितात्मनः ६० यद्युत्पतसिलोकां स्त्रीनयद्या विशसि भूतलम् ॥ तत्र तत्रार्जुनरथं प्रभाते द्रक्ष्यसे पुनः ६१ यच्चापि भीमसेनस्य मन्यसे मोघभाषितम् ॥ दुःशास
 नस्य रुधिरं पीतमद्यावधारय ६२ नत्वां समीक्षते पार्थोनापिराजा युधिष्ठिरः ॥ न भीमसेनो न यमौ प्रतिकूलप्रभाषिणम् ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि
 उलूकदूताभिगमनपर्वणि कृष्णादिवाक्ये द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य भरतर्षभ ॥ नेत्राभ्या
 मतिताभ्यां कैतव्यं समुदैक्षत १ सकेशवमभिप्रेक्ष्य गुडाकेशो महायशः ॥ अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजम् २ स्ववीर्यं यः समाश्रित्य समाह्वयति वै परान् ॥
 अभीतो युध्यते शत्रून् सर्वैरुप उच्यते ३ परवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् ॥ क्षत्रवंधुरशक्तत्वालोके स पुरुषाधमः ४ सत्वं परेषां वीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः ॥
 स्वयंकापुरुषो मुढपरांश्च क्षेपुमिच्छसि ५ यस्त्वं वृद्धं सर्वराज्ञां हितं बुद्धिजितेन्द्रियम् ॥ मरणाय महाप्रज्ञं दीक्षयित्वा विकथसे ६ भावस्ते विदितोऽस्माभिर्दुर्बुद्धे कु
 लपांसन ॥ न ह निष्यंति गां गेयं पांडवा घृणयेति हि ७

एतन्न भवेन्मामूत एतदेवाह सर्वेत्यादिना श्लोकशेषेण ५९ । ६० । ६१ । ६२ समीक्षते गणयति ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये मा० द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥
 दुर्योधनस्येति समुदैक्षत गुडाकेश इति संबंधः १ । २ पूरणात्पुरुष इति पुरुषशब्दनिवर्तनं अन्यथा त्वपुरुष एवेत्यर्थः ३ क्षत्रबंधुः क्षत्रजातिरेव न तु क्षत्रकर्मैत्यर्थः ४ । ५ वृद्धं वाक्कीर्कमीष्मं च ६ । ७

मिषतापश्यतां ८ कैतव्येति समेत्यएकीकृत्य निशाव्यपायेभ्योभूते ९ सत्यसंधोभीष्मः भीष्मवाक्यमेवाह अहंहंतेति हेकैतव्यअहंहंतेत्यादिमदीयवाक्यंभरतान्पांडवान्प्रतिगत्वावदस्व
किंकृत्वासुयोधनंसमेत्यमदीयंसदेशंदुर्योधनायश्रावयित्वा पांडवान्प्रतिकथयेत्यर्थः तेनदुर्योधनसुखंपांडवानांभयंचोदेष्यतीतिभावः १० द्रोणमृतेपिद्रोणंविनाप्यसहायएवाहलोकंहन्याततोभी
ष्मवाक्यात्तेतवभावएवंभूतोजातइत्यर्थः ११ हंताहनिष्यामि कुरुवृद्धंभीष्मं १२ योयुक्तसेनोध्वजीरथीतरक्षतेतिथोजना द्वांपंज्जतामाधारं १३ १४ १५ १६ अभिमानःश्रेष्ठोऽस्मी
तिबुद्धिः । दर्पःपराभिभवसमर्थोऽस्मीतिधीः । क्रोधोऽभिज्वलनं । पारुष्यंनिष्ठुरवाक्यत्वं । नैर्घुर्यनिःस्नेहता । अवलेपोन्येषामवज्ञा । आत्मसंभावनंअहमेवज्ञातागूरश्चास्मीतिबुद्धिः १
यस्यवीर्यसमाश्रित्यधार्तराष्ट्रविकृत्यसे ॥ हंताऽस्मिप्रथमंभीष्मंमेषतांसर्वधन्विनाम् ८ कैतव्यगत्वाभरतान्समेत्यसुयोधनंधार्तराष्ट्रवदस्व ॥ तथेत्युवाचा
र्जुनःसव्यसार्चीनिशाव्यपायेभविताविमर्दः ९ यद्वाऽब्रवीद्वाक्यमदीनसत्वोमध्येकुरुहर्षयन्सत्यसंधः ॥ अहंहंतासृजयानामनीकंशाल्वेयकांश्चेतिममैवभारः ॥
कैतव्यगत्वाभरतान्समेत्यसुयोधनंधार्तराष्ट्रवदस्व १० हन्यामहंद्रोणमृतेऽपिलोकंनतेभयंविद्यतेपांडवेभ्यः ॥ ततोहितेलब्धतमंचराज्यमापद्रताःपांडवाश्चे
तिभावः ११ सदर्पपूर्णोनसभीक्ष्णसेत्वमनर्थमात्मन्यपिवर्तमानम् ॥ तस्मादहंतेप्रथमंसमूहेहंतासमक्षंकुरुवृद्धमेव १२ सूर्योदयेयुक्तसेनःप्रतीक्षध्वजीरथीरक्ष
तसत्यसंधम् ॥ अहंहिवःपश्यतांद्वापमेनंभीष्मंरथात्पातयिष्यामित्राणैः १३ श्वोभूतेकथनावाक्यंविज्ञास्यतिसुयोधनः ॥ आचितंशरजालेनमयादृष्ट्वापिता
महम् १४ यदुक्तश्चसभामध्येपुरुषोहस्वदर्शनः ॥ क्रुद्धेनभीमसेनेनभ्रातादुःशासनस्तव १५ अधर्मज्ञोनित्यवैरीपापबुद्धिर्नृशंसवत् ॥ सत्यांप्रतिज्ञामचिराद्
क्षयसेतांसुयोधन १६ अभिमानस्यदर्पस्यक्रोधपारुष्ययोस्तथा ॥ नैर्घुर्यस्यावलेपस्यआत्मसंभावनस्यच १७ नृशंसतायास्तैक्ष्ण्यस्यधर्मविद्वेषणस्यच ॥
अधर्मस्यातिवादस्यवृद्धातिक्रमणस्यच १८ दर्शनस्यचचक्रस्यकृत्स्नस्यापनयस्यच ॥ द्रक्ष्यसित्वंफलंतीव्रमचिरेणसुयोधन १९ वासुदेवाद्वितीयेहिमयिक्रु
द्धेनराधम ॥ आशातेजीवितेमूढराज्येवाकेनहेतुना २० शांतेभीष्मेतथाद्रोणेसूतपुत्रेचपातिते ॥ निराशोजीवितेराज्येपुत्रेषुचभविष्यासि २१ भ्रातॄणांनिघ
नंश्रुत्वापुत्राणांचसुयोधन ॥ भीमसेनेननिहतोदुष्कृतानिस्मरिष्यसि २२ नद्वितीयांप्रतिज्ञांहिप्रतिजानामिकैतव ॥ सत्यंब्रवीम्यहंहेतत्सर्वंसत्यंभाविष्याते २३
युधिष्ठिरोऽपिकैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् ॥ उलूकमद्वचोब्रूहिगत्वातातसुयोधनम् २४ स्वेनवृत्तेनमेवतृत्तनाधिगंतुंत्वमर्हसि ॥ उभयोरंतरंवेदसूनृतानृतयोरपि
२५ नचाहंकामयेपापमपिकीटपिपीलयोः ॥ किंपुनर्ज्ञातिषुवधंकामयेयंकथंचन २६ एतदर्थमयातातपंचग्रामावृताःपुरा ॥ कथंतवसुदुर्बुद्धेनप्रेक्ष्येव्यस
नमहत् २७ सत्वंकामपरीतात्मासूढभावाच्चकृत्यसे ॥ तथैववासुदेवस्यनगृह्णासिहितंवचः २८

नृशंसतानिर्दयत्वं । तैक्ष्ण्यंतीक्ष्णताविषदानादिबोभत्सकर्मकारित्वं । धर्मविक्षेपणंकपटव्यूतादिना । अधर्मोयथाप्रतिज्ञातराज्याप्रदानं । अतिवादो धर्मिष्ठेष्वधर्मिष्ठत्वारोपविडालव्रतिकोसीत्यादिवचनं । वृद्धातिक्रमणं विदुरादीनामवमाननं १८ दर्शनं कर्णादिषु जयनिश्चयः । चक्रं सेनाया आधिक्यं अपनयः अस्माकं दूरीकरणं एतेषां फलं द्रक्ष्यति १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ वेदवेत्ति २५ । २६ कथमिति हेसु दुर्बुद्धे तव व्यसनं मरणाय गमं कथमपि न प्रेक्ष्ये इति हेतोः पंचग्रामावृता इति संबंधः २७ । २८

॥ १३३ ॥

१९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ यत्तु इमं केशं श्रुत्वा हृष्टः सन् विकल्पयत् तत्ततो हेतोः शोचिष्यसे इति संबन्धः ४० जज्ञाद्योऽर्हन् रफ
तिर्युवयोरिति दुर्योधनवाक्यस्योत्तरं विराट्द्रुपदावाहपुरित्याह विराटेति साधोः दासमावन्वियच्छेव नितरां यच्छेव प्रार्थयावहे । इष्टुमीति छादेशेयमयते विधि लिङि उत्तमस्य द्विवचनं । इति
किंचेदानीं बहूक्तेन युध्यस्व सहबांधवैः ॥ मम विप्रियकर्तारं कैतव्य ब्रूहि कौरवम् २९ श्रुतं वाक्यं गृहीतोऽर्थो मत्तं यत्ते तथाऽस्तु तत् ॥ भीमसेनस्ततो वाक्यं भूय आ
ह नृपात्मजम् ३० उलूकमद्वचो ब्रूहि दुर्मतिपापपूरुषम् ॥ शठं नैकृत्तिकं पापं वराचारं सुयोधनम् ३१ गृध्रोदरे वावस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये ॥ प्रतिज्ञातं मया य
ज्ञसभामध्ये न राधम् ३२ कर्ता हंत द्रव्यः सत्यं सत्येनैव शपामिते ॥ दुःशासनस्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे ३३ सक्थिनी तव भक्तैव हत्वा हितवसोदरान् ॥ सर्वे
षां धार्तराष्ट्राणामहं मृत्युः सुयोधन ३४ सर्वेषां राजपुत्राणामभिमन्युरसंशयम् ॥ कर्मणा तोषयिष्यामि भूयश्चैव वचः शृणु ३५ हत्वा सुयोधनत्वां वै सहितं सर्वसोदरैः ॥
आक्रमिष्ये पदामूर्ध्नि धर्मराजस्य पश्यतः ३६ नकुलस्तु ततो वाक्यमिदमाह महीपते ॥ उलूकब्रूहि कौरव्यं धार्तराष्ट्रं सुयोधनम् ३७ श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव य
था तथम् ॥ तथा कर्ताऽस्मि कौरव्ययथा त्वमनुशासि माम् ३८ सहदेवोऽपि नृपते इदमाह वचोऽर्थवत् ॥ सुयोधनमतिर्याते वृथैषाते भविष्यति ३९ शोचिष्यसे महास
जसपुत्रज्ञातिबांधवः ॥ इमं चक्रे शमस्माकं हृष्टो यत्त्वं विकल्पसे ४० विराट्द्रुपदौ वृद्धाबुलूकमिदमुचतुः ॥ दासमावन्वियच्छेव साधोरिति मतिः सदा ॥ तौ च दासाव
दासौ वापौरुषं यस्य यादृशम् ४१ शिखंडी तु ततो वाक्यमुलूकमिदमब्रवीत् ॥ वक्तव्यो भवतार राजा पापेष्वभिरतः सदा ४२ पश्यत्वं मां रणे राजन् कुर्वाणं कर्मदारुणं ॥
यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि ४३ तमहं पातयिष्यामि रथात्तव पितामहम् ॥ अहं भीष्मवधात् मृष्टो नूनं धात्रामहात्मना ४४ सोऽहं भीष्मं हनिष्यामि मिषतां
सर्वधन्विनाम् ॥ घृष्टगृध्रोऽपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत् ४५ सुयोधनो मम वचो वक्तव्यो नृपतेः सुतः ॥ अहं द्रोणं हनिष्यामि सगणं सहबांधवम् ४६ अवश्यं
च मया कार्यं पूर्वेषां चरितं महत् ॥ कर्ता चाहं तथा कर्म यथानान्यः करिष्यति ४७ तमब्रवीद्धर्मराजः कारुण्यार्थं वचो महत् ॥ नाहं ज्ञातिवधं राजन् कामयेयं कथंचन ४८
तवैव दोषाद्बुद्धे सर्वमेतत्त्वनामृतम् ॥ सगच्छ माचिरं तात उलूकयदि मन्यसे ४९ इह वातिष्ठ भद्रं ते वयं हितवर्धांधवाः ॥ उलूकस्तु ततो राजन् धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम्
५० आमंत्र्य प्रययौ तत्र यत्र राजा सुयोधनः ॥ उलूकस्तत आगम्य दुर्योधनममर्षणम् ५१ अर्जुनस्य समादेशं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ॥ वासुदेवस्य भीमस्य धर्म
राजस्य पौरुषम् ५२ नकुलस्य विराटस्य द्रुपस्य च भारत ॥ सहदेवस्य च वचो घृष्टगृध्रं शिखंडिनोः ॥ केशवार्जुनयोर्वाक्यं यथोक्तं सर्वमब्रवीत् ५३ कैतव्यस्तु त
द्वाक्यं निशम्य भरतर्षभः ॥ दुःशासनं च कर्णं च शकुनिं चापि भारत ५४ आज्ञापय तराज्ञश्च बलं मित्रबलं तथा ॥ यथा प्रागुदयात् सर्वे युक्तास्तिष्ठन्त्यनीकिनः ५५

आवयोर्मतिरस्तितौ च आवांदासावदासौवेतियस्यतवयादृशं पौरुपंततयैवश्वोद्रक्ष्यावइतिशेषः ४१ । ४२ । ४३ वधात्तवपहेतोः ४४ । ४५ । ४६ पूर्वेषाचरितं द्रोणवधेन पितृवैरप्रति
यातनं सर्वेषामिति पाठेऽपि स एवार्थः ४७ । अनामृतं विस्पष्टं ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५

१६ । ५७ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावे दीपे त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ उलूकस्योति १ । १ । १ । ४ रथिनः राजन्यान् वृष्ट्युग्रः समुपादिशति
तिसंबंधः त्वमनेन युध्यस्व त्वमनेनेत्येवं तत्तदंशव्यवस्थां च कोरत्यर्थः ५ । ६ । ७ । ८ । ९ अंशं अकल्पयत् स्वकीयमिति शेषः १० । ११ । १२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि नीलकंठीये
ततः कर्णसमादिष्टा दूताः संत्वरितारथैः ॥ उष्ट्रवामोभिरप्यन्ये सदश्वैश्च महाजवैः ५६ तूर्णपरिययुः सेनां कृत्स्नां कर्णस्य शासनात् ॥ आज्ञापयंतो राज्ञश्च योगः प्रा
गुदयादिति ५७ ॥ इति श्रीम. उ. उलूकदूतागमनप. उलूकापयाने त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥ ॥ छ ॥ संजय उवाच ॥ उलूकस्य वचः श्रुत्वा
कुंती पुत्रोद्युष्टिधिरः ॥ सेनां निर्यापयामास धृष्टद्युम्नपुरोगमाम् १ पदातिर्नीनागवती रथिनीमश्वद्विनीम् ॥ चतुर्विधबलांभीमामकं पां पृथिवीमिव २ भीमसे
नादिभिर्गुप्तां सार्जुनैश्च महारथैः ॥ धृष्टद्युम्नवशां दुर्गासागरस्तिमितोपमाम् ३ तस्यास्त्वग्नेमहेष्वासः पांचालयोयुद्धदुर्मदः ॥ द्रोणप्रेप्सुरनीकानि धृष्टद्युम्नो व्यक
र्षत ४ यथा बलं यथोत्साहं रथिनः समुपादिशत् ॥ अर्जुनं मृतपुत्राय भीमं दुर्योधनाय च ५ धृष्टकेतुं च शल्याय गौतमायोत्तमौजसम् ॥ अश्वत्थाम् च नकुलं शैब्यं च
कृतवर्मणं ६ सैधवाय च वाष्पेयं युयुधानं समादिशत् ॥ शिखंडिनं च भीष्माय प्रमुखे समकल्पयत् ७ सहदेवं शकुनं चेकितानं शलाय वै ॥ द्रौपदेयांस्तथा पंचात्रि
गतेभ्यः समादिशत् ८ वृषसेनाय सौभद्रं शेषाणां च महीक्षिताम् ॥ सप्तमर्थं हितं मेने पार्था दभ्यधिकरणे ९ एवं विभज्य योधांस्तान् पृथक् सहचैव ह ॥ ज्वालावर्णो
महेष्वासो द्रोणमंशमकल्पयत् १० धृष्टद्युम्नो महेष्वासः सेनापतिपतिस्ततः ॥ विधिवद्ब्रह्ममेधावी युद्धाय धृतमानसः ११ यथोद्दिष्टानि सैन्यानि पांडवानामयो
जयत् ॥ जयाय पांडुपुत्राणां यत्तत्स्थौराणां जिरे १२ ॥ इति श्रीम. उलूकदूतागमनप. सेनापतिनियोगे चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ छ ॥
॥ समाप्तं चो लूकदूतागमनपर्व ॥ अथ रथातिरथसंख्यानपर्व ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रतिज्ञाते फाल्गुने नवधेभीष्मस्य संयुगे ॥ किमकुर्वत मे मंदाः पुत्रा दुर्योधनाद
यः १ हतमेव हि पश्यामि गंगिपितरं रणे ॥ वासुदेवसहायेन पार्थेन दृढधन्वना २ सचापरमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वा पार्थभाषितम् ॥ किमुक्तवान्महेष्वासो भीष्मः प्रह
रतांवरः ३ सैनापत्यं च संप्राप्य कौरवाणां धुरंधरः ॥ किमचेष्टत गंगेयो महाबुद्धिपराक्रमः ४ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततस्तत्संजयस्तस्मै सर्वमेव न्यवेदयत् ॥
यथोक्तं कुरुवृद्धेन भीष्मेणामिततेजसा ५ ॥ संजय उवाच ॥ सैनापत्यमनुप्राप्य भीष्मः शान्तनवो नृप ॥ दुर्योधनमुवाचे दंवचनं हर्षयान्निव ६ नमस्कृत्य कुमाराय
सेनान्येशक्तिपाणये ॥ अहं सेनापतिस्तेऽद्य भविष्यामि न संशयः ७ सेनाकर्मण्यभिज्ञोऽस्मि व्यूहेषु विविधेषु च ॥ कर्मकारयितुं चैव भृतानप्यभृतांस्तथा ८ या
त्रायाने च युद्धे च तथा प्रशमनेषु च ॥ भृशं वेदमहाराज यथा वेद बृहस्पतिः ९ व्यूहानां च समारभान् देवगांधर्वमानुषान् ॥ तैरहं मोहयिष्यामि पांडवानव्येतुते ज्वरः १०
भारतभावे दीपे चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ प्रतिज्ञाते इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ मृतान् वेतनभक्षकान् अभृतान् महेष्वासमागतान् ८
यात्रार्थयाने प्रयाणे युद्धे प्रशमनेषु परास्त्राणां प्रतीकोरुषियेषु वेदवेद्वेति ९ । १०

तत्त्वेन अकापट्येन ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ रथोदारः रथेष्वेव उदारो न तु महारथस्तादृशा एव दुःशासनादय इति भावः १९ । २० । २१ । २२ । २३
सोऽहं योत्स्यामि तत्त्वेन पालयंस्तव वाहिनीम् ॥ यथावच्छास्त्रतो राजन् व्येतुते मानसो ज्वरः ११ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ विद्यते मे न गंगियभयं देवासुरेष्वपि ॥ सम
स्तेषु महाबाहो सत्यमेतद्ब्रवीमि ते १२ किंपुनस्त्वयि दुर्धर्षे सैनापत्ये व्यवस्थिते ॥ द्रोणे च पुरुषव्याघ्रे स्थिते युद्धाभिनंदिनि १३ भवद्भ्यां पुरुषाभ्यां स्थिता
भ्यां विजयो मम ॥ न दुर्लभं कुरुश्रेष्ठ देवराज्यमपि भुवम् १४ रथसंख्यां तु कात्स्न्येन परेषामात्मनस्तथा ॥ तथैवातिरथानां चेतुमिच्छामि कौरव १५ पिताम
हो हि कुशलः परेषामात्मनस्तथा ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वैः सहेभिर्वसुधाधिपैः १६ ॥ भीष्म उवाच ॥ गांधारेश्च पुराजं द्रुपदं संख्यां स्वकेवले ॥ ये रथाः पृथिवीपा
लतथैवातिरथाश्च ये १७ बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मे शृणु १८ भवानग्रे रथोदारः सहस्रैः सहोदरैः ॥ दुःशासनप्रभृ
तिभिर्भ्रातृभिः शतसंमितैः १९ सर्वैरुत्तमहरणाश्छेदमेदविशारदः ॥ रथोपस्थे गजस्कंधे गदाप्रासासिचमाणि २० संयंतारः प्रहतरिः कृतास्त्राभारसाधनाः ॥
इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः २१ एते हनिष्यंति रणे पंचालान्युद्धदुर्मदान् ॥ कृतकिल्विषाः पांडवे यैर्धार्तराष्ट्रामनास्विनः २२ तथाऽहं भरतश्रेष्ठ सर्व
सेनापतिस्तव ॥ शत्रून् विध्वंसयिष्यामि कदर्थी कृत्य पांडवान् २३ नत्वात्मनो गुणान्वक्तुमर्हामि विदितोऽस्मि ते ॥ कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः शस्त्रभृतांवरः २४
अर्थसिद्धितवरणे करिष्यति न संशयः ॥ शस्त्रविद्विरनाघृष्यो दूरपाती दृढायुधः २५ हनिष्यति च मृतेषां महेंद्रो दानवानिव ॥ मद्वराजो महेष्वासः शल्यो मेऽतिर
थोमतः २६ स्पर्धते वासुदेवेन नित्यं यो वैरणे रणे ॥ भागिने यात्रिजांस्त्यक्त्वा शल्यस्तेऽतिरथोमतः ॥ एष योत्स्यति संग्रामे पांडवांश्च महारथान् २७ सागराभि
समैर्बाणैः प्लावयन्निव शात्रवान् ॥ भूरिश्रवाः कृतास्त्रश्च तव चापि हितः सुहृत् २८ सौमदतिर्महेष्वासो रथयूथपयूथपः ॥ बलक्षयममित्राणां सुमहांतं कारिष्यति २९
सिंधुराजो महाराजमतो मे द्विगुणोरथः ॥ योत्स्यते समरे राजन विक्रांतोरथसत्तमः ३० द्रौपदी हरणे राजन परिक्रिष्टश्च पांडवैः ॥ संस्मरंस्तं परिक्रेशं योत्स्यते परवीर
हा ३१ एतेन हितदाराजंस्तप आस्थाय दारुणम् ॥ सुदुर्लभो वरो लब्धः पांडवान् यो दुमाहवे ३२ स एष रथशार्दूलस्तद्वैरं संस्मरन् रणे ॥ योत्स्यते पांडवैस्तात
प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ३३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यानपर्वणि पंचषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ छ ॥ ॥
॥ भीष्म उवाच ॥ सुदक्षिणस्तु कांबोजोरथ एकगुणोमतः ॥ तवार्थसिद्धिमाकांक्षन् योत्स्यते समरे परैः १ एतस्य रथसिंहस्य तवार्थे राजसत्तम ॥ पराक्रमं यथे
द्रस्यद्रक्ष्यंति कुवोरयुधि २ एतस्य रथवंशे हिति गमवेगप्रहारिणः ॥ कांबोजानां महाराज शलभानामिवायतिः ३

नत्वात्मन इति स्वस्यासंख्येयत्वं सूचितं २४ । २५ । २६ । २७ । २८ रथयूथपामहारथाः तेषां यूथपोऽतिरथः २९ सिंधुराजो जपद्रयो द्विरथः ३० । ३१ । ३२ । ३३ ॥ ॥ इति उ.
प. भी. भा. पंचषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥ ॥ सुदक्षिण इति १ । २ ॥

रथवंशेनरथसंघेनसहितइतिशेषः । 'वंशःपुंसिकुलेवेणौपृष्ठावयववर्गयोः' इतिमेदिनी ४।१।५।७।८।९ समुद्रततरंगिणीउच्छिन्नतपताकांसेनां उच्छिन्नततरंगवर्तीगंगां च १० सत्यरथोनाम

नीलोमाहिष्मतीवामीनीलवर्मारथस्तव ॥ रथवंशेनकदनंशत्रूणां वैकरिष्यति ४ कृतवैरःपुराचैवसहदेवेनमारिष ॥ योत्स्यतेसततराजंस्तवार्थेकुरुनंदन ५ वि
दानुर्विदावांत्यौसमतौरथसत्तमौ ॥ कृतिनौसमरेतातद्वद्वीर्यपराक्रमौ ६ एतौतौपुरुषव्याघ्रौरिपुसैन्यप्रधक्ष्यतः ॥ गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्चकरच्युतैः
७ युद्धाभिकामौसमरेक्रीडताविवयूथपौ ॥ यूथमध्येमहाराजविचरंतौकृतांतवत् ८ त्रिगर्ताभ्रातरःपंचरथोदारामतामम ॥ कृतवैराश्चपार्थैस्तेविराटनगरेत
दा ९ मकराद्वराजेंद्रसमुद्रततरंगिणीम् ॥ गंगांविशोभयिष्यंतिपार्थानांयुधिवाहिनीम् १० तेरथाःपंचराजेंद्रयेषांसत्यरथोमुखम् ॥ एतेयोस्त्यंतिसंग्रामेसं
स्मरंतःपुराकृतम् ११ व्यलीकंपांडवेयेनभीमसेनानुजेनह ॥ दिशोविजयताराजनश्चेतवाहेनभारत १२ तेहनिष्यंतिपार्थानांतानासाद्यमहारथान् ॥ वरान्व
रान्महेष्वासानक्षत्रियाणांधुरंधरान् १३ लक्ष्मणस्तवपुत्रश्चतथादुःशासनस्यच ॥ उभौतौपुरुषव्याघ्रौसंग्रामेष्वपलायिनौ १४ तरुणौसुकुमारौचराजपुत्रौतर
स्विनौ ॥ युद्धानांचविशेषज्ञौप्रणेतारौचसर्वशः १५ रथौतौकुरुशार्दूलमतौमेरथसत्तमौ ॥ क्षत्रधर्मरतौवीरौमहत्कर्मकरिष्यतः १६ दंडधारोमहाराजरथएको
नरर्षभ ॥ योत्स्यतेतवसंग्रामेस्वेनसैन्येनपालितः १७ बृहद्वलस्तथाराजाकौसल्योरथसत्तमः ॥ रथोमममतस्तातमहावेगपराक्रमः १८ एषयोत्स्यतिसंग्रामे
मेस्वान्वंधूनसंप्रहर्षयन् ॥ उग्रायुधोमहेष्वासोधातैराथहितेरतः १९ कृपःशारद्वतोरान्नरथयूथपयूथपः ॥ प्रियान्प्राणान्परित्यज्यप्रधक्ष्यतिरिपूंस्तव २०
गौतमस्यमहर्षेर्यआचार्यस्यशरद्वतः ॥ कार्तिकेयइवाजेयःशरस्तंबात्सुतोऽभवत् २१ एषसेनाःसुबहुलाविविधायुधकार्मुकाः ॥ आग्निवत्समरेतातचरिष्यति
विनिर्दहन २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यागपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥ भीष्मउवाच ॥ शकुनिर्मातुलस्तेऽ
सौरथएकोनराधिप ॥ प्रयुज्यपांडवैर्वैर्योत्स्यतेनात्रसंशयः १ एतस्यसेनादुर्धर्षासमरेप्रतियायिनः ॥ विहृतायुधभूयिष्ठावायुवेगसमाजवे २ द्रोणपुत्रोमहे
ष्वासःसर्वनिवातिधन्विनः ॥ समरेचित्रयोधीचहृदास्त्रश्चमहारथः ३ एतस्यहिमहाराजयथागांडीवधन्वनः ॥ शरासनविनिर्मुक्ताःसंसक्तायांतिसायकाः ४ नैषश
क्योमयावीरःसंख्यातुरथसत्तमः॥निर्देहोपिलोकांस्त्रीनिच्छत्रेषमहारथः ५ क्रोधस्तेजश्चतपसासंभृतोऽश्रमवासिनाम् ॥ द्रोणेनानुगृहीतश्चदिव्यैरस्त्रैरुदारधीः६
दांषस्त्वस्यमहानेकोयेनैवभरतर्षभ ॥ नमेरथोनातिरथोमतःपार्थिवसत्तम ७ जीवितंप्रियमत्यर्थमायुष्कामःसदाद्विजः ॥ नह्यस्यसदृशःकश्चिदुभयोःसेनयोरपि ८

पंचानामुल्लेखः ११ व्यलीकंअप्रियं १२।१९।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२ ॥ इतिश्रीउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेषट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १६६ ॥ शकुनिरिति १ विहृतानिनानाविधानिआयुधानितैर्भूयिष्ठा २।३।४।५ आश्रमवासिनामृषीणांक्रोधस्तेजश्चतयोःसमुदायरूपइत्यर्थः आश्रमेत्याकारस्यपूर्वरूपमार्प ६।७।८

९।१० पृष्ठशेषं ११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२० सत्यश्रवाःसत्यकीर्तिः २१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३० उत्स्मयमहर्षयन्

हन्यादेकरथेनैवदेवानामपिवाहिनीम् ॥ वपुष्मांस्तलघोषेणस्फोटयेदपिपर्वतान् ९ असंख्येयगुणोवीरःप्रहंतादारुणद्युतिः ॥ दंडपाणिरिवासह्यःकालवत्प्रच
रिष्यति १० युगांताग्निसमःक्रोधात्सिंहग्रीवोमहाद्युतिः ॥ एषभारतयुद्धस्यपृष्ठसंशमयिष्यति ११ पितात्वस्यमहातेजावृद्धोऽपियुवाभिवरः ॥ रणेकर्ममहत्क
र्ताअत्रमेनास्ति संशयः १२ अस्त्रवेगानिलोद्भूतःसेनाकक्षेधनोत्थितः ॥ पांडुपुत्रस्यसैन्यानिप्रधक्ष्यतिरणेष्टतः १३ रथयूथपयूथानांयूथपोऽयंनरर्ष
भः ॥ भारद्वाजात्मजःकर्ताकर्मतीव्रंहितंतव १४ सर्वमूर्धाभिषिक्तानामाचार्यःस्थविरोगुरुः ॥ गच्छेदंतंमृजयानांप्रियस्त्वस्यधनंजयः १५ नैषजातुमहेष्वासः
पार्थमाक्लिष्टकारिणम् ॥ हन्यादाचार्यकंदीप्तंस्मृत्यगुणनिर्जितम् १६ श्लाघतेऽयंसदावीरपार्थस्यगुणविस्तरैः ॥ पुत्रादभ्याधिकंचैनंभारद्वाजोऽनुपश्यति
१७ हन्यादेकरथेनैवदेवगंधर्वमानुषान् ॥ एकीभूतानपिरणेदिव्यैरस्त्रैःप्रतापवान् १८ पौरवोराजशार्दूलस्तवराजन्महारथः ॥ मतोममरथोदारःपरवीररथा
रुजः १९ स्वेनसैन्येनमहताप्रतपन्नशत्रुवाहिनीम् ॥ प्रधक्ष्यतिसपंचालान्कक्षमाग्निगतिर्यथा २० सत्यश्रवारथस्त्वेकोराजपुत्रोबृहद्वलः ॥ तवराजनरिपुवले
कालवत्प्रचरिष्यति २१ एतस्ययोधाराजेंद्रविचित्रकवचायुधाः ॥ विचरिष्यंतिसंग्रामेनिघ्नंतःशात्रवांस्तव २२ वृषसेनोरथस्तेऽग्र्यःकर्णपुत्रोमहारथः ॥
प्रधक्ष्यतिरिपूणांतेबलंतुबलिनावरः २३ जलसंधोमहातेजाराजनरथवरस्तव ॥ त्यक्ष्यतेसमरेप्राणान्माधवःपरवीरहा २४ एषयोत्स्यतिसंग्रामेगजस्कंधाविशार
दः ॥ रथेनवामहाबाहुःक्षपयन्नशत्रुवाहिनीम् २५ रथेषमहाराजमतोमेराजसत्तम ॥ त्वदर्थेत्यक्ष्यतेप्राणान्सहसैन्योमहारणे २६ एषविक्रांतयोधीचचित्रयो
धीचसंगरे ॥ वीतभीश्चापितेराजनशत्रुभिःसहयोत्स्यते २७ बाह्लीकोऽतिरथश्चैवसमरेचानिवर्तनः ॥ ममराजन्मतोयुद्धेशूरोवैवस्वतोपमः २८ नह्येषसमरं
प्राप्यनिवर्तेतकथंचन ॥ यथासततगोराजनसहिहन्धात्परान्नरणे २९ सेनापातिर्महाराजसत्यवांस्तेमहारथः ॥ रणेष्वाहुतकर्माचरथोपररथारुजः ३० एत
स्यसमरंहृद्धानव्यथाऽस्तिकथंचन ॥ उत्स्मयन्नुत्पत्येषपरान्नरथपथेस्थितान् ३१ एषचारिपुविक्रांतःकर्मसत्पुरुषोचितम् ॥ कर्ताविमर्देसुमहत्त्वदर्थेपुरु
षोत्तमः ३२ अलंबुपोराक्षसेंद्रःक्रूरकर्मामहारथः ॥ हनिष्यतिपरान्नराजनपूर्ववैरमनुस्मरन् ३३ एषराक्षससैन्यानांसर्वेषारथसत्तमः ॥ मायावीद्वद्वैरश्चसमरे
विचरिष्यति ३४ प्राग्ज्योतिषाधिपोवीरोभगदत्तःप्रतापवान् ॥ गजांकुशधरश्चेष्टोरथेचैवविशारदः ३५ एतेनयुद्धमभवत्पुरागांडीवधन्वनः ॥ दिवसान्सु
बहूनराजन्नुभयोर्जयद्युद्धिनोः ३६ ततःसखायंगांधारेमानयन्पाकशासनम् ॥ अकरोत्संविदंतेनपांडवेनमहात्मना ३७

३८ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावदीपे सप्तपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७ ॥ अचलइति १ । २ । ३ । ४ विचेतनःमूर्खः ५ घृणीनिंदकः ६ का
णानांसहजकवचादीनां ७ । ८ प्रमादीस्त्रीयंकल्पनावाक्यविस्मरति ९ । १० । ११ । १२ भवान्कर्णोऽर्धरथोमह्यममतइति गगियोवदेतन्नष्टपेति सर्वस्यजगतोमतइतिसंबंधः

एषयोत्स्यतिसंग्रामेजस्कंधविशारदः ॥ ऐरावतगतोराजादेवानामिववासवः ३८ ॥ इतिश्रीम.भा०उ०प०रथातिरथसंख्यानप०सप्तपष्ठ्यधिकशततमोऽ
ध्यायः ॥ १६७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ अचलोवृषकश्चैवसहितौभ्रातराबुभौ ॥ रथौतवदुराधर्षांशपून्विध्वंसयिष्यतः १ बलवंतौनरव्याघ्रौद
हक्रौधौप्रहारिणौ ॥ गांधारमुख्यौतरुणौदर्शनीयौमहाबलौ २ सखातेदयितो नित्यंयएषरणकर्कशः ॥ उत्साहयतिराजंस्त्वाविग्रहेपांडवैःसह ३ परुषःकथ
नोनीचःकर्णोवैकर्तनस्तव ॥ मंत्रीनेताचबंधुश्चमानीचात्यंतमुच्छ्रितः ४ एषनैवरथःकर्णो नचाप्यतिरथोरणे ॥ वियुक्तःकवचेनैषसहजेनविचेतनः ५ कुंड
लाभ्यांचदिव्याभ्यांवियुक्तःसततंघृणी ॥ अभिशापाच्चरामस्यब्राह्मणस्यचभाषणात् ६ करणानांवियोगाच्चतेनमेऽर्धरथोमतः ॥ नैषफाल्गुनमासाद्यपुनर्जी
वन्विमोक्ष्यते ७ ततोऽब्रवीत्पुनर्द्रोणःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ एवमेतद्यथाऽऽस्थत्वंनमिष्यास्ति कदाचन ८ रणेरणेऽभिमानीचविमुखश्चापिदृश्यते ॥ घृणीकर्णःप्र
मादीचतेनमेऽर्धरथोमतः ९ एतच्छ्रुत्वातुराधेयःक्रोधादुत्फाल्यलोचने ॥ उवाचभीष्मंराधेयस्तुदन्वाग्भिःप्रतोदवत् १० पितामहयथेष्टमांवाक्शरैरुपकं
तसि ॥ अनागसंसदाद्वेषादेवमेवपदेपदे ११ मर्षयामिचतत्सर्वदुर्योधनकृतेनवै ॥ त्वंतुमामन्यसेमंदंयथाकापुरुषंतथा १२ भवानर्धरथोमह्यमतोवैनात्रसं
शयः ॥ सर्वस्यजगतश्चैवगगियोनमृषावदेत् १३ कुरूणामहितो नित्यंनचराजाऽवबुध्यते ॥ कोहिनामसमानेषुराजसूदारकर्मसु १४ तेजोवधामिमंकुर्याद्विमे
दयिपुराहवे ॥ यथात्वंगुणविद्वेषादपरागंचिकीर्षसि १५ नहायनैर्नपलितैर्नवितैर्नचबंधुभिः ॥ महारथत्वंसंख्यातुशक्यंक्षत्रस्यकौरव १६ बलज्येष्ठंस्मृतंक्ष
त्रंमंत्रज्येष्ठाद्विजातयः ॥ धनज्येष्ठाःस्मृतावैश्याःशूद्रास्तुवयसाधिकाः १७ यथेच्छकंसस्वयंब्रूयारथानतिरथास्तथा ॥ कामद्वेषसमायुक्तोमोहात्प्रकुरुतेभ
वान् १८ दुर्योधनमहाबाहोसाधुसम्यगवेक्ष्यताम् ॥ त्यज्यतांदुष्टभावोऽयंभीष्मःकिल्बिषकृतव १९ मित्राहिसेनानृपतेदुःसंधेयामवत्युत ॥ मौलाहिपुरुष
व्याघ्रकिमुनानासमुत्थिताः २० एषाद्वैधंसमुत्पन्नयोधानांयुधिभारत ॥ तेजोवधोनःक्रियतेप्रत्यक्षेणविशेषतः २१ रथानांक्वचिज्ज्ञानंक्वचभीष्मोऽल्पचे
तनः ॥ अहमावारयिष्यामिपांडवानामनीकिनी २२ आसाद्यमाममोघेषुंगमिष्यतिदिशोदश ॥ पांडवाःसहपंचालाःशार्दूलवृषभाइव २३

त्वद्वाक्यात्सर्वेऽपिमावमंस्यंतइतिभावः १२ । १४ विमेदयिषुर्मेदंकर्तुमिच्छुः अपरागंद्रोणं १५ । १६ । १७ प्रकुरुतेप्रकारंमेदंकुरुते । 'प्रकारस्तुल्यमेदयोः'इतिश्वः १८ । १९
मौलाः पारंपर्यागताः तेऽपिमित्राःसंतोदुःसंधेयामवति किमुनानापृथक्भूताःसंतएककार्यार्थसमुत्थिताइति २० । २१ । २२ । २३

कचेति युद्धेद्वेदोमंत्रेषुमुख्यश्चअशक्तत्वाद्ब्रह्मद्विस्वाचायोग्यइतिभावः २४ । २५ येऽतिवृद्धास्तेपुनर्बालाएवमेमतास्त्वादृशश्चायंभीष्मइत्यर्थः २६ । २७ त्वयिहंतरीकृतोभीष्मयशोगमिष्यतीत्या
शंक्याहकृतइति २८ । २९ । ३० । ३१ नहिछिद्यामित्यन्वयः भेदमयादेवाहंत्वद्वधंनकुर्यामित्यर्थः आशंकायांलकारः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ रथा
क्वचयुद्धंविमर्दोवामंत्रेसुव्याहृतानिच ॥ क्वचभीष्मोगतवयामंदात्माकालचोदितः २४ एकाकीस्पर्धतेनित्यंसर्वेणजगतासह ॥ नचान्यंपुरुषंकंचिन्मन्यतेमो
घदर्शनः २५ श्रोतव्यंखलुवृद्धानामितिशास्त्रनिर्दर्शनम् ॥ नत्वेवह्यतिवृद्धानांपुनर्बालाहितेमताः २६ अहमेकोहनिष्यामिपांडवानामनीकिनीम् ॥ सुयुद्धे
राजशार्दूलयशोभीष्मंगमिष्यति २७ कृतःसेनापतिस्त्वेषत्वयाभीष्मोनराधिप ॥ सेनापतौयशोगंतानतुयोधान्कथंचन २८ नाहंजीवतिगगियेयोस्स्येराज
न्कथंचन ॥ हतेभीष्मेतुयोद्धाऽस्मिसर्वैरेवमहारथैः २९ ॥ भीष्मउवाच ॥ समुद्यतोऽयंभारोमेसुमहान्सागरोपमः ॥ धार्तराष्ट्रस्यसंग्रामेवर्षपूगाभिचितितः ३०
तस्मिन्नभ्यागतेकालेप्रतप्तलोमहर्षणे ॥ मिथोभेदोनमेकार्यस्तेनजीवसिसूतज ३१ नह्यहंत्वद्यविक्रम्यस्थविरोऽपिशिशोस्तव ॥ युद्धश्रद्धामहंछिद्यांजीवित
स्यचसूतज ३२ जामदग्न्येनरामेणमहास्त्राणिविमुंचता ॥ नमेव्यथाकृताकाचित्वंतुमेकिंकरिष्यसि ३३ कामनैतत्प्रशंसंतिसंतःखबलसंस्तवम् ॥ वक्ष्यामितुत्वां
संतप्तोनिहीनकुलपांसन ३४ समेतंपार्थिवंक्षत्रंकाशिराजस्वयंवरे ॥ निर्जित्यैकरथेनैवयाक्न्यास्तरसाहताः ३५ ईदृशानांसहस्राणिविशिष्टानामथोपुनः ॥
मयैकेननिरस्तानिससैन्यानिरणाजिरे ३६ त्वांप्राप्यवैरपुरुषंकुरूणामनयोमहान् ॥ उपस्थितोविनाशाययतस्वपुरुषोभव ३७ युध्यस्वसमरेपार्थयेनविस्पर्ध
सेसह ॥ द्रक्ष्यामित्वांविनिर्मुक्तमस्माद्युद्धात्सुदुर्मते ३८ तमुवाचततोराजाधार्तराष्ट्रःप्रतापवान् ॥ मांसमीक्षस्वगगियेकार्यहिमहदुद्यतम् ३९ चिंत्यतामिदमे
काग्रंममनिःश्रेयसंपरम् ॥ उभावपिभवंतौमेमहत्कर्मकरिष्यतः ४० भूयश्चश्रोतुमिच्छामिपरेषारथसत्तमान् ॥ येचैवातिरथास्तत्रयेचैवरथयूथपाः ४१ बला
बलममित्राणांश्रोतुमिच्छामिकौरव ॥ प्रभातायारजन्यावैदंयुद्धंभविष्यति ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिरथातिरथसंख्यानपर्वणिभीष्मकर्णसंवादेअष्ट
पष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ एतेरथास्तवाख्यातास्तथैवातिरथानृप ॥ येचाप्यर्द्धरथाराजनपांडवानामतःशृणु १ य
दिकौतूहलंतेऽद्यपांडवानांबलेनृप ॥ रथसंख्यांशृणुष्वत्वंसहैभिर्वसुधाधिपैः २ स्वयंराजारथोदारःपांडवःकुंतिनंदनः ॥ अग्निवत्समरेतातचरिष्यतिनसंशयः ३
भीमसेनस्तुराजेंद्ररथोऽष्टगुणसंमितः ॥ नतस्यास्तिसमोयुद्धेगदयासायकैरपि ४ नागायुतबलोमानीतेजसानसमानुषः ॥ माद्रीपुत्रौचरथिनौद्विवेवपुरुषर्ष
भौ ५ अश्विनाविवरूपेणतेजसाचसमन्वितौ ॥ एतेचमुमुखगताःस्मरंतःक्लेशमुत्तमम् ६

दिसंख्यातात्पर्यंतु भीष्मद्रोणौसमर्थौविपांडवान्नहनिष्यतः कर्णोपिकुंतीवरदानात्भीमादीन्हंतुंशकोपिनहाप्यति अर्जुनस्त्वनेनदुर्जेषपेतिपांडवानामेवजयइति ४२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनी
लकंठीयेभारतमावदीपे अष्टपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥ ॥ ७ ॥ एतेइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६

७ । ८ । ९ । १० । ११ उद्यतां उद्रच्छतां क्षिपतामिति यावत् उद्यंतुमिति पाठांतरं भोज्येकोटिल्ये मर्मपीडने हतियावत् भुजकोटिल्येऽस्य रूपं । पांसुविकर्षणे पांसुविकर्षणे भूमौ मुष्टिपुदे रुद्रव्यचरिष्यंति तत्र मेनास्ति संशयः ॥ सर्व एव महात्मानः शालस्तंभा इवोद्धताः ७ प्रादेशेनाधिकाः पुंभिरन्यैस्ते च प्रमाणतः ॥ सिंहसंहननाः सर्वे पांडुपुत्राम हावलाः ८ चरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे ताततपस्विनः ॥ हीमंतः पुरुषव्याघ्राव्याघ्रा इव बलौकटाः ९ जवे प्रहारे समर्धे सर्व एवातिमानुषाः ॥ सर्वैर्जितामहोपालादिर्जये भरतर्षभ १० न चैषां पुरुषाः केचिदायुधानि गदाः शरान् ॥ विषहंति सदा कर्तुमधिज्यान्यापेकौरव ११ उद्यतां वागदागुर्वीः शरान्वाक्षे सुमाहवे ॥ जवेलक्ष्यस्य ह रणे भोज्ये पांसुविकर्षणे १२ बालैरपि भवंतस्तेः सर्व एव विशेषिताः ॥ एतत्सैन्यं समासाद्य सर्व एव बलौकटाः १३ विध्वंसयिष्यंति रणे मास्मतेः सह संगमः ॥ एकै कशस्ते समर्धे हन्युः सर्वा न्महीक्षितः १४ प्रत्यक्षंत वराजेंद्रराजसूये यथाऽभवत् ॥ द्रौपद्याश्च परिक्लेशं यूते च पुरुषागिरः १५ ते स्मरंतश्च संग्रामे चरिष्यंति च रुद्रवत् ॥ लोहिताक्षो गुडाकेशो नारायण सहायवान् १६ उभयोः सेनयोर्वीरो रथो नास्तीति तादृशः ॥ नहि देवे पुवा पूर्वमनुष्येषू रगेषु च १७ राक्षसेष्वथ यक्षे पुनरेषु कुत एव तु ॥ भूतोऽथ वा भविष्यो वा रथः कश्चिन्मया श्रुतः १८ समायुक्तो महाराज रथः पार्थस्य धीमतः ॥ वासुदेवश्च संयंता योद्धा चैव धनंजयः १९ गांडीवं च धनुर्दिव्यं ते चाश्वावातरं हसः ॥ अभेद्यं कवचं दिव्यमक्षय्यौ च महेषुधी २० अस्त्रग्रामश्च माहेंद्रो रौद्रः कौबेर एव च ॥ याम्यश्च वारुणश्चैव गदाश्चो ग्रप्रदर्शनाः २१ वज्रादीनि च मुख्यानि नानाप्रहरणानि च ॥ दानवानां सहस्राणि हिरण्यपुरवासिनाम् २२ हतान्ये करथेनाजौ कस्तस्य सदृशो रथः ॥ एष हन्याद्वि संरंभी बलवान् सत्यविक्रमः ॥ २३ तव सेनां महाबाहुः स्वां चैव परिपालयन् ॥ अहं चैनं प्रत्युदियामाचार्यो वा धनंजयम् २४ न हृतीयोऽस्ति राजेंद्र सेनयो रूभयो रपि ॥ य एनं शरवर्षाणि वर्षत मुदि याद्रथी ॥ २५ जीमूत इव घर्मांते महाबात समीरितः ॥ समायुक्तस्तु कौंतेयो वासुदेव सहायवान् ॥ तरुणश्च कृती चैव जीर्णावा वा मुभावपि २६ वैशंपायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु भीष्मस्य राज्ञां दध्वांसिरेतदा ॥ कांचनां गदिनः पीनाभुजाश्च दनरूषिताः २७ मनोभिः सह संवेगेः संसृज्य च पुरातनम् ॥ सामर्थ्यं पांडवेयानां यथा प्रत्यक्षदर्शनात् २८ ॥ इति श्रीमहाभारते उ० रथातिरथसंख्यानप० पांडवरथातिरथसंख्यायामून सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ भीष्म उवाच ॥ द्रौपदेयामहाराज सर्वे पंचमहाराथाः ॥ वैराटिरुत्तरश्चैव रथोदारो मतो मम १ अभिमन्युर्महाबाहूरथयूथपयूथपः ॥ समः पार्थेन समरे वासुदेवेन चारिहा २ लघ्व स्त्रश्चित्रयोधी च मनस्वी च दृढव्रतः ॥ संस्मरन्वै परिक्लेशं स्वपितुर्विक्रमिष्यति ३ सात्यकिर्माधवः शूरो रथयूथपयूथपः ॥ एष वृष्णिप्रवीराणाममर्षी जितसाध्वमः ४ उत्तमौजास्तथाराज नरथोदारो मतो मम ५

इत्यर्थः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ प्रत्युदियां पुदे संमुखः स्यात् २४ । २५ । २६ दध्वांसिरे विगलिताः २७ २८ ॥ इति श्रीउद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे ऊनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥ ॥ अ ॥ द्रौपदेया इति १ । २ । ३ । ४ । ५

६ । ७ । ८ वीरगते वीरैरनुसृते ९ सितांबद्धौ १० । ११ एकायनगतौ मरणं करिष्यतां घटितारौ वटनं संघटं करिष्यतः १२ । १३ त्यक्तात्मानोऽत्यक्तदेहौ १४ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये एतेषां बहुसाहस्रारथानां गाह्यास्तथा ॥ योत्स्यंते ते तनूस्त्यक्त्वा कुंतीपुत्रप्रियेप्सया ६ पांडवैः सह राजेंद्रतव सेना सुभारत ॥ अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयंतः परस्परम् ७ अजेयो समरे वृद्धौ विराटद्रुपदौ तथा ॥ महारथौ महावीर्यौ मतो मे पुरुषर्षभौ ८ वयो वृद्धावपि हितौ क्षत्रधर्मपरायणौ ॥ यतिष्येते परं शक्त्या स्थितौ वी रगते पथि ९ संबंधकेन राजेंद्रतौ वीर्यबलान्वयात् ॥ आर्यवृत्तौ महेष्वसौ स्नेहवीर्यसिताबुधौ १० कारणं प्राप्य तु नराः सर्व एव महाभुजाः ॥ शूरावाकातरावाऽपि भवंति कुरुपुंगव ११ एकायनगतावेतौ पार्थिवौ दृढधन्विनौ ॥ प्राणांस्त्यक्त्वा परं शक्त्या घटितारौ परंतप १२ पृथगक्षौ हिर्णाभ्यां ताबुधौ संयतिदारुणौ ॥ संवं धिभावरंक्षंतौ महत्कर्मकरिष्यतः १३ लोकवीरौ महेष्वसौ त्यक्तात्मानौ च भारत ॥ प्रत्ययं परिरक्षंतौ महत्कर्मकरिष्यतः १४ ॥ इति श्रीमहाभा० उ० रथातिरथसं ख्यानपर्वणि सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ भीष्म उवाच ॥ पंचालराजस्य सुतो राजन्परपुरंजयः ॥ शिखंडीरथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत १ एष योत्स्यति संग्रामेनाशयन् पूर्वसंस्थितम् ॥ परं यशो विप्रथयंस्तव सेना सुभारत २ एतस्य बहुलाः सेनाः पंचालाश्च प्रभद्रकाः ॥ तेनासौरथवंशेन महत्कर्मकरिष्यति ३ दृष्टद्युम्नश्च सेनानीः सर्वसेना सुभारत ॥ मतो मेऽतिरथो राजन्द्रोणशिष्यो महारथः ४ एष योत्स्यति संग्रामे सूदयन्वै परानुरणे ॥ भगवानिव संकुद्धः पिनाकीयुगसंक्षये ५ एतस्य तद्रथानीकं कथयंति रणप्रियाः ॥ बहुत्वात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे ६ क्षत्रधर्मातुराजेंद्रमतो मेऽर्थरथो नृप ॥ दृष्टद्युम्नस्य तनयो बाल्यान्नातिकृतश्रमः ७ शिशुमालसुतो वीरश्चेदिराजो महारथः ॥ दृष्टकेतुर्महेष्वसः संबंधी पांडवस्य ह ८ एष चेदिपतिः शूरः सहपुत्रेण भारत ॥ महारथानां सुकरं महत्कर्मकरिष्यति ९ क्षत्रधर्मरतो मह्यं मतः परपुरंजयः ॥ क्षत्रदेवस्तुराजेंद्रपांडवेऽपु रथोत्तमः १० जयंतश्चामितौ जाश्च सत्यजिच्च महारथः ॥ महारथामहात्मानः सर्वे पांचालसतमाः ११ योत्स्यंते समरे तात संरब्धा इव कुंजराः ॥ अजो भोजश्च विक्रांतौ पांडवार्थे महारथौ १२ योत्स्येते बलिनौ शूरो परं शक्त्या क्षायेष्यतः ॥ शीघ्रास्त्राश्चित्रयोद्धा रः कृतिनो दृढविक्रमाः १३ केकयाः पंचराजेंद्रभ्रातरो दृढविक्रमाः ॥ सर्वे चैव रथोदाराः सर्वे लोहितकध्वजाः १४ काशिकः सुकुमारश्च नीलोयश्चापरो नृप ॥ सूर्यदत्तश्च शंखश्च मदिराश्च श्वनामतः १५ सर्व एव रथोदाराः सर्वे चाहवलक्षणाः ॥ सर्वास्त्रविदुषः सर्वे महात्मानो मता मम १६ वार्धक्षेमिर्महाराज मतो मम महारथः ॥ चित्रायुधश्च नृपतिर्मतो मे रथसत्तमः १७ सहिसंग्रामशोभी च भक्तश्चापिकिरीटिनः ॥ चेकितानः सत्यघृतिः पांडवानां महारथौ ॥ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्रौ रथोदा रौ मतो मम १८ व्याघ्रदत्तश्च राजेंद्रचंद्रसेनश्च भारत ॥ मतो मम रथोदारौ पांडवानां संशयः १९

भारतभावदीपे सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥ पंचालोति १ नाशयन् पूर्वसंस्थितं प्राचीनं स्त्रीत्वेनावस्थानं अदर्शयन् पुरुषं दर्शयन्नित्यर्थः यद्वा पूर्वसंस्थितं पूर्वव्यूहसंस्थानं नाशयन् सैन्यानि विद्रावयन्नित्यर्थः २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ क्षयिष्यतः सामर्थ्यं दर्शयिष्यतः । ऐश्वर्याथोऽयं क्षयति १३ । १४ । १५ विदुषः विद्वान् १६ । १७ । १८ । १९

सेनाविदुश्चराजेंद्रक्रोधहंताचनामतः ॥ यःसमोवासुदेवेनभीमसेनेनवाविभो २० सयोत्स्यतिहिविक्रम्यसमरेतवसैनिकैः ॥ मांचद्रोणंरुपंचैवयथासंमन्यतेभ
वान् २१ तथासमरश्चाधीमंतव्योरथसतमः ॥ काश्यःपरमशीघ्रास्त्रःश्लाघनीयोनरोत्तमः २२ रथएकगुणोमहंज्ञेयःपरपुरंजयः ॥ अयंचयुधिविक्रांतोमंत
व्योऽष्टगुणोरथः २३ सत्यजित्समरश्चाधीदृढपदस्यात्मजोयुवा ॥ गतःसोऽतिरथत्वंहिष्टष्टदुष्प्रेनसंमितः २४ पांडवानांयशस्कामःपरंकर्मकरिष्यति ॥ अनुर
क्तश्चशूरश्चरथोऽयमपरोमहान् २५ पांड्वराजोमहावीर्यःपांडवानांधुरंधरः ॥ दृढधन्वामहेष्वासःपांडवानांमहारथः २६ श्रेणिमानकौरवश्रेष्ठवसुदानश्चपार्थि
वः ॥ उभावेतावतिरथौमतौपरपुरंजयौ २७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्यानपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥ ॥
भीष्मउवाच ॥ रोचमानोमहाराजपांडवानांमहारथः ॥ योत्स्यतेऽमरवत्संख्येपरसैन्येषुभारत १ पुरुजित्कुंतिभोजश्चमहेष्वासोमहाबलः ॥ मातुलोभीमसेनस्य
सचमेऽतिरथोमतः २ एषवीरोमहेष्वासःकृतीचनिपुणश्चह ॥ चित्रयोधीचशक्तश्चमतोमेरथपुंगवः ३ सयोत्स्यतिहिविक्रम्यमघवानिवदानवैः ॥ योधायेचा
स्यविख्याताःसर्वेयुद्धविशारदाः ४ भागिनेयकृतेवीरःसकरिष्यतिसंगरे ॥ सुमहत्कर्मपांडूनांस्थितःप्रियहितेरतः ५ भीमसेनिर्महाराजहैडिंबोराक्षसेश्वरः ॥
मतोमेवदुमायावीरयूथपयूथपः ६ योत्स्यतेसमरेतातमायावीसमरप्रियः ॥ येचास्यराक्षसावीराःसचिवावशवर्तिनः ७ एतेचान्येचबहवोनानाजनपदेश्व
राः ॥ समेताःपांडवास्यार्थेवासुदेवपुरोगमाः ८ एतेप्राधान्यतोरानपांडवस्यमहात्मनः ॥ रथाश्चातिरथाश्चैवयेचान्येऽर्धरथानृप ९ नेष्यंतिसमरेसेनांभी
मांयौधिष्ठिरानृप ॥ महेंद्रेणेववीरेणपाल्यमानांकिरीटिना १० तैरहंसमरेवीरमायाविद्विर्जयैषिभिः ॥ योत्स्यामिजयमाकांक्षन्नथवानिधनंरणे ११ वासुदेवंच
पार्थचचक्रगांडीवधारिणौ ॥ संध्यागताविवाकैःदूसमेष्येतेरथोत्तमौ १२ येचैवतेरथोदाराःपांडुपुत्रस्यसैनिकाः ॥ सहसैन्यानहंतांश्चप्रतीयारणमूर्धनि १३ एते
रथाश्चातिरथाश्चतुभ्यंयथाप्रधानंनृपकीर्तितामया ॥ तथाऽपरेयेऽर्धरथाश्चेकचित्तेवतेषामपिकौरवेद्र १४ अर्जुनंवासुदेवंचयेचान्येतत्रपार्थिवाः ॥ सर्वा
स्तान्वारयिष्यामिमावद्वक्ष्यामिभारत १५ पांचाल्यंतुमहाबाहोनाहंहन्यांशिखंडिनम् ॥ उद्यतेपुमथोदृष्ट्वाप्रतियुध्यंतमाहवे १६ लोकस्तंवेदयदहंपितुः
प्रियचिकीर्षया ॥ प्राप्तंराज्यंपरित्यज्यब्रह्मचर्यव्रतेस्थितः १७ चित्रांगदंकौरवाणामाधिपत्येऽभ्यषेचयम् ॥ विचित्रवीर्यंचशिंशुंयौवराज्येऽभ्यषेचयम् १८

स्येति क्रोधोदीनार्थभीमसेनसाम्यार्थेवाविशेषणम् २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ रथोत्तमोत्तमोऽभिदत्तोरथोययोस्तौ । आहिताभ्यादित्वादुत्तमपदस्यपरानिपा
तः । महारथेरथयुद्धेउत्तमोउत्कृष्टतमौ १२ । १३ । १४ पार्तांतरेधक्षामिशक्तिधारयामि १५ । १६ । १७ । १८

देवव्रतत्वंब्रह्मचारिव्रतवत्त्वं स्त्रीसंमुखेगमनेहिदृष्टिमेयुनंस्यात् स्त्रीपूर्वदर्शनेऽपिभनसातदीयस्त्रीभावस्मरणेनविकाराभ्यादितिभावः १९ । २० । २१ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारत
देवव्रतत्वंविज्ञाप्यपृथिवींसर्वराजसु ॥ नैवहन्यांस्त्रियंजातुनस्त्रीपूर्वकदाचन १९ सहिस्त्रीपूर्वकोराजनशिखंडीयदितेश्रुतः ॥ कन्याभूत्वापुमान्जातोयोत्स्ये
तेनभारत २० सर्वास्त्वन्याहनिष्यामिपार्थिवान्भरतर्षभ ॥ यान्समेष्यामिसमरेनतुकुंतीसुतानृप २१ ॥ इ० श्रीम० भा० उ० प० रथातिरथसंख्यानप०
द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ रथातिरथसंख्यानपर्वसमाप्तम् ॥ अथांबोपाख्यानपर्व ॥ दुर्योधनउवाच ॥ किमर्थंभरतश्रेष्ठनैवहन्यांशिखंडि
नम् ॥ उद्यतेपुमथोदृष्ट्वासमरेष्वाततायिनम् १ पूर्वमुक्तामहाबाहोपंचालान्सहसोमकैः ॥ हनिष्यामीतिगांगेयतन्मेब्रूहिपितामह २ ॥ भीष्मउवाच ॥ शृ
णुदुर्योधनकथांसहैभिर्वसुधाधिपैः ॥ यदर्थंयुधिसंप्रेक्ष्यनाहंहन्यांशिखंडिनम् ३ महाराजोममपिताशांतनुलोकविश्रुतः ॥ दिष्टांतमापधर्मात्मासमयेभरतर्षभ
४ ततोऽहंभरतश्रेष्ठप्रतिज्ञांपरिपालयन् ॥ चित्रांगदंभ्रातरंैवमहाराज्येऽभ्यषेचयम् ५ तस्मिंश्चनिधनंप्राप्तेसत्यवत्यामतेस्थितः ॥ विचित्रवीर्यंराजानभ्यर्षि
चंयथाविधि ६ मयाऽभिषिक्तोराजेंद्रयवीयानपिधर्मतः ॥ विचित्रवीर्योधर्मात्मासममेवसमुदैक्षत ७ तस्यदारक्रियांतातचिकीर्षुरहमप्युत ॥ अनुरूपादिवकु
लादित्येवचमनोदधे ८ तथाऽश्रौषंमहाबाहोतिस्रःकन्याःस्वयंवराः ॥ रूपेणाप्रतिमाःसर्वाःकाशिराजसुतास्तदा ॥ अंबांचैवांबिकांचैवतथैवांबालिकामपि ९
राजानश्चसमाहूताःपृथिव्यांभरतर्षभ ॥ अंबाज्येष्ठाऽभवतासामंबिकात्वथमध्यमा १० अंबालिकाचराजेंद्रराजकन्यायवीयसी ॥ सोऽहमेकरथेनैवगतःकाशि
पतेःपुरीम् ११ अपश्यंतामहाबाहोतिस्रःकन्याःस्वलंकृताः ॥ राज्ञश्चैवसमाहूतान्पार्थिवान्पृथिवीपते १२ ततोऽहंतातृपान्सर्वानाह्वयसमरेस्थितान् ॥ र
थमारोपयांचक्रेकन्यास्ताभरतर्षभ १३ वीर्यशुल्काश्चताज्ञात्वासमारोप्यरथंतदा ॥ अंबोचंपार्थिवान्सर्वानहंतत्रसमागतान् ॥ भीष्मःशांतनवःकन्याहरती
तिपुनःपुनः १४ तेयतध्वंपरंशक्तयासर्वेभोक्षायपार्थिवाः ॥ प्रसह्यहिहराम्येषमिषतांबोनरर्षभाः १५ ततस्तेपृथिवीपालाःसमुत्पेतुरुदायुधाः ॥ योगोयोगइ
तिकुद्धाःसारथीनभ्यचोदयन् १६ तेरथैर्गजसंकाशैर्गजैश्चगजयोधिनः ॥ पुष्टैश्चाश्वैर्महीपालाःसमुत्पेतुरुदायुधाः १७ ततस्तेमामहीपालाःसर्वेएवविशोपते ॥
रथवातेनमहतासर्वतःपर्यवारयन् १८ तानहंशरवर्षेणसमंतात्पर्यवारयम् ॥ सर्वानृपांश्चाप्यजयंदेवराडिवदानवान् १९ अपातयंशरैर्दीप्तैःप्रहसनभरतर्षभ ॥
तेषामापततांचित्रानध्वजानहेमपरिष्कृतान् २० एकैकेनहिबाणेनभूमौपातितवानहम् ॥ हयांस्तेषांगजांश्चैवसारथींश्चाप्यहंरणे २१ तेनिवृत्ताश्चभग्नाश्चदृष्ट्वा
तल्लाघवंमम ॥ अथाहंहास्तिनपुरमायांजित्वामहीक्षितः २२

भावदीपेद्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ किमर्थमिति १ । २ । ३ दिष्टांतंभरणम् ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ भिरतां
इयता अनादरेपृष्टी १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२

॥ १३७ ॥

४७

नहस्तिनासमानाह्वयंसमानारुख्यंहस्तिनापुरं २० । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ शैखावत्यः शिखावान्वह्निस्तत्साध्यानिश्रौतस्मार्तकर्माणिशैखावतानितेषु
साधुःशैखावत्यः कर्मणिनिष्ठातः अरण्यकेउपनिषदिगुरुः ब्रह्मविदित्यर्थः ३८ । ३९ । ४० प्रावाज्यं प्रवज्यासंन्यासस्तत्रोचितं कर्मप्रावाज्यम् ४१ । ४२

५२ । ५३ । ५४ । ५५ उत्पत्तिकारणं ५६ । ५७ । ५८ । ५९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभावादीपे षडसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ दुःखद्वयं दुःखकर
द्वयं भीष्मशाल्वाख्यं यद्वा । निर्भर्तृकत्वमेकं दुःखं त्वच्छत्रोर्वधश्चेति तापसानां दुःखद्वयं तथाऽपि शत्रुद्वयमध्ये कतरस्य कं प्रतिकर्तव्यं हंतुं यत्नं चिकीर्षसि यद्वा । एकैकस्य गतिहानिर्भरणं वेति दुःख
तच्छ्रुत्वा वचनं भीष्मः संमंजसहमंत्रिभिः ॥ निश्चित्य विससर्जे मांसं त्यक्त्यामते स्थितः ५२ अनुज्ञाता तु भीष्मेण शाल्वं सौभर्तिततः ॥ कन्येयमुदेता तत्र काले
वचनमब्रवीत् ५३ विसर्जिताऽस्मि भीष्मेण धर्ममां प्रतिपादय ॥ मनसाऽभिवृतः पूर्वमया त्वं पार्थिवर्षम ५४ प्रत्याचख्यौ च शाल्वोऽस्याश्चारित्रस्याभिर्शंकितः ॥
सेयंतपो वनं प्राप्ता तापस्येऽभिरताभृशम् ५५ मया च प्रत्यभिज्ञातावंशस्य परिकीर्तनात् ॥ अस्य दुःखस्य चोत्पत्तिं भीष्ममेवेह मन्यते ५६ ॥ अंबोवाच ॥ भग
वन्नेवमेवेह यथाऽऽह पृथिवीपातिः ॥ शरीरकर्ता मातुर्मसृजयो होत्रवाहनः ५७ न ह्युत्सहेस्वनगरं प्रतियातुं तपोधन ॥ अपमानभयाच्चैव व्रीडया च महामुने ५८
यत्तु मां भगवान् रामो वक्ष्यति द्विजसत्तम ॥ तन्मे कार्यं तमं कार्यमिति मे भगवन्मतिः ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणि होत्रवाहनां वासंवादे
षडसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ अकृतवण उवाच ॥ दुःखद्वयमिदं भद्रे कतरस्य चिकीर्षसि ॥ प्रतिकर्तव्यमबले तत्त्वं त्वत्सेवदस्वमे १ यदि सौभर्तित
र्भद्रे नियोक्तव्यो मतस्तव ॥ नियोक्ष्यति महात्मा सरामस्त्वद्धितकाम्यया २ अथापगेयं भीष्मं त्वं रामेणेच्छसि धीमता ॥ रणे विनिर्जितं द्रुपदं कुर्यात्तदपि भार्गवः ३
सृजयस्य वचः श्रुत्वा तव चैव शुचिस्मिते ॥ यदत्र ते भृशं कार्यं तदद्यैव विचिंत्यताम् ४ ॥ अंबोवाच ॥ अपनीताऽस्मि भीष्मेण भगवन्नविजानता ॥ नाभिजानाति
मे भीष्मो ब्रह्मन् शाल्वगतं मनः ५ एतद्विचार्य मनसा भवानेतद्विनिश्चयम् ॥ विचिनोतु यथान्यायं विधानं क्रियतां तथा ६ भीष्मे वा कुरुशार्दूलेशाल्वराजेऽथ
वा पुनः ७ उभयोरेव ब्रह्मन् युक्तं यत्तत्समाचर ७ निवेदितं मया ह्येतद् दुःखमूलं यथा तथम् ॥ विधानं तत्र भगवन्कर्तुं मर्हसि युक्तितः ८ ॥ अकृतवण उवाच ॥
उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं रवर्णिनि ॥ धर्मं प्रतिवचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ९ यदित्वा मापगे यो वै न नयेद्रजसा ह्वयम् ॥ शाल्वस्त्वां शिरसा भीरुशृङ्गीयाद्रामचो
दितः १० तेन त्वं निर्जिता भद्रे यस्मात्प्रीताऽसि भाविनि ॥ संशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे ११ भीष्मः पुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ॥ तस्मात्प्र
तिक्रियायुक्ता भीष्मे कारयितुं तव १२ ॥ अंबोवाच ॥ ममाप्येष सदा ब्रह्मन् हृदिकामोऽभिवर्तते ॥ घातयेयं यदिरणे भीष्ममित्येव नित्यदा १३ भीष्मं वा
शाल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छसि ॥ प्रशाधितं महाबाहो यत्कृतेऽहं सुदुःखिता १४ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवं कथयता मे वते पांसदिवसो गतः ॥ रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुख
शीतोष्णमारुता १५ ततो रामः प्रादुरासीत् प्रज्वलन्निव तेजसा ॥ शिष्यैः परितृता राजनृजटाचीरधरो मुनिः १६
द्वयं ज्ञेयम् १ नियोक्तव्यस्तव पाणिग्रहणार्थमिति शेषः २ भीष्मस्य तु सत्यप्रतिज्ञस्य त्वत्सुखाय जयमात्रं कर्तव्यं न तु तावता तव हितमित्याशयेनाह अयेति ३ । ४ । ५ विधानं प्रतीकारं ६ । ७
८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६

१७ । १८ । १९ आसातां ललितवचनम् २० । २१ । २२ परमंतव विवक्षितं यत्तन्मेऽहं वचनमिति त्वर्थः २३ शिरसौ श्रेष्ठौ । 'शिरःप्रधाने सेनाग्रे' इति मेदिनी पुंस्त्वमार्थम् २४ । २५ सृजयस्य
धनुष्पाणि रदीनात्मा खड्गं विभ्रत्परश्वधी ॥ विरजाराजशार्दूलसृजयसोऽभ्ययानृपम् १७ ततस्तं तापसादृष्ट्वा सचराजामहातपाः ॥ तस्थुः प्रांजलयो राजन्साच
कन्यातपस्विनी १८ पूजयामासुरव्यग्रामधुपकेण भार्गवम् ॥ अर्चितश्च यथान्यायं निषसाद स हैव तैः १९ ततः पूर्वव्यतीतानि कथयंतौ स्मता बुभौ ॥ आसातां
जामदग्न्यश्च सृजयश्चैव भारत २० तथा कथां ते राजर्षिर्भृगुश्रेष्ठं महाबलम् ॥ उवाच मधुरं काले रामं वचनमर्थवत् २१ रामेयं मम दौहित्री काशिराजसुता प्रभो ॥ अ
स्याः शृणु यथा तत्त्वं कार्यं कार्यविशारद २२ परमं कथ्यतां चेति तारामः प्रत्यभाषत ॥ ततः साऽभ्यवदद्रामं ज्वलन्तामिव पावकम् २३ ततोऽभिवाद्य चरणौ रामस्य
शिरसौ शुभौ ॥ स्पृष्ट्वा पद्मदलाभाभ्यां पाणिभ्यामग्रतः स्थिता २४ रुरोद सा शोकवती वाष्पयुक्ता कुललोचना ॥ प्रपदेशरणं चैव शरण्यं भृगुनंदनम् २५ ॥ राम उ
वाच ॥ यथा त्वं सृजयस्यास्य तथा मे त्वं नृपात्मजे ॥ ब्रूहि यत्ते मनो दुःखं करिष्ये वचनं तव २६ ॥ अंबोवाच ॥ भगवन् शरणं त्वाद्यप्रपन्नाऽस्मि महाव्रतम् ॥ शोकपंका
र्णवान्मग्राघोरादुद्धर मां विभो २७ ॥ भीष्म उवाच ॥ तस्याश्च दृष्ट्वा रूपं च वपुश्चाभिनवं पुनः ॥ सौकुमार्यं परं चैव रामश्चित्तापरोऽभवत् २८ किमियं वक्ष्यती
त्येवं विममर्श भृगुद्रहः ॥ इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाऽभिपरिभुतः २९ कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता शुचिस्मिता ॥ सर्वमेव यथा तत्त्वं कथयामास भार्गवे ३०
तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तुराजपुत्रावचस्तदा ॥ उवाच तां वारोहानि श्रित्यार्थं विनिश्चयम् ३१ ॥ राम उवाच ॥ प्रेषयिष्यामि भीष्माय कुरुश्रेष्ठाय भाविनि ॥ क
रिष्यति वचो महां श्रुत्वा च सनराधिपः ३२ न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जह्नुवी सुतः ॥ यक्ष्याम्यहं रणे भद्रे सामात्यं शस्त्रतेजसा ३३ अथवा ते मातिस्तत्र राजपुत्रे
न वर्तते ॥ यावच्छाल्वपतिं वीरं योजयाम्यत्र कर्मणि ३४ ॥ अंबोवाच ॥ विसर्जिताऽहं भीष्मेण श्रुत्वेव भृगुनंदन ॥ शाल्वराजगतं भावं मम पूर्वमनीषितम् ३५
सौभराजमुपेत्याहमवोचं दुर्वचं वचः ॥ न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्र्यपरिर्शंकितः ३६ एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनंदन ॥ यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चित्तयितुं मर्हसि
३७ मम तु व्यसनस्यास्य भीष्णो मूलं महाव्रतः ॥ येनाहं वशमानीताः समुत्क्षिप्य बलात्तदा ३८ भीष्मं जहि महाबाहो यत्कृते दुःखमीदृशम् ॥ प्राप्ताऽहं भृगुशार्दूलच
राम्यप्रियमुत्तमम् ३९ सहिलुब्धश्च नीचश्च जितकाशी च भार्गव ॥ तस्मात्प्रतिक्रिया कर्तुं युक्ता तस्मै त्वयाऽनघ ४० एष मे क्रियमाणा या भारतनेन तदा
विभो ॥ अभवद्दुःखं कल्पो घातयेयं महाव्रतम् ४१

दौहित्रीति शेषः २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ लुब्धो यतो मां हृतवान् नीचो यतो मम दंभीकारं स्वयं न कृतवान् अकामुकस्य कन्याहरणं दो
ष इति भावः ४० क्रियमाणायाः बलादाहरणेन हिंस्यमानायाः कृदिसायां स्वादिः ४१

२१ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये मारुतभावदीपेसप्तसप्तत्यधिकशततमोऽऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ एवमिति १ काश्येकाशिराजकन्ये २। ३। ४। ५। ६। ७

तस्मात्कामंममाद्येमंरामसंपादयानव ॥ जहिभीष्ममहाबाहोयथावृत्रपुरंदरः ४२ ॥ इतिश्रीम० उद्योगप० अंबोपा० रामांबासंवादेसप्तसप्तत्यधिकशततमोऽऽध्यायः ॥ १७७ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्तस्तदारामोजहिभीष्ममितिप्रभो ॥ उवाचरुदतीकन्यांचोदयंतीपुनःपुनः १ काश्ये नकामंमृष्टमिश्रंवेवरवर्णिनि ॥ ऋतेब्रह्मविदाहेतोःकिमन्यत्करवाणिते २ वाचाभीष्मश्चशाल्वश्चममराज्ञिवशानुगौ ॥ भविष्यतोऽनवद्यांगितत्कारिष्मामिमा शुच ३ नतुशस्त्रंहीष्यामिकथंचिदापिभाविनि ॥ ऋतेनियोगाद्विप्राणामेषमेसमयःकृतः ४ ॥ अंबोवाच ॥ ममदुःखंभगवताव्यपनेयंयतस्ततः ॥ तच्चभीष्मप्रसूतंमेतंजहीश्वरमाचिरम् ५ ॥ रामउवाच ॥ काशिकन्येपुनर्ब्रूहिभीष्मस्तेचरणानुभौ ॥ शिरसावंदनार्होऽपिग्रहीष्यतिगिरामम ६ ॥ अंबोवाच ॥ जहिभीष्मरणेरामगर्जेतमसुरंयथा ॥ समाहूतोरणेराममचेदिच्छसिप्रियम् ॥ प्रतिश्रुतंचयदपितत्सत्यंकर्तुमर्हसि ७ ॥ भीष्मउवाच ॥ तयोःसंवदतोरैवसा जनरामांबयोस्तदा ॥ ऋषिःपरमधर्मात्माइदंवचनमब्रवीत् ८ शरणागतामहाबाहोकन्यांनत्यक्तुमर्हसि ॥ यदिभीष्मोरणेरामसमाहूतस्त्वयामृधे ९ निर्जितोऽस्मीतिवाब्रूयात्कुर्याद्वावचनंतव ॥ कृतमस्याभवेत्कार्यंकन्यायाभृगुनंदन १० वाक्यंसत्यंचतेवीरभविष्यतिकृतंविभो ॥ इयंचापिप्रतिज्ञातेतदाराममहामुने ११ जित्वावैक्षत्रियान्सर्वान्ब्राह्मणेषुप्रतिश्रुता ॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रश्चैवरणेयदि १२ ब्रह्मद्विज्ज्वितातैर्वैहनिष्यामीतिभार्गव ॥ शरणार्थेप्रपन्नानांभीतानांशरणार्थिनाम् १३ नशक्यामिपरित्यागंकर्तुंजीवन्कथंचन ॥ यश्चकृत्स्त्ररणेक्षत्रंविजेष्यतिसमागतम् १४ दीप्तात्मानमहंतंचहनिष्यामीतिभार्गव ॥ स एवविजयीरामभीष्मःकुरुकुलोद्वहः ॥ तेनयुध्यस्वसंग्रामेसमेत्यभृगुनंदन १५ ॥ रामउवाच ॥ स्मराम्यहंपूर्वकृतांप्रतिज्ञामृषिसत्तम ॥ तथैवचचरिष्यामियथासाधैवलप्स्यते १६ कार्यमेतन्महद्ब्रह्मकाशिकन्यामनोगतं ॥ गमिष्यामिस्वयंतत्रकन्यामादाययत्रसः १७ यदिभीष्मोरणश्चाधीनकरिष्यतिमेवचः ॥ हनिष्याम्येनमुद्रितमितिमेनिश्चितामतिः १८ नहिवाणामयोत्सृष्टाःसज्जंतीहशरीरिणाम् ॥ कायेषुविदितंतुभ्यंपुराक्षत्रियसंगरे १९ एवमुक्ताततोरामःसहैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ प्रयाणायमर्तित्वासमुत्तस्थौमहातपाः २० ततस्तेतामुषित्वातुरजनीतत्रतापसाः ॥ हुताग्रयोजसज्जप्याःप्रतस्थुर्मज्जिर्वासया २१ अभ्यगच्छततोरामःसहैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ कुरुक्षेत्रंमहाराजकन्ययासहभारत २२ न्यविशंतततःसर्वेपरिगृह्यसरस्वती ॥ तापसास्तेमहात्मानोभृगुश्चेष्टपुरस्कृताः २३ भीष्मउवाच ॥ ततस्तृतीयेदिवसेसंदिदेशव्यवस्थितः ॥ कुरुप्रियंसमेराजन्प्राप्तोऽस्मीतिमहाव्रतः २४ तमागतमहंश्रुत्वाविषयांतंमहाबलम् ॥ अभ्यगच्छंजवेनाशुप्रोत्थातेजोनिधिप्रभुं २५

ऋषिः अकृतव्रणः पाठांतरेपुष्पभेवसकीर्त्यते ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५

२६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७ अवलिप्तस्यदृष्टस्य ४८। ४९। ५०। ५१

गापुरस्कृत्यराजेंद्रब्राह्मणैःपरिवारितः ॥ ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्चतथैवचपुरोहितैः २६ समामभिगतं दृष्ट्वाजामदभ्यःप्रतापवान् ॥ प्रतिजग्राहतांपूजांवचनंचेदमब्रवीत् २७ ॥ रामउवाच ॥ भीष्मकांबुद्धिमास्थायकाशिराजसुतातदा ॥ अकामेनत्वयाऽऽनीतापुनश्चैवाविसर्जिता २८ विभ्रंशितात्वयाहीयंधर्मादास्तेयशस्विनी ॥ परामृष्टांत्वयाहीमांकोहिगंतुमिहार्हति २९ प्रत्याख्याताहिशाल्वेनत्वयानीतेतिभारत ॥ तस्मादिमामन्नियोगात्प्रतिगृह्णीष्वमभारत ३० स्वधर्मं पुरुषव्याघ्रराजपुत्रीलभत्वियम् ॥ नयुक्तस्त्ववमानोऽयंराज्ञांकर्तुंत्वयाऽनघ ३१ ततस्तंवेविमनसमुदीक्ष्याहमथाब्रुवम् ॥ नाहमेनापुनर्दद्यांब्रह्मन्भ्रात्रेकथंचन ३२ शाल्वस्याहमितिप्राहपुरामामेवभार्गव ॥ मयाचैवाभ्यनुज्ञातागतेयंनगरंप्रति ३३ नभयान्नाप्यनुक्रोशान्नार्थलोभान्नकाम्यया ॥ क्षात्रधर्ममहंजह्यामितिमेवतमाहितम् ३४ अथमामब्रवीद्रामःक्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ नकरिष्यसिचेदेतद्वाक्यमेनरपुंगव ३५ हनिष्यामिसहामात्यंत्वामद्येतिपुनःपुनः ॥ संरमादब्रवीद्रामःक्रोधपर्याकुलेक्षणः ३६ तमहंगीर्भिरिष्टाभिःपुनःपुनररिंदम ॥ अयाचंभृगुशार्दूलंनचैवप्रशशामसः ३७ प्रणम्यतमहंभूर्भूयोब्राह्मणसत्तमम् ॥ अब्रुवंकारणंकिंतद्यत्वंयुद्धंमयेच्छसि ३८ इष्वस्त्रंममबालस्यभवतैवचतुर्विधम् ॥ उपदिष्टंमहाबाहोशिष्योऽस्मितवभार्गव ३९ ततोमामब्रवीद्रामःक्रोधसंरक्तलोचनः ॥ जानीषेमांगुरुंभीष्मगृह्णासीमानंचैवह ४० सुताकाश्यस्यकौरव्यमत्प्रियार्थमहामते ॥ नहितेविद्यतेशांतिरन्यथाकुरुनंदन ४१ गृहाणेमामहाबाहोरक्षस्वकुलमात्मनः ॥ त्वयाविभ्रंशिताहीयंभर्तारंनाधिगच्छति ४२ तथाब्रुवंतंतमहरामंपरपुरंजयम् ॥ नैतदेवंपुनर्माविब्रह्मर्षेकिंश्रमेणते ४३ गुरुत्वंत्वयिसंप्रेक्ष्यजामदभ्यपुरातनम् ॥ प्रसादयेत्वांभगवंस्त्यक्तैषातुपुरामया ४४ कोजातुपरभावांहिनारीव्यालीमिवस्थिताम् ॥ वासयेतगृहेजानन्नस्त्रीणांदोषोमहात्ययः ४५ नभयाद्वासवस्यापिधर्मंजह्यामहाव्रत ॥ प्रसीदमावायद्वातेकार्यंतत्कुरुमाचिरम् ४६ अयंचापिविशुद्धात्मन्पुराणेश्रूयतेविभो ॥ मरुतेनमहाउद्वेगीतः श्लोकोमहात्मना ४७ गुरोरप्यवलितस्यकार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथप्रतिपन्नस्यपरित्यागोविधीयते ४८ सत्वंगुरुरितिप्रेम्णामयासंमानितोभृशम् ॥ गुरुवृत्तिंनजानीषेतस्माद्योत्स्यामिवैत्वया ४९ गुरुंनहन्यांसमरेब्राह्मणंचविशेषतः ॥ विशेषतस्तपोवृद्धमेवंक्षांतंमयातव ५० उद्यतेषुमथोद्वह्वाब्राह्मणंसत्रवंधुवत् ॥ योहन्यात्समरेकुट्टंयुध्यंतमपलायिनम् ५१ ब्रह्महत्यानतस्यस्यादितिधर्मेषुनिश्चयः ॥ क्षत्रियाणांस्थितोधर्मक्षत्रियोऽस्मितपोधन ५२ योयथावर्ततेयस्मिस्तस्मिन्नेवप्रवर्तयन् ॥ नाधर्मसमवाप्नोतिनचाश्रेयश्चविंदति ५३

ननुत्वामर्थप्रवर्तयन्नहं त्वयि प्रीतिमेव करोमीत्याशंक्याहर्षेवेति अर्थे गुरुवाक्याद्वारकरणे धर्मेऽपि प्रीत्यर्थे स्वीकृते ब्रह्मचर्ये विषये देशकालानुसारेण समर्थो विवेककुशलः तत्र धर्मलोपेन गुरुवाक्यात् प्राप्यमाणोऽर्थः श्रेयानुत्तरेत्यर्थे संशयवानुत्तरे गुरुवाक्यविरोधेनापि पाल्यमानो धर्मः श्रेयानुत्तरेति धर्मे संशयवान् । एतयोर्मध्ये अर्थे संशयमापन्नोऽर्थमनुत्तिष्ठन् श्रेयान् परिशेषात् धर्मे तु निःसंशयो धर्ममेवानुत्तिष्ठन् श्रेयानित्यर्थः १४ अयथान्यायमिति च्छेदः न्यायातिक्रमेण मां प्रवर्तयसे १५ बाहुवीर्यवान् प्रक्षेपादौ एवं गते एवं स्थिते त्वयि ५६ । ५७ । ५८ । ५९ अपियत्रेति पितृवद्गुरुम

अर्थे वायदिवाधर्मे समर्थो देशकालवित् ॥ अर्थसंशयमापन्नः श्रेयान्निःसंशयोनरः ५४ यस्मात्संशयितेऽप्यर्थेऽयथान्यायं प्रवर्तसे ॥ तस्माद्योत्स्यामि सहितस्त्वयाराममहाहवे ५५ पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषम् ॥ एवं गतेऽपि तु मया यच्छक्यं भृगुनंदन ५६ तत्कारिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्ये विप्रत्वया सह ॥ द्वंद्वरामयथेष्टं मे सज्जीभव महायुते ५७ तत्र त्वं निहतो राम मया शरशतादितः ॥ प्राप्स्यसे निर्जितां लोकान् शस्त्रपूतो महारणे ५८ सगच्छावे निवर्तस्व कुरुक्षेत्रं रणप्रिय ॥ तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वांतपोधन ५९ अपियत्र त्वयारामकृतं शौचं पुरापितुः ॥ तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं कर्ताऽस्मि भार्गव ६० तत्र राम समागच्छ त्वरितं युद्धदुर्मद ॥ व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणब्रुवः ६१ यच्चापिकथंसे राम बहुशः परिवत्सरे ॥ निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ६२ न तदा जातवान् भीष्मः क्षत्रियो वाऽपि मद्भिधः ॥ पश्चाज्जातानि ते जांसि तृणेषु ज्वलितं त्वया ६३ यस्ते युद्धमयं दर्पकामं च व्यपनाशयेत् ॥ सोऽहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः ॥ व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम न संशयः ६४ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत ॥ दिष्ट्या भीष्ममया सार्धयोद्धुमिच्छामि संगरे ६५ अयं गच्छामि कौरव्यकुरुक्षेत्रं त्वया सह ॥ भाषितं ते करिष्यामि तत्रागच्छ परंतप ६६ तत्र त्वानिहतं मातामया शरशताचितम् ॥ जान्हवी पश्यतां भीष्मं प्रकंकवलाशनम् ६७ कृपणं त्वामभिप्रेक्ष्य सिद्धचारणसेविता ॥ मया विनिहतं देवीरोदतामद्यपार्थिव ६८ अतदर्हामहाभाग भगीरथ सुतानवा ॥ यात्वामजीजनन्मदं युद्धकामुकमातुरम् ६९ एहि गच्छ मया भीष्मयुद्धकामुकदुर्मद ॥ गृहाण सर्वं कौरव्यरथादिभरतर्षभ ७० इति ब्रुवाणं तमहं रामं परपुरंजयम् ॥ प्रणम्य शिरस्याराममेवमस्त्वित्यथा ब्रुवम् ७१ एवमुक्त्वा ययौरामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया ॥ प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयम् ७२ ततः कृतस्वस्त्ययनो मात्राचप्रतिनंदितः ॥ द्विजातीन्वाच्यपुण्याहं स्वस्ति चैव महायुते ७३ रथमास्थाय रुचिरं राजतं पांडुरैर्हयैः ॥ मूपस्करं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणम् ७४ उपपन्नं महाशस्त्रैः सर्वोपकरणान्वितम् ॥ तत्कुलीनेन वीरेण हयशास्त्रविदारणे ७५ यत्तं मूतेन शिष्टेन बहुशो दृष्टकर्मणा ॥ दंशितः पांडुरेणाहं कवचेन वपुष्मता ७६ पांडुरं कामुकं गृह्य प्रायां भरत सत्तम ॥ पांडुरेणातपत्रेणाघ्रियमाणेन मूर्धनि ७७

रणेऽप्याशौचप्राप्नोसत्यातत्रैव तीर्थे शौचं सचैल्लक्ष्मणादिना दशभेऽह्नि शुद्धिं स्वस्त्यकरिष्यामीत्यर्थः शौचं रुधिरांजलिदानमित्यर्वाचीनः ६० पौराणं पुराकृतं ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ बलाकाकाः तेषामशनं अन्नमूर्तं ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ मूपस्करं स्वंगं स्वधिष्ठानं सुचक्रं वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मतदेव परिवारणं आच्छादनं यस्य तं ७४ । ७५ । ७६ । ७७

७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ मार्गवस्य रामस्य ८५ देवीगंगा ८६ । ८७ । ८८ क्षत्रियहणः क्षत्रियहंता ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलपांडुरैश्चापिव्यजनैर्वीज्यमानो नराधिप ॥ शुक्रवासाः सितोष्णीषः सर्वशुक्रविभूषणः ७८ स्तूयमानो जयाशीर्भिर्निष्क्रम्य गजसह्यात् ॥ कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायांभरतर्षभ ७९ ते हयाश्चोदितास्तेन मूतेन परमाहवे ॥ अवहन्मां भृशं राजन् मनोमारुतरंहसः ८० गत्वाऽहं तत्कुरुक्षेत्रं सचरामः प्रतापवान् ॥ युद्धाय सहसाराजन्पराक्रांतौ परस्परम् ८१ ततः संदर्शनेऽतिष्ठं रामस्यातितपस्विनः ॥ प्रगृह्य शंखं प्रवरंततः प्राधममुत्तमम् ८२ ततस्तत्र द्विजाराजं स्तापसाश्वनौकसः ॥ अपश्यंतरणं दिव्यं देवाः सेंद्रगणास्तदा ८३ ततो दिव्यानि माल्यानि प्रादुरासंस्ततस्ततः ॥ वादित्राणि च दिव्यानि मेघवृंदानि चैव ह ८४ ततस्ते तापसाः सर्वे भार्गवस्यानुयायिनः ॥ प्रेक्षकाः समपद्यंत परिवार्य रणाजिरम् ८५ ततो मामब्रवीद्देवी सर्वभूतहितैषिणी ॥ मातास्वरूपिणी राजन् किमिदं ते चिकीर्षितम् ८६ गत्वा हं जामदग्न्यं तु प्रयाचिष्ये कुरुद्वह ॥ भीष्मेण सह मायोत्सीः शिष्येणेति पुनः पुनः ८७ मामैव पुत्रनिर्बंधं कुरु विप्रेण पार्थिव ॥ जामदग्न्येन समरे योद्धुमिच्छेयमर्त्सयत् ८८ किं न वै क्षत्रियहणो हरतुल्यपराक्रमः ॥ विदितः पुत्ररामस्ते यतस्तं योद्धुमिच्छसि ८९ ततो हं ब्रुवं देवी मभिवाच कृतांजलिः ॥ सर्वतद्भरत श्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयंवरे ९० यथाचरामो राजेंद्र मया पूर्वप्रचोदितः ॥ काशिराजसुतायाश्च यथा कर्मपुरातनम् ९१ ततः सारामभ्येत्य जननी मे महानदी ॥ मदर्थं तमृषिर्वीक्ष्य क्षमयामास भार्गवम् ९२ भीष्मेण सह मायोत्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् ॥ सचतामाहयाचंतीं भीष्ममेव निवर्तय ॥ न च मे कुरुते काममित्यहं तु मुपागमम् ९३ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ततो गंगासुतस्नेहाद्वीष्मं पुनरुपागमत् ॥ न चास्याश्वाकरोद्वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः ९४ अथादृश्य तधर्मात्मा भृगुश्रेष्ठो महातपाः ॥ आह्वयामास च तदा युद्धाय द्विजसत्तमः ९५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणि परशुरामभीष्मयोः कुरुक्षेत्रावतरणे अष्टसत्सु तत्पराशतमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ तमहं स्मयन्निवरणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् ॥ भूमिष्ठं नोत्सहे योद्धुं भवंतं रथमास्थितः १ आरोहस्यं दनं वीरकवचं च महाभुज ॥ बधान समरे रामयदियोद्धुं मयेच्छसि २ ततो मामब्रवीद्रामः स्मयमानो रणाजिरे ॥ रथो मे मेदिनी भीष्मवाहा वेदाः सदश्ववत् ३ सूतश्च मातरिश्वा वै कवचं वेदमातरः ॥ सुसंवीतो रणेताभिर्योत्स्येऽहं कुरुनंदन ४ एवं ब्रुवाणो गांधारे रामो मांसत्यविक्रमः ॥ शरव्रातेन महता सर्वतः प्रत्यवारयत् ५ ततोऽपश्यं जामदग्न्यं रथमध्ये व्यवस्थितम् ॥ सर्वायुधवरे श्रीमत्यहुतोपमदर्शने ६ मनसा विहिते पुण्ये विस्तीर्णेन गरोपमे ॥ दिव्याश्च युजिसन्नद्धे कांचनेन विभूषिते ७ कवचेन महाबाहो सोमार्ककृतलक्षणा ॥ धनुर्धरो बद्धतूणो बद्धगोधांगुलित्रवान् ८

कंठीये भारत भावदीपे अष्टसत्सु तत्पराशतमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

तामिति स्मयन्निवद्वयन्निव १ । २ । ३ वेदमातरोगायत्रीसावित्रीसरस्वत्यः ४ सव्यतिक्रम इति पाठे लघितक्रमः ५ अहुतोपमं अमृतोपमं दर्शनं यस्य तस्मिन् ६ । ७ । ८

सारथ्यं कृतवांस्तत्रयुयुत्सोरकृतव्रणः ॥ सखावेदविदत्यंतं दयितो भार्गवस्यह ९ आह्वयानः समांयुद्धे मनोहर्षयतीवमे ॥ पुनः पुनरभिक्रोशन्नभियाहीति भार्गवः
१० तमादित्यमिवोद्यंतमनाष्टुष्यमहाबलम् ॥ क्षत्रियांतकरं राममेकमेकः समासदम् ११ ततोऽहं बाणपाते पुत्रिषु बाहावनिष्ठस्यै ॥ अवतीर्य धनुर्न्यस्य पदाति
र्क्षं विसत्तमम् १२ अभ्यागच्छंतदाराममर्चिष्यन् द्विजसत्तमम् ॥ अभिवाद्य चैनं विधिवदब्रुवन् वाक्यमुत्तमम् १३ योत्स्ये त्वयारणे रामसदृशेनाधिकेन वा ॥ गुरु
णा धर्मशीलेन जयमाशास्वमेविभो १४ ॥ राम उवाच ॥ एवमेतत्कुरुश्रेष्ठकर्तव्यंभूतिमिच्छता ॥ धर्मो ह्येष महाबाहो विशिष्टैः सह युध्यताम् १५ शपेयं त्वानं च
देवमागच्छेथाविशंपते ॥ युध्यस्व त्वरणेयतो धैर्यमालंब्य कौरव १६ ननु ते जयमाशास्व विजेतुमहांस्थितः ॥ गच्छ युध्यस्व धर्मेण प्रीतोऽस्मि चरितेन ते १७ त
तोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः ॥ प्राध्मापयं रणे शंखं पुनर्हं परिष्कृतम् १८ ततो युद्धं समभवन्मतस्य च भारत ॥ दिवसान्सुबहून् राजन् परस्परजिगीषया
१९ समेतस्मिन् रणे पूर्वं प्राहरत्कंपत्रिभिः ॥ षष्ठ्या शतैश्च नवभिः शराणां न तपर्वणाम् २० चत्वारस्तेन मेवाहाः मृतश्चैव विशंपते ॥ प्रतिरुद्धास्तथैवाहं समरे
दंशितः स्थितः २१ नमस्कृत्य च देवभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ तमहं स्मयन्निवरणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितम् २२ आचार्यतामानिता मे निर्मया देह्यपितृव्ये ॥
भूयश्च शृणु मे ब्रह्मसंपदं धर्मसंग्रहे २३ ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् ॥ तपश्च ते महत्तपन तेभ्यः प्रहराम्यहम् २४ प्रहारे क्षत्रधर्मस्य यत्वं राम समाश्रितः ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हियाति शस्त्रमुद्यमात् २५ पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाहोर्बलं मम ॥ एष ते कर्मुकं वीरच्छिननिशिते पुणा २६ तस्याहं निशितं भलं चिक्षेप
भरतर्षभ ॥ तेनास्य धनुषः कोटिं छित्वा भूमावपातयम् २७ तथैव च षष्ठ्या कानां शतानि न तपर्वणाम् ॥ चिक्षेप कंकपत्राणां जामदग्न्य रथं प्रति २८ काये विषक्तास्तु
तदा वायुना समुदीरिताः ॥ चेलुः क्षरंतोरुधिरं नागा इव च तेशराः २९ क्षतजोक्षितसर्वांगः क्षरन् सरुधिरं रणे ॥ बभौ रामस्तदाराजन् मे रुर्घातुमिवोत्सृजन् ३० हे
मंतति श्लोक इव रक्तस्तव कमंडितः ॥ बभौ रामस्तथाराजन् प्रफुल्ल इव किंशुकः ३१ ततोऽन्यद्वनुरादाय रामः क्रोधसमन्वितः ॥ हेमपुंखान्सुनिशितान् शरांस्ता
न हिव वर्षसः ३२ ते समासाद्य मारौ द्रावदुधामर्भमेदिनः ॥ अकंपयन् महावेगाः सर्पानलविषोपमाः ३३ तमहं समवष्टभ्य पुनरात्मानमाहवे ॥ शतसंख्यैः
शरैः कुद्धस्तदाराममवाकिरम् ३४ स तैरभ्यर्क्ष संकाशैः शरैराशी विषोपमैः ॥ शितैरभ्यर्क्षितो रामो मंदचेता इव भवत् ३५ ततोऽहं कपयाऽऽविष्टो विष्टभ्या
त्मानमात्मना ॥ धिग्धिगित्यब्रुवन् युद्धं क्षत्रधर्मं च भारत ३६

१८।१९।२०।२१।२२ मेमयामानिता २३।२४।२५।२६ चिक्षेपति पारोक्ष्यार्थे लिट्प्रयोगो हेतुयाकृतत्वसूचनार्थः २७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६

३७।३८।३९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतभाष्यदीपे ऊनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥ आत्मन इति १ स्नातापट्टतैः स्नातैः परावृत्तैश्च २।३।४।५ सुतेजितान्सुष्ठु
असकृच्चानुवराजन् शोकवेगपरिभुतः ॥ अहोवत्कृतं पापं मये दंक्षत्रधर्मणा ३७ गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मायदेवंपीडितः शरैः ॥ ततो न प्राहरंभूयोजामदग्न्याय भारत
३८ अथावताप्यपृथिवीपूषादिवससंक्षये ॥ जगामास्तं सहस्रांशुस्ततो युद्धमुपारमत ३९ ॥ इति श्रीम० उद्यो० अंबो० रामभीष्मयुद्धे ऊनाशीत्यधिकशत
तमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ आत्मनस्तु ततः मृतो हयानां च विशंपते ॥ मम चापनयामास शल्यान्कुशलसंमतः १ स्नातापट्टतैस्तुरगैर्ल
ब्धतो यैरविह्वलैः ॥ प्रभाते चोदिते सूर्ये ततो युद्धमवर्तत २ दृष्ट्वा मातूर्णमायां तं दंशितं स्यंदने स्थितम् ॥ अकरोद्रथमत्यर्थं रामः सज्जं प्रतापवान् ३ ततोऽहं
राममायां तं दृष्ट्वा समरकाक्षिणम् ॥ धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसाऽवतरं रथात् ४ अभिवाद्य तथैवाहं रथमारुह्य भारत ॥ युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभीः स्थितः ५
ततोऽहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ सच मां शरवर्षेण वर्षंतं समवाकिरत् ६ संक्रुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव सुतेजितान् ॥ संप्रैषीन्मेशरान्घोरान्दीप्तास्यानुरगानि
व ७ ततोऽहं निशितैर्भलैः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ अच्छिदं सहस्राराजन्तरिक्षे पुनः पुनः ८ ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ मयि प्रयोजयामा
स तान्यहं प्रत्यपेधयम् ९ अस्त्रैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नाधिकं क्रियाम् ॥ ततो दिवि महाघ्रादः प्रादुरासीत्समततः १० ततोऽहमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवान् ॥
प्रत्याजघ्रे च तद्रामो गुह्यकालेण भारत ११ ततोऽहमस्त्रमाग्रे यमनुमंज्य प्रयुक्तवान् ॥ वारुणे नैव तद्रामो वारयामास मे विभुः १२ एवमस्त्राणि दिव्यानि रामस्याहम
वारयम् ॥ रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदं रिदमः १३ ततो मां सव्यतो राजन् रामः कुर्वन् द्विजोत्तमः ॥ उरस्य विध्य तं संक्रुद्धो जामदग्न्यः प्रतापवान् १४ ततोऽहं
भरतश्रेष्ठ संन्यषीदं रथोत्तमे ॥ ततो मां कश्मला विष्टं सूतस्तूर्णमुदावहत् १५ ग्लायंतं भरतश्रेष्ठ रामबाणप्रपीडितम् ॥ ततो मामपयातं वैभृशं विद्धमचेतसम् १६
रामस्यानुचरा हृष्टाः सर्वे दृष्ट्वा विचुक्षुः ॥ अकृतव्रणप्रभृतयः काशिकन्याच भारत १७ ततस्तुलब्धसंज्ञोऽहं ज्ञात्वा सूतमथाब्रुवम् ॥ याहि सूत यतो रामः सज्जो
ऽहं गतवेदनः १८ ततो मामवहत्सूतो हयैः परमशोभितैः ॥ नृत्याद्विरिक्कौरव्यमारुतप्रतिभैर्गतौ १९ ततोऽहं राममासाद्य बाणवर्षैश्च कौरव ॥ अवाकिरं सुसं
ब्धः संरब्धं च जिगीषया २० तानापतत एवासौ रामो बाणानजिह्वगान् ॥ बाणैरेवाच्छिन्नतूर्णमेकैकं त्रिभिरेव २१ ततस्ते सूदिताः सर्वे मम बाणाः सुसंशिताः ॥
रामबाणैर्द्विधाच्छिन्नाः शतशोऽथ सहस्रशः २२ ततः पुनः शरं दीप्तं सुप्रभं कालसंमितम् ॥ अमृजं जामदग्न्याय रामायाहं जिघांसया २३ तेन त्वमिहतो गाढं बाणवेगवर्श
गतः ॥ मुमोह समरे रामो भूमौ चानिपपातह २४ ततो हाहा कृतं सर्वं रामे भूतलमाश्रिते ॥ जगद्भारतसंविग्रं यथार्कपतने भवेत् २५ तत एनं समुद्दिग्वाः सर्व एवाभिदुष्टवुः ॥
तपोधनास्ते सहसा काश्याच कुरुनंदन २६

ततएनंपरिष्वज्यशनैराश्वासयंस्तदा ॥ पाणिभिर्जलशीतैश्चजयाशीर्भिश्चकौरव २७ ततःसविह्वलंवाक्यंरामउत्थायचाब्रवीत् ॥ तिष्ठभीष्महतोऽसीतिबाणं
संधायकामुके २८ समुक्तोन्यपतत्तूर्णसव्येपार्श्वेमहाहवे ॥ येनाहंभृशमुद्विग्नोव्याघूर्णितहृदयः २९ हत्वाहयांस्ततोरामःशीघ्रास्त्रेगमहाहवे ॥ अवाकिरन्मां
विस्त्रब्धोबाणैस्तैर्लोमवाहिभिः ३० ततोऽहमपिशीघ्रास्त्रंसमरप्रतिवारणम् ॥ अवाभूजंमहाबाहोतैस्तराधिष्ठिताःशराः ३१ रामस्यममचैवाशुव्योमावृत्यसमं
ततः ॥ नस्मसूर्यःप्रतपतिशरजालसमावृतः ३२ मातरिश्वाततस्तस्मिन्मेघरुद्धइवाभवत् ॥ ततोवायोःप्रकंपाच्चसूर्यस्यचगमस्तिभिः ३३ अभिघातप्रभा
वाच्चपावकःसमजायत ॥ तेशराःस्वसमुत्थेनप्रदीप्ताश्चित्रभानुना ३४ भूमौसर्वतदाराजनभस्मभूताःप्रपेदिरे ॥ तदाशतसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच ३५ अ
युतान्यथस्वर्वाणिनिखर्वाणिचकौरव ॥ रामःशराणांसंकुद्धोमयितूर्णन्यपातयत् ३६ ततोऽहंतानपिरणेशरैराशीविषोपमैः ॥ संछिद्यभूमौनृपतेपातयेयंनगानिच
३७ एवंतदभवद्युद्धंतदाभरतसत्तम ॥ संध्याकालेव्यतीतेतुव्यपायात्सचमेगुरुः ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणि रामभीष्मयुद्धे
अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ समागतस्यरामेणपुनरेवातिदारुणम् ॥ अन्येयुस्तुमुलंयुद्धंतदाभरतसत्तम १
ततोदिव्यास्त्रविच्छूरोदिव्यानस्त्राप्यनेकशः ॥ अयोजयत्सधर्मात्मादिवसेदिवसेविभुः २ तान्यहंतत्प्रतीघातैरस्त्रैस्त्राणिभारत ॥ व्यधमंतुमुलेयुद्धेप्राणांस्त्य
क्त्वासुदुस्त्यजान् ३ अस्त्रैस्त्रेषुबहुधाहतेष्वेवचभारत ॥ अक्रुध्यतमहातेजास्त्यक्तप्राणःसंसंयुगे ४ ततःशक्तिंप्राहिणोद्धोरूपामस्त्रैरुद्धेजामदभ्योमहात्मा ॥ का
लोत्सृष्टांप्रज्वलितामिवोल्कांसंदीप्ताग्रांतेजसाव्याप्यलोकम् ५ ततोऽहंतामिषुभिर्दीप्यमानांसमायांतीमंतकालार्कदीप्ताम् ॥ छित्वात्रिधापातयामासभूमौत
तोववौपवनःपुण्यगंधिः ६ तस्यांछिन्नायांक्रोधदीप्तोऽथरामःशक्तीर्घोराःप्राहिणोद्धादशान्याः ॥ तासारूपंभारतनोतशक्यंतेजस्वित्वालाघवाच्चैववक्तुम् ७
किंत्वेवाहंविह्वलःसंप्रदृश्यदिग्भ्यःसर्वास्तामहोल्काइवाग्नेः ॥ नानारूपास्तेजसोग्रेणदीप्तायथाऽऽदित्याद्वादशलोकसंक्षये ८ ततोजालंवाणमयंविवृतंसंदृश्यामि
त्वाशरजालेनराजन् ॥ द्वादशेषून्प्राहिणवंग्रेणहंततःशक्तीरप्यधमंधोररूपाः ९ ततोरानजामदभ्योमहात्माशक्तीर्घोराव्याक्षिपद्धेमदंडाः ॥ विचित्रिताः
कांचनपट्टनद्धायथामहोल्काज्वलितास्तथाताः १० ताश्चाप्युग्राश्चर्मणावारयित्वाखड्गेनाजौपातयित्वानरेन्द्र ॥ बाणैर्दिव्यैर्जामदग्न्यस्यसंख्येदिव्यानश्वा
नभ्यवर्षंससूतान् ११ निर्मुक्तानांपन्नगानांसरूपादृष्टाशक्तीर्हमचित्रानिकृताः ॥ प्रादुश्चक्रेदिव्यमस्त्रंमहात्माक्रोधाविष्टोहैहयेशप्रमाथी १२

समागतस्येति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ निकृताः छिन्नाः हैहयेशप्रमाथीकार्तवीर्यस्यहंता १२

१३ शरकृतःबाणैश्छिन्नः १४ । १५ अस्तंमहीध्रं अस्ताचलं १६ ॥ इतिश्रीउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतमावदीपे एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ ततइति १ अत्रातिमेघमंडलस
ततःश्रेण्यःशलभानामिवोग्राःसमापेतुर्विशिखानांप्रदीप्ताः ॥ समाचिनोच्चापिभृशंशरीरंहयान्मूतंसरथंचैवमह्यम् १३ रथःशरैर्मैनिचितःसर्वतोऽभूतयावाहाः
सारथिश्चैवराजन् ॥ युगंरथेषांचतथैवचक्रेतथैवाक्षःशरकृतोऽथभग्नः १४ ततस्तस्मिन्बाणवर्षेव्यतीतेशरौघेणप्रत्यवर्षंगुरुतम् ॥ सविक्षतोमार्गैर्ब्रह्मराशि
देहादसक्तंमुमुचेभूरिरक्तम् १५ यथारामोबाणजालाभितप्तस्तथैवाहंसुभृशंगतविद्धः ॥ ततोयुद्धंव्यरमच्चापराण्हेभानावस्तंप्रतियातेमहीध्रम् १६ ॥ इति
श्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततःप्रभातेराजेंद्रसूर्येविमलतांगते ॥ भार्गव
स्यमयासार्धेपुनर्युद्धमवर्तत १ ततोभ्रातेरथेतिष्ठनरामःप्रहरतांवरः ॥ वर्षशरजालानिमयिमेघइवाचले २ ततःसूतोममसुहृच्छरवर्षेणताडितः ॥ अपया
तोरथोपस्थान्मनोममविषादयन् ३ ततःसूतोममात्यर्थकंश्मलंप्राविशन्महत ॥ पृथिव्यांचशराघातान्निपापातमुमोहच ४ ततःसूतोऽजहात्प्राणानरामवा
णप्रपीडितः ॥ मुहूर्तादिवराजेंद्रमांचभीराविशतदा ५ ततःसूतेहतेतस्मिन्नाक्षिपतस्तस्यमेशरान् ॥ प्रमत्तमनसोरामःप्राहिणोन्मृत्युसंमितम् ६ ततःसूत
व्यसनिनंविभुतंमांसभार्गवः ॥ शरेणाभ्यहनद्वाढंविह्वलवद्धनुः ७ समेभुजांतरेराजन्निपत्यरुधिराशनः ॥ मयैवसहराजेंद्रजगामवसुधातलम् ८ मत्वातु
निहतंरामस्ततोर्माभरतर्षभ ॥ मेघवद्विननादोच्चैर्जहृषेचपुनःपुनः ९ तथातुपतितेराजन्मयिरामोमुदायुतः ॥ उदक्रोशन्महानादंसहतेरनुयायिभिः १० म
मतत्राभवन्थेतुकुरवःपार्श्वतःस्थिताः ॥ आगताअपियुद्धंतज्जनास्तत्रदिहक्षवः ॥ आर्तिपरमिकांजग्मुस्तेतदापतितेमयि ११ ततोपश्यंपतितोराजर्षिह
द्विजान्घ्नौसूर्यहुताशनाभान् ॥ तेषांसमंतात्परिवार्यतस्थुःस्वबाहुभिःपरिधार्याजिमध्ये १२ रक्ष्यमाणश्चतैर्विप्रेर्नाहंभूमिमुपास्पृशम् ॥ अंतरिक्षेष्टतोह्यस्मि
तैर्विप्रेर्बाधवैरिव १३ श्वसन्निवांतरिक्षेचजलविंदुभिरुक्षितः ॥ ततस्तेब्राह्मणाराजन्नुत्पारिगृह्यमाम् १४ मामैरितिसमंसर्वेस्वस्तितेऽस्त्वितिचासकृत् ॥ ततस्ते
षामहंवाग्भिस्तर्पितःसहसोत्थितः ॥ मातरंसरितांश्रेष्ठामपश्यंरथमास्थिताम् १५ हयाश्चमेसंगृहीतास्तयाऽऽसन्महानद्यासंयतिकौरवेन्द्र ॥ पादौजनन्याःप्रति
गृह्यचाहंतथापितृणारथमभ्यरोहम् १६ ररक्षसामांसरथंहयांश्चोपस्कराणिच ॥ तामहंप्रांजलिर्भूत्वापुनरेवव्यसर्जयम् १७ ततोऽहंस्वयमुद्यम्यहयांस्तान्वातरं
हसः ॥ अयुध्यंजामदभ्येननिवृत्तेऽहनिभारत १८ ततोऽहंभरतश्रेष्ठवेगवंतंमहाबलम् ॥ अमुंचंसमरेबाणंरामायहृदयच्छिदम् १९ ततोऽहंजगामवसुधांममबाणप्र
पीडितः॥जानुभ्यांधनुरुत्सृज्यरामोमोहवशंगतः २० ततस्तस्मिन्निपतितेरामेभूरिसहस्रदे ॥ आवबुर्जलदाव्योमक्षरंतोरुधिरंवहु २१ उल्काश्चशतशःपेतुःसनि
घाताःसकंपनाः ॥ अर्कचसहस्रादीप्तस्वर्भानुरभिसंवृणोत् २२ मीपे २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ द्विजान्ब्राह्मणरूपधरान्वबुद्ध १२ । १३ । १४ । १५
१६ । १७ । १८ । १९ । २० भूरिसहस्रदेस्वर्णसहस्राणांदातारि । भूरिर्नावासुदेवेचहरेचपरमोष्ठिनि । नपुंसकंभुवर्णेचप्राज्येस्याद्वाच्यलिंगके इतिमेविनी २१ सकंपनाः सविधुतः २२

बलाःबलाकाः २३ । २४ । २५ विह्वलःबलाकुलः क्रोधावेशादेवद्विगतः २६ बलसंनिभमंगकरसवत् । ' बलंगंधरसरूपे'इतिमेदिनी मयिमन्त्रिमितं आवदानेशरमितिशेषः शरंभय्यावदानामि
तिपाठांतरम् १७ मेमयिअहरतसंहतवान्मुनीनांवाक्यादित्यर्थः २८ मंत्रमयाःमदीचयोमंडलंचयस्यसतया । तथाचभुतिः । 'सैषात्रयेवतिद्यातपतीति' । प्रत्यवहारयावःसमाप्तकृतवन्तौआवाभि

वबुधवाताःपरुषाश्चलिताचवसुंधरा ॥ गृध्राबलाश्चकंकाश्चपरिपेतुर्मुदायुताः २३ दीप्तायांदेशिगोमायुर्दार्ढ्यंमुहुरुदत् ॥ अनाहतादुदुभयोविनेदुर्भुजानिः
स्वनाः २४ एतदौत्पातिकं सर्वघोरमासीद्भयंकरम् ॥ विसंज्ञकल्पेधरणीगतेरामेमाह्मनि २५ ततोवैसहस्रोत्थायरामोमामभ्यवर्तत ॥ पुनर्युद्धायकौरव्य
विह्वलःक्रोधमूर्छितः २६ आददानोमहाबाहुःकार्मुकंबलसंनिभम् ॥ ततोमय्याददानंतंराममेवम्यवारयन् २७ महर्षयःकृपायुक्ताःक्रोधाविष्टोऽथभार्गवः ॥ स
मेऽहरदमेयात्माशरं कालानलोपमम् २८ ततोर्विर्मत्रमरीचिमंडलोजगामास्तं पांसुपुंजावगूढः ॥ निशाव्यगाहसुखशीतमारुताततोयुद्धं प्रत्यवहारयावः २९
एवंराजन्नवहारोवभूवततःपुनर्विमलेऽभूत्सुघोरम् ॥ कल्यंकल्यंविंशतिवैदिनानितथैवचान्यानिदिनानित्रीणि ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबो
पाख्यानपर्वणि रामभीष्म युद्धेद्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततोऽहंनिशिराजेंद्रप्रणम्यशिरसातदा ॥ ब्राह्म
णानांपितृणांचदेवतानांचसर्वशः १ नकंचराणांभूतानांराजन्यानांविशांपते ॥ शयनंप्राप्यरहितेनसासमचित्तयम् २ जामदग्न्येनमेयुद्धमिदंपरमदारुणम् ॥
अहानिचवहून्यद्यवर्ततेसुमहात्ययम् ३ नचरामंमहावीर्यशक्रोमिरणमूर्धनि ॥ विजेतुंसमरेविप्रंजामदग्न्यंमहाबलम् ४ यदिशक्योमयाजेतुंजामदग्न्यःप्रताप
वान् ॥ दैवतानिप्रसन्नानिदर्शयंतुनिशामम ५ ततोनिशिचराजेंद्रप्रसुप्तःशरविक्षतः ॥ दक्षिणेनेहपार्श्वेनप्रभातसमयेतदा ६ ततोऽहंविप्रमुख्यैस्तैर्यैस्मि
पतितोरथात् ॥ उत्थापितोऽधृतश्चैवमाभैरितिचसांत्वितः ७ तएवमामहाराजस्वप्नदर्शनमेत्यवै ॥ परिवार्याब्रुवन्वाक्यंतन्निबोधकुरुद्वह ८ उत्तिष्ठमाभैर्गांयेनम
यंतैस्तिर्किंचन ॥ रक्षामहेत्वांकौरव्यस्वशरीरंरिहिनोभवान् ९ नत्वारामोरणेजेताजामदग्न्यःकथंचन ॥ त्वमेवसमरेरामंविजेताभरतर्षभ १० इदमस्त्रंमुदयितं
प्रत्यभिज्ञास्यतेभवान् ॥ विदितंहितवाप्येतत्पूर्वस्मिन्देहधारणे ११ प्राजापत्यंविश्वकृतंप्रस्वापंनामभारत ॥ नदीदंवेदरामोऽपिपृथिव्यावापुमान्कचित् १२
तत्स्मरस्वमहाबाहोभृशंसंयोजयस्वच ॥ उपस्थास्यतिराजेंद्रस्वयमेवतवानघ १३ येनसर्वान्महावीर्यान्प्रशासिष्यसिकौरव ॥ नचरामःक्षयंगंतातेनास्त्रेगन
राधिप १४ एनसानतुसंयोगंप्राप्स्यतेजातुमानद ॥ स्वप्स्यतेजामदग्न्योऽसौत्वद्वाणबलपीडितः १५ ततोऽजित्वात्वमेवेनंपुनरुत्थापयिष्यसि ॥ अस्त्रेग
दयितेनाजौभीष्मसंबोधनेनवै १६ एवंकुरुष्वकौरव्यप्रभातेरथमास्थितः ॥ प्रसुप्तंवाभूतंवोतितुल्यमन्यामहेवयम् १७

तिशेषः २९ विमलेदिवसेवितमसीत्यर्थः कल्यंकल्यंप्रातःप्रातः ३० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतमावर्षीये द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ततोऽहमिति १
रहितेप्राति २ । ३ । ४ निशानिशि दर्शयंतुआत्मानंप्रकाशयंतु ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० प्रत्यभिज्ञापरिचयस्तंप्राप्त्यसेपूर्वस्मिन्वसुभावे ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७

१८ । १९ ॥ इतिउद्योगप० नीलकंठीये० भा० मा० ३५शीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ततइति १ । २ । ३ । ४ । ५ धिष्यंनक्षत्रं । ' धिष्यंस्यानामि

नचरामेणमर्तव्यंकदाचिदपिपार्थिव ॥ ततःसमुत्पन्नमिदंप्रस्वापंयुज्यतामिति १८ इत्युक्त्वाऽर्तहिताराजन्सर्वएवद्विजोत्तमाः ॥ अष्टौसदृशरूपास्तेसर्वेभासुर
मूर्तयः १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणि भीष्मप्रस्वापनास्त्रलाभेऽप्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥ भीष्मउवाच ॥ ततोरा
त्रौव्यतीतायांप्रतिबुद्धोऽस्मिभारत ॥ ततःसंचित्यवैस्वप्नमवापंहर्षमुत्तमम् १ ततःसमभवद्युद्धंमतस्यचभारत ॥ तुमुलंसर्वभूतानांलोमहर्षणमद्भुतम् २
ततोबाणमयंवर्षवर्षमयिभार्गवः ॥ न्यवारयमहंतच्चशरजालेनभारत ३ ततःपरमसंकुद्धःपुनरेवमहातपाः ॥ ह्यस्तनेनचकोपेनशक्तिवैप्राहिणोन्माये ४
इंद्राशनिसमस्पर्शायमदंडसमप्रभाम् ॥ ज्वलंतीमग्निवत्संख्येलेलिहानांसमंततः ५ ततोभरतशार्दूलधिष्यमाकाशगंयथा ॥ सामामभ्यवधीतूर्णजन्तुदेशेकुरु
द्वह ६ अथास्त्रमस्त्रवद्भोरंगिरंगैरिकधातुवत् ॥ रामेणसुमहाबाहोक्षतस्यक्षतजेक्षण ७ ततोऽहंजामदग्न्यायभृशंक्रोधसमन्वितः ॥ चिक्षेपमृत्युसंकाशंबाणंसर्प
विषोपमम् ८ सतेनाभिहतोवीरोललाटेद्विजसत्तमः ॥ अशोभतमहाराजसशृंगद्वपर्वतः ९ ससंरब्धःसमावृत्यशरंकालांतकोपमम् ॥ संदधेबलवत्कृष्यघो
रंशत्रुनिबर्हणम् १० सवक्षसिपपातोयःशरोव्यालइवश्वसन् ॥ महीराजंस्ततश्चाहमगमंरुधिराविलः ११ संप्राप्यतुपुनःसंज्ञांजामदग्न्यायधीमते ॥ प्राहिणं
विमलांशक्तिंज्वलंतीमज्ञनामिव १२ सातस्यद्विजमुख्यस्यनिपपातभुजांतरे ॥ विह्वलश्चाभवद्वाजनवेपथुश्चैनमाविशत् १३ ततएनंपरिष्वज्यसत्वाविप्रोम
हातपाः ॥ अकृतव्रणःशुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा १४ समाश्वस्तस्ततोराजःक्रोधामर्षसमन्वितः ॥ प्रादुश्चेकृतदाब्राह्मपरमास्त्रंमहाव्रतः १५ ततस्तत्प्राति
घातार्थंब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमम् ॥ मयाप्रयुक्तंज्वालयुगांतमिवदर्शयत् १६ तयोर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदंतरावैसमागमः ॥ असंप्राप्यैवरामंचमांचभारतसत्तम १७ त
तोव्योमिप्रादुरभूतेजएवहिकेवलम् ॥ भूतानिचैवसर्वाणिजग्मुरार्तिविशांपते १८ ऋषयश्चसंगंधर्वादेवताश्चैवभारत ॥ संतापंपरमंजग्मुरस्वतेजोभिपीडिताः
१९ ततश्चालपृथिवीसपर्वतवनद्रुमा ॥ संतप्तानिचभूतानि विषादंजग्मुरुत्तमम् २० प्रज्वालनभोराजनधूमायंतोदिशोदश ॥ नस्थातुमंतरिक्षेचशेकुरा
काशगास्तदा २१ ततोहाहाकृतेलोकेसदेवासुरराक्षसे ॥ इदमंतरमित्येवंमोक्तुकामोऽस्मिभारत २२ प्रस्वापमस्त्रंत्वारितोवचनाद्ब्रह्मवादिनाम् ॥ विचित्रं
चतदस्त्रमेमनसिप्रत्यभातदा २३ ॥ इतिश्रीम० उद्यो० अंबोपाख्यानपर्वणिपरस्परब्रह्मास्त्रप्रयोगे चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ ध ॥

सद्यसु ॥ शक्तावृक्षेच'इतिमेदिनी जन्तुदेशेकंडकक्षयोरंतराले ६ अस्त्रंशोणितं पाठांतरेऽसृगपितदेव ७ । ८ । ९ कृष्यआकृष्य १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९
२० । २१ । २२ । २३ ॥ इतिउद्योगप० नीलकंठीयेभारतमा० चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ततश्च दिविदेवानामिति शेषः १।२।३।४।५।६ चक्रेकृतवानहं ७ हेभीष्म सुमंददुद्धिरहंजितोऽस्मीतिसंबंधः ८।९।१०।११।१२।१३।१४ देवैर्निवारित
 ॥ भीष्म उवाच ॥ ततो हलहलाशब्दोदिविराजन्महानभूत् ॥ प्रस्वापंभीष्ममास्त्राक्षीरितिकौरवनंदन १ अयुंजमेवचैवाहंतदस्त्रंभृगुनंदने ॥ प्रस्वापंमांप्रयुंजा
 नंनारदोवाक्यमब्रवीत् २ एतेवियतिकौरव्यदिविदेवगणाःस्थिताः ॥ तेष्वानिवारयंत्यद्यप्रस्वापंमाप्रयोजय ३ रामस्तपस्वीब्रह्मण्योब्राह्मणश्चगुरुश्चते ॥ त
 स्यावमानंकौरव्यमास्मकापीःकथंचन ४ ततोऽपश्यंदिविष्ठान्वैतानष्टौब्रह्मवादिनः ॥ तेषांस्मयंतोराजेंद्रशनकैरिदमब्रुवन् ५ यथाऽऽहभरतश्रेष्ठनारदस्तत
 थाकुरु ॥ एतद्विपरमंश्रेयो लोकानांभरतर्षभ ६ ततश्चप्रतिसंहृत्यतदस्त्रंस्वापनंमहत् ॥ ब्रह्मास्त्रंदीपयांचक्रेतस्मिन्धुधियथाविधि ७ ततो रामो हृषितो राजर्षि
 हृष्टातदस्त्रंविनिवर्तितं वै ॥ जितोऽस्मिभीष्मेण सुमंददुद्धिरित्येववाक्यंसहसाव्यमुंचत् ८ ततोऽपश्यत्पितरंजामदभ्यःपितुस्तथापितरंचास्यमान्यम् ॥ तेतत्र
 चैनंपरिवार्यतस्थुरुचुश्चैनंसांत्वपूर्वतदानीम् ९ ॥ पितर ऊचुः ॥ मास्मैवसाहसंतातपुनःकापीःकथंचन ॥ भीष्मेणसंयुगंतुंक्षत्रियेणविशेषतः १० क्षत्रिय
 स्यतुधर्मोऽयंयुद्धंभृगुनंदन ॥ स्वाध्यायोव्रतचर्याऽथब्राह्मणानांपरं धनम् ११ इदंनिमित्तेकस्मिंश्चिदस्माभिःप्रागुदाहृतम् ॥ शस्त्रधारणमत्युग्रं तच्चाकार्यं क
 तंत्वया १२ वत्सपर्याप्तमेतावद्भीष्मेणसहसंयुगे ॥ विमर्दस्तेमहाबाहोव्यपयाहिर्गणादितः १३ पर्याप्तमेतद्भद्रंतेवकार्मुकधारणम् ॥ विसर्जयेत्तुर्धुर्षतपस्तप्य
 स्वभार्गव १४ एषभीष्मःशांतनवोदेवैःसर्वैर्निवारितः ॥ निवर्तस्वरणादस्मादितिचैवप्रसादितः १५ रामेणसहमायोत्सीर्गुरुणेतिपुनःपुनः ॥ नहिरामोरणेजेतुंत्व
 यान्याय्यःकुरुद्रह १६ मानंकुरुष्वगंगेयब्राह्मणस्यरणाजिरे ॥ वयंतुगुरुवस्तुभ्यंतस्मात्त्वांवारयामहे १७ भीष्मोवसूनामन्यतमोदिष्टयाजीवासेपुत्रक ॥ गां
 गेयःशांतनोःपुत्रोवसुरेपमहायशाः १८ कथंशक्यस्त्वयाजेतुंनिवर्तस्वेहभार्गव ॥ अर्जुनःपांडवश्रेष्ठःपुरंदरसुतोबली १९ नरःप्रजापतिर्वीरःपूर्वदेवःसनातनः ॥
 सव्यसाचीतिविख्यातस्त्रिपुलोकेषुवीर्यवान् ॥ भीष्ममृत्युर्यथाकालंविहितोवैस्वयंभुवा २० ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तःसपितृभिःपितृनरामोऽब्रवीदिदम् ॥
 नाहंयुधिनिवर्तयामितिमेवतमाहितम् २१ ननिवर्तितपूर्वश्चकदाचिद्रणमूर्धनि ॥ निवर्त्यतामापगेयःकामंयुद्धात्पितामहाः २२ नत्वहंविनिवर्तिष्येयुद्धाद
 स्मात्कथंचन ॥ ततस्तेमुनयोराजब्रूचीकप्रमुखास्तदा २३ नारदेनैवसहिताःसमागम्येदमब्रुवन् ॥ निवर्तस्वरणात्तातमानयस्वद्विजोत्तमम् २४ इत्यवाचमहं
 तांश्चक्षत्रधर्मव्यपेक्षया ॥ ममव्रतमिदंलोकेनाहंयुद्धात्कदाचन २५ विमुखोविनिवर्तयंपृष्ठतोऽभ्याहतःशैरः ॥ नाहंलोभात्त्रकार्पण्यान्नभयान्नार्थकारणात् २६
 त्यजेयंशाश्वतंधर्ममितिमेनिश्चितामतिः ॥ ततस्तेमुनयःसर्वेनारदप्रमुखानृप २७ भागीरथीचमेमातारणमध्यंप्रपेदिरे ॥ तथैवातशरोधन्वीतथैवहृदनिश्चयः ॥
 स्थिरोऽहमाहवेयोद्धंततस्तेराममब्रुवन् २८ इत्येतदेवाहुःनिवर्तस्वेति १५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८

शान्त्यशांतोभव २९।३० न्यासयांचक्रेरेत्याजितवंतः ३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकण्ठेभारतभावदीपे पंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥
 समेत्यसहिताभूयःसमरेभृगुनंदनम् ॥ नावनीतंहिहृदयंविप्राणांशान्त्यभार्गव २९ रामरामनिवर्तस्वयुद्धादस्माद्विजोत्तम ॥ अवध्योवैत्वयाभीष्मस्त्वंचभीष्म
 स्यभार्गव ३० एवंब्रुवंतस्तेसर्वेप्रतिरुद्धचरणाजिरम् ॥ न्यासयांचक्रेरेशस्त्रंपितरोभृगुनंदनम् ३१ ततोऽहंपुनरेवाथतानष्टौब्रह्मवादिनः ॥ अद्राक्षंदीप्य
 मानान्वैग्रहानष्टाविवोदितान् ३२ तेषांप्रणयंवाक्यमब्रुवन्समरेस्थितम् ॥ प्रहिरामंमहाबाहो गुरुंलोकहितंकुरु ३३ हृष्टानिवर्तितंरामंसुहृद्वाक्येनतेन वै ॥
 लोकानांचहितंकुर्वन्नहमप्याददेवचः ३४ ततोऽहंराममासाद्यवंदेभृशविश्रुतः ॥ रामश्चाभ्युत्समयनप्रेम्णामासुवाचमहातपाः ३५ त्वत्समोनास्तिलोकेऽस्मि
 नक्षत्रियःपृथिवीचरः ॥ गम्यतांभीष्मयुद्धेस्मिस्तोपितोऽहंभृशंत्वया ३६ ममचैवसमक्षंतांकन्यामाहूयभार्गवः ॥ उक्तवानदीनयावाचामध्येतेषांमहात्म
 नाम् ३७ ॥ इतिश्रीम०भा०उ०प०अंबोपाख्यानप०युद्धनिवृत्तौपंचाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ ॥ ॥ राम उवाच ॥ प्रत्यक्षमे
 तल्लोकानांसर्वेषामेवभाविनि ॥ यथाशक्त्यामयायुद्धंरुतंवैपौरुषंपरम् १ नचैवमपिशक्रोमिभीष्मंशस्त्रभृतांवरम् ॥ विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणिदर्शयन् २
 एषामेपरमाशक्तिरेतन्मेपरमंबलम् ॥ यथेष्टंगम्यतांभद्रेकिमन्यद्वाकरोमिते ३ भीष्ममेवप्रपद्यस्वनतेऽन्याविद्यतेगतिः ॥ निर्जितोह्यस्मिभीष्मेणमहास्त्रा
 णिप्रमुंचता ४ एवमुक्त्वाततो रामो विनिःश्वस्यमहामनाः ॥ तूष्णीमासीत्ततःकन्याप्रोवाचभृगुनंदनम् ५ भगवन्नेवमेवैतद्यथाऽऽहभगवांस्तथा ॥ अजेयोयु
 धिभीष्मोऽयमपिदेवैरुदारधीः ६ यथाशक्तियथोत्साहंममकार्यंकृतंत्वया ॥ अनिवार्यंरणेवीर्यमस्त्राणिविविधानिच ७ नचैवशक्यतेयुद्धेविशेषयितुमंततः ॥ न
 चाहमेनंयास्यामिपुनर्भीष्मंकथंचन ८ गमिष्यामितुत्राहंयत्रभीष्मंतपोधन ॥ समरेपातयिष्यामिस्वयमेवभृगूद्रह ९ एवमुक्त्वाययौकन्यारोषव्याकुलौ
 चना ॥ तापस्येष्टतसंकल्पासामेचितयतीवधम् १० ततोमहेंद्रंसहितैर्मुनिभिर्भृगुसतमः ॥ यथागतंतथासोऽग्नान्मासुपामंभ्यभारत ११ ततो रथं समारुह्य
 यमानोद्विजातिभिः ॥ प्रविश्यनगरंमात्रेसत्यवत्यैव्यवेदयम् १२ यथावृत्तंमहाराजसाचमांप्रत्यनंदत ॥ पुरुषांश्चादिशंप्राज्ञानकन्यावृत्तांतकर्मणि १३ दिव
 सेदिवसेह्यस्यागतिजल्पितचेष्टितम् ॥ प्रत्याहरंश्चमेयुक्ताःस्थिताःप्रेयहितेसदा १४ यदैवाहिवनंप्रायात्साकन्यातपसेष्टता ॥ तदैवव्यथितोदीनोगतचेताइवाम
 वम् १५ नहिमांक्षत्रियःकश्चिद्दीर्घेणव्यजयद्युधि ॥ ऋतेब्रह्मविदस्तातपसांसंशितव्रतात् १६ अपिचैतन्मयाराजन्नारदेशपिनिवेदितम् ॥ व्यासेचैवतथा
 कार्यतौचोभौमामवोचताम् १७ नविषादस्त्वयाकार्योभीष्मकाशिसुतांप्रति १८ देवंपुरुषकारेणकोनिवर्तितुमुत्सहेत् ॥ साकन्यातुमहाराजप्रविश्याश्रम
 मंडलम् ॥ यमुनातीरमाश्रित्यतपस्तेपेऽतिमानुषम् १९

॥१४६॥

निराहाराकृशाकृशाजटिलामलपंकिनी ॥ षण्मासान्वायुमक्षाचस्थाणुभूतातपोधना २० यमुनाजलमाश्रित्यसंवत्सरमथापरम् ॥ उदवासंनिराहारापारया
मासभाविनी २१ शीर्णपणेंनचैकेनपारयामाससापरम् ॥ संवत्सरंतीव्रकोपापादांगुष्ठाग्रधिष्ठिता २२ एवंद्वादशवर्षाणितापयामासरोदसी ॥ निवर्त्यमानाऽ
पिचसाज्ञातिभिर्नैवशक्यते २३ ततोऽगमद्रुत्सभूमिसिद्धचारणसेविताम् ॥ आश्रमं पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनाम् २४ तत्र पुण्येषु तीर्थेषु साऽऽश्रुतांगो
दिवानिशम् ॥ व्यचरत्काशिकन्यासायथाकामविचारिणी २५ नंदाश्रमे महाराजतथोत्कृष्टाश्रमेशुभे ॥ च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च २६ प्रयागे
देवयजने देवारण्येषु चैव ह ॥ भोगवत्यां महाराजकौशिकस्याश्रमे तथा २७ मांडव्यस्याश्रमे राजनदिलोपस्याश्रमे तथा ॥ रामहृदे च कौरव्यपैलगर्गस्य चाश्रमे
२८ एतेषु तीर्थेषु तदा काशिकन्याविशंपते ॥ आप्लावयत गात्राणि व्रतमास्थाय दुष्करम् २९ तामब्रवीच्चकौरव्यमममाताजले स्थिता ॥ किमर्थं क्रिश्यसे मदे
तथ्यमेव वदस्व मे ३० सैन्यामथाब्रवीद्राजकृतां जलिरनिदिता ॥ भीष्मेण समरे रामो निर्जितश्चारुलोचने ३१ कोऽन्यस्तमुत्सहेज्जेतुमुद्यतेषु महीपतिः ॥ साऽ
हं भीष्मविनाशाय तपस्तपस्ये सुदारुणम् ३२ विचरामि महीं देवियथा हन्यामहं नृपम् ॥ एतद्रतफलं देवि परमस्मिन् यथा हि मे ३३ ततोऽब्रवीत्सागरगाजिह्वं व
रसिभाविनि ॥ नैष कामोऽनवद्यां गिशक्यः प्राप्तुं त्वयाऽबले ३४ यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वैव्रतम् ॥ व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्ष्यसि ३५ नदी
भविष्यति शुभे कुटिलावर्षिकोदका ॥ दुस्तीर्थाननुविज्ञेया वार्षिकीनाष्टमासिकी ३६ भीमग्राहवती घोरा सर्वभूतभयंकरी ॥ एवमुक्त्वा ततो राजन काशिकन्या
न्यवर्तत ३७ मातामम महाभागास्मयमानेव भाविनी ॥ कदाचिदष्टमे मासिकदाचिदशमे तथा ॥ न प्राश्रीतो दकमपि पुनः सावरवर्णिनी ३८ सावत्सभूमिकौर
व्यतीर्थलोभात्ततस्ततः ॥ पतिता परिधावती पुनः काशिपतेः सुता ३९ सानदीवत्सभूम्यां तु प्रथितां वेति भारत ॥ वार्षिकी ग्राहवदुला दुस्तीर्था कुटिला तथा ४०
साकन्यातपसा तेन देहाधेन व्यजायत ॥ नदीचराज नवसेषुकन्या चैवाभवत्तदा ४१ ॥ इति श्रीम० उ० अंबोपाख्यानपर्वणि अंबातपस्यायां षडशीत्यधिकशतत
मोऽध्यायः ॥ १८५ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्ते तापसाः सर्वे तपसेष्टतनिश्चयाम् ॥ दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्ता तर्किकार्यमिति चाब्रुवन् १ तानुवाच ततः कन्यातपो
दृष्ट्वा नृपीस्तदा ॥ निराकृताऽस्मि भीष्मेण भ्रंशितापतिधर्मतः २ वधार्थं तस्य दीक्षामेन लोकार्थं तपोधनाः ॥ निहत्य भीष्मं गच्छेयं शांतिमित्येव निश्चयः ३ यत्कृते
दुःखवसतिमिमां प्राप्ताऽस्मि शाश्वती ॥ पतिलोकाद्विहीना च नैव स्त्रीनपुमानिह ४ नाहत्वा युधिगंगेयं निवर्तिष्येतपोधनाः ॥ एषमेहदिसंकल्पो यदिदं कथितं मया ५

४० । ४१ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ । ५

॥१४६॥

४ । ७ । ८ । ९ शांतशौचं धर्मरहितं १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ यमुनामभितः यमुनाद्वीपे इत्यर्थः १९ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे सप्ताशीत्य
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ ॥ कथं शिखंडीति १ । २ । ३ । ४ । स्त्रीपुमान्पूर्वस्त्रीसिवपश्चात्पुमान्पूर्वकाले कसर्वेति समासः ५ । ६ । ७ । ८ दुषदं प्रवि
स्त्रीभावे परिनिर्विण्णापुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया ॥ भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्येति वैपुनः ६ तां देवो दर्शयामास शूलपाणि रुमापतिः ॥ मध्ये तेषां महर्षीणां स्वे
न रूपेण तापसां ७ छंद्यमाना वरेणाथ सावरे मत्पराजयम् ॥ हनिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनी ८ ततः सा पुनरेवाथ कन्यारुद्रमुवाच ह ॥ उपपद्ये त्वं
देवस्त्रियायुधिजयो मम ९ स्त्रीभावेन च मे गाढमनः शांतमुमापते ॥ प्रतिश्रुतश्च भूतेश्च त्वया भीष्मपराजयः १० यथाससत्यो भवति तथा कुरुष्व ध्वज ॥ यथाह
न्यां समागम्य भीष्मं शांतनवं युधि ११ तामुवाच महादेवः कन्यां किल वृषध्वजः ॥ न मे वागनृतं प्राह सत्यं मदे भविष्यति १२ हनिष्यसि रणे भीष्मं पुरुषत्वं च ल
प्स्यसे ॥ स्मरिष्यसि च तत्सर्वं देहमन्यंगतासती १३ द्रुपदस्य कुले जाता भविष्यसि महारथः ॥ शीघ्रास्त्रिभ्रयो धीच भविष्यसि सुसंततः १४ यथोक्तमेव क
ल्याणिसर्वमेतद्रविष्यति ॥ भविष्यसि पुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् १५ एवमुक्त्वा महादेवः कपर्दी वृषध्वजः ॥ पश्यतामेव विप्राणां तत्रैवांतरधीयत
१६ ततः सा पश्यतां तेषां महर्षीणामनिदिता ॥ समाहृत्य वनात्तस्मात्काष्ठानि वरवर्णिनी १७ चितां कृत्वा सुमहतीं प्रदाय च द्रुताशनम् ॥ प्रदीप्तेऽग्नौ महाराज
रोषदीप्तेन चेतसा १८ उक्त्वा भीष्मवधायेति प्रविवेश द्रुताशनम् ॥ ज्येष्ठा काशिसुताराज नयमुनामभितो नदी १९ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपा
ख्यानपर्वणि अंबादुताशनप्रवेशे सप्ताशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥ ॥ ॥ दुर्योधन उवाच ॥ कथं शिखंडी गंगेयकन्या भूत्वा पुरातदा ॥ पुरुषो
ऽभूद्युधिष्ठिरतन्मे ब्रूहि पितामह १ ॥ भीष्म उवाच ॥ भार्या तु तस्य राजेंद्र द्रुपदस्य महीपतेः ॥ महिषी दयिता ह्यासीदपुत्राच विशंपते २ एतस्मिन्नेव काले तु
द्रुपदो वै महीपतिः ॥ अपत्यार्थं महाराज तोषयामास शंकरम् ३ अस्मद्वधार्थं निश्चित्य तपोधोरं समास्थितः ॥ ऋते कन्यां महादेव पुत्रो मे स्यादिति ब्रुवन् ४
भगवन् पुत्रमिच्छामि भीष्मं प्रतिचिकीर्षया ॥ इत्युक्तो देवदेवेन स्त्रीपुमांस्ते भविष्यति ५ निवर्तस्व महीपाल नैतज्जात्वन्यथा भवेत् ॥ सतु गत्वा च नगरं भार्यामिदं
मुवाच ह ६ कृतो यत्नो महादेवस्तपसाऽऽराधितो मया ॥ कन्या भूत्वा पुमान्भावी इति चोक्तोऽस्मि शंभुना ७ पुनः पुनर्याच्यमानो दिष्टमित्यब्रवीच्छिवः ॥ न त
दन्यच्च भविता भवितव्यं हिततथा ८ ततः सानियता भूत्वा ऋतुकाले मनस्विनी ॥ पत्नी द्रुपदराजस्य द्रुपदं प्रविवेश ह ९ लेभे गर्भं यथा कालं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥
पार्षतस्य महीपाल यथामानारदोऽब्रवीत् १० ततो दधारसा देवी गर्भं राजीवलोचना ॥ तां सराजा प्रियां भार्यां द्रुपदः कुरुनंदन ११ पुत्रस्नेहान्महाबाहुः सुखं
पर्यचरतदा ॥ सर्वानभिप्रायकृतान् भार्याऽलभत कौरव १२

वेशदत्तेन सह मिथुनीभावं जगाम ९ विधिदृष्टेन शास्त्रदृष्टेन कर्मणा गर्भाधानारूपेण पार्षतस्य गर्भं दधार इति उत्तरेण संबन्धः १० । ११ अभिप्रायकृतान्वासनानिर्मितान् दोहदानीत्यर्थः १२

५०

१३ प्राजायतप्रसूतवती १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे अष्टाशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥ चकारेति । १ । २ । ३ । शूल

अपुत्रस्यसतोरान्नोदुपदस्यमहिपतेः ॥ यथाकालं तुसादेवीमहिषीदुपदस्यह १३ कन्याप्रवररूपांतुप्राजायतनराधिप ॥ अपुत्रस्यतुराज्ञःसादुपदस्यमनस्वि
नी १४ रुपापयामासराजेंद्रपुत्रोहोपममेतिवै ॥ ततःसराजादुपदःप्रच्छन्नायानराधिप १५ पुत्रवत्पुत्रकार्याणिसर्वाणिसमकारयत् ॥ रक्षणंचैवमंत्रस्यमहिषी
दुपदस्यसा १६ चकारसर्वयत्नेनब्रुवाणापुत्रइत्युत ॥ नचतविंदनगरेकश्चिदन्यत्रपार्षतात् १७ श्रद्धधानोहितद्राक्यंदेवस्याच्युततेजसः ॥ छादयामासतां
कन्यांपुमानितिचसोऽब्रवीत् १८ जातकर्माणिसर्वाणिकारयामासपार्थिवः ॥ पुंवद्विधानयुक्तानिशिखंडीतिचताविदुः १९ अहमेकस्तुचारेणवचनान्नारदस्य
च ॥ ज्ञातवान्देववाक्येनअंबायास्तपसातथा २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिशिखंडयुत्तावष्टाशीत्याधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १८८ ॥ ध ॥ भीष्मउवाच ॥ चकारयत्तदुपदःसुतायाःसर्वकर्मसु ॥ ततोलेख्यादिषुतथाशिल्पेषुचपरंतप १ इष्वस्त्रेचैवराजेंद्रद्रोणशिष्योबभूवह ॥ तस्य
मातामहाराजराजानंवरवर्णिनी २ चोदयामासभार्यार्थिकन्यायाःपुत्रवत्तदा ॥ ततस्तांपार्षतोदृष्ट्वाकन्यांसंप्राप्तयौवनां ॥ स्त्रियंमत्वाततश्चितांप्रपेदेसहभार्यया ३
॥ दुपदउवाच ॥ कन्याममेयंसंप्राप्तयौवनंशोकवर्धिनी ॥ मयाप्रच्छादिताचेयंवचनाच्छूलपाणिनः ४ ॥ भार्योवाच ॥ नतन्मिथ्यामहाराजभविष्यतिकथंच
न ॥ त्रैलोक्यकर्ताकस्माद्विदुषावक्तुमिहार्हति ५ यदितेरोचतेराजनवक्ष्यामिशृणुमेवचः ॥ श्रुत्वेदानींप्रपद्येथाःस्वामिर्पृषतात्मज ६ क्रियतामस्ययत्नेनवि
धिवद्धारसंग्रहः ॥ भवितातद्वचःसत्यमितिमेनिश्चितामतिः ७ ततस्तौनिश्चयंकृत्वातस्मिन्कार्येऽथदंपती ॥ वरयांचक्रतुःकन्यांदशार्णाधिपतेःसुतां ८ ततो
राजादुपदोराजसिंहःसर्वानराज्ञकुलतःसन्निशाम्य ॥ दाशार्णकस्यनृपतेस्तनूजांशिखंडिनेवरयामासदारान् ९ हिरण्यवर्मैतिनृपोयोऽसौदाशार्णकःस्मृतः ॥
सचप्रादान्महीपालःकन्यांतस्मैशिखंडिने १० सचराजादशार्णेपुमहानासीत्सुदुर्जयः ॥ हिरण्यवर्मादुर्ध्वोमहासेनोमहामनाः ११ कृतोविवाहेतुतदासाकन्यारा
जसत्तम ॥ यौवनंसमनुप्राप्तासाचकन्याशिखंडिनी १२ कृतदारःशिखंडीचकांपिलयंपुनरागमत् ॥ ततःसावेदतांकन्यांकांचेत्कालंस्त्रियंकिल ॥ हिरण्यवर्मणः
कन्याज्ञात्वातांतुशिखंडिनीम् १३ धात्रीणांचसखीनांचब्रीडयानान्यवेदयत् ॥ कन्यांपंचालराजस्यसुतांतांवैशिखंडिनीम् १४ ततस्ताराजशार्दूलधाज्यो
दाशार्णिकास्तदा ॥ जग्मुरार्तिपरांप्रेष्याःप्रेषयामासुरेवच १५ ततोदशार्णाधिपतेःप्रेष्याःसर्वान्यवेदयन् ॥ विप्रलंभंयथावृत्तंसचक्रुकोधपार्थिवः १६

युक्तपाणिःशूलपाणिःसोस्यास्तीतिशूलपाणीतस्यशूलपाणिनः वीह्यादिस्वान्मत्वर्थीयइतिः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ धात्रीणांपितृगृहादागतानांसखीनांच १४
साएवधाज्यःस्वाःप्रेष्यादासींप्रेषयामासुःदशार्णपतिमितिशेषः । १५ । विप्रलंभंचना । १६ ।

१७ । १८ । १९ उत्सार्थनीत्वा २० अभिषंगात्परामवात् २१ । २२ उद्धरामिउच्छेत्स्यामि २३ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥
शिखंडयपिमहाराजपुंवद्राजकुलेतदा ॥ विजहारमुदायुक्तःस्त्रीत्वंनैवातिरोचयन् १७ ततःकतिपयाहस्यतच्छुत्वाभरतर्षभ ॥ हिरण्यवर्माराजेंद्रोषादार्तिज
गामह १८ ततोदाशार्णकोराजातीव्रकोपसमन्वितः ॥ दूतंप्रस्थापयामासदुपदस्यनिवेशनम् १९ ततोदुपदमासाद्यदूतःकांचनवर्मणः ॥ एकएकांतमुत्सार्थर
होवचनमब्रवीत् २० दाशार्णराजोराजंस्त्वामिदंवचनमब्रवीत् ॥ अभिषंगात्प्रकुपितोविप्रलब्धस्त्वयाऽनघ २१ अवमन्यसेमानृपतेनूतंदुर्भीत्रितंतव ॥ यन्मे
कन्यांस्वकन्यार्थेमोहाद्याचितवानासि २२ तस्याद्यविप्रलंभस्यफलंप्राप्नुहिदुर्मते ॥ एषत्वासजनामात्यमुद्धरामिस्थिरोभव २३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगप
र्वणिअंबोपाख्यानपर्वणिराज्यवर्मदूतागमनेऊननवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥ ॥ भीष्मउवाच ॥ एवमुक्तस्यदूतेनदुपदस्यतदानृप ॥ चोरस्ये
वगृहीतस्यनप्रावर्ततभारती १ सयत्नमकरोत्तीव्रसंबन्धिन्यनुमानने ॥ दूतैर्मधुरसंभाषैर्नतदस्तीतिसंदिशन् २ सराजाभूयएवाथज्ञात्वातत्त्वमथागमत् ॥ क
न्येतिपांचालसुतांत्वरमाणोविनिर्ययौ ३ ततःसंप्रेषयामासभिन्नाणाममितौजसाम् ॥ दुहितुर्विप्रलंभंतंधात्रीणांचचनातदा ४ ततःसमुदयंकृत्वावलानाराजस
त्तमः ॥ अभियानेमर्तिचक्रेदुपदंप्रतिभारत ५ ततःसंमंत्रयामासमंत्रिभिःसमहीपतिः ॥ हिरण्यवर्माराजेंद्रपांचाल्यंपार्थिवंप्रति ६ तत्रवैनिश्चितंतेषामभूद्रा
ज्ञांमहात्मनाम् ॥ तथ्यंभवतिचेदेतत्कन्याराजवशिखंडी ७ बद्धापंचालराजानमानयिष्यामहेष्टहम् ॥ अन्यराजानमाधायपंचालेषुनरेश्वरम् ८ घातयिष्याम
नृपतिपांचालंसाशिखंडिनम् ९ तत्तदाऽनृतमाज्ञायपुनर्दूतान्नराधिपः ॥ प्रास्थापयत्पार्षतायनिहन्मीतिस्थिरोभव १० ॥ भीष्मउवाच ॥ सहिप्रकृत्यावैभी
तःकिलिषीचनराधिपः ॥ भयंतीवमनुप्राप्तोदुपदःपृथिवीपतिः ११ विमृज्यदूतान्दाशार्णेदुपदःशोकमूर्छितः ॥ समेत्यभार्यारहितेवाक्यमाहनराधिपः १२
भयेनमहताऽऽविष्टोहृदिशोकेनचाहतः ॥ पांचालराजोदयितांमातरंवैशिखंडिनः १३ अभियास्यतिर्माकोपात्संबन्धीसुमहाबलः ॥ हिरण्यवर्मानृपतिःकर्षमा
णोवरुथिनीम् १४ किमिदानींकरिष्यावोमूढौकन्यामिमांप्रति ॥ शिखंडीकिलपुत्रस्तेकन्येतिपरिशंकितः १५ इतिसंचित्ययत्नेनसमित्रःसवलानुगः ॥ वंचितो
ऽस्मीतिमन्वानोमांकिलोद्धर्तुमिच्छति १६ किमत्रतथ्यंसुश्रोणिमिथ्याकिंब्रूहिशोभने ॥ श्रुत्वात्त्वत्तःशुभंवाक्यंसंविधास्याम्यहंतथा १७ अहंहिसंशयंप्राप्तोबाला
चेयंशिखंडिनी ॥ त्वंचराज्ञिमहच्छूंसंप्राप्तावरवर्णिनि १८ सात्वंसर्वविमोक्षायतत्त्वमाख्याहिपृच्छतः ॥ तथाविदध्यांसुश्रोणिक्त्यमाशुशुचिस्मिते १९

एवाभिति १ । २ आगमत्ज्ञातवान् ३ । ४ समुदयंसमुदायं ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९

भार्याया अदंढवत्वं जानन्नस्वस्य निर्वोषतां रूपापयितुमुभयकृतमप्यपराधं लोकमध्ये भार्याया मेवासंजयितुमाह शिखंडिनीति यद्यप्यहं शिखंडं च यं त्वया शिखंडिन्या च वंचितस्तथाऽपि त्वं माभिः शिखंडिनि विषये विधास्ये युवयोर्धोरणं पोषणं च करिष्ये न तु हिंसास्ये इत्यर्थः यद्वा । हे शिखंडिनि त्वं माभिः हे वरारोहे भार्ये त्वं च माभिरिति द्वयोरपि अभयं दत्वा जनमध्ये पृच्छति १० मयेति विधास्ये कारिष्ये ११ परस्य शत्रोर्लोकस्य च १२ ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपेन वत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ७ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ । ५ संबंधकंसमर्थं युक्तमेव सां

शिखंडिनि च माभिस्त्वं विधास्येत तत्र तत्त्वतः ॥ रूपयाऽहं वरारोहे वंचितः पुत्रधर्मतः २० मया दाशार्णको राजा वंचितः समहीपतिः ॥ तदा चक्षुमहाभागे विधास्ये तत्रयद्वितम् २१ जानता हि न रेंद्रेण रूपापनार्थं परस्य वै ॥ प्रकाशं चोदिता देवी प्रत्युवाच महीपतिम् २२ ॥ इति श्रीमहाभारते उ० प० अंबोपाख्यानपर्वणि द्रुपदप्रश्नेन वत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९० ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः शिखंडिनो माता यथा तत्त्वं न राधिप ॥ आचक्षुमहाबाहो भर्त्रे कन्या शिखंडिनी १ अपुत्रयामयाराजन सपत्नीनां भयादिदम् ॥ कन्या शिखंडिनी जाता पुरुषो वै निवेदिता २ त्वया चैव न रश्चेष्टतन्मे प्रीत्याऽनुमोदितम् ॥ पुत्रकर्मकृतं चैव कन्यायाः पार्थिवर्षभ ३ भार्या चोढा त्वयाराजन दशार्णाधिपतेः सुता ॥ मया च प्रत्यभिहितं देववाक्यार्थदर्शनात् ॥ कन्या भूत्वा पुमान् भावीत्येवं चैतदुपोक्षितम् ४ एतच्छ्रुत्वा द्रुपदो यज्ञसेनः सर्वतत्त्वं मंत्रविज्ञो निवेद्य ॥ मंत्रराजामंत्रयामास राजन यथा युक्तरक्षणे वै प्रजानाम् ५ संबंधकं चैव समर्थं तस्मिन् दाशार्णके वै नृपते न रेंद्र ॥ स्वयंकृत्वा विप्रलभं यथा वन्मंत्रैकाग्रो निश्चयं वै जगाम ६ स्वभावगुप्तं नगरमापत्काले तु भारत ॥ गोपयामास राजेंद्र सर्वतः समलंकृतम् ७ आर्तिच परमं राजा जगाम सह भार्यया ॥ दशार्णपतिना सार्धं विरोधे भरतर्षभ ८ कथं संबंधिना सार्धं न मे स्याद्विग्रहो महान् ॥ इति संचित्य मनसा देवतामर्चयत्तदा ९ तंतुदृष्ट्वा तदाराजन देवी देव परंतदा ॥ अर्चां प्रयुज्जानमथो भार्या वचनमब्रवीत् १० देवानां प्रतिपत्तिश्च सत्यं साधुमतासताम् ॥ किमुदुःस्वार्णवं प्राप्य तस्मादर्चयतां गुरुन् ११ देवता निच सर्वाणि पूज्यं तां भूरिदक्षिणम् ॥ अग्रयश्चापि ह्यंतां दाशार्णप्रतिषेधने १२ अयुद्धेन निवृत्तिं च मनसा चिंतय प्रभो ॥ देवतानां प्रसादेन सर्वमेतद्गविष्यति ॥ १३ मंत्रिभिर्भूतितं सार्धं त्वया पृथुलोचन ॥ पुरस्यास्या विनाशाय च राजंस्तथा कुरु १४ देवं हि मानुषोपेतं भृशं सिद्धयति पार्थिव ॥ परस्परविरोधाद्विसिद्धिरस्ति न चैतयोः १५ तस्माद्विधाय नगरे विधानं सचिवैः सह ॥ अर्चय स्वयं तथा कामं देवतानि विशांपते १६ एवं संभाषमाणौ तु दृष्ट्वा शोकपरायणौ ॥ शिखंडिनी तदा कन्या व्रीडिते वत पस्विनी १७ ततः सार्चितयामास मल्लते दुःखिता बुभौ ॥ इमाविति ततश्च केमतिं प्राणविनाशने १८ एवं सानिश्चयं कृत्वा भृशं शोकपरायणा ॥ निर्जगाम गृहं त्यक्त्वा गहनं निर्जनं वनम् १९ यक्षेण द्विमताराजनस्थूणाकर्णेन पालितम् ॥ तद्गयादेव च जनो विसर्जयति तद्वनम् २०

बाधिकं मया कृतं न प्रतारणा कृतेति उपपाद्य ६ । ७ । ८ । ९ देवीराज्ञी १० साधुमता कल्याणवतापि देवानां प्रतिपत्तिः पूजानित्यं कर्तव्येति शेषः किमुदुःस्वार्णवं प्राप्य कर्तव्येति तस्मात्प्रभवान् गुरुन् देवाराधनार्थं ब्राह्मणान् अर्चयतां पूजयतु ११ भूरिदक्षिणं यथा स्यात् तथा प्रतिषेधने परावृत्त्यर्थं १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

सुधागृत्तिकलेपनं सुधापूर्णसैव मृत्तिकातवालेपनं यस्य लाजोल्लापिकः लाजानि उशीराणि उल्लापयति सूचयतीति लाजोल्लापिकः उशीरपरिमलयुक्तधूमाद्यमित्यर्थः । 'उशीरे लाजमुद्दिष्टम्' इति विश्वः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ॥ इति उद्योगपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ७ ॥ शिखंडीति चित्यचित्यित्वा १

तत्र च स्थूणभवनं सुधागृत्तिकलेपनम् ॥ लाजोल्लापिकधूमाद्यमुच्चप्राकारतोरणम् २१ तत्प्रविश्य शिखंडी साद्रुपदस्यात्मजानृप ॥ अनश्राना बहुतिथं शरीरमुदशोषयत् २२ दर्शयामास तां यक्षः स्थूणो मादव संयुतः ॥ किमर्थो यंतवारंभः करिष्ये ब्रूहि माचिरम् २३ अशक्यमिति सायक्षं पुनः पुनरुवाच ह ॥ करिष्यामीति वैक्षिप्रं प्रत्युवाचाथ गुह्यकः २४ धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मिन् नृपात्मजे ॥ अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यतो विवक्षितम् २५ ततः शिखंडी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् ॥ तस्मै यक्षप्रधानाय स्थूणाकर्णाय भारत २६ ॥ शिखंड्युवाच ॥ अपुत्रो मे पिता यक्षन चिरान्नाशमेष्यति ॥ अभियास्यतिसक्रोधो दशार्णाधिपतिर्हितम् ॥ २७ महाबलो महोत्साहः सहैकवचो नृपः ॥ तस्माद्रक्षस्व मायक्षमातरं पितरंच मे २८ प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिशमो मम ॥ भवेयं पुरुषो यक्षत्वप्रसादादनिदितः २९ यावदेव स राजा वै नोपयाति पुरं मम ॥ तावदेव महायक्षप्रसादं कुरु गुह्यक ३० ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्यानपर्वणि स्थूणाकर्णसमागमे एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१ ॥ ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ शिखंडिवाक्यं श्रुत्वाऽथ स यक्षो भरतर्षभ ॥ प्रोवाच मनसा चित्य देवेनोपनिषीदितः १ भवितव्यं तथा तद्विमदुःखाय कौरव ॥ भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे २ किंचित्कालांतरे दास्ये पुल्लिङ्गं स्वमिदं तव ॥ आगतव्यं त्वया काले सत्यं चैव वदस्व मे ३ प्रभुः संकल्पसिद्धोऽस्मि कामचारी विहंगमः ॥ मत्प्रसादात् पुरं चैव त्राहि बंधूंश्च केवलम् ४ स्त्रीलिङ्गधारयिष्यामि तवेदं पार्थिवात्मजे ॥ सत्यं मे प्रतिजानीहि करिष्यामि प्रियंतव ५ ॥ शिखंड्युवाच ॥ प्रतिपादास्यामि भगवन् पुल्लिङ्गं तव सुव्रत ॥ किंचित्कालांतरं स्त्रीत्वं धारयस्व निशाचर ६ प्रतियाते दशार्णे तु पार्थिवे हे मवर्मणि ॥ कन्यैव हि भाविष्यामि पुरुषस्त्वं भाविष्यसि ७ ॥ भीष्म उवाच ॥ इत्युक्त्वा समयं तत्र चक्राते ता बुभौ नृप ॥ अन्योन्यस्याभिसंदेहे तौ संक्रामयतां ततः ८ स्त्रीलिङ्गधारयामास स्थूणायक्षोऽथ भारत ॥ यक्षरूपं च तदीप्तं शिखंडी प्रत्यपद्यत् ९ ततः शिखंडी पांचाल्यः पुंस्त्वमासाद्य पार्थिव ॥ विवेश नगरं हृष्टः पितरंच समासदत् १० यथावृत्तं तु तत्सर्वमाचख्यौ द्रुपदस्य तत् ॥ द्रुपदस्तस्य तच्छ्रुत्वा हर्षमाहारयत्परम् ११ सभार्यस्तच्च सस्मार महेश्वरवचस्तदा ॥ ततः संप्रेषयामास दशार्णाधिपतेर्नृपः १२ पुरुषोऽयं मम सुतः श्रद्धतां भवानिति ॥ अथ दाशार्णको राजा सह साऽभ्यागमत्तदा १३ पंचालराजं द्रुपदं दुःखशोकसमन्वितः ॥ ततः कां पिल्यमासाद्य दशार्णाधिपतिस्ततः १४ प्रेषयामास तत्कृत्य दूतं ब्रह्मविदां वरम् ॥ ब्रूहि मद्रचना दूतपांचाल्यं तं नृपाधमम् १५

२ । ३ विहंगमः आकाशगामी ४ । ५ । ६ । ७ समयं शपथं संदेहेल्लिङ्गे सम्यग्दिहोते उच्यते तैरतिकाले प्रयेते इति व्युत्पत्तेः । अभिसंदेहे इति पाठेऽपि संदुह्यते मजा आभ्यामिति व्युत्पत्त्याते एव ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

१६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३ उत्तरं उत्कृष्टतरं २४। २५। २६ आगमः परीक्षा २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४ लाज्यैः उशीरजैः पाठातिरेलाजैः कशीरैः

यन्मेकन्यास्वकन्याथेष्टतवानसिदुर्मते ॥ फलंतस्यावलेपस्यद्रक्ष्यस्यद्यनसंशयः १६ एवमुक्तश्चतेनासौ ब्राह्मणो राजसत्तम ॥ दूतः प्रयातो नगरं दाशार्णवपचो
दितः १७ तत आसादयामास पुरोधामुपदंपुरे ॥ तस्मै पांचालको राजा गामर्ष्यं च सुसक्तम् १८ प्रापयामास राजेन्द्रसहतेन शिखंडिना ॥ तां पूजानाभ्यनंदत्स
वाक्यं चेदमुवाच १९ यदुक्तं तेन वीरेण राजा कांचनवर्मणा ॥ यत्तेऽहमधमाचारदुहित्राऽस्म्यभिर्वंचितः २० तस्य पापस्य करणात्फलं प्राप्नुहिदुर्मते ॥ देहि युद्धं
नरपते ममाद्यरणमूर्धनि २१ उद्धरिष्यामि ते सद्यः सामात्यसुतबांधवम् ॥ तदुपालंभसंयुक्तं श्रावितः किल पार्थिवः २२ दशार्णपतिना चोक्तो मंत्रिमध्ये पुरोधसा ॥
अमवद्भरतश्चेष्टदुपदः प्रणयानतः २३ यदाहमांभवान्ब्रह्मन्संबंधिवचनाद्वचः ॥ अस्योत्तरं प्रतिवचोदूतो राज्ञेव दिप्यति २४ ततः संप्रेषयामास दुपदोऽपि महा
त्मने ॥ हिरण्यवर्मणे दूतं ब्राह्मणं वेदपारगम् २५ तमागम्य तुराजानंदशार्णाधिपतिं तदा ॥ तद्वाक्यमाददे राजन् यदुक्तं दुपदेन ह २६ आगमः क्रियतां व्यक्तः कु
मारोऽयं सुतो मम ॥ मिथ्यैतदुक्तं केनापि तदश्रद्धेयमित्युत २७ ततः सराजा दुपस्य श्रुत्वा विमर्षयुक्तो युवतोर्वरिष्ठाः ॥ संप्रेषयामास सुचारुरूपाः शिखंडिनं स्त्री
पुमान्चेति वेत्तुम् २८ तां प्रेषितास्तत्त्वभावं विदित्वा प्रीत्या राज्ञे तच्छं मुर्धिसर्वम् ॥ शिखंडिनं पुरुषं कौरवेन्द्रदाशार्णराजाय महानुभावम् २९ ततः कृत्वा तुराजास
आगमं प्रीतिमानथ ॥ संबन्धिना समागम्य हृष्टो वासमुवाच ह ३० शिखंडिने च मुदितः प्रादाद्विजने श्वरः ॥ हस्तिनोश्चांश्च गाश्चैव दास्योऽथ बहुलास्तथा ३१
पूजितश्च प्रतिययौ निर्भर्त्स्य तनयां किल ॥ विनीतकिलिबषे प्रीते हेमवर्मणि पार्थिवे ३२ प्रतियाते दशार्णं तु हृष्टरूपा शिखंडिनी ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य कुबेरो न
स्वाहनः ॥ लोकयात्रां प्रकुर्वाणः स्थूणस्यागात्रिवेशनम् ३३ सतद्बृहस्योपरिवर्तमान आलोकयामास धनाधिगोप्ता ॥ स्थूणस्य यक्षस्य विवेशेऽमस्वलं कृतं मा
ल्यगुणैर्विचित्रैः ३४ लाज्यैश्च गंधैश्च तथा वितानैश्च रश्मिचिंतं धूपनधूपितं च ॥ ध्वजैः पताकाभिरलंकृतं च भक्ष्यान्नपेयामिषदंतहोमम् ३५ तत्स्थानं तस्य दृष्ट्वा तु सर्व
तः स्वमलंकृतम् ॥ मणिरत्नसुवर्णानां मालाभिः परिपूरितम् ३६ नानाकुसुमं धाव्यं सितसंमृष्टशोभितम् ॥ अथाब्रवीद्यक्षपतिस्तान्यक्षाननुगांस्तदा ३७
स्वलंकृतमिदं देवस्थूणस्यामितविक्रमाः ॥ नोपसर्पति मां चैव कस्मादद्य समंदधीः ३८ यस्माज्जानन्समंदात्मा मामसौ नोपसर्पति ॥ तस्मात्तस्मै महादंडो धार्यः
स्यादिति मे मतिः ३९ ॥ यक्षा ऊचुः ॥ दुपदस्य सुताराज न राज्ञो जाता शिखंडिनी ॥ तस्यानिमित्ते कस्मिंश्चित्प्रादात्पुरुषलक्षणम् ४०

मध्यं लङ्के लुङ्गादिदंतव्यापारग्राह्यं । अन्नं अदनीयं ओदनपायसखंडशर्करादिभोज्यं लेह्यरूपं । पेयं सुरासवादि । आभिर्षमांसं अभ्यर्हितत्वादस्य मक्ष्यात्पृथक्करणं एतान् देवदंतहोमादंतैर्हृतं इति
व्युत्पत्त्याऽभ्यवहार्याणि यस्मिन्तं भक्ष्यान्नपेयामिषदंतहोमं । आभिषमप्रभेयमिति पाठस्तु मूलकल्पितः ३९। ३९। ३७। ३८। ३९। ४०

तिष्ठते गृहे पवस्थिरोऽस्ति ४१ स्वाऽद्य त्वामव्य ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६० चतुष्पादं ग्रहणधा
अग्रहीलक्षणं स्त्रीणां स्त्रीभूतो तिष्ठते गृहे ॥ नोपसर्पति तेनासौ सत्रीडः स्त्रीसरूपवान् ४१ एतस्मात्कारणाद्राजन्स्थूणो न त्वाद्यसर्पति ॥ श्रुत्वा कुरुयथान्यायं वि
मानमिहातिष्ठताम् ४२ आनीयतां स्थूणं हतिततो यक्षाधिपोऽब्रवीत् ॥ कर्ताऽस्मिन्निग्रहंतस्य प्रत्युवाच पुनः पुनः ४३ सोऽभ्यगच्छतयक्षेन्द्रमाहूतः पृथिवीप
ते ॥ स्त्रीसरूपो महाराज तस्थौ त्रीडा समन्वितः ४४ तं शशापाथसंकुद्धोधनदः कुरुनंदन ॥ एवमेव भवत्वद्यस्त्रीत्वं पापस्य गुह्यकाः ४५ ततोऽब्रवीद्यक्षपतिर्महा
त्मा यस्माददास्त्ववमन्ये हयक्षान् ॥ शिखंडिनो लक्षणं पापपुद्धेः स्त्रीलक्षणं चाग्रहीः पापकर्मन् ४६ अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धेयस्मादेतत्त्वया कृतम् ॥ तस्मादद्य प्रभृत्येव स्त्री
त्वं सा पुरुषस्तथा ४७ ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल ॥ स्थूणस्याथे कुरुष्वानं शापस्येति पुनः पुनः ४८ ततो महात्मा यक्षेन्द्रः प्रत्युवाचा नु गामिनः ॥ सर्वान्
यक्षगणांस्तातशापस्यांतचिकीर्षया ४९ शिखंडिनि हते यक्षाः स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ॥ स्थूणो यक्षो निरुद्धे गोभवत्विति महामनाः ५० इत्युक्त्वा भगवान् देवो य
क्षराजः सुपूजितः ॥ प्रययौ सहितः सर्वैर्निमेषांतरचारिभिः ५१ स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा ॥ समये चागमन्तूर्णं शिखंडी तं क्षपाचरम् ५२ सोऽ
भिगम्या ब्रवीद्वाक्यं प्राप्तोऽस्मि भगवन्निति ॥ तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ५३ आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखंडिनम् ॥ सर्वमेव यथावृत्तमाच
चक्षे शिखंडिने ५४ ॥ यक्ष उवाच ॥ शप्तो वैश्रवणेनाहं त्वत्कृते पार्थिवात्मज ॥ गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान्यथा सुखम् ५५ दिष्टमेतत्पुरामन्येन शक्यम
तिवर्तितुम् ॥ गमनं तव चेतोहि पौलस्त्यस्य च दर्शनम् ५६ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमुक्तः शिखंडी तु स्थूणयक्षेण भारत ॥ प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महता वृतः ५७
पूजयामास विविधैर्गंधमाल्यैर्महाधनैः ॥ द्विजार्तान् देवताश्चैव चैत्यानथ चतुष्पथान् ५८ दुपदः सह पुत्रेणासिद्धार्थेन शिखंडिना ॥ मुदं च परमालिभे पांचाल्यः सह
बांधवैः ५९ शिष्यार्थं प्रददौ चाथ द्रोणाय कुरुपुंगव ॥ शिखंडिनं महाराज पुत्रं स्त्रीपूर्विणं तथा ६० प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः ॥ शिखंडी सह युष्माभि
र्हृष्टयुग्मश्च पार्षतः ६१ मम त्वेतच्चरास्तात यथावत्प्रत्येवेदयन् ॥ जडां धवधिराकाराये मुक्तादुपदे मया ६२ एवमेव महाराज स्त्रीपुमान्दुपदात्मजः ॥ स संभूतः
कुरुश्रेष्ठ शिखंडी रथसत्तमः ६३ ज्येष्ठाकाशीपतेः कन्या अं वानामेति विश्रुता ॥ दुपदस्य कुले जाता शिखंडी भरतर्षभ ६४ नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समुपस्थि
तम् ॥ मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं चाप्युत ६५ व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतम् ॥ स्त्रियां स्त्रीपूर्वके चैव स्त्रीनां स्त्रीसरूपिणि ६६ नमुंचेयमहं वाणामिति
कौरवनंदन ॥ न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखंडिनम् ६७ एतत्तत्त्वमहं वेदजन्मतात शिखंडिनः ततो नैनं हानिष्यामि समरेष्वानतायिनम् ६८ यदि भीष्मः स्त्रियं
हन्यात्संतः कुर्युर्विगर्हणम् ॥ नैनं तस्माद्दनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितम् ६९

रणप्रयोगमतीकारैश्च नृभिः पादैर्धुक्कम् ६९। ६९। ६९। ६९। ६९। ६९। ६९। ६९। ६९। ६९

युक्तस्त्रीषुअयुद्धमितिशेषः ७० ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥ प्रभातायामिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०
 वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वातुकौरव्योराजादुर्योधनस्तदा ॥ मुहूर्तमिवसंध्यात्वाभीष्मेयुक्तममन्यत ७० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यान
 पर्वणिशिखंडिपुंस्त्वप्राप्तौद्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ प्रभातायांतुशर्व्यापुनरेवसुतस्तव ॥ मध्येसर्वस्यसैन्यस्यापिताम
 हमपृच्छत १ पांडवेयस्यगांगेयदेतसैन्यमुद्यतम् ॥ प्रभूतनरनागाश्वमहारथसमाकुलम् २ भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः ॥ लोकपालसमैर्गुप्तंष्टष्ट
 दुम्रपुरोगमैः ३ अप्रघृष्यमनावार्यमुद्धतमिवसागरम् ॥ सेनासागरमक्षोभ्यमपिदेवैर्महाहवे ४ केनकालेनगांगेयक्षपयेथामहाद्युते ॥ आचार्योवामहेष्वासःकृपा
 वाऽशुमहाबलः ५ कर्णोवासमरश्चाधीद्रौणिर्वादिजसतमः ॥ दिव्यास्त्रविदुषःसर्वेभवंतोहिबलेमम ६ एतदिच्छाम्यहंज्ञातुंपरंकौतूहलंहिमे ॥ हृदिनित्यंमहा
 बाहोवक्तुमर्हसितन्मम ७ ॥ भीष्मउवाच ॥ अनुरूपंकुरुश्रेष्ठत्वय्येतत्पृथिवीपते ॥ बलाबलममित्राणांतेषांयदिहपृच्छसि ८ शृणुराजन्ममरणेयाशक्तिःपर
 माभवेत् ॥ शस्त्रवीर्येरणेयच्चभुजयोश्चमहाभुज ९ आर्जवेनैवयुद्धेनयोद्धव्यइतरोजनः ॥ मायायुद्धेनमायावीइत्येतद्धर्मनिश्चयः १० हन्यामहंमहाभागपांड
 वानामनीकिनीम् ॥ दिवसेदिवसेकृत्वाभागंप्रागान्हिकंमम ११ योधानांदशसाहस्रंरुत्वाभागंमहाद्युते ॥ सहस्रंरथिनामेकमेवभागोमतोमम १२ अनेनाहंवि
 धानेनसन्नद्धःसततोत्थितः ॥ क्षपयेयंमहत्सैन्यंकालेनानेनभारत १३ मुंचेयंयदिवास्त्राणिमहांतिसमरोस्थितः ॥ शतसाहस्रवातीनीहन्यामासेनभारत १४
 ॥ संजयउवाच ॥ श्रुत्वाभीष्मस्यतद्वाक्यंराजादुर्योधनस्ततः ॥ पर्यपृच्छतराजेंद्रद्रोणमंगिरसांवरम् १५ आचार्येकेनकालेनपांडुपुत्रस्यसैनिकान् ॥ नि
 हन्याहृतितंद्रोणःप्रत्युवाचहसन्निव १६ स्थविरोऽस्मिमहाबाहोमंदप्राणविचेष्टितः ॥ शस्त्राग्निनानिर्दहेयंपांडवानामनीकिनीम् १७ यथाभीष्मःशांतनवोमा
 सेनेतिमतिर्मम ॥ एषामेपरमाशक्तिरेतन्मेपरमंबलम् १८ द्वाभ्यामेवतुमासाभ्यांकृपःशारद्वतोब्रवीत् ॥ द्रौणिस्तुदशरात्रेणप्रतिजज्ञेवलक्षयम् १९ कर्णस्तु
 पंचरात्रेणप्रतिजज्ञेमहास्त्रवित् ॥ तच्छ्रुत्वासूतपुत्रस्यवाक्यंसागरगासुतः २० जहाससस्वनंहासंवाक्यंचेदमुवाचह ॥ नहियावद्रणेपार्थिवाणशंखधनुर्धरम्
 २१ वासुदेवसमायुक्तंरथेनायांतमाहवे ॥ समागच्छसिराधेयतेनैवमभिमन्यसे ॥ शक्यमेवंचभूयश्चत्वयावक्तुंयथेष्टतः २२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्व
 णि अंबोपाख्यानपर्वणिभीष्मादिशक्तिकथने त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वातुकौ
 तेयःसर्वान्भ्रातृनुपहरे ॥ आहूयभरतश्रेष्ठइदंवचनमब्रवीत् १ ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥ धार्तराष्ट्रस्यसैन्येषुयेचारपुरुषामम ॥ तेप्रवृत्तिं
 प्रयच्छंतिममेमांष्युषितांनिशाम् २

१८।१९।२०।२१।२२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपे त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ एतच्छ्रुत्वेति १ व्युषितांनिशांप्रभातकाले २

३।४।५।६।७।८।९।१० भूतमुत्पन्नमव्यमुत्पाद्यमानं अनयोर्बीजभूतयोर्नाशेबीजाभावाद्दिव्यस्यापिनाशोमैवकर्तव्यइत्यर्थः ११।१२।१३।१४।१५।१६ वेदांताव
 दुर्योधनःकिलापृच्छदापगेयंमहाव्रतम् ॥ केनकालेनपांडुनाहन्याःसैन्यमितिप्रभो ३ मासेनेतिचतेनोक्तोधातराष्ट्रःसुदुर्मतिः ॥ तावताचापिकालेन्द्रोणो
 ऽपिप्रतिजज्ञिवान् ४ गौतमोद्विगुणंकालमुक्तवानितिनःश्रुतम् ॥ द्रौणिस्तुदशरात्रेणप्रतिजज्ञेमहास्त्रवित् ५ तथादिव्यास्त्रवित्कर्णःसंपृष्टःकुरुसंसदि ॥ पं
 चभिर्दिवसैर्हंतुंसैन्यंप्रतिजज्ञिवान् ६ तस्मादहमपीच्छामिश्रोतुमर्जुनतेवचः ॥ कालेनक्रियताशत्रून्क्षपयेरितिफाल्गुन ७ एवमुक्तोगुडाकेशःपार्थिवेनधनं
 जयः ॥ वासुदेवंसमीक्ष्येदंवचनंप्रत्यभाषत ८ सर्वेएतेमहात्मानःकृतास्त्राश्चित्रयोधिनः ॥ असंशयंमहाराजहन्युरेवसंशयः ९ अपैतुतेमनस्तापोयथास
 त्यंब्रवीम्यहम् ॥ हन्यामेकरथेनैववासुदेवसहायवान् १० सामरानपिलोकांस्त्रीन्सर्वान्स्थावरजंगमान् ॥ भूतंभव्यंभविष्यंचनिमेषादितिमेमतिः ११ यत्तद्रो
 रंपशुपतिःप्रादादस्त्रमहन्मम ॥ कैरातेद्वंद्वयुद्धेतुतदिदंमायिवर्तते १२ यद्युगांतपशुपातेःसर्वभूतानिसंहरन् ॥ प्रयुक्तेपुरुषव्याघ्रतदिदंमायिवर्तते १३ तत्र
 जानातिगांगेयोनद्रोणोनचगौतमः ॥ नचद्रोणसुतोराजन्कुतएवतुसूतजः १४ नतुयुक्तरणेहंतुंदिव्यैरस्त्रैःपृथग्जनम् ॥ आर्जवेनैवयुद्धेनविजेय्यामोवयंपरान्
 १५ तथेमेपुरुषव्याघ्राःसहायास्तवपार्थिव ॥ सर्वेदिव्यास्त्रविद्वांसःसर्वेयुद्धाभिकाक्षिणः १६ वेदांतावभृथस्त्राताःसर्वेएतेऽपराजिताः ॥ निहन्युःसमरेसेनां
 देवानामपिपांडव १७ शिखंडीयुयुधानश्चष्टष्टयुम्रश्चपार्थिवः ॥ भीमसेनोयमौचोभौयुधामन्यूतमौजसौ १८ विराट्दुपदौचोभौभीष्मद्रोणसमौयुधि ॥ शंखश्चैव
 महाबाहुर्हैडिबश्चमहाबलः १९ पुत्रोऽस्यांजनपर्वतुमहाबलपराक्रमः ॥ शैनेयश्चमहाबाहुःसहायोरणकोविदः २० अभिमन्युश्चबलवान्द्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥
 स्वयंचापिसमर्थोऽसित्रैलोकयोत्सादनेऽपिच २१ क्रोधाद्यंपुरुषंपश्येस्तथाशक्रसमद्युते ॥ सक्षिप्रंनभवेद्यत्कमितिवांवेद्विकौरव २२ ॥ इतिश्रीमहाभारते
 उद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणि अर्जुनवाक्येचतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ततःप्रभातेविमलेधातराष्ट्रेणचोदिताः ॥
 दुर्योधनेनराजानःप्रययुःपांडवान्प्रति १ आप्लाव्यशुचयःसर्वेस्रग्विणःशुक्लवाससः ॥ गृहीतशस्त्राध्वजिनःस्वस्तिवाच्यदुताग्रयः २ सर्वेब्रह्मविदःशूराःसर्वेसुच
 रितव्रताः ॥ सर्वेकामकृतश्चैवसर्वेचाहवलक्षणाः ३ आहवेपुपरौल्लोकानजिगीषंतोमहाबलाः ॥ एकाग्रमनसःसर्वेश्रद्धधानाःपरस्परम् ४ विद्वानुर्विदावावंत्यौ
 केकयाबाह्लिकैःसह ॥ प्रययुःसर्वेएतेभारद्वाजपुरोगमाः ५ अश्वत्थामाशांतनवःसैधवोऽथजयद्रथः ॥ दाक्षिणात्याःप्रतीच्याश्चपार्वतीयाश्चयेनृपाः ६ गां
 धारराजःशकुनिःप्राच्योदीच्याश्चसर्वशः ॥ शकाःकिरातायवनाःशिवयोऽथवसातयः ७

मृथस्त्राताः वेदग्रहणांतएवदारक्रिययासहैवयागकृतवंतइत्यर्थः १७।१८।१९।२०।२१।२२ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेचतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥
 ततःप्रभातेइति १ आप्लाव्यस्नात्वा २।३।४।५।६।७

स्वैःस्वेरनीकैःसहिताःपरिवार्यमहारथम् ॥ एतेमहारथाःसर्वोद्वेतीयेनिर्ययुर्बले ८ कृतवर्मासहानीकस्त्रिगर्तश्चमहारथः ॥ दुर्योधनश्चनृपातिभ्राताभिःपरिवारितः
९ शलोभूरिश्रवाःशल्यःकौसल्योऽथबृहद्रथः ॥ एतेपश्चादनुगताधार्तराष्ट्रपुरोगमाः १० तेसमेत्ययथान्यायंघातंराष्ट्रमहाबलाः ॥ कुरुक्षेत्रस्यपश्चाद्व्यव्या
तिष्ठंतदंशिताः ११ दुर्योधनस्तुशिविरंकारयामासभारत ॥ यथैवहास्तिनपुरंद्वितीयंसमलंकृतम् १२ नविशेषंविजानंतिपुरस्यशिविरस्यवा ॥ कुशलाअ
पिराजेंद्रनरानगरवासिनः १३ तादृशान्येवदुर्गाणिराज्ञामपिमहीपतिः ॥ कारयामासकौरव्यःशतशोऽथसहस्रशः १४ पंचयोजनमुत्सृज्यमंडलंतद्रणाजि
रम् ॥ सेनानिवेशास्तेराजन्नाविशच्छतसंघशः १५ तत्रतेपृथिवीपालायथोत्साहंयथाबलम् ॥ विविशुःशिविराण्यत्रद्रव्यवन्तिसहस्रशः १६ तेषांदुर्योधनोरा
जाससैन्यानांमहात्मनाम् ॥ व्यादिदेशसबाह्यानांभक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् १७ सनागाश्वमनुष्याणांयेचशिल्पोपजीविनः ॥ येचान्येऽनुगतास्तत्रभूतमागध
वादिनः १८ वणिजोगणिकाश्चारायेचैवप्रेक्षकाजनाः ॥ सर्वास्तान्कौरवोराजाविधिवत्प्रत्यवेक्षत १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्यानपर्वणि
कौरवसैन्यानिर्याणे पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ तथैवराजाकौतेयोधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ दृष्ट्युग्रमुखा
न्वोरांश्चोदयामासभारत १ चेदिकाशिकरूपाणानितारंदृढविक्रमम् ॥ सेनापतिममित्रघ्नंघृष्टकेतुमथादिशत् २ विराटंहुपदंचैवयुयुधानंशिखंडिनम् ॥ पांचा
ल्यौचमहेष्वासौयुधामन्यूतमौजसौ ३ तेश्वराश्चित्रवर्माणस्तत्सकुंडलधारिणः ॥ आज्यावसित्ताज्वलिताधिष्ण्येष्विवहुताशनाः ४ अशोभंतमहेष्वासाग्रहाःप्र
ज्वलिताइव ॥ अथसैन्यंयथायोगंपूजयित्वानरर्षभः ५ दिदेशतान्यनीकानिप्रयाणायमहीपतिः ॥ तेषांयुधिष्ठिरोराजाससैन्यानांमहात्मनाम् ६ व्यादिदे
शसबाह्यानांभक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् ॥ सगजाश्वमनुष्याणांयेचशिल्पोपजीविनः ७ अभिमन्युंबृहंतंचद्रौपदेयांश्चसर्वशः ॥ दृष्ट्युग्रमुखानेतान्प्राहिणोत्पांडुर्न
दनः ८ भीमंचयुयुधानंचपांडवंचधनंजयम् ॥ द्वितीयंप्रेषयामासबलस्कंधंयुधिष्ठिरः ९ भांडंसमारोपयतांचरतांसंप्रधावताम् ॥ हृष्टानांतत्रयोधानांशब्दो
दिवमिवास्पृशत् १० स्वयमेवततःपश्चाद्विराटहुपदान्वितः ॥ अथापरैर्महीपालैःसहप्रायान्महीपतिः ११ भीमघन्वायनीसेनादृष्ट्युग्रेनपालिता ॥ गंगेवपू
र्णास्तिमितास्यदमानाव्यदृश्यत १२ ततःपुनरनीकानिन्ययोजतबुद्धिमान् ॥ मोहयन्धृतराष्ट्रस्यपुत्राणांभुद्धिनिश्चयम् १३ द्रौपदेयान्महेष्वासानभिम
न्युंचपांडवः ॥ नकुलंसहदेवंचसर्वांश्चैवप्रभद्रकान् १४

लंकंडीयेभारतभावदीपे पंचनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥ ॥ ॥ ॥ तथैवेति

१।२।३।४।५।६।७।८ बलस्कंधंसेन्यसमुदायं ९ भांडंयुद्धोपकरणं १०।११ भीमघन्वानःअयंतेप्रचरंत्यस्यामितिभीमघन्वायनी १२।१३।१४

१५।१६।१७ कृतमहरणाः कृतयुद्धाः १८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५ शकटाभांडवन्तिअनासि आपणोवणिक्समुदायः वेशोवेद्याजनः यानंयुद्धयोग्यंवाहनं युग्यंकेव

दशचाश्वसहस्राणिद्विसहस्राणिदंतिनाम् ॥ अयुतंचपदातीनारथाःपंचशतंतथा १५ भीमसेनस्यदुर्धर्षंप्रथमंप्रादिशद्वलम् ॥ मध्यमेचविराटंचजयत्सेनंच
पांडवः १६ महारथौचपांचाल्यौयुधामन्यूतमौजसौ ॥ वीर्यवंतौमहात्मानौगदाकार्मुकधारिणौ १७ अन्वयातांतदामध्येवासुदेवधनंजयौ ॥ बभूवुरितिमंर
ब्धाःकृतप्रहरणानराः १८ तेषांविंशतिसहस्राहयाःशूरैराधिष्ठिताः ॥ पंचनामसहस्राणिस्थवंशाश्वसर्वशः १९ पदातयश्चयेश्वराःकार्मुकासिगदाधराः ॥ सह
स्रशोऽन्वयुःपश्चादग्रतश्चसहस्रशः २० युधिष्ठिरोयत्रसैन्येस्वयमेवबलार्णवे ॥ तत्रतेपृथिवीपालाभूयिष्ठंपर्यवस्थिताः २१ तत्रनागसहस्राणिहयानामयुता
निच ॥ तथारथसहस्राणिपदातीनांचभारत २२ चेकितानःस्वसैन्येनमहतापार्थिवर्षभ ॥ घृष्टकेतुश्चवेदीनांप्रणेतापार्थिवोययौ २३ सात्यकिश्चमहेष्वासो
वृष्णीनांप्रवरोरथः ॥ वृत्तःशतसहस्रेणरथानांप्रणुदन्वली २४ क्षत्रदेवब्रह्मदेवौरथस्थौपुरुषर्षभौ ॥ जघनंपालयंतौचपृष्ठतोऽनुप्रजग्मतुः २५ शकटापणवे
शाश्वयानंयुग्यंचसर्वशः ॥ तत्रनागसहस्राणिहयानामयुतानिच ॥ फल्गुसर्वकलत्रंचयत्किंचित्कृशदुर्बलम् २६ कोशसंचयवार्हाश्चकोष्ठागारंतथैवच ॥
गजानीवेनसंगृह्यशनैःप्रायाद्युधिष्ठिरः २७ तमन्वयात्सत्यधृतिःसौचितिर्युद्धदुर्मदः ॥ श्रेणिमान्वसुदानश्चपुत्रःकाश्यस्यवाविभुः २८ रथाविंशतिसहस्राये
तेषामनुयायिनः ॥ हयानांदशकोट्यश्चमहतांकिकिणीकिनाम् २९ गजाविंशतिसहस्राईषादंताःप्रहारिणः ॥ कुलीनाभिन्नकरटामेघाइवविसर्पिणः ३० षष्टि
र्नागसहस्राणिदशान्यानिचभारत ॥ युधिष्ठिरस्ययान्यासन्युधिसेनामहात्मनः ३१ क्षरंतइवजीमूताःप्रभिन्नकरटामुखाः ॥ राजानमन्वयुःपश्चाच्चलंतइवप
र्वताः ३२ एवंतस्यबलंभीमंकुंतीपुत्रस्यधीमतः ॥ यदाश्रित्याथयुयुधेघातंराष्ट्रंयुधेधनम् ३३ ततोऽन्येशतशःपश्चात्सहस्रायुतशोनराः ॥ नर्दतःप्रययु
स्तेषामनीकानिसहस्रशः ३४ तत्रभेरीसहस्राणिशंखानामयुतानिच ॥ न्यवादयंतसंहृष्टाःसहस्रायुतशोनराः ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपा
ख्यानपर्वणिपांडवसेनानिर्याणे षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ समाप्तमुद्योगपर्व ॥ ॥ अस्यानंतरंभीष्मपर्वमविष्यति तस्यायमाद्यः
श्लोकः ॥ जनमेजयउवाच ॥ कथंयुयुधिरेवीराःकुरुपांडवसोमकाः ॥ पार्थिवाःसुमहात्मानोनानादेशसमागताः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

लंवाहनं फल्गुबालादिकं कलत्रंरुयादिकं २६ कोशोधनं कोष्ठोधान्यादिसामग्री संगृह्यएकीकृत्य २७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५ ॥ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणम
यादाधुरंधरचतुर्धरवंशवर्तंसगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकण्ठस्यकृतौ भारतभावदीपे षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व समाप्तम् ॥

॥ अथ श्रीमहाभारते भीष्मपर्व प्रारभ्यते ॥

भीष्मपर्व

॥ अथ श्रीमहाभारते भीष्मपर्व प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीलक्ष्मणार्थगुरवेजडजंतुचक्षुर्विवापनोदनमृतेनहिरोचतेऽन्यत् ॥ पादावर्जमनुष्ठापयितुस्तु श्रीभीष्मपर्वणि विदुर्महिमावदीपम् ॥ १ ॥ पूर्वस्मिन्पर्वणि भगवद्रक्तः
सत्यपिसामर्थ्यः सत्यपालयत्यैश्वर्यचनप्रकाशयतिकाले प्राप्तेऽन्यस्मै उपकरोति चेति पांडवाचारप्रदर्शनव्याजेन दर्शितं तमेवंभूतं स्वयं भगवान् हितां पदेशेनानुगृह्णाति तदीयां प्रतिज्ञां च स्वप्रतिज्ञाबाधेनै
व सत्याकरोतीत्यर्जुनोपदेशेन भीष्मवधार्थं भगवतः शस्त्रधारणेन च दर्शयिष्यन् भीष्मपर्वारभते । पूर्वत्र युद्धोद्योगं श्रुत्वा युद्धं श्रोतुं कामोजनमेजय उवाच कथं युधिरेवीरा इति । तपःक्षेत्रे इति सङ्गवारा

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥
कथं युधिरेवीराः कुरुपांडवसोमकाः ॥ पार्थिवाः सुमहात्मानो नानादेशसमागताः १ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ यथा युधिरेवीराः कुरुपांडवसोमकाः ॥ कुरुक्षेत्रे
तपःक्षेत्रे शृणु त्वं पृथिवीपते २ तेऽवतीर्य कुरुक्षेत्रं पांडवाः सहसोमकाः ॥ कौरवाः समवर्तत जिगीषंतो महाबलाः ३ वेदाध्ययनसंपन्नाः सर्वे युद्धाभिनंदिनः ॥ आशं
संतोजयं युद्धे बलेनाभिमुखारणे ४ अभियाय च दुर्धर्षा धार्तराष्ट्रस्य बाहिनीम् ॥ प्राङ्मुखाः पश्चिमे भागे न्यविशंत सैनिकाः ५ समंतपंचका द्वाह्यं शिबिराणि सहस्र
शः ॥ कारयामास विधिवत्कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ६ शून्या च पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता ॥ निरश्वपुरुषे वासी द्रथकुंजरवर्जिता ७ यावत्तपति सूर्यो हि जंबूद्वीप
स्य मंडलम् ॥ तावदेव समायातं बलं पार्थिवसत्तम ८ एकस्थाः सर्ववर्णास्ते मंडलं बहुयोजनम् ॥ पर्याक्रामंत देशां श्वनदीः शैलान्वनानि च ९ तेषां युधिष्ठिरो राजा
सर्वेषां पुरुषर्षभ ॥ व्यादिदेश स बाह्यानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमम् १० शय्याश्च विविधास्ततः तेषां रात्रौ युधिष्ठिरः ॥ एवं वेदी वेदितव्यः पांडवोऽप्यमित्युत ११
अभिज्ञानानि सर्वेषां संज्ञाश्चाभरणानि च ॥ योजयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते १२ दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्थस्य धार्तराष्ट्रो महामनाः ॥ सहस्रैर्महीपालैः प्रत्यव्यूह
तपांडवम् १३ पांडुरेणातपत्रेण धियमाणेन मूर्धनि ॥ मध्येनागसहस्रस्य भ्रातृभिः परिवारितः १४ दृष्ट्वा दुर्योधनं दृष्ट्वा पंचाला युद्धनंदिनः ॥ दध्मुः प्रीता महा
शंखान्भेर्यश्च मधुरस्वनाः १५ ततः प्रहृष्टांते नाम भिवीक्ष्याथ पांडवाः ॥ बभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्यवान् १६ ततो हर्षसमागम्य वासुदेवधनं जयौ ॥
दध्मतुः पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ शंखौ रथे स्थितौ १७ पांचजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः ॥ श्रुत्वा तु निनदं योधाः शलन्मूत्रं प्रसुप्तुः १८ यथा सिंहस्य नदतः स्व
नं श्रुत्वेतरे मृगाः ॥ त्रसेयुर्निनदं श्रुत्वा तथा सीदत तद्वलम् १९ उदतिष्ठद्रजोभौ मंन प्राज्ञायत किंचन ॥ अस्तंगत इवा दित्ये सैन्येन सहसाऽऽवृत्ते २० ववर्षतत्र
पर्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान् ॥ दिक्षु सर्वाणि सैन्यानि तदद्भुतमिवाभवत् २१

तीर्थेऽस्मिन् स्नानमत्यु

चितमिति भावः २ जिगीषंतोऽन्योन्यं जेतुमिच्छंतः ३ । ४ अभियाय अभ्येत्य न्यविशंत पांडवी बाहतिशेषः ५ बाह्यं बाहिः ६ । ७ यावत्तपति सूर्य इत्यनेन कृत्स्नं जंबूद्वीपात्मकं भूवलयं जंबूद्वीपशब्दे
नोच्यते लिंगसमवायाच्छत्रिणो गच्छंतीति वत् ८ । ९ स बाह्यानां कैवर्त्तम्लेच्छां प्रादिप्रांत्यदेशवासिनो बाह्यास्तत्सहितानां १० भक्ष्यादिदानफलमाह एवमिति एवं वेदी विद्वान् इति अन्यैः पांड
वैर्यो ज्ञातव्य इत्येतदर्थमित्यर्थः ११ अभिज्ञानानि स्वकीयचिह्नानि स्वीया एव स्वीयान्मानि हन्युरित्येतदर्थः १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ सकृत्पूरीषं १८ असीदत अवसन्नमभूत् १९ । २० । २१

शर्कराःस्थूलवाःलुकाःकर्षयतीति तथा विनिघ्नशर्कराभिरित्यर्थः २२ सागरधुमितोपमेधुमितसागरोपमे २३ । २४ । २५ । २६ धर्मान् पराङ्मुखस्त्यक्तशस्त्रः शरणागतोऽन्येनसंयुक्तश्चनहं
तव्यइत्यादीन् २७ धर्मसंस्थापनमेवाहयथापरमिति यथायोगंतुल्ययोग्योऽगत्यानतिक्रमणयथायेनप्रकारेणअपरंअनुत्कृष्टंअन्याप्यमित्यर्थः । तथानकस्याचित्तुल्ययोगातिक्रमःस्यादितिभावः २८
वायुस्ततःप्रादुरभूच्चैःशर्कराकर्षणः ॥ विनिघ्नस्तान्यनीकानिशतशोऽथसहस्रशः २२ उभेसैन्येचराजेंद्रयुद्धायमुदितेभृशम् ॥ कुरुक्षेत्रेस्थितेयतेसागरधु
मितोपमे २३ तयोस्तुसेनयोरासीदद्भुतःसतुसंगमः ॥ युगांतिसमनुप्राप्तेद्रयोःसागरयोरिव २४ शून्याऽऽसीत्पृथिवीसर्वावृद्धबालावशेषिता ॥ निरश्वपुरुषेवा
सिद्धथकुंजरवर्जिता २५ तेनसेनासमूहेनसमानीतेनकौरवैः ॥ ततस्तेसमयंचक्रुःकुरुपांडवसोमकाः २६ धर्मान्संस्थापयामासुर्युद्धानांभरतर्षभ ॥ निवृत्तेवि
हितेयुद्धेस्यात्प्रातिर्नःपरस्परम् २७ यथापरंयथायोगंनचस्यात्कस्यचित्पुनः ॥ वाचायुद्धप्रवृत्तानांवाचैवप्रतियोधनम् ॥ निष्क्रांताःपृतनामध्यात्रहंत
व्याःकदाचन २८ रथीचरथिनायोध्योगजेनगजधूर्गतः ॥ अश्वेनाश्वीपदातिश्वपादातेनैवभारत २९ यथायोगंयथाकामंयथोत्साहंयथाबलम् ॥ समाभाष्य
प्रहर्तव्यंनविश्वस्तेनविह्वले ३० एकेनसहसंयुक्तःप्रपन्नोविमुखस्तथा ॥ क्षीणशस्त्रोविवर्माचनहंतव्यःकदाचन ३१ नसूतेपुनधुर्येपुनचशस्त्रोपनायिषु ॥ नभे
रीशंखवादेपुप्रहर्तव्यंकथंचन ३२ एवंतेसमयंकृत्वाकुरुपांडवसोमकाः ॥ विस्मयंपरमंजग्मुःप्रेक्षमाणाःपरस्परम् ३३ निर्विश्यचमहात्मानस्ततस्तेपुरुषर्ष
भाः ॥ हृष्टरूपाःसुमनसोवभूवुःसहसैनिकाः ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिसैन्यशिक्षणेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ध ॥
वैशंपायनउवाच ॥ ततःपूर्वापरसैन्येसमीक्ष्यभगवाच्छुचिः ॥ सर्ववेदविदांश्रेष्ठोव्यासःसत्यवतीसुतः १ भविष्यतिरणेघोरेभरतानांपितामहः ॥ प्रत्यक्षदर्शीभग
वान्भूतभव्यभविष्यवित् २ वैचित्रवीर्यराजानंसरहस्यंब्रवीदिदम् ॥ शोचंतमार्तंध्यायंतंपुत्राणामनयंतदा ३ ॥ व्यासउवाच ॥ राजन्परीतकालास्तेपुत्रा
श्चान्येचपार्थिवाः ॥ तेहिंसंतीवसंग्रामेसमासाद्येतरैतरम् ४ तेषुकालपरीतेषुविनश्यत्स्वेवभारत ॥ कालपर्यायमाज्ञायमास्मशोकेमनःकृथाः ५ यदिचेच्छसि
संग्रामेद्रष्टुमेतानविशंपते ॥ चक्षुर्ददानितेपुत्रयुद्धंतत्रनिशामय ६ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ नरोचयेज्ञातिवधंद्रष्टुंब्रह्मर्षिसत्तम ॥ युद्धमेतत्त्वशेषेणशृणुयांतवतेज
सा ७ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एतस्मिन्नेच्छतिद्रष्टुंसंग्रामंश्रोतुमिच्छति ॥ वराणाभीश्वरोव्यासःसंजयायवरंददौ ८ एषतेसंजयोराजन्युद्धमेतद्वदिष्यति ॥
एतस्यसर्वसंग्रामेनपरोक्षंभविष्यति ९ चक्षुषासंजयोराजनदिव्येनैवसमन्वितः ॥ कथयिष्यतितेयुद्धंसर्वज्ञश्चभविष्यति १० प्रकाशंवाऽप्रकाशंवादिवावायदिवा
निशि ॥ मनसाचिंतितमपिसर्वंवेत्स्यतिसंजयः ११ नैनंशस्त्राणिछेत्स्यंतिनैनंवाधिष्यतेश्रमः ॥ गावल्गणिरयंजीवनयुद्धादस्मादिमोक्षयति १२

गजधूर्गतःगजस्कंधगतः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ध ॥ ततइति १ भविष्यतिभाविनि २ । ३ हिंसंतीवनाश
यिष्यत्येव ४ पर्यायंवेपरीत्यं ५ निशामयइत्य ६ नपरोक्षमितिपाठेप्रत्यक्षं ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

१३ । १४ । १५ । १६ नगाग्रेषुवृक्षाग्रेषुसंपतितिक्रीभूयसंतति समवायानुसंवान् १७ अभ्यग्रंसीपं क्रव्यादामांसभक्षकाःसृगालकाकादयः १८ वाशंतःशब्दंकुर्वतः १९ । २० परिधाःपरिवेधाः
कृष्णग्रीवाः श्वेतलोहितपर्यंताश्च मध्येकृष्णस्ततोबहिःश्वेतास्ततोबहिरां हिताइतित्रिवर्णाः संधौसंध्यायां अवारयन्अवेष्टयन् २१ निर्विशेषदिनक्षयं अहोरात्रंनिश्चयेनविगतःशेषोयस्यतस्य
दिनस्यतिथेःक्षयोयस्मिन् सूर्योदयद्वयास्पर्शिनीक्षयतिथिर्यस्मिन्अहोरात्रे तन्मयादृष्टं तदेवविशिनष्टि ज्वलितेति अर्कद्वोर्नक्षत्रममावास्यायामुभाभ्यामाक्रांतंनक्षत्रंतदेवज्वलितंपापग्रहाक्रांतं य
अहंतुकीर्तिमेतेषांकुरूणांभरतर्षभ ॥ पांडवानांचसर्वेषांप्रथयिष्यामिमाशुचः १३ दिष्टमेतन्नरव्याघ्रनाभिश्चोचितुमर्हसि ॥ नचैवशक्यंसंयंतुंयतोधर्मस्ततो
जयः १४ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्त्वासभगवान्कुरूणांप्रपितामहः ॥ पुनरेवमहाभागोधृतराष्ट्रमुवाचह १५ इहयुद्धेमहाराजभविष्यतिमहानक्षयः ॥ त
थेहचनिमित्तानिभयदान्युपलक्षये १६ इयेनागृध्राश्चकाकाश्चकंकाश्चसहितावकैः ॥ संपतंतिनगाग्रेषुसमवायांश्चकुर्वते १७ अभ्यग्रंचप्रपश्यंतियुद्धमानंदिनो
द्विजाः ॥ क्रव्यादाभक्षयिष्यंतिमांसानिगजवाजिनाम् १८ निर्दयंचाभिवाशंतोभैरवाभयवेदिनः ॥ कंकाःप्रयांतिमध्येनदक्षिणामभितोदिशम् १९ उभेपूर्वा
परेसंध्येनित्यंपश्यामिभारत ॥ उदयास्तमनेसूर्यंकवंधैःपरिवारितम् २० श्वेतलोहितपर्यंताःकृष्णग्रीवाःसवियुतः ॥ त्रिवर्णाःपरिधाःसंधौभानुमंतमवारयन्
२१ ज्वलितार्कैर्दुनक्षत्रंनिर्विशेषदिनक्षयम् ॥ अहोरात्रंमयादृष्टंतद्वयायभविष्यति २२ अलक्ष्यःप्रभयाहीनःपौर्णमासीचकार्तिकीम् ॥ चंद्रोऽभूदग्निवर्णश्चप
द्मवर्णेनभस्तले २३ स्वप्स्यंतिनिहतावीराभूमिमावृत्यपार्थिवाः ॥ राजानोराजपुत्राश्चशूराःपरिघवाहवः २४ अंतरिक्षेवराहस्यवृषदंशस्यचोभयोः ॥ प्रणा
दंयुद्धयतोरात्रौरौद्रंनित्यंप्रलक्षये २५ देवताप्रतिमाश्चैवकंपंतिचहसंतिच ॥ वमंतरुधिरंचास्यैःखिद्यंतिप्रपतंतिच २६ अनाहतादुंदुभयःप्रणदंतिविशंपते ॥
अयुक्ताश्चप्रवर्तंतेक्षत्रियाणांमहारथाः २७ कोकिलाःशतपत्राश्चचापाभासाःशुकास्तथा ॥ सारसाश्चमयूराश्चवाचोमुंचंतिदारुणाः २८ गृहीतशस्त्राःक्रोशंति
चर्मिणोवाजिपृष्ठगाः ॥ अरुणोदयेप्रदृश्यंतेशतशःशलभवजाः २९ उभेसंध्येप्रकाशंतेदिशोदाहसमन्विते ॥ पर्जन्यःपांसुवर्षीचमांसवर्षीचभारत ३० याचै
षाविश्रुताराजस्त्रैलोक्येसाधुसंमता ॥ अरुंधतीतयाऽप्येषवसिष्ठःपृष्ठतःकृतः ३१ रोहिणीपीडयन्नेषस्थितोराजनृशनैश्वरः ॥ व्यावृत्तंलक्ष्मसोमस्यभविष्यति
महद्भयम् ३२ अनभेचमहाघोरस्तनितःश्रूयतेस्वनः ॥ वाहनानांचरुदतानिपतंत्यश्रुर्विदवः ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणि
श्रीवेदव्यासदर्शनेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ स्मिन्दर्शयतिथिःतत्रक्षत्रेचपापग्रहइत्ययंमहान्दुर्योगइत्यर्थः २२ पद्मवर्णेनरक्तपद्मवर्णे । 'लोहिनीचौर्मवतियथामंजिष्ठा'इतिश्रुतेर्दिवो
रक्तत्वमशुमसूचकं २३ । २४ वराहोऽहकोलो वृषदंशोमार्जारस्तयोर्भूचरयोरप्यंतरिक्षेउत्प्लुत्ययुद्धयतोःप्रणादं २५ । २६ अयुक्ताअश्वैरयोजिताअपिप्रवर्तंतेचलंति महांतोरथामहारथाः २७ । २८
गृहीतशस्त्राःआतलोहालोहतुंडाइतियावत् । 'शस्त्रमाधुलोहयोः'इत्यमरः चर्मिणोऽग्रेगिरिदिसंज्ञाःकृष्णशलभविशेषाः । 'चर्मोफलकपाणोस्याज्जैर्भृंगरिटावपि' इतिमेदिनी तेषांजिपृष्ठगाअश्वानां
स्तुदंतोदृश्यंतइत्यर्थः २९ । ३० । ३१ व्यावृत्तंनष्टं लक्ष्महीनश्चंद्रोदृश्यतइत्यर्थः ३२ स्तनितःस्वनो गर्जितरूपःशब्दः ३३ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभाष्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

खराः प्रजायन्ते मिथुनी भवन्ति उत्पद्यन्ते इति वा १ क्रव्यादाः सारमेयादयः २ ॥ १ विषाणिनः शुभवेतस्ताक्ष्याः ३ ॥ २ वडवा अश्वः श्वशुरी करभोभृगविशेषः । 'करभः कलमोवाष्टापदे मोकोमृगां तरे' इति विश्वः ६ प्रजायन्ते जनयन्ति ७ पृथग्जनस्य नीचजनस्य संबंधिनः शुद्रकाः व्यंगाः चंडालादिपुजाताः काणकुजादय इत्यर्थः । 'शुद्रा व्यंगानदी' इत्यादि मेदिनी ८ ॥ ९ नगराणि कुत्रिमाणि शिशव एवावमुद्रन्ति पद्मानि महाति उत्पलानि शुद्राणीति मेदः कुमुदानि चंद्रोदयविकासीनितान्येव १० वर्तते वर्तयति दीप्यत इत्यर्थः नित्यं दावदा हो भवतीति यावत् कल्पत इति पाठे पिसृवार्थः का तिक्याः परं हि संग्रामारंभस्तत्र तुलास्थमर्करादुरुपैति ११ तदेव श्वेतो ग्रहः केतुश्चित्रा मतिक्रामति स्वाद्यादौ वर्तते नित्यं समसत्कस्थीरा हकेतुहदानी मेकरा शिगती महानिष्ठसूचकाविति भावः १२ धूम केतुरुग्रहविशेषः सपुष्पं क्षत्रियनक्षत्रमाक्रम्यतिष्ठति तथा वक्ष्यमाणरीत्या ज्येष्ठास्थेनापिकेतुना पुष्पो विद्धस्तथा च स्वनक्षत्रे कूराक्रांते कूरविद्धे च सत्यवश्यं क्षत्रियाणां नाशो भवतीत्यर्थः यथोक्तं । 'कृति व्यास उवाच ॥ खरा गोपु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः ॥ अनार्तवंपुष्पफलं दर्शयन्ति वनद्रुमाः १ गर्भिण्योऽजातपुत्राश्च जनयन्ति विभीषणान् ॥ क्रव्यादाः पक्षि भिश्चापि महाश्रन्ति परस्परम् २ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पंचपादादिमेहनाः ॥ द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ३ जायन्ते वितृतास्याश्च व्याहरन्तोऽशि वागिरः ॥ त्रिपदाः शिखिनस्ताक्ष्याश्चतुर्दंष्ट्रा विषाणिनः ४ तथैवान्याश्च दृश्यन्ते स्त्रियो वै ब्रह्मवादिनाम् ॥ वैनतेयान् मयूरांश्च जनयन्ति पुरेतव ५ गोवत्सं वडवा सूतेऽस्मात् गालं महीपते ॥ कुरुरान्करभाश्चैव शुकाश्चाशुभवादिनः ६ स्त्रियः काश्चित् प्रजायन्ते चतस्रः पंचकन्यकाः ॥ जातमात्राश्च नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च ७ पृथग्जनस्य सर्वस्य शुद्रकाः प्रहसन्ति च ॥ नृत्यन्ति परिगायन्ति वेदयन्तो महद्भयम् ८ प्रतिमाश्चालिखन्त्येताः सशस्त्राः कालचोदिताः ॥ अन्योन्यमभिधावन्ति शिश वोदंडपाणयः ९ अन्योन्यमभिमुद्रन्ति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षेषु जायन्ते कुमुदानि च १० विष्वग्वाताश्च वांत्सु ग्राजो नाप्युपशाम्यति ॥ अभी क्ष्णं वर्तते भूमिरर्करादुरुपैति च ११ श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्यतिष्ठति ॥ अभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति १२ धूमकेतुर्महाघोरः पुष्पं चाक्रम्यतिष्ठ ति ॥ सेनयोरशिवंधोरं करिष्यति महाग्रहः १३ मघास्वंगारको वक्रः श्रवणे च बृहस्पतिः ॥ भग्नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते १४ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वैः समारुह्य विरो चते ॥ उत्तरे तु परिक्रम्य सहितः समुदीक्षते १५ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः स धूम इव पावकः ॥ ऐंद्रं तेजस्विनक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्यतिष्ठति १६ ध्रुवं प्रज्वलितो घोरमप सव्यं प्रवर्तते ॥ रोहिणीं पीडयत्येवमुभौ च शशिभास्करो ॥ चित्रा स्वात्यन्तरे चैव विष्ठितः परुषग्रहः १७ वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणं पावकप्रभः ॥ ब्रह्मराशिं समावृत्य लोहितांगो व्यवस्थितः १८

कायांतथा पुष्पेरेवत्यां च पुनर्वसौ ॥ वेधे सति क्रमाद्देवेषु ब्राह्मणादिषु इति नरपतिविजये १३ भग्नक्षत्रं पूर्वाफलगुनी श्रुतिमते तु तुराफलगुनी १४ पूर्वप्रोष्ठपदे पूर्वाभाद्रपदानक्षत्रं समारुह्य परिक्रम्य परिचारक्य उपग्रहस्तेन सहितः उत्तरे उत्तराभाद्रपदानक्षत्रं उदीक्षते आक्रांतुमिच्छति १५ श्वेतो द्वितीय उपग्रहः केतुसंज्ञः ऐंद्रं ज्येष्ठानक्षत्रमिति योज्यं १६ ध्रुवमिति परुषग्रहो राहुरेकनक्षत्रस्थो शशि भास्करो पीडयति अपसव्यं प्रवर्तते सर्वदा वकी सन् सर्वतो भद्रचक्रे वेधेन स्वातीस्थः सनुरोहिणीनक्षत्रं च पीडयतीत्यर्थः १७ वक्रेति तत्रैव सर्वतो भद्रचक्रे मया स्थो लोहितांगो गारको वक्रानुवक्रं कृत्वा पुनः पुनर्वसुं भूय ब्रह्मणा बृहस्पतिनाऽऽक्रांतं राशिनक्षत्रं श्रवणं समावृत्य सम्यक् पूर्णं दृष्ट्वा भिद्धातिष्ठति १८

परिच्छन्ना आच्छादिता पंचशीर्षाणि शिबीसदृशानियेषांते पंचशीर्षाः १९।२०। २१। २२ शोणितमया आवर्ताः यस्या रक्तप्रवाहवतीत्यर्थः अतएव ध्वजा एव उडुपानि शुद्रानावस्तेः समाकुला वैशसे विरोधे २३ । २४ छर्दयन् श्रोतृणां क्लेशकरत्वेन रक्तवमनं कारयन्निव २५ शस्त्राणि प्रभया ज्वलन्तीव २६ संवत्सरेति पूर्वश्रवणस्यो बृहस्पतिर्भग्नक्षत्रस्थः सूर्यपुत्र इत्युक्तं तादृमौ विशाखा समीपेतिर्य ग्वेधेन शतपदे च के विशाखानक्षत्रं विध्यत इत्यर्थः तथा हि । तस्मिंश्चक्रे खेखो इति श्रवणां त्यपादत्रयं व्युत्क्रमेण विशाखा त्यपादत्रयेण तितुते इत्यनेन विद्धयते तृतीयेन चतुर्थो द्वितीयेन तृतीयः प्रथमेन द्वि तीय इति । तथा उत्तराफलगुन्या अंत्यपादत्रयेण टोपापीत्यनेन क्रमेण तितुते इति विशाखा त्यपादत्रयं तत्रैव चक्रे विध्यत इति तच्च कविदाप्रत्यक्षं २७ चंद्रादित्याविति अपर्वणि पदं दर्शाख्यं पंचदशे द्विभव ति एकतियिद्वौषोडशे वा एकतियिष्ये चतुर्दशे वा द्विभवति । तियिद्वयक्षयस्तु लोकेऽत्यंतमप्रसिद्ध इत्यपर्वणीत्युक्तं ग्रहयातौ राहुणा ग्रहणं प्राप्ती एतदेव प्रजासंक्षयहेतुत्वेन शास्त्रे दृष्टमित्याह प्रजेति २८ अशोभिता अमंगलाः २९ चित्रा स्वात्यन्तरस्यः परुषो ग्रहो रोहिणीं पीडयतीत्युक्तं तत्र चित्रां शोस्थित्वारोहिणीं भिष्टादशत्वेन सामुदायिकनक्षत्रं पीडयति स्वात्यं शोस्थित्वा कृत्तिकां पोडशत्वेन सा

सर्वस्य परिच्छन्ना पृथिवीसस्य मालिनी ॥ पंचशीर्षाय वाश्चापिशतशीर्षाश्च शालयः १९ प्रधानाः सर्वलोकस्य या स्वायत्तमिदं जगत् ॥ तागावः प्रस्रुतावस्तेः शो णितं प्रक्षरं त्युत २० निश्चरु रचिषश्चापात्स्रज्जाश्च ज्वलिता भृशम् ॥ व्यक्तं पश्यन्ति शस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितम् २१ अग्निवर्णायथाभासः शस्त्राणामुदकस्य च ॥ कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महाक्षयः २२ पृथिवी शोणितावर्ता ध्वजोडुप समाकुला ॥ कुरूणां वैशसे राजनपांडवैः सह भारत २३ दिक्षु प्रज्वलिता स्याश्च व्या हरन्ति मृगाद्विजाः ॥ अत्याहितं दर्शयन्ते वेदयन्ति महद्भयम् २४ एकपक्षाक्षि चरणः शकुनिः खचरो निशि ॥ रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयन्निव २५ शस्त्राणि चै वराजं द्रप्रज्वलन्तीव संप्रति ॥ सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा २६ संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलिता बुभौ ॥ विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिश्च नैश्वरौ २७ चंद्रादित्या बुभौ ग्रस्तावेका द्वा हि त्रयोदशीम् ॥ अपर्वणि ग्रहयातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः २८ अशोभिता दिशः सर्वाः पांसुवर्षैः समंततः ॥ उत्पातमेघारौ द्राश्च रात्रौ वर्षति शोणितम् २९ कृत्तिकां पीडयन्ती क्षणैर्नक्षत्रं पृथिवीपते ॥ अभोक्ष्य वातावायन्ते धूमकेतुमवस्थिताः ३० विषमं जनयन्त्येत आक्रंदजननं महत् ॥ त्रिपुसर्वे पुनक्षत्रनक्षत्रेषु विशांपते ॥ गृध्रः संपततेशीर्षं जनयन्भयमुत्तमम् ३१

घातिकनक्षत्रं पीडयति सर्वतो भद्रचक्रे तथा दर्शनात् तदेतदाह कृत्तिकाभित्यधेन तीक्ष्णैः कूरैः कर्मभिर् पलक्षितो राहुरित्यर्थः धूमकेतुमुत्पातविशेषमनुलक्ष्यावस्थिताः ३० एते वायवः विषमवैरं युद्धमिति यावत् त्रिष्विति त्रिष्वपिच्छत्रेषु नरपतिविजयप्रोक्तेषु यथाऽश्विन्यादिभिर्नक्षत्रैरौदीच्यस्याश्च पतेच्छत्रे चामरं कलशो वीणाच्छत्रं दंडः पतद्गृह आसनं शीलं करं ज्जुरित्यवयवाः कल्प्यन्ते । एवंमवादिनवकेन प्राच्यस्य गजपतेः । तथामूलादिनवकेन दक्षिणस्य नरपतेः । एवंविधेषु त्रिष्वपिच्छ त्रेषु तत्रापि सर्वेषु नक्षत्रेषु नास्ति क्षत्रमेभिरित्योगेन क्षत्रविरोधेषु नक्षत्रेषु नक्षत्राणि चतानि नक्षत्राणि भानेतेषु कूराक्रांतत्वादिना क्षत्रियाभावकरेषु नक्षत्रेषु गृध्रः पापग्रहः शीर्षं कलशस्थानं संपतते तेन च्छत्रत्रयस्य तदंतर्गतानामन्येषां च मालिकानां राजानां नाशः सूच्यते तत्रैवं सति मघासुकुजोऽस्ति तथा यदा भग्नक्षत्रं पूर्वाफलगुनी तदा तत्रत्यः शनैश्चरोऽवश्यं युद्धादिना गजपतेर्महद्भयं करिष्यति यथोक्तं तत्रैव । 'कलशस्थे भवेद्युद्धं रणे गेमहद्भयं ॥ वातपातादिकं सर्वजायते नात्र संशयः' इति कलशस्थे शनैश्चरो इति शेषः । तथा विशाखा ज्येष्ठे अप्यत्रैव च्छत्रे कूरविद्धे कूराक्रांतवर्तते इत्यवश्यं गजपतेश्छत्रभंगः । एवं प्रथमच्छत्रेऽपि कृत्तिकारोहिण्योः पुण्यस्य च पीडास्ति । तथा तिमच्छत्रे श्रवणप्रोष्ठपदयोर्बृहस्पतिश्चो वर्तते इति तथाऽपि तावनिष्ठफलावेव । एवं पूर्वस्य निरन्वयो नाशः ।

इतरयोश्चयोरानाहोऽपितत्पुत्राणां च्छत्रप्राप्तिरस्तीति विशेषः । तथाचमध्यमछत्रे मध्यासुभौमः स्वास्यासूर्यचंद्रराहवः पूर्वस्यामुत्तरस्यां वा फल्गुन्यां शनेश्वरः विशाखाय विधेन बृहस्पतिश्चास्ति तेषां फलं त्रैवोक्तं । 'कूरग्रहचतुष्के चतुर्वचं त्रेण संयुतं ॥ पूर्वच्छत्रविनाशाय कथितं पूर्वसूरिभिः' इति । तत्र सिंधुसागरसंगममाद्रोदावरीसागरसंगमपर्यंतमेकारेखा तदक्षिणेनरपतिः । ततएव कर्णप्रावरणपर्यंतं द्वितीया तदुत्तरे गजपतिः । तयोरेखयोर्मध्येऽश्वपतिः । हस्तिनापुरं तु ईशानदेशस्थत्वाद्गंगाद्वारात्पूर्वभागेऽस्तीति गजपतिश्छत्रांतर्गतमेव । हरिद्वारं तु देहलीदीपन्यायेनाश्वपतिगजपत्योरंतर्गतमितितेन हस्तिनापुरस्थानां प्राच्यत्वात् तत्तत्क्षयस्तथैव पांचालादीनामपीति । एतच्च नरपतिविजयदर्शनां स्पष्टं ईशानदेशाः कूर्मचक्रे प्रोक्ताः । 'रेवती अश्विनी धाम्ये पादे ईशानगोचरे ॥ गंगाद्वारं कुरुक्षेत्रं श्रीकंठं हस्तिनापुरं ॥ अश्वकैकपादाश्च कर्णप्रावरणास्तथा ॥ विनश्यंति च ते सर्वे देशास्वीशानगोचरे' इति विक्र ११ चंद्रादित्यासुभौग्रस्तावित्तेन श्लोकेनोक्तमर्थं विदधति द्विभ्यां चतुर्दशीमिति त्रयोदशीं त्रयोदशानामन्हां पूर्णो अमावास्यां मृतपूर्वानां भिजानेन जानाभि अतिभूयसा कालेनायंदुयोगागतइति भावः एकमासो एकस्मिन्नेव मासे भवति पूर्वत्रयोद

चतुर्दशी पंचदशी भूतपूर्वा च षोडशी ॥ इमां तु नाभिजानेऽहममावास्यां त्रयोदशीम् ॥ चंद्रसूर्यासुभौग्रस्तावेकमासीं त्रयोदशीम् ३२ अपर्वणिग्रहेणैतौ प्रजाः संक्षयिष्यतः ॥ मांसवर्षपुनस्तीव्रमासीत् कृष्णचतुर्दशीम् ॥ शोणितैर्वक्रसंपूर्णा अट्टास्तत्र राक्षसाः ३३ प्रतिश्रोतो महानद्यः सरितः शोणितोदकाः ॥ फेनाय मानाः कृपाश्च कूर्दंति पृथग्भा इव ३४ पतंत्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभाः ॥ अद्य चैव निशां व्युष्टामनयं समवाप्स्यथ ३५ विनिःसृत्य महोल्काभिस्तिमिरं सर्वतो दिशम् ॥ अन्योन्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्र चोक्तं महर्षिभिः ३६ भूमिपालसहस्राणां भूमिः पास्यति शोणितम् ॥ कैलासमंदराभ्यां तु तथा हिमवता विभो ३७ सहस्रशो महाशब्दः शिखराणि पतंति च ॥ महाभूता भूमिकं पेचत्वारः सागराः पृथक् ॥ वेला मुद्वर्तयंती विक्षोभयंती वसुंधराम् ३८ वृक्षानुन्मथ्य वां त्युग्रावाताः शर्करा कर्षिणः ॥ आभग्राः सुमहावातैरशनीभिः समाहताः ३९ वृक्षाः पतंति चैत्याश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥ नीललोहितपीतश्च भवत्यग्निर्दुतो द्विजैः ४० वामार्चिर्दुष्टगंधश्च मुंचन्वैदारुणं स्वनम् ॥ स्पर्शागंधारसाश्चैव विपरीता महीपते ४१ धूमध्वजाः प्रमुंचंति कंपमाना मुहुर्मुहुः ॥ मुंचंत्यंगारवर्षं च भयं पटहास्तथा ४२ शिखराणां समृद्धानां मुपरिष्ठात् समंततः ॥ वायसाश्च रुवंत्युग्रं वामं मंडलमाश्रिताः ४३ पक्वापकेति सुभृशं वा वाश्यंते वयांसि च ॥ निर्लीयंते ध्वजाः प्रपुक्षयाय पृथिवीक्षिताम् ४४

इयं रात्रौ पक्षसमाप्त्या सूर्यग्रहणमेवोक्तं इदानीं तु एकस्मिन्मासे चंद्रः पूर्णमास्यां राहुणा ग्रहेण ग्रस्तः सूर्योऽमावास्यायां यदा सूर्यो ग्रस्तस्तदा चंद्रोऽपि ग्रस्त एव दर्शयतोऽसंहतत्वात् ३२ अपर्वणीति लोकाप्रसिद्धपर्वणीति पूर्ववत् ज्ञेयं ३३ प्रतिश्रोतसो महानद्यः विपरीतप्रवाहाः विमक्तिलोप आर्षः विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति समासो वा क्रियाविशेषणं वा कृपाजलाशयाः कूर्दंति क्रीडंति वातैः शुभ्यंत इत्यर्थः ३४ अनयं अनीतिफलं ३५ महोल्काभिः दीपाभावात् शणकाष्टजालयारात्रौ विनिःसृत्य गृहाद्गहिर्निर्गत्य ३६ ॥ ३७ महाशब्दः क्रियत इति शेषः महाभूता वृद्धीभूताः अभूततद्भावे महच्छब्दाद्भवतौ परेडाच् मर्यादामुल्लंघितवन्त इवेत्यर्थः ३८ अशनीभिः अशनिर्द्वयोरितिकोशात् स्त्रीत्वं ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ शिखराणां द्रुमाग्राणां । 'शिखरोऽस्त्रीद्रुमाग्रे च' इति मेदिनी ४३ पक्वापकेति विनाशामिमुखानां परस्परं युद्धमिति 'पक्वपरिणतेऽपि स्याद्विनाशाभिमुखे त्रिपु' इति मेदिनी पक्वापकेति पक्षिरुतानुकरणं वा वाश्यंते अतिशयेन शब्दकुर्वन्ति ४४

प्रकिरंतः शकुन्मूत्रमिति शेषः व्यालाः दुष्टहस्तिनः सलिलाश्रयाः अत्यंतं प्रस्वेदयुक्ताः ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ मुनिः एवं तथेत्पुकेति संबंधः घृतराष्ट्रेण हेतुना तदर्थमित्यर्थः ज्यानं चिंता ५० संक्षयते क्षिणोति ५१ ॥ ५२ धर्म्यधर्मादिनपेतं पंथानं देशयति शिष्य ५३ अयं दुर्धर्माधनः ५४ सः धर्मः एतं धर्मं हंतारं शक्येऽनापदिसत्या किमर्थं मापदीव उन्मार्गगामी भवसीत्यर्थः ५५ ॥ ५६ परेण अध्यायंतः प्रकिरंतश्च व्यालावेपथुसंयुताः ॥ दीनास्तुरंगमाः सर्वे वारणाः सलिलाश्रयाः ४५ एतच्छ्रुत्वा भवानत्र प्राप्तकालं व्यवस्यताम् ॥ यथालोकः समुच्छेदं नायंगच्छेत् भारत ४६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ पितुर्वचो निशम्यैतद् घृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ दिष्टमेतत्पुरामन्ये भविष्यति नरक्षयः ४७ राजानः क्षत्रधर्मेण यदिव ध्यंति संयुगे ॥ वीरलोकं सामासाद्य सुखं प्राप्स्यंति केवलम् ४८ इह कीर्तिं परेलोके दीर्घकालं महत्सुखम् ॥ प्रप्स्यंति पुरुषव्याघ्राः प्राणांस्त्यक्त्वा महाहवे ४९ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवं मुनिस्तथेत्युक्त्वा कवीन्द्रो राजसत्तम ॥ घृतराष्ट्रेण पुत्रेण ध्यानमन्वगमत्परम् ५० समुहर्तुं तथा ध्यात्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ असंशयं पार्थिवेन्द्रकालः संक्षयते जगत् ५१ सृजते च पुनर्लोकान्नेह विद्यति शाश्वतम् ॥ ज्ञातीनां वै कुरूणां च संबंधिमुहदां तथा ५२ धर्म्यं देशयं पंथानं समर्थो ह्यसिवारणे ॥ सुद्रं जातिवधं प्रादुर्मा कुरुष्व ममाप्रियम् ५३ कालोऽयं पुत्ररूपेण तव जातो विशांपते ॥ नवधः पूज्यते वेदेहितं नैव कथंचन ५४ हन्यात्स एनं यो हन्यात्कुलधर्मं स्वकांतनुम् ॥ कालेनोत्पथगं तां शिशुक्ये सति यथाऽऽपदि ५५ कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षिताम् ॥ अनर्थो राज्यरूपेण तव जातो विशांपते ५६ लुप्तधर्मा परेणासि धर्मं दर्शय वै सुतान् ॥ किं ते राज्येन दुर्धर्षेण प्राप्तोऽसि किल्बिषम् ५७ यशोधर्मं च कीर्तय च पालय न स्वर्गमाप्स्यसि ॥ लभंतां पांडवाराज्यं शमं गच्छंतु कौरवाः ५८ एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे घृतराष्ट्रोऽपि कासुतः ॥ आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यं चैवाब्रवीत्पुनः ५९ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ यथा भवान्वेति तथैव वेत्ता भावाभावौ विदितौ भवेयथा थौ ॥ स्वार्थे हि संमुह्यति तात लोको मां चापि लोकात्मकमेव विद्धि ६० प्रसादयेत्वा मत्तुल्यप्रभावं त्वं नो गतिं दर्शयिता च धीरः ॥ न चापि ते मद्रशगामहर्षेण चाधर्मं कर्तुं मर्हा हि मे मतिः ६१ त्वं हि धर्मं प्रवृत्तिश्च यशः कीर्तिश्च भारत ॥ कुरूणां पांडवानां च मान्यश्चापि पितामहः ६२ ॥ व्यास उवाच ॥ वैचित्रवीर्यं नृपते यत्ते मनसि वर्तते ॥ अभिधत्स्व यथाकामं छेत्ताऽस्मिन् तत्र संशयम् ६३ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ यानि लिङ्गानि संग्रामे भवंति विजयिष्यताम् ॥ तानि सर्वाणि भगवज्ज्ञेयानि च्छामि तत्त्वतः ६४ ॥ व्यास उवाच ॥ प्रसन्नभाः पावकलध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ॥ पुण्यागंधाश्चाहुतीनां प्रवांति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ६५ गंभीरघोषाश्च महास्वनाश्च शंखा मृदंगाश्च नदंति यत्र ॥ विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ६६ इष्टावाचः प्रमृता वायसानां संप्रास्थितानां च गमिष्यतां च ॥ ये पृष्ठतस्ते त्वरयंति राजन्ये चाग्रतस्ते प्रतिषेधयंति ६७ कल्याणवाचः शकुनाराजहंसाः शुकाः क्रौंचाः शतपत्राश्च यत्र ॥ प्रदक्षिणाश्चैव भवंति संख्येधुवंजयस्तत्र वदंति विप्राः ६८

तिशयेन ५७ ॥ ५८ आक्षिप्य वाक्यं ब्रुवतीति संबंधः ५९ वेत्ता ज्ञाताऽस्मीति शेषः भावाभावौ स्थिति विनाशौ परे पांस्वे पांच ६० गतिः परायणं दर्शयिता उपदेष्टा ६१ त्वं हि धर्मादौ हेतुरित्यर्थः ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ रूपं गमकं चिह्नं ६५ ॥ ६६ इष्टा इति ये पृष्ठतो मापमाणा वायसास्ते गंतारं त्वरयंति सिद्धि सूचका इत्यर्थः ये पुरतो मापमाणास्ते गमनं निषेधंतीत्यर्थः ६७ ॥ ६८

६९। ७० प्रविष्टस्य परसैन्यमिति शेषः इष्टामारितोमारितइति दक्षिणाः दाक्ष्ययुक्ताहोसिहतोऽसीत्याद्याः पश्चादर्थपाश्चात्यप्रयोजनं जयार्यसंधारयंति निश्चिन्वन्ति याश्चाग्रेप्रतिषेधिका मायुद्धय
स्वमरिष्यासीत्येवंजातीयकास्ता अपिमरणस्यैव सूचिकास्ताश्चदुर्योधनप्रत्येवप्रवर्ततइति भावः ७१। ७२ अनुगाः अनुकूलाः ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८० उपायविजयंला
मपूर्वकं जयंसाध्याप्रार्थनयादानेनवा शत्रुणावाचाप्रार्थितस्यधनेनवासंतर्पितस्यमुख्ययोजयः शत्रुंभेदयतोमध्यमः निघ्नतोऽधमइत्यर्थः ८१ सन्निपातोयोधानांसंघर्षः व्यवधृताः दारादिध्वनासक्ताः ८२
अलंकारैः कवचैः केतुभिश्च सुखप्रणोदहेषितैर्वाहयानाम् ॥ भ्राजिष्मतीदुष्प्रतिवीक्षणीयायेषांचमूर्तेविजयंति शत्रून् ६९ हृष्टावाचस्तथासत्वंयोधानां यत्रभा
रत ॥ नम्लायंति सजश्चैव तेतरंति रणोदधिम् ७० इष्टावाचः प्रविष्टस्य दक्षिणाः प्रविविक्षतः ॥ पश्चात्संधारयंत्यर्थमग्रेचप्रतिषेधिकाः ७१ शब्दरूपरसस्पर्श
गंधाश्चाविकृताः शुभाः ॥ सदाहर्षश्चयोधानां जयतामिह लक्षणम् ७२ अनुगावायवोवांति तथाऽप्राणिवयांसि च ॥ अनुप्लवंति मेघाश्च तथैवैन्द्रधनुषि च ७३ एता
नि जयमानानां लक्षणानि विशांपते ॥ भवंति विपरीतानि मुमुर्षूणां जनाधिप ७४ अल्पायां वामहत्यां वासेनायामिति निश्चयः ॥ हर्षो यो धगणस्यैको जयलक्षण
मुच्यते ७५ एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि ॥ तां दीर्णां मनुदीर्यते यो धाः शूरतरा अपि ७६ दुर्निवर्त्या तदा चैव प्रभग्रामहती चमूः ॥ अपामिव महाविगात्र
स्तामृगगणा इव ७७ नैव शक्या समाधातुं सन्निपाते महाचमूः ॥ दीर्णाभित्येव दीर्यते सुविद्वांसोऽपि भारत ७८ भीतान् भग्रांश्च संप्रेक्ष्य भयं भूयोऽभिवर्द्धते ॥ प्रभ
ग्रासहसाराजन्दिशो विद्रवते चमूः ७९ नैव स्थापयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः ॥ सक्त्यमहर्तसेनां चतुरंगं महीपतिः ॥ उपायपूर्वमेधावीयते तसततोत्थितः
८० उपायविजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमम् ॥ जघन्येषु विजयो यो युद्धेन विशांपते ८१ महान् दोषः सन्निपातस्तस्याद्यः क्षय उच्यते ॥ परस्परज्ञाः संहृष्टा व्यव
धृताः सुनिश्चिताः ८२ अपि पंचाशतं शूरामृद्रांति महर्तचमूम् ॥ अपि पापं च षट्सप्तविजयं त्यनिवर्तिनः ८३ नैनते योगरूढः प्रशंसति महाजनम् ॥ दृष्ट्वा सु
पर्णोऽपचितिं महत्या अपि भारत ८४ नवाहुल्येन सेनायाजयो भवति नित्यशः ॥ अधुवो हि जयोनामदैवंचात्र परायणम् ॥ जयवंतो हि संग्रामे कृतकृत्या भवंति हि
८५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणप० निमित्ताख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धी
मते ॥ धृतराष्ट्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत १ समुहूर्तमिव ध्यात्वा विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ संजयं संशितात्मानमपृच्छ द्रुपदं २ संजये मे महीपालाः शूरा यु
द्धाभिनंदिनः ॥ अन्योन्यमभिनिघ्नंति शस्त्रैश्चैव चैरिह ३ पार्थिवाः पृथिवीहेतोः समभित्यज्यजीवितम् ॥ नवाशाम्यंति निघ्नं तोवर्धयंति यमक्षयम् ४ भौममैश्व
र्यमिच्छंतो नमृष्यंते परस्परम् ॥ मन्ये बहुगुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व संजय ५ बहूनि च सदस्त्राणि प्रयुतान्यर्जुनानि च ॥ कोटश्च श्वलोकवीराणां समेता कुरुजांगले ६
८३ शूराणां सहायसंपातिनां विक्षिते तत्र दृष्टांतमाह नैनतेय इति महत्या अपि सेनाया अपचितिं प्रतिकारं नाशं वा एकेनैवात्मना कर्तुं शक्यं दृष्ट्वा आलोच्य सुपर्णः शोभनपतत्रो गुरुद्वानामतो वैनतेयो वि
मतायाः पुत्रो महाजनं बहुजनसमूहं नम्रं सतिन कामयते इत्यर्थः । 'भवेदपचितिः पूजाव्ययनिष्कृतिहानिपु' इति मेदिनी शूराणां सहायापेक्षास्तीत्यज्ञां हिणविहृत्यान्मत्पुत्राणां जयोऽवश्यं भा
वीति त्वयानमंतव्यमिति भावः ८४। ८५ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ एवमुक्तेति १। २। ३ नवाशाम्यंति नैवशाम्यंति यमक्षयं यमलोकं ४। ५। ६

७ दिव्येति यथादीपेनांधकारेनाशिते चक्षुषा घटोदह्यते एवं धीवृत्त्या सर्वविषयावरकाज्ञानतमसिनाशिते सति चिदात्मरूपेण चक्षुषा सर्वप्रकाशत इत्यर्थः ८ शास्त्रचक्षुरिति यदाऽहं ब्रह्मास्मीति वा
क्योत्थयाधियाऽऽत्मानं योगी पश्यति तदाऽधोऽप्यनंधो भवति तथा च श्रुतिः । 'तं वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽधः सन्ननंधो भवति' इति सेतुं मर्यादाविधारकं परमेश्वरं तीर्त्वा प्राप्येति श्रुतिपदयोरर्थः अनेनैवाभिप्राये
णावेक्षस्वेत्याह नमस्तइति विनयः स्वस्योपदेष्टृत्ववारणाय व्यासेनैवत्वमुपदिष्टोऽसीति भावः ९ व्रसानां जंगमानां योनिरुत्पत्तिस्थानं अंडजाः पक्षिसरीसृपाद्याः स्वेदजाः यूकालिक्षाद्याः ज
रायुजाः मनुष्यपशवाद्याः १० येषु चतुर्दशसु वृक्षाः प्रतिष्ठिताः ते मानवास्त्रैर्गणिकाः पशवश्च गोऽजाद्या जरायुजानां मध्ये प्रवरा इति योजना ११। १२ ग्राम्याणां विषयमाणां पशूनां मध्ये तथाऽरण्य
वासिनामित्यपि । 'पुरुषं वै देवाः पशुमालभंत तस्माद्वयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो हस्ती मर्कट' इति त्रिधर्म्यवादादिषु पुरुषेऽपि पशुत्वमस्त्येवेति ग्राम्यपशुपुरुषस्य गणनम् १३ उद्भिजाः भूमिमु
द्रिद्यजाताः वृक्षा अश्वत्थादयः गुल्माः कुशकाशादिस्तंबाः लतावृक्षाद्या रूढा गुडूच्यादयः वल्लयो भूमिप्रसारावर्षमात्रस्थायिन्यः कूष्मांड्याद्याः त्यक्तसारावेष्वादयः त एव तृणजातयोनितुष्टाः १४
देशानां च परीमाणं नगराणां च संजय ॥ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत् एते समागताः ७ दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा ॥ प्रभावात्तस्य विप्रर्षेर्व्यासस्यापि
ततेजसः ८ ॥ संजय उवाच ॥ यथा प्रज्ञं महाप्राज्ञ भौमान्वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ शास्त्रचक्षुरेक्षस्त्रनमस्ते भरतर्षभ ९ द्विविधानीह भूतानि चराणि स्थावराणि
च ॥ व्रसानां त्रिविधायो निरंडस्वेदजरायुजाः १० व्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठाराज न जरायुजाः ॥ जरायुजानां प्रवरामानवाः पशवश्च ११ नानारूपधरा राजं
स्तेषां भेदाश्चतुर्दश ॥ वेदोक्ताः पृथिवीपालयेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः १२ ग्राम्याणां पुरुषाः श्रेष्ठाः सिंहाश्च अरण्यवासिनाम् ॥ सर्वेषामेव भूतानां मन्योन्येनोपजीव
नम् १३ उद्भिजाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पंचैव जातयः ॥ वृक्षगुल्मलतावल्लयस्त्वक्सारास्तृणजातयः १४ तेषां विंशतिरेको नामहाभूतेषु पंचसु ॥ चतुर्विंशति
रुद्भिष्टागायत्रीलोकसंमता १५ य एतविदगायत्रीं पुण्यां सर्वगुणान्विताम् ॥ तत्त्वेन भरत श्रेष्ठसलोकेन प्रणयति १६ अरण्यवासिनः सप्तसप्तैषां ग्रामवासिनः ॥
सिंहा व्याघ्रावराहाश्च महिषावारणास्तथा १७ क्रक्षाश्च वानराश्चैव सप्तरण्याः स्मृतानृप ॥ गौरजा विमनुष्याश्च अश्वाश्च तरगर्दभाः १८ एते ग्राम्याः समाख्याताः
पशवः सप्तसाधुभिः ॥ एते वै पशवो राजन ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश १९ भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति ॥ भूमिः प्रतिष्ठाभूतानां भूमिरेव सनातनम् २० यस्य
भूमिस्तस्य सर्वजगत्स्थावरजंगमम् ॥ तत्रातिष्ठद्दाराजानो विनिघ्नंती तरेतरम् २१ ॥ इति श्री भीष्मप० जंबूखंडविनिर्माणप० भौमगुणकथने चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
तेषां भिति सप्तग्राम्याः पशवः सप्तरण्याः पंचोद्भिजा इत्येको न विंशति संख्यानां विकाराणां प्रकृतिभूतेषु पंचसु महाभूतेषु प्रपञ्चे सति चतुर्विंशत्यक्षरसंख्या साम्यात् प्रकृतिविकृत्या तिमकागायत्रीयं भव
ति अत्र स्वेदजानां मुद्भिजेष्वंतर्भावः ते हि भूमिमुद्भिद्यजायंते स्वेदजास्तृणलमुद्भिद्यजायंते इति साम्यात् । तृतीयेनावरोधः संशोकजस्येति न्यायाच्च अंडजानामपि भूतजत्वसाम्याज्जरायुजेष्वा
तर्भावः जरायुर्गर्भेष्टनंतद्रूपस्य अंडस्यैव तत्र सत्त्वादित्याशयेन चतुर्विंशतिः तदिदं कार्यकारणसमुदायात्मकं गायत्र्याख्यायं ब्रह्म । 'गायत्रीवा इदं सर्वं भूतम्' इत्युपक्रम्य 'तेषां चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीत
देतद्वचाभ्यनूकं तावानस्य महिमा ततो ज्यायाश्च पूरुषः ॥ पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति च्छांदोग्ये उपसंहारदर्शनात् १५। १६। १७। १८। १९। २० यस्य भूमिरिति रा
जाहिसावर्माभो राजसूयेनेष्टास्वाराज्यं प्राप्नोति अश्वमेवेनेष्टाक्रममुक्तिस्थानं प्राप्नोतीति यस्य कृत्स्ना भूमिस्तस्य इदं सर्वं जगद्दारावशो भवति तथा च वाजसनेयके श्रूयते । 'पुरुषो ह वै नारायणोऽकामय
तात्प्रतिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामीति स एतं पुरुषमेवं पंचरात्रयज्ञकृतमपश्यत्' इत्यादिना २१ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥

एवंवक्ष्यमाणमगवद्गीतोपनिषदर्थज्ञानाधिकारायैकमणामनुष्ठेयत्वंप्रकारांतरेणोपपाद्याधिकृतानामुत्पन्नात्मविविदिषाणामपिसूक्ष्मतमात्मतत्त्वग्रहणयोग्यतासिद्धयर्थस्थूलमगवतोरूपेकत्वंब्रह्मा
हात्मकेचित्तसंयमःकर्तव्यइत्याशयेनभुवनकोशवर्णयति नदीनांपर्वतानांचेत्यादिना तत्सर्वश्रुतवानसीत्यंतेनाध्यायाष्टकेन १ । २ तत्रतावत्पंचेमानिमहाराजेत्यादिना तदेषारूपमैश्वरामि
त्यंतेन सर्वविद्यदादिकंमगवदुपादानकत्वात्कुंडलकनकन्यायेनमगवत्परूपमितिप्रतिपादयति महामूतानिष्ठविद्यादीनितान्येवजगतीकृत्स्नब्रह्माडरूपाणिपिंडरूपाणिचतस्त्यानिचसर्वाणिच
तन्यपदवाच्यानिसमानितुल्यान्येव बहुत्वमुपाधिमेदाभिप्रायेण नहि कुंभद्रोण्याद्युपाधिष्वाकाशस्येवमशकमतंगजादिशरीरेषुचैतन्यस्यस्वतोविषमत्वंदृश्यते तस्मात्सर्वाणिजगतीस्थानिसमान्येव
वक्ष्यतिचमवान् । 'पंडिताःसमदर्शिनः'इति ३ भूमिरिति वायोरग्निरितिश्रुतेरग्निहेतुर्वायुरग्नेःपरोद्भवः गुणोत्तराणिपूर्वपूर्वापेक्षयाउत्तरमुत्तरमेकैकगुणाधिकं इदंच । 'आकाशाद्वायुर्वायो
रग्निरग्नेरापोद्भयःपृथिवी'इतिश्रूयमाणजन्मक्रमाभिप्रायेणोक्तम् ४ शब्दादयोगुणाःप्रसिद्धाः ५ । ६ एतेपंचेति महामूतेषुपंचमहामूतात्मकेषुसर्वेषुलोकेषुभोग्यवस्तुषुशरीरादिवर्ततेषुएतेपंचगुणाः
संति एतेके । येषुगुणेषुभोक्तारोभूताःनित्यनिर्वृताश्चेतनाःपुरुषाःप्रतिष्ठिताः देहेन्द्रियादीन्भोग्यान्भिष्टाय चेतनाःशब्दादीन्भोग्यान्तराणिभुंजते देहादीनामपिभोगोपकरणत्वाद्भोग्यत्वमेव न

घृतराष्ट्रवाच ॥ नदीनांपर्वतानांचनामधेयानिसंजय ॥ तथाजनपदानांचयेचान्येभूमिमाश्रिताः १ प्रमाणंचप्रमाणज्ञपृथिव्याममसर्वतः ॥ निखिलेनस
माचक्ष्वकाननानिचसंजय २ ॥ संजयउवाच ॥ पंचेमानिमहाराजमहाभूतानिसंग्रहात् ॥ जगतीस्थानिसर्वाणिसमान्याहुर्मनीषिणः ३ भूमिरापस्तथावायु
रग्निराकाशमेवच ॥ गुणोत्तराणिसर्वाणितेषांभूमिःप्रधानतः ४ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधश्चपंचमः ॥ भूमेरेतेगुणाःप्रोक्ताःअपिभिस्तत्त्ववेदिभिः ५ चत्वा
रोऽप्सुगुणाराजन्गंधस्तत्रनविद्यते ॥ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचतेजसोऽथगुणास्त्रयः ॥ शब्दःस्पर्शश्चवायोस्तुआकाशेशब्दएवतु ६ एतेपंचगुणाराजन्महामूतेषु
पंचसु ॥ वर्ततेसर्वलोकेषुयेषुभूताःप्रतिष्ठिताः ७ अन्योन्यंनाभिवर्ततेसाम्यंभवतिवैयदा ८ यदातुविषमीभावमाविशंतिपरस्परम् ॥ तदादेहैर्देहवंतोव्य
तिरोहंतिनान्यथा ९ आनुपूर्व्याविनश्यंतिजायंतेचानुपूर्वशः ॥ सर्वाण्यपरिमेयाणितदेषारूपमैश्वरम् १०

भोक्तृत्वमित्यर्थः ७ अन्योन्यमिति समस्यभावःसाम्यंब्रह्मभावः । 'समआत्मेतिविद्यात् निर्दोषादिसमंब्रह्म'इतिश्रुतिस्मृत्योर्ब्रह्मणिसमशब्ददर्शनात् भोक्तृभोग्ययोर्यदासुषुप्तिप्रलयसमाधिमोक्षे
षुब्रह्मभावोभवतितदातेउभेअन्योन्यंनाभिवर्तते व्यवहारतोविद्यमानमपिभोग्यंभोक्तारंनोपसर्पति नापिभोक्ताऽलुप्तहगपिमोगायतनस्यदेहेन्द्रियादेरभावाद्भोग्यजातमुपसर्पतीत्यर्थः ८ यदा
त्विति भोगप्रदकर्मोद्भवकालेविषमीभावंताम्यात्प्रच्युतिंआविशंतिप्रामुख्यं तदातत्त्वभोक्तारोभोग्यपदार्थाश्चदेहैःस्वस्वरूपैःदेहवंतःलब्धस्वरूपाभूत्वातैरेवस्वरूपैःपरस्परंव्यतिरोहंति भोक्तारो
भोग्येषुनिपतंति भोग्यार्थाश्चभोक्तारिसूक्ष्मरूपेणस्ववासानांजनयंतीत्यर्थः ९ आनुपूर्व्याभूम्यादिक्रमेणाविनश्यंति जायंतेचानुपूर्वशआकाशादिक्रमेण । विषय्येणक्रमोऽस्तुपपद्यते
चेतिन्यायेनसृष्टिक्रमविपरीतत्वात्संहारक्रमस्य अतएवउत्पत्तिविनाशशीलत्वादेवसर्वाण्येतानिभोक्तृभोग्यान्परिमेयाणिअनंतानिमरीचिकोदकहृदयुल्लसत्वात् । नहिमरीचिकोदकमियत्प्रमाण
मितिपरिमाणुंशक्यं । यतएतान्यपरिमेयाणि तत्तस्माद्धेतोःएषारूपंऐश्वरमेव ननुभौतिकं नह्यध्यस्तस्याभिष्टातादन्यद्रूपमस्ति । अतएवसर्वस्वल्विदंब्रह्म आत्मैवेदंसर्वं ब्रह्मवेदंसर्वम्'इतिसर्व
स्यब्रह्मभावश्रवणमुपपद्यतेइत्यर्थः १०

अपरिमेयत्वमेवाह तत्रतत्रेति सिद्धाअपियत्रब्रह्मांडमित्वागच्छंतितत्रापिवासनामयाधातवोऽप्यक्तयःपांचभौतिकादृश्यंतेऽतोऽपरिमेयाएवते । एवंसत्यपिमनुष्यागणकादयस्तर्केणसूर्यमत्यादे
शभेदेनदिनमानभेदपादच्छायाभेदादिनाचतेषांप्रमाणानि । एतच्चोपलक्षणंआकारभेदस्यापि तथाहि । केचित्तंकुकाकारं केचिच्चतुरस्रं केचित्रिकोणं केचिच्चक्राकारंचभूमिसंस्थानंकल्पयंति तथाप्र
माणभेदोऽपि जंबूद्वीपपरिणाहगणकाःतद्यासःकुभजंगसायकमुत्रःसिद्धांशकेनाधिकाइतिवदंति । पंचदशशतान्येकाशीतियोजनानि योजनचतुर्विंशशसहितानि । तथालक्षणयोजनंतत्परिणाहइति
पुराणांतरेअत्रापिअष्टादशसहस्राणिपशुतानिचेतिवक्ष्यति ११ कस्तद्व्यंत्रसिद्धांतइत्याशंक्यानिर्वचनीयएत्रायमयोनंतर्केणसाधयितुंयोग्यइत्याह अर्चित्याइति येभावाःजगज्जन्मोपादाननिमित्त
परिमाणधर्माधर्मादयःपदार्थाश्चित्तयितुमयोग्यास्तावन्नतर्केणसाधयेत् नहितेतर्केणसाधयितुंशक्यंते तर्कांतरेणतस्यबाधसंभवात्तर्काप्रतिष्ठानादितिन्यायाच्च अतएवास्यश्लोकस्योत्तरार्द्धमन्यत्रपठं
ति । 'नाप्रतिष्ठिततर्केणगंभीरायस्यनिश्चयः'इति तथाहि । कुंभकाकारेभुवनकोशेकल्पमानेयेकंदुकपृष्ठेकमठपृष्ठोपमेतिष्ठंति तेषांकियानपिदेशोजलपशुमनुष्याश्रययोगोऽस्तीतिवक्तुंशक्यंतेतत्रितवे
तदधश्चवसंतितेषांगुरुत्ववतामर्थानामधस्तादाश्रयाभावेनावश्यंपतनंभवतीतितावान्देशोरिक्तएवास्तीतिवक्तव्यं । तथाचतदाश्रयातत्कृताद्वीपांतरकल्पनालोकदृष्टिविरुद्धेतिपामराअपिप्रतिपत्तिं ।
ननुयथापृथिव्याअंतरिक्षेऽवस्थानशक्तिर्दिग्बरादन्यैःसर्वैर्वादिभिःकल्प्यते तथावयमपितस्याआकर्षणशक्तिमन्यांकल्पयामहे । ययासर्वदिक्स्थाःप्राणिनःपृथिवीपादाधस्थामेवमन्यंतस्वोप
रिस्थमिति । तर्हि लोकदृष्टिविरुद्धकल्पनापेक्षयासर्वप्राणिप्रत्यक्षस्वप्नमायेंद्रजालादितुल्यतेवास्याःकुतो नकल्प्यते । ननुस्वप्नादिवदस्याबाधो नदृश्यतइतिचेत् प्राक्ब्रह्मात्मज्ञानात्तमादर्शिकेन

तत्रतत्रहिदृश्यंतेधातवःपांचभौतिकाः ॥ तेषामनुष्यास्तर्केणप्रमाणानिप्रचक्षते ११ अर्चित्याःखलुयेभावानतांस्तर्केणसाधयेत् ॥ प्रकृतिभ्यःपरंयत्तुतदचि
त्यस्यलक्षणम् १२ सुदर्शनंप्रवक्ष्यामिद्वीपंतुकुरुनंदन ॥ परिमंडलोमहाराजद्वीपोऽसौचक्रसंस्थितः १३ नदीजलप्रतिच्छन्नःपर्वतैश्चाभ्रसन्निभैः ॥ पुरैश्च
विविधाकारैरन्यैर्जनपदैस्तथा १४ वृक्षैःपुष्पफलोपेतैःसंपन्नधनधान्यवान् ॥ लवणेनसमुद्रेणसमंतात्परिवारितः १५

नश्चिन्नंश्रुत्यातुजातेद्वैतंनविद्यते । नेहनानाऽस्ति किंचनेत्यादिक्याब्रह्मदर्शनेनरज्जुदर्शनेनसर्पस्त्वेवपंचबाधआग्रायते । तथाचनिष्कलंकात्श्रुतिप्रमाणात्ब्रह्माद्वैतमेवादर्तव्यंननुसकलंकातर्का
जगतोऽनिर्वचनीयत्वमितिभावः ११ तर्हिकिमस्यप्रमाणंकावाआकृतिस्तवाभिमतेत्याशंक्याह सुदर्शनमिति सुदर्शनोनामजंबूद्वीपविशेषस्तत्रामांकितोऽयंद्वीपःसुदर्शनद्वीपः कृत्स्नब्रह्मांडमित्यर्थः
तंप्रमाणतआकृतितश्चप्रकर्षेणवक्ष्यामि तुशब्दःपक्षांतरव्यावृत्त्यर्थः परिमंडलःपरमाणुमात्रंपरिमाणतोऽदुर्लक्ष्यइत्यर्थः । 'एवोऽणुरात्माचेतसावेदितव्यः'इत्यात्मवदितिभावः परिमंडलइत्यस्यसर्व
तोवृत्तरूपःकुंभकाकारइतिव्याख्यानेप्रागेवदोषउक्तः अथचक्राकारइत्युच्यतेचेत्त्र चिपिटाकारेतास्मिन्नपरिमंडलशब्दस्यायोगात् चक्रसंस्थितइत्यनेनचक्रवत्संस्थितसंस्थानमाकारोऽस्येत्यनेनैव
सिद्धत्वाच्च । अयंहिशब्दस्ताकिंकाणांपरमाणुपरिमाणेप्रसिद्धः । नचानेनपरिमाणेनोपेतंनिरंशंवस्तुसिद्धयति यस्यकस्याप्यल्पपरिमाणस्य दशदिगवच्छेद्यप्रदेशभेदवत्त्वेनतस्यापिनिरंशत्वा
योगात् नहिपरिमाणोःपूर्वदिगवच्छिनोदेशःप्रतीच्याप्यवच्छिद्यतइतिवक्तुंशक्यं दृष्टविरोधात् तस्मात्परिमंडलशब्दोऽदुर्लक्ष्यसद्वस्तुमात्रवचनः ताकिंकाणांपरमाणुरपितादृशएव तत्रपरिमापि
कपरिमाणकल्पनंप्रस्थानभेदापादनार्थंन्यकारणतानिरासार्थंचेतिदिक् एवंसुदर्शनद्वीपस्यपरिमाणमुक्ताआकारमाह चक्रसंस्थितइति परिदृश्यमानराष्ट्राकारइत्यर्थः । 'चक्रंराष्ट्राऽस्त्रयोरपि'इति
विश्वः ११ तदेवसंस्थानमाहब्रह्माभ्यां नदीति १४ । १५

नन्वेवंविधस्यकथमसिद्धमस्त्वमुच्यतेऽत आह यथाहीति चंद्रमंडलेचंद्राधिष्ठिते मनसीत्यर्थः यथेतद्भ्रष्टांडमहाप्रमाणं स्यात्कथं तर्हि गिरिगुहैकदेशस्थो योगीस्वीये सूक्ष्मे हृदयावकाशे तत्कृत्स्नमा दशैमुखवत्पश्येत् । न ह्यल्पप्रमाणे सर्पपादी महाप्रमाणानामेवादीनां संनिवेशो युज्यते प्रपंचस्य स्वप्नादिवदनिर्वचनीयत्वांगीकारं विनेति भावः १६ द्विरंश इति तत्र चंद्रमंडलाख्ये मनसि अंशे एक देशे दृष्ट्या नंत्यादनतस्य मनस एकदेश एकाकारा सूक्ष्मावृत्तिरंशस्तत्र द्विः कार्यकारणरूपेण स्थूलतुक्ष्मरूपेण वा द्विरावृतः पिप्पलो गीता सुवक्ष्यमाणः संसाराश्च तयोस्ति सर्वमेतन्मनोमात्रमित्यर्थः द्विरंश वशशो महान् चकारात्तत्रेत्यनुवर्तेते तस्मिन्नेव मनसि महान् परमात्मा शश इव शशः स्तुतगतिः शीघ्रगामी मनसो जवीय इति । 'तद्भावतोऽन्यानत्येति' इति च श्रुतेः अंशे एकदेशे द्विर्वर्तते नित्यस्य नियामकभावेनेत्यर्थः । तथा च कार्यकारणप्रपंचो जीवईश्वरश्च परब्रह्मण्यधिष्ठाने मनसैव कल्पित इत्यर्थः १७ अस्य शशस्य प्रत्यग्भेदे वक्ष्यन् प्रपंचादिभ्यः पृथक्कमाह आप इति आप इत्यंबूपलक्षितं भूतपंचकमुच्यते । आपः वृक्षपत्रलोभवंतीत्यादि श्रुतौ तथा दर्शनात् । एतेन कृत्स्नं भूतभौतिकं कार्यं ततः शश इत्यतः । तर्हि कारणवस्तुतदभिन्नं स्यादित्याशंक्याह शेषः संक्षेप उच्यते इति समस्तकार्यप्रलपे सति शिष्यत इति शेषः कारणतदपि संक्षेपः कार्यस्यैव सूक्ष्मं रूपमाकुंचिता वयवकूर्मसमानमुच्यतेऽतोऽव्याकृतं कारणमप्याप इवानात्मैवेत्यर्थः । ततो व्याकृता व्याकृता ह्यादयः शशः शुद्धं ब्रह्म तदेव अयं प्रत्यगात्मा जीव इत्युच्यते वेदे 'तत्त्वमस्य ब्रह्मास्मि' अयमात्मा ब्रह्म इत्यादौ परमात्मन एव प्रत्यगात्मा त्वमुच्यते न ततोऽन्यो जीवो नाम कश्चिच्चिद्रातुरस्तीत्यर्थः । एनं प्रत्यगाभिन्नं परमेश्वरं शशाख्यं संक्षेपतो मया प्रोच्यमानं शृणु १८ इति करणे जंबूद्विजंबूद्वीपः खंडरुक्देशो यस्य तस्य ब्रह्मांडस्य निर्माणे विस्तारे इत्यर्थः ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठेये भारवभावदीपे पंचमो यथा हि पुरुषः पश्येदादशैमुखमात्मनः ॥ एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चंद्रमंडले १६ द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान् ॥ सर्वौषधिसमावायः सर्वतः परिवारि तः १७ आपस्ततोऽन्या विज्ञेयाः शेषः संक्षेप उच्यते ॥ ततोऽन्य उच्यते चायमेनं संक्षेपतः शृणु १८ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडनिर्माणपर्वणि सुदर्शनद्वीपवर्णने पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विधिवद्बुद्धिर्मानुष्यया ॥ तत्त्वज्ञश्चासि सर्वस्य विस्तरं ब्रूहि संजय १ यावान्भूम्यवकाशोऽयं दृश्यते शशलक्षणे ॥ तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलम् २ वैशंपायन उवाच ॥ एवं राजा सपृष्टस्तु संजयो वाक्यमब्रवीत् ॥ संजय उवाच ॥ प्रागायता महाराज षडेते वर्षपर्वताः ॥ अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ३

५ अध्यायः ॥ ५ ॥ पिप्पलशशयोः स्वरूपश्रवणे स्वस्यानधिकारं पश्यन् स्थूलभेदावतमगवतोरूपं श्रोतुमिच्छन् घृतराष्ट्र उवाच उक्तो द्वीपस्येति द्वीपस्य विस्तरमिति संबंधः १ यावानिति शशलक्षणे परमात्मनो ज्ञापके मायाशब्दे ह्यद्वयं माया कल्पितो भूम्यवकाशो यावान् व्यवहारदृष्ट्या सत्यवत्प्रतीयमानो योगिवरं दृश्यते तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि । ननु कारणमेवादौ ज्ञातव्यं यज्ज्ञानात्सावर्द्धं भवतीति वेदप्रसिद्धं किं द्वीपज्ञानेनेत्याशंक्याह ततो वक्ष्यसि पिप्पलमिति शशं च वक्ष्यसीति शेषः प्रागेव कारणज्ञानात्तत्तद्विभूतिकार्यमेव वेदयेतेन तत्रात्यंतमादरो भवतीति भावः २ प्रागायताः पूर्वपश्चिमसमुद्रस्पृशिनः अत्रेयं शास्त्रानुभवयोरविरोधेन मूलकल्पनाप्रतिमाति । यथा हस्तमात्रस्य चतुरस्रस्य चतुर्विंशत्यंगुलानि परिणाहः एतद्वत्तु गुला परिधिः किंचिन्मूनानि चतुस्त्रिंशदंगुलानि कर्णो भवति । एवं अष्टादशसहस्राणि पृश्नानि च जंबूपर्वसंज्ञिता या भुवः प्रमाणमुक्तं तदेवात्र परिधिर्वेन कल्पितं तच्चतुर्थांशेन चत्वारि सहस्राणि पृश्नानि पंचाशच्च योजनान्येकैको भुज इति तदेव समचतुरस्रस्य विष्कंभप्रमाणं अस्य कर्णः शल्लवशास्त्रोक्तरीत्या पृश्नसहस्राणि पंचशतानि पृश्नसंज्ञितं श्रव्यो जनानि तस्यास्य भूचतुरस्रस्य चतुर्भिः समुद्रैर्वेष्टितस्य कोणादिभिरुच्यते तेन दक्षिणस्यादिशिरामसेतो द्वयोः समुद्रयोः संधिः एव मितरास्वपि दिक्षु समुद्रसंघयो ज्ञेयाः । यस्त्वव्योतिर्विदाभ्रपरिधिः सप्तांगं दान् विधोजन ४९६७ संमितोऽभिमतः स एवास्माकं चतुरस्रविष्कंभः खगोलसर्वेदमितः ४९६० यत्तु पृथोरंतरं सप्तदुरा माः ३१७ तदपि यजमानेनोर्ध्वबाहुना प्रपदोच्छिन्नेन समपादस्थितेन वा उन्मितस्य सूत्रस्य पंचमोऽंशः सहस्त इति विकल्पस्य कात्यायनादिभि रक्तत्वाद्दस्तप्रमाण-

भेदकल्पनया योजनबहुत्वालपत्त्वचनेन समाधेयं । तथामूमेश्चतुरस्रत्वेऽपि तन्मध्यस्थमत्युच्छिन्नं मेरुप्रदक्षिणी कुर्वतः सूर्यस्य मार्गो मंडलाकारोस्तीति न बौद्धाभिमतं सूर्यद्वयं कल्प्यं भवति अन्यत्सर्वयुक्त्यविरुद्धं ज्योतिर्विन्मतमेवात्रानुसर्तव्यं यत्तु पुराणे पंचाशत्कोटियोजनं भूगोलप्रमाणमित्युक्तं तदप्यचित्प्राख्ये मानानां स्तर्केण साधयेदित्यनेनैदं प्रत्युक्तं । अव्यवस्थितत्वात्मानमानां तस्यैव निर्वचनीयवाद एव शरणी करणीय इत्येव वरं । यद्वा सर्वत्रयप्रमाणदृष्टं तद्विशंशेन तद्विषयं तेन पंचाशत्कोटिस्थाने सार्द्धं कोटिद्वयविस्ताराभूमिः । लक्षस्थाने पंचसहस्रविस्तारो जंबूद्वीपः । नवसहस्रस्थाने सार्द्धं चतुःशतयोजनायामंभरतखंडमिति । अस्मिन् पञ्चे उदाहरिष्यमाणवैष्णवादिवाक्येभ्यो जंबूद्वीपश्चतुर्दलकमलाकारः तस्याश्रांतः परिधिः पृश्नानां पंचाशच्च योजनसहस्राणि । त्रयस्त्रिंशच्छतानि मध्यव्यामः । तेन फलतः पंचसहस्रव्यासताज्ञेया । एवं सति यदा प्रागायतो हिमाचलः पूर्वपश्चिमसमुद्रौ स्पृष्टास्ति तदायं भरतवर्षस्त्रिकोणो भवति तेन पृथिवी त्रिकोणे तिलोकप्रवादोऽनुभवश्चानुभूतो भवति । अन्यथा भरतवर्षस्य धनुराकारत्वे भूमध्यरेखाया लंकातः सेतुमार्गेण प्रस्थितायाः । 'पुरीरक्षसां देवकन्याऽथ कांची सितः पर्वतः पर्यली वत्सगुलं । पुरीचो जयिन्या ह्यगर्गराटं कुरुक्षेत्रे मेघाभुवो मध्यरेखा' इति स्मर्यमाणायामध्यरेखा कुरुक्षेत्रस्य रामसेतुः सन्निहितो द्वारका च दूरे स्यात् । द्वारका समीपे सेतुश्च दूरे इति प्रत्यक्षमुपलभ्यते । भरतवर्षस्य त्रिकोण-

हिमवाहेमकूटश्चानिषधश्च न गोतमः ॥ नीलश्वैदूर्यमयः श्वेतश्च शशिसन्निभः ४ सर्वधातुविचित्रश्च शृंगवान्नामपर्वतः ॥ एते वै पर्वताराजन्ति सद्धारणसेविताः ५ एषां मंतरविष्कंभो योजनानि सहस्रशः ॥ तत्र पुण्या जनपदास्तानि वर्षाणि भारत ६ वसंतितेषु सत्वानि नानाजातीनि सर्वशः ॥ इदं तु भारतं वर्षं ततो हिमवतं परम् ७ हेमकूटात्परं चैव हरिर्वर्षं प्रचक्षते ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ८ प्रागायतो महाभाग माल्यवान्नामपर्वतः ॥ ततः परं माल्यवतः पर्वतो गंधमादनः ९ परिमंडलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ॥ आदित्यतरुणाभासो विधूम इव पावकः १० योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिरुच्छिन्नतः ॥ अधस्ताच्चतुरशीतिर्योजनानां महीपते ११ ऊर्ध्वमधश्चतिर्यक्रलोकानां वृत्त्यतिष्ठति ॥ तस्य पार्श्वेष्वमी द्वीपाश्चत्वारः संस्थिता विभो १२ भद्राश्च केतुमालश्च जंबूद्वीपश्च भारत ॥ उत्तराश्चैव कुरुवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः १३ विहगः सुमुखो यस्तु सुपर्णस्य आत्मजः किल ॥ स वै विचिंतयामास सौवर्णां वीक्ष्य वायसान् १४

त्वाभित्येवैकल्पनासाधीयसीति दिक् ३ । ४ । ५ एवं दक्षिणादिशमारभ्य यावदुत्तरमासि षट्प्राक्पश्चिमायताः पर्वतास्तैश्च सप्तवर्षाणि भवन्ति मध्ये मध्ये वासयोग्यानि स्थानानि भवन्ति तेषां स्थानानां वर्षाख्यानां मंतरमाह एषामिति विष्कंभो विस्तारः सहस्रशः शब्द एष शतशः शब्द परः कर्तव्यः लंका हिमाचलयोरेकसहस्रयोजनान्तराभावात् षट्यधिकशतचतुष्कयोजनसंमितस्यैवांतरस्य प्रसिद्धेः । तत्रापि शतं सेतोः परतः षट्यधिकत्रिंशत्तं योजनानि सेतुतो हिमालय इति प्रत्यक्षसिद्धं । वर्षाणि वर्षाणिकामैः सिंचंति पूरयंतीति वर्षाणि रम्यस्थानानि ६ वसंतितेषु तानि वर्षाणी तियो गंतारमाह वसंतीति हिमवतो दक्षिणे भारतं वर्षं उत्तरतो हिमवतं वर्षं द्वितीयं ७ हेमकूटनिषधयोर्मध्ये हरिर्वर्षं निषधनीलयोर्मध्ये वर्षं विभागमाह दक्षिणेनेति दक्षिणेन दक्षिणतः समीप इत्यर्थः एवमुत्तरेणेत्यादौ ज्ञेयम् ८ नीलनिषधयोर्मध्ये मेरुस्तस्य प्राक्माल्यवान् पूर्वसमुद्रावधिः पश्चिमसमुद्रावधिर्गंधमादन इत्यर्थः ९ परिमंडलशब्दस्य पूर्वोक्तार्थः अत्याश्चर्यमयो मेरुः प्रतिक्षणं नवोनव इत्यर्थः आदित्यतरुणो बालादित्यः १० चतुरशीतिसहस्रस्थाने द्वित्रिवारिंशच्छती उच्छ्रायो बोध्यः अधस्तात् भूमेर्गर्भे ११ तस्य पार्श्वेष्विति पार्श्वेषु चतुर्दिक्षु द्वीपा इव द्वीपाः नद्यंतरत्वाद् वर्षाणि १२ भद्राश्चादिसाहचर्या जंबूद्वीपशब्दोऽत्र भरतवर्षपरस्तस्य तत्सारत्वज्ञापनार्थः तानेव स्तोति कृतपुण्यप्रतिश्रया इत्यादिना कृताविहिताः पुण्यैः पुण्यवद्भिः प्रतिश्रया आश्रमायेषुते १३ तत्र सुमुखारुयेन पक्षिणामेकं यत्क्रामश्रयः कृत इत्याह विहग इति द्वाभ्याम् १४

एनंत्यजामित्यक्ताउतरान्कुहनेवगच्छामीतिशेषः १५ तमेष्टमादित्योऽनुपर्येतिप्रदक्षिणीकरोति १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ काव्यःकविश्रेष्ठःशुक्रोरमतइतिशेषः तस्यकाव्यस्य २२ तस्मात्काव्यात् ततःकुबेरात् कलांशोषोडशमागस्यापिलेशं २३ कर्णिकाराराजवृक्षास्तेषावनं २४ । २५ । २६ । २७ क्षीरवत्श्वेताधारापस्याःसागंगा विश्वरूपाविश्वोविष्णुस्तद्रूपा तथाचस्म रंति । 'योऽसौसर्वगतोविष्णुश्चित्स्वरूपीनिरंजनः । स एवद्रवरूपेणमंगामोनात्रसंशयः'इति २८ । २९ तयैवप्रवेगेनभेरुप्राकारात्पतनजनितचलेनखनंत्या सहदउत्पादितइतिसंबंधः ३० । ३१

मेरुतममध्यानामधमानांचपक्षिणाम् ॥ अविशेषकरोयस्मात्तस्मादेनंत्यजाम्यहम् १५ तमादित्योऽनुपर्येति सततं ज्योतिषावरः ॥ चंद्रमाश्च सनक्षत्रो वायु
श्चैव प्रदक्षिणः १६ सपर्वतो महाराज दिव्यपुष्पफलान्वितः ॥ भवनैरावृतः सर्वैर्जातून् दपारिष्कृतैः १७ तत्र देवगणाराजन्गंधर्वा सुरराक्षसाः ॥ अप्सरोगणसंयु
क्ताः शैले क्रीडन्ति सर्वदा १८ तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि सुरेश्वरः ॥ समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्ते ज्ञेयकदाक्षिणैः १९ तुंबुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुर्हहादुहः ॥ अभिग
म्यामरश्रेष्ठास्तुष्टुर्विविधैः स्तवैः २० सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ॥ तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि २१ तस्यैव मूर्धन्युशनाः काव्योदैत्यैर्महीप
ते ॥ इमानि तस्य रत्नानि तस्य मेरुपर्वताः २२ तस्मात्कुबेरो भगवांश्चतुर्थभागमश्नुते ॥ ततः कलांशं वितस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति २३ पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्व
तुंकुसुमैश्चितम् ॥ कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् २४ तत्र साक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः ॥ उमा सहायो भगवान् रमते भूतभावनः २५ कर्णिकार
मयी मालाविभ्रत्पादावलंबिनीम् ॥ त्रिभिर्नैत्रैः कृतोद्योतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः २६ तमुग्रतपसः सिद्धाः सुवताः सत्यवादिनः ॥ पश्यन्ति न हि दुर्वृतैः शक्यो द्रष्टुं
महेश्वरः २७ तस्य शैलस्य शिखरात्क्षीरधारानरेश्वरः ॥ विश्वरूपा परिमिता भीमनिर्घातनिःस्वना २८ पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टांगभागीरथीशुभा ॥ प्लवंति व
प्रवेगेन हृदे चंद्रमसः शुभे २९ तया तुत्पादितः पुण्यः सहदः सागरोपमः ॥ क्षांधारयामास तदा दुर्धरां पर्वतैरपि ३० शतं वर्षं सहस्राणां शिरसैव पिनाकवृक् ॥ मे
रोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते ३१ जंबूखंडे तु तत्रैव महाजनपदो नृप ॥ आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत ३२ सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ॥
अनामया वीतशोकानित्यं मुदितमानसाः ३३ जायन्ते मानवास्तत्र निष्ठस्तकनकप्रभाः ॥ गंधमादनश्च ग्रेषु कुबेरः सह राक्षसैः ३४ संवृतोऽप्सरसां संघैर्मोदिते गु
ह्यकाधिपः ॥ गंधमादन पार्श्वे तु परे त्वपरगंडिकाः ३५ एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ॥ तत्र हृष्टान राराजस्ते जोयुक्ता महाबलाः ॥ स्त्रियश्चोत्पलवर्णाभाः
सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ३६ नीलात्परतरं श्वेतं श्वेताद्वैरण्यकंपरम् ॥ वर्षमैरावतं राजन्नानाजनपदावृतम् ३७

३२ । सुवर्णवर्णाः गौराः ३३ निष्टप्तेति

पीतमास्वराइत्यर्थः ३४ अपरगंडिकाः अन्येगंधमादनरसैवावयवभूताबुद्धोपमाः क्षुद्रशैलाः । 'गंडोभूषणबुद्धे' इति मेदिनी स्वार्थिकः ३५ उत्पलवर्णेन आभातिताः उत्पलवर्णायाः ३६ नीलात्परतरमिति नीलोत्पलधरमित्यपपाठः । एवं हि मवतोदक्षिणे भरतवर्षं तदुत्तरे हि मवतंवर्षं हेमकूटादुत्तरे हरिवर्षं । निषादुत्तरे निलाचदक्षिणे मेरोः परित इलावृतमेकमेव चतुर्थवर्षं । अत्रैव केचिद्भद्राश्वके तु मालयोर्वर्षांतरत्वं प्रकल्पनवर्षाणीत्याचक्षते । ततो नीलात्पर्वतादुत्तरतः श्वेतपंचमवर्षं । श्वेतात्पर्वतादुत्तरतो हरिण्यवर्षं । ततः शृंगवत्पर्वतादेरावतंसप्तमवर्षम् ३७

धनुःसंस्थेधनुष्कोटी संस्थाशब्दःसमाप्तिवचनः । संतिष्ठतेऽग्निहोत्रमित्यादिप्रयोगदर्शनात् तेनमिश्रितधनुष्कोटिद्वयाकारेइत्यर्थः । शाङ्गस्यहिधनुषोद्वेकोटीएकीकृतेभवतस्तदामध्येकिंचित्ततं
त्रिकोणंभवतिअतएवराससैतौधनुष्कोटिशब्देनैवरत्नाकरमहोदध्याख्यसमुद्रद्वयसंगमप्रदेशोव्यवहियते एवमाकारंदक्षिणेभरतवर्षभुतरेऐरावतंचमध्येपंचेतिसप्तवर्षाणि १८ । ३९ समन्वितानिभि
न्नभावेनसंगतानि ४० हेमेति हेमदूतएवकैलासस्तस्योत्तरेमैनाकस्तस्योत्तरतोहिरण्यगृगः एतयोरंतरालेबिंदुसरोस्तीतिश्लोकत्रयार्थः ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ भूतपतीरुद्रः ४६
४७ पावनीसरस्वतीत्येका ४८ प्रमोरीश्वरस्यैषसप्तनद्यात्मकःसंविधिःसभीचीनलोकोपकारार्थविधानं एषंचेतिसंधिरार्थः कारुण्यात्परमेश्वरेणपावनाःपदार्थानिर्मिताइत्यर्थः ४९ । ५० । ५१ श्वेतप
र्वतःस्थानमितिशेषःगंधर्वावसंतीतिशेषः प्रतिसंचरःव्यवहारस्थानं ५२ इतीति वर्षाणितत्रउपनिविष्टानि गतिमंतिजंगमानि ध्रुवाणिस्थावराणिचसर्वाणिभूतान्येवसर्वदृश्यमाश्रयाश्रितरूपंपांचभौ

धनुःसंस्थेमहाराजद्वेवर्षेदक्षिणोत्तरे ॥ इलावृत्तमध्यमंतुपंचवर्षाणिचैवहि ३८ उत्तरोत्तरमेतेभ्योवर्षमुद्रिच्यतेगुणैः ॥ आयुःप्रमाणमारोग्यधर्मतःकामतोऽर्थतः
३९ समन्वितानिभूतानितेषुवर्षेषुभारत ॥ एवमेषामहाराजपर्वतैःपृथिवीचिता ४० हेमकूटस्तुसुमहान्कैलासोनामपर्वतः ॥ यत्रवैश्रवणोराजन्गुह्यकैः
सहभोदते ४१ अस्त्युत्तरेणकैलासमैनाकंपर्वतंप्रति ॥ हिरण्यशृंगःसुमहान्दिव्योमणिमयोगिरिः ४२ तस्यपार्श्वेमहदिव्यंशुभ्रंकांचनवालुकं ॥ रम्यंविंदुसरो
नामयत्रराजाभगीरथः ४३ दृष्ट्वाभागीरथींगंगामुवासबहुलाःसमाः ॥ यूपामणिमयास्तत्रचैत्याश्वापिहिरण्यमयाः ४४ तत्रेष्टातुगतःसिद्धिसहस्राक्षोमहायशः ॥
स्रष्टाभूतपतिर्यत्रसर्वलोकैःसनातनः ४५ उपास्यतेतिग्मतेजायत्रभूतैःसमंततः ॥ नरनारायणौब्रह्मामनुःस्थानुश्चपंचमः ४६ तत्रदिव्यात्रिपथगाप्रथमंतुप्रति
ष्ठिता ॥ ब्रह्मलोकादपक्रांतासप्तधाप्रतिपद्यते ४७ वस्वौकसारानलिनीपावनीचसरस्वती ॥ जंबूनदीचसीताचगंगार्सिधुश्चसप्तमी ४८ अर्चित्यादिव्यसंकाशाप्र
भोरेषैवसंविधिः ॥ उपासतेयत्रसत्रंसहस्रयुगपर्यये ४९ दृश्याऽदृश्याचभवतितत्रतत्रसरस्वती ॥ एतादिव्याःसप्तगंगास्त्रिपुलोकेषुविश्रुताः ५० रक्षांसिवैहिमव
तिहेमकूटतुगुह्यकाः ॥ सर्पानागाश्चनिषधेगोकर्णेचतपोवनम् ५१ देवासुराणांसर्वेषांश्वेतपर्वतउच्यते ॥ गंधर्वानिषधेनित्यंनिलेब्रह्मर्षयस्तथा ॥ शृंगवांस्तुमहाराज
देवानांप्रतिसंचरः ५२ इत्येतानिमहाराजसप्तवर्षाणिभागशः ॥ भूतान्युपनिविष्टानिगतिमंतिध्रुवाणिच ५३ तेषामृद्धिर्बहुविधादृश्यतेदैवमानुषी ॥ अशक्याप
रिसंख्यातुंश्रद्धेयातुषुभूषता ५४ यांतुपृच्छसिमांराजन्दिव्यामेतांशशाकृतिं ॥ पार्श्वेशस्यद्वेवर्षेउक्तेयेदक्षिणोत्तरे ॥ कर्णौतुनागद्वीपश्चकाश्यपद्वीपएवच ५५

तिकमेवेत्यर्थः ५१ बुभुषताश्रेयःप्राप्तुमिच्छताश्चक्षेया अदृष्टेष्वर्थेषुश्रद्धावान्हितप्राप्त्यर्थं बोधितानिकर्माणिकरोतिनत्वश्रद्धानइत्यर्थः ५२ एवंभूतस्थानमुक्त्वाएतदेवपरमात्मनःशरीरमिति चिंतनीयमित्याशयेनाह यांत्विति दिविमायाशब्देनवादिन्यामायिकींशशस्यचिदात्मनःआकृतिपिप्पलाख्यां । ततोवक्ष्यसिपिप्पलमितिपूर्वत्वयैवोक्तत्वात्इदानींमृच्छसिअवसरंप्राप्यवक्ष्यसि वर्तमानसामीप्येवर्तमानवन्निर्देशः तामहंत्वयाऽपृष्टामपिवक्ष्यामीतिशेषः । तामेवाह पार्श्वेइति भुक्तस्यान्नादेःसंग्रहस्थानंपार्श्वेद्वयंयथाएवंकर्मसंचयस्थानंभरतवर्षमेकंपरमेश्वरस्यदक्षिणपार्श्वत्वेन ज्ञेयं । तथाऐरावतवर्षमपियोगसंचयस्थानमुत्तरपार्श्वत्वेनज्ञेयं । तत्रहिब्रह्मलोकच्युतायोगप्रठाविदेहप्रकृतिलयाख्याएवजायंते तेचपूर्वसंस्कारात्पुनर्योगमभ्यस्यंति । भरतवर्षेतुकर्भयोग योर्द्धयोरप्यनुष्ठानाययोग्यमितिदक्षिणकुक्षित्वेनाभ्यर्हितत्वमस्यसूचितं । यथालौकिकेऽशशरीरेकर्णावत्युच्छ्रितंस्थानंततुल्योपरमेश्वरशरीरेनागद्वीपकाश्यपद्वीपौ क्रमेणदक्षिणोत्तरौ ।

क्षितानिहर्म्यादीनिचयत्रासौताम्रपर्णशिलः अतएवश्रीमान्मलयपर्वतः मलयेषुआरामेषुपर्वतइवउच्छ्रितः श्रेष्ठतमआरामइत्यर्थः 'मलयोदेशआरामः'इतिविश्वः । 'आराममस्यपश्यंतितनंतपश्यति
तिकश्चन'इतिबृहदारण्यकपष्ठेस्वाप्प्रपप्रंचेआरामपदप्रयोगदर्शनात् । एतत्तमलयरूपं द्वीपस्यजंबूखंडस्यद्वितीयवासनामयंशशसंस्थितंशशस्वरूपं । एतेन'द्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंच'इतिश्रु
तिप्रसिद्धेस्थूलसूक्ष्मेपरमेश्वरस्यद्वेरूपेचित्यत्वेनदर्शिते । तेउभेष्टतराष्ट्रेणापिचितनीयेइतिवक्तुराशयः ५६ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतमावदीपेपष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥
एवमुक्तेऽपिध्यानमार्गेचित्तदोषेणानधिकारात्कर्म्मप्राप्त्याप्येवस्वर्गच्युतानास्थानानिपृच्छति मेरोरिति १ । २ मधुफलाःस्वादुफलाः ३ । ४ । ५ । ६ शुक्लाभिजनोविष्णुमत्तजनस्ते
नसंपन्नास्तत्संगिनः ७ । ८ । ९ चक्रवाकौसहचरौपाक्षिदंपती १० नजहतिसममेवद्वावपिशरीरंत्यजतइत्यर्थः ११ । १२ । १३ मूर्धाभिषेकोमूर्धाभिषिक्तंमुख्यमितियावत् १४

१९ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० योजनानामिति अत्राप्येकादशशत्याविंशोऽंशः पञ्चपञ्चाशत् २१ एवं सतिसार्धसहस्रद्वयमरत्नीनां तस्य परिणाहो यत्र तत्र सपादशतं अरत्नयः फलपरिणाहो युज्यते रसमेदिनां कर्कटीफलवत्पक्वतादशायमिदशीलानां २१ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ गंडिकास्तु त्रपर्वतः २८ पञ्चषट्पञ्चाधिकाः षट्पकादशेत्यर्थः महारजतं काचनंत रत्नं काशाः २९ ब्रह्मलोकेति ये हतः कर्मणा ब्रह्मलोकं गतास्ते ततश्च्युताः संतो मास्यवति पर्वते जन्म लब्ध्वा भूतानां रक्षणार्थं तपस्तप्त्वा दिवाकरं प्रविशंते तत्समीपं प्राप्नुवन्ति १० । ३१

कालाग्रस्तुमहाराजनित्यपुष्पफलः शुभः ॥ द्रुमश्चयोजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः १५ तत्रतेपुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्तामहाबलाः ॥ स्त्रियः कुमुदवर्णाश्चसुन्दर्यः
प्रियदर्शनाः १६ चंद्रप्रभाश्चंद्रवर्णाः पूर्णचंद्रनिभाननाः ॥ चंद्रशीतलगाग्र्यश्चनृत्यगीतविशारदाः १७ दशवर्षसहस्राणितत्रायुर्भरतर्षभ ॥ कालाग्रसपी
तास्तेनित्यंसंस्थितयौवनाः १८ दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ सुदर्शनोनाममहान्जंबूवृक्षः सनातनः १९ सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥
तस्यनाम्नासमाख्यातो जंबूद्वीपः सनातनः २० योजनानांसहस्रंचशतंचभरतर्षभ ॥ उत्सेधोवृक्षराजस्यदिवस्पृङ्मनुजेश्वर २१ अरत्नीनांसहस्रंचशतानिद
शपंचच ॥ परिणाहस्तुवृक्षस्यफलानांसभेदिनाम् २२ पतमानानितान्युर्वीकुर्वीतिविपुलंस्वनम् ॥ मुंचंतिचरसंराजंस्तस्मिन्नरजतसन्निभम् २३ तस्याजंब्वाः
फलरसोनदीपूत्वाजनाधिप ॥ मेरुप्रदक्षिणंकृत्वासंप्रयात्युत्तरान्कुरून् २४ तत्रतेषांमनःशान्तिर्नपिपासाजनाधिप ॥ तस्मिन्फलरसेपीतेनजराबाधतेचतान्
२५ तत्रजांबूनदं नामकनकंदेवभूषणम् ॥ इंद्रगोपकसंकाशंजायतेभास्वरंतुतत् २६ तरुणादित्यवर्णाश्चजायंतेतत्रमानवाः ॥ तथामाल्यवतः शृंगेदृश्यतेह
व्यवाह्रसदा २७ नाम्नासंवर्तकोनामकालाग्रिर्भरतर्षभ ॥ तथामाल्यवतः शृंगेपूर्वपूर्वानुगंडिका २८ योजनानांसहस्राणिपंचषण्माल्यवानथ ॥ महारजतसंका
शाजायंतेतत्रमानवाः २९ ब्रह्मलोकच्युताः सर्वेसर्वेसर्वेषुसाधवः ॥ तपस्तप्यंतितेतीव्रंभवंतिहूर्ध्वरेतसः ॥ रक्षणार्थंतुभूतानांप्रविशंतेदिवाकरम् ३० षष्टि
स्तानिसहस्राणिषष्टिरेवशतानिच ॥ अरुणस्याग्रतोयांतिपरिवार्यदिवाकरम् ३१ षष्टिवर्षसहस्राणिषष्टिमेवशतानिच ॥ आदित्यतापतप्तास्तेविशंतिशशि
मंडलम् ३२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडविनिर्माणपर्वणिमाल्यवद्वर्णनेसप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ ॥ हृतराष्ट्र उवाच ॥ वर्षाणांचैवनामानिपर्वता
नांचसंजय ॥ आचक्ष्वमेयथातत्त्वयेचपर्वतवासिनः १ ॥ संजय उवाच ॥ दक्षिणेनतुश्वेतस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ वर्षैरमणकं नामजायंतेतत्रमानवाः २ शु
क्लाभिजनसंपन्नाः सर्वेसुप्रियदर्शनाः ॥ निःसपत्नाश्चतेसर्वेजायंतेतत्रमानवाः ३ दशवर्षसहस्राणिशतानिदशपंचच ॥ जीवंतितेमहाराजनित्यमुदितमानसाः ४

तत्रापि आदित्यालोकेन कृत्स्नं विराट्पुरुषं बहुकालमुपास्य चंद्रमनसोभिष्ठातारं प्रविशंति सूत्रात्मभावं प्राप्नुवंतीत्यर्थः ३२ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीये सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
वर्षाणां भितिः । दक्षिणेन त्विति यद्यापि श्वेतस्य दक्षिणे नीलस्तस्य दक्षिणे निषधस्तथाऽपि निषधोत्तरत्वमस्त्येवेत्यविरोधः । रमणकंयत्पूर्वनीलादुत्तरतः श्वेतादक्षिणतश्च श्वेतवर्षमित्युक्तं तस्यैवरमण
कभितिसंज्ञांतरं । दक्षिणेन तु नीलस्य नीलमाल्यवतोर्नीलगंधमादनयोश्च संधावित्यर्थः निषधस्योत्तरेण तथैव तयोरेव संधिद्वये इत्यर्थः २ । ३ । ४

५ । ६ । ७ शृंगाणिशृंगवतःषष्ठयवर्षवर्षतस्यसानुनि ८ । ९ शृंगस्यशृंगवतः १० शृंगशृंगवतः यस्मात्सर्वधातुविचित्रश्चशृंगवाद्यामपर्वतइत्युक्तमहिष्वापर्वतेनपरिच्छिन्नइदंरेरावताख्यंवर्ष
तस्मात्ततःपूर्वोकाद्वर्षगणात्परंश्रेष्ठमिदंवर्षमित्यर्थः एतदेवाह नतत्रेत्यादिना ११ । १२ अनिष्यंदाअश्वेदाः देवतुल्याइत्यर्थः १३ । १४ आदित्यतापतप्तास्तेविंशतिशशिमंडलमिति
विराडावत्यक्कासूत्रात्मभावंगच्छतीत्युक्तं धूलसूक्ष्मरूपकार्यद्वयं । इदानींपिप्पलतुवदिव्यसीत्युक्तः संजयोऽवसरंप्राप्यपिप्पलात्वंकारणमप्याह क्षीरोदस्येति तत्राधिदैवत्ववशेक्षुसुरासर्पिर्दधि
क्षीरशुद्धोदकानांसप्तसमुद्राणामुपांत्यःक्षीरोदःअध्यात्मं । अन्नमयःकोशआत्मा प्राणमयस्तुंद्रियमयप्राणमयभेदेनद्विविधइतिद्वौ चतुर्थोमनोमयः । पंचमोविज्ञानमयः । षष्ठआनंदमयः ।
सर्वकारणभूतःसप्तमः । शुद्धब्रह्मेति । तत्रक्षीरोदात्परतोमहाविष्णोर्जगज्जन्मादिहेतोःस्थानमस्ति यदिदंहराद्युपासकैःप्राप्यते । पञ्चारण्यश्चार्णवीयत्रप्रभुविभितंहिरण्यंवेदमयत्राश्वत्थः
सोमसवनइत्यादिचिन्हमुक्तंश्रुतिप्रसिद्धं सप्रमुरंतर्यामी हरिःसर्वसंहर्ता वैकुण्ठोऽकुठितसामर्थ्यः शकटेशकटवदचेतनेकनकामयेकनकवज्रास्वरज्योतिर्मये अन्येभ्योऽपिदृश्यतेइतिदीर्घः चिन्मये

दक्षिणेनतुनीलस्यनिषधस्योत्तरेणतु ॥ वर्षहिरण्यंयनामयत्रहैरष्वतीनदी ५ यत्रचायंमहाराजपक्षिराट्पतगोतमः ॥ यक्षानुगामहाराजधनिनःप्रियदर्शनाः
६ महाबलास्तत्रजनाराजन्मुदितमानसाः ॥ एकादशसहस्राणिवर्षाणांतेजनाधिप ७ आयुःप्रमाणंजीवतिशतानिदशपंचच ॥ शृंगाणिचविचित्राणित्रीण्ये
वमनुजाधिप ८ एकंमाणिमयंतत्रतथैकरौक्ममहुतम् ॥ सर्वरत्नमयंचैकंभवन्नैरुपशोभितम् ९ तत्रस्वयंप्रभादेवीनित्यंवसतिशाडिली ॥ उत्तरेणतुशृंगस्यस
मुद्रांतेजनाधिप १० वर्षभैरावतंनामतस्माच्छृंगमतःपरम् ॥ नतप्रसूर्यस्तपातिनजयितेचमानवाः ११ चंद्रमाश्चसनक्षत्रोज्योतिर्भूतइवावृतः ॥ पद्मप्रभाः
पद्मवर्णाःपद्मपत्रनिभेक्षणाः १२ पद्मपत्रसुगंधाश्चजायंतेतत्रमानवाः ॥ अनिष्यंदाइष्ट गंधानिराहाराजितेंद्रियाः १३ देवलोकच्युताःसर्वेत्थाविरजसोऽनृप ॥
त्रयोदशसहस्राणिवर्षाणांतेजनाधिप १४ आयुःप्रमाणंजीवतिनराभरतसत्तम ॥ क्षीरोदस्यसमुद्रस्यतथैवोत्तरतःप्रभुः ॥ हरिर्वसतिवैकुण्ठःशकटैकनकामये
१५ अष्टचक्रहितद्यानंभूतयुक्तंमनोजवम् ॥ अग्निवर्णमहातेजोजांबूनदविभूषितम् १६ सप्रभुःसर्वभूतानांविभुश्चभरतर्षभ ॥ संक्षेपोविस्तरश्चैवकर्ताकारायि
तातथा १७ पृथिव्यापस्तथाकाशंवायुस्तेजश्चपार्थिव ॥ सयज्ञःसर्वभूतानामास्यंतस्यहुताशनः १८

शरीरेवसति १५ अस्यवस्तुवस्त्यायद्यपिचिन्मयत्वं तथापिद्विलोकप्रसिद्धंअष्टचक्रं अष्टाभिर्भगवतनुभिरुह्यतइतिअष्टचक्रं यानंदहलोकपरलोकगतिसाधनं । अष्टौचक्राणितु कर्मद्विषयपंचकं
ज्ञानेद्विषयपंचकं मनआदिचतुष्कं प्राणपंचकं सूक्ष्मभूतपंचकं अविद्या कामः कर्मचेति पुर्यष्टकात्मकंलिङ्गंशकटवदचेतनमचलमपि भूतयुक्तंभूतेननित्यसिद्धेनब्रह्मणाअनुप्रविष्टंसत् मनोजवंशीघ्रं
भवति प्राणनादिक्रियाःकरोतीत्यर्थः । अतएवभूयते 'कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात्तयदेषआकाशआनंदोनस्यात्'इति अग्निवर्णंअग्निवत्पद्मवर्णंवर्णनायस्यअत्यंतसंसारदुःखप्रदमित्यर्थः । महातेजः
अनेकविधज्ञानेद्विषयप्रधानं । जांबूनदंदिव्यसुवर्णचेतोहरणंवासनाजालं तेनविभूषितंतन्मयमित्यर्थः अधिदैवंतुस्पष्टपदार्थः १६ सप्रभुरिति योऽस्मिन्नशकटवसति सप्रवसंषांजीवानांप्रभु
नित्यंता । विभुर्व्यापकः । संक्षेपःसंहर्ता । विस्तरः सम्यक्विरचयिता । कर्ताजीवरूपेण कारयिताईश्वररूपेण १७ एवमध्यात्मादिदैवरूपत्वमुक्त्वा अधिभूताधिपज्ञरूपत्वमपितस्यै
वाह पृथिवीति सर्वेषांभूतानांसंबंधीयथाधिकारंनिर्वर्त्योयज्ञःसएव आस्यंतस्यहुताशनः विशेषतस्तुसयज्ञेनैवगृह्यतीतिभावः १८

एवंसंजयेनउक्तःउपदिष्टोधृतराष्ट्रोमहामनाः महत्पिप्पलापरपर्यायाविश्वरूपदर्शनयोग्यंमनोयस्यसएवंभूतो ध्यानंसविकल्पसमाधिअन्वगमत् संजयवाक्यश्रवणरुनुपासवान् १९ तत्रचय
थाऽज्जनेनविश्वरूपदर्शनकाले भावीक्षेत्रक्षयोदष्टस्तद्वत्सोऽपि नरनारायणाभ्याक्रियमाणंसर्वज्ञप्रक्षयंदष्टास्वपुत्रान्प्रतिविचित्यपुनरेवाब्रवीत् तदेववचनमाह असंशयमिति २० इहलोकत्वदु
क्तेजंबुखंडे शाश्वतंशाश्वद्रवमेवादिकमपिनास्ति किंतुसर्वदृष्टनष्टस्वभावसंकल्पमात्रेत्थं । किंतुहिंशाश्वतमस्तिनरोनारायणश्चेति जीवेश्वराविवशाश्वतौ नेत्याह उभयमिलित्वाएकएवसर्वज्ञःसर्वभू

वैशंपायनउवाच ॥ एवमुक्तःसंजयेनधृतराष्ट्रोमहामनाः ॥ ध्यानमन्वगमद्राजन्पुत्रान्प्रतिजनाधिप १९ सविचित्यमहातेजाःपुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ असंशयंमृतपु
त्रकालःसंक्षिपतेजगत् २० मृजतेचपुनःसर्वंनेहविद्यतिशाश्वतम् ॥ नरोनारायणश्चैवसर्वज्ञःसर्वभूतहृत् २१ देवावैकुण्ठमित्याहुर्नराविष्णुमितिप्रभुम् २२ ॥
इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि धृतराष्ट्रवाक्येऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ यदिदभारतंवर्षयत्रेदंमुच्छि
तंबलम् ॥ यत्रातिमात्रलुब्धोऽयंपुत्रोदुर्योधनोमम १ यत्रगृद्धाःपांडुपुत्रायत्रमेसज्जतेमनः ॥ एतन्मेतत्त्वमाचक्ष्वत्वंहिमेबुद्धिमान्मतः २ ॥ संजयउवाच ॥
नतत्रपांडवागृद्धाःशृणुराजन्वचोमम ॥ गृद्धोदुर्योधनस्तत्रशकुनिश्चापिसौबलः ३ अपरेक्षत्रियाश्चैवनानाजनपदेश्वराः ॥ येगृद्धाभारतेवर्षेनमृष्यंतिपरस्प
रम् ४ अत्रतेकीर्तयिष्यामिवर्षंभारतभारतम् ॥ प्रियमिंद्रस्यदेवस्यमनोवैवस्वतस्यच ५ पृथोस्तुराजन्वैन्यस्यतथेक्ष्वाकोमहात्मनः ॥ ययातेरंवरौषस्यमां
घातुर्नहुषस्यच ६ तथैवमुचुकुंदस्यशिवेरौशीनरस्यच ॥ ऋषभस्यतथैलस्यनृगस्यनृपतेस्तथा ७ कुशिकस्यचदुर्द्धर्षगाधेश्वैवमहात्मनः ॥ सोमकस्यचदु
र्द्धर्षदिलीपस्यतथैवच ८ अन्येषांचमहाराजक्षत्रियाणांबलीयसाम् ॥ सर्वेषामेवराजेंद्रप्रियंभारतभारतम् ९ ततेवर्षंप्रवक्ष्यामियथायथमारिंदम ॥ शृणुमेग
दत्तोराजन्यन्मात्वंपरिपृच्छसि १० महेंद्रोमलयःसह्यःशुक्तिमानृक्षवानपि ॥ विंध्यश्चपारियात्रश्चसप्तैतेकुलपर्वताः ११ तेषांसहस्रशोराजन्पर्वतास्तेसमीप
तः ॥ अविज्ञाताःसारवंतोविपुलाश्चित्रसानवः १२ अन्येततोऽपरिज्ञाताहस्वाहस्वोपजीविनः ॥ आर्याम्लेच्छाश्चकौरव्यतैर्मिश्राःपुरुषाविभो १३ नदी
पिबंतिविपुलांगंगांसिंधुसरस्वतीम् ॥ गोदावरीनर्मदांचबाहुदांचमहानदीम् १४ शतद्रूंचंद्रभागांचयमुनांचमहानदीम् ॥ दृषद्वतीविपाशांचविपापांस्थूलवा
लुकाम् १५ नदीवेत्रवतींचैवकृष्णवेणांचनिग्नगाम् ॥ इरावतींचितस्तांचपयोष्णींदेविकामपि १६ वेदस्मृतांचेदवतींचिदिवामिक्षुलांछामिम् ॥ करीषिणीं
चित्रवाहांचित्रसेनांचनिग्नगाम् १७ गोमतींचूतपापांचवंदनांचमहानदीम् ॥ कौशिकींचिदिवांकृत्यांनिचितांलोहितारणीम् १८

तद्वच तमेवेश्वरदेवावैकुण्ठमाहुः अधिदैवंसएववैकुण्ठाधिपतिरित्युच्यतइत्यर्थः नराजीवास्तुतमेवविष्णुंअध्यात्मं अंतःप्रविष्टंजनानांशास्तरं अष्टचक्रस्यशकटस्यचालकमाहुः तथापिप्रभुंभूत्वाऽपि
लेपण्यं अतईश्वरस्यचिकीर्षितःक्षत्रज्योनास्मद्गोपजइतिभावः २१ । २२ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीये भारतभावदीपेअष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ यदिदमिति १ गृद्धाःलोभयुक्ताः एतत्
एतस्य मेमहां तत्त्वंयायार्थम् २ । १ । ३ प्रियमिति कर्मभूमित्वादिद्रादीनामिदंप्रियम् ५ अग्रेस्पष्टार्थोग्रंथः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८

१९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४०
 रहस्यांशतकुंभांचसरयुंचतथैवच ॥ चर्मण्वर्तीवेत्रवर्तीहस्तिमोमांदिशंतथा १९ शरावर्तीपयोष्णीचवेणाभीमरथीमपि ॥ कावेरीचुलुकांचापिवार्णीशतबला
 मपि २० नीवारामहितांचापिसुप्रयोगांजनाधिप ॥ पवित्रांकुंडलीसिंधुराजनीपुरमालिनी २१ पूर्वाभिरामांवीरांचभीमामोघवर्तीतथा ॥ पाशाशिनीपाप
 हरामहेद्रापाटलावर्ती २२ करोषिणीमसिकीचकुशचीरामहानदी ॥ मकरीप्रवरामेनाहिभांष्टतवर्तीतथा २३ पुरावतीमनुष्णाचशैव्याकापीचभारत ॥ सदा
 नीरामघृण्यांचकुशधारामहानदी २४ सदाकांतांशिवांचैवतथावीरवतीमपि ॥ वस्त्रांसुवस्त्रांगौरीचकंपनांसहिरण्वती २५ वरावीरकरांचापिपंचमीचमहा
 नदी ॥ रथचित्रांज्योतिरथांविश्वामित्रांकर्पिजलाम् २६ उपेंद्रांबहुलांचैवकुशीरामंडुवाहिनी ॥ विनदीपिंजलांवेणांतुंगवेणांमहानदी २७ विदिशांछण्णवेणांच
 ताम्रांचकपिलामपि ॥ खलुसुवामावेदाश्वाहरिश्रावांमहापगाम् २८ शीघ्रांचपिच्छिलांचैवभारद्वाजीचानिग्नगाम् ॥ कौशिकीनिग्नगांशोणांबाहुदामथचंद्र
 माम् २९ दुर्गांचित्रशिलांचैवब्रह्मवेध्यांद्वाद्वती ॥ यवक्षामथरोहीचतथाजांबूनदीमपि ३० सुनसांतमसांदासीवसामन्यांवराणसी ॥ नीलांष्टतवर्तीचैवपर्णा
 शांचमहानदी ३१ मानवींष्टषमांचैवब्रह्ममेध्यांद्वाद्वती ॥ एताश्चान्याश्चबहुधामहानद्योजनाधिप ३२ सदानिरामयांछण्णामंदगांमंदवादिनी ॥ ब्राह्मणीच
 महागौरीदुर्गामपिचभारत ३३ चित्रोपलांचित्ररथांमंजुलांवाहिनीतथा ॥ मंदाकिनीवैतरणीकोषांचापिमहानदी ३४ शुक्तिमतीमनंगांचतथैवष्टषसाह
 याम् ॥ लोहित्यांकरतोयांचतथैवष्टषकाहयाम् ३५ कुमारीमृषिकुल्यांचमारिषांचसरस्वती ॥ मंदाकिनीसुपुण्यांचसर्वांगंवांचभारत ३६ विश्वस्यमातरः
 सर्वाःसर्वाश्चैवमहाफलाः ॥ तथानद्यस्त्वप्रकाशाःशतशोऽथसहस्रशः ३७ इत्येताःसरितोराजन्समाख्यातायथास्मृति ॥ अत ऊर्ध्वंजनपदानिबोधगदतोमम
 ३८ तत्रेमेकुरुपांचालाःशाल्वामाद्रेयजांगलाः ॥ शूरसेनाःपुलिंदाश्चबोधामालास्तथैवचः ३९ मत्स्याःकुशल्याःसौशल्याःकुंतयःकांतिकोसलाः ॥ चेदिम
 त्स्यकरूपाश्चभोजाःसिंधुपुलिंदकाः ४० उत्तमाश्चदशार्णाश्चमेकलाश्चोत्कलैःसह ॥ पंचालाःकोसलाश्चैवनेकष्टाधुरंधराः ४१ गोधामद्रकालिगाश्चकाशयोऽ
 परकाशयः ॥ जठराःकुकुराश्चैवसदशार्णाश्चभारत ४२ कुंतयोऽवंतयश्चैवतथैवापरकुंतयः ॥ गोमंतामंडकाःसंडाविदर्भाःरूपवाहिकाः ४३ अश्मकाःपांडुरा
 शाश्चगोपराष्टाःकरीतयः ॥ अधिराज्यकुशाश्चमल्लराष्ट्रंकेवलम् ४४ वारवास्यायवाहाश्चक्राश्चक्रातयःशकाः ॥ विदेहामगधाःस्वक्षामलजाविजयास्त
 था ४५ अंगावंगाःकलिगाश्चयल्लोमानएवच ॥ मल्लाःसुदेष्णाःप्रल्हादामाहिकाःशशिकास्तथा ४६ बाल्हिकावाटधानाश्चआभीराःकालतोयकाः ॥ अप
 रांताःपरांताश्चपंचालाश्चर्ममंडलाः ४७ अटवीशिखराश्चैवमेरुभूताश्चमारिष ॥ उपावृत्तानुपावृत्ताःस्वराष्ट्राःकेकयास्तथा ४८

४९ । ४९ । ४९ । ४९ । ४९ । ४९ । ४९ । ४९ । ४९ । ४९

४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० यथागुणबलमिति यथागुणसत्त्वादिगुणान्त्र
 कुंदापरांतामाहेयाःक्षमाःसामुद्रनिष्कुटाः ॥ अंध्राश्चबह्वोराजन्तर्गिर्यास्तथैवच ४९ बहिर्गिर्यांगमलजामगधामानवर्जकाः ॥ समंतराःप्रावृषेयाभार्गवाश्च
 जनाधिप ५० पुंड्राभर्गाःकिराताश्चसुदृष्टायामुनास्तथा ॥ शकानिषादानिषधास्तथैवानर्तनैर्ऋताः ५१ दुर्गालाःप्रतिमत्स्याश्चकुंतलाःकोसलास्तथा ॥
 तीरग्रहाःशूरसेनाईजिकाःकन्यकागुणाः ५२ तिलभारामसोराश्चमधुमंतःसुकंदकाः ॥ काश्मीराःसिंधुसौवीरागांधारादर्शकास्तथा ५३ अभीसाराउडूताश्च
 शैवलावाहिकास्तथा ॥ दार्वांचवानवादर्वावातजामरथोरगाः ५४ बहुवाद्याश्चकौरव्यसुदामानःसुमालिकाः ॥ वध्राःकरीषकाश्चापिकुलिंदोपत्यकास्तथा ५५
 वनायवोदशापार्श्वरोमाणःकुशबिंदवः ॥ कच्छागोपालकक्षाश्चजांगलाःकुरुवर्णकाः ५६ किरातावर्बराःसिद्धावेदेहास्ताम्रलितकाः ॥ ओड्राम्लेच्छाःसैसिरिघ्राः
 पार्वतीयाश्चमारिष ५७ अथापरेजनपदादक्षिणाभरतर्षभ ॥ द्रविडाःकेरलाःप्राच्याभूषिकावनवासिकाः ५८ कर्णाटकामहिषकाविकल्पाभूषकास्तथा ॥ झिल्लि
 काःकुंतलाश्चैवसौहृदानभकाननाः ५९ कौकुट्टकास्तथाचोलाःकौकणामालवानराः ॥ समंगाःकरकाश्चैवकुकुरांगारमारिषाः ६० ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिग
 र्ताःशाल्वसेनयः ॥ व्यूकाःकोकबकाःप्रोष्ठाःसमवेगवशास्तथा ६१ तथैवविध्यचुलिकाःपुलिंदावलकलैःसह ॥ मालवाबल्लवाश्चैवतथैवापरबल्लवाः ६२ कुलिंदाः
 कालदाश्चैवकुंडलाःकरटास्तथा ॥ मूषकास्तनवालाश्चसनीपाघटमृजयाः ६३ अठिदाःपाशिवाटाश्चतनयाःसुनयास्तथा ॥ ऋषिकाविदर्भाःकाकास्तंगणाः
 परतंगणाः ६४ उत्तराश्चापरम्लेच्छाःकूराभरतसत्तम ॥ यवनाश्चीनकांबोजादारुणाम्लेच्छजातयः ६५ सकृद्द्रहाःकुलत्थाश्चहृणाःपारसिकैःसह ॥ तथैव
 मणाश्चीनास्तथैवदशमालिकाः ६६ क्षत्रियोपनिवेशाश्चवैश्यशूद्रकुलानिच ॥ शूद्राभीराश्चदरदाःकाश्मीराःपशुभिःसह ६७ खाशीराश्चांतचाराश्चपल्हवा
 गिरिगह्वराः ॥ आत्रेयाःसभरद्वाजास्तथैवस्तनपोषिकाः ६८ प्रोषकाश्चकलिगाश्चकिरातानांचजातयः ॥ तोमराहन्यमानाश्चतथैवकरभंजकाः ६९ एते
 चान्येजनपदाःप्राच्योदीच्यास्तथैवच ॥ उद्देशमात्रेणमयादेशाःसंकीर्तिताविभो ७० यथागुणबलंवापिप्रिवर्गस्यमहाफलम् ॥ दुह्येतधेनुःकामधुक्मूमिःस
 म्यगनुष्ठिता ७१ तस्यांयद्व्यतिराजानःशूराधर्मार्थकोविदाः ॥ तेत्यजंत्याहवेप्राणान्वसुदृष्टास्तरस्विनः ७२ देवमानुषकायानां कामधूमिःपरायणम् ॥ अ
 न्योन्यस्याज्वलुंपतिसारमेयायथाऽऽमिषम् ७३ राजानोभरतश्रेष्ठभोक्तुकामावसुंधराम् ॥ नचापिदृष्टिःकामानांविद्यतेऽद्यापिकस्यचित् ७४ तस्मा
 त्परिग्रहेभूमेर्यतंतंकुरुपांडवाः ॥ साम्राभेदेनदानेनदंडेनैवचभारत ७५

नतिष्कस्य तद्व्ययथाबलंशौर्यवानतिक्रम्य त्रिवर्गस्यधर्मार्थकामात्मकस्य महाफलंउत्कृष्टफलंहरण्यगर्भपदमाप्त्यंतं सम्यगनुष्ठितासम्यक्पालिताभूमिर्दुह्येतप्रपूरयेत्धेनुरिवकामान्अन्याश्चदुग्धेह
 तिकामधुक् ७१ यद्व्यतिराजानांविभो ७२ देवमानुषकायानां कामधूमिःपरायणंशरणं ७३ । ७४ तस्मात्तत्प्राप्तत्वात् ७५

एवमाधिदेविकंभूमिजयफलमुक्तं अथाध्यात्मंभूमिजयफलमाह पितेति अच्छिद्रं संपूर्णं दर्शनं न्यस्याः साभूमिः योगमार्गरीत्याकारस्म्येन दृष्टासती पित्रादिविहमौतिकेभ्यः आघातेभ्यः पाति वज्रकायत्वं प्रयच्छतीत्यर्थः खंखस्यं सूर्यादीनां पदं द्यौः स्वर्गं पदं च संभवति तत्तत्प्रापयतीत्यर्थः ७६ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ भारतस्येति १ । २ तिष्ठं कलियुगं ३ । ४ । ५ । ६ । ७ प्रजायंते प्रजाजनयंति ८ । ९ वपुष्मंतः प्रशस्तदेहाः १० । ११ सर्ववर्णाः परस्परजयैषिणो जायंत इति संबंधः १२ । १३ इष्यां परोत्कर्वा सहिष्णुत्वं । मानः स्वस्मिन्पूज्य

पिताभ्राताचपुत्राश्च खंद्यौश्च नरपुंगव ॥ भूमिर्भवतिभूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शना ७६ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि भारतीयनदी देशादिनामकथनेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवत्स्य च ॥ प्रमाणमायुषः सूतबलंचापिशुभाशु मम् १ अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानं च संजय ॥ आचक्ष्वमेविस्तरेण हरिवर्षं तथैव च २ ॥ संजय उवाच ॥ चत्वारिभारते वर्षे युगानि भरतर्षभ ॥ कृतं त्रेता द्वा परंचतिष्ठं च कुरुवर्द्धन ३ पूर्वकृतयुगं नाम तत्तत्त्रेतायुगं प्रभो ॥ संक्षेपाद्वा परस्याथ तत्तत्तिष्ठं प्रवर्तते ४ चत्वारितुसहस्राणि वर्षाणां कुरुसत्तम ॥ आयुः सख्याकृतयुगे संख्याताराजसत्तम ५ तथा त्रीणिसहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप ॥ द्वे सहस्रे द्वापरे तु भुवितिष्ठंति संप्रतम् ६ न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति तिष्ठेऽस्मिन् भरतर्षभ ॥ गर्भस्थाश्च भ्रियंतेऽत्र तथा जाता भ्रियंति च ७ महाबलामहासत्त्वाः प्रजागुणसमन्विताः ॥ प्रजायंते च जाताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ८ जाताः कृतयुगे राजन्धानिनः प्रियदर्शनाः ॥ प्रजायंते च जाताश्च मुनयो वै तपोधनाः ९ महोत्साहामहात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः ॥ प्रियदर्शनावपुष्मंतो महावीर्या धनुर्धराः १० वराहायुधिजायंते क्षत्रियाः शूरसत्तमाः ॥ त्रेतायां क्षत्रियाराजसर्वे वै चक्रवर्तिनः ११ सर्ववर्णाश्च जायंते सदा चैव च द्वापरे ॥ महोत्साहा वीर्यवन्तः परस्परजयैषिणः १२ तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषानृप ॥ लुब्धा अनृतकाश्चैव तिष्ठे जायंति भारत १३ इष्यामानस्तथा क्रोधो मायाऽसूया तथैव च ॥ तिष्ठे भवतिभूतानां रागोलोभश्च भारत १४ संक्षेपो वर्तते ते राजन् द्वापरेऽस्मिन्नराधिप ॥ गुणोत्तरं हैमवतं हरिवर्षं ततः परम् १५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडविनिर्माणपर्वणि भारतवर्षकृताद्यनुरोधेनायुर्निरूपणे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ समाप्तं च जंबूखंडविनिर्माणपर्व ॥ अथ भूमिपर्व ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ जंबूखंडस्त्वया प्रोक्तो यथावदिह संजय ॥ विष्कंभमस्य प्रब्रूहि परिमाणं तु तत्त्वतः १ समुद्रस्य प्रमाणं च सम्यगच्छिद्रदर्शनम् ॥ शाकद्वीपं च मेव हि कुशद्वीपं च संजय २ शाल्मलिं चैव तत्त्वेन कौंचद्वीपं तथैव च ॥ ब्रूहि गावल्गणे सर्वराहोऽसौ मार्कयोस्तथा ३ ॥ संजय उवाच ॥ राजन् सुबहवो द्वीपा यैरिदं संततं जगत् ॥ सप्तद्वीपान् प्रवक्ष्यामि च द्रष्टव्यौ ग्रहं तथा ४

तामुद्रिः । क्रोधोऽभिज्वलनं । माया कपटं । असूया परगुणे पुद्गे पाविष्करणं । रागो विषयेषु प्रीतिः । लोभस्तद्विप्ला १४ संक्षेपो गुणानामिति शेषः १५ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभाव दीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ जंबूखंड इति १ । २ । ३ ग्रहराहुं ४

अष्टादशसहस्राणि पटशतानि च योजनानि विष्कंभश्चतुर्दलकमलाकारस्य जंबूद्वीपस्य पत्रांतपरिधिः तादृशविस्तार एव पिंडप्रमाणमंतर्भाव्यपर्वताकातिस्वाज्जंबूपर्वत इत्युच्यते ५ लावणस्योति क्षेत्रफलतः पंचसहस्रायामत्वा जंबूद्वीपस्य तदुभयतः पंचपंचभिः सहस्रैः समुद्रस्य विष्कंभो विस्तारः तेन स समुद्रस्य द्वीपस्य पंचदशसहस्रयोजनो व्यासः । द्विगुणः दशसहस्रयोजनः परिमंडलश्चे दुभयतः समुद्रवेष्टनेन सह चत्वारिंशत्सहस्रः । एवं तृतीयोऽशीतिसहस्रः । चतुर्थः षष्टिसहस्राधिकं लक्षं । पंचमोलक्षत्रयं विंशतिसहस्राणि । षष्ठोलक्षपट्टं चत्वारिंशत्सहस्राणि । सप्तमो द्वादशलक्षान्यशीतिसहस्राणि । एतेषां संकलने पंचविंशतिलक्षाणि पंचत्रिंशत्सहस्राण्योजनानि सप्तानां द्वीपानां समुद्राणां विस्तारः ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

अष्टादशसहस्राण्योजनानि विंशतिपते ॥ पटशतानि च पूर्णानि विष्कंभो जंबुपर्वतः ५ लावणस्य समुद्रस्य विष्कंभो द्विगुणः स्मृतः ॥ नानाजनपदाकीर्णो मणिविह्वल चित्रितः ६ नैकधातुविचित्रैश्च पर्वतैरुपशोभितः ॥ सिद्धचारणसंकीर्णः सागरः परिमंडलः ७ शाकद्वीपं च वक्ष्यामि यथावदिह पार्थिव ॥ शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरुनंदन ८ जंबूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः स नराधिप ॥ विष्कंभेण महाराज सागरोऽपि विभागशः ९ क्षीरोदो भरतश्रेष्ठ येन संपरिवारितः ॥ तत्र पुण्याजनपदास्तत्र नाभ्रियते जनः १० कुत एव हि दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुताहिते ॥ शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावद्वरतर्षभ ११ उक्त एव महाराज किमन्यत्कथयामिते ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावदिह संजय १२ उक्तस्त्वयामहाप्राज्ञ विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ संजय उवाच ॥ तथैव पर्वताराजन्सत्तात्रमणिभूषिताः १३ रत्नाकरास्तथानद्यस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ अतीव गुणवत्सर्वतत्र पुण्यं जनाधिप १४ देवर्षिगंधर्वयुतः प्रथमो मेरु उच्यते ॥ प्रागायतो महाराज मलयो नाम पर्वतः १५ ततो मेघाः प्रवर्तंते प्रभवन्ति च सर्वशः ॥ ततः परेण कौरव्यजलधारो महागिरिः १६ ततो नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् ॥ ततो वर्षं प्रभवति वर्षकाले जनेश्वर १७ उच्चैर्गिरीरेव तकोयत्र नित्यं प्रतिष्ठिता ॥ रेवती दिवि नक्षत्रां पितामहकृतो विधिः १८ उत्तरेण तुराजेंद्रश्यामो नाम महागिरिः ॥ नवमेघप्रभः प्रांशुः श्रीमानुज्वलविग्रहः १९ यतः श्यामत्वमापन्नाः प्रजाजनपदेश्वर ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ सुमहान्संशयो मेऽद्य प्रोक्तो यं संजय त्वया २० प्रजाः कथं सूतपूत्रसंप्राप्ताः श्यामतामिह ॥ संजय उवाच ॥ सर्वेष्वेव महाराज द्वीपेषु कुरुनंदन २१ गौरः कृष्णश्च पतंगस्तयोर्वर्णांतिरे नृप ॥ श्यामो यस्मात्प्रवृत्तो वै तस्माच्छ्यामो गिरिः स्मृतः २२ ततः परं कौरवेंद्र दुर्गशैलो महोदयः ॥ केसरः केसरयुतो यतो वातः प्रवर्तते २३ तेषां योजनविष्कंभो द्विगुणः प्रविभागशः ॥ वर्षाणितेषु कौरव्यसत्तोक्तानि मनीषिभिः २४ महामेरुर्महाकाशोजलदः कुमुदोत्तरः ॥ जलधारो महाराज सुकुमार इति स्मृतः २५ रेवतस्य तु कौमारः श्यामस्य मणिकांचनः ॥ केसरस्याथ मौदाकीपरेण तु महापुमान् २६

१४ । १५ । १६ । १७ रेवती ज्योतिर्मंडलरूपेणादिविविधम्यमाणाऽपि दिव्येन रूपेणाप्रापिवर्तते एवं विधिर्मर्यादापितामहेन कृता १८ । १९ । २० । २१ पतंगवर्णव्याचष्टे तयो रिति मिश्रो वर्णः पतंग इत्यर्थः । कारणगुणाः कार्यगुणानां भवति इति न्यायेन श्यामपर्वतभवः श्यामवर्णः शाकाद्यन्नपरिणामेन मनुष्या अपि श्यामत्वं गता इत्यर्थः । यस्मात् श्यामो गिरिस्तस्मात् स्थानां श्यामो वर्णः प्रवृत्त इत्यर्थः २२ । २३ । २४ । २५ । २६

परिवार्यतु कौरव्यदैर्घ्यहस्वत्वमेव च ॥ जंबूद्वीपेन संख्यातस्तस्य मध्यमहाद्रुमः २७ शाकोनाम महाराजप्रजातस्य सदानुगा ॥ तत्र पुण्याजनपदाः पूज्यते तत्र
शंकरः २८ तत्र गच्छंति सिद्धाश्च चारणादेव तानि च ॥ धार्मिकाश्च प्रजाराजं श्वत्वारोतीव भारत २९ वर्णाः स्वकर्मनिरतान् च स्तेनोऽत्र दृश्यते ॥ दीर्घायुषो म
हाराज जरा मृत्युविवर्जिताः ३० प्रजास्तत्र विवर्द्धते वर्षास्विवसमुद्रगाः ॥ नद्यः पुण्यजलास्तत्र गंगा च बहुधा गता ३१ सुकुमारी कुमारी च शीता शीवेणिका तथा ॥
महानदी च कौरव्यतथामणिजलानदी ३२ चक्षुर्वर्धनिका चैव नदी भरतसत्तम ॥ तत्र प्रवृत्ताः पुण्योदानद्यः कुरुकुलोद्बह ३३ सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ॥
नतासां नाम धेयानि परिमाणं तथैव च ३४ शक्यं ते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्राः ॥ तत्र पुण्याजनपदाश्च त्वारोलोकसंमताः ३५ मंगाश्च मशकाश्च मान
सामंदगास्तथा ॥ मंगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरतान् ३६ मशकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ॥ मानसाश्च महाराजैश्च यधर्मोपजीविनः ३७ सर्वकाम
समायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चिताः ॥ शूद्रास्तु मंदगानित्यं पुरुषा धर्मशीलिनः ३८ न तत्र राजा राजेन्द्र न दंडो न च दंडिकः ॥ स्वधर्मेणैव धर्मज्ञास्ते रक्षांति परस्परम्
३९ एतावदेव शक्यं तु तत्र द्वीपे प्रभाषितुम् ॥ एतदेव च श्रोतव्यं शाकद्वीपे महौजसि ४० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भूमिपर्वणि शाकद्वीपवर्णने एकादशो
ऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ उत्तरेषु च कौरव्यद्वीपेषु श्रूयते कथा ॥ एवं तत्र महाराज ब्रुवतश्च निबोध मे १ घृततोयः समुद्रोऽत्र दधि मंडोदकोऽपरः ॥
सुरोदः सागरश्चैव तथाऽन्योजलसागरः २ परस्परेण द्विगुणाः सर्वे द्वीपानराधिप ॥ पर्वताश्च महाराज समुद्रैः परिवारिताः ३ गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानः शिलो
महान् ॥ पर्वतः पश्चिमे कृष्णो नारायणसखो नृप ४ तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षतिकेशवः ॥ प्रसन्नश्चाभवत्तत्र प्रजानां व्यदधत् सुखम् ५ कुशस्तंबः कुशद्वीपे म
ध्ये जनपदैः सह ॥ संपूज्यते शाल्मलिश्च द्वीपे शाल्मलिके नृप ६ कौचद्वीपे महारौचो गिरिरत्नचयाकरः ॥ संपूज्यते महाराज चातुर्वर्ण्येन नित्यदा ७ गोमंतः पर्व
तो राजन्सुमहान्सर्वधातुकः ॥ यत्र नित्यं निवसति श्रीमान् कमललोचनः ८ मोक्षिभिः संगतो नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः ॥ कुशद्वीपे तु राजेन्द्र पर्वतो विद्रुमैश्चितः ९
स्वनामनामा दुर्द्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः ॥ द्युतिमान्नाम कौरव्यतृतीयः कुमुदो गिरिः १० चतुर्थः पुष्पवान्नाम पंचमस्तु कुशेशयः ॥ षष्ठो हरिगिरिर्नाम षड्देते पर्वतो
तमाः ११ तेषां मंतरविष्कंभो द्विगुणः सर्वभागशः ॥ औद्रिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वेणुमंडलम् १२ तृतीयं सुरथाकारं चतुर्थं कंबलं स्मृतम् ॥ घृतिमत्पंचमं व
र्ष षष्ठं वर्षं प्रभाकरम् १३ सप्तमं कापिलं वर्षं सप्तैते वर्षलंभकाः ॥ एतेषु देवगंधर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर १४

उत्तरेष्विति १ । २ । ३ मानः शिलोमनः शिलामयः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४

१५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ चतुरस्रं चतुर्दलं कमलाकारं जंबूमंडलमिति शेषः तस्य पूर्वोऽप्रातः परिधिरुक्तः । अ
ष्टादशसहस्राणि शतानि च भारतेति । इह यत्र मध्यममंडलपरिधिस्त्रयस्त्रिंशच्छतयोजन इत्युच्यते । ततश्च पंचसहस्री तोयावान्यत्राग्रभागो बहिर्वृद्धस्तावानेव त्रयस्त्रिंशतोऽप्येव सहस्री
विहरंते रमंते च न तेषु प्रियतेजनः ॥ न तेषु दस्यवः संति म्लेच्छजात्योऽपि वानृप १५ गौरप्रायोजनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव ॥ अवशिष्टेषु सर्वेषु वक्ष्यामि मनुजेश्वर
१६ यथा श्रुतं महाराज तदव्यग्रमना शृणु ॥ कौचद्वीपे महाराज कौचो नाम महागिरिः १७ कौचात्परो वामनको वामनादंधकारकः ॥ अंधकागत्परो राजर्षे
नाकः पर्वतो तमः १८ मैनाकात्परो राजन्गोविंदो गिरिरुत्तमः ॥ गोविंदात्परो राजन्निविडो नाम पर्वतः १९ परस्तु द्विगुणस्तेषां विष्कंभो वंशवर्द्धन ॥ देशास्त
त्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु २० कौचस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ॥ मनोनुगात्परो शोष्णो देशः कुरुकुलोद्बह २१ उष्णात्परो प्रावरकः प्रावारादंधकार
कः ॥ अंधाकारकदेशात् मुनिदेशः परः स्मृतः २२ मुनिदेशात्परो श्वेत्प्रोच्यते दुंदुभिस्वनः ॥ सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायोजनाधिप २३ एते देशा महाराज देवगंधर्वसे
विताः ॥ पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नवान् २४ तत्र नित्यं प्रभवति स्वयं देवः प्रजापतिः ॥ तं पर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षयः २५ वाग्भिर्मनोनुकूलाभिः
पूजयंतो जनाधिप ॥ जंबूद्वीपात्प्रवर्तते रत्नानि विविधान्युत २६ द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुसत्तम ॥ ब्रह्मचर्येण सत्येन प्रजानां हि दमेन च २७ आरो
ग्यायुः प्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः ॥ एको जनपदो राजद्वीपेष्वेतेषु भारत ॥ उक्ता जनपदा येषु धर्मश्चैकः प्रदृश्यते २८ ईश्वरो दंडमुच्यम्य स्वयमेव प्रजाप
तिः ॥ द्वीपानि तान् महाराज रक्षंस्तिष्ठति नित्यदा २९ सराजास शिवो राजन्सपिता प्रपितामहः ॥ गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपंडिताः ३० भोजनं चात्र कौ
रव्यप्रजाः स्वयमुपस्थितम् ॥ सिद्धमेव महाबाहो तद्विभुं जंति नित्यदा ३१ ततः परं समानां महदृश्यते लोकसंस्थितिः ॥ चतुरस्रं महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मंडलम् ३२
तत्र तिष्ठंति कौरव्यचत्वारोलोकसंमताः ॥ दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः ३३ सुप्रतीकस्तथाराजन्प्रभिन्नकरटामुखः ॥ तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमि
होत्सहे ३४ असंख्यातः स नित्यं हितिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ तत्र वैवायवो वांति दिग्भ्यः सर्वाभ्य एव हि ३५ असंबद्धा महाराज तान्निगृह्णंति ते गजाः ॥ पुष्करैः
पद्मसंकाशैर्विकसद्भिर्महाप्रभैः ३६ शतधा पुनरेवाश्रुते तान्मुचंति नित्यशः ॥ श्वसद्भिर्मुच्यमानास्तु दिग्गजैरिह मारुताः ३७ जागच्छंति महाराज ततास्तिष्ठंति वै
प्रजाः ॥ घृतप्राण उवाच ॥ परो वै विस्तरोऽत्यर्थं त्वया संजय कीर्तितः ३८ दर्शितं द्वीपसंस्थानमुत्तरं ब्रूहि संजय ॥ संजय उवाच ॥ उक्ता द्वीपा महाराज ग्रहवैशृणुत
त्वंतः ३९ स्वर्मानोः कौरवश्चेष्टयावदेव प्रमाणतः ॥ परिमंडलो महाराज स्वर्मानुः श्रूयते ग्रहः ४०

तोगर्भे भागऊन इति शेषः ३२ तत्र पत्रसंविधानेषु चतुर्षु ३३ तस्य गजचतुष्टयस्य पृथिव्या आश्रयभूतस्य तत्कस्यो परिवर्तते इति दुर्वचं तेन ईश्वरशक्त्यैव दिग्गजाभियंत इति भावः ३४ सः गजसमूहः वा
तरज्जुभिर्गजाबद्धा इत्येतन्मतोत्तरं तदपि दूषयति तत्रेति ३५ प्रत्युत वायोरेव निग्रहंते कुर्वतीत्याह तानिति पुष्करैः शृङ्गार्थः ३६ । ३७ । ३८ उत्तरं सूर्ये दुराहुप्रमाणं ३९ । ४०

परिणाहेनपरिधिनाषट्त्रिंशत्सहस्राणि विपुलत्वेनततोऽप्याधिक्येन इदमुत्तरान्वयि ४१ षष्टियोजनानिपरिणाहपवेत्यर्थः ४२ । ४३ । ४४ पतगःशीघ्रगः विभावसुःसूर्यः ४५ । ४६ । ४७
 ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपे भूमिपर्वप्रकाशेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ अयेति ॥ १ । २ । ३ ककुदंराज्ञामध्येध्वजतुल्यं । ककुदोऽप्य
 योजनानांसहस्राणिविष्कंभोद्वादशास्यवै ॥ परिणाहेनषट्त्रिंशद्विपुलत्वेनचानघ ४१ षष्टिमाहुःशतान्यस्यबुधाःपौराणिकास्तथा ॥ चंद्रमास्तुसहस्राणिरा
 जन्नेकादशस्मृतः ४२ विष्कंभेणकुरुश्रेष्ठत्रयस्त्रिंशत्तुपंडलम् ॥ एकोनषष्टिविष्कंभंशीतरश्मेर्महात्मनः ४३ सूर्यस्त्वष्टौसहस्राणिद्वेचान्येकुरुनंदन ॥ विष्कं
 भेणततोराजन्मंडलंत्रिंशतासमम् ४४ अष्टपंचाशतराजन्विपुलत्वेनचानघ ॥ श्रूयतेपरमोदारःपतगोऽसौविभावसुः ४५ एतत्प्रमाणमर्कस्यनिर्दिष्टमिहभा
 रत ॥ सराहुश्छादयत्येतौयथाकालमहतया ४६ चंद्रादित्यौमहाराजसंक्षेपोऽयमुदाहृतः ॥ इत्येतत्तेमहाराजपृच्छतःशास्त्रचक्षुषा ४७ सर्वमुक्तंयथातत्त्वंत
 स्माच्छममवाप्नुहि ॥ यथोद्दिष्टमयाप्रोक्तंसनिर्माणमिदंजगत् ४८ तस्मादाश्वसकौरव्यपुत्रंदुर्योधनंप्रति ॥ श्रुत्वेदंभरतश्रेष्ठभूमिपर्वमनोनुगम् ४९ श्रीमा
 न्भवतिराजन्यःसिद्धार्थःसाधुसंमतः ॥ आयुर्वलंचकीर्तिश्चतस्यतेजश्चवर्धते ५० यःशृणोतिमहीपालपर्वणीदंयतव्रतः ॥ प्रीयंतेपितरस्तस्यतथैवचपिता
 महाः ५१ इदंतुभारतंवर्षयत्रवर्तमिहेवयम् ॥ पूर्वैःप्रवर्तितंपुण्यंतत्सर्वंश्रुतवानसि ५२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभूमिपर्वणि उत्तरद्वीपादिसंस्थानव
 र्णनेद्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ समाप्तमिदंभूमिपर्व ॥ अथभगवद्वीतापर्व ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ अथगावल्गुनिर्विद्वानसंयुगादेत्यभारत ॥ प्रत्यक्षदर्शी
 सर्वस्यभूतभव्यमविष्यवित् १ ध्यायतेधृतराष्ट्रायसहसोत्पत्यदुःखितः ॥ आचष्टनिहतंभीष्मंभरतानांपितामहम् २ ॥ संजयउवाच ॥ संजयोऽहंमहाराज
 नमस्तेभरतर्षभ ॥ हतोभीष्मःशांतनवोभरतानांपितामहः ३ ककुदंसर्वयोधानांधामसर्वधनुष्मताम् ॥ शरतल्पगतःसोऽद्यशेतेकुरुपितामहः ४ यस्यवीर्यं
 समाश्रित्ययूतंपुत्रस्तवाकरोत् ॥ सशेतेनिहतोराजन्संरुपेभीष्मःशिखंडिना ५ यःसर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे ॥ जिगायैकरथेनैवकाशिपुर्यामहार
 थः ६ जामदग्न्यंरणेरामंयुध्यदपसंभ्रमः ॥ नहतोजामदग्न्येनसहतोऽद्यशिखंडिना ७ महेंद्रसदृशःशौर्यैस्थैर्यैचहिमवानिव ॥ समुद्रइवगांभीर्यसहिष्णुत्वेध
 रासमः ८ शरदंश्लोघनुर्वक्रःखड्गजिह्वोदुरासदः ॥ नरसिंहःपितातेऽद्यपांचाल्येननिपातितः ९ पांडवानांमहासैन्यंयद्वहोद्यतमाहवे ॥ प्रावेपतमयोद्विग्नसिंहं
 दृष्ट्वेवगोगणः १० परिरक्ष्यससेनांतेदशरात्रमनीकहा ॥ जगामास्तमिवादित्यःकृत्वाकर्मसुदुष्करम् ११ यःसशक्रइवाक्षोभ्योवर्षन्बाणान्सहस्रशः ॥ जघान
 युधियोधानामर्बुदंदशभिर्दिनैः १२ सशेतेनिहतोभूमौवातभग्नइवधुमः ॥ तवदुर्मंत्रितेराजन्यथानार्हःसभारत १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्वी
 तापर्वणि भीष्ममृत्युश्रवणेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥
 ६ अपसंभ्रमोनिर्भवः ७ । ८ । ९ । १० । ११ अर्बुदंकोटिदशकलसंवा पूर्वमयुतस्यप्रत्यहंप्रतिज्ञानात् १२ । १३ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

स्त्रीवर्षांगेराट्ध्वजेवरे'इतिमेदिनी । धामतेजः ४ । ५

कथमिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ अस्यत्वमंतिरेकस्थित्वासर्वदृष्टवानसीतिशेषः ९ । १० । ११ प्रचिन्वंतंपुष्पवदाददानम् १२ समचेष्टतम्रियमाणपशुवद्धस्तपादविक्षेपंकृतवत् १३
 धृतराष्ट्रउवाच ॥ कथंकुरुणामृषभोहतोभीष्मःशिखंडिना ॥ कथंरथात्सैन्यपतत्पितामेवासवोपमः १ कथमाचक्ष्वमेयोधाहीनाभीष्मेणसंजय ॥ बलिनादेव
 कल्पेनगुर्वथेन्नृत्तचारिणा २ तस्मिन्हतेमहाप्राज्ञेमहेष्वासेमहाबले ॥ महासत्त्वेनरव्याघ्रेकेमुआसीन्मनस्तव ३ आर्त्तिपरामाविशतिमनःशंससिमेहतम् ॥ कु
 रूणामृषभंवीरमकंपंपुरुषर्षभम् ४ केतंयांतमनुप्राप्ताःकेवाऽस्यासन्पुरोगमाः ॥ केतिष्ठन्केन्यवर्तंतकेन्यवर्तंतसंजय ५ केशुरारथशार्दूलमहुतंक्षत्रियर्षभम् ॥
 तथाऽनीकंगाहमानंसहसापृष्ठतोऽन्वयुः ६ यस्तमोर्किहवापोहन्परसैन्यममित्रहा ॥ सहस्ररश्मिप्रतिमःपरेषांभयमादधत् ७ अकरोदुष्करंकर्मरणेपांडुसुतेपुयः ॥
 ग्रसमानमनीकानियएनंपर्यवारयन् ८ कृतिनंतदुराधर्षंसंजयास्यत्वमंतिके ॥ कथंशांतनवंयुद्धेपांडवाःप्रत्यवारयन् ९ निरुतंतमनीकानिशरदंष्ट्रमनस्विनम् ॥
 चापव्यात्ताननंधोरमसिजिह्वोदुरासदम् १० अनर्हंपुरुषव्याघ्रंहीर्मंतमपराजितम् ॥ पातयामासकौतेयःकथंतमजितंयुधि ११ उग्रधन्वानमुग्रेषुवर्तमानंरथो
 त्तमे ॥ परेषामुत्तमांगानिप्रचिन्वंतमथेषुभिः १२ पांडवानांमहत्सैन्यंयद्वहोद्यतमाहवे ॥ कालाग्रिमिवदुर्ध्वंषंसमचेष्टतनित्यशः १३ परिकृष्यससेनांतुदशरा
 त्रमनीकहा ॥ जगामास्तमिवादित्यःकृत्वाकर्मसुदुष्करम् १४ यःसशक्रइवाक्षयंवर्षंशरमयंक्षिपन् ॥ जघानयुधियोधानामर्बुदंदशभिर्दिनैः १५ सशेतेनिह
 तोभूमौवातभुग्नइवधुमः ॥ ममदुर्मंत्रितेनाजौयथानार्हतिभारतः १६ कथंशांतनवंदृष्ट्वापांडवानामनीकिनी ॥ प्रहर्तुमशक्तत्रभीष्मंभीमपराक्रमम् १७ कथं
 भीष्मेणसंग्रामंप्राकुर्वन्पांडुनंदनाः ॥ कथंचनाजयद्वीष्मोद्रोणेजीवतिसंजय १८ रूपेसन्निहितेतत्रभरद्वाजात्मजेतथा ॥ भीष्मःप्रहरतांश्रेष्ठःकथंसनिधनंगतः
 १९ कथंचातिरथस्तेनपांचाल्येनशिखंडिना ॥ भीष्मोविनिहतोयुद्धेदेवैरपिदुरासदः २० यःस्पृहतेरणेनित्यंजामदग्न्यंमहाबलम् ॥ अजितंजाम
 दग्न्येनशक्रतुल्यपराक्रमम् २१ तंहतंसमरेभीष्मंमहारथकुलोदितम् ॥ संजयाचक्ष्वमेवीर्येनशर्मनविद्महे २२ मामकाःकेमहेष्वासानाजहुःसंजयाच्युतम् ॥
 दुर्योधनसमादिष्टाःकेवीराःपर्यवारयन् २३ यच्छिखंडिमुखाःसर्वेपांडवाभीष्ममभ्ययुः ॥ कच्चितेकुरवःसर्वेनाजहुःसंजयाच्युतम् २४ अश्मसारमयंनूनंहृदयं
 सुदृढंमम ॥ यच्छ्रुत्वापुरुषव्याघ्रंहतंभीष्मंनदीर्यते २५ यस्मिन्सत्यंचमेधाचनीतिश्चभरतर्षभे ॥ अप्रमेयाणिदुर्ध्वंषंकथंसनिहतोयुधे २६ मौर्वी
 घोषस्तनयित्नुःपृषत्कृपतोमहान् ॥ धनुर्हृदमहाशब्दोमहामेघइवोन्नतः २७ योऽभ्यवर्षतकौतेयान्सपांचालान्ससृजयान् ॥ निघ्नन्पररथान्वीरोदा
 नवानिववज्रभृत् २८ इष्यस्त्रसागरंधोरंवाणग्राहंदुरासदम् ॥ कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्वीपंचलमल्लवम् २९

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ अजहुस्त्यक्तवतः २३ । २४ । २५ । २६ मौर्वीघोषेण स्तनयित्नुर्गर्जन्मेघइव पृषत्कृपतोबाणविदुः धनुर्वैवहादरूपोमहाशब्दो
 २७ शनिध्वचिरुपोयस्य २८ । २९ कार्मुकोर्मिणंचापोर्मिसंतं अद्वीपंचिराश्रयं अष्टवंतरणोपायहीनम् २९

३० । ३१ । ३२ । ३३ अपासेधन्यवारयन् ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ यःप्रजापतेर्दक्षादेःपरमेष्ठीपरमेपदेतिष्ठतीतितयाहिरण्यगर्भद्वतस्मिन्नितिशेषः ३९ । ४० । ४१ । ४२
 गदासिमकरावासं हयावर्तंगजाकुलम् ॥ पदातिमत्स्यकलिलं शंखदुंदुभिनिःस्वनम् ३० हयान्गजपदार्तीश्वरथांश्चतरसावहन् ॥ निमज्जयंतं समरे परवीरा
 पहारिणम् ३१ विदह्यमानं कोपेन तेजसा च परंतपम् ॥ वेल्लेव मकरावासं केवीराः पर्यवारयन् ३२ भीष्मो यदकरोत्कर्म समरे संजयारिहा ॥ दुर्योधनहिता रथाय केत
 स्यास्य पुरोऽभवन् ३३ केरक्षन्दक्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः ॥ पृष्ठतः के परान्वीरानपासेधन्यतवताः ३४ केपुरस्तादवर्तत रक्षंतो भीष्ममंतिके ॥ केऽक्ष
 क्षुत्तरं चक्रं वीरावीरस्य युध्यतः ३५ वामे च केवर्तमानाः केऽग्रन् संजयमृजयान् ॥ अग्रतोऽग्र्यमनीकेषु केऽभ्यरक्षन् दुरासदम् ३६ पार्श्वतः केऽभ्यरक्षंत गच्छंतो दु
 र्गमांगतिम् ॥ समूहे के परान्वीरान् प्रत्य युध्यंत संजय ३७ रक्ष्यमाणः कथं वीरैर्गोप्यमानाश्च तेन ते ॥ दुर्जयानामनीकानि नाजयंस्तरसा युधि ३८ सर्वलोकेश्वर
 स्येव परमेष्ठी प्रजापतेः ॥ कथं प्रहर्तुमपि तेशेकुः संजय पांडवाः ३९ यस्मिन् द्वीपे समाश्वस्य युध्यंत कुरवः परैः ॥ तं निमग्नं न रव्याघ्रं भीष्मं शंससि संजय ४० यस्य
 वीर्यं समाश्रित्य मम पुत्रो बृहद्वलः ॥ न पांडवान गणयत्कथं सनिहतः परैः ४१ यः पुरा विबुधैः सर्वैः सहाये युद्धदुर्मदः ॥ काक्षितो दानवान् प्राद्विः पितामम महाव्रतः ४२
 यस्मिन् जाते महावीर्ये शांतनु लोके विश्रुतः ॥ शोकं दैन्यं च दुःखं च प्राजहात्पुत्रलक्ष्मणि ४३ प्रोक्तं परायणं प्राज्ञं स्वधर्मनिरतं शुचिम् ॥ वेदवेदांगतत्त्वज्ञं कथं शंस
 सि मेहतम् ४४ सर्वास्त्रविनयोपेतं शांतं दानं मनस्विनम् ॥ हतं शांतनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं हतं बलम् ४५ धर्मादधर्मो बलवान्संप्राप्त इति मे मतिः ॥ यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा रा
 ज्यमिच्छंति पांडवाः ४६ जामदग्न्यः पुरारामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः ॥ अंबार्थमुद्यतः संख्ये भीष्मेण युधि निर्जितः ४७ तमिद्रसमकर्माणं कुदं सर्वधन्विनाम् ॥
 हतं शंससि मे भीष्मं किं नु दुःखमतः परम् ४८ असकृत् क्षत्रियवाताः संख्येयेन विनिर्जिताः ॥ जामदग्न्येन वीरेण परवीरानिघातिना ४९ नहतो यो महापुद्गिः सह तोऽय
 शिखंडिना ॥ तस्मान्नूनं महावीर्याद्वाग्वायुद्धदुर्मदात् ५० तेजो वीर्यबलैर्भूयान् शिखंडीद्रुपदात्मजः ॥ यः शूरकृतिनं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदम् ५१ परमास्त्रविदं वीरं
 जघान भरतर्षभम् ॥ केवीरास्तममित्रघ्नमन्वयुः शस्त्रसंसदि ५२ शंसमेतद्यथा चासीद्युद्धं भीष्मस्य पांडवैः ॥ योषेव हतवीरामेतेना पुत्रस्य संजय ५३ अगोपमिव चो
 द्भ्रातंगो कुलंतद्वलं मम ॥ पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्मिन् महाहवे ५४ परासक्ते च वस्तस्मिन् कथमासीन्मनस्तदा ॥ जीवितेऽप्यद्य सामर्थ्यं किमिवास्मासु संजय ५५
 घातयित्वा महावीर्यं पितरं लोकधार्मिकम् ॥ अगाधे सलिले मग्नानां वदंस्तेव पारगाः ५६ भीष्मे हते भृशं दुःखान् मन्ये शोचंति पुत्रकाः ॥ अद्रिसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ५७

पुत्रलक्ष्मणिपुत्रोत्तमे । 'लक्ष्मचिह्ने प्रधाने च' इति विश्वः ५३ प्रोक्तं लोके ख्यातम् ५४ सर्वास्त्रविनयोपेतं सर्वास्त्राशिक्षायुक्तं । 'विनयात्बलायां स्त्री शिक्षायां प्रणतौ पुमान्' इति मेदिनी ५५ । ५६
 ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ परासक्ते परलोकप्रिये ५५ । ५६ । ५७

५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये मारुत
 यच्छ्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं भीष्मं नदीर्यते ॥ यस्मिन् नृणां निधेयं च नीतिश्च पुरुषर्षभे ८८ अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं सनिहतो युधि ॥ न चास्त्रेण न शौर्येण तपसा मेघयानच
 ८९ न घृत्या न पुनस्त्यागान्मृत्योः काश्चिद्विमुच्यते ॥ कालो नूनं महावीर्यः सर्वलोकदुरत्ययः ९० यत्र शांतनवं भीष्मं हतं शंससि संजय ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तो महदुः
 खमर्चितयन् ९१ आशंसं हं परं त्राणं भीष्माच्छांतनु नंदनात् ॥ यदाऽऽदित्यमिवापश्यत्पतितं शुभं संजय ९२ दुर्योधनः शांतनवं किं तदा प्रत्यपद्यत ॥ नाहं स्वे
 पां परेषां बाहुद्वया संजयर्चितयन् ९३ शेषं किंचित्प्रपश्यामि प्रत्यनीके महीक्षिताम् ॥ दारुणः क्षत्रधर्मोऽयमृषिभिः संप्रदर्शितः ९४ यत्र शांतनवं हत्वा राज्यमिच्छंति
 पांडवाः ॥ वयं वाराज्यमिच्छामो घातयित्वा महाव्रतम् ९५ क्षत्रधर्मो स्थिताः पार्थानां पराध्यंति पुत्रकाः ॥ एतदार्येण कर्तव्यं कृच्छ्रास्वापत्सु संजय ९६ पराक्र
 मः पराशक्तिस्तु तस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ अनीकानि विनिघ्नंतं हीमंतं मपराजितम् ९७ कथं शांतनवं तातं पांडुपुत्रान्यवारयन् ॥ यथा युक्तान्यनीकानि कथं युद्धं
 महात्मभिः ९८ कथं वानिहतो भीष्मः पिता संजय मे परैः ॥ दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्चापि सौबलः ९९ दुःशासनश्च कितवो हते भीष्मो किमनुवन् ॥ यच्छरीरैरु
 पास्तीर्णान् रवारणवाजिनाम् १०० शरशक्तिमहाखड्गं तोमराक्षामहाभयाम् ॥ प्राविशन् कितवामंदाः सभां युद्धदुरासदाम् १०१ प्राणयूते प्रतिभये केऽदीव्यं तनर
 र्षभाः ॥ केजीयंते जितास्तत्र कृतलक्ष्यानि पातिताः १०२ अन्ये भीष्माच्छांतनवा तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ नहि मे शांतिरस्तीह श्रुत्वा देवव्रतं हतम् १०३ पितरं भी
 मकर्माणं भीष्ममाहवशो भिनम् ॥ आर्तिमेह दयेरूढां महतीं पुत्रहानिजाम् १०४ त्वं हि मे सपिषेवाग्निमुदीपयसि संजय ॥ महातं भारमुद्यम्य विश्रुतं सार्वलौकिकम्
 १०५ दृष्ट्वा विनिहतं भीष्मं मन्ये शोचंति पुत्रकाः ॥ श्रोष्यामि तानि दुःखानि दुर्योधनकृतान्यहम् १०६ तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व दृष्टं तत्र संजय ॥ यद्वृत्तं तत्र संग्रामे मं
 दस्या बुद्धि संभवम् १०७ अपनीतं सुनीतं यत्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ यत्कृतं तत्र संग्रामे भीष्मेण जयमिच्छता १०८ तेजोयुक्तं कृतास्त्रेण शंसत चाप्यशेषतः ॥ तथात
 दभवद्युद्धं कुरु पांडव सेनयोः १०९ क्रमेण येन यस्मिन् शक्यं काले यथाऽभवत् ८० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि छतराष्ट्रप्रश्ने चतुर्दशोऽ
 ध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ त्वयुक्तोऽयमनुप्रोक्तं महाराज यथाऽर्हसि ॥ न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्हसि १ य आत्मनो दुश्चरितादशुभं
 प्राप्नुयान्नरः ॥ एनसातेन नान्यं स उपाशं किं तु मर्हति २ महाराज मनुष्येषु निर्दयः सर्वमाचरेत् ॥ सवध्यः सर्वलोकस्य निर्दितानि समाचरेत् ३ निकारो निरुतिप्रज्ञैः
 पांडवेस्त्वत्प्रतीक्षया ॥ अनुभूतः सहा मात्यैः शांतश्च सुचिरं वने ४ हयानां च गजानां च राज्ञां चामिततेजसाम् ॥ प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगबलेन च ५ शृणु तत्पृ
 थिवीपालमाचशोके मनःकृथाः ॥ दिष्टमेतत्पुरा नूनमिदमेव नराधिप ६ नमस्कृत्वा पितुस्तेऽहं पाराशर्याय धीमते ॥ यस्य प्रसादादिव्यं तत्प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमम् ७
 माचदीपचतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥ त्वयुक्त इति आसक्तुं आसंजयितुम् १ एनसापापेन २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७

८ व्युत्थितस्य उच्छास्त्रवर्तिन उत्पत्तिः कारणं तस्य विज्ञानम् ९ । १० व्युत्थेषु व्युत्तरचनया स्थितेषु ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ ॥ इति भीष्मपर्वणि नील

दृष्टिश्चातीन्द्रियाराजन्दूराच्छूषणमेव च ॥ परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ८ व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः शुभा ॥ अखैरसंगो युद्धेषु वरदानान्महा
त्मनः १ शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं परमाद्भुतम् ॥ भरतानामभूद्युद्धं यथा तल्लोमहर्षणम् १० तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्युत्थेषु च विधानतः ॥ दुर्योधनो महाराज दुःशासनमथाब्र
वीत् ११ दुःशासनरथास्तूर्णयुज्यंतां भीष्मरक्षिणः ॥ अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय १२ अयं समामभिप्राप्तो वर्षपूगाभिर्चितितः ॥ पांडवानां सैन्यानां
कुरूणां च समागमः १३ नातः कार्यतमं मन्येरेण भीष्मस्य रक्षणात् ॥ हन्याद्भुतो ह्यसौ पार्थान्सोमकांश्च समं जयान् १४ अब्रवीच्च विशुद्धात्मानाहं हन्यां शिखंडिनम् ॥
श्रूयते स्त्री ह्यसौ पूर्वतस्माद्भूयोरिणे मम १५ तस्माद्भीष्मो रक्षितव्यो विशेषेणोत्तेममिति ॥ शिखंडिनो वधेयताः सर्वेतिष्ठंतु मामकाः १६ तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च
दाक्षिणात्योत्तरापथाः ॥ सर्वथाऽस्त्रेषु कुशलास्ते रक्षंतु पितामहम् १७ अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाबलम् ॥ मासिंहं जंबुकेनेव घातयामः शिखंडिना १८
वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दाक्षिणम् ॥ गोसारौ फाल्गुनं प्रातौ फाल्गुनोऽपि शिखंडिनः १९ संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः ॥ यथान हन्याद्भूमिं
दुःशासनतथा कुरु २० ॥ इति श्रीम. भीष्मपर्वणि भगवद्गीताप० दुर्योधनदुःशासनसंवादे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ततोरजन्या व्युष्टायां श
ब्दः समभवन्महान् ॥ क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति १ शंखदुंदुभिघोषैश्च सिंहनादैश्च भारत ॥ हयहेषितनादैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा २ गजानां
बृंहतां चैव योधानां चापि गर्जताम् ॥ क्ष्वेलितास्फोटितोत्कुष्टस्तुमुलं सर्वतोऽभवत् ३ उदतिष्ठन्महाराज सर्वयुक्तमशेषतः ॥ सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपांडवसेनयोः
४ राजेन्द्र तव पुत्राणां पांडवानां तथैव च ॥ दुष्प्रवृत्त्याणि चास्त्राणि सशस्त्रकवचानि च ५ ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यंत भारत ॥ त्वदीयानां परेषां च शस्त्रवंति म
हांति च ६ तत्र नागरथाश्चैव जांबूनदपरिष्कृताः ॥ विभ्राजमाना दृश्यंते मेघा इव सविद्युतः ७ रथानीकान्यदृश्यंत नगराणीव भूरिशः ॥ अतीव शुभे तत्र पिता
ते पूर्णचंद्रवत् ८ धनुर्भिर्ऋष्टिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः ॥ योधाः प्रहरणैः शुभ्रैस्तेष्वनीकेष्ववस्थिताः ९ गजाः पदातारथिनस्तुरगाश्च विशापते ॥ व्यति
ष्ठन्वागुराकाराः शतशोऽथ सहस्रशः १० ध्वजा बहुविधाकारा दृश्यंत समुच्छ्रिताः ॥ स्वेषां चैव परेषां च युतिमंतः सहस्रशः ११ कांचनामणिचित्रां गाज्वलंत इव
पावकाः ॥ अर्चिष्मंतो व्यरोचंत गजारोहाः सहस्रशः १२ महेंद्रकेतवः शुभ्रामहेंद्रसदनोऽपि ॥ सन्नद्धास्ते प्रवीराश्च ददृशुर्दुद्रकाक्षिणः १३ उद्यतैरायुधैश्चित्रा
स्तलबद्धाः कलापिनः ॥ ऋषभाक्षामनुष्येंद्राश्च मूमुखगतावभुः १४

कंठीये भारतभावदीर्घपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३

युक्तं सन्नद्धं अशेषतः सर्वप्रकारैः ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ वागुराकाराः परेषां बंधनार्थमित्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ तलबद्धाः तलं ज्याघातत्राणं बद्धं ये स्ते कलापिनः तूष्णवतः १४

१५ । १६ । १७ । १८ बद्धकृष्णाजिना इति युद्धे मरणदीक्षां कृतवन्त इत्यर्थः १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ तथाविधः संमर्द इति शेषः २७ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भार
तभावदीर्घोऽष्टोऽध्यायः ॥ १५ ॥ ॥ ॥ यथास इति १ मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यतेति मघाविष्यं नक्षत्रं तस्य विषयो देशः पितृलोकस्तद्गतः सोमः कुरुपांडवयुद्धारंभदिनमुक्तं भारत
सावित्र्या । 'हिमंते प्रथमे मासि शुक्लपक्षे त्रयोदशी ॥ प्रवृत्तं भारतं युद्धं नक्षत्रेयमदैवते' । प्रथमे मार्गशीर्षे अत्र त्रयोदशी शब्देन तद्युक्ता चतुर्दश्येव ग्राह्या । 'अर्जुनेन हतो भीष्मो माघमासेऽसिताष्टमी'
इति 'त्रयोदश्यां तु मध्याह्ने भारद्वाजो निपातितः' इति तत्रैव युद्धस्य दशमे पंचदशे चाह्निहतयोर्भीष्मद्रोणयोरष्टमी त्रयोदशी संयोगदर्शनात् अत्र पौषेऽपि माघशब्दो मकरायनाभिप्रायेण तदानीं त
त्संभवात् असिताष्टमीति च्छेदः अन्यथा सप्तमी द्वादशयोरेव तयोर्हर्जनं प्राप्नोति यत्तु अमावास्यायां दुर्योधनहननं तत्रैवोक्तं तत्राप्यमावास्याशब्द इष्टिदिने प्रातिपद्येव प्रयुक्तो वेदितव्यः । यमदैवते इति भ

शकुनिः सौबलः शल्यः आवंत्योऽथ जयद्रथः ॥ विंदानुविंदौ कैकेयाः कांवाजश्च सुदक्षिणः १५ श्रुतायुधश्च कालिं गोजयस्तेन श्वपार्थिवः ॥ बृहद्वलश्च कौशल्यः कृतव
र्मा च सात्वतः १६ दशैते पुरुषव्याघ्राः शूराः परिघवाहवः ॥ अक्षौहिणीनां पतयो यज्वानो भूरिदक्षिणाः १७ एते चान्ये च बहवो दुर्योधनवशानुगाः ॥ राजानो रा
जपुत्राश्च नीतिमंतो महारथाः १८ सन्नद्धाः समदृश्यंत स्वेष्वनीकेष्ववस्थिताः ॥ बद्धकृष्णाजिनाः सर्वे बालिनो युद्धशालिनः १९ हृष्टा दुर्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोका
यदीक्षिताः ॥ समर्था दशवाहिन्यः परिगृह्य व्यवस्थिताः २० एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः ॥ अग्रतः सर्वे सैन्यानां यत्र शांतनवोऽग्रणीः २१ श्वेतोष्णी
षंश्चेत हयंश्चेतवर्माणमच्युतम् ॥ अपश्याम महाराज भीष्मं चंद्रमिवोदितम् २२ हेमतालध्वजं भीष्मं राजते स्यंदनोऽस्थितम् ॥ श्वेताभ्र इव तीक्ष्णां शुंददृशुः कुरुपा
ंडवाः २३ संजयाश्च महेश्वासाष्टयुगप्रपुरोगमाः ॥ जंभमाणं महासिंहं दृष्ट्वा क्षुद्रमृगा यथा २४ दृष्ट्युगमुखाः सर्वे समुद्रिविजिरे मुहुः ॥ एकादशैताः श्रीजुष्टावाहिन्य
स्तवपार्थिव २५ पांडवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः ॥ उन्मत्तमकरावर्तं महाग्राहसमाकुलौ २६ युगांते समवेतौ द्वौ दृश्येते सागराविव ॥ नैव नस्तादृशो रा
जन्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ॥ अनीकानां समेतानां कौरवाणां तथाविधः २७ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीताप० सैन्यवर्णने षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
॥ संजय उवाच ॥ यथा स भगवान्व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत् ॥ तथैव सहिताः सर्वे समाजग्मुर्महीक्षितः १ मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यत ॥ दीप्यमाना
श्च संपेतुर्दिवि सप्त महाग्रहाः २

रणीनग्राह्या किंतु युग्मदैवतं मृगशीर्षमेव ग्राह्यं तस्य हि पूर्वदं लंशुकदेवस्य त्वादासुरं उत्तरार्द्धं बुधदैवस्य त्वादैवं तेन तत्रासुराणामुपरमो देवानाम
भ्युदयश्च सिद्धयति किंच । 'चत्वारिंशदहान्यद्यद्वेचमेनिःसृतस्य वै ॥ पुष्येण संप्रयातोऽस्मि श्रवणे पुनरागतः' इति युद्धारंभादष्टादशोऽह्नितीर्थयात्रात आगतस्य बलदेवस्य वचनात् श्रवणे युद्धसमा
प्तिर्दृश्यते ततः प्राचीनेऽष्टादशे मृगशीर्षे एव युद्धारंभः संभवात् न त्वेकविंशे भरण्यां अष्टादशदिनमध्ये नक्षत्रत्रयस्य कल्पयितुं युक्तत्वात् । कार्तिकी कृतिका योगानुपातेन चतुर्दश्यां मृगस्यैव संभाव
नाच्च एतेन युद्धारंभं प्रकृत्य मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यतेति भीष्मपर्वणि संजयवाक्यान्मघायां युद्धारंभ इत्यपि निरस्तं बलदेववाक्यविरुद्धत्वात् शब्दार्थस्तु मघापदेन तत्सहचराः पितरो लक्ष्यंते
तेन युद्धे मृतानामुत्तमदेहप्रदानार्थं चंद्रस्तदापितृलोकैः सन्निहितोऽमूदिति स्वर्गिणां दिव्यदेहलाभश्च त्राधीन इति शास्त्रप्रसिद्धेः । तथा द्वादश्यां रात्रियुद्धे चंद्रोदयकाले त्रिभागमात्रशेषायां रात्रियुद्ध
मवर्ततेत्युक्तं तत्र त्रिभागेत्यस्य त्रिमुहूर्तशेषायामित्यर्थः । तथा 'अष्टपंचाशंतराज्यः शयानस्याद्यमेगताः' इति भीष्मवचनं माघोऽयं समुप्राप्तः त्रिभागमात्रः पक्षोऽयमिति वाक्यशेषानुसारात् -

अशतंशतहीनयथास्याचया अष्टपंच अष्टपंचाशत्रयोव्यतीता इति व्याख्येयं - विलोमशोधनात् अष्टपंचाशद्विंशतं शतं रात्रयोद्वाचत्वारिंशत्रयोव्यतीता इत्यर्थः तदा चषीषकृष्णाष्टमीतोमाद्य
शुक्लपंचम्यां तावतीदिनसंख्यापूर्यते पक्षस्य चतुर्थीयोभागो गतो भवति तत्राप्येकतिथिष्वप्यपंचम्याः द्विचत्वारिंशत्तमत्वे ज्ञेयं शेषो भवितुमर्हतीत्यत्र कार्यशेषो देहत्यागादिरेव शेषो न तु पक्षशेष इति
व्याख्याज्ञेया तत्रायं निष्कर्षः कार्तिकशुक्लद्वादश्यारेवत्यां कृष्णप्रयाणंततो मार्गशीर्षकृष्णपंचम्यां पुष्ये सेनयां निर्वाणं ततः पंचम्या उपरिषष्टीमारभ्य सप्तदिनानि गणयित्वा तदुपर्यष्टमेऽङ्गिजमावा
स्या भविष्यतीत्यनेन त्रयोदशदिनात्मकोऽयं कृष्णपक्षो महोत्पातजनक इति सूचितं क्षीणयोश्च तिथयोः पक्षांतरे पुनर्दृष्ट्या संख्या पूर्णं भवतीति मार्गशीर्षकृष्णपंचमीमारभ्य षोडशप्रतिपदा द्विचत्वा
द्विधा भूत इवादि त्रय उदये प्रत्यक्ष इत्यतः ॥ ज्वलंत्या शिखया भूयो भानुमानुदितोरविः ३ ववाशिरेच दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः ॥ लिप्समानाः शरीराणि मांसशो
णितभोजनाः ४ अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ॥ भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ ५ जयोस्तु पांडुपुत्राणामित्यूचतुरारिंदमौ ॥ युयुधानेतवा
र्थाय यथासमयः कृतः ६ सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव ॥ समानीय महीपालानि दंवचनमब्रवीत् ७ इदं वः क्षत्रियाद्वारं स्वर्गाया पातृतं महत् ॥ गच्छध्वं ते
न शक्रस्य ब्रह्मणः सहलोकताम् ८ एष वः शाश्वतः पंथाः पूर्वैः पूर्वतरैः कृतः ॥ संभावयध्वमात्मानमव्यग्रमनसो युधि ९ नाभागोऽथ ययातिश्च मां धातानहुषो नृगः ॥
संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः १० अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं गृहे ॥ यदयो निधनं यातिसोऽस्य धर्मः सनातनः ११ एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरत
र्षभ ॥ निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभयंतोरथोत्तमैः १२ सतु वै कर्तनः कर्णः सामात्यः सहबन्धुभिः ॥ न्यासितः समरेश्च भीष्मेण भरतर्षभ १३ अपेत कर्णाः पुत्रास्ते
राजानश्चैव तावकाः ॥ निर्ययुः सिंहनादेन नादयंतो दिशो दश १४ श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः ॥ तान्यनीकानि शोभंते गजैरथ पदातिभिः १५
भेरीपणवशब्दैश्च दुंदुभीनां च निःस्वनैः ॥ रथनेमिनिनादैश्च बभूवाकुलिता मही १६ कांचनांगदकेयूरैः कर्मुकैश्च महारथाः ॥ आजमाना व्यराजंत साग्रयः पर्वता
इव १७ तालेन महता भीष्मः पंचतारेण केतुना ॥ विमलादित्यसंकाशस्तस्थौ कुरुचमूपरि १८ ये त्वदीयामहेष्वासाराजानो भरतर्षभ ॥ अवर्तंत यथादेशं राजन्
शांतनवस्यते १९ सतु गोवासनः शैव्यः सहितः सर्वराजभिः ॥ ययौ मातंगराजेन राजा ह्येण पताकिना ॥ पद्मवर्णस्त्वनीकानां सर्वेषामग्रतः स्थितः २० अश्वत्था
माययौ यतः सिंहलांगुलकेतुना ॥ श्रुतायुधश्चित्रसेनः पुरुमित्रो विविंशतिः २१ शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च महारथः ॥ एते सप्तमहेष्वासाद्रोणपुत्रपुरोममाः ॥
२२ स्यंदनैर्वरवर्माणो भीष्मस्यासन् पुरोगमाः ॥ तेषामपि महोत्सेधाः शोभयंतोरथोत्तमान् २३

रिंशति तिथिर्भवतीति बलदेववाक्योक्तादिनसंख्यानक्षत्रसंख्याचानुगृहीता भवति । यत्तु सप्तमात्रापि दिवसादमावास्या भविष्यति ॥ संग्रामं योजयेत्तत्र तां ह्यष्टाशक्रदेवतां ॥ प्रयाध्वं वै कुरुक्षेत्रं
प्रपुष्पोद्योति पुनः पुनः इति दुर्योधनवाक्यं तत्र संग्राममित्यनेन संग्रामे जयसाधनं धाराबन्धादिकं तस्यां योजयेदित्युक्तं । शक्रदेवतामित्यनेन तस्यां ज्येष्ठानक्षत्रयोग उच्यते सचातिथिद्वयक्षयात् तत्रासं
भवन्नपि तत्र तिथिवदेन क्षत्रक्षयाद्वा तिथिनक्षत्रयोरप्ययं योगाद्वा ज्ञेयं इति सर्वसमंजसं महाग्रहाः राहुकेतोरुपग्रहत्वात्समेव २ । ३ ववाशिरेच दीप्तायां दिशि गोमायुवायसाः ४ । ५ । ६ । ७ । ८
९ । १० अयोनिधनं अयसाश्चेण मरणम् ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ तालेन ध्वजभूतेन १८ । १९ गोवासनः सहैव २० । २१ । २२ । २३

२४ । २५ । २६ । २७ अंगपतिना कर्णे पुत्रेण वृषकेतुना २८ वराहेण केतुमुख्येनेति संबन्धः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ निष्केण कंठाभरणेन ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९

आजमाना व्यरोचंत जांबूनदमया ध्वजाः ॥ जांबूनदमयी वेदीकमंडलुविभूषिता २४ केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनुषा सह ॥ अनेकशतसाहस्रमनीकमनुक
र्षतः २५ महान् दुर्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः ॥ तस्य पौरवकालिंगकां बोजाः ससुदक्षिणाः २६ क्षेमधन्वा च शल्यश्च तस्थुः प्रमुखतोरथाः ॥ स्यंदनेन
महाह्येण केतुना वृषभेण च ॥ प्रकर्षन्नेव सेनाग्रभागस्य कृपो ययौ २७ तदंगपतिना गुप्तरूपेण च मनास्विना ॥ शारदां दुधरप्रख्यं प्राच्यानां सुमहद्वलम् २८ अनीक
प्रमुखेति छन्वराहेण महायशाः ॥ शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः २९ शतरथसहस्राणां तस्यासन्वशवर्तिनः ॥ अष्टौ नागसहस्राणि सादिनामयुतानि षट् ३०
तस्मिंश्च पतिनाराज्ञा पालितं ध्वजिनीमुखम् ॥ अनंतरथ नागाश्च महोत्तममहद्वलम् ३१ षष्ट्यारथसहस्रैस्तु नागानामयुतेन च ॥ पतिः सर्वकालिंगानां ययौ केतुमता
सह ३२ तस्य पर्वतसंकाशा व्यरोचंत महागजाः ॥ यंत्रतो मरतूणीरैः पताकाभिः सुशोभिताः ३३ शुशुभे केतुमुख्येन पावकेन कालिंगकः ॥ श्वेतच्छत्रेण निष्केण
चामरव्यजनेन च ३४ केतुमानपि मातंगं विचित्रपरमाकुशम् ॥ आस्थितः समरे राजन्मेघस्थ इव भानुमान् ३५ तेजसा दीप्यमानस्तु वारणोत्तममास्थितः ॥ भग
दतो ययौ राजायथावन्न धरस्तथा ३६ गजस्कंधगतावास्तां भगदत्तेन संमितौ ॥ विदामुर्विदावा वयौ केतुमंतमनुवतौ ३७ सरथानीकवान् व्यूहो हस्त्यंगो नृपशीर्षवान्
॥ वाजिपक्षः पतयुग्रः प्रहसन् सर्वतोमुखः ३८ द्रोणेन विहितो राजन् राज्ञा शांतनवेन च ॥ तथैवाचार्यपुत्रेण बाल्हीकेन रूपेण च ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व
णि भगवद्गीताप० सैन्यवर्णने सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ संजय उवाच ॥ ततो मुहूर्तात्तु मुलः शब्दो हृदयकंपनः ॥ अश्रूयत महाराज यो धानां प्रयुयुत्सताम् १ शं
खदुंदुभिघोषैश्च वारणानां च बृंहितैः ॥ नेमिघोषैरथानां च दीर्यतीव वसुंधरा २ हयानां हेषमाणानां यो धानां चैव गर्जताम् ॥ क्षणेनैव नभोभूमिः शब्देना पूरितं तदा
पुत्राणां तव दुर्धर्षपांडवानां तथैव च ॥ समकंपंत सैन्यानि परस्परसमागमे ४ तत्र नागारथाश्चैव जांबूनदविभूषिताः ॥ आजमाना व्यदृश्यंत मेघा इव सविद्युतः ५
ध्वजा बहुविधा कारस्तावकानां नराधिप ॥ कांचनांगदिनोरेजुर्ज्वलिता इव पावकाः ६ स्वेषां चैव परेषां च समदृश्यंत भारत ॥ महेंद्रकेतवः शुभ्रामहेंद्रसदनेष्विव
७ कांचनैः कवचैर्वीरा ज्वलनार्कसमप्रभैः ॥ सन्नद्धाः समदृश्यंत ज्वलनार्कसमप्रभाः ८ कुरुयोधवरा राजान्विचित्रायुधकार्मुकाः ॥ उद्यतैरायुधैश्चैवैस्तलवद्भाः
पताकिनः ९ ऋषभाक्षामहेष्वासाश्च मुखगतावभुः ॥ पृष्ठगोपास्तु भीष्मस्य पुत्रास्तवनराधिप ॥ दुःशासनो दुर्विषहो दुर्मुखो दुःसहस्तथा १० विविंशतिश्चित्र
सेनो विकर्णश्च महारथः ॥ सत्यव्रतः पुरुमित्रो जयो भूरिश्रवाः शलः ११ रथाविंशति साहस्रास्तथैषामनुयायिनः ॥ अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः १२

॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावद्दीपे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ तत इति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२

0351

२४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ वारणाराजानमन्वयुरितिसंबंधः अचलाः निष्कंपाः ३० जीमूताः पर्वताः 'जीमूतोऽग्रा' इति मेदिनी ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ प्रावात्प्रववौ सपृषतः सार्वि
दुः ३६ वाताः रुक्षावायवः ३७ आहत्य आस्फाल्य ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ मज्जान इति गोऽस्माकं यो धानां मज्जाः धानुविशेषान् प्रसंत इवेति योज्यं ४४ भीमसेनं दृष्ट्वा व्यवस्थिता
अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे ॥ राजा तु मध्यमानी केकुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः २४ बृहद्भिः कुंजरैर्मतैश्चलद्भिरचलैरिव ॥ अक्षौहिण्याऽथ पांचालयौयज्ञसेनो
महामनाः ॥ विराटमन्वयात्पश्चात्पांडवाय पराक्रमी २५ तेषामादित्यचंद्राभाः कनकोत्तमभूषणाः ॥ नानाचित्रधरा राजत्रयेष्वासन्महाध्वजाः २६ समुत्सार्य
ततः पश्चाद्दृष्टुमो महारथः ॥ भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्ष युधिष्ठिरम् २७ त्वदीयानां परेषां चरथेषु विपुलान् ध्वजान् ॥ अभिभूयार्जुनस्यैकोरथेतस्थौ महाक
पिः २८ पदातास्त्वग्रतोऽञ्छन्नसिंशत्तृष्टिपाणयः ॥ अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः २९ वारणादशसाहस्राः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥ शूरा हेममयैर्जालै
र्दीप्यमाना इवाचलाः ३० क्षरंत इव जीमूता महार्हाः पद्मगंधिनः ॥ राजानमन्वयुः पश्चाज्जीमूता इव वार्षिकाः ३१ भीमसेनो गदां भीमां प्रकर्षन् परिधोपमाम् ॥
प्रचकर्ष महसैन्यं दुराधर्षो महामनाः ३२ तमर्कमिव दुष्प्रेक्ष्यं तपंतमिव वाहिनीं ॥ न शोकुः सर्वयोधास्ते प्रतिवीक्षितुं मंतिके ३३ वज्रोनामैष सव्यूहो निर्भयः सर्वतो
मुखः ॥ चापविद्युद्धजो घोरो गुप्तो गांडीवधन्वना ३४ यं प्रतिव्यूह्यतिष्ठंति पांडवास्तव वाहिनीं ॥ अजेयो मानुषेलोके पांडवैरभिरक्षितः ३५ संध्यां तिष्ठत्सु
सैन्येषु सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ प्रावात्सपृषतो वायुर्निरप्रेस्तनयितुमान् ३६ विष्वग्वाताश्च विववुर्नीचैः शर्करकर्षिणः ॥ रजश्चोद्धूय तमहतम आच्छादय जगत्
३७ पपात महती चोल्का प्राङ्मुखी भरतर्षभ ॥ उद्यंतं सूर्यमाहत्य व्यशीर्यत महास्वना ३८ अथ संनह्यमानेषु सैन्येषु भरतर्षभ ॥ निष्प्रभोऽभ्युद्ययौ सूर्यः सवोषं
भूश्च चालच ३९ व्यशीर्यत सनादाच भूस्तदा भरतर्षभ ॥ निर्घाता बहवो राजन्दिक्षु सर्वासु चाभवन् ४० प्रादुरासीद्रजस्तीव्रं न प्राज्ञाय तर्कि च न ॥ ध्वजानां धू
यमानानां सहसामातरि श्वना ४१ किंकिणीजालबद्धानां कांचनस्रग्गरांबरैः ॥ महतां सपताकानामादित्यसमतेजसाम् ४२ सर्वज्ञगङ्गणीभूतमासीतालवने
ध्रुव ॥ एवं ते पुरुषव्याघ्राः पांडवा युद्धनंदिनः ४३ व्यवस्थिताः प्रतिव्यूह्य तव पुत्रस्य वाहिनीं ॥ प्रसंत इव मज्जानो यो धानां भरतर्षभ ४४ दृष्ट्वाऽग्रतो भीमसेनं ग
दापाणिमवस्थितम् ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतापर्वणि पांडवसैन्यव्यूहे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ धृ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥
सूर्योदये संजय केतुपूर्वे युयुत्सवो दृष्ट्यमाणा इवासन् ॥ मामकावाभीष्मनेत्राः समीपे पांडवावाभीमनेत्रास्तदानीम् १ केषां जघन्यो सोमसूर्यौ सवायू केषां सेनांश्चापदा
श्चाभपंत ॥ केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः सर्वमेत्वं ब्रूहि मे वं यथावत् २ संजय उवाच ॥ उभे सेने तुल्यमिवोपयाते उभे व्यूहे हृष्टरूपे न रेंद्र ॥ उभे चित्रे वनराजिप्रका
शे तथैवोभेनागरथाश्च पूर्णे ३
इति संबन्धः ४५ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ भीष्मो नेतानि वीरान् दायै पाते भीष्मनेत्राः १
मेवं पुष्कलं यथा स्यात्तथा ब्रूहि । मेवमिति मीवतेः पुष्ट्यर्थस्य घञि बाहुलकादुपधाहस्वेततो गुणेरुप । गौडास्ति वहातांतरं कल्पयंति सर्वमेतं ब्रूहि मे वं यथावदिति २ व्यूहे स्वे स्वे इति शेषः ३

४।५।६।७।८।९।१० भूर्मीद्रवपर्वतद्रवप्रकल्पितवर्धः ११।१२।१३।१४ येनयत्रतेनत्र १५।१६।१७।१८।१९ अनंतरूपावहीत्वदीया ननुपांडवानांसेनावही त
 उभेसेनेबृहत्तयोभीमरूपेतथैवोभेभारतदुर्विषह्ये ॥ तथैवोभेस्वर्गजयायमृष्टेतथैवोभेसत्पुरुषोपजुष्टे ४ पश्चान्मुखाःकुरवोधातैराष्ट्राःस्थिताःपार्थाःप्राङ्मुखायो
 त्स्यमानाः ॥ दैत्येद्रसेनेवचकौरवाणादेवैद्रसेनेवचपांडवानाम् ५ चक्रेवायुःपृष्ठतःपांडवानांधातैराष्ट्रान्श्वापदाव्याहरंत ॥ गजेंद्राणामदगंधांश्चतीव्रात्रसे
 हिरेतवपुत्रस्यनागाः ६ दुर्योधनोहस्तिनंपद्मवर्णसुवर्णकक्षंजालवंतंप्रभिन्नम् ॥ समास्थितोमध्यगतःकुरूणांसंस्तूयमानोवंदिभिर्मणिषैश्च ७ चंद्रप्रभंश्वेतम
 थातपत्रंसौवर्णस्रग्भाजतिचोत्तमणि ॥ तंसर्वतःशकुनिःपार्वतीयैःसाद्वैगांधारैर्यातिगांधारराजः ८ भीष्मोऽग्रतःसर्वसैन्यस्यवृद्धःश्वेतच्छत्रःश्वेतधनुःसखङ्गः ॥
 श्वेतोष्णीषःपांडुरेणध्वजेनश्वेतैरश्वैःश्वेतशैलप्रकाशैः ९ तस्यसैन्येधातैराष्ट्राश्चसर्वेबाल्हीकानामेकदेशःशलश्च ॥ येचावष्टाःक्षत्रियायेचसिंधोस्तथासौवीराः
 पंचनदाश्चशूराः १० शोणैर्हयैरुक्मरथोमहात्माद्रोणोधनुष्पाणिरदीनसत्त्वः ॥ आस्तेगुरुःप्रायशःसर्वराज्ञापश्चाच्चभूर्मीद्रवामियाति ११ वार्द्धशात्रिःसर्वसै
 न्यस्यमध्येभूरिश्रवाःपुरुमित्रोजयश्च ॥ शाल्वामत्स्याःकेकयाश्चेतिसर्वेगजानीकैर्धातरोयोत्स्यमानाः १२ शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मासोमहेष्वासोमश्वित्र
 योधी ॥ शकैःकिरातैर्यवनैःपलहवैश्चसार्धंचमुत्तरतोऽभियाति १३ महारथैर्वृष्णिभोजैःसुगुप्तसुराष्ट्रैर्विहितैरात्तशस्त्रैः ॥ बृहदलंकृतवर्माभिगुप्तंवलंत्वदीयंद
 क्षिणेनाभियाति १४ संशप्तकानामयुतरथानांमृत्युर्जयोवाऽर्जुनस्येतिसृष्टाः ॥ येनार्जुनस्तेनराजन्कृतास्त्राःप्रयातारस्तेत्रिगताश्चशूराः १५ साग्रंशतसहस्रं
 तुनागानांतवभारत ॥ नागेनागेरथशतंशतमश्वारथेरेथे १६ अश्वेऽश्वेदशधानुष्काधानुष्केशतचर्मिणः ॥ एवंव्यूढान्यनीकानिभीष्मेणतवभारत १७ संव्यू
 ह्यमानुषंव्यूहंदेवगांधर्वमासुरम् ॥ दिवसेदिवसेप्राप्तेभीष्मःशांतनवोग्रणीः १८ महारथौघविपुलःसमुद्रइवघोषवान् ॥ भीष्मेणधातैराष्ट्राणांव्यूहःप्रत्यङ्मुखो
 युधि १९ अनंतरूपाध्वजिनीनरेन्द्रभीमात्वदीयाननुपांडवानाम् ॥ तांचैवमन्येबृहतीदुष्प्रवर्षीयस्यानेताकेशवश्चार्जुनश्च २० ॥ इतिश्रीम०भी०भ०सैन्यव
 र्णनेविंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ४ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ बृहतीधातैराष्ट्रस्यसेनादृष्ट्वासमुद्यताम् ॥ विषादमगमद्राजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः १ व्यूहंभीष्मे
 णचाभेद्यंकल्पितंप्रेक्ष्यपांडवः ॥ अभेद्यमिवसंप्रेक्ष्यविवर्णोऽर्जुनमब्रवीत् २ धनंजयकथंशक्यमस्माभिर्योऽनुमाहवे ॥ धातैराष्ट्रैर्हवाहोयेषांयोद्धापितामहः ३
 अक्षोभ्योऽयमभेद्यश्चभीष्मेणामित्रकर्षिणा ॥ कल्पितःशास्त्रदृष्टेनविधिनाभूरिवर्चसा ४ तेवयंसंशयप्राप्ताःससैन्याःशत्रुकर्षण ॥ कथमस्मान्महाव्यूहादुत्था
 नंनोभविष्यति ५ अथार्जुनोऽब्रवीत्पार्थयुधिष्ठिरममित्रहा ॥ विषण्णमिवसंप्रेक्ष्यतवराजन्ननीकिनी ६ प्रज्ञयाऽभ्यधिकान्शूरान्गुणयुक्तान्बहूनापि ॥ जयंत्य
 लपतरायेनसन्निबोधविशंपते ७ तत्रतेकारणंराजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ॥ नारदस्तमृषिवेदभीष्मद्रोणौचपांडव ८
 यापितांबृहतीमेवमन्येहसिबंधः २० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ४ ॥ ॥ बृहतीमिति १।२।३।४ उत्थानंजयः ५।६।७।८

९।१०।११।१२ गुणभूतोदासभूतः १३।१४ अकुंठसायकः अप्रतिहतायुवः १५।१६।१७ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ४ ॥ ॥
 एनमेवार्थमाश्रित्ययुद्धेदेवासुरेऽब्रवीत् ॥ पितामहःकिलपुरामहेंद्रादीन्दिवीकसः ९ नतथाबलवीर्याभ्यांजयंतिविजिगीषवः ॥ यथासत्यानृशंस्याभ्याधर्मेणै
 वोद्यमेनच १० ज्ञात्वाधर्ममधर्मचलोभंचोत्तममास्थिताः ॥ युद्धयध्वमनहंकारायतोधर्मस्ततोजयः ११ एवंराजन्विजानीहिध्रुवोऽस्माकरणेजयः ॥ यथातु
 नारदःप्राहयतःकृष्णस्ततोजयः १२ गुणभूतोजयःकृष्णेपृष्ठतोऽभ्येतिमाधवम् ॥ तद्यथाविजयश्चास्यसन्नतिश्चापरोगुणः १३ अनंततेजागोर्विदःशत्रुपुंगेषु
 निर्व्यथः ॥ पुरुषःसनातनमयोयतःकृष्णस्ततोजयः १४ पुराह्येषहरिर्भूत्वाविकुंठोऽकुंठसायकः ॥ सुरासुरानवस्फूर्जन्नब्रवीत्केजयंत्विति १५ कथंकृष्णजये
 मेतियैरुक्तंतत्रतैर्जितम् ॥ तत्प्रसादाद्विजैलोक्यंप्राप्तशक्रादिभिःसुरैः १६ तस्यतेनव्यथाकांचिदिहपश्यामिभारत ॥ यस्यतेजयमाशास्तेविश्वभुक्त्रिदिवे
 श्वरः १७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीताप० युधिष्ठिरार्जुनसंवादेएकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ततोयुधिष्ठिरो
 राजास्वासेनांसमनोदयत् ॥ प्रतिव्यूहन्ननीकानिभीष्मस्यभरतर्षभ १ यथोद्दिष्टान्यनीकानिप्रत्यव्यूहंतपांडवाः ॥ स्वर्गपरममिच्छंतःसुयुद्धेनकुरूद्वहाः २
 मध्येशिखंडिनोऽनीकरक्षितंसव्यसाचिना ॥ घृष्टयुग्मश्चरन्नेभीमसेनेनपालितः ३ अनीकंदक्षिणंराजन्युयुधानेनपालितम् ॥ श्रीमतासात्वताग्र्येणशक्रेणैव
 धनुष्मता ४ महेंद्रयानप्रतिमंरथंतुसोपस्करंहाटकरत्नचित्रम् ॥ युधिष्ठिरःकांचनभांडयोक्त्रं समास्थितोनागपुरस्यमध्ये ५ समुच्छ्रितंदंतशलाकमस्यसुपांडु
 रंछत्रमतीवभाति ॥ प्रदक्षिणंचैनमुपाचरंतमहर्षयःसंस्तुतिभिर्महेंद्रम् ६ पुरोहिताःशत्रुवधंवदंतोब्रह्मर्षिसिद्धाःश्रुतवंतएनम् ॥ जप्यैश्चमंत्रैश्चमहौषधीभिः
 समंततःस्वस्त्ययनंब्रुवतः ७ ततःसवस्त्राणितथैवगाश्चफलानिपुष्पाणितथैवनिष्कान् ॥ कुरूतमोब्राह्मणसान्महात्माकुर्वन्त्ययौशक्रद्वामरेशः ८ सहस्रसूर्यःश
 तकिंकिणीकःपराद्धर्जान्बूनदहेमचित्रः ॥ रथोऽर्जुनस्याग्निरिवार्चिमालीविभ्राजतेश्वेतहयःसुचक्रः ९ तमास्थितःकेशवसंग्रहीतंकपिध्वजोगांडिवबाणपाणिः ॥
 धनुर्धरोयस्यसमःपृथिव्यांनविद्यतेनोभविताकदाचित् १० उद्धर्तयिष्यंस्तवपुत्रसेनामतीवरौद्रंसविभतिरूपम् ॥ अनायुधोयःसुभुजोभुजाभ्यांनराश्वनागान्यु
 धिमस्मकुर्यात् ११ सभीमसेनःसहितोयमाभ्यांवृकोदरोवीररथस्यगोप्ता ॥ तंतत्रसिंहर्षभमतखेलंलोकेमहेंद्रप्रतिमानकल्पम् १२ समीक्ष्यसेनाग्रगतंदुरासदंसं
 विव्यथुःपंकगतायथादिपाः ॥ वृकोदरंवारणराजदर्पयोधास्त्वदीयामयविग्रसत्त्वाः १३ अनीकमध्येतिष्ठंतंराजपुत्रंदुरासदम् ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठंगुडाकेशंज
 नार्दनः १४ ॥ वासुदेवउवाच ॥ यएषरोषात्प्रतपन्बलस्थोयोनःसेनांसिंहहवेक्षतेच ॥ सएषभीष्मःकुरुवंशकेतुर्येनाहतास्त्रिशतंवाजिमेघाः १५

ततइति १।२।३।४ पुरस्यमध्येस्थितंइदानीमानीतामितिभावः ५।६।७।८ सहस्रसूर्यतुल्यान्यादर्शचक्राणियस्मिन्सहस्रसूर्यः ९।१०।११।१२।१३।१४ पाठांतरे योनः
 सेनायोभीष्मोऽस्मभ्यंअस्मत्तःसेनांस्वांआररक्ष अभेद्यव्यूहरचनयारक्षितवान् १५

गूढतिपरिवारयन्ति भरतर्षभेणभीष्मेण १५ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॐ ॥ इदानींस्वस्यदिव्यंज्ञानमस्तीतिदर्शयन्संजयउवाच धार्तराष्ट्रबलमिति
हितार्थायहितश्चासावर्थश्चहितार्थोजयस्तदर्थं १ दुर्गायाःअसुरनिहंतृत्वेनप्रसिद्धायाःस्तोत्रंउदीरय असुराशानांशत्रूणांपराजयाय २ संख्येसंग्रामे ३ हेसिद्धसेनानि सिद्धानांयोगिनांसेनासमु
दायस्तस्यनेत्रीपरमपदप्रापिकायोगसिद्धिकरीत्यर्थः ॥ आर्यं ऋगतौअस्मात्ऋहलोर्ण्यत् प्राप्यब्रह्मस्वरूपेइत्यर्थः ॥ मंदरेमंदरवनेवसतीतितथा कुमारिअविभुतब्रह्मचर्येजरादिहीनेइतिवा । कालि
कालशक्ते । कापालि कपालस्यायंपतिःकापालोरुद्रस्तत्पत्नि । कपिलःकृष्णपिंगलश्चवर्णविशेषौतद्वाति ४ भद्रकल्याणकालयतिभक्तान्प्रत्यानयतिसामद्रकाली । महतीचासौकालीचकालयि
त्रीसंहर्त्रीकालरूपामहाकाली । चंडिचंडस्यकालांतकस्यभार्ये । चंडेप्रगल्भे । तःरिणिसंकटोत्तरणकर्त्रि । वरवर्णिनीसर्वसौभाग्यलक्षणोपेतास्त्रीतद्रूपे ५ कात्यायनिकतगोत्रोद्भवे । महाभागेअ

एतान्यनीकानिमहानुभावंगूढंतिमेवाइवरश्मिमंतम् ॥ एतानिहत्वापुरुषप्रवीरकांक्षस्वयुद्धंभरतर्षभेण १६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गी०श्रीकृ
ष्णार्जुनसंवादेद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ संजयउवाच ॥ धार्तराष्ट्रबलंदृष्ट्वायुद्धायसमुपस्थितम् ॥ अर्जुनस्यहितार्थायकृष्णोवचनमब्रवीत् १ ॥ श्रीभगवा
नुवाच ॥ शुचिर्भूत्वामहाबाहोसंग्रामाभिमुखेस्थितः ॥ पराजयायशत्रूणांदुर्गास्तोत्रमुदीरय २ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्तोऽर्जुनःसंख्येवासुदेवेनधीमता ॥
अवतीर्यथात्पार्थःस्तोत्रमाहकृतांजलिः ३ ॥ अर्जुनउवाच ॥ नमस्तेसिद्धसेनानिआर्यमंदरवासिनि ॥ कुमारिकालिकापालिकपिलेकृष्णपिंगले ४ भद्रकालि
नमस्तुभ्यंमहाकालिनमोऽस्तुते ॥ चंडिचंडेनमस्तुभ्यंतारिणिवरवर्णिनि ५ कात्यायनिमहाभागेकरालिविजयेजये ॥ शिखिपिच्छध्वजधरेनानाभरणभूषिते
६ अट्टशूलप्रहरणेखड्गखेटकधारिणि ॥ गोपेन्द्रस्यानुजेज्येष्ठेनंदगोपकुलोद्भवे ७ महिषासूक्ष्मप्रियेनित्यंकौशिकिपीतवासिनि ॥ अट्टहासेकोकमुखेनमस्तेऽस्तुरण
प्रिये ८ उमेशाकंभरिश्चेत्कृष्णेकैटभनाशिनि ॥ हिरण्याक्षिविरूपाक्षिसुधूमाक्षिनमोऽस्तुते ९ वेदश्रुतिमहापुण्येब्रह्मण्येजातवेदसि ॥ जंबूकटकचैत्येषुनि
त्यंसन्निहितालये १० त्वंब्रह्मविद्याविद्यानांमहानिद्राचदेहिनाम् ॥ स्कंदमातर्भगवतिदुर्गेकांतारवासिनि ११ स्वाहाकारःस्वधाचैवकलाकाष्ठासरस्वती ॥ सा
वित्रिवेदमाताचतथावेदांतउच्यते १२ स्तुताऽसित्वंमहादेविविशुद्धेनांतरात्मना ॥ जयोभवतुमेनित्यंत्वत्प्रसादाद्रणाजिरे १३ कांतारभयदुर्गेभक्तानांचालये
षुच ॥ नित्यंवससिपातालेयुद्धेजयसिदानवान् १४

तिपूज्ये । करालिकूरे । विजयेविशिष्टोजयोययासा जयप्रदेइत्यर्थः । जयेजयस्वरूपे ६ अट्टशूलकटशूलंतदेवप्रहरणमायुधंयस्याः । खेटकंचर्म ७ कौशिकिकुशिककुलोत्पन्ने । अट्टहासेमशस्त
स्मिते । कोकंचक्रवत्तृत्वारक्तबीजवधेऽसुरादानशीलंवामुखंयस्याःसाकोकमुखा ८ श्वेतेमहेश्वररूपे । कृष्णेवासुदेवरूपे । हिरण्याक्षिपीतनेत्रे । विरूपाक्षिविविधरूपयुक्तनेत्रेमनुष्यादौ । सुधूमा
क्षिमार्जारदौ । एतेनसार्वात्म्यमुक्तंभवति ९ ब्रह्मण्येयज्ञकर्मविप्रादिषुसाध्वीब्रह्मण्या । जातवेदसिअतीतज्ञेअतीतैज्ञातिवा । जंबूकटकेषुजंबूद्वीपराजधानीषु चैत्येषुदेवतालयेषु नित्यंस
न्निहितआलयःस्थानंयस्याःसातथा १० महानिद्राब्रह्मविद्याफलभूतामुक्तिः । स्कंदमातरितिसर्वदेवताकृपत्वापलक्षणं ११ स्वाहेतिसर्वकर्मरूपत्वं । कलेतिसर्वस्थूलसूक्ष्मकालरूपत्वं ।
सावित्रीतिसर्ववाङ्मयरूपत्वंचउच्यते १२ रणाजिरेयुद्धांगने १३ । १४

जंभनीतंद्रा । मोहिनीनिद्रा । मायाअद्भुतप्रदर्शनं । ह्रीर्लज्जालयाचेतोवृत्तिः एतच्चकामादिवृत्तीनामप्युपलक्षणं । श्रीलक्ष्मीः विद्यातपोधनादिसमृद्धिरूपा । संध्यासंधौआदावंतेचभवा
संध्या सृष्टिप्रलयकर्त्रीत्यर्थः । प्रभावतीचंद्रसूर्यप्रभाभुकाहोरात्ररूपा । सावित्रीसवितुःसूर्यस्यसंबंधिनीप्रभाप्रकाशनशक्तिस्तद्रूपा । जननीमातृवत्पालयित्री ११ तुष्टिःसंतोषः । पुष्टिः
पचयः । घृतिर्वैर्यं । दीप्तिर्योतिः । ययाकांत्याचंद्रादित्यौबधेतेअत्यंतकांतिमंतौभवतःवक्ष्यतिच । 'यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलं ॥ यच्चंद्रमसिपचाप्रोततेजोविदिमामकम'इति ।
'येनसूर्यस्तपतितेजसेदः'इतिश्रुतिश्च परंविन्मात्रंब्रह्मेत्यर्थः । भूतिःऐश्वर्यभूतिमतामहेश्वरादीनां । 'एषाऽस्यपरमासंपत्'इतिश्रुतेर्ब्रह्मरूपैव । संख्येसंख्यकृत्यानांप्रकाशनंयत्रतस्मिन्नात्मानात्म
विवेकरूपेसमाधौसिद्धेर्जीवन्मुक्तेश्वारणैराजानसिद्धेश्वरीक्ष्यसेऽनुभूयसेप्रत्यगात्मत्वेन तदेवमाकारविशेषोपहितब्रह्माभिध्यातंसर्वमोक्षादवाचीनाराज्यविजयादिसिद्धीःप्रयच्छतीतिप्रदर्शितं
तदेववक्ष्यतिभगवान् । 'येऽप्यन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयान्विताः ॥ तेऽपिमाभेवकौतेययजंत्यविधिपूर्वकं ॥ लभंतेचततःकामान्मयेवविहितान्'इतिच । तथामहतीविमोक्षाख्यासि

त्वंजंभनीमोहिनीचमायाहीःश्रीस्तथैवच ॥ संध्याप्रभावतीचैवसावित्रीजननीतथा १५ तुष्टिःपुष्टिर्घृतिर्दीप्तिश्चंद्रादित्यविवर्धिनी ॥ भूतिर्भूतिमतांसंख्येवी
क्ष्यसेसिद्धचारणैः १६ ॥ संजयउवाच ॥ ततःपार्थस्यविज्ञायभक्तिमानववत्सला ॥ अंतरिक्षगतोवाचगोविंदस्याग्रतःस्थिता १७ ॥ देव्युवाच ॥ स्वल्पेनै
वतुकालेनशत्रून्जेयसिपांडव ॥ नरस्त्वमसिदुर्ध्वनारायणसहायवान् १८ अजेयस्त्वरणेऽरीणामपिवज्रभृतःस्वयम् ॥ इत्येवमुक्त्वावरदाक्षणेनांतरधीयत ॥
१९ लब्ध्वावरंतुकौंतेयोमेनेविजयमात्मनः ॥ आरुरोहततःपार्थोरथंपरमसंमतम् २० कृष्णार्जुनावेकरथौदिन्यौशंखौप्रदध्मतुः ॥ यद्दंपठतेस्तोत्रंकलयउ
त्थायमानवः २१ यक्षरक्षःपिशाचेभ्योनभयंविद्यतेसदा ॥ नचापिरिवस्तेभ्यःसर्पाद्यायेचदंष्ट्रिणः २२ नभयंविद्यतेतस्यसदाराजकुलादपि ॥ विवादेजयमाप्रो
तिबद्धोमुच्यतिबंधनात् २३ दुर्गतरतिचावश्यंतथाचोरेर्विमुच्यते ॥ संग्रामेविजयेन्नित्यंलक्ष्मींप्राप्नोतिकेवलाम् २४ आरोग्यबलसंपन्नोजीवेद्वर्षशतंतथा ॥
एतदृष्टंप्रसादात्तुमयाव्यासस्यधीमतः २५ मोहादेतौनजानंतिनरनारायणावृषी ॥ तवपुत्रादुरात्मानःसर्वेमन्युवशानुगाः २६ प्राप्तकालमिदंवाक्यंकालपाशे
नगुंठिताः ॥ द्वैपायनोनारदश्चकण्वोरामस्तथाऽनघः ॥ अवारयंस्तवसुतंनचासौतद्वृहीतवान् २७

द्विरपिसर्वाकारानुपहितब्रह्मज्ञानादेवभवतीतिप्रतिपादनायगीताशास्त्रमारीःसमानेनतत्रविश्वासेत्परमार्थसत्यंप्रत्ययकरंदेवीस्तोत्रंकुर्वितिभियुक्तोऽर्जुनोदेवींप्रत्यक्षतोदृष्ट्वाजातप्रत्ययोगीतास्वपि
श्रद्धांवाप्रीयादित्याशयवताभगवताएतदुक्तमितिप्रवृत्तकार्यः । एवमेववेदेऽपिकरीयादीनांसंख्योदृष्ट्यादिफलानांकर्मणांविधानमदृष्टार्थेषुकर्मसुश्रद्धोत्पादनार्थमेवेतिनिर्णोतपूर्वाचार्यैः १५ ततः
पार्थस्येति अंतरिक्षगतेत्यैश्वर्यप्रदर्शनार्थविशेषणं १७ नरस्त्वमित्यर्जुनायपूर्वनरनारायणात्मकंरूपंस्मारयति तेनचतस्मृत्यैवसर्वभयानिवृत्तिर्भवति तद्विस्मरणादेवतुपराजयभयमित्यपिद
र्शितं । एवमयंगीताशास्त्रस्यवक्ष्यमाणस्योपोद्धातोदर्शितः १८ । १९ कथामनुसंप्रत्येकलब्धेत्यादिना २० एतत्स्तोत्रपाठफलमाह यद्दमिति कस्येप्रभाते २१ तेभ्योनभयमिति
पूर्वणसंबंधः २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

यत्रोति धर्मफलं युतिप्रभृतयः साहिमत्पक्षेऽपि धर्मोऽस्त्येवेति मन्वानं प्रत्याह यत्र धर्मस्तत्र कृष्णः स्वप्ने कृष्णाभावाद्भीमोऽपि नास्ति तत्फलभूतास्त्यादयोऽपि न संतीत्यर्थः फलितमाह यतः कृष्णस्ततो जय इति २८ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ केषामित्यध्यायः स्वप्रायः १।२।३।४।५।६।७ ॥ इति श्रीमत्पद्माक्षप्रमाणज्ञमया दाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसुतोः श्रीनीलकंठस्य कृती भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि जंभूखंडनिर्माणकात्यायनीस्तवांतर्ग्रथार्थप्रकाशे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ औनमो ब्रह्माविभ्यो ब्रह्माविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशकृषिभ्यो नमो गुरुभ्यः । प्रणम्य भगवत्पादान् श्रीधरादींश्च स ब्रह्मन् ॥ संप्रदायानुसारेण गीताव्याख्यां समाह्वये ॥ १ ॥ भारते सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृतस्तथा ॥ गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता ॥ २ ॥ कर्मोपास्तिज्ञानमैवेऽशास्त्रं कांडव्यात्मकं ॥ अन्ये तूपासनाकांडास्तृतीयो नातिरिच्यते ॥ ३ ॥ तदेव ब्रह्म विद्धि त्वेनेदं यत्तदुपासते ॥ इति श्रुत्येव वेदस्य तु पास्या

यत्र धर्मो युतिः कांतिर्यत्र हीः श्रीस्तथामतिः ॥ यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः २८ ॥ इति श्रीम. भीष्मपर्वणि भगवद्गी. दुर्गास्तोत्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ केषां प्रहृष्टास्तत्राग्रेयो धायुध्यंति संजय ॥ उदग्रमनसः केवाकेवादीनां विचेतसः १ केषां पूर्वप्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकंपने ॥ मामकाः पांडवेयावातन्ममाचक्ष्व संजय २ कस्य सेनासमुदये गंधमाल्यसमुद्रवः ॥ वाचः प्रदक्षिणाश्चैव यो धानामभिगर्जताम् ३ ॥ संजय उवाच ॥ उभयोः सेनयोस्तत्र यो धाजहृषिरेतदा ॥ स्रजः समासुगंधानां सुभयत्रसमुद्रवः ४ संहतानामनीकानां व्यूढानां भरतर्षभ ॥ संसर्गात्समुदीर्णानां विमर्दः सुमहानभूत् ५ वादित्रशब्दस्तुमुलः शंखमेरीविमिश्रितः ॥ शूराणां रणशूराणां गर्जतामिदं तरेतरम् ६ उभयोः सेनयोराजन्महान्व्यतिकरोऽभवत् ॥ अन्योन्यं वीक्ष्यमाणानां यो धानां भरतर्षभ ॥ कुंजराणां च नदतसैन्यानां च प्रहृष्यताम् ७ ॥ इ. म. भी. प. भगवद्गीता प. धृतराष्ट्र संजयसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय १ ॥ संजय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् २ पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ॥ व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ३ अत्र शूरामहेश्वासाभीमार्जुनसमा युधि ॥ युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ४ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्चैव्यश्च नरपुंगवः ५

दन्यते रिता ॥ ४ ॥ इयमष्टादशाध्यायी क्रमात्षट्कत्रिकेणाहि ॥ कर्मोपास्तिज्ञानकांडत्रितयास्मानिगद्यते ॥ ५ ॥ तत्र युद्धोद्यमं श्रुत्वा तस्य कथादिभिर्भट्टांतं बुभुक्षुः धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्र इति तत्र वेदे 'ते पांडुकुक्षेत्रे देवयजनमास' इति कर्मकांडप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत् । 'अविमुक्तं वैकुण्ठक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम्' इत्यविमुक्तारण्यब्रह्मप्राप्तिस्थानभूतं कुरुक्षेत्रमन्यत् । ब्रह्मसदनत्वं चास्यात्र हि जंतोः प्राणेष्टकममाणे पुरुषस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूत्वा मोक्षी भवतीति वाक्यशेषेण व्युत्पादितं एतद्व्यावृत्त्यर्थं धर्मक्षेत्रे इति विशेषणं कुरुक्षेत्रात्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमेव न तु तत्र ब्रह्मसदनं प्रवर्ग्य कांडे तस्य धर्मक्षेत्रत्वं मात्र श्रवणात् तत्र समवेताः मिलिताः युयुत्सवो योद्धुमिच्छन्ः पांडवानां पृथग्ग्रहणे तेषु ममत्वाभावसूचनार्थम् १ व्यूढं व्यूहं रचनया स्थितं आचार्यद्रोणं राजा दुर्योधनः राजाश्रवीदित्येव सिद्धे वचनपदेन संक्षिप्तबह्वर्थत्वादिगुणवत्त्वं वाक्यस्य सूच्यते २ द्रुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरसूचनेन क्रोधादीपनार्थं विशेषणम् ३ महेश्वासां महातड्गवासाः घनं विधेयं पति युयुधानः सात्यकिः द्रुपदश्च महारथ इत्येकः ४ धृष्टकेत्वादयः प. ५

युधामन्युतमौजसौ सौभद्रोऽभिमन्युः पंचद्रौपदेयाः प्रतिविंध्यादयश्चेत्यष्टौ । चकारात् पांडवाघटोत्कचादयश्चातिप्रसिद्धा ग्राह्याः सर्वेऽपि महारथा एव तल्लक्षणं तु । 'एकादशसहस्राणि यो धेयस्तु धन्विना' ॥ शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च सर्वप्रोक्तो महारथः ॥ अमितान्यो धेयस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः ॥ रथस्त्वेकेन यो द्वास्यात इत्युनोर्ध्वरथः स्मृतः इति ६ विशिष्टाः श्रेष्ठाः निबोधव्युत्पत्तयः । भौवादि कस्य परस्मैपदिनो बहुवचनं संज्ञार्थं अस्मत्पक्षे पिशूराः संतीति ज्ञापनार्थं परेषु प्राबल्यं दृष्ट्वा तवोत्साहमंगोभामूदित्यर्थः ७ विकर्णः स्वप्राता सौमदतिर्भूरिश्रवाः । जयद्रथपदस्थाने तथैव चेति क्वचित्पाठः ८ अन्ये शल्यकृतवर्मप्रभृतयः शस्त्राणि विदारकाणि खन्नादीनि प्रहरणानिकेवलं प्रहारार्थानिगदादीनि नानाविधानि येषां तेनानाशस्त्रप्रहरणाः ९ पर्याप्तं परित आसं परिवेष्टितं पांडवसैन्यं हि सताक्षीहिणीमितत्वादल्पं बहुनैकादशाक्षीहिणीमितेनास्मत्सैन्येन वेष्टयितुं शक्यं न तु तदीयेनास्मदीयमित्यर्थः एवं च पर्याप्तमित्यस्य पारणीयमित्यर्थः १० अयनेषु व्यूहं रचनया स्थिते सैन्ये प्रवेशमागेषु स्वेस्वे स्थाने स्थिता पूयं मध्यस्थं भीष्ममेवाभिरक्षंतु । अस्य सेनापतेश्चांचल्ये सर्वाऽपि सेना आकुली भवेत् तत्स्थैर्ये स्थिराचमवेदतः स एव रक्षय इत्यर्थः ११ तस्यैवं युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ॥ सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ६ अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोधद्विजोत्तम ॥ नायकामसैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ७ भवानभीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिजयः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदतिर्जयद्रथः ८ अन्ये च बहवः शूरामर्दयेत्यक्तजीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ९ अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥ पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् १० अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ११ तस्य संजनयन्हर्षं कुरुद्वः पितामहः ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् १२ ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंत सशब्दस्तुमुलोऽभवत् १३ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ॥ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः १४ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ॥ पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः १५ अनंतविजयं राजा कुंतो पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ १६ काश्यपश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ॥ धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः १७ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥ सौमद्रश्च महाबाहुः शखान्दध्मुः पृथक् पृथक् १८ स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ॥ नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् १९ अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः ॥ प्रवृत्तेशस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः २० हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाहमहीपते ॥ अजुन उवाच ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽयुत ३१ यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुः कामानवस्थिताम् ॥ कैर्भ्यासहयोद्धव्यमस्मिन्नरणसमुद्यमे २२ योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धे र्दुर्द्वेप्रियचिकीर्षवः २३

वदतो दुर्योधनस्य संजयवाक्यमिदं सिंहनादमिति धनुर्मुलं तेन विनद्येत्यस्यानुप्रयोगः कथादित्वात् समूलकापं कथाते स्म देत्यानित्यादिवत् । कुरुद्वो भीष्मः प्राग्विराटनगरादो दृष्टप्रभावान् पांडवान् दृष्ट्वा राज्ञोभयं माभूदिति शंखं दध्मौ हर्षं दृष्ट्वा तसाहं जनयन् हेत्वर्थं शतप्रत्ययः हर्षजननार्थमित्यर्थः १२ अभ्यहन्यंत अभिहताः कर्मकर्तरि प्रयोगः १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ व्यवस्थितान् भयोद्धिप्रतयवैषम्येणावस्थितान् कपिध्वजपांडवपदाभ्यां भीष्मपध्वजत्वं शौर्यचमदृश्यते २० हृषीकेशं सर्वेषां भिक्षियाणां प्रवर्तकत्वेन परचित्ताभिज्ञं वाक्यमेवाह न तु कंचिदर्थमिति व्योतनार्थं वाक्यपदं वाचयमेवाह सेनयोरिति २१ रथस्थापनप्रयोजनमाह यावदिति कैः सह प्रयायोद्धव्यं मया सह वा कैर्योद्धव्यमित्युभयत्र सहशब्दसंबंधः केवामाजितुं शतं तमेयावाके जेतव्या इत्यालोचनार्थमित्यर्थः २२ योत्स्यमानान् न तु शांतिकामान् यतो दुर्बुद्धेः प्रियचिकीर्षां तेन तेषामपितुल्यत्वं सूचितम् २३

स्थोत्तमस्यापयित्वा उवाचेति द्वयोः संबंधः २४ महीक्षितापृथिवीश्वराणाम् २५ पितृन् पितृव्यादीन् भूरिश्रवणमृतीन् पितामहान् भीष्मादीन् मातुलान् शल्यादीन् भ्रातृन् दुर्योधनादीन् पुत्रान् लक्ष्मणादीन् पीत्रान् लक्ष्मणादिपुत्रान् । सखीन् अश्वत्थामादीन् २६ सुहृदः कृतवर्मादीन् २७ कृपयास्नेहेन सचस्वजनमिति विशेषेण प्रदर्श्यते २८ सीदंति निश्चेष्टानि भवति रोमहर्षो रोमांचः २९ । ३० निमित्तानि लोकक्षयकराणि भूमिकंपादीनि ३१ । ३२ । ३३ स्यात्कहाति स्यात्कहाति स्यात्कहाति । 'विजामातुस्तवाधास्यात्' इति मंत्रवर्णात् । स्यात्कहा जानावपतीति वालाजालाजतेः स्यंशुर्षस्येति रित्यास्कः ३४ हंतुं इच्छाऽपि मनभवति किमुत हंतुत्वमित्यर्थः महीकृते पृथिव्यर्थे ३५ आततायिनः । 'अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ क्षेत्रदारहरश्चैव पण्डिते आततायिनः ॥ आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् ॥ नाततायिवेदे पोहंतुर्भवति कश्चन' इति यद्यप्येवं तथापि एतान् हत्वा अस्मान् पापमेव आश्रयेत् आततायिवधो हि अर्थशास्त्रविहितः । 'न हि स्यात्सर्वभूतानि' इति तु चर्मशास्त्रे तद्वत्पूर्वस्मात्प्रबलं यथोक्तं याज्ञवल्क्येन । 'स्मृत्योर्विराधेन्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः ॥ अर्थशास्त्रात् बलवत्तमं शास्त्रमिति स्थितिः' ॥

॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हर्षाकेशो गुडाकेशेन भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् २४ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषांच महीक्षिताम् ॥ उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति २५ तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितृन् तथा पितामहान् ॥ आचार्यान् मातुलान् भ्रातृन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा २६ श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्य सकौंतेयः सर्वान् बंधून् वस्थितान् २७ कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेवं स्वजनं कृष्णयुयुत्सुं सुपस्थितम् २८ सीदंति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते २९ गांडीवसंस्तुते हस्ताश्चक्रैव पारिदह्यते ॥ न च शक्रो मयि वस्था तु भ्रमती वचभेमनः ३० निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥ न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ३१ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥ किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ३२ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ३३ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ मातुलाः श्वशुराः पौत्राः स्यालाः संबंधिनस्तथा ३४ एतान् हंतुं मिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ॥ अपित्रैर्लोक्य राजस्य हेतोः किनुम हीकृते ३५ निहत्य धार्तराष्ट्रान् काप्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वा तानाततायिनः ३६ तस्मान्नाहं वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान् स बांधवान् ॥ स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ३७ यद्यप्येतेन पश्यंति लोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ३८ कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ॥ कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ३९ कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मेनष्टं कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ४०

इति । अस्मान् हत्वा एतान् आततायिनः पापमेवाश्रयेदित्यपरायोजना तथा च एतत्पापमद्वेषेन नश्यंतु न तु वयमेतेषां वधेन न क्षयाम इति भावः ३६ । ३७ । ३८ ननु 'आहूतो न निवर्तते' इत्यादिपिरणादपि 'इति विजितं क्षत्रियस्येति च युद्धादिनिवृत्तिर्हि स्याच्चट्टिः क्षत्रियस्येष्टा तत्कथं युद्धादिनिवृत्तिमिच्छामीत्याशंक्याह कथमिति साहिलोभमूलिकास्मृतिः कुलक्षयदोषविधिना बाध्यते यथा । औदुंबरौ स्फुटौ द्राघेदिति स्पर्शनविधिना विरुद्धासती औदुंबरी सर्वावेष्टयितव्येति सर्वेष्टेन स्मृतिर्बाध्यते लोभमूलकत्वात्तद्वत् । न हि विधिमात्राद्यर्त्तिकचित्कर्तव्यं इत्येतादीनामधर्मरूपाणामप्यवश्या नुष्ठेयत्वापत्तेः तस्माद्यत्फलतो न दुष्यति तदेव विहितं धर्मरूपमनुष्ठेयं यथोक्तं । 'फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थनानुबध्यते । केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्वर्तक इति कथ्यते' इति । इधेनादिवत्पापानुबन्धित्वात् युद्धेत्याज्येनेत्यर्थः ३९ प्रणश्यंति अनुष्ठानां वृद्धानामभावात् अवशिष्टं बालादिरूपं वंशं धर्मलोपादधर्मोऽभिभवति ४०

युष्मासु पुत्रार्थवर्णांतरमुपासीनासु ४१ कथं तर्हि जामदग्न्येन रामेण क्षत्रियेषु हतेषु तत्स्त्रियः पुनः पुनर्ब्राह्मणेभ्यः पुत्रान् जनयामासुरित्युपाखयायते कथं वा दृतराष्ट्रादीनां असंकरजत्वमित्याशंक्याह पतंतीति हिशब्दो वैदिको प्रसिद्धोऽयमिति । साहि 'न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति' इति श्रुतिः अन्यस्माज्जातं शेषोऽपत्यं नास्तीति तदर्थः । अन्योदयोऽभिनसाऽपि न मंतव्यो ममायं पुत्र इति यास्कवचनाच्च । येयजामह इति शास्त्रात् येवयं स्मस्ते वयं यजामह इत्यर्थकादृश्यमानस्य पित्रादेः संशयग्रस्तत्वादयं मम पितृवैति निश्चयस्य दुःसाध्यत्वात् मंत्रश्च योऽहमस्मि ससंन्यजे ब्राह्मणेऽर्थवादश्च । न चैतद्विद्रोहाद्विज्ञानाः स्मो वयमब्राह्मणावेति । तस्माद्बीजपतेरेव पित्रादिप्राप्तिर्नृक्षे प्रपतेरिति लुप्तपिंडोदकक्रियत्वादवश्यं पितृणां पातो भवति क्षेत्रज्ञपुत्रस्मृतिस्तु हल्लोके वंशस्थापनमात्रपरान्तु तेन क्षेत्रज्ञपतेः कश्चिदामुष्मिक उपकारोऽस्ति उदात्ततश्चुतिविरोधात् । अयंच संकरोऽस्माभिः स्वयंकृतश्चेदवश्यमस्मान्वाधिष्यत इति भावः ४२ एतदेव विवृणोति द्वाभ्यां दोषैरिति ४३ । ४४ । ४५ ४६ संख्येसंग्रामे ४७ ॥ इति श्री नीलकण्ठीये भारतमावदीपे भीष्मपर्वप्रकाशे भगवद्गीतासु प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ पर्वणितुपंचविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ अर्जुने युद्धादुपरते मत्पुत्रानि पकंदं करं राज्यं प्राप्स्यंतीत्याशावंतराजानं प्रति संजय उवाच तंतथेति तमर्जुनं तथा 'स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव' इत्युक्तप्रकारेण कृपयास्नेहेन न तु दयया परदुःखप्रहाणेच्छारूपया तस्याः अधर्माभिभवात् कृष्णप्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ४१ संकरो न रकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥ पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ४२ दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ४३ उत्सन्नकुलधर्माणामनुष्याणां जनार्दन ॥ न रकेनियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ४४ अहो वत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ॥ यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ४५ यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ॥ धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ४६ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपविशत् ॥ विमृज्य स शरं चापं शोकसंविग्रमानसः ४७ ॥ इति श्री महाभारते श्रीमद्रगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ पर्वणितुपंचविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

॥ संजय उवाच ॥ तंतथा कृपया विष्टमश्रुपूर्णकुलेक्षणम् ॥ विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन २ कैव्यं मास्मगमपार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ सुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ कथं भीष्ममहं संख्येद्रोणं च मधुसूदन ॥ इष्टुमिष्टप्रतियोत्स्यामि पूजार्हा वारिसूदन ४ परदौर्बल्यनिश्चयोत्तरमाविन्याः अर्जुने यदिवानोजयेयुरिति स्वपराजयमाशंकमाने दुर्मणत्वात् । यानेव हत्वा न जिजीविषाम इति स्नेहातिशयसूचकवाक्यशेषविरोधाच्च आविष्टं व्याप्तं विषीदंतं सीदंति मम गात्राणीत्यादिना उक्तरूपं विषादं प्राप्तुं इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं वचनीयं उवाच मधुसूदन इति दुष्टहंतृत्वादेवाऽर्जुनं निमितीकृत्य त्वत्पुत्रानपि हि निष्यत्येवेति त्वया जयाशानकार्योति भावः १ अर्जुनमुद्योजयन् श्रीभगवानुवाच कुत इति कश्मलं वैक्लवं विषमे युद्धसंकटे अनार्यमिष्टमिष्टं जंष्टं वितंतं तुत्वाद्दशैः शूरैः न आर्यैर्जुष्टमिति वा यनु आर्यैरजुष्टमिति विग्रहो दर्शितस्तदर्थं कयेऽपि पदव्युत्क्रमदोषादुपेक्ष्य अतएवास्वर्ग्यमकीर्तिकरं च हे अर्जुन स्वच्छस्वभाव तव नैतद्युक्तमिति भावः २ तदेवाह कैव्यमिति कैव्यं निर्वीर्यत्वं न च शकनो मयि वस्थातुमित्युक्तं रूपं मागाः नैतत्त्वयिमहादेव प्रतिभेद्युक्तं अतः सुद्रं तुच्छं हृदयकृतं सेवतवदौर्बल्यं न तु शक्तिसहायाद्यभावात् तस्य क्वाउत्तिष्ठ युद्धाय परंतप शत्रुतापन ३ ननु शत्रवो वास्वभावदुष्टावातापनीयाः न तु बांधवाः साधवश्चेत् अर्जुन उवाच कथमिति मधुसूदनारिसूदनेति संबोधयन् तवापि दुष्टानपिशत्रून् वेतापयतः पूजार्हा अदुष्टौ मुखौ च भीष्मद्रोणौ जहीति वक्तुमयुक्तमिति सूचयति समानार्थकमिदं संबोधनद्वयं वक्तुः शोकेन विक्रवत्वात् तपोनरुक्त्यदोषावहमित्यन्ये इष्टुमिति ताभ्यां सहवाचापि युद्धमशक्यं किमुत बाणैरिति भावः ४

गुरूनहत्वाहिमहानुभावान्श्रेयोभोक्तुंभैक्षमपीहलोके ॥ हत्वार्थकामांस्तुगुरूनिहैवभुंजीयभोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ५ नचैताद्विद्मः कतरन्नोगरीयोयद्वाजयेमय
दिवानोजयेयुः ॥ यानेवहत्वानजिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ६ कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामित्वा धर्मसंभूढचेताः ॥ यच्छ्रेयः स्यान्निश्चि
तं ब्रूहितन्मेशिष्यस्तेऽहंशाधिमांत्वा प्रपन्नम् ७ नहिप्रपश्यापिममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ॥ अवाप्यभूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधि
पत्यम् ८ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ॥ नयोत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ९ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥ सेनयो
रुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥ गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ११

ननु ब्रह्मद्वयदोर्बल्यं त्यक्तोतिष्ठपरंतपेति युद्धमेव श्रेय इत्युक्तं किंपुनः पृच्छसीत्यत आह नहीति बंधुनाशनिमित्तः शोकीराज्यलाभेन स्वर्गाधिपत्यलाभेन वाननिवर्तयिष्यत इति युद्धादन्यं कंचित् न
वृत्तिरूपं शमोपायं ब्रूहीत्याशयः अत्रार्जुनविषादव्याजेन ब्रह्मविद्याधिकारिविशेषणं भेक्षचर्या इहामुत्रार्थफलभोगविरागश्च दर्शितः ८ । ९ तमिति मूढोऽप्ययममूढवद्वदतीति प्रहसन्निव इदं वक्ष्यमा
णं १० अर्जुनस्य देहनाशो आत्मनाशधीः स्वधर्मे युद्धे चाधर्मधीरिति मोहद्वयं । तत्रार्थं ब्रह्मविद्यासूत्रभूतैर्विशत्याश्लोकेरपि नीपनश्रीभगवानुवाच अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति । 'जीवापेतं वावकि
लेदं प्रियतेन जीवो प्रियते' इति श्रुतेर्देहाद्युपाधिनाशोऽप्याकाशवद्भासरहितत्वेन अशोचनीयान्भीष्मादीनन्वशोचः कथमेतेनुरवोमया हंतव्याः कथं वा तैर्विनाऽहं जीविष्यामीति शोकं कुरुतवानसि एवं
मूढोऽपि त्वं प्रज्ञावादान् प्रज्ञावतां देहादन्यमात्मानं जानतां वादान् शब्दान् । नरके नियतं वासः पतंति पितरो ह्येषामित्यादीन् भाषसे परं ननु प्रज्ञावानसि तत्र हेतुः गतासूनिति गतासूनुमतप्रणान्वेहा
न्नानुशोचंति प्रत्युत निर्हरं त्येव एतेन प्राणप्रेषेण तु देहः तथा च श्रुतिः । 'प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राण आचार्यः' इत्यादिः अत एव स प्राणानेतान् वगणयंतं नरं पित्रादिहंता स्वमसिधिक्काभितिवदंति उ
त्क्रांतप्राणान् दहंतमपि नैवं वदंतीति लोके वदप्रसिद्धिः तस्मात् आत्मा देहादन्यः चेतनत्वात् व्यतिरेकेण घटवत् देहो न चेतनः दृश्यत्वात् घट इव यदि देहश्चेतनः स्यात् मृतेऽपि तत्र चैतन्यमुपलभ्येत तस्मा
द्देहनाशो नात्मनाशो मन्वानो मूर्ख एवासीत्यर्थः । यत्तु प्रज्ञानां पंडितानां अवादान् वक्तुमयोग्यान् भाषसे इति तार्किकव्याख्यानं तत् अर्हार्थं घटो दुर्लभत्वात् विशेषाध्याहारसापेक्षत्वाच्चोपेक्ष्य ११

ननुदेहादन्योऽपिदेहनाशेननश्यतांकोशकारइवकोशनाशेनेतितत्राह नत्वेवाहमिति त्वमहमिमेचसर्वेअनादयोऽन्ताश्चस्मद्व्यत्यर्थः । जातुकदाचित्अहंनआसंहितिनअपितुआसमेव । तथा त्वमपिनासीरितिअपित्वासीरेव । इमेजनाधिपाःराजानइत्युपलक्षणं सर्वस्यजंतुजातस्यनासन्नितिनअपित्वासमेवेतियोजना अनादिस्वादनन्ताश्चेत्याह नचेति नमविष्यामइतिनैवकिंतुसर्वेभविष्यामएव । ननुदेहस्यानात्मत्वेकयंतस्पीड्याऽयंपीड्यतइतिचेयक्षवत्तदभिमानमात्रादितिब्रूमः । यदाहियक्षःपरशरीरेविशतितदातस्पीड्यादेहपतिर्नबाध्यतेतस्यतदानींदेहाभिमानाभावात् । यक्षस्तुबाध्यतेऽभिमानसत्त्वादितिलोकेप्रसिद्धं । किंचप्राचीनकर्मव्यतिरेकेणजीवननोपपद्यतेकृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात् वृक्षादिष्वपिप्राक्कर्मास्तीत्यनुमेयं स्थावरजीविकाप्राक्कर्मपूर्विकाजीविकात्वात् पाकादिक्रियापूर्वकास्मदादिजीविकावत् । अपिचक्रियावैचित्र्यात्कार्यवैचित्र्यदृष्टघटशरावोदंचनादिपुतद्विहापिसुखदुःखादिवैचित्र्यप्राक्कर्मवैचित्र्यादनुमेयं । तथासद्योजातस्यगोवत्सस्यस्तनपानादौप्रवृत्तिर्जंतुमात्रस्यमरणान्नासश्चप्राग्मवीयानुभवजनितसंस्कारजन्यौ भोजनादिप्रवृत्तिश्चोष्णासादिवदित्यतोऽस्तिप्राचीनकर्म । अपिचकौलिकशास्त्रप्रसिद्धमेतत् यथादेवदत्तःस्वशरीरेकंदकेनखिद्यते एवंशत्रुकृतायांदेवदत्तप्रतिमायांकंदकेनविद्धायांदेवदत्तोव्यथते । तत्रव्यथाहेतुर्नातरंघातुवैषम्यंनापिबाह्यंकंदकेनवेधादि किंतुकेवलंप्राक्कर्ममात्रं । एवंचबीजांकुरन्यायेनकर्मतज्जन्यसंस्कारपरंपरयाऽनादिःसंसारइतिनदेहनाशादात्मनाशोऽस्तीतिनभीष्मादयःशोचनीयाः । अत्रपूर्वस्मिन्श्लोकेआत्मनोदेहादन्यत्वमुक्तंगतासूनूदेहानितिविशेषणेन । अत्रतुसूक्ष्मशरीरविशिष्टस्यात्मनोव्यवहारदृष्ट्यानित्यत्वंसाधितमितिभेदः १२ यद्यप्येवंतथापीष्टदेहवियोगजःशोकोभवत्येवेत्याशंक्याह । देहिनइति । देहौस्थूलसूक्ष्मौविद्येते अस्यसदेहीचिदात्मा तस्ययथास्मिन्स्थूलशरीरेकौमाराद्यवस्थानुदेहभेदेऽपिपृक्एवाहंबालआसमिदानींवृद्धोऽस्मीत्यभेदप्रत्यभिमानादैक्यंबालादिशरीरेभ्योऽन्यत्वंच । व्यावृत्तेभ्योऽनुवृ

नत्वेवाहंजातुनासंनत्वंनेमेजनाधिपाः ॥ नचैवनभविष्यामःसर्वेवयमतःपरम् १२ देहिनोऽस्मिन्यथादेहेकौमारंयौवनंजरा ॥ तथादेहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्रनमुह्य
ति १३ मात्रास्पर्शास्तुकौतेयशीतोष्णसुखदुःखदाः ॥ आगमापायिनोऽग्निन्यास्तांस्तितिक्षस्वभारत १४

तंभिन्नकुसुमेभ्यःसूत्रमिवेतिन्यायात् । एवंदेहांतरप्राप्तिरपिस्थूलाच्छरीरादन्येषालिंगशरीराणांसूक्ष्माणांस्थूलशरीरानुकारिणांप्राप्तिः अयमर्थः । यथाएकमपिस्थूलंशरीरं कौमाराद्यवस्था
भेदादनेकरूपं एवंनित्यमपिलिंगशरीरंप्राणिकर्मभेदात्सुरनरतिर्यगाद्यवस्थाभेदादनेकमवति । ततश्चोक्तन्यायेनस्थूलादिवत्सूक्ष्मादपिशरीरादात्माविविक्तएव एवंचशोकादिधर्मिणोलिंगाद
पिविभिन्नस्यतवइष्टवियोगजःशोकोऽपिनयुक्तः । अतएवतत्रतस्मिन्विषयेधीरोनमुह्यति । आभिमानीकौशिकमोहोदेहद्वयाभिमानत्यागाद्धीरनबाधेते अतस्त्वमपिधीरोभवेतिभावः । पूर्व
श्लोकयोगतामूनिविविधमितिचबहुवचनंउपाधिभेदाभिप्रायं । अत्रतुदेहिनइत्येकवचनंउपधेयचिदात्मैक्याभिप्रायमितिज्ञेयं तथाचश्रुतिरेकस्यात्मनोपाधिकंभेदमाह । 'यथाह्ययंज्योतिरा
त्माविवस्वानपोमिन्नाबहुवैकोऽनुगच्छन् ॥ उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा'इति । क्षेत्रेषुवक्ष्यमाणलक्षणेपुस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकेषु । 'एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्व
भूतांतरात्मा'इतिचएकत्वाच्चविभुत्वमप्यस्यसिद्धं तेनदेहादीनामनित्यानामविभूनांचपराभिमतमात्मत्वंप्रत्यारुमातंवेदितव्यं १३ ननुआत्मनोलिंगशरीरादन्यत्वेऽप्यहं दुःखीत्याद्यनुभवाद्दुःखा
दिधर्माश्रयत्वंदुर्वारं ततश्चभीष्मादिवंधुवर्गनाशोसतिदुःखसंबंधोभवत्येवेत्याशंक्याह । मात्रास्पर्शादिति । मीयतेविषयाआभिस्तामात्रांद्रियवृत्तयः । यद्वा दशप्रज्ञामात्रांभागादयः दशभूतमा
त्राःनामादयःकौपीतकिप्रसिद्धांद्रियविषयरूपाग्राह्याः तासांस्पर्शाःपरस्परंविषयविषयिभावेनसंबंधादितिव्याख्येयं । यद्वा मात्राप्रमात्रासहस्पर्शाःविषयेंद्रियसंबंधाः स्पर्शशब्दस्यतद्वाचित्वं
स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यानित्यत्रदृष्टं तत्रस्पर्शपदेनतद्वर्तोविषयेंद्रिययोरपिलामः तेनप्रमातुःप्रमाणद्वाराप्रमेयेणसहसंबंधाःसर्वेशीतोष्णादिवदागमापायिनउत्पत्तिविनाशशीलातएवानित्याश्च-

तद्वदेव सुखदुःखदाश्च अतस्तान्ति तितिक्षस्वसहस्र हे कौतये मारतेत्युतमवश्यत्वेन धीरस्वमस्मत्तुचयति प्रमातृत्वादि रन्ध्रो हि सुहितमाधिग्रहावेशादिष्वभावाज्जाग्रत्स्वप्रादौ भावाच्चकादाचित्क
तया आत्मनि प्रतीयमानोऽपिरज्जूरगादिवन्मिथ्याभूतः सन्नतद्धर्मस्त्वमजते । यद्विद्यत्राभेदेन कदाचिद्वातिकदाचिन्नतत्राध्यस्तरज्ज्वाभिवर्षः । प्रमात्रादिश्च प्रतीचिप्रत्ययगमेदेन कदाचिद्वा
ति अतो मिथ्येति निश्चितं तेन प्रतीचिप्रमातृसंबंध एव नास्ति सत्यमिध्यावस्तुनोर्वास्तवसंबंधायोगात् । प्रमातृधर्माणामुःखादीनां तु प्रतीचिसंबंधो दूरापेत एव । कथं तद्व्याप्तमनिदुःखित्वप्रत्ययः त
त्तदुपाधितादात्म्याद्व्यासादिति ब्रूमः अतएव जाग्रतिदृष्टदुःखं स्वप्नेनानुवर्तते स्वप्नदृष्टं वा जाग्रतिनदृश्यते तथा च श्रुतिः । 'स यत्तत्र पश्यति पुण्यं च पापं चानन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्ययं पुरुषः' इति ।
'कामः संकल्पो विचिकित्सा' इत्यादि श्रुतिरेतत्सर्वमन एवेति अभेदनिर्देशात्कामादिसर्वविकारोपादानत्वं मनस एवाह तस्मात्स्वप्न इवात्मनिदुःखित्वप्रतीतिर्भातिरेवेतिष्टवियोगजनितां तांति तितिक्षस्वेति
भावः १४ तितिक्षाफलं प्रत्यक्षमेवेत्याह यंहीति । एतेमात्रास्पर्शाः प्राकृत्याख्यातरीत्या त्रिविधा अपि यं जाग्रतिस्वप्नेऽसंज्ञातसमाधौ नानवपश्यंति स्वास्थ्यान्नप्रचयावयंति । पुरुषं पुरुषं अष्टासुव
सतीति पुरुषस्तं पुरुषं । 'कर्मेन्द्रियाणि खलु पंच तथा पराणि ज्ञानेन्द्रियाणि मन आदि चतुष्टयं च ॥ प्राणादिपंचकमथो विषयादिकंच कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमीपूः' इति प्रसिद्धाः । यद्वा स्थूलसूक्ष्मो
पाधिमध्ये एव इतरासां मंतर्भावाद्वा पुरितितम एव ग्राह्यं तेन कारणोपाधेरप्यात्मनो विविक्तत्वं दर्शितं पुरुषर्षमेति त्वमप्येतदनुभवितुं योग्योऽसि सर्वपुरुषश्रेष्ठत्वादिति सूचयति उपाधि त्रयस्यागादेव स
मेदुःखसुखेयस्यतं न हि समाधिस्थस्य सुखाय दुःखाय वा शीतोष्णस्पर्शौ भवत इति युक्तमस्य समदुःखसुखत्वं धीरध्यायिनं योगिनं न व्यथयंति सोऽमृतत्वाय सोऽक्षाय कल्पते योग्यो भवति १५ ननु सुप्ति
समाध्यादैत्यक्तोपाधेरात्मनः समदुःखसुखत्वेऽपि सोपाधिकदशायां तत्तायः पिच्छस्य दृष्टत्वमिव तस्य दुःखित्वं दुर्वारं । उपाधिश्च मूलमकृतं व्यापिकायामात्रारूप इति तत्स्वेतुन निर्मूलोच्छेदमर्ह

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषं ॥ समदुःखसुखं धीरसोऽमृतत्वाय कल्पते १५

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ॥ उभयोरपि दृष्टोऽतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६

त्यतः सोऽमृतत्वाय कल्पत इत्यनुपपन्नमित्याशंक्याह नासत इति प्रमात्रादेरागमापाधित्वेन कादाचित्कत्वात् रज्जूरगादिवत् असतः भावः सत्ताकालत्रयेऽपि नास्ति । अयमर्थः प्रमात्रादिर्मूला
ज्ञानेन विदात्मनिकल्पितः मूलज्ञानस्य चात्मज्ञानेन निवृत्तौ कारणाभावात् पुनः प्रमात्राद्युद्भवोऽस्तीति निष्प्रत्यूहममृतत्वं ज्ञानात्सिद्धयतीति । नन्वप्रतीतिमात्रात्प्रमात्रादेर्मिथ्यात्वोपगमे आ
त्मनोऽपि सुप्त्यादावप्रतीयमानत्वाविशेषान्मिथ्यात्वमस्तु उभयोर्वा सत्त्वमस्तु इत्याशंक्याह नाभावो विद्यते सत इति । सत्त्वस्तु नः अभावोऽसत्त्वं कदाचिदपि न विद्यते सुप्त्यादावप्यनुभूतयोः सुखाज्ञा
नयोः सुखमहमस्वाप्सनं किंचिद्वेदितुमिदं तुत्याने परामर्शदर्शनात् तदनुभवमंतरेण तयोः परामर्शसंभवात् अतः सतोऽसत्त्वं नास्ति श्रुतिरपि सुप्तिवैकल्ययोः प्रमात्राद्यभावं दर्शयितुं त्वं चाह ।
'यद्वैतत्रयं पश्यति पश्यन्वेतन्न पश्यति न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त्यपश्येदिति' । यदि प्रमात्रादिः सत्यस्तर्हि सतोऽयस्य सुप्त्यादावदर्शनं साभि
ध्याभावाद्वा द्रष्टृदृष्टलोपावक्तव्यं । नाद्यः आत्मनि दृष्टनष्टस्वभावस्यान्यत्र सद्भावकल्पनायोगात् । नात्यः उदाहृतया श्रुत्येव तन्निषेधात् तस्मादुभयोरपि सत्यत्वेन मिथ्यात्वेन वा साम्यं दुर्वचं ।
ननु सत आकाशादेः किंचिदपि देशकालेनाभावो यथापि नास्ति तथापि सत एव परमाणोर्देशांतरेऽभावोऽस्ति प्रागसतोऽपि यदादेर्भावश्च दृष्टः तत्कथमुच्यते नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्याशं
क्यविद्वदनुभवेन निरस्यति उभयोरपीति अंतोयाथात्म्यं । यथा स्वप्ने न भुंक्तं रज्जूरगादयो नित्यत्वा नित्यत्वसत्यत्वा सत्यत्वादिधर्मोपेततयानिश्चिता अपि प्रबोधेन बाध्यंते तद्वज्जाग्रदृष्टा अपि
पिते तत्त्वज्ञाने न बाध्यंते । ननु जाग्रद्व्यासनावशात् स्वप्नगत नम आदौ नित्यत्वादिनिश्चयोऽप्रमदिति चेत् अनादिकालप्रवृत्तमागमवीयसंस्कारवशात् जाग्रदभवादावपि सतमप्येति तुल्यं ।

नन्वेतस्यापि काम्यातः पातितयानित्याकरणजनितः प्रत्यवाय उत्पद्येतैव सत्तदनुष्ठितस्य संबंधप्रहाणप्रत्यवायपरिहारात् फलद्वहेतुत्वायोगादित्याशंक्याह प्रत्यवायो न विद्यत इति । 'तमेतं
वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिपंतियज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति श्रुत्यासंयोगपृथक्त्वन्यायेन दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यनेन नित्यस्य दग्नेवीर्यायत्वमिव नित्यानामपि कर्मणां विविदिषार्थत्वं विनि
योगबलात्सिद्धयति । ततश्च काम्येनैव प्रयोगेन नित्यस्यापि सिद्धेर्न नित्याकरणनिमित्तो वाऽकाम्यत्वात्सर्वागानुपसंहारनिमित्तो वा प्रत्यवायो विद्यते नित्यानामेव विनियोगात् । नित्येषु च यथा
ज्ञातुपबंधस्यानुज्ञानात् वार्तिके तु काम्यानामप्यत्र विनियोगो दृष्टः अथा । 'वेदानुवचनादीनामेकात्म्यज्ञानजन्मने ॥ तमेतमिति वाक्येन नित्यानां विवक्षिते विधिः ॥ यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्या
नामपि कर्मणां ॥ तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः' इति । अस्मिन्पक्षे काम्यानामपि तुल्यफलत्वात् नित्यवद्यथा शतपुपबंधो भविष्यतीति न सर्वागानुपसंहारजनितः प्रत्यवायो विद्यते
स्वल्पमपि अस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं अनुपपुक्तबीजकल्पं । 'जन्मजन्मांतराभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः ॥ तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते पुनः' इति स्मृतेरुत्तरोत्तरसंस्काराधानद्वारा स्वसजातीयवृद्धे
निमित्तं सत्कामादिदोषक्षपणद्वारामहतो भवात्संसारो ब्रूयते । तस्मात्सांख्यानधिकारिणा कर्मयोग एवानुष्ठेय इति भावः ४० नत्वेवं सांख्ययोगमोहमायात्राणहेतुत्वं तुल्यं चेत्कोऽनयो विशेष इत्याशं
क्यसांख्यानोपातशंकानास्ति योगिनां गुणावद्विदेहकैवल्यपातशंकाऽस्तीत्याह व्यवसायात्मिकेति व्यवसायस्तत्त्वनिश्चयस्तदात्मिकात्वाकारावुद्धिरंतःकरणवृत्तिः अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यजन्या
ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना समस्तवृत्त्यंतरबाधेन सम्यग्भ्युदिता एका एव । 'सकृद्विभातो ह्येव ब्रह्मलोकः' इति श्रुतेः ब्रह्मैवलोको ब्रह्मलोक इह ब्रह्मैव न हि सकृदज्ञाते ब्रह्मणि ज्ञातव्यं

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ॥ बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ४१ यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्य विपश्चितः ॥

वेदवादरताः पार्थनान्यदस्तीति वादिनः ४२ कामात्मानः स्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदाम् ॥ क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥

४३ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ४४

कर्तव्यं वा किंचिदवशिष्यते कृतकृत्यत्वाद्ब्रह्मविदोऽतोऽस्य पातशंकानास्ति । अव्यवसायिनामज्ञानिनां तु बुद्धयोऽनंताः ताश्च प्रत्येकं बहुशाखा इति इदमेव मम श्रेय इति निश्चयस्य दुर्लभत्वात् कदा
चिदश्रेयस्यापि श्रेयो बुद्धौ सत्यां पातशंकास्तीति महोस्तयोर्विशेष इति भावः ४१ उत्तरार्धमेव विवृणोति यामिमां मित्यादिना यां पुष्पितां पुष्पितदुमवधूरतोरमणीयां वाचं । 'अक्षयं ह वै चातुर्मास्यया
जिनः सुकृतं भवति अपामसो ममृता अभूम' इत्येवं रूपां प्रवदंति अविपश्चितः अव्यवसायिणो मूढाः यतो वेदवादरताः वेदांतर्गतेषु अर्थवादेषु 'यस्य पर्णमयी जुहूर्मव विनपापः' श्लोकः शृणोति' इत्येवमा
दि पुरताः बद्धश्रद्धाः अतएव कर्मणोऽन्यत् आत्मज्ञानं तत्फलं मोक्षश्चनास्तीति वादिनो वदन् शीलाः ४२ तथा भोगश्च श्रेयश्च तयोर्गतिः प्राप्तिस्तं प्रति तदर्थः मित्यर्थः कामात्मानः कामग्रस्तचित्ताः
अतएव स्वर्गपराः कीदृशीं भोगैश्वर्यगतिं जन्मकर्मफलप्रदां । प्राप्तभोगैश्वर्यो हि पुरुषस्तद्वा सनावासितः पुनर्भोगैश्वर्यप्राप्तये जन्मलभते तदर्थं कर्माणि च कुरुते फलं ततो भोगादिकं प्राप्नोतीति चक्रम
निशमावर्तते तेन निष्ठातश्च्युतो भवतीत्यर्थः । किंच क्रियाविशेषणबहुलां यथा यथा वित्तव्ययायासाद्याधिक्यं तथा तया भोगैश्वर्यप्राप्तेरप्याधिक्यमित्यर्थः । एतेनात्यंता वाससाध्यैष्वपि कर्मसु फललो
भात्संज्ञात इत्युक्तं भाष्ये भोगैश्वर्यगतिं प्रतिसाधनभूताः क्रियाविशेषा अग्निहोत्रादयः तद्बहुला जन्मरूपं यत्कर्म फलं तत्पदांश्च वाचमेवेति व्याख्यातं ४३ भोगेति तथा पुष्पितया वाचा अपहृतचेतसां पुं
सां बुद्धिः समाधौ समाध्यनुष्ठानकाले व्यवसायात्मिका व्यवसायो ज्ञानं तदात्मिका बुद्धिश्चिन्मात्राकारानविधीयते न भवति कर्मकर्तृरित्यकारः । विरक्तस्य हि बुद्धिः समाधौ चिन्मात्राकारा भवति न तु भो
गाद्यासक्तस्येति स्पष्टमेव । भाष्ये तु समाधौ अंतःकरणे व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न भवतीति व्याख्यातं । यद्वा समाध्यनुष्ठानार्थमेव निश्चयात्मिका तेषां बुद्धिर्न भवतीति व्याख्येयम् ४४

कस्यतर्हि समाधौ बुद्धिर्भवतीत्यत आह त्रैगुण्येति त्रैगुण्यं गुणत्रयकार्भमूर्ध्वमध्याधोगातिरूपसंस्तरणतद्देशप्रकाशयत्वेनाविषयोयेषां तादृशाः कर्मकांडपरवेदाः । त्वंतु निस्त्रैगुण्यो भव ऊर्ध्वगतावपि विरक्तो भवेत्यर्थः । वक्ष्यति च तत्तदुपप्रधानं गतित्रयं ऊर्ध्वगच्छंति सत्त्वस्था इति । दिव्येभ्योऽपि विषयेभ्यो विरक्तः समाधावधिक्रियत इति भावः । किलक्षणोऽसौ निस्त्रैगुण्य इत्यत आह निर्वद्वद्वि सुखदुःखे मानापमानौ शत्रुमित्रे शीतोष्णे इत्यादीनि द्वंद्वानि सप्रतिपक्षपदार्थरूपाणि तेभ्यो निर्गतो निर्वद्वद्वः सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः । ननु बाधमानमुष्णादिकं कथं शीतादिवत्क्षंतुं शक्यमत आह नित्यसत्त्वस्थ इति नित्यं सर्वदा सत्त्वं धैर्यसत्त्वगुणो वा तदाश्रितो भूत्वा धीरो हि सर्वसो दुःशक्तः । सात्त्विको वा पारब्धकर्मोपस्थापितमिदं दुःखमपरिहार्यं किमु तत्तयेति जानन्न सर्वसो दुःशक्तोऽत्येव । नन्वत्यंतदुःसहं क्षुधादिदुःखं कथं निस्त्रैगुण्येन सर्वथा प्रवृत्तिशून्येन सो दुःशक्यमत आह नियोगक्षेम इति अप्राप्तस्य प्राप्त्योगः प्राप्तसंरक्षणक्षेमः एतद्वयमपि प्रारब्धकर्माधीनमिति ततोऽपि निर्गत इत्यर्थः तत्र हेतुः यत आत्मवान् जितचित्तः । सहि सर्वास्वप्नापस्वनाकुलो नित्यतृप्तयानिरुद्धमश्वभवंतीति त्वमप्येतादृशो निस्त्रैगुण्यो भवेत्यर्थः ४५ नन्वात्मवत्त्वं चित्तशुद्धौ सत्यामेव भवति सा च सकलवेदोक्तकर्मानुष्ठानसाध्या अतो निस्त्रैगुण्यत्वं दुर्लभमित्याशंक्याह सावानिति सर्वतः संशुतो दके महति उदपाने जलाशये पुरुषस्य यावान् अर्थो यावत्स्नानपानादिकं प्रयोजनं क्लमात्रजलनिर्वर्त्य भवति न कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानं स्वसिद्धवर्धमपेक्षते एकेन जन्मना कृत्स्नवेदार्थानुष्ठानासंभवात् । ऐहि केन जन्मांतरि येन वाजपादिना चित्तशुद्धौ सत्यामुपनिषच्छ्रवणाभिस्त्रैगुण्यता संभवतीति भावः । वृद्धास्तु सर्वतः संशुतो दकस्यानीये आत्मज्ञाने पुरुषस्य तावानर्थः कृत्स्नोऽपि भवति यावान् अनेकपुरुष

त्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ॥ निर्वद्वो नित्यसत्त्वस्थो नियोगक्षेम आत्मवान् ४५ यावानर्थ उदपाने सर्वतः संशुतो दके ॥ तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ४६ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूर्माते संगोऽस्त्वकर्मणि ४७ योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनं जय ॥ सिद्धयसिद्धयोः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ४८ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनं जय ॥ बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ४९

पोदपानस्यानीयेषु सकलवेदोक्तकर्मस्वनुष्ठितेषु भवति ब्रह्मानंदे क्षुद्रानंदानां मतं भावात् । तथा च श्रुतिर्ज्ञाने सर्वकर्म फलांतर्मां वदं यति । यथा 'कृताया विजिताया घरेयाः संयंत्येव मेवैनं सर्वतदभिसमेति यत्किंच भजाः साधु कुर्वति यस्तद्वेदयत्सवेदेति' वक्ष्यति च । 'सर्वकर्मांस्त्रिंशत्पार्श्वज्ञाने परिसमाप्यते' इति । गंगातुल्यज्ञानो दयात्प्रागेव कूपोपमानिकर्माणिकर्तव्यानीति भाव इति व्याचख्युः । अस्मिन्पक्षे पूर्वां अनेकस्मिन्नयथा तथा भवतीति पदचतुष्टयाध्याहारः यावान् तावान् पदयोरनुपगं शब्दाष्टौ तिक्रेष्टव्यः ४५ ननु ममाप्यौपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शम एवेष्टस्तत्कथं मां युद्धयस्वेति प्रेरयसीत्याशं कयाह कर्मण्येवेति कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां मा फलेषु संगोऽस्त्वित्यपेक्ष्यते कर्मफलं स्वर्गपश्चादिहेतुः कर्मसु प्रवर्तकं यस्य तादृशो मा भूः अकर्मणि कर्माकरणेऽपि तव संगो माऽस्तु ४७ एतदेव विवृणोति योगस्थ इति योगस्थः सत्त्वसंगफलवृष्णां कर्तृत्वाभिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि ज्ञानार्थं कुरु हे धनं जय सिद्धयसिद्धयोः कर्मफलस्य विविदिषादेः सिद्धावसिद्धौ वा समो हर्षविषादशून्यो भूत्वा कर्माणि कुर्वितिसंबंधः इदमेव सिद्धयसिद्धयोः समत्वं योग इत्युच्यते ४८ इममेव बुद्धियोगस्तौति दूरेणेति कर्मफलकामेनाक्रियमाणं बुद्धियोगात् पूर्वोक्तानिष्कामात्कर्मणः दूरेण हि प्रसिद्धं अवरं अत्यंतनिकृष्टं अतो बुद्धौ योगरूपा मां तत्फलभूतायां सांख्यरूपायां वा तन्निमित्तं शरणं रक्षितारं आश्रयं वा ईश्वरं अन्विच्छ प्रार्थयस्व तत्प्रीत्यर्थं कर्माणि कुर्वित्यर्थः । यतः फलहेतवः फलमेव हेतुः प्रवर्तकं ये तादृशाः फलवृष्णा वंतः कृपणा दीना भवंति । 'यो वा एतदक्षरं गार्ह्यं विदित्वाऽस्माच्छोकात् प्रैतिसकृपणः' इति श्रुतेः ४९

किंच बुद्धीति बुद्धियुक्तः समत्त्वबुद्धियुक्तो योगाय समत्त्वबुद्धियोगाय युज्यस्व एतत्त्व योगः सिद्धयसिद्धयोः समत्त्वबुद्धिः कर्मसु बंधकेष्वपि कौशलं बंधनिवर्तकत्वं संपादनं । मनुबुद्धियुक्तः कर्मभिर्दुष्कृतं त्यजतु 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेः । सुकृतं तु सजातीयत्वात्तुं ष्वरिहरमिति कथमुभे सुकृतदुष्कृते जहातीत्युच्यते । सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेति प्रायः अर्वाचस्तु दुष्कृततत्प्रागमुक्तरीत्याऽभ्युपेत्य फलत्यागात् सुकृततत्प्रागोऽपि कर्मयोगिनो भवति दुष्कृतफलवन्मोक्षप्रतिबंधकतत्फलस्यानुत्पादात् । यत्तु आपस्तंबोक्ता प्रवृत्तिनिदर्शनेन नांतरि यंकं सुकृतफलमुक्तं न तत्फलत्वेनोपपद्यते नांतरि यकत्वादेव तस्मात्फलद्वारामोक्षप्रतिबंधके क्रियमाणे एव सुकृतदुष्कृते कर्मयोगी जहाति ज्ञानी तु संचिते अपि ते जहातीति तयोर्विशेष इत्याहुः ५० एतदेवाह कर्मजमिति । बुद्धियुक्तः समत्त्वबुद्धियुक्तः क्रियमाणकर्मजं फलं त्यक्त्वा मनीषिणो मनो निग्रहसमर्था भूत्वा जन्मरूपेण बंधेन मुक्ताः संतोऽनामयं निरुपद्रवं पदं मोक्षारख्यं गच्छंति ५१ कवामनीषिणो भवंतीत्यत आह यदेति ते तव मोह इष्टानिष्टवियोगसंयोगजपरितापजन्यं वैचित्र्यं तदेव कलिलमिव कलिलं कालुष्यं बुद्धिगतं बुद्धिर्व्यतिरिच्यति व्यतिक्रमिष्यति बुद्धिः प्रसन्ना भविष्यति तदा श्रोत्रव्यस्य शास्त्रमागस्य श्रुतस्य च भिर्वैराग्यं गताऽसि । अयं भावः । मलिनायां बुद्ध्या वसतु ह्रीतस्यापि शास्त्रार्थस्यास्फुरणात् श्रोतव्यं श्रुतं च तद्वत्तु बुद्ध्या मापि बुद्धौ सद्यः शास्त्रार्थस्फुरणात् यो वैचर्यमिदं मयथाऽपि तन्न निर्वेद उचितः । प्रसन्ना च बुद्धिर्निग्रहीतुं योग्या भवतीति श्रवणादिकं त्यक्त्वा ध्याननिष्ठ एव भवेदिति ५२ ननु बुद्धिप्रसादोऽपि केन लिगेन ज्ञेय इत्यत आह । श्रुतीति । श्रुतिभि

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ५० कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥ जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ५१ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतिरिच्यति ॥ तदा गतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५२ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ५३ ॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत् ब्रजेतर्कि ५४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान् पार्थ मनोगतान् ॥ आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५

नानाविधशास्त्रश्रवणैर्विप्रतिपन्ना आत्मानित्योऽनित्यो वा नित्योऽपि कर्ताऽकर्ता वा अकर्ताऽप्येकोऽनेको वेत्येवमादिसंशयग्रस्ता सती यदा असंभावना विपरीतभावना निरासपूर्वकं श्रुतितात्पर्यविषयी भूते ब्रह्माद्वैते निश्चला पुनः कुतर्केनात्कंदनीयानिर्विचिकित्साऽपरोक्षनिश्चयवती भूत्वा समाधौ निर्विकल्पके प्रत्यगात्मनि अचलालयविक्षेपशून्या स्थायति स्थिरा भविष्यति तदा योगं विवेकप्रज्ञां प्राप्स्यसि । निश्चलसमाधिलाभ एव बुद्धिप्रसादलिङ्गमिति भावः ५३ लब्धसमाधेः स्थितप्रज्ञापरनामो लक्षणानि बुभुक्षुर्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्येति स्थिता प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठिता प्रज्ञा यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्य समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य का भाषा भाषणं वचनं कथमसौ परं भाष्यते इत्येकः प्रश्नः । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अर्थाद्व्युत्थितः सन्न किं प्रभाषेत कथं वदति कथमास्ते कथं वा ब्रजति विषयान्मुक्ते इति प्रश्नत्रयं ५४ एतेषां क्रमेणोत्तराण्याह भगवान् प्रजहातीत्यादिना अत्रयान्येव कृतार्थलक्षणानि तानि ज्ञानसाधनानीति मत्वा उपदिश्यते स्थितप्रज्ञलक्षणानि तेषामकृतार्थेषु यत्नसाध्यत्वात् कृतार्थेषु स्वाभाविकत्वात् यथोक्तं 'उत्पन्ना त्मप्रबोधस्य ह्यद्वैतत्वाद्बोधिनाः' भवंत्ययत्नतस्तस्य ननु साधकरूपिणः' इति यदाऽर्थयोगी सर्वान् स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभोग्यान् कामान् काम्यमानान् विषयान् प्रकर्षणमूलं जहाति त्यजति कीदृशान् कामान् मनोगतान् मनस्येव संकल्पविकल्पात्मके स्थितान् ननु बहिः यथोक्तमक्षपादाचार्यैः । दोषनिमित्तरूपा दयो विषयाः संकल्पकृता इति । तत्र स्थूलानां कामानां त्यागप्रकांसेन मात्राद्ववतीति स्थितधीयानेव विलीनकरणग्रामस्य समनस्कस्य जाग्रद्व्यासनामयाः स्वप्ने ये कामाः स्फुरन्ति तेषामपित्यागो भगवद्ब्रह्मचर्यादि-

—रूपसद्भासनाभ्यासबलेनभवति येतूपसंज्ञतकरणस्यसंप्रज्ञातसमाधिकालेधिभ्याःकामाःसंकल्पमात्रौपनतादहरविद्यादिषुप्रसिद्धास्तेषामपित्यागोऽसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासबलेनभवति । एवं त्रिविधान्कामान्त्यक्त्वा आत्मन्येवाखंडैकरसेआत्मनास्वेनैवस्वरूपानंदेनगुणोवाह्यविषयनिरपेक्षोयदाभवतितदाऽयंस्थितप्रज्ञइत्युच्यते ५५ दुःखेषुशस्त्रपातादिषुदुःखसाधनेषुप्राप्तेष्वपिअनुद्विगमनाअचंचलमानाः वक्ष्यतिच । 'यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुणोऽपिचिचाल्यते' इति सुखेषुसुखसाधनेषुस्रक्दनादिषुप्राप्तेष्वपिबिगतस्पृहोनिर्द्वितिकत्वाद्भवति अतएववीताःरागभयक्रोधाद्यस्मात्सतया नहितस्यामवस्थायांरागादयोदुःखादयोवासंभवन्ति एवंविधःसमाधिस्यःस्थितधीःस्थितप्रज्ञउच्यते ५६ स्थितधीःकिंप्रापेतेत्यस्योत्तरमाह यःसर्वत्रेति सर्वेषुधनदारदेहजीवनाविषुअनभिस्नेहः अभिस्नेहवान्निधनदारादिषुविकलेषुसकलेषुवाऽहमेवविकलःसकलोऽस्मीतिदेन्यदप्येपितःपूर्वापरानुसंधानरहितोजल्पति अंयतुनतयेतिभावः । तथाशुभंप्राप्यनाभिनंदतिसंतुष्टोभूत्वाशुभंप्रापयितारंनप्रशंसति तथाअशुभंप्राप्यनद्वेष्टिदुःखीभूत्वाअशुभंप्रापयितारंननिंदतियस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५७ किमासीतेत्यस्योत्तरमाह यदेति इंद्रियार्थेभ्यःशब्दादिविषयेभ्यःप्रारब्धकर्मवशेनव्युत्थितोऽपियोगीद्वैतदर्शनादुद्विग्नःसन्निरोधसंस्कारप्राबल्यात्प्रीत्यासमाधिमनुतिष्ठन्नेवास्तेइत्यर्थः शेषंस्पष्टं ५८ ननुविषयेभ्य इंद्रियाणानिदृतिश्चेत्स्थितप्रज्ञताहेतुस्ताहिंशुभिर्मूर्च्छालयप्रदवेशादावपिसास्तीतिसर्वोऽपिस्थितप्रज्ञएवेत्याशंक्याह विषयाइति सत्यंदेहिनोदेहाभिमानवतोमूढस्यसुष्यादौभिराहारस्यइंद्रियैर्विषयान

दुःखेष्वनुद्विगमनाःसुखेषुविगतस्पृहः ॥ वीतरागभयक्रोधःस्थितधीर्भुनिरुच्यते ५६ यःसर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्यशुभाशुभम् ॥ नाभिनंदतिनद्वेष्टितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५७ यदासंहरतेचायंकूर्मोऽग्नान्विसर्पशः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ५८ विषयाविनिवर्ततेनिराहारस्यदेहिनः ॥ रसवर्जसोऽप्यस्यपरंदृष्टानिवर्तते ५९ यततोह्यपिकौतेयपुरुषस्यविपश्चितः ॥ इंद्रियाणिप्रमार्थानिहरन्तिप्रसभंमनः ६० तानिसर्वाणिसंयम्ययुक्तआसितमत्परः ॥ वशेहियस्येंद्रियाणितस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६१ ध्यायतोविषयान्पुंसःसंयस्तेषूपजायते ॥ संगत्संजायतेकामःकामाक्रोधोऽभिजायते ६२

नाहरतोऽमुंज्ञानस्यविषयाविनिवर्ततएवतयापिरसवर्जसोरागस्तद्वर्जनिवर्तते तदाऽपितृक्ष्मरूपेणरामोऽस्ति रागमूलस्मात्माज्ञानस्मादाहान्नासौस्थितप्रज्ञइत्यर्थः अस्यैवतुनःपरंदृष्टाआत्मानंसाक्षात्कृत्यनिराहारस्यशब्दादीनगृह्यतोरसोऽपिनिवर्ततेमूलज्ञानदाहादित्यस्तिशुभादेःसमाधिस्यस्यचमहान्विशेषइतिभावः । प्राश्नस्तुरोगिणःकाष्ठतपस्त्रिनोवामूढस्यापिविषयाननाहरतोरसवर्जविषयाविनिवर्ततेतस्यैवपरंदृष्टास्थितस्यरसोऽपिनिवर्ततइतिव्याचख्युः ५९ किंचशुभादेरिंद्रियाणिभ्रांत्यास्वयमेवलीयन्ते समाहितेनतुतानिकुर्मेणांगानीवस्वेच्छयासंहियन्ते एतच्चात्यंतयासमाभ्यमिस्याह यततइति विपश्चितःशास्त्राचार्योपदेशवतोयततोऽपिसमाधिसिद्धयर्थयतमानस्यापिपुरुषस्यइंद्रियाणिकर्तृणिमनःप्रतीचिस्त्रिक्रियमाणंकर्मीभूतंहरन्तिविषयप्रवणं कुर्वन्ति यतःप्रमार्थानि यथाबहवश्चोरावनेएकंपुरुषंप्रमथ्यतस्यवित्तंहरन्ति एवमिंद्रियाणियततोमनोहरन्ति यतःप्रसभमतिशयेनप्रमथनशीलानि ६० यद्यप्येवंतथाऽपितानिनिर्यंतव्यान्येवान्यथास्थितप्रज्ञत्वस्यैवासिद्धेरित्याह तानीति संयम्यवशीकृत्ययुक्तःसंनद्धोमत्परःअहमेवसर्वेषांप्रत्यगात्मापरःरूपादिभ्योवाह्येभ्योदेहेंद्रियादिभ्य आंतरेभ्यश्चउत्कृष्टःप्रियतमोयस्यसमत्परःसन्नासीत हियस्मात्प्रवशेआज्ञायां शेषंस्पष्टं ६१ 'यदापंचावतिष्ठतेज्ञानानिमनसासह ॥ बुद्धिश्चनविचेष्टितामाहुःपरमां गतिम्' इतिश्रुतौइंद्रियमनोबुद्धीनानिग्रहेपरमपदप्राप्तिरित्युक्तंतत्रउपसंज्ञतकरणस्यबाह्यान्शब्दादीनगृह्यतोरमनोमात्रेणावस्थितस्ययोगिनोमनसोऽनिग्रहेकिंस्यादित्याह ध्यायतइतिद्वाभ्यां विषयान्शब्दादीन्ध्यायतश्चितयतःपुंसःपुरुषस्यतेषुशब्दादिषुसंगः-

—संबंधोजायते । बाह्यायैभ्योनिगृहीतान्यपिइंद्रियाणिमनोदोषात्पुनर्बाह्यार्थान्गृह्णन्तीत्यर्थः । ततःसंगात्कामस्तस्मिन्विषयेऽभिलाषःसंजायते । कामात्कुतश्चिद्वेतोःप्रतिहतादभिज्वलनात्मात्क्रोधोऽभिजायते ६२ ततःक्रोधात्संमोहःकार्याकार्यविवेकाभावोभवति । ततःस्मृतिविभ्रमःशास्त्रार्थानुसंधानस्यविभ्रंशरूपंचलनंभवति । स्मृतिभ्रंशात्बुद्धिनाशःशास्त्रार्थस्यनिश्चितस्यापितीरोधानंभवति । तस्मिंश्चशास्त्रजेषरोक्षज्ञानेऽपिनेष्टेपुरुषोनेत्यतिपुरुषार्थोयोग्योभवति योहितादृशःसनष्टएवेतिलोकेवदन्ति ६३ ननुविषयानध्यायतोऽपियोगिनोव्युत्थानेप्रमाणस्वाभाव्यादिंद्रियाणांविषयेषुसंगोदुष्परिहरस्ततश्चोक्षरीत्यातस्यापिनाशप्रसक्तिरित्याशंक्याह रागद्वेपेति विषेयात्माकिंकरीकृतमनास्तुआत्मवश्यैर्मनोऽधीनैरिंद्रियैःस्वामिनश्चित्तस्यकिंकरीकृतस्यकामक्रोधहीनत्वात्स्वयमापिरागद्वेषविषुक्तैःविषयान्पयिपतिततृणादीनीवानास्ययाचरन्पश्यन्नापिपुमान्त्रकाभाद्यनुदयात्प्रसादंसंकल्पविकल्पपंकलेपप्रक्षालनेनमनसःस्वाच्छब्दंअधिगच्छति । मनसःस्वाच्छब्दमेवप्रत्यगात्मनः स्वाच्छब्दंस्थतदुणसारत्वात् । अजितमनस्कमिवजितमनस्कंविषयसंगोनबाधतेऽतोमनोजयोऽऽशयंकर्तव्यइत्यर्थः ६४ किंच चित्तस्यप्रसादेहिअस्यपुंसःसर्वदुःखानांकाममूलकानांकामाभावात्हानिःपरिहारोजायते कामानुदयेहेतुमाह प्रसन्नोति हियस्मात्प्रसन्नचेतसःपुंसोबुद्धिर्ब्रह्मैक्यनिश्चयआशुशीघ्रंपर्यवतिष्ठतेसुदृढोभवति

क्रोधाद्भवतिसंमोहःसंमोहात्स्मृतिविभ्रमः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोऽबुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३ रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन् ॥ आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति ६४ प्रसादेसर्वदुःखानांहानिरस्योपजायते ॥ प्रसन्नचेतसोह्याशुबुद्धिःपर्यवतिष्ठते ६५ नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचायुक्तस्यभावना ॥ नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतःसुखम् ६६ इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोऽनुविधीयते ॥ तदस्यहरतिप्रज्ञांवायुर्नावमिवांसि ६७ तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्वज्ञः ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६८

तस्मिंश्चसतिप्राप्याभावात्त्रकामोदयइत्यर्थः ६५ समनस्कानामिंद्रियाणामनिग्रहेदोषउक्तः बुद्धेरपर्वस्थानेकोदोषइत्यतआह नास्तीति अयुक्तस्यश्रवणमननयोरनासक्तस्यबुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्यनिश्चयोनास्ति प्रमाणविषयासंभावनायाःप्रमेयविषयासंभावनायाश्चानिरासात् । तथाअयुक्तस्यासमाहितमनसोभावनात्रह्याकारांतःकरणवृत्तिप्रवाहोनास्ति मनसश्चाचल्येनबुद्धेरपिचंचल्यात् । अभावयतोऽध्यानमकुर्वतः शांतिःसर्वदुःखोपरमश्चनास्ति चेतसोऽनवस्थितत्वेनदुःखावश्यंभावात् । अशांतस्यानुपरतसर्वदुःखस्यसुखंप्रत्यगद्वयानंदंआत्मकंकुतोनकुतश्चित्तदुःखित्वादेव । आद्यमयुक्तस्येतिपदंयुजियोगेइत्यस्यरूपं द्वितीयंयुजसमाधावित्यस्य तस्माद्बुद्धेःपर्यवस्थानमावश्यकम् ६६ तदभावेदोषमाह इंद्रियाणांहीति हियस्मादिंद्रियाणांचरतांस्वस्वविषयेप्रवर्तमानानां कर्मणिषष्टी यत्तरागादिकलुपितंमनः तान्यनुलक्षीकृत्यविधीयतेप्रवर्त्यते कर्मकर्तरिलकारः प्रवर्ततइत्यर्थः तत्तद्इंद्रियानुसारिमनोऽस्यसाधकस्यप्रज्ञात्मात्मतत्त्वाविषयाबुद्धिहरति तस्यामनोनुसारित्वात् दृष्टांतःस्पष्टार्थः अन्येदुइंद्रियाणांमध्येयदिंद्रियमनुलक्षीकृत्यमनःप्रवर्ततेतदिंद्रियमस्यसाधकस्यमनसोवाप्रज्ञाहरतीतियोजयति आत्मविषयांप्रज्ञांहत्वामनोविषयविषयां करोतीतिभाष्यमप्यालोचनीयम् ६७ यततोह्यप्रीत्यात्रोपक्रांतमर्थबहुधाउपपाद्यउपसंहरति तस्मादिति यस्मादिंद्रियाधीनंमनोमनोनुगात्रप्रज्ञातस्मात् हेमहाबाहोयस्ययतेरिंद्रियाणिसर्वज्ञःसर्वप्रकारेणस्वकारणेनमनसासहितानीतिवाच्य इंद्रियार्थेभ्यःशब्दादिभ्योनिगृहीतानिभवन्ति तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठितेतिविद्धि ६८

यदापंचावतिष्ठत इत्युदाहृतश्रुतेस्तामाहुः परमागतिमित्येतच्चतुर्थपादं व्याचष्टे यानि शोति सर्वेषां भूतानां भूतानां यानि शोनिशायस्यां मध्यं दिने उलूका इवानंघ्राप्यं घ्राणसर्वे प्राणिनो भवन्ति तस्यां तस्मिन् प्रत्यग्ज्योतिषि संयमी इन्द्रियमनो बुद्धीनां निग्रहणशीलो योगी जागर्ति इन्द्रियादीनां दृक्शक्तिलोपेऽप्यनुपरतदृक्शक्तिरेवास्ते तथा च श्रुतिः । 'न हि द्रष्टृदृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वात्' इति । यस्यामविद्याख्यायां निशायां क्रियाकारकाद्वैतस्वप्रवर्तिकायां सर्वाणि भूतानि जाग्रति निशीथे उलूका इव स्वस्वव्यापारे प्रवर्तते सा अविद्या पश्यतो मुनेः आत्मदर्शनवतो योगिनः प्रारब्धकर्मणा विदेहकैवल्यप्रतिबंधात् लेशतोऽनुवर्तमाना व्युत्थानकाले व्यवहरतोऽस्य गाढाधिकारवती निशेवकेशकरी भवति अतिसुकुमाराहियोगिनो बाह्यव्यवहारादुद्विजते नरा इव गाढाधिकारे संचारात् यद्योक्तं योगभाष्ये । अक्षिमात्रकल्पो हि विद्वानत्यल्पबुद्धिः श्लेशो नाप्युद्विजत इति अत्र वार्तिकानि । 'कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते ॥ शुद्धे वस्तु निःसिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा ॥ कालोलूकनिशेवायं सारोऽज्ञात्मवेदिनोः ॥ यानि शासर्वभूतानां भित्त्यवोचत्स्वयं हरिः' इति । 'बुद्धतत्त्वस्य लोकोऽप्यंजडोऽन्तपि शाचवत् । बुद्धतत्त्वोऽपि लोकेऽप्यंजडोऽन्तपि शाचवत्' इति । तदेवं किमासीतेत्यस्योत्तरं यदा संहरते मायमित्यादिना एतदेतेन ग्रंथेन स्थितप्रज्ञः सदा स माधिमनुतिष्ठन् परमागतिं प्राप्यास्त इत्युक्तं ६९ ननु प्रजहाति यदा कामान् इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निगृहीतानीत्यादिनाऽऽसक्तद्विषयाणां प्रहाणं तेभ्यश्च इन्द्रियादीनां प्रत्याहरणमुक्तं तेन तेषां मात्मनः पृथक्सत्त्वमस्तीति सिद्धं न च नेह नानास्ति किंच नेत्यादि श्रुत्या तेषां बाधप्रतदस्तीति वाच्यं इहेति प्रतीच्येव तन्निषेधात् । न हि इह मूलं लघोनास्तीत्युक्ते घटस्य स्वरूपं निषिध्यते किंतु तस्य भूतलसंबन्धमात्रं तस्मात्कामानां पृथक्सत्त्वमस्त्यतो नास्ति द्विरित्याशंक्य सट्टांतं परिहरति आपूर्यमाणमिति प्रविशंतीभिरद्भिरापूर्यमाणम

यानि शासर्वभूतानां तस्यां जागर्तिसंयमी ॥ यस्यां जाग्रति भूतानि सानि शापश्यतो मुनेः ६९

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् ॥ तद्वत्कामायं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी ७०

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ॥ निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ७१

प्यचलप्रतिष्ठमनुव्रिक्तं वृद्धिहीनत्वात् । एवं निर्गच्छंतीभिरद्भिरिच्यमानमचलप्रतिष्ठमरिक्तं हासहीनत्वादित्यपि बोध्यं । एवं विधं मद्रं यद्वत् आत्मप्रमवा आपः प्रविशंति तद्वत् यं पुरुषं कामैरापूर्यमाणं हीयमानं वा अचलप्रतिष्ठं निर्विकारं वृद्धिहासहीनत्वात् आत्मप्रमवाः सर्वे कामाः प्रविशंति एव शांतिमोक्षमात्यंतिकं दुःखोपरमं प्राप्नोति न तु कामकामी विषयार्थी अयं भावः । कूटस्थादात्मनः सर्वस्योत्पत्तिस्तत्रैव चलयति सर्वं भूतिस्मृतिप्रसिद्धं तेन कामानां प्रहाणं तेभ्यश्च इन्द्रियाणां प्रत्याहरणं स्मर्षमाणं न तेषां परमार्थतः पृथक्सत्त्वसाधयति बहुप्रमाणविरोधात् । किंतु पामरप्रसिद्धं पृथक्सत्त्वमभिप्रेत्य प्रहाणादिकमुक्तं प्रविलापनं वेवमेव व्याख्येयं । यथा 'अग्रये पथिकतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्' इत्यादौ निर्वपति नायाग उच्यते न तु श्रौतार्थमात्रं तद्वदिहापि ज्ञेयं । नेह नानास्तीत्यपीह परिहृत्य मानेन प्रपंचे आत्मातिरिक्तं नानाकिमपि नास्तीत्येव परतया व्याख्येयं तथा च । 'आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं सर्वस्ववैवर्द्धन्य' इत्यादयः श्रुतिवादाः संगच्छन्ते आत्मनिकल्पितस्यास्य तत्रैव निषेधेनान्यत्र सत्त्वानुपपत्तेर्न कामानां पृथक्सत्त्वमस्तीति युक्त एव समुद्रट्टांतः । यत्समुद्रात् पृथग्गंगायाः सत्त्वमस्तीति तत्र कार्यकारणसत्तातिरिक्तसत्ताया अभावात् वाचारं भणविकारो नामधेयमिति कार्यस्य बागालंबनमात्रत्वं श्रवणादित्यन्यत्र विस्तरः ७० प्रासंगिकीमाशंकां परिहृत्य ब्रजेत किमित्यस्य प्रश्रुत्योत्तरमाह विहायेति पूर्वोक्तं नृविधानकामान् विहाय यश्चरति विषयान्मुक्ते निःस्पृहश्च यतो निर्ममः ममतावान् हि इदं ममभूयादित्यन्यधनार्थं स्पृहां करोति निर्ममोऽपि कुतः यतो निरहंकारः न ह्यहंकारः सत्त्वस्य सत्त्वस्यादौ ममतादृष्टा तस्मादहंकारप्रविलयात् शांतिमोक्षं प्राप्नोति । अत्रयः सर्वत्रानभिज्ञे इति-

-सर्वत्रयच्छब्ददर्शनात् साधनविधिपर एवायं ग्रंथः अन्यथा स्थितप्रज्ञस्य प्रकृतत्वात् तदनुवादाथो यच्छब्दोऽनर्थकः प्राप्नोति लोकेऽपि हि परस्वभावकथने स एव करोतीति तच्छब्द एव प्रयुज्यते न तु यच्छब्दः विधौ तु य एव करोति स इदं प्राप्नोतीति द्वयोरपि प्रयोगो दृश्यते लक्षणकथनार्थे वेऽपि तत्र तात्पर्याभावाद् द्विधा वेदपर्यवस्यतीति दिक् ७१ प्रतिपादितं कर्मयोगप्राप्त्या सांख्ययोगनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसंहरति एषेति एषा स्थितप्रज्ञलक्षणप्रसंगात् कथिता ब्राह्मी ब्रह्मशब्देनात्र ब्रह्मविदुच्यते 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः तस्येयं ब्राह्मी स्थितिर्निष्ठ एनां निष्ठां प्राप्य नरो न विमुह्यति पुनर्मोहं न प्राप्नोति । अस्यामंतकालेऽपि स्थित्वेति सकृज्जातापीयं फलवती न तूपासनावाधिराभ्याससापेक्षेत्युक्तं । ब्रह्मकच्छति प्राप्नोति । किं लोकांतरवत् गतिप्राप्यं ब्रह्म नेत्याह निर्वाणमिति निर्गतवानं गमनं यस्मिन् प्राप्ये ब्रह्मणित् निर्वाणं तथा च श्रुतिः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रांन्त्यत्रैव समवनीयं ते ब्रह्मैव सन्न ब्रह्माप्येति' इति गतिमंतरेण प्राणरूपोपाधिप्रविलयमात्रात् घटाकाशस्य महाकाशत्वप्राप्तिवत् जीवस्य ब्रह्मप्राप्तिमाह अंतकालेऽपीत्यपि शब्दात् यो ब्रह्मचर्यादारभ्या त्रिषष्टितिस ब्रह्मनिर्वाणं कैमुतिकन्यायेन प्राप्नोतीति गम्यते । अस्याध्यायस्यार्थः संगृहीतो मधुसूदनश्रीपादेः 'ज्ञानतत्साधनं कर्मसंशुद्धिश्च तत्फलं ॥ तत्फलं ज्ञाननिष्ठैव ध्यायेत्स्मिन् प्रकीर्तितम्' ७२ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यं ० मर्या० चतुर्थं खं शावतं स श्रीगोविंदसूरिसुनोर्नालकंठस्य कृतं भार० मगवतीता प्रकाशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ पर्वणि० ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वस्मिन्नध्याये एषा तेऽमिहिता सांख्ये बुद्धिर्यो मे त्विमां शृण्वति द्वे बुद्धीमदर्थं व्यवसायात्पिका बुद्धिरिति श्लोकेन सांख्य

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वाऽस्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमुच्छति ७२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासू० सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ पर्वणितुषष्टिशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ॥ तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव १ व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिर्मोहयसीव मे ॥ तदेवं तदनिश्चित्य मेन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेऽस्मिन् द्विविधानिष्ठा पुराप्रोक्ता मया ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ३

निष्ठावतां पातशं कानां स्ति कर्मयोगनिष्ठावतां तु साऽस्तीत्युक्ता यावानर्थ उदपाने इति सांख्यनिष्ठायां सर्वकर्मफलं तर्मावश्रवणात्तामेव प्रशमात्मिकां स्वाशयानुकूलामन्वानोऽर्जुन उवाच ज्यायसीति हे जनादेन कर्मणो निष्कामकर्मयोगापेक्षया बुद्धिः सांख्यनिष्ठालक्षणं ज्ञानं ज्यायसी प्रशस्ततरा चेत्तत्त्वमता तत्तर्हि मां भिक्षुवृत्त्याऽपि तुष्यंतं चोरे बंधुवधाख्ये कर्मणि किंतु ते हेतोर्नियोजयसि पुनः पुनर्युध्यस्वेति वदन् १ ननु तव ज्ञाननिष्ठायामनधिकारात् कर्मैव कुर्वित्वा ब्रवीतीति याशंक्याह व्यामिश्रेणेति व्यामिश्रेण आविविकेन इव शब्दो विविकेपि बुद्धिदोषात् आविविक्ततां गृह्यामीति सूचयति । तेन वाक्येन त्रैगुण्याविषयावेदानिष्ठे गुण्यो भवार्जुनेति किंचिद्वेदनिष्ठात्प्राप्तयसि । कर्मण्येवाधिकारस्ते इति तां मेव च ग्राहयसि । तथा निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो नियोगक्षेम आत्मवान् भवति निष्ठाति मार्गमुपादिशसि । धर्म्यादियुद्धात् श्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यत इति प्रवृत्तिमप्युपादिशसि । न ह्येकेन मया युगदुपमयं स्थितिगतिवदनुष्ठातुं शक्यमतो मे मम बुद्धिर्मोहयसीव वस्तुतस्तु मम मोहं नाशयितुं प्रवृत्तोऽसीति इव शब्देनोच्यते । तत्तयोर्भेदे यदेकं प्रधानं मद्योग्यं तदनिश्चित्य वद येनानुष्ठितेनाहं श्रेयः कल्याणमाप्नुयाम् २ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच लोकेऽस्मिन्निति पुरापूर्वाध्याये मयानिष्ठा एकैव प्रोक्ता परंतु सा द्विविधा द्विप्रकारा एकस्या एव ब्रह्मनिष्ठायाः प्रकारद्वयमुक्तमधिकारिभेदेन ननु ब्रह्मप्राप्तये परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयमुक्तमिति भावः । हेऽनघ विदुषां तः करण मद्बचनस्यार्थसम्यगालोचयेत्यर्थः तदेव प्रकारद्वयमाह ज्ञानयोगेनेति सांख्यानां प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तत्वं जानतामात्मानात्माविवेकज्ञानवतां ज्ञानार्थयुज्यते इति ज्ञानयोगः ज्ञानोपायो वेदांतश्रवणमनननिदिध्यासनात्मकः-

तेनज्ञानयोगेनब्रह्मणिनिष्ठापरिसमाप्तिर्सांख्याः प्राप्नुवतीत्यर्थः । योगिनां सिद्धयसिद्धयोः समोभूत्वासमत्वंयोगउच्यते । इत्युक्तलक्षणयोगवतां कर्मयोगेनसंध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्वनुष्ठानांत
मिहकर्मयोगपदार्थः तेनयोगिनोब्रह्मनिष्ठाप्राप्नुवतीत्यर्थः । अयंभावः इहजन्मनिजन्मांतरेवाइश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितैः कर्मभिर्विशुद्धसत्त्वोविवेकवैराग्यशमादिपद्मोपेतोमुमुक्षुः प्रत्यक्प्रवर्णाचितः
श्रवणमननाभ्यामेवकृतकृत्योभवति । सचेत्श्रवणादेः प्रागसमाहितचित्तस्तर्हिनिदिध्यासनमस्यापेक्षितं । अतएवसहकार्यतरविधिः पक्षेणेति सूत्रकृतानिदिध्यासनस्यपाक्षिकत्वमुक्तं सोऽयं
सांख्यमार्गः । तथासर्वाणिकर्माणिपरमगुरावर्पयन्श्रवणमननात्मकंविचारमंतरेणैवकेवलंश्रद्धामात्रात्प्रतीचोनिर्विशेषब्रह्मरूपत्वंगुरुवाक्यतोनिश्चित्यासंभावनादिदोषरहितआचार्याभिर्गु
णब्रह्मोपास्तिप्रकारमधिगम्यकर्मच्छिद्रेषुसमाध्यभ्यासं कुर्वन्निष्कलंप्रत्यगात्मस्वरूपसाक्षात्करोतिसोऽयंयोगमार्गः । तेनऊहापोहकौशलंयेषामस्तितेसांख्याः । येषांतन्नास्तितेयोगिनइति
अतइयं द्विप्रकारानिष्ठानतुद्वेनिष्ठेतिप्रमितव्यं यथोक्तं वसिष्ठेन । 'द्वैकमौचितनाशस्ययोगोज्ञानंचराधव ॥ योगोऽतिनिरोधोहिज्ञानं सम्यगवेक्षणं ॥ असाध्यः कस्यचिद्योगः कस्य
चित्तत्वनिश्चयः ॥ प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिवः' इति । चित्तादर्शनोपलक्षितस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य द्वौ कर्मौ चित्तादेर्मिथ्यात्वपक्षे ज्ञानमेवयथारज्जूरगादिसम्यगवेक्षणेनैव नश्यति
तद्वत् । तस्य सत्यत्वपक्षे योग एव यथासत्य उरगोमंत्रादिनानिरुद्धप्रचारः स्वयमेव नश्यति तद्वच्चित्तमपियोगेन निरुद्धमानं नश्यति तस्य निरन्वयोच्छेदस्तु प्रारब्धकर्मतेपक्षद्वयेऽपितुल्य
इति ३ अनयोः प्रकारयोरेणां गिभावमाह न कर्मणां मिति कर्मणां यज्ञादीनामनारंभादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यज्ञाननिष्ठानां श्रुतेन प्राप्नोति । विविदिपंतियज्ञेनेति श्रुत्या यज्ञादीनां विद्यागत्वे
न विधानात् । ननु संप्रत्ययप्राधान्यात्कर्मणां विविदिपांगत्वमप्रगम्यते । तेन विविदिपायां यज्ञादिना सिद्धाया मेतमेव प्रवाजिनो लोकाभिच्छंतः प्रव्रजंतीति श्रुतेः प्रव्रज्या रूपमेव नैष्कर्म्यमिह ज्ञा

न कर्मणामनारंभा नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ॥ न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ४ न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ॥ कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ५

न निष्ठासाधनं ग्राह्यं । न ज्ञानं नैष्कर्म्यसिद्धिपरमाभित्यादा विवात्रतद्वाहकस्य परमत्वविशेषणस्याभावात् । ननु कर्मयोगजनितचित्तशुद्धयभावे केवलात्संन्यासात् सिद्धिं समधिगच्छतीति यो
जनायां विप्रकृष्टयोजनकर्मणोः समुच्चया संभवस्याभीष्टस्य सिद्धेः किमिति नैष्कर्म्यशब्देन निष्ठा गृह्यत इति चेत्सत्यं गुणैः कर्मकार्यतइति वाक्योपात्रैर्गुण्यहेतुकमुत्पन्नं ज्ञानमेव हेतुनैष्कर्म्यपदार्थो
न तु प्रव्रज्या । विविदिपंतियज्ञेनेत्यत्रापि जिगमिषत्यश्वेन जिघांसत्यासिनेत्यादाविवतृतीयांतस्य धात्वर्थेनैवान्वयादश्वदीनां गमनादाविवयज्ञादीनां वेदन एवान्वयो ज्ञेयः । एतमेवेति श्रुति
स्तु विविदिपासंन्यासाभिप्रायेण प्रवृत्ता । एतंवैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वितैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्पायाय भिक्षार्थं चरंतीति ज्ञानपरिपाकार्यस्य जीवन्मुक्तिस्तु सार्थस्य वायाज्ञ
वल्क्यादिभिरनुष्ठितस्य विद्वत्संन्यासस्यापि सास्त्रे दर्शनात् । असंन्यासिनो ज्ञानमेव नोत्पद्यत इति प्राचामाग्रहो विक्षेपकर्मत्यागरूपसंन्यासविषयो न तु कापाय परिधानमात्रविषयः । गर्गाव्या
घवासिष्ठादीनाम तथा विधानामपि ज्ञानोत्पत्त्यवगमादित्यास्तां तावत् । कर्मभिरशोधितचित्तस्य मं वुद्धेः रागद्वेषादिग्रस्तस्यात्मानात्मविवेकद्वारा चित्तरोधद्वारावानैष्कर्म्यप्राप्तिर्नास्ती
ति पूर्वोद्धार्यः । नन्वमयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेदिति केवलात्कर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यसिद्धिः स्मर्यते तत्कथमुच्यते न कर्मणामनारंभा नैष्कर्म्यमस्तीति तत्राह न चेति कर्मजचित्तशुद्धय
मावेकतादपि संन्यासात्प्रमोक्षसिद्धिः । उदाहृतस्मृतिस्तु चित्तशुद्धिपूर्वकसंन्यासाभिप्राया । नहिरागादिग्रस्तः सर्वभूतेभ्यः सर्वात्मनाऽभयं दातुमीष्टोऽतोऽमुक्तमुक्तं न च संन्यसनादेवेति ४ एतदेव प्रपंचय
ति नहीति अवशः कर्मजशुद्धयभावाज्जितचित्तः कश्चिदपि जातुकदाचित्समाधिकालेऽपि ज्ञानमपि अकर्मकृतकर्माणि दुर्मनोरयादीनि अकुर्वन् न हि मसिद्धं न तिष्ठति । हियस्मात्सर्वोऽपिलोकाः प्रकृ
तिजैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवेः रागद्वेषादिभिर्वा कर्मकायिकं वाचिकं मानसिकं वा कार्यतेऽवश्यं तत्र प्रवर्त्यते ५

ननु संन्यासपूर्वकं ध्यानेनैवाचित्तशुद्धिमपि संपादयिष्यामि किं कर्मभिरित्याशंक्याह कर्मैर्द्रियाणीति यो विमूढात्मा रागाद्याक्रांतचित्तः कर्मैर्द्रियाणि वागादीनि संयम्य निग्रह्य आस्ते एकांति ध्यानाप
देशेनोपविशति स मिथ्याचारः तस्य तदासननियमनादिकमाचरणं मिथ्या अलीकमेव निष्फलत्वात् तत्र हेतुः इन्द्रियार्थान्मनसा स्मरन्निति यतः इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् श्रोत्रादिभिर्गृह्णाति मनसा
च स्मरति अतो मिथ्याचारः स विषयाश्चित्तयन्योगनिष्ठा मात्मनो लोकेऽभिव्यक्तयतः कपटीत्यर्थः तस्मात्कर्मव्यतिरिक्तश्चित्तशुद्धयुगायो नास्तीति भावः ६ यस्तु पूर्वस्मान्मिथ्याचाराद्विलक्षणः पुरु
षधौरेय इन्द्रियाणि मनसा सह नियम्य रागद्वेषवियुक्तानि कृत्वा कर्मैर्द्रियैः कर्मयोगं आरभते हे अर्जुन सः कर्मफले स्वर्गादावैहिके वा शब्दादावसक्तोऽनासक्तोऽतो विशिष्यते पूर्वस्मादधिको भवतीत्यर्थः ७
नियतमिति यस्मादेवं तस्मात्त्वं नियतं संध्योपासनादिकर्मैव कुरु । यद्वा नियतं नियमेन त्वं कर्म नित्यकाम्यसाधारणं यत्पापनिवर्तकस्वभावतत्तदेव कुरु हियस्मात् अकर्मणः सकल कर्मैर्द्रियनिग्रहेण त
दकरणात् चित्तजयशून्यात्कर्मैव जयायः प्रशस्ततरम् । अपि च ते तव क्षत्रियस्य अकर्मणः सत्यामपि चित्तशुद्धौ सर्वकर्मत्यागिनः शरीरयात्रादेहव्यवहारो न प्रसिद्धयेत् भैक्ष्यचर्यायामनधिकारात् । ब्राह्म
णाः पुत्रैषणायाश्च वितैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्पायाय भिक्षार्थं चरंतीति संन्यासविधायके वाक्चेराजाराजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतस्य त्रराजपदवद्ब्राह्मणपदस्य विवक्षितस्वार्थत्वात् 'चत्वार
आश्रमा ब्राह्मणस्य त्रयो राजन्यस्य द्वौ वैश्यस्य' इति स्मृतेश्च । अन्यत्राप्युक्तं पारिव्राज्यं प्रकृत्य 'मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिंगधारणं ॥ बाहुजातो रुजातानां नायं धर्मो विधीयते' इति ८ ननु कर्मणा बध्यते

कर्मैर्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥ इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६ यस्त्विन्द्रियाणि मनसानियम्यारभतेऽर्जुन ॥ कर्मैर्द्रियैः कर्मयोगम
सक्तः स विशिष्यते ७ नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ॥ शरीरयात्राऽपि च तेन प्रसिद्धयेदकर्मणः ८ यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्रलोकोऽयं कर्मबंधनः ॥ तदर्थं कर्म
कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ९ सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ॥ अनेन प्रसविष्यध्वमेवोऽस्त्विष्टकामधुक् १० देवान्भावयताऽनेन ते देवाभावयंतुवः ॥
परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ११ इष्टान्भोगान्हि वो देवादास्यं ते यज्ञभाविताः ॥ तैर्दत्तान्प्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः १२ यज्ञशिष्टाशिनः संतो
मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः ॥ भुंजते ते त्वधंपापायेपचं त्यात्मकारणात् १३

जंतुरितिकर्मणां बंधकत्वस्मृतेः कथं मुमुक्षुमांतत्र नियोजयसीत्याशंक्याह यज्ञार्थादिति यज्ञः परमेश्वराराधनं । यजदेवपूजायाभिधिधात्वर्थानुगमात् तदर्थं 'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेर्विष्णुर्वातदाराधना
र्थयत्कर्मततोऽन्यत्रकर्मणि स्वर्गाद्यर्थे प्रवृत्तोऽयं लोकः कर्मबंधनः कर्मणा बध्यते तस्वीश्वराराधनार्थेन अतस्तदर्थं ईश्वराराधनार्थकर्मवर्णाश्रमोचितहेतौ तेयमुक्तसंगः फलाभिलाषशून्यः सन्न समाचरसम्य
क्कुरु ९ एतदेवार्थवादेन द्रढयति सहेति यज्ञः सहेतिसहयज्ञाः । वोपसर्जनस्येति पक्षे सादेशाभावात् कर्मोपि कृत इति यावत् प्रजास्त्रैविणिकाः अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिस्तां लभध्वं एव यज्ञो
वोयुष्माकमिष्टकामधुक् इष्टार्थपूरकोऽस्तु १० इष्टार्थपूरकत्वमेवाह देवानिति भावयत तर्पयत अनेन देवतापूजात्कमेन यज्ञेन वः युष्मान्भावयंतु वृष्ट्यादिदानेन परस्परं भावयंतो देवाश्च पूयं च श्रे
यः परं प्राप्स्यथ ११ किंच इष्टान्पुत्रपश्वादीन् वः युष्मभ्यं एभ्यो देवेभ्यस्तद्वत्तानेव व्रीहिपश्वाज्यादीन् अमृदाय अदत्त्वा देवतीं हे शेन व्र २ त्यागात्कर्मणां नित्यनैमिति करुणैवैव देवाभिहोत्रजाते
ष्ट्यादिरूपमकृत्वैत्यर्थः अदत्त्वा यो भुंक्ते सस्तेन एव १२ ये तु यज्ञशिष्टाशिनः वैश्वदेवादिशेषात्रभोजनशीलाः संतः ऋणापाकरणात्ते मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः प्रमादकृतैर्विहिताकरणनिमित्तैः पंचसूना
निमित्तैर्वा । येत्वात्मकारणात्स्वार्थमेव पचंति न तु पंचमहायज्ञार्थे पापाः स्वयंपापरूपा एव संतः पापमेव भुंजते तथा च स्मृतिः 'कंठनीपेपणी चुल्ली उदकुंभी च मार्जनी ॥ पंचसूना गृहस्य स्यताभिः-

स्वर्गनविदिति' इति पंचसूनाकृतं पापं पंचयज्ञैर्व्यपोहति' इति च । अतिश्च 'इदमेवास्य तत्साधारणमज्ञं यदि मय्यते सयत्तु पास्तेन सप्ताप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतदिति' । मंत्रवर्णां ऽपि 'मोघमन्त्रं विदते
अमचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्तस्य ॥ नार्यमणं पुण्यतिनो सखायं केवलाधो भवति केवलादी' इति १३ जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्मकर्तव्यमित्याह अत्रादिति अत्रादितोरूपेण परिणतात् भूतानि
प्राणिशरीराणि भवन्ति अन्नं च पर्जन्यात् एतत्प्रसिद्धमेव 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः । अग्नौ प्रास्ताहुतिः सन्यगादित्युपतिष्ठते ॥ आदित्पाज्जायते वृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति स्मृतेः यज्ञो देवतारा
धनजो धर्मः कर्मभ्यो यागहोमदानादिभ्यः समुद्भवतीति कर्मसमुद्भवः १४ कर्मब्रह्मोद्भवं वेदोद्भवं वेदएव धर्मप्रमाणं ननु पाखंडादिप्रणीतागमः ब्रह्मवेदोऽपि अन्नरसमुद्भवः । 'अस्य महतो भूतस्य निः
श्वसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः' इत्यादि श्रुतेः साक्षात्परमेश्वरादेवोत्पन्नोऽतो न तत्र भ्रमविप्रलंभकत्वादित्योपाकावपाखंडादिवाक्यवदप्रामाण्यशंकाऽस्तीति भावः । यस्मादेवं तस्मात्सर्वस्मिन् देशे
काले च वर्तमानं ब्रह्मवेदः एतेन वेदस्य नित्यत्वं शब्दस्य विमुक्तं च दर्शितं नित्यं नियमेन यज्ञे प्रतिष्ठितं तात्पर्येण पर्यवसन्नं १५ भवत्वेवं ततः किं फलितमित्यत आह एवमिति भूतानामादौ वेदाधिगम
स्ततः कर्मानुष्ठानं ततो देवानां तृप्तिस्ततो वृष्टिस्ततोऽन्नं ततो भूतानि तेषां वेदाधिगम इत्येवं रूपं चक्रमिव चक्रं निरंतरमावर्तमानं जगत्प्राणिर्वाहकं नानुवर्तयति नानुतिष्ठति सः अघायुः पापजीवनः इन्द्रियारा
मोनतुषर्माराम आत्मारामो वा मोघं व्यर्थं देशमशकादिवत् जीवति यस्त्वेतदनुवर्तयति स जगदुपकारको घन्य इति भावः तथा च श्रुतिः । 'अयो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यजुर्होतियद्य
जते तेन देवानां लोकोऽप्ययदनुवृत्तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपूणाति यत्प्रजाभिच्छ्रुति तेन पितृणामथ यन्मनुष्यान् वा स यते यदेभ्योऽन्नं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विदति तेन पशू

अत्राद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥ यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः १४ कर्मब्रह्मोद्भवं विद्वि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठि
तम् १५ एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ॥ अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति १६ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ॥ आत्मन्येव च संतुष्टस्त
स्य कार्यं न विद्यते १७ नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८

नायदस्य गृहेषु स्वापदावयास्यापि पीलिकाभ्युपजीवन्ति तेन तेषां लोकः' इति १९ एवमीश्वरेण वेदपक्षपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितमज्ञैरधिकृतैरनुरतितव्यमित्युक्तं अस्याननुवर्तने च महान् प्रत्यवाय उक्तः
स ब्रह्मविदमपि स्पृशेदिति संभाविता माशंका परिहरति यस्त्विति । आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य ननु व्यादौ स तथा । नन्वात्मनि प्रीतिः प्राणिमात्रस्यानौपाधिकी अस्ति प्रत्युत तदर्थत्वेनैव व्यादि
ष्वपि प्रीतिर्भवतीत्यत उक्तं आत्मतृप्त इति आत्मनैव परमानंदरूपेण तृप्तो न भिष्टा ब्रह्मादिना । ननु मंदाग्निरपि रुशदौ न रमते नापि भिष्टा ब्रह्मेन तृप्यति अत उक्तं आत्मन्येव च संतुष्ट इति मंदाग्निर्हिंघा
तुष्टिर्हिंघाठरोही पंचकामयमान औषधार्थं मितस्ततो धावति न त्वात्मन्येव तृप्यति विद्वांस्तुरति तृप्तिरुष्टीरात्मनैवानुभवति न रुय ब्रह्मनादिभिरितितस्य कार्यकर्तव्यं किमपि नास्ति क्रियाप्राप्त्य
स्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावात् १७ एतदेवाह नैवेति तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणा अर्थः प्रयोजनं नास्ति स्वर्गादौ लिप्ताभावात् मोक्षस्य चाक्रियासाध्यत्वात् 'नास्त्यकृतः कृतेन' इति श्रुतेः अकृ
तो मोक्षः कृतेन कर्मणा नास्तीति श्रुत्यर्थः । अकृतेन विरुद्धकर्मणाऽपि अर्थो नरकादिरस्य नास्ति अत्र कृताकृतशब्दौ भिन्ना भिन्नपदवत् परस्परविरुद्धार्थवाचितया पुण्यपापवचनौ येतु अकृतेनेति भा
वे निष्ठा नित्याकरणात् गार्होतस्वरूपो वा प्रत्यवायप्राप्तिरूपो वा कश्चनार्थो विदुषो नास्तीति व्याचक्षते तेषामप्यभावात् भावोत्पत्तेरनभ्युपगमान्नित्यानां काले यदन्यदविहितं क्रियते तत्त एव प्रत्यवायो
त्पादोक्तव्य इति घटकुट्याप्रभातवृत्तांत आपद्यते । अत्रोपपत्तिमाह नचेति चोहेती यस्मात् आत्मरतेः सर्वभूतेषु चेतना चेतने पुनस्तममध्यमाधमेषु कश्चिदपि अर्थव्यपाश्रयः सुखभोगात्मकप्रयो
जनाभिसंबंधो नास्ति आत्मरतिस्त्वादेव निष्कामत्वाद्विदुषः पुण्यपापफलसंबंधो नास्तीत्यर्थः १८

यस्मान्निष्कामस्य कर्मलेपो नास्ति तस्मात्त्वमपि असक्तः फलासक्तिगूण्यः सततं सर्वदा कार्यं अवश्यकर्तव्यं कर्मनित्यनैमित्तिकं समाचर हियस्मात् असक्तः कर्माचरन् परं मोक्षं सत्त्वशुद्धिद्वारेणाप्नोति १९
अत्राष्टिचारं प्रमाणयति कर्मणेति कर्मणैव सहसंसिद्धिश्च वणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठागंतुं आस्थिताः प्रवृत्ताः जनकादयस्त्वाहं शास्त्रियाः ननु संन्यासेन । ननु शुद्धचित्तस्य ममनास्तिकर्मापेक्षेत्या
शंक्याह लोकेति लोकस्य संग्रहः स्वधर्मे प्रवर्तनं । ननु स्वप्रयोजनाभावेऽपि केवलं लोकसंग्रहायै चैतर्ककर्तव्यं तदा विदुषां ब्राह्मणानामपि संन्यासो न स्यात् यतीनेव संन्यासधर्मान्ग्राहयितुं तेषां
न्यास इति चेत् अर्जुनेऽपि न तद्वद्वारितमस्ति । ननु क्षत्रियस्य संन्यासेऽधिकारो नास्तीति चेत् लिङ्गधारणेऽधिकाराभावेऽपि भरतः कृपमादिव द्विषे कर्मत्यागमात्रेऽधिकारात् वार्तिके 'सर्वाधिकार
विच्छेदो ज्ञाने चैव न्युपेयते ॥ कुतोऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रियते बलात्' इति विद्वत्संन्यासे क्षत्रियादेरपि अधिकारस्य साचित्त्वात् अतो लोकसंग्रहेन मुख्यं कर्मप्रयोजनमिति चेत् सत्यं । न मे पार्था
स्तिकर्तव्यमिति स्वदृष्टान्तेनाधिकारिकत्वाद् अर्जुनपूज्येन योज्यते न क्षत्रियमात्रमिति तुष्यतु भवान् २० । २१ कर्मणि वर्ते एव अहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः २१ यद्यहं कर्मणि न वर्तेयं तर्हि मनुष्याः ममैव
वर्तमानुवर्तते अनुवर्तन् कर्मन कुर्वीरन्नित्यर्थः अतंद्रितोऽनलसः सर्वशः सर्वप्रकारैः २२ ततश्च किमित्यत आह उत्सीदेयुरिति यद्यदाचरतीत्यादेरपरायोजना न केवलं लोकसंग्रहं पश्यन्

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ॥ असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः १९ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ लोकसंग्रहमेवापि संपश्य
न्कर्तुमर्हसि २० यद्यदाचरति श्रेष्ठस्ततदेवेतरो जनः ॥ स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते २१ न मे पार्थास्तिकर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ नानवाप्त
मवाप्तव्यं वर्ते एव च कर्मणि २२ यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः ॥ मम वर्त्मानुवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः २३ उत्सीदेयुरि मे लोकान् कुर्यात्कर्मचे
दहम् ॥ संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः २४ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ॥ कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्
२५ न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनां ॥ जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् २६ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥ अ
हंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते २७

कर्तुमर्हसि अपितु श्रेष्ठाचारत्वादपीत्याह यद्यदिति तथा च मम श्रेष्ठस्य यादृश आचारस्तदादृश एव यदनुवर्तनात् स्वयाऽनुष्ठेयः न स्वातंत्र्येणान्यदित्यर्थः । कीदृशस्तवाचारो यो मयाऽनुवर्तनीय
इत्याकांक्षायां न मे पार्थेत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैस्तत्प्रदर्शनमिति मधुसूदनश्रीपादाः २४ यदि मादृश एव त्वं कृतायां ऽसितया पि परानुग्रहार्थं कर्माणि कुर्वित्याह सक्ता इति कर्मणि कर्मफले कुर्वति
कर्माणीति शेषः असक्त इति चेदः २५ विद्वान् आज्ञानां कर्मस्वाप्तानां बुद्धिभेदं बुद्धेः आलनं जनयेत् नोत्पादयेत् किंतु तान् सर्वाणि कर्माणि जोषयेत्सेवयेत् कथं युक्त आहतो भूत्वासमाचरन्
२६ अविद्वान् कथं कर्मसु सज्जत इत्यत आह प्रकृतेरिति प्रकृतेः पारमेश्वर्याः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकाया देवात्मशक्तिस्वगुणैर्निगूढा इति श्रुतिप्रसिद्धायाः शक्तेर्गुणैः कार्यकारणसंघातात्मकैः क्रिय
माणानि कर्माणि अहंकारेण स्वस्मिन्नाध्यस्तेन विमूढः तदीयान् कर्तुंत्वादीनाम् धर्मत्वेन पश्यन् आत्मनश्च असंगानंदं संविभूततामपश्यन् आत्मा अहंकारेण विमूढश्चासावात्मा चेति विग्रहः अहं कर्माणि
कर्मणां कर्ता इति मन्यते कर्त्रध्यासेन । कर्ताहमिति तृप्त्ययस्तेन न लोकाव्ययनिष्ठा स्वलक्षणानामिति पक्षीनिषेधः अन्यथा तु प्रत्यये कर्मणां कर्ताहमिति पष्ठभावाच्च २७

एवंसक्तस्य कर्मचरणं प्रदर्शयति तत्त्वविदिति गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति भाष्यं । माहं गुणात्मक इति गुणेभ्य आत्मनो विभागः नाहं कर्मात्मक इति कर्मभ्यश्चात्मनो विभागः तयोर्गुणकर्मविभागयोस्तत्त्वं वेतीति श्रीधरः । मधुसूदनस्तु गुणाः देहं द्रियातः करणानि अहंकारास्पदानि कर्माणि च तेषां व्यापारभूतानि ममकारास्पदानि गुणकर्मैति द्वंद्वे कवद्भावः विभज्यते सर्वेषां जडानां भासकत्वेन पृथक् भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽंग आत्मा गुणकर्मचविभागश्चेति द्वंद्वः तयोर्जडाजडयोस्तत्त्वं वेतीति सः गुणाः करणात्मकाः गुणेषु विषयेषु वर्तते इति मत्त्वानसज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं करोतीत्यर्थः । गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदिति पक्षे गुणकर्मणोरित्येव सिद्धे विभागपदं व्यर्थमिति । यद्वा यस्तत्त्ववित्तस्य गुणाः गुणेषु वर्तते इति मत्त्वानुगुणविभागे कर्मविभागे च न सज्जते इति योजना गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विभागो बुद्धयहंकारज्ञानैर्द्रियकर्मैर्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थानंतस्मिन्नसज्जते इदमहमिति न मन्यते तथा हि । शरीरं गौरेऽहं गौरोऽस्मि हस्ताभ्यामात्मे मये दमात्तमिति चक्षुषा दृष्टे मये दं दृष्टमिति अहंकारेणाभिमतं ममेदमित्यभिमान्यते । बुद्धौ विक्रियमाणा यामहं सुखीति च सर्वेषु बुद्ध्यादिषु विभज्य गृह्यमाणेष्वपि प्रत्येकं प्रत्य 'अंधो मणिमिव दत्त तमनं गुलिरावयत् अग्नीवः प्रत्यमुचत् तमजिह्वोऽसश्चत' इति । अंधः स्वयंप्रकाशहीनोऽपि चक्षुरादिभिरूपैकविषयमविदत्प्रकाशयति । अनंगुलिः काष्ठलोष्टादिवत् जडत्वात्स्वयं कर्मकर्तुं मशक्तोऽपि पाण्यादिः आवयत् आसीत्यवयवविषयं उपादत्ते । अग्नीवः छिन्नशिखरस्त्वग्निर्जीवोऽहंकारस्तत्प्रत्यमुचत् अग्नीवायां धारयति मये दं लब्धमिति मन्यते । अजिह्वोऽधीपातुः जडत्वात्

तत्त्ववित्तमहाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥ गुणागुणेषु वर्तते इति मत्त्वानसज्जते २८ प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जते गुणकर्मसु ॥ तानकृत्स्नविदो मंदान् कृत्स्नविन्नविचालयेत् २९ मयि सर्वाणिकर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ३० ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः ॥ श्रद्धावंतो न स्युः ततो मुच्यंते तेऽपि कर्मभिः ३१

स्वयं स्वगतसुखदुःखयोः पटवस्वगतरूपादेः प्रकाशने असमर्थोऽपि अहं सुखी दुःखीति चानुभवति । तथा च आत्मानात्मनोर्यायात्स्वज्ञो व्यावृत्तेष्वहंकारादिषु तत्कर्मसु चाभिमानादिषु कुसुमेषु सूत्राभिमानवर्तमानमात्मानं तेभ्यः पृथक् भूतं जानन्न गुणाधी चक्षुरादयो गुणेषु दुःखरूपादिषु वर्तते न त्वात्मेति मत्त्वानसज्जतेऽहमेव हस्तादिसंघातरूपो ममेव दमादानादिकं कर्मतिनसक्तो भवतीत्यर्थः २८ एवं स तिसंबंधिषु गुणेषु देहादिषु कर्मसु गुणमनादिषु च सज्जते अहमयं ब्राह्मणो ममेव दं यज्ञादिकं कर्मतिनसज्जते सक्तो भवति तान् मूढत्वात् अकृत्स्नविदः आत्मज्ञानहीनान् 'आत्मविदिकृत्स्नविद' । आत्मनो वा अरे सुसज्जंते इति प्राचा योजना २९ मयीति त्वंतु अज्ञो मुमुक्षुश्च मयि सर्वांतर्यामिणि सर्वाणिकर्माणि संन्यस्य स मर्ष्य अध्यात्मचेतसा आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं शास्त्रं अध्यात्मतत्त्वप्रवणेन चेतसा शाकपार्थिवा ३० ये मे इति येऽन्येऽपि त्वाद्वाशाः मे मम मत्तं असत्तया कर्मानुष्ठानं अनुतिष्ठंति अनुवर्तते मानवाः श्रद्धावंतः अनसूयंतः अत्र दोषमपश्यंतः तेऽपि स्वकर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः मुच्यंते ३१

विपक्षे दोषमाह येति सर्वशब्दश्च श्रवाची । 'सर्वसमाप्नोषितोऽसि सर्वः' इति निर्वचनात् तस्य ज्ञाने विषये विशेषेण मूढान् पारोक्ष्येणापिते ईश्वरमजानंतो देहमात्रनिष्ठास्तान् नष्टान् स्वर्गापवर्गभ्रष्टान् अचेतसः विवेकशून्यान् २९ ननु ते चेत्तव मत्तं नानुतिष्ठंति तर्हि कथं तवांतर्यामित्वमित्यत आह स दशमिति स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयस्य प्राग्भवीयधर्माधर्मसंस्कारस्य सदृशमनुरूपं ज्ञानवानपि चेष्टते किमु मूर्खः पश्चादिभिश्चाविशेषादितिन्यायात् तस्मात्प्रकृतिर्याति अनुसरंति भूतानि प्राणिनस्तत्र ममवानिग्रहः किं करिष्यति न किमपि अहमपि पूर्वकर्मपेक्षयैव तान् प्रवर्तयामीति भावः २३ एवं तर्हि पुरुषस्य स्वातंत्र्याभावाद् द्विधने पक्षशास्त्रं व्यर्थमित्याशंक्याह इन्द्रियस्येति इन्द्रियस्येति द्विर्वचनं वीप्सायां प्रतीतिर्यस्येति शब्दादौ वचनादौ च विषये रागद्वेषौ अनुकूलरागः प्रति कूले द्वेषश्च व्यवस्थितौ नित्यसंबद्धौ तत्र तयोर्विशंसागच्छेदिति शास्त्रस्याभ्यनुज्ञा पुरुषस्य च तदनुष्ठाने स्वातंत्र्यमस्ति हियतः तौरागद्वेषावेवास्या प्राणिनः परिपंथिनो विरोधिनौ दृष्टद्वारेण प्रवर्तकत्वात् ननु प्रकृत्यनुसारी ईश्वरोऽस्य परिपंथी तस्य वैषम्यादिदोषापत्तेः अयं भावः । यथा ह्यस्तनेन स्वाज्ञोऽलंघनजनापराधेन कुपितो राजाऽपराधिनं हि निगडादौ निग्रहीतुं स्वीयान् मदान् प्रवर्तयति स एवाद्यतनेन दानमानेन प्रसादित एनं तेषामेव मदानां माघिपत्येनियुक्ते । एवं पूर्वकर्मानुसारी ईश्वरो रागादिद्वारा पुरुषं बाधमानोऽपि विविधप्रतिषेधशास्त्रानुसारिणा तेनैव भक्तिध्यानप्राणिधानेनावर्जितः एनं रागादिजयेनियुक्तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य नानर्थक्यं पुरुषस्य स्वातंत्र्यसत्त्वात् नापीश्वरे वैषम्यादिकं प्राणिकर्मायत्तत्वादिति ३४ यस्मादेवं तस्मात् श्रेयान् प्रशस्ततरः स्वधर्मः स्वस्य वर्णाश्रमानुरूप्येण ईश्वरेण विहितत्वात् विगुणो हि सादिमिश्रोऽपि किंचिदंगहीनोऽपि परधर्मात् हिंसादिदोषरहितपरधर्मोपेक्षया स्वनुष्ठितात्सर्वांगोपसंहारेण सम्यगनुष्ठितादपि स एव श्रेयान् स्वधर्मे युद्धादौ निधनं मरणमपिश्रेयः वि

ये त्वेदम्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम् ॥ सर्वज्ञानविमूढास्तान् विद्धि नष्टान् चेतसः ३२ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिर्याति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ३३ इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ३४ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ३५ अर्जुन उवाच ॥ अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पुरुषः ॥ अनिच्छन्नपि वाष्पेन बलादिवानियो जितः ३६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ॥ महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ३७

हितत्वात् परस्य धर्मोपेक्षचर्यादिर्भयावहः क्षत्रियस्य तव निषिद्धत्वात् । तस्मात्स्वतंत्रेण त्वया स्वधर्म एवानुष्ठेय इति भावः ३५ ईश्वरो धर्माधर्मौ रागद्वेषौ वा पुरुषस्य प्रवर्तकौ भवत इत्यात्मनोऽस्वातंत्र्यमन्वानोर्जुन उवाच अथ केनेति केन ईश्वरादीनामन्यतमेनान्येन वा प्रयुक्तः प्रवर्तितः सन्नयं पुरुषः पापमनिष्टं चरति करोति अनिच्छन्नित्यनेन रागद्वेषयोः प्रवर्तकत्वं निरस्तं सति हिरागे इच्छा भवति अत इच्छाया अभावाद्वागाभावः रागस्याप्रवर्तकत्वे तन्मूलभूतसंस्कारहेत्वोर्धर्माधर्मयोरप्रवर्तकत्वं तत्तत्तत्सापेक्षस्य ईश्वरस्यापीतिसर्वेषामाक्षेपः तस्मान्मूलं प्रवर्तकं यत्तद्वाच्यमित्यर्थः बलादिव नियोजितः विष्टिगृहीत इत्यर्थः ३५ अत्रोत्तरकाममय एवायं पुरुष इत्यादि श्रुतिसिद्धं भगवानुवाच काम एष इति एष प्रसिद्धः कामः 'सोऽकामयत जायामेस्यादय प्रजायेयाय वित्तं मे स्यादय कर्म दुर्वीय' इति श्रुतेरिदं भूयादिदं भूयादिति तीव्राभिलाषहेतुभूतश्चेतसोऽनवस्थितत्वापादकोटिनिविशेषः स च चेतोरूप एव । कामः संकल्प इत्युपक्रम्यैतत्सर्वमन इत्युपसंहारात् स एष कामः केन चिन्मिति न प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमतेऽतः क्रोधो मिज्जलनात्माऽप्येष एव तमेन मिह शरीरं तः स्थितं वैरिणं विद्धि कुतो वैरी यतः रजोगुणसमुद्भवः रजो रजनात्मकः प्राकृतो गुणस्तस्य गुणो कार्यभूतौ तृष्णासंगौ तावैव उद्भवो यस्य सः रजः कार्यत्वात् दुःखैकफलोऽयमतो वैरी । यद्वा रजोगुणस्य लोभप्रवृत्त्यादिलक्षणस्य समुद्भवो यस्मात् । ननु विषयाभिलाषात्मकः कामो विषयार्पणेन शास्त्रमतिविषयस्य दौर्लभ्यनिश्चये स्वत एव निवर्तते अंध इव रूपदर्शनाभिलाषादित्याशंक्याह महाशनो महापाप्मोति महत्तातुमपारणीयं अशनमस्य स तथा यथोक्तं । 'न जातुकामः कामानामुपभोगेन शाश्वति ॥ हविषा कृष्णवर्त्म-

—वभूयस्वाभिवर्धते' इति । 'यत्पृथिव्यां वीरिह्यं विरिण्यं पशवः स्त्रियः ॥ ज्ञालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं जेत' इति । तथा महापाप्मा अत्युग्रः सहस्रहस्तः शः प्रबोधितोऽपि निवर्तते तद्वदयमपि
 पुश्चिकित्स्यः महाशनस्वान्नायं वैरीदानसाध्यः नापिसामभेदसाध्यः अत्युग्रत्वात् अतो हंतव्य एवेति ३७ अस्य वैरित्वमेव विवृणोति धूमेनेत्यादिना उल्लेखनगर्भेष्टनेन जरायुणा
 तेन कामेन इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमावृतं आवरणीयस्य त्रेविद्धत्वात्तदनुगुणं दृष्टांतत्रयं ज्ञेयम् ३८ आवृतमिति ज्ञानं अंतःकरणसत्त्वं । 'हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वमन एव' इति श्रुतेः एतेन कामेन रजोगुणा
 त्मकेन आवृतं ज्ञानिनः अंतःकरणविशिष्टस्य प्रमातृनिर्णयवैरिणा कामरूपेण दुष्पूरेण पूरयितुमयोग्येन । अयं हि पूर्यमाणोऽनर्थानेव प्रसवेत् अनलेन अथापि पूर्यते चेत् अनलः नास्त्यलं पर्याप्तियस्य
 सतथा तेनानलेन न ह्यनलः काष्ठे स्तर्पयितुं शक्यः किंतु वर्धत एव तद्वदयमपीत्यर्थः अयं भावः । अंतःकरणसत्त्वं हि बह्विधत्वं प्रकाशात्मकं तत्सहजेन कामेन बह्विधत्वं धूमेनावृतं चेत् प्रमातारमनये पातय
 ति अन्यथा तदेव स्वभावशुद्धत्वात् विवेकवैराग्योपगंभूत्वात्तदुद्धरेत् अतोऽयं कामो ज्ञानिनो नित्यवैरीति ३९ किंच इन्द्रियाणीति अयमर्थः इन्द्रियमनोबुद्धयोऽहिकामेनाधिष्ठिता बाह्यार्थप्रव
 णामवन्ति तैश्च तथाभूतैरयं कामो ज्ञानं चिदाकाशरूपमादर्शतलप्रख्यं यत्र योगिनो व्यवहितं विप्रलुप्तमतीतमनागतं वापश्यंति यथोक्तमाचार्यैः । 'विश्वं दर्पणदृश्यमानं न गरीतुल्यं निजातर्गतं पश्यं
 त्यात्मनि' इति निजातर्गतं शरीरांतर्गतं आत्मनिहादाकाशाख्ये ब्रह्मणि तत्तमलेनादर्शमिवावृत्य देहिनां देहाभिमानिनं विशेषेण मोहयति विशब्दात् देहाभिमानशून्यं योगिनमपि व्युत्थाना
 वस्थायां किंचिन्मोहयतीति गम्यत इति अक्षरयोजनास्पष्टा ४० तस्मादिति यस्मादिन्द्रियाण्यस्याधिष्ठानं साभंतस्येव गिरिदुर्गादिकंतस्मात्तान्येव नित्यम्यवशीकृत्य पुनः कामं हि निश्चयेन प्रजहि

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ॥ यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ३८ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ॥ कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणान
 लेन च ३९ इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनाम् ४० तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नित्यम्यभरतर्षभ ॥ पाप्मानं प्रजहि
 ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ४१ इन्द्रियाणि पराण्यादुरिन्द्रियेभ्यः परमनः ॥ मनसस्तु पराबुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तुतः ४२

प्रकर्षेण नाशय । गिरिदुर्गादीन् स्वायत्तीकृत्येव तत्स्थं साभंतं प्रति राजानस्तद्वत् हंतव्यत्वे हेतुः पाप्मानमत्युग्रं तत्रापि हेतुः ज्ञानविज्ञाननाशनमिति ज्ञानस्य शास्त्राचार्योपदेशस्य परोक्ष
 स्य विज्ञानस्य निदिध्यासनपरिपाकजस्या परोक्षस्य च नाशनम् ४१ न केवलं बाह्येन्द्रियजयेनैव कृतार्थत्वं किंतु मनोबुद्धयोरपि जयः कर्तव्यः कामस्य समूलेच्छेदाय त्रिप्राकारदुर्गस्थस्य साभंतस्येवाभ्यं
 तरप्राकारद्वयजयेन । अतो मनोबुद्धयोर्जयार्थयोगं दर्शयति इन्द्रियाणीति अत्र परत्वं सूक्ष्मत्वेन कारणत्वेन बाबोद्धयम् । इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि पराणि स्वविषयेभ्यः पृथिव्यादिस्वाश्रयसहिते
 भ्योगंधादिभ्यो वितपुत्रशरीरेभ्यश्च तेषां तत्कारणत्वात् तथा च कोपीतकिनः समामनंति ब्राह्मणे प्राणेभ्यो देवादेवेभ्यो लोका इति व्युत्तरं तीत्यनुपपद्यते प्राणेभ्य इन्द्रियेभ्यो देवास्तदधिष्ठात्र्यो दे
 वता उत्पद्यंते देवेभ्यश्च लोका भूतमातिका उत्पद्यंत इति श्रुत्यर्थः । इन्द्रियेभ्यः परमनः मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति श्रुतेरिन्द्रियाणामनोविकारत्वात् । तेन बाह्यार्थेभ्य इन्द्रियाण्यालुप्य मन
 सि प्रविलापनीयानीति दर्शितम् । केवलं परत्वं मात्र प्रतिपादने प्रयोजनाभावात् मनसस्तु पराबुद्धिः । 'तस्माद्वा एतस्मान्मनो मयात् अन्योऽंतरात्मा विज्ञानमयः' इति श्रुतेः मनसः प्रविलापनं तत्कारणे
 बुद्धौ कर्तव्यमित्यर्थः समष्टिबुद्धेरप्यत्रैवातर्भावः यो बुद्धेः परतस्तुतः यस्तु बुद्धौ भास्यवर्गात् बुद्ध्यादेर्भासकस्य ज्ञानस्यैव लक्षणं गमयति यो बुद्धेरपि परतः स ज्ञानपदमभिधेयः कामेन उल्बे
 न गर्भ इव आवृत इति व्यवहितेन संबंधः तथा च श्रुतिः । 'यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेद्ज्ञानात्मानि ॥ ज्ञानमात्मानिमहति तद्यच्छेच्छांत आत्मानि' इति एतदुक्तं भवति वागादिबाह्येन्द्रिय-

—व्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत् मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं ज्ञानात्मशब्दोदिताया बुद्धौ धारयेत् तामपि महत्यात्मनिसमष्टिबुद्धौ धारयेत् तत्तत्तमहात्मात्मानं शांतिनिष्कले पर
 स्मिन् नृज्योतिषिप्रत्यगात्मनि धारयेदिति ४२ योगफलमाह एवमिति आत्मानं मनः हादाकाशेऽपि तत्स्थान्नित्यान् कामान् कामयानं श्रूयते हि दहरविद्यायां हादाकाशं प्रकृत्य यच्चास्येहास्ति
 यच्च नास्ति सर्वतद्वत्तत्त्वाविदत्त इति तत्रत्यानां कामानां सत्त्वं तेषां च सत्यत्वं । 'तदमे सत्याः कामाः' इति श्रुतेः आत्मानं मनः आत्मना मनसैव बुद्धयेव वासंस्तभ्यनिर्वातं किं कृत्वा बुद्धेः परं परमात्मा
 नंबुद्ध्या समूलघातं कामरूपं शत्रुं शातयित्वा रंजहिनाशय हेमहाबाहो इति संबोधयंस्तत्राशेतव सामर्थ्यं मस्तीति दर्शयति अयमर्थः यावत् काममूलस्या ज्ञानस्योच्छेद आत्मतत्त्वज्ञानेन क्रिय
 ते तावत्पर्यंतं कामस्य निर्मूलोच्छेदो न भवतीति बुद्धेः परं बुद्ध्या कामो नाशनीयः तस्मिन् श्रवणं स्पर्शं सारानयोच्छेदो भवतीति । दुरासदं परबोधं विना दुःखेनापि नाशयितुमशक्यम् । उपायः कर्म
 निष्ठाऽत्र प्राधान्येनोपसंहृता ॥ उपेया ज्ञाननिष्ठा तु तदुणत्वेन कीर्तिता ४३ ॥ इति नीलकंठीये भारतभावदीपे तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ४ ॥ ॥ ४ ॥ अध्यायद्वयोक्त्यर्थे
 प्रामाण्यशंका माभूदिति विद्यावंशसंप्रदायमात्मनश्च भ्रमविप्रलंभकत्वादि निरासायेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं च दर्शयति । इममित्यादिना इमं सांख्ययोगं कर्मयोगरूपोपायसहितम् । स संन्यासमिति भाष्यं इमं

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ४३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीताम्
 पनि पत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ पर्वणितु सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥ ॥ ४ ॥
 श्रीभगवानुवाच ॥ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ॥ विवस्वान्मनवे प्राहमनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १ एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्ष
 योऽविदुः ॥ सकालेनेह महता योगेन प्रोक्तः पुरातनः ॥ भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ३
 ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥ कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
 बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥ तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ५

संख्योपासनादिनिर्विकल्पकसमाख्यनुष्ठानांतं कर्मयोगं ज्ञाननिष्ठोपसर्जनं पारिव्राज्यान्धिकारिणाराज्ञाभेवयोग्यं । विवस्वते सूर्याय मंडलाभिमानिने सर्वपापत्रियाणामादिभूतायाहमादित्यांतर्यामी
 'यत्पां' इतरादित्येहिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमश्रुहिरण्यकेश आग्रणस्वात्सर्वं एव सुवर्णं तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेव मक्षिणी तस्योदिति नाम' इत्यादि श्रुतिप्रसिद्धप्रोक्तवान् पुरा अव्ययं अवि
 च्छिन्नसंप्रदायं तेनानादित्वमपि मनवेस्वपुत्राय विवस्वान्प्राह इक्ष्वाकवे मनःस्वपुत्राय ब्रवीत् १ एवमिति एवं परंपराप्राप्तमिक्ष्वाकोर्निमिनाभागादिक्रमेण राजर्षयः जनकाजातशत्रुकेयप्र
 भृतयो राजानः ऋषयश्च सनकवसिष्ठाद्याः सूक्ष्मार्थदर्शिनस्ते राजान एव ऋषय इति वा अविदुर्ज्ञातवन्तः । सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेतिलङोऽर्जुन् । नष्टः अदर्शनं गतः २ स इति अद्यसंप्रदायविच्छे
 दे सति भक्तः शरणागतः सखा प्रीतिविषयः रहस्यं गोप्यं अभक्तादिभ्यो न देयं अन्यथानिर्वीर्याविद्याभवेदित्यर्थः तथा च भगवणः । 'विद्याहव ब्राह्मणमाजगाम गोपाय माशेव धिष्टेऽहमस्मि ॥
 असूयकायानृजवेऽयतायनमात्र्यावीर्यवतीतयास्याम' इति ३ भगवद्देहस्य वसुदेवादुत्पत्तिमन्वानोऽर्जुन उवाच अपरमिति अपरं अर्वाकालिकं परं बहुकालिकं विजानीयाः । यद्यपि शब्दादयमर्थो
 ज्ञातस्तथाऽपि विरुद्धस्य वाक्यस्या बोधकत्वात् कथमेतद्विजानीयमित्युक्तं पदयोजनास्पष्टा ४ स्वदेहस्याजत्वं साधयितुं स्वस्य सर्वज्ञत्वं तावदाह बहूनीति स्पष्टार्थः श्लोकः ५

किंतिहियोगिनां सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेस्त्वंजातिस्मरोजीवोसीत्याशंक्याह अजइति देहाभिष्कृष्टस्याजत्वाव्ययत्वेनत्वेवाहंजानुनासमित्यप्रसाधिते इह तु देहविशिष्टस्यैवते उच्येते ईश्वरोऽपीत्यने न देहाभिष्कृष्टस्यास्मदादेरपीश्वरत्वं तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मित्यादिश्रुतिप्रसिद्धमतो देहविशिष्टस्यैवाजत्वमित्यत्वेदृकीक्रियेतेऽन्यथाऽनीश्वरत्वप्रसंगात् । न ह्यादित्यांतर्यामिणः परमेश्वरस्य हिरण्य इमं श्रुत्वा दिविशिष्टो देहो जन्मव्ययवानितिवक्तुं शक्यं अकर्मजत्वात्कर्मफलस्य हि पराकाष्ठाहिरण्यगर्भशरीरप्राप्तिः 'न च पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि अहमेव दंसर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेवं चराचरं यज्ञक्रतुमपश्यत्' इत्यादिनाशतपयेनारायणाख्यस्य परमात्मनः 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपादः ॥ समुर्भिविश्वतो वृत्त्वाऽस्य तिष्ठद्दशांशुलमिति पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं विवि' इति च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य सर्वाणि भूतान्यतिक्रम्य स्थितस्येश्वरस्यापिशरीरं पंचरात्राख्यकर्मविशेषफलमिति श्रूयते इति वाच्यं तन्नारायणशब्देन हिरण्यगर्भस्यैव विवक्षितत्वात् । न हि परमेश्वरस्य पूर्णकामस्य सर्वानतिक्रम्य स्थितस्य पुनरत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानीति कामना भवति । ननु परमेश्वरेऽपि कामना दृष्टा 'सोऽकामयत बहु स्यात्प्रजायेयेति' इति चेत् 'श्वाघनीयप्रज्ञो देवानां प्रियो यत आप्तकामस्य कास्पृहा' इति श्रुते लोके वतुलीला कैवल्यमिति न्यायाच्च निरूपहस्यलीलयैव ब्रह्मांडकोटीः सृजतो भगवतो राजगोपालस्य कर्मकिकरेण कर्मणा सर्वात्म्यं प्राप्य यतासां मया पादयति । तस्मान्न कर्मफलं भगवतः शरीरं अतएव न भौतिकं विराट्पुत्रात्मातिरिक्तस्य भौतिकस्याभावात् तस्माद्युक्तमजोऽपि सन्निति । ननु तर्हि भगवच्छरीरस्य किमुपादानमविद्येति चेन्न परमेश्वरे तदभावात् । जीवाविद्या चेन्न शुक्तिरजतादेरिव तुच्छत्वापत्तेः । चिन्मात्रं चेन्न चितःसाकारत्वायोगात् तथात्वे वा तस्यातीन्द्रियत्वापत्तिः । तस्मा

अजोऽपि सन्न व्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ६

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ७

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ८

स्किमालंबो भगवद्देहो देवकी गर्भप्रवेशजननबाल्यकौमारपौगंडयीवनादिप्रतीतिविषय इति चेत् शृणु प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया अयमर्थः । जीवात्मानो हि अनात्मभूता प्रकृतिं तेजो ब्रह्मात्मिकां पंचभूतात्मिकां वा अधिष्ठाय संभवति जन्मादील्लभंते अहं तु स्वां प्रत्यगनन्यां प्रकृतिं प्रत्यकैतन्यमेवेत्यर्थः । तदेवाधिष्ठाय न तूपादानांतरं आत्ममायया स्वीयमायया संभवामि यथा कश्चिन्मायायां स्वयं स्वस्थानादप्रच्युतस्वभावोऽप्यदृश्यो भूत्वा स्थूलसूक्ष्मभूतान्यनुपादायैव केवलमायया द्वितीयमायाविनं स्वसदृशमेव सृजामां गगनमारोहंतं सृजति । एवमहंकूटस्था चिन्मात्रो ग्राह्यः स्वमायया चिन्मयमात्मनः शरीरं सृजामित्यबाल्याद्यवस्थाश्च सूरारोहणवदृश्यामि एतावांस्तु विशेषः लौकिकमायावीमायानुपसंहरन्न द्वितीयमायाविनमप्युपसंहरति । अहं तु तामनुपसंहरन्न स्वविग्रहमपिनोपसंहरामीति । एवं हि सति हिरण्यइमं श्रुत्वा दिलक्षणविग्रहयोगिनश्चैतन्यस्य अंतस्तद्धर्मोपदेशादित्यादिन्यायसिद्धं विद्यदाद्युपादानत्वाल्लक्षणं सर्वेश्वरत्वं युज्यते नान्यथेति । तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामयं शरीरं नित्यमित्येके नैव देहेन विवस्वंतमुपदिश्यत्वा मप्युपदिशामीति । अन्यत्रापि नित्यैव सा जगन्मूर्तिरिति सावधारणं प्रतिज्ञायते । 'देवानां कार्यसिद्धयर्थं माविर्भवति सायदा ॥ उत्पन्नेति तदालोके सानित्याप्यभिधीयते' इति नित्याया अप्याविर्भावापेक्षया सूर्यस्यैव बाल्यादिकमुत्पत्त्याद्युपगम्यते । मायैव तु स्वां प्रकृतिं वैष्णवीं त्रिगुणात्मिकां मायां अधिष्ठाय वशीकृत्य आत्ममायया संभवामि देहवान्जातइवात्मनो माययानपरमार्थतो लोके वदिति व्याख्यातम् ९ कदा संभवसीत्यपेक्षायामाह यदेति ग्लानिर्हासः अभ्युत्थानं वृद्धिः ७ किमर्थं मान्मानं मायया सृजसीत्यत आह । परित्राणायेति । दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतां पापिनां संभवामि जाविर्भवामि ८

जन्ममायामयं कर्मसाधुत्राणां दिव्यं अप्राकृत्यो वेति सत्यत्वादेहं पुनः जन्मन प्राप्नोति किंतु मामेति मा भवेत्प्राप्नोति । एतेन भगवतो जन्मानिकर्माणि च भगवत्प्राप्तिका मे न गेयानीति दर्शितं ९ एतस्यापि भगवत्प्राप्तेर्द्वारमाह वीतेति रागो विषयेऽप्रीतिः भयं स्वोच्छेदाशंका क्रोधः स्वपरपीडाहेतुरभिज्वलनं तत्र यो वीताः येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः अतएव मन्मथाः मदकप्रधानाः । किंजारीणीयथा जारमपि भर्तारं चाश्रिता योगक्षेमार्थं तद्वन्नेत्याह मामुपाश्रिताः ज्ञानतपसा ज्ञानमयं तप आलोचनं मम जन्मकर्मणोः स्वरूपस्य च निरंतरं चिंतनं 'यस्य ज्ञानमयं तपः' इति श्रुतिप्रसिद्धं ज्ञानतपः तेन पूताः संतो मद्भावं मत्तादात्म्यं प्राप्ता इत्यर्थः १० ननु साध्वसाध्वो ह्याण विनाशो कुर्वतस्तवैषम्यनैर्घृण्येस्तोऽतः किं तवास्मदादितुल्यस्य जन्मकर्मस्वरूपाणां चिंतनेनेत्याशंक्याह येयथेति ये मनुष्याः मांसर्वं शरीरस्थं यथायेन प्रकारेण शत्रुत्वेन मित्रत्वेन वा प्रपद्यंते प्राप्नुंति तांस्ते नैव प्रकारेणाहमपि भजामि अनुसरांमि । ये तु मम वर्त्मभक्तिध्यानप्रणिधानात्मकमनुवर्तते तान् ममात्मभूतांस्तथैव सर्वशः सर्वैः प्र कारैरनुवर्तं ह्यमिति योजना । ततश्च मद्भिर्भूते प्राणिजाते यथा प्राप्तिं द्वेषं वा करोति तस्मिन्मत्प्रतिबिम्बभूतेऽहमपि तथेव प्राप्तिं द्वेषं च करोमि । बिम्बपूजापरिभवोपतिबिम्बैव संक्रामतोऽतो न मम वैषम्यनैर्घृण्येस्तः । तस्मात् श्रेयोर्थिना सर्वस्य कल्याणायैव यतितव्यमिति भावः । भाष्ये तु येयथायेन प्रकारेण येन प्रयोजनेन आर्ता जिज्ञासवोऽर्थार्थिनो ज्ञानिनो वा प्रतिपद्यंते तांस्तथैव पीडापरिहारेण ज्ञानदानेन अर्थदानेन मोक्षदानेन वाऽनुगृह्णामि । सर्वथा ते ममैव वर्तमानुवर्तत इति अन्यदेवताभक्ता इति चेत् तद्व्याचक्षते ११ कांक्षंत इति हि यस्मात्मानुषेलोके कर्मसिद्धिः काम्य कर्मफलं पुत्रपश्वादिकं क्षिप्रं भवति न तु निष्कामकर्म जाचितं शुद्धिः । अतो ये कर्मणां सिद्धिं फलं इहैव क्षिप्रं कांक्षंतः कांक्षमाणाः देवताः इन्द्रादीन् यजंते तेऽपि ममैव वर्तमानुवर्तत इति पूर्वोक्तान्वयः । वक्ष्य

जन्मकर्मचमेदिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ९ वीतरागभयक्रोधा मन्मथामासुपाश्रिताः ॥ बहवो ज्ञानतपसा पू

तामद्भावमागताः १० येयथामां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहम् ॥ मम वर्तमानुवर्तते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ११ कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ॥

क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा १२ चातुर्वर्ण्यमया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥ तस्य कर्तारमपि मां विद्वच्छर्तारमव्ययम् १३ न मां कर्माणि लिपंति

न मे कर्मफले स्पृहा ॥ इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न संबध्यते १४

तिचयेऽप्यन्यदेवताभक्ता इत्यादि १२ अन्यदेवताभक्ता अपि कस्मात्पुनः कारणात्तवैव वर्तमानुवर्तते नान्यस्येत्यत आह चातुर्वर्ण्यमिति चतुर्णां वर्णानां हितं चातुर्वर्ण्यं गुणाश्च कर्माणि चेति गुणकर्म द्वंद्वकवद्भावः कर्माणि अग्निहोत्रादीनि गुणाश्च ब्रह्मव्यदेवतादिरूपाः विभागशः साधारणा साधारणा विभागेन तथा हि । दानजपादिकं सर्वसाधारणं । अग्निहोत्रादिकं त्रैवर्णिकस्यैव न शूद्रस्य । राजसूयादिकं राजपुत्रवनेतरेषां मिति विभागो दृश्यते । यतश्चातुर्वर्ण्यगुणकर्ममया सृष्टं ततोऽन्यदेवतानामपि मनुष्यत्वात्पुत्रप्रीत्यापि तु रिक्ततत्प्रीत्या ममैव तृप्तिरस्तीत्यर्थः । यद्वा गुणविभागशः कर्मविभागश इति योऽर्थः तथा हि । सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां कर्मशमदमादिकं । सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां कर्मशौर्यादि । तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्यास्तेषां कर्मकुष्यादि । रजउपसर्जनतमः प्रधानाः शूद्रास्तेषां कर्मशूद्रपैवेति गुणकर्मविभागो दृश्यते । तदा चातुर्वर्ण्यमिति स्वार्थेऽप्यत्र चत्वारो वर्णाः गुणकर्मविभागशो मया सृष्टा इत्यर्थः । अन्यदेवताभक्ता अपि मनुष्यकर्मकारित्वान्मद्भावा एवेति भावः । ननु यद्येवं त्वं स्वसंततितपणेन स्वाज्ञाकरणेन प्रीयसे तदर्थं चत्वर्या चातुर्वर्ण्यं सृष्टं तर्हि महान् संसारी त्वमसीत्याशंक्याह तस्येति कर्तारं मायायोगात् वस्तुतोऽकर्तारं अतएव अव्ययं अविकारिणं ११ ननु कर्तारपिकथमकर्तृत्वमत आह नमामिति कर्मलोपोऽपि कुतो नास्तीत्यत आह न मे इति यः कर्तृत्वाभिमानो न स लिप्यते यस्तु फलेच्छुः स एवात्मनः कर्तृत्वं मनुत इति फलेच्छाभावादकर्ता अकर्तृत्वाच्च न लिप्यते इति मां योऽभिजानाति स कर्मफलस्पृहात्यागात् कर्मभिर्न संबध्यते १४

एतदेवशिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकं ग्राहयति एवं ज्ञात्वेति पूर्वतरं वेदोक्तत्वात् न त्वपुना केनचित्कल्पितमित्यर्थः पूर्वतरं प्रथमतः कृतं अत्यावश्यकत्वादिति वार्थः १९ आवश्यकत्वेऽपि न कर्मणो गतानु
गतिकतयाऽनुष्ठानं कर्तव्यं किं तु ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वेदिति वचनात् कर्माश्रितं किंचिद्विशेषज्ञापयितुमुपोद्धातयति किं कर्मेति यतः कर्माकर्माणीकवीनामपि दुर्निरूपेत तस्मात्तुभ्यं कर्म अकर्म चाकारप्रभे
पेण ग्राह्यं ते उभे प्रवक्ष्यामि यत्तद्व्यं ज्ञात्वाऽशुभात्संसारो मोक्षयसे १६ एतज्ज्ञानमावश्यकमित्याह कर्मण इति तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति स्थलत्रयेऽपि तत्त्वमस्तीति पदद्वयाध्याहारः कर्मणः शास्त्रविहि
तस्य विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य अकर्मणस्तूष्णीं भावस्य गहना कर्मण इत्यत्र कर्मण इति त्रितयोपलक्षणं कर्मविकर्मकर्माणां गतिर्याथात्म्यं तत्त्वं गहनं १७ यत्कर्मादेस्तत्त्वं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तदाह कर्मणी
ति कर्माणि कर्मा कर्मविकर्मात्मके देहेन्द्रियादिव्यापारेऽविद्यायाः प्रत्यगात्मनि आरोपिते सति तत्र अकर्मकर्माभावं नौ स्येन तीरतरीचलने आरोपिते सति तत्त्वबुद्ध्या तत्र चलनाभावमिव यः पश्येत् । तथा च लं
गुणवृत्तमिति न्यायेन त्रिगुणात्मकेषु देहेन्द्रियादिषु नित्यकर्मवस्तुष्वं त्रतारकादौ गत्यभावमिव तूष्णीं भूतोऽहमस्मि न किंचित्करोमीत्यध्यस्ते अकर्मणि कर्माभावे कर्मतन्निग्रहाख्यप्रयत्नरूपं यः पश्यति
समनुष्येषु बुद्धिमान् तत्त्वदर्शी । आत्मनि त्रिगुणानि नित्यव्यापारस्य अनात्मनि च तादृशनिर्व्यापारत्वस्य बाधत्वात् स एव च युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्चकर्मयोगफलस्य तत्त्वज्ञानस्य प्राप्त्यादिति स्तुतिमात्रं ।
आत्मनोऽकर्मत्वं संघातस्यैव कर्मत्वमिति भावयता कर्माणि कर्तव्यानीत्यर्थः । यद्यप्येतद्बहुधा प्रपञ्चितं अव्यक्तोऽयमित्यादौ तथापि तत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वात् पुनः पुनरुच्यत इति प्राचः । यत्तु कर्मणि नित्ये परमे
श्वरायऽनुष्ठेयमाने बंधहेतुत्वाभावादकर्ममिति यः पश्येत् तथाऽकर्मणि नित्यकर्मकरणे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्ममिति च यः पश्येत्स बुद्धिमानिति तदसंगतमेव । नित्यकर्मणि अकर्ममिति ज्ञानस्याऽनु

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ॥ कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् १५ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ॥
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् १६ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥ अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो
गतिः १७ कर्मण्यकर्मयः पश्येदकर्मणि च कर्मयः ॥ स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् १८

ममोक्षहेतुत्वाभावात् मिथ्या ज्ञानत्वेन तस्यैवाशुभत्वाच्च । न चैतादृशं मिथ्या ज्ञानं बोद्धव्यं तत्त्वं नाप्येतादृशज्ञाने बुद्धिमत्त्वादिति स्तुत्युपपत्तिरिति दिक् । ये तु कर्मणि ज्ञानकर्मणि दृश्ये जडे स दूषेण स्फुर
ण रूपेण वाऽनुस्यूतं सर्वभ्रमाधिष्ठानं अकर्म अव्ययं स्वप्रकाशचैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत् तथा अकर्मणि स्वप्रकाशे दृग्गवस्तुनिकल्पितं कर्मदृश्यं मायामयं न परमार्थसदिति यः पश्यति स बुद्धिमानिति
परमार्थदर्शित्वाद्वास्तवैरेव गुणैः स्तूयत इत्यपि व्याचरन्तुः तदप्यसंगतमेव कर्मकुरु कर्म प्रवक्ष्यामीत्यनुष्ठेयकर्मप्रस्तावितत्त्वज्ञानानवसरात् । नापि कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति पारिभाषिक्या कर्मसंज्ञया दृ
श्यस्य कर्मशब्दार्थत्वं गृहीतुं शक्यं तस्या बुद्धिमादिसंज्ञानाभिवागमार्थनिर्णयानर्हत्वादिति संक्षेपः । वस्तुतस्तु कर्मणो हीति श्लोके कर्मविकर्मकर्माणां गतिरिति शब्दितं पर्यवसानं गहनत्वाद्बोद्धव्यमित्युप
क्षिप्तं तद्व्याख्यानं कर्मण्यकर्मयः पश्येत्स मनुष्येषु बुद्धिमानिति तथाहि कर्मणि कर्मा कर्मविकर्मरूपे अकर्मतद्वैपरीत्यं शास्त्रतो दृश्यते यथा क्रतुः कर्मणि श्रद्धाहीनस्य क्रतोऽप्यकृत एव भवतीत्यकर्मणि
पर्यवस्यति । दाभिकस्य तु विकर्मणि पर्यवस्यति यथोक्तं 'अश्रद्धया दुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् । असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्यनोदह' इति 'चत्वारिकर्माण्यमयं करानि मयं प्रयच्छंत्ययथा कृतानि ॥
मानाभिहोत्रमुत्तमानमौ न मानेनापीतमुत्तमानयज्ञः' इति च । एवमौदासीन्यमकर्मापिशक्तस्यार्तपरित्राणाभावाद्द्विकर्मणि पर्यवस्यति । दीक्षितस्य भगवद्व्यानाद्यासक्तस्य वा स्वकाले पंचयज्ञाद्य
करणं दीक्षितो न ददातीत्यादिवचनात् सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यादिवचनाच्च कर्मण्येव पर्यवस्यति । नित्यकर्मकाले प्रत्यवायहेतोरन्यस्याविहितस्याकरणात् । एवं विकर्मापि हि सा 'अग्नीषोमीयं पशु-

मालभेत्' इति वचनाद्यजे कर्मैव भवति । सैव वृथानष्टे पशौ न कर्म विधेयं निष्पत्तेः । नापि विकर्मै कामकारेणा कृतत्वात् किंतु परिशेषात् कृताऽप्यकृतैवेत्यकर्मणि पर्यवस्यति । एवं स्तेनप्रमोचनं तस्स
यूथ्यानां कर्मापिराज्ञो विकर्म । स्तेनः प्रमुक्तो राजनिपापं माष्टीति वचनात् तदेव यतीनामुपेक्षणीयत्वादकर्म । एवं हि सा फलके सत्यादीदानफलके अनृतादीच विकर्मत्वकर्मत्वे बोध्यं । तस्मात्कर्मा
कर्मविकर्मरूपे कर्मणि अकर्मतद्वैपरीत्यं पश्येत्स कार्यकार्यविभागज्ञो बोद्धव्यानामेव प्रबोधात् बुद्धिमानित्युच्यते । तथा किं कर्मेति श्लोके यत्र कवीनामपि मोहोस्ति ययोश्च ज्ञानमशुभमोक्षहेतुस्ते
कर्माकर्माणी प्रवक्ष्यामीत्युपक्षिप्तं तद्व्याख्यानमकर्मणि च कर्मयः पश्येत्स युक्त इति । चकारो दर्शनद्वयसमुच्चयार्थः तेन यो बुद्धिमान्युक्तश्च स एव कृत्स्नकर्मकृत् तत्त्वे कर्म इत्यपि ज्ञेयं तथाहि । अकर्मणि स्पं
दशून्ये कूटस्थे वस्तुनिकर्मसत्पदं बाह्यं वियदादि आभ्यंतरं प्रमात्रादिकं चाधाराधेयभावेन वा उपादानोपादेयभावेन वा अधिष्ठानाध्यस्तभावेन वा पश्यंतः शास्त्रविदः कर्माणि कुर्वन्ति । तत्राद्यः सांख्यः
असंगेमपि संघातधर्म एव सन्कर्त्रादिरविवेकात् स्फटिकलोहितमिव भातीति मन्यते द्वितीयस्तु कनककुंडलवत् ब्रह्मोद्भवसर्ववर्द्धयैवेति कर्मतत्साधनादिकं अहं च ब्रह्मैवेति भावयन्न करोति । एतो गुकावप्य
ति बुद्धिमानप्युक्तः करोति तस्य सर्वं असदेव भवति न त्वशुभमोक्षाय । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्ये विदित्वाऽस्मिन्लोके यजति ददाति तपस्तप्यतेऽपि बभूविर्वर्षसहस्राण्यंतव देवास्य तद्भवति' इति श्रुतेः । यस्तु
युक्तोऽपि निर्वृद्धित्वादकार्यमपि करोति स प्रत्यवेति पापाश्लेषनिमित्तस्यापरोक्षज्ञानस्याभावात् । अनबोश्वाविद्याविद्याशब्दितयोः कर्मपरोक्षज्ञानयोः समुच्चयः व्यूयतो विद्यां चाविद्यां चेति मंत्रे यद्वा ।
द्विविधं कर्मणि कर्मदर्शनं परोक्षमपरोक्षं च । तत्राद्यवान् ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठाता बुद्धिमानुच्यते । अपरोक्षमपि द्विविधं उपास्यसाक्षात्काररूपं तत्त्वसाक्षात्काररूपं च । तत्राद्यमपि व्याकृताव्या
कृतरूपोपास्यभेदेन द्विविधं । तत्रापि व्याकृतं सूत्रकार्यं तदर्थी विगतदेहाहंकारत्वात् योगशास्त्रे विदेह उच्यते । अव्याकृतं कारणं तदर्थी प्रकृतिलय उच्यते अनयोरुपासनयोः संभवासंभवसंज्ञयोः
समुच्चयो विधीयते । अन्यदेवाहुः संभवादित्यादिना सोयं युक्त इत्युच्यते अस्याप्यग्रे कर्तव्यमवशिष्टमस्तीति नायमपि कृत्स्नकर्मकृत् । किंतु यस्य कर्मभावेना कर्मदर्शनं मुख्यमस्ति स एव कृतकृत्यत्वा
न्मुख्यः कृत्स्नकर्मकृदिति पृथग्व्याख्यानोऽप्युदेहाभिमानिष्वेव बुद्धिमानित्युक्ता तदर्थित्वादकविरेव । मध्यमौ कृतदर्शिनोऽपि तत्त्वविषये मूढत्वात् कवयोऽप्यत्र मोहिता इत्युक्तौ । एतयोर्व्यवधानेनाशु
भान्मुक्तिः । उत्तमस्तु जीवन्नेवाशुभान्मुक्त इति श्लोकार्थः प्रतिभाति । 'व्याख्यातुरपि मेनास्ति भाष्यकारेण तुल्यता ॥ गृहावद्योतिनोऽप्यस्ति किं दीपस्यार्कं तुल्यता' । यद्वा कर्माकर्माणीव कव्यत्वेन बोद्ध
व्यत्वेन चोपक्षिप्यात्र तयोर्लक्षणप्रदर्शनमुचितं अतो यदकर्मणा विशोषितं तदेव कर्मनान्यदितिकर्मलक्षणं । यच्च कर्मणा विशोषितं तदेव कर्मतत्त्वकर्मलक्षणमिति व्याख्येयं अक्षरार्थस्तु कर्मयज्ञादिकं ससाध
नं तत्राकर्मसत्पदशून्यं कूटस्थं ब्रह्मयः पश्येत् कर्मतदंगे पुनर्ब्रह्मदृष्टि मध्यस्येत् । 'अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधं ॥ मंत्रोहमहमेवाप्यमहमभिरहं हुतं' इत्युक्तप्रकारेण । अन्यथा यत्कृतं तद्व्याचेष्टारूपमे
वातो गहना कर्मणो गतिः । किंतु दकर्मयत्कर्मण्यध्यस्यत इत्याकांक्षायां त्रैतकर्मपुण्यपापात्मकं दृश्यते । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति तत्फलं च सुखदुःखादिकं अहं सुखी अहं दुःखी तिस्र
त्यक्चेतनोऽकर्मतत्रैवेदं कर्म अस्पंदं सदात्मकमसर्पं सदाध्यास्तमिति यः पश्येदिति अयं भावः यथारण्यवामध्यस्तं सर्पं पश्यन्नायं सर्पं रज्जुरियमिति वाक्यात् तस्य रज्जुत्वं विज्ञेयं प्रमाबल्यादप्रतिपद्यमानो
नरः सर्पमिदं रज्जुदृष्टोपास्येति निबोध्यते । स चोपासनादादौ सर्पं विस्मृत्य रज्जुतत्त्वमेव विदति । यस्तु वाक्यादेव रज्जुतत्त्वं विदति तस्य प्रत्ययावृत्तिलक्षणया उपास्त्या प्रयोजनमस्ति । एवमकर्मण्यध्य
स्तं कर्त्रादितत्त्वमसीति वाक्याद्वाधित्वाऽकर्ममिति पतिर्भवति शुद्धसत्त्वस्य । अन्यस्य तु कर्त्रादीनेवाकर्मदृष्ट्या उपासीनस्य भावनादादौ तत्कर्त्रादिरूपतिरोधानेना कर्मतत्त्वमिति पत्तिरिति । यद्वा कर्मणी
व अकर्मण्यपि विकर्मसाहिते अकर्मदृष्टिर्माभूदित्याशंक्याह कर्मणीति विहिताकरणे प्रतिषिद्धाचरणे च कर्मदृष्टिरेव भवेत् अकर्मतो विध्यत कर्मब्रह्मदृष्ट्या कुर्यान्न त्वकर्मापितादृशदृष्ट्या कुर्यादित्यर्थः १८

अविदुषां कर्मण्यकर्मभावनाद्विदुषां कर्मदर्शनं स्तौति यस्य सर्वसमारंभा इत्यादिभिः पद्धिः यस्य विदुषः सर्वसमारंभं तद्वत्समारंभाः कर्माणि कामेन फलेच्छया संकल्पेन अहमिदं करोमीत्यादिभिः
नेन च वर्जिताः तज्ज्ञानाग्निना कर्मादावकर्मविद्वत्तत्त्वादिना अङ्कुरीभावाच्चयावितानि कर्माणि शुभाशुभानियेन तं पण्डितं बुधा आहुः १९ ननु प्रायश्चित्तेनेव ज्ञानाग्निना पूर्वकर्मदाहेपि क्रियमाणं तत्फलाय
भवेदित्यत आह त्यक्तेति आत्मलाभेन नित्यतृप्तत्वात् फलासंगत्या निराश्रयत्वात् अहंकाराद्याश्रयेण हि कर्मक्रियते निराश्रयो निरहंकारो यस्मात्ततः कर्मसंगं अहं करोमीत्यादिभिः चतुर्णां कर्म
मणिर्लौकिकैवेदिकेवाभिमतः सर्वाङ्गोपसंहारेण प्रवृत्तोऽपि स नैव किंचित्करोति अतोऽस्य क्रियमाणमपि कर्म फलाय प्रभवतीत्यर्थः २० नन्वेतस्मात्प्राणात्कर्मकरणादकरणं मुख्यमेव तद्वत्तत्त्वात् शक्यं
गृहस्थस्य तत्प्रत्यवायावहमिति व्यतिरेकमुखेनाह निराशीरिति यो निष्परिग्रहः रुधादिपरिग्रहः संन्यासी स चेन्निराशीर्योगैश्वर्यमप्यनिच्छन् यत्तच्चित्तं बुद्धिः आत्मा च देहेन्द्रियसंघाते यिन स यत
चित्तात्मा समाधिकाले निरुद्धवाह्याभ्यन्तरवृत्तिरित्यर्थः । सव्युत्थानकालेशरीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादितदपि केवलं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पराध्यारोपितकर्तृत्वेन कुर्वन्नपि किल्बिषं
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति यावज्जीवाधिकारबोदिताग्निहोत्राद्यकरणजं प्रत्यवायनामोति विधितस्तेषां त्यागात् यस्तु स परिग्रहः स निराशीरपि यतचित्तात्माऽपि केवलमपिशरीरं कर्म कुर्वन्
विहिताकरणात् किल्बिषं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः २१ ननु स परिग्रहः कुटुम्बभरणव्यग्रतया कथं वितव्ययायाससाध्याभ्यहोत्रादीन्यनुतिष्ठेदित्याशङ्क्याह यदृच्छेति यदृच्छया अप्रार्थितोपनतोलाभो
यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः तथाहि । ऋतामृताभ्यां जीवनं ब्राह्मणस्य विधाय व्याख्यातं 'ऋतमुच्छाशिलं प्रोक्तममृतं स्यादयाचितं' इति द्वेद्वातीतः बहुलाभेऽलाभे वा सुखदुःखाद्यतीतः विमत्सरः

यस्य सर्वसमारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः १९ त्यक्त्वा कर्म फलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ॥ कर्मण्यभिप्रवृ
त्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः २० निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥ शरीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्रोति किल्बिषम् २१ यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वेद्वा
तीतो विमत्सरः ॥ समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते २२ गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते २३

परस्य लाभमंष्टु संतापहीनः समः यदृच्छालाभेनैवेष्टिपशुचातुर्मास्यादेर्नित्यकर्मणः सिद्धौ असिद्धौ वा समो निर्विकार एव भूत इष्टवादी निरुद्धत्वाऽपि तत्फले तत्स्वर्गादिना न निबध्यते । अपिशब्दात्
जेन प्रत्यवायेन न निबध्यते बंधहेतोः कर्मणस्तत्त्वज्ञानेनैव दाहात् तथा च स्मृतिः । 'न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ॥ श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते' इति । भाष्ये
स्वयं श्लोकः संन्यासि परत्वेनैव व्याख्यातः २२ त्यक्त्वा कर्म फलासंगं नित्यादिना श्लोकत्रयेण विद्वान्कर्माणि कुर्वन्नपि न करोति अतो न लिप्यते तेषां भावाच्च न बध्यत इत्युक्तं तत्किं कर्मणां फलदा
नशक्तिप्रतिबंधो वा ज्ञानेन क्रियते उत निरन्वयोच्छेद एवेत्याशङ्क्या ये मुक्तस्यापि पुनः संसारप्रसक्तिं पश्यन् द्वितीयमभ्युपगच्छति गतसंगस्येति यतो विद्वान्गतसंगः कर्तृत्वाभिमानशून्योऽतो न क
रोतीत्युक्तं । यतो मुक्तः फलकामनामुक्तः अतो न लिप्यत इत्युक्तं यतो यज्ञायैव यज्ञेश्वरप्रीत्यर्थं यथा चरति न फलांतरार्थं प्राप्याभावात् अतस्तामेवोत्पाद्यकृतार्थैः कर्मभिर्न बध्यत इत्युक्तं । यतोऽयं
ज्ञानेन सम्यग्दर्शनेऽवस्थितचेताः प्रतिष्ठितप्रज्ञः अत ईश्वरप्रीतिफलस्य ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिरूपस्यापि प्रागेवलाभात् अस्मिन् गतसंगस्य मुक्तस्य यज्ञाय कर्माचरतो ज्ञानावस्थितस्य सर्वकर्मक्रियमाणादिकं सर्वप्र
कारेण निष्प्रयोजनं सत्समग्रं अग्रेण फलेन वासनया वा सह समग्रं प्रकपेण निरन्वयं विलीयते न इत्येतो न कदाचिदपि प्रादुर्भवति । अयं च क्रियमाणं कर्म प्रलयो विद्वद्भूयैव स्वाभाविकस्य तेषां फलजननसा
मर्थस्य बह्वौष्ण्यवदप्रत्याख्येयत्वात् । अत एव ज्ञानेन पूर्वकर्मणां दाहउत्तरेषामश्लेषश्च श्रूयते न तूत्तरेषामपि दाहः । तद्यथैषीकतूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेते वंदास्य सर्वेषां मानः प्रदूयंते इति । तां विदित्वान कर्म
णालिप्यते पापकेनेति च । तस्य पुत्रादाय मुपयंति सुहृदः साधु कृत्याद्विपतः पापकृत्यामिति । विदुषो धनस्यैव कर्मणामप्यन्यत्र गमनदर्शनात् तेषां वस्तुवृत्त्या प्रलयोऽस्तीति ध्येयं २३

कुतो विदुषां कर्माणि प्रविलीयंत इत्याशङ्क्याह ब्रह्मार्पणमिति यतस्ते विद्वान्सर्वविकल्पसमाधौ सर्वजगत्प्रत्यक्षिति शक्तिनिमित्तं पश्यन्ति तथा च श्रुतिः । किं कारणमित्युपक्रम्य कालः स्वभाव इति
कालादीनि लोकदृष्ट्याऽनेकानि कारणान् उपक्षिप्य कारणं निर्णीयते ध्यानयोगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिस्वगुणे निर्गुणमिति समाधिना दर्शयति । तथा च समाधिना सर्वस्य ब्रह्मणिकल्पितत्वं
पश्यतां तेषां यदर्पणं अर्पणसाधनं मंत्रजुह्वादितत्त्वज्ञैव । एवमशब्दः सर्वत्रानुपजनीयः यदर्पणीयं हविस्तदपि ब्रह्मैव । यत्तु हतं हवनक्रियाहुतं तर्पितं देवब्राह्मणादिना तदपि ब्रह्मैव । यत्तु अग्नौ हुतं तद
पि ब्रह्मण्येव हुतं अत्र ब्रह्मणीति पदमध्याहृतं व्यं । यत्तु यजमानेन हुतं ब्रह्मण्येव हुतं । यत्तेन कर्मणा गतं व्यं प्राप्ताव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव किं बहुना यत्किंचित्तस्य कर्मशयनासनादिकं तत्सर्वं ब्रह्मैव ।
तत्र कारणं समाधिना समाधिजेनात्मसाक्षात्कारेण । यतः सर्वस्य ब्रह्मात्मकं ब्रह्म च प्रत्यगनन्यत् अतः प्रदेयस्य फलस्याभावात् कर्माणि प्रविलीयंत इत्याह समाधा इह न इवेति भावः । यत्तु कर्मणि तदोप
चनमादिष्विव ब्रह्मदृष्टिरत्र विधीयत इति व्याख्यानं तत्तु उपक्रमादिविरोधात् ब्रह्मविद्यायाः प्रकृतत्वाच्चासंगतमिति भाष्ये एव निरस्तं । याहि ब्रह्मविदां कर्मणि पुतात्वि की ब्रह्मदृष्टिः कीर्तिता सा स्थि
तप्रज्ञलक्षणवद्ब्रह्मविदामनुष्ठानाथैव फलतो भवतीति न तत्र तस्यास्तात्पर्यवर्णनीयमिति दिक् २४ एवं सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्तु त्वर्थं यज्ञांतराण्युपक्षिपति देवमेवेत्यादिना देवदेवताप्र
धानमेव दर्शपूर्णमासादियज्ञानान्येकैर्योगिनः कर्मयोगिनः पर्युपासते अपरे तु ब्रह्मैव सत्यज्ञानानंतानंदात्मकमखंडेकरं संस्तुतं देवज्ञातं सत्सर्वकर्मदृष्टत्वादिभिरिवाग्निर्ब्रह्माभिस्तत्र यज्ञं जीवं यज्ञ
शब्दस्यात्मनामनुपाठात् सोपार्थियज्ञेनैव आत्मनैव निरुपाधिकेन रूपेण जुह्वति घटाकाशमिव महाकाशोऽपार्थिप्रहाणेन प्रविलापयंति सोऽयं ज्ञानयज्ञो मुख्यः २५ यज्ञांतरमाह श्रोत्रादीनीति

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ॥ ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म कर्म समाधिना २४ दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति २५ श्रोत्रादीर्नाद्रियाप्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ॥ शब्दादीन् विषयानन्येन्द्रियाग्निषु जु
ह्वति २६ सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते २७

तत्र किंचित्वाह्यमाभ्यन्तरं वा विशेषमुपादाय तत्र चेतसो नियमनं क्रियते । ते च संयमाः अनेकविधस्य त्वदाने के पृथक् फलाश्च तथा च योगसूत्रकृता प्रोक्तं । भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात् चंद्रेताराण्युहजा
नं केतुकूपेषु तृप्तिपासानिवृत्तिरित्यादि । तत्प्राप्त्यर्थं त्रिधेयनसंहारहेतुत्वात् तेषु संयमाग्निषु श्रोत्रादीनि जुह्वति प्रक्षिपति । तत्र श्रोत्रं अनाहते ध्वनौ संनियम्य हंसोपनिषदुक्तरीत्या घंटानादादीन्
दशनादाननुभवति । न हितत्र सन्नियते चेतसि श्राद्धांतरप्रदणं तदा भवति सोऽयं श्रोत्रस्य संयमाग्नौ होमो बोध्यः । एवमन्यत्रापि तद्वाराचानिष्कलं तत्त्वं प्रतिपद्यते । तथाऽन्ये विषयेभ्यः प्रत्या
हृतकरणाः धारणाध्यानसमाध्यात्मकं मनसः संयमं एकमूलधारान्यतमचक्रे कर्तुं मशकाः समनस्कंद्रियेषु विषयविशेषाणां हर्षधनानलवत्स्वयं विलीनेषु विषेषां समाधिबुद्धिस्तैरिन्द्रियेषु विषया
वोपसंहृतानं त्विन्द्रियादीनि मन आदिषु पूर्वोक्तरीत्या उपसंहृतानि तानेतानिन्द्रियचित्तकान् प्रकृत्योक्तां वायवीये । 'दशमन्तराणीह तिष्ठंतीन्द्रियचित्तकाः' इति २६ इतो विशिष्टयोगांतरमाह स
र्वाणीति इन्द्रियाणां कर्माणि शब्दादिग्रहणानि । प्राणकर्माणि आकुंचनप्रसारणश्वासप्रश्वासादीनि । अपरे योगिनः आत्मनि बुद्धौ संयमः स एव योगो भिश्च तस्मिन् ज्ञानेन देहेन्द्रियप्राणमनो व्यतिरि
क्तात्मज्ञानेन दीपिते प्रकाशिते जुह्वति प्रविलापयंति । इन्द्रिययोगिनां हि सुखाविवर्माणोपसंहृतत्वात् तत्सहचरस्य मनसोऽनुपसंहारात् । बुद्धियोगिनां तु मनसोऽप्युपसंहारात् दायचस्य प्राणस्या
प्युपसंहारो भवतीति विशेषः । एतेषामपि बुद्धौ बोद्धव्याभावात् पूर्ववल्लीनायां समाधिबुद्धिरस्ति न त्वेते बुद्धेरन्यत्वेन आत्मा ज्ञातो नापि तस्मिन् बुद्धिरुपसंहृता अत एव तान् प्रकृत्योक्तां वायवीये ।
'बौद्धादशसहस्राणि तिष्ठंति विगतज्वराः' इति बौद्धाबुद्धौ लीनाः दशसहस्राणि मन्त्रं तराणीत्यनुषंगात् २७

एवं यज्ञपंचकं श्लोकत्रयेणोक्तं अथैकेनैव श्लोकेन पंचयज्ञानाह द्रव्येति । द्रव्यसाध्याः प्राणीकूपाराः सतीर्वैवर्हिर्वैदिकादानं श्रौतयज्ञानां प्रागेव ग्रहणात् तत्पचयज्ञायेपाते द्रव्ययज्ञाः । तथा तपः कृच्छ्रचोत्रायणमासोपवासादितदेवयज्ञस्थानीयं येषां तितपोयज्ञाः । तथा योगयज्ञाः संश्लेषकत्वात् पूर्वकं संश्लेषासनादिनिर्विकल्पसमाधयंतानां कर्मणामनुष्ठानं तृतीयाध्यायोक्तयोगः स एव यज्ञो येषां तियोगयज्ञाः । यद्वा यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिरूपोऽष्टांगोपेतो योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति सूत्रितो योग एव यज्ञो येषां तइति । तथा स्वाध्याययज्ञाः नित्यं वेदाध्ययनरतास्ते स्वाध्याययज्ञाः ज्ञानं स्वाध्यायार्थस्य पूर्वोत्तरमोमांसाविचारः स एव यज्ञो येषां स्वाध्याययज्ञाज्ञानयज्ञाश्चेति स्वाध्याययज्ञानयज्ञा इति समासः । यत योयत नशीलाः संश्लेषकताः सस्यश्लेषकं तीक्ष्णं तत्र अहिंसादिकं येषां तइति सर्वेषां विशेषणं २८ एकादशयज्ञमाह अपाने इति अपरे अपाने अपानवृत्ती जुहति प्रक्षिपति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः । तथा प्राणेष्वपानं प्रक्षिपति रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः प्राणायामगतीरुत्त्वा मुखनासिकाभ्यां वायो निर्गमनं प्राणस्य गतिः तद्विपर्ययेणाधोगमनमपानस्य गतिः ते प्राणायामगती एते निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वतीत्यर्थः २९ द्वादशयज्ञमाह अपरे इति नियतो निग्रहीत आहारो विषयभोगो यैस्ते नियता आहारविराग्यादिभ्यः प्राणान् अन्नसममस्कान् त्रिधा प्राणशब्देन गृह्यते तान् प्राणेषु मनश्चिताहंकारेभ्यः करणवृत्तिभेदेषु बुद्धेः प्राणगृहीतत्वाद्ग्रहणं जुहति प्रविलापयति । इन्द्रियाणिसंकल्पात्मके मनसि संहरत्यमनोऽपि स्मरणात्मके चित्ते संहरत्यतः पि अहंकारे संहरति सचामिमानरूपोऽहंकारोऽभिमतव्यामावात्स्वयमेव दग्धे धनानलवद्विलीयते । तत्र येषां समाधिबुद्धिरस्ति ते आभिमानि

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञायागयज्ञास्तथाऽपरे ॥ स्वाध्याययज्ञानयज्ञाश्च यतयः संश्लेषकताः २८ अपाने जुहति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ॥ प्राणायामगतीरुद्धा प्राणायामपरायणाः २९ अपरे नियता आहाराः प्राणान् प्राणेषु जुहति ॥ सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ३० यज्ञशिष्टा मृतभुजो याति ब्रह्म सनातनं ॥ नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसतम ३१ एवं बहुविधायज्ञावितता ब्रह्मणो मुखे ॥ कर्मजान् विद्वितान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ३२ श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञा ज्ञानयज्ञः परंतप ॥ सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ३३ तद्विद्विप्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥ उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ३४

काबुद्धियोगिभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो निरुद्धाः अतएव एतान् प्रकृत्योक्तं वायवीये 'सहस्रं त्वाभिमानिकाः' इति सहस्रं मन्वंतराणि इत्यनुपंगः । भौतिकस्तु योगोऽत्र नोक्तः यदनुष्ठानं प्रकृत्यतः त्रैवीकं । 'भौतिकास्तु शतं पूर्णं' इति अत्रापि शतं मन्वंतराणीत्यनुपंगनीयं । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञलब्धारो यज्ञेन क्षपितं कल्मषं येषां तेषां विधायमवति । सर्वे यज्ञाः कल्मषक्षयायैव भवन्ति न पुनः साक्षान्मोक्षायैत्यर्थः ३० सर्वेषामेतेषां मध्येऽन्यतममप्यनुष्ठानमज्ञात्वं प्रतिप्राहयज्ञेति यज्ञाः पंचमहायज्ञाः तेभ्यः शिष्टमवशिष्टमन्नमृताख्यं येषु जते तेऽपि चित्तशुद्धिद्वारा सनातनं ब्रह्म याति प्राप्नुवति । अयज्ञस्य पूर्वोक्तेषु द्वादशस्वन्यतमोवानित्याः पंचवायस्य यज्ञानसंतिस अयज्ञस्तस्य अयमपिलोको नास्ति अन्यः परलोक आत्मलोको वा कुतो भवेन्न कुतश्चिदित्यर्थः ३१ एवमिति ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणैव वितता विस्तारिताः गुरुभिरुपादिष्टा इत्यर्थः कर्मजान् कायिकवाचिकमानसिककर्मजान् ननु नैष्कर्म्यरूपान् । एवं ज्ञात्वा अस्मादशुभात् मोक्ष्यसे तत्त्वज्ञानोत्पत्तिद्वारेणैत्यर्थः ३२ यदर्थमेते यज्ञा उपन्यस्तास्तं ज्ञानयज्ञं स्तौति श्रेयानिति द्रव्यं बाह्यमाभ्यंतरं च देहेन्द्रियादि तत्साध्यात् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः निःशेषवाङ्मनः कायप्रवृत्त्युपरमात्मकः श्रेयान् प्रज्ञस्तत्तरः । इयं सुप्रत्ययेन तेषामपि प्रज्ञास्तत्त्वदर्शिनोऽप्येते । तत्र हेतुः सर्वमिति कर्मकर्मफलं सर्वं अखिलं सर्वं गोपसंहारयुक्तं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवति । 'यथा कृताया विजिताया धरे याः संयत्येवमेवैवं सर्वतदपि समेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेदयत्सर्वे' इति ३३ तद्विद्वितीति ज्ञानिनः प्रयज्ञाः तत्त्वदर्शिनः अनुभववतः ज्ञानं ब्रह्म स्पष्टार्थः श्लोकः ३४

यज्ज्ञात्वा पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ॥ येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ३५ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥ सर्वज्ञानपुत्रेनैव वृजिनं संतारिष्यसि ३६ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ३७ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥ तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ३८ श्रद्धावाहं भते ज्ञानं तत्परः संयतो द्रियः ॥ ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ३९ अज्ञश्चाश्रद्धावानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ४० योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ॥ आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ४१ तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ॥ छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठो तिष्ठ भारत ४२ ॥ इति श्रीम० भी० भ० ब्र० यो० श्रीकृष्णार्जुनसंवादे यज्ञविभागयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पर्वणि तु अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ॥ यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् १

स्थं ज्ञानासिना ज्ञानखड्गेन योगसंन्यस्तदर्शनोपायं निष्कामकर्ममातिष्ठकुरु उत्तिष्ठ युद्धायेति शेषः ४२ ॥ ॥ इति श्रीमद्विष्णुसहस्रनामोक्त्या नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ तृतीयेऽध्याये लोकेऽस्मिन् द्विविधानिष्ठेति विभिन्नाधिकारिकं निष्ठाद्वयं प्रस्तुत्य न कर्मणामनारंभाद्वैष्कर्म्यं पुरुषोऽभ्युदयत्वादिना कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठायां त्वेन भूयसानिर्वधेनानुष्ठेयत्वमुक्तं । कर्मण्येवाधिकारस्तद्व्यादिना चतुर्थेऽनुष्ठेयसंन्यस्तदर्शनेऽनुष्ठेयमपि कर्माकृतमेवमवतिष्ठानेन कर्तृत्वादिबाधत्वात् अतस्तेऽपि बाधेऽपि कर्तव्यं संन्यासो वा कर्तव्य इत्यनास्थयाप्रोक्तं । अथेदानीं पंचमपद्यो रत्नानिना ज्ञानार्थिना वैराग्योत्पत्तेः प्राक्कर्मवानुष्ठेयं । संपन्नेषु वैराग्येष्टविधेः पानिषदर्थकर्मसंन्यासं कृत्वा ज्ञानोत्पत्त्यर्थं योगोऽनुष्ठेय इत्युच्यते । तत्र चतुर्थेऽनुष्ठेयसर्वपरिग्रहइतिसंन्यासो योगमातिष्ठोति कर्मयोगश्चैकं मां प्रतिविहितः । न चैतयोः स्थितिमातिष्ठगुणपदेकेन मयाऽनुष्ठानं कर्तुं शक्यते परस्परविरुद्धत्वादिति मन्वानोऽर्जुन उवाच संन्यासमिति हेतुः प्रापकर्मण मेमहं ज्ञानार्थिने संन्यासं कर्मयोगं चेति द्वयं परस्परविरुद्धं कथं शंससि कथयसि पुनरित्यनेन प्रागपित्वयावेदकं ब्रूहि द्वयं विहितमस्तीति गम्यते तथा च अतिस्मृतीभवतः । 'एतमेव प्रवृजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति । संसारमेवं निःसारं दृष्ट्वा सारविहङ्गया ॥ प्रव्रजन्त्येकतो द्वाहाः परं वैराग्यमास्थिताः' इति च । तथा 'तमेतदेदानीं वचनेन बाह्या विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति । 'सहायज्ञेन यज्ञेनैव बाह्याय कि-

यतेतनुः इति च ब्राह्मीब्रह्मदर्शनयोग्या अतएतयोः श्रुतिविहितत्वेन प्रशस्तयोर्मध्ये एकं श्रेयः प्रशस्तं तन्मे सुनिश्चितं ब्रूहीति प्रश्नः १ अस्योत्तरं भगवानुवाच संन्यास इति निःश्रेयसकरीज्ञा नोत्पत्तिहेतुतया । तथापि कर्मसंन्यासादविरक्तकृतात्मकर्मयोग एव विशिष्यते चित्तशुद्धिद्वारा वैराग्यादिहेतुत्वात् २ ननु प्रत्यक्षः कर्मयोगिनां विक्षेपः संन्यासिनां तु सनास्तीतिकथमुच्यते कर्मयोगो वि शिष्यत इत्याशंक्याह ज्ञेय इति योरागद्वेपरहितः सकर्मसुखरूपतस्त्यक्तेष्वत्यक्तेषुवानित्यं संन्यास्येव एतेन साधनभूतयोः सांख्ययोगयोरागद्वेपरहित्यक्तं संन्यासमुक्तम् । फलभूतयोस्तु सर्वविक ल्पराहित्यरूपसाम्यमनंतरश्चोकाभ्यामुच्यते । तथापि चित्तस्वामाभ्यात्कदाचित्संन्यासिनोरागोदयेपाताशंकास्ति नेतरस्येतिसंप्रश्रयानितिभावः । यद्यप्येवं तथापि हिमसिद्धं निर्द्वंद्वोद्वंद्वं सत्यानृतयोरात्मानात्मनोर्भिद्युनपरस्परार्थासस्तद्वहितः सांख्ययोरागाद्युदयहेतोरज्ञानस्यात्यंतोच्छेदात् सुखं कर्मकरणायासंविनाऽपि बंधात्संसारत्वेकवलज्ञानेनैव मुच्यते न कर्माप्यपेक्षते । यद्वा निर्द्वंद्वोद्वंद्वं विमिथुनंतस्माद्वंद्वान्मिथुनं प्रजायते इति श्रुतेर्द्वंद्वं स्त्रीपुंसयोर्भिद्युनंतद्वहितः रुयादित्यागीसंन्यासी अनायासेन मुच्यते रागादिजयस्योभयत्रतुल्यत्वात् अत्र च कुटुंबमरणवैयर्थ्याभावात्सु खमुच्यत इत्यर्थः ३ नन्वेकत्रपाताशंका एकत्रकर्मश्रमस्तदनयोः पवोः कतरः श्रेयानित्वाशंक्यद्वयोरपि फलतः साम्यमित्याह सांख्ययोगाविति सांख्यं समित्येकीभावे इति यास्कः एकीभावेना त्मानन्यत्वेन लयायते प्रकाशयते वस्तुस्वरूपमनयेतिसंख्यास्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचस्य निर्विकल्पप्रत्यगात्मनि प्रविलापनेनोदिताचेतोवृत्तिस्तत्साधनभूतोऽयं सांख्यः संन्यासः । सच दारादिबुद्धबंतानां पदार्थानामात्मन्येकीभावेन न्यसनेत्यागः प्रविलापनम् । तथायोगोप्यग्निहोत्रसंध्योपासनादिनिर्विकल्पसमाध्यंतमनुष्ठानम् । तत्र मुख्यस्य योगस्य लक्षणं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । वृत्तयश्च

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकराबुभौ ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते २ ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ॥ निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ३ सांख्ययोगोऽप्यथ बालाः प्रवदन्ति न पंडिताः ॥ एकमप्यास्थितः सम्यग्भूयो विदते फलम् ४ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एवं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ५ संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाहुर्मयोगतः ॥ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्मनचिरेणाधिगच्छति ६

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय इति पंच । तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि । तेषु प्रत्यक्षमिन्द्रियंतज्जावृत्तिः श्रुत्यादिविपर्ययाथायै न ज्ञानम् । विपर्ययस्तु तत्रैव रजतादिविपर्ययातिरूपज्ञानम् । संशयोऽपि ह्यंशुक्तिर्वारजतवेति अनिर्धारितान्यतरकोटिकं ज्ञानं सविपर्यय एवांतर्मवति । विकल्पस्तु शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः । यथा पुरुषस्य चैतन्यबंध्यापुत्र इति । नहि पुरुषचैतन्यतत्संबंधा नापृथक्त्वमस्ति किंतु चैतन्यमेव हि शब्दत्रयेणोच्यते । नापि बंध्यासुतस्य स्वरूपमस्त्यथापिशब्देनाभिलप्यते सोऽयं विकल्पः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः । एकस्मिन्ननेकबुद्धिरसति च सद्बुद्धिरिति । निद्रास्मृतीलोकप्रसिद्धे । एतासानिरोधेऽपि निर्विकल्पः प्रत्यगात्मैवावशिष्यते । तावतौ फलभूतौ सांख्ययोगौ । साधनभूतौ तावैव संन्यासकर्मयोगाख्यौ । तत्रात्ययोः साम्यं ज्ञेयः स नित्यसंन्यासीत्य नेन सूचितम् । आद्ययोस्त्वैक्यमत्रोच्यते आस्थितः अनृतिष्ठन् फलं निर्विकल्पात्मनाऽवस्थितिरूपम् ४ योगैर्योगिभिः अर्श आद्यचप्रत्ययांतोऽयं योगशब्दः स्थानं भोज्ञाख्यं एकमभिन्नं स्पष्टा योजनाश्चोक्तद्वयस्य ५ नन्वेवं निर्विकल्पस्थानप्राप्तये द्वौ मार्गौ बुक्तौ स्यातां तच्च 'नान्यः पंधा विद्यतेऽयनाय' इति श्रुतिविरुद्धमित्याशंक्याह संन्यासस्त्विति संन्यासो नैकं कर्म अयोगतो योगं विना अवाप्तुं दुःखं हेमहाबाहो अयमर्थः । निर्विकल्पकसमाधिरपितत्वमसीत्येतद्व्याख्या प्रतिपत्त्युपायभूत एव न स्वतः पुरुषार्थ इति द्वितीयमार्गस्याभावात् तदोदात्तश्रुतिविरोधः । 'शांतोदांत उपरतास्ति तिक्षुः स माहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति' इति श्रुत्यैव शमादिवत्समाधेरप्यात्मदर्शनार्थत्वस्य दर्शितत्वात् तथाच समाहितपदं वातिककारैर्व्याख्यातम् । 'स्वातंत्र्यं येषु कर्तुः स्यात्करणाकरणं प्रति ॥ तान्येव तु निषिद्धानि कर्माणीह शमादिभिः' शमादिश्रुत्या । 'अस्वातंत्र्यं तु येषु स्यात्करणाकरणं प्रति ॥ समाहितोक्त्याऽप्येदानीं तन्निरोधो विधीयते' अस्वातंत्र्यं गुरुपदेशापेक्षत्वम् येषु मानमेव

—वहारनिरोधेषु 'पिंडोक्त्येन्द्रियग्रामंबुद्धावारोप्यनिश्चलम् ॥ विषयांस्तस्मृतीस्त्यक्तातिष्ठेदनुरोधतः ॥ एषोऽभ्युपायः सर्वत्र वेदांतेषु प्रतिष्ठितः ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थज्ञानोत्पत्त्यर्थमादरात्' इति । एवं व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह योगयुक्त इति मुनिः संन्यासी नचिरेण शीघ्रमेव ब्रह्माधिगच्छति वाक्यश्रवणमात्रेण न तु केवलसंन्यासी यथोक्तम् । 'न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति' इति ६ योगेति योगेन निर्विकल्पसमाधिना युक्तो योगयुक्तः अतएव विशुद्धात्मा वृत्तिसारूप्यदोषेन हीन आत्मा प्रत्यक्षचेतनो यस्य । निर्विकल्पावस्थायां केवल एव चेतनोऽस्ति नान्यदेत्युक्तम् । तदा ब्रह्म स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्याभितरत्रेति । तदा वृत्त्यभावे इतरत्र वृत्तिकाले इति सोऽत्र पदद्वयार्थः अत्र हेतुः यतोऽयं विजितात्मा विजितचित्तो जितेन्द्रियश्च । एवं शुद्धस्त्वपदार्थ उक्तस्तस्य तत्पदार्थाभि दमाह सर्वभूतात्मेति सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्त्वप्येतानां विद्यदादीनां च चेतनाचेतनानामात्मभूतः उपादानत्वेन स्वरूपभूतः कनकमिव कुंडलादीनां स्वरूपभूतं कारणान्यत्वात् कार्यस्य सर्वभू तात्मभूत आत्मा प्रत्यक्षचेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा । यत्सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्येति भाष्यं सर्वभूतात्मेत्येतावतैवार्थलाभादात्मभूत इत्यधिकमिति दूषितं स्वयंच सर्वभूत आत्मभूतश्चा त्मा यस्येति विग्रहो दर्शितः तत्र संकोचे कारणाभावात् सर्वपदेनैव चिज्जडयोर्ग्रहे परस्याप्यात्मभूतेत्यधिकमेव सर्वभूतश्चेतनाचेतनप्रपंचभूत आत्मा यस्येति तत्रापीष्टार्थलाभात् । सर्वच आत्मानश्च तद्रू त आत्मा यस्येति विग्रहसर्वात्मभूतात्मेत्येतावतैव सिद्धे प्रथमभूतपदस्य वैयर्थ्यमाप्यमते ब्रह्मादीनां प्रत्यग्भूत आत्मा यस्येति श्रुत्यैव जीवेशाभेद उच्यते । परस्य तु उपादानत्वं लिङ्गेन जडसाधारण्येन जीवस्य ब्रह्माभेदोऽवगम्यत इति विद्वद्भिरविनयः संतव्यः । यतोऽयं सर्वेषां प्रत्यगात्मा अतो ह भिन्नोऽपि कुर्वन्नपि न लिप्यते असंगात्मज्ञानात्कर्त्रादेर्बाधितत्वाच्च व्युत्थाने तत्प्रतीतावप्युत्खातदंष्ट्रो

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ७ नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जि घ्नन् श्रनन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ८ प्रलपन् विमृजन् शृण्वन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ९ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगंत्य त्काकरोति यः ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभसा १० कायेन मनसा बुद्ध्या चैकैरिन्द्रियैरपि ॥ योगिनः कर्म कुर्वन्तिसंगंत्य त्काऽऽत्मशुद्धये ११ युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ॥ अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते १२ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ न वदारे पुरे देही नैव कुर्वन्नकारयन् १३

रगवदबाधकत्वाच्चेत्यर्थः ७ न लिप्यत इत्येतदुपपादयति नैवेति द्वाभ्यां तत्त्ववित् अहं नैव किंचित्करोमीति मन्येत मन्यते तत्र हेतुः इन्द्रियाणि उपलक्षणमिदं प्राणादेरपि इन्द्रियादय इन्द्रियार्थेषु स्वेष्टेषु विषयेषु वर्तन्ते इति धारयन् निश्चिन्वन्न त्वहं विषयेषु वर्तन्ते इति मन्यते धारयन्निति हेतौ शतप्रत्ययः । अत्र दर्शनादयः पंचज्ञानेन्द्रियाणां व्यापाराः गमनविर्गप्रलपनग्रहणानि कर्माणि इन्द्रियाणां तानि चानंदस्योपलक्षणानि च सन्निति प्राणस्य स्वपन्निति बुद्धेः उन्मेषणनिमेषणैकमाख्यप्राणस्येति विभागः क्रमस्त्वविवक्षितः एतानि कुर्वन्नप्यभिमानाभावात् न लिप्यते इत्यर्थः ८ । ९ ब्रह्मणीति यतो विद्वानसंगत्वात् कुर्वन्नपि न लिप्यते तस्मादविद्वानपि ब्रह्मणि सर्वातिर्याभिणिकर्माण्याधाय अयमेव कारयितानत्वं हं कर्तेति समर्थः कर्माणि करोति स पापेन न लिप्यतेऽभसापद्मपत्रमिव १० कायेनेति केवलैरिति विपरिणामेन सर्वत्र संबन्धनीयम् । केवलेन कायेन अहमयं ब्रह्मणो युवेत्यात्माध्यासशून्येन एव मन्यत्रापि संगंत्य त्कादेहादिभ्यो विविकेऽप्यात्मानितार्किकादिव दहं करोमीत्यभिनिवेशं त्यक्त्वा योगिनः कर्म कुर्वन्ति आत्मशुद्धये चित्तशुद्धयं तस्मात्तवापितत्रैवाधिकारोऽस्तीति तदेव त्वंकुं ११ किंच युक्त इति युक्तो ब्रह्मण्याधाय कर्माणीत्यादिना उक्तलक्षणः कर्मणां फलं त्यक्त्वा ईश्वरसमर्थं शान्तिकैवल्यं नैष्ठिकीं सत्त्वशुद्ध्यादिक्रमप्राप्तब्रह्मनिष्ठाफलभूतां प्राप्नोति अयुक्तस्तद्विपरीतः कामकारेण स्वेष्टवृत्त्या फले सक्तः सन्नितरां बध्यते १२ एवमविद्वान् फलासक्त्यनासक्ति वशात् कर्मभिर्बध्यते न बध्यते चेत्युक्तम् । विद्वान्स्तु तद्विपरीत इत्याह सर्वकर्माणीति वशीजितचित्तः समाधिस्थो यो भीनवद्वारेनैवैव पंचज्ञानेन्द्रियाणि पष्ठः प्राणस्तेनैव तत्प्रवर्तयानां कर्माणि इन्द्रियाणां—

—संग्रहः बुद्धयहंकारचित्तानीतिनव एतानिद्वाराणीवपुरपतेर्जीवस्यभोगार्थविषयप्रवेशस्थानानियस्मिन्नवद्वारे शरीराख्येपुरेविचित्रवासनाकल्पितानंतविषयवति अनेकैः कर्मसचिवैरधिष्ठिते सुखदुःखादिनानापण्यवति मनसा सर्वद्वारे लब्धानि कुचिकया सह सर्वाणि कर्माणि पुरपतिरिव राजकार्याणि संन्यस्य सुखं निर्विकल्पसंविन्मात्ररूपेणास्ते । कर्माणि क्षेत्रस्यैव धर्मो न त्वात्मन इति क्षेत्रस्य कुंशक्यान्वेव तथा च श्रुतिः । 'शरीरेषामनोहिता' इति । 'यत्र सुहार्दः सुकृतो मर्दंते विहाय रोगं तन्वा' इति च । 'स्वायां' इति च । देही सन्नदेहाभिमानकाले व्युत्थानेऽपीत्यर्थः । तदापि नैव कुर्वन्नास्तेनापिकारयन्नास्ते राजेवा मात्स्ये पुनिहितमारः समाधीक्षेत्रेण सहात्मनः संबंधाभावदर्शनात् यद्वा । नवद्वाराणि चक्षुःश्रोत्रनासाविलङ्घनानि षट्सप्तमं मुखं अधस्तने द्वे इति । अस्मिन्पक्षे इन्द्रियाणि परिचारिका तु द्विरमात्स्योऽहंकारो पुत्रराज इत्यादिकमूढं । विदुषः कर्मसंबंध एव नास्ति दूरे तत्फलासक्त्यनासकी इति भावः १९ नन्वेवं मृत्यवत्कृतृत्वं स्वाभिवत्कारयितृत्वं वाऽस्य मास्तु । अयस्कांतवदधिकारस्यैव सतः कर्त्रादिधर्मकाहंकारादिप्रवर्तकत्वमस्त्वित्याशंक्याह न कर्तृत्वमिति कर्तृत्वमहंकारस्य । कर्माणि इन्द्रियाणां विचनानादीनि श्रवणदर्शनादीनि च । लोकस्य लोक्यते प्रकाश्यते इति लोको जडवर्गः प्रभुश्चिदात्मा सूर्य इवास्मदादीनां प्रकाशकोऽपि न कर्मादौ प्रवर्तकस्तद्वत् । अस्य कर्मफलसंयोगेनानुजतिर्किंतु योयादृक्यस्य स्वभावः स तथा प्रवर्तते । यथा सूर्येऽभ्युदिते कमलानां विकसनं कुमुदानां मुमुक्षुणं चेति तद्वदेव मात्मानि प्रकाशमाने घटादयो न चेष्टते मनुष्यादयस्तु चेष्टते । न त्वात्मा कस्यचित्प्रवर्तको निवर्तको वा लोहाय स्कांतयोरिव सत्यानृतयोरान्तरात्मानात्मनोः संबंधाभावादि ति भावः १४ ननु 'एष ह्येव साधु कर्मकारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निरनीषते एष ह्येव साधु कर्मकारयति तं यमो निनीषते' इति श्रुत्या परमेश्वरे कारयितृत्वं बोध्यते । तत्कथमुच्यते स्वभावस्तु प्रवर्तत इति तत्राह नादत्त इति कस्यचित्कर्तुः पापं अयं नादत्तेनापि सुकृतं कारयितृत्वाभावात् यतो विभुर्व्यापकः निष्क्रिय इति यावत् । सक्रियो ह्यन्यं प्रवर्तयति तदीयं पापं पुण्यं बालमते अयं तु न तथा किंतु सूर्यवत् न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ॥ न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते १४ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ॥ अज्ञानेनादत्तं ज्ञानं तेन मुह्यंति जं तवः १५ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् १६ तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छंत्यपु नरादृतिज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १७ विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः १८

प्रकाशत एव न तु स्वप्रकाशानां कर्त्रादीनां कर्मणां संबध्यते इति भावः कारयितृत्वमप्यस्य सत्तामात्रेण सूर्यवत् यथा घटः प्रकाशते स विता प्रकाशयतीति नो दाह तद्वत् श्रुतिविरोधः कथं तर्हि ईश्वराराधनार्थं कर्माणि कुर्वन्ति तदकरणाच्च विभ्यतीत्याशंक्याह अज्ञानेनेति यथा हि महाराजस्य सार्वभौमस्याहं सर्वेश्वरो निर्द्वतोऽस्मीति ज्ञानं अज्ञानेन सौपुतेनादृतं चेत्स तत्र विविधानि परचक्रादीनि महंति संकटं तानि पश्यति अहो अहं दीनोऽस्मि दुःखस्मीति च मुह्यति तद्वदेते जंतवः स्वस्याहं ब्रह्मास्मीति प्रमाणेन ब्रह्मभावमजानंत ईश्वरादात्मानं पृथक् मन्यमाना ईशात्मनोः सेव्यसेवकभावं च पश्यन्ती मुह्यंति तथा च श्रुतिः 'अथ योऽन्यादेवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्यो ह भित्तिसंवेदयथा पशुरेव स देवानां' इति एष ह्येवेति श्रुतिरपि भ्रातृजनव्यवहारविषयेति भावः १५ तदात्मन आवरकमज्ञानेन येषां ज्ञानेन ब्रह्मास्मीति प्रमाणेन नाशितं तेषां तज्ज्ञानं कर्तृ आदित्यवदादित्यो यथा लुत्तं दृश्यं प्रकाशयति तद्वत् परं परमार्थवस्तु प्रकाशयति अज्ञानजानर्थनिवृत्त्यर्थं ज्ञानभेदव्यमिति भावः १६ तद्बुद्धय इति यत्परं ब्रह्म प्रकाशितं तत्रैव बुद्धिः अस्ति ब्रह्मेति निश्चये येषामापाततः श्रुत्यर्थविदा ते तद्बुद्धयः तदेव आत्मा प्रत्यक्षतत्त्वं येषां श्रवणमननात्मकविचारेण प्रमाणप्रमेयगता संभावनाविहीनानां ते तदात्मानः । तत्रैव निष्ठाविजातीयवृत्त्यनंतरित सजातीयवृत्तिप्रवाहो येषां देहादावनात्मनि आत्मधीरूपविपरीतभावना रहितानां ते तन्निष्ठाः । तदेव परं अयं न अज्ञानरूपोपाधि निरासेन प्राप्यं येषामखंडानंदमग्नानां ते तत्परायणाः अपुनरादृतिमोक्षं गच्छंति यतः ज्ञानेन निर्धूतं कल्मषं मूलज्ञानं संसारबीजमूतं येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १७ एतेषां जगति दृष्टिमाह विद्येति उक्तम ब्राह्मणे चंडालादौ वा समं ब्रह्मैव सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च भासमानं द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिनः यथोक्तं । 'अस्ति मातिप्रियं रूपं नाम त्रेत्यंशं चक्रं ॥ आद्यं त्रयं ब्रह्म रूपं जगद्गुपंततो द्वयं' इति चराचरं जगद्ब्रह्म दृष्टव्यं इत्यर्थः १८

ननु समासमाभ्यां विषममेपूजात इति तुल्यश्रुतशीलाय ब्राह्मणद्वयाय विषमपूजाप्रयुक्तवतः तथा अतुल्यश्रुतशीलाय ब्राह्मणद्वयाय समापूजाप्रयुक्तवत्वाभोज्यान्तर्गते मेनस्मर्यते तत्कथं ब्राह्मण चंडालयोः समदर्शित्वं युक्तमित्याशंक्याह इहैवेति येषां मनः सर्वभूतेषु साम्ये ब्रह्मावेति स्थितं निश्चलं ते हि वैवर्जीवज्जैवसर्गो जन्मजितो वशीकृतः । हियस्माद्विदोऽपसमं सर्वत्राविषमं ब्रह्मास्ति यथा हि रण्मययोर्देवता तत्पीठयोः स्वर्णहक्साभ्यं पश्यति पूजकस्तु आकारद्वयतत्त्वं पश्यति तद्वत् । पूजास्मृतिर्प्रातिरुत तत्तत्तत्त्वविषया । साम्यदृष्टिस्तु तत्त्वविषयेति भावः । यस्मादेवं ते साम्यं पश्यंति तस्मात् ब्रह्मणि अखंडैकरसे तत्र द्वारः स्थिता एकीभावेन समाप्तिगताः १९ नमदृष्येदिति यस्माद्विदोऽपसमं ब्रह्मतस्मात्प्रियं पुत्रादिं प्राप्य नमदृष्येत् । अग्रियं शत्रुदुःखदं प्राप्य नो द्विजेत् । बुद्धस्थितिरबुद्धेनानुष्ठेयति ज्ञापयितुमुभयत्र लिङ्गप्रयोगः । स्थिरबुद्धिः प्रत्यगद्वैते श्रुतियुक्तिभ्यां स्थिरीकृतप्रज्ञः असंमूढो ध्यानजसाक्षात्कारेण निर्गतमोहः अतएव ब्रह्मवित् ब्रह्मभावस्य लब्धा ब्रह्मभावं गत इत्यर्थः । ब्रह्मण्येव प्रत्यगद्वैते व्युत्थानावस्थायामपि स्थितः सर्वब्रह्मेत्येव पश्यन्नित्यर्थः २० नन्वननुभूतात्मा सुखेऽप्यप्राप्तिसिद्धं बाह्यं सुखं त्यक्तुमशक्यमतो नमदृष्येदित्यसंगतमत आह वा ह्येति बहिर्भवाः बाह्याः स्पर्शाविषये प्रियसंबंधास्तेषु असत्कात्मा अनासक्तचित्तः स ब्राह्मणप्रत्यगद्वैतानंदे सुषुप्तिकाले स्थित्वा यत्सुखं विंदति लभते स तदेव सुखं । विषेयापेक्षं पुंस्त्वं । कस्तत्सुखं यो ब्रह्मयोगे ब्रह्मणि योगः समाधिस्तत्र युक्तो योजित आत्मा बुद्धिर्येन स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मविदित्यर्थः । 'ब्रह्मविद्वद्वैव भवति' इति श्रुतेः । ब्रह्मयोगयुक्तात्मा तदेव सुखं विंदतीति वक्तव्ये

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणिते स्थिताः १९ नमदृष्येत्प्रियं प्राप्य नो द्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः २० बाह्यस्पर्शेष्वसत्कात्मा विंदत्यात्मनियत्सुखम् ॥ स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते २१ ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ॥ आद्यंतवंतः कौंतेय न ते पुरमते बुधः २२ शक्रोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रोधोद्वेगं संयुक्तः स सुखी नरः २३ योऽस्तः सुखोऽस्तरारामस्तथाऽतज्योतिरेव यः ॥ स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति २४ लभंते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ॥ छिन्नद्वैधायतात्मानः सर्वभूतहिते रताः २५

ब्रह्मविदेव तत्सुखमिति तस्य सुखाभिब्रत्वविवक्षया इदमुक्तं । ननु भयत्र एकमेव सुखं चेत्कः पुनरसमाधिस्थयोर्विशेष इत्याशंक्याह सुखमिति अक्षय्यं सुखं मोक्षस्तमश्नुते व्याप्नोति द्वैतादर्शनस्य तुल्यत्वादुभयत्रैकमेव सुखं तथापि योगीमूलाविद्यायानष्टत्वा दक्षय्यं सुखमश्नुते ननु भयत्र अविद्यानुच्छेदात् । तथा च मोक्षसुखस्य मुख्यस्याप्यनुभूतत्वात् तदर्थं बाह्यं सुखं त्यज्यमित्यर्थः २१ ननु सुषुप्तिस्तुल्यस्य मोक्षसुखस्यार्थैकः प्राप्तमेव बाह्यं दिव्यरूपपानगीतवाद्यादिसुखं त्यजेदित्याशंक्याह बाह्यसुखमनित्यत्वाद् विंदति येहीति संस्पर्शजा विषयसंबंधजाः । दुःखयोनित्वे हेतुः आद्यंतवंत इति । जातेषु त्रेयस्तुल्यं तत्स्मिन्नष्टेन इत्यतिदुःखं च महत्प्रयच्छतीति तेषु भोगेषु बुधः परिपाकदर्शिनरमते २२ कः पुनरुत्तमः सुखीत्याह शक्रोतीति इहैव जीवत्येव देहप्राक् शरीरविमोक्षणात् यावदेहपातं मया कामक्रोधोजिताविति विस्त्रं भोनकर्तव्य इत्यर्थः । श्रुते दृष्टे अनुमिते वा विषये योगद्वैतपुण्यारूपोऽनृषिश्च सकामः क्रोधस्तादृशे एव विषये द्वेपस्तौ कामक्रोधौ उद्वोयस्य वेगस्य सरोमां च दृष्टेन प्रवर्तमानोऽतः करणप्रक्षोभरूपः कामोद्वोवेगः गात्रप्रकंपस्वेदसंदष्टोष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्वोवेगस्तं कामक्रोधोद्वेगं सोढुं यः शक्रोति स एव युक्तो योगी मुख्यः सुखी च नान्यः २३ कोऽसौ योगी यो मुख्यः सुखीत्युक्तं तत्राह य इति सुखं विषयसंगजा प्रीतिः । आरामः प्रीतिहेतुः रुयादिभिः सह क्रीडा । ज्योतिः क्रीडोपकरणानां प्रकाशः । तदेतन्नयं स्यात्तरेव सोतः सुखोऽस्तरारामोऽतज्योतिश्च न त्विन्द्रियद्वारकमिति एव शब्दार्थः । य एवं भूतः स योगी किमतो यद्येवं ब्रह्मनिर्वाणं गत्यप्यपरमानंदं ब्रह्म इहैवाधिगच्छति यतो ब्रह्मभूतो जीवन्नेव ब्रह्मदर्शने ब्रह्मभावं गतः २४ लभं त इति ऋषयः सम्यग्दर्शिनः छिन्नद्वैधाश्छिन्नसंशयाः यतात्मानोजितचित्ताः २५

किंचकामेति अभितोजीवतामृतानां च विदितारम्भनाज्ञातात्मतत्त्वानाम् २६ एवं सम्यग्दर्शननिष्ठानां सद्यो मुक्तिरुक्ता । कर्मयोगश्च संगफलत्यागेन ईश्वरप्रीत्यर्थं मनुष्ठितः सत्त्वशुद्धिज्ञानमा-
सिद्धारेण मोक्षाय भवतीत्यप्युक्तं । अयेदानीं सम्यग्दर्शनस्यांतरंगसाधनं ध्यानयोगं विस्तरेण वक्ष्यामीति तत्सूत्रभूतां स्त्रीन् श्लोकानुपदिशति स्पर्शानिति । अत्रोत्तरार्धेन प्राणायाम उक्तः । स्पर्शान्
कृत्वा बहिर्बाह्या निति प्रत्याहार उक्तः । भुवोऽन्तरेचक्षुः कृत्वेति धारणा उक्ता । विगते च्छाभयक्रोध इति साधनभूताः फलभूताश्चाद्विविधायमानि यमाश्चोक्ताः । यतेंद्रिय इति वितर्काख्यः संप्रज्ञातः यत
मन इति विचाराख्यः यत बुद्धिरित्यानंदास्मिताख्यौ मोक्षपरायण इत्यसंप्रज्ञात उक्तः शेषेण योगफलमिति विभागः । पाठक्रममनुरुद्धयार्थं क्रमेणालस्यार्थः स्पष्टीक्रियते । तत्र विगते च्छो
विगतमयो विगतक्रोध इति संबंधः । यो हि च्छावान् स इष्टसिद्धयर्थं हिंसा नृतस्तेयस्त्रीपरिग्रहानि च्छेदतो विगते च्छपदेन तद्विपर्ययान हिंसा सत्यास्तेयब्रह्मचर्या परिग्रहाय मा इति सूत्रोक्तान्यमान्
लक्षयति । तथाभयं स्वोच्छेदशंका तया तु द्विभो न शौचसंतोष तपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इति सूत्रोक्तानि यमान् स्वीकर्तुं मिच्छेदतो विगतमय इत्यनेन तेषां ग्रहणं । तथा क्रोधाक्रांतो
मैत्र्यादीन् भावयितुं मशक्तश्चित्तप्रसाधनं कर्तुं न शक्नोति तच्च मैत्री करुणा सुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनां तश्चित्तप्रसाधनमिति सूत्रितं तत्र विगतक्रोधः शांतप्रकृतित्वात् सुखितेषु मैत्री
परस्येष्टेन ममैष्टे मिदं जातमिति भावयेत् तथा दुःखितेषु करुणां पुण्यवत्सु मुदितोपापवत्सु पेक्षां च भावयेत् । न चैतेन प्रसाधनेन विना चित्तादर्शस्य नैर्मल्यं भवति । एवं साधनावस्थायां यमनि
यमचित्तप्रसाधनानां सिद्धयर्थं विगते च्छाभयक्रोधत्वमीप्सितं । एवं फलावस्थायामपि तदीप्सितं तथाहि संप्रज्ञातसमाधिफलभूतायां षष्ठ्युक्त्या योगभूमौ स्थितं योगिनं प्रति दिव्याः कामा उपतिष्ठंते
तत्रापि विगते च्छत्वमिष्टं । तथाहि स्थान्युपनिमंत्रणे संगस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसंगादिति सूत्रं । स्थानिनो देवास्तेरुपनिमंत्रणे इहास्यतां इमे रम्यावस्था इमारम्यारामा इमानि जरा मरणहराणि

कामक्रोधवियुक्तानांयतीनांयतचेतसाम् ॥ अभितोब्रह्मनिर्वाणंवर्ततेविदितात्मनाम् २६
स्पर्शान्कृत्वाबहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरेषुवोः ॥ प्राणापानौसमौकृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ २७

रसायनानिहमेवयार्किकराःस्वपुण्याजितभिदंस्थानंत्वयामुज्यतामितिप्रार्थनायांक्रियमाणायांसंगोलिप्सातत्रनकर्तव्या । नापितच्छाभेनात्मनोमहाभागत्वंदेवप्रार्थ्यत्वंमत्वागवोंऽपिकर्तव्यस्त
योःसंगस्मययोर्ग्रेषहेतुत्वादितिसूत्रार्थः । तथामयमपिद्विविधं योगांतरायजं वितर्कजं च तत्रायं । व्याधिस्त्यानसंगयप्रमादालस्याविरतिप्रातिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानिचि
त्तविलेपास्तेऽतरायाःदुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहसुबहतिषूत्राभ्यामुक्तंस्त्यानमकर्मण्यता । अविरतिरवैराग्यं अंगमेजयत्वंकंपवायुः वितर्काहिंसादयस्तज्जं चमयं ।
आद्यस्यनिवारणभीश्वरप्राणिधानेन तथाचसूत्रितं । ततःप्रत्यक्चेतनाधिगमोऽतरायाभावश्चेति ततईश्वरप्राणिधानात् । द्वितीयस्यप्रतिपक्षभावेन तथाचसूत्रितं । वितर्कबाधनेप्रति
पक्षभावनमिति वितर्काहिंसादयःकृतकारितानुमोदितालोभक्रोधमोहमूलामुदुमध्याधिमात्रादुःखाज्ञानानंतफलाइतिप्रतिपक्षभावनमिति च आदिपदादनृतस्तेयादयः । हिंसादयःप्रत्येकं
तकारितानुमोदितभेदेनत्रिविधाः । तेऽपिप्रत्येकंलोभादिमूलकत्वेनत्रिविधाः । तेऽपिमृदुमध्यमाधिमात्रभेदेनप्रत्येकंत्रिविधाः । तेचमूलमूतावितर्कास्त्रयश्चत्वारःपंचअधिकावात्रिंशि
गुणितापकाशीतिरष्टोत्तरशतंपंचत्रिंशदधिकशतंअधिकावाभवन्ति शास्त्राप्रशास्त्राभेदेनानंताश्च । दुःखरूपंअज्ञानरूपंपंचअनंतफलयेपातेदुःखाज्ञानानंतफलाइत्यनयाप्रतिपक्षभावनया
तेनिवर्तनीयाइति । एवंयमनियमचित्तप्रसाधनप्रतिपक्षभावनैर्निरंतरायंमृदुकृतचित्तोयोगीविवेकेदेशेआसीनःसंभवादितिन्यायेनस्थिरसुखमासनमध्यासीत् । तत्रदेशासनेस्थूयेते । 'समे
शुचौशर्करवह्निवालुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिः ॥ मनोनुकूलेनतुच्छशरीरेणुहानिवाताश्रयणेप्रयोजयेत् ॥ त्रिरुन्नतंस्थाप्यसमंशरीरंरुद्धींद्रियाणिमनसासंनिरुध्य ॥ ब्रह्मोदुपेन-

—प्रतरेतविद्वानस्रोतांसिसर्वाणिमयावहानि'इति । चक्षुरित्यत्रविसर्गलोपश्छादसः । त्रिरुन्नतंकट्विसःकंधराप्रदेशेषून्नतं । ततो जितासनःप्राणायाममभ्यसेत् । तेनहिमंदगतौप्राणेततितदनुसारि मनोऽपिचाचल्यंत्यजति नोचेद्वायुविक्षेपेणविक्षिप्यते तत्रप्राणजयप्रमाणं 'प्राणान्प्रपीड्येहसयुक्चेष्टःक्षीणेप्राणेनासिकयोच्छ्वसीत'इतिश्रुत्युक्तमेवसंगृह्णाति । 'प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणो'इति । प्राणापानौसमौतुल्याऊर्ध्वाधोगतिविच्छेदेननासाभ्यंतरचारिणौकुंभकेनकृत्वाततोबाह्यान्बहिर्भवान्स्पर्शान्विषयसंबंधान्द्वंद्विषद्वारानित्यंतर्बुद्धौक्रियमाणान्योगाद्विद्याणां प्रत्याहरणेनतान्बहिरेवकुर्यात् । ततोविषयेभ्योव्यावृत्तेषुकरणेषुस्वप्रकालेइवातर्मनोमात्रेणावतिष्ठतेइत्यर्थः । इमंप्रत्याहारंकर्तुमशक्तस्याविरक्तस्यकागातिरित्यतआह चक्षुश्चैवांतरेभुवोरिति । चशब्दोवाऽर्थे चक्षुरेववाभुवोरंतरेकुर्यात्स्वेचरीमुद्रामभ्यसेदित्यर्थः । साचोक्तायोगसारे'लंबिकोर्ध्वस्थितेमतेजिह्वाव्यावृत्त्यधारयेत् ॥ दृढासनश्चिरंतिष्ठेन्मुद्रैषास्त्रेचरीमता ॥ भूमध्यदृष्टिरप्येषाम हादेवेनकीर्तिता'इति । य एवंसर्वोऽपिबाह्येविषयेसूर्यादौसंयमोयथोक्तंप्रत्याहारमनुष्ठानुमशक्तान्प्रत्येवोपदिश्यतइतिज्ञेयं २७ यतंत्रियेति यस्मिन्नकस्मिंश्चित्स्थूलेविषयेसूर्येतद्रश्मिपुवाविष्णुपाति मायावाऽनाहतध्वनौवाऽन्यत्रवाचक्षुरायन्यतमद्वारामनोधारयेत्तच्चमनस्तद्विषयाकारतांप्राप्तंतत्रैवस्थिराभ्यासेनविश्रांतंस्वदेहमपिनपश्यतिसेयंमहाविदेहानामधारणा अस्यांसिद्धायाभिद्रिय गणःस्वस्वविषयंननुगृह्णाति सोऽयंबहिर्विषयप्रत्याहारः पूर्वोक्तस्त्वांतरइतिभेदः । अतएवतयोस्तुल्यफलत्वंसूत्रितं । ततःक्षीयतेप्रकाशावरणमिति ततःअभ्यंतरप्रत्याहारात् तथाबहिरकल्पितावृ त्तिर्भहाविदेहातत्संयमात्प्रकाशावरणक्षयइति यदाचित्तंदेहमविस्मृत्यैवहठेनपुरःस्थितमूर्त्याद्याकारंक्रियतेतदासाचित्तस्यमूर्त्याकाररूपावृत्तिःकल्पिता यदातुनिरवशेपेणदेहंविस्मृत्यचेतःकेव

यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्भोक्षपरायणः ॥ विगतेच्छाभयक्रोधोयःसदामुक्तएवसः २८

लंघ्येयाकारमात्रंभवतितदासामहाविदेहानामधारणा तस्याअपिफलंतदेव । तत्संयमात्तस्याचेतसोनिग्रहात्प्रकाशावरणक्षयोभवतिसोऽयंबाह्याविषयःसमाधिः वितर्काख्योद्विविधः सवितर्कनिर्वितर्कमेदात् तत्राद्यस्यलक्षणंसूत्रितं शब्दार्थज्ञानविकल्पैःसंकीर्णासवितर्कोति सवितर्कानामसमापत्तिःसमाधिरित्यर्थः । यदाविष्णुप्रतिमादौपूर्वापरानुसंधानेनशब्दार्थोल्लेखेनचभावनाप्रवर्ततेतदासवितर्कसमापत्तिः । अस्मिन्नेवालंबनेपूर्वापरानुसंधानेनशब्दार्थोल्लेखनमंतरेणभावनाप्रवर्ततेतद्वानिर्वितर्कानामसमापत्तिः । तथाचसूत्रं स्मृतिपरिशुद्धौस्वरूपगुण्येवार्थमात्रनिर्भासानिर्वितर्कास्मृतेःशब्दार्थस्मरणस्यपरिशुद्धौवर्जनेसतिमात्राधितुःस्वरूपेणगुण्यतादृष्टमिदंभावयामीत्येवमाकारावृत्तिरपिभावयितुर्नास्तीतिमाति । यतोऽयंमात्रनिर्भासाध्येयार्थमात्रमस्याभासतेनत्वन्यदितिसूत्रार्थः । अस्यांसिद्धायायोगीजितेन्द्रियइत्युच्यते जितमनाइति आभ्यंतत्प्रत्याहारपूर्वकंयदामनःकल्पितेसूक्ष्मेविषयेपूर्ववत्शब्दार्थोल्लेखपूर्वकंतद्वर्जचमनसोभावनाप्रवर्ततेतदातेजसमापत्तिसविचारनिर्विचाराख्येभवतः । तथाचसूत्रं एतथैवसविचारानिर्विचाराचसूक्ष्मविषयाव्याख्यातेति । अत्रसूक्ष्मविषयेतिग्रहणात्पूर्वस्यांस्यूलविषयत्वंगम्यते एतथैवद्विविधवितर्कसमापत्यैवनिर्विचारसमापत्तौदृष्टायायोगीजितमनाइत्युच्यते यदापुनश्चेतसोमूर्त्याकारतापरित्यज्यसत्त्वोत्रेकात्समष्टिमनोमयविषयाअहमेवेदंसर्वोऽस्मीत्येवमाकाराभावनाप्रवर्ततेसोऽयंसानंदःसमाधिः । यदातुतामपिभावनापरित्यज्यविषयवेदनमंतरेणास्मीत्येतावन्मात्राकाराभावनाप्रवर्ततेसाऽस्मिता । अस्मिताहंकारयोर्भेदस्तुक्रमेणविषयवैमुख्यतदाभिमुख्यमात्रकृतः । यथैकएवपूर्वाभिमुखःपश्चिमाभिमुखश्चेतितद्वत् । अस्यामवस्थायायोगीबुद्धितोविविक्तस्यत्वंपदार्थस्यसाक्षात्कारात्जितबुद्धिरित्युच्यतेतदेतदुक्तंयतेन्द्रियमनोबुद्धिरिति । एतान्येवप्रसाधनानिगुणपर्वाण्युच्यंते तथाचसूत्रं । विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानिगुणपर्वाणीति । तत्रविशेषाःस्थूलभूतानिपञ्चदशैन्द्रियाणिच । अविशेषाःपञ्चतन्मात्राणिअहंकारश्च । लिङ्गमात्रमहत्त्वं । अलिङ्गप्रधानं—

तत्रविशेषाद्विशेषप्रविशितोयोगिनेदिनलयाभ्यासात्समनस्कान्द्रियाणिलीयतेसत्यः । बहिर्मुखान्येवामवतिसविक्षेपः । एवंविशेषेभ्योर्लिङ्गमात्रंविशेषतोऽपिलयविशेषीस्तः ।
लिङ्गमात्रात्परंपरुपंप्रविशितोऽपितौस्तः तावेतौलयविशेषाहेयांश्रूयेते । 'लयविशेषपरहितमनःकृत्वाशुनिश्चलं ॥ यदायात्युन्मनीभावतदातत्परमपदं' इति । एतेषुत्रिषुलीनेष्वध्यःसुप्त
एव । द्वितीयोविगलितदेहाहंकारत्वाद्विदेहसंज्ञः । तृतीयःप्रकृतिलयइति एतपोःसमाधिर्गोणः अतएवसूत्रितं । भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानामिति । भवप्रत्ययोजन्मातरहेतुरेषां
समाधिर्भवति यद्वा जन्मांतरेएतेषांजन्मनैवसमाधिसिद्धिः पक्षिणामाकाशगमनसिद्धिवद्भवतीति सूत्रार्थः । सर्वथाऽपितेषांसद्योमुक्तिर्नास्तीतिसिद्धं । यदातुअस्मितामात्रस्यापिनि
विकल्पेचिन्मात्रेलयोभवतितदाऽयंविद्वान्कैवल्यधर्मैवसमाध्याख्यमनुभवति । यमधिकृत्यश्रूयते क्षणभेकंक्रतुशतस्यचतुःसप्तत्यायत्फलंतदवाप्नोतीति । अयमेवमोक्षाख्यः । परंअयनं
प्राप्यस्थानंयस्यसमुनिर्गोक्षपरायणइत्युच्यते । यतोस्यामेवावस्थायांयोगीजीवमुक्तइत्युच्यते । विगतेच्छामयक्रोधइतिपादःप्रागेवव्याख्यातः । यएवंभूतःससदामुक्तःधंधप्रतीतिकालेऽपि
समुक्तएवास्ति अज्ञानमात्रव्यवधानान्मुक्तेः । एतेनाहंकारादेर्वैधस्यकालत्रयेऽपिअसत्त्वोक्त्यामिथ्यात्वंदर्शितम् २८ एवंसमाहितचित्तेनकिंविज्ञेयमित्युच्यते भोक्तारमिति सोपाधिकेन
रूपेणयज्ञानांतपसांचकर्तृरूपेणदेवतारूपेणचभोक्तारं । तथासर्वेषांभूतानांहिरण्यगर्भादीनामपिमहातं व्यापकमीश्वरमीशितारभंतर्थाभिर्ण । सुहृदंसर्वभूतानांप्राणिनांप्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपका
रिणंसर्वप्रत्ययसाक्षिणंनारायणंमांप्रत्यगभेदेनज्ञात्वासाक्षात्कृत्यतद्भावंप्राप्यशांतिमनुपाध्यवस्थानिरुपाख्याकैवल्यसंज्ञांक्रच्छतिप्राप्नोति । एवंचसोपाधिव्रजभावप्राप्तिपूर्वकैवनिरुपाधिप्राप्ति

भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्वरम् ॥ सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति २९ ॥ इतिश्रीमहामा० मीष्मप० श्रीमद्भगव० संन्यासयोगोनामपंचमोऽ
ध्यायः॥ ५॥पर्वणितुएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितःकर्मफलकार्यकर्मकरोतियः ॥ संन्यासीचयोगीचननिराग्निर्नचाक्रियः १ यंसं
न्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडव ॥ नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन २ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्मकारणमुच्यते ॥ योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यते ३

रितिगम्यते यथोक्तंवार्तिकसारे । 'सोपाधिर्निरुपाधिश्चद्वेधाद्विदुच्यते ॥ सोपाधिकःस्यात्सर्वार्थानिरुपाख्योऽनुपाधिकः ॥ जज्ञन्क्रीडन्नरतिप्राप्तइतिसोपाधिकस्यतु ॥ छांदो
ग्येसर्वकामाप्तिःसार्वात्म्यात्स्पष्टमीरिता ॥ अहमंत्रं तथाऽन्नादःश्लोककार्यप्यहोअहं ॥ इतितत्त्वविदःसामगानेसर्वात्मनाश्रुता ॥ अत्रापिचक्रदृष्टांतस्तोपाधेस्तत्त्वविच्छ्रुतः ॥ अपूर्वान
परावृत्त्याश्रोष्यतेनिरुपाधिकः' इति २९ ॥ इतिमी० नीलकंठीये भारतभावंदीये श्रीमद्भगवद्गीताथेप्रकाशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ पर्वणि० ॥ २९ ॥ ॥ ॥ पूर्वाध्यायांतिसूत्रितं
ध्यानयोगंविचरीतुमिच्छंस्तत्राधिकारहेतुत्वात्कर्मयोगंतावत्स्तौतिद्व्याभ्यां अनाश्रितइति यःकर्मणांफलमनाश्रितोऽनपेक्षमाणःकार्यमवश्यकर्तव्यंनित्यंकर्मकरोतिसएवफलसंकल्पस्यागात्सं
न्यासीचयोगीचभवति । नतुनिराग्योविधितःश्रोतस्मार्तकर्मत्यागीसएवसंन्यासीनापिअक्रियस्त्यक्तवाङ्मनःकामक्रियएववायोगीति १ केनसाम्येनायंसंन्यासीयोगीचेतिस्तुयतेअतआह
यमिति योहित्यक्तसर्वसंकल्पःसंन्यासीतादृशश्चध्यानयोगीअतोतयोर्भेदःनिःसंकल्पस्तदस्थितिष्ठेदेतन्मोक्षलक्षणमितिभैत्रायणीयोपनिषच्छ्रुतस्यमोक्षलक्षणस्यनिःसंकल्पत्वस्योभयत्रापि
तुल्यत्वात् । अतोऽयमपिकर्मयोगीफलसंकल्पत्यागात्त्रिःसंकल्पत्वसाध्यात्संन्यासीयोगीचभवतीतिस्तुयतइत्यर्थः । योगाधिकारसिद्धयेनिष्कामकर्मण्यनुष्ठेयानीतिश्लोकद्वयतात्पर्यार्थः २
तत्रकर्मनुष्ठानस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति यावद्वियोगंयमनियमाद्यष्टांगोपेतमत्यौत्कंठ्यादारोडुमिच्छतितावत्कर्मण्यनुतिष्ठेत् तस्यारुरुक्षोर्मुनेराकुरुक्षकारणंतद्वैराग्योत्पादनद्वारा
कर्मभवति । तस्यैवयोगारूढस्ययोगीगानुष्ठानेप्रवृत्तस्यविशेषासहस्ययोगारोहेकर्मणांशमःसंन्यासःकारणमुच्यते । नाहिकर्मसुव्याप्तोऽनन्यचित्ततयावोगमनुष्ठानमीष्टे ३

ननुयोगपदेनमुख्ययावृत्त्यानिर्बीजःसमाधिरुच्यतेतमाकूढस्यकर्मणात्यागःस्वतःसिद्धत्वादविधेयइत्याशंक्यप्रकृतेयोगारूढपदस्यार्थमाह यदाहीति इन्द्रियार्थेषुशब्दादिषुरमणीयेषुकर्मसुच
तत्प्राप्तिसाधनेषुतद्वरीनमनुसज्जतेवैराग्यदाढ्यात्सकोनभवति । नापिमनसाइदंभेभूयादेतदर्थमहमिदं कर्मकुर्वामितिसंकल्पयति । तादृशश्चसर्वसंकल्पसंन्यासीयदाभवतितदायोगारूढइत्यु
च्यते । यथातीव्रबुद्धयौपेतोऽन्यत्रनीरागोव्यासंगांतरंत्यक्ताभोजनारूढरवभवतितथातीव्राकुरुक्षवाग्नसर्वव्रीतरागस्त्यक्तसर्वकर्मायोगारूढएव भवतितावत्कर्माधिकर्तव्यानिततःपरंत्याज्यानी
त्यर्थः ४ उद्धरेदिति एवंक्रमेणकर्मद्वाराचित्तशुद्धिसंपाद्ययोगारूढोऽभ्यासवैराग्यबलेनात्मानमुद्धरेत् । हियस्मादात्मेवात्मनोबंधुर्नपुत्रादयउद्धर्तुंक्षमाः । आत्मेवविरिपुरात्मनःनरत्वन्वेश
प्रवःसंसारेमज्जयितुमेनंक्षमाइत्यर्थः ५ आत्माभवः अत्मनामनसा अनात्मनोऽजितचेतसः आत्मानमवशब्धः ६ मनसोजयेफलमाह जितात्मनइति शीतोष्णादिषुप्राप्तेषुजितात्मनो
निर्विकारचित्तस्यात्माचित्तपरमुत्कर्षेणसमाहितःसमाधिप्राप्तोभवति । अतःसमाधिसिद्धयर्थमनोजेतव्यमेवेत्यर्थः ७ समाधिसिद्धेरपि किंफलमतआह ज्ञानेति ज्ञानंशास्त्रोपदेशजाबुद्धिः ।
विज्ञानंशास्त्रार्थध्यानजप्रमारूपोऽनुभवस्ताभ्यातृप्तःसंजातालंप्रत्ययआत्माचित्तंयस्यसंज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा । यतस्तृप्तात्माऽतःकूटस्थोऽप्रकंप्यःसंसारतापानास्कंदितोभवतीतिसमाधिफलं ।
अस्यलोकप्रसिद्धलक्षणमाह विजितेन्द्रियइति समलोष्टाश्मकांचमइत्येवंविधोयोगीसयुक्तःप्राप्तपोगइत्युच्यतेविद्वद्भिः ८ समत्वमेवस्तौति सुहृदिति सुहृदप्रत्युपकारमनपेक्षोपकर्ता ।

यदाहिनेन्द्रियार्थेषुनकर्मस्वनुपज्जते ॥ सर्वसंकल्पसंन्यासीयोगारूढस्तदोच्यते ४ उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानंनान्मानमवसादयेत् ॥ आत्मैवह्यात्मनोबंधुरात्मै
वरिपुरात्मनः ५ बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्ययेनात्मैवाऽऽत्मनाजितः ॥ अनात्मनस्तुशत्रुत्वेवर्तेताऽऽत्मैवशत्रुवत् ६ जितात्मनःप्रशांतस्यपरमात्मासमाहितः ॥
शीतोष्णसुखदुःखेषुतथामानापमानयोः ७ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्माकूटस्थोविजितेन्द्रियः ॥ युक्तइत्युच्यतेयोगीसमलोष्टाश्मकांचनः ८ सुहृन्मित्रार्युदासीनम
ध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपिचपापेषुसमबुद्धिर्विशिष्यते ९ योगीयुंजीतसततमात्मानंरहसिस्थितः ॥ एकाकीयतचित्तात्मानिराशीरपरिग्रहः १० शुचौदेशेप्राति
ष्ठाप्यस्थिरमासनमात्मनः॥नात्युच्छ्रितंनातिनीचंचैलाजिनकुशोत्तरम् ११ तत्रैकाग्रमनःकृत्वायतचित्तेन्द्रियाक्रियः ॥ उपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मविशुद्धये १२

मिच्छेहवान् । अरिःशत्रुः । उदासीनउभयप्रपक्षपातशून्यः । मध्यस्थउभयहितैषी । द्वेष्यआत्मनोऽप्रियः । बंधुःसंबंधी । तेषुसाधुषुपुण्यकृत्सुपापेषुपापाचारेषुकस्यकिंकर्मत्पनालोचय
नृतेषुसर्वेषुयःसमबुद्धिःसविशिष्यते ९ योगीति योगीयोगाभ्यासपरोरहसिष्कांतिस्थितःसन्नआत्मानंबुद्धिपुंजी तसमादभ्यात् सततमितिनैरंतर्धमुक्तं । निराशीर्योगसिद्धेरन्यदप्रार्थयानस्तदे
कनिष्ठइतियावत्तेनसत्कारउक्तः । एकाकीअसहायःसंन्यासीत्यर्थः यतौस्थिरौकृतौचित्तमनआत्मासंन्द्रियंशरीरंयेनसयतचित्तात्मा । तथाअपरिग्रहःएकाकित्वेऽपिकंथापुस्तकादिवहुपरि
ग्रहशून्यः १० योगीयुंजीतेत्युक्तंतत्कथमित्याकांक्षायांतदंगान्यासनादीन्याह शुचौदेशेइत्यादिना शुचौस्वभावतःसंस्कारतोवापुण्येदेशेस्थानेप्रतिष्ठाप्यसुस्थितंकृत्वास्थिरंनिश्चलं आ
स्तेऽस्मिन्नित्यासनंस्थंडिलं निश्चलमित्यनेनमृन्मयमेवस्थंडिलंननुकाष्ठमयपीठं आसनमितिपरासनव्यावृत्त्यर्थं नात्युच्छ्रितंनात्युच्चं नातिनीचं चैलाजिनकुशाउत्तरेउपर्युपरियस्यतचैलाजिनकु
शोत्तरं अजिनादुपरिचैलंकुशेभ्यउपरिअजिनंस्थंडिलस्योपरिकुशाइत्यर्थः ११ प्रतिष्ठाप्यकिंकुर्वादितितत्राह तत्रेति तत्रासनेपद्मस्वस्तिकाद्यन्यतमेनासनेनोपविश्य । यताःनिगृहीताश्चि
तस्यक्रियाविषयाणांस्मरणाभिर्इन्द्रियक्रियास्तेषांग्रहणयेनासौयतचित्तेन्द्रियाक्रियः । अतएवमनोबाह्याभ्यंतरविषयानुपरक्ततयाएकंध्येमेवप्रत्यक्तत्त्वमप्रेयस्यस्फुरतिनान्यत् तदेकामंष्ट्रसंतरा
नंतरितव्रह्मकाकारवृत्तिप्रवाहिकृत्वाआत्मविशुद्धयेचित्तशुद्धयर्थयोगंष्टतिप्रवाहस्याभिनिरोधंयुंजादनुतिष्ठेचित्तस्यैर्यतापादनेन १२

॥ ४२ ॥

॥ ४२ ॥

प्रार्थेन्द्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्याद्यतिः सापार्थसात्त्विकी 'इत्युक्तलक्षणतया गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्या उपरमेत् । तथा एवमुपरतमनः आत्मनि स्वरूपे संस्थास्थिति र्थस्य ननु दृश्येन्द्रपरिवात
तथा आत्मैकाकारमेकाग्रमित्यर्थः । द्रष्टृदृश्योपरक्तंचित्तं सर्वार्थसर्वार्थैकार्यतयोः क्षयोदयोचित्तस्यैकाग्रतापरिणाम इति सूत्रितमेकाग्र्यप्रापयेत् । सूत्रार्थस्तु अहमिदं पश्यामीत्यनुभवे हि द्रष्टृदृश्यं दर्श
नंचमासत्ते तत्र दर्शनभानमप्रत्याख्येयमतो द्रष्टृदृश्येचोपरक्तंचित्तं सर्वार्थमिति । ननु दर्शनोपरक्तताऽपि सर्वार्थतायां गणिता तदभावे चित्तस्य नाशापत्तेः द्रष्टृदृश्योपरागाभावे तु प्रकार्यतदुच्यते ।
यथा स्वप्ने तत्र हि दृश्यं नास्तीति पा मराणा मपि प्रसिद्धं । द्रष्टाऽपि नास्ति तदा हि द्रियाणामभावात् । आत्मेन्द्रियमनोभुक्तभोक्तेति भृत्येव भोक्तृत्वस्थेन्द्रियसन्नियोगादिशृङ्खलात् । किंच द्रष्टृदृश्यवास
नावासितंचित्रपटसदृशमेकमन एवास्ति तच्च स्वयं ज्योतिषा पुरुषेण मास्यमानं जाग्रद्वत्स्वप्नेऽपि द्रष्टृदृश्योपरागं प्रकाशयति तद्वासनावासितत्वात् । एवं सति यदा सर्वार्थतायाः क्षयः प्रकार्यताया उद
यश्च तदा चित्तस्यैकाग्र्यरूपः परिणामो भवतीति । तदेवमात्मसंस्थं मनः कृत्वेति संप्रज्ञातसमाधि रक्तः । तत्रापि पूर्वाभ्यासवशाच्चित्तस्य द्रष्टृदृश्योपरागो वासनामयो भातीति तन्निवारणेन असंप्रज्ञा
तसमाधिमाह न किंचिदपि चित्तयेदिति ध्यातृभ्यानध्येयविभागमपि न स्मरेत् किंतु अखंडैकरससंविदात्मना सुषुप्तवत्तिष्ठेदित्यर्थः २९ शनैः शनैरित्येतं श्लोकं व्याचष्टे यतो यत इति विभिः यतो यतो हेतो
र्थयंत्रिष्वंग्रहीतुं मनो निश्चरति बहिर्गच्छति तस्ततस्तत्र तदोपदर्शनेन तस्ततो विषयात् एतन्मनो नियम्य प्रत्याहृत्य आत्मनि स्वरूपेऽववशं नयेत् पर्यवस्थापयेत् एतेन पूर्वार्धं व्याख्यातम् २९

एवमात्मवशेनसिक्किंस्यादित्याशंक्याह प्रशतेति हियस्मात्पुनःप्रशतमनसं प्रकृष्येण उपरतचेतसंयोगिनेकाग्रतामौत्तमसुखं संप्रज्ञातसमाधिफलमूतं उपैति भौतिकानां बाह्यानां मानोरथि
कानामांतराणां च विषयाणां त्यागात् शान्तरजसं प्रज्ञातयोगइत्याख्यायतइति एतेनात्मसंस्थं मनः कृत्वेति व्याख्यातं २७ अस्य फलमाह युंजन्निति एवमनेन प्रकारेण योगी आत्मानं मनोयुंजन् समाधानः
विगतकल्मषो निरस्ताविद्यादिकेशः सुखेन अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं निर्विकल्पं ब्रह्मणा ऐक्यं त्रिविधोपाधिप्रविलयात् अश्नुते प्राप्नोति कीदृशं ब्रह्मसंस्पर्शं अत्यंतं अंतोद्विष्टदृश्यभावेन परिच्छेदस्तमतिक्रां
तं निर्विकल्पं सुखं परमानंदं कुरुषुः एतेन न किंचिदपि चिंतयेदिति चतुर्थपादो व्याख्यातः २८ द्विविधस्यापि योगस्य फलमाह सर्वेति सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते ॥ सोपाधिकः स्यात्सर्वार्त्मा
निरुपाख्योऽनुपाधिकः इति वार्तिकोक्तरीत्या संप्रज्ञाते आत्मनः सार्वार्त्म्यमनुभवमयोमी सर्वेषु भूतेषु उपादानतया स्थितं आत्मानं ईक्षते पश्यति । तथा असंप्रज्ञाते सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्तं स्वपर्यंतानि
आत्मन्येकता गतानि रजःवाभिवाध्यस्तसर्पदंढधारादीनि तद्वत्पश्यति । योगयुक्तात्मा योगेन समाहितचित्तः । अस्यैव व्युत्थानावस्थामाह सर्वत्रेति सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरातेषु विषयेषु भूतेषु समं नि
र्विकल्पं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः तथा च श्रुतयः । 'यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवानुपश्यति ॥ सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ सर्वस्यात्मा भवति । ब्रह्मदा शा ब्रह्म
दा सा ब्रह्मे भक्तिवा उत । इदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यादय एतमर्थं प्रतिपादयन्ति । यतु योगयुक्तात्मा यो वा सर्वत्र समदर्शनः स आत्मानमीक्षत इति योगिसमदर्शनावाऽऽत्मेक्षण अधिकारिणा युक्तौ ।

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ॥ उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् २७ युंजन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ॥

सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते २८ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ॥ ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः २९

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ३०

यथा हि चित्तद्वयति निरोधः साक्षिसाक्षात्कारहेतुस्तथा जडविवेके

न सर्वानुस्यूतचेतन्यपृथक्करणमपि नावश्यं योग एवापेक्षित इति तत्र । 'समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति । ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इत्यादि श्रुतिभिः समाधिध्यानापरपर्याय
योगस्यैवात्मदर्शनहेतुत्वप्रतिपादनात् । तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं विद्याभेदां बोगविधिचक्रमिति किं गात्रज्ञानयोगयोः समुच्चयावगमात् । न च श्रौतं यौक्तिकं विवेकमात्राज्जडयोर्देहा
त्मनोऽपृथक्करणं संभवति सोपाधिकस्य भ्रमस्य उपाधिनिवृत्तिमंतरेण निवृत्त्यसंभवात् । आदर्शाद्यभिप्रेतत्वावपि प्रतिविवादिभ्रमनिवृत्त्यापत्तेः अतएवाधिष्ठानज्ञानदाढ्यं सति तत्र कल्पितस्य चित्तस्य
तद्दृश्यस्य चादर्शनमनायासेनैवोपपद्यत इति निरस्तं । योगविनाऽधिष्ठानज्ञानस्यैवासंभवात् यदाह दक्षः 'स्वसंवेद्यं हितद्रष्टा कुमारी स्त्री सुखं यथा ॥ अयोगी नैव जानाति जात्यं धो हियथा च' इति । यत्तुक्तं भगवत्पुष्पपादेः ब्रह्मविदः कुत्रापि योगापेक्षानव्युत्पादयामुमुचुरिति । तदयातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्राथ शब्दसूचितमुमुक्षुविशेषणीभूतसाधनचतुष्टयांतर्गतं शमाद्युपेतसमाधिमद्विदोक्त
मिति न दोषः । द्वौ क्रमाविति वसिष्ठवाक्यतात्पर्यतुपरस्परनिरपेक्षमार्गद्वयोपगमेनान्यः पंथा इति श्रुतिबाधापत्त्या प्रतिपत्तिक्रममेवमात्रपरतया प्रागेव वर्णितमिति दिक् । किंच योगप्रकारेण योगा
नपेक्षमार्गांतरप्रतिपादनमसंगतं न च तत्सूचकोऽत्र कश्चिच्छब्दो वर्तते । संभवति वा उक्तपुकेरतो यो वा समदर्शन इति वापदाध्याहारोऽप्यसंगत इति दिक् २९ अस्यात्मैकत्वदर्शनस्यापि फलमाह
यो मां पश्यति सर्वत्र समच्छब्दः प्रत्यगात्मपरः यो योगी आत्मानं सर्वत्र पश्यति सर्वत्रात्मानं पश्यति तस्य योगिनः ज्ञात आत्मानं प्रणश्यति अदर्शनं न गच्छति ज्ञात आत्मानं पुनस्तिरो भवति । सकृ
ब्रह्मस्य मूलाज्ञानस्य बीजाभावेन पुनरुदयासंभवादित्यर्थः । मनुकार्यकारणसंघाताभिमानिनाश्च क्लिप्त्यवद्वह्न्यव्यवस्थेन तदभिमानतया पूर्वकं ज्ञातं स्वाधिष्ठानमूतं ब्रह्ममातिरोधायि बुद्धेस्तत्त्व-

-पक्षपातित्वात् । ब्रह्मदृष्ट्या तु मुक्तजीवस्य निरन्वयोच्छेदो भवतीत्याशंक्याह स च मे न प्रणश्यतीति स च विद्वान्मे मम प्रणश्यति तिरो भवति मम भिन्नत्वात् । भवेदेतदेवं यदि जीवो मयि अ
ध्यस्तो वा मम विकारो वा भवेत्तदा निरन्वयोच्छेदं प्राप्नुयात् । अहमेव तु सः । तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्मि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिशास्त्रात् तस्मात्तुक्तमुक्तं स च मे न प्रणश्यतीति ३० यस्मात्सर्वार्त्मेकत्व
दर्शी अहमेवातो नास्य मोक्षः प्रतिबध्यत इत्याह सर्वभूतेति सर्वोपादानतया सर्वेषु भूतेषु सत्तारूपेण स्फुरणरूपेण च स्थितं मां परमात्मानमेकत्वं जीवब्रह्मणो ऐक्यमास्थितः सन्न भजति निर्विकल्पने स
माधिना सेवते स योगी व्युत्थानदशायां प्रारब्धकर्मवशात् बाधितानुदृत्या वेहमारुढः सर्वथा सर्वप्रकारेण याज्ञवल्क्यादिवत्कर्मत्यागेन वावसिष्ठजनकादिवद्विहितकर्मणा वा दत्तात्रेयादिव त्रिषिद्धकर्मणा
वा वर्तमानोऽपि व्यवहरन्नपि मयैव वर्तते न मत्तः श्रुतो भवति । यतो देवेभ्योऽपि नास्य भयमिति श्रूयते । 'तस्य ह न देवाश्चना भूत्मा ईशत आत्मा ह्येषां संभवति' इति च । नेत्यव्ययमप्यर्थं देवा अपि
तस्य ब्रह्मविदः अभूत्यै अनेनैवार्थान ईशतेन समर्थो भवन्ति । यतोऽयमेवामात्मेति श्रुत्यर्थः स न पुनः संसारी पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ३१ यद्यपि निषिद्धकर्मणाऽप्यात्मविव्रवध्यते तथापि शीलवानेव यो
गी श्रेष्ठ इत्याह आत्मौपम्येनेति यथा स्वस्य सुखमिष्टं दुःखमनिष्टं तद्वत्परस्यापीति बुद्ध्या धोऽन्यस्मे दुःखं प्रयच्छति सोऽर्हिसकः परमयोगी मत इत्यर्थः ३१ साम्ययोगमशक्यं मन्वान उपायांतरव

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ३१ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ॥ सुखं वायदि वा दुःखं स योगी पर
मो मतः ३२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ॥ एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ३३ चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथिवल
वदृढम् ॥ तस्याहं निग्रहं मन्ये वा योरिव सुदुष्करम् ३४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ॥ अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ३५
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ॥ वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ३६ ॥ अर्जुन उवाच ॥ अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ॥ अप्रा
प्ययोगसं सिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ३७ कश्चिन्नोभयविघ्नश्छिन्नाभिवनश्यति ॥ अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ३८ एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्ह
स्य शेषतः ॥ त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्तानं पुपपद्यते ३९

भूत्सयाऽर्जुन उवाच योऽयमिति

योऽयं योगस्त्वया साम्येन प्रोक्तोऽर्हिसा प्राधान्येन संन्यासपूर्वकं व्यावर्णितः हेमपुत्र उवाच तस्य योगस्य सर्वदृष्टिनिरोधरूपस्य स्थिरास्थितिं न पश्यामि मनसश्चंचलत्वादिति शेषः ३१ एतदेवोपादयति
चंचलं हीति प्रमाथिवलवदृष्ट्युपदेकस्य प्रमथनशीलं ३४ मनसो दुर्ग्रहत्वमभ्युपेत्य भगवानुवाच यद्यप्येवं तथाप्यभ्यासवैराग्याभ्यासमुच्चिताभ्यां दुर्निग्रहमपि मनो निगृह्यते । तत्राभ्यासो नाम कस्यां चि
च्चित्तभूमौ समाप्तप्रत्ययावृत्तिः । वैराग्यं तु दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु साधनेषु दोषदर्शनेन वैतृष्ण्यं । तत्र यथा कैदारिकः कैदारेषु कुल्याजलसंचारयन्नेकस्य द्वारं पिपायापरस्योद्धाटयति तद्वद्वैराग्येण विषयस्रो
तः खिलीक्रियते अभ्यासेन कल्याणस्रोत उद्धाटयत इति द्वयोरप्यावश्यकत्वं तथा च सूत्रं । अभ्यासवैराग्याभ्यासत्रिरोध इति ३५ असंयतात्मना अजितचित्तेन वश्यात्मना जितचित्तेन उपायतोऽभ्यास
वैराग्यरूपात् ३६ मनसो दुर्निग्रहत्वाद्योगसिद्धौ विघ्नं पश्यन्नर्जुन उवाच हे कृष्ण योगात्कर्मयोगाच्चलितमानसस्त्यक्तकर्मासंन्यासीत्यर्थः श्रद्धयोपेतो योगमार्गप्रविष्टोऽपि अयतिः आयवोलपत्वाद्वा वै
राग्यदौर्बल्याद्वा अल्पप्रयत्नः । अलघणापवागूरिति वदन्नाल्लार्थेन न । सकदाचित् योगसंसिद्धियोगफलसंभ्यक् दर्शनमप्राप्यमृतश्चेत्कां गतिं गच्छति ३७ कश्चिदिति कश्चिन्नोभयवि
घ्नश्छिन्नमार्गाद्योगमार्गाच्च विघ्नश्छिन्नाभिव पूर्वमपरं वामेव संघमप्राप्य मध्ये एव नश्यति तद्वत् अप्रतिष्ठो निराश्रयः हे महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ३८ एतत्पुनं स्पष्टमन्यत् ३९

अत्रोत्तरं भगवानुवाच पार्थिवेति वात्सल्यत्वं बोधयति तस्यैव विनाशो नीचयोनिप्राप्तिः अमुत्र विनाशो नरकप्राप्तिस्तदुभयमपि न जायते । हियतः कल्याणकृच्छ्रमकृच्छ्रदुर्गतिर्नैव प्राप्नोति ४० इहामुत्र च तस्य महत्त्वमेवास्तीत्याह प्राप्नोति उपित्वा वा संकृत्वा शाश्वतीः समाः नित्यान्वत्सरान्योग्रष्टोसमीचेदल्पकालाभ्यस्तयोगश्चेत् श्रीमतां गेहे जायते । तत्रापि श्रीमानयोगच्छतीत्याशंक्यशुचीनामित्युक्तं । शुचयो हि सत्कार्येष्वेव श्रियमुपयुजानाः पूर्वापेक्षया महत्तरं स्थानमासादयन्तीत्यर्थः ४१ स योगी विरक्तश्चिराभ्यस्तयोगो वाचेतस्य गतिमाह अथ वोति ४२ तत्र द्विविधेऽपि जन्मनि पौर्वदेहिकं पूर्वदेहप्राप्तं बुद्धिसंयोगं । यावती च योगभूमिः पूर्वजन्मनि जिता तत्र च यावा बुद्धिर्लामो जातस्तावंतं बुद्धिसंयोगं पूर्वाभ्यासादल्पेनैवाभ्यासेन लभते तस्मादपि भूयस्यां बह्वर्थांसिद्धौ कर्तव्यं भूमि लामार्थमित्यर्थः यत ते यत्नं करोति ४३ कुतो यततेऽशिक्षितोपीत्यत आह पूर्वैति अवशोऽपि प्रज्ञादादिवत्पित्रादिभिरन्यथानीयमानोऽपि तेनैव पूर्वाभ्यासेन बलवता हियते योगप्रवणः क्रियते । यतो योगस्य जिज्ञासुर्ज्ञानमात्रमिच्छन् यो भवति सोऽपि शब्दब्रह्मकर्मकां देवदम्बवृत्तिरूपवर्तते किं पुनः पित्राद्याज्ञा । इत्येव पूर्वाभ्यासबलं यन्महातमपि पित्रादियत्नं हथाकरोतीत्यर्थः ४४ एवं योगप्रवृत्तिमुक्त्वा यो विषयैर्हियमाणोऽपि प्रयत्नेन योगमेवाभ्यसितुं प्रवर्तते तस्य गतिमाह प्रयत्नादिति प्रयत्नात्प्रकृष्टात्तद्वतावायुनिरोधादिरूपात्तत्वे चर्वादिमुद्राविशेषाभ्यासा

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पार्थनैवेहेनामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ॥ न हि कल्याणकृत्कश्चिदुर्गतिं तात गच्छति ४० प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुपित्वा शाश्वतीः समाः ॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ४१ अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ॥ एतद्बिदुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ४२ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ॥ यत ते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरु नन्दन ४३ पूर्वाभ्यासेन तेनैव हियते ह्यवशोऽपि सः ॥ जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ४४ प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगा संशुद्धक्विलिषः ॥ अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं ४५ तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥ कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ४६ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनातरात्मना ॥ श्रद्धावान्भजते यो मां समेयुक्ततमो मतः ४७ ॥ इति श्री० भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता० अध्यात्मयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ पर्वणितुत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मय्यासक्तमनाः पार्थयोगं युजन्मदाश्रयः ॥ असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु १

द्योयतमानः संशुद्धक्विलिषो निष्पापो भवति यदाह मनुः । 'प्राणायामैर्दहे देनः' इति । इहोमानासं सर्वेषां पापानि वृत्त्युपयोगित्वं न तत्त्वसाक्षात्कारे साक्षात्साधनत्वमित्यर्थः । अतएव सः अनेकैर्जन्मभिः संसिद्धः प्राप्तयोगो भूत्वा ततः परां गतिं मोक्षं याति । एतेन च शुद्धे वातरेषु शरीरेषु च मांतेयस्सु त्रितंतद्याख्यातं ४५ एवं योगिनं स्तौति तपस्विभ्य इति तपस्विनोऽत्र कृच्छ्रं वा द्रायणमा सोपवासादिकर्तारः । ज्ञानिनश्च शास्त्रीयपाठित्यवतः । कर्मिणोऽपि होत्राद्यनुष्ठारतः । तैभ्यः सर्वेभ्यो योगी यतोऽधिको मतस्तस्माद्योगी भवार्जुन ४५ समाप्तकर्मप्रधानस्त्वं पदार्थविवेकः । अतः परमुपासनाप्राधान्येन तत्पदार्थनिरूपयितुं कामस्तदुपासनां महाफलत्वेन स्तौति योगिनामिति देवमेवापरे यज्ञमित्यादिना चतुर्थोऽध्यायप्रोक्ता द्वादशयोगास्तद्वतां योगिनां सर्वेषां मध्ये यो मद्गतेन मयि वा सुदेवे स मां पितेनातरात्मना चित्तेन श्रद्धावात्सल्यमां भजते समेयुक्ततमोऽतिशयेन युक्तः श्लाघ्यो मतोऽभिप्रेतः । तस्मान्मद्भक्तो भवेति भावः ४७ ॥ इति श्रीमत्पद्माक्ष्यप्रमाणमर्थादाधुरंधर० नीलकण्ठकृती भार० भीष्मपर्वणि भगवद्गीता० षष्ठोऽध्यायः त्वं पदार्थविवेकश्च समाधिभगवत् ॥ ६ ॥ पर्वणि० ॥ ३० ॥ पूर्वाध्यायाते यो मां भजते समेयुक्ततमो मतस्तद्वत्तु तत्र कीदृशं पूर्वोक्तं निष्कामकर्मयोगापेक्षया विलक्षणं तव भजनं केन वा शुणेन पूर्वयोगापेक्षया तस्य युक्ततमत्वमित्येतामर्जुनस्याशंकां स्वयमेव परिहरन् भगवानुवाच मयीति कश्चिद्राजाश्रयो धनमानासक्तमना भवति । अयं तु मदाश्रयेण मामेव परमपुरुषार्थं भूतं प्राप्नुमिच्छन्तित्यर्थः । ईदृशो योगं युजन् समाधिमाप्नुमिच्छन् । त्वं पदार्थविवेककाले यद्यपि सार्वज्ञ्यमस्ति सर्वभूतस्य मात्मानमित्यादिवचनात्तथापि-

स्वस्मादन्यद्देवोऽस्ति न वेति पातं जलकापिलयोस्ताकिं कमी मांसकयोर्वासे श्वरानीश्वरवोर्मते दात्संशयः कारणाज्ञानाच्चासमग्रं तत्सर्वं ह्यमिति मत्वा आह असंशयं समग्रमिति मां तत्पदार्थमीश्वरं यथा ज्ञास्यसि तत्तत्प्रकारं शृणु । अत्र वक्ष्यमाणरीत्या सर्वं ब्रह्म वासुदेवात्मकमिति भजने वैलक्षण्यं कारणज्ञातृत्वमस्य योगिनः पूर्वयोग्यपेक्षयाऽऽधिक्यमिति भावः १ एतदेवाह ज्ञानमिति ज्ञानं शुद्धप्रज्ञानघनं ब्रह्म । 'सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म' इति श्रुतेः । ते तुभ्यमहं वक्ष्यामि अशेषतः साधनकलापसहितं । किं च न मात्र जेन परोक्षज्ञानेन शब्दस्य स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वं मियमादित्याशंक्याह सविज्ञानं अनुभवसहितं दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । कस्मिन्मगवो विज्ञाते सर्वे भिदं विज्ञातमित्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञां श्रौती भववर्णयति यज्ज्ञात्वेति जगत्कारणाधिष्ठानस्य ज्ञानरूपस्य ब्रह्मणो ज्ञाने संशयोच्छेदात्सर्वस्यात्ममात्रत्वेन ज्ञातव्यत्वान्न शेषोऽयुक्त इत्यर्थः १ एतदेव ज्ञानं दौर्लभ्यप्रदर्शनेन स्तौति मनुष्याणामिति यततां यतमानानाम् ३ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायतदुपपत्तये सर्वस्य जडाजडप्रपंचस्पज्ञानात्मकब्रह्मप्रभवत्वमाह त्रिभिः भूमिरिति अत्र भूम्यादिपदैस्तत्तत्कारणान्येव गृह्यते प्रकृतिरित्यधिकारात् स्तूलभूम्यादेश्च विकृतिमात्रत्वात् । तथा च भूमिरिति गंधतन्मात्रं । आप इति रसतन्मात्रं । अनल इति रूपतन्मात्रं । वायुरिति स्पर्शतन्मात्रं । खमिति शब्दतन्मात्रं । मन इति तत्कारणमहंकारः । बुद्धिरिति सप्तबुद्धिर्ब्रह्महृत्स्वं । अहं करोत्यनयेत्यहंकारो मूलप्रकृतिः । करणे च जोर्लभत्वेऽप्यगत्या बाहुलकात्तद्विषयः । इयं मे मतोऽभिप्रायः पृथक्सिद्धाशुक्तिशकलादिवरजतं अष्टधा अष्टप्रकारा प्रकृतिर्जडप्रपंचोपादानभूता । यद्वा नात्राव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्राण्येवाष्टौ सांख्यामिमता एव प्रकृतयोप्राह्या इति नियमोऽस्ति । 'मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति' इति मनस इन्द्रियांतरप्रकृति

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ॥ यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवाशिष्यते २ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यततिसिद्धये ॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ३ भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ अहंकार इतीयं मेऽभिप्रायप्रकृतिरष्टधा ४ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥ जीवभूतां महाबाहो यदेदं धार्यते जगत् ५ एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ६ मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनं जय ॥ मयि सर्वमिदं प्रोक्तं सूत्रेण गणगण्डव ७

त्वश्रवणेन संतुनवापि प्रकृतयः । तथा चैवं योज्यं इयं मे मदाभिप्रायप्रकृतिरव्याल्लताख्या भूम्यादिभेदे नाष्टधेति मूलप्रकृतेरत्र भूम्यादिभिः सह पाठाज्जन्यत्वमवगम्यते न सांख्यानामिवाजन्यत्वं । 'तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम' इति । 'अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्म निष्कले प्रविलीयते' इति च तस्या अपि प्रभवप्रलययोः स्मरणत्वात् ४ एवं क्षेत्रात्मिका प्रकृतिमुक्त्वा क्षेत्रज्ञात्मिका तामाह अपरेयमिति इयं प्रागुक्ता साऽपरा अष्टेष्टाजडत्वात् । इतस्तु विलक्षणामन्यां परचित्तत्वेन न भदनन्यत्वादुत्कृष्टमिदं संबन्धिनीं प्रकृतिं जीवभूतां प्राणधारणानिमित्तभूतां क्षेत्रज्ञाख्या विद्धि जानीहि हे महाबाहो यया प्रकृत्याऽतः प्रविष्टयेदं जगत्स्थावरजंगमशरीरात्मकं धार्यते ५ एतदिति एते परापरे क्षेत्रज्ञे ब्रह्मरूपे प्रकृतीयो निरुत्पत्तिलयस्थानेषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि चतुर्विधानीत्येतदुपधारय सम्भजानीहि । किं पातं जलानामिव एते प्रकृती ईश्वरादन्ये इत्याशंक्याह अहमिति कृत्स्नस्य स्वप्रकृतिसहितस्य जगदो जडाजडरूपस्य प्रभवः प्रभवस्तस्मादिति प्रभवोत्पत्तिकारणं । तथा प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयः लयस्थानं च । अतस्ते उभे अपि प्रकृती मतो नातिरिच्येते ६ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रकृतमात्मनो जगदुपादानत्वेनोपपाद्यतत एवात्मनो निर्विकारत्वहाने प्राप्ते आह मत्त इति कारणान्मृदादेः परंपृथग्भूतवर्षादि व्यवहारे सयोर्भेदानुभवात् । परतरं तु गवाश्वादिमृदनुपादानकत्वात् । एवं ब्रह्मणः परतरं तदनुपादानकं किंचिदपि नास्ति हे धनं जय । एवं प्रपंचे ब्रह्माव्यतिरेकं प्रदर्श्य ब्रह्मणि प्रपंचव्यतिरेकं सह प्रातमाह मयीति मयि सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सूत्रवत्सर्वत्रानुस्यूते । यदिदं सर्वं गणगणवत्परस्परव्यावृत्तं तत्प्रोक्तं तेन व्यावृत्तेभ्योऽनुवृत्तं भिन्नमितिन्यायेन प्रपंचातीतोऽहं मतो नमविकारित्वमित्यर्थः ७

नन्वेवंप्रपंचपरमात्मनोर्मणिसूत्रवदुपादानोपादयभावोऽपिनस्यात् । ननुपादानं चाननुवृत्तं चेति घटत । मूलटाहावदर्शनादित्याशंक्यस्वप्नमायैद्रजालरज्जुरगतुल्यत्वं प्रपंचस्योपपाद्योभयमप्यवि
रुद्धमित्युपदिष्टं चेदयमकस्मादुद्विग्नो भविष्यतीति मत्वा दृष्टांतांतरैरेवानुवृत्तिव्यावृत्तिचिज्जयोर्दर्शयति रसइति यथारसोऽप्सु एकमप्यप्परमाणुमपरित्यज्यानुस्यूतो दृश्यतेऽतोरसरूपेमायि आपः
प्रोताः एवं प्रमायां चंद्रादयः प्रोताः प्रणवे सर्ववेदाः प्रोताः । तद्यथा 'शंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येव मोकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा' इति वाह्मात्रे प्रणवानुस्यूति श्रवणात् । संतृण्णानि संग्रहितानि । एव
माकाशशब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतं । सर्वपुरुषेषु सारं पौरुषं शौर्यं धैर्यादिरूपं तत्र पुरुषाः प्रोताः एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यम् ८ पुण्यइति रसादिष्वपि द्रष्टव्यं अपुण्यस्य सर्वस्याविद्यामात्रविलसित
त्वात् विभावसौ वन्हातेजः दहनशक्तिः । जीवन्त्यनेनेति जीवनमंत्रविराजं तत्र हि सर्वाणि भूतानि प्रोतानि । अन्ये बुद्धीजनमायुरिति व्याचक्षते । तपश्चेति तपो धर्मस्तद्रूपेमायितपस्विनः प्रोताः ९ बीजं
कारणं सर्वभूतानां पिंडब्रह्मांडात्मकानां बीजेमायि पिंडादिकं प्रोतं कनकेकुंडलादिवत् । सनातनं नित्यं बीजांतरादनुत्पन्नं । बुद्धिरूपेमायि बुद्धिमंतः प्रोताः तेजः प्रागल्भ्यंतद्रूपेमायि मगलमाः प्रोताः १०
बलरूपेमायि बलवंतः प्रोताः कामरागविवर्जितं कामस्तृण्णा रामोरंजना तौ हि भाविष्यकौ अतो निरविद्यस्य बलंतद्वर्जितं एवं धर्मा विरुद्धकामरूपेमायि ईदृशाः कामवंतः प्रोताः ११ सात्विका
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादयः राजसालोभप्रवृत्त्यादयः तामसानिद्रालस्यादयः तान्सर्वान्मत्तएवं सतन्मात्रादिरूपास्तूत्रात्मनो निर्गता इति विद्धि । नन्वेवं तव सर्वजगदात्मनो विकारिस्त्वा परयाकौट
स्थयहानिरित्याशंक्याह नत्वहंतेषु तेमयीति येष्वबादयः प्रोतास्तेषु सूत्रावयवभूतेषु रसादिष्वनुवृत्तजडरूपेष्वबाधितात्मचिन्मात्ररूपो घटशरावोदंचनादाविवमृत्नास्मि । अनृतस्यास्य सत्तास्तु

रसोऽहमप्सुकौतेयप्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥ प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खेपौरुषं नृषु ८ पुण्यो गंधः पृथिव्यांच तेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीवनं सर्वभूतेषु तप
श्चास्मि तपस्विषु ९ बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि ते जस्ते जस्विनामहम् १० बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ॥
धर्मा विरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ११ ये चैव सात्विका भावाराजसास्तामसाश्च ये ॥ मत्तएवेति तान् विद्धि न त्वहंतेषु तेमयि १२ त्रिभिर्गुणमयैर्भा
वैरेभिः सर्वमिदं जगत् ॥ मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् १३ दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ॥ मामेव प्रपद्यंते मायामेतां तरंतिते १४

रणे एव स्वकीये प्रयच्छामि मत्तूतात्मा भवामीत्यर्थः । ते तु मत्तूतात्मा भवामीत्यर्थः । यथारज्ज्वामध्यस्ताः सर्पादयोरज्ज्वनभ्याः । तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति न्यायात् ।
अनन्यत्वं व्यातिरेकेणाभावः । नखत्वनन्यत्वमित्येदं ब्रूमः किंतु मेदं निषेधामः कुतः आरंभणशब्दात् । वाचाऽऽरंभणं विकारो नामधेयमिति विकारस्य वागालंबनत्वेन स्वप्नमायैद्रजालिक
विषयसाम्यश्रुतेः । न ह्यात्मनो विचित्रप्रपंचात्मत्वे तेमयीत्यंशाविरोधेऽपिन त्वहंतेष्वित्यंशे विरोधपरिहारो युज्यते कार्यस्य कारणरूपकत्वावश्यभावात् । तस्माद्विचित्रत्वादाश्रयेणैव ब्रह्मणो
जमदुपादानत्वकूटस्थत्वे निर्वहतइति साधूकं न त्वहंतेषु तेमयीति १२ कथं तर्हि स्थूलसूक्ष्मप्रपंचबाधेन जना आत्मानं नावगच्छंतीत्याशंक्याह त्रिभिरिति एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैर्भावे
प्रकाशप्रवृत्तिनियमाद्यैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैरिदं चराचरं प्राणिजातं जगच्छब्दवाच्यं मोहितं सदैव योगुणैः परमानं जानाति । यथारज्ज्वान् सर्पभ्रमेण व्याकुलः सर्पात्परारज्जुं
न जानाति तद्वत् । परत्वे हेतुः अव्ययं एते भावाः परिणामित्वात् न्ययवंतः अहं वृत्तिपरितः साक्षी इत्यव्ययः १३ देवस्य जीवरूपेण लीलायाः क्रीडतो मम संबंधिनीयं देवी हिमसिद्धा
पिंडब्रह्मांडरूपेण विततैषाममचिन्मात्रस्य मायामाहं न जनातीति साक्षिप्रत्यक्षत्वेनापलापानर्हाऽनृतस्य प्रपंचस्यैद्रजालादेरिव प्रकाशिका गुणमयी सत्त्वरजस्तमोगुणमयी दुरत्यया दुरतिक्रमा
येमाभेव सर्वभूतस्थं भगवंतं वासुदेवं प्रपद्यंते विषधी कुर्वंति त एवेतां मायां तरंति । अधिष्ठानज्ञानेनैव समूलस्य भ्रमस्योच्छेदो भवति न तु ज्ञानांतरेण वा वृत्तिनिरोधेनैवैत्यर्थः । अयमर्थः—

जीवेश्वरविभागश्चान्येषु द्वचिन्मात्रे कल्पितो मायादर्पणश्चित्प्रतिबिंबरूपं जीवं शक्तिर्यद्विचैतन्यमनुबुध्य प्रचलति अयस्कांतमनुबुध्यैव लोहशलाका इदमेव ईश्वराधीनत्वं मायायाः ईश्वर
स्य च मायायाः द्वारासर्वं दृष्टव्यमपि तथा च श्रुतिः । 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिन् श्रान्वो मायया सन्निरुद्ध' इति । तथा चैकैव माया जीवेश्वरयोरुपाधिर्द्वैतवर्तिव्यतिरिक्तविषयो विवर्तमानो विव
भावानां कांतमुभयानुस्यूतं शुद्धचिन्मात्रमन्यनृतीयं मुक्तप्राप्यं जीवेश्वरौ चोपाधिपक्षपातदशायामल्पज्ञत्वसर्वज्ञत्वशास्यत्वशासितृत्वादिभावं भजेते । तावेव तदभावे उपाधिप्रचारदर्शनादु
दासीनबोधरूपतया जीवसाक्षीश्वरसाक्षीति शब्दाभ्यां व्यवाहियेते । एवं च जीवेश्वराराधनावाप्तप्रत्यक्षत्वज्ञानेन मायायां नष्टायां तत्कार्यस्यापि नाशेन साक्ष्याभावात् साक्षित्वमपि परित्यज्य विवप्र
तिबिंबानुस्यूतं शुद्धचैतन्यं प्राप्नोतीति तदिदमुक्तं देवीमायेति मम मायेति चैकस्या एव जीवेश्वरसंबंधित्वं जीवस्येश्वरमजनेन मायातरणमिति च १४ कुतस्तर्हि सर्वेत्वा प्रपद्यमायां तरंती
स्याशंक्याह नमाभिति यतो दुष्कृतिनोऽस्तश्चित्तशुद्धयभावान्मूढाः आत्मानात्मविवेकहीनाः अतएव नाराधमामानं प्रपद्यंते कुतो दुष्कृतिनः यतो माययाऽपहृतं तिरस्कृतं ज्ञानमखंडसंविद्वृत्तं
ब्रह्मयेपाते अपहृतज्ञानाः । एतेन मायाया आवरणशक्तिरुक्ता । किंच आसुरं असुराणां विरोचनादीनां भावं चित्ताभिप्रायमात्रमेव महत्तद्वत्त्वादिना श्रुतं देहं त्रियसंघात एव सम्यक्संतर्पणीय
इत्येवं विधमाश्रिताः । एतेन मायाया विज्ञेयशक्तिरुक्ता । तदेवं मायया स्वरूपानंदमावृत्य देहात्मभ्रमे जनिते सति तदभिमानाद्देहादिपुष्टयर्थं दुष्कृतं कुर्वंति तेन च मूढाः संतो नाराधमामानं प्रपद्यंते ।
सर्वानर्थमूलं मायैवेत्यर्थः १५ ये तु सत्यपि देहाद्यध्यासे मतो विभ्यति मत्प्रीत्यर्थं सुकृतमेवाचरंति तेऽपि चतुर्विधान केवलं सर्वमदेककामा इत्याशयेनाह । चतुर्विधा इति । आर्तपीडितः पीडापरिहारा

नमां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नाराधमाः ॥ माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः १५ चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ १६ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहंस च मम प्रियः १७
उदाराः सर्वेषु ते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥ आस्थितः सहियुक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् १८ बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥
वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभः १९ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यंतेऽन्यदेवताः ॥ तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया २०

र्थी । जिज्ञासुः स्वाज्ञाननाराधी । अर्थार्थी धनाद्यर्थी । ज्ञानी चेति चतुर्विधामां भजंते १५ किं सर्वेऽपि समापते सुकृतिन इति साधारण्येन विशेषणादत आह तेषां भिन्नेषां ज्ञानी
विशिष्यते यतो नित्ययुक्तः आर्तादयो हि कामिनः कामपूतौ न मद्भजने युक्ता भवंति अयं तु नित्ययुक्त एकभक्तिश्चैकभावेन भजनं करोति । तथा हि आर्तारोगिणः सूर्यमजंते । जिज्ञासवः सरस्व
तीम् । अर्थार्थिनः कुबेरादीनि तितेषां तत्कामार्थित्वेनानेकभक्तिर्वदृश्यते । तस्य नित्ययुक्तत्वे एकभक्तिर्वेचहेतुः हियतः ज्ञानिनोऽहमत्यर्थप्रियः आत्मत्वादेव आत्मा च प्रियः निरुपाधिमेमगोच
चरत्वात् । 'तदेतत्प्रेमः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादांतरं यदयमात्मा' इति श्रुतेश्च । सच ज्ञानी मम प्रियो भक्तानां दुर्लभत्वादिति भावः १७ उदारा इति सर्वेऽप्येते उदारा उत्कृष्टा एव ।
ज्ञानी तु ममात्मैवेति मम मतं निश्चितं हियतः सयुक्तात्मा अहमेव भगवान्वासुदेव इत्यभेदेन मयि समाहितचित्तो मामेवानुत्तमां श्रेष्ठां गतिमास्थितो न तु मत्तोऽन्यदारोग्यादिकं कामयानो मद्भक्तिं करोति ।
किंतु हि मत्प्राप्त्यर्थमेव मां भजत इत्यर्थः १८ किंच वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् यो बहूनां जन्मनामंते चरमजन्मनि मां प्रपद्यते सम्यग्दर्शनेनापरोक्षीकरोति समहात्मा ब्रह्मभूतः सुदुर्लभ इति योजना
१९ अन्ये तु तैस्तैः कामैः पुत्रपश्वादि विषयैः हृतज्ञानाः हृतदूरीकृतज्ञानां विवेको ये पाते अन्यदेवताः अहमेतस्या आराधनेनेदं फलमवाप्नुवानीति भेदबुद्ध्या प्रपद्यंते इन्द्रादीन् तं तं नियमं चतुर्दशयुप
वासादिकमास्थाय । स्वयामकृत्यावक्ष्यमाणविषयादेव्या आसुर्या वानियताः निगृहीताः २०

किंच योयोभक्तः सात्त्विको राजसस्तामसो वा यांयांतनुं तादृशीमेव देवादि रूपांश्चरन् भूतप्रेतरूपांश्चामूर्तिं श्रद्धया तादृश्यैवाचिंतुमिच्छति तस्य तस्य भक्तस्य तामेव श्रद्धां सात्त्विकीं राजसीं तामसीं वाऽहं सर्वेश्वरोऽचलाविदधामि २१ ततश्च सतया श्रद्धया युक्तः स नूतनस्यामूर्तेराराधनं ससाधनं वशीकरणमीहते इच्छति ततश्च कामान्विषयान् लभते मयैव विहितानां ज्ञापितान् हि तान् ईप्सितान् एतेन सर्वासां देवतानां स्वाज्ञावशवर्तित्वं दर्शितम् २२ अल्पमेधसा 'अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोति अन्यन्मनुते अन्यद्विजानाति तदल्पम्' इति श्रुतेः द्वैतमल्पं तत्रैव मेधायेषां विदधामि मिलापिणामित्यर्थः । तेषां तत्फलमंतवत् सर्वस्य बाह्यार्थस्यांतवत्त्वादेव । तुशब्दोऽभेदेनेश्वरभक्तेभ्यो विभेदार्थः यतो देवयजो देवान्यजते इति देवयजस्ते देवानंतयुक्तानेव याति ! एवं यश्चरन् भोक्तव्यं ज्ञात्वा दीनेव याति भूतप्रेतभक्ताश्च भूतादीनेवैत्यपि द्रष्टव्यं । मद्रक्तास्तु मामेवानंतं याति । अतस्तेऽनंतफलभाज इत्यर्थः २३ एवं तर्हि कुतस्त्वा मेव सर्वेन प्रतिपद्यंत इत्याशंक्या ज्ञानादित्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तं सर्वोपाधिभूतत्वेनास्पृष्टमपि बाहुदेवशरीरेण व्यक्तिमापन्नं अस्मदादिबच्छरीराभिमानिनं मामनुद्वेष्टो मन्यते । यतो मम परं भावं परस्वमुत्कृष्टत्वमजानंतः । उत्कृष्टत्वमेव विज्ञानेति अव्ययं न व्येतीत्यव्ययमविनाशिनं अनुत्तमं यस्मादन्यदुत्कृष्टं चास्ति निरतिशयमखंडैश्वर्यरूपमित्यर्थः २४ कुतस्त्वद्विषयमज्ञानं लोकस्येत्यत आह नाहमिति हे योगयोगिन् अर्श आद्यचप्रत्ययांतोऽयं योगशब्दः अहंतत्पदार्थः सर्वस्य योगिनस्त्वं पदार्थमात्राभिज्ञस्य न प्रकाशोऽस्मि तत्र हेतुः मायासमावृत इति । माये तु भोगो युक्तिर्गुणानां घटनं सैव

योयोयांयांतनुं भक्तः श्रद्धयाऽचिंतुमिच्छति ॥ तस्य तस्याचला श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् २१ सतया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ॥ लभते च ततः कामान्मयैव विहितानि हितान् २२ अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥ देवान् देवयजो यांति मद्रक्ता यांति मामपि २३ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामनुद्वेष्टयः ॥ परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् २४ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमाया समावृतः ॥ मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् २५ वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥ भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन २६ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यांति परंतप २७ येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ॥ ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः २८

योगमायाचित्तसमाधिर्वा योगो भवतस्तत्कृता मायेति भगवत्संकल्पवशवर्तिनी मायेत्यर्थः उत्तरार्धः स्पष्टार्थः २१ ननु त्वदभिज्ञं लोकं त्वन्मायामोहयति चेत्त्वाकुतो न मोहयतीत्यत आह वेदाहमिति सत्यं सत्यपि लोकस्य मम चामेदे औपाधिकमेव सत्त्वा दुपाधिर्माभिमानित्वाद्धोको मूढः । तदभावाद्वाहं सर्वज्ञ इति विशेषः अक्षरार्थः स्पष्टः २४ केन पुनर्निमित्तेनातीतादीनि भूतानि न जानाति त्याशंक्याह इच्छेति इच्छारागद्वेषस्ताभ्यां समुत्थितो द्वंद्वमोहः शोभनाशो मनसत्यासत्या नित्यामित्यात्मनात्मसुविपर्ययः अशोभने शोभनबुद्धिः शोभने वा अशोभनबुद्धिरित्येवं रूपस्तेन । हे भारत भरतान्वय सर्वभूतानि सर्गे सृष्टिविषये मोहं अविवेकं यांति हे परंतप । अयं भावः यो हि सृष्टेरुपादानं स्वरूपं च तत्त्वतो जानाति स ब्रह्मवित् सर्वज्ञत्वादीनां जानाति । सृष्टौ च सर्वेषां मोहोऽस्ति अशोभने रुपादौ शोभनाध्यासात् । असत्ये प्रपंचे सत्यत्वाध्यासात् । सत्ये चात्मनोऽसंमत्त्वेऽसत्यत्वाध्यासात् । अनित्ये स्वर्गादौ नित्यत्वाध्यासात् । अनात्मनि देहादावात्माध्यासात् । अतो विपर्ययेण सृष्टिज्ञानं प्रतिबद्धं तेन च सर्वज्ञं न जायते अस्मदादीनामिति २७ केषां तर्हि सर्वज्ञं मयतीत्याशंक्याह येषां त्विति द्वाभ्यां येषां पुनर्जन्मनां पुण्यकर्मणां पापं अंतगतं अंतं नाशं प्राप्तं द्वितीयाश्रितेति समासः ते द्वंद्वमोह उक्तलक्षणस्तेन निर्मुक्ताः संतः प्रथमं दृढव्रताः शमदमादिदाढ्यभाजो भूत्वा मामंजते २८

ततश्च जरा मरणयोः प्रवाहादात्मनो मोक्षाय मामाश्रित्य मयि समाहितचेतसो भूत्वा ये यतंति यतंते ते ज्ञानलाभाय वेदांश्च श्रवणादौ ते तत्सर्वं वेदांतं प्रसिद्धं कृत्स्नं ब्रह्म विदुः विराडाद्युपासका ह्यकृत्स्नब्रह्म विदुः सृष्टकारणयोर्निष्कलस्य चाज्ञानात् । श्रीगोपालबालोपासकास्तु तत्पदलक्ष्यकृत्स्नब्रह्म विदोऽस्तस्तेऽध्यात्मादिकं कृत्स्नं न जानंति सर्वविदो भवन्तीत्यर्थः । अनेन 'यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यदज्ञातव्यमवशिष्यते' इत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया पूर्वकृता तस्या उपसंहारो दर्शितः । अध्यात्मं आत्मनि शरीरे स्थितं प्रत्यगात्मविषयं वस्तुशुद्धं त्वं पदार्थमित्यर्थः । कर्मचतुष्टयं पदार्थज्ञानयोः साधनं श्रवणादिकं सर्वविदुः २९ एवं तत्पदार्थविवेकं सद्यो मुक्तिहेतुं समाप्य तत्प्राप्त्युपायभूतान्युपासनानि क्रममुक्तिफलानि विस्तरेण वक्तुं कामः संक्षेपेण सूत्रयति साधिभूतेति अधिभूतं च अधिदैवं च ताभ्यां सहितं साधिभूताधिदैवं तथाऽधियज्ञेन सहितं साधियज्ञं च माये विदुः उपासते ते युक्तचेतसः । यतो नित्यं समाहितचित्तास्ततो मां प्रयाणकालेऽपि सर्वजनव्यामोहके विदुरेव । भावनादाढ्या न्मरणकालेऽपि तस्य ज्ञानस्य प्रमोघो भवत्यतो भगवति नैरंतर्येण दृढा भावना कर्तव्येति भावः । अधिभूतादिपदार्थं तु भगवानेव व्याख्यास्यतीति नोक्तं ततो वयम् ३० ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये मारतभावदीपे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ पर्वणि ॥ ३१ ॥ ॥ ३ ॥ पूर्वस्मिन्नध्याये मायोपहितं ब्रह्म जगत्कारणमुक्तं च उतमानामनुपाधिब्रह्मप्रतिपत्तावुपलक्षणं मध्यमानामुपास्यं चेति मत्वा प्रतिपत्तव्यं ब्रह्मतद्विषय एकः उपासनाविषयाश्च षट् एवं सप्तश्रविषयास्ते ब्रह्मतद्विदुरित्यध्यायांते सार्धं श्लोकेन मम वतासु त्रितास्त दृष्टिरूपोऽयं मध्याय आरभ्यते । तत्र सूत्रितानां ब्रह्मादिशब्दानामर्थबुद्धिरुत्तरेण उवाच किं तत्कृत्स्नं ब्रह्मेति प्रथमः प्रश्नः शेषः स्पष्टार्थः श्लोकः १ अधियज्ञः कथं कोऽत्र कथं तत्स्वरूपप्रश्नः कथं ज्ञेय इति पदापकर्षेण तत्तदुपासनाप्रकारप्रश्नश्चेति द्वयं मि

जरा मरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये ॥ ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम् २९ साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥ प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ३० ॥ इति श्रीम० भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ पर्वणि तु एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ अर्जुन उवाच ॥ किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ॥ अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते १ अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मि न्मधुसूदन ॥ प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ॥ भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ३

लित्वा एकपदप्रश्नः शेषं स्पष्टम् २ क्रमेणैषां प्रश्नानामुत्तरमाह अक्षरमित्यादिभिस्त्रिभिः तत्र किं तद्ब्रह्मेत्यस्योत्तरमक्षरं परमं ब्रह्मेति यत्परममक्षरं तद्ब्रह्मेति योजना अक्षरशब्दस्य वर्णेषु कृतत्वात् ओमित्येतदक्षरमित्यादि श्रुतौ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति स्मृती च दर्शनेनात्रापि प्रणवस्याक्षरशब्देन ग्रहणे प्रसक्ते परममिति विशेषणं प्रणवस्य परब्रह्मत्वा संभवात् । अतश्च 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्रह्मणा अभिवर्तयत् स्थूलमनन्वहस्वमदीर्घम्' इति श्रुतिप्रसिद्धमखंडैकरसं वस्तु अक्षरशब्दितं ब्रह्मेति प्राज्ञः यद्वा । अक्षरशब्देन जीवः 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इति गीतासु । 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्माना वीशते देव एकः' इति श्रुतौ च कूटस्थपदेनामृतपदेन च विशेषितस्याक्षरपदस्य जीववाचित्वदर्शनात् अमृतोऽक्षरमित्यपेक्षिते उल्थाभावश्छादसः तथा च क्षरं जीवाख्यं परमं ब्रह्म परममिति विशेषणेन सोपाधिकस्य पूर्वाध्यायोक्तस्य व्यावृत्तिः । नहि जीवस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मभावः संभवति व्यावर्तकोपाधीमायादर्पणे जायतितयो रभेदायोगात् । किं तद्ब्रह्मेति प्रश्ने परममिति विशेषणाभावेऽपि ते ब्रह्मतद्विदुः कृत्स्नमिति प्रश्नोत्थापके सूत्रे परमत्ववाचिना कृत्स्नपदेन ब्रह्मणो विशेषितत्वादुत्तरेऽपि ब्रह्मण एव परममिति विशेषणं युज्यत एव प्रश्नेऽपि तच्छब्देन कृत्स्नत्वस्यैव ग्रहात् । ततश्च किं तत्कृत्स्नं ब्रह्मेति प्रश्ने यदक्षरं जीवाख्यं तदेव पितोपाधिसंबंधं सत्कृत्स्नं ब्रह्मेति तत्त्वमसीति महावाक्यार्थः प्रतीचो ब्रह्मभावः प्रातिपादितो भवतीति ह्यं । तथा स्वोऽनागतो भावः स्वरूपस्वभावः शुद्धस्त्वं पदार्थः सोऽध्यात्ममुच्यते । माये तु स्वैव पदस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वो भावः स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयत इति ।

—विसर्गोदेवतोद्देशेनद्रव्यत्यागात्मकोयागःसकर्मसंज्ञितः । तमेवविशिष्टमृतेति भूतानामावःसात्विकादिःस्वभावःउद्भवश्चतयोःकरणाद्रूतमावोद्भवकरः तथाहि । दुद्धिकर्मानुसारिणीतिकर्मा
नुसारित्वमावस्यस्मर्यते । तथाउद्भवोऽपिकर्मतत्त्वस्मर्यते । 'अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्यायतेदृष्टिर्दृष्टेरन्नतःप्रजाः'इति ३ क्षरोभावोजनिमद्रस्तुकर्मफलभूततत्सा
धनभूतचतुर्दधिमृतमित्युच्यते । अधिदेवतपुरुषःसर्वास्तुपूर्वसतीतिसर्वकरणानुग्राहकःसकलदेवतात्माहिरण्यगर्भः । अधियज्ञोपज्ञाभिमानीविष्णुरंतर्यामीसोऽहमेवदेह्यास्मिअत्रास्मिन्देहे देहमृता
वर ४ अत्रपद्मप्रोत्तरेषुप्रथमेजीवस्यब्रह्मभावउक्तः तजानताप्रयाणमेवनास्ति । 'नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंते ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्तेति'इतिश्रुतेः । द्वितीयेशुद्रस्त्वंपदार्थउक्तस्तज्ज्ञानस्या
पिवस्तुतत्त्वविषयत्वात्तत्रभावनापेक्षाऽस्तीतिनभावनाफलभूतकालेतत्प्रत्ययोऽपेक्षते । तृतीयचतुर्थयोस्तुकर्मतत्साधनभूतचजन्यवस्तुत्वं तत्रापिनभावनापेक्षाऽस्ति अंतकालेप्रबलेनैवकर्मणा
चित्तस्यावरोधात्तत्साधनफलभूतस्यैवस्मरणायशंभावेनतत्रभावनायावैयर्थ्यात् । परिशेषादंत्ययोरेवकार्यकारणब्रह्मणोःसोपाधिकनिरुपाधिकयोरन्यतरस्यभावनासुदृढाचेदंतकालेतत्प्रत्ययो
ऽवश्यंभावीतितयोरन्यतररूपपरमात्मानंस्मरन्त्यःकलेवरंमुक्ताचिरादिभागैर्प्रयातिसब्रह्मलोकप्राप्तिसिद्धाक्रमेणमग्रावंमोक्षंयातीत्याह अंतकालेचेति स्पष्टायोजना नास्त्यत्रसंशयइतिसोपा
धिकब्रह्मोपास्तिप्रकृत्य 'शतंचैकाचत्तदयस्यनाड्यस्तासामूर्द्धानमभिनिःसृतैका ॥ तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वगन्याउत्क्रमणेमवति' इतितदुपासकस्यगतिपूर्वकस्यामृतत्वस्यश्रवणात् । यस्तु
शुद्धस्त्वंपदार्थरूपमध्यात्मवस्तुमात्रंवेद असौब्रह्मात्मैक्यज्ञानाभावात्तत्स्यप्राणाउत्क्रामंतीत्येतद्वाक्यविषयोनमवतिर्किंतुशतंचैकाचेत्येतस्यैवविषयः । ननुतस्यानुपासकत्वात्कथमेतदितिचेन्न ।

अधिभूतंक्षरोभावःपुरुषश्चाधिदैवतम् ॥ अधियज्ञोऽहमेवात्रदेहेदेहभृतांवर ४ अंतकालेचमामेवस्मरन्मुक्ताकलेवरम् ॥ यःप्रयातिसमग्रावंयाति
नास्त्यत्रसंशयः ५ यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतकलेवरम् ॥ तंतमेवेतिकौंतेयसदातद्भावभावितः ६ तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुध्यच ॥
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्माभिवेष्यस्यसंशयम् ७ अभ्यासयोगयुक्तेनचेतसानान्यगाभिना ॥ परमंपुरुषं दिव्यंयातिपार्थानुचितयन् ८

नाहिकल्याणकृत्कश्चिदुर्गतितातगच्छतीतिन्यायेनतस्योभयप्रवृत्तासंभवात् । कठवल्लीपुनिष्कलप्रत्यगात्मविदंकेवलयोगिनंप्रकृत्यशतंचैकाचेत्याग्राणाच्च । 'वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्त्वाः ॥ तेब्रह्मलोकेतुपरंतकालेपरामृतात्परिमुच्यंतिसर्वे'इतिश्रुतेर्निश्चितार्थानांशोधितत्वंपदार्थानामेवक्रममुक्तिरवगम्यते नचात्रसुनिश्चितार्थाइत्यनेनब्रह्मात्मैक्य
निश्चयवंतोप्रहीतुंशक्याः तेषामत्यभावस्यप्रोक्तत्वात् । नाप्युपासकाः असंभवात् । उपासनाहिनामअतस्मिस्तबुद्धिः यथाशालग्रामेविष्णुबुद्धिरेवंसूत्रविराडंतर्यामिष्वात्मबुद्धिरितिनतद्वंतःसु
निश्चितार्थाइतिवक्तुंशक्यम् । तस्मादध्यात्मविदांब्रह्मात्मैक्यानवगमादनुपासकत्वेनांत्यप्रत्ययाभावेऽप्यचिरादिगतिप्राप्तिरस्तीतिसर्वमनव्यम् ५ नकेवलंकार्यकारणब्रह्मणोरेवभावना
त्यप्रत्ययवशात्तद्भावप्राप्तिहेतुरपितुकीटस्यजीवतएवभावनाबलाद्भाव्यवस्तुभावप्राप्तिर्दृश्यते नंदिकेश्वरस्यचस्मर्यते सहिमहादेवंभावयंस्तत्साकूप्यंदेहांतरंविनैवप्राप्तइतियोगशास्त्रेऽपिप्रसिद्धं ।
तत्रकिमुक्तव्यमंतप्रत्ययवशादेहांतरेभाव्यभावप्राप्तिरस्तीतिमत्वातमेवार्थमन्यत्रापिदर्शयति यंयमिति तद्भावभावितःमाव्याकारवासनयारंजितइत्यर्थः ६ यस्मादेवंतस्मात्सर्वेषुकालेषुमाम
नुस्मरअंतकालेमत्स्मृत्यायद्भावप्राप्त्यर्थं । युध्यचेतिचकारात्कर्मोपास्त्योःसमुच्चयोऽवगम्यते । ज्ञानकर्मसमुच्चयकर्तृरीवतदुभयानुष्ठायैकस्मिन्नेवाधिकारिणिकर्तृत्वाकर्तृत्वप्रत्ययकृतविरो
धाभावात् । मयिअर्पितेमदेकनिष्ठतानीतिमनोबुद्धीयेनसम्यगर्पितमनोबुद्धिस्त्वंअसंशयंमामेवेष्यसिप्राप्त्यसि अंतकालेस्मरणेनेतिशेषः ७ एतदेवश्लोकत्रयेणविवृणोति । अभ्यासेति
अभ्यासयोगयुक्तेन तत्रस्थितौयज्ञोऽभ्यासइतिस्मृतोऽभ्यासः तत्रध्येयेवस्तुनिश्चितस्यस्थिरीकरणार्थोयज्ञःसचविजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपःसोऽत्राभ्यासः ।

तत्रभाव्योविषयःसिद्धःविष्णुप्रतिमादिर्विराडादिर्वा । असिद्धस्तुमानसप्रतिमादिः । तत्रासिद्धेनसंप्रतिमाकारतासंपादनेतत्रस्वरूपसंपादनेचेतिविषयमेवाग्निरुणोयज्ञःकर्तव्योभवति ।
सिद्धेनुचितस्थिरीकरणार्थेकएवयज्ञः । तत्रयथास्वतःस्वच्छःस्फटिकोजपाकुसुमोपरागाहोहितःस्फटिकइतितत्रलौहित्याध्यासः । तत्राबल्यात्तत्रैवस्फटिकधीप्रमोषेपद्मरागत्वाध्यासः ।
पद्मरागऽपिचंद्रिकायामिंद्रनीलत्वाध्यासस्तत्रैवतदानीमेवकिंचिदूरस्थेनिहीनोपलत्वाध्यासइत्युत्तरोत्तराध्यासक्रमेणशुद्धएकएवस्फटिकःपंचविधोभवति । एवंस्वतःशुद्धचेतन्यंमायोपरागात्
देवेश्वरः । मायाप्राबल्येतस्यैवेश्वरत्वांशप्रमोषेतत्रैवसूत्रात्माध्यासःसूत्रेऽब्रह्मज्ञानदाढ्याद्विराडध्यासः । ततएवविराडेकदेशेषूरीरादिषुआत्मत्वभ्रमः । तत्रयथाचटांतर्गतःप्रदीपोघटमात्रं
मासयतिघटच्छिद्रात्तद्विर्गतःकिंचित्स्वप्नभयासंभूतंविषयमवभासयति । सर्वात्मनाचटद्विर्गतस्तुक्लृप्तमवनोदरवर्तिपदार्थजातंप्रकाशयति । तद्वदेहांतर्गताचितिर्देहमात्रंमासयति ।
देहच्छिद्राच्चक्षुरादेर्विर्गतासतीतत्सन्निकृष्टकंचिद्विषयंरूपादेकमवभासयति । सर्वात्मनागुरुक्लृप्तयादेहकृतपरिच्छेदाभिमानेत्यक्तेत्वपरिच्छिन्नासतीकृत्स्नंविराडात्मानमवभासयति य
थोक्तंबाह्यध्वेषपि । 'मणिहुतवहतारासोमसूर्यादयोऽपिक्षितिर्विषयमिहालंपबाह्यमुद्योतयति ॥ सहजलयसमुत्थंद्योतयेज्ज्योतिरंतस्त्रिभुवनमपिसूक्ष्मस्थूलमेवक्रमेण'इति । सहजलयसमुत्थं
सहजःस्वाभाविकोदेहकृतपरिच्छेदाभिमानस्तस्यलयमात्रादेवउत्थितं क्रमेणसंकल्पक्रमेण सदीक्षणमात्राभिनिर्मुक्तत्वात्सर्वस्यप्राप्तेसंकल्पादसत्त्वात् तथाचश्रुतिः । 'सयदिपितृलोककामो
भवतिसंकल्पादेवास्यपितरःसमुत्तिष्ठति'इति । दोषमिमित्तरूपादयोविषयाःसंकल्पकृताइत्यक्षपादसूत्राच्च । दोषारागादयः तदेवंप्रकाशमानेविराजिअहमेवेदंसर्वोऽस्मीतिमन्यतेसोऽस्यप
रभोलोकइतिशास्त्रप्रामाण्यादुपासकेनगृहीतोऽहंग्रहोयद्यपिवस्तुतत्त्वापेक्षयात्रातिरूपस्तथाऽपिस्वाभाविकादेहाहंग्रहात्सत्यरूपः । यथास्फटिकेहीनोपलत्वाग्रहापेक्षयाइंद्रनीलत्वग्रहस्तद्वत्

कविपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्यधातारमर्चित्यरूपमादित्यवर्णितमसःपरस्तात् ९

प्रयाणकालेमनसाऽचलेनभक्त्यायुक्तोयोगबलेनचैव ॥ भुवोर्मध्येप्राणमावेश्यसम्यक्सतंपरंपुरुषमुपैतिदिव्यम् १०

यथाचस्फटिकेप्रणिधीयमानंचक्षुरोत्तरपाटविवृद्धाविंद्रनीलत्वंबाधित्वापद्मरागत्वंतद्वाधेनलोहितस्फटिकत्वंतद्वाधेनशुद्धत्वंचावगच्छति । एवंगुरुक्लृप्तयाप्रत्यगात्मनिप्रणिधीयमानंम
नोऽस्यबाह्यबाह्यरूपमपोह्यआतरेआतरेअवतिष्ठते । चरमंविशुद्धरूपंप्राप्यतुस्वयमेवविलीयते यथोक्तं । 'येनत्यजसितत्यजेति' येनमनसात्यजसिविराडादिभावंतदपिमनस्यजेत्यर्थः ।
तदेवंव्यवहारापेक्षयासिद्धेषुविराट्सूत्रांतर्थाभिपुमनसःस्थिरीकरणार्थोऽभ्यासस्तत्फलभूतोयोगः । समाधिर्ध्येयवस्तुन्येवचेतसःस्थैर्येतेनगुणेनयुक्तंयचेतस्तेन नान्यगाभिनाअनन्यगा
मिना नैकधेतिवत्समासः तेनचेतसापरमंसर्वोत्कृष्टंपुरुषनिरस्ताशेषदोषं । यत्सर्वेषांपुरस्तात्सर्वान्प्राप्मनऔषत्स्मात्पुरुषइतिनिर्वचनात् । दिव्यंद्योतमानमनुचितयन्नहमेवभगवान्सर्वात्मा
वासुदेवइतिसततमाचार्योपदेशमनुध्यायन्तमेवनीसमुद्रन्यायेनयातिहेमार्थं तथाचश्रुतिः । 'यथानद्याःस्यंदमानाःसमुद्रेऽस्तंगच्छंतिनामरूपेविहाय ॥ तथाविद्वान्पुण्यपापेविधुषपरात्परं
पुरुषमुपैतिदिव्यं'इति परात्सूत्रात्परंअंतर्थाभिपं ८ तदेवमुपासनायाःस्वरूपमुक्ताउपास्यस्यस्वरूपमाह कविमिति कविकांतदरिंनंसर्वज्ञं पुराणचिरंतनं अनुशासितारंजगतोऽंतर्थाभिपं अणोः
सूक्ष्मादप्याकाशादेरणीयांसंक्षुभतरंयोऽनुस्मरेत्अनुचितयेत् । सर्वस्यकर्मफलस्यधातारंविभागेनप्रदातारं । अर्चित्यरूपंनास्यरूपंविद्यमानमपिकेनचिच्चित्तयितुंशक्यं । आदित्यवर्णआदि
त्यस्येवनित्यप्रकाशरूपोवर्णोदीप्यमानतायस्यतंआदित्यवर्णसर्वजगद्वभासकमित्यर्थः । तमसोदेहंद्रियादावनात्मन्यात्माभिमानरूपाऽविद्यातःपरस्तात्पराचीनंसतिदेहाभिमानेनप्रकाशते
योगयुतयात्यक्तेतुस्मिन्स्वयमेवप्रकाशतइत्यर्थः ९ उपासनायाःफलमाह प्रयाणेति प्रयाणकालेमनसाऽचलेनहृत्स्थंतरवर्जितेन । भक्त्याभगवतिवासुदेवेआराध्यत्वबुद्ध्यायुक्तोयोगबलेनपोगो-

—मनःप्राणेंद्रियक्रियानिरोधोद्दयपुंडरीकेतेषां वशीकरणमित्यर्थः । तस्यैव बलेन च युक्तो भूमिकाजयक्रमेण प्रागेव मूलाधारादिब्रह्मरंभांतःस्थानेष्वारोहावरोहक्रमेण संचारितपवनोऽतकाले ह्रवोर्मध्ये आज्ञाचक्रेप्राणं आवेश्य सुषुम्नया नाड्या मूलाधारादुत्थापनपूर्वकं सम्यक्निवेश्य स्थापयित्वा स्थापनप्रयोजनंतु अन्यविस्मरणपूर्वकं दिव्यपुरुषचित्तं तच्च भूमध्यादुपर्युन्नीयमानं वार्यामनोमूर्च्छामापद्यत इति तस्यामवस्थापानं भवतीत्येत्यप्रत्ययस्तत्रैव संपाद्यस्ततोऽर्चिरादिमार्गपर्वणा अभिमानवस्य पुरुषस्य स्थानविशेषापकस्य प्राप्यस्थानस्य च तस्मिन्नेव स्मरणं कर्तव्यं । तद्वासनावासितं मनो भूमध्याद्योगिना ऊर्ध्वयानाड्या उत्क्षिप्ते प्राणे मुक्तेषु ब्रह्माडिष्वपरं भित्वा प्रचलिते सतिलब्धवृत्तिकं भूत्वा पूर्वसंस्कारमाबल्याद्योगमाहात्म्याच्च दिव्योपाध्युपेतमर्चिरादिपर्वदेवताभिरभिपूज्यमानमुत्तरोत्तरं स्थानं प्रत्यतिवाह्यमानममानेन च पुरुषेण संगच्छमानं तेन च यथाभिलषितं स्थानं प्रापितमात्मानं पश्यति । तदिदमुक्तं ह्रवोर्मध्ये सम्यक्प्राणमावेश्येति । स परं कृत्वा योगी किं पुराणमित्युक्तलक्षणं परं पुरुषं हिरण्यगर्भाल्यं सर्वस्य भूतजातस्य जनयितारं नारायणादिशब्दप्रतिपाद्यमुपेतिसमीपे प्राप्नोति तल्लोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । नहि पौराणिकानां भिव वैदिकानां मते ब्रह्मविष्णुरुद्रलोकानामुपर्युपरिकल्पनाऽस्ति । किंतु हिंसर्वे हिरण्यगर्भलोकाख्ये सत्यलोक एवांतर्भवति । पराहिंसोपासनकर्मोर्जितिर्हिरण्यगर्भप्राप्त्यंतेति बृहदारण्यके तद्वाप्यादौ च स्पष्टम् १० ह्रवोर्मध्ये प्राणमावेश्येत्युक्तं तत्किं कृत्वा कर्तव्यं तत्कृत्वा च किं कर्तव्यमित्येतद्द्वयं यदि पश्यंस्तत्र प्रतीकत्वेन चिंत्यं प्रगवता ब्रह्मचर्याचक्रयोरभेदविवक्षया स्तौति यदक्षरं प्रणवाख्यं वाचकं वेदविदो वेदादौ वदंति । यद्वा यदक्षरं ब्रह्म तद्वाच्यं । 'एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमनूष्वहस्वमदीर्घम्' इत्येवं लक्षणं वा वेदविद उपनिषद्विदो वदंति । यच्च यतयो विशांति ब्रह्म प्रतीकत्वेन शरणीकुर्वति । पक्षे सम्यग्दर्शने सति सारित्सागरन्यायेन यत्प्रविशंति यतः यदक्षरं भिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंतीति पक्षद्वयेऽपि सभानं । तत्ते पदं वर्णं त्रयात्मकं पदनीयं वा स्थानं विष्णोः परमं पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये अयं च वाच्यवाचक

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वेति रागाः ॥ यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ११ सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ॥

सुध्याधायात्मनःप्राणमास्थितोयोगधारणाम् १२ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ॥ यः प्रयातित्यजन्देहं स याति मरमां गतिम् १३

अनन्यचेताःसततंयोमांस्मरतिनित्यशः ॥ तस्याहंसुलभःपार्थनित्ययुक्तस्ययोगिनः १४

योरभेदः श्रुतिच्छायायागम्यते । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादितिसर्वधर्मातीतं ब्रह्म प्रकृत्य । 'सर्ववेदाय तप दमामनंति तपांसि सर्वाणि च यद्वदति ॥ यदिच्छं तो ब्रह्म च र्यं चरंति तपे पदं संग्रहेण ब्रवी
म्योमित्येतत्' इत्योकारेणोपसंहारात् तत्फलं प्रतीकभावात् । ओंकारं प्रतीकत्वेन प्रकल्प्य तद्द्वारा शुद्धं शबलं वा ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं तथा च श्रुत्यंतरे । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म पदोऽकार इत्युप
क्रम्य तस्मादेवं विद्वानेते नैवायतने नैकतरं मन्वेतीति दृष्टं । आयतनं शालग्रामवत् प्रतीकं तेन ११ भुवोर्मध्ये कथं प्राणमावेशयेदित्यत आह सर्वेति सर्वाणि शब्दादिविषयग्रहणद्वारा णीं ब्रियाणिसं
यम्य निवृत्त्यत आह दिमनोऽपि निरुध्य तेषां कंकुभूतं प्राणं मूर्द्धन्यनाड्यासु पुष्पाख्ययामूर्ध्नि भुवोर्मध्ये आधाय कथं योगधारणां योगशास्त्रोक्तां धारणां मनसो देशविशेषनिबंधिनीमास्थितः अनुतिष्ठन्
सन् १२ मुद्भिप्राणमाधाय किंकुर्यादत आह ओंकाररूपं एकाक्षरं एकं च तदक्षरं च णीं ब्रह्म च तद्वाहरन् उच्चरन् मां च ब्रह्मभूतं अनुस्मरन् यो हि देव दत्तं स्मृत्वा तन्नाम व्याहरति तस्मै देव दत्तोऽभिमुखो भव
त्येवं ब्रह्मणो नाभोजारणेन सन्निहिततरं व्यापकं ब्रह्म साधकस्य सन्निधीयते सन्निहिते च ब्रह्म णियो देहं त्यजन् भ्रियमाणः प्रयाति ऊर्ध्वनाड्या उत्क्रामति स परमां गतिं सन्निकटं ब्रह्म रूपां याति ब्रह्मैव
प्रकृत्य श्रूयते 'एषाऽस्य परमा गतिरेषाऽस्य परमा संपदोऽस्य परम आनंदः' इति । ताभेव गतिं शुद्धं ब्रह्मैव प्राप्नोति ब्रह्मलोकमाप्तिद्वारा १३ इयं मतिरतीव दुर्लभा इति मां स्यादित्याह अनन्धेति नास्ति
अन्यत्र चे तो यस्यासौ अनन्यचेता इत्यनेन स्मरणे आदर उच्यते । सततमिति नैरंतर्यं । यो मां स्मरति नित्यं शइति दीर्घकालत्वं यावज्जीवं स्मरतीत्यर्थः तस्याहं सुखमः पार्थ नित्ययुक्तस्य नित्ये
योगिना मावश्यं केषुकाहारविहारादौ यमनियमादौ च युक्तस्यावहितस्य योगिनः योगमनुतिष्ठतः १४

त्वद्वाभेऽपि किंस्यादत आह मामिति मामुपेत्य पुनर्द्वितीयवारं जन्मना प्रवृत्तिः । यज्जन्मदुःखानामालयमूर्तमृददृष्ट्वा किंचित्सुखालयत्वेऽपि अशाश्वतं न श्वरं तुच्छमित्यर्थः । केना प्रवृत्तिं महात्मानो योगेन जितचित्ताः अतएव परमांसि सिद्धिर्भोग्यताः अगता अपि प्रत्यासन्नत्वाद्गता एव । तथा ब्रह्मलोकगतान् प्रकृत्य स्मर्यते । 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ॥ परस्याति कृतात्मानः प्रविशति परंपदम्' इति प्रतिसंचरे ब्राह्मे प्रलये परस्य चतुर्मुखस्य अंते नाशे १५ त्वद्वाभेऽपि किंस्यादत आह आब्रह्मेति आब्रह्मभुवनात् ब्रह्मलोकमभिव्याप्य ब्रह्मलोकेन सहैवेत्यर्थः लोकाः पुनरावर्तिनः पुनरावृत्तिस्वभावाः हे अर्जुन शेषं स्पष्टं । अत्रेयं व्यवस्था ये क्रममुक्तिफलाभिर्देहरादिविद्याभिर्ब्रह्मलोकंगतास्ते तत्रैव ज्ञानं प्राप्य ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते । ये तु पंचाग्निविद्याभिर्ब्रह्मलोकंगतास्तेऽनुपासितपरमेश्वराः पुनरावर्तन्ते इति १६ आवृत्तिमाजां कालपरिच्छेदमाह सहस्रेति युगशब्दोऽत्र चतुर्युगपर्यायः । 'चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति पुराणां तरदर्शनात् सहस्रं चतुर्युगानि पर्यतोऽवसानं यस्य चतुर्युगसहस्रं ब्रह्मणो दिनं रात्रिः पितावतीत्याह रात्रिमिति अत्रापि चतुर्युगसहस्राणां अंते भवति तां चतुर्युगसहस्रांतां तेषां सिद्ध्या अहोरात्रविदो जनाविदुः १७ किं ब्रह्मणोऽङ्गि जायते किं वारात्रावित्यत आह अव्यक्तादिति अत्र देवं दिनसृष्टिप्रलययोः प्रकृतत्वादव्यक्तशब्देन नाव्याकृतं विषयादिकारणमिह ग्राह्यं तदा आकाशादीनां सत्त्वात् । किं तर्हि प्रजापतेः स्वापावस्यैवेहाव्यक्तशब्दार्थः अयं भावः । प्रजापतेः स्वापकाले तत्कालितः स्यात्वरजंगमप्रपंचः सर्वोऽपि तदीयेऽज्ञानेऽव्याकृताख्ये लीयते रात्र्यागमे । तथा दिवसागमे पुनस्ततएव यथा पूर्वमाविर्भवति ।

मासुपेत्यपुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतम् ॥ नाश्रुवंतिमहात्मानःसंसिद्धिं परमांगताः १५ आब्रह्मभुवनाल्लोकाःपुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मासुपेत्यतु कैतेयपुनर्जन्मनवि
द्यते १६ सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणोविदुः ॥ रात्रियुगसहस्रांतांतेऽहोरात्रविदो जनाः १७ अव्यक्ताव्यक्तयःसर्वाःप्रभवन्त्यहरागमे ॥ रात्र्यागमेप्रलीयन्तेतत्रैवाव्य
क्तसंज्ञके १८ भूतग्रामःस एवायंभूत्वाभूत्वाप्रलीयते ॥ रात्र्यागमेऽवशःपार्थप्रभवत्यहरागमे १९ परस्तस्मात्तुभावोऽन्योव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ॥ यःसर्वेषुभूते
षुनश्यत्सुनविनश्यति २० अव्यक्तोऽक्षरइत्युक्तस्तमाहुःपरमांगतिम् ॥ यंप्राप्यननिवर्ततेतद्धामपरमंमम २१

एवंदृष्टिसृष्टिन्यायेनास्मत्कल्पितोऽप्ययं विद्यदादिप्रपञ्चोऽस्मत्सुषुप्तौ लीयते अस्मत्प्रबोधे यथा पूर्वप्रादुर्भवतीति १८ कृतहानाकृताभ्यागमदोषापनुत्तये बंधमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफलया च अविद्या
दिवशादवशोऽप्यभूतग्रामः पुनः पुनर्मूर्त्वा पुनः पुनः प्रलीयत इत्याह वैराग्योत्पादनार्थं भूतग्राम इति अहरागमे भूत्वा भूत्वा रात्र्यागमे प्रलीयत इति योजना स एव भूत्वा प्रलीयते नान्योऽभिनवो भवती
त्यर्थः । कुतः यतोऽवशः अविद्याकाशकर्मधीनस्तस्मात्सर्वानर्थबीजभूताया अविद्याया विद्यया उच्छेदे जन्ममरणप्रवाहविच्छेदायावश्यं यतितव्यमित्यर्थः १९ एवं ब्रह्मभुवनांतानामावृत्तिव्या
ख्यायपत्प्राप्तानामावृत्तिर्नास्ति तदक्षरं परमं ब्रह्मेत्युपक्रांतं वस्तुलक्षयति परस्तस्मादिति त्रिभिः पर इति तस्मादव्यक्तात् भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादनृतात् अन्योऽत्यंतविलक्षणो भावः सत्ता
तु शब्दात्पराभिमतं सत्तासामान्यं वारयति तस्य सामान्यादिभ्यो व्यावृत्तत्वात् अस्य च सर्वानुगतत्वात् सनातनो नित्यैकरूपः । उपाधिमान् हि उपाधिविक्रिययानित्यं विक्रियत इव भाति अप्यंत्यनु
पाधित्वा त्रितैकरूप एव यः स भावः सर्वेषु भूतेषु विद्यदादिषु नश्यत्सु न विनश्यति केवलसत्तारूपत्वात् । एतेन तस्य कालत्रयाबाध्यत्वं नित्यत्वं चोक्तम् २० अव्यक्तो न व्यज्यत इति दृश्यत्वं निरस्तं । अक्ष
रोऽश्नुते व्याप्नोतीति त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तं । तं भावं परमां गतिं ब्रह्मलोकांता गतिं परमा कार्यत्वात् । इयंतु परमा कार्यकारणातीतत्वात् आहुः एषाऽस्य परमा गतिरित्यादयः श्रुतयः ।
यं भावं प्राप्य न निवर्तते पुनः संसारे न पतति तदिति विधेयापेक्षं क्लीबत्वं स एव मम विष्णोः परमं उपाध्यस्पृष्टं धाम प्रकाशः तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतिप्रासिद्धं निष्कलं ब्रह्म २१

एवमभ्युपगतमानंदस्यजगद्विषयविधानत्वंतदप्यपवदति नचमत्स्थानीति अयंभावः । अस्यैतद्वैतद्रजालस्ययदुपादानकारणं । आहानंतदुपाश्रित्यब्रह्मकारणमुच्यते'इतिवार्तिकोक्तेरज्ञानमेवजगत्कारणंतत्तुच्छं अहंवासंगः । ततश्चतुच्छतरेणतत्कार्येणभूतसंघेननममासंगस्यापाराधेयभावसंबंधोऽनिर्वचनीयोऽप्यस्ति । आवृतं हिरण्यवादिकमनिर्वचनीयेनसर्पादिनासंबध्यते । अहंतुसर्वदाऽनादृतः साक्षिरूपत्वात्तत्संबंधशून्यइतिनचमत्स्थानिभूतानीत्युक्तमिति । ननुसाक्षिणस्तवब्रह्मणोयुवामुखीचेतिप्रतीच्येवभूतसंबंधानुभवात्कथंनचमत्स्थानीत्युक्तिरित्याशंक्याह पश्ययेयोगमैश्वरमिति मेमभूतैःसहयोगंयुक्तिघटनांपश्य ऐश्वर्यं ईश्वरेणमायाविनानिर्मितं गगनेगंधर्वनगरमिव । अतएवमकारणशरीरस्यात्माप्रत्यगानंदोभूतभूदपिभूतस्थोन चकारोऽप्यर्थेऽभिन्नक्रमश्च खमिवगंधर्वनगरमृदपितत्स्थेन तस्वतदाकारेणपरिणामासंभवात् । एवंरूपोऽपिपरानंदरूपोममात्मासमूतभावनःभूतानांवृद्धिकरः । 'एतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानि मात्रामुपजीवति कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेपआकाशआनंदोनस्यात्'इत्यादिश्रुतिभ्यः आकाशेअव्याकृताख्येस्वाधिष्ठानभूतआनंदोऽनुस्यूतोनस्यात्तर्हिप्राणापानक्रियांकश्चिदपिनकुर्यात् कारणगतंजाड्यंकार्येऽपिस्थात् आकाशेआनंदानुबंधेतुकारणस्यचेतनत्वात्कार्यमपिचेतनावत्स्यादितिश्रुत्यर्थः बृहदारण्यकेऽपि । 'यदूर्ध्वगामिदिवायदावाक्पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवी इमे ॥ यदूर्ध्वं चमवच्चमविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एवतदोत्तमप्रोतं च'इतिमायाविनिर्वात्योत्तमप्रोतत्वमुक्त्वाकस्मिन्ब्रह्मकाशोत्तमप्रोतश्चेत्यस्योत्तरमेतस्मिन्ब्रह्मक्षरेगामि आकाशोत्तमप्रोतश्चेत्यस्यूलदिलक्षणस्याक्षरस्याकाशाधारत्वमुक्तं । तस्माद्युक्तमुक्तमाकाशशरीरेणमगवताकारणोपाधिनिष्कृष्टचिन्मात्राभिप्रायेणममात्माभूतभावनइति ५ श्लोकद्वयोक्तेऽर्थेदृष्टातमाह य

नचमत्स्थानिभूतानिपश्यमेयोगमैश्वरम् ॥ भूतभृन्नचभूतस्थोममात्माभूतभावनः ५

यथाऽऽकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्र गोमहान् ॥ तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ६

सर्वभूतानि कौंतेय प्रकृतिं यांति मामिकाम् ॥ कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ७

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ॥ भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ८

येति यथालोके आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गः परिमाणतश्चमहान् । तथा सर्वाणि भूतानि सवंगते मयि असंख्येनैव स्थितानीत्येवमुपधारयेति प्राज्ञः । किंतु ब्रह्मेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं अक्षरं परमं ब्रह्मेति अक्षरसंज्ञं शुद्धस्त्वं पदार्थ एव निरुपाधिकं ब्रह्मेत्युक्तं । तत्र निरुपाधिकं ब्रह्म श्लोकद्वयेन व्याख्यातं । इदानीं तस्याक्षराख्येन जीवेनाभेदं सदृष्टांतमाह यथेति वायुः सूत्रात्मा । 'वायुर्वै गोतम तत्सूत्रं' इति श्रुतेः । सर्वत्र गइति समाष्टिलिङ्गत्वात्तस्य सर्वगतत्वं । महानिति बाह्यवायुव्यावृत्त्यर्थः । स यथा आकाशस्थितः अव्याकृताकाशे स्वकारणे स्थितः । नित्यमिति कालत्रयेऽपि तस्याकाशसंबंधोक्तः । सर्वाणि भूतानि उपाधिनिष्कृष्टत्वं पदार्थरूपी चेत्तनवर्गः । बहुत्वं लोकाभिप्रायेण । यथा कार्यं सर्वमुत्पत्तेः प्राकृताशादूर्ध्वमध्ये च स्वकारण एवाभेदेन तिष्ठति । एवं सर्वोऽपि जीववर्ग उपाधमुत्पत्तेः प्राकृतब्रह्माशादूर्ध्वमध्ये वाचकाशो महाकाशादिव परस्माद्ब्रह्मणः कालत्रयेऽपि नातिरिच्यत इत्यर्थः । एतेन जीवब्रह्माभेदकथनेन स्वभावोऽध्यात्ममुच्यत इति ब्रह्मणोक्तं ब्रह्मैव जीवइति तद्विवृतं १ नन्वेवमुपाधिरहितस्यैव ब्रह्माणिलयश्चेदुपाधेः कागतिरित्याशंक्याह सर्वेति सर्वाणि भूतानि स्थावरजंगमशरीराणि मामिकां मम मायाविनः प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकाम परां सूक्ष्मसूक्ष्माद्यात्मिकां यांति प्रविशंति कदायांति कल्पक्षये । पुनश्च तान्येव भूतानि प्रकृतौ सप्ताविव संस्कारात्मना स्थितानि एकतांगतानि कल्पादौ विसृजामि विविधरूपेण सृजाम्यहंकारणात्मा मायावी ७ एतदेवाह प्रकृतिमिति एवमविद्यालक्षणां स्वां प्रकृतिमवष्टभ्य आश्रित्य तां विना केवलस्य स्रष्टृत्वासंभवात् इमं भूतग्रामं पुनः पुनर्विविधं सृजामि किंभूतं प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् अवशं रागद्वेषाद्यधीनम् ८

ननु विषमां सृष्टिं कुर्वतस्तव वैषम्येनैर्घृण्ये स्याताम त आह नचेति तानि विषमसृष्टिरूपाणि कर्माणि मानि न विवर्धति तत्र हेतुः उदासीनवदासीनमिति यथा पर्जन्यो बीजविशेषे पुराणं केषुचिद्द्वेषं चाकृत्वा उदासीनः स नृवर्षति एवमीश्वरोऽपि पुण्यवत्सुरागं पापिष्वेपंचा कुर्वन् जगत्सृजति । तत्तदसाधारणकर्मबीजवशात्तेति विभिन्नं फलं प्राप्नुवतीति तेनैवैषम्यादीत्यर्थः ९ ननु विसृजामि उदासीनवदासीनमिति परस्परविरुद्धमुच्यत इत्याशंक्याह मयेति मया कूटस्थेन अध्यक्षेण अयस्कांतकल्पेन प्रवर्तकेन प्रकृतिश्चराचरजगत्सूयते उत्पादयति । अनेन अध्यक्षत्वेनैव हेतुना हेतौ ते यजगद्विपरिवर्तते जन्माद्यवस्थासु प्रमति । अयस्कांतवदहमुदासीनश्च सृष्टिप्रवर्तकश्चमवामीति भावः । तथा च मंत्रवर्णः । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चैता केवलो निर्गुणश्च' इति एकस्यैव देवस्य सर्वाध्यक्षत्वं साक्षित्वं च प्रतिपादयति १० एवंभूतमांसंतमूढाः अवजानंति यतो मानुषी तनुं आश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरंत । मम परं प्रकृष्टं भावं तत्त्वं अजानंतः भूतानां महेश्वरं मामवजानंतीति संबधः ११ मदवज्ञानाच्च ते मोघाशाः कृष्यैव आशा आशिषो येषां ते मोघाशाः तथामोघकर्माणः निष्फलोद्योगाः मोघज्ञानाः निष्फलज्ञानाः यतो विचेतसः निर्विवेकाः यतो राक्षसी आसुरी चरजस्तमः प्रधाना मोहिनी मोहकरी प्रकृतिं श्रिताः छिधिभिधिपिबन्नादपरस्वमपहरेत्येवंशीलाः क्रूरकर्माणो भवंतीत्यर्थः १२ तथा ये महात्मानः अशुब्रचित्तः तु पूर्वैभ्योऽत्यंतविल

नचमांता निकां निवर्धंति धनं जय ॥ उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ९ मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥ हेतुनाऽनेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते १० अवजानंति मां मूढा मानुषी तनुमाश्रितम् ॥ परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरम् ११ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ॥ राक्षसीमासुरी चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः १२ महात्मानस्तु मां पार्थ देवीं प्रकृतिमाश्रिताः ॥ भजंत्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् १३ सततं कीर्तयंतो मां यतंतश्च दृढव्रताः ॥ नमस्यंतश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते १४ ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजंतो मां उपासते ॥ एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखम् १५ अहं कुरुहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ॥ मंत्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् १६ पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ॥ वेद्यं पवित्रमोंकारः क्रक्सामयजुरेव च १७ गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ॥ प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् १८

क्षणाः मां भजंति यतो देवीं प्रकृतिं सत्त्वप्रधानां आश्रिताः अनन्यमनसः एकाग्रचेतसः । किं गतानुगतिकतया दंभेन वा भजंति न किंतु हिंसां भूतादि सर्वभूतकारणं अव्ययं ज्ञात्वा मत्त्वा भजंति १३ मजन स्वरूपमाह सततमिति यतंतः इंद्रियोपसंहारशमदमादिषु प्रयतमानाः दृढान्यहिंसादीनि व्रतानि येषां तिष्ठद्व्रताः नमस्यंतश्च मां हृदये शयं प्रतिमादिरूपं वा भक्त्या नित्ययुक्ताः नित्यमवहिताः संत उपासते १४ ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना पातंजलाः । एकत्वेन अहमेव भगवान्वासुदेव इत्यभेदेनोपनिषदाः । पृथक्त्वेन अयमीश्वरो मम स्वाामीति बुद्ध्या प्राकृताः । अन्ये पुनर्बहुधा बहुप्रकारं विश्वतो मुखं सर्वैर्देवैर्यत्किंचिद्दृष्टं द्रगवत्स्वरूपमेव यच्छ्रुतं तन्नामैव यदुक्तं भूतं वा तत्तदपि तमेवैत्येवं विश्वतो मुखं यथा स्यात्तथा मां उपासते १५ इदमेवोपासनं विष्णोति अहमिति क्रतुः संकल्पो देवताध्यान रूपः । यज्ञः श्रोतः स्मार्तश्च देवतोद्देशेन ब्रह्मव्यत्यागः । स्वधापितृणामन्नं । औषधं मनुष्याणामन्नं । मंत्रो येन दीयते सः । आज्यं हविः । अग्निः । हुतं प्रक्षेपक्रिया । इदं सर्वं यस्मादहमेवातस्तेषां विश्वतो मुखमुपासनं युक्ततरमित्यर्थः १६ धाता कर्मफलानां विकर्ता वेद्यं वेदितव्यं ब्रह्म पवित्रं पावनं तप आदिकं १७ गतिर्भुक्तप्राप्यस्थानं । भर्ता कर्मफलदानेन पोषकः । प्रभुः अंतर्हामी । साक्षी कृता कृतावेक्षकः । निवसंत्यस्मिन्निति निवास आश्रयो यजमानादिः । शरणं रक्षकः । सुहृदुपकारमनपेक्ष्य उपकर्ता । प्रभव उत्पत्तिस्थानं । प्रलयो लयस्थानं । स्थानं स्थितिस्थानं । निधानं कर्म फलसमर्पणस्थानं कालांतरे फलप्रसवार्थं । बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणा । अव्ययं यावत्संसारमावित्वात् १८

अहंतपामि आदित्योभूत्वा अहंवर्षेष्टिः तां निगृह्णामि अष्टसु मासेषु कैश्चिद्रश्मिभिः उत्सृजामि चतुर्थमासेषु कैश्चिदिति । अमृतं जीवनं । मृत्युमरणं । अमृतं देवांश्च सत्साधु असत्साधु एतत्सर्वमहमेव । अतस्तेषां विश्वतोमुखं मम भजनं कुर्वतां सर्वरूपेणाहमनुग्रहं करोमीति भावः १९ येषु नरुक्तेषु प्रकारेष्वन्यतमेनापि मानं भजते ते केवलकर्मठाः कां गतिं प्राप्नुवन्तीति शृणु त्रैविद्या इति तिस्रः ऋग्यजुः सामरूपाः विद्यायेषां त्रिविद्याः तत्रैव त्रिविद्याः सोमपाः सोमपायिनो याज्ञिकाः यज्ञैर्भामिष्टास्वर्गंति फलं प्रार्थयन्ते दिव्यान् अप्राकृतान् संकल्पमात्रोपनतान् दुःखासंभिन्नान् २० त्रयीवेदत्रयीतस्यामुक्तं धर्मत्रयीधर्मैकान्ययज्ञं कामकामाः विषयकामुकाः गतामृतं यातायातं सातत्येन लभते तथा च श्रुतिः । 'पुत्राद्येते अष्टादशरूपा अष्टादशोक्तमवरं ये पुकर्म ॥ एतच्छ्रेयोयेऽभिर्न दैतिमूढा जरा मृत्युते पुनरेवापियांति' इति अष्टादशषोडशर्विजः यजमानः पत्नीचेति द्वौ २१ एवं कर्मिणामाष्टति फलं चोक्ता मत्तानामपि मद्भजेनेनैव सर्वसिद्धिरित्याह अनन्या इति नास्ति अन्य उपा स्योयेषां अहमेव मगवान्वासुदेव इति अभेदेन चित्तं यत इत्यर्थः । ये जनाः पर्युपासते परितः साकल्येन कात्स्न्येनाहृतदृष्टेस्त्यर्थः उपासते तेषां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगः अप्राप्तस्य अत्रा देयोगमूमािकायावाप्रापणं । क्षेमः तस्यैव प्राप्तस्य संरक्षणं तत्तद्वयं अहमेव वहामि निर्वहामि । तैरत्राद्यर्थवायोगमूमािध्वोर्ध्वमूमािलाभार्थवाचितान कर्तव्येत्यर्थः । अनन्यचेतसां तेषां मदभिन्नत्वात् सर्व

तपाम्यहमहंवर्षे निगृह्णाम्युत्सृजामि च ॥ अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन १९ त्रैविद्यामां सोमपाः पूतपापायज्ञैरिष्टास्वर्गंति प्रार्थयन्ते ॥ तेषु पुण्य मासाद्यसुरेन्द्रलोकमश्नंति दिव्यान् दिवदेवभोगान् २० ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ति ॥ एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामालभन्ते २१ अनन्याश्चित्तयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ॥ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् २२ येऽप्यन्यदेवताभक्त्या यजन्ते श्रद्धयाऽ न्विताः ॥ तेऽपि मामेव कौंतेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् २३ अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ॥ न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेना तश्च्यवंति ते २४ यांति दे वव्रतादेवान् पितृन्यांति पितृव्रताः ॥ भूतानि यांति भूते ज्ञायांति मद्याजिनोऽपि माम् २५ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भ क्त्युपहतमश्रामि प्रयतात्मनः २६ यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् २७ शुभाशुभफलैरेवं मो क्ष्यसे कर्मबन्धनैः ॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मासु पैष्यसि २८

सेत्स्यतीत्यर्थः तथा चोक्तं ज्ञानीत्वात्मैव मे मतमिति २९ अविधिपूर्वकं विधिरमेदं दृष्टिस्तद्वाहित्यादविधिपूर्वकत्वं तदीयमजनस्य २३ हियतः सर्वयज्ञानां महमेव सर्वदेवतारूपेण भोक्ता प्रभुः फल दाता च । एवं सति ते मां प्रत्यगभिन्नं तत्त्वेन यायातथ्येन न जानन्ति अतश्च्यवंति ज्ञाननिष्ठामलब्ध्वा संसारगतं पतन्ति २४ सर्वभक्तायथा भजनं प्राप्नुवन्ति स्वाराध्यसांनिध्यमित्याह यांतीति भूतार्थमिज्या येषां तेषां भूते ज्ञाः २५ मद्भक्तिरतिमुकरा देवतां तस्मिन् भुक्त्वा वदुर्वित्तव्ययायाससाध्येत्याशयेनाह पत्रमिति भक्तिरेव केवलं ममापेक्षितानान्यादिति भावः मत्तुपहतं भक्त्या समर्पितं २६ अतः सत्त्वमद पणं कुर्वित्याह यदिति यत्करोषि गमनादिकं तद्भगवत्प्रदक्षिणादिकं करोमीति मत्प्रीत्यर्थं भवतदर्पणं कुर्विति । एवं च नादिष्वपि नामकीर्तनादिदृष्ट्वा कदा २७ एवं कुर्वतः फलमाह शुभाशुभेति शुभाशुभफलैः इष्टानिष्टफलैः कर्मरूपैर्वन्धनैः एवं कुर्वन् त्वं मोक्ष्यसे भगवदर्पणबुद्ध्या यत्किंचित्कर्म कुर्वतः कर्मलोपो नास्तीत्यर्थः । अयमेवोक्तलक्षणः कर्मफलसंन्यासरूपो मार्गस्तत्र युक्तात्मा समाहित चित्तः सन्नविमुक्तः कर्मबन्धनैर्विमुक्तः सन्न मां सर्वेषां प्रत्यगात्मानं उपैष्यसि २८

यतो मक्तानेवानुगृह्णाति नेतरानित्यतो रागद्वेषान् मगवानित्यत आह समोहमिति यथाऽग्निः रागादिगुण्योऽपि समीपस्थानां भवशीतं नाशयति न दूरस्थानां तद्वत्सर्वत्र समोऽप्यहं शरणागतानां भव बंधनाशयामिनान्येषामित्यर्थः । अतो मम रागद्वेषाविति भावः । मयितेतेषु बाष्पहं मक्ता अनन्यशरणतया मयैव वर्तते अहमपि तेष्वेव वर्तते । अभक्तचित्तानां रागाद्याक्रान्तत्वेन तत्र मम विशेष तोऽभिव्यक्तिर्नास्तीति भावः २९ मक्तेर्माहात्म्यमाह अपि चेदिति अत्यंतपापिष्ठोऽपि मां यद्यनन्यचेताः सन्न भजते तथापि साधुरेव मंतव्यः हियतः ससम्यगव्यवसितः सम्यग्दृष्टः ३० सम्य ग्यवसितत्वादेव क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा भवति शान्तिश्च शश्वत् निगच्छति प्राप्नोति हे कौंतेय त्वमेव मदाज्ञया प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु मे मम भगवतो हरेर्मको न नश्यतीति ३१ किंच हे पार्थ हि प्रसिद्धं मां व्यपाश्रित्य आश्रित्य येऽत्यंतपापयोनयः रुयादयस्तेऽपि परां गतिं यांति ३२ ब्राह्मणादयः पुनः पुनः मदाश्रयेण परां गतिं यांतीत्यत्र किंचित्रं अतस्त्वं इमं मर्त्यलोकं अनित्यं न श्वरं असुखं सुखलेश हीनं प्राप्य मां परमात्मानं भजस्व लोकांतरे भजनं न भविष्यतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'इह चेददेदीदयस्त्यमस्ति न चेददेदीदमहती विनष्टि' इति ३३ भजनप्रकारं दर्शयति मन्मना इति मय्येव मनो यस्य न पुत्रादौ समन्मनाः । ममेव मनो न राजा देर्धनाद्यर्थं समद्रक्तः । मद्याजीमर्त्यमेव यजेत न स्वर्गाद्यर्थं समद्याजीतादृशो भव । मां भवनमस्तु कुरु शरणं जन त्वन्यान् । एवमने न प्रकारेण युक्तायोगं कृत्वा मामेवात्मानं सर्वांतरं पश्यसि प्राप्स्यसि अभेदेन यदाकाश इव महाकाशं । यतो मत्परायणः अहमेव सर्वोपाधिगुण्यश्चिदात्मा परं सर्वोत्कृष्टं अयं न प्राप्यं यस्य समत्परायणः

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥ ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयितेतेषु चाप्यहम् २९ अपि चेत्सु दुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥ साधुरेव समंतव्यः सम्यगव्य वसितो हि सः ३० क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ॥ कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ३१ मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्थुः पापयोनयः ॥ श्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् ३२ किंपुनर्ब्राह्मणाः पुण्याभक्ताराजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ३३ मन्मना भवम द्रक्तो मद्याजीमानं मस्कुरु ॥ मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं पत्परायणः ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासू० राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ पर्वणितुत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ यत्ते हं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया १ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ॥ अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः २

तथा च श्रूयते । 'यथानद्यः स्वयंदमानाः समुद्रेऽस्तंगच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपा द्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य' इति १४ ॥ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारत भावदीपे गी० नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ पर्वणितु० ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ सप्तमे त्वं पदवाच्यो यो निरूपितः तदुपासनाच्चक्रममुक्तिरित्यष्टमे प्रोक्तं नवमे तत्पदलक्ष्यार्थोक्तस्तत्प्राप्तये च वि श्वतोमुखं सर्वत्र भगवद्भावनात्मकं भगवद्भजनमुक्तं । तद्वागद्वेषकलुपितमनसामशक्यमिति मन्वानो भगवांस्तत्सिद्धये स्वविभूतीः केषुचिदेव पदार्थेषु भगवद्बुद्धि विधानार्थस्तावद्दर्शयति दशमे । तत्फलभूतं विश्वतोमुखस्योपासनं तेन च विश्वरूपदर्शनमेकादशे । द्वादशे पुनस्तत्पदलक्ष्यस्याव्यक्तस्योपासनं तदुपासकलक्षणा निचोक्ता उपासनाकादं तत्पदार्थशोधनार्थं समापयिष्यति तत्र वात्स ल्यात्स्वयमेव श्रीभगवानुवाच भूय एवेति हे महाबाहो भूयः प्रागुक्तमपि पुनर्भरं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचः शृणु प्रीयमाणाय अमृतपानादिवन्मद्भक्त्या त्प्रीतिमनुभवते वक्ष्यामि हितकाम्यया तव हितेच्छया १ बुद्धयत्वाच्च मत्स्वरूपस्याहंत्वाद्ब्रवीमीत्याह न मे इति प्रभवं प्रकृतं भवं पश्यं विषयदादिसृष्टिसामर्थ्यनविदुः तत्र हेतुः अहमिति अयं भावः । देहोत्पत्त्यनंतरं हि देवादीनां बुद्ध्यादि लामो न चार्वाचीनैर्बुद्ध्यादिभिः स्वोत्पत्तिप्राक्कालीनोऽर्थः परिच्छेदं तु शक्यत इति पदार्थः स्पष्टः २

कस्ताह्वेतितीत्यत आह यदिति यः असंमूढः समावेतिस एव च सर्वपापैः प्रमुच्यते इति संबन्धः । जडाजडयोर्द्वैतत्वात्मीरेकीभावेनान्योन्याध्यासलक्षणेनमूढः संमूढस्तद्विपरीतोसंमूढस्तत्त्वज्ञानेनवा
धिताध्यासः स एवात्मवित्वादितरस्यजनिमनुभवनाप्रत्यगात्मानं लोकमहेश्वरमनादि आदिः कारणतच्छून्यमत एवाजमजातवेतिसर्वैः कृतैः क्रियमाणैर्वापापैः प्रमुच्यते मर्त्येषु मध्ये १ मममहे
श्वरत्वादेवमतो बुद्ध्यादयो भवन्तीत्याह बुद्धिरिति बुद्धिः अंतःकरणस्य सूक्ष्मार्थावबोधने सामर्थ्यं । ज्ञानं आत्मानात्मादिपदार्थावबोधः । आसंमोहः प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येष्वव्याकुलतयाविवेक
पूर्विकाप्रतिपत्तिः । क्षमा आकृष्टस्य तादितस्य वा अविहृतचित्तता । सत्यं प्रमाणेनावगतस्यार्थस्य यथार्थत्वेन भाषणं । दमो बाह्येन्द्रियनियमः । शमो मनोनिग्रहः । सुखमाह्लादः । दुःखं
तापः । भवउत्पत्तिः । मावः सत्ता । अभावस्तद्विपर्यया । भयं त्रासः । अमयमेव च तद्विपरीतं ४ अहिंसा प्राणिनामपीडा । समता मित्रा मित्रादौ समचित्तता । तुष्टिः संतोषोलब्धे पर्याप्तबुद्धिः । तप इ
न्द्रियसंपमपूर्वकं शरीरपठिनं । दानं यथाशक्तिसंविभागः । यशो धर्मनिमित्ताकीर्तिः । अयशो धर्मनिमित्ता अकीर्तिः । एते बुद्ध्यादयो विंशतिभावामत एव प्राणिनां भवन्ति पृथग्विधाः प्रत्येकं
नानाप्रकाराः । तत उत्तमगुणलाभायाहमेव त्वया शरणीकरणीय इति भावः ५ एतदेव शिष्टाचारप्रदर्शनेन द्रव्यमिति महर्षय इति सप्तमृगवाद्याश्चत्वारः सनकादयश्च पूर्वप्रसिद्धा महर्षय इति संबन्धः
तथामनवश्चतुर्दशप्रसिद्धाः ते सर्वे मानसाहिरण्यगर्मरूपस्य मम मनस एवोद्भूता अयोनिजा जाता उत्पन्नाः इमाः प्रजाश्चतुर्विधा अयं लोकश्चतुर्धाधारभूतः तदुभयं येषां यत्संबन्धिसंततिर्येषां संततिरित्यर्थः

यो मामजमनादिंचवेतिलोकमहेश्वरम् ॥ असंमूढः समर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ३ बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ॥ सुखं दुःखं भवोभावो भयं चाभयमेव च ४
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥ भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ५ महर्षयः सप्तपूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ॥ मद्रावामानसा जाता ये पांलोक इमाः
प्रजाः ६ एतां विभूतियोगं च मम यो वेतितत्त्वतः ॥ सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ७ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ॥ इति मत्वा भजते मां बुधा भावस
मन्विताः ८ मच्चिता मद्रत प्राणा बोधयंतः परस्परम् ॥ कथयंतश्च मानित्यं तुष्यंति चरमंति च ९ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामि बु
द्धियोगं तं येन मामुपयाति ते १०

यद्वा येषामिति षष्ठीपंचम्यर्थे येभ्य इमाः प्रजा अयं लोकश्च जाता इत्यर्थः । तेषामिन्द्रावामयेवभावो मनोयेषांति । प्रसिद्धमहिमानोऽप्येते यतो मामेवोपासते तस्त्वमपि मामुपास्वोति भावः ६
उपास्तावधिकारिणमाह एतामिति एतां विभूतियोगं च विभूतयो मगवति मनः समाधानं यस्तत्त्वतो वेतिसम्यगनुष्ठानुज्ञानं च समर्थो भवति सोऽविकंपेनाचलेन निर्विकल्पकेन षष्ठाध्यायो
केन योगेन मद्रिषयेण समाधिना युज्यते तत्तत्कृतकृत्यो भवति नात्र संशय इति प्रवृत्त्या तेशां यथार्थमुच्यते मगवद्वचसि संशयासंभवात् ७ उपासनास्वरूपमाह द्वाभ्यां अहमिति द्वाभ्यां प्रत्यगात्मा
नामिति मत्वा भजते इति कथं अहमेव सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः मत्तो मद्गुणं प्राप्यैव सर्वं बुद्ध्यादिकं स्वस्वकार्याय प्रवर्तते । अहमेव जगतः कर्ता तर्क्यामी चित्यहं ग्रहेणात्मानमुपासीतेति भावः
भावसमन्विताः भावनायुक्ताः एतच्चोत्तरार्थे ८ एवं ध्याने भावनाप्रकारमुक्त्वा न्युत्थानेन तमाह मच्चिता इति अहमेव चित्ते येषांति मच्चिताः तथाऽहमेव गतो विद्यमानो येषु ते मद्रतास्तथा विधाः प्राणा
इन्द्रियाण्येषांति मद्रत प्राणाः । चित्तेनेन्द्रियैर्वा यद्वा ते तत्सर्वं प्रत्यगात्मा वासुदेव इति भावयंत इत्यर्थः । इममेवार्थपरस्परं बोधयंतः श्रुति युक्तिप्रदर्शनेन समानानां समुदायं ज्ञापयंतः कथयंतश्च शिष्या
न प्रतिपुष्यंति ते नैव ज्ञानेन न तु मिष्टादिना रमन्ति च तत्रैव न तु ह्यादावित्यर्थः ९ उपासनायाः फलमाह तेषामिति सततयुक्तानां नित्योत्साहवतां प्रीतिः प्रेमा तत्पूर्वकं भजतां सेवमानानां तेभ्यो ददा
मि तं बुद्धियोगं ज्ञानरूपं यो मं समाधिं ज्ञाननिष्ठामित्यर्थः । तां ददामि येन यथा मिष्टया ते मामुपयाति स मुद्रमिव न योऽप्येदेन प्रविशति १०

किंच तेषां भक्तानामुपगुणं कृपायै न स्वप्रयोजनासिद्धयै राजयत् । बुद्धियोगप्रदानेनाज्ञानजमविवेकादुत्थितं मिष्टया प्रत्यक्षलक्षणं मोहांधकारं तमोनामकं सर्वानर्थानि दानमूलाज्ञाननाशेन नाशयामि
आत्मभावस्यः आत्मनो भावोऽस्तःकरणं हंतस्स्यः ज्ञानरूपेण दीपेन भास्वता प्रबलेन अयं भावः । तत्त्वमसीति वाक्यजात्रह्माकारांतःकरणवृत्तिः स्वोत्पत्तये श्रवणमननध्यानानि शमादीनि
कर्माणि चापेक्षते यथा दीपः स्वोत्पत्तये तैलवर्त्यग्न्यादीन् । उत्पन्ना तु तमोनाशेन स्वविषयप्रकाशनार्थं प्रत्ययावृत्तिलक्षणं प्रसंख्यानं च कर्मभिरुपकारं वा नापेक्षते । नहि ज्ञाते च देतदाकारप्रत्यया
वृत्तिर्वा कर्मापेक्षा वा तज्ज्ञानदाठर्थापेक्षते प्रमाणव्याप्तिमात्रसापेक्षत्वाज्ज्ञानस्य । तस्माद्ये उत्पन्नज्ञानानामपि प्रसंख्यानपेक्षा कर्मभिरुपकारापेक्षा च वर्द्धतिते बलादेव मोक्षस्य कृतकतामनित्यतां
च प्रार्थयंत इति दिक् ११ एवमेतां विभूतियोगं चेत्यादिना विभूतिज्ञानस्य फलोदके भ्रुत्वा तत्प्राप्त्युक्तः प्रथमं स्तुत्या भगवंतं मार्जवय ब्रह्म न उवाच परमिति परं ब्रह्म न त्वपरमुपास्यं 'तदेव ब्रह्म त्वं
विद्धि नेदं यद्विदमुपासते' इति श्रुतेः परं भामज्योतिर्न त्वपरं वृत्तिरूपं ज्ञानं । 'एतस्य ह्रीर्धोर्मो रित्येतत्सर्वमन एव' इति श्रुतेर्दृष्टिरूपत्वात् परमं पवित्रं न तु तीर्थादिवदपरमं भवान् । तत्र मानमाह पुरुष
मितिसाधेन पुरुषदेहांतरस्य शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिविहार्दाकाशे आविर्भूतं आदिदेवं सूत्रात्मानोऽप्यायं अत एव अजं विभुं व्यापकं त्वां ऋषय आहुरितिसंबन्धः ११ । १३ व्यक्तिप्रभवं १४

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः ॥ नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ११ ॥ अर्जुन उवाच ॥ परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ॥ पुरुषं शाश्वतं
दिव्यमादिदेवमजं विभुम् १२ आहुस्त्वा मृषयः सर्वदेवर्षिर्नारदस्तथा ॥ असितो देवलो व्यासः स्वयंचैव ब्रवीषि मे १३ सर्वमेतद्वत्तमन्येयन्मां वदसि केशव ॥ नहि
ते भगवन्व्यक्तिविदुर्देवानदानवाः १४ स्वयमेवात्मनाऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ॥ भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते १५ वक्तुमर्हस्य शेषेण दिव्याह्यात्मविभूतयः ॥
याभिर्विभूतिभिर्लोकानि मां स्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६ कथं विद्यामहं योगिं स्त्वांसदा परिचिंतयन् ॥ केषु केषु च भावेषु चित्त्योऽसि भगवन्मया १७ विस्तरेणात्मनो यो
गं विभूतिं च जनार्दन ॥ भूयः कथय त्वत्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हंत ते कथयिष्यामि दिव्याह्यात्मविभूतयः ॥ प्राधान्यतः कुरु श्रे
ष्ठनास्त्यंतो विस्तरस्य मे १९ अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ॥ अहमादिश्च मध्यं च भूतानां मत्त एव च २०

हे भूतभावन भूतानां भावक १५ एवं स्तुत्वात्मानो बुभुक्षितमाह वक्तुमिति १६ योगेश्वर्यतद्वन्न हे योगिन् त्वां कथं च मे चक्षुषा विद्यां कथमपीति विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यं मन्वानः कतिपयेष्वेव
स्थानेषु भगवंतं चित्तयिष्यामि विश्वरूपदर्शनेऽधिकारसिद्धयर्थमित्याशयेनाह केचित्ति १७ योगेश्वरूपं विभूतिं ध्यानालंबनं अमृतममृतस्य मोक्षस्य साधनं १८ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच
हंत ते इदं दानीं हंत ते नुमतौ वा दिव्याः पुराणां तरेष्वपि श्रेष्ठत्वेन प्रसिद्धाया आत्मविभूतयस्ताः कथयामीति योजना प्राधान्यत इति योगोपकारित्वेन विभूतय इह प्राधान्येन । योगस्तु संक्षेपे
णैवोच्यते तस्याग्रेवक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अन्यथा योगं विभूतिं च कथयेति पृष्टे विभूतिमात्रकथनेनानवहितचित्तत्वं भगवतः स्यात् । नास्त्यंतो विस्तरस्य मे विभूतीनामिति विपरिणामेनानुपं
जनीयं १९ संक्षेपेण योगमाह अहमिति हे गुडाकेश हे जितनिद्र घनकेशेति वा अहं वासुदेव आत्मा अततीत्यात्मा व्यापकः अत एव सर्वेषां भूतानां भावस्थानं जलानां भिक्कासारोजला
शयस्तद्वदहं सर्वभूताशयः स्थितोऽचलः । सर्वरेशरीवा वि सर्गलोपो वक्तव्य इति वार्तिकेन पक्षे वि सर्गलोपः । भाष्ये तु सर्वेषां भूतानां भावस्थानं इति स्थित इति व्याख्यातं । सर्वभूताशय
त्वादेवाहं आदिर्जन्मकारणं । मध्यं स्थितिकारणं । भूतानां मत्तोलयस्थानं । सर्वमिदं ब्रह्माहं पश्येवास्तीति भावः २०

आदित्यानामहंविष्णुज्योतिषारविंशुमान् ॥ मरीचिर्मरुतामस्मिन्क्षत्राणामहंशशी २१ वेदानां सामवेदोऽस्मिन् देवानामस्मिन् वासवः ॥ इंद्रियाणां मनश्चास्मिन्
भूतानामस्मिन् चेतना २२ रुद्राणां शंकरश्चास्मिन् वितेशो यक्षरक्षसाम् ॥ वसूनां पावकश्चास्मिन् मेरुः शिखरिणामहम् २३ पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ॥
सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मिन् सागरः २४ महर्षीणां भृगुरहंगिरामस्मिन् येकमक्षरम् ॥ यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मिन् स्थावराणां हिमालयः २५ अश्वत्थश्च सर्ववृक्षाणां देवर्षी
णां च नारदः ॥ गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः २६ उच्चैः श्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ॥ ऐरावतं गजैर्द्राणां नराणां च नराधिपम् २७ आ
युधानामहं वज्रं घेनूनामस्मिन् कामधुकम् ॥ प्रजनश्चास्मिन् कंदर्पः सर्पाणामस्मिन् वासुकिः २८ अनंतश्चास्मिन् नागानां वरुणो यादसामहम् ॥ पितृणामर्यमाचास्मिन् यमः
संयमतामहम् २९ प्रह्लादश्चास्मिन् दैत्यानां कालः कलयतामहम् ॥ मृगाणां च मृगैर्द्रोऽहं वै न ते यश्च पक्षिणाम् ३० पवनः पवतामस्मिन् रामः शस्त्रभृतामहम् ॥ ज्ञा
णां मकरश्चास्मिन् स्रोतसामस्मिन् जाह्नवी ३१ सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥ जघ्यात्मविद्याविद्यानां वादः प्रवदतामहम् ३२ अक्षराणामकारोऽस्मिन् द्वंद्वः
सामासिकस्य च ॥ अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतो मुखः ३३ मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्रवश्च भविष्यताम् ॥ कीर्तिः श्रीर्वाक् क्रनारीणां स्मृतिर्मेधाघृतिः क्षमा ३४

नंध्यानाथं ज्ञापाणांमत्स्यादीनां मकरोजातिभेदः स्त्रोतसांनदीनाम् ३१ सर्गाणांभौतिकानांभूतानामादिरंतइतिप्रागेवोक्तत्वात् विद्यानांचतुर्दशसंख्यानांमध्येअध्यात्मविद्या बंधच्छेदहे
तुत्वात् । प्रवदतांप्रवक्तृद्वारेणवदनभेदाएववादजल्पवितंडाइहगृह्यते तेषांमध्येवादस्तत्त्वनिर्णयार्थत्वादहम् ३२ अक्षराणांमध्येअकारः । 'अकारोवैसर्वावाक्'इतिश्रुतेः । सामासिकस्यस
माससमुदायस्यमध्येऽहं द्वंद्वोऽस्मिउभयपदार्थप्रधानत्वादितिप्राश्नः समंएकव्रासनंसमासोविदुषांवागुरुशिष्याणांवाभंत्रार्थक्यनार्थवाएकव्रावस्थानंतत्रविदितमर्थजातंसामासिकम् । चातुर
थिकघृत् ठस्येकइतीकादेशः यस्येतिचेत्यलोपः । तस्यमध्येद्वंद्वोरहस्योऽर्थोऽहम् । द्वंद्वंरहस्येतिस्त्रेद्वंद्वशब्दस्यरहस्यवाचित्वंशाब्दिकप्रसिद्धं अक्षयःक्षयहीनः कालःक्षणादिःपरोवाईश्व
रः कालस्यापिकालोऽस्मि घाताकर्मफलप्रदः विश्वतोमुखः सर्वप्राणितृप्त्यातृप्यामीत्यर्थः ३३ सर्वहरःप्रलयकालिकोमृत्युरस्मि भविष्यतांभाविकल्याणानामुद्भवपेश्वर्योत्कर्षोऽहं कीर्त्या
दिसप्तकमप्यहं यासांसंश्रयमात्रेणमनुष्येषुलतार्थताबुद्धिर्भवति १४

बृहत्साम 'त्वाभिद्भिहवामह' इत्यस्यामृचिगीयमानं सामपृष्ठयस्तोत्रे विनिष्कर्मिन् देवैर्यतः तत्साम्नामध्येऽहस्मि । छंदसामच्योगायत्रीद्विजस्वसंपादनात्सोमाहरणाच्च श्रेष्ठाऽहमस्मि । कुतुमाकरो वसंतः १९ व्यवसायो निश्चय उद्यमो वा २६ वृष्णीनां यादवानां उशनाश्रुकः ३७ दमयताराजादीनां दमनसाधनं दंडोऽहमस्मि । जिगीषतां जेतुमिच्छतां जयसाधनं नीतिरस्मि । मौनं वाचो निग्रहः १८ सर्वभूतानां बीजमित्यनेन सर्वभूतानि द्विभूतिरिति दर्शितं । तदेवोपपादयति न तदस्तीति मया विनाभूतं किमपि नास्ति उपादेयस्यापादानमंतरेण स्थित्यसंभवात् ३९ नांतोऽस्तीति उद्देशत एकदेशेन विभूतेर्विस्तारो मया प्रोक्तः ४० सर्वभूतानां बीजमहमित्युक्त्या स्वस्य सार्वभूत्योक्तेः सर्वस्वविभूतिरित्युक्तमेव तथापि तद्ब्रह्मणा शक्तं प्रतिप्राह यथादिति यद्यत्सत्त्वं प्राणिविभूतिमदैश्वर्ययुक्तं श्रीलक्ष्मीः शोभावात्तद्युक्तं ऊर्जितं बलाद्यतिशययुक्तं तत्तत्सर्वममतेजसश्चिच्छक्रे रंशं संभवं जंशात्संभूतं त्वमवगच्छ जानीहि । लोके यदतिरमणीयं तद्भगवतोरूपमिति ध्यायेदित्यर्थः ४१ उत्तमाधिकारिणमुद्दिश्याह अथवेति मूढान् प्रत्येतदुक्तं त्वं तु एतावदेव विद्धि एकांशेन एकदेशेनाहमिदं विष्टम्भव्याप्यस्थितोऽस्मि । 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि' इति श्रुतेः । तस्मात्परिच्छिन्नं दर्शनं त्यक्त्वा सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिमेव कुर्वित्याशयः ४२ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३३ ॥ पूर्वस्मिन्नध्याये योगो

बृहत्सामतथासाम्रागायत्रीछंदसामहम् ॥ मासानामार्गशीर्षोहृष्टतूनांकुसुमाकरः ३५ द्यूतंछलयतामस्मितेजस्तेजस्विनामहम् ॥ जयोऽस्मिन्व्यवसायोऽस्मि
सत्त्वंसखवतामहम् ३६ वृष्णीनांवासुदेवोऽस्मिपांडवानांधनंजयः ॥ मुनीनामप्यहंव्यासःकवीनामुशनाकविः ३७ दंडोदमयतामस्मिनीतिरस्मिजिगी
षताम् ॥ मौनंचैवास्मिगुह्यानांज्ञानंज्ञानवतामहम् ३८ यच्चापिसर्वभूतानांबीजंतदहमर्जुन ॥ नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरम् ३९ नांतोस्तिमम
दिव्यानांविभूतीनांपरंतप ॥ एषतूद्देशतःप्रोक्तोविभूतेर्विस्तरोमया ४० यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वंश्रीमदूर्जितमेववा ॥ तत्तदेवावगच्छत्त्वंममतेजोऽशसंभवम्
४१ अथवाबहुनैतेनर्किज्ञातेनतवार्जुन ॥ विष्टभ्याहमिदंक्लृप्त्मेकांशेनस्थितोजगत् ४२ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतासु • विभूति
योगोनामदशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ पर्वणितुचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ अर्जुनउवाच ॥ ॥ मदनुग्रहायपरमंगुह्यमध्यात्मसं
ज्ञितम् ॥ यत्त्वयोक्तंवचस्तेनमोहोऽयंविगतोमम १ भवाप्ययौहिभूतानांश्रुतौविस्तरशोमया ॥ त्वतःकमलपत्राक्षमाहात्म्यमपिचाव्ययम् २

विभूतिश्च व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञातौ एतां विभूतियोगं च मयो वेत्तीति आत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन मूयः कथयेतीतरेण च श्रोतव्यत्वेन प्रार्थितौ । तत्राह मात्मा गूढाकेश सर्वभूताशया स्थित इति संक्षेपेण योगो भगवतः सर्वभूताधारत्वं लक्षण उक्तः प्राग्विभूतिकथनात् । तदन्ते च विष्टभ्याह मिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति कुसुलेन धान्यमिव मये दंजगद्विष्टब्धमित्युक्त्या संप्रवृत्तारितस्तदेव भगवतः सर्वभूताधारत्वं साक्षात्कर्तुं कामोऽर्जुन उवाच मदनुग्रहायेति मयि अनुग्रहोऽनुकृपात् तदर्थं मदनुग्रहाय परमं सद्यः शोकमोहनिवर्तकत्वेनोत्कृष्टं गुह्यं गोप्यं अध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकार्थं शास्त्रमध्यात्मं तत्संज्ञितं । यत्त्वावचः अशोच्या न न्यशो च इत्यादिना पष्ठाध्यायपर्यंतं त्वंपदार्थशुद्धिप्रधानं नायं हंति न हन्यत इत्यात्मनोऽकृत्स्नाभो कृत्स्वप्रातिपादकं तेन मम मोहः अविवेकोऽयं विशेषेण गतो नष्टः अत्र प्रथमे पादेऽक्षराधिक्यमार्थः । भवेति तथा सप्तमाध्यायमारभ्य दशमपर्यंतं त्वया भूतानां भवाप्ययावप्युक्तौ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तत इति तावपि मया विस्तरशस्त्वतः श्रुतौ हे कमलपत्राक्ष अव्ययं साहाय्यमपि न च मातानि कर्माणि लिपतीति विषमसृष्टिकर्तारपिवैषम्यनैर्दृष्टदोषो नास्ति जगत्कर्तुरपि विकारगंधो नास्तीत्येवमादि रूपतत्पदार्थशुद्धिप्रधानं श्रुतमित्यनुपंगः १

एवमिति दृष्टत्वं विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति आत्मानं जगदाधारमात्यतदपि इत्थमेव न ममात्रासंभावनाऽस्ति हे परमेश्वर ते तव रूपं पश्येत् श्रीश्वरस्थे दं विश्वात्मकं मायामयमित्यर्थः । हे पुरुषोत्तम क्षराक्षरातीति विश्वरूपं मायामयं वास्तवं तु रूपं मायातीतमित्यैश्वरमिति पुरुषोत्तमेति च पदार्थांशभ्यते तथा च वक्ष्यति । 'माया ह्येषामया लृष्टाय न मां पश्यति नारद ॥ सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि' इति उक्तं च । शुद्धरूपमभिप्रेत्य अव्यक्तोऽयमचित्योऽयमिति हे मन्यस इति हे योगेश्वर योगिनां योगानामीश्वर तद्रूपं यदि मया द्रष्टुं शक्यमिति मन्यसे यदि मयित दर्शनाधिकारं पश्यसि ततस्तर्हि मे मत्त्वमव्ययं मायामयमात्मानं दर्शय । मायामयत्वादेवास्याव्ययत्वं मायायां हि सर्वसर्वात्मकं सर्वदाऽस्तीति प्रसिद्धं यथोक्तं वसिष्ठेन । 'वर्तमानमतीतं च पविष्यत्स्थूलमण्वपि ॥ तथा दूरमदूरं च निमेषः कल्प इत्यपि ॥ चिदात्मनि स्थितान्येव पश्यमाया विजृम्भितम्' इति । न हि मरुमीचिसरसीक्रमशः शुष्यति अतो मायामयत्वादेवास्त्यैश्वरस्य रूपस्याप्यव्ययत्वं १ एवं प्रार्थितः सन्नमगवानुवाच पश्येति शतश इत्यादिना अनन्तानीत्युक्तं नानावर्णानि नानाकृतीनि च २ दिव्यानि तावदाह पश्येदित्यानि अदृष्टपूर्वाण्याश्चर्याण्यनुत्तानि च तूर्मुखपंचमुखपण्मुखादीनि ३ हे गुडाकेश जितनिद्र इह मम देहे एकस्थमेकस्मिन्नेवावयवेन साग्रमात्रे स्थितं कृत्स्नं वर्तमानं जगत् पश्य यच्चान्यत् अतीतमनागतं विप्रकृष्टं व्यवहितं स्थूलं सूक्ष्मं

एवमेतद्यथात्थत्वात्मानं परमेश्वर ॥ द्रष्टुमिच्छामितेरूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ३ मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥ योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ५ पश्यादित्यान्वसूनु रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥ बहून्वदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ६ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्यस्य चराचरम् ॥ मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्रष्टुमिच्छसि ७ न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥ दिव्यं ददामिते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ८ ॥ संजय उवाच ॥ एवमुक्ता ततो राजन महायोगेश्वरो हरिः ॥ दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ९ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥ अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् १० दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनम् ॥ सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखम् ११ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥ यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः १२ तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥ अपश्यद्देवस्य शरीरे पांडवस्तदा १३

वातस्त्वर्गमिहपश्य * यत्तूक्तं मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति तत्राह नत्विति शक्यसे शक्रोऽपि पदविकरणव्यत्ययार्थः अनेन प्राकृतेन दिव्यमप्राकृतं ऐश्वरमीश्वरसंबन्धिनं योगं विश्वा
श्रयस्त्वलक्षणं सामर्थ्यं ८ एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय दिव्यं रूपं दर्शितवान्सच हृद्वा विस्मया विष्टो भगवंतं विज्ञापितवानितीमं वृत्तांतमेव मुक्त्वेत्यादिषु द्विः श्लोकैर्दृष्टराष्ट्रप्रतिसंज्ञय उवाच एवमुक्त्वे
त्यादि ततः दिव्यचक्षुःप्रदानानंतरं राजन हृद्यतराष्ट्रं महाश्वासी योगेश्वरश्चेति विग्रहः महतो योगस्य वा इश्वरः परमं दिव्यं रूपं ऐश्वरं मायाविसंबन्धिनं तु मायातीतं दर्शयामास ९ तदेव रूपं
विशिनष्टि द्वाभ्यां अनेकेत्यादिना अनेकान्यनंतानि वक्त्राणि नयनानि चयस्मिन् तदनेकवक्त्रनयनं । अनेकान्यद्भुतानि दर्शनानि यस्मिन् तदनेकाद्भुतदर्शनं । अनेकानि दिव्यान्याभरणानि य
स्मिन् । दिव्यान्यनेकानि च उद्यतानि आयुधानि च क्रादीनि यस्मिन् १० विश्वतोमुखमिति पूर्वोक्तस्य एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुया विश्वतोमुखमित्यस्यायं परामर्शः अनंतं सर्वतः परिच्छेदरहितं ११
दिविर्जतरिक्षे माः दीप्तिः भासः दीप्तेः अभूतोपमेयं निरुपमतामेव तस्य दीप्तेर्दर्शयति उभौ यदिव्योऽग्निपृथक्प्रवाहावित्यादिवत् १२ इदं कथं जगत्कृत्स्नं पश्येति यत्प्राग्भगवता उक्तं तदप्यप
श्यदित्याह तत्रेति अनेकधा प्रविभक्तमित्येतत्तत्पर्याप्तुत्यतितीति णीबीजेषूष्मरूपेण तत्तद्वत्त्वमाभूदिति दर्शयितुं सावकाशं अनेकधा विभागमुक्तं विविक्तं अपश्यत् एकस्यैकं आवयवस्यं—

—अयमर्थः । यदा भगवत्स्वतुर्भुजं रूपं चित्तयेत तत्र चेतोऽसि लब्धपदे सति क्रमशः तदीयावयवास्तस्य क्कामुखे स्मिते वापदनखे वा चित्तं प्रियते । तत्रापि लब्धपदे तस्मिन्स्तदपित्यक्त्या विश्वरूपमारोह्यत दिव्यं चक्षुरपि एवं सूक्ष्मतामापादितं मन एव । 'मनोऽस्य देवं चक्षुःस एतेन देवेन चक्षुषामनसैतान् कामान् पश्यन् रमते' इति श्रुतेः । कामान् विपश्यन् एतान् हार्दाकाशाख्यसगुणब्रह्मगतानि ति श्रुतिपदयोरर्थः ययोक्तं श्रीभागवते । 'तत्र लब्धपदे चित्तमाकृष्यैकप्रधारयेत् ॥ नान्यानि चित्तयेद्वयः सुस्मितं भावयेन्मुखं ॥ तत्र लब्धपदे चित्तमाकृष्य व्योम्नि प्रधारयेत् ॥ तच्च त्वत्कामदारोहो न किंचिदपि चित्तयेत्' इति तत्र मूर्त्तौ एकप्रअंगे व्योम्निकारणे मदारोहो निर्विकल्पे ब्रह्मण्याकृतः तदिदमुक्तं देवदेवस्य शरीरे कृत्स्नं जगदेकस्य पादोऽपश्यदिति १३ हृष्टरोमारोमां चित गात्रः १४ देवानादिस्थादीन् भूतविशेषाश्चतुर्विधा जरायुजादयस्तेषां संधान् समूहान् ब्रह्माणं चतुर्मुखं ईशं ईशितारं कमलासनस्थमित्यनेन दूरदर्शनमुक्तं उरगान् पातालस्थानं तादीन् दिव्यान् कैलासादौ स्थितान् वालुकिप्रमुखान् एतेन व्यवहितदर्शनमुक्तं १५ अनेके अनंताः बाहवः उदाराणि वक्राणि नेत्राणि च यस्मिन्स्तदनेकबाहूदरवक्रनेत्रं सर्वतश्चतुर्दिक्षु उपवर्षयन् अनंतमपारेच्छिन्नं रूपमस्य तं । अनंतत्वमेवाह नांतमिति दीर्घरज्ज्वा इव तवायं तीक्ष्णैः किरीटगदाचक्रवारिणं दीप्तिमत्त्वादेव दुर्निरीक्ष्यं ब्रह्मपशुक्यं समंतात्सर्वतो ये दीप्ता अनला अर्काश्च तद्वत्पुतिर्यस्य तं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमित्येकं पदं अतएवाप्रमेयं ब्रह्मपशुक्यपरिच्छेदं १७ एवं तव योगेश्वर्यदर्शनात्त्वामेव मयैव भीतिवदन्नप्रमेयत्वमेव विवृणोति स्वमिति परममक्षरमस्थूला ततः सविस्मया विष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ॥ प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिं भाषत १४ ॥ अर्जुन उवाच ॥ पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथाभूतविशेषसंधान् ॥ ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् १५ अनेकबाहूदरवक्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतो नंतरूपम् ॥ नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपम् १६ किरीटि नंगदिनं चक्रिणं च तेजो राशिं सर्वतो दीप्तिमंतम् ॥ पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् १७ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥ त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे १८ अनादि मध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशि मूर्यनेत्रम् ॥ पश्यामि त्वां दीप्तहुताश्वक्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतम् १९ द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि व्याप्तं त्वयैकेनादिशश्च सर्वाः ॥ दृष्ट्वाऽहुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् २० अमीहित्वाऽसुरसंघाविशंतिकेचिद्धीताः प्रांजलयो गृणंति ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिं सिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१

दिलक्षणं अक्षरं ब्रह्म परममित्यत्र प्रागुक्तं निष्कलं ब्रह्मतत्त्वमसि एतेन सगुणरूपस्य निर्गुणज्ञापकत्वमुक्तं शाखाग्रस्येव चंद्रज्ञापकत्वं अतएव वेदितव्यं वेदांतप्रमाणेन ज्ञातुं योग्यं न तूपासनीयं । सगुणं ब्रह्मापित्वमेवेत्याह त्वमस्येति निधानं लयस्थानं एतेन कारणत्वमुक्तं अव्ययः अमृतः देवत्वात् शाश्वतस्य वैदिकस्य धर्मस्य गोप्तेत्यनेन कार्यब्रह्मभूतहिरण्यगर्भरूपत्वमुक्तं । सनातनश्चिरंतनोऽनादि पुरुषो जीवात्मा सोऽपित्वमेव मेमममत् । एवं विश्वरूपदर्शने जीवब्रह्मणोरैक्यं शास्त्राचारं ब्रह्मविधिगम्यत इत्युक्तं १८ एतदेवाह अनादीति देशतः कालतश्चादिमध्यांतहीनत्वादनादिमध्यांतं । दीप्तोद्भूताशो वक्ष्येति भास्वरदंतत्वं व्यज्यते । स्वतेजसा चैतन्यज्योतिषा इदं विश्वं विश्वरूपं तत्पंतं प्रकाशयंतं । अनादित्वादिसर्वविशेषगविशेषं विश्वं तपिकर्माभूतं तापयंतं त्वां परज्योतीरूपं पश्यामि जानामि । चित्रपटस्थानीयं विश्वरूपं सकलं कारकात्मकधीवासनोपेतं । येन ज्योतिषा प्रकाशते तदेव त्वमसीति जानामीति भावः १९ एवं स्वयंकृत विश्वरूपदर्शनेन कृतकृत्यो भूत्वा तदुपसंहारमिच्छन्नस्त्वौति व्यावापृष्व्योरिति हेमहात्मनो हि प्रत्यक्षं त्वया एकेन इदं व्यावापृष्व्योरंतरं मध्यं सर्वादिशश्वन्यासाः अतस्तवेदं अद्भुतं उग्रं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रकषेण्यव्यथितं अतः परमिदमुपसंहरेत्यभिप्रायः २० व्यथाभेवाह अमीति द्वियतः अमीत्वात्त्वां अक्षुरसंवाः अक्षुरांशाः दुर्योधनादयः स्वापतंगाः पावकमिव अदृष्टभेरिताः विशंति मरणायेत्यर्थः । केचिद्वीताः प्रांजलयो बद्धांजलयो गृणंति त्वुवंति २१

किंच येत्वदनुग्रहीताः रुद्रादयस्तेषु विस्मिताः संतः सर्वे त्वां विक्षंत इत्याह रुद्रादित्या इति साध्या विश्वे च देवगणविशेषौ रुद्रादित्यवज्ज्ञेयौ ऊष्मपाः पितरः गंधर्वाणां पक्षाणामसुराणां सिद्धा नां जातिभेदानां संघाः समूहाः शेषं स्पष्टं २२ पुनर्लोकानामात्मनश्च व्ययामाह रूपमिति महत्त्वादिमध्यातहीनं हेमहावाहो तेतव करालं महा रूपं दृष्ट्वा लोकाव्यथितास्तथाऽहं च व्यथित इति योजना २३ करालत्वप्रपञ्चनेन स्वव्यथाभेवाह नभ इति नभः स्पृशं व्योम व्यापिनं दीप्तमग्निवज्जाज्वल्यमानं व्याप्ताननं विस्तारितमुखं दीप्तविशालनेत्रं रक्तनेत्रमित्यर्थः । हिमत्यक्षं त्वात्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितांतरात्मा प्रकर्षेण व्यथितचित्तो घृतिर्घैर्यनविंदामिनलभेशमंचशांतिं स्वास्थ्यं च नलभे हे विष्णो व्यापक । भयानकं त्वदाकांतं देवं त्वं क्त्वाऽन्यत्र गंतुं शक्यं तव व्यापकत्वादिति भावः २४ कालानलः प्रलयामिस्तत्त्वानि प्रसीद प्रसन्नः सुखदो भवेत्यर्थः २५ अमी त्वां विशंतीत्यग्निमश्लोकादपकुप्यते २६ तेभीष्मादयः उत्तमांगैः शिरोभिः अयं भावः । घृतराष्ट्रस्य पुत्राः पापिष्ठाः भवंत भवेन्नैलोक्यशरीरं विंशति पापानुरूपं तस्य पापस्थानस्थितान्नरकानेव चच्छंतीति तत्र त्वां विशंतीत्येवोक्तं । भीष्मादयस्तु भकायतोऽग्निर्ब्राह्मणवेदाश्च प्रसूतास्तद्गवतोऽपु

रुद्रादित्यावसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥ गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघावीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे २२ रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महावाहो बहुबाहुरु पादम् ॥ बहुदंरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् २३ नभः स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्याप्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥ दृष्ट्वा हित्वा प्रव्यथितांतरात्मा घृतिं न विंदामि शमंच विष्णो २४ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वेव कालानलसन्निभानि ॥ दिशोनजानेन लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास २५ अमी च त्वां घृत राष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ॥ भीष्मो द्रोणः मृतपुत्रस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः २६ वक्राणितत्वरमाणा विशंति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ॥ केचिद्विलग्रादशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः २७ यथानदीनां बहवोऽधुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवंति ॥ तथा तवामीनरलोकवीरा विशंति वक्राण्याभिविज्वलंति २८ यथा प्रदीपं ज्वलनं पतंगानां विशंति नाशाय समृद्धवेगाः ॥ तथैव नाशाय विशंति लोकास्तवापि वक्राणि समृद्धवेगाः २९ लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान् वदनै र्वलद्भिः ॥ तेजोभिरापूर्यजगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ३० आख्याहि मे को भवानुग्रहूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥ विज्ञातुमिच्छामि भवंत मायं न हि प्रजा नामितव प्रवृत्तिम् ३१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥ ऋतेऽपित्वानमविष्यंति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ३२

संप्रविशंतीति वैष्णवगति सूचना र्थत्वां घृतराष्ट्रस्य पुत्रा विशंति भीष्मादयस्ते वक्राणि विशंतीति विभागदर्शनं युक्तमिति २७ इदमेव स दृष्टांतमाह यथेति तव वक्राणि विशंतीति संबन्धः अभिविज्वलंति सर्वतः जाज्वल्यमानानि २८ बुद्धिपूर्वकमेव ते त्वद्वक्राणि प्रविशंतीति स दृष्टांतमाह यथा प्रदीपमिति २९ ये च पतंतस्तं स्तं स्तं करुणावानपिनवारयसि प्रत्युत्तमसितुमिच्छस्येवेत्याह लेलिह्यसेभूयो भूयोऽतिशयेन वाऽऽत्वादयसि कीदृशस्त्वं समंताज्ज्वलद्भिर्बदनैर्लोकान्समग्रान् ग्रसमानः एवं निर्घृणस्यापि तव तेजो न हीयते प्रत्युत्तमवर्द्धत एवेत्याह तेजोभिरिति हे विष्णो व्यापनशीलसमग्रजगत् तेजोभिरापूर्यतव उग्राः स्पृशं व्योम व्यापिनो दीप्तयः प्रतपंतीति योजना पदार्थः स्पष्टः ३० एवं दीप्त्याऽऽकुलीभूतोऽर्जुनो भगवानयमिति विस्मृत्याह आख्याहि मे को भवानुग्रहूपो नमोऽस्तीत्या ख्याहि अमुकोऽस्मीति कथय प्रसीद शांतो भव त्वामहं विज्ञातुमिच्छामि यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टानं जानामि ३१ एवमर्जुनेन प्रार्थितो भगवानुवाच काल इति इहास्मिन्संश्रामेलोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः प्रवृद्धो महान् लोकक्षयकृत् कालो नाम परमेश्वरोऽस्मि यस्मादेवं तस्मात् ऋतेऽपित्वा त्वां विनाऽपि सर्वे नमविष्यंति शरिण्यंति केते सर्वे ये प्रत्यनीकेषु शशुसेभ्येषु योधाः घृतराभीष्मादयोऽवस्थितास्ते ३२

तस्मादिति यस्मात् त्वां विनाऽप्येते मरिष्यंति तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ युद्धाय शेषं स्पष्टम् ३३ माव्यथिष्ठाः एते महातः कथं हंतुं शक्या इत्याकुलीभावं मागा इत्यर्थः जेतासि जेष्यासि सपत्नान् शत्रून् ३४ भगवतैव मुक्ते सति पश्चात्किं कृतमित्यपेक्षायां संजय उवाच अत्र कृतां जलित्वादिना चिह्नेन भगवद्वाक्यो ह्येवं किरीटीनकरिष्यतीति सूच्यते सगद्गदं मय हर्षाद्यावेशेन गद्गदेन कंठाकंपनेन सह वर्तत इति सगद्गदं यथा भवति तथा आह उक्तवान् भीतभीतोऽत्यंतभीतः सन्नाहेति संबन्धः । अत्र आहति पदच्छेदे पुनरर्जुन उवाचेति पुनरुक्तं स्यात् अतः प्रणम्य अर्जुन उवाचेत्येव संबन्धेन तु प्रणम्य आहति । कात हि आहति क्रियाया गतिः नेयं क्रिया किं तु आहति प्रसिद्धयर्थं मध्यममित्यवशः ३५ एकादशभिः श्लोकैरर्जुन उवाच स्थाने इति हेतुपीकेश सर्वेन्द्रियप्रवर्तक अंतर्यामिन् तव प्रकीर्त्या नाम संकीर्तनेन जगत्प्रहृष्यति यत्तत्स्थाने युक्तं । स्थाने इत्यव्ययं युक्तमित्यर्थः । यत्तव प्रकीर्त्या जगद्गुरुर्यते तदपि स्थाने युक्तं । यत्तव प्रकीर्त्या रक्षां सिमीतानि संति दिशो द्रवंति पलायंते तदपि स्थाने युक्तं । यच्च त्वां सर्वे सिद्धसंघाः कपिलादीनां समुदायानमस्यंति तदपि स्थाने । अयं श्लोको रक्षोघ्न मंत्रत्वेन मंत्रज्ञास्त्रे प्रसिद्धः स च नारायणाष्टाक्षरसुदर्शनास्त्र मंत्राभ्यां संपुटितो ज्ञेय इति रहस्यम् ३६ कुतो मां सिद्धसंघानमस्यंति यतस्तेऽप्यहमिव ब्रह्मादशतानि स्रष्टुमर्हतीत्यत आह कस्मादिति हेमहात्मनः कस्माद्धेतोस्ते त्वाननमेरव पितु न मेरवे । तत्र हेतुः गरीयसे तेऽपि गुरवस्त्वमपि गुरुस्त

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशोलभस्व जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ॥ मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भवसव्यसाचिन् ३३ द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथा न्यानपि योधवीरान् ॥ मया हतांस्त्वं जहि माव्यथिष्ठा युद्धं च स्वजेतासि रणे सपत्नान् ३४ ॥ संजय उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतां जलिर्वपमानः किरीटी ॥ नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५ ॥ अर्जुन उवाच ॥ स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥ रक्षां सिमीतानि दिशो द्रवंति सर्वे नमस्यंति च सिद्धसंघाः ३६ कस्माच्च तेन न मेरन्महात्मनः गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥ अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत् तत्परं यत् ३७ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥ वेतासिवेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ३८ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥ नमोनमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमोनमस्ते ३९ नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥ अनंत वीर्यामित विक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषिततोऽसि सर्वः ४०

याऽपित्वमतिशयितो गुरुसीत्यर्थः । कुतो मभैवातिशयस्तेषां मम च समानेऽपि सत्यसंकल्पत्वादौ सत्यस्य आह ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि आदिकर्त्रे पितामहाय पंचमहाभूतसृष्टिद्वारा ब्रह्माणं नृ जते इत्यर्थः । जगद्गवापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्चेति न्यायेन नित्यसिद्धेश्वरस्य ब्रह्माज्ञया ते सर्वेऽप्यैश्वर्यमाजो भवति न तु त्वत्समास्ते अत एव हे अनंत हे देवानां ईश जगन्निवास जगतामा लयभूत त्वमक्षरं शुद्धं ब्रह्म कीदृशमक्षरं यत्सदसत् तत्परं सच्च असच्च सदसत्तीताभ्यां परंच सदसत् तत्परं कार्यकारणं तदुभयातीतं चेति त्रिविधमित्यर्थः ३७ पुनरपि स्ताति त्वमिति आदिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात् पुरुषः सर्वशरीरशायी पुराणः शरीरनाशादिनाऽप्यविनश्यन् विश्वस्यास्य त्वं परं निधानं निधीयतेऽस्मिन्नितिलयस्थानं । सांख्यानां जडां प्रकृतिं वारयति वेताज्ञाता वेद्यं तद्दृश्यं च त्वमेव परं वेद्यं वेद्याभ्यामन्यत्वाय चैतन्यं त्वया विश्वं ततं व्याप्तं स्वसत्ता स्फूर्तिर्भावे अनंतरूप त्रिविधपरिच्छेदं शून्यस्वरूप ३८ सर्वदेवतात्मत्वेन स्तौति वायुरिति प्रजापतिर्दशादिश्वतुर्मुखो वा प्रपिता महश्चतुर्मुखो वा ३९ हे अनंत वीर्ययतः सर्वं समाप्नोषि रक्षीभावेनासमंतादप्यप्यपि ततो देवोः सर्व इति वचनात् । पुरस्तात्कर्मणामादौ पृष्ठतस्तेषां समाप्तौ सर्वतो मध्येऽपि तेन मोक्ष ४०

एवंस्तुत्वास्वापराधानक्षमापयते सखेतीति अयंममसखाइतिमत्वाप्रसभंस्त्रोत्कर्षाविष्करणपूर्वकयत्तमयाउक्तंहेरुणहेयादवहेसखेति इतिशब्देनसंधिरार्थः । कुतउक्तंवेदमेवंविधंमहिमा
नंमाहात्म्यंअजानताकदाचित्प्रमादाच्चित्तविशेषात्कदाचित्प्रणयेनस्नेहेनच ४१ तथायच्चअवहासार्थविहारादिष्वसत्कृतोऽसिपरिभूतोऽसि । एकोवासस्त्रीनानियोगकालेवातत्समक्षंसखिजन
समक्षंवाऽसत्कृतोऽसितत्क्षामयेक्षमापये यतस्त्वमप्रमेयोऽचित्यस्वभावःकरुणापरः । यतःशत्रुभ्योऽपिगिणुपालादिभ्यउत्तमांगतिदत्तवानसीत्यर्थः ४२ अप्रमेयत्वमेवाह पिताऽसीति यत
स्त्वमस्माकंपिताऽसिअतोऽस्माभिःशिशुभिःकृताअपराधास्त्वयाक्षंतव्याप्रेतिभावः ४३ एतदेवाह तस्मादिति यस्मात्तंपितागुरुश्चतस्मात्कायंशरीरंप्रणिधायभूमौकृत्वादंडवत्प्रणम्यत्वां
प्रसादये ईदृवंस्तुत्यं स्पष्टमन्यत् ४४ एवंस्तुत्वास्तेष्टप्रार्थयते अष्टष्टपूर्वमिति हेदेवकदाचिदपिपूर्वनष्टंतादृशमदृष्टपूर्वतवरूपंदृष्ट्वाहृषितउत्फुल्लोऽस्मि । तथाविकरालरूपदर्शनजेनमयेन
चमेमममनःप्रव्यथितं अतस्तदेवधारणाविषयभूतंरूपंमेमहंदर्शय ४५ तदेवरूपमाह किरीटिनमिति एतेनार्जुनस्यचक्रगदाकिरीटोपेतं वतुर्भुजंभगवतोऽक्षंधारणाविषयइतिदर्शितं हेसह
स्रबाहोहेविश्वभूतंसहस्रबाहुत्वादिमुपसंहृत्यतेनैवरूपेणभवप्रकटोभव ४६ एवमर्जुनेनप्रार्थितस्तंस्तुवन्नभगवानुवाच मयेतित्रिभिः हेअर्जुनप्रसन्नेनमयातवतुभ्यामिदंपरंरूपंदर्शितं आत्मयो

सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तंहेरुणहेयादवहेसखेति ॥ अजानतामहिमानंतवेदंमयाप्रमादात्प्रणयेनवाऽपि ४१ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसिविहारशय्यासनभोजनेषु ॥
एकोऽथवाऽप्यच्युततत्समक्षंतत्क्षामयेत्वामहमप्रमेयम् ४२ पितासिलोकस्यचराचरस्यत्वमस्यपूज्यश्चगुरुर्गरीयान् ॥ नत्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकःकुतोऽन्योलोकत्र
येऽप्यप्रतिमप्रभावः ४३ तस्मात्प्रणम्यप्रणिधायकायंप्रसादयेत्वामहमीशमीडयम् ॥ पितेवपुत्रस्यसखेवसरव्युःप्रियःप्रियायाऽर्हसिदेवसोढुम् ४४ अष्टष्टपूर्वदृषितोऽ
स्मिदृष्ट्वाभयेनचप्रव्यथितंमनोमे ॥ तदेवमेदर्शयदेवरूपंप्रसीददेवेशजगन्निवास ४५ किरीटिनंगदिनंचक्रहस्तमिच्छामित्वांद्रष्टुमहंतथैव ॥ तेनैवरूपेणचतुर्भुजेनसहस्र
बाहोभवविश्वभूतं ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मयाप्रसन्नेनतवार्जुनेदंरूपंपरंदर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयंविश्वमनंतमाद्यंयन्मेत्वदन्येननष्टपूर्वम् ४७ नवेदयज्ञाध्ययनेन
दानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः ॥ एवरूपःशक्यअहंनृलोकेद्रष्टुंत्वदन्येनगुरुप्रवीर ४८ मातेव्यथामाचविमूढभावोदृष्ट्वापंधोरमहिम्नमेदम् ॥ व्यपेतभीःप्रीतमनाः
पुनस्त्वंतदेवमेवरूपमिदंप्रपश्य ४९ ॥ संजयउवाच ॥ इत्यर्जुनंवासुदेवस्तथोक्त्वास्वकंरूपंदर्शयामासभूयः ॥ आश्वासयामासचभीतमेनंभूत्वापुनःसौम्यवपुर्महात्मा ५०

मात्स्वसामर्थ्यात्करुणया । ननुतवदर्शनेऽधिकारोस्ति तथाचप्रागुक्तं कर्मण्येवाधिकारस्तइति । तेजोमयंविदुषंदिव्यंविश्वंविश्वरूपंआद्यमनादिअनंतंचयत्वरूपंत्वदन्येनकदाचिदपिपूर्वदृष्टं
दृष्टपूर्वम् ४७ योगैकगम्यमेतत्कर्मिणादुष्प्रापमित्याह नवेदेति वेदानांविज्ञानांचाध्ययनैरधिगमैःनचदानैर्नचक्रियाभिःस्मृत्युक्ताभिरापूर्तादिभिर्वापीकृपारामादिभिस्तपोभिःकृच्छ्रचा
द्रायणाद्यैः उग्रैर्भासोपवासाद्यैः नृलोकेऽवरूपोऽहंद्रष्टुंनशक्यः रोरुत्वाभावार्पः त्वदन्येनगुरुप्रवीर ४८ इदमतिदुर्लभदर्शनंरूपंदृष्ट्वाऽपिचेद्व्यथसेतर्हिउपसंहारामीदमित्याशयेनाह
मातेइति ममेदंईदृक्चोरंरूपंदृष्ट्वातेतवव्यथामामुदितिशेषः विमूढभावोमोहश्चेतमाभूत् व्यपेतभीर्निर्ममःप्रीतमनाश्चपुनस्त्वंभूत्वातदेवयत्नयाद्रष्टुंप्रार्थितंमेममेदंरूपंप्रपश्य ४९ संजयउवाच
इतीति वासुदेवोऽर्जुनंप्रतिइतिपूर्वोक्तरीत्याचक्रायथापूर्वमासीत्मास्वकंमानुषंरूपंभूयःपुनर्दर्शयामास । यदर्जुनेनप्रार्थितंचतुर्भुजंधारणाविषयंरूपंतदपितरोदधेइत्यर्थः । तथामहात्मा
व्यापकोऽपिस्त्रसौम्यवपुर्नृप्रदेहोभूत्वाभीतमेनमाश्वासयामासच ५०

ततोनिर्भयःसन्नर्जुनउवाच दृष्टेति सचेताअव्याकुलः प्रकृतिगतःस्वास्थ्यंप्राप्तः संवृत्तोजातोऽस्मि ५१ अस्यविश्वरूपदर्शनस्यदीर्घम्यदर्शयन्नश्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति दर्शनकांक्षि
णः दर्शनंकांक्षतेएवतुल्यमंते ५२ माहमिति नवेदयज्ञाध्ययनेरित्यनेनोक्तएवार्थःपुनरुच्यतेविश्वरूपदर्शनस्याविदीर्घम्यसूचनाय स्पष्टार्थश्चलोकः ५३ कथंतर्हिद्रष्टुंशक्यस्त्वमतआह
मक्तयेति मक्तयाआराधनेन अनन्ययाअव्यभिचरितयाअखंडयेत्यर्थः । अहमेवंविधोज्ञातुंशक्यस्त्वंपदार्थशोधकशास्त्रतः । द्रष्टुंशक्योऽध्यानतः । तस्वेनयाथात्म्येनप्रवेष्टुंशक्यस्तत्त्वमसि
वाक्यार्थजज्ञानतः । हेपरंअज्ञानशत्रुंतापयतीतिपरंतप ५४ शास्त्रसर्वस्वंसंगृह्णाति मत्कर्मकृदिति मदर्थमेवकर्माणिनिकरोतीतिमत्कर्मकृत् अहमेवपरमोनिष्कलःप्राप्त्योयस्येतिमत्परमः । एते
नलुक्त्वाःकर्मयोगोऽध्यानयोगश्चत्वंपदार्थशोधकउक्तः । मममक्तआराधनकृदित्युपासनाकांडार्थसंग्रहः । संगवर्जितइत्यनेनएकतोभगवद्व्यानानिष्ठइत्युक्तं । निर्वैरइतिविश्वंभगवदात्मनापश्योदि
त्युक्तं । अन्यथाभेदबुद्धिमतोनिर्वैरत्वासंभवात् । एवंभूतोयःसमातत्पलक्ष्यार्थभूतमखंडानंदैकघनमेतिप्राप्नोतिप्रत्यगमेदेन हेपांडवविशुद्धवंशज त्वमेवैतज्ज्ञातुंशक्रोपीतिभावः ५५ ॥ इतिभी
ष्मपर्वणिभीलकंठीये भा०गी० एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ५० ॥ ३५ ॥ सप्तममारभ्येतावताग्रंथेनतत्पदवाच्यार्थोनिर्लपितः । इदानींतत्पदार्थशोधनमुपासनाकांडंचसमापयिष्यन्निहार्यतःप्रा

अर्जुनउवाच ॥ दृष्टेदंमानुषंरूपंतवसौम्यंजनादन ॥ इदानीमस्मिसंवृत्तःसचेताःप्रकृतिगतः ५१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सुदुर्दर्शमिदंरूपंदृष्टवानसियन्मम ॥
देवाअप्यस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणः ५२ नाहंवेदैर्नतपसानदानेननचेज्यया ॥ शक्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्टवानसिमांयथा ५३ भक्त्यात्वनन्ययाशक्यअहमेवं
विधोऽर्जुन ॥ ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतप ५४ मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः ॥ निर्वैरःसर्वभूतेषुयःसमामेतिपांडव ५५ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्म
पर्वणिश्रीमद्भगवद्गीतासू० विश्वरूपदर्शनंनामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ पर्वणितुपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ एवं
सततयुक्तायेभक्तास्त्वांपर्युपासते ॥ येचाप्यक्षरमव्यक्तंतेषांकेयोगवित्तमाः १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ मय्यावेश्यमनोयेमांनित्ययुक्ताउपासते ॥ श्रद्ध
यापरयोपेतास्तेमेयुक्ततमामताः २ येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते ॥ सर्वत्रगमर्चित्यंचकूटस्थमचलंध्रुवम् ३

धान्येनतत्पदलक्ष्यमर्थतद्विदालक्षणांनिचप्रदर्श्यते । शब्दतत्तुलौकिकबुद्धचनुसारेणतत्पदवाच्यस्यैवोपासनादिकंप्रपंच्यतेतत्रपूर्वाध्यायांतेमत्कर्मकृन्मत्परमइत्यादिनास्वभजनमुक्तं । तत्र
मच्छब्दार्थःकिसगुणमुतनिर्गुणब्रह्म उभयत्राप्यस्मच्छब्दत्वंपूर्वप्रयोगदर्शनात्संदिहानःपृच्छति एवमिति एवमित्यव्यवहितंमत्कर्मकृदित्यादिनोक्तंप्रकारंपरामृशति अनेनप्रकारेणयेसततयुक्ता
नित्यंसमाहितचित्ताभक्ताःसगुणवेदिनस्त्वांपर्युपासतेयेचाप्यक्षरमस्थूलादिलक्षणमव्यक्तंबुद्धबाद्यगोचरमुपासतेतेषांमध्येयोगवित्तमाःकेतरेइत्यर्थः १ निर्गुणस्यदुष्प्रापत्वोत्तयैवश्रेष्ठत्वंसूचयन्नसगु
णप्राशस्त्यंचशब्दतोदर्शयन्नश्रीभगवानुवाच मयीति मयिसगुणेब्रह्मणिमनआवेश्यप्रवेश्ययेनित्ययुक्ताःसदोद्युक्तामांपरमेश्वरमुपासतेचित्तयंति श्रद्धयाआस्तिक्यबुद्ध्यापरयासात्त्विक्याअवश्यं
परमात्माऽप्रमाराधितोऽस्मास्तारयिष्यतीत्येवंनिश्चयरूपयाश्रद्धयाउपेतास्तेमेममज्ञानीत्वात्मेवमेतमितिज्ञानिनमात्मत्वेनैवपश्यतोमूर्खेष्वपिकारुण्यात्पक्षपातवतःसर्वज्ञस्ययुक्ततमामताः २
एवमुपासकानस्तुत्वाअव्यक्ताविदांज्ञानिनांदौर्लभ्यंलोकत्रयेणाह येत्विति तुशब्दःसगुणाद्वैलक्षण्यार्थः अक्षरं'एतद्वैतदक्षरंगार्गिब्राह्मणाभिभवंत्यस्थूलमनष्वहस्वमदीर्घ'इत्यादिश्रुत्यासर्वधर्म
शून्यंनिर्लपितंअतएवानिर्देश्यनिर्देशुमशक्यंवाचा अव्यक्तंच वाचामगोचरत्वात्बुद्धेरप्यविषयइत्यर्थः । तथाचश्रुतिः 'यतोवाचोनिवर्तते अप्राप्यमनसासह'इतिब्रह्मणोवाङ्मनसातीतत्वंदर्शयति-

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥ ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ४ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासत्त्वचेतसाम् ॥ अव्यक्ताहिमतिर्दुःखं देहवाद्भिखाप्यते ५

॥५७॥

येतु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥ अनन्येनैव योगेन मां ध्यायंत उपासते ६ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥ भवामिनचिरात्पार्थ मय्यावोशितचे
तसाम् ७ मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥ निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ८ अथ चित्तं समाधातुं न शक्योऽपि मयि स्थिरम् ॥ अभ्यासयोगेन ततो
मामिच्छातुं धनं जयं ९ अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ॥ मदर्थं मपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिं मवाप्स्यसि १० अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥ सर्वं
कर्म फलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ११ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्विद्यानां विशिष्यते ॥ ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनंतरम् १२

तन्मात्राभावात् । अतः शरीरपातादूर्ध्वनसंशयः कर्तव्यः ८ विश्वरूपधारणायामशक्तप्रतिप्राह अथेति मायिविश्वेश्वरे विश्वरूपे अथवादचित्तंसमाधातुं निवेशितुमचलंधारयितुं नशक्रोषितस्तत्त्वभ्यासयोगेन चित्तस्थैकस्मिन्नाभ्यंतरे बाह्ये वा प्रतिष्ठादावालंबने सर्वतः समाहित्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमाप्तुं प्राप्नुमिच्छामार्थं स्वहे धनं जय ९ अभ्यासेऽपीति अभ्यासे पूर्वश्लोकोक्ते मत्कर्म । ‘श्रवणकीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं । अर्घनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनं’ इति नवविध भजनात्मकं भगवत्प्रीत्यर्थं कर्म मत्कर्मशाब्दितं तदेव परममावश्यकं यस्य तादृशो भव कर्माणि श्रवणादीनि सिद्धिसत्त्वशुद्धि १० मद्योगं श्रवणादौ निष्ठां तद्दिपूर्वोक्तं श्रौतस्मार्तसर्वकर्मफलत्यागं कुर्वित्यर्थः । यतात्मवान्नयतश्च नियमादिमाश्च आत्मवान् जितचित्तश्चेति यतात्मवान् ११ इममेव त्यागं सर्वपुरुषार्थमूलत्वात्स्तौति श्रेयोहीति अभ्यासान्निदिध्यासनात्ज्ञानं श्रवणमननजंपरोक्षं श्रेयः । ज्ञानादधिध्यानं विष्णोः श्रवणकीर्तनादिविशिष्यते । ततोऽपि कर्मफलत्यागः श्रेयान् । यस्मादनंतरमव्यवधानेन शास्त्रोक्तिस्तच्च शुद्ध्याद्युत्पादनद्वारेण । अत्र बाह्यसाधनं सुकरत्वात् पूर्वपूर्वापेक्षया प्रशस्तमित्युच्येत तत्रैव प्रवृत्त्यतिशयाय । यद्वा श्रवणाद्यभ्यासात् तज्ज्ञानं तत्त्वभिश्चात्मकं श्रेयः । ततोऽपि ज्ञातस्यार्थस्य साक्षात्कारार्थं ध्यानं श्रेयः । ततोऽपि कर्मफलत्यागः । योगी हि सर्वकर्मत्यागी प्रजहाति यदा कामानिति प्रोक्तः । अयमपि कर्मफलत्यागेन कामान् जहात्येवेति तेन समइति स्तूयते १२

परमप्रकृतस्याक्षरस्योपासकस्तौति तदुपकथनोहिसाधकानांतेषुगुणेष्वदरीभविष्यतीतिबुद्ध्याऽह अद्वेष्टेति अद्वेष्टाचेदुदासीनःस्यान्नेत्याह मैत्राभिमेवमैत्रोन्नतूदासीनःकदाचिदपि । नन्वस्यस्मिन्शत्रौसतिकथंमैत्रत्वंस्यात्तत्राह करुणइति दुःखदातारमपिकरुणयानवावितुमीष्टेअपितुत्रातुमेवेच्छति एतेनसर्वभूताभयप्रदःसंन्यासीउक्तः । अतएवतस्यनिर्ममइतिविशेषणं युज्यते । मुख्यमक्षरविदोक्षणं निरहंकारइति अहंकारोहिसर्वानर्थनिदानंसर्वनिर्गतोयस्मात्सन्निरहंकारः अतएवसमेदुःखसुखेयस्य । 'तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः'इतिश्रुतेः । क्षमीक्षमावानपरिभवमाप्तावपिस्वस्थचितः । अन्योऽपिमुमुक्षुरेतान्धर्माननुतिष्ठेदित्यर्थः १२ संतुष्टोयदृच्छालाभेनैवसंजातालंप्रत्ययः । सततंसर्वदा योगीश्रवणादौसमाहितचित्तः । य तात्मासंयतशरीरेंद्रियादिसंवातः । दृढःस्थिरआत्मतत्त्वविषयेनिश्चयोयस्यसदृढनिश्चयोऽसंभावनाशून्योदृढभद्रावान् । मयिनिर्गुणेब्रह्मण्यपितेनिहितेप्रविलापितेवामनःसंकल्पादिरूपं बुद्धिरध्यवसायस्तेउभेयेनसम्यग्पितमनोबुद्धिः । एतादृशोभेममभक्तःसमेममप्रियःआत्मत्वादेवसपरमप्रेमास्पदं ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमित्युक्तं । एतेनपूर्वश्लोकोक्तायानिरहंकारतायाःसाधनान्पुक्तानि १४ सचनिरहंकारोद्विविधः समाधिस्थोव्युत्थितश्च तयोर्लक्षणंक्रमेणाहद्वान्या यस्मादिति यस्मात्समाधिस्थत्वेनकाष्ठसमाहोकोनोद्विजतेनत्रस्यति लोकादपियोनिर्मन

अद्वेष्टासर्वभूतानामैत्रःकरुणएवच ॥ निर्ममोनिरहंकारःसमदुःखसुखःक्षमी १३ संतुष्टःसततंयोगीयतात्मादृढनिश्चयः ॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मेभक्तःसमेप्रियः १४ यस्मान्नोद्विजतेलोकोलोकान्नोद्विजतेचयः ॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तोयःसचमेप्रियः १५ अनपेक्षःशुचिर्दक्षउदासीनोगत व्यथः ॥ सर्वारंभपरित्यागीयोमद्भक्तःसमेप्रियः १६ योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति ॥ शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः १७ समःशत्रौचमित्रेचतथामानापमानयोः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः १८ तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनसंतुष्टोयेनकेनचित् ॥ अनि केतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः १९

स्करत्वाप्रोद्विजते अतएवहर्षदृष्टलाभेसतिमनसउत्फुल्लता । अमर्षःअसहिष्णुता । मयमात्मोच्छेदशंका । उद्वेगस्तत्कृतैवव्याकुलता एतेनिर्मनस्कत्वादेवस्वयमेवमुक्तस्त्यक्तः नत्वेतान्स्वयं त्यक्तुंयततेसाधकवत् ईदृशोयोमद्भक्तःसचमेप्रियः १५ अस्यैवव्युत्थानावस्थामाह अनपेक्षइति सुखप्राप्तौदुःखहानेवातत्साधनेवालिप्साशून्योऽनपेक्षः । शुचिःबाह्याभ्यंतरशौचवान् पुण्यापुण्याभ्यामलितोवा । दक्षःभगवद्भजनादावनलसः । उदासीनोमानापमानादौसमवृत्तिः । अतएवगताव्यथाचेतःपीडायस्यसगतव्यथः । सर्वारंभपरित्यागीसंन्यासित्वादेव योमद्भक्तः समे प्रियः १६ एतमेवश्लोकंन्याचष्टेत्रिभिःश्लोकैः योनेति इष्टलाभेसतिनहृष्यति । अनिष्टप्राप्तौनद्वेष्टि । इष्टवियोगेसतिनशोचति । इष्टसंयोगमनिष्टपरिहारंनकांक्षतिअनपेक्षत्वात् । शुभंकल्याणंपुण्यंचअशुभममंगलंपापंचतेउभेपरित्यक्तुंशीलमस्यसशुभाशुभपरित्यागी एतेनशुचित्वंन्याख्यातं । भक्तिमान्भक्तौसततोद्युक्तइतिदक्षइत्यर्थः १७ उदासीनत्वंन्याचष्टे समइति गतव्यथत्वमुपपादयति संगविवर्जितइति संगीहिव्यथतेनवृत्तद्विजितइत्यर्थः १८ सर्वारंभपरित्यागीत्येतद्व्याचष्टे तुल्येति शिष्टेषुविगीतो नस्याभितिवालोकेषुप्रख्यातःस्याभितिवाइदंभूयादितिवाकामयमानःकिंचिदारभतेनत्वंयं तुल्यनिंदास्तुतिस्वात्संतुष्टत्वाच्च भौवीसंन्यासी अतएवातिकेतोऽहंशून्यः कुटीमपिवासार्थनारभते यतःस्थिरमतिःस्थितप्रज्ञोभक्तिमान्योगीभेममप्रियोनरःपुरुषः १९

मुक्तलक्षणान्येवमुमुक्षोःसाधनत्वेनविधत्ते येत्विति येमुमुक्षवः तुपूर्वोक्तमुक्तापेक्षयाविलक्षणाः इदमद्वेष्टासर्वभूतानामित्यादिनाग्रथेनप्रतिपादितंभजानंतदेवामृतस्यभोक्षस्यसाधनत्वादमृतंधर्मा मृतं यथोक्तमुक्तानतिक्रमेणपर्युपासतेसाकल्येनानुतिष्ठति श्रद्धधानाःश्रद्धायुक्ताः मत्परमाः अहमेवभगवान्वासुदेवोऽक्षराख्यःसर्वविशेषरहितःपरमानंदरूपःपरमःपार्वतिकःप्राप्तोयेपतिमत्परमाः भक्ताशान्तिदात्यादिमंतोमद्भजनशीलास्तेऽर्तिवमेममप्रियाः ज्ञानीतुमभवतआत्मैव परिशेषादतीवप्रियत्वंभक्तेष्वेवपर्यवसन्नं योमुक्तानांस्वाभाविकोधर्मःसमुमुक्षुणायन्नतोऽनुष्ठेयइत्यर्थः यथोक्तवार्तिके । 'उत्पन्नात्मप्रबोधस्यहृद्वेष्टत्वादयोगुणाः ॥ अयन्नतोभवंत्येवतुसाधनरूपिणः'इति । समासउपासनाप्रधानस्तत्पदार्थविवेकः । अतःपरंवाक्यार्थविचारोजीवब्रह्माभेदप्रतिपादकोभविष्यति २० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभाष्येगी०द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ समासश्चायमुपासनाकांडः ॥ ५० ३६ ॥ ॥ ननु अव्यक्तोऽयमर्चित्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥ नित्यःसर्वगतःस्थानुरचलोयंसनातनइतिद्वितीयेत्वंपदार्थस्वरूपमुक्तम् । तथाद्वादशेयेत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते ॥ सर्वत्रगमधित्यंचकूटस्थमचलंध्रुवमितितत्पदार्थस्वरूपमुक्तम् । नचतयोर्भेदःसंभवति लक्षणैक्यात् लक्षणंहितयोरव्यक्तत्वमर्चित्यत्वमचलत्वंसर्वगतत्वंचेत्यादिसमानम् । नचद्वयोःसर्वगतत्वंसंभवति अन्योन्यव्यावृत्तत्वेनासर्वगतत्वापत्तेः नचलक्षणभेदाभावेऽपितत्तात्मगतविशेषाःसंतियेमुक्तात्मनाजीवेशयोश्चान्योन्यभेदमावर्तितस्वात्मानंस्वशाश्रवात्स्वयमेवव्यावृत्तंतीतिवाच्यं विशेषाणांस्तत्त्वप्रमाणाभावात् । ननुमासंतुविशेषाः बंधमोक्षादिव्यवस्थान्ययानुपपत्त्यानुनिर्विशेषेष्वपिपुरुषेषुभेदाःसिध्यति यथोक्तंसारवृद्धैः । जन्ममरणकरणानांप्रतिनियमाद्युपपत्त्यतश्च पुरुषबहुत्वंसिद्धंत्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेतिजन्मादिव्यवस्थातोऽप्युपपत्त्यतश्च

येतुधर्माष्टमिदंयथोक्तंपर्युपासते ॥ श्रद्धधानामत्परमाभक्तास्तेऽर्तिवमेप्रियाः २० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभगवद्गीता०द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ पर्वणितुषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ अत्रक्षितोऽयंटीकायाअभावात् ॥ अर्जुनउवाच ॥ प्रकृतिपुरुषंचैवक्षेत्रक्षेत्रज्ञमेवच ॥ एतद्वेदितुमिच्छामिज्ञानं ज्ञेयंचक्षेत्र १ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ इदंशरीरंकोतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ एतद्योवेतितंप्राहुःक्षेत्रज्ञइतितद्विदः १ क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्वि सर्वक्षेत्रे पुभारत ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंमम २

स्यदर्शनात्सात्त्विकराजसादिभेदाच्चनपुरुषैक्यमित्यर्थइतिचेन्न व्यापकानेकात्मवादेभो

गसांकर्यप्रसंगात् । नह्येकत्रांतःकरणेषुस्वादिरूपेणपरिणतेतत्प्रतिसंवेदीएकएवचेतनइतिनियंतुंशक्यंसर्वेषांसांनिध्याविशेषेणप्रतिसंवेदनापत्तेरवर्जनीयत्वात् । श्रोत्रस्यैकस्यापिकर्णशङ्कुलीरूपोपाधिभेदादिवांतःकरणरूपोपाधिभेदादेकस्याप्यात्मनःशब्दग्रहव्यवस्थावज्जन्मादिव्यवस्थाऽपिसेतस्यतीतिनपुरुषबहुत्वंवक्तव्यम् । ततश्चजीवेशयोर्लक्षणैक्यादभेदेसिद्धेकिमुत्तरग्रंथेनतत्प्रतिपादनार्थेनेतिचेतस्तस्यम् । यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवामृतत्वेनकंपश्येदिति श्रुतेर्विद्यावस्यायांभेदाभावेऽप्यविद्यावस्यायां'अंतःप्रविष्टःशास्ताजनानाम् । एषह्येवसाधुकर्मकारयति तंयमेभ्योलोकेभ्यउन्निनीपते'इतिव्यवहारदशायांशास्यशासितृभावेनकर्तृकारयितृभावेनचप्रसक्तस्यजीवेश्वरयोर्भेदस्यनिरासार्थत्वादुत्तरग्रंथस्यारंभउपपद्यते । तत्रानुपदोकेनतत्पदार्थेनसहास्याभेदंयुक्तयोग्यतायै भास्यभासकभावेनक्षेत्रात्क्षेत्रज्ञस्यकुंभाद्भास्वतइवविवेकदर्शयति इदमिति इदमनात्मत्वेनभास्यंघटाद्यहंकारांतंशरीरंविशरणधर्मि हेकौतेय क्षेत्रक्षितोऽयंटीकायाअभावात् । एतद्योवेतिमासयतितंचिदात्मानंक्षेत्रज्ञइत्यन्वर्थसंज्ञंप्राहुः केप्राहुः तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः एतेनगच्छामिपश्यामिभुंजेइतिअनुभवादेहेन्द्रियाहंकाराः प्रवीतितोभासककोटिनिविष्टाइवभांति तथापितेषांतत्त्वतोभास्यत्वलक्षणोनात्मभावःसिद्धः १ तमेवलक्षणमुपाधितोनिष्कृष्टक्षेत्रज्ञचात्क्षेत्रमपिमांपरमेश्वरमेवउभयरूपेणसंतंविद्धि 'तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मिब्रह्मैवेदंसर्वसर्वस्वत्वदंब्रह्म'इतिशास्त्रात् । यस्मादुभयात्माऽहंतस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंक्षेत्रस्यबाध्यत्वेनक्षेत्रज्ञस्यसर्वबाधाधिभूतत्वेनचयज्ज्ञानमापरोक्ष्येणतत्त्वनिश्चयस्तदेव-

२१

म. भा. टी.
॥ १० ॥

-संस्काराधानद्वारावासनामयस्यप्रपंचस्यकारणं वासनामयश्चस्थूलप्रपंचस्यकारणमितिबीजांकुरन्यायेनानयोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यसद्भावोऽन्योन्यकारणत्वंचास्तीति । एवंसकलप्राणिधीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधिकंचैतन्यसकलप्राणिधीवासनामयसमाष्टिसूक्ष्मप्रपंचमवभासयति । अस्यचोपाधिभूतब्रह्माडगतसकलप्राणिपाणिपादादिकमेव । एवंचपूर्ववत्स्थूलसूक्ष्मयोरपिसमष्टिप्रपंचयोरन्योन्यबीजांकुरन्यायेनकार्यकारणभावमन्योन्यस्यान्योन्यस्मिन्नसद्भावंचाभिप्रेत्योक्तमवताभाष्यकारेणसकलप्राणिकरणोपाधिद्वारेणज्ञेयब्रह्मणोऽस्तित्वंप्रतिपाद्यतइतिकार्यद्वाराकारणास्तित्वसिद्धौचकारणाभावोऽप्यपोद्यते । 'अनादिमत्परब्रह्मनसत्तत्त्वासदुच्यते'इति । ननुप्रक्षालनादिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमिति न्यायेनव्यर्थस्तर्हिकारणोपन्यासइतिचेन्न तंविनाशुद्धाधिगमायोगात् शाखाचंद्रन्यायेनहिसगुणंनिर्गुणस्यवस्तुनोज्ञापकं यथोक्तभाष्ये । उपाधिकृतमिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमायज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि । तथाहिसंप्रदायविदांचनमध्यारोपापवादाभ्यानिष्प्रपंचप्रपंचयतइति १३ ननुयुपाहवनीयादिवदलौकिकमपिब्रह्मकार्यकारणप्रपंचविशिष्टचित्रमेवसर्वतःपाणिपादंतदित्यादिनाशाखेणकार्यशेषतयासमर्थ्यते । नचवाच्यंउपासनापरंशास्त्रेनब्रह्मणोवैचित्र्यंप्रतिपादयितुमीष्टेइति । देवताधिकरणन्यायेनदेवताविग्रहादिवत्तद्वैचित्र्यस्याप्यत्रांतरतात्पर्यविषयतयासिद्धेः । नचदेवताविग्रहादेव्यावहारिकमेवसत्त्वंनपारमार्थिकंब्रह्मज्ञानेनतस्यबाधादितिवाच्यं सत्ताद्वैविध्यस्याप्रसिद्धेः । तस्मात्सर्वतःपाणिपादत्वादिकंब्रह्मणोवास्तवमेवेतिनापवादमर्हतीत्याशंक्याह सर्वेद्विद्येति सर्वाण्यांतराणिबाह्यानिचंद्रियाणिमनोबुद्धयहंकारचित्ताख्यानिश्रोत्रादीनिचेतिग्राहकमात्रंसंगृहीतं । गुणाश्चविषयास्तेनग्राह्यमात्रंसंगृह्यते समस्तग्राह्यग्राहकवदाभासतेननुग्राह्यग्राहकस्वरूपंविचित्रं यथाजलसूर्योऽवस्थइवकंपतइवाभासतेननुवस्तुतोऽवस्थःकंपतेवातद्वदात्मनोग्राह्यग्राहकाकारत्वंमिथ्येत्यर्थः । कुतएतत् यतःसर्वेद्विद्यविवर्जितं इंद्विद्येतिगुणानामप्युलक्षणं । नहिब्रह्मणिकिंचिद्ग्राह्यरूपादिग्राहकंवाभनआदिवर्तते । 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं । अप्राणोह्यमनाःशुभ्रः । यत्तददृश्यमग्राह्यमचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादम्'इत्यादिशास्त्रात्

सर्वेद्विद्यगुणाभासंसर्वेद्विद्यविवर्जितम् ॥ असत्तंसर्वभूतैवनिर्गुणंगुणभोक्तृच १४

तस्मान्नप्रपंचविशिष्टंविचित्रंब्रह्म । कथंतीर्हिसर्वब्रह्मेतिशास्त्रमित्याशंक्याह असत्तंसर्वभूतैवेति अत्रसर्वभूतदितिसर्वाधारत्वंोक्त्यासर्वस्मात्पृथग्भूतमित्युक्तं । सर्वस्यब्रह्मणासहाधाराधेयभावोऽपि किंघटरूपयोरिवसमवायसंबंधेनकुंडवदरयोरिवसंयोगसंबंधेनवेत्याशंक्यसंबंधंविनेवसर्वभूतंब्रह्मणइत्याह असत्तमिति । ननुव्याहतमेतत् असत्तमिति सर्वभूतदितिचेति नैषदोषः ननुवरमृभिर्मरीचिकोदकेनसंस्काअथचतदाधारभूताऽपिभवतितद्वदेतद्विष्यति । नन्वेवंप्रपंचस्यमिथ्यात्वमापततीति । तथाचकर्मोपास्तित्वविषयउपरुध्येरन् न ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेनयावद्वैतंनबाध्यते तावत्क्रियाकारकादिसर्वव्यवहारस्यसत्यत्वोपगमात्प्राणावैसत्यतेपामेवसत्यमितिश्रुत्याऽपिप्राणोपलक्षितस्यकृत्स्नस्यप्रपंचस्यव्यावहारिकसत्यत्वमुक्त्वाततोऽप्यधिकंपरमार्थसत्यंब्रह्मदर्शितं । सत्यत्वंचानाध्यत्वंतत्किंचित्कालंप्राणानामस्तिब्रह्मणस्तुसार्वदिकमितियथामूपतीनामूपतिरित्युक्तेष्वर्थाल्पत्वभूयस्त्वक्तुतोभेदःस्पष्टएवमिहापिद्रष्टव्यं तस्माद्ब्रह्मणःसविशेषत्वंनिष्कलात्मबोधात्प्रागेवनतूष्र्वमित्यवश्यंतत्त्वज्ञानेनबाधितुंशक्यामित्यनुपाधिकंब्रह्मनकेनचित्कार्यशेषतानेतुंशक्यं । तदाधिगमेक्रियाकारकादिद्वेतोपमर्दादुपास्योपासकोपासनामदस्यबाधितत्वात् । तस्माद्युक्तमुक्तगुणाधिकतरूपंमिथ्येति । किंच निर्गुणंगुणभोक्तृच ग्राह्यग्राहकसंबंधशून्यमपिग्राहकेषुबुद्ध्यादिषुग्राह्यसंबंधात्सुखाद्याकारेणपरिणतेषुसत्सुकेवलंतत्प्रकाशकत्वमात्रेणगुणभोक्तृत्वमप्यस्यचिदाभासरूपस्योपपद्यते । यथाप्रतिबिंबरूपेरेवावुपाधिगतंचलनादिकं तथाचश्रुतिः । ध्यायतीविलेलायतीवेतिबुद्धौध्यायंत्यांतत्रप्रविष्टश्चिदाभासोध्यायतीवविषयान् । बुद्धौलेलायंत्यांविषयप्रदेशंगच्छंत्यांसोऽपिलेलायतीवनतुस्वतोव्यायतिलेलायतिवेतिप्रतिपादयति । एतेन'अपाणिपादोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसृणोत्यकर्णः'इत्यपिब्रह्मणउपाधिगुणानुगुण्यमजनशक्तिमत्त्वेनैवव्याख्येयं । अयमपादोऽपिपादेजव्रतजिववान्भवतीति । अंशोमणिमविदित्यादिकंचनजातंचात्रानुसंधेयं । तस्माद्युक्तमुक्तंनिर्गुणंगुणभोक्तृचेति । भाष्येतु निर्गुणंस्त्वादिगुणरहितमपिपेपांगुणानामुल्लेखःस्वमोहात्मकत्वेनपरिणतानांभोक्तृचउल्लेखचेतिव्याख्यातम् १४

॥ १० ॥

नन्वसत्तमसंबद्धंचैतकथमुपलब्धस्यादित्याशंक्याह बहिरिति भूतानांप्राणिनामेकादशेन्द्रियाणिस्थूलभूतानिचकेवलविकारत्वेनव्यवहितत्वात्बाहिरित्युच्यते । महदहंकारपंचतन्मात्राव्यक्तानि प्रकृतिरूपत्वेनसंनिहितत्वादंतरित्युच्यतेचराचरमिति । उभयनिकृष्टाश्चराचरोपाध्युपलक्षिताअवधिभूताःपुरुषाश्चरमचरंचेत्यनेनोच्यते । तत्रचराचरंज्ञेयमितिसामानाधिकरण्यात्पुरुषाणां ज्ञेयब्रह्मभावउक्तः । बहिरंतश्चज्ञेयमितिषोडशभुविकारेष्वष्टासुप्रकृतिषुचज्ञेयस्यसंबंधउक्तः सचसंबंधोयादृशोयसस्तादृशोबलिरितिन्यायेनाध्यस्तप्रकृतिविकृतिनिरूपितत्वेनाध्यस्तएव । एवंचपुरुषस्योपलब्धमात्रशरीरस्यगुणैःसहाध्यासिकसंबंधसत्त्वात्गुणोपलब्धत्वंयुज्यते । यथाप्रकाशमात्रस्वरूपस्यरवेःप्रकाश्यसंबंधोपेक्षंप्रकाशयितृत्वंतद्वदित्यर्थः । ननुनित्यापरोक्षःपुरुषप्रकृतिविकारसंबद्धश्चतर्हिकुतो नसर्वैरुच्यतइत्याशंक्याह सूक्ष्मत्वात्तुल्यत्वात्तज्ज्ञेयं अविज्ञेयंदुर्विज्ञेयं । यथाजपाकुसुमोपहितस्यरूपदिकस्यशौक्ल्यंसन्निहितमपिरूपांतरविक्षेपेणतिरोहितंसन्नगृह्यते । एवंनित्यापरोक्षमप्यसंगं ब्रह्मोपाध्युपधानाद्विविक्तयानग्रहीतुंशक्यंकिंवौपाधिकधर्मोपेतमेवगृह्यतेमूढः । विद्वद्भिस्तूपाधिप्रविलापनेनसुग्रहमित्याशयः । एतदेवाहदूरस्थंचांतिकेचतइति यथामूढोजलसूर्यदिवसूर्याहूरस्थमन्यते । विद्वान्स्तुउपाधिप्रतिहतनयनरुमीनामुपर्युत्पत्यगतानांबिंबग्राहित्वंस्पष्टं । बिंबस्याधस्थत्वग्रहणंतुपूर्वप्रवृत्ताधोमुखवृत्तिसंस्कारापेक्षमितिजानन्न बिंबदेशेएवप्रतिबिंबंयति । बिंबेएवजलस्थत्वमध्यस्येतनतुजलेप्रतिबिंबइति उपाधौधर्म्यध्यासकल्पनातोविषयस्योपाधिसंसर्गमात्राध्यासकल्पनेलाघवात् । एवंबिंबभूतंब्रह्मप्रतिबिंबभूताजीवान्मूढानांविप्रकृष्टंविदुषांत्वत्संतंसंनिरुष्टमिति १५ एतदेवोपपादयत्यर्द्धेन अविभक्तंचेति । 'एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः ॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत्'इतिश्रुतेभूतेषुकार्यकारणसंघातापन्नेषुजलपात्रेषुचंद्रस्येवब्रह्मणःप्रतिबिंबाजीवास्तेचोक्तरीत्याबिंबादनन्याइतितद्रूपेणभूतेष्वविभक्तंचविभागमप्राप्तमपिज्ञेयवस्तुमूढदृष्ट्याविभक्तमिवदूरदेशस्थमिवचाद्विभक्तमिवचस्थितं ।

बहिरंतश्चभूतानामचरंचरमेवच ॥ सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयंदूरस्थंचांतिकेचतत् १५ अविभक्तंचभूतेषुविभक्तमिवचस्थितम् ॥

भूतमर्तृचतज्ज्ञेयंग्रसिष्णुप्रभविष्णुच १६ ज्योतिषामपितज्ज्योतिस्तमसःपरमुच्यते ॥ ज्ञानंज्ञेयंज्ञानगम्यंहृदिसर्वस्यधिष्ठितम् १७ इतिक्षेत्रंतथाज्ञानंज्ञेयंचोक्तंसमासतः ॥ मद्भक्तएतद्विज्ञायमद्भावायोपपद्यते १८ एवंतीर्हंचंद्रादुपपात्राणामिवभूतानांपृथक्सत्त्वापत्तिरित्याशंक्याह भूतमर्तृचेति अधिष्ठानत्वेनसर्वाणिभूतानिधारयतीतिनततस्तेषापृथक्सत्ताऽस्तिरज्जुतइवतदध्यस्तानांसर्पदंडधारादीनामित्यर्थः । एतदेवाह ग्रसिष्णुप्रभविष्णुच यथारज्जुस्तस्वज्ञानदशायांसर्पादीन्ग्रसति अज्ञानदशायांचतानेवप्रसूते ब्रह्मज्ञातंब्रह्मसर्वभूतानिग्रसिष्णुग्रसनशीलमज्ञातंच । सर्वभूतानांप्रभविष्णुउत्पादनशीलं १६ एवंज्ञेयस्यतदस्यलक्षणमुक्त्वास्वरूपलक्षणमाह ज्योतिषामिति ज्योतिषांवाह्यानामादित्यादीनामांतराणांचबुद्ध्यादीनामितरावभासकानामपितज्ज्ञेयंब्रह्म ज्योतिरवभासकं चैतन्यज्योतिषोजडज्योतिरवभासकत्वोपपत्तेः तथाचश्रुतयः धेनूसूर्यस्तपतितेजसेदः । तस्यभासासर्वमिदंविभाति'इत्याद्याः वक्ष्यतिच यदादित्यगतंततेजइत्यादितमसोऽज्ञानात्भूतग्रासप्रसवहेतोःपरंदूरस्थंतदुच्यते । ननुयथाचांद्रस्यज्योतिषोऽवभासकं तत्सजातीयंसैरंज्योतिरितिज्योतिःशास्त्रेप्रसिद्धं । एवंसौरादिज्योतिषामप्यवभासकंकिंचित्तत्सजातीयंज्योतिरलौकिकंस्यादित्याशंक्याह ज्ञानमिति केवलज्ञप्तिमात्रशरीरंयज्ज्योतिर्नतुभौतिकं तदेवज्ञेयंवस्तु आवृतत्वात्ज्ञानेनप्राप्तमिष्टतमं । कुतस्तर्हितज्ज्ञानमतआह ज्ञानगम्यमिति यतस्तज्ज्ञानेनामानित्वादिनाज्ञानसाधनेनगम्यंप्राप्यं । किंतर्हिग्रामांतरवद्देशव्यवहितंवावाक्ययोगेनाव्यवस्थांतरवत्कालव्यवहितंवातत्प्राप्यमस्तीत्यहआह हृदिसर्वस्यधिष्ठितमिति स्वात्मभूतमेवतदंतर्दृष्टीनांसम्यक्प्रकाशतइत्यर्थः १७ उक्तमर्थंजातमुपसंहरति इतीति क्षेत्रंमहाभूतादिदृश्यंतं । ज्ञानंज्ञानसाधनयमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतं । ज्ञेयमनादिमत्परमित्यादिधिष्ठितमित्यंतं श्रुतिभ्यःस्मृतिभ्यश्चसमासतःसंक्षेपतउक्तं । मद्भक्तएतच्चयंविज्ञायमद्भावायब्रह्मभावायोपपद्यते युक्तोभवति भक्त्यैवप्राप्यंब्रह्मयत्प्राप्यब्रह्मैवभवति तथाचश्रुतिः । 'यस्यदेवेपरामर्त्यथादेवेतथागुरौ ॥ तस्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतमहात्मनः'इति । 'ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति'इतिच १८

एवंक्षेत्रशरीराख्यमव्यक्तमुक्ततत्प्रकाराश्चमहदाद्यास्त्रयोविंशतिस्तद्विकाराश्चादयोज्ञानाज्ञानशाब्दिताअमानित्वमानित्वादयः । पुरुषश्चउक्तः । इदानींक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्येयस्माद्यजा
बतेतत्रक्षेत्रज्ञस्यप्रभावश्चेतिद्वयंयत्कथंयत्त्राद्यंविदुषोतित्रिभिः प्रकृतिमिति सप्तमाध्यायेऽष्टाध्यायप्रकृतिरपराउक्तासाऽत्रप्रकृतिः । यातुजीवभूतापराप्रकृतिरुक्तासाऽत्रपुरुषज्ञेनोच्यते ।
एतौहिंसंपृक्तौसंसारजनयतःवियोगश्चतयोर्मोक्षः । तत्रतावुभावप्यनादीविद्धि तयोरादिमत्त्वेसंसारस्याकस्मिक्त्वापातात्कृतहानाकृताभ्याममप्रसंगश्चेत्यन्यत्रविस्तरः । विकारान्दृष्ट्वा
दीन् गुणान्बुद्धीन्द्रियादींश्च प्रकृतिसंभवान्बुद्धि १९ उभयोरपिसंसारप्रतिकारणत्वेद्वारमाह कार्येति कार्यशरीरंतदारंभकाणिभूतानिविषयाश्च । कारणंयद्वैद्वैद्विद्याणितदाश्रि
ताश्चसुखदुःखमोहात्मकागुणाश्च । करणेतिपाठेऽपिस्वार्थः एतयोःकार्यकारणयोःकर्तृत्वेनिमित्तेसत्तिकर्तृत्वेनेत्यर्थः । हेतुःसंसारस्यकारणंप्रकृतिर्भवति । तथापुरुषःसुखदुःखानांभोक्तृत्वेन
संसारस्यहेतुरिति । यदिहिकार्यकारणसुखदुःखस्वरूपहेतुफलतात्मनाप्रकृतिर्नपरिणमेततदापुरुषःकिमुपलभेत अनुपलब्धत्वावाक्यंसंसारिण्यात् । अनुपलब्धत्वावाक्यप्रकृतिःकुत्रोपयुज्येत ।
तस्मादुपलब्धोपलब्धसंयोगःसंसारकारणमितियथाभाष्यंव्याख्यातं । यद्वा पुरुषस्यकार्यत्वेकारणत्वेकर्तृत्वेचप्रकृतिरेवपुरुषतादात्म्यंप्राप्ताहेतुर्भवति । बह्विदादात्म्यंप्राप्तलोहंवेद्वैद्विद्याणितदाश्रि
णत्वादाविवहेतुर्भवति । तथाप्रकृतेःसुखदुःखमोक्तृत्वेस्वच्छायाप्रदानेनपुरुषःकारणं । बह्विरिवलोहस्यस्वच्छायाप्रदानेनदग्धत्वे तथाहि । कार्यत्वादयःप्राकृतदेहेन्द्रियबुद्धिधर्माःसंतश्चि
दात्मन्यारोप्यतेगौरोऽहंमनुष्यपुत्रोऽहंकाणोऽहंखंजोऽहंकरोम्यहमकार्षमहमिति । तथाचिच्छायापन्नाबुद्धिश्चेतयाम्यहंसुखदुःखादीनुपलभेदिति मन्यते । सोऽयंप्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यधर्मा
ध्यासःसंसारस्यकारणमित्युपपादितंभवति । सांख्याभिमतंपुरुषस्यभोक्तृत्वमपिनिरस्तंभवति । अन्यथाप्रकृतिःकर्त्रीपुरुषोभोक्तेतिकर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्यमापद्येत । नचभोक्तुःपुरु

प्रकृतिपुरुषंचैवविद्वद्यनादीउभावपि ॥ विकारांश्चगुणांश्चैवविद्विप्रकृतिसंभवान् १९ कार्यकारणकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्यते ॥ पुरुषःसु
खदुःखानांभोक्तृत्वेहेतुरुच्यते २० पुरुषःप्रकृतिस्थोहिंशुंतेप्रकृतिजान्गुणान् ॥ कारणंगुणसंगोऽस्यसदसद्योनिजन्मसु २१

पस्यनिर्विकारत्वमपिबुद्धिशक्यमित्यन्यत्रविस्तरः । द्वंद्वान्तेऽश्रयमाणंपदंप्रत्येकमभिसंबध्यतइतित्वप्रत्ययस्यपूर्वाभ्यामपिसंबंधेकार्यत्वंकारणत्वंकर्तृत्वंचेतिविग्रहः । द्वंद्वैकवद्भावश्चप्रातिपादि
कार्यलिङ्गपरिमाणवचनमात्रेप्रथमेत्यादिवत् २० ननुयथाबौद्धिकर्तृत्वंपुंस्यारोप्यतेएवंपौतृत्वंभोक्तृत्वंबुद्धावस्त्वित्येतन्नमंवारयाति पुरुषइति हिप्रसिद्धं प्रकृतिस्थःदेहेन्द्रियमनःसंघातमध्यारू
ढस्तत्तादात्म्यंगतइत्यर्थः । प्रकृतिजान्सुखदुःखमोहात्मकान्गुणान्भुंकेउपलभते । यदापुष्टिसमाधिमुच्छादौप्रकृतिस्यत्वंनास्तितदानुसुखादीनुपलभते । तेनोपाधिगताभ्येवसुखादीनितदभा
वेनप्रतीयतइतिप्रसिद्धं । श्रुतिरपि 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इतीन्द्रियमनोयोगादेवात्मनिभोक्तृत्वंदर्शयंतीशुद्धस्यकेवलस्यभोक्तृत्वंनास्तीतिदर्शयति । कुतस्तर्ह्यभोक्तुरप्यस्यप्राकृतो
बंधवतितत्राह कारणमिति अस्यपुरुषस्यसदसद्योनिजन्मसु । तत्रसद्योनिजन्मानोदेवाः । असद्योनिजन्मभाजरित्येचःस्थावराश्च । सदसद्योनिजन्मानोमनुष्याः एतेषुत्रिष्वपिजन्मसुप्राप्ये
पुअस्यपुंसोऽगुणसंगःसुखादिष्वभिष्वंगःकारणहेतुः तथाहि । सात्त्विकादेवाभवंतिराजसामनुष्यास्तामसाश्चपशवस्तेषांतत्तद्योनिप्राप्तौतद्गुणप्राधान्यमेवकारणं वक्ष्यामि च ऊर्ध्वगच्छंतिस्तत्त्वस्या
इत्यादि । यद्वाप्रकृतिस्थोविद्वानविद्वान्वागुणान्भुंके पश्वादिभिश्चाविशेषादितिन्यायात् । तर्त्किविद्वानिवाविद्वानपि कुतो नमुच्यते अविद्वानिविद्वान्वा कुतो नबध्यते इत्याशंक्याह कारणमिति
गुणेषुदेहेन्द्रियविषयेषुसंगःअहमिदंममेदमित्यभिनिवेशःसएवजन्मकारणं । विदुषांतुतदभावान्नजन्म समानेऽपिदेहसंबंधेयदायज्ञोदेहाभिमानंधत्तदासएवदेहपीडयापीड्यतेननुदेहपतिर्जीवः ।
यदात्वयंदेहाभिमानंधत्तदानेतरइतिप्रसिद्धं । संगस्यबंधकत्वंननुसानिश्चयमात्रंबंधकं । अतोविद्वद्विदुषोःसमानेऽपिदेहसंबंधेसंगतदभावकतोमहान्विशेषइतिभावः २१

सचयोत्पत्प्रभावश्चेतिक्षेत्रज्ञतत्प्रभावाव्याख्येयत्वेनप्रातिज्ञातौतत्रक्षेत्रज्ञःप्रागेववर्णितस्तस्येदानींप्रभावमाह उपद्रष्टेति तत्रपूर्वगुणसंगोजन्मकारणमित्युक्तं तत्रसंगश्चतुर्विधः पुरुषापलापे
नगुणमात्रप्राधान्येनवातमंतर्भावगुणप्राधान्येनवागुणानांसमप्राधान्येनवाअप्राधान्येनवेति । तथाद्येदेहेन्द्रियमनआदिरूपगुणसंघातमेवआत्मत्वेनपश्यन्भोक्ताभवति यथाचार्याकादिः । द्वितीये
गुणानांप्राधान्यादात्मनिवास्तवकर्तृत्वाद्यभिमानेनकर्मफलानांभर्तासंचेताभवति यथातार्किकादिः । तृतीयेगुणानांसमप्राधान्येनगुणगतमपिभोक्तृत्वमसंगेऽप्यात्मनिवस्त्रेभल्लातकांकवदनुमन्यते
यथासांख्यः । चतुर्थेसर्वथाऽपिगुणधर्माणामात्मनिसंक्रममपश्यन्नुदासीनबोधरूपत्वेनगुणप्रचारदर्शीउपद्रष्टाभवति यथाऽस्माकंसाक्षी । एतेषुचतुर्विधगुणसंगिषुपद्रष्टोत्तमः । अनु
मंतामध्यमः । भर्ताअधमः । भोक्ताअधमाधमः । सएवगुणान्वशीकृत्यपदाकीडतितदामहेश्वरइत्युच्यते । यःसर्गस्थित्यंतकर्त्ताप्रभुर्जगदंतर्यामीसएवगुणानपहायस्थितःपरमात्मे
तिचाप्युक्तोभवति । यद्यप्युपद्रष्टाऽपिगुणानपहायतत्साक्षित्वेनस्थितोभवति तथापितस्यैवसंघातोपहितस्यसंघातांतरप्रचारदर्शित्वाभावादयंसकलसंघातप्रचारदर्शीतिसर्वात्कृष्टत्वात्पर
मोऽयमात्मा । तमेनंवक्ष्यति 'उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः । योलोकत्रयमाविश्यविभक्त्यव्ययईश्वरः' इति एतावपिगुणसंगिनां एवमेकएवदेहेस्मिन्विद्यमानःपरोगुणाती
तःस्वात्मनिगुणान्प्रविलाप्यस्थितोऽखंडैकरसआत्मागुणसंगेनपट्टिधोभवति अयमेवास्यप्रभावः तत्रअनुमंतृभर्तृभोक्तृभिस्त्रिभिरूपैरयंबध्यतेउपद्रष्टृमहेश्वरपरमात्मरूपैस्तुनित्यमुक्तएकएवेतिज्ञे
यम् । अत्रभाष्यार्थोऽप्यनुसंधेयोविस्तरमयातुनप्रदर्शितः २२ एवंयथोक्तलक्षणआत्मज्ञानेफलमाह एवमिति गुणैःस्वविकारैःसर्वथाविहितेननिषिद्धेनवाकर्मणावर्तमानोऽपिनसमूयोऽ

उपद्रष्टाऽनुमंताचभर्ताभोक्तामहेश्वरः ॥ परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेऽस्मिन्पुरुषःपरः २२ यएवंवेतिपुरुषंप्रकृतिंचगुणैःसह ॥

सर्वथावर्तमानोऽपिनसमूयोऽभिजायते २३ ध्यानेनात्मनिपश्यंतिकेचिदात्मानमात्मना ॥ अन्येसांख्येनयोगेनकर्मयोगेन

चापरे २४ अन्येत्वेवमजानंतःश्रुत्वाऽन्येभ्यउपासते ॥ तेऽपिचातितरंत्येवमृत्तुंश्रुतिपरायणाः २५

भिजायतेपुनर्जन्मनलभतेमुक्तोभवतीत्यर्थः २३ एवंविधात्मदर्शनेऽधिकारिभेदेनोपायविकल्पानाह ध्यानेनेति अत्रयेआत्मानंविद्विद्विषंतितेनिष्कामकर्मणापरमेश्वरमाराधयंतितेकर्मयो
गिनः । ततएवोत्पन्नविद्विदिपावेदांतश्रवणेप्रवर्तते । ततःप्रमाणगतासंभावनानिवृत्तौसत्यांतस्यैवार्थस्यमननेप्रवर्ततेप्रमेयगतासंभावनानिवृत्त्यर्थेसांख्याः । ततःप्रमाणप्रमेयगतासंभावनाया
निवृत्त्यनंतरमनात्मनिदेहादावात्मबुद्धिरूपायाविपरीतभावनायानिवृत्त्यर्थेनिदिध्यासनंविजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणं कर्तुंप्रवर्ततेततस्तत्परिपाकेआत्मनिबु
द्धिवृत्तौआत्मानंपरमेश्वरंपश्यंतितेध्यायिनः । तत्रयेकर्मसांख्ययोर्मिथ्यातास्तेध्यानेनात्मनिदेहेआत्मानंपरमेश्वरंआत्मनाबुद्ध्यापश्यंति । अन्येत्वकृतकर्माणःसांख्येनयोगेनविचारात्मकेनयो
गेनध्यानद्वारापश्यंति । अन्येपुनःकर्मयोगेनैवपूर्वोक्तलक्षणेनसांख्याध्यानद्वारापश्यंतीतिसाधनत्रयस्यसमूहयोनितुविकल्पः २४ पक्षांतरमाह अन्येत्विति । अन्येऊहापोहकौशलहीनाः तुशब्देन
पूर्वोक्तभ्योविलक्षणाः एवंपूर्वोक्तप्रकारमजानंतोऽन्येभ्यआचार्येभ्यःश्रुत्वाआत्मनोनिर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वंतदुपासनामार्गंवाधिगत्यउपासतेयथोक्तप्रकारेणध्यायंतितेऽपिचमृत्पुंसंसारंतरंत्येव ।
अपिशब्दात्पूर्वोक्तोक्तस्तर्तीत्यत्रकिमाश्चर्यमितिगम्यते । एवशब्दातेषांमुख्यक्रमाभावेऽपितरणसंशयोनास्ति । यतस्तेश्रुतिपरायणाःश्रुतिःश्रवणंतदेवपरंअयनमोक्षसाधनंयेषांततथा ।
ध्यानेप्रवृत्त्यतिशयान्नतेषांचित्तशुद्धयर्थकमापेक्षा । वेदोक्ततत्त्वेदृढनिश्चयाच्चासंभावनानिवृत्त्यर्थश्रवणमननापेक्षेतिभावः । अयंचब्रह्मसाक्षात्कारःसंवादिभ्रमरूपइतिकेचित् प्रमाकरूपइत्यन्ये ।
तथाहि यथाहिकश्चिन्मणिप्रभांमणिबुद्ध्यापश्यन्भ्रांतएवतथाऽपितद्ब्रह्मणकालेमणिलभतेऽतःसंवादिभ्रमः । एवंत्वंपदार्थतत्पदार्थमणिप्रभाभूततत्पदार्थबुद्ध्याभावयन्व्यवहारतोभ्रांतएव-

भीष्म. १
अ०
॥ १३ ॥

म. ता. टी.
॥ ६२ ॥

—तथाऽपितत्साक्षात्कारकाले तदनन्यस्य तत्पदार्थस्य साक्षात्कारोऽपि संवादिभ्रमन्यायेन जायते इति । तथा च वासिष्ठः 'असत्ये सत्यता साधो शाश्वती परिदृश्यते । शून्येन ध्यानयोगेन शाश्वतं प्राप्यते पदं' इति व्यवहारतो निर्विशेषस्वरूपत्वेनासत्ये आत्मनि तत्र निर्विशेषत्वभावनं शून्यो निर्विशेषोऽयं ध्यानयोगो यो पित्यभिध्यानवत् तथाऽपितेन शाश्वती सत्यता प्राप्यते दृश्यत इति वासिष्ठवाक्यार्थः । कल्पद्रुमाचार्यास्तु वेदांतवाक्यजध्यानभावनायाऽपरोक्षार्थमूलप्रमाणदाढ्येन भ्रमस्य प्रतिपद्यते इति प्राहुः २५ पूर्वकार्यकारणकर्तृत्वे इत्यत्र चिदाचितोऽप्युक्तयो रन्योन्यधर्माभ्यास उक्तस्तस्यैव गुणसंग्रहः सत्यकारणगुणसंगोऽस्येति नानाजन्महेतुत्वं चोक्तं तद्विशदयति यावदिति सर्वजीवरूपं गुणसंगोऽत्ररूपाद्यासक्तिर्न किंतु क्षेत्रज्ञज्ञयोः संयोगोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकताध्यासलक्षणो बोध्यः शेषस्पष्टम् २६ तत्राशोपायमाह सममिति समपरिणामिनं कूटस्थं नित्यं सर्वेषु भूतेषु देहाद्याकारेण परिणतेषु तिष्ठतं । एतेन देहएव तदधिगमस्थानमित्युक्तं । परमेश्वरमंतर्यामिणं सर्गस्थित्यंतकर्तारं । अतएवांतर्मुखदृष्ट्या विनश्यत्सुतेषु भूतेषु रज्जूरगादिवत्कल्पितत्वाददर्शनं गच्छत्सु विभुत्वादात्मत्वात् त्रितयद्वयपृथक्त्वाच्चाविनश्यंतं सर्वस्वध्वस्यास्वदर्शनमगच्छंतं यः पश्यति स एव पश्यति । अन्येऽद्यादित्यर्थः २७ दर्शनफलमाह सममिति स्वदेहेऽव सर्वत्र देहमात्रे समवस्थितं सम्यगवस्थितमीश्वरं समं समतया पश्यन् हियतः स सर्वाभेददर्शी आत्मना देहादिना आत्मानं ईश्वरं न हिनस्ति नाना यो निसंकटेषु पातनेन न पीडयति किंतु ततः परां गतिं मोक्षं याति यद्वा एकात्म्यदर्शित्वात् स्वात्मानं भवान्यमपि न हिनस्ति सर्वत्र दयालुर्भवतीति भावः । ततश्च परां गतिं याति २८ ननु विषमस्वभावानि भूतानि कः समबुद्ध्या पश्यत्यभिभवतीति बुद्धयेत्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति सर्वशः सर्वप्रकारेण कर्माणि वाङ्मनःकायै रारब्धानि प्रकृत्यैव क्रियमाणानीति यः पश्यति तथा आत्मानं चा

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम् ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ २६ समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठतं परमेश्वरम् ॥ विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति २७ समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥ न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् २८ प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥ यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति २९ यदा भूतप्रथग्भावमेकस्थमनु पश्यति ॥ तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ३० अनादित्वात् त्रिगुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः ॥ शरीरस्थोऽपि कौंतेय न करोति न लिप्यते ३१

कर्तारं यः पश्यति पूर्वोक्तरीत्या स एव सर्वत्र समं पश्यतीति पूर्वोक्तान्वयः २९ ननु कथं प्रकृतेरेव कर्तृत्वं न त्वात्मन इत्याशंक्याह यदेति भूतानां वियदादीनां जरायुजादीनां च पृथग्भावनानां भावेनावस्था नं परिदृश्यमानमिदं यदा एकस्थं एकस्मिन्नात्मनि स्थितं रज्ज्वां सर्पादिवत् कनके वा कुंडलादिवत् विलीनं शास्त्राचार्योपदेशमनु पश्यति । तत एवैकस्मात् विस्तारं च भूतपृथग्भावस्य व्युत्पत्त्यानावस्थामनुस्वमादिवत् पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति । अयं भावः कर्तृत्वं हि क्रियावत्त्वं क्रियाचपरिस्पंदः स च परिच्छिन्नस्य पृथग्भूतस्य प्राकृतस्य बुद्ध्या देरेव संभवति न तु व्यापकस्य सर्वभूतपृथग्भावस्य सिष्णोरात्मन इति ३० नन्वात्मनो विभुत्वेन रूपेण कर्तृत्वं मास्वीकारि देहाद्यवच्छिन्नेन रूपेण तद्वत्कथमन्यथाऽनुभवविरोधादित्याशंक्याह अनादित्वादिति अयं सर्वेषां प्राणिनां नित्यापरोक्षः । परमो देहादिभ्योऽपरमेभ्य आत्मभ्योऽन्यः को शर्पंचकातीत आत्मा परमात्मा । अव्ययः न व्येति परिच्छिद्यते देशतः कालतो वस्तुतश्चेत्यव्ययः । अव्ययत्वे हेतुः अनादित्वादिति यद्विआदिमदाकाशादित्येति न त्वयं व्येति अनादित्वात् । नन्वादिभावस्यानंत्यनियमेनात्मनः कालतः परिच्छेदो माऽस्तु । तथा देशतः परिच्छिन्नस्य नाशावश्यं भावादनादित्वायोगाच्च देशतोऽपि परिच्छेदो ब्रह्मणो माऽस्तु । ननु परमाणुवद्विष्यतीति चेन्न दशदिगवच्छेद्यप्रदेशभेदवतोऽव्यस्य निरवयवत्वरूपाणुत्वासिद्धेः । न हि परमाणोः पूर्वादिगवच्छिन्नो भागः पश्चिमयाव्यवच्छेत्तुं शक्यते अनुभवविरोधात् । देशतः परिच्छेदाभावादेव सजातीयविजातीयवस्तुसद्भावकृतः परिच्छेदोऽपि माऽस्तु तथापि विचित्रशक्तिरुक्तस्याभिभवप्रपंचरचनापटीयसः परस्य सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादि-

॥ ६२ ॥

गुणयुक्तस्य स्वगतभेदोऽवश्यं भावी स्वशक्तिमायावच्छिन्नेन रूपेण जगत्कर्तृत्वं देहावच्छेदे माभिहोत्रादिकर्तृत्वं चावश्यं वक्तव्यमित्याशंक्याह निर्गुणत्वादिति बोहिगुणवानाकाशादिः स संयोगं विभागं बोधमाप्यस्वगुणशब्दमाविष्करोति न तु स्वस्मिन्नसंतस्पर्शकेन चिदपि उपाधिना दर्शयितुमीष्टे । एवं आत्मा सर्वगुणहीनः सत्यप्यवच्छेदलाभे कर्तृत्वादिकं गुणमाविष्कर्तुं न समर्थ इति । फलितमाह शरीरस्थोऽपीति स्पष्टार्थमेतत् ३१ निर्गुणत्वात् करोतीति सिद्धं असंगत्वात्त्रोपलिप्यत इत्याह यथेति यथा आकाशोऽधूमादिना न लिप्यते सौक्ष्म्यादसंगत्वात् । एवमात्मा पुण्यपापादिना नोपलिप्यत इत्यर्थः ३२ न करोति न लिप्यत इति द्वयमपि दृष्टांतरेण प्रतिपादयति यथेति यथा सूर्यः स्वसत्तामात्रेण विश्वं प्रकाशयति न तु व्यापाराविष्टतया कुर्विद इव पटं । यथा चैव प्रकाशधर्मे दुर्गंधादिभिर्न लिप्यते एवमयं क्षेत्रज्ञः सूर्यवदेक एव सन्ननेकधा भूतक्षेत्रं महाभूतानीत्यादिना चतुर्विंशतितत्त्वात्मकमिच्छाद्वेषादिविकारयुक्तमुक्तं तत्त्वसत्तामात्रेण प्रकाशयति हे भारत न तु व्यापाराविष्टतया तत्संपादयति । तद्धर्मे वा पुण्यपापादिभिर्न लिप्यते । सूर्यदृष्टांतैरेकत्वमकर्तृत्वप्रयुक्तमले पत्वं च दर्शितं तथा च श्रुतयः । 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बभूवुः सः पुनश्च ॥ उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥ सूर्योऽयं सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ॥ एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मानं लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः' इति ३३ अध्यायार्थं कृतं प्रमुपसंहरति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वोक्तयोरेवमुक्तरीत्या अंतरं भेदं जडत्वाजडत्वकर्तृत्वाकर्तृत्वविकारित्वाविकारित्वकृतं वैलक्षण्यं ज्ञानचक्षुःशास्त्राचार्योपदेशात्प्रत्ययजनितेन ज्ञानचक्षुषा भेदविदुस्ते परं

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥ सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मानोपलिप्यते ३२ यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३३ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्याति ते परम् ३४ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासू० क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ पर्वणितु सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ परंभूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥ यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिं भितो गताः १

मोक्षं याति प्राप्नुवति । किंसाख्यानामिवास्माकमपि गुणपुरुषांतरज्ञानादेव कैवल्यमुच्यते इत्याशंक्याह भूतप्रकृतिमोक्षमिति भूतानां वियदादीनां प्रकृतिरूपादानं त्रिगुणात्मिका अविद्यातस्या विद्यया मोक्षं निरन्वयोच्छेदं च ये विदुस्त एव परं याति न तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेतरमात्रविद इत्यर्थः । यद्येका सत्याविम्बी च प्रकृतिस्तर्हि विभूनामलिप्तदशां बहूनां पुरुषाणां मुक्तानां अपित दर्शनमपरिहार्यं तथा च तेषामपि बंधप्रसक्तिः । यदितु मिथ्यातर्हि यस्यैवात्मसाक्षात्कारो जातस्तद्दृष्ट्या सर्वे यै रज्जूरगावद्भाषिता कालत्रयेऽपि नास्ति । इतरेषां त्वनादिरनंतास्त्येवेति वक्तुं शक्यम् । तस्मात्प्रकृतिपुरुषांतरज्ञानमात्रात्कैवल्यं किंतु प्रकृतिबाधेन पुरुषज्ञानात्सर्वबाधेन रज्जुदर्शनात् भयनिवृत्तिवद्बंधनिवृत्तिरिति सिद्धम् ३४ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ५० ॥ ३७ ॥ पूर्वाध्यायति भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुस्ते परं यातीत्युक्तं तत्र कावामूतप्रकृतिः किमाश्रयेण तस्या भूतजनकत्वं कथं बांधकत्वं कथं च ततो मोक्षः किंच मुक्तानां लक्षणमित्येतदर्थं जातं विवरीतुं चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते । तत्र रुच्युत्पादनार्थं परं ज्ञानं स्तुवन् श्रीभगवानुवाच परमिति परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म विषयत्वात् ज्ञानं भूयः पुनः असकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । किंतु तत्स्वरूपं आह ज्ञानानाममानिवादीनां यज्ञादीनां ज्ञानसाधनानां मध्ये यदुत्तमं मोक्षफलत्वादंतरं गतं देवतत् । अहंघटं जानामीत्यत्राहमर्थस्य घटाकाररुतेर्घटस्य च ज्ञानमस्तीति विषयभेदात् ज्ञानत्रयमस्ति । तत्राद्यद्वयं नांतरीयकं यच्च उतमं चरमं घटप्रकाशफलरूपं ज्ञानं तदेव परं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तं वार्तिककारैः 'परां गतिं प्रमेयेषु या फलत्वेन संमता ॥ संवित्सैव ह ज्ञेयोऽर्थो वेदांतो किंप्रमाणतः' इति । यत्ज्ञानं ज्ञात्वा वेदांतवाक्यजन्यया पीठ्या अपरोक्षीकृत्य परां सिद्धिं मोक्षमिति संसारात् संसारं विहाय गताः प्राप्ताः १

२१

म.भा.टी.
॥६३॥

इदं ज्ञानं विषयविषयि रूपविकल्पविनिर्मुक्तमुपाश्रित्य मम ईश्वरस्य साधर्म्यसर्वोत्तमत्वं सर्वनिर्मुक्तत्वं सर्वमावाधिष्ठातृत्वमित्यादि धर्मसाधर्म्यसाधर्म्यमागताः । तथा च भूतयोः य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति सर्वस्य वशी सर्वस्ये ज्ञानः सर्वस्याधिपतिः सनसाधुना कर्मणा मूयान्नो एवासाधुना कनीयान् इति ज्ञानफलमीश्वरसाधर्म्यप्राप्तिमाहुः । किंच भुशुंष्टिप्रभृतयो ज्ञानबलादेव सर्गेऽपि न जायंते प्रलय काले च तत्तद्रूपं च्छेदो न प्रलयाद्यादिभिर्वर्धते व्यथा प्राप्नुवन्ति । इदं श्लोकद्वयं भाष्ये वक्ष्यमाणं ज्ञानस्तु त्वत्वेनैव व्याख्यातम् । तज्ज्ञानमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुप्रायेति पदार्थः शेषं स्पष्टम् १ अथेदानीं कावामृतप्रकृतिः किमाश्रयेण तस्याभूतजनकत्वं तदाह ममेति मम शुद्धचिन्मात्रस्य योनिः प्रवेशस्थानं महद्ब्रह्म महत्त्वं स्वप्रथमकार्यस्य ब्रह्म ब्रह्मकारणमव्यक्ताव्याकृतापरपर्यायं त्रिगुणात्म कमायाव्यंतस्मिन्नगर्भस्वप्रतिबिम्बरूपं दधामि अर्पयामि अहं चिदात्मा ततो मत्प्रतिबिम्बगर्भिताया माया ततः सर्वेषामुतानां भवनवर्माणामहदादीनां हिरण्यगर्भादीनां च संभव उत्पत्तिर्भवति हे भारत ए तेन चित्प्रतिबिम्बसापेक्षत्वेन पपादनेन प्रकृतेः सांख्याभिमतत्वात् ३ किंच सर्वेषु भूतेषु योनिषु उपादानभूतेषु पृथिव्या मोषधय इव यामूर्तयः शरीराणि तुरगतरित्येकस्यावरात्मकानि चतुर्विधानि संभवन्ति तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्पूर्वोक्तं महत्ब्रह्म ब्रह्म महत् । राजवंतादिस्वादुपसर्जनस्य परिपातः मायैव यो निरित्यर्थः अहं तु तासां बीजप्रदः पिता तास्वपि स्वप्रतिबिम्बस्याप्ययिता । यथा पुरुषो भार्यायामनुशयि संपृक्ते रेतो निर्विचलितो भार्यातः पिंडोत्पत्तिः रेतोऽंशस्तत्तत्र चैतन्योत्पत्तिरिति चैतन्यविशिष्टस्य पिंडस्य पिता ४ एवमीश्वराश्रयेण प्रकृतिर्भूतानि सृज

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ सर्गेऽपि नोपजायंते प्रलयेन व्यथंति च २ मम योनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्नगर्भं दधाम्यहम् ॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ३ सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवन्तियाः ॥ तासां ब्रह्म महद्योनिर्हृषीजप्रदः पिता ४ सत्त्वरजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहि नमव्ययम् ५ तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ॥ सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ६ रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासंगसमुद्भवम् ॥ तन्निबध्नाति कौंतेय कर्मसंगेन देहि नम् ७ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥ प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ८ सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ॥ ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ९

तीत्युक्तम् । इदानीं साकथं भूतानि बध्नातीति तदुच्यते सत्त्वमिति प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साध्यावस्था ततः सकाशात् परस्परं गंगीभावेन वैषम्येणोद्भिद्यमानाः प्रकृतिसंभवा इत्युच्यंते न तु प्रकृतितो वैशेषिकाणां निबध्नन्त्यात् गुणा अन्ये एते हे महाबाहो । देहे अव्ययमविकारिणमपि देहि नं स्युणायावत्संभवरक्षणाभूता गुणानि बध्नन्ति ५ तत्र काकेन संगेन बध्नातीत्युच्यते तत्रेति तत्र तेषु गुणे पुसत्त्वं निर्मलत्वाद्दुःखमोहाख्यमलराहित्यात् प्रकाशकमालोकवत्सर्वार्थावद्योतकम् । यतोऽनामयं रजस्तमोभ्यामनभिभूतं तत्सुखसंगेन ज्ञानसंगेन च न रमयिष्याति रोहितस्वरूपज्ञानानंदमहं सुख्यं हं ज्ञानीत्यभिमानेनातः करणवृत्तिधर्मोः सुखज्ञानयोरात्मन्यारोपेण बध्नाति हे अनघ अव्ययसिन् ५ रजोगुणो रागो रजनातदात्मकं विद्धि । तृष्णा प्राप्यमाणेष्वप्यर्थेष्वतृप्तिः । संगः प्राप्तेविषये म न सः प्रीतिलक्षणः संश्लेषस्तयोः समुद्भवं निदानभूतं तत्र जो हे कौंतेय । कर्मसंगेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसंगस्तत्परतातेन निबध्नाति देहि नं देहाभिमानिनम् ७ तमोगुणः तु पूर्वाभ्यां विलक्षणः अज्ञानमायाया आवरणशक्तिस्तत उद्भूतमज्ञानजं विद्धि अतः सर्वपादेहिनां मोहनं भ्राति हेतुः । प्रमादोऽनवहितत्वं सत्त्वकार्यप्रकाशविरोधी । आलस्यं जडता तच्च रजः कार्यप्रवृत्तिविरोधि । उभयकार्यनि रोधिनी तमोगुणालंबना वृत्तिर्निद्रा ताभिस्तत्तमो निद्रा विबध्नाति हे भारत देहि नमित्यनुवर्तते ८ सत्त्वमुत्कृष्टं सत्सुखदुःखकारणमभिभूय संजयति संश्लेषं जनयति एवमुत्तरत्रापि । ज्ञानं प्रकाशमावृत्य प्रमादे अवश्यकर्तव्यस्याकरणे ९

॥६३॥

सत्त्वादयः कदास्वस्वकार्ये प्रभवन्तीत्याशंक्ये तरेतयोरभिभवे सतीत्याह रज इति रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वं भवति वर्धते । एव रजोऽपि सत्त्वतमसी अभिभूय भवति । तथा तमोऽपि सत्त्वरज सी अभिभूय भवतीत्यर्थः १० तत्तद्गुणोद्भवा लिंगान्याह त्रिभिः सर्वेति अस्मिन् देहे यदा सर्वेषु द्वारेषु बाह्याभ्यंतरविषयो पलब्धिसाधनेषु बाह्याभ्यंतरकरणेषु प्रकाशः स्वस्वविषयावरणविरोधी परि णामविशेषो जायते तेन च ज्ञानं शब्दादिविषयस्य याथात्म्येन प्रकाशो यदा जायते तदा सत्त्वं विवृद्धमिति विद्याजानीयात् । उत अपि सुखादिलिंगेनापि जानीयादित्यर्थः ११ लोभः प्राप्ताधिके गर्धः । प्रवृत्तिरग्निहोत्रादी । आरंभो गृहादेः । कर्मणामशमः सतामसतां वा कार्याणामनुपमः । स्पृहादृष्टे परधनादावुपादित्सा । रजसि विवृद्धे सति एतानि लिंगानि जायंते हे भरतर्षभ १२ सत्यपि बोधके गुवांदावप्रकाशः सत्त्वकार्यप्रकाशानुदयः । अप्रवृत्तिः सत्यपि प्रवृत्तिनिमित्ते रजः कार्यप्रवृत्त्यनुदयः । प्रमादः कार्यकार्यविवेकराहित्यं । मोहो निद्रालस्यादिरूपः १३ प्रलयं मरणं उतमविदां हिरण्यगर्भाद्युपासकानां देवानां लोकान् अमलान् निर्दुःखान् १४ कर्मसंगिषु श्रौतस्मार्तकर्मणुष्ठातृषु मनुष्येषु मूढयोनिषु तिर्यक्स्थावरचांडालादिषु १५ सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः फलं निर्मलं दुःखाज्ञानमलशून्यं सात्त्विकं ज्ञानवैराग्यादिकं । रजसो राजस्य कर्मणः फलं दुःखं । तमसस्तामसस्य कर्मणः फलमज्ञानं । सात्त्विकादिकर्मलक्षणं च नियतसंगरहि रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥ रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वरजस्तथा १० सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ॥ ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विद्वत्सत्त्वमि त्युत ११ लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा ॥ रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ १२ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥ तमस्येतानि जा यंते विवृद्धे कुरुनंदन १३ यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ॥ तदो तमविदालोकानमलान् प्रतिपद्यते १४ रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥ तथा प्रली नस्तमसि मूढयोनिषु जायते १५ कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ॥ रजस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् १६ सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लो भ एव च ॥ प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च १७ ऊर्ध्वं गच्छंति सत्त्वस्थामध्ये तिष्ठंति राजसाः ॥ जघन्यगुणवृत्तस्था अधोगच्छंति तामसाः १८ ना न्यंगुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ॥ गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति १९ गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ॥ जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमु क्तोऽमृतमश्नुते २० ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ ॥ कैलिंगेऽस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥ किमाचारः कथंचैतां स्त्रीन् गुणानतिवर्तते २१

तमित्यादिनाऽष्टादशे वक्ष्यति १६ एतादृशफलवैचित्र्यपूर्वोक्तमेव हेतुमाह सत्त्वादिति १७ यतः सत्त्वादिभ्यो ज्ञानादीनि जायंते ततः सत्त्वादिवृत्तिकाले प्रलयं गच्छंतः क्रमेणोत्तममध्यमाधमा सुयोनिषु जायंत इत्याह ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं देवभावे । मध्ये मानुषभावे । अधो नरकतिर्यक्स्थावरभावे । जघन्यं निच्यं गुणवृत्तं निद्रालस्यप्रमादादितत्स्थास्तामसाः १८ कथं प्रकृतिषु रूपं बध्नातीत्यस्योत्तरमुक्तं । कथं वा ततोऽस्य मुक्तिरित्यस्योत्तरमाह नान्यमिति गुणेभ्यः कार्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्योऽन्यं दृशिमात्रमात्मानं द्रष्टा जीवः कर्तारं नानुपश्यति विवेकमनुप श्यति किंतु गुणा एव कर्तार इत्येव पश्यति न त्वहं कर्ता इति । तथा गुणेभ्यः परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं मायदावेतितदासवेदितामद्भावं ब्रह्म भावं गच्छति अन्यदा तु गुणभावं गतो भवति १९ कथं त्वद्भा वं गच्छतीति तत्राह गुणानिति एतान् गुणान् महदादि त्रयोविंशतिविकारात्मना परिणतान् देहसमुद्भवान् स्थूलदेहस्य समुद्भवोभ्यस्तानतीत्य जीववैवातिकम्यानिर्विकल्पकसमाध्यम्यासेन वा धित्वाऽमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । एतेनानेदावाप्तिगुणात्ययप्रयोजनमुक्तं । यतो मुक्तो जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तः सन्निति तु अनर्थनिवृत्तिरुक्ता २० प्रकृतितो मुक्तिप्रकारे उक्तेऽयमुक्तलक्षणा निपृच्छन्नर्जुन उवाच कैरिति कैलिंगेऽस्त्रीन् गुणानेतान् व्याख्यातानतीतो भवति प्रभो । स च किमाचारः कोऽस्याचारः कथं केन च प्रकारेणैतां स्त्रीन् गुणानतिक्रम्य वर्तते २१

तत्राद्यस्योत्तरमाह प्रकाशमिति । प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्वरजस्तमसाकार्याणि वृत्तानावस्थायां तानि सम्यक्प्रवृत्तानि सामान्येन पुंसकं तान्संप्रवृत्तान्नद्वेष्टि । नापिसमाध्यवस्थायां तानि निवृत्तानि संति काक्षति । सोऽयं नित्यसमाधिस्योद्भवविद्वरिष्ठः यंप्रकृत्यश्रीभागवते स्मर्यते 'देहं च न चरमवस्थितमुत्थितं वासिद्धो न पश्यतीति' । अत्र वासिष्ठे सप्तयोगभूमयुक्ताः 'ज्ञान भूमिः शुभेच्छाख्याप्रथमा समुदाहृता ॥ विचारणाद्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ॥ सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ॥ पदार्थाभावनीपथी सप्तमी तु र्यगास्मृता' इति । तत्र यथोक्तासाधनसंपत्तमुमुक्षांताप्रथमा । श्रवणमनारूपविचारारिमिकाद्वितीया । निदिध्यासनरूपा तृतीया । एताः साधनभूमयः । सत्त्वापत्तिर्ब्रह्माक्षात्काररूपा चतुर्थी फलभूता यस्यायोगीकृतार्थोऽपि जीवन्मुक्तिमुल्लंघनं नानुभवति । परास्तिस्त्रोजीवन्मुक्तेरानंतरमेदाः । तत्रापि पंचम्यां भूमौ स्वयंस्थितः स्वयमेव व्युत्तिष्ठति । षष्ठ्यां परप्रयत्नेन सप्तम्यां तु न स्वतः परतो वा व्युत्तिष्ठति सोऽयं नित्यसमाधिस्यः प्रकाशमित्यनेन श्लोकेनोक्तः २२ अथ षष्ठ्यां पदार्थाभावस्यांगतो ब्रह्मविद्वरीयानुच्यते उदासीनवदिति योऽयं समाधावुदासीन इवास्ते व्युत्थाने किमपि प्रयोजनमपश्यन्न इदं मम कर्तव्यमस्तीति वासना शून्यत्वात् यथास्ते एव न तु परप्रयत्नमंतरेण कदापि दपि गुणैर्विचाल्यते । परेण व्युत्थापितोऽपि गुणान् पश्यन्न गुणावर्तत इत्येव ज्ञात्वा योऽवतिष्ठति तत्तद्वपवर्तते न तु गुणकृतेरिष्टानिष्टस्पर्शैरिगते चलति अयमर्थः यथा कश्चिद्भुजानोरसनामौठ्यात् स्वयंशाकादिरसनावदिति परेण ज्ञापितोऽपि कंचिद्रसविशेषमुपलभ्यापितो उदासीन एवास्ते इष्टित्येव विशेषोपदर्शनस्य तिरोधानादनतत्कृतं सुखं दुःखं वा पश्यति तद्वदयं ज्ञेयः २३ अथ पंचम्यां भूमावसंसक्तिनामिकायां स्थितो ब्रह्मविद्वर उच्यते समेति समाधौ समेदुःखसुखेयस्य सप्तमदुःखसुखः स्वस्थः

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशचप्रवृत्तिचमोहमेव च पांडव ॥ न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काक्षति २२ उदासीनवदासीनो गुणैर्योनविचाल्यते ॥ गुणावर्तत इत्येव योऽवतिष्ठति नेगते २३ समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः ॥ तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः २४ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते २५ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥ स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते २६

स्वेनैव स्वेच्छयैव तिष्ठतीति स्वस्थः । यदा तु न समाधाविच्छातदा स्वयमेव व्युत्तिष्ठतीति भावः । सोऽपि व्युत्थानावस्थायां समलोष्टाश्मकांचनो विरक्त इत्यर्थः । तुल्यप्रियाप्रियः तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिश्च प्रियाप्रियो निंदास्तुत्योश्च प्राप्तौ तुल्यो हर्षविषादशून्यः अत्र हेतुर्धारयति यथा कश्चिच्छूरस्तीप्रमहारेवेदनात्तोऽपि न व्यामुह्यति धैर्याद्वेदनां चानुभवति तद्वदयं हर्षविषादावनुभवन्न पि धैर्यान्न चलति । पूर्वस्य तु जाताया मपि वेदनायां हर्षाद्युदप एव नास्ति तत्पूर्वस्य तु वेदेनैव नास्तीति मेदः । एतेन श्लोकत्रयेण सर्वेषां जीवन्मुक्तानां सप्ताधोलिंगानितत्संवेद्यान्याचाराश्च परसंवेद्यानि लिङ्गान्युक्तानि २४ अथ चतुर्थ्यां भूमौ सत्त्वापत्तिसंज्ञायां स्थितस्य योगिनः समाधिसुखाभावेन स्वसंवेद्यलिङ्गाभावात् तत्त्वनिश्चयेन द्वैतस्य बाधा लिङ्गमाचारश्च परसंवेद्य एव तदाह मानेति यथा हि परीक्षकः कूटकार्पापणस्य लाभे विनाशे वा हर्षविषादशून्यो न च तच्छाभार्थयज्ञमारभते । मुदस्तुताभ्यां बाध्यते तच्छाभार्थयज्ञं चारभते । एवं विद्वान् द्वैतं मरुमरीचिकाह दसमानं पश्यन्न तत्र मानापमानयोर्वा मित्रारिपक्षयोर्वा तुल्य एव न त्वन्यतरलाभाय परिहाराय वा यज्ञमारभते अतो गुणातीत इत्युच्यते सर्वत्र पदार्थः स्पष्टः २५ अथ कथं त्रीन् गुणानतिवर्तत इत्यस्योत्तरं विवक्षन्न साधनभूता सुतिसृष्टुभूमिपुतृतीया तनुमानसामाह मां चेति यथा साधको मां प्रत्यगात्मानं चकार स्वयं पूर्वभूमिस्थापेक्षया अस्य वैलक्षण्यं द्योतयति अव्यभिचारेण वृत्त्यंतरानंतरितेन भक्तियोगेन मयि भगवतितैलधारावदविच्छिन्नवृत्तिप्रवाहिमनःप्रणिधानरूपेण योगेन सेवते ध्यायति स पंचभूमीकृतचित्तपतान् गुणान्समतीत्यध्यानपरिपाकतिसत्त्वमपि बाधित्वा ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते यो ग्यो भवति । भुवोभाव इति भवते भविकप २६

विषयप्रदर्शनद्वारा विचारणाख्याद्वितीया भूमिमाह ब्रह्मणो हीति । ब्रह्मणो वेदस्य प्रतिष्ठातात्पर्येण पर्यवसानस्थानमहमेव । अमुतस्य कर्मब्रह्मोभयदर्शनद्वारा स्मृतसाधनस्य अव्ययस्य अनादित्वादनंतत्वाच्चापौरुषेयत्वेनाप्राप्त्यंशकाकलंकशून्यस्य स्वतः प्रमाणभूतस्येत्यर्थः । एतेनोपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनया वेदाविच्छेदतर्कोपकरणया कृत्स्नस्य वेदस्य तात्पर्यमहर्शनकामेन निर्णेतव्यमिति विचारणाख्याद्वितीया भूमिरुक्ता । हेतुफलोपदर्शनमुखेन शुभेच्छाख्याप्रथमा भूमिमाह शाश्वतस्येति काम्यधर्मवत्फलदानेन नाशाभावात् भगवत्स्य पितो नित्यो धर्मः शाश्वतः विविदिषादिपारंपर्येण मोक्षाख्यशाश्वतफलहेतुत्वात् । शाश्वतस्य च धर्मस्य प्रतिष्ठापरमं प्राप्त्यं फलमहमेव । तथापि कौंतिकविषयसंगजन्यसुखव्यभिचारिस्वरूपभूतं मोक्षसुखं तस्यापि प्रतिष्ठापराकाष्ठा अहमेव । एवं निष्कामधर्मेण विशुद्धचित्तस्यैकांतिकसुखेच्छा भवति तेयं शुभेच्छाख्याप्रथमा भूमिः । अत्र परांपराभूमिमारोदुमशक्तस्य पूर्वापूर्वाभूमिरुपदिश्यते । यथा ध्यानेनात्मनि पश्यंतीत्यत्र निदिध्यासनाशक्तस्य सांख्यनामा विचारस्तत्राप्यशक्तस्य कर्मयोग उपदिश्यते तद्वत् २७ ॥ इति श्रीमपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ५० ॥ ३८ ॥ पूर्वाध्यायांते सुखस्यैकांतिकस्य प्रतिष्ठापराकाष्ठाऽहमित्युक्तं तत्र किंलक्षणं तत्सुखं केन वा आवृतं केन वा साधनेनास्यावरणमंगः केन वा अधिकारिणा तत्प्राप्यमित्यादिवर्णयितुं पंचदशोऽध्याय आरभ्यते ऊर्ध्वमूलमिति । 'आनंदाद्धचेव खल्विमानि भूतानि जायंते' इति श्रुतिप्रसिद्धं मानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तरशतगुणविवृद्धानंदोपापनपंक्तेरुपरिस्थितं परमानंदाद्वयं वस्तु ऊर्ध्वतदेवमूलमूलकारणमस्य संसाराश्च तस्य तमू

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च २७ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासू० गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ पर्वणितु अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्रादुरव्ययम् ॥ छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेदसवेदवित् १ अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ॥ अधश्चमूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके २ न रूपमस्येहतथोपलभ्यते नांतोनचादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन च्छित्वा ३

ध्वंमूलं । अधःशाखं ऊर्ध्वं दधोऽधःसोपानस्थानीयाः शाखा इव शाखाः अव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्राषोडशविकारद्विरप्यगर्भविराट्प्रजापतिसुरगंधर्वासुरनरतिर्यक्स्थावररूपायस्य सोधः शाखस्तं । नश्वोऽपि स्थातुं योग्यमनृतत्वादश्वत्थसंसारवृक्षम् । तथाऽप्यव्ययं मृतानामन्यनंतं प्राहुर्वेदाः । ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इत्यादयः । छंदांसि वेदास्तदुपलक्षिता यज्ञादयस्तत्त्वपर्णानि पर्णसंघातवत्तदोभाहेतवो यस्य तरोस्तमश्वत्थयेवेदमिध्यात्वेन स एव वेदवित् विदितवेद्य इत्यर्थः । अत्राश्वत्थरूपकेण संसारो वर्ण्यते १ अधश्चमानुषेभ्य एवोपरिचमंधर्वयक्षादिहिरण्यगर्भपर्यंतं प्रवृद्धाः प्रसं प्राप्तास्तस्य शाखाः । गुणैः सत्त्वादिभिः प्रकर्षेण वृद्धाः गुणप्रवृद्धाः । विषया एव रंजकतया कोमलपल्लवरूपाणि प्रवालानियासांताः । संसारवृक्षस्योपरि मूलं ब्रह्म उक्तम् । अधश्च इह मनुष्यलोके च तस्य मूलानि वासना रूपाण्यवतारमूलान्यनुसंततानि प्रवाहानित्यानि । यतः कर्मानुबन्धीनिकर्मैव धर्माधर्मव्यभिचारव्याधिविषयाः तानि कर्मानुबन्धीनि । वासनाभ्यः कर्माणि कर्मभ्यो वासना इत्यनवरतसंतानोऽयं वृक्ष इत्यर्थः २ ननु श्वोऽपि स्थातुमर्हश्चाव्ययश्चेत्युक्ते प्रतिक्षणविनाशि विज्ञानसंतानरूपो वा व्रीह्यादिवत्प्रवाहानित्यो वाऽयं संसारस्तर्हि वृक्षे यो वासनानां कर्मणां च बीजां कुरवदन्मोन्यजन्महेतुत्वस्यावर्जनीयत्वादित्याशंक्य सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयोऽयमित्येतं पञ्चमाश्रित्य परिहरति न रूपमिति रज्जुरगस्येवास्य रूपं सम्यग्दृष्ट्वा वीक्ष्यमाणं सन्नोपलभ्यते इह जीवत्येव देहे । यथा पूर्वज्ञानदशायां तथानोपलभ्यते ज्ञानदशायां । तेनास्य मृषात्वमनुभवैकवेद्यमित्युक्तं एतेनानुपलभ्य रूपस्त्ववचननेस्वप्रकाशानां विज्ञानानां रूपवतां बीजादीनां च सादृश्यस्य व्यावृत्तिः तर्हि शाखाविषाणवत्तुच्छ एवायं स्यादित्यत आह नांतोनचादिरिति उपादानस्य मूलज्ञानस्याव्ययं तद्वत्त्वाद्य-

—मप्याद्यंतगुण्यइत्यर्थः । तद्वात्मवदपरिहार्यः स्यादित्याशंक्याह । नचसंप्रतिष्ठाअस्यप्रतिष्ठाख्यल्यस्यानवृत्तस्यभूमिरिवनास्ति । नचायं ब्रह्मणोविकारोयेनतत्रैवलीयेत नचेष्टापातिः ब्रह्मणः कौटस्थ्यभंगापत्तेः । किंतुहि तुच्छमज्ञानमस्योपादानं तस्मिन् अज्ञानेन विनष्टे समूलस्यास्योच्छेदोभवत्यज्ञानस्यचतुच्छत्वं 'तुच्छेनाभ्वपिहितंयदासीत्' इत्यादिश्रुत्या । तत्कार्यस्यरज्जुरमादेःप्रलये तदनुपलभस्यानुभवेनचसिद्धं । तस्मादस्यप्रतिष्ठानोपलभ्यतइत्युक्तमेवोक्तं । तमेवमश्वत्थंवासनानांदादयानुविच्छेदमूलं दृढतरमूलमप्यसंगशस्त्रेणसंगोदेहादितादात्म्यबुद्धिस्तद्वर्जनमसंगःस एवशस्त्रेणतेनदृढेनपरिपक्वेनचिच्छत्वा ततःपदंतत्परिमाणितव्यमित्युत्तरेणान्वयः । यद्यपिस्थूलसूक्ष्मयोःसंसारयोरसंगःसुषुप्तौस्वयमेवजायते तेनतन्मूलवासनाभिरप्यात्मनोऽसंगोऽनुमीयतेतथापि वासनामूलस्याज्ञानस्यज्ञानेनानुच्छेदाव्रासंगधीदृढामवतितस्मान्निर्विकल्पसमाध्यम्यासेनकारणशरीरस्याप्यसंगःसाध्यः तेनचासंगशस्त्रेणास्यच्छेदोमूलोच्छेदोलवणोदकवज्रज्जुरगवद्वाप्रविला पनरूपःकर्तव्यः । नतुसारख्यानाभिवस्वरूपेणसतःपरिवर्जनमात्रं ९ तमिममश्वत्थंछित्वाकिंकर्तव्यमतआह ततइति नकेवलंनिर्विकल्पसमाधिनातदसंगमात्रेणकृतार्थताकिंतर्हिततोऽसंगानंतरं तत्श्रुतिप्रसिद्धं पदंपदनीयं ब्रह्मपरिमाणितव्यंश्रुतियुक्तिबलेनाहमेवब्रह्मास्मीतिज्ञातव्यं । यस्मिन्पदेनिर्विकल्पेगताःप्राप्ताःसंतोननिवर्तंतिनपुनर्निवर्तते । तमेवप्रत्यगानंदमाद्यंपुरुषंपुरिशरीरे शयानमहमपिप्रपद्येशरणागतोऽस्मीतिभावयेत् । भगवत्पुत्रवाइदं वचनंलोकशिक्षार्थं वर्तएवचकर्मणीतिवत् । कोऽसौपुरुषः यतःपुराणीआद्याप्रवृत्तिः । 'सोऽकामयतबहुस्यांप्रजायेयेति' इत्येवं रूपाप्रसृताअस्मास्वपिप्रवृत्ता । यतोवयमपिइदानींकामयामहेधनादिनावयंभूयांसःस्यामप्रजयाप्रजायेमहीतिचेति । येनेयंप्रवृत्तिर्दीशितातत्प्रणामेनैवसानिवर्तिष्यतइत्यर्थः ४ एवमैकांतिकस्य

ततःपदंतत्परिमाणितव्यंयस्मिन्गताननिवर्तंतिभूयः ॥ तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येतःप्रवृत्तिःप्रसृतापुराणी ४ निर्मानमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मनित्याविनिवृत्त कामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत् ५ नतद्वासयतेसूर्योनशशांकोनपावकः ॥ यद्वत्त्वाननिवर्ततेतद्वामपरममम ६

सुखस्याच्छादकंसंसारश्वत्थंतच्छेदकमसंगशस्त्रं चोक्तातस्यसुखस्यप्राप्तावधिकारिणंतस्यस्वरूपंचाहद्वाभ्यां निर्भनेति । मानोदर्पः मोहोविपर्ययस्तद्वहिताः निर्मानमोहाः । जितःसंगःकर्ताह मित्यभिमानोदोषोरागादिश्वयेस्तेजितसंगदोषाः । अध्यात्मंआत्मनित्याःनिष्ठावतःआत्मध्यानपराइतिवावत् । विनिवृत्तकामाःत्यक्तसर्वपरिग्रहाः । द्वंद्वैः सुखदुःखेत्युपलक्षणंशीतोष्णा दीनामपि तैर्विमुक्तास्तितिक्षावंतइत्यर्थः । अमूढाःविद्यायाऽविद्यानाशंकृतवंतः । तत्पदंअव्ययंपुनरावृत्तिं गच्छंति ९ ननुयदितदूर्ध्वपदंगच्छंतितर्हिततःपातोऽप्यवश्यंभावीपतनाताःसमुच्छ्र याइतिन्यायात् । ततश्चयस्मिन्गताननिवर्तंतीत्यनुपपन्नमित्याशंक्यतस्यपदस्यस्वरूपमाह नतदिति तत्पदंसूर्योनमासयति रूपादिहीनत्वेनचक्षुरयोग्यत्वात् । एतेनसर्वेषांबाह्येन्द्रियाणांनि वृत्तिः । यद्विरूपवच्चक्षुर्योग्यंतत्सूर्येणचक्षुरनुग्राहकेणभास्यइदंतुनतयेत्यर्थः । नशशांकश्चंद्रोऽपिभासयति यन्मनोग्राह्यंस्तुतच्चंद्रेणमनोनुग्राहकेणभास्यइदंतुनतया । यन्मनसानमनुतइति श्रुत्याऽस्यमनोग्राह्यत्वनिषेधात् । नापिपावकोभासयति यद्विवाचाग्राह्यंतदनुग्राहकेणपावकेनभास्यइदंतुनतया यद्वाचाऽनभ्युदितमितिश्रुत्यास्यवाग्गोचरत्वनिषेधात् । नचक्षुपागृह्यते नापिवाचेत्पादिश्रुत्यंतरंच । यतश्चक्षुर्मनोवाचाभगम्यतेनस्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचातीतंप्रत्यगद्वयं । नांतःप्रज्ञंनबहिःप्रज्ञंअस्थूलमनणुइत्यादिश्रुतिभिःसर्वविशेषरहितंयत्प्रतिपादितंतत्तममपरमं धामवृत्तिरूपज्ञानादपरमादन्यज्ज्योतिश्चिन्मात्रं ममेतिसंबंधोराहोःशिरइतिवदुपचारात् मदभिन्नंज्योतिःस्वयंप्रकाशमित्यर्थः अतएवयद्वत्त्वाप्राप्यज्ञात्वेत्यर्थः । ननिवर्ततेनिवृत्तिकारणस्य मूलाज्ञानस्याभावात् । एवंव्याख्यानेहि'यदाहोवैपएतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयंप्रतिष्ठाविंदते अयसोऽभयंगतोभवति'इतिश्रुत्यथानुगमोदृश्यते । अदृश्येइतिदृग्गोच्यत्वेन-

सूर्यमास्यत्वंपर्युदस्यते । अनात्म्येआत्मनोमनसोयोग्यंआत्म्यंतदन्यत्रअनात्म्येइतिमनसोऽप्ययोग्यत्वेनचंद्रमोभास्यत्वंनिरस्यते । अनिलयनेनिलीयतेऽस्मिन्सर्वस्थूलसूक्ष्ममितिनिलय नंकारणंतद्विन्ने । अतएवानिरुक्तेनिर्वचनायोग्येवाचामगोचरइत्यर्थः । तेनपावकाप्रकाशयेइतिसिद्धम् । येतुसूर्याद्यप्रकाशयमाचिरादिमार्गगम्यसत्यलोकादप्युपरितनमप्राकृतं वैष्णवंपदं नित्यंदेशांतरेऽस्तितद्रत्वापुनर्ननिवर्ततइतिव्याचक्षते । तेषानरूपमस्येहतयोपलभ्यतइतिदृश्यस्यतुच्छत्वादेवतादृशस्यापितुच्छत्वमपरिहार्यदृश्यत्वाविशेषात् तस्माद्यथोक्तएवश्लोकार्थः ९ ननुयदिसूर्याद्यभास्यज्योतीरूपस्त्वक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्वीतिस्वस्यैवक्षेत्रज्ञत्वंतुपेतर्हिक्षेत्रज्ञस्यसतस्तववटादिप्रकाशेकिमिति सूर्याद्यपेक्षादृश्यते । नहिस्वयंज्योतीरूपःस्वविषयावभासनेज्योति रंतरमपेक्षतेदीपादिष्ववर्शनादित्याशंक्याहत्रिभिः । ममेवेति यद्यस्मादीश्वरोजगत्स्रष्टाशरीरंअवाप्नोति । 'सएवहमप्रविष्टआनखाग्नेभ्यः' । तत्सृष्टातदेवानुप्राविशत्' इत्यादिश्रुतिभ्यः ईश्वरएवश रीरधारी तथायद्यस्माद्धेतोः अपिशब्दोऽवधारणार्थं चःसमुच्चयार्थः । 'कस्मिन्नहमुत्क्रांतउत्क्रांतोमविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणमसृजत'इतिश्रुतेः । प्राणधारणेनोपाधिना ईश्वरएवचउत्क्रांतितततोहेतुद्वयाज्जीवलोकेसंसारंयोजीवभूतःप्राणीसनातनःसर्वदैकरूपोऽहमेवेतिवक्तव्येयथाऽग्नेःक्षुद्राविस्फुलिगाव्युच्चरत्येवमेवेतस्मादात्मनःसर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीतिवद्वि विस्फुलिगन्यायेनसममैवाशइत्यंशाशिभावोक्तिः । यद्यपिवह्नीभेदःपरिमाणंचस्वगतंनदृश्यतेतथापितूपाधिगतमेवतदुभयंतत्राप्युपचर्यतेअयमग्निरस्मादग्नेर्भिन्नःअयमस्यस्फुलिगःअयमस्माद ल्पइति । एवमस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घमितिश्रुतेश्चतुर्विधपरिमाणशून्येब्रह्मणिमयैवाशइत्यंशाशिभावेनभेदोऽल्पत्वमहत्त्वेचोपचारादोपाधिकेच्येये तथाचश्रुतिः । 'बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेनचै

ममैवांशोजीवलोकेजीवभूतःसनातनः ॥ मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति ७ शरीरंयदवाप्नोतियच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥ गृहीत्वैतानिसंयातिवायुर्गंधानि वाशयात् ८ श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंच्राणमेवच ॥ अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवते ९ उत्क्रामंतंस्थितंवापिभुंजानंवागुणान्वितम् ॥ विमूढानानुपश्यं तिपश्यंतिज्ञानचक्षुषः १० यतंतोयोगिनश्चैनंपश्यंत्यात्मन्यवस्थितम् ॥ यतंतोऽप्यकृतात्मानोनैनंपश्यंत्यचेतसः ११

वह्याराग्रमात्रोह्यवरोऽपिदृष्टइति । समःक्षुभिणासमोमशकेनसमोनागेनसमएभिस्त्रिभिलोके'इतिच । तथाचविस्फुलिगोर्वाह्निरेवतुवन्त्वंशः । एवंजीवोऽपिब्रह्मैवतुब्रह्मांशः । ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासाप्रक्षेमेकितवाउतेतिदाशादिष्वपिपिंडेषुगोत्वस्येवकात्स्न्येनरकेकस्मिन्नब्रह्मभावपरिसमाप्तिदर्शनात् निरंशंऽशांशिकल्पनायाअयोग्यत्वाच्च । सएवंजीवभूतईश्वरोममैवाशइवां शोरूपभेदोमनःपठंयेषुतानिमनसासहषडिंद्रियाणि प्रकृतिस्थानिइंद्रियाणांप्रकृतिःस्वभावोविषयप्रावण्यंतत्रस्थितानि । कर्षतिक्षुभिरलयसमाधिकालेषुसंकोचयति ७ तथैतान्येवआ शयात्स्वलयस्यानात्गृहीत्वासंयातिविषयदेशंप्रतिगच्छतिप्रबोधसंगोपुत्थानकालेषु । तत्रदृष्टांतः वायुर्गंधानिवाशयात् गंधाश्रयात्पुष्पात् ८ कानितानिमनःषष्ठानि तानिगृहीत्वा गत्वाचायंकिंकरोतीत्यतआह श्रोत्रमिति अधिष्ठायव्यापारंतिकृत्वाविषयानुशब्दादीनुपसेवतेप्रकाशयति । यथादीपःस्वस्यवृत्तिलामायतैलवत्याद्यपेक्षमाणोऽपिस्वविषयावभासने स्वयमेवप्रभुः । एवंजीवोपिघटाकारत्वलाभायमनःषष्ठानींद्रियाणिसूर्यादींश्चापेक्षतेतथाऽपिघटावभासंस्वयमेवकरेतिनेतराणिइंद्रियसूर्यादीनिस्वभास्यत्वात्तैलवत्यादिवदित्याशयः ९ तमेवंभूतमनःषष्ठानींद्रियाणिप्राणंचाधिष्ठायतेपामुत्क्रमणेनोत्क्रामंतंतेषांस्थित्यास्थितंतेषांभोगेनभुंजानंतेषांस्वरजस्तमोगुणयुक्त्वेनगुणान्वितंघटसूर्यमिवघटाकाशमिववायुगमनादिनागमना दिमंतंस्वतस्तुत्क्रमणादिशून्यमपिविमूढास्तात्त्रिकरूपंनानुपश्यति । ज्ञानचक्षुषस्तुपश्यंतिउपाधेरेवोत्क्रमणादिकंनतूपहितस्यात्मनइतिज्ञानंत्येवेत्यर्थः १० यतंतोयत्नशीलायोगिनश्चएनंआ त्मनिबुद्धावस्थितंविभुमुत्क्रांत्यादिहीनमसंगंपश्यंति । यतंतोऽपिअकृतात्मानः भेयज्ञादिभिरशोषितचित्ताःएनंपश्यंति यतःअचेतसःआनेर्जिताचिताः पाषाणतुल्याइत्यर्थः ११

कथं तर्हि सूर्यादीनामपि भासकत्वं लोके दृश्यते तदपि मदावेशादेवेत्याह यदादित्येति अत्राप्यादित्यादिषदैः करणाधिष्ठायादेव तास्तदधिष्ठेयानि करणानि च तत्रैवैव गृह्यन्ते यदादित्यादिषु बाह्य
करणधिष्ठातृषु तत्तदधिष्ठेयेषु बाह्यकरणेषु च गतं विद्यमानं तेजोविषयप्रकाशनसामर्थ्यसर्वजगद्भासयते तदेजोमामकं मदीयं विद्धि । येन सूर्यस्तपति तेजसेदः । येन चक्षुःपिपश्यति इत्यादिभ्युत्तिभ्यः ।
एवं मनश्चंद्रमसोर्येदांतरप्रपंचप्रकाशनसामर्थ्यतदपि मामकमेव । तथा यद्वागयोरव्याकृतादिविषयप्रकाशनसामर्थ्यतदपि मामकमेवेत्यर्थः । अक्षरयोजनास्पष्टा १२ न केवलमादित्यादिगत
प्रकाशनसामर्थ्यमामकमपि तु पृथिव्यादिगतं भूतधारणव्यापनसामर्थ्यमपि मदीयमेवेत्याह गामिति गां पृथिवीमाविश्यतां पृथिवीं दृष्ट्वा भूतान्यहमेवधारयामि ओजसा बलेन अन्यथा पृथिवी
सिकतामुष्टिबद्धीर्येत तथा च मंत्रवर्णः । येन द्यौरग्रापृथिवी च दृष्टेति । सदाधारपृथिवीमिति च । तथा अहमेव सोमो रसात्मको जलात्मकः । 'रसो जलं रसो हर्षः' इत्यनेन कार्यमंजरी जलमयो भूत्वा सर्वा
ओषधीः पुष्पाणि चरसवतीः पुष्टाश्च करोमि सोमो हि स्वात्मारसानुप्रवेशेन सर्वाओषधीः पुष्पातीति प्रसिद्धं ११ अहं वैश्वानरसं जज्ञदरस्थोऽग्निर्भूत्वा प्राणिनां सर्वेषां देहमाश्रितः सन्न प्राणापानाभ्यां वायु
भ्यां समायुक्तः समुदीपितश्चतुर्विधमन्नमदनीयं भक्ष्यं दंतव्यापारापेक्षमपूपादि । भोज्यं तद्वनपेक्षं पायसादि । लेह्यं गुडशर्करादि । चोष्यं निश्चोष्यत्यज्यमानमिक्षुं दंडादि । एतेन सर्वत्र सर्वांश्च
क्रियां दृश्यते सामदीयेति भावः । तदेवं भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेव भुज्यमानो मीषो मीसर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् १४ किंच सर्वस्य प्राणिजातस्याहं हृदिसन्नि
यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥ यच्चंद्रमसियच्चाग्नौ तसेजो विद्धि मामकम् १२ गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्पाणि चोषधीः सर्वाः सोमो
भूत्वा रसात्मकः १३ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् १४ सर्वस्य चाहं हृदिसन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोह
नंच ॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहम् १५ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥ क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते १६ उत्तमः पुरु
षस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः १७ यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥ अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः
१८ यो मामेवमसंभूदोजानाति पुरुषोत्तमम् ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत १९

विष्ट आत्मेत्यर्थः । अतो मत्त आत्मनस्तेषां स्मृतिर्ज्ञानं च पुण्यवर्ता । पापिनां पुतयोरपोहनं विस्मरणमज्ञानं च भवति । तथा च सर्वैर्देवैः कर्मोपास्तिज्ञानकोडात्मकैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदांतकृद्वे
वेदांतोक्तविद्यासंप्रदायकृत्ववेदवित् वेदार्थविज्ञाहमेव । एतेन वेदांतविद्वेदविद्वत्स्वविभूतिरित्युक्तं भवति १५ सर्वज्ञाहं हृदयसंगृहाति द्वावेति लोके प्रसिद्धौ इमौ द्वावेव पुरुषौ क्षरो विनाशी स च
सर्वाणि भूतानि प्राणवैतिकर्मक्षये सुप्तिप्रलयकेवल्यादावुपाधिना शमनु विनाशशी लोजीवो ब्रह्मप्रतिबिम्बभूतो जलाकोपमः । 'प्रज्ञानवनपर्वतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इति श्रुतेः । कूटस्थो
निर्विकारो मायो पाधिरक्षरः तदुपाधेरकर्मजत्वेन नाशासंभवात् उपाधिविषेण वाशीकृतत्वाच्चासौ न क्षरति स्वकृपात्रच्यवत इत्यक्षरः १६ एताभ्यां कार्यकारणोपाधिभ्यामन्योनिरूप्याधिरुत्तमः पुरु
षः योऽसौ परमात्मेत्युदाहृतः शास्त्रे । योऽसौ मायया ईश्वरो भूत्वा लोकत्रयमुत्तममध्यमाधमशरीररूपमाविश्य प्रविश्य धारयति शरीरत्रयं । अयापि अव्ययः सर्वज्ञत्वेन ईश्वरधर्मेण अल्पज्ञत्वेन जी
वधर्मेण वानव्येति वर्धते क्षीयते वेत्यर्थः १७ यस्मादिति क्षरमुपाधिमक्षरं चोपाधिमतीतोऽतिक्रम्य स्थितोऽहमतोऽक्षरादपि चेतिसंज्ञात्वात् क्षरादपि उत्तमः उत्कृष्टतमः । जडात्क्षररूपादुपाधेरुत्कृ
ष्टस्तदुपहितो जीवश्चेतनत्वात् । ततोऽप्युत्कृष्टतरो मायोपाधिः स्वतंत्रत्वात् । ततोऽप्युत्कृष्टतमोऽनुपाधिरनागतुकूपत्वात् । अक्षरार्थः स्पष्टः १८ एतद्विज्ञानफळमपि भक्तिरेवेत्याह
यो मामिति असंभूतः मम पुरुषोत्तमत्वे संशयविपर्ययादिहीनः स एव सर्ववित् यतो मां पुरुषोत्तमं जानाति तत्फलं च मां सर्वभावेन सार्वभौमना सर्वैः प्रकारैर्भजति १९

अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानस्य मोक्षफलत्वमुक्त्वा श्वेदानीं तस्तीति इतीति इति एतदुत्तममत्यंतरहस्यं शास्त्रं यद्यपि इयमष्टादशाध्यायीकृत्स्ना शास्त्रं तथाऽप्यस्मिन्नध्याये कृत्स्नस्य शास्त्रा
र्थस्य प्रदर्शनादयमपि शास्त्रं । अत्र हि कार्यकारणविभागः संसारवृक्षस्याभित्यस्त्वं भगवतो विभूतयो यस्तं वेदसंवेदवित् वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो ह्येत्यादिना सर्वैः शास्त्रार्थो दर्शितोऽस्ति । इदं मयोक्तं
हे अनघ निर्व्यसन एतत्तत्त्वसंवेदवृत्त्या बुद्धिमान् ज्ञानी स्यात् आत्मविद्भवेत् तावता कृतकृत्यः । सर्वहितकृत्यं परमात्मा वगतिपर्वतं तत्रैव कृत्स्नपुरुषार्थसमाप्तेः । चात्प्राप्तप्रापणीयश्च स्यात् भव
ति नातः परं कर्तव्यमवशिष्यते इत्यर्थः २० ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे पंचदशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ पर्वणि ॥ ३९ ॥ नवमध्याये राक्षसी आसुरी देवी चेति तिस्रः
संपद उक्तास्तुराक्षसी मासुर्या मेवांतर्भाव्ये एव संपदा वन्न व्युत्पाद्येते । द्वापहमाजापत्या देवाश्चासुराश्चेति श्रुतौ अमयसत्त्वशुद्ध्यादिधीवृत्तयो देवाः दंभदर्पादिधीवृत्तयोऽसुरा इति द्वैराश्यस्यै
व दर्शनात् । पूर्वाध्यायात्ते इदमुक्तं मयाऽनघेत्यर्जुनसंबोधयताऽनघत्वं देवसंपत्तिमत्त्वं तद्विपर्ययस्त्वासुरीसंपदिति दर्शयितुं श्रीभगवानुवाच अमयमिति अमयं स्वोच्छेदबुद्धिभावः । सत्त्वसंशुद्धि
श्चित्तनेर्मल्यं ज्ञानश्रवणादिजन्ययोगो ज्ञातेऽर्थे चित्तप्रणिधानं तयोर्व्यवस्थितिर्निष्ठा । एषामुत्थाय देवी संपद दानेयया शक्तिसंविमोऽज्ञादीनां । दमो बाह्ये द्वियनियमः । यज्ञः श्रौतस्मार्तादिः
स्वाध्यायो वेदाध्ययनं । तपो वक्ष्यमाणलक्षणं शरीरादिविविधं । अर्जवमुच्यते सर्वदा १ किंच अहिंसाप्राणिपीडावर्जनं । सत्यमप्रियातृत्ववर्जनं यथाभूतार्थभाषणं । अक्रोधः परैराकुटस्यामिह

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ॥ एतद्बुद्ध्या बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत २० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासु ० पुरुषोत्तमयोगो
नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ पर्व ० ऊन चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् १ अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥ दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् २ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रो
हो नातिमानिता ॥ भवतिसंपदं देवीमभिजातस्य भारत ३ दंभो दर्पोऽभिमानश्चक्रोधः पाशुप्यमेव च ॥ अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ४ देवी संपद्वि
मोक्षाय निबन्धायासुरीमता ॥ मा शुचः संपदं देवीमभिजातोऽसि पांडव ५ द्वौ भूतसंगौ लोकेऽस्मिन्देव आसुर एव च ॥ देवौ विस्तरशः प्रोक्त आसुरे पार्थ मे शृणु ६
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जनानां विदुरासुराः ॥ न शौचं नापि चाचारो न सत्यं ते पु विद्यते ७

तस्य वाप्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं । त्यागः सर्वकर्मसंन्यासः । पूर्वदानस्योक्तत्वात् शान्तिरंतःकरणस्योपरमः । पैशुनं परदोषप्रकाशनं अपैशुनं तद्वर्जनं । दया दुःखितेषु भूतेषु कृपा । अलोलुप्त्वं भि
द्रियाणां विषयसंनिधावप्यविक्रिया । मार्दवं मृदुता । ह्रीर्लज्जा । अचापलं असतिप्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वं १ किंच तेजः प्रागल्भ्यं नतूयता । क्षमा आकुटस्य ताडितस्य वात
विक्रियानुत्पत्तिः । उत्पन्नाया विक्रियायाः प्रशमनमक्रोध इत्युक्तं । धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिवेधकोऽतःकरणवृत्तिविशेषो येनोत्तंभितानि देहादीनि नावसीदंति । शौचं द्विविधं भूजलाभ्यां वा
ह्यमांतरं मनोबुद्धयोर्नेर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभावः । अद्रोहः परजिघांसाया अभावः । नातिमानिता अत्यंतमानराहित्यं । एतानि अभयादीनि देवी सत्त्वप्रधानां संपदमभिलक्ष्य जातस्य स्वमा
वतो भवति हे भारत ३ अथेदानीं रजस्तमोमपी आसुरी संपद उच्यते दंभ इति दंभो धर्मेष्वजित्वं । दर्पः धनाभिजननिमित्त उत्सेकः । अभिमान आत्मनि पूज्यता बुद्धिः । क्रोधः प्रसिद्धः । पाशुप्यं निरु
भाषणं । अज्ञानमविवेकजनितो मिथ्याप्रत्ययः । एते आसुरी संपदमभिलक्ष्य जातस्य भवति हे पार्थ ४ अनयोः संपदोः कार्यमाह देवीति देवी पूर्वोक्ता अर्जुनस्य शंका किमहमासुरी संपदि जातोऽस्मी
तितामपनुदाति मा शुच इति ५ द्वौ द्विसंख्यौ भूतसंगौ भूतानां स्वभावो भेदश्च नानाच्छृणु ६ प्रवृत्तिविधिवाक्यं निवृत्तिविधेयवाक्यं न विदुः धर्माधर्मयोरिष्टानि दहेतुत्वज्ञानरहिता इत्यर्थः ७

असत्यं सत्यवर्जितं जगत्प्राणिजातं । तथाऽप्रतिष्ठं धर्माधर्मस्त्विदं प्रतिष्ठायाऽश्रयस्तच्छून्यं । अनीश्वरमानियुक्तं आहुः । अपरस्परसंभूतं अपरस्पराः क्रियासातत्ये इति तद्वद् बीजांशुरवत्परस्पर
कारणीभूतानां धर्माधर्मतद्वासनानां यत्सातत्यं तस्मात्संभूतं किमन्यच्छोकेऽस्ति न किंचिदपि धर्माधर्मपक्षया उत्पद्यते किंतु सर्वकामहेतुकं स्त्रीपुंसयोर्मियुनीभावः कामस्तदुत्पद्यते स्वभावादेव जंतुर्जायते न
त्वदृष्टादित्यर्थः ८ एतामनुपदोक्तौ लौकायतिकानामभिप्रेतादृष्टिमवष्टभ्यतामाश्रित्य नष्टात्मानः कामादिवशेन नष्टवैराः । यतोऽस्येष्टुद्रेष्टुसुखेष्टुद्विषयेषां तेष्वुद्वेगः । आहिताः हिंसाः ९
असद्वाहानवश्याकर्षणनिध्नजनकायसिद्ध्यादिसाधनेषु असत्सु असमीचीनेषु ग्राहानिर्बन्धात्यन्ताभिनिवेशास्तान् गृहीत्वा अशुचीनिमद्यमांसादिसापेक्षाणि व्रतानि नियमविशेषायेषां तेषामुताः
संतः कुमारैर्प्रवर्तनेन प्रवर्तते जगतः क्षयायेति संबन्धः १० चिंतायोगक्षेमविषयाप्रलयांतामरणावधि एतावज्जदेहएवात्मा कामभोगएव पुरुषार्थ इति तस्यैवास्तीति निश्चिताः निश्चयवन्तः तथा च बार्हस्पत्यं
सूत्रं । चैतन्यविशिष्टः कामः पुरुषः । कामएवैकः पुरुषार्थ इति च ११ अन्यायेन परवंचनादिना अर्थसंचयान्न धनराशीन् ईहंते लिप्तंते १२ आशापाशान् विवृणोति इदमव्याति १३
क्रोधपरायणत्वं कामपरायणत्वं च पूर्वोत्तराभ्यामर्थाभ्यामाह असाविति ईश्वरः समर्थः सर्वेषां निग्रहे । सिद्धः लब्धाखिलभोगसाधनः । बलवान् विषयोपभोगे समर्थः अतएव सुखी १४

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहेतुकम् ८ एतादृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतो
ऽहिताः ९ काममाश्रित्य दुष्पूरं दंभमानमदान्विताः ॥ मोहाद्गृहीत्वाऽसद्वाहान् प्रवर्ततेऽशुचिव्रताः १० चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः ॥ कामोपभोग
परमाप्तावदिति निश्चिताः ११ आशापाशशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥ ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् १२ इदमद्यमया लब्धमिमं प्राप्स्येमनोर
थम् ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् १३ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥ ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी १४ आढ्यो भिजनवान्
स्मिकोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥ यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः १५ अनेकाचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः ॥ प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंतिनरकेऽ
शुचौ १६ आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥ यजंते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् १७ अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मामात्मपरदे
हेषु प्रद्विषंतोऽभ्यसूयकाः १८ तानहं द्विषतः कूरान्संसारेषु न राधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु १९

आढ्यो धनी । अभिजनवान् कुलीनः । अज्ञानेन अविवेकेन मोहिताः विविधं भ्रमं प्रापिताः १५ अनेकानां स्तिरैकचित्तनीयं यस्य तत् अनेकबहुषु विषयेषु पूर्वोक्तेषु लब्धं चित्तयेषां ते अनेकाचित्तास्ते च ते विभ्रांता
श्च किमिदमादौ साधनीयमिदमादौ साधनीयमिति विशेषेण भ्रांत्याकुला अनेकाचित्तविभ्रांताः । मोहः असत्स्वपिसद्बुद्धिस्तदेव जालं तेन सम्यगावृताः । प्रसक्ताः प्रकर्षेण लप्राः । अशुचौ विष्णुप्रादिमये
१६ आत्मनैवात्मानं मह्यं ते ते आत्मसंभाविताः । स्तब्धाः अप्रणताः । धननिमित्तो मानो गवोऽप्यवन्मत्ततायाभ्यामान्विताः धनमानमदान्विताः नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैः दंभेन धर्मध्वजितया
अविधिपूर्वकं यथोक्तधनज्ञानस्वयमृत्विक्पत्न्यादिशुद्धिरहितं यजंते १७ अहंकारोऽहमेव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः । बलं शरीरं धनं भिजननिमित्तं च । दर्पं परावर्णा । कामं क्रोधं च संश्रिताः मांसवदेहे
षु पविष्टं आत्मदेहेस्वदेहशोषणेन 'कर्षयंतः शरीरस्य मृतग्राममचेतसः । माचैवांतः शरीरस्य तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान्' इति वक्ष्यमाणदिशा परदेहे च हिंसादिना प्रद्विषंतः । अभ्यसूयकाः सर्वत्र गुणेषु ने
दोक्तेषु शमादिषु अशक्तत्वादिलक्षणं दोषमारोपयंतः १८ तेषां कलमाह तानिति सर्वभूतसमोऽप्यहं तान् वेदोक्तशासनातिमान् मृतद्रोहकपूरं अहं मंतरात्मानं तु तदस्योपेनममवैषम्यं स्यात् ।
पूर्वसंस्कारात्ते तथैव पापं कुर्वन्ति तदनुकूलं फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः १९

आसुरयोनिप्राप्तेरपि फलमाह आसुरीमिति अधर्मानारकौ तिर्यक्स्थावरादिकृपांवा २० संक्षेपमासुर्याः संपत्तौ राह त्रिविधमिति २१ कामादित्रयत्वागे किं स्यादत आह एतौ रिति तमोद्वारेः
तमसोनरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वारभूतैर्विमुक्तः सन् आत्मनः श्रेयः कल्याणं भगवदाराधनादिकं आचरति । ततः परांगतिं मोक्षं याति तस्मात्कामादित्रयं त्यजेदिति २२ न केवलं काष्ठतपस्विभिरुत्का
मादित्यागमात्रेणोच्छास्त्रवर्तिसिद्धयतीत्याह यद्वति शास्त्रविधिशास्त्रेण इष्टसाधनतयानिष्टसाधनतया च ज्ञापितं ब्राह्मणो यजेत न सुरापिवेदित्यादिना विहितं निषिद्धं च उत्सृज्य विहितमकरणेन
निषिद्धमाचरणेन च उत्सृज्य यावत्तत्ते कामकारत इच्छया सः सिद्धचित्तशुद्धिसुखैराग्यादिजनितां गुप्तिपरांगतिं मोक्षं च नावाप्नोति २३ यस्माच्छास्त्रातिगः शुद्ध्यादिकं त्रयं नाप्नोति तस्मात्ते तद्वद्व्या
दिकामस्य शास्त्रमेव प्रमाणं किं कार्यं किं कार्यमित्यस्याव्यवस्थायां । एवं ज्ञात्वा शास्त्रं इदं कर्तव्यमिदं कर्तव्यमिति शासनं वेदाज्ञारूपं । विधानं चतुर्लक्षेन प्रतिसमाधानं । अग्निहोत्राद्यकरणेऽयं
दोषस्तत्परिहारार्थमिदं कृच्छ्रादिकं प्रायश्चित्तं । ब्रह्महत्यादिकरणेऽदोषस्तत्परिहारार्थमिदमश्वमेधादिअन्यद्वा प्रायश्चित्तं । शास्त्रं च विधानं च तन्मायुक्तं कर्म इह मनुष्यलोके कर्तुं महसि ।
लोकांतरे कर्मस्वनधिकारं दर्शयितुमिहेत्युक्तं । तदेवं शास्त्रानुवर्तिन एव चित्तशुद्ध्यादिकं नान्यस्येति सिद्धं २४ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ५० ॥ ४० ॥
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं तद्विप्रश्नं भीष्मजमुपलभ्यार्जुन उवाच यद्वति येषु रुपाः शास्त्रविधिं शास्त्रपदेनाश्रुतिसदाचारकुलाचाराद्यद्वते सर्वेषां तेषां धर्मप्रमाणत्वात् । तत्र योऽधिगतो विधिर्विधेयं तदु

आसुरीयोनिमापन्नामूढा जन्मनिजन्मनि ॥ मामप्राप्यैकौंतेय ततो यां त्यधर्मांगतिम् २० त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्त
स्मादेतत्रयं त्यजेत् २१ एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ॥ आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परांगतिम् २२ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परांगतिम् २३ तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि २४ ॥ इति श्रीमहाभारते
भीष्मपर्वणि श्रीमद्र० देवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ५० ॥ ॥ ४० ॥ पर्वणितु चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ॥ अर्जुन उवाच ॥ यो शास्त्र
विधिमुत्सृज्य जंते श्रद्धयाऽन्विताः ॥ तेषां निष्ठातु का कृष्ण सत्वमाहोरजस्तमः १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ॥ सात्विकी रा
जसी चैव तामसी चेति तां शृणु २ सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ॥ श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३

त्सृज्य सर्वान्मापरित्यज्य जंते पूजयंति तां तूपादीन् मत्पित्राकृतोऽयं कूपो गंगाशतादप्यधिकोऽत्रैव ज्ञानपानावगाहनपरिचर्याप्रदक्षिणप्रक्रमणरूपादेतत्सेवनादहमिष्टं फलमवश्यं प्राप्स्यामीति
तत्र दृढतरया श्रद्धयाऽन्विताः संतस्तेषां निष्ठा इयं का कीदृशी । किं सत्त्वं सात्विकी वापि ये कूपे श्रद्धाधिक्यदर्शनात् । किं राजः राजसी वातेषां निष्ठा शास्त्रातिक्रमेण कामकाररूपत्वात् । आहो
इति प्रश्ने किं तमः तामसी वासा निष्ठारं गेरजतधीरिवाशास्त्रीयाया अल्पमहत्त्वबुद्धेर्विपर्ययादुपपत्त्यादर्शनात् । यदपि तु भाष्ये वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धाधानतया देवादीन् यजंत इत्युक्तं तत्राप्य
विगीतएव वृद्धव्यवहारो ग्राह्यः अविगीतेऽस्मिन्स्तामसत्वादिशं कामाजयोगात् १ एवं सामान्यतः पूष्टे सामान्यमेवोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति स्वभावः प्राग्भवीयो धर्माधर्मो ततो जातास्व
भावजा यदि प्राग्भवे सात्विको देवतापूजादिधर्मोऽनेनानुष्ठितस्तर्हि तस्य शुद्धसात्विक्येव श्रद्धा भवति । यदि राजसो यज्ञादिपूजारूपस्तर्हि राजस्येव । यदि तामसो भूतप्रेतादिपूजारूपस्तर्हि
तामसी श्रद्धा भवति । एवं त्रिविधा श्रद्धा देहिनां देहाभिमानवतां भवति तामयाव्याख्यास्यमानां शृणु २ ननु श्रद्धाऽन्विता मूढाऽन्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रद्धया आत्मदर्शने साधनेष्वंतर्गतत्वमुच्य
ते कथं तस्याराजसत्वं तामसत्वं चोच्यत इत्यत आह सत्त्वेति प्राकृर्कर्मसंस्कारोपेतं यादृशं बुद्धिसत्त्वं सात्विकं राजसत्त्वं तदनुकूलैव सात्विक्यादिरूपा देवतादिपूजासु फलावश्यं भावनिश्चयात्मिका-

दानमित्येकाकोटिः । पात्रेदानमित्यपरा । उभयसमुच्चयेतुमहान्गुणइतिभावः २० परिक्रिष्टंकथमेतावद्व्यवयवः कर्तव्यइत्याकुलतायुक्तंयथास्यात्तथादीयतेइतिक्रियाविशेषणं २१ असत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनादिपूजासत्कारस्तद्रहितं । अवज्ञातंपात्रपरिभवयुक्तं दानंप्रदेयंहिरण्यादि २२ अदृष्टार्थानांयज्ञदानतपःप्रभृतीनांवैकल्यशंकायांसाद्गुण्यसिद्धयर्थंप्रायश्चित्तमुपदिश्यते औत्तत्सदिति ओमितितदितिसदितिचत्रिविधस्त्रिप्रकारोऽयं ब्रह्मणोनिर्देशोनाम्नांपाठः । यथासहस्रनाम्नांपाठेसहस्रं नामानि एवमस्मिन्नपिनामपाठेत्रीण्येवनामानित्यर्थः । ओमितिब्रह्मेति तैत्तिरीयकेतदितिवाएतस्यमहतोभूतस्यनाममवतीत्येतरेयकेतदेवसोम्येदमग्रआसीदितिछांदोग्येचएतेपांशब्दानांब्रह्मनामत्वप्रसिद्धेः । तेननामत्रयेणब्राह्मणादयोविहिताःपुरासर्गादौब्राह्मणाःएतन्नामत्रयोच्चारणसामर्थ्येनैवविधात्राविप्रादयोविहिताःप्रकाशिताइत्यर्थः २३ यस्मादेतन्नामत्रयपूर्वकंप्रतेपांविधानंसर्गादौदृष्टंतस्माद्विध्वेतेषुनामसुओमित्येकमेवनामउदाहृत्यब्रह्मवादिनाभैदिकानांविधानोक्ताःवेदोक्ताःयज्ञादयःक्रियाःसततंप्रवर्तते तथाचश्रुतिः । 'ओमितिब्रह्माप्रसांतिओमितिशस्त्राणिशंसंति ओमित्यध्वर्युःप्रातिगरंप्रातिगृणाति ओमितिसामानिगायंति' इतियज्ञेसर्वेषामृत्विजांक्रियाओंकारपूर्विकाइत्येतददर्शयति २४ ओमितिनान्नःकाम्याकाम्य कर्मसाधारण्येनयज्ञादौविनियोगमुक्तात्तदितिनाम्नोनिष्कामेषुमुक्तुकर्मसुविनियोगंदर्शयति तदिति-

नह्येवंसंभवति मृतश्चकरोतिचेतिविप्रतिषेधात् यदिकरोतिनैवमृतोयदिमृतस्तर्हि नैवकरोति । एवंयदिकायकेशाद्विभेतिनैवकरोति यदिकरोतिनैवकायकेशाद्विभेतिनैवकरोतिचकायकेशाद्विभेतिचेतिविप्रतिषिद्धं । अतस्तामसराजसयोरमुख्यत्यागयोरसंभवात्तौनैवोक्तौ । सात्त्विकस्त्वमुख्यत्यागःसंभवति । यथास्फटिकेजपाकुसुमाश्रिते लौहित्यं विवेकिनां प्रतीतित एवास्तिनवस्तु तएवमात्मनि ईश्वराधीनेविवेकिनां कर्तृत्वं प्रतीतित एवास्तिनवस्तुत इति वक्तुं शक्यं एवंच कर्तृत्वाभिनिवेशशून्यः पुमान् प्रतीतितः करोत्येव नवस्तुत इति संभवत्यप्रख्योऽपि सात्त्विकस्त्याग इति त भवमुख्य त्यागेधिकारहेतुं प्रथममाह कार्यमिति कार्यकर्तव्यमित्येव यत्कर्मनियतं नित्यं क्रियते हे अर्जुन संगं फलं च त्वत्वेत्यवधारणं प्रागुक्तस्यात्यागपक्षस्य व्यावृत्त्यर्थः । स एव भूतस्त्यागः सात्त्विको मतो वेदेदृष्टः । तथाच श्रुतिः । ' ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ॥ तेन त्यक्तेन भुंजीथा मागृधः कस्यस्विद्धनम् ' इति । ईशा ईशेन परमेश्वरेण सर्वकार्यकरणकर्त्रात्मप्रवर्तकेन इदं जगत्स्थावर जंगमं जगत्यां ब्रह्मांडे स्थितं वास्यमाच्छादितं व्याप्तं । येन हेतुना सर्वतदधीनं तेन कारणेन तत्तेन त्यागेन कर्तृत्वमोक्तत्वाभिमानवर्जनेन भुंजीथाः विषयान्मुक्ष्व । मागृधः गृध्रं माकार्षीः कस्यस्विद्धनं कस्यापितत्र स्वाभित्वमस्तीति तृष्यतत्र गृध्र इत्यर्थः । एवं कर्माण्यपि यज्ञादीनि कर्तृत्वाभिमानं त्यक्त्वा कुर्वतस्तत्कर्मलेपो न भविष्यति । एतद्व्यतिरेकेण तवोपायांतरं च नास्तीत्यग्रिमं त्रेण प्रदृश्यते । ' कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतंसमाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्मलिप्यते नरे ' इति । इदमेव मुख्यं स्वमतं भगवता प्रदर्शितमेतान्यपि तु कर्माणीति श्लोके । ननु नित्यानां फलमेव नास्ति किं त्यक्तव्यमिति चेत् इत एव मगवद्वचनात्तेषामपि फलमस्तीति जानीहि निष्फलस्य वेदेनानुष्ठापना संभवात् । तथाचापस्तं वस्तु यथाऽऽप्ते फलार्थं निर्मिते छायागंध इत्यनुत्पद्येते एवं धर्मचर्यमाणमप्या अनुत्पद्यंत इति आनुपंगिकं फलं नित्यानां दर्शयति । अकरणे प्रत्यवायस्मृत्याऽपि तेषां प्रत्यवायपरिहारः फलमिति प्रदर्श्यते । धर्मेण पापमपनुदतीत्यादिना च नित्येष्वपि कर्मसु फलं दृश्यते तदेव वक्तव्यमिति न कोऽपि दोषः ९ एवं मुख्यं सात्त्विकस्त्यागमुक्त्वाऽमुख्यं तमाह नद्वेष्टीति सत्त्वेन सम्पगाविष्टो व्याप्तस्त्यागी मुख्यः सात्त्विकस्त्यागी संन्यासीत्यर्थः । अकुशलमसुखप्रदं कर्म त्रिपवणज्ञान

नद्वेष्ट्य कुशलं कर्म कुशलेनानुपज्जते ॥ त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः १०

चतुर्गुणशौचमिह्नादनादिप्रयासरूपं नद्वेष्टि कुशलेमिष्टान्नमिष्टादौ नानुसज्जते न संगं काकवत्प्रतीकरोति । यद्वा कर्म कुशले सेवादिकर्म कुशले शिष्यादौ न सज्जते तत्रा कुशलं वा तं नद्वेष्टि । एतेन राग द्वेषशून्यत्वमस्य दर्शितं । तदपि कुत इत्यपेक्षायामाह मेधावीति ऊहापोहकुशलतयानित्यानि त्यवस्तुविवेचनादौ प्रज्ञावान् । अतएव छिन्नसंशयः धर्मिकर्माण्येव मुक्तिसाधनानि उत संन्यास एवेति विचि कित्सारहितः । एवं च त्यागीत्यनेन यज्ञोदानंतपःकर्मनत्याज्यमित्युक्तादत्यागाद्व्यावृत्तिः । मेधावीत्यनेन मोहात्तस्य परित्याग इत्युक्तात्तामसत्यागाद्व्यावृत्तिः । पूर्वार्द्धेन रागद्वेषाभावप्रतिपादनेन कायकेशशमयात्यजेदित्युक्ताद्राजस्त्यागाद्व्यावृत्तिः । छिन्नसंशय इत्यनेन कार्यमित्येव यत्कर्मैत्युक्तादमुख्यसात्त्विकस्त्यागाद्व्यावृत्तिः । नह्यसौ कर्मणां तुच्छत्वं संन्यासस्य महाभाग्यत्वं च तत्त्वतो वेद वेदचेत्क्षणमपि कर्मसु न तिष्ठेत् । नाहि दाहोपशमार्थानिकटस्थं जाह्नवीमहाहृदं जानन् ग्रीष्मोष्मप्रतप्तपाथसिपल्लवक्षणापरिभेत । संशयच्छेदेऽपि हेतुः सत्त्वसमाविष्ट इति यतः सत्त्वेनैव कर्त्रासंन्या गाविष्टोऽयं न त्वयंसत्त्वमाश्रित इति महान्विशेषः । एवं च पूर्वश्लोकोक्तस्य सात्त्विकस्त्यागरूपस्य कर्मयोगस्य फलभूतोऽयं मुख्यः संन्यासो विविदिषूणामनुष्ठेयो । ' यदहरेव विरजेत दहरेव प्रव्रजेत् । एत मेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंति ' इति श्रुतिप्रसिद्धः । माण्ये तु ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः संन्यास इति च प्रकृतस्तत्र तामसो राजसश्चोक्तस्त्यागः कथमिह संगफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते । यथात्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र पदंगविदौ द्वौ क्षत्रियस्तृतीय इति तद्वत् नैपदोषः त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् अस्तिकर्मसंन्यासस्य फलमिसंधित्यागस्य च त्यागत्वं सामान्यं तत्र राजसतामस त्वेन कर्मत्यागनिंदया कर्मफलाभिसंधित्यागः सात्त्विकत्वेन स्तुयते सत्यागः सात्त्विको मतो इति ग्रंथे न त्यागत्रैविध्यं समाधायैवं संगफलत्यागपूर्वकं नित्यकर्मोपानेन विशुद्धातः करणस्यात्मज्ञानमिमुखस्य तन्निष्ठाकर्मकथनार्थोऽयं श्लोक इत्युक्तं । तथैव श्लोकव्याख्यापपूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तमित्युपसंहृतं । अन्येतु फलमिसंधिविशिष्टस्य कर्मणस्त्यागस्त्रिविधः विशेषणमावा-

द्विशेष्याभावादुभयाभावाच्च । आद्योऽत्रैव विविदितो द्वितीयस्तु तामसराजसमेदेन द्विविधोऽप्यत्र निर्दिष्टः । तृतीयस्तु कर्मानधिकारिणां विविदिषूणां विदुषा च कर्तृयोगो द्विविधः । तत्रात्यः स्थितप्रज्ञलक्षणादौ प्राग्व्याख्यातः । आद्यस्तु नैष्कर्म्यसिद्धिपरमाभित्यत्र वक्ष्यते । तत्र माण्येति स्तस्यागविधाः प्रतिज्ञाय द्वेयथावत्प्रदर्श्य तृतीयाऽपिकेनचित्सामान्येन प्रतिपादिता । अत्र तु एक स्पाद्विपोरंतर्भावकृत्वा द्वे एव विधे उपपाद्य तृतीया प्रदेशांतरे प्रक्षिप्तेति प्रकृते प्रतिज्ञाया अनिर्वाह इति विशेषः १० अमुख्यमेव सात्त्विकस्त्यागमनूयतत्प्रयोजनमाह द्वाभ्यां नहीति देहभृता देहाभिमा निनाहियस्मादशेषतः कर्माणित्यनुनशक्यं अशक्यं प्राणयात्रालोपप्रसंगात् तस्मादधिकृतः सत्यः कर्मफलसागशीलः तु शब्द एवायं स एव सागीत्युच्यते । यस्त्वशेषतः कर्माणि शकुंशकरोति पर मार्यदर्शोऽस्य मुख्यस्त्यागीत्यर्थः ११ एवं भूतस्य सागस्य फलमाह अनिष्टमिति अनिष्टं नरकतिर्यगादिरूपं । इष्टं देवतादिरूपं । मिश्रं मानुषभाव इति कर्मणः कर्मजातीयस्य फलं त्रिविधं प्रेक्षमरणानंतर मत्यागिनां पूर्वोक्तमुख्यसंन्यासहीनानां भवति मुख्यसंन्यासिनां तु न कचित् द्रवति तेषां कर्तृत्वाभिमानाभावात् । अन्येतु गौणसंन्यासिनामेवायं कर्मालेप इत्याहुः । तथाच व्याख्यातं कार्यमित्येव यत्कर्मैत्यत्र । अन्यथा संन्यासिनां गौणसंन्यासिनां च विशेषो न स्यात् न चैवं मुख्यसंन्यासिनां गौणसंन्यासिनां चाविशेषापत्तिरिति वाच्यं उभयेषामुत्तरकर्मांशेषसाम्येऽपि पूर्वकर्मदाहादाहकृतस्य विशेषे पत्यसत्त्वात् । गौणसंन्यासिनां जन्मांतरादिकमपि पूर्वकर्मभिरेव भविष्यति आपस्तंबोक्ता अनिर्देशेन योगप्रष्टगतिवन्तरीयकं वानतुतस्य प्रधानं फलं स्वर्गादिभविष्यत्तुमुद्दिष्टत्वादिति १२ नन्वात्मनः कर्मालेपनिमित्तं यदकर्तृत्वानुसंधानं तत्किं योपि दमिष्टद्यादेव दाहार्थमुत वास्तवमेव सदविद्याध्यस्तकर्तृत्वेनावृतमिति शास्त्रदृष्ट्या कर्तृत्वतिरोधानेनाकर्तृत्वमेव भाव्यते इत्याशंक्या भित्त्वेन दृष्टा

नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ यस्तु कर्मफलत्यागी सत्यागीत्यभिधीयते ११ अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥ भवत्यत्यागिनां प्रेत्यनतु संन्यासिनां कचित् १२ पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ॥ सांख्ये कृतांति प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् १३ अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ॥ विविधाश्च पृथक्चेष्टादैवं चैवात्र पंचमम् १४ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥ न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः १५

यां योपि तिदगृत्वा दर्शनेनेव कल्पितेनाकर्तृत्वेन वास्तवस्य कर्मालेपस्या संभवादाद्यं निरस्य द्वितीयमुपपादयिष्यन् पीठिकामारचयति पंचैति हेमहाबाहो सर्वकर्मणां सिद्धये इमानि वक्ष्यमाणानि पंच कारणानि निर्वर्तकानि मेमद्वचनां निबोध बुध्यस्व । स्ववचने विश्वासोत्पादनार्थं कारणानां समूलत्वमाह सांख्ये कृतांति प्रोक्तानीति सम्यग्विवेच्यख्यायंते प्रकटीक्रियंते तत्त्वान्यात्मानात्मपदार्थरू पाणियस्मिस्तत्सांख्यवेदांतशास्त्रं । तदेव विशिनष्टि कृतांति कृतस्य कर्मणोः परिसमाप्तिर्यस्मिन् । सर्वकर्माखिलं पार्थज्ञाने परिसमाप्यत इत्यात्मज्ञाने सति सर्वकर्मणां समाप्तिदर्शनात् तस्मिन्सां ख्ये कृतांति प्रोक्तानि १३ तान्येव पंच गणयति अधिष्ठानमिति अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयो देहः तस्यानात्मत्वं चार्वाकव्यतिरिक्तमस्तत्वादिसिद्धं । तथाकर्ता बुद्धि विशिष्टश्चिदाभासः प्रमातानामाहं प्रत्ययविषयाऽहंकारस्तथेत्यनेन तद्वदेवानात्मत्वेन ज्ञेय इत्युक्तं देहस्यैव सृष्टौ प्रलये च तस्याप्युत्पत्तिविनाशयोर्दर्शनात् । एतच्च विशेषणनाशाद्विशिष्टनाशं विशेषे षणोत्पत्त्या च विशिष्टोत्पत्तिमभिप्रेत्य श्रूयते । विज्ञानघन एवेत्येभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति । यथाग्नेः सुत्राविस्फुलिगाव्युच्चरं त्येवमेतस्मादात्मनः सर्वे एत आत्मानो व्युच्चरं तीति च विशिष्टस्य चानतिरेकादर्शनादनात्मत्वं सिद्धं । करणं च शब्दाद्युपलब्धसाधनं पृथग्विधं द्वादशविधं पंचकर्मैद्रियाणि पंचज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च । तथा विविधाश्च पृथक्चेष्टावायवीयाः प्राणना दिरूपाः । दैवं पुण्यपापरूपं तत्तत्करणानुग्राहकसूर्यादिदेवतारूपं पंचमं पंचानां पूरणं १४ शरीरिति न्याय्यं धर्म्यं शास्त्रीयं विपरीतमन्याय्यमधर्म्यमशास्त्रीयं । ननु शरीरादिभिस्त्रिभिरारभ्यते पंचैते तस्य हेतव इति च विप्रतिषिद्धमुच्यते नैपदोषः अत्रापि शरीरपदेनाधिष्ठानस्य नरपदेन कर्तृत्वाङ्मन इति करणस्यारभत इति चेष्टानां न्याय्यमिति धर्माधर्मरूपस्य देवस्य च संग्रहात् । सर्वेषु कर्मसु पंचानां समानेऽप्युपयोगे विधिप्रतिषेधलक्षणां त्रिविधमेव कर्मशास्त्रे प्रसिद्धमिति । इदं शरीरं कर्मैवं मानसमिदं वाचिकमिति व्यपदेशो देहादीनां प्राधान्यापेक्ष इति न कश्चिद्विरोधः १५

एतत्प्रतिपादनफलं कर्तृत्वस्यारोपितत्वं सिद्धिरुक्तं स्वस्वामाविकत्वासिद्धिश्चेति द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां दर्शयति तत्रेति तत्रास्मिन्कर्मणि एवमुक्तरीत्यापंचामिर्निर्वर्त्येति केवलं स्वकर्तारमप्यात्मानं चेतनम् । 'साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुतेः । अधिष्ठानादिपंचकप्रचारदर्शिनमुदासीनमपि यः कर्तारं कर्तृत्वाश्रयं पश्यति स दुर्मतिः पापाभिभूतमतिर्नश्यत्यंध एव सः । अदर्शने हेतुः अकृतबुद्धित्वादिति शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृता बुद्धिर्यस्य सकृदकृतबुद्धिस्तद्विपरीतोऽकृतबुद्धिस्तस्य भावस्तत्तत्तस्मात् । यथा स्वमुखस्योदपात्रसंसर्गिकत्वं पश्यतां जलचांचल्यमपि तत्रारोप्यत एवमात्मनो बुद्धिसंसृष्टत्वं पश्यतां बुद्धिधर्मः कर्तृत्वादिरप्यात्मन्यारोप्यत इति भावः १६ द्वितीयं प्रयोजनमाह यस्येति यस्य प्रमातृभावः प्रत्ययमात्रस्वरूप आत्मा नाहंकृतः अहंमिव कृतोऽहंकारतादात्म्यं प्रापितोऽहंकृतस्तथान । यस्य बुद्धिर्न लिप्यते आत्मभावेन रंजितान भवति यस्य बुद्धेर्व्यतिरिक्तमात्मानं पश्यतो बुद्धिधर्माः कर्तृत्वादयो नात्मानि प्रतीयन्ते इति कर्त्रात्मवादितार्किकनिरासः । यस्य च आत्मधर्माश्चेतन्यादयो बुद्धौ न संसृज्यन्ते इति बुद्धिमेव चेतनां वदतो बुद्धस्यानिरासः । चिदचितोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्माभ्यां सोबाध्यत इति दुःस्वादिसं सर्गनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः । हत्वाऽपि स इमां लोकां न हंति न निबध्यते इति तु स्तुतिमात्रं कर्तृत्वस्यैव बाधेन हंतृत्वायोगात् । दग्धपटवत्कर्तृत्वानुवृत्तावपि हननक्रियायां प्रवर्तकस्य रागद्वेषादेरभावाच्च । एतेनात्मनस्तात्त्विकमकर्तृत्वं भावयता कृतं कर्मात्तात्त्विककर्तृत्वाभिमाननिमित्तं स्वफलं प्रस्तोतुं नाहंतीति दर्शितम् । नहिरज्जुसर्पैरज्जुबुद्धिकृत्त्वाप्रहरतः सर्पश्चोभजं दर्शनादिफलं भवति । सर्पेतु तथा कुर्वतस्तद्भवत्येव तद्वदिदं प्रपिज्ञेयम् १७ समाप्तः सात्त्विकत्यागोपपादनोपयोगी आत्मनोऽकर्तृत्वोपपादनप्रकारः अत्राह सांख्यः । यदुक्तं पंचैतत्स्य हेतव इति यच्चोक्तं नहंतीति तन्मृष्यामहे न ह्यपरिणामी चेतनः परिस्पदात्मकस्य कायिकादिभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः कर्ता भवतीति वक्तुं युज्यते । यत्तु न निबध्यत इति भोक्तृत्वमुक्तमपि प्रत्याख्यातं तन्न मृष्यामहे । नहि कुला

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् स पश्यति दुर्मतिः १६ यस्य नाहंकृतोभावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥
हत्वाऽपि स इमां लोकां न हंति न निबध्यते १७ ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥ करणं कर्मकर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः १८

लादयः स्वप्रयुक्ता एव घटादीनि विवर्तयन्ति किं भोक्तृपुरुषप्रयुक्ताः । अन्यथा भोक्तृणामभावेऽप्येव तत्प्रवृत्तिरित्यापतति । एवं प्रधानमात्राभूताः कर्त्रादयः पुरुषस्य भोगापवर्गसाधनप्रयुक्ताः सर्वाणिकर्माणि निवर्तयन्ति तस्मात्पुरुषस्य भोक्तृत्वभावत्वादकर्तृत्वानुसंधानपूर्वकमपि कृतं भोक्तृत्वमप्यभितिसात्त्विकत्वाग्रेऽपि कर्माणि पवचनमसंगतमिति । अत्र प्रतिविधते । ज्ञानं ज्ञेयमिति ज्ञानं ज्ञायते प्रकाश्यते वस्तुतस्तु स्वमनेनेति प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यो घटादिप्रकाशः स च वर्तमानोऽस्तीति वा । ज्ञेयं बोधविषयो घटादिः । परिज्ञाता विषयीता भासधीरूपो यो भोक्तेत्युच्यते । एवं रूपप्रकारत्रयवती त्रिविधा कर्मणां चोदना । प्रत्यसमुचितं सत्कर्मणि प्रवर्तकमित्यर्थः । सत्यपि ज्ञेयज्ञातरि वा ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ज्ञाने ज्ञातरि च सति देशकालव्यवहिते ज्ञेये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । सत्यपि संस्कारात्मके ज्ञाने ज्ञेये च सति हिते तथाऽपि सुप्तोपमात्रभावात् प्रवृत्त्यदर्शनादेतन्न त्रयं त्रिदं विष्टं भवदन्त्योन्यापेक्षं सत्त्वानोपादानोपेक्षा बुद्धिरूपं कार्यं जनयित्वा हानाद्यनुकूले व्यापारे प्रवर्तयतीति कर्तृपदाभिधेयमित्यर्थः । चोदनेति कर्तृरित्यादित्युक्तं तत्त्वेन चोदनाशब्दः कर्तृत्वाची । लिंगत्वविवक्षितं लिंगमशिष्यं लोकाश्रयत्वा लिंगस्येति वा तथा करणमिन्द्रियम् कर्मतेन यत्किं यमाणं विषयग्रहणम् कर्ता पूर्वोक्त एव परिज्ञाता एतन्न त्रयं स मुदितं सत्कर्मसंग्रहः कर्मणोऽपि सततमस्य भोग्यस्य संग्रहः संग्रह्यतेऽस्मिन्निति संश्लेषस्थानं भोक्तेत्यर्थः । सत्यपि भोक्तृरि करणे च क्रियां विना भोगासंभवात् क्रियायाश्चाश्रयं विना स्वस्वरूपा लाभादाश्रयस्वरूपं करणं विना भोक्तृत्वांगकर्तृत्वानुपपत्तेः चैतन्न त्रयं मिलितं सत् भोक्तेत्युच्यत इत्यर्थः तथा च श्रुतिः । 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्भनीपिणः' इति इन्द्रियं प्रसिद्धम् । मन इत्यनेन बुद्धिरेव गृह्यते युक्तमिन्द्रियद्वारा मतेर्भोग्येन सह संबंधाक्रिया । इन्द्रियं च मनश्च युक्तं चेति विग्रहे इन्द्रियमनोयुक्तमिति द्वैकवद्भावः एतन्न त्रयं भोक्ता आत्मेत्याहुर्भनीपिण इति श्रुत्यर्थः । एवं हि श्रुतिस्मृत्योर्व्याख्याने तयोर्मूलमूलिभावोऽप्युच्यते नान्यथा । तथा च कर्तृत्वभोक्तृत्वात्मात्मगणपतितत्वाद्भोक्तृत्वभोगकर्तृत्वमिति निर्वचनायः कर्ता-

स एव भोक्तेति प्रतिपादनादहमकर्ता भोक्तेति चामुसंधानपूर्वकं कर्माणि कुर्वतः कर्तृत्वभोक्तृत्वकृतः कर्मलोपो नास्तीति सिद्धं । भाव्यस्य चायमेवार्थः ये तु करणक्रियायाः साधकतमं दशविधं बाह्यं मनो बुद्धिरूपमांतरं कर्मकर्तुरीप्सिततमं क्रियाव्याप्यमानमुत्पाद्यमाप्यविकार्यं संस्कार्यं चेति चतुर्विधं । कर्ता कारकांतरप्रयोजकश्चिद्विद्विधिः । एतन्न त्रयं कर्मसंग्रहः कर्माश्रयः कर्तृत्यर्थः । तथा ज्ञानं विषयप्रकाशनशक्तिः । ज्ञेयं विषयः । परिज्ञाता ज्ञानाश्रयो भोक्ता एतन्न त्रयं कर्मणि प्रवर्तकमिति व्याचक्षते । तेषामप्यात्मानकर्तानापिसाख्यानामिव भोक्तृत्वेन प्रकृतेः प्रवर्तक इत्येवाशयः । तथापि क्रियाव्याप्यमानस्य वक्ष्यमाणसात्त्विकादिभेदानां स्पष्टादिरूपस्य कर्मणः कर्तृकोटौ प्रवेशायोगः । तस्य क्रियाश्रयत्वमात्रविवक्षायां प्रकृततत्त्वकथनानुपयोगश्च स्पष्टः । तथाऽस्माकं तु घटादिव्यापकक्रियायाः कर्मशब्दवाच्यत्वं मुख्यं । कर्तृकोटिप्रवेशश्च क्रियाक्रियावतोर्धर्मधर्मिणोरभेदापेक्षया युज्यते । तथा ज्ञानं प्रकाशनक्रियेति मते क्रियारूपेऽस्मिन् प्रवर्तकज्ञानांतरस्यापेक्षेति तत्र तन्नान्यस्यान्यस्यापेक्षेन न वस्थादुर्निवारा १८ पूर्वश्लोकोक्तज्ञानादिषु परिज्ञाताकर्ता चैक एवेति परिशिष्टाः पंचतेषां सर्वेषां प्राकृतत्वेन त्रिगुणात्मत्वे प्राप्ते ज्ञेयकरणयोजनयोर्घटकुटाररूपयोः परिसंख्यायै त्रयाणां भेदप्रत्येकं त्रिविधत्वं विवरीतुं प्रतिजानीते ज्ञानमिति ज्ञानं कर्मकर्ता चेति त्रयमेव गुणभेदतत्त्वविधानतुल्यकरणे । गुणसंख्यानेकापिलेशास्त्रे यद्यपि तत्रैकस्यां प्रमदायां भर्तुः सुखं जायते तं प्रति तस्याः सत्त्वोद्भूतत्वात् । तामविदत्तश्चैत्रस्य दुःखं जायते तं प्रति तस्याः रजोद्भूतत्वात् । तस्यामेव सत्त्व्याद्वेपस्तां प्रति तस्यास्तमोद्भूतत्वात् । प्रमदधैव सर्वं भावाव्याख्याता इति कापिलानां ज्ञेयकरणयोरपित्रैविध्यं प्रसिद्धं । तथापि प्रमदादय एकस्यैव पुंसो निमित्तभेदेन प्रीतिदुःखद्वेषविषया अपि भवन्तीति पूर्वोक्तव्यवस्थायानिमूलत्वात् । प्रीत्यादीनां

ज्ञानं कर्मचकर्ता च त्रिवैगुणभेदतः ॥ प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणुतान्यपि १९ सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥ अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् २० पृथक्तेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ॥ वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् २१ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् ॥ अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् २२ नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् ॥ अफलप्रेप्सुना कर्मयत्तत्सात्त्विकमुच्यते २३

कर्तृसमवायितया प्रतीयमानानामालंबनभूतायाः प्रमदायाः प्रीत्याद्यात्मकत्वं कल्पयितुं न शक्यत इति न भगवता तपोस्त्रिविधत्वं व्याख्यायते अक्षरार्थः स्पष्टः १९ एवं ज्ञानादित्रयस्य त्रैविध्यं वक्तुं प्रतिज्ञाय ज्ञानत्रैविध्यं तावदाह सर्वभूतेष्विति यथा कटककुंडलादिषु व्यावर्तमानेषु तत्त्वविदेकं चाचनमेवेदमिति पश्यति । एवं येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु विभक्तेषु नानानामरूपभेदमिदं त्रैविध्यमपरिणामिनमेकं भावं चिन्मात्ररूपमीक्षते सर्वं ब्रह्म वेदमिति पश्यति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ऐकात्म्यज्ञानमेव सात्त्विकमित्यर्थः २० भेदज्ञाने राजसत्त्वमाह यत्पृथक्तेनेति पृथक्तेन मित्रत्वेन ज्ञानं तद्राजसमिति संबंधः । पृथक्तेनेत्येतद्विदुषोति सर्वेषु भूतेषु पंचभौतिकत्वेन विशिष्टेषु नानाभावान् सूरनरतिर्यक् स्यात्वरत्वेन नानात्वानि बहुवचनमस्य तं भेदप्रदर्शनार्थं पृथग्विधान् एकजातीयेष्वपि नरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारान् यज्ज्ञानं वेत्ति विषयीकरोतीति । येन ज्ञानेन वेत्तीति वक्तव्येऽर्थासिपचंतीति वक्तव्यं ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृत्वोपचारो बोध्यः । तेनात्मनां परस्परभेदस्तेषामीश्वराद्वेदस्तेभ्य ईश्वरादन्योन्यतश्च जडवर्गस्य भेद इत्यनौपाधिकभेदपंचकज्ञानं कृतां किं फाणाराजसमेवेत्यभिप्रायः २१ यत्तु ज्ञानमेकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवदेतावानेवात्मा ईश्वरो वेत्ति सक्तमभिनिवेशयुक्तं । अहैतुकं निरुपपत्तिकं । अतत्त्वार्थवत्परमार्थविलंबनशून्यं । अल्पं तु च्छविषयत्वादल्पफलत्वाच्च । यदेवं भूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम् २२ अथ कर्मत्रैविध्यमाह नियतमित्यादिना नियतं नित्यं संगरहितमभिमानवर्जितं रागद्वेषप्रीतिद्वेषोऽनिष्टेऽप्रीतिस्ताभ्यां कृतमिष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थं कृतं रागद्वेषतः कृतं तदव्यदरागद्वेषतः कृतं निष्काममित्यर्थः । फलमुचलीयते चेति फलं क्रियाप्राप्यमानात्मवस्तुतदव्यदफलमनागतं कर्तृपरिपूर्णमविनाशि आत्मतत्त्वं तस्मै पुना कृतं विविदिषंति पज्ञेनेति श्रुत्या आत्मलाभार्थं यज्ञादेर्विनियोगात् तत्कर्मसात्त्विकमुच्यते २३

यत्तु कामेप्सुना फलार्थेनासाहंकारेण यद्यपि सात्त्विकोऽप्यनात्मवित्साहंकारस्तथाप्यहमेव कर्मकुशलो महान् श्रोत्रिय इत्यादिभिर्मानोहंकारस्तद्वत्तासाहंकारेण वाशब्दश्चार्थं क्रियते बहुलायासमति
श्रमकरं तत्कर्म राजसमुदाहृतम् २४ अनुबध्यतेऽनेनेत्यनुबंधः । अयं शक्रे र्थानां च नाशं । हिंसां परपीडां । पौरुषं स्वसाधर्म्यं । अनपेक्षानालोच्य केवलं मोहादविवेकतो यदारभ्यते
कर्म तत्तामसमुदाहृतम् २५ कर्तुं त्रैविध्यमाह मुक्तेत्यादिना मुक्तसंगस्त्यक्ताभिनिवेशः । अनहंवादी पूर्वोक्ताहंकारोक्तिरहितः । धृतिः धैर्यं । उत्साहः साधयिष्याम्येवेति बुद्धिनिश्चयः ।
ताभ्यां सप्तनितः सिद्धयसिद्धयोः कर्मण आरब्धस्येति शेषः । निर्विकारो हर्षविषादशून्यः कर्ता सात्त्विक उच्यते २६ रागी विषयलोभः । अतएव कर्मणः फलप्रेप्सुतीति कर्मफलप्रेप्सुः ।
लुब्धः परद्रव्यादौ संजातवृष्णस्तीर्थादौ वाद्रव्यापरित्यागी । हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः अशुचिर्वाह्यातः शौचवर्जित इष्टानिष्टप्राप्तौ हर्षशोकान्वितश्च कर्ता राजसः परिकीर्तितः २७ अ
युक्तोऽनवहितः । प्राकृतोऽत्यंतमसंस्कृतबुद्धिर्बालसमः । स्तब्धोऽदंष्ट्रवन्नमतिकर्मचित् । शठः शक्तिगूढनकारी । नैकृतिकोऽवचकः परावमानीवा । अलसः अप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि ।
विषादी सर्वदा अवसन्नस्वभावः । दीर्घसूत्री चिरकारी एकाहसाध्यं कार्यमाप्तेनापिन करोतीत्यर्थः । यएव भूतः स कर्ता तामस उच्यते २८ बुद्धिधृती त्रैविध्येन व्याख्यातुमाह बुद्धेरिति तत्र

यत्तु कामेप्सुना कर्मसाहंकारेण वा पुनः ॥ क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् २४ अनुबंधं क्षयं हिंसा मनपेक्ष्य च पौरुषम् ॥ मोहादारभ्य ते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते
२५ मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ॥ सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते २६ रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ॥ हर्षशोका
न्वितः कर्ताराजसः परिकीर्तितः २७ अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः ॥ विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते २८ बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं
शृणु ॥ प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनं जय २९ प्रवृत्तिचिन्तित्तिचकार्या कार्येभ्यामभये ॥ बंधं मोक्षं च यावेति बुद्धिः सापार्थसात्त्विकी ३० यया धर्ममधर्मं च
कार्यं चाकार्यमेव च ॥ अयथावत्प्रजानातिबुद्धिः सापार्थराजसी ३१ अधर्मधर्ममिति यामन्यते तमसाऽऽवृता ॥ सर्वार्थानविपरितांश्च बुद्धिः सापार्थतामसी ३२
धृत्या यया धारयते मनः प्राणेंद्रियक्रियाः ॥ योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सापार्थसात्त्विकी ३३ यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ॥ प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः
सापार्थराजसी ३४ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥ न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सापार्थतामसी ३५

बुद्धिविशिष्टश्चिदाभासः कर्तृज्ञानं च प्रागुक्तं । अत्र तु केवला बुद्धिर्धृतिमतीतदीयवृत्त्यंतरोपलक्षणार्थतद्वृत्तिविशेषो धृतिश्च त्रैविध्येन कथ्यत इत्यर्थः २९ प्रवृत्तिनिवृत्तीशास्त्रविहितमतिविद्ध
विषये यजेत स्वर्गकामानसुरां पिवेदित्यादिरूपे । कार्यकृतिसाध्यं स्वर्गादि । अकार्यनित्यसिद्धं तेन नित्यानित्यवस्तुनी उक्ते भयाभये कार्यकार्यनिमित्ते । बंधं मोक्षं च यावेति यया वेतीति
पूर्ववत्करणकर्तृत्वोपचारः बुद्धिः सापार्थसात्त्विकी ३० अयथावत्संदेहास्पदत्वेन स्पष्टमन्यत् ३१ अधर्ममिति विपरीतग्राहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः ३२ यया धृत्या अव्यभिचारि
ण्यासमाध्यनुगतयामनः प्राणेंद्रियाणां क्रियाश्चेष्टाः संकल्पश्चासप्रश्वासोऽशब्दादिग्रहणं च योगेन चित्तवृत्तिनिरोधेन रेकाग्र्येण वा संयत्तास्तास्तथैवानिरोधावस्थायामेकाग्र्यावस्थायामाधारयतो चिरमव
स्थापयतिसाधृतिः पार्थसात्त्विकी ३३ यया धृत्या धर्मोदीनधारयतेऽनुरोधयतानिश्चिनोति प्रसंगेन धर्मादिः संबन्धेन फलाकांक्षी च भवति पुरुषो धृतिः सापार्थराजसी ३४ स्वप्नं निद्रां । भयं त्रासं ।
शोकं प्रासिद्धं । विषादं विषण्णतां । मदमशास्त्रीयविषयसेवया चित्तस्य विवशत्वं । एतावन्विमुंचति धारयत्येव यया धृत्या साधृतिः पार्थतामसी ३५

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रैविध्यमुक्तं तत्फलस्य सुखस्य त्रैविध्यमाह सुखं त्वित्यादिना अभ्यासात्पौनःपुन्येन तेन वा यत्र सात्त्विके राजसेतामसे वा सुखे रमते रतिप्राप्नोति । ययारत्यादुःखस्य
पुत्रशोकादेरप्यंतमवसानं निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति । तत्सुखं त्रिविधं शृणु यदा त्वयमप्यर्थः सात्त्विकसुखं स्वैवलक्षणार्थस्तदा यत्र समाधिसुखे अभ्यासाद्रमते न तु विषयसुखं इव रागादुःखांतं मोक्षं च
निगच्छतीत्यर्थः ३६ यत्तत्प्रासिद्धं सर्वप्राणिप्रेमास्पदं अग्रे समारंभकाले मनः प्राणेंद्रियस्पर्शनिरोधेन यज्ञे संज्ञप्यमानस्य पशोरिव जायमानं । विषमिवातितीव्रवेदनाकरं । परिणामे सात्त्विक्या
त्पानिरुद्धा सुमन आदिक्रियासु अमृतोपममत्याह्लादकरं । आत्मनः स्वस्यैव बुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं रजस्तमोमलराहित्यं तस्मादाविर्भूतं न तु विषयसंगं जनिद्रालस्यादिजं वा तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् ३७
राजसं सुखमाह विषयेति अग्रे भोगकाले परिणामे विषमिव विषयगाले इहा मुत्र च दुःखमदत्त्वात् ३८ अग्रे आरंभे अनुबन्धे परिणामे मोहनं मोहकरं आत्मनो बुद्धेः पतनो निद्रादिजं ३९ प्रकर
णार्थमुपसंहरत्यनुक्तमपि संगृह्य न तदस्तीति सत्त्वं प्राणिजातं इदमुपलक्षणं जडस्यापि सर्वस्य त्रिगुणविकारत्वात् प्रकृतिजैर्जन्मातीत्यधर्माधर्मसंस्कारजैर्मायाप्रभवैर्वा शेषे स्पष्टम् ४० एवं
च देशे संसाराश्च त्वयमसंगश्चेष्टे चित्तत्वापरं पदं मार्गितव्यमित्युक्तं तत्रात्मनोऽसंगत्वोपपादनापक्रियाकारकफललक्षणस्य कृत्स्नस्य संसारस्य त्रिगुणात्मकत्वमुक्तं । न ह्यात्मानात्मनोर्गुणातीतगुणात्म
कयोः संगः संभवति न ह्याकाशांतर्वर्तिपृथिव्यादिगुणेन गंधादिनाऽऽकाशः संसृज्यते तद्वदित्युक्तं समाप्तः शास्त्रार्थः । अयेदानीं सर्वगीताशास्त्रार्थमुपसंहर्तुमसंगशास्त्राभ्यासाय च प्रदर्शयितुं प्रकरणांतर
मारभते ब्राह्मणेत्यादिना शूद्राणामसमासकरणं वेदानधिकारात् प्रविभक्तान्यसंकीर्णानि । तत्र हेतुमाह स्वभावप्रभवेर्गुणैः स्वभावैश्च स्वप्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सैव प्रभवो हेतुर्गुणानां

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ॥ अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति ३६ यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥ तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजं ३७
विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमं ॥ परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसंस्पृतं ३८ यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ॥ निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९
न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥ सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४० ब्राह्मणक्षत्रियविशांश्च शूद्राणां च परंतप ॥ कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवेर्गुणैः ४१

ते स्वभावप्रभावास्तैः । यद्वा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणप्रभवः जातत्वात् । क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः ईश्वरस्वभावत्वात् । वैश्यस्वभावस्य तमोपसर्जनं रजः कृष्यादिस्वभावत्वात् ।
शूद्रस्वभावस्य रजोपसर्जनं तमः शूश्रूषास्वभावत्वात् । अथवा स्वभावः प्राग्भवीपः संस्कारस्तत्प्रभवेर्ननु जातिमात्रप्रभवेः पक्षिणा माकाशगमनवत् । अतएव जात्यंतरव्यावृत्तानां धर्माणां शमादिषु
पाठेन दृश्ये । न हि शूद्राद्व्यावृत्तैर्वर्णिकानामध्ययनादिकं वा इतरद्व्यावृत्तैर्ब्राह्मणानामध्ययनादिकं वेदपठ्यते किंतु सर्वजातीयानां साधारणा धर्माः शमादयो दृश्यंते । यथा हि द्रोणादि
शूद्रा ब्राह्मणेष्वपि शौर्यादिकं भरतादिपुत्रत्रियेष्वपि शमादिकं दृष्टं एव मितरत्र । तस्माद्यस्मिन् कस्मिंश्चिद्द्वेषे शमादयो दृश्यंते तस्य शूद्रोऽप्येतैर्लक्षणैर्ब्राह्मण एव ज्ञातव्यः । यत्र च ब्राह्मणेऽपि शूद्रधर्मा
दृश्यंते तस्य शूद्र एव । तथा चारण्यके संपूर्णं तदुपपत्तिपुष्टिस्वाक्यं 'सत्यं दानं क्षमाशीलमानुशंस्यंतपोवृणा ॥ दृश्यंते यत्र नागैर्द्रस ब्राह्मण इति स्मृतः' । तथा 'यत्र तल्लक्ष्यते संपूर्णं तस्य ब्राह्मणः स्मृतः ॥
यत्रैतन्न भवेत्संपूर्णं तस्य शूद्रमिति निर्दिशेत्' इति । जातिधर्मास्तु मनुना दर्शिताः । 'अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ॥ दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्यय
नमेव च ॥ विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥ पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ॥ वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ॥ एतेषां मेव वर्णानां शू
षामनसूयया' इति । तस्मात् शमादयो यत्र ब्राह्मणे ब्राह्मणेष्वपि दृश्यंते स एव ब्राह्मण इत्यत्र विवक्षितं । स्वैस्वैकर्मण्यभिरतः संसिद्धिर्लभते परामित्यत्र तु मनुकान्यध्यापनादीन्येव स्वकर्माणि ब्राह्म
णि न तु शमदमादीनि । न हि ज्ञानविज्ञानवतोऽन्यासंसिद्धिर्लब्धव्यास्ति । तस्माच्छमदमादयो ब्रह्मिष्ठस्यैव ब्राह्मणस्य लक्षणमिति दिक् ४१

ब्राह्मणकर्मणां शमइति । अंतःकरणनिग्रहः शमः । बाह्येन्द्रियनिग्रहोदमः । तपःपूर्वोक्तेश्चैरिदिभेदेन त्रिविधं । शौचं ब्राह्मणजलाभ्यामाभ्यंतरं भावशुद्धिः । क्षांतिः क्षमा । आर्जवम
कौटिल्यं । ज्ञानं शास्त्रीयं कर्म ब्रह्मविषयं । विज्ञानं तदनुष्ठानानुभवमात्मकं । आस्तिक्यं श्रद्धा एतन्नवकं ब्रह्मकर्म ब्राह्मणत्वजात्यभिर्भयं जकं कर्म स्वभावजं प्राचीनधर्मसंस्कारजम् ४२ शौ
चपराक्रमः । तेजः प्रागल्भ्यं । धृतिर्धैर्यं । दाक्ष्यं युद्धे कौशलमुत्साहोवा । दानमौदार्यं । ईश्वरभावः उन्मार्गवर्तिनानियमनशक्तिः । एतत्क्षेत्रं कर्मस्वभावजं ४३ वैश्यशूद्रयोः कर्मा
ण्याह कृपीति स्पष्टार्थः श्लोकः ४४ कर्मप्रविभागफलमाह स्वेस्वेइति स्वेस्वेमन्त्रादिभिरुक्तेऽप्यापनादावसाधारणेशमदमादौ साधारणचकर्मण्यभिरतो निष्ठावान्नसंसिद्धिज्ञानयोग्यतां लभते नरः ।
एतदेव विवरितं प्रतिजानीते स्वेति सिद्धिदक्ष्यमाणानुख्यसंन्यासलक्षणैकैकमर्थसिद्धिं यथायेन प्रकारेण ४५ तमेव प्रकारमाह यतइति प्रवृत्तिः कायवाङ्मनोनिर्वृत्या चेष्टा यतो हे
तोरंतर्त्यामिणः । येन वागभ्युद्यतइत्यादिभ्युतेः येन इदं सर्वदृश्यं तत्तद्व्याप्तमुत्सादानत्वात् स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य संतर्प्य सिद्धिं भोक्षं विंदति लभते मानवः । मनुष्याधिकारिकत्वाच्छास्त्रस्य
परमेश्वरे नित्यकर्मणामर्पणमेव मोक्षद्वारमित्यर्थः ४६ स्वकर्मणेति विशेषणस्य फलमाह श्रेयानिति स्वधर्मो विगुणः किंचिदंगहीनोऽपि श्रेयान्न प्रशस्यतरः किमपेक्ष्य श्रेयान्न परधर्मात्स्व
नुष्ठितात्सम्यग्विहितादपि उक्तं च । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहइति । स्वभावनियतं पूर्वोक्तत्रिविधमवभावाज्जातं कर्म कुर्वन् किल्बिषदोषं नाप्नोति विषकृमे विषमिव न दोषकरं । तस्मा
शमोदमस्तपःशौचं क्षांतिरार्जवमेव च ॥ ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ४२ शौचं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं ॥ दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्व
भावजम् ४३ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यवैश्यकर्म स्वभावजम् ॥ परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ४४ स्वेस्वेकर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥ स्वकर्मनिरतः
सिद्धियथा विंदति तच्छृणु ४५ यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः ४६ श्रेयान्न स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ४७ सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ॥ सर्वारंभादिदोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ४८ असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृ
हः ॥ नैष्कर्म्यसिद्धिपरमां संन्यासेनाधिगच्छति ४९ सिद्धिं प्राप्नोत्यथा ब्रह्मतथाऽऽप्नोति निबोधमे ॥ समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य यापरा ५० बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो
धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ॥ शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ५१ तव मेक्ष्यं हिंसा शून्यमपि न युक्तं किंतु हिंसा युक्तोऽपि स्वधर्म एव प्रशस्यतरः । धर्मत्वेन विहितेऽस्मिन्नग्नी
षोमीयपश्चालं भेदवत्ते सति न किल्बिषप्रसंगोऽस्तीत्यर्थः ५२ किंच सहजं स्वाभाविकं क्षात्रं कर्म सदोषं हिंसाभिश्च मपि न त्यजेत् हियस्मात्सर्वारंभाः सर्वाणि कर्माणि दोषेण हिंसादिना आवृता एव ।
यस्माच्च परधर्मो भयावहस्तस्मात्स्वकर्म न त्यजेदित्यर्थः ४८ स्वकर्मणा भीम्वरे समर्पणं कर्तव्यमित्युक्त्वाऽनंतरं श्लोकद्वयेन स्वकर्मणामावश्यकत्वं मुक्ताते पापरमेश्वरे पणेन किं फलं स्यादित्यत आह
असक्तेति । संन्यासेन 'कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं किंपतेऽर्जुन ॥ संगत्य च्छाफलं चैव सत्तामः सात्त्विको मतः' इति पूर्वोक्तेना मुख्यसात्त्विकत्यागेन असक्तबुद्धिः पुत्रदारादिपुंसक्तिपदेष्वसक्तिवर्जिता
बुद्धिर्यस्य सोऽसक्तबुद्धिर्विरक्तइत्यर्थः अतएव जितात्मा शांतचित्तः विगच्छस्पृहः विशेषेण गतास्पृहा तृष्णायस्यतादृशो भूत्वा नैष्कर्म्यसिद्धिं कास्त्वेनैव स्वरूपतः कर्मसागलक्षणां पारिव्राज्यसिद्धिं
परमां पूर्वोक्तामुख्यत्यागापेक्षयाऽति श्रेष्ठानद्वेष्ट्य कुशलं कर्मेति श्लोके व्याख्याता अधिगच्छति प्राप्नोति ४९ स्वकर्मनिरतः सिद्धियथा विंदतीत्येतत्प्रतिज्ञातमुपपादितं । इदानीं नैष्कर्म्यसिद्धिप्राप्तोऽपि
परिव्राज्यशीकारसंज्ञकवैराग्यवान्यथा ब्रह्मप्राप्नोति तथा वक्तुं प्रतिजानीते सिद्धिमिति सिद्धिर्नैष्कर्म्यसिद्धिर्निबोधव्युत्पन्न मेमद्वचनात्समासेन संक्षेपेणैव कौंतेय यावत्प्राप्यं ब्रह्म विधेयापेक्षं स्त्री
त्वं ज्ञानस्य परानिष्ठादपेक्षयाऽन्यज्ज्ञेयमांतरतरं नास्तीत्यर्थः ५० तमेव ब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाह त्रिभिः बुद्धयेति बुद्ध्या वेदांतश्रवणमननपरिपाकोत्थयाऽहं ब्रह्मास्मीति परोक्षनिश्चयरूपया विशुद्धया
सर्वभूतेषु मैत्र्यादिभावनया सम्यग्विशोभितया । धृत्या धैर्येण योगक्षेमादिनिमित्तवैयर्थ्यराहित्येन । आत्मानं देहेन्द्रियसंघातं नियम्य दृढासनो भूत्वेत्यर्थः । चकारात्प्राणं च नियम्य शब्दादीन्-

-विषयांस्त्यक्त्वा तत इन्द्रियाणि प्रत्याहृत्येत्यर्थः । प्रत्याहृतकरणोऽप्यंतर्मेनैव विषयान्स्मरति तत्परित्यागमाह रागद्वेषौ व्युदस्य चेति संकल्पं त्यक्तेत्यर्थः । सह विषयं परिकल्प्य तत्र रागं जनयती
ति प्रसिद्धं यथा चाक्षपादाचार्यसूत्रं । दोषनिमित्तरूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति दोषो रागादिः चकारादयमहमस्मीत्येतमपि भावं व्युदस्येति ज्ञेयं ततो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय तं प्राप्नुं कल्पते योग्यो
भवतीति तृतीयेन संबंधः ५१ केन साधनजातेनैव भूतो भवतीत्यत आह विविक्तं यत्तच्छब्दाध्याहारेण योज्यं नित्यमिति सर्वत्र संबंधनीयं । योनित्यं विविक्तसेवी एकांतशीली । लब्धाशी
मिताशनशीलश्च । तथानित्यं वैराग्यं रागाभावं समुपाश्रितश्च । तथानित्यं ध्यानयोगः पश्चाध्यायोक्तस्तत्परश्च योनित्यं भवति सयतवाक्कायमानसो भवति यतकाय आसनदाढ्येन । यतवाक्
त्रिषयेभ्य इन्द्रियाणां प्रत्याहारेण । यतमानसः सर्वसंकल्पत्यागेन । अत्र चतुर्भिः साधनैर्यतवाक्कायमानसत्वं साध्यं । नित्यं विविक्तसेवादिशीलः सन्नयतवाक्कायमानसो भूत्वा ब्रह्मभूयाय कल्पत
इत्युत्तरेणान्वयः ५२ एवं यतवाक्कायमानसस्य योगिनो योगजाः सिद्धय उपतिष्ठंति ताश्च श्रुतौ दर्शिताः । 'पृथिव्यप्ते जो निलिखे स मुत्थिते पंचात्मके योगगुणे प्रवृत्ते ॥ न तत्र रोगो न जरानमृत्युः
प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरं' इति तथा । 'यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् ॥ तंतं लोकं जयते तांश्च कामान् तस्मादात्मज्ञं चर्चयेद्भूतिकामः' इति च । संविभातिसंकल्पय
ति लोकं लोचनीयमतीतानागतमर्थजातं कामान् काम्यमानान् विषयान् जयते उपलभते इति श्रुतिपदानामर्थः । तथा 'नाविरतो दुश्चरिता ब्राह्मांतो नासमाहितः ॥ नाशांतमानसो वापि
प्रज्ञानेनैव मायया' इति । प्रज्ञानेन शास्त्राचार्योपदेशजेन ज्ञानेन दुश्चरितादिसेवनाद्विरक्तः शांतो जितचित्तः समाहितो निरुद्धचित्तवृत्तिरप्यशांतमानसो योगेश्वर्यासक्तचित्तः एनमात्मानं न मायया
दिति श्रुत्यर्थः । तदिदमाह अहंकारमिति यदा तु योगीपवमानसोऽस्मिन्मात्रप्रत्ययो भवति तदा सैवास्मितावस्थितिर्विषयाभिमुखाहंकारइत्युच्यते विषयविमुखात्वास्मितेति ततस्तमहंकारं
विविक्तसेवी लब्धाशीयतवाक्कायमानसः ॥ ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ५२ अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं ॥ विमुच्यन्निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३ ब्रह्म
भूतः प्रसन्नात्मानं शोचति न कांक्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ५४ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरं ५५
निगृह्णीयात् । तदनिग्रहे योगी बलं सत्यं संकल्पत्वादिसामर्थ्यमात्मनः पश्यन् दर्पं करोति न मनुष्योऽन्योऽस्तीति मन्यते ततश्च दृष्टौ धर्ममतिक्रामतीत्यापस्तंबवचनाद्विव्यान्कामानिच्छति ।
अत्र केन चिन्मि तेन कामप्रतिबंधे सति को धवान् भवति ततः परोत्सादनाय भूयांसं शिष्यादिपरिग्रहं संपादयति ततो नश्यतांति । तस्मात्सर्वानर्थमूलभूतमहंकारमेव विमुच्यत इतरान् सर्वान् विमुं
चति । अहंकारविमोकेऽपि निर्भमत्वं तत्प्रदर्शितेषु विषयेषु ममात्मानस्य त्वेव हेतुः शिष्यादीभूतो विषयैव मुख्यप्राप्यस्वकारणेऽस्मितायां विलीयते ततः शांतोऽस्मिताया अपि प्रलयाग्निर्विष
नामिबदुपरतो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ५३ अस्यैवं शांतस्य केवलस्य योगिनो व्युत्थानावस्थामाह ब्रह्मभूतइति यो हि सुप्तौ लयेवानिपतितो योगी व्युत्थाने जडदेहस्तमो ग्रस्तचित्त इव तं ब्रालु कृत्तिष्ठ
ति । ब्रह्मभूतस्तु प्रसन्नात्मा प्रसन्नचेताः लघुशरीरः अमृतेनैव समाधिमुखेन तृप्तस्तदेकप्रवणो न शोचति नष्टं । नाप्यप्रापं कांक्षति दारादिकं सर्वेषु भूतेषु चतुर्विधेषु समः ब्रह्मैवेदं सर्वमिति बुद्ध्या वैष
म्यवर्जितः सन्न परां मद्भक्तिं ददति विवर्जिता भावनां लभते । पातं जलयोगी तु न व्युत्थाने परां दृष्टिं लभते भेददर्शित्वात् अयं च मक्तः श्रीभागवते दर्शितः । 'सर्वभूतेषु येनैकं भगवद्भावमीक्षते ॥ भू
तानि भगवत्प्राप्तमन्येपमागतोत्तमः' इति । सोऽप्यंतु यो भिक्को ज्ञानी त्वात्मेव मे मतमिति भगवताऽपि दर्शितः ५४ अस्या अद्वैतात्मतत्त्वज्ञानलक्षणाया भक्तेः फलमाह भक्तयेति मां उक्ता विषया
भक्त्या ज्ञानी अभितः साकल्येन जानाति साकल्यमेवाह यावानिति किमहमणुपरिमाणो वा देहसंभितो वा तात्किकाणां भिवाकाशवत्सकलमूर्तद्रव्यसंयोगित्वलक्षणविभुत्वाश्रयो वा संपंचाद्वैतवा
दिनामिबसगतभेदान्वाऽखंडैकरसो वेति परिमाणतस्तत्त्वतो मां तत्त्वदर्शय जानाति । तथा यश्चास्मीति देहेन्द्रियप्राणमनसामन्यतमः कियत्कालस्यायी वा क्षणिकविज्ञानरूपो वा शून्यवाक्यार्थो वा
जडो वा जडाजडरूपो वा चिद्रूपो वा कावाकर्तृत्वभोक्तृत्ववर्जित आनंदधनो वेति तत्त्वतः सर्वसंशयराहित्येन मामजरममरममयमशोकं जानाति तथा च श्रुतिः । 'भियते हृदयं प्रियं हिच्छत्यंते सर्वसंशयाः ॥

क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' इति आत्मदर्शने सति सर्वसंशयोच्छेदं दर्शयति । एवं ज्ञेयं चापि माविद्धि सर्वज्ञेऽप्युभारते न्युक्तेः सर्वज्ञेऽप्येकं माविभुंसच्चिदानंदधनं तत्त्वतो ज्ञात्वा सर्वोपाधि विनिर्मुक्तं याथात्म्येन ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य ततो व्याप्तो ब्रह्ममात्मगतो भवतीत्यर्थः । ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवतीति श्रुतेः । यद्वा तत इति कारणब्रह्मभावापत्तिः सार्वान्तर्याम्यरूपा प्रथममुक्ता 'य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति स एतमेव पुरुषं ब्रह्मततमपश्यत्' इत्यादि श्रुतिभ्यो मुक्तानां सार्वान्तर्याम्यवगमात् ततमंतततमं एकस्तकारश्छादस्पां प्रक्रियायां लुप्तो ब्रह्मव्यतिथिश्च्युतिमाच्यम् । अनंतरं कारणभावापत्तेरनुपपदमेव तत्र ब्रह्मवच्छब्दाभिधेयं । 'तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवति' इति श्रुतेः । शुद्धब्रह्मविशते दर्पणापाये प्रतिबिंबो विबभिव प्रविशति कार्योपाधीनां जीवानां कारणोपाधीश्वरप्राप्तिद्वारं विनिष्कलब्रह्मप्राप्तिरित्यावेदितं प्रागेव । यद्वा भाज्ञात्वात् द्विशत इत्येतावतैव ज्ञानप्रवेशयोः पौर्वापर्येति द्वे तदनंतरमिति पदेन तच्छब्देन बुद्धिरस्य देहं परां पश्यत् तत्पातानं तरमिति व्याख्येयं । यतो जातेऽपि तत्त्वज्ञानेयावदेहपातं प्रारब्धकर्मणां प्रतिबंधाद्विदेहकैवल्यं न प्राप्यते । अन्यथा ज्ञानसमकालमेव देहपातापत्तिः स्यात् विमुक्तश्च विमुच्यते भूयश्चांते वि श्वमायानि वृत्तिरिति मुक्तस्य मुक्तिनिवृत्तायाश्च मायायाः पुनर्निवृत्तिरवदजीवन्मुक्तिशास्त्रं बाधितं स्यात् । यथा तात्त्विकानां नष्टेऽपि समवायिकारणे पटादिकं क्षणमात्रमवतिष्ठते एवमस्माकमप्य नादिकालाया देहाद्युपादानभूताया अविविद्याया विनाशेऽपि किंचित्कालं देहादिप्रतिभानं युज्यते ईदृशमेव जीवन्मुक्तमपेक्षमगवता उक्तं । 'उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति । स्थित प्रज्ञलक्षणस्मृतिरपि तल्लक्षणाभिहितस्यैव प्रवृत्ते इति दिक् ५५ ननु तद्यप्येषीकतूलमप्रौढास्तं प्रदूयेतैव हास्य सर्वेषां मानः प्रदूयंत इति पूर्वकर्मणां जनेन प्रायश्चित्तेनैव सत्यपि नाशश्रवणे ज्ञानोत्तर

सर्वकर्माण्यपिसदाकुर्वाणोमद्व्यपाश्रयः ॥ मत्प्रसादादवाप्नोतिशाश्वतंपदमव्ययम् ५६ चेतसासर्वकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्परः ॥ बुद्धियोगमपाश्रित्यमाच्चित्तः
सततंभव ५७ मच्चित्तःसर्वदुर्गाणिमत्प्रसादात्तरिण्यसि ॥ अथचेत्त्वमहंकारान्नश्रोष्यसिविनिंक्ष्यसि ५८ यदहंकारमाश्रित्यनयोत्स्यइतिमन्यसे ॥ मिथ्यैष
व्यवसायस्तेप्रकृतिस्त्वानियोक्ष्यति ५९ स्वभावजेमकौंतेयनिबद्धःस्वेनकर्मणा ॥ कर्तुनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपितत् ६०

कालीनानां कर्मणां ताशाभावाज्ज्ञानोत्तरमपि देहधारणे स्वाभाविकानां कर्मणां वर्जनस्यासंभवादवश्यं ज्ञानिनोऽपि बन्धः स्यादित्याशङ्क्याह सर्वकर्माणीति मन्त्रयथाश्रयोऽहमेव प्रज्ञानघनः प्रत्यगात्मा व्यपाश्रय आश्रयो यस्य समद्वय आश्रयो ज्ञानी सर्वकर्माणि विहितानि भिविद्वान्वासदाऽऽसक्तः कुर्वाणोऽपि मत्प्रसादात् मदनुग्रहाच्छाश्वतं नित्यं अवपयं परमसर्वोत्कृष्टं पदं पदनीयं मोक्षमवाप्नोति । न तु ज्ञानोत्तरमपि क्रियमाणैः कर्मभिर्वर्धयते । 'तस्य पुत्रादाय मुषयं तिसृद्दहः साधु कृत्वा द्विषंतः पापकृत्यामिति । न ह वा एवं विदिकिंचन रज आध्वंसते तं विदित्वानलिप्यते कर्मणा पापकेन' इत्यादिशास्त्रेण तत्त्वज्ञानिनः कर्मलिपश्चरणात् ५६ एवं वर्णाश्रमादि धर्मपुरस्कारेण ससाधनासफलाच्च ब्रह्मविद्या निरूपिता अस्याः प्राप्ते पुनः साधनत्वेन भक्तिमेव विधत्ते चेत्सेति चेत्सा विवेकबुद्ध्या सर्वाधिकर्माणि नित्यैर्भक्तिकानि मयि भगवति वासुदेवे संन्यस्य यत्करोमि यद्वासीत्युक्तीत्यासमर्प्य मत्परः अहमेव परः प्राप्यो यस्य न तु मद्भक्त्या अर्थादीन् प्रार्थयानः बुद्धियोगं पूर्वोक्तं सिद्धयसिद्धयोः समत्वलक्षणं बंधहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वसंपादकं अपाश्रित्य आश्रित्य भवितुमर्हति कशरणं सततं सर्वदा भव ५७ एतस्य भक्तियोगस्य करणे गुणमकरणे दोषंचाह भवितुमर्हति दुर्गाणि आध्यात्मिका धिलौकिकादीनि संकटानि अहंकारात्स्वपादित्याभिमानात्तनश्रोत्रसि मद्वाक्यं तर्हि विनश्यसि पुरुषार्थशून्यो भविष्यसि ५८ स्वतंत्रोऽहंत्वदुक्तं मकरिष्यामीत्याशङ्क्याह यदिति यत्तदिति अहंकारं गर्वमाश्रित्य न योत्स्ये पुद्गलं करिष्ये इति मन्यसे पृथेत तव व्यवसायो निश्चयो मिथ्यायतः प्रकृतिः क्षात्रस्वभावः त्वानियोक्ष्यति । 'प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्याति' इति चोक्तं ५९ प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यतीत्येतदेव व्याचष्टे स्वभावजेनोति स्वभावजेन पूर्वोक्तेन शौर्यादिना अवशोऽपि परवशात् एतत्करिष्यसि ६०

कोऽसौ परोयद्वज्ञोऽहमस्मीत्यत आह ईश्वर इति ईश्वर ईशानशीलौऽतर्थाभीपृथिव्यादीनामस्माकंच सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशेऽद्विगुह्यायां सर्वप्राणिप्रवर्तकस्तिष्ठति कीदृशः सर्वभूतानि भ्रामयन् ऊर्ध्वाधो मागेऽपुसंचारयन् काष्ठपुत्तिकादिवसूत्रधारः यंत्रारूढानियंत्रमिव यंत्रं उत्क्रमणादिसाधनं सर्वप्राणाद्यात्मकं लिङ्गं तदारूढानि मायया स्वशक्त्या भ्रामयन् त्रितिसंबंधः । हे अर्जुन शुक्लविशुद्धांतःकरणं सेऽश्वरोसीति भावः अत्राहंकारपूर्वकं यः कर्म करोति तस्य ईश्वरपरवशोऽहं करोमीति बुद्ध्या करोति तयोरत्यंतवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थो मंत्रोभाष्ये उदाहृतः । 'अहश्च कृष्णमहरर्जुनं चाविवर्त्ते रजसविद्याभिः' इति भारद्वाजार्थः अहश्च कृष्णमहरर्जुनं चेत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदिति ब्राह्मणेन आग्निमारुतेश्चैविनियुक्ता प्रथमेयमूक् यस्मिन् दिवसे सोमः सूपते यागार्थं तदेव जन्मसाफल्यदिनं मुख्यमहःशब्दवाच्यं अन्यतु दिनमदिनमेव निष्फलत्वात् तथाच स्मृतिः । 'दशभिर्जन्मभिर्वेदा आधानं ज्ञतजन्मभिः । सहस्रैर्जन्मभिः सोमं ब्राह्मण्यं पातुमर्हति' इति सोमयागस्य दौर्लभ्यं दर्शयति तदयमहःशब्दः कालवचनोऽपि सौम्ये कर्मणिवर्त्तते । यथा दर्शपौर्णमासशब्दौ । तत्रैव सति अहःयागः कृष्णं अविदुषा कृतमप्रकाशमिव भवति । तथा अहरर्जुनं स्वच्छंतं देवविदुषा कृतं प्रकाशरूपा मिव भवति । ते एते उभे अपि विद्वद्विद्वत्कृते अहनीरजसी प्रवृत्तिरूपत्वात् रजोगुणकार्ये अपि विद्याभिर्विद्याभिः कर्मागावबद्धोपासना रूपावापरमेश्वरे सर्वकर्मार्पणरूपावा अहं करोमीत्यभिमानरूपावा विद्याविज्ञानानि ताभिर्विवर्त्तेतैव परीत्येन वर्त्तते सोपासनं कर्म श्वेतं परमात्मतत्त्वप्रकाशकं बंधविच्छेदहेतुः मूढकृतं कर्म कृष्णं स्वरूपावरकं बंधहेतुरित्यर्थः । तदेवं भगवान् पार्थ अर्जुनेति संबोधयन् एतस्य स्वच्छांतःकरणत्वव्योतनेन शुक्ले धर्मोऽधिकारं दर्शयति ६१ तमेव ईश्वरं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणमाश्रयंगच्छ श्रयस्व तत्प्रसादात् तदनुग्रहात् परां शान्तिं उपरतिं समाधिं मिति यावत् तथाच सूत्रं । समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानादिति । स्थानंच परं विष्णोः पदं मोक्षं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ६२ सर्वगीतार्थमुपसंहरति इतीति इति एवं प्रकारं ते तुभ्यं मया सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन ज्ञानं आ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ भ्रामयन् सर्वभूतानि यंत्रारूढानि मायया ६३ तमेव शरणंगच्छ सर्वभावेन भारत ॥ तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ६४ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्बुद्धतरं मया ॥ विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ६५ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ६४ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मानसकुरु ॥ मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ६५

ख्यातं । गुह्यान्मंत्रतंत्रसायनरूपाद्गुह्यतरं अतिशयितरं हस्यं । एतद्यथोक्तं शास्त्रार्थजातं विमृश्य सम्यगालोच्य यथेच्छसितधाकुरु १९ एवं यथेष्टकरणमभ्यनुज्ञायाप्यतिवात्सल्यात् श्लोकद्वयेन कृत्स्नं शास्त्रार्थमुपदेशयंस्तद्ग्रहणे पेकाग्र्यमस्य संपादयितुमाह सर्वेति सर्वेभ्यो गुह्येभ्यः अतिशयितं गुह्यं सर्वं गुह्यतमं भूयः पुनरसकृदुक्तमपि मेममवचनं शृणु परमं परमार्थविषयत्वात् नलोभाद्वापि भयात्त्वावक्ष्यामि किं ताहि मेममइष्टोऽसि परमाप्तोसि इति हेतोः दृढं अतिशयितं ते तव हितं यतस्ततो वक्ष्यामि । तव इष्टत्वात् विद्यायाश्च हितत्वात् तद्वचनं आतिशयि अवश्यं वक्तव्यमिति भावः १४ तदेव गुह्यतमं हितमाह मन्मना इति अहं प्रत्यगात्मानं वै कथनः परिपूर्णस्तदाकारं मनो यस्य समन्मनाः भव एतेन ब्रह्मात्मा भेदोऽपि साक्षात्करणीय इत्युत्तरपदार्थ उक्तः । कथमेवं विधा ज्ञाननिष्ठालभ्यतेऽत आह मद्भक्तो भव एतेन भगवदुपासनात्मको मध्यमपदार्थ उक्तः । कथमरूपपुण्यस्य भक्तिरुद्देश्यतीत्यत आह मद्याजी भगवदर्थकर्मकरणशीलो भव एतेन कर्मप्रधान आद्यपदार्थो विवृतः । ननु यस्य भगवद्याजित्वं न संभवाति दारिद्र्यात् कृष्याद्यभावाद्वा तस्य भगवद्भक्तिर्दौर्लभ्याद्ब्रह्माकाराचेतो वृत्तिर्दुर्लभतरेत्याशंक्याह मानमस्कुरु प्राकृतभक्त्यैव प्रतिमादौ भगवंतं सर्वोपचारसमर्पणेन नमस्कारादिना सम्यगाराधयेत्यर्थः । तथा चाश्वलायनो नमस्कारस्यैव यज्ञत्वमुदाहरति । ' योनमसास्वध्वर इति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति ' इति च । एवमुक्तस्य सोपानत्रयारूढस्य फलमाह मांमिति मामेव तत्पदार्थं सर्वजगत्कारणं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिमत्त्वं देकरं सर्वं एष्यसि प्राप्स्यसि बिंब इव प्रतिबिंबं पटाकाश इव महाकाशं । अस्मिन्नर्थे शपथं करोति ते तव पुरःसत्यं अबाधितार्थं भूतं प्रातिजाने मतिज्ञाकरोमि मामेवैष्यसीति । प्रियोऽसि मे यतस्त्वं मेममप्रियोऽसि अतः भवतारणानर्हेत्वयि सत्समेवाहं ब्रवीमि त्यर्थः १५

एवंमनयजनभजनमननक्रमेणसांख्यनिष्ठाउक्ता । यापूर्वध्यानेनात्मनिपश्यंतीत्यनेनश्लोकेनदर्शिता । इदानीं 'अन्यत्वेवमजानंतःश्रुत्वाऽन्येभ्यउपासते । तेऽपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाः' इतिकेवलोपास्तिनिष्ठायोगाख्योक्तातामाह सर्वेति सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां देहेन्द्रियबुद्धीनां च धर्मानां प्रहोत्रादीन् सुखदुःखादींश्च त्यक्त्वा मामेकं सर्वं च सर्वशक्तिं सोपाधि निरुपाधि वाऽखंडैकरसमा नंद्यनं परमात्मानं शरणं गृणाति हि नस्त्यविद्यादीन् क्लेशादीन् शरणमाश्रयः परायणं गच्छन् प्राप्नुहि मदेकशरणो भवेत्यर्थः । अत्र अत्रं मुक्त्वेव तृप्यति न तु जलमात्रं पीत्वेति वदते तु त्वं क्त्वा प्रत्ययार्थः सर्वधर्मपरित्यागेन मां शरणं व्रजेत्यर्थः यथोक्तम् । 'अनात्मदर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे' इति । एतस्मिन् भगवच्छरणीकरणस्य फलमाह अहंत्वेति अहं प्रत्यगात्मा सूर्याद्यंतर्यामीनारायणः सकलपा प्मविनिर्मुक्तः सम्यग्ज्ञातः सत्त्वात्वात् सर्वपापेभ्यः संचितक्रियमाणेभ्यो गोत्रवधादिजेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः शोकं माकार्षीः तथाहि । इत्त्वज्ञानफलं पापास्पर्शः शोकतरणं च सर्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं आ दित्यांतर्बर्तिनं नारायणं प्रकृत्यच्छांदोग्ये श्रूयते । 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्यउदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्योय एवं वेद । तरति शोकमात्मवित्तत्रको मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति । उदितः ऊर्ध्व मितो गतः पापान्मुक्त्वा गतो निष्ठापइति श्रुतिपदार्थः । वर्णाश्रमधर्मसंन्यासपूर्वकं प्रष्टाध्यायेनोक्तेन योगेन देहादीनां धर्माश्च त्यक्त्वा निर्विकल्पमात्मानं साक्षात्कुर्वतो न कर्मलेप इत्यर्थः ६६ एवं श्लोकद्व येन ज्ञानयोगेन सांख्यानोक्तं कर्मयोगेन योगिनामिति सांख्ययोगौ द्वितीयाध्याये दर्शिता वृत्तसंख्यविद्यासंप्रदायविधिमाह इदमिति । अतपस्कायतप आलोचनं तद्विधाय अयन्नशीलायेत्यर्थः । अभक्ता यश्च द्वाहीनाय अशुभ्रवेगुरुसेवामकुर्वते । मां परमात्मानं बोऽभ्यसूयति मदीयगुणासहिष्णुतयामयि दोषारोपपरो भवति तस्मै न ज्ञः प्रत्येकं संबद्धत्वादेतेषां विशेषणानामन्यतमाभावेऽपि कदाचन मह सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ अहंत्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि माशुचः ६६ इदं तेनातपस्कायनाभक्ताय कदाचन ॥ न चाशुश्रूषेवाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ६७ यद्दं मरमं गुह्यं मद्रक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिमयि परां कृत्वा मामेवैष्य संशयः ६८ न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृतमः ॥ भवितान च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ६९ अध्येष्यते च यद्दं मध्वं संवादमावयोः ॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ७० श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ॥

सोऽपि मुक्तः शुभोऽल्लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् ७१ त्यपि संकटे दंदं न वाच्यं नोपदेष्टव्यम् । अत्र 'विद्याह वै ब्राह्मणमाजयामगोपायमाशेषाधिष्टेऽहमस्मि ॥ असूयकायानृजवेऽयतायनमा ब्रूयादवीर्यवती तथा स्याम् । यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशं ते महात्मनः' इति श्रवणादसूयारहितायां जेवोपेतायां भासशीलाय गुरुपरमेश्वराराधनपराय च पतत्रह स्यं देयं नान्यस्मै इत्यर्थः ६७ एवं संप्रदायविधिमुक्त्वा संप्रदायकर्तुः फलमाह यद्दमिति इदं परमं गुह्यं यो भक्तिहीनो मानपूजाद्यर्थो स न मद्रक्तेष्वभिधास्यति सोऽपि तत्पुण्यान्मयि परमेश्वरे चिदे करसे परां भक्तिं मद्रक्तलक्षणामुपासनां कृत्वा तत्रादरं प्राप्य तामनुष्ठाय च मामेवैष्यति मुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः असंशयः संशयोऽत्र नास्ति । स्मर्यते हि अजाभिलादीनां भक्तिगंधीनां नामपि पुत्रसंकेतितेन नारायणेति नाम्ना स्नेहवशादाह्वयतां ताव मात्रतुष्टेन भगवता सद्गतिर्दत्ता किमुक्तव्यं यो वाचा एतावच्छास्त्रहस्यं प्रतिपादयति तस्य भक्तिलाभाद्विक्रमेण कृतकृत्यत्वं भविष्यतीति ६८ ननु अश्रद्ध याकृतं सर्वव्यर्थमिति त्वयैवोक्तं कथमभक्तस्याप्येतच्छास्त्राभिधानतो भक्त्यादिलाभः संभवेदित्याशंक्याह नचेति तस्मादेतच्छास्त्रप्रवर्तकादन्यो मनुष्येषु मेममप्रियकृतमोन च कश्चिदस्ति । इयमे वमममहती वाचिकी भक्तिस्तान् कृत्वा सोपाचारो ह क्रमेण मेममप्रियतरो भवितुं भविष्यति । 'अनिच्छयाऽपि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावकः' इति । न च मुवि एतस्मादन्यत्परमार्थसाधनमस्तीति भावः । अक्ष रार्थः स्पष्टः ६९ अध्यापकस्य फलमुक्त्वाऽध्येतुः फलमाह अध्येष्यते चेति ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना इष्टः पूजितः सहिषर्ममेव नामा पुष्कलपुण्यवृष्टिकरस्तद्वदेतस्य शास्त्रस्याध्ययनमपीत्यर्थः । इति मेममसर्वेश्वरस्य मतिः तेनात्र स्तुतिमात्रमेतदिति न मंतव्यं किंतु भूतार्थवाद एवायमिति भावः ७० प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरपि फलमाह श्रद्धावानिति शृणुयादपि अक्षरश्रवणं कुर्यादपि किमुक्तव्यमादरेणार्थग्रहणं यः कुर्यात्स उक्तं फलं प्राप्नुयादिति स्पष्टार्थः श्लोकः । तथा चोक्तं श्रीभागवते । 'वासुदेवकथाप्रश्नः पुरुषास्त्रीन्पुनाति हि ॥ वक्तारं पृच्छं कं श्रोतुं तत्पादसलिलं यथा' इति ७१

सर्वांतर्यामी सर्वज्ञोऽपि भगवानल्लोकशिक्षार्थं शिष्यस्य ज्ञानं जातं न वेति पृच्छति अन्यथा पुनः पुनः स्वयमेत्युपदेशं कृतवता भगवता निदाघ इव मयाऽयं शतकृतोऽप्युपदेशो न कृतायः कर्तव्य इत्याशयेनाह कश्चिदिति कश्चिदितिकामप्रवेदने हे पार्थ एतत्त्वया एकाग्रेण चेतसा श्रोतव्यं शब्दबोध्यं तत्त्वबोध्यमिति मम कामोऽस्ति तत्तत्स्वां पृच्छामि किमिदं त्वया श्रुतमिति श्रुतवतोऽपि तव अज्ञानकृतः संमोहो विपर्ययः अनात्मन्यात्मधीरूपः स्वधर्मं युद्धे चाधर्मं धीरूप इति स द्विविधोऽपि नष्टः कश्चित् । मच्छ्रमसाफल्यमिच्छुस्त्वामहं पृच्छामीत्यर्थः ७२ एवं पृष्टः स्वस्य कृतकृत्यतां ज्ञापयन्नर्जुन उवाच नष्टो मोह इति मोहः पूर्वोक्तो द्विविधोऽपि नष्टः । स्मृतिरयमहमस्मि परं ब्रह्मेत्यात्मानुसंधानरूपा आत्मतत्त्वविषया लब्धा । यस्यालाभेन सर्वहृदयग्रंथीनां यावान्यश्चास्मि तत्त्वत इत्यत्रोदाहृतानां चिज्जडैक्य भ्रममभवानां विमोक्षो भवति तथा च श्रूयते । स्मृतिलं मे सर्वग्रंथीनां विमोक्ष इति त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत स्मृतिर्लब्धेति संबधः । स्थितोऽस्मि त्वच्छासने इति शेषः । गतसंदेहो नष्टसंदेह इत्यनेनानात्म न्यात्मधीरूपो मोहो नष्ट इति दर्शितं । करिष्येवचनं तवेत्यनेन स्वधर्मं युद्धे चाधर्मं धीरूपोऽपि मोहो नष्ट इति दर्शितं ७३ समाप्तः शास्त्रार्थः इदानीं कथाप्रबंधमेवानुवर्तयन्न संजय उवाच इतीति अद्भुतं चेतसो विस्मयकरं रोमहर्षणरोमाचोद्रे दजनकं शेषं स्पष्टं ७४ कथमयं त्वया दूरस्थ बोरपि वासुदेवार्जुनयोः संवादः श्रुत इत्यत आह व्यासप्रसादादिति । भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुः श्रोत्रादिकं मह्यं दत्तं येनाहं व्यवहितं विप्रकृष्टं वा सर्वं करतलमलकवद्विजानामि । अतो व्यासप्रसादादेतच्छास्त्रं परं गुह्यं गोप्यं अहं श्रुतवान् । योगं च पश्य मे योगमेश्वरमिति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रदर्शितं वैश्वरूपं तमपि दृष्टवानिति शेषः । स्वयं कथयत इत्युक्ते अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतमेतद्यद्वेद इति श्रुतेः स्वनिःश्वसितं वेदं शिष्याचार्यपरंपरया कथयत इत्यायाति । तदर्थं साक्षात्कथयत इति । सृष्ट्या दौ ब्रह्माणं प्रतीविदा नीमर्जुनं प्रति साक्षात्कथयतः श्रुतवानहमित्यर्थः । तेन भगवदनुग्रहपात्रतया ब्रह्मणा समत्वं स्वस्य द्योत्यते । अत्र एतद्योगमित्यभेदेनान्वयेतु गुह्यपदापेक्षया एतद्योगमिति पुनर्पुनः कलिंगयोरपि सामा

कश्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ॥ कश्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनं जय ७२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत ॥ स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्येवचनं तव ७३ ॥ संजय उवाच ॥ इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥ संवादमिममश्रौषमहुतरोमहर्षणम् ७४ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्दु ह्यमहं परम् ॥ योगयोगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ७५ राजन्संस्पृष्ट्य संस्पृष्ट्य संवादमिममहुतम् ॥ केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ७६ तच्च संस्पृ त्य संस्पृष्ट्य रूपमत्यहुतं हरेः ॥ विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि स पुनः पुनः ७७ नाधिकरण्यं शक्यं च यत्किंचिदश्रुताऽपि तु दुपहंतुमित्यादाविव पूर्वप्रवृत्तलिङ्गसंस्कारावल्पादु तत्राभिन्नलिङ्गविशेष्यलाभेऽपि पूर्वसंस्कारो न निवर्तत इति सामानाधिकरण्यं विनिर्गयोरपि वक्तुं शक्यमिति ज्ञेयं ७५ केशवार्जुनसंवादश्रवणजं विश्वरूपारूपयोगदर्शनजं चाह्लादं क्रमेण श्लोकद्वयेनाह राजन्निति हे राजन् हे प्रुतराष्ट्र पुण्यं पुण्यं करं पापहरं चेत्यर्थात् संस्पृष्ट्य संस्पृष्ट्येति संभ्रमे द्विरुक्तिः शेषं स्पष्टार्थः ७६ तच्चेति रूपं विश्वरूपं एतदर्थं नेहि ब्रह्माणमीशमिति देशतो विप्रकृष्टं वक्राणिते त्वर माणा विशांतीति कालतो व्यवहितं मीष्मादिक्षयं च करतलमलकवद्विजानामि । तच्च जगतो मिथ्यात्वमंतरेण न संभवतीति प्रतिपादितं वेदांतकतके । 'अतीतानागतं वस्तु वीक्ष्य ते करबिल्ववत् । योगी सं कल्पमात्रोत्पत्तिं शास्त्रेषु दिदिमः ॥१॥ मायायां सर्वदा सर्वसर्वस्य भिदं जगत् ॥ अस्तीति तदुपाधिश्चित्सावात्म्यात्सर्वमीक्षते ॥२॥ आरंभपरिणामाभ्यां स्वेन रूपेण यन्न सत् ॥ अतीतानागतं व स्तु योगी तद्वीक्षतां कथम् ॥३॥ संकल्पमात्रमात्रं वस्त्वतीतादियदीप्यते ॥ नष्टस्तीदृशं नाभंतस्स्याद्योगिज्ञानमप्रमा ॥४॥ योगिसंकल्पमात्रेण तस्योत्पत्तिर्यदीप्यते ॥ ईशसंकल्पमात्रेण स योत्पत्ति स्तदेप्यतां ॥५॥ आरंभपरिणामे वा देशकालाद्यतिक्रमः ॥ नैव दृष्टः कश्चित्सोऽयं स्वप्रमायादिपुस्तुतः ॥६॥ युगपद्ब्रह्मतेकुंभो नानादेशस्य योगिभिः ॥ जलसूर्य इवास्माभिस्तेनासौ कल्पितः स्फुटं ॥७॥ योगिभिर्गुह्यमाणा त्वादृतः सर्वत्र सर्वदा ॥ सन्नेवास्तीति चेत्कार्यकथमीदृग्विधं भवेत् ॥८॥ व्यावृत्तं दीप्यते कार्ययुगपद्ब्रह्मदेशता ॥ चेत्कल्पनां विना स्पेष्टा दृष्टांतस्तत्र नास्ति वः ॥९॥ तस्मात्प्राणभिरार व्धमिति वज्रापि गव्यवत् ॥ प्रकृतेः परिणामो वा जगत्किं त्विदं जालवत् ॥१०॥ सत्यं ब्रह्म दृशाभिर्ब्रजालं विश्वपरावृष्टं ॥ अधिष्ठानादृते शुद्धदृशां नास्त्येव तद्वयम्' इति ॥११॥ स्पष्टार्थमूलश्लोकः ७७

यस्मादनंतैश्वर्योभगवांस्तदनुगृहीतोऽर्जुनश्चयुधिष्ठिरपक्षेऽस्ति अतस्त्वयाजयाज्ञानकार्येयाह यत्रोति यत्रपक्षेभुवेतिसर्वत्रसंबध्यते श्रीर्दिव्यसभादिशोभा । विजयःप्रसिद्धः मूर्तिरैश्वर्यसर्व
नियंतृत्वम् । नीतिर्नैयश्चएतत्सर्वतत्रतस्मिन्पक्षेभुवमितिमममतिः अतःपांडवैःसहसंधिरेवकर्तव्यइतिभावः ७८ ॥ इतिश्रीमत्पद्माव्यप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनुः
श्रीनीलकण्ठसूरिवर्यस्यकृतौभारतभावदीपे भीष्मपर्वणिगीतार्थप्रकाशेअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ पर्वणितु० ॥ ४२ ॥ गीतासुगीताकर्तव्याइत्यादयःसार्धाःपंचश्लोकागौर्देनपठ्यंते १
२ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।
यत्रयोगेश्वरःकृष्णोयत्रपार्थोधनुर्धरः ॥ तत्रश्रीर्विजयोभूतिर्धुवानीतिर्मतिर्मम ७८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोग
शास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसंन्यासयोगोनामअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ पर्वणितुद्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ समाप्तंभगवद्गीतापर्व ॥ अथभीष्मवधपर्व ॥
वैशंपायनउवाच ॥ गीतासुगीताकर्तव्याकिमन्यैःशास्त्रसंग्रहैः ॥ यास्वयंपद्मनाभस्वमुखपद्माद्विनिःसृता १ सर्वशास्त्रमयीगीतासर्वदेवमयोहारिः ॥ सर्वतीर्थम
यीगंगासर्ववेदमयोमनुः २ गीतागंगाचगायत्रीगोविंदेतिहृदिस्थिते ॥ चतुर्गकारसंयुक्तेपुनर्जन्मनविद्यते ३ षट्शतानिसविंशानिश्लोकानांप्राहकेशवः ॥ अर्जु
नःसप्तपंचाशत्सप्तषष्ठितुसंजयः ४ धृतराष्ट्रःश्लोकमेकंगीतायामानमुच्यते ॥ भारतामृतसर्वस्वगीतायामधितस्यच ॥ सारमुद्धृत्यकृष्णेनअर्जुनस्यमुखेदुतम् ५
॥ संजयउवाच ॥ ततोधनंजयंदृष्ट्वावाणगांडीवधारिणम् ॥ पुनरेवमहानादंभ्यसृजंतमहारथाः ६ पांडवाःसोमकाश्चैवयैषामनुयायिनः ॥ दध्मुश्चमुदिताःशं
खान्वीराःसागरसंभवान् ७ ततोभेयैश्चपेश्यश्चक्रकचागोविषाणिकाः ॥ सहसैवाभ्यहन्यंतततःशब्दोमहानभूत् ८ तथादेवाःसंगंधर्वाःपितरश्चजनाधिप ॥ सि
द्धचारणसंघाश्चसमीयुस्तेदिदृक्षया ९ ऋषयश्चमहाभागाःपुरस्कृत्यशतक्रतुम् ॥ समीयुस्तत्रसहिताद्रष्टुंतद्वैशंसमहत् १० ततोयुधिष्ठिरोदृष्ट्वायुद्धायसमव
स्थिते ॥ तेसेनेसागरप्रख्येमुहुःप्रचलितेनृप ११ विमुच्यकवचंवीरोनिक्षिप्यचवरायुधम् ॥ अवरुह्यरथात्क्षिप्रंपद्मामेवकृतांजलिः १२ पितामहमभिप्रेक्ष्य
धर्मराजोयुधिष्ठिरः ॥ वाग्यतःप्रययौयेनप्राङ्मुखोरिपुवाहिनीम् १३ तंप्रयांतमभिप्रेक्ष्यकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ अवतीर्यरथात्तूर्णैर्भ्रातृभिःसहितोऽन्वयात् १४
वासुदेवश्चभगवानप्रष्टुतोऽनुजगामतम् ॥ तथामुख्याश्चराजानस्तच्चिताजगुरुत्सुकाः १५ ॥ अर्जुनउवाच ॥ किंतेव्यवसितंराजन्यदस्मानपहायवै ॥ प
द्मामेवप्रयातोऽसिप्राङ्मुखोरिपुवाहिनीम् १६ ॥ भीमसेनउवाच ॥ क्वगमिष्यसिराजेंद्रनिक्षिप्तकवचायुधः ॥ दंशितेष्वरिसेन्येषुभ्रातृनुत्सृज्यपार्थिव १७
॥ नकुलउवाच ॥ एवंगतेत्वयिज्येष्ठेममभ्रातरिभारत ॥ भीमदुनोतिहृदयंब्रूहिगंताभवान्क्रतु १८ ॥ सहदेवउवाच ॥ अस्मिन्नरणसमूहेवैवर्तमानेमहाभये ॥
उत्सृज्यक्रतुगंताऽसिशत्रून्भिमुखोऽनृप १९ ॥ संजयउवाच ॥ एवमाभाष्यमाणोऽपिभ्रातृभिःकुरुनंदनः ॥ नोवाचवाग्यतःकिंचिद्रच्छत्येवयुधिष्ठिरः २०

गुरुवधानृतायाश्चयेणैवसिद्धयान्तसोऽपिबलवदनुग्रहात् । अन्येषांतुकीरवाणामिवसाध्यमानोनिर्न्वयोच्छेदायभवतीतिदर्शयिष्यन्पुद्गलप्रधानंघंसीषुपपवीतमारभतेऽयंस्थानयंहेतुत्वंविवरीतु
ततोधनंजयंदृष्ट्वा ततःअर्जुनस्यकरिष्येवचनंतवेत्येवंप्रतिज्ञानंतरंधनंजयंयुद्धार्थसन्नद्धंदृष्ट्वेत्यर्थः ६ । ७ भेयोवृहत्प्रादुर्भाः । पेश्यःकाहलाः । क्रकचाजयमंगलाः । गोविषाणिका
गवादिशृंगाणि । सहसायुगपदेवअभ्यहन्यंतअवाच्यंत ८ । ९ । ११ वरायुधधनुःश्रेष्ठं अवरुह्यअवतीर्य १२ येनविजयाख्येनमयोजनेनश्वयंपुधिष्ठिरःसंग्रामेदृढबुद्धिस्तरिसद्वयर्थाभिप्रेक्ष्य
आलोच्यप्रथमंपितामहंप्रतिप्रययौ रिपुवाहिनींप्रविश्येतिशेषः १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २०

२१ गीतमंलपं २२ पुराकल्पेप्राचीनशास्त्रे १३ । १४ । १५ मिथोऽन्योन्यं एषोहीतिसुलोपाभावार्थः १६ व्यक्तंमिथतं भीष्मस्यअंतिकंसमीपं १७ । १८ । १९ । २० । २१ धिक्त्वाधिकृत्य
असमासार्थः धिगित्यकरोदितिवा ३१ विवक्षितंवक्तुमिष्टं ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ पराभावायपराकृतोनिरस्तोभावःसत्तायत्रसःतस्मैमरणायेत्यर्थः परश्चासावभावश्चेतिविग्रहेऽपिपद्वार्थः
तानुवाचमहाप्राज्ञोवासुदेवोमहामनाः ॥ अभिप्रायोऽस्यविज्ञातोमयेतिप्रहसन्निव २१ एषभीष्मंतथाद्रोणंगौतमंशल्यमेवच ॥ अनुमान्यगुरुन्सर्वानयोत्स्यतेपा
र्थिवोऽरिभिः २२ श्रूयतेहिपुराकल्पेगुरुननुमान्ययः ॥ युध्यतेसभवेद्यत्कमपध्यातोमहत्तरैः २३ अनुमान्ययथाशास्त्रंयस्तुयुध्येन्महत्तरैः ॥ ध्रुवस्तस्यजयो
युद्धेभवेदितिमतिर्मम २४ एवंबुवतिरुष्णेऽत्रधार्तराष्ट्रचमुंप्रति ॥ हाहाकारोमहानासीन्निःशब्दास्त्वपरैःभवन् २५ दृष्ट्वायुधिष्ठिरंदूराद्धारतराष्ट्रस्यसैनिकाः ॥
मिथःसंकथयांचकुरेपोहिकुलपांसनः २६ व्यक्तंभीतइवाभ्येतिराजाऽसौभीष्ममंतिकम् ॥ युधिष्ठिरःससोदर्यःशरणार्थप्रयाचकः २७ धनंजयेकथंनार्थेपांडवेचवृको
दरे ॥ नकुलेसहदेवेचभीतिरभ्येतिपांडवम् २८ ननूनक्षत्रियकुलेजातःसंप्रथितेभुवि ॥ यथाऽस्यहृदयंभीतमल्पसत्वस्यसंयुगे २९ ततस्तेसैनिकाःसर्वेप्रशंसंति
स्मकौरवान् ॥ दृष्ट्वाःसुमनसोभूत्वाचैलानिदुधुश्चह ३० व्यनिंदंश्चतथासर्वयोधास्तवविशांपते ॥ युधिष्ठिरंससोदर्यंसहितंकेशवेनहि ३१ ततस्तत्कौरवंसैन्याधि
कृत्वातुयुधिष्ठिरम् ॥ निःशब्दमभवत्तूर्णपुनरेवविशांपते ३२ किंनुवक्ष्यतिराजाऽसौकिंभीष्मःप्रतिवक्ष्यति ॥ किंभीमःसमरश्चाधीकिंनुरुष्णार्जुनाविति ३३ विव
क्षितंकिमस्येतिसंशयःसुमहानभूत् ॥ उभयोःसेनयोराजनयुधिष्ठिरकृतेतदा ३४ सोऽजगाह्यचमूंशत्रोःशरशक्तिसमाकुलाम् ॥ भीष्ममेवाभ्ययानूर्णभ्रातृभिःपरिवा
रितः ३५ तमुवाचततःपादौकराभ्यांपीडयपांडवः ॥ भीष्मंशांतनवंराजायुद्धायसमुपस्थितम् ३६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ आमंत्रयेत्वां दुर्धर्षत्वयायोत्स्यामहेसह ॥
अनुजानीहिमांतातआशिषश्चप्रयोजय ३७ ॥ भीष्मउवाच ॥ यदेवंनाभिगच्छेथायुधिमांप्रथिवीपते ॥ शपेयंत्वांमहाराजपराभावायभारत ३८ प्रीतोऽहंपुत्रयुध्यस्व
जयमाशुहिपांडव ॥ यत्तेऽभिलषितंचान्यतदवाशुहिसंयुगे ३९ व्रियतांचवरःपार्थकिमस्मतोऽभिकाक्षसि ॥ एवंगतेमहाराजनतवास्तिपराजयः ४० अर्थस्यपुरुषो
दासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् ॥ इतिसत्यंमहाराजबद्धोऽस्म्यर्थेनकौरवैः ४१ अतस्त्वांक्लीबवद्वाक्यंब्रवीमिकुरुनंदन ॥ भृतोऽस्म्यर्थेनकौरव्ययुद्धादन्यत्किमिच्छसि
४२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ मंत्रयस्वमहाबाहोहितैपीममनित्यशः ॥ युध्यस्वकौरवस्यार्थेममैषसततंवरः ४३ ॥ भीष्मउवाच ॥ राजन्किमत्रसाह्यंतेकरोमिकुरुनं
दन ॥ कामंयोत्स्येपरस्यार्थेब्रूहियतेविवाक्षितम् ४४ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ कथंजयेयंसंग्रामेभवंतमपराजितम् ॥ एतन्मेमंत्रयहितंयदिश्रेयःप्रपश्यसि ४५ ॥ भीष्म
उवाच ॥ नैनंपश्यामिकौंतेययोमांयुध्यंतमाहवे ॥ विजयेतपुमान्कश्चित्साक्षादपिशतक्रतुः ४६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ हंतपृच्छामितस्मात्त्वांपितामहनमोऽस्तुते ॥
वधोपायंब्रवीहित्वमात्मनःसमरेपरैः ४७

३८ । ३९ एवंगतेर्हृद्गाचरणवतित्वयि ४० । ४१ क्लीबवत्स्वोक्तस्यवरस्ययुद्धादन्यदिति
स्वेनैवसंकोचनात्कातरवत्भूतःपोषितः युद्धात्प्रातिभट्यात् ४२ । ४३ साह्यंसाहाय्यम् ४४ श्रेयःप्रपश्यसिदिवक्तुंयोग्यमितिमन्यसेतर्हिबंद्यर्थः ४५ । ४६ । ४७ तावत्संप्रति ४८

भीष्मउवाच ॥ नस्मत्तंतातपश्यामिसमरेयोजयेतमाम् ॥ नतावन्मृत्युकालोऽपिपुनरागमनंकुरु ४८ ॥ संजयउवाच ॥ ततोयुधिष्ठिरोवाक्यंभीष्मस्यकुरुनंदन ॥ शिरसाप्रतिजग्राहभूयस्तमभिवाच ४९ प्रायात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्यरथंप्रति ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभिः सह ५० सद्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ उवाच राजा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसंवचः ५१ आमंत्रयेत्वां भगवन् योत्स्ये विगतकल्मषः ॥ कथं जयेरिपून् सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ५२ ॥ द्रोणउवाच ॥ यदि मां नाभिगच्छेथायुद्धाय कृतनिश्चयः ॥ शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ५३ तद्युधिष्ठिरस्तुष्टोऽस्मि पूजितश्च त्वया ज्ञघ ॥ अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ५४ करवाणि च ते कामं ब्रूहि त्वमभिकांक्षितम् ॥ एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ५५ अर्थस्य पुरुषोदासोदासस्त्वर्थेन कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ५६ ब्रवीम्येतत्कीववत्त्वायुद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ योत्स्येऽहं कौरवस्यार्थे तवाशास्योजयो मया ५७ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ जयमाशास्व मे ब्रह्मन् मंत्रयस्व च मद्धितम् ॥ युद्धचस्व कौरवस्यार्थे वर एष त्वतो मया ५८ ॥ द्रोणउवाच ॥ ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मंत्री हरिस्तव ॥ अहं त्वामभिजानामि रणेश ब्रूविमोक्षयसे ५९ यतो धर्मस्तस्तः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ युध्यस्व गच्छ कौंतेय पृच्छ मां किं ब्रवीमि ते ६० ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ पृच्छामि त्वां द्विज श्रेष्ठ शृणु यन्मेऽभिकांक्षितम् ॥ कथं जयेयं संग्रामे भवंतमपराजितम् ६१ ॥ द्रोणउवाच ॥ न तेऽस्ति विजयस्तावद्यावद्युद्धं चाम्यहं रणे ॥ ममाशुनिधने राजन्यतस्व सहसोदरैः ६२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ हंत तस्मान्महाबाहो वधोपायं वदात्मनः ॥ आचार्यप्रणिपत्यैष पृच्छामि त्वानमोऽस्तुते ६३ ॥ द्रोणउवाच ॥ न शत्रुं तात पश्यामि यो मां हन्याद्रथे स्थितम् ॥ युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षाघवर्षिणम् ६४ ऋते प्रायगतं राजन्यस्तशस्त्रमचेतनम् ॥ हन्यान्मां युधियो धानां सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ६५ शस्त्रं चाहं रणे जह्यां श्रुत्वा तु महदप्रियम् ॥ श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादेतत्सत्यं ब्रवीमि ते ६६ ॥ संजयउवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः ॥ अनुमान्य तमाचार्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ६७ सोऽभिवाद्य कृपं राजा कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ उवाच दुर्मर्षतमं वाक्यं वाक्यविदारः ६८ अनुमानयेत्वां योत्स्येऽहं गुरो विगतकल्मषः ॥ जयेयं च रिपून् सर्वाननुज्ञातस्त्वया ज्ञघ ६९ ॥ कृपउवाच ॥ यदि मां नाभिगच्छेथायुद्धाय कृतनिश्चयः ॥ शपेयं त्वां महाराज पराभावाय सर्वशः ७० अर्थस्य पुरुषोदासोदासस्त्वर्थेन कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ७१ तेषामर्थं महाराज योद्धव्यमिति मे मतिः ॥ अतस्त्वां कीववत्त्वायुद्धादन्यत्किमिच्छसि ७२ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ हंत पृच्छामि ते तस्मादाचार्यशृणु मे वचः ॥ इत्युक्त्वा व्यथितो राजानो वाज्वगतचेतनः ७३

क्षयसे शत्रून् जीवितादिशेषः ५९ । ६० । ६१ । ६२ हंत विषादे ६३

६४ प्रायगतं मरणाय नियतं अचेतनं योगबलेन त्यक्तदेहं योधानां मध्ये कश्चिदिति शेषः ६५ जह्यात्यजेयं श्रद्धेयवाक्यात् आदेयवचनात् ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३

॥ १३॥

७४ । ७५ । ७६ । ७७ परान्द्रप्रकृष्टान् ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ इदं वक्ष्यमाणवचनं युधिष्ठिरं प्रत्यब्रवीत् ९५

॥ संजयउवाच ॥ तंगौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितम् ॥ अवध्योऽहं महीपाल युद्धचस्व जयमाप्नुहि ७४ प्रीतस्तेऽभिगमेनाहं जयंत वनराधिप ॥ आशासिष्ये स दोषास्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ७५ एतच्छ्रुत्वा महाराज गौतमस्य विशांपते ॥ अनुमान्य कृपं राजा प्रययौ येन मद्वराद् ७६ सशल्यमभिवाद्याथ कृत्वा चाभिप्रदक्षिणम् ॥ उवाच राजा दुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसंवचः ७७ अनुमानयेत्वां दुर्धर्षयोत्स्ये विगतकल्मषः ॥ जयेयं नु परान् राजन् अनुज्ञातस्त्वयारिपून् ७८ ॥ शल्यउवाच ॥ यदि मां नाभिगच्छेथायुद्धाय कृतनिश्चयः ॥ शपेयं त्वां महाराज पराभावाय वैरणे ७९ तुष्टोऽस्मि पूजितश्चास्मि त्वां क्षसितदस्तुते ॥ अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ८० ब्रूहि चैव परं वीरकेनार्थः किं ददामि ते ॥ एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ८१ अर्थस्य पुरुषोदासोदासस्त्वर्थेन कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ८२ करिष्यामि हिते कामं भागिनेय यथेप्सितम् ॥ ब्रवीम्यतः कीववत्त्वायुद्धादन्यत्किमिच्छसि ८३ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ मंत्रयस्व महाराज नित्यं मद्धितमुत्तमम् ॥ कामं युद्धच परस्यार्थे वरमेतं वृणोम्यहम् ८४ ॥ शल्यउवाच ॥ किमत्र ब्रूहि साह्यं ते करोमि नृपसत्तम ॥ कामं योत्स्ये परस्यार्थे बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ८५ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ स एव मे वरः शल्य उद्योगेयस्त्वया कृतः ॥ सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजो वधस्त्वया ८६ ॥ शल्यउवाच ॥ संपत्स्यत्येष ते कामः कुंतीपुत्र यथेप्सितम् ॥ गच्छ युध्यस्व विश्रब्धः प्रतिजाने वचस्तव ८७ ॥ संजयउवाच ॥ अनुमान्याथ कौंतेयो मातुलं मद्रकेश्वरम् ॥ निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभिः परिवारितः ८८ वासुदेवस्तुराघेयमाहवेऽभिजगाम वै ॥ तत एनमुवाचे दं पांडवार्थं गदाग्रजः ८९ श्रुतं मे कर्णभीष्मस्य द्वेषात्किं न योत्स्यसे ॥ अस्मान्वरयराधेययावद्भीष्मो न हन्यते ९० हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगम् ॥ धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत्समम् ९१ ॥ कर्णउवाच ॥ न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव ॥ त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधन हितैषिणम् ९२ ॥ संजयउवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः सन्त्यवर्तत भारत ॥ युधिष्ठिरपुत्रो गैश्च पांडवैः सह संगतः ९३ अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत् पांडवाग्रजः ॥ योऽस्मान् वृणोति तमहं वरये साह्यकारणात् ९४ अथ तान्समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् ॥ प्रीतात्मा धर्मराजानं कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरम् ९५ अहं योत्स्यामि भवतः संयुगे घृतराष्ट्रजान् ॥ युष्मदर्थं महाराज यदि मां वृणुषे ज्ञघ ९६ ॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ एहो हि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातृन पंडितान् ॥ युयुत्सो वासुदेवश्च वयं च ब्रूम सर्वशः ९७ वृणोमि त्वां महाबाहो युद्धचस्व मम कारणात् ॥ त्वयि पिंडश्च तंतुश्च घृतराष्ट्रस्य दृश्यते ९८ भजस्वास्मान् राजपुत्र भजमानान् महायुते ॥ न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽन्यमर्षणः ९९

भवतः भवत्संबंधी मिषत इति पाठे पठ्यत इति शेषः ९६ । ९७ तंतुः संततिः पिंडः पिण्डपत्रः अन्ये त्वं मरिचं त्वं त्वं त्वं त्वं ९८ भजस्व इति भजमानः सर्वोऽपि घृतराष्ट्रपुत्रो न भविष्यति मरिच्यतीत्यर्थः ९९

१०० । १०१ । १०२ पुष्करानदीर्घकादलान् एकपुष्करानितिपाठेमुजान् १०३ । १०४ गौरवंमान्यत्वं १०५ सौहृदंभैत्री कृपांस्नेहं दयांपरदुःखप्रहाणेच्छाम् १ कीर्तिमतापांडवानांस्तुति
संहितावाचद्वितिसंबंधः १०७ आर्याःकुलीनाः वृत्तचरितं । मदप्रमदपीडादेर्वाग्मंगद्वंद्विदुः १०८ । १०९ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

॥ संजयउवाच ॥ ततोयुयुत्सुःकौरव्यान्परित्यज्यसुतांस्तव ॥ जगामपांडुपुत्राणांसेनांविश्राव्यदुंदुभिम् १०० ततोयुधिष्ठिरोराजासंप्रहृष्टःसहानुजः ॥ ज
ग्राहकवचंभूयोदीप्तिमत्कनकोज्ज्वलम् १०१ प्रत्यपद्यंततेसर्वेस्वरथान्पुरुषर्षभाः ॥ ततोव्यूहंयथापूर्वंप्रत्यव्यूहंततेपुनः १०२ अवादयन्दुंदुभींश्चशतशश्चैव
पुष्करान् ॥ सिंहनादांश्चविविधान्विनेदुःपुरुषर्षभाः १०३ रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पांडवान्प्रेक्ष्यपार्थिवाः ॥ घृष्टयुग्मादयःसर्वेपुनर्जहृषिरेतदा १०४ गौरवं
पांडुपुत्राणामान्यान्मानयतांचतान् ॥ दृष्ट्वामहीक्षितस्तत्रपूजयांचक्रिरेष्टशम् १०५ सौहृदंचकृपांचैवप्राप्तकालंमहात्मनां ॥ दयांचज्ञातिपुपरांकश्यांचक्रिरे
नृपाः १०६ साधुसाध्वितिसर्वत्रनिश्चरुःस्तुतिसंहिताः ॥ वाचःपुण्याःकीर्तिमतांमनोहृदयहर्षणाः १०७ म्लेच्छाश्चार्थाश्चयेतत्रददृशुःशुश्रुवुस्तथा ॥ वृत्तं
तत्पांडुपुत्राणारुरुदुस्तेसगद्गदाः १०८ ततोजघ्नुर्महाभेरीःशतशश्चसहस्रशः ॥ शंखांश्चगोक्षीरनिभान्दध्मुहंष्टामनस्विनः १०९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्म
पर्वणिभीष्मवधप० भीष्मादिसंमाननेत्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ एवंव्यूहेष्वनीकेषुमामकेष्वितरेषुच ॥ केपूर्वंप्राहरंस्तत्रकु
रवःपांडवानुकिम् १ ॥ संजयउवाच ॥ भ्रातृभिःसहितोराजनपुत्रोदुःशासनस्तव ॥ भीष्मंप्रमुखतःकृत्वाप्रययौसहसेनया २ तथैवपांडवाःसर्वेभीमसेनपुरोग
माः ॥ भीष्मेणयुद्धमिच्छंतःप्रययुर्हृष्टमानसाः ३ क्ष्वेडाःकिलकिलाशब्दाःक्रकचागोविषाणिकाः ॥ भेरीमृदंगमुरजाहयकुंजरनिःस्वनाः ४ उभयोःसेनयोर्ह्या
संस्ततस्तेऽस्मान्समाद्रवन् ॥ वयंतान्प्रतिनदंतस्तदासीनुमुलंमहत् ५ महान्यनीकानिमहासमुच्छ्रयेसमागमेपांडवधार्तराष्ट्रयोः ॥ चक्रंपिरेशंखमृदंगानिःस्व
नैःप्रकंपितानीववनानिवायुना ६ नरेन्द्रनागाश्वरथाकुलानामभ्यागतानामशिवेमुहूर्ते ॥ बभूवघोषस्तुमुलश्चमूनांवातोदुतानामिवसागराणाम् ७ तस्मिन्स
मुत्थितेशब्देतुमुलेलोमहर्षणे ॥ भीमसेनोमहाबाहुःप्राणदह्नोवृषोयथा ८ शंखदुंदुभिनिर्घोषंवारणानांचवृंहितम् ॥ सिंहनादंचसैन्यानांभीमसेनखोऽभ्यभूत् ९
हयानांहेषमाणानामनीकेषुसहस्रशः ॥ सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमस्यनदतःस्वनः १० तंश्रुत्वानिनदंतस्यसैन्यास्तववितत्रसुः ॥ जीमूतस्यैवनदतःशक्राश
निसमस्वनम् ११ वाहनानिचसर्वाणिशठन्मूत्रंप्रसुसुवुः ॥ शब्देनतस्यवीरस्यसिंहस्येतेतरेष्टगाः १२ दर्शयन्धोरमात्मानंमहाभ्रीमवनादयन् ॥ विभीषयं
स्तवसुतान्भीमसेनःसमभ्ययात् १३ तमायांतंमहेश्वासंसोदर्याःपर्यवारयन् ॥ छादयंतःशरव्रातैर्मैघाहवदिवाकरम् १४

एवमिति एवंव्यूहेष्वित्यादेर्देष्टाभीष्मस्यविक्रममित्यंतस्यसर्वातिशायीभीष्मस्यपराक्रमइतितात्पर्यार्थः १ । २ । ३ क्ष्वेडाःसिंहनादाः मृदंगाःमर्दलाः मुरजाःलुग्रमर्दलाः ४ समाद्रवन्अन्योन्यं
संगताभभवत् ५ महान्समुच्छ्रयःसंग्रहारेयत्र ६ । ७ गोष्ठपोवलीवर्द्धश्रेष्ठः ८ अभ्यभूत्अभिभूतवान् ९ । १० सैन्याःसेनामुख्याः ११ । १२ नादयन्नादकुर्वन् १३ सोदर्याःराजानुजाः १४

१५ । १६ निर्मुक्ताःमुक्तकंडुकाश्चाशीविषाउपमायेषांतान् १७ । १८ । १९ भीमाःभयकराःज्यानातिलानांचनिःस्वनायेतैः २० लाघवंक्षिप्रहस्ततां निमित्तंलक्ष्यं २१ । २२ भीमभयकरं २३
जातसंरंभाश्चिरसंभृतकोपाः कृतागसःकृतापराधाः भीमोऽपिवाल्मेधार्तराष्ट्रान्मर्दयन्कृतापराधोस्तीत्युक्तंपरस्परंति व्यायच्छंतव्यायामंघकुः २४ पदेइतिसंभ्रम्यंतं २५ । २६ । २७ अंतर्धीयत
दुर्योधनश्चपुत्रस्तेदुर्मुखोदुःसहःशलः ॥ दुःशासनश्चातिरथस्तथादुर्मर्षणोऽनृपः १५ विविंशतिश्चित्रसेनोविकर्णश्चमहारथः ॥ पुरुमित्रोजयोभोजःसौमदातिश्च
वीर्यवान् १६ महाचापानिधुन्वंतोमैघाहवसविद्युतः ॥ आददानाश्चनाराचात्रिमुक्ताशीविषोपमान् १७ अथतेद्रौपदीपुत्राःसौभद्रश्चमहारथः ॥ नकुलःसहदे
वश्चघृष्टयुग्मश्चपार्थतः १८ धार्तराष्ट्रान्प्रतिययुरदयंतःशितैःशरैः ॥ वज्रैरिवमहावेगैःशिखराणिधराभृताम् १९ तस्मिन्प्रथमसंग्रामेभीमज्यातलनिःस्वने ॥
तावकानांपरेषांचनासीत्क्षश्चित्पराङ्मुखः २० लाघवंद्रोणशिष्याणामपश्यंभरतर्षभ ॥ निमित्तवेधिनांचैवशरानुत्सृजतांभृशम् २१ नोपशाम्यतिनिर्घोषो
धनुर्पाकूजतांतथा ॥ विनिश्चरुःशरादीप्ताज्योतीर्षीवनभस्तलात् २२ सर्वेत्वन्येमहीपालाःप्रेक्षकाहवभारत ॥ ददृशुर्दर्शनीयंतंभीमंज्ञातिसमागमम् २३ त
तस्तेजातसंरंभाःपरस्परकृतागसः ॥ अन्योन्यस्पर्धयाराजन्व्यायच्छंतमहारथाः २४ कुरुपांडवसेनेतेहस्त्यश्वरथसंकुले ॥ शुशुभातेरणेऽतविपटोचित्रार्पिते
इव २५ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेप्रहृष्टोत्तरासनाः ॥ सहसैन्याःसमापेतुःपुत्रस्यतवशासनात् २६ युधिष्ठिरेणचादिष्ठाःपार्थिवास्तेसहस्रशः ॥ विनदंतःसमा
पेतुःपुत्रस्यतववाहिनीम् २७ उभयोःसेनयोस्तीव्रःसैन्यानांसमागमः ॥ अंतर्धीयतचादित्यःसैन्येनरजसाऽवृतः २८ प्रयुद्धानांप्रभग्रानांपुनरावर्तिनामपि
नात्रस्वेषांपरेषांवाविशेषःसमदृश्यत २९ तस्मिंस्तुतुमुलेयुद्धेवर्तमानेमहाभये ॥ अतिसर्वाण्यनीकानिपितातेऽभिव्यरोचत ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्म
पर्वणिभीष्मवध० युद्धारंभेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ पूर्वाह्नेतस्यरौद्रस्ययुद्धमहोविशांपते ॥ प्रावर्ततमहाघोरंराज्ञादेहावकर्तनम्
१ कुरूणामृंजयानांचजिगीषूणांपरस्परम् ॥ सिंहानामिवसंहादोदिवमुर्वीचनादयन् २ आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशंखरवैःसह ॥ जज्ञिरेसिंहनादाश्चशूरा
णांप्रतिगर्जताम् ३ तलत्राभिहताश्चैवज्याशब्दाभरतर्षभ ॥ पत्तीनांपादशब्दश्चवाजिनांचमहास्वनः ४ तोत्रांकुशनिपातश्चआयुधानांचनिःस्वनः ॥ घंटाश
ब्दश्चनागानामन्योन्यमभिधावताम् ५ तस्मिन्समुदितेशब्देतुमुलेलोमहर्षणे ॥ बभूवरथनिर्घोषःपर्जन्यनिनदोपमः ६ तेमनःक्रूरमाधायसमाभित्यक्तजीवि
ताः ॥ पांडवानभ्यवर्तंतसर्वेयुगोच्छ्रितध्वजाः ७ अथशांतनवोराजन्नभ्यधावद्धनंजयम् ॥ प्रगृह्यकार्मुकंघोरंकालदंडोपभरणे ८ अर्जुनोऽपिधनुर्दृष्ट्वागांडीवं
लोकविभुतम् ॥ अभ्यधावततेजस्वीगांगेयंरणमूर्धनि ९ तावुभौकुरुशादौलोपरस्परवधैषिणौ ॥ गांगेयस्तुरणेपार्थविद्धानाकंपयद्वली १०

अंतर्हितः अडभावार्थः सैन्येनसेनाभवेन २८ । २९ अतिअतिक्रम्य ३० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेचतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ७ ॥ ॥ पूर्वाह्नेइति तस्याह्नःपूर्वाह्ने
पूर्वभागे १ संजयानांपांचालमेदानां २ तलज्याघातवारणं ३ । ४ तोत्रंमजदमनंवेणुकारुध्वेषुश्रुत्समाकारं ५ । ६ । ७ । ८ रणमूर्धनिरणामणे ९ । १०

महेष्वासः महानिष्वासो धनुर्वस्य ११ । १२ आनच्छतुःपीडितवन्तौ तत्तमाणौ तनूद्वर्षाणौ १३ पुष्पैः शबलौ विचित्रौ किंशुकौ पलाशौ १४ । १५ । १६ शिताभ्यां तीक्ष्णाभ्यां ध्वजं चिच्छेदेत्यन्व

तथैव पांडवो राजन् भीष्मना कं पययुधि ॥ सात्यकिस्तु महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ११ तयोः समभवद्युद्धं तु मुल्लोमहर्षणम् ॥ सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्माच
सात्यकिम् १२ आनच्छतुःशरैर्वैरेस्तक्षमाणौ परस्परम् ॥ तौ शराचितसर्वांगौ शुशुभाते महाबलौ १३ वसन्ते पुष्पशबलौ पुष्पिता विवर्किंशुकौ ॥ अभिमन्युर्म
हेष्वासं बृहद्वलमयो धयत् १४ ततः कोसलराजाऽसावभिमन्योर्विशं पते ॥ ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिचव्यपातयत् १५ सौमद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातितेरथ सारथौ ॥
बृहद्वलं महाराजविव्याध नवभिः शरैः १६ अथापराभ्यां भल्लाभ्यां शिताभ्यामरिमर्दनः ॥ ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्णिमेकेन सारथिम् १७ अन्योन्यं च शरैः क्रुद्धौ
ततः क्षाते परस्परम् ॥ मानिनं समरे दत्तं कृतवर्म महारथम् १८ भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयो धयत् ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महाबलौ १९ अन्योन्यं शर
वर्षाभ्यां वृषपाते रणाजिरे ॥ तौ वीक्ष्य तु महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ २० विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत ॥ दुःशासनस्तु न कुलं प्रत्युद्याय महाबलम् २१
अविध्य त्रिशितैर्वाणैर्बहुभिर्मर्मभेदिभिः ॥ तस्य माद्री सुतः केतुं सशरं च शरासनम् २२ चिच्छेद निशितैर्वाणैः प्रहसन्निव भारत ॥ अथैनं पंचविंशत्यास्तु द्रकाणां समा
पयत् २३ पुत्रस्तु तव दुर्धर्षो न कुलस्य महाहवे ॥ तुरंगांश्चिच्छेद वाणैर्ध्वजं चैवाभ्यपातयत् २४ दुर्मुखः सहदेवं च प्रत्युद्याय महाबलम् ॥ विव्याध शरवर्षेण यतमा
नं महाहवे २५ सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महारणे ॥ शरेण भृशतो क्षेपेन पातयामास सारथिम् २६ तावन्त्योन्यं समासाद्य समरे युद्धदुर्मदौ ॥ त्रासयेतां शरैर्वैरैः
कृतप्रतिकृतैः पिणौ २७ युधिष्ठिरः स्वयं राजामद्राजानमभ्ययात् ॥ तस्य मद्राधिपश्चापं द्विधा चिच्छेद मारिष २८ तदपास्य धनुश्छिन्नं कुंती पुत्रो युधिष्ठिरः ॥
अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्वलवत्तरम् २९ ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ छादयामास संक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ३० धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यद्रव
त भारत ॥ तस्य द्रोणः सुसंकुद्धः परासुकरणं ददम् ३१ त्रिधा चिच्छेद समरे पांचाल्यस्य तु कार्मुकम् ॥ शरं चैव महाघोरं कालदंडमिवापरम् ३२ प्रेषयामास सम
रे सोऽस्य काये न्यमज्जत ॥ अथान्यद्वनुरादाय सायकांश्च चतुर्दश ३३ द्रोणं हृपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे ॥ तावन्त्योन्यं सुसंकुद्धौ च क्रतुः सुभृशं रणम् ३४ सौमद
तिरणे शंखोरभंसं भसो युधि ॥ प्रत्युद्ययौ महाराजतिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ३५ तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्विभेद रणे भुजम् ॥ सौमदतिस्तथा शंखं जनुदेशे समाहनत् ३६
तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं विशंपते ॥ दृष्टयोः समरे पूर्ववृत्रवासवयोरिव ३७ बाह्नीकं तुरणे कुद्धं कुद्धरूपो विशंपते ॥ अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ३८

यः एकेन पार्णिपृष्ठगोप एकेन सारथिमिति च १७ । १८ । १९ कृतिनी युद्धकुलालौ २० । २१ । २२ क्षुद्रकाणां वाणाविशेषाणां २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० परासुकरणं
मारणसाधनं ३१ । ३२ । ३३ । ३४ रमसंस्वरं ३५ वीरः शंखः जनुदेशे अंससंघी ३६ । ३७ धृष्टकेतुः शिशुपालनुतः ३८

३९ । ४० समीयतुः अन्योन्यस्पर्धया संमिलितौ ४१ । ४२ । ४३ सन्नतपर्वभिः अलक्षितग्रंथिभिः ४४ । ४५ । ४६ सुपीतेन सुपृषा यितेन तीक्ष्णेन सूक्ष्मधारेण यतो निशितेन शाणो छिदेन

बाह्नीकस्तुरणे राजन् धृष्टकेतुममर्षणः ॥ शरैर्बहुभिरानच्छत् सिंहनादमथानदत् ३९ चेदिराजस्तु संक्रुद्धो बाह्नीकं नवभिः शरैः ॥ विव्याध समरे तूर्णमतो मतमिव
द्विपम् ४० तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दतौ च पुनः पुनः ॥ समीयतुः सुसंकुद्धावंगारकबुधाविव ४१ राक्षसं रौद्रकर्माणं क्रूरकर्माघटोत्कचः ॥ अलंबुषं प्रत्युदियाद्वलं श
क्रुद्धवाहवे ४२ घटोत्कचस्ततः क्रुद्धो राक्षसं तं महाबलम् ॥ नवव्यासाय कैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ४३ अलंबुषस्तु समरे मेमसे निर्महाबलम् ॥ बहुधा दारयामा
स शरैः सन्नतपर्वभिः ४४ व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ ॥ यथा देवा सुरे युद्धे बलशक्रौ महाबलौ ४५ शिखंडी समरे राजन् द्रोणिमभ्युद्ययौ बली ॥ अश्व
त्थामा ततः क्रुद्धः शिखंडिनमुपस्थितम् ४६ नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्धा ह्यकंपयत् ॥ शिखंडं च पित्तो राजन् द्रोणपुत्रमताडयत् ४७ सायकेन सुपीतेन ती
क्ष्णेन निशितेन च ॥ तौ जघ्नतुस्तदाऽन्योन्यं शरैर्बहुविधैर्ध्वैः ४८ भगदत्तं रणेश्वरं विराटो वाहिनीपतिः ॥ अभ्ययात्त्वारितो राजंस्ततो युद्धमवर्तत ४९ विराटो
भगदत्तं तु शरवर्षेण भारत ॥ अभ्यवर्षत् सुसंकुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलं ५० भगदत्तस्तु तत्तत्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिम् ॥ छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितम् ५१
बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं कपः शारद्वतो ययौ ॥ तं कपः शरवर्षेण छादयामास भारत ५२ गौतमं कैकेयः क्रुद्धः शरवृष्ट्याऽभ्यपूरयत् ॥ तावन्त्योन्यं हयानहत्वा धनुश्छित्वा च
भारत ५३ विरथावसियुद्धाय समीयतु रमर्षणौ ॥ तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ५४ हृपदस्तु ततो राजन् सैधवं वैजयद्रथम् ॥ अभ्युद्ययौ हृष्टरूपो हृष्ट
रूपं परंतपः ५५ ततः सैधवको राजा हृपदं विशिखैस्त्रिभिः ॥ ताडयामास समरे सचतं प्रत्यविध्यत् ५६ तयोस्तदभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणम् ॥ ईक्षणं प्रीतिजनं
नं शुक्रांगारकयोरिव ५७ विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं सुतसोमं महाबलम् ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्तत ५८ विकर्णः सुतसोमं तु विद्वानाकंपयच्छरैः ॥ सुतसो
मो विकर्णं च तदद्भुतमिवामवत् ५९ सुशर्माणं नरव्याघ्रश्चेकितानो महारथः ॥ अभ्यद्रवत् सुसंकुद्धः पांडवार्थे पराक्रमी ६० सुशर्मा तु महाराजचेकितानं महारथम् ॥
महता शरवर्षेण दारयामास संयुगे ६१ चेकितानोऽपि संरब्धः सुशर्माणं महाहवे ॥ प्राच्छादयत् तमिषुभिर्महामेघइवाचलम् ६२ शकुनिः प्रतिविध्यं तु पराक्रांतं परा
क्रमी ॥ अभ्यद्रवत्तराजं द्रुमतः सिंहइवा द्विपम् ६३ यौधिष्ठिरस्तु संक्रुद्धः सौबलं निशितैः शरैः ॥ व्यदारयत् संग्रामे मेघवानिव दानवम् ६४ शकुनिः प्रतिविध्यं तु प्र
तिविध्यं तमाहवे ॥ व्यदारयन् महाप्राज्ञः शरैः सन्नतपर्वभिः ६५ सुदक्षिणं तुराजं द्रकांबोजानां महारथम् ॥ श्रुतकर्मा पराक्रांतमभ्यद्रवत् संयुगे ६६ सुदक्षिण
स्तु समरे साहदेवि महारथम् ॥ विद्वानाकंपयत् वैमैनाकमिव पर्वतम् ६७

मृधेसंग्रामे ४८ । ४९ वृष्ट्या इवेत्यसंघिरार्थः ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ तुभ्यं तुव सुतसोमं मेमसेति ५८ । ५९ चेकितानो यादवः ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७

भीष्म. ६
अ०
॥४६॥

॥३३॥

म.भा.टी.
॥३३॥

६८ इरावानर्जुनपुत्रः १९।०७ गदाघ्रेणगदामुखेन ७१ संसक्तावभूतां ७२ तयोर्द्वयोः ७३ तेष्वद्वेष्टाभ्यामाह अनुविदइति ७४ । ७५।७६।७७ । ७८। ७९। ८० द्वंद्वयोर्द्वयोर्द्वयं ८१ । ८२ ८३ । ८४ । ८५ विपरीतं अतीतक्रमम् ८६ । ८७ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतमाख्यदीपपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ राजानिति निर्मर्यादंअपेतव्यवहारं प्रयुद्धानियुजं
श्रुतकर्माततःकुद्धःकांबोजानांमहारथम् ॥ शरैर्वहुभिरानर्च्छहारयन्निवसर्वशः ६८ इरावानथसंकुद्धःश्रुतायुषमरिंदमम् ॥ प्रत्युद्ययोरणेयत्तोयत्तरूपंपरंतपः६९
आर्जुनिस्तस्यसमरेहयानहत्वामहारथः ॥ ननादबलवन्नादंतसैन्यंप्रत्यपूरयत् ७० श्रुतायुस्तुततःकुद्धःफाल्गुनेःसमरेहयान् ॥ निजघानगदाघ्रेणततोयुद्ध
मवर्तत ७१ विंदानुविंदावावंत्यौकुंतिभोजंमहारथम् ॥ ससेनंससुतंवीरंसंससज्जतुराहवे ७२ तत्राहुतमपश्यामतयोर्घोरंपराक्रमम् ॥ अयुध्येतांस्थिरौभूत्वा
महत्यासेनयासह ७३ अनुविदस्तुगदयाकुंतिभोजमताडयत् ॥ कुंतिभोजश्चततूर्णशरवातैरवाकिरत् ७४ कुंतिभोजसुतश्चापिविंदविष्याधसायकैः ॥ सचतं
प्रतिविष्याधतदहुतामिवाभवत् ७५ केकयाभ्रातरःपंचगांधारान्पंचमारिष ॥ ससैन्यास्तेससैन्यांश्चयोधयामासुराहवे ७६ वीरबाहुश्चतेपुत्रोवैरार्तिरथसत्तमम् ॥
उत्तरंयोधयामासविष्याधनिशितैःशरैः ७७ उत्तरश्चापितंवीरंविष्याधनिशितैःशरैः ॥ चेदिराट्समरेराजशुलूकंसमभिद्रवत् ७८ तथैवशरवर्षणंउलूकंसमविद्धयत् ॥
उलूकश्चापितंवाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ७९ तयोर्द्वयंसमभवद्वोरूपंविशांपते ॥ दारयेतांसुसंकुद्धावन्योन्यमपराजितौ ८० एवंद्वंद्वसहस्राणिरथवारणवा
जिनाम् ॥ पदातीनांचसमरेतवतेपांचसंकुले ८१ मुहूर्तामिवतयुद्धमासीन्मधुरदर्शनम् ॥ ततउन्मत्तवद्वाजप्रज्ञायतकिंचन ८२ गजोगजेनसमरेरथिनंचर
थीययौ ॥ अश्वोऽश्वंसमभिप्रायात्पदातिश्चपदातिनम् ८३ ततोयुद्धंसुदुर्घर्षव्याकुलंसमपद्यत् ॥ शूराणांसमरेतत्रसमासाद्येतरेतरेम् ८४ तत्रदेवर्षयःसिद्धा
श्चारणाश्चसमागताः ॥ प्रैक्षंततद्रणंघोरंदेवासुरसमंभुवि ८५ ततोदंतिसहस्राणिरथानांचापिमारिष ॥ अश्वौघाःपुरुषौघाश्चविपरीतंसमाययुः ८६ तत्रतत्रप्र
दृश्यंतेरथवारणपत्तयः ॥ सादिनश्चनरव्याघ्रयुध्यमानासुहृर्मुहुः ८७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव०द्वंद्वयुद्धेपंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥
संजयउवाच ॥ राजनशतसहस्राणितत्रतत्रपदातिनाम् ॥ निर्मर्यादंप्रयुद्धानितत्तेवक्ष्यामिभारत १ नपुत्रःपितरंजज्ञेपितावापुत्रमौरसम् ॥ नभ्राताभ्रातरं
तत्रस्वस्त्रीयंनचमातुलः २ नमातुलंचस्वस्त्रीयोनसखायंसखातथा ॥ आविष्टाडवयुध्यंतेपांडवाःकुरुभिःसह ३ रथानीकंनरव्याघ्राकैःचिदभ्यपतनरथैः ॥ अभ
ज्यंतयुमैरेवयुगानिभरतर्षभ ४ रथेषाश्चरथेषाभिःकूबरारथकूबरैः ॥ संगतैःसहिताःकेचित्परस्परजिघांसवः ५ नशेकुश्वलितुंकेचित्सन्निपत्यरथारथैः ॥
प्रभिन्नास्तुमहाकायाःसन्निपत्यगजागजैः ६ बहुधाऽदारयन्कुद्धाविषाणैरितरेतरम् ॥ सतोरणपताकैश्चवारणावरवारणैः ७
कृतवन्ति १ जज्ञेज्ञातवान् तत्रकाले स्वस्त्रीयोभागिनेयः २ आविष्टाडवभूतादिनामृहीताडव ३ युगानिअश्वस्केधार्पितानिदाह्राणि ४ रथेष.रथदंडः कूबरोयुगकीलः संगतैःसंमुखागतैः सहिताभि
लिताः ५ सन्निपत्यमिलित्वा प्रभिन्नाश्चोत्तन्मदाः ६ विषाणैर्द्वैः तोरणानिचतुःस्तंभमंडपाकारस्यगजपल्याणस्य 'अंबारी'इतिभ.पयाप्रसिद्धस्यद्वाराणि पताकाश्चतत्रैवस्तंभशेखरस्थाः ७

८ अभिनीताःसुशिक्षिताः अप्रभिन्नाःअनुद्भिन्नमवाः संमुखाभिमुखाःअन्योन्यसंमुखाद्वयर्थः ९ । १० प्रणीताःप्रयुक्ताः ऋष्टयोहस्तक्षेप्याःशुद्धमल्लाः विंध्यादव्यांकर्काहीतिप्रसिद्धाः तोमरादीर्घदं
डामल्लाः नाराचामहाशलपाविस्तीर्णफलकाःशराः ११।१२ परश्वधैःकुठारैः १३ भिदिपालैःपरशवैःमहाराष्ट्राणां'गोफण'इतिप्रसिद्धैः परिवर्दंडैः भिस्त्रिशैःखड्गैः १४ द्रवमाणाधावंतः १५ । १६
अवक्षिप्तावधूतानां अधोमुखंपातितानां परेषांमर्मसुपततामसीनामितिसंबंधः १७ रुग्णस्तीव्राघातार्तः भिन्नोभिरुक्तांगः अवभिन्नःक्षतांगः १८ प्रेतानांनारकाणां १९ हयैःकरणभूतैः चामरापी
अभिसृत्यमहाराजवेगवद्भिर्महागजैः ॥ दंतैरभिहतास्तत्रचुकुशुःपरमातुराः ८ अभिनीताश्चशिक्षाभिस्तोत्रांकुशसमाहताः ॥ अप्रभिन्नाःप्रभिन्नानांसंमुखाभिमु
खाययुः ९ प्रभिन्नैरपिसंसक्ताःकेचित्तत्रमहागजाः ॥ क्रौंचवन्निनदंठत्वादुहुहुःसर्वतोदिशम् १० सम्यक्प्रणीतानागाश्चप्रभिन्नकरटामुखाः ॥ ऋष्टितोमरनाराचै
र्निर्विद्धावरवारणाः ११ प्रणेदुर्भिन्नमर्माणोनिपेतुश्चगतासवः ॥ प्राद्रवंतदिशःकेचिन्नदंतोभैरवानरवान् १२ गजानांपादरक्षास्तुव्यूढोरस्काःप्रहारिणः ॥ ऋष्टि
मिश्वधनुर्भिश्चविमलैश्चपरश्वधैः १३ गदाभिर्मुसलैश्चैवभिदिपालैःसतोमरैः ॥ आयसैःपरिघैश्चैवनिस्त्रिशैर्विमलैःशितैः १४ प्रगृहीतैःसुसंरब्धाद्रवमाणास्तत
स्ततः ॥ व्यदृश्यंतमहाराजपरस्परजिघांसवः १५ राजमानाश्चनिस्त्रिंशाःसंसिक्तानरशोणितैः ॥ प्रत्यदृश्यंतशूराणामन्योन्यमभिधावतां १६ अवक्षिप्तावधूता
नामसीनांवीरबाहुभिः ॥ संजज्ञेतुमुलःशब्दःपततांपरमर्मसु १७ गदामुसलरुग्णानांभिन्नानांचवरासिभिः ॥ दंतिदंतावभिन्नानांमृदितानांचदंतिभिः १८ तत्र
तत्रनरौघाणांक्रोशतामितरेतरम् ॥ शुश्रुवुर्दारुणावाचःप्रेतानामिवभारत १९ हयैरपिहयारोहाश्चामरापीडधारिभिः ॥ हंसैरिवमहावेगैरन्योन्यमभिविद्रुताः २०
तैर्विमुक्तामहाप्रासाजांबूनदविभूषणाः ॥ आशुगाविमलास्तीक्ष्णाःसंपेतुर्भुजगोपमाः २१ अश्वैरग्र्यजवैःकेचिदाहुत्यमहतोरथान् ॥ शिरांस्याददिरेवीरारथिना
मश्वसादिनः २२ बहूनपिहयारोहान्मल्लैःसन्नतपर्वभिः ॥ रथीजघानसंप्राप्यवाणगोचरमागतान् २३ नवमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्यबुरगान्गजाः ॥ पादैरेवविमृ
द्रंतिमत्ताःकनकभूषणाः २४ पाट्यमानेषुकुंभेषुपार्श्वेष्वपिचवारणाः ॥ प्रासैर्विनिहताःकेचिद्विनेदुःपरमातुराः २५ साश्वारोहान्हयान्कांश्चिदुन्मथ्यवरवारणाः ॥
सहसाचिक्षिपुस्तत्रसंकुलेभैरवेसति २६ साश्वारोहान्विषाणाग्रैरुत्क्षिप्यतुरगान्गजाः ॥ रथौघानभिमृद्रंतःसध्वजानभिचक्रसुः २७ पुंस्त्वादतिमदत्वाच्चकेचित्त
त्रमहागजाः ॥ साश्वारोहान्हयान्जघुःकैरैःसचरणैस्तथा २८ अश्वारोहैश्चसमरेहस्तिसादिभिरेवच ॥ प्रतिमानेषुगात्रेषुपार्श्वेष्वभिचवारणान् ॥ आशुगाविमला
स्तीक्ष्णाःसंपेतुर्भुजगोपमाः २९ नराश्वकायान्निर्भिद्यलौहानिकवचानिच ॥ निपेतुर्विमलाःशक्तयोवीरबाहुभिरपिताः ३०
डाश्वामरकलापास्तद्धारिभिः अतएवहंसैरिवअभिविद्रुताःसंमुखपुगागताः २० प्रासाहस्तक्षेप्यामल्लाःसैत्तीतिप्रसिद्धाः कुंताइत्यपरे आशुगाःशीघ्रगाः २१ अ.यजवैरुत्तमवेगैः २२ मल्लैर्द्विफल
कैर्वाणिः २३ । २४ । २५ सहसाबलेनअतर्कित्वा सतिविद्यमाने २६ अभिचक्रसुःअभितोबध्नसुः २७ पुंस्त्वादीर्यवत्त्वात् अतिमदत्वादुद्भिन्नमदत्वात् २८ प्रतिमानेषुठलाटेषु गात्रेषुअंगेषु
वारणानभिगजानामभितः पृष्ठयैर्द्वितीया आशुगावाणाः अश्वारोहादिभिःप्रक्षिप्ताइतिशेषः २९ शक्तयःशक्तयः कृत्स्नालोहदंडास्तएवमहोल्काप्रतिमाइत्युत्तरेणसंबंधः ३०

२८

द्वीपीचित्रव्याघ्रः ३१ विकोशैःप्रयोगकाले । 'अभीतस्याभिसुख्येनसर्पणस्यादभिमुतं ॥ तदेवस्यादभिकुद्धमोददंशादिसंयुतं ॥ वामपक्षाश्रितयानमेकपाश्वरितं' १९ चर्मप्रहारवारणं 'दाल' इतिप्रसिद्धभाषाया । आक्षिप्याकृष्य २१ सर्वशब्दगाःसर्वेषामाक्षेपूणांशब्दमनुगच्छतिते तथा शंकुभिःकीलेःकटकदंढादिगतेः ३४ । ३५ व्याक्रोशंतव्याक्रोशंकृतवतः बंधुभिःसखिभिः ३६ मग्न

महोल्काप्रतिमाघोरास्तत्रतत्रविशंपते ॥ द्वीपिचर्मावनद्धैश्चव्याघ्रचर्मच्छदैरपि ३१ विकोशैर्विमलैःखड्गैरभिजघ्नुःपरानरणे ॥ अभिभुतमभिकुद्धमेकपाश्वरितं ३२ विदर्शयंतःसंपेतुःखड्गचर्मपरश्वधैः ॥ केचिदाक्षिप्यकरिणःसाश्चानपिरथानकरैः ३३ विकर्षतोदिशःसर्वाःसंपेतुःसर्वशब्दमाः ॥ शंकुभिर्दारिताः केचित्संभिन्नाश्चपरश्वधैः ३४ हस्तिभिर्मृदिताःकेचित्क्षुण्णाश्चान्येतुरंगमैः ॥ रथनेमिनिकृत्ताश्चनिकृत्ताश्चपरश्वधैः ३५ व्याक्रोशंतनराराजंस्तत्रतत्रस्मवांधवान् ॥ पुत्रानन्येपितूनन्येभ्रातृंश्चसहबंधुभिः ३६ मातुलान्भागिनेयांश्चपरानपिचसंयुगे ॥ विकीर्णात्राःसुबहवोभग्नसक्थाश्चभारत ३७ बाहुभिश्चापरेछिन्नैःपार्श्वेषुचविदारिताः ॥ क्रंदंतःसमदृश्यंतदृपिताजीवितेप्सवः ३८ तृषापारिगताःकेचिदल्पसत्वाविशंपते ॥ भूमौनिपतिताःसंख्येष्टगयांचक्रिरेजलम् ३९ रुधिरौघपरिक्लिन्नाःक्लिश्यमानाश्चभारत ॥ व्यनिदन्धशमात्मानंतवपुत्रांश्चसंगतान् ४० अपरेक्षत्रियाःशूराःकृतवैराःपरस्परम् ॥ नैवशस्त्रविमुंचंतिनैवक्रंदंतिमारिष ४१ तर्जयंतिचसंहृष्टास्तत्रतत्रपरस्परम् ॥ आदृश्यदशनैश्चापिक्रोधात्सरदनच्छदम् ४२ धुकुटीकुटिलैर्वक्रैःप्रेक्षंतिचपरस्परम् ॥ अपरेक्लिश्यमानास्तुशरार्ताव्रणपीडिताः ४३ निष्कृजाःसमपद्यंतदृढसत्वामहाबलाः ॥ अन्येचविस्थाःशूरारथमन्यस्यसंयुगे ४४ प्रार्थयानानिपतिताःसंक्षुण्णावरवारणैः ॥ अशोभंतमहाराजसपुष्पाइवकिंशुकाः ४५ संवभूवुरनीकेषुबहवोभैरवस्वनाः ॥ वर्तमानेमहाभीमेतस्मिन्वीरवरक्षये ४६ निजघानपितापुत्रंपुत्रश्चपितरंरणे ॥ स्वस्त्रीयोमातुलं चापिस्वस्त्रीयंचापिमातुलः ४७ सखासखायंचतथासंबंधीबांधवंतथा ॥ एवंयुयुधिरेतत्रकुरवःपांडवैःसह ४८ वर्तमानेतथातस्मिन्निर्मर्यादेभयानके ॥ भीष्ममासाद्य पार्थानांवाहिनीसमकंपत ४९ केतुनापंचतारेणबालेनभरतर्षभ ॥ राजतेनमहाबाहुच्छित्तेनमहारथे ॥ बभौभीष्मस्तदाराजंश्चंद्रमाइवमेरुणा ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० संकुलयुद्धेपट्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ संजयउवाच ॥ गतपूर्वाह्णभूयिष्ठेतस्मिन्नहनिदारुणे ॥ वर्तमानेतथारौद्रेमहावीरवरक्षये १ दुर्मुखःकृतवर्माचक्रपःशल्योविर्विशतिः ॥ भीष्मंजुगुरासाद्यतवपुत्रेणचोदिताः २ एतैरतिरथैर्गुप्तःपंचभिर्भरतर्षभः ॥ पांडवानामनीकानिविजगाहेमहारथः ३

सक्यामग्नोरवः ३७ । ३८ तृषापिपासया अल्पसत्वाधैर्वर्जिताः मृगयांचक्रिरेयाचंते १९ । ४० । ४१ रदनच्छदमोदं ४२ । ४३ निष्कृजानिःशब्दाः रथमन्यस्यगंतुंप्रार्थयानामध्येमार्गनिपतिताइतियोज्यं ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ केतुनेतिसार्धः अत्रचंद्रकेत्वोर्भेरुसरथभीष्मयोश्चोपमोपमेयभावः भीष्मस्यरुक्मिरथत्वात् ५० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीयेभारतभावदीपि पट्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥ ५ ॥ गतेति मतोऽस्तीतःपूर्वाह्णस्यभूयिष्ठोमागोयस्मिन्नहनि १ । २ । ३

४ । ५ नृत्वतो नृत्यमिवकुर्वतः ६ पिशंगैःपिंगलैः ७ कर्णिकारेणकर्णिकारदुमोपमेन ८ अनुरधैःपार्ष्णिगोपादिभिः ९ । १० पूर्णायतविसृष्टेनआकर्णाकृष्टत्यक्तेन प्रणिहितेनमेरितेन ११ । १२

चेदिकाशिकरूपेषुपंचालेषुचभारत ॥ भीष्मस्यबहुधातालश्चलत्केतुरदृश्यत ४ सशिरांसिरणेऽरीणारथांश्चसयुगध्वजान् ॥ निचकर्तमहावंगैर्भल्लैःसन्नतपर्वभिः ५ नृत्यतोरथमार्गेषुभीष्मस्यभरतर्षभ ॥ भृशमार्तस्वरंचकुर्नागामर्मणिताडिताः ६ अभिमन्युःसुसंकुद्धःपिशंगैस्तुरगोत्तमैः ॥ संयुक्तंरथमास्थायप्रायाद्भीष्मरथं प्रति ७ जांबूनदविचित्रेणकर्णिकारेणकेतुना ॥ अभ्यवर्ततभीष्मंचतांश्चैवरथसतमान् ८ सतालकेतोस्तीक्ष्णेनकेतुमाहत्यपत्रिणा ॥ भीष्मेणयुयुधेवीरस्तस्य चानुरथैःसह ९ कृतवर्माणमेकेनशल्यपंचभिराशुगैः ॥ विद्वानवभिरानच्छच्छिताग्रैःप्रपितामहम् १० पूर्णायतविसृष्टेनसम्यक्प्रणिहितेनच ॥ ध्वजमेकेन विव्याधजांबूनदपरिष्कृतम् ११ दुर्मुखस्यतुमह्येनसर्वावरणभेदिना ॥ जहारसारथेःकायाच्छिरःसन्नतपर्वणा १२ धनुश्चिच्छेदमह्येनकार्तस्वरविभूषितम् ॥ कृपस्यनिशिताग्रेणतांश्चतीक्ष्णमुखैःशरैः १३ जघानपरमकुद्धो नृत्यन्निवमहारथः ॥ तस्यलाघवमुद्रीक्ष्यतुषुर्देवता अपि १४ लब्धलक्षतयाकार्णवैःसर्वेभीष्म मुखारथाः ॥ सत्त्वर्तममन्यंतसाक्षादिवधनंजयम् १५ तस्यलाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभम् ॥ दिशःपर्यपतच्चापंगांडीवमिवघोषवत् १६ तमासाद्यमहावे गैर्भीष्मोनवभिराशुगैः ॥ विव्याधसमरेतूर्णमार्जुनिर्परवीरहा १७ ध्वजंचास्यत्रिभिर्भल्लैश्चिच्छेदपरमोजसः ॥ सारथिंचात्रिभिर्बाणैराजघानयतव्रतः १८ तथैव कृतवर्माचक्रपःशल्यश्चमारिष ॥ विध्वानाकंपयत्कार्णवैनाकमिवपर्वतम् १९ सतैःपरिवृतःशूरोधार्तराष्ट्रैर्महारथैः ॥ ववर्षशरवर्षाणिकार्ष्णिःपंचरथान्प्रति २० ततस्तेषांसहस्राणिसंवार्थशरवृष्टिभिः ॥ ननादबलवान्कार्ष्णिभीष्मायविसृजनशरान् २१ तत्रास्यसुमहाद्राजन्बाहोर्बलमदृश्यत ॥ यतमानस्यसमरेभीष्ममर्दयतःशरैः २२ पराक्रांतस्यतस्यैवभीष्मोऽपिप्राहिणोच्छरान् ॥ सतांश्चिच्छेदसमरेभीष्मचापच्युतान्शरान् २३ ततोध्वजममोघेषुभीष्मस्यनवभिःशरैः ॥ चिच्छेदसमरेवीरस्ततउज्जुशुर्जनाः २४ सराजतोमहास्कंधस्तालोहेमविभूषितः ॥ सौमद्रविशिखैश्छिन्नःपपातभ्रुविभारत २५ तंतुसौमद्रविशिखैःपातितंभरतर्षभः ॥ दृष्ट्वाभीष्मोननादोच्चैःसौमद्रमभिहर्षयन् २६ अथभीष्मोमहास्त्राणिदिव्यानिबुधूनिच ॥ प्रादुश्चक्रेमहारौद्रेरणेतस्मिन्महाबलः २७ ततःशरसहस्रे णसौमद्रंप्रपितामहः ॥ अवाकिरदमेयात्मातदकुतमिवाभवत् २८ ततोदशमहेष्वासाःपांडवानांमहारथाः ॥ रक्षार्थमभ्यधावंतसौमद्रंत्वरितारथैः २९ विराटः सहपुत्रेणष्टष्टयुश्चपार्षतः ॥ भीष्मश्चकेकयाश्चैवसात्याकेश्वविशंपते ३० तेषांजवेनापततांभीष्मःशांतनवोरणे ॥ पांचाल्यंत्रिभिरानच्छत्सात्यकिंनवभिः शरैः ३१ पूर्णायतविसृष्टेनशुरेणानिशितेनच ॥ ध्वजमेकेनाचिच्छेदभीमसेनस्यपत्रिणा ३२

१५ अलातसदृशप्रभंभ्राम्यमाणोल्लुक्समंमंडलाकारमित्यर्थः १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ पुत्रेणोत्तरेण ३० । ३१ । ३२

केसरीसिंहः ३३ । १२ प्रगृहीताग्रहस्तेनकुंडलीकृतशुद्धाग्रेण ३५ तस्यवेगमितिसंबंधः स्थिरश्रीपरि १६ तस्यशक्त्यस्य बृहत्पुष्टान् साधुवाहिनःसम्यगुह्यशीलान् ३७ । ३८ तमःमोहं प्रमुक्तं

म.भा.टी.

॥८२॥

जांबूनदमयःश्रीमानकेसरीसनरोत्तमः ॥ पपातभीमसेनस्यभीष्मेणमथितोरथात् ३३ ततोभीमस्त्रिभिर्विद्धाभीष्मंशांतनवरणे ॥ कृपमेकेनविद्याधकृतवर्माणम
 ष्ठभिः ३४ प्रगृहीताग्रहस्तेनवैराटिपिदंतिना ॥ अभ्यद्रवतराजानंमद्राधिपतिमुत्तरः ३५ तस्यवारणराजस्यजवेनापततोरथे ॥ शल्योनिवारयामासवेगम
 प्रतिमंशरैः ३६ तस्यकुद्धःसनागेंद्रोबृहत्साधुवाहिनः ॥ पदायुगमाधिष्ठायजघानचतुरोहयान् ३७ सहताश्वरथेतिष्ठन्मद्राधिपतिरायसीम् ॥ उत्तरांतकरीं
 शक्तिचिक्षेपभुजगोपमाम् ३८ तयाभिन्नतनुत्राणःप्रविश्यविपुलेतमः ॥ सपपातगजस्कंधात्प्रमुक्ताकुशतोमरः ३९ असिमादायशल्योऽपिअवहृत्यरथोत्त
 मात् ॥ तस्यवारणराजस्यचिच्छेदाथमहाकरम् ४० भिन्नमर्माशरशतैश्छिन्नहस्तःसवारणः ॥ भीममार्तस्वरंकृत्वापपातचममारच ४१ एतदीदृशंकृत्वा
 द्रराजोनराधिप ॥ आरुरोहरथंतूर्णभास्वरंकृतवर्मणः ४२ उत्तरंवेहतंदृष्ट्वावैराटिर्भ्रातरंतदा ॥ कृतवर्मणाचसहितंदृष्ट्वाशल्यमवस्थितम् ४३ श्वेतःक्रोधात्प्रज
 ज्वालहविषाहव्यवाडिव ॥ सविस्फार्यमहच्चापंशक्रचापोपमंबली ४४ अभ्यधावज्जिघांसन्वैशल्यमद्राधिपंबली ॥ महतारथवंशेनसमंतात्परिवारितः ४५ मुं
 चन्वाणमयंवर्षप्रायाच्छल्यरथंप्रति ॥ तमापतंतंसेप्रेक्ष्यमतवारणविक्रमम् ४६ तावकानारथाःसप्तसमंतात्पर्यवारयन् ॥ मद्रराजमभीप्संतोमृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतम्
 ४७ बृहद्वलश्चकौसल्योजयत्सेनश्चमागधः ॥ तथारुक्मरथोराजन्शल्यपुत्रःप्रतापवान् ४८ विद्वानुविदावावंत्यौकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥ बृहत्क्षत्रस्यदायादःसै
 धवश्चजयद्रथः ४९ नानावर्णविचित्राणिधनूंषिचमहात्मनाम् ॥ विस्फारितानिदृश्यंतेतोयदेष्विवविद्युतः ५० तेतुवाणमयंवर्षश्चेतमूर्धन्यपातयन् ॥ निदा
 धातेऽनिलोद्धूतामेघावनेजलम् ५१ ततःकुद्धोमहेष्वासःसप्तमल्लैःसुतेजनैः ॥ धनूंषितेषामाच्छिद्यममर्दपृतनापतिः ५२ निरुक्तान्येवतानिस्मसमदृश्यं
 तमारत ॥ ततस्तेतुनिमेषार्धात्प्रत्यपद्यन्धनूंषिच ५३ सप्तचैवपृष्ठांश्चश्वेतस्योपर्यपातयन् ॥ ततःपुनरमेयात्माभल्लैःसप्तभिराशुगैः ॥ निचकर्तमहाबाहु
 स्तेषांचापानिधन्विनाम् ५४ तेनिरुक्तमहाचापास्त्वरमाणामहारथाः ॥ रथशक्तीःपराभूयविनेदुर्भैरवानरवान् ५५ अन्वयुर्भरतश्रेष्ठसप्तश्वेतरथंप्रति ॥ त
 तस्ताज्ज्वलिताःसप्तमहेन्द्राशनिनिःस्वनाः ५६ अप्राप्ताःसप्तभिर्मल्लैश्चिच्छेदपरमास्त्रवित् ॥ ततःसमादायशरंसर्वकायविदारणम् ५७ प्राहिणोद्भरतश्रेष्ठश्वेतो
 रुक्मरथंप्रति ॥ तस्यदेहेनिपतितोवाणोवज्रातिगोमहान् ५८ ततोरुक्मरथोराजन्सायकेनदृढाहतः ॥ निषसादरथोपस्थेकश्मलंचाविशन्महत ५९ तं विसंज्ञं विमनसं
 त्वरमाणस्तुसारथिः ॥ अपोवाहनसंभ्रांतःसर्वलोकस्यपश्यतः ६० ततोऽन्यानृषसमादायश्वेतोहेमविभूषितान् ॥ तेषांपणामहाबाहुर्ध्वजशीर्षाण्यपातयत् ६१

हस्तात्रलितमंशुशादिकंस्य ३९। ४०। ४१। ४२ हतंशक्तिमहारेण वैराटिःशंखः ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१

६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। इतिभी० नीलकंठ्ये भारतभावदीपे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥४७॥एवमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४

हयांश्चतेषांनिर्भयसारथीश्चपरंतप ॥ शरैश्चेतान्समाकोयंप्रायाच्छल्यरथंप्रति ६२ ततोहलहलाशब्दस्तवसैन्येषुभारत ॥ दृष्ट्वासेनापतितूर्णयांतंशल्यरथं
 प्रति ६३ ततोभीष्मंपुरस्कृत्यतवपुत्रोमहाबलः ॥ वृत्तस्तुसर्वसैन्येनप्रायाच्छेतरथंप्रति ६४ मृत्योरास्यमनुप्राप्तंमद्रराजममोचयत् ॥ ततोयुद्धंसमभवत्तुमु
 लंलोमहर्षणम् ६५ तावकानांपरेषांचव्यतिषत्तरथदिपम् ॥ सौभद्रेभीमसेनेचसात्यकौचमहारथे ६६ कैकेयेचविराटेचधृष्टद्युम्नेचपार्षते ॥ एतेषुनरसिंहेषु
 चेदिमत्स्येषुचैवह ॥ ववर्षशरवर्षाणिकुरुवृद्धःपितामहः ६७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० श्वेतयुद्धेसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥
 ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ एवंश्वेतमहेष्वासेप्राप्तेशल्यरथंप्रति ॥ कुरवःपांडवेयाश्चकिमकुर्वतसंजय १ भीष्मःशांतनवःकिंवातन्ममाचक्ष्वपृच्छतः ॥ संजयउवाच ॥
 राजन्शतसहस्राणिततःक्षत्रियपुंगवाः २ श्वेतंसेनापतिंशूरंपुरस्कृत्यमहारथाः ॥ राज्ञोबलंदर्शयंतस्तवपुत्रस्यभारत ३ शिखंडिनंपुरस्कृत्यत्रातुमेच्छन्महा
 रथाः ॥ अभ्यवर्तंतभीष्मस्यरथंहेमपरिष्कृतम् ४ जिघासंतंयुधांश्रेष्ठंतदाऽऽसीत्तुमुलंमहत ॥ तत्तेऽहंसंप्रवक्ष्यामिमहावैशसमच्युत ५ तावकानांपरेषांचयथा
 युद्धमवर्तत ॥ तत्राकरोद्रथोपस्थान्शून्यान्शांतनवोबहून् ६ तत्राहुतंमहच्चेकेशरैराछिद्रथोत्तमान् ॥ समावृणोच्छरैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान् ७ नुदन्समंता
 त्समरेरविरुद्यन्थथातमः ॥ तेनाजौप्रेषिताराजान्शराःशतसहस्रशः ८ क्षत्रियांतकराःसंख्येमहावेगामहाबलाः ॥ शिरांसिपातयामासुर्वीराणांशतशोरणे ९ ग
 जानकंठकसन्नाहान्वज्रेणेवाशिलोच्चयान् ॥ रथारथेषुसंस्काव्यदृश्यंतविशंपते १० एकेरथंपर्यवहंतस्तुरगाःसतुरंगमम् ॥ युवानंनिहतंवीरंलंबमानंसकामुकम् ११
 उदीर्णाश्चहयाराजन्वहंतस्तत्रतत्रह ॥ बद्धखड्गनिपंगाश्चविध्वस्तशिरसोहताः १२ शतशःपतिताभूमौवीरशय्यासुशरते ॥ परस्परंणधावंतःपतिताःपुनरुत्थिताः
 १३ उत्थायचप्रधावंतोद्वंद्वयुद्धमवाप्नुवन् ॥ पीडिताःपुनरन्योन्यंलुठंतोरणमूर्धनि १४ सचापाःसनिपंगाश्चजातरूपपरिष्कृताः ॥ विस्रब्धहतवीराश्चशतशः
 परिपीडिताः १५ तेनतेनाभ्यधावंतविसृजंतश्चभारत ॥ मत्तो गजःपर्यवर्तद्वयांश्चहतसादिनः १६ सरथारथिनश्चापिविमुदंतःसमंततः ॥ स्यंदनादपतत्काश्चिन्नि
 हतोऽन्येनसायकैः १७ हतसारथिरप्युच्चैःपपातकाष्ठवद्रथः ॥ युध्यमानस्यसंग्रामेव्यूढेरजसिचोत्थिते १८ धनुःकूजितविज्ञानंतत्रासीत्प्रतियुद्धयतः ॥ गात्र
 स्पर्शेनयोधानांव्यज्ञास्तपरिपंथिनम् १९ युद्धयमानंशरैराजन्सिंजिनीध्वजिनीरवात् ॥ अन्योन्यंवीरसंशब्दोनाश्रूयतभटैःकृतः २० शब्दायमानेसंग्रामे
 पटहेकर्णदारिणि ॥ युध्यमानस्यसंग्रामेकुर्वतःपौरुषंस्वकम् २१ नाश्रौषंनामगोत्राणिकीर्तनंचपरस्परम् ॥ भीष्मचापच्युतैर्बाणैरातानांयुद्धतांमृधे २२
 परस्परेषांवीराणांमनांसिसमकंपयन् ॥ तस्मिन्नत्याकुलेयुद्धेदारुणलोमहर्षणे २३ पितापुत्रंचसमरेनाभिजानातिकश्चन ॥ चक्रभग्नेयुगेच्छिन्नेषुकधुर्येहयेहतः२४

आक्षिप्तःस्यंदनाद्वीरःससारथिरजिह्वगैः ॥ एवंचसमरेसर्वेवीराश्चविरथीकृताः २५ तेनतेमस्मदृश्यंतेधावमानाःसमंततः ॥ गजोहतःशिरच्छिन्नमर्मभिन्नहयो
हतः २६ अहतःकोऽपिनैवासिद्धीप्मेनिप्रतिशात्रवान् ॥ श्वेतःकुरूणामकरोक्षयंतस्मिन्महाहवे २७ राजपुत्रानरथोदारानवधीच्छतसंघशः ॥ चिच्छेदराथि
नांवाणैःशिरांसिभरतर्षभ २८ सांगदावाहवश्चैवधनुंषिचसमंततः ॥ रथेषारथचक्राणितूणीराणियुगानिच २९ छत्राणिचमहार्हाणिपताकाश्चविशांपते ॥ हयौघाश्च
रथौघाश्चनरौघाश्चैवभारत ३० वारणाःशतशश्चैवहताःश्वेतेनभारत ॥ वयंश्वेतमयाद्वीताविहायरथसत्तमम् ३१ अपयातास्तथापश्चाद्विशुंषयामधृष्णवः ॥ शर
पातमतिक्रम्यकुरवःकुरुनंदन ३२ भीष्मंशांतनवंयुद्धेस्थिताःपश्यामसर्वशः ॥ अदीनोदीनसमयेभीष्मोऽस्माकंमहाहवे ३३ एकस्तस्थौनरव्याघ्रोगिरिर्मेरुरिवा
चलः ॥ आददानइवप्राणानसविताशिशिरात्यये ३४ गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्थौशरमरीचिमान् ॥ समुमोचमहेष्वासःशरसंधाननेकशः ३५ निघ्नन्नमित्रान्
समरेवज्जपाणिरीवासुरान् ॥ तेवध्यमानाभीष्मेणप्रजहुस्तंमहाबलम् ३६ स्वयूथादिवतेयूथान्मुक्तंभूमिपुदारुणम् ॥ तमेवमुपलक्ष्यैकोहृष्टःपुष्टःपरंतप ३७
दुर्योधनप्रियेयुक्तःपांडवान्परिशोचयन् ॥ जीवितंदुस्त्यजंत्यक्त्वाभयंचसुमहाहवे ३८ पातयामाससैन्यानिपांडवानांविशांपते ॥ प्रहरंतमनीकानिपितादेव
व्रतस्तव ३९ दृष्ट्वासेनापतिंभीष्मस्त्वरितःश्वेतमभ्ययात् ॥ सभीष्मंशरजालेनमहातासमवाकिरत् ४० श्वेतंचापितथाभीष्मःशरौघैःसमवाकिरत् ॥ तौट्टपा
विवनर्दतौमत्ताविवमहाद्विपौ ४१ व्याघ्राविवसुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यततस्तौपुरुषर्षभौ ४२ भीष्मःश्वेतश्चयुयुधेपरस्परवधैषि
णौ ॥ एकाहानिर्दहेद्वीष्मःपांडवानामनीकिनीम् ४३ शरैःपरमसंकुद्धोयदिश्वेतोनपालयेत् ॥ पितामहततोदृष्ट्वाश्वेतेनविमुखीकृतम् ४४ प्रहर्षपांडवाजग्मुः
पुत्रस्तेविमनाभवत् ॥ ततोदुर्योधनःकुद्धःपार्थिवैःपरिवारितः ४५ ससैन्यःपांडवानीकमभ्यद्रवतसंयुगे ॥ दुर्मुखःकृतवर्माचक्रपःशल्योविशांपतिः ४६ भीष्मं
जुगुपुरासाद्यतवपुत्रेणनोदिताः ॥ दृष्ट्वातुपार्थिवैःसवर्दुर्योधनपुरोगमैः ४७ पांडवानामनीकानिवध्यमानानीसंयुगे ॥ श्वेतोगांगेयमुत्सृज्यतवपुत्रस्यवाहि
नीम् ४८ नाशयामासवेगेनवायुर्वृक्षानिवौजसा ॥ द्रावयित्वाचभूरजन्वैराटिःक्रोधमूर्च्छितः ४९ आपतत्सहस्राभूयोयत्रभीष्मोव्यवस्थितः ॥ तौतत्रोपग
तौशजन्शरदीप्तौमहाबलौ ५० अयुध्येतांमहात्मानौयथोभौवृत्रवासवौ ॥ अन्योन्यंतुमहाराजपरस्परवधैषिणौ ५१ निष्ठह्यकार्मुकंश्वेतोभीष्मंविष्याध
सप्तभिः ॥ पराक्रमंततस्तस्यपराक्रम्यपराक्रमी ५२ तरसावारयामासमतोमत्तमिवादिपम् ॥ श्वेतःशांतनवंभूयःशरैःसन्नतपर्वभिः ५३ विष्याधपंच
विंशत्यातदद्भुतमिवाभवत् ॥ तंप्रत्यविध्यदशभिर्भीष्मःशांतनवस्तदा ५४

सविद्धस्तेनबलवान्नाकंपतयथाऽचलः ॥ वैराटिःसमरेकुद्धोभृशमायम्यकार्मुकम् ५५ आजघानततोभीष्मंश्वेतःक्षत्रियनंदनः ॥ संप्रहस्यततःश्वेतःसृक्किणीप
रिसंलिहन् ५६ धनुश्चिच्छेदभीष्मस्यनवभिर्दशशरैः ॥ संधायविशिखंचैवशरंलोमप्रवाहिनम् ५७ उन्ममाथततस्तालंघ्यजशीर्षमहात्मनः ॥ केतुंनिप
तितंदृष्ट्वाभीष्मस्यतनयास्तव ५८ हतंभीष्मममन्यंतश्वेतस्यवशमागतम् ॥ पांडवाश्चापिसंहृष्टादधुःशंखान्मुदायुताः ५९ भीष्मस्यपतितंकेतुंदृष्ट्वातालंम
हात्मनः ॥ ततोदुर्योधनःक्रोधात्स्वमनिकमनोदयत् ६० यत्ताभीष्मंपरीप्सध्वंक्षमाणाःसमंततः ॥ मानःप्रपश्यमानानांश्वेतान्मृत्युमवाप्स्यति ६१ भीष्मः
शांतनवःश्वरस्तथासत्यंब्रवीमिवः ॥ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वात्वरमाणामहारथाः ६२ बलेनचतुरंगेणगांगेयमन्वपालयन् ॥ बाल्हीकःकृतवर्माचशलःशल्यश्चभारत
६३ जलसंधोविकर्णश्चचित्रसेनोविंशतिः ॥ त्वरमाणास्त्वरकाकालेपरिवार्यसमंततः ६४ शस्त्रवृष्टिसुतुमुलांश्वेतस्योपर्यपातयन् ॥ तान्कुद्धोनिशितैर्बाणै
स्त्वरमाणोमहारथः ६५ अवारयदमेयात्मादर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ सनिवार्यतुतान्सर्वान्केसरीकुंजरानिव ६६ महताशरवर्षेणभीष्मस्यधनुराच्छिनत् ॥
ततोऽन्यद्वनुरादायभीष्मःशांतनवोयुधि ६७ श्वेतंविष्याधराजेंद्रकंपत्रैःशितैःशरैः ॥ ततःसेनापतिःकुद्धोभीष्मंबहुभिरायसैः ६८ विष्याधसमरेराजन्सर्व
लोकस्यपश्यतः ॥ ततःप्रव्यथितोराजाभीष्मंदृष्ट्वा निवारितम् ६९ प्रवीरंसर्वलोकस्यश्वेतेनयुधिवैतदा ॥ निष्ठानकश्चसुमहांस्तवसैन्यस्यचाभवत् ७० तं
वीरंवारीतंदृष्ट्वाश्वेतेनशरविक्षतम् ॥ हतंश्वेतेनमन्यंतेश्वेतस्यवशमागतम् ७१ बतःक्रोधवशंप्राप्तःपितादेवव्रतस्तव ॥ ध्वजमुन्मथितंदृष्ट्वातांचसेनानिवारि
ताम् ७२ श्वेतंप्रतिमहाराजव्यसृजत्सायकान्बहून् ॥ तानावार्यरणेश्वेतोभीष्मस्यरथिनावरः ७३ धनुश्चिच्छेदभलेनपुनरेवपितुस्तव ॥ उत्सृज्यकार्मुकंराजन्गांगे
यःक्रोधमूर्च्छितः ७४ अन्यत्कार्मुकमादायविपुलंबलवत्तरम् ॥ तत्रसंधायविपुलान्भल्लान्सप्तशिलाशितान् ७५ चतुर्भिश्चजघानाश्वान्श्वेतस्यपृतनापतेः ॥
ध्वजंद्वाभ्यामुचिच्छेदसप्तमेनचसारथेः ७६ शिरश्चिच्छेदभलेनसंकुद्धोऽलघुविक्रमः ॥ हताश्वसूतात्सरथादवहुत्यमहाबलः ७७ आमर्षवशमापन्नोव्याकुलःस
मपद्यत ॥ विरथंरथिनांश्रेष्ठंश्वेतंदृष्ट्वापितामहः ७८ ताडयामासनिशितैःशरसंघैःसमंततः ॥ सताड्यमानःसमरेभीष्मचापच्युतैःशरैः ७९ स्वरथेधनुरुत्सृ
ज्यशक्तिंजग्राहकांचनीम् ॥ ततःशक्तिरणेश्वेतोजग्राहोग्रांमहाभयाम् ८० कालदंडोपमांधोरांमृत्योर्जिह्वामिवश्वसन् ॥ अब्रवीच्चतदाश्वेतोभीष्मंशांतनवरणे ८१
तिष्ठेदानींसुसंरब्धःपश्यमांपुरुषोभव ॥ एवमुक्त्वामहेष्वासोभीष्मंयुधिपराक्रमी ८२ ततःशक्तिममेयात्माचिक्षेपभुजगोपमाम् ॥ पांडवार्थेपराक्रांतस्तवानर्थं
चिकीर्षुकः ८३ हाहाकारोमहानासीत्पुत्राणातिविशांपते ॥ दृष्ट्वाशक्तिमहाधोरांमृत्योर्दंडसमप्रभाम् ८४

म.भा.टी

1148

श्वेतस्यकरनिर्मुक्तांनिर्मुक्तोरगसन्निभां ॥ अपतत्सहसाराजनमहोल्बेवनभस्तलात् ८५ ज्वलन्तीमंतरिक्षेतांज्वालाभिरिवसंवृताम् ॥ असंभ्रांतस्तदाराजनपिता
देवव्रतस्तव ८६ अष्टभिर्नवभिर्भीष्मःशक्तिचिच्छेदपत्रिभिः ॥ उत्कृष्टहेमविकृतांनिकृतांनिशितैःशरैः ८७ उच्चुकुशुस्ततःसर्वेतावकाभरतर्षभ ॥ शक्तिविनि
हतांदृष्ट्वावैराटिःक्रोधमूर्च्छितः ८८ कालोपहतचेतास्तुकर्तव्यंनाभ्यजानत ॥ क्रोधसंमूर्च्छितोराजनवैराटिःप्रहसन्निव ८९ गदांजग्राहसंहृष्टोभीष्मस्यनिधनं
ति ॥ क्रोधेनरक्तनयनोदंडपाणिरिवांतकः ९० भीष्मसमभितुद्रावजलौघइवपर्वतम् ॥ तस्यवेगमसंवार्यमत्वाभीष्मःप्रतापवान् ९१ प्रहारविप्रमोक्षार्थसहसाध
रणीगतः ॥ श्वेतःक्रोधसमाविष्टोभ्रामयित्वातुतांगदाम् ९२ रथेभीष्मस्यचिक्षेपयथादेवोधनेश्वरः ॥ तयाभीष्मनिपातिन्यासस्थोभस्मसात्कृतः ९३ सव्यजःस
हसूतेनसाश्वःसयुगबंधुरः ॥ विरथंरथिनांश्रेष्ठंभीष्मंदृष्ट्वास्थोत्तमाः ९४ अभ्यधावंतसहिताःशल्यप्रभृतयोरथाः ॥ ततोऽन्यंस्थमास्थायधनुर्विस्फार्यदुर्मनाः ९५
शनकैरभ्ययाच्छेदतंगांगेयःप्रहसन्निव ॥ एतस्मिन्नंतरेभीष्मःशुश्रावविपुलांगिरम् ९६ आकाशादीरितांदिव्यामात्मनोहितसंभवां ॥ भीष्मभीष्ममहाबाहोशीघ्रं
यत्नंकुरुष्ववै ९७ एषह्यस्यजयेकालोनिर्दिष्टोविश्वयोनिना ॥ एतच्छ्रुत्वातुवचनंदेवदूतेनभाषितम् ९८ संप्रहृष्टमनाभूत्वावधेतस्यमनोदधे ॥ विरथंरथिनांश्रे
ष्ठंश्वेतंदृष्ट्वापदातिनम् ९९ सहितास्त्वभ्यवर्तंतपरीप्संतोमहारथाः ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्चदृष्टुमश्वपार्षतः १०० कैकेयोदृष्ट्वेतुश्चअभिमन्युश्चवीर्यवान् ॥ ए
तानापततःसर्वान्द्रोणशल्यकृपैःसह १ अवारयदमेयात्मावारिवेगानिवाचलः ॥ सनिरुद्धेषुसर्वेषुपांडवेषुमहात्मसु २ श्वेतःखड्गमथाकृष्यभीष्मस्यधनुराच्छि
नत् ॥ तदपास्यधनुश्छिन्नंत्वरमाणःपितामहः ३ देवदूतवचःश्रुत्वावधेतस्यमनोदधे ॥ ततःप्रचरमाणस्तुपितादेवव्रतस्तव ४ अन्यत्कार्मुकमादायत्वरमाणो
महारथः ॥ क्षणेनसज्यमकरोच्छक्रचापसमप्रभम् ५ पितातेभरतश्रेष्ठश्वेतंदृष्ट्वामहारथैः ॥ वृत्तंतमनुजव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमैः ६ अभ्यवर्तंतगांगेयःश्वेतंसेनाप
तिंदुतम् ॥ आपतंतंततोभीष्मोभीमसेनंप्रतापवान् ७ आजघ्नेविशिखैःषष्ठ्यासेनान्यंसमहारथः ॥ अभिमन्वुंचसमरेपितादेवव्रतस्तव ८ आजघ्नेभरतश्रेष्ठ
स्त्रिभिःसन्नतपर्वभिः ॥ सात्यकिंचशतेनाजौभरतानांपितामहः ९ दृष्टुमश्वचविंशत्याकैकेयंचापिपंचभिः ॥ तांश्चसर्वान्महेष्वासानपितादेवव्रतस्तव १० वार
यित्वाशरैर्घौरैःश्वेतमेवाभिदुहुवे ॥ ततःशरंमृत्युसमंभारसाधनमुत्तमम् ११ विकृष्यबलवान्भीष्मःसमाधत्तदुरासदम् ॥ ब्रह्मास्त्रेणसुसंयुक्तंशरंलोमवाहिनम्
१२ ददृशुर्देवगंधर्वाःपिशाचोरगराक्षसाः ॥ सतस्यकवचंभित्वाहृदयंचामितौजसः १३ जगामघरणींवाणोमहाशनिरिवज्वलन् ॥ अस्तंगच्छन्त्यथादित्यःप्रभा
मादायसत्वरः १४ एवंजीवितमादायश्वेतदेहाज्जगामह ॥ तंभीष्मेणनरव्याघ्रंतथाविनिहतंयुधि १५

१६।१७।१८।१९।२०।२१॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपेअष्टाद्वारिशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ श्वेतइति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२

प्रपतंतमपश्यामगिरेःशृंगमिवच्युतम् ॥ अशोचन्पांडवास्तत्रक्षत्रियाश्चमहारथाः १६ प्रहृष्टाश्चसुतास्तुभ्यंकुरवश्चापिसर्वशः ॥ ततोदुःशासनोराजनश्चेतं
दृष्ट्वानिपातितम् १७ वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यातिस्मसंततः ॥ तस्मिन्नुदतेमहेष्वासेभीष्मेणाहवशोभिना १८ प्रावेपंतमहेष्वासाःशिखंडिप्रमुखारथाः ॥ ततोधनं
जयोराजनवाष्पेयश्चापिसर्वशः १९ अवहारंशनैश्चकुर्निहतेवाहिनीपतौ ॥ ततोऽवहारःसैन्यानांतवतेषांचभारत २० तावकानांपरेषांचनर्दतांचमुहुर्मुहुः ॥ पा
र्थाविमनसोभूत्वान्यवर्तंतमहारथाः ॥ चितयंतोवधंधोरंदैरथेनपरंतपाः १२१ ॥ इतिश्रीम०भीष्मपर्वणिभीष्मव० श्वेतवधेअष्टाचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥
॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ (श्वेतेसेनापतौतातसंग्रामेनिहतेपरैः ॥ किमकुर्वन्महेष्वासाःपंचालाःपांडवैःसह १ सेनापतिसमाकर्ण्यश्वेतंयुधिनिपातितम् ॥ तदर्थंय
ततांचापिपरेषांप्रपलायिनाम् २ मनःप्रीणातिमेवाक्यंजयंसंजयशृण्वतः ॥ प्रत्युपायंचितयंतःसज्जनाःप्रस्रवंतिमे ३ सहिवीरोऽनुरक्तश्चवृद्धःकुरुपतिस्तदा ॥
कृतवैरंसदातेनापितुःपुत्रेणधीमता ४ तस्योद्वेगभयाच्चापिसंश्रितःपांडवान्पुरा ॥ सर्वबलंपरित्यज्यदुर्गंसंश्रित्यातिष्ठति ५ पांडवानांप्रतापेनदुर्गदेशंनिवेश्य
च ॥ सपत्नान्सततंबाधन्नार्यवृत्तिमनुष्ठितः ६ आश्रयंवैसदातेषांपुराराज्ञांसुदुर्मतिः ॥ ततोयुधिष्ठिरेभक्तःकथंसंजयसूदितः ७) प्रक्षिप्तःसंमतःक्षुद्रःपुत्रोमे
पुरुषाधमः ॥ नयुद्धंरोचयेद्भीष्मो नचाचार्यःकथंचन ८ नरूपो नचगांधारीनाहंसंजयरोचये ॥ नवासुदेवोवाष्पेयोधर्मराजश्चपांडवः ९ नभीमो नार्जुनश्चैव न
यमौपुरुषर्षभौ ॥ वार्यमाणोमयानित्यंगांधार्याविदुरेणच १० जामदग्न्येनरामेणव्यासेनचमहात्मना ॥ दुर्योधनोयुध्यमानो नित्यमेवहिसंजय ११ कर्णस्यमत
मास्थायसौबलस्यचपापकृत ॥ दुःशासनस्यचतथापांडवान्नान्वर्चितयत् १२ तस्याहंव्यसनंधोरंमन्येप्राप्तंतुसंजय ॥ श्वेतस्यचविनाशेनभीष्मस्यविजयेनच
१३ संकुद्धःकृष्णसहितःपार्थःकिमकरोद्युधि ॥ अर्जुनाद्विभयंभूयस्तन्मेतातनशाम्यति १४ सहिश्चरश्चकौतेयःक्षिप्रकारीधनंजयः ॥ मन्येशरैःशरीराणिशू
णांप्रमथिष्यति १५ ऐंद्रिमिद्रानुजसमंमहेंद्रसदृशंबले ॥ अमोघक्रोधसंकल्पंदृष्ट्वावःकिमभून्मनः १६ तथैववेदविच्छूरोज्वलनार्कःसमुद्युतिः ॥ इंद्रास्त्रविदमे
यात्माप्रपतन्समितिजयः १७ वज्रसंस्पर्शरूपाणामस्त्राणांचप्रयोजकः ॥ सखद्गाक्षेपहस्तस्तुवोषंचक्रेमहारथः १८ ससंजयमहाप्राज्ञोद्रुपदस्यात्मजोबली ॥
घृष्टयुग्मःकिमकरोच्छ्वेतंयुधिनिपातिते १९ पुराचैवापराधेनवधेनचचमूपतेः ॥ मन्येमनःप्रज्ज्वालपांडवानांमहात्मनाम् २० तेषांक्रोधंचितयंस्तुअहः
सुचनिशासुच ॥ नशांतिमधिगच्छामिदुर्योधनरुतेनहि ॥ कथंचाभून्महायुद्धंसर्वमाचक्षुसंजय २१ ॥ संजयउवाच ॥ शृणुराजनस्थिरोभूत्वातवापनयनो
महान् ॥ नचदुर्योधनेदोषमिममाधातुमर्हसि २२

१३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२

गतोदकेसेतुबंधोयाद्वक्ताद्वृत्तिस्तव ॥ संदीप्तेभवनेयद्रूपस्यखननंतथा २३ गतपूर्वाह्मयिष्ठे तस्मिन्नहनिदारुणे ॥ तावकानांपरेषांचपुनर्युद्धमवर्तत
 २४ श्वेतं तु निहतं दृष्ट्वा विराटस्य च मूपातिम् ॥ कृतवर्मणा च सहितं दृष्ट्वा शल्यमवस्थितम् २५ शंखः क्रोधात्प्रज्ज्वालहविषाहव्यवाडिव ॥ सविस्कार्यमहच्चापं श
 क्रचापोपमं वली २६ अभ्यधावज्जिघांसं चैशल्यं मद्राधिपं युधि ॥ महतारथसंघेन समं तात्परिरक्षितः २७ सृजनवाणमयं वर्षं प्रायाच्छल्यरथं प्रति ॥ तमापतं
 तं संप्रेक्ष्य मत्तवारणविक्रमम् २८ तावकानारथाः सप्तसमं तात्पर्यवारयन् ॥ मद्राराजं परीप्संतो मृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतम् २९ बृहद्वलश्चकौ सल्योजयस्तेन श्वमागधः ॥
 तथारुक्मरथो राजनपुत्रः शल्यस्य मानितः ३० विद्वानुविदावावंतौ कांबोजश्च सुदक्षिणः ॥ बृहत्क्षत्रस्य दायादः सैधवश्च जयद्रथः ३१ नानाधातुवेचित्राणि का
 मुकाणि महात्मनाम् ॥ विस्फारितान्यदृश्यंत तोयदोष्विव विद्युतः ३२ ते तु बाणमयं वर्षं शंखमुद्भिन्न्य पातयन् ॥ निदाघांतेऽनिलोद्धूता मेघा इव नगेजलम् ३३ त
 तः क्रुद्धो महेश्वासः सप्तमल्लैः सुतेजनैः ॥ धनूंषितेषामाच्छिद्य न नर्दं पृतनापतिः ३४ ततो भीष्मो महाबाहुर्विनद्य जलदोयथा ॥ तालमात्रं धनुर्गृह्य शंखमभ्यद्रव
 द्रणे ३५ तमुद्यंतमुदीक्ष्याथ महेश्वासं महाबलम् ॥ संत्रस्ता पांडवी सेना वातवेगहतेवनौः ३६ ततोऽर्जुनः संत्वारितः शंखस्यासीत्पुनः सरः ॥ भीष्माद्रक्ष्योऽयम
 द्योतित तोयुद्धमवर्तत ३७ हाहाकारो महानासीद्योधानां युधियुध्यताम् ॥ तेजस्तेजसि संपृक्तमित्येवं विस्मयं ययुः ३८ अथ शल्यो गदापाणि रवतीर्य महार
 थात् ॥ शंखस्य चतुरो वाहानहनद्भरतर्षभ ३९ सहताश्चाद्रथात्तूर्णखड्गमादाय विद्युतः ॥ बीभत्सोश्च रथं प्राप्य पुनः शांतिमविदत् ४० ततो भीष्म रथात्तूर्णमुत्पतं
 ति पतत्रिणः ॥ यैरंतरिक्षं भूमिश्च सर्वतः समवस्तृता ४१ पंचालानथमत्स्याश्च केकयाश्च प्रमद्रकान् ॥ मीष्मः प्रहरतांश्चिष्टः पातयामास पत्रिभिः ४२ उत्सृज्य स
 मरे राजन पांडवं सव्यसाचिनम् ॥ अभ्यद्रव तपांचाल्यं दुपदं सेनया हृतम् ४३ प्रियं संबंधिनं राजन शरानवकिरन् बहून् ॥ अग्निनेव प्रदग्धानिव नानि शिशिरात्यये
 ४४ शरदग्धान्यदृश्यंत सैन्यानि दुपदस्य ह ॥ अत्यतिष्ठ द्रणे मीष्मो विधूम इव पावकः ४५ मध्यं दिने यथाऽऽदित्यं तपंतमिव तेजसा ॥ न शेकुः पांडवेयस्य यो
 धा भीष्मं निरीक्षितुम् ४६ वीक्षां च कुः समं तात्ते पांडवा भयपीडिताः ॥ त्रातारं नाध्यगच्छंत गावः शितादिता इव ४७ सातु यौ धिष्ठिरी सेना गां गेयशरपीडिता ॥
 सिंहेनेव विनिर्भिन्ना शुक्ला गौरिव गोपतेः ४८ हते विप्रद्रुते सैन्ये निरुत्साहे विमर्दिता ॥ हाहाकारो महानासीत्पांडुसैन्येषु भारत ४९ ततो भीष्मः शांतनवो नित्यं मं
 डलकार्मुकः ॥ मुमोच बाणान् दीप्ताग्रान् हीनाशी विषानिव ५० शरैरेकायनी कुर्वन् दिशः सर्वा यतवतः ॥ जघान पांडव रथानादिश्यादिश्य भारत ५१ ततः सैन्ये
 पुमग्रेषु मथितेषु च सर्वशः ॥ प्राप्ते चास्तं दिनकरेन प्राज्ञाय तर्कि च न ५२

एकायनी कुर्वन् एकमार्गः कुर्वन् ५१। ५२

१३ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीये एकोनपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ कृतेऽवहारे इति १। २। ३। कलंतुर्णं ४। ५। ६। ७ अष्टोत्तुष्टुशून्ये ८। ९। १०। ११

भीष्मं च समुदीर्य तं दृष्ट्वा पार्थमहाहवे ॥ अवहारमकुर्वंत सैन्यानां भरतर्षभ ५३ ॥ ॥ इति श्रीम० भीष्मप० भीष्मव० शंखयुद्धे प्रथमदिवसावहारे एकोनपंचाशत्तमो
 अध्यायः ॥ ४९ ॥ संजय उवाच ॥ कृतेऽवहारे सैन्यानां प्रथमे भरतर्षभ ॥ भीष्मे च युद्धसंरब्धे हृष्टे दुर्योधने तथा १ धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्य जनार्दनम् ॥ भ्रातृभिः
 सहितः सर्वैः सर्वैश्चैव जनेश्वरैः २ शुचापरमया युक्ताश्चितयानः पराजयम् ॥ वार्ष्णेयमब्रवीद्राजवदृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमम् ३ कृष्णपश्य महेश्वासं भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥
 शरैर्दहतं सैन्यं मेघीष्मेकक्षमिवानलम् ४ कथमेनं महात्मानं शक्ष्यामः प्रतिवीक्षितुम् ॥ लेलिह्यमानं सैन्यं मेहविष्मंतमिवानलम् ५ एतंहि पुरुषव्याघ्रं धनुष्मंतं म
 हाबलम् ॥ दृष्ट्वा विप्रद्रुतं सैन्यं समरे मार्गणा हतम् ६ शक्योजेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च संयुगे ॥ वरुणः पाशभृद्वापि कुबेरो वागदाधरः ७ न तु भीष्मो महातेजाः शक्यो
 जेतुं महाबलः ॥ सोऽहमेवंगते मग्नो भीष्मागाधजलेऽप्लवे ८ आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य केशव ॥ वनं यास्यामि वाष्णेयश्रेयो मे तत्र जीवितुम् ९ न त्वेतान्
 पृथिवीपालान् दातुं भीष्माय मृत्यवे ॥ क्षपयिष्यति सेनां मे कृष्ण भीष्मो महास्त्रवित् १० यथाऽनलं प्रज्वलितं पतंगाः समभिद्रुताः ॥ विनाशायोपगच्छंतितथामे सै
 निकोजनः ११ क्षयं नीतोऽस्मि वाष्णेयराज्यहेतोः पराक्रमी ॥ भ्रातरश्चैव मे वीराः कर्षिताः शरपीडिताः १२ मत्कृते भ्रातृहर्देन राज्याद्भ्रष्टास्तथा सुखात् ॥ जीवि
 तंबहुमन्येऽहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभम् १३ जीवितस्य च शेषेण तपस्तप्स्यामि दुश्चरम् ॥ न चातयिष्यामि रणे मित्राणीमानि केशव १४ रथान्मे बहुसाहस्रान् दिव्यैर
 स्त्रैर्महाबलः ॥ घातयत्यनिशं भीष्मः प्रवरानां प्रहारिणां १५ किं नु कृत्वा हितं मे स्याद्ब्रह्माधवमाचिरम् ॥ मध्यस्थमिव पश्यामि समरे सव्यसाचिनम् १६ एको
 भीमः परं शक्त्या युध्यत्येव महाभुजः ॥ केवलं बाहुवीर्येण क्षत्रधर्ममनुस्मरन् १७ गदया वीरघातिन्यायथोत्साहं महामनाः ॥ करोत्यसुकरं कर्म रथाश्च न रदंति पु
 नालमेष क्षयं कर्तुं परसैन्यस्य मारिष ॥ आर्जवेनैव युद्धेन वीरवर्षशतैरपि १९ एकोऽस्त्रवित्सखातेऽयं सोऽप्यस्मान्समुपेक्षते ॥ निर्दह्यमानान् भीष्मेण द्रोणेन च म
 हात्मना २० दिव्यान्यस्त्राणि भीष्मस्य द्रोणस्य च महात्मनः ॥ धक्ष्यंति क्षत्रियान् सर्वान् प्रयुक्तानि पुनः पुनः २१ कृष्ण भीष्मः सुसंरब्धः सहितः सर्वपार्थिवैः ॥ क्ष
 पयिष्यति नूनं नयादृशोऽस्य पराक्रमः २२ सत्वं पश्य महभागयोगेश्वरमहारथम् ॥ भीष्मं यः शमयेत्संरुधेदावाग्निं जलदोयथा २३ तव प्रसादाद्गोविंद पांडवानि
 हतद्विषः ॥ स्वराज्यमनुसंप्राप्तमोदिष्यंते सर्वा धवाः २४ एवमुक्त्वा ततः पार्थोऽध्यायन्नास्ते महामनाः ॥ चिरमंतर्म्ना भूत्वा शोकोपहतचेतनः ॥ शोकात्ततम
 थोज्ञात्वा ह्रुः खोपहतचेतसम् २५ अब्रवीत्तत्र गोविंदो हर्षयन् सर्वपांडवान् ॥ मा शुचो भरत श्रेष्ठ न त्वं शोचितुमर्हसि २६ यस्य ते भ्रातरः शूराः सर्वलोकेषु धन्विनः ॥
 अहं च प्रिय कृद्राजन सात्यकिश्च महायशः २७ १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८ आर्जवेन अकुटिलेन दिव्यास्त्रमायाहीनेन १९। २०। २१। २२। २३। २४ अंतर्म्नाः विमनाः २५। २६। २७

२८ । २९ निधननिधनहेतुः ३० । ३१ माविजमुक्तं ३२ मह्यमम ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । आकाशगडव

विराट्पुत्रपदौचेमौष्टुष्टुमश्वपार्षतः ॥ तथैवसबलाश्वमेराजानोराजसत्तम २८ त्वत्प्रसादंप्रतीक्षंतेत्वद्भक्ताश्चविशांपते ॥ एषतेपार्षतोनिन्यंहितकामःप्रियेरतः
२९ सैन्यापत्यमनुप्राप्तोष्टुष्टुमोमहाबलः ॥ शिखंडीचमहाबाहोभीष्मस्यनिधनंकिल ३० एतच्छ्रुत्वाततोधर्मोष्टुष्टुममहारथम् ॥ अब्रवीत्समितौतस्यावासुदे
वस्यशृण्वतः ३१ दृष्टुष्टुमनिबोधेदंयत्त्वावक्ष्यामिमारिष ॥ नातिक्रम्यंभवेत्तच्चवचनंमभाषितम् ३२ भवानसेनापतिर्मह्यंवासुदेवेनसंमितः ॥ कार्तिकेयोयथा
नित्यंदेवानामभवत्पुरा ३३ तथात्वमपिपांडूनांसेनानीःपुरुषर्षभ ॥ सत्त्वंपुरुषशार्दूलविक्रम्यजहिकौरवान् ३४ अहंवतेऽनुयास्यामिभीमःकृष्णश्चमारिष ॥
माद्रीपुत्रौचसहितौद्रौपदेयाश्चदंशिताः ३५ येचान्येष्टुथिवीपालाःप्रधानाःपुरुषर्षभ ॥ ततउद्धर्षयन्सर्षानृष्टुष्टुमोऽभ्यभाषत ३६ अहंद्रोणांतकःपार्थविहितः
शंभुनापुरा ॥ रणेभीष्मंकुपंद्रोणंतथाशल्यंजयद्रथम् ३७ सर्वानक्षरणेदृष्टान्प्रतियोत्स्यामिपार्थिव ॥ अथोत्कृष्टंमहेष्वासैःपांडवैर्युद्धदुर्मदैः ३८ समुद्यतेपार्थि
वेंद्रेपार्षतेशत्रुसूदने ॥ तमब्रवीत्ततःपार्थःपार्षतंप्रतनापतिम् ३९ व्यूहःक्रौंचारुणोनामसर्वशत्रुनिवर्हणः ॥ यंबृहस्पतिरिंद्रायतदादेवासुरेऽब्रवीत् ४० तंय
थावत्प्रतिव्यूहंपरानीकविनाशनम् ॥ अदृष्टपूर्वराजानःपश्यंतुकुरुभिःसह ४१ यथोक्तःसन्तदेवेनविष्णुर्वज्रधृतायथा ॥ प्रभातेसर्वसैन्यानामग्रेचक्रेधनंजयम् ४२
आदित्यपथगःकेतुस्तस्याहुतमनोरमः ॥ शासनात्पुरुहूतस्यनिर्मितोविश्वकर्मणा ४३ इंद्रायुधसवर्णाभिःपताकाभिरलंकृतः ॥ आकाशगडवाकाशेगंधर्वनग
रोपमः ४४ नृत्यमानइवाभातिरथचर्यासुमारिष ॥ तेनरत्नवतापार्थःसचगांडीवधन्वना ४५ बभूवपरमोपेतःसुमेरुर्विभानुना ॥ शिरोऽभूद्भुपदोराजामह
त्यासेनयावृतः ४६ कुंतिभोजश्चैद्यश्चक्षुर्म्यातौजनेश्वरौ ॥ दाशार्णकाःप्रभद्राश्चदाशेरकगणैःसह ४७ अनूपकाःकिराताश्चग्रीवायांभरतर्षभ ॥ पटच्चरैश्चपौ
डैश्चराजनपौरवैस्तथा ४८ निषादैःसहितश्चापिपृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ॥ पक्षौतुभीमसेनश्चदृष्टुष्टुमश्वपार्षतः ४९ द्रौपदेयाभिमन्युश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥
पिशाचादारदाश्चैवपुंड्राःकुंडीविषैःसह ५० मारुताघेनुकाश्चैवतंगणाःपरतंगणाः ॥ बाल्हिकास्तितिराश्चैवचोलाःपांड्याश्चभारत ५१ एतेजनपदाराजन्त
क्षिणंपक्षमाश्रिताः ॥ अग्निवेशास्तुहुंडाश्चमालवादानभारयः ५२ शवराउद्गसाश्चैववत्साश्चसहनाकुलैः ॥ नकुलःसहदेवश्चवामंपक्षंसमाश्रिताः ५३ स्थानामयुतं
पक्षौशिरस्तुनियुतंतथा ॥ पृष्ठमर्बुदमेवासीत्सहस्राणिचविंशतिः ५४ ग्रीवायानियुतंचापिसहस्राणिचसप्ततिः ॥ पक्षकोटिप्रपक्षेषुपक्षातिषुचवारणाः ५५ जग्मुः
परिवृत्ताराजंश्चलंतइवपर्वताः ॥ जघनंपालयामासविराटःसहैकैः ५६ काशिराजश्चशैब्यश्चस्थानामयुतैस्त्रिभिः ॥ एवमेनंमहाव्यूहंव्यूह्यभारतपांडवाः ५७

पक्षीव ४४ रथचर्यासुरववर्त्मसु ४५ परमोपेतःपराउत्कृष्टाचासौमालक्ष्मीश्चेतिपरमातयाउपेतः ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७

५८ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावर्दीपेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥

सूर्योदयंतइच्छंतःस्थितायुद्धायदंशिताः ॥ तेषामादित्यवर्णानिविमलानिमहांतिच ॥ श्वेतच्छत्राण्यशोभंतवारणेपुरथेषुच ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मप
र्वणिभीष्मव० क्रौंचव्यूहनिर्माणेपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ ॥ ५३ ॥ ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥ ६४ ॥ ॥ ६५ ॥ ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥ ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७४ ॥ ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥ ॥ ८५ ॥ ॥ ८६ ॥ ॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥
नामिततेजसा १ आचार्यमुपसंगम्यकृपंशल्यंचपार्थिव ॥ सौमदत्तिविकर्णचसोऽश्वत्थामानमेवच २ दुःशासनादीनभ्रातृंश्चसर्वानेवचभारत ॥ अन्यांश्चसुबहू
नश्चरान्युद्धायसमुपागतान् ३ प्राहेदंवचनंकालेहर्षयंस्तनयस्तव ॥ नानाशस्त्रहरणाःसर्वेयुद्धविशारदाः ४ एकैकशःसमर्थाहिभूयंसर्वेमहारथाः ॥ पांडुपुत्रा
नरणेहंतुंसैन्यान्किमुसंहताः ५ अपर्याप्ततदस्माकंवलंभीष्माभिरक्षितम् ॥ पर्याप्तमिदमेतेषांवलंभीष्माभिरक्षितम् ६ संस्थानाःशूरसेनाश्चवेत्रिकाःकुकुरास्त
था ॥ आरोचकास्त्रिगतांश्चमद्रकायवनास्तथा ७ शत्रुंजयेनसहितास्तथादुःशासनेनच ॥ विकर्णेनचवीरेणतथानंदोपनंदकैः ८ चित्रसेनेनसहिताःसहिताः
पारिभद्रकैः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतुसहसैन्यपुरस्कृताः ९ ततोभीष्मश्चद्रोणश्चतवृत्राश्चमारिष ॥ अव्यूहंतमहाव्यूहंपांडूनांप्रतिबाधकम् १० भीष्मःसैन्येनम
हतासमेतात्परिवारितः ॥ ययौप्रकर्षन्महतींवाहिनींसुरराडिव ११ तमन्वयान्महेष्वासोभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ कुंतलैश्चदशार्णश्चमागधैश्चविशांपते १२ विद
मैर्मकलैश्चैवकर्णप्रावरणैरपि ॥ सहिताःसर्वसैन्येनभीष्ममाहवशोभिनम् १३ गांधाराःसिंधुसैवीराःशिवयोऽथवसातयः ॥ शकुनिश्चस्वसैन्येनभारद्वाजमपालयत्
१४ ततोदुर्योधनोराजासहितःसर्वसोदरैः ॥ अश्वातकैर्विकर्णैश्चतथाचांविष्टकोसलैः १५ दरदैश्चशकैश्चैवतथाक्षुद्रकमालवैः ॥ अभ्यरक्षतसंहृष्टःसौबलेयस्यवाहि
नीम् १६ भूरिश्रवाःशलःशल्योभगदत्तश्चमारिषः ॥ विंदानुविंदावावंत्यौवामंपार्श्वमपालयन् १७ सौमदत्तिःसुशर्माचक्रावोजश्चसुदक्षिणः ॥ श्रुतायुश्चाच्युतायुश्च
दक्षिणंपक्षमास्थिताः १८ अश्वत्थामारुपश्चैवकृतवर्माचसात्वतः ॥ सहत्यासेनयासार्धसेनापृष्ठेव्यवस्थिताः १९ पृष्ठगोपास्तुतस्यासननानादेश्याजनेश्वराः ॥
केतुमान्वसुदानश्चपुत्रःकाश्यस्यचाभिभूः २० ततस्तेतावकाःसर्वेहृष्टायुद्धायभारत ॥ दध्मुःशंखान्मुदायुक्ताःसिंहनादांस्तथोन्नदन् २१ तेषांश्रुत्वातुहृष्टानां
द्वःकुरुपितामहः ॥ सिंहनादंविनद्योच्चैःशंखंदध्मौप्रतापवान् २२ ततःशंखाश्चमेर्यश्चपेश्यश्चविविधाःपरैः ॥ आनकाश्चाभ्यहन्यंतसशब्दस्तुमुलोऽभवत् २३ ततः
श्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिस्स्यंदनेस्थितौ ॥ प्रदध्मतुःशंखवरौहेमरत्नपरिष्कृतौ २४ पांचजन्यंहृषीकेशोदेवदत्तंधनंजयः ॥ पौंड्रदध्मौमहाशंखंभीमकर्मावृकोदरः २५ अ
मंतविजयंराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ नकुलःसहदेवश्चसुघोषमणिपुष्पकौ २६ काशिराजश्चशैब्यश्चशिखंडीचमहारथः ॥ दृष्टुष्टुमविराटश्चसात्यकिश्चमहारथः २७

अपर्याप्तमपरिमेयं ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

पांचाल्याश्चमहेष्वासाद्रौपद्याः पंचचात्मजाः ॥ सर्वे दध्मुर्महाशंखानसिंहनादांश्चनेदिरे २८ सघोषः सुमहांस्तत्र वारैस्तैः समुदीरितः ॥ नभश्च पृथिवी चैव तु मु
लो व्यनुनादयत् २९ एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपांडवाः ॥ पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्परम् ३० ॥ इति श्रीम० भी० भी० कौरवव्यूहरचनायां ए
कपंचाशतमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ धृ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ॥ कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे १ ॥ संज्ञय उवाच ॥ समं
व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्ध रुचिरध्वजम् ॥ अपारमिव सदृश्य सागरप्रतिमं बलम् २ तेषामध्ये स्थितो राजन् पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ अब्रवीत् तावकान्सर्वान युद्धक्षममिति
दंशिताः ३ ते मनः क्रूरमाधाय सममित्यक्तजीविताः ॥ पांडवानभ्यवर्तंत सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ४ ततो युद्धं समभवत्तुमुल्लोमहर्षणम् ॥ तावकानां परेषां च व्यति
पत्करथा द्विपम् ५ मुक्तास्तुरागिभिर्बाणा रुक्मपुंखाः सुतेजसाः ॥ सन्निपेतुरकुंठाग्रानागेषु च हयेषु च ६ तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनु रूढ्यम्यदंशितः ॥ अभिपत्य महाबा
हुभीष्मो भीमपराक्रमः ७ सौभद्रे भीमसेने च सात्यकौचमहारथे ॥ कैकेये च विराटे च घृष्टबुध्न्ये च पार्श्वते ८ एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु चाभिभूः ॥ वर्षशरवर्षाणि
वृद्धः कुरुपितामहः ९ अभिद्यत ततो व्यूढस्तस्मिन् वीरसमागमे ॥ सर्वेषामेव सैन्यानामासीद् व्यतिकरोमहान् १० सादिनो ध्वजिनश्चैव हतप्रवरवाजिनः ॥ विप्रद्रुत
स्थानीकाः समपद्यंत पांडवाः ११ अर्जुनस्तु नरव्याघ्रो दृष्ट्वा भीष्मं महारथम् ॥ बाष्णेयमब्रवीत् क्रुद्धो याहि यत्र पितामहः १२ एष भीष्मः सुसंकुद्धो वाष्णेयममवा
हिनीम् ॥ नाशयिष्यति सुव्यक्तं दुर्योधनहितेरतः १३ एष द्रोणः कृपः शल्यो विकर्णश्च जनार्दन ॥ धार्तराष्ट्राश्च सहिता दुर्योधनपुरोगमाः १४ पंचालान्निहनिष्यं
तिरक्षिता दृढबन्धना ॥ सोऽहं भीष्मं वधिष्यामि सैन्यहेतोर्जनार्दन १५ तमब्रवीद्वासुदेवो यतो भवधनं जय ॥ एषत्वा प्रापयिष्यामि पितामहरथं प्रति १६ एवमु
क्त्वा ततः शौरीरथं तं लोकविश्रुतम् ॥ प्रापयामास भीष्मस्य रथं प्रति जनेश्वर १७ चलद्बहुपताकेन बलाकावर्णवाजिना ॥ समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना १८
महता मेघनादेन रथेनाभिततेजसा ॥ विनिघ्नकौरवानीकं शूरसेनांश्च पांडवः १९ प्रायच्छरणदः शीघ्रं सुहृदां हर्षवर्धनः ॥ तमापतंतं वेगेन प्रभिन्नामिव वारणम्
२० त्रासयंतं रणेश्वरान् मर्दयंतं च सायकैः ॥ सैधवप्रमुखैर्गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकपैः २१ सहसा प्रत्युदीयाय भीष्मः शांतनवोऽर्जुनम् ॥ कोहि गांडीवधन्वान मन्यः
कुरुपितामहात् २२ द्रोणवैकर्तनाभ्यां वारथी संयातुमर्हति ॥ ततो भीष्मो महाराज सर्वलोकमहारथः २३ अर्जुनं सप्तसप्तत्यानाराचानां समाचिनोत् ॥ द्रोणश्च
पंचविंशत्या कृपः पंचाशतां शरैः २४ दुर्योधनश्चतुःषष्ट्या शल्यश्च नवभिः शरैः ॥ सैधवोनवभिश्चैव शकुनिश्चापि पंचभिः २५

गमइत्यर्थः १० । ११ । १२ । १३ । १४ दृढधन्वनामीप्सेण १५ यत्तःयत्नवान् १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५

२६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८

विकर्णोदशभिर्मलैराजनविव्याधपांडवम् ॥ सतैर्विद्धोमहेष्वासःसमंतान्निशितैःशैरैः २६ नविव्यथेमहाबाहुभिर्द्यमानइवाचलः ॥ समीष्मपंचविंशत्याकृपंचन
वमिशैरैः २७ द्रोणंषष्ठानरव्याघ्रोविकर्णचत्रिभिःशैरैः ॥ शल्यंचेवत्रिभिर्बाणैराजानंचैवपंचभिः २८ प्रत्यविध्यदमेयात्माकिरीटीभरतर्षभ ॥ तंसात्यकिर्वि
राटश्चष्टष्टुम्रश्चपार्षतः २९ द्रौपदेयाऽभिमन्युश्चपरिवृद्धनंजयम् ॥ ततोद्रोणंमहेष्वासंगंगेयस्यप्रियेरतम् ३० अभ्यवर्ततपांचाल्यःसंयुक्तःसहसोमकैः ॥
भीष्मस्तुरथिनांश्रेष्ठोराजनविव्याधपांडवम् ३१ अशीत्यानिशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशंततावकाः ॥ तेषांतुनिनदंश्चुत्वासहितानांप्रहृष्टवत् ३२ प्रविवेशततोम
ध्यंनरसिंहःप्रतापवान् ॥ तेषांमहारथानांसमध्यंप्राप्यधनंजयः ३३ चिक्रोडधनुषाराजैल्लक्षंकृत्वामहारथान् ॥ ततोदुर्योधनोराजाभीष्ममाहजनेश्वरः ३४ पी
ड्यमानंस्वकंसेन्यदृष्ट्वापार्थेनसंयुगे ॥ एषपांडुसुतस्ततःकृष्णेनसहितोबली ३५ यततांसर्वसैन्यानामूलनःपरिकृताति ॥ त्वयिजीवतिगंगेयद्रोणेचरथिनांवर
३६ त्वत्कृतेचैवकर्णोऽपिन्यस्तशस्त्रोविशांपते ॥ नयुध्यातिरणेपार्थहितकामःसदामम ३७ सतथाकुरुगंगेययथाह्न्येतफाल्गुनः ॥ एवमुक्तस्ततोराजनापिता
देवव्रतस्तव ३८ धिक्क्षात्रंघर्ममित्युक्त्वाप्रायात्पार्थरथंप्रति ॥ उभौश्वेतहयौराजनसंसक्तौप्रेक्ष्यपार्थिवाः ३९ सिंहनादान्भृशंचक्रुःशंखान्दध्मुश्चनारिष ॥ द्रौ
णिर्दुर्योधनश्चैवविकर्णश्चतवात्मजः ४० परिवार्यरणेभीष्मंस्थितायुद्धायमारिष ॥ तथैवपांडवाःसर्वेपरिवार्यधनंजयम् ४१ स्थितायुद्धायमहतततोयुद्धमवर्त
त ॥ गंगेयस्तुरणेपार्थमानच्छेन्नवभिःशैरैः ४२ तमर्जुनःप्रत्यविध्यदशभिर्मर्मभेदिभिः ॥ ततःशरसहस्रेणसुप्रयुक्तेनपांडवः ४३ अर्जुनःसमरश्चाघीभीष्म
स्यावारयद्दिशः ॥ शरजालंततस्तत्तुशरजालेनमारिष ४४ वारयामासपार्थस्यभीष्मःशांतनवस्तदा ॥ उभौपरमसंहृष्टाबुभौयुद्धाभिनंदिनौ ४५ निर्विशेषम
युध्येतांकृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ भीष्मचापविमुक्तानिशरजालानिसंघशः ४६ शौर्यमाणान्यदृश्यंक्षत्रिभिरान्यर्जुनसायकैः ॥ तथैवार्जुनमुक्तानिशरजालानिसर्वशः
४७ गंगेयशरनुन्नानिप्रापतंतमहीतले ॥ अर्जुनःपंचविंशत्याभीष्ममाच्छेच्छितैःशैरैः ४८ भीष्मोऽपिसमरेपार्थविव्याधनिशितैःशैरैः ॥ अन्योन्यस्यहयान्
विध्वाध्वजौचसुमहाबलौ ४९ रथेषांरथचक्रेचचिक्रीडतुररिदमौ ॥ ततःकुद्धोमहाराजभीष्मःप्रहरतांवरः ५० वासुदेवंत्रिभिर्बाणैराजघानस्तनांतरे ॥ भीष्म
चापच्युतैस्तैस्तुनिर्विद्धोमधुसूदनः ५१ विरराजरणेराजनसपुष्पइवकिंशुकः ॥ ततोऽर्जुनोभृशंकुद्धोनिर्विद्धंप्रेक्ष्यमाधवम् ५२ सारथिकुरुवृद्धस्यनिर्विभेद
शितैःशैरैः ॥ यतमानौतुतौवीरावन्योन्यस्यवधंप्रति ५३ नशकृतांतदाऽन्योन्यमभिसंधातुमाहवे ॥ तौमंडलानिचित्राणिगतप्रत्यागतानिच ५४ अदर्शये
तांबहुधाम्भूतसामर्थ्यलाघवात् ॥ अंतरंचप्रहारेषुतर्कयंतौपरस्परम् ५५

४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ अंतरंछिद्रं तर्कयंतोऽपि तयंती ५५

अंतरमार्गस्थौष्ठिद्वान्वेषणपरौ ५६ । ५७ । ५८ चिन्हंजः ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ आलोकावभासंसारस्थितेः ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२

राजंत्रमार्गस्थौस्थितावास्तामुदुर्मुहुः ॥ उभौसिंहरवोन्मिश्रंशंखशब्दंचक्रतुः ५६ तथैवचापनिघोषंचक्रतुस्तौमहारथौ ॥ तयोःशंखनिनादेनरथनेमि
स्वनेनच ५७ दारितासहसामूमिश्चकंपेचननादच ॥ नोभयोरंतरंकश्चिद्वदशेभरतर्षभ ५८ बलिनौयुद्धदुर्धर्षान्योन्यसदृशाबुधौ ॥ चिन्हमात्रेणभीष्मंतुप्र
जलुस्तत्रकौरवाः ५९ तथापांडुसुताःपार्थचिह्नमात्रेणजज्ञिरे ॥ तयोर्नृवरयोर्दृष्ट्वातादृशंतंपराक्रमम् ६० विस्मयंसर्वभूतानिजग्मुर्भारतसंयुगे ॥ नतयोर्वि
वरंकश्चिद्रणेपश्यातिभारत ६१ धर्मस्थितस्यहियथानकश्चिद्वृजिनंकचित् ॥ उभौचशरजालेनतावद्वयौबभूवतुः ६२ प्रकाशौचपुनस्तूर्णवभूवतुरुभोरणे ॥
तत्रदेवाःसगंधर्वाश्चरणाश्चार्पिभिःसह ६३ अन्योन्वप्रत्यभाषंततयोर्दृष्ट्वापराक्रमम् ॥ नशक्यौयुधिसंरब्धौजेतुमेतौकथंचन ६४ सदेवासुरगंधर्वैर्लोकैरपिमहारथौ ॥
आश्चर्यभूतंलोकेषुयुद्धमेतन्महाहुतम् ६५ नैतादृशानियुध्यनिभविष्यतिकथंचन ॥ नहिशक्योरणेजेतुंभीष्मःपार्थेनधीमता ६६ सधनुःसरथःसाश्वःप्रवपन्
सायकानुरणे ॥ तथैवपांडवंयुद्धेदेवैरपिपुरासदम् ६७ नविजेतुरणेभीष्मउत्सहेतधनुर्धरम् ॥ आलोकादपियुद्धंहिसममेतद्विष्यति ६८ इतिस्मवाचोऽभूयं
तप्रोच्चरन्त्यस्ततस्ततः ॥ गांगेयाजुनयोःसंरुपेस्तवयुक्ताविशापते ६९ त्वदीयास्तुतदायोधाःपांडवेयाश्चभारत ॥ अन्योन्यंसमरेजघ्नस्तयोस्तत्रपराक्रमे
७० शितधारेस्तथाखड्गैर्विमलैश्चपरश्वधैः ॥ शरैरन्यैश्चबहुभिःशस्त्रैर्नानाविधैरपि ७१ उभयोःसेनयोःशूरान्यकृतंतपरस्परम् ॥ वर्तमानेतथाधोरेतस्मिन्यु
द्धेसुदारुणे ॥ द्रोणपांचाल्ययोराजनमहानासीत्समागमः ७२ ॥ इ० म० भीष्मप० भीष्मव० भीष्मार्जुनयुद्धेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ घृतराष्ट्रउवा
च ॥ कथंद्रोणोमहेष्वासःपांचाल्यश्चापिपार्षतः ॥ उभौसमीयतुर्धतौतन्ममाचक्ष्वसंजय १ दिष्टमेवपरमन्येपौरुषादितिमेमतिः ॥ यत्रशांतनवोभीष्मोनातर
युधिपांडवम् २ भीष्मोहिसमरेक्रुद्धोह्यालोकांश्चराचरान् ॥ सकथंपांडवंयुद्धेनातरस्वसंजयौजसा ३ ॥ संजयउवाच ॥ शृणुराजवस्थिरोभूत्वायुद्धमेतत्सुदारु
णम् ॥ नशक्याःपांडवाजेतुंदेवैरपिसवासवैः ४ द्रोणस्तुनिशितैर्बाणैर्घृष्टयुग्ममविध्यत ॥ सारथिचास्यभलेनरथनीडादपातयत् ५ तथाऽस्यचतुरोवाहांश्चतु
र्भिःसायकोत्तमैः ॥ पीडयामाससंकुद्धोघृष्टयुग्मस्यमारिष ६ घृष्टयुग्मस्ततोद्रोणंनवत्यानिशितैःशरैः ॥ विव्याधप्रहसन्वीरस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ७ ततःपुनर
मेयात्माभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ शरैःप्रच्छादयामासघृष्टयुग्मममर्षणम् ८ आददेचशरंघोरंपार्षतांतचिकीर्षया ॥ शक्राशनिसमस्पर्शकालदंडामिवापरम् ९ हा
हाकारोमहानासीत्सर्वसैन्येषुभारत ॥ तमिषुंसंधितंद्वाभारद्वाजेनसंयुगे १० तत्राहुतमपश्यामघृष्टयुग्मस्यपौरुषम् ॥ यदेकःसमरेवीरस्तस्थौगिरिरिवाचलः ११

॥ इति भीष्मपर्वणि श्रीलंकटीये भारतमावर्दीये द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ अथश्रुति १ । २ जातरदनलंघितवान् ३ । ४ नीडावस्थानात् ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ व्यसयामाससंज्ञाऽपियथानमत्रितयार्थवचयतिस्म २० । २१ पीतान्पादितजलान् २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७

तंचदीप्तंशरंघोरमायांतंमृत्युमात्मनः ॥ चिच्छेदशरवृष्टिंचमारद्वाजेमुमोचह १२ ततउडुकुशुःसर्वेपंचालाःपांडवैःसह ॥ घृष्टयुग्मेनतत्कर्मकृतंद्वासुदुष्करम् १३
ततःशक्तिमहावेगांस्वर्णवैदूर्यभूषिताम् ॥ द्रोणस्यनिधनाकांक्षीचिक्षेपसपराक्रमी १४ तामापतंतीसहसाशक्तिक्लकभूषिताम् ॥ त्रिधाचिच्छेदसमरेभारद्वा
जोहसन्निव १५ शक्तिविनिहतांद्वाघृष्टयुग्मःप्रतापवान् ॥ ववर्षशरवर्षाणिद्रोणंप्रतिजनेश्वर १६ शरवर्षततस्तुसन्निवार्यमहायशाः ॥ द्रोणोदुपदपुत्रस्यमध्योचि
च्छेदकार्मुकम् १७ सच्छिन्नधन्वासमरेगदागुर्वीमहायशाः ॥ द्रोणायप्रेषयामासगिरिसारमर्यावली १८ सागदवेगवन्मुक्ताप्रायाद्रोणजिघांसया ॥ तत्राहुतम
पश्यामभारद्वाजस्यपौरुषम् १९ लाघवाच्चसयामासगदाहिमविभूषिताम् ॥ व्यसयित्वागदांतांचप्रेषयामासपार्षतम् २० भलान्सुनिशितान्पीतान्रुक्मपुंखा
न्सुदारुणान् ॥ तेतस्यक्वचंभित्त्वापपुःशोणितमाहवे २१ अथान्यद्वदुरादायघृष्टयुग्मोमहारथः ॥ द्रोणयुधिपराक्रम्यशरैर्विव्याधपंचभिः २२ रुधिराक्तौतत
स्तौतुशुभतेनरर्षभौ ॥ वसंतसमयेराजनपुष्पिताविवकिंशुकौ २३ अमर्षितस्ततोराजनपराक्रम्यचमूमुखे ॥ द्रोणोदुपदपुत्रस्यपुनश्चिच्छेदकार्मुकम् २४
अथैनंछिन्नधन्वानंशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अभ्यवर्षदमेयात्मावृष्ट्यामेवदवाचलम् २५ सारथिचास्यभलेनरथनीडादपातयत् ॥ अथास्यचतुरोवाहांश्चतुर्भिर्निशितैः
शरैः २६ पातयामाससमरेसिंहनादंननादच ॥ ततोऽपरेणभलेनहस्ताच्चापमथाच्छिनत् २७ सच्छिन्नधन्वाविरथोहताश्वोहतसारथिः ॥ गदापाणिरवारोह
तरव्यापयन्पौरपमहत् २८ तामस्यविशिखैस्तूर्णपातयामासभारत ॥ रथादनवरूढस्यतदहुतमिवाभवत् २९ ततःसविपुलंचर्मशतचंद्रंचभानुमत ॥ खड्गं
चविपुलंदिव्यप्रगृह्यसुभुजोवली ३० अभिदुद्रावगेनद्रोणस्यवधकांक्षया ॥ आभिषार्थीयथासिंहोवनेमत्तमिवद्विपम् ३१ तत्राहुतमपश्यामभारद्वाजस्यपौ
रुषम् ॥ लाघवंचास्त्रयोगंचबलंवाहोश्चभारत ३२ यदेनंशरवर्षेणवारयामासपार्षतम् ॥ नशशाक्ततोगतुंबलवानपिसंयुगे ३३ निवारितस्तुद्रोणेनघृष्टयुग्मोम
हारथः ॥ न्यवारयच्छरौघांस्तांश्चर्मणाकृतहस्तवत् ३४ ततोभीमोमहाबाहुःसहसाभ्यपतद्वली ॥ साहाय्यकारीसमरेपार्षतस्यमहात्मनः ३५ सद्रो
णंनिशितैर्बाणैराजनविव्याधसप्तभिः ॥ पार्षतंचरथंतूर्णस्वकमारोहयत्तदा ३६ ततोदुर्योधनोराजनभानुमंतमचोदयत् ॥ सैन्येनमहतायुक्तंभारद्वाजस्यर
क्षणे ३७ ततःसामहतीसेनाकलिंगानांजनेश्वर ॥ भीममभ्युद्ययौतूर्णतवपुत्रस्यशासनात् ३८ पांचाल्यमथसंत्यज्यद्रोणोऽपिरथिनावरः ॥ विराट्दु
पदौवृद्धौवारयामाससंयुगे ३९ घृष्टयुग्मोऽपिसमरेधर्मराजानमभ्ययात् ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंतुमुल्लोमहर्षणम् ४०

३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५०

कलिगानांचसमरेभीमस्यचमहात्मनः ॥ जगतःप्रक्षयकरंधोररूपंभयावहम् ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभी०भी०मव०ष्टुष्टुमद्रोणयुद्धेत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५३॥
 घृतराष्ट्रउवाच ॥ तथाप्रतिसमादिष्टःकालिगोवाहिनीपतिः ॥ कथमहुतकर्माणंभीमसेनमहाबलम् १ चरंतंगदयावीरंदंडहस्तमिवांतकम् ॥ योधयामाससमरे
 कालिगःसहसेनया २ ॥ संजयउवाच ॥ पुत्रेणतवराजेंद्रसतथोक्तोमहाबलः ॥ महत्यासेनयागुप्तःप्रायाद्भीमरथंप्रति ३ तामापतंतोमहर्तीकलिगानांमहाच
 भूमम् ॥ रथाश्वनागकलिलाप्रगृहीतमहायुधाम् ४ भीमसेनःकलिगानामार्च्छद्भारतवाहिनीम् ॥ केतुमंतंचनैषादिमायांतसहचेदिभिः ५ ततःश्रुतायुःसंकुद्धो
 राज्ञाकेतुमतासह ॥ आससादरणेभीमंयूढानीकेषुचेदिषु ६ रथैरनेकसाहस्रैःकलिगानानराधिप ॥ अयुतेनगजानांचनिषादैःसहकेतुमान् ७ भीमसेनरणेरा
 जनसमंतात्पर्यवारयत् ॥ चेदिमत्स्यकरूपाश्वभीमसेनपदानुगाः ८ अभ्यधावंतसमरेनिषादानसहराजभिः ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंधोररूपंभयावहम् ९ नप्राजानंतयो
 धाःस्वानपरस्परजिघांसया ॥ घोरमासीत्ततोयुद्धंभीमस्यसहस्रपरैः १० यथेंद्रस्यमहाराजमहत्यादैत्यसेनया ॥ तस्यसेन्यस्यसंग्रामेयुध्यमानस्यभारत ११
 बभ्रुवसुमहानशब्दःसागरस्येवगर्जताम् ॥ अन्योन्यंस्मृतदायोधाविकर्षतोविज्ञापते १२ मर्हीचकुश्चितःसर्वांशश्लोहितसन्निभाम् ॥ योधांश्चस्वान्परान्वापि
 नाभ्यजानन्जिघांसया १३ स्वानप्याददतेस्वाश्वशूराःपरमदुर्जयाः ॥ विमर्दःसुमहानासीदल्पानांबहुभिःसह १४ कलिगैःसहचेदीनानिषादैश्चविज्ञापते ॥
 कृत्वापुरुषकारंतुयथाशक्तिमहाबलाः १५ भीमसेनपरित्यज्यसंन्यवर्ततचेदयः ॥ सर्वैःकलिगैरासन्नःसन्निवृत्तेषुचेदिषु १६ स्वबाहुबलमास्थायसंन्यवर्ततपां
 डवः ॥ नचचालरथोपस्थाद्भीमसेनोमहाबलः १७ शितैरवाकिरद्वाणैःकलिगानांवरूथिनीम् ॥ कालिगस्तुमहेष्वासःपुत्रश्चास्यमहारथः १८ शक्रदेवइतिख्या
 तोजघ्नतुःपांडवंशरैः ॥ ततोभीमोमहाबाहुर्विधुन्वन्नरुचिरंधनुः १९ योधयामासकालिगंस्वबाहुबलमाश्रितः ॥ शक्रदेवस्तुसमरेविसृजनसायकान्बहून् २०
 अश्वान्जघानसमरेभीमसेनस्यसायकैः ॥ तंष्ट्वाविरथंतत्रभीमसेनमरिंदमम् २१ शक्रदेवोऽभिदुद्रावशरैरवाकिरन्नाशितैः ॥ भीमस्योपरिराजेंद्रशक्रदेवोमहा
 बलः २२ वर्षशरवर्षाणितपांतेजलदोयथा ॥ हताश्वेतुरथेतिष्ठन्भीमसेनोमहाबलः २३ शक्रदेवायचिक्षेपसर्वशैक्यायसौगदाम् ॥ सतयानिहतोराजनकालि
 गतनयोरथात् २४ विरथःसहस्रतेनजगामधरणीतलम् ॥ हतमात्मसुतंष्ट्वाकलिगानांजनाधिपः २५ रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयदिशः ॥ ततोभीमोमहावे
 गांत्यक्त्वागुर्वीमहागदाम् २६ निस्त्रिंशमाददेधोरंचिकीर्षुःकर्मदारुणम् ॥ चर्मचाप्रतिमंराजन्नार्पभंपुरुषर्षभ २७ नक्षत्रैरर्धचंद्रैश्चशातकुंभमयैश्चितम् ॥ का
 लिगस्तुततःकुद्धोधनुर्ज्यामवष्टुज्यच २८ प्रगृह्यचशरंधोरमेकंसर्पविषोपमम् ॥ प्राहिणोद्भीमसेनायवधाकांक्षीजनेश्वरः २९ २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९

३०। ३१। ३२। ३३ भानुमंतंकलिगारमजं ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९ अंतरायुधिर्नगजाकूडयोधं ४०। ४१। ४२ आविर्द्धंभ्रातितं ४३। ४४। ४५। ४६ कालांतकयमोपमः

तमापतंतवेगेनप्रेरितंनिशितंशरम् ॥ भीमसेनोद्विधाराजंश्चिच्छेदविपुलासिना ३० उदक्रोशच्चसहस्रसयानोवरूथिनीम् ॥ कालिगोऽथततःकुद्धोभीमसे
 नायसंयुगे ३१ तोमरान्प्राहिणोच्छिद्यंचतुर्दशशिलाशितान् ॥ तानप्राप्तान्महाबाहुःखगतानेवपांडवः ३२ चिच्छेदसहस्राराजन्नसंभ्रातोवरासिना ॥ निरु
 त्यतुरणेभीमस्तोमरान्वैचतुर्दश ३३ भानुमंतंक्षतोभीमःप्राद्रवत्पुरुषर्षभः ॥ भानुमांस्तुततोभीमंशरवर्षेणछादयन् ३४ ननादबलवन्नादनादयानोनभस्त
 लम् ॥ नचतंमष्टपेभीमःसिंहनादंमहाहवे ३५ ततःशब्देनमहतावेननादमहास्वनः ॥ तेननादेनवित्रस्ताकलिगानांवरूथिनी ३६ नभीमंसमरेमेनेमानुषंभ
 र्तर्षभ ॥ ततोभीमोमहाबाहुर्नर्दित्वाविपुलंस्वनम् ३७ सासिर्वेगवदाद्भुत्यदंताभ्यांवारणोत्तमम् ॥ आरुरोहततोमध्यंनगराजस्यमारिष ३८ ततोमुमोच
 कालिगःशक्तितामकरोद्विधा ॥ खड्गेनष्टुनामध्येभानुमंतमथाच्छिनत् ३९ सौंस्तरायुधिर्नहत्वासजपुत्रमरिंदमः ॥ गुरुंभारसहंस्कंधेनागस्यासिमपातयत्
 ४० छिन्नस्कंधःसविनदनपपातगजयूथपः ॥ आरुग्णःसिंधुवेगेनसानुमानिवपर्वतः ४१ ततस्तस्मादवद्भुत्यगजाद्भारतभारतः ॥ खड्गपाणिरदीनात्मातस्थौ
 भूमौसुदंशितः ४२ सचचारबहून्मार्गानभितःपातयन्गजान् ॥ अग्निचक्रमिवाविद्धंसर्वतःप्रत्यदृश्यत् ४३ अश्वदंष्ट्रेषुनागेपुरथानीकेषुचाभिभूः ॥ पदातीनां
 चसंधेषुविनिघ्नन्शोणितोक्षितः ४४ श्येनवद्व्यश्वरद्वीमोरणेऽरिषुबलोत्कटः ॥ छिंदंस्तेषांशरीराणिशिरांसिचमहाबलः ४५ खड्गेनशितधारेणसंयुगेगजयो
 धिनाम् ॥ पदातिरेकसंकुद्धःशत्रूणांभयवर्धनः ४६ संमोहयामाससतान्कालांतकयमोपमः ॥ मूढाश्चतेतमेवाजोविनदंतःसमाद्रवन् ४७ सासिमुत्तमवेगेनवि
 चरंतंमहारणे ॥ निरुत्यरथिनांचाजौरथेषाश्चयुगानिच ४८ जघानरथिनश्चापिबलवानरिपुमर्दनः ॥ भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबहून्प्रत्यदृश्यत् ४९ भ्रांतमा
 विद्धमुद्भ्रांतमाहुतंप्रमृतंछुतम् ॥ संपातंसमुदीर्णंचदर्शयामासपांडवः ५० कोचिदग्रासिनाछिन्नाःपांडवेनमहात्मना ॥ विनेदुर्भिन्नमर्माणोनिपेतुश्चगतासवः ५१
 छिन्नदंताग्रहस्ताश्चभिन्नकुंभास्तथापरे ॥ विषोधाःस्वान्यनीकानिजघुर्भारतवारणाः ५२ निपेतुरुर्व्यांचतथाविनदंतोमहारवान् ॥ छिन्नाश्चतोमरान्
 राजन्महामात्राशिरांसिच ५३ परिस्तोमान्विचित्राश्चकक्ष्याश्चकनकोज्ज्वलाः ॥ ग्रैवेयाण्यथशक्तीश्चपताकाःकणपांस्तथा ५४ तूर्णीरानथयंत्राणिविचित्राणि
 धनूंषिच ॥ भिदिपालानिशुभ्राणितोत्राणिचाकुशैःसह ५५ घंटाश्चविषिधाराजनहेमगर्भान्त्सरूनपि ॥ पततःपातितांश्चैवपश्यामःसहसादिभिः ५६

प्रलयकालीननाशकयमलुल्यः ४७। ४८। ४९ भ्रांतमित्यादि भ्रांतमंडलाकृति तदेवक्रमोपेतमाविद्धं भ्रांतमेवोन्नतिसहितमुद्भ्रांतं आहुतंकेवलमुत्थानं प्रमृतंसर्वांसिदुःप्रसरणं छुतमेकस्यांदि
 शि संपातवेगं समुदीर्णसर्वान्प्रमत्तिसमुद्यमं ५०। ५१। ५२ तोमरान्बाणविशेषान् महामात्रोहस्तिपकः ५३ कणपान्मुद्गरान् ५४ यंत्राणिसारिप्रभृतीनि तोत्राणिक्वणमूलतोदनानि ५५। ५६

छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापिवारणैः ॥ आसीद्भूमिः समास्तीर्णापतिर्तेर्भूधरैरिव ५७ विमृद्यैवं महानागान्ममर्दान्यान्महाबलः ॥ अश्वारोहवरांश्चैव पातयामा
ससंयुगे ५८ तद्भोरमभवद्युद्धंतस्यतेर्पांचभारत ॥ खलीनान्यथोक्राणिकक्ष्याश्वकनकोज्ज्वलाः ५९ परिस्तोमाश्च प्रासाश्चक्रष्टयश्च महाधनाः ॥ कवचान्य
थचर्माणिचित्राण्यास्तरणानिच ६० तत्रतत्रापविद्वानिव्यहश्यंतमहाहवे ॥ प्रासैर्वैर्विचित्रैश्च शस्त्रैश्च विमलैस्तथा ६१ सचक्रैव सुधांकीर्णांशबलैः कुसुमै
रिव ॥ आपुत्यरथिनः कांश्चित्पराभृश्यमहाबलः ६२ पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पांडवः ॥ मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च यशस्विनः ६३ मार्गाश्च चरतश्चित्रं व्य
स्मयंतरणे जनाः ॥ सजघान पदाकांश्चिद्व्याक्षिप्यान् न्यानपोथयत् ६४ खड्गेनान्यांश्च चिच्छेदनादेनान्यांश्च भीषयन् ॥ ऊरुवेगेन चाप्यन्यान्पातयामास भूतले
६५ अपरेचैनमालोक्य मयात्पंचत्वमागताः ॥ एवंसा बहुलासेना कलिगानांतरस्विनाम् ६६ परिवार्यरणभीष्मं भीमसेनमुपाद्रवत् ॥ ततः कालिगसैन्यानां प्र
मुखे भरतर्षभ ६७ श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समम्ययात् ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्य कालिगो नवभिः शरैः ६८ भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यस्तनांतरे ॥ कालि
गवाणामिहतस्तोत्रादितद्वा द्विपः ६९ भीमसेनः प्रज्ज्वालकोधेनाग्निं विधितः ॥ अथाशोकः समादायरथं हेमपरिष्कृतम् ७० भीमसंपादयामासरथेन रथसा
रथिः ॥ तमारुह्य रथं तूर्णकैतेयः शत्रुसूदनः ७१ कालिगमभिवुद्रावतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ ततः श्रुतायुर्बलवान्भीमायानिशितान् शरान् ७२ प्रेषयामास सं
कुद्धो दर्शयन् पाणिना धवम् ॥ सकर्मुक्त्वरोत्सृष्टैर्नवभिर्निशितैः शरैः ७३ समाहतो महाराज कालिगेन महात्मना ॥ संकुशे भृशं भीमो दंडाहतहवोरगः ७४ कुद्धश्च
चापमायम्य बलवद्बलिनांवरः ॥ कालिगमवधीत्पार्थो भीमः सप्तभिरायसैः ७५ क्षुराम्यांचकरक्षौचकालिगस्य महाबलौ ॥ सत्यदेवं च सत्यंच प्राहिणोद्यमसादनम्
७६ ततः पुनरमेयात्मानाराचैर्निशितैस्त्रिभिः ॥ केतुमंतरणे भीमोऽगमयद्यमसादनम् ७७ ततः कालिगाः सन्नद्धा भीमसेनममर्षणम् ॥ अनीकैर्बहुसाहस्रैः क्षत्रियाः
समवारयन् ७८ ततः शक्तिगदाखड्गतो मरिष्ठिपरश्वधैः ॥ कालिगाश्च ततो राजन् भीमसेनमवाकिरन् ७९ संनिवार्य सतांघोरां शरवृष्टिं समुत्थिताम् ॥ गदामादाय तर
सासंनिपत्य महाबलः ८० भीमः सप्तशतान् वीराननयद्यमसादनम् ॥ पुनश्चैव द्विसाहस्रान् कलिगान् रिमर्दनः ८१ प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदहुतमिवाभवत् ॥ एवं
सतान्यनीकानि कलिगानां पुनः पुनः ८२ विभेदसमरे तूर्णं प्रेक्ष्य भीष्मं महारथम् ॥ हतारोहाश्च मातंगाः पांडवेन कृतारणे ८३ विप्रजग्मुरनिकेषु मेघावातहता इव ॥
मृद्वंतः स्वान्यनीकानि विनदंतः शरातुराः ८४ ततो भीमो महाबाहुः खड्गहस्तो महाभुजः ॥ संप्रहृष्टो महाघोषं शंखं प्राध्मापयद्बली ८५

आस्तरणानि पर्याच्छादनानि
४० अपविद्वानि पतितानि ४१ ॥ ५१ ॥ ५३ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ अशोको विशोकः ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५

८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ पारावताश्च स्यमर्कटर्तिदुकसमानवर्णाश्च स्य । 'पारावतः कलरवेशैलेमर्कटर्तिदुके' इति विश्व. ९८

सर्वकालिगसैन्यानां मनांसि समकंपयत् ॥ मोहश्चापि कलिगानामाविवेश परंतप ८६ प्राकंपंतच सैन्यानि वाहनानि च सर्वशः ॥ भीमेन समरे राजन् गर्जेद्रेणेव सर्वशः
८७ मार्गान्बहून्विचरता धावता च ततस्ततः ॥ मुहुरुत्पतन्नाचैव संमोहः समपद्यत् ८८ भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं च समकंपयत् ॥ क्षोभ्यमाणमसंवाधं ग्राहेणेव मह
त्सरः ८९ त्रासितेषु च सर्वेषु भीमेनाहुतकर्मणा ॥ पुनरावर्तमानेषु विद्रवत्सु च संघशः ९० सर्वकालिगयोधेषु पांडूनां ध्वजिनीपतिः ॥ अब्रवीत् स्वान्यनीकानि यु
ध्यध्वमिति पार्षतः ९१ सेनापतिवचः श्रुत्वा शिखंडिप्रमुखा गणाः ॥ भीममेवाभ्यवर्तत रथानीकैः प्रहारिभिः ९२ धर्मराजश्च तान् सर्वानुपजग्राह पांडवः ॥ मह
तामेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ९३ एवं स नोद्य सर्वानि स्वान्यनीकानि पार्षतः ॥ भीमसेनस्य जग्राह पाण्डुसत्पुरुषैर्वृतः ९४ नहि पंचालराजस्य लोके कश्चन
विद्यते ॥ भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृतमः ९५ सोऽपश्यच्च कलिगेषु चरंतमरिस्तूदनः ॥ भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ९६ ननर्द बहुधाराजन्
हृष्टश्चासीत् परंतपः ॥ शंखं दध्मौ च समरे सिंहनादननादच ९७ सच पारावताश्च स्य रथे हेमपरिष्कृते ॥ कोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ९८ घृष्टयुग्म
स्तुतं दृष्ट्वा कलिगैः समभिद्रुतम् ॥ भीमसेनममेयात्मा त्राणायाजौ समम्ययात् ९९ तौ दूरात्सात्यकिं दृष्ट्वा घृष्टयुग्मवृकोदरौ ॥ कलिगान् समरे वीरौ योधयेतां मनास्विनौ
१०० सतत्रगत्वा शैने योजवेन जयतांवरः ॥ पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिजग्राहपुरुषर्षभः १०१ सकृत्वादारुणं कर्म प्रगृहीत शरासनः ॥ आस्थितोरौ द्रमात्मानं कलिगान् न्व
वैक्षत् २ कलिगप्रभवांचैव मांसशोणितकर्दमां ॥ रुधिरस्यंदिनीं तत्र भीमः प्रावर्तयन्नदीम् ३ अंतरेण कलिगानां पांडवानां च वाहिनीम् ॥ तां संततारुस्तारां भीमसे
नो महाबलः ४ भीमसेनं तथा दृष्ट्वा प्राक्रोशं स्तावका नृप ॥ कालोऽयं भीमरूपेण कलिगैः सह युध्यते ५ ततः शांतनवो भीष्मः श्रुत्वा तां निनदंरणे ॥ अभ्ययाच्चरितो
भीमं व्यूढानीकः समंततः ६ तं सात्यकिर्भीमसेनो घृष्टयुग्मश्च पार्षतः ॥ अभ्यद्रवंत भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतम् ७ परिवार्य तु ते सर्वे गां गेयंतरसारणे ॥ त्रिभिस्त्रिभिः
शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्जुरोजसा ८ प्रत्यविध्यत तान् सर्वान् पिता देवव्रतस्तव ॥ यतमाना नमहेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिर्जिह्वैः ९ ततः शरसहस्रेण सन्निवार्य महारथान् ॥
हयान्कांचनसन्नाहान् भीमस्य न्यहनच्छरैः ११० हताश्वे सरथे तिष्ठन् भीमसेनः प्रतापवान् ॥ शक्तिचिक्षेप तरसा गां गेयस्य रथं प्रति ११ अप्राप्तामथ तां शक्तिं पिता
देवव्रतस्तव ॥ त्रिधा चिच्छेद समरे सापृथिव्यामशीर्यत १२ ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य बलवान्गदाम् ॥ भीमसेनस्ततस्तूर्णं पुष्टुवेमनुजर्षभ १३ सात्यकोऽपेतत
स्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया ॥ गां गेयसारथितूर्णं पातयामास सायकैः १४ भीष्मस्तु निहते तस्मिन् सारथी रथिनांवरः ॥ वातायमानैस्तैरश्वैरपनीतोरणाजिरात् १५

९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ वातायमानैः इतस्ततो धावद्भिः ११६

भीमसेनस्ततोराजत्रययातेमहाव्रते ॥ प्रज्वाल्यथावाह्निर्दहनकक्षमिवैधितः ११६ सहस्वासर्वकालिङ्गानामध्येव्यतिष्ठत ॥ नैनमभ्युत्सहनकेचितावकाश
रतर्षभ १७ धृष्टद्युम्नस्तमारोप्यस्वरथेरथिनावरः ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाहयशस्विनम् १८ संपूज्यमानः पांचाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ ॥ धृष्टद्युम्नं परिष्व
ज्य समेया दथ सात्यकिम् १९ अथाब्रवीद्भीमसेनं सात्याकिः सत्यविक्रमः ॥ प्रहर्षयन् यदुव्याघ्रो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः २० दिष्टचा कालिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान् ॥
शक्रदेवश्च कालिङ्गः कालिङ्गाश्च मृगेहताः २१ स्वबाहुबलवीर्येण नागाश्च रथसंकुलः ॥ महापुरुष भूयिष्ठो वीरयोधमिवैधितः २२ महाव्यूहः कालिङ्गानामेकेन मृदित
स्त्वया ॥ एवमुक्त्वा शिनेर्नसादीर्घबाहुररिंदम २३ रथाद्रथमभिद्रुत्य पर्यष्वज तपांडवम् ॥ ततः स्वरथमास्थाय पुनरेव महारथः ॥ तावकानवधीकुट्टो भीमस्य
बलमादधत् २४ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधो द्वितीययुद्धादिव सेकालिङ्गराजवधे चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ संजय उवाच ॥ गतपू
र्वा लभूयिष्ठेतस्मिन्नहनि भारत ॥ स्थनागाश्च पत्नीनां सादिनां च महाक्षये १ द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना ॥ समसज्जत पांचाल्यस्त्रिमिरैर्तैर्महारथैः २ स
लोकविदितान् श्वान्न जिघान महाबलः ॥ द्रौणेः पांचालदास्यादः शितैर्दशमिराशुगैः ३ ततः सल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः ॥ द्रौणिः पांचालदायादमभ्यवर्ष दथे
षुभिः ४ धृष्टद्युम्नं तु संयुक्तं द्रौणिना विक्ष्य भारत ॥ सौभद्रोऽभ्यपतत्तूर्णविकिरान्निशितान् शरान् ५ सशल्यं पंचविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः ॥ अश्वत्थामानमष्टाभि
र्विव्याध पुरुषर्षभः ६ आर्जुनं तु ततस्तूर्णं द्रौणिर्विव्याध पात्रिणा ॥ शल्योऽथ दशभिश्चैव कृपश्चानिशितैस्त्रिभिः ७ लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु सौभद्रं समवस्थितम् ॥
अभ्यवर्तत संहृष्टस्ततो युद्धमवर्तत ८ दौर्योधनिः सुसंकुब्धः सौभद्रं परवीरहा ॥ विव्याध समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ९ अभिमन्युः सुसंकुब्धो भ्रातरं भरतर्षभ ॥
शरैः पंचाशतैराजनाक्षिप्रहस्तोऽभ्यविध्यत १० लक्ष्मणोऽपि पुनस्तस्य धनुश्चिच्छेद पात्रिणा ॥ मुष्टिदेशे महाराज ततस्ते बुभुक्षुर्जनाः ११ तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभ
द्रः परवीरहा ॥ अन्यदा दत्तवांश्चित्रं कार्मुकं वेगवत्तरम् १२ तौ तत्र समरे युक्तौ कृतप्रतिकृतौ षिणौ ॥ अन्योन्यं विशिखैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुषर्षभौ १३ ततो दुर्योधनो रा
जादृष्ट्वा पुत्रं महारथम् ॥ पीडितं तव पौत्रेण प्रायात्तत्र प्रजेश्वरः १४ सन्निवृत्ते तव सुते सर्वेषु जनाधिपाः ॥ आर्जुनं रथवंशेन समं तात्पर्यवारयन् १५ सतैः परिवृतः
शूरैः शूरो युधिसुदर्जयैः ॥ नस्म प्रव्यथते राजन कृष्ण तुल्यपराक्रमः १६ सौभद्रमथ संसक्तं दृष्ट्वा तत्र धनं जयः ॥ अभिदुद्राववेगेन त्रातुकामः स्वमात्मजम् १७ ततः सरथ
नागाश्वाभीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥ अभ्यवर्तत राजानः सहिताः सव्यसाचिनम् १८ उद्धूतं सहस्राभौ मंनागाश्च रथपतिभिः ॥ दिवाकररथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत् १९
तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि च ॥ तस्य बाणपथं प्राप्य नभ्यवर्तत सर्वशः २०

२१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ यथाकुर्याद्धनं जयः धनं जयोऽस्मिर्त्तु नो वास यथा कुर्यादित्यसाधारण्योक्तिः ३७ । ३८

प्रणेदुःसर्वभूतानिबभूवुस्तिमिरादिशः ॥ कुरूणांचानयस्तीव्रःसमदृश्यतदारुणः २१ नाप्यंतरिक्षंनदिशोनभूमिर्नचभास्करः ॥ प्रजज्ञेभरतश्रेष्ठशस्त्रसंचैः
किरीटिनः २२ सादितारथनागाश्चहताश्वारथिनोरणे ॥ विप्रदुतरथाःकेचिद्दृश्यंतेरथयूथपाः २३ विरथारथिनश्चान्येधावमानाःसमंततः ॥ तत्रतत्रैवदृश्यंते
सायुधाःसांगदैर्भुजैः २४ हयारोहाहयास्त्यक्तागजारोहाश्चदंतिनः ॥ अर्जुनस्यभयाद्राजन्समंताद्विप्रदुद्बुधः २५ रथेभ्यश्चगजेभ्यश्चहयेभ्यश्चनराधिपाः ॥
पतिताःपात्यमानाश्चदृश्यंतेऽर्जुनसायकैः २६ सगदानुद्यतान्बाहून्सखद्वांश्चविशंपते ॥ सप्रासांश्चसत्पूणिरान्सशरान्सशरासनान् २७ सांकुशान्सपताकांश्चतत्र
तत्रार्जुनोत्तृणाम् ॥ निचकर्तशरैरुग्रैरौद्रं वपुरघारयत् २८ परिघाणांप्रदीप्तानांमुद्गराणांचमारिष ॥ प्रासानांभिदिपालानांनिस्त्रिशानांचसंयुगे २९ परश्वधानांती
क्ष्णानांतोमराणांचभारत ॥ वर्मणांचापविद्वानांकांचनानांचभूमिप ३० ध्वजानांचर्मणांचैवव्यजनानांचसर्वशः ॥ छत्राणांहेमदंडानांतोमराणांचभारत ३१
प्रतोदानांचयोक्त्राणांकशानांचैवमारिष ॥ राशयःस्मात्रदृश्यंतेविनीकीर्णारणक्षितौ ३२ नासीत्तत्रपुमान्कश्चित्तवसैन्यस्यभारत ॥ योऽर्जुनंसमरेशूरंप्रत्युद्या
यात्कथंचन ३३ योयोहिसमरेपार्थंप्रत्युद्यातिविशंपते ॥ ससंख्येविशिखैस्तीक्ष्णैःपरलोकायनीयते ३४ तेषुविद्रवमाणेषुतवयोधेषुसर्वशः ॥ अर्जुनोवासुदे
वश्चदध्मर्तुर्वारिजोत्तमौ ३५ तत्प्रभग्रंवलं दृष्ट्वापितादेवव्रतस्तव ॥ अब्रवीत्समरेशूरंभारद्वाजंस्मयन्निव ३६ एषपांडुसुतोवीरकृष्णेनसहितोबली ॥ तथाकरोति
सैन्यानियथाकुर्याद्धनंजयः ३७ नह्येषसमरेशकयोविजेतुंहिकथंचन ॥ यथाऽस्यदृश्यतेरूपंकालांतकयमोपमम् ३८ ननिवर्तयितुंचापिशक्येयमहतीचमूः ॥
अन्योन्यप्रेक्षयापश्यद्रवतीयंवह्नी ३९ एषचास्तंगिरिश्रेष्ठभानुमानप्रतिपद्यते ॥ चक्षूंषिसर्वलोकस्यसंहरन्निवसर्वथा ४० तत्रावहारंसंप्राप्तमन्येऽहंपुरुष
र्षभ ॥ श्रांताभीताश्चनोयोधानयोत्स्यंतिकथंचन ४१ एवमुक्त्वाततोभीष्मोद्रोणमाचार्यसत्तमम् ॥ अवहारमथाचक्रेतावकानांमहारथः ४२ ततोवहारःसैन्या
नांतवतेषांचभारत ॥ अस्तंगच्छतिमूर्येऽभूत्संध्याकालेचवर्तते ४३ ॥ इति श्रीम०भीष्म०भीष्मवधप० द्वितीययुद्धदिवसावहारेपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः
॥ ५५ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ प्रभातार्याचशर्वर्षाभीष्मःशांतनवस्तदा ॥ अनीकान्यनुसंयानेव्यादिदेशाथभारत १ गारुडंचमहाव्यूहंचकेशांतनवस्तदा
॥ पुत्राणांतेजयाकांक्षीभीष्मःकुरुपितामहः २ गरुडस्यस्वयंतुंडेपितादेवव्रतस्तव ॥ चक्षुषीचभरद्वाजःकृतवर्माचसाल्वतः ३ अश्वत्थामाकृपश्चैवशीर्षमास्तां
यशस्विनौ ॥ त्रैगुणैरथकैकेयैर्वाटधानैश्चसंयुगे ४ भूरिश्रवाःशलःशल्योभगदत्तश्चमारिष ॥ मद्रकाःसिंधुसैवीरास्तथापांचनदाश्चये ५

अन्योन्यप्रेक्षयापरस्परभंगदर्शनेन ३९ । ४० । ४१ । ४२ वर्तसिर्वर्तमाने ४३ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपे पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ प्रभातायामिति १ । २ । ३ । ४ । ५

जयद्रथेनसहिताग्नीवायांसन्निवेशिताः ॥ पृष्ठेदुर्योधनोराजासोदर्यैःसानुगैर्वृतः ६ विद्वानुविदावावंत्यौकांबोजश्चशकैःसह ॥ पुच्छमासन्महाराजशूरसेनाश्चसर्वशः
 ७ मागधाश्चकलिगाश्चदसेरकगणैःसह ॥ दक्षिणपक्षमासाद्यस्थिताव्यूहस्यदंशिताः ८ कारूपाश्चविकुंजाश्चमुंडाःकुंडीवृपास्तथा ॥ बृहद्वलेनसहितावामं
 पार्श्वमवस्थिताः ९ व्यूढं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं सव्यसाचीपरंतपः ॥ दृष्ट्वा मुनेन सहितः प्रत्यव्यूहं तस्य युगे १० अर्धचंद्रेण व्यूहेन व्यूहं तमतिदारुणम् ॥ दक्षिणं शृंगमा
 स्थायभीमसेनो व्यरोचत ११ नानाशस्त्रैः संपन्नैर्नानादेश्यैर्नैर्वृतः ॥ तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः १२ तदनंतरमेवासीन्नीलोनीलायुधैःसह ॥ नीलाद
 नंतरश्चैव दृष्टकेतुर्महाबलः १३ चेदिकाशिकरूपैश्च पौरैर्वैरपि संवृतः ॥ दृष्ट्वा मुनिः शिखंडी च पंचालाश्च प्रभद्रका १४ मध्ये सैन्यस्य महतः स्थिता युद्धाय भारत ॥
 तत्रैव धर्मराजोऽपि गजानीकेन संवृतः १५ ततस्तु सात्यकी राजद्रौपद्याः पंचचात्मजाः ॥ अभिमन्युस्ततः शूरहरावांश्च ततः परम् १६ भैमसेनिस्ततो राजनके
 कथाश्च महारथाः ॥ ततोऽभूद्विपदांश्चिष्टो वामं पार्श्वमुपाश्रितः १७ सर्वस्य जगतो गोप्ता गोप्ताय स्य जनार्दनः ॥ एवमेतं महाव्यूहं प्रत्यव्यूहं तपांडवाः १८ वधार्थं
 तव पुत्राणां तत्पक्षं ये च संगताः ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं व्यतिपत्तरथ द्विपम् १९ तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् ॥ हयौघाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशांपते २० संप
 तंतो व्यदृश्यंत निघ्नंतस्ते परस्परम् ॥ धावतां च रथौघानां निघ्नतां च पृथक् पृथक् २१ बभूवतु मुलः शब्दो विमिश्रो बुद्धिभिस्वनैः ॥ दिवस्पृष्टरवीराणां निघ्नतामितरे
 तरम् ॥ संप्रहारे सुतुमुले तव तेषां च भारत २२ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीये युद्धदिवसे परस्परव्यूह रचनायां षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥
 संजय उवाच ॥ ततो व्यूढेष्वास्त्रैः पुतावकेषु परेषु च ॥ घनं जयोरथानीकमवधीत्तव भारत १ शरैरतिरथो युद्धेदारय नरथयूथपान् ॥ तेवध्यमानाः पार्थेन कालेनैव युग
 क्षये २ धार्तराष्ट्रारणे यत्नात्पांडवान् प्रत्ययो धनम् ॥ प्रार्थयानाय शोदी संप्रत्युत्कृत्वानिर्वर्तनम् ३ एकाग्रमनसो भूत्वा पांडवानां वरूथिनीम् ॥ बभूवुर्बहुशो राजंस्ते
 चासज्जंत संयुगे ४ द्रवद्विरथमग्रेऽथ परिवर्तद्विरेव च ॥ पांडवैः कौरवैश्च न प्राज्ञाय तर्कितं च ५ उदतिष्ठ द्रजो भौमं छादयानं दिवाकरम् ॥ नदिशः प्रदिशो वापित
 ब्रह्मन्युः कथं नराः ६ अनुमानेन संज्ञाभिर्नामगौत्रैश्च संयुगे ॥ वर्तते च तथा युद्धं तत्र तत्र विशांपते ७ न व्यूहो भिद्यते तत्र कौरवाणां कथं च न ॥ रक्षितः सत्यसंधेन भा
 रद्वाजेन संयुगे ८ तथैव पांडवानां च रक्षितः सव्यसाचिना ॥ नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ९ सेनाग्रादपि निष्पत्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः ॥ उभयोः सेनयो
 राजन व्यतिपत्तरथ द्विपाः १० हयारोहैर्हयारोहाः पात्यंते स्म महाहवे ॥ ऋषिभिर्विमलाभिश्च प्रासैरपि च संयुगे ११

शतमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ तत इति १ । २ मृत्युं कृत्वा निवर्तनं नृत्तुरेषां निवर्तनहेतुर्नान्य इत्यर्थः ३ । ४ । ५ । ६ । अनुमानेन ध्वजादिचिन्हेन संज्ञाभिः संकेतैश्च ७ । ८ । ९ । १० । ११

१२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ परितोमैश्चिप्रकंबलैः कुषाभिस्तैरेव सुदृढैः कंबलैराकंबैः महाधनैर्महामूल्यैः स्रग्दामैः स्रग्चितैर्दामभिः

रथीरथिनमासाद्य शरैः कनकपूषणैः ॥ पातयामास समरे तस्मिन्नतिभयंकरे १२ गजारोहा गजारोहान्नाराचशरतोमरैः ॥ संसक्तान्पातयामासुस्तव तेषां च सर्वशः
 १३ कश्चिदुत्पत्य समरे वरवारणमास्थितः ॥ केशपक्षे परावृज्य जहार समरेशिरः १४ अन्ये द्विरदंताग्रनिभिर्ब्रह्मदयारणे ॥ वेमुश्चरुधिरं वीरानिःश्वसंतः समंततः
 १५ कश्चित्करि विपाणस्थावीरो रणविशारदः ॥ प्रावेपच्छक्तिनिर्भिन्नो गजशिक्षास्त्रवेदिना १६ पतिसंचारणे पत्तीन् निर्भिदिपालपरश्वधैः ॥ न्यपातयंत संहृष्टाः पर
 स्परकृतागसः १७ रथीच समरे राजन्नासाद्य गजयूथपम् ॥ सगजं पातयामास गजीचरथिनां वरम् १८ रथिनं च हयारोहः प्रासेन भरतर्षभ ॥ पातयामास समरे रथी
 च हयसादिनम् १९ पदातीरथिनं संख्ये रथीचापि पदातिनम् ॥ न्यपातयच्छित्तैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि २० गजारोहा हयारोहान् पातयां च विरेतदा ॥ हयारो
 हा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् २१ गजारोहवैश्चापित तत्र तत्र पदातयः ॥ पातिताः समदृश्यंत तैश्चापि गजयोधिनः २२ पतिसंचा हयारोहैः सादिसंचाश्च पत्तिभिः ॥
 पात्यमाना व्यदृश्यंत शतशोऽथ सहस्रशः २३ ध्वजैस्तत्राप विद्वैश्च कर्मुकैस्तोमरैस्तथा ॥ प्रासेस्तथा गदामिश्च परिधैः कं पनैस्तथा २४ शक्तिभिः क्वचैश्चित्रैः क
 णपैरंकुशैरपि ॥ निस्त्रिंशैर्विमलैश्चापि स्वर्णपुंखैः शरैस्तथा २५ परितोमैः कुषाभिश्च कंबलैश्च महाधनैः ॥ मूर्भाति भरत श्रेष्ठ स्रग्दामैरिव चित्रिता २६ नराश्च का
 यैः पतितैर्दतिभिश्च महाहवे ॥ अगम्य रूपा पृथिवीमांसशोणितकर्दमा २७ प्रशशाम रजोभौमं व्युक्षितं रणशोणितैः ॥ दिशश्च विमलाः सर्वाः संबभूवुर्जनेश्वर २८
 उत्थितान्यगणेषु नानि कबंधानि समंततः ॥ चिन्हभूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत २९ तस्मिन् युद्धे महारौद्रे वर्तमाने सुदारुणे ॥ प्रत्यदृश्यंत रथिनो धावमानाः समं
 ततः ३० ततो भीष्मश्च द्रोणश्चैव धवश्च जयद्रथः ॥ पुरुभिर्भोजयोभोजः शल्यश्चापि सौबलः ३१ एते समरदुर्धर्षाः सिंह तुल्य पराक्रमाः ॥ पांडवानामनीकानि बभूवुः
 स्म पुनः पुनः ३२ तथैव भीमसेनोऽपि राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ सात्यकिश्चैकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत ३३ तावकांस्तव पुत्रांश्च सहितान् सर्वराजभिः ॥ द्रावयामा
 सुराजौ ते त्रिदशादानवानिव ३४ तथा ते समरेऽन्योन्यं निघ्नंतः क्षत्रियर्षभाः ॥ रक्तोक्षिताघोररूपा विरेजुर्दानवा इव ३५ विनिर्जित्य रिपून् वीराः सेनयोरुभयोरपि ॥
 व्यदृश्यंत महामात्राग्रहा इव नभस्तले ३६ ततो रथसहस्रेण पुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ अभ्ययात्पांडवं युद्धे राक्षसं च घटोत्कचम् ३७ तथैव पांडवाः सर्वे महत्या सेनया सह ॥
 द्रोणभीष्मैरणेयतौ प्रत्युद्युररिंदमौ ३८ किरीटीचयौ कुद्वः समं तात्पार्थिवोत्तमान् ॥ आर्जुनिः सात्यकिश्चैव ययतुः सौबलं बलम् ३९ ततः प्रवृत्ते भूयः संग्रामोलोम
 हर्षणः ॥ तावकानां परेषां च समरे विजयैषिणाम् ४० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि तृतीये युद्धदिवसे संकुलयुद्धे सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अनेन स्रज्जांबाहुल्यं दर्शयितुं २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ महामात्राः प्रधानाः २६ । २७ । २८ । २९ । ३० ॥ इति भीष्मोनीमासप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

॥ १ ॥

प्रतिज्ञातेइति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

नदृष्टं न श्रुतं वापि युद्धमेतादृशं नृप ॥ यथा तव सुतानां च पांडवानां च भारत १४ नासीद्रथपथस्तत्र यो धैर्यं धिनिपाति तैः ॥ गजैश्च पतितैर्नीलैर्गिरिशृंगैरवावृतः
 १५ विकीर्णैः कवचैश्चित्रैः शिरस्त्राणैश्च मारिष ॥ शुशुभे तद्रणस्थानं शरदीवनभस्तलम् १६ विनिर्भिन्नाः शरैः केचिदं त्रापीडप्रकर्षिणः ॥ अर्भताः समरेशत्रून
 भ्यधावंत दर्पिताः १७ तात भ्रातः सखे बंधो वयस्य मम मातुल ॥ मामापरित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतितारणे १८ अथाभ्यो हित्व मागच्छा किं भीतोऽसि कथास्यसि ॥
 स्थितोऽहं समरे मामैरिति चान्ये विचुक्रुशुः १९ तत्र भीष्मः शान्तनवो नित्यं मंडलकार्मुकः ॥ मुमोच बाणान् दीप्ताग्रान् हीनाशी विषानिव २० शरैरेकायनी कुर्वन् यदि
 शः सर्वाय तव तः ॥ जघान पांडव रथानादिश्य भरतर्षभ २१ स नृत्यन्वैरथोपस्थे दर्शयन् पाणि लाघवम् ॥ अलातचक्रवद्राजं स्तत्र तत्र स्मदृश्यते २२ तमेकं सम
 रेश्वरं पांडवाः मृजयैः सह ॥ अनेकशतसाहस्रं समपश्यन्त लाघवात् २३ मायाकृतात्माना मिव भीष्मं तत्र स्ममेनिरे ॥ पूर्वस्यां दिशितं दृष्ट्वा प्रतीच्यां ददृशुर्जनाः २४
 उदीच्यां चैव मालोक्य दक्षिणस्यां पुनः प्रभो ॥ एवं समरेश्वरोगाग्रेयः प्रत्यदृश्यत २५ न चैवं पांडवेयानां काश्चिच्छक्रोति वीक्षितुम् ॥ विशिखानेव पश्यन्ति भीष्म
 चापच्युतान् बहून् २६ कुर्वाणं समरे कर्मसूदयानं च वाहिनीम् ॥ व्याक्रोशन्त रणे तत्र नरा बहुविधा बहु २७ अमानुषेण रूपेण चरन्तं पितरन्तव ॥ शलभा इव राजानः
 पतन्ति विधिवोदिताः २८ भीष्माग्रिममिसं कुद्वं विनाशाय सहस्रशः ॥ नहि मोघः शरः काश्चिदासीद्भीष्मस्य संयुगे २९ नरनागाश्च कायेषु बहुत्वा लघुयोधिनः ॥
 भिनत्येकेन बाणेन सुमुखेन पतत्रिणा ३० गजकंटकसन्नद्धं वज्रेण वशिलोच्चयम् ॥ द्वौ त्रीनपि गजारोहान् पिंडितान् वभितानपि ३१ नाराचेन सुमुक्तेन निजघानपि
 तातव ॥ यो यो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येत्युधिकश्चन ३२ मुहूर्तदृष्टः समयापतितो भुवि दृश्यते ॥ एवं साधर्मराजस्य वध्यमाना महाचमूः ३३ भीष्मेणातुलवीर्येण
 व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ प्राकंपत महासेना शरवर्षेण तापिता ३४ पश्यतो वासुदेवस्य पार्थस्याथ शिखंडिनः ॥ यतमानाऽपि ते वीरा द्रवमाणान् महारथान् ३५ ना
 शक्रुन् वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् ॥ महेंद्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः ३६ अभ्यज्यत महाराज न च द्वौ सहधा वतः ॥ आविद्ध नरनागाश्च पतितध्वजकूब
 रम् ३७ अनीकं पांडुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनम् ॥ जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरन्तथा ३८ प्रियं सखायं चाक्रंदे सखा दैवबलात्कृतः ॥ विमुच्य कवचान्यन्ये
 पांडुपुत्रस्य सैनिकाः ३९ विमुक्तकेशा धावंतऽप्रत्यदृश्यन्त भारत ॥ तद्रोकुलमिवोद्भातमुद्भातरथयूथपम् ४० ददृशे पांडुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरन्तदा ॥ प्रभज्य
 मानं सैन्यं तु दृष्ट्वा दवनंदनः ४१ उवाच पार्थ वभितुं निदृष्ट्वा रथमुतमम् ॥ अयं सकालः संप्राप्तः पार्थयस्तेऽभिकांक्षितः ४२ प्रहरस्वनरव्याघ्रनचेन्मोहादिमुह्य
 से ॥ यत्त्वया कथितं वरिपुरारान्नासमागमे ४३

भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान् धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् ॥ सानुबन्धान् हनिष्यामि ये मां योत्स्यन्ति संयुगे ४४ इति तत्कुरुकौंतेय सत्यं वाक्यमरिंदम ॥ वीभत्सोपश्य सैन्यं स्वं
 भज्यमानं ततस्ततः ४५ द्रवतश्च महीपालान् पश्य योधिष्ठिरेवले ॥ दृष्ट्वा हि भीष्मं समरे व्यात्तान न मिवांतकम् ४६ भयार्ताः प्रपलायन्ते सिंहात् क्षुद्रमृगा इव ॥ एव
 मुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनंजयः ४७ नोदयाश्चान्यतो भीष्मो विगाहैतद्वलार्णवम् ॥ पातयिष्यामि दुर्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहम् ४८ ॥ संजय उवाच ॥ ततोऽश्वान्
 रजतप्रख्यान् नोदयामास माधवः ॥ यतो भीष्मरथो राजन् दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ४९ ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलमहत् ॥ दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यतमा
 ह्वे ५० ततो भीष्मः कुरुश्रेष्ठ सिंहवद्दिनदन्मुहुः ॥ धनंजयरथं शीघ्रं शरवर्षैरवाकिरत् ५१ क्षणेन सरथस्तस्य सहयः सहसारथिः ॥ शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रका
 शते ५२ वासुदेवस्त्वसंभ्रातो धैर्यमास्थाय सत्त्ववान् ॥ चोदयामास तान् श्वान् विचितान् भीष्मसायकैः ५३ ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जलदनिःस्वनम् ॥ पातया
 मास भीष्मस्य धनुश्छित्वा त्रिभिः शरैः ५४ सच्छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्वनुः ॥ निमिषांतरमात्रेण सज्जं चक्रे पिता तव ५५ विचकर्षत तोदोभ्यां धनुर्ज
 लदनिःस्वनम् ॥ अथास्यत दपि कुद्वश्चिच्छेदधनुर्जुनः ५६ तस्य तत्पूजयामास लाघवं शान्तनोः सुतः ॥ साधुपार्थं महाबाहो साधुभो पांडुनंदन ५७ त्वय्ये
 वै तदुत्तरूपं महत्कर्म धनंजय ॥ प्रीतोऽस्मि सुभृशं पुत्रकुरुयुद्धं मया सह ५८ इति पार्थं प्रशस्याथ प्रगृह्यान्महद्वनुः ॥ मुमोच समरे वीरः शरान् पार्थरथं प्रति ५९
 अदर्शयद्वासुदेवो हयाने परंबलम् ॥ मोघान् कुर्वन् शरास्तस्य मंडलान्याचरच्छु ६० तथा भीष्मस्तु सुदृढं वासुदेवधनंजयौ ॥ विव्याध निशितैर्बाणैः सर्वगात्रेषु
 भारत ६१ शुशुभाते नरव्याघ्रौ तौ भीष्मशरविक्षतौ ॥ गोतृषाविव संरब्धौ विषाणैर्लिखितांकितौ ६२ पुनश्चापिसुसंरब्धः शरैः शतसहस्रशः ॥ कृष्णयोर्युधि
 संरब्धौ भीष्मोऽथावारयद्दिशः ६३ वार्ष्णेयं च शरैस्तीक्ष्णैः कंपयामास रोषितः ॥ मुहुरभ्यर्दयन् भीष्मः प्रहस्य स्वनवत्तदा ६४ ततस्तु कृष्णः समरे दृष्ट्वा भीष्मपराक्र
 मम् ॥ संप्रेक्ष्य च महाबाहुः पार्थस्य मृदुयुद्धताम् ६५ भीष्मं च शरवर्षाणिसृजन्तमनिशं युधि ॥ प्रतपंतमिवादित्यं मध्यमासाद्य सेनयोः ६६ वरान् वरान् विनि
 घ्नन्तं पांडुपुत्रस्य सैनिकान् ॥ युगांतमिव कुर्वाणं भीष्मं योधिष्ठिरेवले ६७ अमृष्यमाणो भगवान् केशवः परवीरहा ॥ अर्चितयदमेयात्मानास्तियौधिष्ठिरंबलम् ६८
 एकाह्वाहिरणे भीष्मो नाशयेद्देवदानवान् ॥ किंनु पांडुसुतान् युद्धे सबलान् सपदानुगान् ६९ द्रवते च महासैन्यं पांडवस्य महात्मनः ॥ एते च कौरवास्तूर्णप्रभगान्
 वीक्ष्य सोमकान् ७० प्राद्रवन्ति रणे दृष्ट्वा हर्षयन्तः पितामहम् ॥ सोऽहं भीष्मं निहन्म्य पांडवार्थाय दंशितः ७१ भारमेतं विनेष्यामि पांडवानां महात्मनाम् ॥
 अर्जुनो हि शरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानोऽपि संयुगे ७२

कर्तव्यं नाभिजानातिरणेभीष्मस्य गौरवात् ॥ तथा चित्तयतस्तस्य मूय एव पितामहः ॥ प्रेषयामास संकुद्धः शरान् पार्थ रथं प्रति ७३ तेषां बहुत्वात् भृशं शराणां दिशश्च
 सर्वाः पिहिता बभूवुः ॥ नचांतरिक्षं न दिशो न भूमिर्न भास्वरोऽदृश्यतरश्चिमाली ७४ ववुश्च वातास्तु मुलाः सधूमादिशश्च सर्वाः क्षुभिता बभूवुः ॥ द्रोणो विकर्णोऽथ
 जयद्रथश्च भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च ७५ श्रुतायुर्वष्टपतिश्च राजा विद्वानुविदौ च सुदक्षिणश्च ॥ प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे वसातयः क्षुद्रकमालवाश्च ७६ किरीटिनं
 त्वरमाणाऽभिसन्नुनिदेशगाः शांतनवस्य राज्ञः ॥ तं वाजिपादातरथौघजालैरनेकसाहस्रशतैर्ददर्श ७७ किरीटिनं संपरिवार्यमाणं शिनेर्न सावारण्यूथपैश्च ॥ ततस्तु
 दृष्ट्वाऽर्जुनवासुदेवौ पदातिनागाश्च रथैः समंतात् ७८ अभिदुतौ शस्त्रभृतां वरिष्ठौ शिनिप्रवीरोऽभिससारतूर्ण ॥ सतान्यनीकानि महाधनुष्मान् शिनिप्रवीरः सहसाऽभि
 पत्य ७९ चकार साहाय्यमथार्जुनस्य विष्णुर्यथा वृत्रनिषूदनस्य ॥ विशीर्णनागाश्च रथध्वजौ घंभीष्मेण वित्रासितसर्वयोधम् ८० युधिष्ठिरानीकमभिद्रवंतं प्रोवाच सं
 दृश्य शिनिप्रवीरः ॥ कक्षत्रियायास्यथ नैषधर्मः सतां पुरस्तात् कथितः पुराणैः ८१ मास्वां प्रतिज्ञां त्यजत प्रवीराः स्ववीरधर्मपरिपालयध्वम् ॥ तान्वासवानंतरजोनि
 शाम्य नरेन्द्रमुख्यान् द्रवतः समंतात् ८२ पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुद्धतां च भीष्मं च संख्ये समुदीर्यमाणम् ॥ अमृष्यमाणः सततो महात्मा यशस्विनं सर्वदशार्हभर्ता ८३ उवाच
 शैनेयमभिप्रशंसन् दृष्ट्वा कुरूनापततः समग्रान् ॥ येषां तितेयां तु शिनिप्रवीरयेऽपि स्थिताः सात्वततेऽपियां तु ८४ भीष्मं रथात्पश्यन् निपात्यमानं द्रोणं च संख्ये सगणं म
 याऽथ ॥ न मे रथी सात्वतकौरवाणां कुद्धस्य मुच्येतरणेऽद्य कश्चित् ८५ तस्मादहं गृह्य रथांगमुग्रं प्राणं हरिष्यामि महाव्रतस्य ॥ निहत्य भीष्मं सगणं तथाऽऽजौ द्रोणं च शै
 नेयस्थप्रवीरौ ८६ प्रीतिकरिष्यामि धनं जयस्य राज्ञश्च भीमस्य तथाऽश्विनोश्च ॥ निहत्य सर्वान् दृष्ट्वा तत्रांस्तत्पक्षिणो ये च नरेन्द्रमुख्याः ८७ राज्येन राजानमजात
 शत्रुं संपादयिष्याम्यहमद्य हृष्टः ॥ ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः सूर्यप्रभं वज्रसमप्रभावम् ८८ क्षुरांतमुद्यम्य भुजेन चक्रं रथादवहुत्य विसृज्य बाहून् ॥ संकपयन् गांचरणैर्म
 हात्मा वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मम् ८९ मदाधमाजौ समुदीर्णदर्पसिंहो जिघांसन्निवारणं द्रुम् ॥ सोऽभिद्रवन् भीष्ममनीकमध्ये कुद्धो महेंद्रावरजः प्रमाथी ९० व्यालं
 विपीतांतपटश्च काशेनोयथा खेतडितावनद्धः ॥ सुदर्शनं चास्य रराज शौरिस्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालम् ९१ यथादिपद्मं तरुणां क्वर्णं रराज नारायणनाभिजातम् ॥
 तत्कृष्णकोपोदयसूर्यबुद्धं क्षुरांततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रम् ९२ तस्यैव देहो रसरः प्ररूढं रराज नारायणबाहुनालम् ॥ तमात्तचक्रं प्रणदंतमुच्चैः कुद्धं महेंद्रावरजं समीक्ष्य ९३
 सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः क्षयं कुरूणां निवर्चितयित्वा ॥ सवासुदेवः प्रगृहीतचक्रः संवर्तयिष्यन्निवसर्वलोकम् ९४ अभ्युत्पतन् लोकगुरुर्वभासे भूतानि धक्ष्यन्निवधूम्
 केतुः ॥ तमाद्रवंतं प्रगृहीतचक्रं दृष्ट्वा देवं शांतनवस्तदानीं ९५

असंभ्रमंतद्विचकर्षदोभ्यां महाधनुर्गांडिवतुल्यघोषम् ॥ उवाच भीष्मस्तमनंतपौरुषं गोविंदमाजावविमूढचेताः ९६ एहो हि देवेश जगन्निवास नमोऽस्तु ते माधवचक्र
 पाणे ॥ प्रसह्य मां पातय लोकनाथ रथोत्तमात् सर्वशरण्यसंख्ये ९७ त्वया हतस्यापि ममाद्यकृष्णश्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके ॥ संभावितोऽस्म्यंधकटृष्णिनाथलोकेऽस्मि
 र्वीरतवाभियानात् ९८ रथादवहुत्य ततस्त्वरान् पार्थोऽप्यनुदुत्य यदुप्रवीरम् ॥ जग्राह पीनोत्तमलंबबाहुं बाहोर्हरेर्व्यायतपीनबाहुः ९९ निगृह्यमाणश्च तदाऽऽ
 दिदेवो भृशं सरोषः किल चात्मयोगी ॥ आदाय वेगेन जगाम विष्णुर्जिष्णुं महावातह्वैकवृक्षम् १०० पार्थस्तु विष्टम्य बलेन पादौ भीष्मातिकं तूर्णमभिद्रवंतम् ॥ बला
 त्रिजग्राह हरिं किरीटीपदेऽथ राजन दशमे कथंचित् १ अवस्थितं च प्रणिपत्य कृष्णं प्रीतोऽर्जुनः कांचनचित्रमाली ॥ उवाच कोपं प्रतिसंहरेति गतिर्भवान् केशव पांडवानां
 २ नहास्यते कर्म यथा प्रतिज्ञं पुत्रैः शपे केशव सोदैरैश्च ॥ अंतं करिष्यामि यथा कुरूणां त्वयाऽहमिद्रानुजसंप्रयुक्तः ३ ततः प्रतिज्ञां समयंचतस्य जनार्दनः प्रीतमनानि श
 म्य ॥ स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य रथं सचक्रः पुनरारुरोह ४ सतानभीष्मपुनराददानः प्रगृह्य शंखं द्विषतां निहंता ॥ विना दयामास ततो दिशश्च सपांचजन्यस्य रेवेण
 शौरिः ५ व्याविद्ध निष्कांगदकुंडलं तरजोविकीर्णां चितपद्मनेत्रम् ॥ विशुद्धदंष्ट्रं प्रगृहीतशंखं विचुक्रुशुः प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः ६ मृदंगभेरीपणवप्रणादानेभिस्वनादुं दुभि
 निःस्वनाश्च ॥ ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः सर्वेष्वनीकेषु ततः कुरूणां ७ गांडीवघोषः स्तनयित्नु कल्पोजगाम पार्थस्य नभो दिशश्च ॥ जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः सर्वा
 दिशः पांडवचापमुक्ताः ८ तं कौरवाणामधिपोजवेन भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्धं ॥ अभ्युद्यया बुध्यत बाणपाणिः कक्षं दिधक्षन्निवधूम् केतुः ९ अथार्जुनाय प्रजिघाद्य म
 हान् भूरिश्रवाः सप्तसुवर्णपुंखान् ॥ दुर्योधनस्तो मरमुग्रवेगं शल्यो गदां शांतनवश्च शक्तिं ११० सप्तभिः सप्तशरप्रवेकान् सवार्य भूरिश्रवसा विसृष्टान् ॥ शितेन दुर्योधन
 बाहुमुक्तं क्षुरेण ततो मरमुन्ममाथ ११ ततः शुभामापतती सशक्तिविद्युत्प्रभां शांतनवेन मुक्तां ॥ गदां च मद्राधिपबाहुमुक्तां द्वाभ्यां शराभ्यां निचकर्तवीरः १२ ततो
 भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य चित्रधनुर्गांडिवमप्रमेयम् ॥ माहेंद्रमस्त्रं विधिवत्सुघोरं प्रादुश्चकाराहुतमंतरिक्षे १३ तेनोत्तमास्त्रेण ततो महात्मा सर्वाप्यनीकानि महाधनुष्मा
 न् ॥ शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णैर्निवारयामास किरीटमाली १४ शिलीमुखाः पार्थधनुः प्रमुक्तारथान् ध्वजाग्राणि धनूंषि बाहून् ॥ निकृत्य देहान् विविशुः परेषां नरेन्द्रनागै
 र्द्रुतुरंगमाणां १५ ततो दिशः सोनुऽदिशश्च पार्थः शरैः सुधारैः समरे वितत्य ॥ गांडीवशब्देन मनां सितेषां किरीटमाली व्यथयांचकार १६ तस्मिंस्तथाघोरतमे प्रवृत्ते
 शंखस्वनादुं दुभिनिःस्वनाश्च ॥ अंतर्हिता गांडिवानिःस्वनेन बभूवुरुग्राश्च रथप्रणादाः १७ गांडीवशब्दं तमथो विदित्वा विराटराजप्रमुखाः प्रवीराः ॥ पांचालराजो
 दुपदश्च वीरस्तं देशमाजग्मुर्दीनसत्त्वाः १८

सर्वाणिसैन्यानिनुतावकानियतोयतोर्गाडि गःप्रणादः ॥ ततस्ततःसन्नतिमेवजग्मुर्मतंप्रतीपोऽभिससारकश्चित् १९ तस्मिन्सुघोरेनृपसंप्रहारेहताःप्रवीराःसरथा
श्वसूताः ॥ गजाश्चनाराचनिपाततप्तमहापताकाःशुभरुक्मकक्ष्याः १२० परीतसत्वाःसहसानिपेतुःकिरीटिनाभिन्नतनुत्रकायाः ॥ दृढहताःपत्रिभिरुग्रवेगैःपा
थेनगह्वैर्विमलैःशितायैः २१ निकृत्तयंत्रानिहतंद्रकीलाध्वजामहांतोष्वजिनीमुखेषु ॥ पदातिसंघाश्चरथाश्चसंख्येहयाश्चनागाश्चधनंजयेन २२ बाणाहतास्तूर्णम
पेतसत्वाविष्टभ्यगात्राणिनिपेतुरुर्व्या ॥ हृद्रेणतेनास्त्रवरेणराजन्महाहवेभेन्नतनुत्रदेहाः २३ ततःशरौघैर्निशितैःकिरीटिनामृदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा ॥ नदीसुघो
रानरमेदफेनाप्रवर्तितातत्ररणाजिरेवै २४ वेगेनसास्तीविष्टयुप्रवाहापरेतनागाश्चशरीररोधा ॥ नरेन्द्रमजोच्छ्रितमांसपंकाप्रभूतरक्षोगणभूतसेविता २५ शिरःक
पालाकुलकेशशाद्रलाशरीरसंघातसहस्रवाहिनी ॥ विशीर्णनानाकवचोर्मिसंकुलानराश्चनागास्थिनिकृत्तशर्करा २६ श्वकंकशालावृकगृध्रकैःकव्यादसंवैश्चतरक्षुभि
श्च ॥ उपेतकूलाददृशुर्मनुष्याःकूरांमहावैतरणीप्रकाशां २७ प्रवर्तितामर्जुनबाणसंवैर्मेदोवसासृक्प्रवहांसुभीमां ॥ हतप्रवीरांचतथैवदृष्टासेनांकुरूणामथफाल्गुने
न २८ तेचेदिपांचालकरूपमत्स्याःपार्थाश्वसर्वेसहिताःप्रणेदुः ॥ जयप्रगल्भाःपुरुषप्रवीराःसंत्रासयंतःकुरुवीरयोधान् २९ हतप्रवीराणिवलानिदृष्टाकिरीटिनाश
भुभयावहेन ॥ वित्रास्यसेनांघ्वजिनीपतीनांसिंहोमृगाणामिवयूथसंधान् १३० विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौगांडीवधन्वाचजनार्दनश्च ॥ ततोरविसंवृतरश्मिजालंदृष्ट्वा
भृशंशस्त्रपरिक्षतांगाः ३१ तदैन्द्रमस्त्रं विततंचघोरमसह्यमुद्रीक्ष्ययुगांतकल्पम् ॥ अथापयानंकुर्वःसभीष्माःसद्रोणदुर्योधनवाल्हिकाश्च ३२ चकुर्निशांसंधिगतां
समीक्ष्यविभावसोर्लोहितरागयुक्तां ॥ अवाप्यकीर्तिचयशश्चलोकेविजित्यशून्श्चधनंजयोऽपि ३३ ययौनरेद्रैःसहसोदरैश्चसमाप्तकर्माशिविरंनिशायां ॥ ततःप्रजज्ञे
तुमुलःकुरूणांनिशामुखेघोरतमःप्रणादः ३४ रणेस्थानामयुतंनिहत्यहतागजाःसप्तशतार्जुनेन ॥ प्राच्याश्चसौवीरगणाश्चसर्वेनिपातिताःक्षुद्रकमालवाश्च ३५ मह
त्कृतं कर्मधनंजयेनकर्तुंयथानार्हतिकाश्चिदन्यः ॥ श्रुतायुरंबष्टपतिश्चराजातथैवदुर्मर्षणचित्रसेनौ ३६ द्रोणःकृपःसैधववाल्हिकौचमूरिश्रवाःशल्यशलौचराजन ॥
अन्येचयोधाःशतशःसमेताःकुह्नेनपार्थेनरणस्यमध्ये ३७ स्वबाहुवीर्येणजिताःसभीष्माःकिरीटिनालोकमहारथेन ॥ इतिब्रुवंतःशिविराणिजग्मुःसर्वेगणाभारतये
त्वदीयाः ३८ उल्कासहस्रैश्चसुसंप्रदीप्तैर्विभ्राजमानैश्चतथाप्रदीपैः ॥ किरीटिवित्रासितसर्वयोधाचक्रेनिवेशंघ्वजिनीकुरूणां ॥ १३९ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते
भीष्मपर्वणिभीष्मवधपंचतृतीयदिवसावहारेएकोनपठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ व्युष्टांनिशांभारतभारतानामनीकिनीनांप्रमुखेम
हात्मा ॥ ययौसपत्नानप्रतिजातकोषोदृतःसमग्रेणबलेनभीष्मः १

२।३।४।५।६ व्यालोव्यूहविशेषस्तेननानाविधंगूढसारं च ०।८ सूपस्करंसुचक्रं सोत्तरबंधुरेपंतरेणाच्छादनेनबंधुरारम्याईपातत्सहितं ९ चतुश्चतुरावृत्तंव्यालानांगजानां

तंद्रोणदुर्योधनवाल्हिकाश्चतथैवदुर्मर्षणचित्रसेनौ ॥ जयद्रथश्चातिबलौघैर्नृपास्तथाऽन्येप्रययुःसमंतात् २ सतैर्महद्भिश्चमहारथैश्चतेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्चराजन् ॥
रराजराजासतुराजमुख्यैर्वृतःसंदैर्विवज्रपाणिः ३ तस्मिन्ननीकप्रमुखेविषक्तादोषूयमानाश्चमहापताकाः ॥ सुरक्तपीतासितपांडुराभामहागजस्कंधगताविरेजुः
४ सावाहिनीशांतनवेनगुप्तमहारथैर्वारणवाजिभिश्च ॥ बभौसविद्युस्तनयित्नुकल्पाजलागमेद्यौरिजातमेघा ५ ततोरणायाभिमुखीप्रयाताप्रत्यर्जुनंशांतनवा
भिगुप्ता ॥ सेनामहोग्रासहस्राकुरूणाविगोयथाभीमइवापगायाः ६ तंव्यालनानाविधंगूढसारंगजाश्चपादातरथौघपक्षम् ॥ व्यूहंमहामेघसमंमहात्माददर्शदूरात्क
पिराजकेतुः ७ विनिर्ययौकेतुमतारथेननरर्षभःश्वेतहयेनवीरः ॥ वरूथिनासैन्यमुखेमहात्मावधेष्टतःसर्वसपत्नयूनाम् ८ सूपस्करंसोत्तरबंधुरेपंतंयदूनामृषभेण
संख्ये ॥ कापिध्वजंप्रेक्ष्यविषेदुराजौसहैवपुत्रैस्तवकौरवेयाः ९ प्रकर्षतागुप्तमुदायुधेनकिरीटिनालोकमहारथेन ॥ तंव्यूहराजंददृशुस्त्वदीयाश्चतुश्चतुर्व्यालसहस्र
कर्णं १० यथाहिपूर्वेऽहनिधर्मराज्ञाव्यूहःकृतःकौरवसत्तमेन ॥ तथानभूतोभुविमानुपेधुनदृष्टपूर्वोचसंश्रुतश्च ११ ततोयथादेशमुपेत्यतस्थुःपांचालमुख्याःस
हचेदिमुख्यैः ॥ ततःसमादेशसमाहतानिभेरीसहस्राणिविनेदुराजौ १२ शंखस्वनास्तूर्यरथस्वनाश्चसर्वेष्वनीकेषुससिंहनादाः ॥ ततःसवाणानिमहास्वनानिवि
स्फार्यमाणानिधनूंषिवीरैः १३ क्षणेनभेरीपणवप्रणादानंतर्दधुःशंखमहास्वानाश्च ॥ तच्छंखशब्दावृतमंतरिक्षमुद्धूतभौमदुतरेणुजालम् १४ महावितानावतत
प्रकाशमालोक्यवीराःसहसाऽभिपेतुः ॥ रथीरथेनाभिहतःससूतःपपातसाश्वःसरथःसकेतुः १५ गजोगजेनाभिहतःपपातपदातिनाचाभिहतःपदातिः ॥ आवर्त
मानान्यभिवर्तमानैर्घोरीकृतान्यदुतदर्शनानि १६ प्रासैश्चखड्गैश्चसमाहतानिसदश्चवृंदानिसदश्चष्टदैः ॥ सुवर्णतारागणभूषितानिसूर्यप्रभाभानिशरावराणि १७
विदार्यमाणानिपरश्वधैश्चप्रासैश्चखड्गैश्चनिपेतुरुर्व्याम् ॥ गजैर्विषाणैर्वरहस्तर्गुणाःकेचित्ससूतारथिनःप्रपेतुः १८ गजर्षभाश्चापिरथर्षभेणनिपातितावाणहताः
पृथिव्याम् ॥ गजौघवेगोद्धतसादितानांश्रुत्वाविषेदुःसहसामनुष्याः १९ आर्तस्वनंसादिपदातियूनांविषाणगात्रावरताडितानाम् ॥ संप्रांतनागाश्चरथेमुहूर्तमहा
क्षयेसादिपदातियूनाम् २० महारथैःसंपरिवार्यमाणोददर्शभीष्मःकपिराजकेतुम् ॥ तंपंचतालोच्छ्रिततालकेतुःसदश्चवेगादुतवीर्ययानः २१ महास्त्रवाणाशनिदी
प्तिमंतंकिरीटिनंशांतनवोऽभ्यधावत् ॥ तथैवशक्रप्रतिमप्रभावमिंद्रात्मजंद्रोणमुखाविससुः २२ कृपश्चशल्यश्चविंशतिश्चदुर्योधनःसौमदत्तिश्चराजन ॥ ततोरथा
नांप्रमुखादुपेत्यसर्वास्त्रविक्रान्चनचित्रवर्मा २३ जवेनशूरोऽभिससारसर्वास्तानर्जुनस्यात्मसुतोऽभिमन्युः ॥ तेषांमहास्त्राणिमहारथानामसह्यकर्माविनिहत्यकार्ष्णिः २४

बभौमहामंत्रहुतार्चिमालीसदोगतः सनभगवानिवाग्निः ॥ ततः सतूर्णरुधिरोदफेनां कृत्वानदीमाशुरणेरिपूर्णाम् २५ जगामसौभद्रमतीत्यभीष्मो महारथं पार्थमदीनस
त्वः ॥ ततः प्रहस्याहुतविक्रमेण गांडीवमुक्तेन शिलाशितेन २६ विपाठजालेन महास्रजालं विनाशयामास किरीटमाली ॥ तमुत्तमं सर्वधनुर्धराणामसत्तकर्मकापिरा
जकेतुः २७ भीष्मं महात्माऽभिववर्षतूर्णशरैश्च जालैर्विमलैश्चमलैः ॥ तथैव भीष्माहतमंतरिक्षे महास्रजालं कपिराजकेतोः २८ विशीर्यमाणं ददृशुस्त्वदीयादिवाक्रे
णैव तमोभिभूतम् ॥ एवं विधं कर्मुकभीमनादमदीनवत्सत्पुरुषोत्तमाभ्याम् ॥ ददर्श लोकः कुरुसृजयाश्च तद्वैरथं भीष्मधनं जयाभ्याम् २९ ॥ इति श्रीमहाभारते
भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मार्युनद्वैरथेषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ॥ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ द्रौणिर्भूरिश्रवाः शल्यश्चित्रसेनश्चमारिषः ॥ पुत्रः
सांयमनेश्चैव सौभद्रं पर्यवारयन् १ संसक्तमति तेजोभिस्तमेकं ददृशुर्जनाः ॥ पंचभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा २ नातिलक्ष्यतया कश्चिन्नशौर्ध्वेन पराक्रमे ॥
बभूव स दशः कार्पण्येनास्त्रेनापि चलाघवे ३ तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमं तमरिंदमम् ॥ दृष्ट्वा पार्थः सुसंयतं सिंहनादमथानदत् ४ पीडयानं तु तत्सैन्यं पौत्रं तव विशांपते ॥
दृष्ट्वा त्वदीयाराजेंद्रसमं तात्पर्यवारयन् ५ ध्वजिर्नाधारताराश्राणां दीनशत्रुर्दीनवत् ॥ प्रत्युद्ययौ सौभद्रस्तेजसा च वलेन च ६ तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्र
भम् ॥ व्यदृश्यत महच्चापं समरे युध्यतः परैः ७ स द्रौणिमिषुणैकेन विद्धा शल्यं च पंचभिः ॥ ध्वजं सांयमनेश्चैव सोऽष्टाभिश्चिच्छिदे ततः ८ रुक्मदंडां महाशक्तिं प्रेषि
तां सौमदत्तिना ॥ शितेनोरगसंकाशां पत्रिणाऽपजहार ताम् ९ शल्यस्य च महावेगानस्य तः समरेश्वरान् ॥ निवार्यार्जुनदायादोजघान चतुरो हयान् १० भूरिश्रवा
श्च शल्यश्च द्रौणिः सांयमनिः शलः ॥ नाभ्यवर्तत संरब्धाः कार्पण्येर्बाहुबलोदयम् ११ ततस्त्रिगतां राजेंद्रमद्राश्च सह केकयैः ॥ पंचविंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेण चोदि
ताः १२ धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्युधि ॥ सहपुत्रं जिघांसंतं परिव्रुः किरीटिनम् १३ तौ तु तत्र पिता पुत्रौ परिक्षिप्तौ महारथौ ॥ ददर्श राजन् पांचाल्यः
सेनापतिरिंदम १४ सवारणरथौ घानां सहस्रैर्बाहुभिर्वृतः ॥ वाजिभिः पत्तिभिश्चैव वृत्तः शतसहस्रशः १५ धनुर्विस्फार्य संकुद्धो नोदयित्वा च वाहिनीम् ॥ ययौ तं म
द्रकार्णिकं केकयां च परंतप १६ तेन कीर्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वना ॥ संरब्धरथनागाश्वयोत्स्यमानमशोभत १७ सोऽर्जुनप्रमुखेयांतं पांचालकुलवर्धनः ॥
त्रिभिः शारद्वतं बाणैर्जनुदेशे समार्षयत् १८ ततः समद्रकान् हत्वा दशैव दशभिः शरैः ॥ पृष्ठरक्षं जघानाशुभलेन कृतवर्मणः १९ दमनं चापि दायादं पौरवस्य महात्मनः ॥
जघान विमलाग्रेण नाराचेन परंतपः २० ततः सांयमनेः पुत्रः पांचाल्यं युद्धदुर्मदम् ॥ अविध्यां त्रिंशताबाणैर्दशभिश्चास्य सारथिम् २१ सोऽतिविद्धो महेष्वासः सृ
क्षिणीपरिसंलिहन् ॥ भलेन भृशतीक्ष्णेन निचकर्तास्य कर्मुकम् २२

13 1 22 133 138 144 148 159 164 178 180 181 182

२३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ ॥ ॥ इतिभीष्मपर्वणि नीलकण्ठीयेभारतभाष्यदीपे एकषष्टितमो

अथैनंपंचविंशत्याक्षिप्रमेवसमार्पयत् ॥ अश्वांश्चास्यावधीद्राजसुभौतौपाणिंसारथी २३ सहताश्वेयेतिष्ठन्नददर्शभरतर्षभ ॥ पुत्रःसांयमनेःपुत्रंपांचाल्यस्य
महात्मनः २४ सप्रष्टह्यमहाघोरंनिस्त्रिंशत्वरमायसम् ॥ पदातिस्तूर्णमानच्छद्रथस्थंपुरुषर्षभः २५ तंमहौघमिवायातंखात्पतंतमिवोरगम् ॥ भ्रांतावरणानि
स्त्रिंशंकालोत्सृष्टमिवांतकम् २६ दीप्यमानमिवादित्यंमत्तवारणविक्रमम् ॥ अपश्यन्पांडवास्तत्रष्टष्टुम्रश्चपार्षतः २७ तस्यपांचालदायादःप्रतीपमभिधाव
तः ॥ शितनिस्त्रिंशहस्तस्यशरावरणधारिणः २८ बाणवेगमतीतस्यतथाऽभ्याशमुपेयुषः ॥ त्वरन्सेनापतिःकुद्धोविभेदगदयाशिरः २९ तस्यराजनसनिस्त्रिं
शंसुप्रभंचशरावरम् ॥ हतस्यपततोहस्तःद्वेगेनन्यपतद्भुवि ३० तंनिहत्यगदाग्रेणसलेभेपरमांसुदम् ॥ पुत्रःपांचालराजस्यमहात्माभीमविक्रमः ३१ तस्मि
नहतेमहेष्वासेराजपुत्रेमहारथे ॥ हाहाकारोमहानासीत्तवसैन्यस्यमारिष ३२ ततःसांयमनिःकुद्धोदृष्टानिहतमात्मजम् ॥ अभिदुद्रावगेनपांचाल्यंयुद्धदुर्म
दम् ३३ तौतत्रसमरेश्वरौसमेतौयुद्धदुर्मदौ ॥ ददृशुःसर्वराजानःकुरवःपांडवास्तथा ३४ ततःसांयमनिःकुद्धःपार्षतंपरवीरहा ॥ आजघानात्रिभिर्वाणेस्तोत्रैरि
वमहाद्विपम् ३५ तथैवपार्षतंशूरंशल्यःसमितिशोभनः ॥ आजघानोरसिकुद्धस्ततोयुद्धमवर्तत ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० चतुर्थयु
द्धदिवसेसांयमनिपुत्रवधेएकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ६४ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ दैवमेवपरंमन्येपौरुषादपिसंजय ॥ यत्सैन्यंममपुत्रस्यपांडुसैन्येनवाध्यते १
नित्यंहिमामकांस्तातहतानेवहिंसांसि ॥ अव्यग्रांश्चप्रहृष्टांश्चनित्यंशंसिपांडवान् २ हिनान्पुरुषकारेणमामकानद्यसंजय ॥ पातितान्पात्यमानांश्चहताने
वचशंससि ३ युध्यमानान्प्रयथाशक्तिघटमान्प्रजयंप्रति ॥ पांडवाहिजयंत्येवजीयंतेचैवमामकाः ४ सोऽहंतीव्राणिदुःखानिदुर्योधनकृतानिच ॥ श्रोण्यामिस
ततंतातदुःसहानिवहानिच ५ तमुपायंनपश्यामिजीयेरन्येनपांडवान् ॥ मामकाविजयंयुद्धेप्राप्नुयुर्येनसंजय ६ संजयउवाच ॥ क्षयंमनुष्यदेहानांगजवा
जिरथक्षयम् ॥ शृणुराजनस्थिरोभूत्वातवैवापनयोमहान् ७ घृष्टुम्रस्तुशल्येनपीडितोनवाभिःशरैः ॥ पीडयामाससंकुद्धोमद्राधिपतिमायसैः ८ तत्रा
हुतमपश्यामपार्षतस्यपराक्रमम् ॥ न्यवारयतयस्तूर्णंशल्यंसमितिशोभनम् ९ नांतरंदृश्यतेतत्रतयोश्चरथिनोस्तदा ॥ मुहूर्तमिवतद्युद्धंतयोःसमभिवा
भवत् १० ततःशल्योमहाराजघृष्टुम्रस्यसंयुगे ॥ धनुश्चिच्छेदभलेनपीतेननिशितेनच ११ अथैनंशरवर्षेणच्छादयामाससंयुगे ॥ गिरिजलागमेयद्रज्ज
लदाजलवृष्टिभिः १२ अभिमन्युस्ततःकुद्धोघृष्टुम्रेचपीडिते ॥ अभिदुद्रावगेनमद्राजरथंप्रति १३

उध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ वैवमेवेति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

ततोमद्राधिपरथंकार्ष्णिःप्राप्यातिकोपनः ॥ आर्तीयनिममेयात्माविद्याधनिशितैःशरैः १४ ततस्तुतावकाराजनपरीप्संतोऽर्जुनिरणे ॥ मद्राजरथंतूर्णपरि
 वार्यावतस्थिर १५ दुर्योधनोविकर्णश्चदुःशासनविविशतो ॥ दुर्मर्षणोदुःसहश्चचित्रसेनोऽथदुर्मुखः १६ सत्यव्रतश्चमद्रंतपुरुमित्रश्चभारत ॥ एतेमद्राधिपरथं
 पालयंतःस्थितारणे १७ तान्भोमसेनःसंकुद्धोष्टुष्टुम्रश्चपार्षतः ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्चमाद्रीपुत्रौचपांडवौ १८ धार्तराष्ट्रानदशरथानदशैवप्रत्यवारयन् ॥ ना
 नारूपाणिशस्त्राणिविमृजंतोविशंपते १९ अभ्यवर्तंतसंहृष्टाःपरस्परवधैषिणः ॥ तैवैसमेयुःसंग्रामेराजनदुर्मित्रितेतव २० तस्मिन्दशरथेकुद्धेवर्तमानेमहाभये ॥
 तावकानांपरेषांवाप्रेक्षकारथिनोऽभवन् २१ शस्त्राण्यनेकरूपाणिविमृजंतोमहारथाः ॥ अन्योन्यमभिमर्दंतःसंप्रहारंप्रचक्रिरे २२ तेतदाजातसंरंभाःसर्वेऽन्यो
 न्यंजिघांसवः ॥ अन्योन्यमभिमर्दंतःस्पर्धमानाःपरस्परम् २३ अन्योन्यस्पर्धयाराजनज्ञातयःसंगतामिथः ॥ महास्त्राणिविमुचंतःसमापेतुरमर्षिणः २४ दु
 र्योधनस्तुसंकुद्धोष्टुष्टुम्रमहारणे ॥ विद्याधनिशितैर्बाणैश्चतुर्भिःसमरेद्रुतम् २५ दुर्मर्षणश्चविशत्याचित्रसेनश्चपंचभिः ॥ दुर्मुखोनवभिर्बाणैर्दुःसहश्चापिसप्त
 भिः २६ विविशतिःपंचभिश्चत्रिभिर्दुःशासनस्तथा ॥ तान्प्रत्यविध्यद्राजेंद्रपार्षतःशत्रुतापनः २७ एकैकंपंचविशत्यादर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ सत्यव्रतंचस
 मरेपुरुमित्रंचभारत २८ अभिमन्युरविध्यतुदशभिर्दशभिःशरैः ॥ माद्रीपुत्रौतुसमरेमातुलंमातुनंदनौ २९ अविध्येतांशरैस्तीक्ष्णैस्तदहुतमिवाभवत् ॥ ततः
 शल्योमहाराजस्वस्त्रीयौरथिनावरौ ३० शरैर्वहुभिरानछत्कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥ छाद्यमानौततस्तौतुमाद्रीपुत्रौनचेलतुः ३१ अथदुर्योधनंदृष्ट्वाभीमसेनोमहा
 बलः ॥ विधित्सुःकलहस्यांतंगदांजग्राहपांडवः ३२ तमुद्यतगदंदृष्ट्वाकैलासमिवशृंगिणम् ॥ भीमसेनंमहाबाहुंपुत्रास्तेप्राद्रवन्भयात् ३३ दुर्योधनस्तुसंकुद्धोमा
 गधंसमचोदयत् ॥ अनीकंदशसाहस्रंकुंजराणांतरस्विनाम् ३४ गजानीकेनसहितस्तेनराजासुयोधनः ॥ मागधंपुरतःकृत्वाभीमसेनंसमभ्ययात् ३५ आपतंतंच
 तंदृष्ट्वागजानिकिंकोदरः ॥ गदापाणिरवारोहद्रथात्सिंहइवोन्नदन् ३६ अद्रिसारमर्यागुर्वीप्रमृष्टमहर्तंगदाम् ॥ अभ्यधावद्गजानीकंव्यादितास्यइवांतकः
 ३७ सगजानगदयानिघ्नन्व्यचरत्समरेवली ॥ भीमसेनोमहाबाहुःसवज्रइववासवः ३८ तस्यनादेनमहतामनांहृदयकंपिना ॥ व्यत्यचेष्टंतसंहत्यगजामीमस्य
 गर्जतः ३९ ततस्तुद्रौपदीपुत्राःसौभद्रश्चमहारथः ॥ नकुलःसहदेवश्चष्टुष्टुम्रश्चपार्षतः ४० पृष्ठंभीमस्यरक्षंतःशरवर्षेणवारणान् ॥ अभ्यवर्षंतधावंतोमे
 घाइवगिरीनयथा ४१ क्षुरैःक्षुरैर्भल्लैश्चपीतैश्चांजलिकैःशितैः ॥ व्यहरन्नुतमांगानिपांडवागजयोधिनाम् ४२ शिरोभिःप्रपतद्भिश्चबाहुभिश्चैवभूषितैः ॥
 अश्मवृष्टिरिवाभातिपाणिभिश्चसहांकुशैः ४३ हतोत्तमांगाःस्वंधेपुगजानांगजयोधिनः ॥ अदृश्यंताचलाग्रेषुद्रुमाभग्रशिखाइव ४४

४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठीये भारतमावदीपे

ष्टुष्टुम्रहतानन्यानपश्याममहागजान् ॥ पततःपात्यमानांश्चपार्षतेनमहात्मना ४५ मागधोऽथमहीपालोगजमैरावणोपमम् ॥ प्रेषयामाससमरेसौभद्रस्यरथं
 प्रति ४६ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यमागधस्यमहागजम् ॥ जघानैकेषुणावीरःसौभद्रःपरवीरहा ४७ तस्यावर्जितनागस्यकार्ष्णिःपरपुरंजयः ॥ राज्ञोरजतपुंखेनभल्ले
 नापाहरच्छिरः ४८ विगाह्यतद्गजानीकंभीमसेनोऽपिपांडवः ॥ व्यचरत्समरेमृद्वनगजानिद्रोगिरीनिव ४९ एकप्रहारनिहताभीमसेनेनदंतिनः ॥ अपश्यामरणे
 तस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव ५० भग्नदंतान्भग्नकटान्भग्नसक्थांश्चवारणान् ॥ भग्नपृष्ठत्रिकानन्यान्निहतान्पर्वतोपमान् ५१ नदतःसीदतश्चान्यानविमुखान्समरे
 गतान् ॥ विदुतान्भयसंविश्रांस्तथाविश्रुतोऽपरान् ५२ भीमसेनस्यमार्गेषुपतितान्पर्वतोपमान् ॥ अपश्यंनिहतान्नागान्राजन्निष्ठीवतोऽपरान् ५३ वमंतोरु
 धिरंचान्येभिर्बहुभामहागजाः ॥ विह्वलंतोगताभूमिंशैलाइवधरातले ५४ मेदोरुधिरदिग्धांगोवसामज्जासमुक्षितः ॥ व्यचरत्समरेभीमोदंडपाणिरिवांतकः ५५
 गजानांरुधिराक्लिन्नांगदांविभ्रदृकोदरः ॥ घोरःप्रतिभयश्चासीत्पिनाकीवपिनाकपृक् ५६ संमथ्यमानाःकुद्धेनभीमसेनेनदंतिनः ॥ सहसाप्राद्रवन्क्रुष्टाष्ट्रदंतस्तव
 वाहिनीं ५७ तंहीवीरंमहेष्वासंसौभद्रप्रमुखारथाः ॥ पर्यरक्षंतयुध्यंतंवज्रायुधमिवामराः ५८ शोणिताक्तांगदांविभ्रदुक्षितांगजशोणितैः ॥ कृतांतइवरोद्रात्माभी
 मसेनोव्यदृश्यत ५९ व्यायच्छमानंगदयादिक्षुसर्वासुभारत ॥ अपश्यामरणेभीमंनृत्यंतमिवशंकरम् ६० यमदंडोपमांगुर्वीर्भिद्राशनिसमस्वनां ॥ अपश्याम
 महाराजरौद्रांविशसर्नांगदाम् ६१ विमिश्रांकिशमज्जाभिःप्रदिग्धांरुधिरेणच ॥ पिनाकमिवरुद्रस्यकुद्धस्याभिघ्नतःपशून् ६२ यथापशूनांसंघातंयष्ट्यापालःप्रका
 लयेत् ॥ तथाभीमोगजानीकंगदयासमकालयत् ६३ गदयावध्यमानास्तेमार्गणैश्चसमंततः ॥ स्वान्यनीकानिमृद्वंतःप्राद्रवन्कुंजरास्तव ६४ महावातइवाभ्रा
 णिविधमित्वासवारणान् ॥ अतिष्ठुमुलेभीमःश्मशानइवशूलभृत् ६५ ॥ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि चतुर्थदिवसेभीमयुद्धेद्विषष्टि
 तमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ हतेतस्मिन्गजानीकेपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ भीमसेनंघ्रतेत्येवंसर्वसैन्यान्यचोदयत् १ ततःसर्वाण्यनीकानितवपु
 त्रस्यशासनात् ॥ अभ्यद्रवन्भीमसेनंनदंतंभैरवान्खवान् २ तंबलौघमपर्यंतदेवैरपिसुदुःसहम् ॥ आपतंतंसुदुष्पारंसमुद्रमिवपर्वणि ३ रथनागाश्चकलिलंशंखदुं
 दुभिनादितम् ॥ अनंतरथपादातंनरेंद्रस्तिमितहृदम् ४ तंभीमसेनःसमरेमहोदधिमिवापरम् ॥ सेनासागरमक्षोभ्यंवेलेवसमवारयत् ५ तदाश्चर्यमपश्यामपांड
 वस्यमहात्मनः ॥ भीमसेनस्यसमरेराजन्कर्मातिमानुषम् ६ उदीर्णान्पार्थिवान्सर्वान्साश्चान्सरथकुंजरान् ॥ असंभ्रमंभीमसेनोगदयासमवारयत् ७ ससंवार्यबलौ
 घांस्तान्गदयारथिनावरः ॥ अतिष्ठुमुलेभीमोगिरिर्मैरुखाचलः ८

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ हतेतस्मिन्निति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८

९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये

तस्मिन्सुतमुलेघोरेकालेपरमदारुणे ॥ आतरश्चैवपुत्राश्चष्टष्टुम्रश्चपार्षतः ९ द्रौपदेयाऽभिमन्युश्चाश्विखंडीचापराजितः ॥ नप्राजहन्भीमसेनंभयेजातेमहाब
लम् १० ततःशैक्यायसौगुर्वीप्रगृह्यमहर्तीगदाम् ॥ अधावत्तावकानयोधानदंडपाणिरिवांतकः ११ पौथयनरथवृंदानिवाजिवृंदानिचाभिभूः ॥ कर्षयनरथवृं
दानिबाहुवेगेनपांडवः १२ विनिघ्नन्व्यचरत्संख्येयुगांतिकालवद्विभुः ॥ ऊरुवेगेनसंकर्षनरथजालानिपांडवः १३ बलानिसंममदांशुनडूलानविकुंजरः ॥ मृद्र
त्रथेम्योरथिनोगजेभ्योगजयोधिनः १४ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्योभूमौचापिपदातिनः ॥ गदयाव्यधमत्सर्वान्वातोवृक्षानिवौजसा १५ भीमसेनोमहाबाहुस्तवपु
त्रस्यैवबले ॥ साऽपिमज्जावसामांसैःप्रदिग्धारुधिरेणच १६ अदृश्यतमहारौद्रागदानागाश्चपातनी ॥ तत्रतत्रहृत्तैश्चापिमनुष्यगजवाजिभिः १७ रणांगणं
समभवन्मृत्योरावाससन्निभम् ॥ पिनाकमिवरुद्रस्यकुद्धस्यामिघ्नतःपथून् १८ यमदंडोपमासुग्रामिन्द्राशनिसमस्वनाम् ॥ ददृशुर्भीमसेनस्यरौद्रोविशसर्नागदाम्
१९ आविद्धचतोगदांतस्यकौंतेयस्यमहात्मनः ॥ बभौरूपमहाघोरंकालस्येवयुगक्षये २० तंतथामहर्तीसेनांद्रावयंतंपुनःपुनः ॥ दृष्ट्वामृत्युमिवायांतंसर्वे
विमनसोऽभवन् २१ यतोयतःप्रेक्षतेस्मगदामुद्यम्यपांडवः ॥ तेनतेनस्मदीर्यतेसर्वसैन्यानिभारत २२ प्रदारयंतंसैन्यानिबलेनामितविक्रमम् ॥ ग्रसमानम
नीकानिव्यादितास्यमिवांतकम् २३ तंतथार्भीमकर्माणंप्रगृहीतमहागदम् ॥ दृष्ट्वावृकोदरंभीष्मःसहसैवसमभ्ययात् २४ महतारथघोषेणरथेनादित्यवर्चसा ॥
छादयन्शरवर्षेणपर्जन्यइववृष्टिमान् २५ तमायांतंतथादृष्ट्वाव्यात्ताननमिवांतकम् ॥ भीष्मंभीमोमहाबाहुःप्रत्युदीयादमर्षितः २६ तस्मिन्क्षणेसात्यकिः
सत्यसंधःशिनिप्रवीरोऽभ्यपतत्पितामहम् ॥ निघ्नन्नमित्रान्धनुषादृढेनसंकंपयंस्तवपुत्रस्यसैन्यम् २७ तंयांतमश्चैरजतप्रकाशैःशरान्वपंतंनिशितान्सुपुं
खान् ॥ नाशकुवन्धारयितुंतदानींसर्वेगणाभारतयेत्वदीयाः २८ अविध्यदेनंदशभिःपृषत्कैरलंबुषोराक्षसोऽसौतदानीम् ॥ शरैश्चतुर्भिःप्रतिविद्धयतंचनत्ताशि
नेरभ्यपतद्रथेन २९ अन्वागतंवृष्णिवरंनिशम्यतंशत्रुमध्येपरिवर्तमानम् ॥ प्रद्रावयंतंकुरुपुंगवांश्चपुनःपुनश्चप्रणदंतमाजौ ३० योधास्त्वदीयाःशरवर्षे
रवर्षेनमेघायथामूधरमंबुवेगैः ॥ तथाऽपितंधारयितुंनशेकुर्मध्यंदिनेसूर्यमिवातपंतम् ३१ नतत्रकश्चिन्नविषण्णआसीद्वतेराजन्सोमदत्तस्यपुत्रात् ॥ सवैस
मादायधनुर्महात्माभूरिश्रवाभारतसौमदत्तिः ३२ दृष्ट्वाथान्स्वान्व्यपनीयमानान्प्रत्युद्ययौसात्यकिंयोद्धुमिच्छन् ३३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि
भीष्मवधपर्वणि सात्यकिभूरिश्रवःसमागमेत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ततोभूरिश्रवा
राजन्सात्यकिंनवभिःशरैः ॥ प्राविच्यदृशसंकुद्धस्तोत्रैरिवमहाद्विपम् १

भारतमावदीपेप्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ततइति १

२ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१

कौरवंसात्यकिश्चैवशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अवारयदमेयात्मासर्वलोकस्यपश्यतः २ ततोदुर्योधनोराजासोदैर्यैःपरिवारितः ॥ सौमदतिरणेयतःसमेतात्पर्यवारयत
३ तंचैवपांडवाःसर्वेसात्यकिरभसंरणे ॥ परिवार्यस्थिताःसंख्येसमेतात्सुमहौजसः ४ भीमसेनस्तुसंकुद्धोदामुद्यम्यभारत ॥ दुर्योधनमुखानसर्वान्पुत्रांस्तेप
र्यवारयत ५ रथैरेकसाहस्रैःक्रोधामर्षसमन्वितः ॥ नंदकस्तवपुत्रस्तुभीमसेनंमहाबलम् ६ विव्याधविशिखैःषड्विःकंकपत्रैःशिलाशितैः ॥ दुर्योधनश्चसमरे
भीमसेनंमहारथम् ७ आजघानोरसिकुद्धोमार्गणैर्नवभिःशितैः ॥ ततोभीमोमहाबाहुःस्वरथंमुमहाबलः ८ आरुरोहरथश्रेष्ठंविशोकंचेदमब्रवीत् ॥ एतेमहार
थाःशूराधार्तराष्ट्राःसमागताः ९ मामेवभृशसंकुद्धाहंतुमभ्युद्यतायुधि ॥ मनोरथद्वमोऽस्माकंचितितोषदुवार्षिकः १० सफलःसूतचाद्येहयोऽहंपश्यामिसोदरान् ॥
यत्राशोकसमुत्क्षिप्तारेणवोरथनेमिभिः ११ प्रयास्यंत्यंतरिक्षंहिशरवृंदैर्दिगंतरे ॥ तत्रतिष्ठतिसन्नद्धःस्वयंराजासुयोधनः १२ भ्रातरश्चास्यसन्नद्धाःकुलपुत्रामदो
त्कटाः ॥ एतानद्यदनिष्यामिपश्यतस्तेनसंशयः १३ तस्मान्ममाश्वानसंग्रामेयतःसंयच्छसारथे ॥ एवमुक्त्वाततःपार्थस्तवपुत्रंविशांपते १४ विव्याधनिशि
तैस्तीक्ष्णैःशरैःकनकभूषणैः ॥ नंदकंचत्रिभिर्बाणैर्म्याविध्यत्स्तनान्तरे १५ तंतुदुर्योधनःषष्ठ्याविद्धामीमंमहाबलम् ॥ त्रिभिरन्यैःसुनिशितैर्विशोकंप्रत्यावि
ध्यत १६ भीमस्यचरणराजन्धनुश्चिच्छेदभासुरम् ॥ मुष्टिदेशेभृशंतीक्ष्णैस्त्रिभिर्भलैर्हसन्निव १७ समरेप्रेक्ष्ययंतारंविशोकंतुष्टकोदरः ॥ पीडितंविशिखैस्ती
क्ष्णैस्तवपुत्रेणघन्विना १८ अमृष्यमाणःसंरब्धोधनुर्दिव्यंपरामृशत् ॥ पुत्रस्यतेमहाराजवधार्थंभरतर्षभ १९ समादधत्संकुद्धःक्षुरप्रलोमबाहिनं ॥ तेनाचि
च्छेदन्नृपतेर्भीमःकार्मुकमुत्तमम् २० सोपविद्धयधनुश्छिन्नंपुत्रस्तेक्रोधमूर्च्छितः ॥ अन्यत्कार्मुकमादत्तसत्वरंवेगवतरम् २१ संदधेविशिखंघोरंकालमृत्युसम
प्रभम् ॥ तेनाजघानसंकुद्धोभीमसेनंस्तनान्तरे २२ सगाढविद्धोव्यथितःस्यंदनोपस्थआविशत् ॥ सनिषण्णोरथोपस्थेमूर्छामभिजगामह २३ तंदृष्ट्वाव्यथितं
भीममभिमन्युपुरोगमाः ॥ नामृष्यंतमहेष्वासाःपांडवानामहाराथाः २४ ततस्तुतुमुलांघ्रिंशस्त्राणांतिग्मतेजसाम् ॥ पातयामासुरव्यग्राःपुत्रस्यतवमूर्धनि
२५ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांभीमसेनोमहाबलः ॥ दुर्योधनंत्रिभिर्विद्धापुनर्विव्याधपंचभिः २६ शल्यंचपंचविंशत्याशरैर्विव्याधपांडवः ॥ रुक्मपुंखैर्भहेष्वासःस
विद्धोव्यपयाद्रणात् २७ प्रत्युद्ययुस्ततोभीमंतवपुत्राश्चतुर्दश ॥ सेनापतिःसुषेणश्चजलसंधःसुलोचनः २८ उग्रोभीमरथोभीमोवीरबाहुरलोलुपः ॥ दुर्मुखोदु
ष्प्रधर्षश्चविविस्सुर्विकटःसमः २९ विमृजंतोबहून्बाणान्क्रोधसंरक्तलोचनाः ॥ भीमसेनमभिद्वत्यविव्यधुःसहिताभृशम् ३० पुत्रांस्तुतवसंप्रेक्ष्यभीमसेनो
महाबलः ॥ सृक्किणीविलिहन्वीरःपशुमध्येयथावृकः ३१

३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ सुतेजनैर्बाणैरिति शेषः ४७

अभिपत्यमहाबाहुर्गुह्यमानिवेगितः ॥ सेनापतेः सुरप्रेण शिरश्चिच्छेदपांडवः ३२ संप्रहस्य च हृष्टात्मा त्रिभिर्बाणैर्महाभुजः ॥ जलसंधं विनिर्भियसोऽनयद्यम
सादनम् ३३ सुषेणं च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे ॥ उग्रस्य स शिरश्चाणं शिरश्चंद्रोपमं भुवि ३४ पातयामास भस्मेन कुंडलाभ्यां विभूषितम् ॥ वीरबाहुं च सप्तत्या
साश्वके तु संसारथिम् ३५ निनाय समरे वीरः परलोकाय पांडवः ॥ भीमभीमरथौ चोभीमसेनो हसन्निव ३६ पुत्रौ ते दुर्मदौ राजन्नयद्यमसादनम् ॥ ततः सुलो
चनं भीमः सुरप्रेण महाभुधे ३७ मिषतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनम् ॥ पुत्रास्तु तव तं दृष्ट्वा भीमसेन पराक्रमम् ३८ शेषायेऽन्ये भवंस्तत्र ते भीमस्य भयार्दिताः ॥
विप्रदुतादिशोरा जन्वध्वमाना महात्मना ३९ ततोऽब्रवीच्छांतनवः सर्वानेव महारथान् ॥ एष भीमो रणे कुद्वोधा तं राष्ट्रान्महारथान् ४० यथा प्राच्यान्यथा ज्येष्ठा
न्यथा शूराश्च संगतान् ॥ निपातयत्युग्रधन्वा तं प्रगृह्णातमाचिरम् ४१ एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ॥ अभ्यद्रवंत संकुद्धा भीमसेनं महाबलम् ४२
भगदत्तः प्रभिन्नेन कुंजरेण विशांपते ॥ अभ्ययात्स हस्मात् त्रयत्र भीमो व्यवस्थितः ४३ आपतन्नेव चरणे भीमसेनं शिलिमुखैः ॥ अदृश्यं समरे चक्रे जीमूत इव भास्क
रम् ४४ अभिमन्युमुखास्तत्तुनामृष्यंत महारथाः ॥ भीमस्याच्छादनं संख्येस्वबाहुबलमाश्रिताः ४५ त एनं शरवर्षेण समं तात्पर्यवारयन् ॥ गजं च शरवृष्ट्या तु
विभिदुस्ते समंततः ४६ सशस्त्रवृष्ट्याभिहतः समस्तैस्तैर्महारथैः ॥ प्राग्योतिषगजो राजन्नानालिंगैः सुतेजनैः ४७ संजातरुधिरोत्पीडः प्रेक्षणीयोऽभवद्रणे ॥
गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदोमहान् ४८ संचोदितो मदस्त्रावी भगदत्तेन वारणः ॥ अभ्यधावत तान्सवान्कालोत्सृष्ट इवांतकः ४९ द्विगुणं जवमास्थायकं
पयंश्चरैर्महीम् ॥ तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ५० असह्यं मन्यमानाश्चनातिप्रमनसोऽभवन् ॥ ततस्तु नृपतिः कुद्वोभीमसेनं स्तनान्तरे ५१ आजघा
न महाराजशरेणानतपर्वणा ॥ सोऽतिविद्धो महेष्वासस्तेन राज्ञामहारथः ५२ मूर्च्छयाऽभिपरीतात्मा ध्वजयष्टिं समाश्रयत् ॥ तांस्तु भीतान्समालक्ष्य भीम
सेनं च मूर्च्छितम् ५३ ननादवलवन्नादं भगदत्तः प्रतापवान् ॥ ततो घटोत्कचो राजन् प्रेक्ष्य भीमं तथागतम् ५४ संकुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवांतरधीयत् ॥
सकृत्वादारुणां मायां भीरूणां भयवर्धिनीम् ५५ अदृश्यत निमेषार्धाद्रोरूपं समास्थितः ॥ ऐरावणं समारूढः सैव मायाकृतं स्वयम् ५६ तस्य चान्येऽपि
दिङ्गागावभूदुरनुयायिनः ॥ अंजनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ५७ त्रय एते महानागाराक्षसैः समावेष्टिताः ॥ महाकायास्त्रिवारा जन्मस्रवंतो मदंबु ५८

४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८

५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ वदयंतः स्पृशंतः ८५ । ८६ । ८७

तेजोवीर्यबलोपेता महाबलपराक्रमाः ॥ घटोत्कचस्तु स्वं नागं चोदयामास तंतदा ५९ सगजं भगदत्तं तु हंतुं कामः परंतपः ॥ ते चान्ये चोदितानागाराक्षसैस्तैर्महाबलैः
६० परिपेतुः सुसंरब्धाश्चतुर्दंष्ट्राश्चतुर्दिशम् ॥ भगदत्तस्य तं नागं विषाणैरभ्यपीडयन् ६१ सपीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनार्तः शराहतः ॥ अनदत्सु महानादमिन्द्राशनि
मस्वनम् ६२ तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिःस्वनम् ॥ श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्गोणं राजानं च सुयोधनम् ६३ एष युध्यति संग्रामे हौर्द्विनेन दुरात्मना ॥ भगदत्तो महे
ष्वासः कृच्छ्रे च परिवर्तते ६४ राक्षसश्च महाकायः सच राजाऽतिकोपनः ॥ एतौ समेतौ समरे कालमृत्युसमाबुधौ ६५ श्रूयते चैव त्दृष्टानां पांडवानां महास्वनः ॥
हस्तिनश्चैव सुमहान्भीतस्य रुदितध्वनिः ६६ तत्र गच्छाममद्रवो राजानं परिरक्षितुम् ॥ अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान् विमोक्षयति ६७ ते त्वरध्वं महावीर्याः किं
चिरेण प्रयामहे ॥ महान् हिवर्तते रौद्रः संग्रामो लोमहर्षणः ६८ भक्तश्च कुलपुत्रश्च शूरश्च पृतनापतिः ॥ युक्तं तस्य परित्राणं कर्तुं मस्माभिरच्युत ६९ भीष्मस्य
तद्वचः श्रुत्वा सर्वे एव महारथाः ॥ द्रोणभीष्मौ पुरस्कृत्य भगदत्तं परीप्सया ७० उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्ब्रजसोऽभवत् ॥ तान् प्रयातान्समालोक्य युधिष्ठिरपुरो
गमाः ७१ पंचालाः पांडवैः सार्धं पृष्ठतोऽनुययुः परान् ॥ तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसैः प्रतापवान् ७२ ननाद सुमहानादं विस्फोटमशनेरिव ॥ तस्य तं निन
दं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः ७३ भीष्मः शांतनवो भूयो भारद्वाजमभाषत ॥ नरोचते मे संग्रामो हौर्द्विनेन दुरात्मना ७४ बलवीर्यसमाविष्टः सहायश्च सांप्रतम् ॥
नैष शक्यो युधाजेतुमपि वज्रभृता स्वयम् ७५ लब्धलक्षः प्रहारी च वयं च श्रांतवाहनाः ॥ पंचालैः पांडवैश्चैव दिवसं क्षतविक्षताः ७६ तन्न मेरोचते युद्धं पांडवैर्जित
काशिभिः ॥ घुष्यतामवहारोऽयं श्वोयोत्स्यामः परैः सह ७७ पितामहवचः श्रुत्वा तथाच कुः स्मकौरवाः ॥ उपायेनापयानं ते घटोत्कचमयार्दिताः ७८ कौरवेषु
निवृत्तेषु पांडवाजितकाशिनः ॥ सिंहनादान् भृशं च कुः शंखान् दध्मुश्च भारत ७९ एवं तदभवद्युद्धं दिवसं भरतर्षभ ॥ पांडवानां कुरूणां च पुरस्कृत्य घटोत्कचम् ८०
कौरवास्तु ततो राजन् प्रययुः शिविरं स्वकम् ॥ व्रीडमानानि शाकाले पांडवैः पराजिताः ८१ शरविक्षतगात्रास्तु पांडुपुत्रामहारथाः ॥ युद्धे सुमनसो भूत्वा ज
ग्मुः स्वशिविरं प्रति ८२ पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनं घटोत्कचौ ॥ पूजयंतस्तदाऽन्योन्यमुदापरमया युताः ८३ नदंतो विविधानां स्तूर्यस्वनविमिश्रितान् ॥
सिंहनादांश्च कुर्वंतो विमिश्रान् शंखानिःस्वनैः ८४ विनदंतो महात्मानः कंपयंतश्च मेदिनीम् ॥ घट्टयंतश्च मर्माणितवपुत्रस्य मारिष ८५ प्रयाताः शिविरायैव निशाका
ले परंतप ॥ दुर्योधनस्तु नृपतिर्दानो भ्रातृवधेन च ८६ मुहूर्तं चिंतयामास बाष्पशोकसमाकुलः ॥ ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि ॥ प्रदध्यौ शोकसंतप्तो
भ्रातृव्यसनकार्षितः ८७ ॥ इति श्रीमहाभरते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपंचतुर्थदिवसावहारे चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ इति भी० नी० मा० चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

॥ घृतराष्ट्रवाच ॥ भयमेसुमहज्जातंविस्मयश्चैवसंजय ॥ श्रुत्वापांडुकुमाराणां कर्मदेवैः सुदुष्करम् १ पुत्राणांचपराभावंश्रुत्वासंजयसर्वशः ॥ चिंतामेमहती
सूतभविष्यतिकथंत्विति २ भुवंविदुरवाक्यानिधक्ष्यंतिहृदयंमम ॥ यथाहिदृश्यतेसर्वदेवयोगेनसंजय ३ यत्रभीष्ममुखान्सर्वानशस्त्रज्ञानयोधसत्तमान् ॥ पांड
वानामनीकेषुयोधयंतिप्रहारिणः ४ केनावध्यामहात्मानः पांडुपुत्रामहाबलः ॥ केनदत्तवरास्तातकिंवाज्ञानंविदंतिते ५ येनक्षयंनगच्छंतिदिवितारागणाइव ॥
पुनःपुनर्नमृष्यामिहतसैन्यंतुपांडवैः ६ मय्येवदंडःपततिदेवात्परमदारुणः ॥ यथाऽध्याःपांडुसुतायथावध्याश्चमेसुताः ७ एतन्मेसर्वमाचक्ष्वयाथातथ्येन
संजय ॥ नहिपारंप्रपश्यामिदुःखस्यास्यकथंचन ८ समुद्रस्येवमहतोभुजाभ्यांप्रतरन्नरः ॥ पुत्राणांभ्यसनंमन्येभुवंप्राप्तंसुदारुणम् ९ घातयिष्यतिमेसर्वान्
पुत्रान्भीमोनसंजयः ॥ नहिपश्यामितंवीर्योमेरक्षेत्सुतानरणे १० भुवंविनाशःसंप्राप्तःपुत्राणांममसंजय ॥ तस्मान्मेकारणंसूतशक्तिंचैवविशेषतः
११ पृच्छतोवैयथातत्त्वंसर्वमारुयातुमर्हसि ॥ दुर्योधनश्चयज्ञैःहृद्वास्वानविमुखानरणे १२ भीष्मद्रोणौकृपश्चैवसौबलश्चजयद्रथः ॥ द्रौणिर्वांशपि
महेष्वासोविकर्णोवामहाबलः १३ निश्चयोवाऽपिकस्तेषांतदाह्यासीन्महात्मनाम् ॥ विमुखेषुमहाप्राज्ञममपुत्रेषुसंजय १४ ॥ संजयउवाच ॥ शृणुराजन्नव
हितःश्रुत्वाचैवावधारय ॥ नैवमंत्रकृतंकिंचिन्नैवमायांतथाविधाम् १५ नवैविभीषिकांकांचिद्राजनकुर्वंतिपांडवाः ॥ युध्यंतितेयथान्यायंशक्तिमंतश्चसंयुगे १६
धर्मेणसर्वकार्याणिजीवितादीनिभारत ॥ आरभंतेसदापार्थाःप्रार्थयानामहद्यशः १७ नतेयुद्धान्नवर्ततेधर्मोपेतामहाबलः ॥ श्रियापरमयायुक्तायतोधर्म
स्ततो जयः १८ तेनावध्यारणेपार्थाजययुक्ताश्चपार्थिव ॥ तवपुत्रादुरात्मानःपापेष्वभिरताःसदा १९ निष्ठुराहानकर्माणस्तेनहीयंतिसंयुगे ॥ सुबहू
निष्ठशंसानिपुत्रैस्तवजनेश्वर २० निष्ठुतानहिपांडुनानीचैरिवयथानरैः ॥ सर्वचित्तदनादृत्यपुत्राणांतवाकिलिषम् २१ सापह्मवाःसदैवासन्पांडवाःपा
ंडुपूर्वज ॥ नचैतान्बहुमन्यंतेपुत्रास्तवविशांपते २२ तस्यपापस्यसततंक्रियमाणस्यकर्मणः ॥ सांप्रतंसुमहद्वोरफलंप्राप्तंजनेश्वर २३ सत्त्वंभुंक्ष्वम
हाराजसपुत्रःससुहृज्जनः ॥ नावबुध्यसियद्राजनवार्यमाणःसुहृज्जनैः २४ विदुरेणाथभीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना ॥ तथामयाचाप्यसकृद्धार्यमाणोनबुध्यसे
२५ वाक्यंहितंचपथ्यंचमर्त्यःपथ्यामिवौषधम् ॥ पुत्राणामतमाज्ञायजितान्मन्यसिपांडवान् २६ शृणुभूयोयथातत्त्वंयन्मांत्वंपरिपृच्छसि ॥ कारणं
भरतश्रेष्ठपांडवानांजयंप्रति २७ तत्तेऽहंकथयिष्यामियथाश्रुतमरिंदम ॥ दुर्योधनेनसंपृष्टएतमर्थंपितामहः २८ दृष्ट्वाभ्रातृनरणेसर्वान्निर्जितांस्तुमहारथान् ॥
शोकसंमूढहृदयोनिशाकालेस्मकौरवः २९

अपरिख्यातकिंस्त्रिषाः २२ । २३ । २४ । २५ मन्यासिमन्यसे २६ । २७ । २८ । २९

३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ मह्यंमम ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२

पितामहंमहाप्राज्ञंविनयेनोपगम्यह ॥ यदब्रवीत्सुतस्तेऽसौतन्मेशृणुजनेश्वर ३० ॥ दुर्योधनउवाच ॥ द्रोणश्चत्वंचशल्यश्चकृपोद्रौणिस्तथैवच ॥ कृतवर्मा
चहार्दिक्यःकांबोजश्चसुदक्षिणः ३१ भूरिश्रवाविकर्णश्चभगदत्तश्चवीर्यवान् ॥ महारथाःसमारुयाताःकुलपुत्रास्तनुत्यजः ३२ त्रयाणामपिलोकानांपर्याप्ता
इतिमेमतिः ॥ पांडवानांसमस्ताश्चनातिष्ठंतपराक्रमे ३३ तत्रमेसंशयोजातस्तन्ममाचक्ष्वपृच्छतः ॥ यंसमाश्रित्यकौंतेयाजयंत्यस्मान्क्षणेक्षणे ३४
॥ भीष्मउवाच ॥ शृणुराजन्वचोमह्यंयथावक्ष्यामिकौरव ॥ बहुशश्चमयोक्तोऽसिनचमेतत्त्वयाकृतम् ३५ क्रियतांपांडवैःसार्धंशमोभरतसत्तम ॥ एतत्क्षेममहं
मन्येपृथिव्यास्तववाविभो ३६ भुंक्ष्वेमांपृथिवीराजनभ्रातृभिःसहितःसुखी ॥ दुर्हृदस्तापयन्सर्वांभ्रंदयंश्चापिबांधवान् ३७ नचमेक्रोशतस्तातश्रुतवानसि
वैपुरा ॥ तदिदंसमनुप्राप्तंयत्पांडूनवमन्यसे ३८ यश्चेतुरवध्यत्वेतेषामक्लिष्टकर्मणाम् ॥ तंशृणुष्वमहाबाहोममकीर्तयतःप्रभो ३९ नास्तिलोकेषुतदूतंभवि
तानोभविष्यति ॥ योजयेत्पांडवान्सर्वान्पालिताञ्छार्धधन्वना ४० यनुमेकथितंतातमुनिभिर्भावितात्मभिः ॥ पुराणगीतंधर्मज्ञतच्छृणुष्वयथातथम् ४१ पु
राकिलसुराःसर्वेऋषयश्चसमागताः ॥ पितामहमुपासेदुःपर्वतेगंधमादने ४२ तेषामध्येसमासीनःप्रजापतिरपश्यत ॥ विमानंप्रज्वलद्भासास्थितंप्रवरमंबरे
४३ ध्यानेनवेद्यतद्ब्रह्माकृत्वाचनियतोऽजलिम् ॥ नमश्चकारहृष्टात्मापुरुषंपरमेश्वरम् ४४ ऋषयस्त्वथदेवाश्चदृष्ट्वाब्रह्माणमुत्थितम् ॥ स्थिताःप्राजलयःसर्वे
पश्यंतोमहदद्भुतम् ४५ यथावच्चतमम्यर्च्यब्रह्माब्रह्मविदावरः ॥ जगादजगतःस्रष्टापरंपरमधर्मवित् ४६ विश्वावसुर्विश्वमूर्तिर्विश्वेशोविश्वक्सेनोविश्वकर्माविशी
च ॥ विश्वेश्वरोवासुदेवोऽसितस्माद्योगात्मानंदैवतंत्वामुपेमि ४७ जयविश्वमहादेवजयलोकहितेरत ॥ जययोगीश्वरविभोजययोगपरावर ४८ पद्मगर्भविशा
लाक्षजयलोकेश्वरेश्वर ॥ भूतभव्यमवन्नाथजयसौम्यात्मजात्मज ४९ असंख्येयगुणाधारजयसर्वपरायण ॥ नारायणसुदुष्पारजयशार्ङ्गधनुर्धर ५० जयसर्वगु
णोपेतविश्वमूर्तेनिरामय ॥ विश्वेश्वरमहाबाहोजयलोकार्थतत्पर ५१ महोरगवराहाद्यहरिकेशविभोजय ॥ हरिवासदिशामीशविश्ववासामिताव्यय ५२ व्य
क्ताव्यक्तामितस्थाननियतोऽद्रियसत्क्रिय ॥ असंख्येयात्मभावज्ञजयगंभीरकामद ५३ अनंतविदितब्रह्मन्नित्यभूतविभावन ॥ कृतकार्यकृतप्रज्ञधर्मज्ञविज
यावह ५४ गुह्यात्मन्सर्वयोगात्मन्स्फुटसंभूतसंभव ॥ भूताद्यलोकतत्त्वेशजयभूतविभावन ५५ आत्मयोनेमहाभागकल्पसंक्षेपतत्पर ॥ उद्भावनमनोभावज
यब्रह्मजयप्रिय ५६ निसर्गसर्गनिरतकामेशपरमेश्वर ॥ अमृतोद्भवसद्भावमुक्तात्मन्विजयप्रद ५७ प्रजापतिपतेदेवपद्मनाभमहाबल ॥ आत्मभूतमहाभूतस
त्वात्मन्जयसर्वदा ५८ पादौतवधरादेवीदिशोबाहूदिवंशिरः ॥ मूर्तिस्तेऽहंसुराःकायश्चेन्द्रादित्यौचक्षुषी ५९

६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ ॥ इति श्रीमन्महाभारतपंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ७५ ॥ ततश्च १ । २

बलंतपश्चसत्यंचकर्मधर्मात्मकं तव ॥ तेजोग्निःपवनःश्वासआपस्तेस्वेदसंभवाः ६० अश्विनौश्रवणौनित्यंदेवीजिह्वासरस्वती ॥ वेदाःसंस्कारनिष्ठाहिव्यादंज
गदाश्रितम् ६१ नसंख्यानं परीमाणं न तेजो न पराक्रमम् ॥ न बलं योगयोगीशजानीमस्तेन संभवम् ६२ त्वद्भक्तिनिरतादेवनियमैस्त्वांसमाश्रिताः ॥ अर्चया
मःसदाविष्णोपरमेशं महेश्वरम् ६३ ऋषयो देवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ॥ पिशाचामानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ६४ एवमादिमयामृष्टं पृथिव्या त्वत्प्रसाद
जम् ॥ पद्मनाभविशालाक्षकृष्णदुःखप्रणाशन ६५ त्वंगतिः सर्वभूतानां त्वं नेता त्वं जगद्गुरुः ॥ त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा ६६ पृथिवीनिर्भया देवत्व
त्प्रसादात्सदाऽभवत् ॥ तस्माद्भवविशालाक्षयदुवंशविवर्धनः ६७ धर्मसंस्थापनार्थाय दैत्यानां च वधाय च ॥ जगतोधारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे विभो ६८ यत्तत्प
रमकं गुह्यं त्वत्प्रसादादिदं विभो ॥ वासुदेव तदेतत्ते मयोद्गीतं यथा तथम् ६९ सृष्ट्वासं कर्षणं देवं स्वयमात्मानमात्मना ॥ कृष्णत्वमात्मना साक्षीः प्रद्युम्नं चात्मसंभवम्
७० प्रद्युम्नाद निरुद्धं त्वयं विदुर्विष्णुमव्ययम् ॥ अनिरुद्धोऽसृजन्मवैब्रह्माणं लोकधारिणम् ७१ वासुदेवमयः सोऽहं त्वयैवास्मि विनिर्मितः ॥ विमज्ज्य भागशो
ऽऽत्मानं व्रजमानुषतां विभो ७२ तत्रासुरवधं कृत्वा सर्वलोकसुखाय वै ॥ धर्मप्राप्य यज्ञः प्राप्य योगं प्राप्य सितत्त्वतः ७३ त्वां हि ब्रह्मर्षयो लोके देवाश्चामित वि
क्रमः ॥ तैस्तैर्हि नामभिर्युक्ता गायांति परमात्मकम् ७४ स्थिताश्च सर्वे त्वयि भूतसंघाः कृत्वाऽऽश्रयं त्वावरदं सुबाहो ॥ अनादिमध्यांतमपारयोगं लोकस्य सेतुं प्रवदं
ति विप्राः ७५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० विश्वोपाख्याने पंचविंशतितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ७५ ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततः समगवान् देवो
लोकानामीश्वरेश्वरः ॥ ब्रह्माणं प्रत्युवाचे दंस्त्रिगुणं भीरयागिरा १ विदितं तात योगान्मे सर्वमेतत्तवोप्सितम् ॥ तथा तद्भवितेत्युक्त्वा तत्रैवांतरधीयत २ ततो देव
र्षिगंधर्वा विस्मयं परमं गताः ॥ कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन् ३ को न्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयादिभो ॥ वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छाम तं वयम्
४ एवमुक्तस्तु भगवान् प्रत्युवाच पितामहः ॥ देवब्रह्मर्षिगंधर्वांस्सर्वान्मधुरयागिरा ५ यत्तत्परं भविष्यं च भवितव्यं च यत्परम् ॥ भूतात्मा च प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं
पदम् ६ तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः ॥ जमतोऽनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ७ मानुषं लोकमातिष्ठत्वा सुदेव इति श्रुतः ॥ असुराणां वधार्थाय संभव
स्वमहीतले ८ संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः ॥ तद्मे नृपुंसं भूताधोरूपामहाबलाः ९ तेषां वधार्थं भगवान्नरेण सहितो वशी ॥ मानुषीयोनिमास्थाय च
रिष्यति महीतले १० नरनारायणौ यौ तौ पुराणाष्टपि सतमौ ॥ सहितौ मानुषलोके संभूतावमितद्युतौ ११ अजेयौ समरे यतौ सहितैर्मरैरपि ॥ मृदास्वेतौ न जा
नंति नरनारायणावृषी १२

१३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ कृतलक्षणैः स्वस्वगुणप्रख्यातैः २९ सात्वताः पंचरात्रागमवि

तस्याहमग्रजः पुत्रः सर्वस्य जगतः प्रभुः ॥ वासुदेवोऽर्चनीयो वः सर्वलोकमहेश्वरः १३ तथामनुष्योऽयमिति कदाचित्सुरसत्तमाः ॥ नावज्ञेयो महावीर्यः शंखचक्र
गदाधरः १४ एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदम् ॥ एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यज्ञः १५ एतदक्षरमव्यक्तमेतद्देशाश्वतं महः ॥ यत्तत्पुरुषसंज्ञं वैगीयते ज्ञायते न च
१६ एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखम् ॥ एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा १७ तस्मात्सं त्रैः सुरैः सर्वैर्लोकैश्चामित विक्रमः ॥ नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोऽय
मिति प्रभुः १८ यश्च मानुषमात्रोऽयमिति ब्रूयात्समं दधीः ॥ हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमम् १९ योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुम् १९ अवमन्येद्वा
सुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः २० देवं चराचरात्मानं श्रीवत्सां किं सुवर्चसम् ॥ पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं बुधाः २१ किरीटकोस्तु भधरं मित्राणामभयं करम् ॥
अवजानन्महात्मानं धोरेतमासिमज्जति २२ एवं विदित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ॥ वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः २३ ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमु
क्त्वा समगवान् देवान्सर्षिगणान् पुरा ॥ विसृज्य सर्वभूतात्मा जगाम भवमंस्वकम् २४ ततो देवाः संगंधर्वा मुनयोऽप्सरसोऽपि च ॥ कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दि
वं ययुः २५ एतच्छ्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनाम् ॥ वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनम् २६ रामस्य जामदग्न्यस्य मार्कण्डेयस्य धीमतः ॥ व्यासनारदयो
श्चापि सकाशाद्भरतर्षभ २७ एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययम् ॥ वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरेश्वरम् २८ यस्य चैवात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता ॥
कथं न वासुदेवोऽयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः २९ वारितोऽसिमया तात मुनिभिर्वेदपारगैः ॥ मागच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धन्विना ३० मापांडवैः सार्द्धमिति तत्त्वं मोहा
न्नबुध्यसे ॥ मन्येत्पाराक्षसं कूरंतथा चासितमो वृतः ३१ यस्माद्विषसि गोविंदं पांडवं तं धनं जयम् ॥ नरनारायणौ देवौ कोऽन्यो द्विष्याद्विमानवः ३२ तस्माद्ब्रवी
मिते राजन्नेष वैशाश्वतोऽव्ययः ॥ सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धात्रीधरो ध्रुवः ३३ यो धारयति लोकां स्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः ॥ यो द्वाजयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः
३४ राजन् सर्वमयो ह्येष तमो रागविवर्जितः ॥ यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ३५ तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्ममयेन च ॥ धृताः पांडुसुताराजन् जयश्चै
षां भविष्यति ३६ श्रेयो युक्तां सदा बुद्धिं पांडवानां दधाति यः ॥ बलं चैव रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ३७ स एष शाश्वतो देवः सर्वगुह्यमयः शिवः ॥ वासुदेव इति ज्ञे
यो यन्मां पृच्छसि भारत ३८ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ॥ सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ३९ द्वापरस्य युगस्यांति आदौ कलियुगस्य च ॥
सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन वै ४० स एष सर्वसुरमर्त्यलोकं समुद्रकक्ष्यां तरितां पुरीं च ॥ युगे युगे मानुषं चैव वासं पुनः पुनः सृजते वासुदेवः ४१ ॥ इति श्रीमहाभा
रते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० विश्वोपाख्याने षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ विना पूजकास्तदीयं सात्वतं ४० कक्ष्याकांचीं पुरीं द्वारकां ४० ॥ ६० भीष्मोऽनींभा षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

दुर्योधन उवाच ॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते ॥ तस्यागमं प्रतिष्ठां च ज्ञातुमिच्छेत्पितामहः १ ॥ भीष्म उवाच ॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्वदेवतदेवतम् ॥ न
परं पुण्डरीकाक्षं दृश्यते भरतर्षभ २ ॥ मार्कण्डेयश्च गोविंदे कथयत्यद्भुतं महत् ॥ सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ३ ॥ आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ॥
स सृष्ट्वा पृथिवीं देवीं सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ४ ॥ अप्सु वै शयनं च क्रेमहात्मा पुरुषोत्तमः ॥ सर्वतेजामयो देवो योगात्सुष्वापतत्र ह ५ ॥ मुखतः सोऽग्निमसृजत् प्राणाद्वायुमथा
पिच ॥ सरस्वतीं च वेदांश्च मनसः स सृजेऽच्युतः ६ ॥ एष लोकान्ससर्जा दौ देवांश्च ऋषिभिः सह ॥ निधनं चैव सृष्ट्युच प्रजानां प्रभवाप्ययौ ७ ॥ एष धर्मश्च धर्मज्ञो वरदः
सर्वकामदः ॥ एष कर्ता च कार्यं च पूर्वदेवः स्वयं प्रभुः ८ ॥ भूतं भव्यं भविष्यच्च पूर्वमेतदकल्पयत् ॥ उभे संध्ये दिशः खंच नियमांश्च जनार्दनः ९ ॥ ऋषींश्चैव हि गोविंदस्त
पश्चैवाभ्यकल्पयत् ॥ स्रष्टारं जगत्श्चापि महात्मा प्रभुरव्ययः १० ॥ अग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमकल्पयत् ॥ तस्मात्प्राणो जज्ञे देवदेवः सनातनः ११ ॥ नाभौ पद्मं
बभूवा स्य सर्वलोकस्य संभवात् ॥ तस्मात्पितामहो जातस्तस्माज्जातास्त्विमाः प्रजाः १२ ॥ शेषं चाकल्पयद्देवमनंतं विश्वरूपिणम् ॥ यो धारयति भूतानि धरां चै
मांसपर्वताम् १३ ॥ ध्यानयोगेन विप्राश्च तं विदंति महौजसम् ॥ कर्णस्रोतोभवं चापि मधुना ममहासुरम् १४ ॥ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ॥ ब्रह्मणो
ऽपचित्तिं यातुं जघान पुरुषोत्तमः १५ ॥ तस्य तात वधा देवदेवदानवमानवाः ॥ मधुसूदनमित्याहुः क्रुष्यश्च जनार्दनम् १६ ॥ वराहश्चैव सिंहश्च त्रिविक्रमगतिः
प्रभुः ॥ एष मातापिता चैव सर्वेषां प्राणिनां हरिः १७ ॥ परं हि पुण्डरीकाक्षान्न भूतं न भविष्यति ॥ मुखतः सोऽमृजद्दिप्रान् बाहुभ्यां क्षत्रियांस्तथा १८ ॥ वैश्यांश्चाप्युरुतो
राजानश्च द्राव्यैपादतस्तथा ॥ तपसानियतो देवो निधानं सर्वदेहिनाम् १९ ॥ ब्रह्मभूतमवास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ॥ योगभूतं परिचरन् केशवं महदामुयात् २० ॥
केशवः परमं तेजः सर्वलोकपितामहः ॥ एवमार्हुहृषीकेशं मुनयो वै नराधिप २१ ॥ एवमेनं विजानीहि आचार्यं पितरं गुरुम् ॥ कृष्णो यस्य प्रसीदेत लोकास्तेनाक्षया
जिताः २२ ॥ यश्चैवैनं भयस्थाने केशवं शरणं व्रजेत् ॥ स दानरः पठंश्चेदं स्वस्तिमान्सुखी भवेत् २३ ॥ ये च कृष्णं प्रपद्यंते तेन मुह्यंति मानवाः ॥ भये महति मग्नांश्च पा
तिनित्यं जनार्दनः २४ ॥ स तं युधिष्ठिरो ज्ञात्वा याथातथ्येन भारत ॥ सर्वात्मना महात्मानं केशवं जगदीश्वरम् ॥ प्रपन्नः शरणं राजन योगानां प्रभुमीश्वरम् २५ ॥
॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥ ॥ ध ॥

ब्रह्मणः सकाशादपचितिस्तत्कारंयातुं प्राप्नुं यांतमिति पाठे ब्रह्मणः अपचितिस्तत्कारं कर्तुमिति शेषः यांतं घावंतं १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५
॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठ्ये भारतमावदीपे सप्तपटितमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥ ॥ अ ॥

शृण्विति हृदमितिसामान्येनपुंसकं १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० ॥ इति भी०नी०भा०अष्टषष्टिमोऽ

॥ भीष्मउवाच ॥ शृणु चेदं महाराज ब्रह्मभूतं स्तवं मम ॥ ब्रह्मर्षिभिश्च देवैश्च यः पुरा कथितो भुवि १ साध्यानामपि देवानां दिव देवेश्वरः प्रभुः ॥ लोकभावनभावज्ञ इति
त्वां नारदोऽब्रवीत् २ भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कण्डेयोऽभ्युवाच ह ॥ यज्ञं त्वांचैव यज्ञानां तपश्च तपसामपि ३ देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान्भृगुः ॥ पुराणं चैव पर
मं विष्णोरूपं तवेति च ४ वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा ॥ देवदेवोऽसि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ५ पूर्वे प्रजानि सर्गे च दक्षमाहुः प्रजापतिम् ॥ स्र
ष्टारं सर्वलोकानां मंगिरास्त्वां तथाऽब्रवीत् ६ अव्यक्तं तेशरिरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितम् ॥ देवास्त्वत्संभवाश्चैव देवस्त्वसितोऽब्रवीत् ७ शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहु
भ्यां पृथिवीं तथा ॥ जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ८ एवं त्वामभिजानंति तपसा भावितानराः ॥ आत्मदर्शनं तृप्तानां मृषीणां चासि सत्तमः ९ राजर्षी
णामुदाराणामाहवेष्वनिवर्तिनाम् ॥ सर्वधर्मप्रधानानां त्वं गतिर्मधुसूदन १० इति नित्यं योगविद्धि भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ सनत्कुमारप्रमुखैः स्तूयतेऽभ्यर्च्यते
हरिः ११ एष ते विस्तरस्तात संक्षेपश्च प्रकीर्तितः ॥ केशवस्य यथा तत्त्वं सुप्रीतो भज केशवम् १२ संजय उवाच ॥ पुण्यं श्रुत्वा तदारव्यानं महाराज सुतस्तव ॥ केश
वं बहु मेने स पांडवांश्च महारथान् १३ तम ब्रवीन्महाराज भीष्मः शांतनवः पुनः ॥ माहात्म्यं ते श्रुतं राजन केशवस्य महात्मनः १४ नरस्य च यथा तत्त्वं यन्मां त्वं पृच्छसे
नृप ॥ यदर्थं नृपुंसं भूतौ नरनारायणावृषी १५ अवध्यौ च यथा वीरौ संयुगेष्वपराजितौ ॥ यथा च पांडवाराज ब्रह्मध्यायुधिकस्य चित् १६ प्रीतिमान् हि दृढं कृष्णः
पांडवेषु यशस्विषु ॥ तस्माद्ब्रवीमिराजेंद्र शमो भवतु पांडवैः १७ पृथिवीं भुंक्त्व सहितो भ्रातृभिर्वलिभिर्वशी ॥ नरनारायणौ देवावब्रज्जायनशिष्यसि १८ एवमुक्त्वा
तव पिता तूष्णीमासीद्विशांपते ॥ व्यसर्जयच्च राजानं शयनं च विवेश ह १९ राजा च शिविरं प्रायात्प्रणिपत्य महात्मने ॥ शिष्ये च शयने शुभ्रे रात्रिं तां भरतर्षभ २०
॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि विश्वोपाख्याने अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ विश्वोपाख्यानं समाप्तम् ॥ ६९ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ व्युषिता
यां तु शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे ॥ उभे सेने महाराज युद्धायैव समीयतुः १ आभ्यधावंतं संकुद्धाः परस्परजिगीषवः ॥ ते सर्वे सहिता युद्धे समालोक्य परस्परम् २ पांड
वाघातं राष्ट्राश्च राजन दुर्मित्रितेतव ॥ व्यूहौ च व्यूह्य संरब्धाः संप्रवृष्टाः प्रहारिणः ३ अरक्षन्मकरव्यूहं भीष्मो राजन समंततः ॥ तथैव पांडवाराज नरक्षन् व्यू
हमात्मनः ४ सनिर्ययौ महाराज पिता देवव्रतस्तव ॥ महतारथवंशेन संवृतो रथिनावरः ५ इतरेतरमन्वीयुर्यथा भागमवस्थिताः ॥ रथिनः पत्तयश्चैव दंति
नः सादिनस्तथा ६ तान् दृष्ट्वाऽभ्युद्यतान् संख्ये पांडवा हि यशस्विनः ॥ श्येनेन व्यूहं राजेन तेनाजय्येन संयुगे ७ अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाब
लः ॥ नेत्रे शिखंडी दुर्धर्षो घृष्टशुभ्रश्च पार्षतः ८

ध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ व्युत्तितायामिति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

शीर्षेतस्याभवद्दीर्घः सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ विधुन्वन्गङ्गादिवपार्थोग्रीवायामभवत्तदा १ अक्षौहिण्यासमंतत्रवामपक्षोऽभवत्तदा ॥ महात्माद्रुपदः श्रीमानसहपु
त्रेणसंयुगे १० दक्षिणश्चाभवत्पक्षः कैकेयोऽक्षौहिणीपतिः ॥ पृष्ठतोद्रौपदेयाश्चसौमद्रश्चापेवीर्यवान् ११ पृष्ठेसमभवच्छ्रीमानस्वयंराजायुधिष्ठिरः ॥ आत्तभ्यांस
हितोवीरोयमाभ्यांचारुविक्रमः १२ प्रविश्यतुरणेभीमोमकरंमुखतस्तदा ॥ भीष्ममासाद्यसंग्रामेच्छादयामाससायकैः १३ ततोभीष्मोमहास्त्राणिपातयामास
भारत ॥ मोहयन्पाण्डुपुत्राणां व्यूढं सैन्यमहाहवे १४ संमुह्यतितदासैन्नेत्वरमाणो धनंजयः ॥ भीष्मंशरसहस्रेणविष्वाधरणमूर्धनि १५ प्रतिसंवार्यचास्त्राणि
भीष्ममुक्तानिसंयुगे ॥ स्वेनानीकेनहृष्टेनयुद्धायसमुपस्थितः १६ ततोदुर्योधनोराजाभारद्वाजमभाषत ॥ पूर्वदृष्ट्वावधंघोरंवलस्यबलिनावरः १७ आनुणांच
वधंयुद्धेस्मरमाणोमहारथः ॥ आचार्यसततां हित्वांहितकामोममानघ १८ वयंहित्वांसमाश्रित्यभीष्मंचैवपितामहम् ॥ देवानपिरणेजेतुंप्रार्थयामोनसंशयः १९
किमुपांडुसुतानयुद्धेहीनवीर्यपराक्रमान् ॥ सतथाकुरुमद्रतेयथावध्यतिपांडवाः २० एवमुक्तस्ततोद्रोणस्तवपुत्रेणमारिष ॥ अभिनत्पांडवानीकंप्रेक्षमाणस्य
सात्यकेः २१ सात्यकिस्तुततोद्रोणंवारयामासभारत ॥ तयोऽभवत्तुयुद्धंघोररूपंभयावहम् २२ शैनेयंतुरणेकुद्धोभारद्वाजःप्रतापवान् ॥ अविध्यन्निशितैर्वा
णैर्जनुदेशेहसन्निव २३ भीमसेनस्ततःकुद्धोभारद्वाजमविध्यत ॥ संरक्षन्सात्यकिंराजनद्रोणाच्छस्त्रभृतांवरान् २४ ततोद्रोणश्चभीष्मश्चतथाशल्यश्चमारिष ॥
भीमसेनंरणेकुद्धाश्छादयांचक्रिशरैः २५ तत्राभिमन्युःसंकुद्धोद्रौपदेयाश्चमारिष ॥ विव्यधुर्निशितैर्वाणैःसर्वास्तानुद्यतायुधान् २६ द्रोणभीष्मौतुसंकुद्धा
वापतंतौमहाबलौ ॥ प्रत्युद्ययौशिखंडीतुमहेष्वासोमहाहवे २७ प्रगृह्यबलवद्दीरोधनुर्जलदनिःस्वनम् ॥ अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णछादयानोदिवाकरम् २८ शिखं
डिनंसमासाद्यभरतानांपितामहः ॥ अवर्जयत्संग्रामंस्त्रीत्वंतस्यानुसंस्मरन् २९ ततोद्रोणोमहाराजअभ्यद्रवततंरणे ॥ रक्षमाणस्तदाभीष्मंतवपुत्रेणचोदितः
३० शिखंडीतुसमासाद्यद्रोणंशस्त्रभृतांवरम् ॥ अवर्जयत्संग्रस्तोयुगांताग्निमिवोल्बणम् ३१ ततोबलेनमहतापुत्रस्तवविशांपते ॥ जुगोपभीष्ममासाद्यप्रा
र्थयानोमहद्यशः ३२ तथैवपांडवाराजन्पुरस्कृत्यधनंजयम् ॥ भीष्ममेवाभ्यवर्ततजयेकत्वाददामितिम् ३३ तयुद्धमभवद्धोरंदेवानांदानवैरिव ॥ जयमाकांक्ष
तांसंख्येयशश्चसुमहाहुतम् ३४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिपंचमदिवसयुद्धारंभेऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥ संजयउवाच ॥
अकरोत्तुमुलंयुद्धंभीष्मःशांतनवस्तदा ॥ भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुं तव १ पूर्वाह्नेतन्महारौद्रंराज्ञायुद्धमवर्तत ॥ कुरूणांपांडवानांचमुख्यशूरवि
नाशनम् २ तस्मिन्नाकुलसंग्रामेवर्तमानेमहाभये ॥ अभवत्तुमुलःशब्दःसंस्पृशन्नगगनंमहत् ३ ऊनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ अकरोदिति १। २। ३

४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये

नदद्भिश्चमहानगैर्हेपमाणैश्चवाजिभिः ॥ मेरीशंखनिनादैश्चतुमुलंसमपद्यत ४ युयुत्सवस्तेविकांताविजयायमहाबलाः ॥ अन्योन्यमभिगर्जंतोगोष्ठेष्विवमहर्षभाः
५ शिरसांपात्यमानानांसमरेनिशितैःशरैः ॥ अश्मवृष्टिरिवाकाशेबभूवभरतर्षभ ६ कुंडलोष्णीषधारीणिजातरूपोज्ज्वलानिच ॥ पतितानिस्मदृश्यंतेशिरांसिभर
तर्षभ ७ विशिखोन्मथितैर्गात्रैर्बाहुभिश्चसकार्मुकैः ॥ सहस्ताभरणैश्चान्यैरभवच्छादितामही ८ कवचोपहितैर्गात्रैर्हस्तैश्चसमलंकृतैः ॥ मुखैश्चचंद्रसंकाशैरक्तांत
नयनैःशुभैः ९ गजवाजिमनुष्याणांसर्वगात्रैश्चभूषते ॥ आसीत्सर्वासमास्तीर्णामुहूर्तेनवसुंधरा १० रजोमेघैश्चतुमुलैःशस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः ॥ आयुधानांचनिर्घोषः
स्तनयितुसमोऽभवत् ११ संप्रहारस्तुमुलःकडुकःशोणितोदकः ॥ प्रावर्ततकुरूणांचपांडवानांचभारत १२ तस्मिन्महाभयेघोरेतुमुलैलोमहर्षणे ॥ वृष्टुःशरवर्षा
णिक्षत्रियायुद्धहुर्मदाः १३ आक्रोशन्कुंजरास्तत्रशरवर्षप्रतापिताः ॥ तावकानांपरेषांचसंयुगेभरतर्षभ १४ संरब्धानांचवीराणांधीराणाममितौजसाम् ॥ धनुर्ज्या
तलशब्देननप्राज्ञायतकिंचन १५ उत्थितेषुकबंधेषुसर्वतःशोणितोदके ॥ समरेपर्यधावंतचपारिपुवधोद्यताः १६ शरशक्तिगदाभिस्तेखड्गैश्चामिततेजसः ॥ नि
जघ्नुःसमरेन्योऽन्यंशूराःपरिघबाहवः १७ बभ्रुःकुंजराश्चात्रशरैर्विद्वानिरंकुशाः ॥ अश्वाश्चपर्यधावंतहतारोहादिशोदश १८ उत्पत्यनिपतंत्यन्येशरघातप्र
पीडिताः ॥ तावकानांपरेषांचयोधाभरतसत्तम १९ बाहानामुत्तमांगानांकार्मुकाणांचभारत ॥ गदानांपरिघाणांचहस्तानांचोरुभिःसह २० पादानांभूषणा
नांचकेयूराणांचसंघशः ॥ राशयस्तत्रदृश्यंतभीष्मभीमसमागमे २१ अश्वानांकुंजराणांचरथानांचानिवर्तिनां ॥ संघाताःस्मदृश्यंततत्रतत्रविशांपते २२
गदाभिरसिभिःप्रासैर्वाणैश्चनतपर्वभिः ॥ जघ्नुःपरस्परंतत्रक्षत्रियाःकालआगते २३ अपरेबाहुभिर्वीरानियुद्धकुशलायुधि ॥ बहुधासमसज्जंतआयसैःपरिघै
रिव २४ मुष्टिभिर्जानुभिश्चैवतलैश्चैवविशांपते ॥ अन्योन्यंजघ्निरेवीरास्तावकाःपांडवैःसह २५ पतितैःपात्यमानैश्चविचेष्टाद्भिश्चभूतले ॥ घोरमायोधनंजये
तत्रतत्रजनेश्वर २६ विरथारथिनश्चात्रनिस्त्रिशवरधारिणः ॥ अन्योन्यमभिधावंतःपरस्परवधैषिणः २७ ततोदुर्योधनोराजाकलिंगैर्बहुभिर्वृतः ॥ पुरस्कृत्यर
णेभीष्मंपांडवानभ्यवर्तत २८ तथैवपांडवाःसर्वपरिवार्यवृकोदरम् ॥ भीष्ममभ्यद्रवन्कुद्धास्ततोयुद्धमवर्तत २९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवध०
संकुलयुद्धेसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ संजयउवाच ॥ दृष्ट्वाभीष्मेणसंसक्तान्प्रातृनन्यांश्चपार्थिवान् ॥ समभ्यधावद्भाग्यमुद्यतास्त्रोधनंजयः १ पांचजन्य
स्यनिर्घोषंधनुषांगोडिवस्यच ॥ ध्वजंचदृष्ट्वापार्थस्यसर्वात्रोभयमाविशत् २ सिंहलांगूलमाकाशेज्वलंतमिवपर्वतम् ॥ असज्जमानंवृक्षेषुधूमकेतुमिवोत्थितम् ३

बहुवर्णविचित्रचदिव्यवानरलक्षणम् ॥ अपश्याममहाराजध्वजंगांडीवधन्वनः ४ वियुतं मेघमध्यस्थां भ्राजमानामिवांबरे ॥ ददृशुर्गौडिवं यो धारुक्मपृष्ठं महासृ
घे ५ आशुश्रुमभृशंचास्यशक्रस्येवाभिगर्जतः ॥ सुघोरंतलयोः शब्दं निघ्नतस्तववाहिनीम् ६ चंडवातो यथामेघः सवियुस्तनयितुमान् ॥ दिशः संप्लावयन्स
र्वाः शरवर्षैः समंततः ७ समम्यधावद्वांगेयं भैरवास्त्रोधनं जयः ॥ दिशं प्रार्चीं प्रतीचीं च न जानीमो ह्यमोहिताः ८ कादिभूताः श्रांतपत्राहताश्चाहतचेतसः ॥ अ
न्योन्यमभिसंश्लिष्य यो धास्ते भरतर्षभ ९ भीष्ममेवाभ्यलीयंत सहस्रैस्तवात्मजैः ॥ तेषामार्ताय नमभूद्रीष्मः शान्तनवोरणे १० समुत्पतंति वित्रस्तारथेभ्योर
थिनस्तथा ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ११ श्रुत्वा गांडीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवालीयंत भारत १२ अथ कां
बोजजैरश्वैर्महाद्भिः शीघ्रगामिभिः ॥ गोपानां बहुसाहस्रैर्बालैर्गोपायनैर्हतः १३ मदसौवीरगांधारैस्त्रैर्वैश्वविशांपते ॥ सर्वकालिं गमुख्यैश्च कलिंगाधिपतिर्हतः १४
नानानरगणौघैश्च दुःशासनपुरःसरः ॥ जयद्रथश्च नृपतिः सहितः सर्वराजभिः १५ हयारोहवराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः ॥ चतुर्दशसहस्राणि सौबलं पर्यवारयन्
१६ ततस्ते सहिताः सर्वे विभक्त रथवाहनाः ॥ अर्जुनं समरे जह्नुस्तावका भरतर्षभ १७ रथिभिर्वारणैरश्वैः पादातैश्च समीरितम् ॥ घोरमायो धनं चक्रमहाभ्रसदृशं
रजः १८ तोमरप्रासनाराचगजाश्च रथयोधिनाम् ॥ बलेन महताभीष्मः समसज्जत्किरीटिना १९ आवंत्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैंधवः ॥ अजातशत्रुर्मद्राणामृष
भेण यशस्विना २० सहपुत्रः सहामात्यः शल्येन समसज्जत ॥ विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखंडिना २१ मत्स्यादुर्योधनं जग्मुः शकुनिं च विशांपते ॥ द्रुपदश्चेकि
तानश्च सात्यकिश्च महारथः २२ द्रोणेन समसज्जंत सपुत्रेण महात्मना ॥ कृपश्च कृतवर्मा च दृष्टद्युम्नमभिद्रुतौ २३ एवं प्रवजिताश्चानिभ्रांतनागरथानि च ॥ सैन्या
निसमसज्जंत प्रयुद्धानि समंततः २४ निरभ्रे वियुतस्तीव्रादिशश्च रजसाऽऽवृताः ॥ प्रादुरासनमहोल्काश्च सनिर्घाता विशांपते २५ प्रादुर्भूतो महावातः पांसुवर्षं प
पात च ॥ नभस्यंतर्दधे सूर्यः सैन्येन रजसाऽऽवृतः २६ प्रमोहः सर्वसत्त्वानामतीव समपद्यत ॥ रजसाचाभिभूतानामस्रजालैश्च तु द्यताम् २७ वीरबाहुविमृष्टानां
सर्वावरणभेदिनाम् ॥ संघातः शरजालानां तु मुलः समपद्यत २८ प्रकाशं च कुराकशमुद्यतानि भुजोत्तमैः ॥ नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ २९ आर्षभा
णिविचित्राणि रुक्मजालावृतानि च ॥ संपेतुर्दिक्षु सर्वासु चर्माणि भरतर्षभ ३० सूर्यवर्णैश्च निखिंशैः पात्यमानानि सर्वशः ॥ दिक्षु सर्वास्वदृश्यंत शरीराणि शिरांसि
च ३१ भग्नचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः ॥ हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः ३२ परिपेतुर्हयाश्चात्र केचिच्छस्त्रकृतवणाः ॥ रथान् विपरिकर्ष
तो हते पुरथ योधिषु ३३ शराहताभिर्बद्धा बद्धयोक्ता हयोत्तमाः ॥ युगानि पर्यकर्षंत तत्र तत्र समभारत ३४ २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४

३० वीतमादद्विरेप्रतिगजं मृद्वंतो निर्वीर्यमपि गजं यदुः मत्तगजयुद्धेति भावः 'वीतमसारणजे' इति नेदित्री २५ । ३० । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ ॥ इति मी० नी० मा० एकसप्तति

अदृश्यंत ससूताश्च साश्वाः सरथयोधिनः ॥ एकेन बलिनाराजन्वारणेन विमर्दिताः ३५ गंधहस्तिमदस्त्रावमाग्राय बहवोरणे ॥ सन्निपाते बलौघानां वीतमाददि
रे गजाः ३६ सतोमरैर्महामात्रैर्निपतद्भिर्गतासुभिः ॥ बभूवा यो धनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः ३७ सन्निपाते बलौघानां प्रेषितैर्वरवारणैः ॥ निपेतुर्धुधिसंमग्राः स
योधाः सध्वजा गजाः ३८ नागराजोपमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे ॥ व्यदृश्यंत महाराजसंभ्रारथकूबराः ३९ विशां रथसंघाश्च केशेष्वक्षिप्य दंतिभिः ॥ द्रुम
शाखा इवाविध्य निष्पिष्टारथिनोरणे ४० रथेषु च रथान्युद्धे संसक्तान् वरवारणाः ॥ विकर्षंतो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः ४१ तेषां तथा कर्षतां तु गजानां रूपमा
बभौ ॥ सरः सुनलिनी जालं विषक्तमिव कर्षताम् ४२ एवं संछादितं तत्र बभूवा यो धनं महत् ॥ सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते
भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० संकुलयुद्धे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ शिखंडी सह मत्स्येन विराटेन विशांपते ॥ भीष्ममाशु महेष्वसमाससा
दसुदुर्जयम् १ द्रोणं कृपं विकर्णं च महेष्वसं महाबलम् ॥ राज्ञश्चान्यान् रणेशूरान् बहुनाच्छेद नं जयः २ सैंधवं च महेष्वसं सामात्यं सहबन्धुभिः ॥ प्राच्यांश्च दक्षिणात्यां
श्च भूमिपान् भूमिपर्षभ ३ पुत्रं च ते महेष्वसं दुर्योधनममर्षणम् ॥ दुःसहं चैव समरे भीमसेनोऽभ्यवर्तत ४ सहदेवस्तु शकुनिमुलूकं च महारथम् ॥ पिता पुत्रौ महेष्व
सावभ्यवर्तत दुर्जयौ ५ युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः ॥ समवर्तत संग्रामे पुत्रेण निकृतस्तव ६ माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरसंकंदनो युधि ॥ त्रिगतां बलैः
सार्धं समसज्जत पांडवः ७ अभ्यवर्तत संक्रुद्धाः समरेशाल्वकेकयान् ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महारथः ८ दृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ पुत्राणां
ते रथानीकं प्रत्युद्याताः सुदुर्जयाः ९ सेनापतिरमेयात्मा दृष्टद्युम्नो महाबलः ॥ द्रोणेन समरे राजन्समिया यो ग्रकर्मणा १० एवमेते महेष्वसास्तावकाः पांडवैः सह ॥
समेत्य समरेशूराः संप्रहारं प्रचक्रिरे ११ मध्यं दिन गते सूर्येन मस्याकुलतांगते ॥ कुरुवः पांडवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरम् १२ ध्वजिनो हेमचित्रां गाविचरंतोरणाजरे ॥
सपताकारथारे जुर्वैयाघ्रपरिवारणाः १३ समेतानां च समरे जिगीषूणां परस्परम् ॥ बभूव तु मुलः शब्दः सिंहानामिव नर्दताम् १४ तत्राद्भुतमपश्यामसंप्रहारं सुदा
रुणम् ॥ यदकुर्वन् रणेशूराः स्तंजयाः कुरुभिः सह १५ नैव खनं दिशो राजन्नसूर्यशशुतापन ॥ विदिशो वापि पश्यामः शरैर्मुक्तैः समंततः १६ शक्तीनां विमलाग्राणां
तोमराणां तथाऽऽस्यताम् ॥ निखिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः १७ क्वचानां विचित्राणां मूषणानां प्रभास्तथा ॥ खंदिशः प्रदिशश्चैव भासयामा
सुरोजसा १८ वपुर्भिश्च नरेन्द्राणां चंद्रसूर्यसमप्रभैः ॥ विरराजत दाराजंस्तत्र तत्र रणांगनम् १९

तमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ शिखंडीति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ शूरसंकंदनः शूराणारोदकः शूरैर्द्रोवा ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ ओजसास्वप्रभावेण १८ । १९

२० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ ॥ इतिभीष्मोपाधिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ विराट्द्विती १ । २ । ३ । ४ । ५

रथसंधानरव्याघ्राःसमार्यातश्चसंयुगे ॥ विरेजुःसमरेराजनग्रहाइवनभस्तले २० भीष्मस्तुरथिनांश्रेष्ठोभीमसेनमहाबलम् ॥ अवारयतसंकुद्धःसर्वसैन्यस्यपश्य
तः २१ ततोभीष्मविनिर्मुक्तारुक्मपुंखाःशिलाशिताः ॥ अभ्यघ्नन्समरेभीमंतैलधौताःसुतेजनाः २२ तस्यशक्तिमहावेगांभीमसेनोमहाबलः ॥ कुद्धाशी
विपसंकाशांप्रियामासभारत २३ तामापतंतिसहस्यारुक्मदंडादुरासदाम् ॥ चिच्छेदसमरेभीष्मःशरैःसन्नतपर्वभिः २४ ततोऽपरेणभस्त्रेणपीतेनानिशितेनच ॥
कार्मुकंभीमसेनस्यद्विधाचिच्छेदभारत २५ सात्यकिस्तुततस्तूर्णभीष्ममासाद्यसंयुगे ॥ आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्निशितैस्तिग्मतेजनैः २६ शरैर्बहुभिरानर्छ
त्पितरंतेजनेश्वर ॥ ततःसंधायवैतीक्ष्णंशरंपरमदारुणम् २७ वाष्पेयस्यरथाद्रीष्मःपातयामाससारथिम् ॥ तस्याश्वाःप्रहृताराजन्निहतेरथसारथौ २८ तेनते
नैवधावंतिमनोमारुतरंहसः ॥ ततःसर्वसैन्यस्यनिःस्वनस्तुमुलोऽभवत् २९ हाहाकारश्चसंजज्ञेपांडवानांमहात्मनाम् ॥ अभ्यद्रवतगृहीतहयान्यच्छतधा
वत् ३० इत्यासीत्तुमुलःशब्दोयुधुधानरथंप्रति ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुभीष्मःशांतनवस्तदा ३१ न्यहनत्पांडवीसेनामासुरीमिववृत्रहा ॥ तेवध्यमानाभीष्मेणपां
चालाःसोमकैःसह ३२ स्थिरांयुद्धेमतिं कृत्वाभीष्ममेवाभिदुःखः ॥ घृष्टयुग्ममुखाश्चापिपार्थाःशांतनवरणे ३३ अभ्यधावनजिगीषंतस्त्वपुत्रस्यवाहिनीम् ॥
तथैवकौरवाराजन्भीष्मद्रोणपुरोगमाः ३४ अभ्यधावंतवेगेनततोयुद्धमवर्तत ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपंचमदिवसयुद्धेद्विसप्ततित
मोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ विराटोऽथत्रिभिर्वाणैर्भीष्ममाच्छन्महारथम् ॥ विव्याधतुरगांश्चास्यत्रिभिर्वाणैर्महारथः १ तंप्रत्यविध्य
दशभिर्भीष्मःशांतनवःशरैः ॥ रुक्मपुंखैर्महेष्वासःकृतहस्तोमहाबलः २ द्रौणिर्गांडीवधन्वानंभीमधन्वामहारथः ॥ अविध्यदिपुभिःषड्विद्वहस्तःस्तनांतरे ३
कार्मुकंतस्यचिच्छेदफाल्गुनःपरवीरहा ॥ अविध्यच्चभृशंतीक्ष्णैःपत्रिभिःशुक्लकेशः ४ सोऽन्यत्कार्मुकमादायवेगवानक्रोधमूर्छितः ॥ अमृष्यमाणःपार्थेनका
र्मुकच्छेदमाहवे ५ अविध्यत्फाल्गुनंराजन्नवत्यानिशितैःशरैः ॥ वासुदेवंचसप्तत्याविव्याधपरमेषुभिः ६ ततःक्रोधाभिताम्राक्षःकृष्णेनसहफाल्गुनः ॥ दीर्घमुष्णं
चनिःश्वस्यचितयित्वापुनःपुनः ७ धनुःप्रपीडयामेनकरेणामित्रकेशिनः ॥ गांडीवधन्वासंकुद्धःशितानसन्नतपर्वणः ८ जीवितांतकरानघोरानसमादत्ताशि
लीमुखान् ॥ तैस्तूर्णसमरेविध्यद्रौणिर्वलवतावरः ९ तस्यतेकवचंभित्वापुःशोणितमाहवे ॥ नविव्यथेचनिर्भिन्नोद्रौणिर्गांडीवधन्वना १० तथैवचशरान्
द्रौणिःप्रविमुंचन्नविह्वलः ॥ तस्थौसमरेराजंस्त्रातुमिच्छन्महावतम् ११ तस्यतत्सुमहत्कर्मशशंसुःकुरुसत्तमाः ॥ यत्कृष्णाभ्यांसमेताभ्यामभ्यापततसंयुगे १२
सहिनित्यमनीकेषुयुध्यतेऽभयमास्थितः ॥ अस्त्रग्रामंसंहारंद्रोणात्प्राप्यसुदुर्लभम् १३

६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

१४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ सात्वतीपुत्रंअभिमन्युं

ममैषआचार्यसुतोद्रोणस्यापिप्रियःसुतः ॥ ब्राह्मणश्चविशेषेणमाननीयोममेतिच १४ समास्थायमतिवीरोभीमसुःशुतापनः ॥ कृपांचक्रेरथश्रेष्ठोभारद्वाजसुतं
प्रति १५ द्रौणित्यत्काततोयुद्धेकौतेयःश्वेतवाहनः ॥ युयुधेतावकाभिर्ग्रन्स्त्वरमाणःपराक्रमी १६ दुर्योधनस्तुदशभिर्गार्धपत्रैःशिलाशितैः ॥ भीमसेनमहे
ष्वासंरुक्मपुंखैःसमार्षयत् १७ भीमसेनःसुसंकुद्धःपरासुकरणद्वन्द्वम् ॥ चित्रंकार्मुकमादत्तशरांश्चनिशितान्दश १८ आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगवद्भिरजिह्वैः ॥
अविध्यतूर्णमव्यग्रःकुरुराजंमहोरसि १९ तस्यकांचनसूत्रस्थःशरैःसंछादितोमणिः ॥ रराजोरसिखेसूर्योग्रहैरिवसमावृतः २० पुत्रस्तुतवतेजस्वीभीमसेनेन
ताडितः ॥ नामृष्यतयथानागस्तलशब्दंमदोत्कटः २१ ततःशरैर्महाराजरुक्मपुंखैःशिलाशितैः ॥ भीमंविव्याधसंकुद्धस्त्रासयानोवरूथिनीं २२ तौयु
ध्यमानौसमरेभृशमन्योन्यविक्षतौ ॥ पुत्रौतेदेवसंकाशौव्यरोचेतांमहाबलौ २३ चित्रसेनंनरव्याघ्रंसौभद्रःपरवीरहा ॥ अविध्यदशभिर्वाणैःपुरुमित्रंचसप्तभिः २४
सत्यव्रतंचसप्तत्याविद्धाशक्रसमोयुधि ॥ नृत्यन्निवरणेवीरार्तिनःसमजीजनत् २५ तंप्रत्यविध्यदशभिश्चित्रसेनःशिलीमुखैः ॥ सत्यव्रतश्चनवभिःपुरुमित्र
श्चसप्तभिः २६ सविद्रोविक्षरनरक्तंशुसंवारणंमहत् ॥ चिच्छेदचित्रसेनस्यचित्रंकार्मुकमार्जुनिः २७ भित्त्वाचास्यतनुत्राणंशरेणोरस्यताडयत् ॥ ततस्ते
तावकावीराराजपुत्रामहारथाः २८ समेत्ययुधिसंरब्धाविव्यधुर्निशितैःशरैः ॥ तांश्चसर्वानशरैस्तीक्ष्णैर्जघानपरमास्त्रवित् २९ तस्यदृष्ट्वातुतत्कर्मपरिवुः
सुतास्तव ॥ दहंतंसमरेसैन्यंवनेकक्षयथोल्बणम् ३० अपेतशिशिरेकालेसमिद्धमिवपावकम् ॥ अत्यरोचतसौभद्रस्तवसैन्यानिनाशयन् ३१ तत्तस्यचरितं
दृष्ट्वापौत्रस्तवविशांपते ॥ लक्ष्मणोऽभ्यपततूर्णसात्वतीपुत्रमाहवे ३२ अभिमन्युस्तुसंकुद्धोलक्ष्मणंशुभलक्षणम् ॥ विव्याधनिशितैःषड्विःसारथिंचत्रिभिःशरैः
३३ तथैवलक्ष्मणोराजन्सौभद्रंनिशितैःशरैः ॥ अविध्यतमहाराजतदुतमिवाभवत् ३४ तस्याश्वाश्चतुरोहत्वासारथिंचमहाबलः ॥ अभ्यद्रवतसौभद्रो
लक्ष्मणंनिशितैःशरैः ३५ हताश्वेतुरथेतिष्ठेक्ष्मणःपरवीरहा ॥ शक्तिंचिक्षेपसंकुद्धःसौभद्रस्यरथंप्रति ३६ तामापतंतिसहसाघोररूपांदुरासदाम् ॥
अभिमन्युःशरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेदभुजगोपमाम् ३७ ततःस्वरथमारोप्यलक्ष्मणंगौतमस्तदा ॥ अपोवाहरथेनाजौसर्वसैन्यस्यपश्यतः ३८ ततःसमाकुले
तस्मिन्वर्तमानेमहाभये ॥ अभ्यद्रवन्जिघांसंतःपरस्परवधैषिणः ३९ तावकाश्चमहेष्वाःपांडवाश्चमहारथाः ॥ जुहंतःसमरेप्राणाग्निजघुरितरेतरम्
४० मुक्तकेशाविक्रवाविरथाश्छिन्नकार्मुकाः ॥ बाहुभिःसमयुध्यंतसृजयाःकुरुभिःसह ४१ ततोभीष्मोमहाबाहुःपांडवानांमहात्मनाम् ॥ सेनांजघान
संकुद्धोदिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ४२

३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२

४३ ॥ इतिभीष्मपर्वणि नीलकंठीयेभारतभावदीपे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ अथेति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६
 हतैरश्वैरर्गजैस्तत्रनरैरश्वैश्चपातितैः ॥ रथिभिःसादिभिश्चैवसमास्तोर्यतमेदिनी ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणिद्वन्द्वयुद्धेत्रिसप्तति
 तमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ अथराजन्महाबाहुःसात्यकिर्युद्धदुर्मदः ॥ विरुध्यचापंसमरेभारसाहमनुत्तमम् १ प्रासुंचतुर्ध्वसंयुक्तानशरा
 नाशीविषोपमान् ॥ प्रगाढंलघुचित्रंचदर्शयन्हस्तलाघवम् २ तस्यविक्षिपतश्चापंशरानन्यांश्चमुंचतः ॥ आददानस्यभूयश्चसंधानस्यचापरान् ३ क्षिपतश्च
 परांस्तस्यरणेशून्विनिघ्नतः ॥ ददृशेरूपमत्यर्थमेघस्येवप्रवर्षतः ४ तमुदीर्यतमालोक्यराजादुर्योधनस्ततः ॥ रथानामयुतंतस्यप्रेषयामासभारत ५ तां
 स्तुसर्वान्महेष्वासान्सात्यकिःसत्यविक्रमः ॥ जघानपरमेष्वासोदिव्येनास्त्रेणवीर्यवान् ६ सकृत्वादारुणंकर्मप्रगृहीतशरासनः ॥ आससादततोवीरोभूरिश्रवस
 माहवे ७ सहिसंघश्यसेनांतियुधुधानेनपातितां ॥ अभ्यधावतसंकुद्धःकुरूणांकीर्तिवर्धनः ८ इंद्रायुधसवर्णतुविस्फार्यसुमहद्वनुः ॥ सृष्टवान्वज्रसंकाशान्
 शरानाशीविषोपमान् ९ सहस्रशोमहाराजदर्शयन्पाणिनाघवम् ॥ शरांस्तान्मृत्युसंस्पर्शान्सात्यकेश्वपदानुगाः १० नविषेदुस्तदाराजन्नुदुष्टुस्तेसमंततः ॥
 विहायसात्यकिराजन्समरेयुद्धदुर्मदम् ११ तद्वद्वायुयुधानस्यसुतादशमहाबलाः ॥ महारथाःसमाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः १२ समासाद्यमहेष्वासंभूरिश्रवस
 माहवे ॥ उचुःसर्वेसुसंख्यायूपकेतुंमहारणे १३ भोभोकोरवदायादसहास्माभिर्महाबल ॥ एहियुध्यस्वसंग्रामेसमस्तैःपृथगेववा १४ अस्मान्वात्वंपराजित्ययशः
 प्राप्नुहिंसंयुगे ॥ वयंवात्वांपराजित्यप्रीतिंघास्यामहेपितुः १५ एवमुक्तस्तदाशूरैस्तानुवाचमहाबलः ॥ वीर्यश्लाघीनरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वासमवस्थितान् १६ साध्वि
 दंकथ्यतेवीरायद्येवंमतिरद्यवः ॥ युध्यध्वंसहितायत्तानिहनिष्यामिबोरणे १७ एवमुक्तामहेष्वासास्तेवीराःक्षिप्रकारिणः ॥ महताशरवर्षेणअभ्यधावन्नरिंदमम्
 १८ सोऽपराह्मेमहाराजसंग्रामस्तुमुलोऽभवत् ॥ एकस्यचबहूनांचसमेतानांरणाजिरे १९ तमेकंरथिनांश्रेष्ठंशरैस्तेसमवाकिरन् ॥ प्रावृषीवयथामेरुंसिपिचुर्जलदा
 नृप २० तैस्तुमुक्तान्शरान्घोरानयमदंडाशनिप्रभान् ॥ असंप्राप्तानसंग्रामंश्चिच्छेदाशुमहारथः २१ तत्राहुतमपश्यामसौमदत्तेःपराक्रमम् ॥ यदेकोबहुभिर्यु
 द्धेसमसज्जदभीतवत् २२ विसृज्यशरवृष्टिंतांशराजन्महारथाः ॥ परिवार्यमहाबाहुंनिहतुमुपचक्रमुः २३ सौमदत्तिस्ततःकुद्धस्तेषांचापानिभारत ॥ चिच्छे
 दसमरेराजन्युध्यमानोमहारथैः २४ अथेषांछिन्नधनुषांशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ चिच्छेदसमरेराजन्शिरांसिभरतर्षभ २५ तेहतान्यपतन्महाराजन्वज्रमग्राइवदुमाः ॥
 तान्दृष्ट्वानिहतान्वीर्येणपुत्रान्महाबलान् २६ वाष्पेयोविनदन्महाराजन्भूरिश्रवसमभ्ययात् ॥ रथंरथेनसमरेपीडयित्वामहाबलौ २७ तावन्योन्यंहिसमरेनिहत्यर
 थवाजिनः ॥ विस्थावभिवलगंतौसमेयातांमहारथौ २८

१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८

१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९ ॥ ७४ ॥ तेहति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११

प्रगृहीतमहा खड्गैतौचर्मवरधारिणौ ॥ शुशुभातेनरव्याघ्रौयुद्धायसमवस्थितौ २९ ततःसात्यकिमभ्येत्यनिर्लिशवरधारिणम् ॥ भोमसेनस्त्वरन्महाराजन्महारो
 पयतदा ३० तवापितनयोराजन्भूरिश्रवसमाहवे ॥ आरोपयद्रथंतूर्णपश्यतांसर्वधान्विनाम् ३१ तस्मिंस्तथावर्तमानेरणेभीष्ममहारथम् ॥ अयोधयंतसंर
 ष्ठाःपांडवाभरतर्षभ ३२ लोहितायतिचादित्येत्वरमाणोधनंजयः ॥ पंचविंशतिसाहस्रात्रिजघानमहारथान् ३३ तेहिदुर्योधनादिष्टास्तदापार्थनिबर्हणे ॥ सं
 प्राप्यैवगतानांशंलभाइवपावकम् ३४ ततोमत्स्याःकेकयाश्चधनुर्वेदविशारदाः ॥ परिववृस्तदापार्थसहपुत्रंमहारथम् ३५ एतस्मिन्नेवकालेतुसूर्यस्तमुपग
 च्छति ॥ सर्वेषांचैवसैन्यानांप्रमोहःसमजायत ३६ अवहारंततश्चक्रेपितादेववतस्तव ॥ संध्याकालेमहाराजसैन्यानांश्रांतवाहनः ३७ पांडवानांकुरूणांचपर
 स्परसमागमे ॥ तेसेनेभृशसंविग्रेययतुःस्वंनिवेशनम् ३८ ततःस्वशिविरंगत्वान्यविशंस्तत्रभारत ॥ पांडवाःसृजयैःसार्धंकुरवश्चयथाविधि ३९ ॥ इतिश्रीम
 हाभारतेभीष्मप०भीष्मवधप०पंचमदिवसावहारेचतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ संजयउवाच ॥ तेविश्रम्यततोरानसहिताःकुरुपांडवाः ॥ व्यतीतायांतुश
 र्वर्यापुनर्युद्धायनिर्ययुः १ तत्रशब्दोमहानासीतवतेषांचभारत ॥ युज्यतरथमुख्यानांकल्प्यतांचैवदंतिनाम् २ संनह्यतांपदातीनांहयानांचैवभारत ॥ शं
 खदुंदुभिनादश्चतुर्मुलःसर्वतोऽभवत् ३ ततोयुधिष्ठिरोराजाष्टष्टुम्रमभाषत् ॥ व्यूहंव्यूहमहाबाहोमकरंशत्रुनाशनम् ४ एवमुक्तस्तुपार्थेनष्टष्टुम्रोमहारथः ॥
 व्यादिदेशमहाराजरथिनोरथिनांवरः ५ शिरोभूदुपदस्तस्यपांडवश्चधनंजयः ॥ चक्षुषीसहदेवश्चनकुलश्चमहारथः ६ तुंडमासीन्महाराजभीमसेनोमहाबलः
 सौभद्रोद्रौपदेयाश्चराक्षसश्चघटोत्कचः ७ सात्यकिर्धर्मराजश्चव्यूहग्रीवांसमास्थिताः ॥ षष्ठमासीन्महाराजविराटोवाहिनीपतिः ८ दृष्टुम्रेनसहितोमहत्यासे
 नयावृतः ॥ केकयाभ्रातरःपंचवामपार्श्वसमाश्रिताः ९ दृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्चवीर्यवान् ॥ दक्षिणंपक्षमाश्रित्यस्थितौव्यूहस्यरक्षणे १० पादयोस्तुम
 हाराजस्थितःश्रीमान्महारथः ॥ कुंतिभोजःशतानीकोमहत्यासेनयावृतः ११ शिखंडीतुमहेष्वासःसोमकैःसंवृतोबली ॥ इरावांश्चततःपुच्छेमकरस्यव्यवस्थितौ
 १२ एवमेतंमहाव्यूहंव्यूहभारतपाण्डवाः ॥ सूर्योदयेमहाराजपुनर्युद्धायदंशिताः १३ कौरवानभ्ययुस्तूर्णहस्त्यश्चरथपातिभिः ॥ समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्छत्रैःश
 खैश्चविमलैःशितैः १४ व्यूहंदृष्ट्वातुतसैन्यंपितादेववतस्तव ॥ कौचेनमहताराजन्प्रत्यव्यूहतवाहिनीम् १५ तस्यतुंडेमहेष्वासोभारद्वाजोव्यरोचत ॥ अ
 श्वत्थामाकृपश्चैवचक्षुरासीन्नरेश्वर १६ कृतवर्मातुसहितःकांबोजवरवाल्हिकैः ॥ शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठःश्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां १७ ग्रीवायांशूरसेनश्चतवपुत्रश्चमारिष
 दुर्योधनोमहाराजराजभिर्बहुभिर्दृतः १८ प्रागज्योतिषस्तुसहितोमद्रसौवीरकेकयैः ॥ उरस्यभून्नरश्रेष्ठमहत्यासेनयावृतः १९ १२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९

तेषां व्यवसितं ज्ञात्वा भीमसेनो जिघृक्षताम् ॥ समस्तानां वधे राजनमर्तिचक्रे महामनाः १५ ततो रथं समुत्सृज्य गदामादाय पांडवः ॥ जघान धार्तराष्ट्राणां तं बलौघमहार्णवम् १६ भीमसेने प्रविष्टे तु घृष्टद्युम्नोऽपि पार्षतः ॥ द्रोणमुत्सृज्य तरसा प्रययौ यत्र सौबलः १७ निवार्य महतीं सेनां तावकानां नरर्षभः ॥ आससाद रथं शून्यं भीमसेनस्य संयुगे १८ दृष्ट्वा विशोकं समरे भीमसेनस्य साराथिम् ॥ घृष्टद्युम्नो महाराज दुर्मना गतचेतनः १९ अपृच्छ द्वापसं रुद्रो निःश्वसन् वाचमरियन् ॥ मम प्राणैः प्रियतमः क्व भीम इति दुःखितः २० विशोकस्तमुवाचे दंष्ट्रद्युम्नं कृतं जलिः ॥ संस्थाप्य मामिह बली पांडवेयः पराक्रमी २१ प्रविष्टो धार्तराष्ट्राणामेतद्बलमहार्णवम् ॥ मामुक्त्वा पुरुषव्याघ्रः प्रीतियुक्तमिदं वचः २२ प्रतिपालय मां सूत नियम्याश्चान्मुहूर्तकम् ॥ यावदेतां त्रिहन्म्यद्यय इमे मदधोद्यताः २३ ततो दृष्ट्वा प्रधावंतं गदाहस्तं महाबलम् ॥ सर्वेषामेव सैन्यानां संहर्षः समजायत २४ तस्मिन् सुतुमुले युद्धे वर्तमाने भयानके ॥ भित्त्वारजन्महाव्यूहं प्रविवेश वृकोदरः २५ विशोकस्य वचः श्रुत्वा घृष्टद्युम्नोऽथ पार्षतः ॥ प्रत्युवाच ततः सूतं रणमध्ये महाबलः २६ नहि मे जीवितेनापि विद्यतेऽद्य प्रयोजनम् ॥ भीमसेनं रणे हि त्वास्मेहमुत्सृज्य पांडवैः २७ यदियामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वादिष्यति ॥ एकाय न गते भीमे मायि चावस्थिते युधि २८ अस्वस्ति तस्य कुर्वति देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ यः सहायान्परित्यज्य स्वस्तिमानावजेह हम् २९ मम भीमः सखा चैव संबंधी च महाबलः ॥ भक्तोऽस्मान्भक्तिमांश्चाहं तमप्यरिनिषूदनम् ३० सोऽहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः ॥ निघ्नं तं मारिषून् पश्य दानवानिव वासवम् ३१ एवमुक्त्वा ततो वीरयौ मध्येन भारत ॥ भीमसेनस्य मार्गे धुगदाप्रमाथितैर्गजैः ३२ सददर्शतदा भीमं दहंतं रिपुवाहिनीम् ॥ वातो वृक्षानिव बलात् प्रभंजं तरंगे रिपून् ३३ ते वध्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा ॥ पादातादंतिनश्चैव च कुरातस्वरं महत् ३४ हाहाकारश्च संजज्ञे तव सैन्यस्य मारिष ॥ वध्यतो भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ३५ ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य वृकोदरम् ॥ अभीताः समवर्तत शस्त्रवृष्ट्या परंतप ३६ अभिहृतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं समंततः पांडवलोकवीरः ॥ सैन्येन घोरेण सुसंहितेन दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनम् ३७ अथोपगच्छच्छरविक्षतां गंपदातिनं क्रोधविष्वक्मं तम् ॥ आश्वासयन् पार्षतो भीमसेनं गदाहस्तं कालमिवांतकाले ३८ विशल्य मे न च चकार तूर्णमारोपयन् चात्मरथे महात्मा ॥ भृशं परिष्वज्य च भीमसेनमाश्वासयामास स शत्रुमध्ये ३९ भ्रातृनथोपेत्य तवापि पुत्रस्तस्मिन् विमर्दे महति प्रवृत्ते ॥ अयं दुरात्मा दुपदस्य पुत्रः समागतो भीमसेनेन सार्धं ४० तं याम सर्वे महता बलेन मावोरिपुः प्रार्थयतामनीकम् ॥ श्रुत्वा तु वाक्यं तममुप्यमाणा ज्येष्ठा ज्ञयानोदिता धार्तराष्ट्राः ४१ वधाय निष्पेतु रुदायुधास्ते युगक्षये केतवो यद्गुह्यः ॥ प्रगृह्य चास्त्राणि धनुषिणी राज्यानि मिधोषैः प्रविकंपयंतः ४२ शरैरवर्षन् दुपदस्य पुत्रं यथाऽबुदासु धरं वारिजालैः ॥ निहत्य तांश्चापिशरैः सुतीक्ष्णैर्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ४३

समभ्युदीर्णांश्च तवात्मजांस्तथानिशम्य वारानभितः स्थितान् रणे ॥ जिघांसु रूद्रं दुपदात्मजो युवा प्रमोहनास्त्रयुजो महारथः ४४ कुद्धो भृशं तव पुत्रे पुरा जन्मदयेषु यद्वत्समरे महेंद्रः ॥ ततो व्यमुह्यं तरणे नृवीराः प्रमोहनास्त्राहत बुद्धिसत्त्वाः ४५ प्रदुष्टुः कुरवश्चैव सर्वे सवाजिनागाः सरथाः समंतात् ॥ परीतकालानि वनष्टं ज्ञानमोहोपेतांस्तव पुत्रानि शम्य ४६ एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ दुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ४७ सोऽतिविद्धस्ततो राजनरणे द्रोणेन पार्थिवः ॥ अपाया दुपदो राजन् पूर्ववैरमनुस्मरन् ४८ जित्वा तु दुपदं द्रोणः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ तस्य शंखस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ४९ अथ शुश्रावते जस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानां त्मजांस्तव ५० ततो द्रोणो महाराज त्वरितोऽभ्याययौ रणात् ॥ तत्रापश्यन्महेष्वासां भारद्वाजः प्रतापवान् ५१ घृष्टद्युम्नं च भीमं च विचरंतौ महारणे ॥ मोहाविष्टांश्च ते पुत्रान् पश्यन् समहारथः ५२ ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रं व्यनाशयत् ॥ अथ प्रत्यागत प्राणास्तव पुत्रामहारथाः ५३ पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ ॥ ततो युधिष्ठिरः प्राह समाह्वयस्व सैनिकान् ५४ गच्छतु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि ॥ सौभद्रप्रमुखा वीरारथाद्वादशदंशिताः ५५ प्रवृत्तिमधिगच्छंतु न हि शुद्धयति मे मनः ॥ त एवं समनुज्ञाताः शूराविक्रांतयोधिनः ५६ बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः ॥ मध्यादिन गते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ५७ केकयाद्रौपदेयाश्च घृष्टकेतुश्च वीरवान् ॥ अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्यासेनयावृताः ५८ ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिदमाः ॥ विभिदुर्धातराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ५९ तान् प्रयातान्महेष्वासान् अभिमन्युपुरोगमान् ॥ भीमसेनभया विष्टा घृष्टद्युम्नविमोहिता ६० न संवारयितुं शक्ता तव सेना जनाधिप ॥ मदमूर्च्छान्विता त्मा वै प्रमदेवा ध्वनिस्थिता ६१ तेऽभिजातामहेष्वासां सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ परिप्लुतौऽभ्यधावंत घृष्टद्युम्नवृकोदरौ ६२ तौ च दृष्ट्वा महेष्वासावभिमन्युपुरोगमान् ॥ बभूवतुर्मुदा युक्तौ निघ्नं तौ तव वाहिनीम् ६३ दृष्ट्वा तु सहसायांतं पांचालयो गुरुमात्मनः ॥ नाशंसत बधं वीरः पुत्राणां तव भारत ६४ ततो रथं समारोप्य कैकेयस्य वृकोदरम् ॥ अभ्यधावत्सुकुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगम् ६५ तस्याभिपततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ कुद्धश्चिच्छेद बाणेन धनुः शत्रुनिबर्हणः ६६ अन्यांश्च शतशो बाणान् प्रेषयामास पार्षते ॥ दुर्योधनहितार्थाय भर्तृपिंडमनुस्मरन् ६७ अथान्यद्वनुरादाय पार्षतः परवीरहा ॥ द्रोणं विव्याध विशल्या रुक्मपुंखैः शिलाशितैः ६८ तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्शनः ॥ हयांश्च चतुरस्तूर्णं च तुर्भिः सायकोत्तमै ६९ वैवस्वतक्षयं वीरं प्रेषयामास भारत ॥ सारथिचास्य भलेन प्रेषयामास मृत्यवे ७० हताश्चात्सरथात्तूर्णमवधुत्य महारथः ॥ आरुरोह महाबाहुराभिमन्योर्महारथम् ७१ ततः सरथनागाश्चासमकं पतवाहिनी ॥ पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च पश्यतः ७२ तत्प्रभवं लंघ्वा द्रोणेनामित तेजसा ॥ नाशकुवन् वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ७३

वध्यमानंतुतत्सैन्यद्रोणेननिशितैःशरैः ॥ व्यग्रमतत्रतत्रैवक्षोभ्यमाणइवार्णवः ७४ तथादृष्ट्वाचतत्सैन्यंजहपेतावकंबलम् ॥ दृष्ट्वाऽऽचार्यसुसंकुद्धं पतंतंरिपुवाहि
नीम् ॥ चुक्रुशुःसर्वतोयोधाःसाधुसाध्वितिभारत ७५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मप०भीष्मवधप० संकुलयुद्धेद्रोणपराक्रमेसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥
॥ संजयउवाच ॥ ततोदुर्योधनोराजामोहात्प्रत्यागतस्तदा ॥ शरवैःपुनर्भीमंप्रत्यवारयदच्युतम् १ एकीभूतास्ततश्चैवतवपुत्रामहारथाः ॥ समेत्यसमरेभीमं
योधयामासुरुद्यताः २ भीमसेनोऽपिसमरेसंप्राप्यस्वरथंपुनः ॥ समारुह्यमहाबाहुर्दुर्योधेनतवात्मजः ३ प्रगृह्यचमहावेगंपरासुकरणंदृढम् ॥ सज्जंशरासनंसंख्ये
शरैर्विव्याधतेसुतम् ४ ततोदुर्योधनोराजाभीमसेनंमहाबलम् ॥ नाराचेनसुतीक्ष्णेनभृशंमर्मण्यताडयत् ५ सोऽतिविद्धोमहेष्वासस्तवपुत्रेणधन्विना ॥ क्रोध
संरक्तनयनोवेगेनाक्षिप्यकार्मुकम् ६ दुर्योधनंत्रिभिर्बाणैर्बाहोरुरासिचार्पयत् ॥ सतत्रशुभेराजाशिखरैर्गिरिराडिव ७ तौदृष्ट्वासमरेकुद्वौविनिघ्नौपरस्परम् ॥
दुर्योधनानुजाःसर्वेश्वराःसंत्यक्तजीविताः ८ संस्मृत्यमंत्रितंपूर्वनिग्रहेभीमकर्मणः ॥ निश्चयंपरमं कृतवानिग्रहीतुंप्रचक्रमुः ९ तानापततएवाजौभीमसेनोमहा
बलः ॥ प्रत्युद्ययौमहाराजगजःप्रतिगजानिव १० भृशंकुद्धश्चतेजस्वीनाराचेनसमार्पयत् ॥ चित्रसेनंमहाराजतवपुत्रंमहायशः ११ तथेतरांस्तवसुतांस्ताड
यामासभारत ॥ शरैर्वहुविधैःसंख्येरुक्मपुंखैःसुतेजनैः १२ ततःसंस्थाप्यसमरेतान्यनीकानिसर्वशः ॥ अभिमन्युप्रभृतयस्तेद्वादशमहारथाः १३ प्रेषिताधर्म
राजेनभीमसेनपदानुगाः ॥ प्रतिजग्मुर्महाराजतवपुत्रान्महाबलान् १४ दृष्ट्वास्थान्स्थान्शूरान्सूर्याग्निसमतेजसः ॥ सर्वानेवमहेष्वासान्प्राजमानान्श्रियावृतान्
१५ महाहवेदीप्यमानान्सुवर्णमुकुटोज्ज्वलान् ॥ तत्पुत्रःसमरेभीमंतवपुत्रामहाबलः १६ तान्नामृष्यतकौतेयोजीविमानागताइति ॥ अन्वीयचपुनःसर्वांस्तवपुत्रा
नपीडयत् १७ अथाभिमन्युसमरेभीमसेनेनसंगतम् ॥ पार्षतेनचसंप्रेक्ष्यतवसैन्येमहारथाः १८ दुर्योधनप्रभृतयःप्रगृहीतशरासनाः ॥ भृशमश्वैःप्रजावितैः
प्रययुर्यत्रतेरथाः १९ अपराह्मेमहाराजप्रावर्ततमहारणः ॥ तावकानांचबलिनांपरेषांचैवभारत २० अभिमन्युर्विकर्णस्यहयानहत्वामहाहवे ॥ अथैनं
पंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत् २१ हताश्वंरथमुत्सृज्यविकर्णस्तुमहारथः ॥ आरुरोहरथंराजंश्चित्रसेनस्यभारत २२ स्थितावेकरथेतौतुभ्रातरौकुलव
र्धनौ ॥ आर्जुनिःशरजालेनच्छादयामासभारत २३ चित्रसेनोविकर्णश्चकार्णिपंचभिरायसैः ॥ विव्यधातेनचाकंपतकार्णिर्मेरुरिवस्थितः २४ दुःशा
सनस्तुसमरेकेकयान्पंचमारिष ॥ योधयामासराजेंद्रतदुतमिवाभवत् २५ द्रौपदेयारणेकुद्धादुर्योधनमवारयत् ॥ शरैराशीविषाकारैःपुत्रंतवविशांपते २६
पुत्रोऽपितवदुर्धर्षोद्रौपद्यास्तनयानरणे ॥ सायकैर्निशितैराजन्नाजघानपृथक्पृथक् २७

तैश्चापिविद्धःशुभेरुधिरेणसमुक्षितः ॥ गिरिःप्रस्त्रवणैर्यद्वैरिकादिविमिश्रितैः २८ भीष्मोऽपिसमरेराजन्पांडवानामनीविनीम् ॥ कालयामासबलवान्पालःप
शुगणानिव २९ ततोगांडीवनिर्घोषःप्रादुरासीद्विशांपते ॥ दक्षिणेनवरूथिन्याःपार्थस्यारीन्विनिघ्नतः ३० उत्तस्थुःसमरेतत्रकबंधानिसमंततः ॥ कुरूणांचैवसै
न्येषुपांडवानांचभारत ३१ शोणितोदंशरावर्तंगजद्वीपंहयोर्मिणम् ॥ रथनौभिर्नरव्याघ्राःप्रतेरुःसैन्यसागरम् ३२ छिन्नहस्ताविकवचाविदेहाश्चनरोत्तमाः ॥ द
श्यंतेपतितास्तत्रशतशोऽथसहस्रशः ३३ निहतैर्मतमातंगैःशोणितौघपरिभुतैः ॥ भूर्भातिभरतश्रेष्ठपर्वतैराचितायथा ३४ तत्राहुतमपश्यामतवतेषांचभारत ॥
नतत्रासीत्पुमान्काश्चिद्योयुद्धंनाभिकांक्षति ३५ एवंयुयुधिरेवीराःप्रार्थयानामहद्यशः ॥ तावकाःपांडवैःसार्धमाकांक्षंतोजयंयुधि ३६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभी
ष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धेअष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७८ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ततोदुर्योधनोराजालोहितायतिभास्करे ॥ संग्राम
रभसोभीमंहंतुकामोऽभ्यधावत् १ तमायांतमभिप्रेक्ष्यनृवीरंदृढवैरिणम् ॥ भीमसेनःसुसंकुद्धइदंवचनमब्रवीत् २ अयंसकालःसंप्राप्तोवर्षपूगाभिवांच्छितः ॥ अ
द्यत्वांनिहनिष्यामियदिनोत्सृजसेरणम् ३ अद्यकुंत्याःपरिक्लेशंनवासंचकृत्तशः ॥ द्रौपद्याश्चपरिक्लेशंप्रणेष्यामिहतेत्वयि ४ यत्पुरामत्सरीभूत्वापांडवानवम
न्यसे ॥ तस्यपापस्यगांधारेपश्यव्यसनमागतम् ५ कर्णस्यमतमास्थायसौबलस्यचयत्पुरा ॥ अर्चित्यपांडवानकामाद्यथेष्टंरुतवानसि ६ याचमानंचयन्मोहा
दाशार्हमवमन्यसे ॥ उलूकस्यसमादेशंयददासिचहृष्टवत् ७ तेनत्वांनिहनिष्यामिसानुबंधंसवांधवम् ॥ समीकरिष्येतत्पापंयत्पुराकृतवानसि ८ एवमुक्त्वाधनु
र्घोरंविहृष्योद्गाम्यचासकृत् ॥ समाधत्तशरान्घोरान्महाशानिसमप्रभान् ९ षड्विंशतिसंकुद्धोमुमोचाशुसुयोधने ॥ ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्वा
गान् १० ततोऽस्यकार्मुकंद्वाभ्यांसूतंद्वाभ्यांचविव्यधे ॥ चतुर्भिरश्वान्जवनाननयद्यमसादनम् ११ द्वाभ्यांचसुविकृष्टाभ्यांशराभ्यामरिमर्दनः ॥ छत्रंचिच्छेद
समरेराज्ञस्तस्यनरोत्तम १२ षड्विंशतस्यचिच्छेदज्वलंतंध्वजमुत्तमम् ॥ छित्वातंचननादोच्चैस्तवपुत्रस्यपश्यतः १३ रथाच्चसध्वजःश्रीमान्नानारत्नविभूषितात् ॥
पपातसहसामूमौविद्युज्जलधरादिव १४ ज्वलंतंसूर्यसंकाशंनागंमणिमयंशुभं ॥ ध्वजंकुरुपतेश्छिन्नंददृशुःसर्वपार्थिवाः १५ अथैनंदशभिर्बाणैस्तोत्रैरिवमहाद्रिपम् ॥
आजघानरणेवीरंस्मयन्निवमहारथः १६ ततःसराजासिंघूनारथश्रेष्ठोमहारथः ॥ दुर्योधनस्यजग्राहपार्ष्णिं सत्पुरुषैर्वृतः १७ कृपश्चरथिनांश्रेष्ठःकौरव्यममितौजसम् ॥
आरोपयद्रथंराजन्दुर्योधनममर्षणम् १८ सगाढविद्धोव्यथितोभीमसेनेनसंयुगे ॥ निषसादरथोपस्थेराजन्दुर्योधनस्तदा १९ परिवार्यततोभीमंजेतुकामोजय
द्रथः ॥ रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः २० दृष्टकेतुस्ततोराजन्नाभिमन्युश्चवीर्यवान् ॥ केकयाद्रौपदेयाश्चतवपुत्रानयोधयत् २१ १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१

चित्रसेनः सुचित्रश्च चित्रांगश्चित्रदर्शनः ॥ चारुचित्रः सुचारुश्च तथा नंदोपनंदकौ २२ अष्टावेते महेश्वासाः सुकुमारायशस्विनः ॥ अभिमन्युरथ राजन्समंतात्पर्यवारयन् २३ आजघानततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः ॥ एकैकंपंचभिर्बाणैः शितैः सन्नतपर्वभिः २४ वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधभिः सृतैः ॥ अमृष्यमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथसत्तमम् २५ वट्टुर्मागणैस्तीक्ष्णैर्गिरिमेरुमिवाबुदाः ॥ सपीड्यमानः समरे कृतास्त्रोयुद्धदुर्मदः २६ अभिमन्युर्महाराजतावकान्समकंपयत् ॥ यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् २७ विकर्णस्य ततो भलान् प्रेषयामास भारत ॥ चतुर्दशरथश्रेष्ठो घोरानाशी विषोपमान् २८ सतैर्विकर्णस्य रथात्पातयामास वीरवान् ॥ ध्वजं सूतं हयांश्चैव नृत्यमान इवाहवे २९ पुनश्चान्यान् शरान् पीतान् कुंठाग्रान् शिलाशितान् ॥ प्रेषयामास संकुद्धो विकर्णाय महाबलः ३० ते विकर्णसमासाद्य कंकवाहिणवाससः ॥ भित्वा देहं ताभूमिं ज्वलंत इव पन्नगाः ३१ तेशराहेमपुंखाग्राव्यदृश्यं तमहीतले ॥ विकर्णरुधिरक्लिन्नावमंत इव शोणितम् ३२ विकर्णवीक्ष्य निभिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः ॥ अभ्यद्रवं तसमरे सौभद्रप्रमुखान् रथान् ३३ अभियात्वा तथैवान्यान् रथास्तान् सूर्यवर्चसः ॥ अविध्यन्समरेऽन्योन्यं संरंभायुद्धदुर्मदाः ३४ दुर्मुखः श्रुतकर्माणं विध्वासतामिराशुगैः ॥ ध्वजमेकेन चिच्छेद सारथिं चास्य सप्तभिः ३५ अश्वान् जाबूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान्वातरंहसः ॥ जघान पद्मिरासाद्य सारथिं चाभ्यपातयत् ३६ सहताश्च रथेतिष्ठन् श्रुतकर्माणमहारथः ॥ शक्तिं चिक्षेप संकुद्धो महोल्कां ज्वलितामिव ३७ सादुर्मुखस्य विमलं वर्म भित्वा यशस्विनः ॥ विदार्य प्राविश हूमिदीप्यमानास्वतेजसा ३८ तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महारथः ॥ पश्यतां सर्वे सैन्यान् अरथमारोपयत्स्वकम् ३९ श्रुतकीर्तिस्तथा वीरो जयत्सेनं सुतं तव ॥ अभ्ययात्समरे राजन् हंतुं कामो यशस्विनम् ४० तस्य विक्षिपत् श्वापं श्रुतकीर्तं महास्वनम् ॥ चिच्छेद समरे तूर्णं जयत्सेनः सुतस्तव ४१ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत ॥ तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरम् ४२ अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवन्निनदन्मुहुः ॥ शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य कर्मुकम् ४३ विव्याध दशभिस्तूर्णं जयत्सेनं शिलीमुखैः ॥ ननाद सुमहानादं प्रभिन्न इव वारणः ४४ अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ॥ शतानीको जयत्सेनं विव्याध हृदये भृशम् ४५ तथा तस्मिन् वर्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरंतिके ॥ चिच्छेद समरे चापं नाकुलेः क्रोधमूर्च्छितः ४६ अथान्यद्वनुरादाय भारसाहमनुत्तमम् ॥ समादत्त शरान् घोरान् शतानीको महाबलः ४७ तिष्ठतिष्ठेति चामं न्यदुष्कर्णं भ्रातुरग्रतः ॥ मुमोचा स्मै शितान् बाणां ज्वलितान् पन्नगानिव ४८ ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां सूतं चमारिष ॥ चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध सप्तभिः ४९ अश्वान् मनोजवांस्तस्य कर्बुरान्वातरंहसः ॥ जघान निशितैस्तूर्णैः सर्वान् द्वादशभिः शरैः ५० अथापरेण भस्त्रेण सुयुक्तेनाशुपातिना ॥ दुष्कर्णं सुदृढं कुद्धो विव्याध हृदये भृशम् ५१

१२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ ॥ इति भीष्मपर्वणि नि० भा० ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ अथेति

सपपातततो भूमौ वज्राहत इव द्रुमः ॥ दुष्कर्णव्यथितं दृष्ट्वा पंचराजन्महारथाः ५२ जिघांसंतः शतानीकं सर्वतः पर्यवारयन् ॥ छाद्यमानं शरवातैः शतानीकं यशस्विनम् ५३ अभ्यधावंत संकुद्धाः केकयाः पंचसोदराः ॥ तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तव पुत्रामहारथाः ५४ प्रत्युद्युर्मुहाराजगजानिव महागजाः ॥ दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्मर्षणो युवा ५५ शत्रुं जयः शत्रुसहः सर्वे कुद्धायशस्विनः ॥ प्रत्युद्याता महाराजकेकयान् भ्रातरः समम् ५६ रथैर्नगरसंकाशैर्हयैर्युक्तैर्मनोजवैः ॥ नानावर्णविचित्राभिः पताकाभिरलंकृतैः ५७ वरचापधरावीरा विचित्रक्वचध्वजाः ॥ विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनाद्धनम् ५८ तेषां सुतुमुलं युद्धं व्यतिषत्तरथद्विपम् ॥ अवर्तत महा रौद्रं निघ्नतामि तरेतरम् ५९ अन्योन्यागस्कृतां राजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् ॥ मुहूर्तास्तमिते सूर्ये च दुर्धुदं सुदारुणम् ६० रथिनः सादिनश्चाथ व्यकीर्यत सहस्रशः ॥ ततः शांतनवः कुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ६१ नाशयामास सेनां तां भीष्मस्तेषां महात्मनाम् ॥ पंचालानां च सैन्यानि शरैर्निन्येयमक्षयम् ६२ एवं भित्त्वा महेश्वासः पांडवानामनीकिनीं ॥ कृत्वा ज्वहारं सैन्यानां ययौ स्वशिबिरं नृप ६३ धर्मराजोऽपि संप्रेक्ष्य दृष्टुं प्रवृत्तो दुरौ ॥ मूर्ध्नि चैतावुपाग्राय प्रहृष्टः शिबिरं ययौ ॥ ६४ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० षष्ठदिवसावहारे ऊनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ अथ शूरामहाराज परस्परकृतागसः ॥ जग्मुः स्वशिबिराण्येव रुधिरेण समुक्षिताः १ विश्रम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परम् ॥ सन्नद्धाः समदृश्यंत भूयो युद्धचिकीर्षया २ ततस्तव सुतो राजंश्चितयाभिपरिभुतः ॥ विस्त्रवच्छोणिताक्तांगः पप्रच्छेदं पितामहम् ३ सैन्यानि रौद्राणि भयानकानि व्यूढानि सम्यग्बहुलध्वजानि ॥ विदार्य हत्वा च निपीड्य शरान् स्तेपांडवानां त्वरितामहारथाः ४ संमोह्य सर्वान्युधिकीर्तिमंतो व्यूहं च तं मकरं वज्रकल्पम् ॥ प्रविश्य भीमेन रणे हतोऽस्मि घोरैः शरैर्मृत्युदंडप्रकाशैः ५ कुद्धं तमुद्गीक्ष्य भयेन राजन्संमूर्च्छितो नलभे शांतिमद्य ॥ इच्छे प्रसादात्तव सत्यसंधप्राप्तुं जयं पांडवेयांश्च हंतुम् ६ तेनैव मुक्तः प्रहसन् महात्मा दुर्योधनं मन्युगतं विदित्वा ॥ तं प्रत्युवाचा विमना मनस्वी गंगासुतः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ७ परेण यत्नेन विगाह्य सेनां सर्वात्मनाऽहंत वराजपुत्र ॥ इच्छामि दातुं विजयं सुखं च न चात्मानं छादयेऽहं त्वदर्थं ८ एते तु रौद्रा वहवो महारथायशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः ॥ येषां डवानां समरे सहाया जितकमारोषविप्वमंति ९ तेनैव शक्याः सहसा विजेतुं वीर्योद्धताः कृतवैरास्त्वया च ॥ अहं सेनां प्रतियोत्स्यामि राजन् सर्वात्मना जीवितं त्यज्य वीर १० रणे तवार्थाय महानुभावन जीवितं रक्ष्य तं मम माद्य ॥ सर्वास्तवार्थाय सदेव दैत्यान् घोरान् दहेयं किमु शत्रुसेनाम् ११ तान् पांडवान् यो धयिष्यामि राजन् प्रियं च ते सर्वमहं करिष्ये ॥ श्रुत्वैव चैतद्वचनं तदानीं दुर्योधनः प्रीतमनावभूव १२ सर्वाणि सैन्यानि ततः प्रहृष्टो निर्गच्छते त्याह नृपांश्च सर्वान् ॥ तदा ज्ञयातानि विनिर्ययुर्दुर्तं गजाश्च पादातरथायुतानि १३

प्रहर्षयुक्तानितुतातिराजन्महांतिनानाविधशस्त्रवन्ति ॥ स्थितानिनागाश्वपदातिमंतिविरेजुराजौतवराजनवलानि १४ शस्त्रास्त्रविभिन्नरवीरयोधैरधिष्ठिताः
सैन्यगणास्त्वदीयाः ॥ रथौघपादातगजाश्वसंघैः प्रयाद्रिराजौविधिवत्प्रणुत्रैः १५ समुद्रतंतैतरुणार्कवर्णरजोवभौच्छादयत्सूर्यरश्मीन् ॥ रेजुःपताकारथदं
तिसंस्थावातेरिताभ्राम्यमाणाःसमंतात् १६ नानारंगाःसमरेतत्रराजनमेघैर्युताविद्युतःखेयथैव ॥ वृंदैःस्थिताश्वापिसुसंप्रयुक्ताश्चकाशिरेदंतिगणाःसमंतात्
१७ ध्वंषिपिविस्फारयतानृपाणांभूवशब्दस्तुमुलोऽतिघोरः ॥ विमथ्यतोदेवमहासुरौघैर्यथाऽर्णवस्यादियुगेतदानीं १८ तदुग्रनागंवहुरूपवर्णतवात्मजानांसमुदी
र्णमेवम् ॥ बभूवसैन्यंरिपुसैन्यंहृद्युगांतमेघौघनिभंतदानीं १९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०भीष्मदुर्योधनसंवादेअशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥
॥ संजयउवाच ॥ ॥ अथात्मजंतवपुनर्गंगेयोध्यानमास्थितम् ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठःसंप्रहर्षकरंवचः १ अहंद्रोणश्चशल्यश्चकृतवर्माचसात्वतः ॥ अश्वत्थामावि
कर्णश्चभगदत्तोऽथसौवलः २ विंदानुविंदावावंत्यौबाल्हीकःसहबाल्हीकैः ॥ त्रिगर्तराजोबलवान्मागधश्चसुदुर्जयः ३ बृहद्वलश्चकौसल्यश्चित्रसेनोविविंशतिः ॥
रथाश्वबहुसाहस्राःशोभनाश्चमहाध्वजाः ४ देशजाश्चहयाराजनस्वारूढाहयसादिभिः ॥ गजेंद्राश्चमदोदृताःप्रभिन्नकरटामुखाः ५ पादाताश्चतथाशूरानानाप्रहर
णध्वजाः ॥ नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थेयोदुमुद्यताः ६ एतेचान्येचबहवस्त्वदर्थेत्यक्तजीविताः ॥ देवानपिरणेजेतुंसमर्थाइतिमेमतिः ७ अवश्यंहिमयाराजंस्तव
वाच्यंहितंसदा ॥ अशक्याःपांडवाजेतुंदेवैरपिसवासवैः ८ वासुदेवसहायाश्चमहेंद्रसमविक्रमाः ॥ सर्वथाऽहंतुराजेंद्रकरिष्येवचनंतव ९ पांडवांश्चरणेजेप्येमांवाजे
प्यंतिपांडवाः ॥ एवमुक्त्वाददावस्मैविशल्यकर्णांशुभाम् १० ओषधीर्वीर्यसंपन्नांविशल्यश्चाभवत्तदा ॥ ततःप्रभातेविमलेस्वेनसैन्येनवीर्यवान् ११ अव्यूहतस्व
यंव्यूहंभीष्मोव्यूहविशारदः ॥ मंडलंमनुजश्रेष्ठोनानाशस्त्रसमाकुलम् १२ संपूर्णयोधमुख्यैश्चतथादंतिपदातिभिः ॥ रथैरनेकसाहस्रैःसमंतात्परिवारितम् १३
अश्ववृंदैर्महद्भिश्चक्रुष्टितोमरधारिभिः ॥ नागेनागेरथाःसप्तसप्तचाश्चारथेथे १४ अन्वश्वंदशधानुष्काधानुष्केदशचर्मिणः ॥ एवंव्यूहंमहाराजतवसैन्यंमहारथैः
१५ स्थितंरणायमहतेभीष्मेणयुधिपालितम् ॥ दशाश्वानांसहस्राणिदंतिनांचतथैवच १६ रथानामयुतंचापिपुत्राश्चतवदंशिताः ॥ चित्रसेनादयःशूराभ्यरक्ष
त्रपितामहम् १७ रक्ष्यमाणःसतैःशूरैर्गोप्यमानाश्चतेनते ॥ सनद्धाःसमदृश्यंतराजानश्चमहाबलाः १८ दुर्योधनस्तुसमरेदंशितोरथमास्थितः ॥ व्यराजतश्रिया
जुष्टोयथाशक्रस्त्रिविष्टपे १९ ततःशब्दोमहानासीत्पुत्राणांतवभारत ॥ रथघोषश्चविपुलोवादित्राणांचनिःस्वनः २० भीष्मेणधर्ताराष्ट्राणांव्यूढःप्रत्यङ्मुखोयुधि॥
मंडलःसमहाव्यूहोदुर्भेद्योऽमित्रघातनः २१

१० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१

२२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६

सर्वतःशुशुभेराजनरणेऽरीणांदुरासदः ॥ मंडलंतुसमालोक्यव्यूहंपरमदुर्जयम् २२ स्वयंयुधिष्ठिरोराजावज्रंव्यूहमथाकरोत् ॥ तथाव्यूढेष्वनीकेषुयथास्थानमव
स्थिताः २३ रथिनःसादिनःसर्वेसिंहनादमथानदन् ॥ विभित्सवस्ततोव्यूहंनिर्ययुर्युद्धकाक्षिणः २४ इतरेतरतःशूराःसहसैन्याःप्रहारिणः ॥ भारद्वाजोययौम
त्स्यंद्रौणिश्वापिशिखंडिनम् २५ स्वयंदुर्योधनोराजापार्षतंसमुपाद्रवत् ॥ नकुलःसहदेवश्चमद्राजानमीयतुः २६ विंदानुविंदावावंत्याविरावंतमभिदुतौ ॥ सर्वे
नृपास्तुसमरेधनंजयमयोधयत् २७ भीमसेनोरणेयांतंहादिक्यंसमवारयत् ॥ चित्रसेनंविकर्णंचतथादुर्मर्षणंविभुः २८ आर्जुनिःसमरेराजंस्तवपुत्रानयोधयत् ॥
प्राग्ज्योतिषोमहेष्वासोहैडिंवराक्षसोत्तमम् २९ अभिदुद्रावगेनमत्तोमत्तमिवद्विपम् ॥ अलंबुपस्तदाराजनसात्यकिंयुद्धदुर्मदम् ३० ससैन्यंसमरेकुद्धोराक्षसः
समुपाद्रवत् ॥ भूरिश्रवारणेयतोदृष्टकेतुमयोधयत् ३१ श्रुतायुषंचराजानंधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ चेकितानश्चसमरेकपमेवान्वयोधयत् ३२ शेषाःप्रतिययुर्यत्ताभी
ष्ममेवमहारथम् ॥ ततोराजसमूहास्तेपरिवर्धनंजयम् ३३ शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ॥ अर्जुनोऽथभृशंकुद्धोवाण्णैर्यमिदमब्रवीत् ३४ पश्यमाधव
सैन्यानिधार्तराष्ट्रस्यसंयुगे ॥ व्यूढानिव्यूहविदुषागंगेयेनमहात्मना ३५ युद्धाभिकामान्शूरांश्चपश्यमाधवदंशितान् ॥ त्रिगर्तराजंसाहितंभ्रातृभिःपश्यकेशव ॥
३६ अद्यैतान्नाशयिष्यामिपश्यतस्तेजनार्दन ॥ यइमेमांयदुश्रेष्ठयोद्धुकामारणाजिरे ३७ एतदुक्त्वातुकोतेयोधनुर्ज्यामवमृज्यच ॥ ववर्षशरवर्षाणिनराधिपगणा
नृप्रति ३८ तेऽपितंपरमेष्वासाःशरवर्षैरपूरयन् ॥ तडागंवारिधाराभिर्यथाप्रावृषितोयदाः ३९ हाहाकारोमहानासीत्तवसैन्येविशांपते ॥ छाद्यमानोरणेकृष्णौश
रैर्दृष्ट्वामहारणे ४० देवादेवर्षयश्चैवगंधर्वाश्चसहोरगैः ॥ विस्मयंपरमंजगमुर्द्वक्त्वाकृष्णौतथागतौ ४१ ततःकुद्धोऽर्जुनोराजत्रैद्रमस्त्रमुदैरयत् ॥ तत्राहुतमपश्याम
विजयस्यपराक्रमम् ४२ शस्त्रवृष्टिंपरैर्मुक्तांशरौघैर्यदवारयत् ॥ नचतत्राप्यनिर्भिन्नःकश्चिदासीद्विशांपते ४३ तेषाराजसहस्राणांहयानांदंतिनांतथा ॥ द्वाभ्यांत्रि
भिःशैश्चान्यानृपाथोविव्याधमारिष ४४ तेहन्यमानाःपार्थेनभीष्मंशांतनवंययुः ॥ अगाधेमज्जमानानांभीष्मःपोतोऽभवत्तदा ४५ आपतद्भिस्तुतैस्तत्रप्रभग्नं
तावकंवलम् ॥ संचुक्षुभेमहाराजवातैरिवमहार्णवः ॥ ४६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप०सप्तमयुद्धदिवसेएकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥
॥ संजयउवाच ॥ ॥ तथाप्रवृत्तसंग्रामेनिवृत्तेचसुशर्मणि ॥ भग्रेषुचापिवीरेषुपांडवेनमहात्मना १ क्षुभ्यमाणेबलेतूर्णसागरप्रतिमेतव ॥ प्रत्युद्यातेच
गंगेयेत्वरितंविजयंप्रति २ दृष्ट्वादुर्योधनोराजारणेपार्थस्यविक्रमम् ॥ त्वरमाणःसमभ्येत्यसर्वीस्तानब्रवीन्नृपान् ३ तेषांतुप्रमुखेश्वरंसुशर्माणंमहाबलम् ॥
मध्येसर्वस्यसैन्यस्यभृशंसंहर्षयन्निव ४

॥ इतिभीष्मपर्वणि नीलकण्ठीयेभारत० एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ ॥ ७ ॥ अथोति १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९

॥११३॥

नी०द्वशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ बहुनीति १। २। ३

॥ संजयउवाच ॥ यथाशक्तियथोत्साहंयुद्धेचेष्टंतितावकाः ॥ दर्शयानाःपरंशक्त्यापौरुषंपुरुषर्षभ ४ गंगायाःसुरनद्यावैस्वादुभूत्वायथोदकम् ॥ महोदधेर्गु
णाभ्यासाल्लवणत्वंनिगच्छति ५ तथातत्पौरुषंराजंस्तावकानांपरंतप ॥ प्राप्यपांडुसुतान्नीरात्रव्यर्थंभवतिसंयुगे ६ घटमानान्यथाशक्तिकुर्वाणान्कर्मदु
ष्करम् ॥ नदोषेणकुरुश्रेष्ठकौरवान्गंतुमर्हसि ७ तवापराधात्सुमहान्सपुत्रस्यविशंपते ॥ पृथिव्याःप्रक्षयोघोरोयमराष्ट्रविवर्धनः ८ आत्मदोषात्समुत्पन्नं
शोचितुंनार्हसेनृप ॥ नहिरक्षंतिराजानःसर्वथाऽत्रापिजीवितम् ९ युद्धेसुकृतिनांलोकानिच्छंतोवसुधाधिपाः ॥ चमूंविगाह्ययुद्धयंतेनित्यंस्वर्गपरायणाः १०
पूर्वाह्णेतुमहाराजप्रावर्ततजनक्षयः ॥ तंत्वमेकमनाभूत्वाशृणुदेवासुरोपमम् ११ आवंत्यौतुमहेष्वासौमहासेनौमहाबलौ ॥ इरावंतमभिप्रेक्ष्यसमेयातारणोत्कटौ
१२ तेषांप्रवृत्तेयुद्धंसुमहल्लोमहर्षणम् ॥ इरावांस्तुसुसंकुद्धोभ्रातरौदेवरूपिणौ १३ विव्याघनिशितैस्तूर्णैःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ तावेनंप्रत्यविध्येतांसमरोचित्र
योधिनौ १४ युध्यतांहितथाराजन्विशेषेनव्यदृश्यत ॥ यततांशत्रुनाशायकृतप्रतिकृतैषिणाम् १५ इरावांस्तुततोराजन्ननुविंदस्यसायकैः ॥ चतुर्भिश्चतुरो
वाहाननयद्यमसादनम् १६ मल्लाभ्यांचसुतीक्ष्णाभ्याधनुःकेतुंचमारिष ॥ चिच्छेदसमरेराजंस्तदहुतमिवाभवत् १७ त्यक्त्वाऽनुविंदोऽथरथंविंदस्यरथमा
स्थितः ॥ धनुर्गृहीत्वापरमंभारसाधनमुत्तमम् १८ तावेकस्थौरणेवीरावावंत्यौरथिनांवरो ॥ शरान्समुचतुस्तूर्णमिरावतिमहात्मनि १९ ताभ्यामुक्तामहावेगाः
शराःकांचनभूषणाः ॥ दिवाकरपथंप्राप्यच्छादयामासुरंबरम् २० इरावांस्तुरणुकुद्धोभ्रातरौतौमहारथौ ॥ वर्षशरवर्षेणसारथिंचाप्यपातयत् २१ तस्मि
स्तुपतितेभूमौगतसत्वेतुसारथौ ॥ रथःप्रदुद्रावदिशःसमुद्रांतहयस्ततः २२ तौसजित्वामहाराजनागराजसुतासुतः ॥ पौरुषंख्यापयंस्तूर्णव्यधमतववाहिनीम्
२३ सावध्यमानासमरेधार्तराष्ट्रीमहाचमूः ॥ वेगान्बहुविधांश्चक्रैर्विषंपीत्वेवमानवः २४ हैडिंबोराक्षसेंद्रस्तुभगदत्तंसमाद्रवत् ॥ रथेनादित्यवर्णेनसध्वजेनमहाबलः
२५ ततःप्राग्ज्योतिषोराजानागराजंसमास्थितः ॥ यथाध्वजधरःपूर्वसंग्रामेतारकामये २६ तत्रदेवाःसगंधर्वाःऋषयश्चसमागताः ॥ विशेषंनस्मविबिदुर्हैडिंबभग
दत्तयोः २७ यथासुरपतिःशक्रस्त्रासयामासदानवान् ॥ तथैवसमरेराजाद्रावयामासपांडवान् २८ तेनविद्राव्यमाणास्तेपांडवाःसर्वतोदिशम् ॥ त्रातारंनाभ्यग
च्छंतःस्वेष्वनीकेषुभारत २९ भैमसेर्निरथस्थंतुतत्रापश्यामभारत ॥ शेषाविमनसोभूत्वाप्राद्रवंतमहारथाः ३० निवृत्तेषुतुपांडुनांपुनःसैन्येषुभारत ॥ आसी
न्निष्ठानकोघोरस्तवसैन्यस्यसंयुगे ३१ घटोत्कचस्ततोराजन्भगदत्तमहारणे ॥ शरैःप्रच्छादयामासमेरुगिरिमिवांबुदः ३२ निहत्यतान्शरान्तराजाराक्षसस्यध
नुश्च्युतान् ॥ भैमसेर्निरणेतूर्णसर्वमर्मस्वताडयत् ३३ सताड्यमानोबहुभिःशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ नविव्यथेराक्षसेंद्रोभिद्यमानइवाचलः ३४ १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००। इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीवेमारतमाव

तस्यप्राग्ज्योतिषःकुद्धस्तोमरांश्चचतुर्दश ॥ प्रेषयामाससमरेतांश्चिच्छेदसराक्षसः ३५ सतांश्छित्त्वामहाबाहुस्तोमरान्निशितैःशरैः ॥ भगदत्तंचविव्याघसत्
त्याकंकपत्रिभिः ३६ ततःप्राग्ज्योतिषोराजाप्रहसन्निवभारत ॥ तस्याश्वांश्चतुरःसंख्येपातयामाससायकैः ३७ सहताश्चरथेतिष्ठन्राक्षसेंद्रःप्रतापवान् ॥ श
क्तिंचिक्षेपवेगेनप्राग्ज्योतिषगजंप्रति ३८ तामापतंतीसहस्राहेमदंडांसुवेगिनीम् ॥ त्रिधाचिच्छेदन्पतिःसाव्यकीर्यतमेदिनीम् ३९ शक्तिंविनिहतांष्ट्रहैडिंबः
प्राद्रवद्भयात् ॥ यथेन्द्रस्यरणात्पूर्वनमुचिर्देत्यस्तमः ४० तंविजित्यरणेशूरंविक्तांतरुयात्पौरुषम् ॥ अजेयंसमरेवीर्यमेनवरुणेनच ४१ पांडवीसमरेसेनांसं
ममर्दसंकुंजरः ॥ यथावनगजोराजन्मृदंश्चरतिपाद्भिनीम् ४२ मद्रेश्वरस्तुसमरेयमाभ्यांसमसज्जत ॥ स्वस्त्रीयाच्छादयांचक्रेशरौघैःपांडुनंदनौ ४३ सहदेवस्तु
समरेमातुलंढयसंगतम् ॥ अवारयच्छरौघेणमेघोयद्वादिवाकरम् ४४ छाद्यमानःशरौघेणहृष्टरूपतरोऽभवत् ॥ तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुलामातृकारणात्
४५ ततःप्रहस्यसमरेनकुलस्यमहारथः ॥ अश्वांश्चचतुरोराजंश्चतुर्भिःसायकोत्तमैः ४६ प्रेषयामाससमरेयमस्यसदनंप्रति ॥ हताश्चातुरथानूर्णमवष्टुत्यम
हारथः ४७ आरुरोहततोयानंभ्रातुरेवयशस्विनः ॥ एकस्थौतुरणेशूरौदृढेविक्षिप्यकामुके ४८ मद्रराजरथंतूर्णच्छादयामासतुःक्षणात् ॥ सच्छाद्यमानोबहुभिः
शरैःसन्नतपर्वभिः ४९ स्वस्त्रीयाभ्यांनरव्याघ्रोनाकंपतयथाऽचलः ॥ प्रहसन्निवतांचापिशस्त्रवृष्टिजघानह ५० सहदेवस्ततःकुद्धःशरमुद्गृह्यवीर्यवान् ॥ मद्र
राजमभिप्रेक्ष्यप्रेषयामासभारत ५१ सशरःप्रेषितस्तेनगरुडानिलवेगवान् ॥ मद्रराजंविनिर्भियनिपपातमहीतले ५२ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थेमहा
रथः ॥ निषसादमहाराजकश्मलंचजगामह ५३ तांविस्त्रांनिपतितंसूतःसंप्रेक्ष्यसंयुगे ॥ अपोवाहरथेनाजौयमाभ्यामभिपीडितम् ५४ दृष्ट्वामद्रेश्वररथंघातरा
ष्ट्राःपराङ्मुखम् ॥ सर्वेविमनसोभूत्वानेदमस्तीत्यचितयन् ५५ निर्जित्यमातुलंसंख्येमाद्रीपुत्रौमहारथौ ॥ दध्मतुर्मुदितौशंखौसिंहनादंचनेदतुः ५६ अभि
दुद्धवतुर्हृष्टौतवसैन्यंविशंपते ॥ यथादैत्यचमुराजन्निद्रोपेन्द्राविवामरौ ५७ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधप० द्वंद्वयुद्धेऽथशीतितमोऽ
ध्यायः ॥ ८३ ॥ संजयउवाच ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजामध्यंप्राप्तेदिवाकरे ॥ श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्यप्रेषयामासवाजिनः १ अभ्यधावत्ततोराजाश्रुतायुषमर्दिद
मम् ॥ विनिघ्नसायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः २ संसवार्यरणेराजाप्रेषितान्धर्मसूनुना ॥ शरान्सप्तमहेष्वासःकौतेयायसमार्पयत् ३ तेतस्यक्वचंभित्वाप
पुःशोणितमाहवे ॥ असूनिवविचिन्वंतोदेहेतस्यमहात्मनः ४ पांडवस्तुभृशंकुद्धोविद्धस्तेनमहात्मना ॥ रणेवराहकर्णेनराजानंहयविध्यत् ५ अथापरेणभळे
नकेतुंतस्यमहात्मनः ॥ रथश्रेष्ठोरथातूर्णभूमौपार्थोन्यपातयत् ६ दीपेऽयशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ततइति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

केतुनिपतितं दृष्ट्वा श्रुतायुःसमुपाधिः ॥ पाण्डवं विशिखैस्तोक्ष्णैराजन् विव्याध सप्तभिः ७ ततः क्रोधात्प्रज्ज्वालधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ यथायुगांतेभूतानि दिव
क्षुरिवपावकः ८ कुट्टं तु पाण्डवं दृष्ट्वा देवगंधर्वराक्षसाः ॥ प्रविष्यथुर्महाराजव्याकुलं चाप्यमृज्जगत् ९ सर्वेषां चैव भूतानामिदमासीन्मनोगतम् ॥ त्रोल्लोकानद्यसं
कुट्टो नृपोऽयं धक्ष्यतीति वै १० ऋषयश्चैव देवाश्च चक्रुः स्वस्त्ययनं महत् ॥ लोकानां नृपशांत्यर्थं क्रोधिते पाण्डवे तदा ११ सचक्रोधसमाविष्टः सृक्किर्णापारसंलिहन् ॥
दधारात्मवपुर्वोरं युगांतादित्यसाक्षिभम् १२ ततः सैन्यानि सर्वाणि तावकानि विशांपते ॥ निराशान्यभवंस्तत्र जीवितं प्रतिभारत १३ सतु धैर्येण तं कोपं सन्निवार्य
महायशाः ॥ श्रुतायुषः प्रचिच्छेदमुष्टिदेशे महाधनुः १४ अथैनं छिन्नधन्वानं नाराचेनस्तनांतरे ॥ निबिम्बे दण्डराजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः १५ सत्वरं चरणेरा
जन्तस्य वाहान् महात्मनः ॥ निजघान शरैः क्षिप्रं मृतं च सुमहाबलः १६ हताश्वं तुरथं त्यक्त्वा दृष्ट्वा राज्ञोऽस्य पौरुषम् ॥ विप्रदृष्ट्वा वेगेन श्रुतायुः समरे तदा १७
तस्मिन् जिते महेश्वसे धर्मपुत्रेण संयुगे ॥ दुर्योधनबलं राजन् सर्वमासीत्पराङ्मुखम् १८ एतच्छ्रुत्वा महाराजधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ व्यात्ताननो यथाकालस्तवसै
न्यं जघान ह १९ चेकितानस्तुवाष्णे योगौ तमं रथिनां वरम् ॥ प्रेक्षतां सर्वसैन्यानां छादयामास सायकैः २० संनिवार्य शरांस्तांस्तुलपः शरद्वतोयुधि ॥ चेकिता
नं रणे यत्तं राजन् विव्याध पत्रिभिः २१ अथापरेण भलेन धनुश्चिच्छेदमारिष ॥ सारथिचास्य समरे क्षिप्रं हस्तो न्यपातयत् २२ अश्वांश्चास्यावधीद्राजभूतौ पा
णि सारथी ॥ सोऽवस्रुत्य रथात्तूर्णगदां जग्राह सात्वतः २३ सतया वीरघातिन्या गदया गदिनां वरः ॥ गौतमस्य हयान् हत्वा सारथिचन्यपातयत् २४ भूमिष्ठो गौ
तमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोडश ॥ शरास्ते सात्वतं भित्त्वा प्राविशन् धरणीतलम् २५ चेकितानस्ततः क्रुद्धः पुनश्चिक्षेप तां गदां ॥ गौतमस्य वधाकांक्षीवृत्रस्येव पुरं
दरः २६ तामापतंती विमलामश्मगर्भामहागदां ॥ शरैरेकसाहस्रैर्वारयामास गौतमः २७ चेकितानस्ततः खड्गं क्रोधादुद्धृत्य भारत ॥ लाघवं परमास्थाय गौतमं
समुपाद्रवत् २८ गौतमोऽपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्यासि संसंयतः ॥ वेगेन महताराजं शेकितानमुपाद्रवत् २९ तावुभौ बलसंपन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ ॥ निस्त्रिंशभ्यां सु
तीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं संततक्षतुः ३० निस्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ ॥ धरणीं समनुप्राप्तौ सर्वभूतनिषेविताम् ३१ मूर्च्छयाऽभिपरीतां भौव्यायामेन तु मो
हितौ ॥ ततोऽभ्यधावद्रेगेन करकर्षः सुहृत्तया ३२ चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्मदः ॥ रथमारोपयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ३३ तथैव शकुनिः शूरः स्याल
स्तव विशांपते ॥ आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनां वरम् ३४ सौमदत्तितथा कुट्टो दृष्ट्वा केतुर्महाबलः ॥ नवत्यासायकैः क्षिप्रं राजन् विव्याध वक्षसि ३५ सौमदत्तिरु
रस्थैस्तैर्भृशं वाणैरशोभत ॥ मध्यादिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा ३६ भूरिश्रवास्तु समरे दृष्ट्वा केतुं महारथम् ॥ हतमूतहयं च केविरथं सायकोत्तमैः ३७

३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

विरथं तं समालोक्य हताश्वं हतसारथिम् ॥ महताशरवर्षेण छादयामास संयुगे ३८ सतु तं रथमुत्सृज्य दृष्ट्वा केतुर्महामनाः ॥ आरुरोहत तोयानं शतानीकस्यमारिष
३९ चित्रसेनो विकर्णश्च राजन् दुर्मर्षणस्तथा ॥ रथिनो हेमसन्नाहाः सौमद्रमभिदुष्टुः ४० अभिमन्योस्ततस्तैस्तु धोरं युद्धमवतत ॥ शरीरस्य यथाराजन् वातपि
त्तकफैस्त्रिभिः ४१ विरथांस्तव पुत्रांस्तुलत्वा राजन् महाहवे ॥ न जघान न रव्याघ्रः स्मरन् भीमवचस्तदा ४२ ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्च रथयायिभिः ॥ संवृतं
समरे भीष्मदेवैरपि दुरासदम् ४३ प्रयातंशीघ्रमुद्रीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव ॥ अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथम् ४४ वासुदेवमुवाचे दं कौंतेयः श्वेतवाहनः ॥
चोदयाश्चान्दृष्ट्वा केशयन्त्रैते बहुलारथाः ४५ एते हि बहवः शूराः कृतास्त्रायुद्धदुर्मदाः ॥ यथाह न्युर्नः सेनां तथा माधव चोदय ४६ एवमुक्तः सवाष्णेयः कौंतेयेनामि
तौ जसा ॥ रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे ४७ निष्ठानको महानासीत् तव सैन्यस्यमारिष ॥ यदर्जुनो रणे कुद्धः संयातस्तावकान् प्रति ४८ समासाद्य तु कौंतेयो राज्ञ
स्तान् भीष्मरक्षिणः ॥ सुशर्माणमथो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ४९ जानामि त्वां युधांश्चिष्ठमत्यंतं पूर्वैरिणम् ॥ अनयस्याद्य संप्राप्तं फलं पश्य सुदारुणम् ५० अद्य ते दर्श
यिष्यामि पूर्वप्रेतान् पितामहान् ॥ एवं संजल्पतस्तस्य बीभत्सोः शत्रुघातिनः ५१ श्रुत्वाऽपि परुषं वाक्यं सुशर्मार्थयूथपः ॥ न चैनमब्रवीत् किंचिच्छुभं वायदिवाऽशुभम्
५२ अभिगम्यार्जुनं वीरं राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः ५३ परिचार्यार्जुनं संख्येतव पुत्रैर्महारथः ॥ शरैः संछादयामास मेघैरिव दिवाकरम्
५४ ततः प्रवृत्तः सुमहान् संग्रामः शोणितोदकः ॥ तावकानां च समरे पाण्डवानां च भारत ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि सप्तमयुद्धदिवसे
सुशर्मार्जुनसमागमे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ सताड्यमानस्तु शरैर्धनं जयः पदाहतो नाग इव श्वसन्नबली ॥ वा
णेन वाणेन महारथानां चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य १ संछिद्य चापानि च तानि राज्ञां तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन ॥ विव्याध वाणैर्युगपन्महात्मानिः शेषतां तेष्वथ मन्य
मानः २ निपेतुराजौरुधिरप्रदिग्धास्ते ताडिताः शक्रसुतेन राजन् ॥ विभिन्नगात्राः पतितोत्तमांगा गताः सवश्छिन्नतनुत्रकायाः ३ महीं गताः पार्थवलाभिभूता
विचित्ररूपा युगपद्विनेशुः ॥ दृष्ट्वा हतांस्तान् युविराजपुत्रांश्चिगर्तराजः प्रययौ रथेन ४ तेषां रथानामथ पृष्ठगोपाद्वा त्रिंशदन्येऽभ्यपतंत पार्थम् ॥ तथैव तेतं परिवार्य
पार्थं विरुप्य चापानि महारवाणि ५ अवीवृत्तं वाणमहौघं दृष्ट्वा यथागिरिं तोयधराजलौघैः ॥ संपीड्यमानस्तु शरौघं दृष्ट्वा धनं जयस्तान् युधिजातरोषः ६ षष्ठ्या
शरैः संयतितैलघौतैर्जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् ॥ स्थांश्च तांस्तानवजित्य संख्येधनं जयः प्रीतमना यशस्वी ७ अथात्वरङ्गीष्मवधाय जिष्णुर्बलानिराजन् समरे नि
हत्य ॥ त्रिगर्तराजो निहतान् समीक्ष्य महात्मना तानथ बंधुवर्मान् ८

रणेपुरस्कृत्यनराधिपांस्तान्नजगामपार्थत्वरितोवधाय ॥ अभिद्रुतंचास्त्रभृतांवरिष्ठधनंजयवीक्ष्यशिखंडिमुरव्याः ९ अभ्युद्ययुस्तेशितशस्त्रहस्तारिरक्षिपंतोर
थमर्जुनस्य ॥ पार्थोऽपितानापततःसमीक्ष्यत्रिगर्तराज्ञासहिताचूवीरान् १० विध्वंसयित्वासमरेधनुष्मान्गांडीवमुक्तैर्निशितैःपृषत्कैः ॥ भीष्मंयियासुर्युधि
संददर्शदुर्योधनसैधवादींश्चराज्ञः ११ संवारयिष्णूनभिवारयित्वामुहूर्तमायोध्यबलेनवीरः ॥ उत्सृज्यराजानमनंतवीर्योजयद्रथादींश्चनृपान्महौजाः १२ ययौ
ततोभीमवल्लोमनस्वीगांगेयमाजौशरचापपाणिः ॥ युधिष्ठिरश्चप्रबलीमहात्मासमाययौत्वारितोजातकोपः १३ मद्राधिपंसमभित्यज्यसंख्येस्वभागमातंतमनंत
कीर्तिः ॥ सार्धंसमाद्रीसुतभीमसेनैर्भीष्मंययौशांतनवरणाय १४ तैःसंप्रयुक्तैःसमहारथाग्र्यैर्गंगासुतःसमरेचित्रयोर्धौ ॥ नविव्यथेशांतनवोमहात्मासमागतैः
पांडुसुतैःसमस्तैः १५ अथैत्यराजायुधिसत्यसंधोजयद्रथोऽत्युग्रबल्लोमनस्वी ॥ चिच्छेदचापानिमहारथानांप्रसह्यतेषांधनुषावरेण १६ युधिष्ठिरंभीमसेनंयमौ
चपार्थकृष्णंयुधिसंजातकोपः ॥ दुर्योधनःक्रोधविषोमहात्माजघानवाणैरनलप्रकाशैः १७ कृपेणशल्येनशलेनचैवतथाविभोचित्रसेनेनचाजौ ॥ विद्धाःशरै
स्तेऽतिविबुद्धकोपैर्देवायथादैत्यगणैःसमेतैः १८ छिन्नायुधंशांतनवेनराजाशिखंडिनंप्रेक्ष्यचजातकोपः ॥ अजातशत्रुःसमरेमहात्माशिखंडिनंकुद्वउवाचवा
क्यम् १९ उक्त्वातथात्वंपितुरग्रतोमामहंहनिष्यामिमहाव्रतंतं ॥ भीष्मंशरौघैर्विमलार्कवैर्णैःसत्यंवदामीतिकृताप्रतिज्ञा २० त्वयाचनैनांसफलांकरोषिदेवव्रतं
यन्ननिहंसियुद्धे ॥ मिथ्याप्रतिज्ञोभवमाऽत्रवीररक्षस्वधर्मस्वकुलंयशश्च २१ प्रेक्षस्वभीष्मंयुधिभीमवेगंसर्वीस्तपंतंममसैन्यसंघान् ॥ शरौघजालैरतितिग्मवेगैः
कालंयथाकालकृतंक्षणेन २२ निरुतचापःसमरेऽनपेक्षःपराजितःशांतनवेनचाजौ ॥ विहायबंधूनथसोदरांश्चक्रयास्यसेनानुरूपंतवेदम् २३ दृष्ट्वाहिमीष्मं
तमनंतवीर्यभग्नंचसैन्यंद्रवमाणमेवं ॥ भीतोऽसिनूनंदुपदस्यपुत्रतथाहितेमुखवर्णोऽप्रहृष्टः २४ अज्ञायमानेचधनंजयेऽपिमहाह्वेसंप्रसक्तेनृवीरे ॥ कथंहि
भीष्मात्प्रथितःपृथिव्यांभयंत्वमद्यप्रकरोषिवीर २५ सधर्मराजस्यवचोनिशम्यरूक्षाक्षरंविप्रलापानुबद्धम् ॥ प्रत्यादेशंमन्यमानोमहात्माप्रतत्त्वरेभीष्मवधाय
राजन् २६ तमापतंतंमहताजवेनशिखंडिनंभीष्ममभिद्रवंतम् ॥ निवारयामासहिशल्येनमस्त्रेणघोरेणसुदुर्जयेन २७ सचापिदृष्ट्वासमुदीर्यमाणमस्त्रंयुगांता
ग्निसमप्रकाशम् ॥ नसंमुमोहदुपदस्यपुत्रोराजन्महेंद्रप्रतिमप्रभावः २८ तस्थौचतत्रैवमहाधनुष्मान्शरैस्तदस्त्रंप्रतिबाधमानः ॥ अथाददेवारुणमन्यदस्त्रं
शिखंडचथोग्रंप्रतिघातमस्य २९ तदस्त्रमस्त्रेणविदार्यमाणंखस्थाःसुराददृशुःपार्थिवाश्च ॥ भीष्मस्तुराजन्समरेमहात्माधनुश्चचित्रंध्वजमेवचापि ३०
छित्त्वाऽनदत्पांडुसुतस्यविरोयुधिष्ठिरस्याजमीढस्यराज्ञः ॥ ततःसमुत्सृज्यधनुःसबाणंयुधिष्ठिरंवीक्ष्यभयाभिभूतम् ३१

1199 & 1200

३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। इतिमी०नी०मा०पंचाशीतितमोऽध्यायः॥ ८५॥ ॥ ८६॥ विरयमिति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९

गदाप्रमृष्ट्याभिपपातसंख्येजयद्रथंभीमसेनःपदातिः ॥ तमापतंतसहसाजवेनजयद्रथःसगदंभीमसेनम् ३२ विव्याधघोरैर्यमदंडकल्पैःशितैःशरैःपंचशतैःसमं
तात् ॥ अचित्तयित्वासशरांस्तरस्वीवृकोदरःक्रोधपरीतचेताः ३३ जघानवाहान्नसमरेसमंतात्पारावतानसिंधुराजस्यसंख्ये ॥ ततोऽभिबीक्ष्याप्रातिमप्रभा
वस्तवात्मजस्त्वरमाणोरथेन ३४ अभ्याययौभीमसेनंनिहतुंसमुद्यतास्त्रोसुरराजकल्पः ॥ भीमोऽप्यथैनंसहसाविनद्यप्रत्युद्ययौगदयातर्जयानः ३५ समुद्यता
तांयमदंडकल्पादृष्ट्वागदातेकुरवःसमंतात् ॥ विहायसर्वतवपुत्रमुग्रपातंगदायाःपरिहर्तुकामाः ३६ अपक्रांतास्तुमुलेसंप्रमर्दंसुदारुणेभारतमोहनीये ॥ अमूढ
चेतास्त्वथचित्रसेनोमहागदामापतंतीनिरीक्ष्य ३७ रथंस्वमुत्सृज्यपदातिराजौप्रमृष्टास्त्रद्वंद्विपुलंचर्म ॥ अवष्टुतःसिंहइवाचलाग्राज्जगामान्यंभूमिपभूमिदेशम्
३८ गदाऽपिसाप्राप्यरथंसुचित्रंसाश्वंससूतंविनिहत्यसंख्ये ॥ जगामभूमिज्वलितामहोल्काध्रष्टाऽबराहामिवसंपतंती ३९ आश्चर्यभूतंसुमहत्त्वदीयादृष्ट्वतद्वा
रतसंप्रहृष्टाः ॥ सर्वेविनेदुःसहिताःसमंतात्पुपूजिरेतवपुत्रस्यशौर्यं ४० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधप० सप्तमयुद्धदिवसेपंचाशीतितमोऽध्यायः ८५ ॥
॥ संजयउवाच ॥ ॥ विरथंतसमासाद्यचित्रसेनंयशस्विनम् ॥ रथमारोपयामासविकर्णस्तनयस्तव १ तस्मिंस्तथावर्तमानेतुमुलेसंकुलेभृशम् ॥ भीष्मः
शांतनवस्तूर्णयुधिष्ठिरमुपाद्रवत् २ ततःसरथनागाश्वाःसमकंपंतमृंजयाः ॥ मृत्योरास्यमनुप्राप्तंमेनिरेचयुधिष्ठिरम् ३ युधिष्ठिरोऽपिकौरव्योयमाम्यासहितः
प्रभुः ॥ महेश्वासंनरव्याघ्रंभीष्मंशांतनवंययौ ४ ततःशरसहस्राणिप्रमुंचनपांडवोयुधि ॥ भीष्मसंछादयामासयथामेघोदिवाकरम् ५ तेनसम्यक्प्रणीतानिशर
जालानिमारिष ॥ प्रतिजग्राहगणियःशतशोऽथसहस्रशः ६ तथैवशरजालानिभीष्मेणास्तानिमारिष ॥ आकाशेसमदृश्यंतस्वगमानाव्रजाइव ७ निमेषार्धेन
कौतेयंभीष्मःशांतनवोयुधि ॥ अदृश्यंसमरेचक्रेशरजालेनभागशः ८ ततोयुधिष्ठिरोराजाकौरव्यस्यमहात्मनः ॥ नाराचंप्रेषयामासकुद्धआशीविषोपमम् ९
असंप्राप्तततस्तंतुक्षुरप्रेणमहारथः ॥ चिच्छेदसमरेराजनभीष्मस्तस्यधनुश्च्युतम् १० तंतुच्छित्त्वारणेभीष्मोनाराचंकालसंमितम् ॥ निजप्रेकौरवेन्द्रस्यह
यान्कांचनभूषणान् ११ हताश्वंतुरथंत्यक्त्वाधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ आरुरोदरथंतूर्णनकुलस्यमहात्मनः १२ यमावपिहिसंकुद्धःसमासाद्यरणेतदा ॥ शरैःसं
छादयामासभीष्मःपरपुरंजयः १३ तौतुदृष्ट्वामहाराजभीष्मबाणप्रपीडितौ ॥ जगामपरमार्चितांभीष्मस्यवधकाक्षया १४ ततोयुधिष्ठिरोवश्यान्नराज्ञस्तान्
समचोदयत् ॥ भीष्मंशांतनवंसर्वेनिहतेतिसुहृद्गणान् १५ ततस्तेपार्थिवाःसर्वेश्रुत्वापार्थस्यभाषितम् ॥ महतारथवंशेनपरिवनुःपितामहम् १६ ससमंतात्प
रिष्टतःपितादेवव्रतस्तव ॥ चिक्रीडधनुषारांजनपातयानामेहारथान् १७

तंचरंतरणेपार्थाददृशुःकौरवयुधि ॥ मृगमध्यं प्रविश्येव यथासिंहशिशुवने १८ तर्जयानंरणेवीरांस्त्रासयानंचसायकैः ॥ दृष्ट्वात्रेसुर्महाराजसिंहंमृगगणाहव १९
रणेभारतसिंहस्यददृशुःक्षत्रियागतिं ॥ अग्रेर्वायुसहायस्ययथाकक्षंदिधक्षतः २० शिरांसिरथिनांभीष्मःपातयामाससंयुगे ॥ तालेभ्यःपरिपक्वानिफलानिकुश
लोनरः २१ पतद्भिश्चमहाराजशिरोभिर्धरणीतले ॥ बभूवतुमुलःशब्दःपततामश्मनामिव २२ तस्मिन्सुतुमलेयुद्धेवर्तमानेभयानके ॥ सर्वेषामेवसैन्यानामा
सीद्वातिकरोमहान् २३ मित्रेषुतेषुव्यूहेषुक्षत्रियाइतरतरम् ॥ एकमेकंसमाहूययुद्धायैवावतस्थिरे २४ शिखंडीतुसमासाद्यभरतानांपितामहम् ॥ अभिदुद्राव
वेगेनतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् २५ अनादृत्यततोभीष्मस्तंशिखंडिनमाहवे ॥ प्रययौसृजयानकुद्धःस्त्रीत्वांचित्यशिखंडिनः २६ सृजयास्तुततोहृष्टाहृष्टंभीष्मं
हारणे ॥ सिंहनादांश्चविविधांश्चकुःशंखविमिश्रितान् २७ ततःप्रवृत्तेयुद्धंव्यतिपत्तरथादिपम् ॥ पश्चिमादिशमासाद्यस्थितेसवितरिप्रभो २८ धृष्टद्युम्नोऽथ
पांचाल्यःसात्यकिश्चमहारथः ॥ पीडयंतौभृशंसैन्यंशक्तितोमरवृष्टिभिः २९ शस्त्रैश्चबहुभीराजनजघ्नतुस्तावकानुरणे ॥ तेहन्यमानाःसमरेतावकाभरतर्षभ
३० आर्यायुद्धेमर्तिकृत्वानत्यजंतिस्मसंयुगम् ॥ यथोत्साहंतुसमरेनिजघ्नस्तावकारणे ३१ तत्राक्रंदोमहानासीतावकानांमहात्मनाम् ॥ वध्यतांसमरेराजनपा
र्षतेनमहात्मना ३२ तंश्रुत्वानिनदंधोरंतावकानांमहारथा ॥ विदानुविंदावावंत्यौपार्षतंप्रत्युपस्थितौ ३३ तौतस्यतुरगानहत्वात्वरमाणौमहारथौ ॥ छादया
मासतुरुभौशरवर्षेणपार्षतम् ३४ अवहृत्याथपांचाल्योरथातूर्णमहाबलः ॥ आरुरोहरथंतूर्णसात्यकेस्तुमहात्मनः ३५ ततोयुधिष्ठिरोराजामहत्यासेनयावृतः
आवंत्यौसमरेकुद्धावभ्ययात्सपरंतपौ ३६ तथैवतवपुत्रोऽपिसर्वोद्योगेनमारिष ॥ विदानुविंदौसमरेपरिवार्यावतस्थिवान् ३७ अर्जुनश्चापिसंकुद्धःक्षत्रियानक्ष
त्रियर्षभः ॥ अयोधयतसंग्रामेवज्रपाणिरिवासुरान् ३८ द्रोणस्तुसमरेकुद्धःपुत्रस्याप्रियकृतव ॥ व्यधमत्सर्वपंचालांस्तूलराशिमिवानलः ३९ दुर्योधनपुरोगा
स्तुपुत्रास्तवाविशंपते ॥ परिवार्यरणेभीष्मयुधुःपांडवैःसह ४० ततोदुर्योधनोराजालोहितायतिभास्करे ॥ अब्रवीत्तावकान्सर्वास्त्वरध्वामितिभारत ४१ यु
ध्यतांतुतथातेषांकुर्वतां कर्मदुष्करम् ॥ अस्तंगिरिमथारूढेअप्रकाशतिभास्करे ४२ प्रावर्ततनदीघोराशोणितौवतरंगिणी ॥ गोमायुगणसंकीर्णाक्षणेनक्षण
दामुखे ४३ शिवाभिरशिवाभिश्चरुवद्भिर्भैरवंरवम् ॥ घोरमायोधनंजज्ञेभूतसंचैःसमाकुलम् ४४ राक्षसाश्चपिशाचाश्चतथान्येपिशिताशिनः ॥ समंततोव्यह
इयंतशतशोऽथसहस्रशः ४५ अर्जुनोऽथसुशर्मादीनराज्ञस्तान्सपदानुगान् ॥ विजित्यपृतनामध्येययौस्वशिविरंप्रति ४६ युधिष्ठिरोऽपिकौरव्योभ्रातृभ्यांसहि
तस्तथा ॥ ययौस्वशिविरंराजानिशायांसेनयावृतः ४७ भीमसेनोऽपिराजेंद्रदुर्योधनमुखाचस्थान् ॥ अवजित्यततःसंख्येययौस्वशिविरंप्रति ४८

४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७ ॥ इतिभी० नी० मा० पञ्चशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ परिणाम्यंगमायित्वा १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११

दुर्योधनोऽपिपृथगतिःपरिवार्यमहारणे ॥ भीष्मंशांतनवंतूर्णप्रयातःशिविरंप्रति ४९ द्रोणोद्रोणिःकृपःशल्यःकृतवर्माचसात्वतः ॥ परिवार्यचमंसर्वाप्रिययुःशिवि
रंप्रति ५० तथैवसात्यकीराजनघृष्टयुग्मश्चपार्षतः ॥ परिवार्यरणेयोधानययतुःशिविरंप्रति ५१ एवमेतेमहाराजतावकाःपांडवैःसह ॥ पर्यवर्तंतसहितानिशा
कालेपरंतप ५२ ततःस्वशिविरंगत्वापांडवाःकुरवस्तथा ॥ न्यवसेतमहाराजपूजयंतःपरस्परम् ५३ रक्षांकृत्वाततःशूरान्यस्यगुल्मान्यथाविधि ॥ अपनीय
चशल्यानिस्नात्वाचविविधैर्जलैः ५४ कृतस्वस्त्ययनाःसर्वेसंस्तूयंतश्चबंदिभिः ॥ गीतवादित्रशब्देनव्यक्रीडंतयशस्विनः ५५ मुहूर्तादिवतत्सर्वमभवत्स्वर्गसात्रि
भम् ॥ नहियुद्धकथांकांचितत्राकुर्वन्महारथाः ५६ तेप्रसुप्तेवलेतत्रपरिश्रांतजनेनृप ॥ हस्यश्चबहुलेरात्रौप्रेक्षणीयेवभूवतुः ५७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्व
णिभीष्मवधपर्वणिसप्तमदिवसयुद्धावहारेषडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ संजयउवाच ॥ परिणाम्यनिशांतंतुसुखंप्राप्ताजनेश्वराः ॥ कुरवःपांडवाश्चैवपुनर्यु
द्धायनिर्ययुः १ ततःशब्दोमहानासीत्सैन्ययोरुभयोर्नृप ॥ निर्गच्छमानयोःसंख्येसागरप्रतिमोमहान् २ ततोदुर्योधनोराजाचित्रसेनोविंशतिः ॥ भीष्मश्च
रथिनांश्रेष्ठोभारद्वाजश्चैवैतृप ३ एकीभूताःसुसंयताःकौरवाणांमहाचमूम् ॥ व्यूहायविदधूराजनपांडवान्प्रतिदंशिताः ४ भीष्मःकृत्वामहाव्यूहंपितातवविशं
पते ॥ सागरप्रतिमंधोरंवाहनौर्मितरंगिणम् ५ अग्रतःसर्वसैन्यानांभीष्मःशांतनवोययौ ॥ मालवैर्दाक्षिणात्यैश्चआवंत्यैश्चसमन्वितः ६ ततोऽनंतरमेवासीद्वा
रद्वाजःप्रतापवान् ॥ कुल्लिदैःपारदैश्चैवतथाशुद्रकमालवैः ७ द्रोणादनंतरंयतोभगदत्तःप्रतापवान् ॥ मगधैश्चकलिंगैश्चपिशाचैश्चविशंपते ८ प्राग्ज्योतिषा
दनुत्तपःकौसल्योऽथबृहद्वलः ॥ मेकलैःकुरुविदैश्चत्रैपुरैश्चसमन्वितः ९ बृहद्वलात्ततःशूरस्त्रिगर्तःप्रस्थलाधिपः ॥ कांबोजैर्बहुभिःसार्धयवनैश्चसहस्रशः १० द्रौ
णिरतुरभसःशूरस्त्रैर्गर्तादनुभारत ॥ प्रययौसिंहनादेननादयानोघरातलम् ११ तथासर्वेणसैन्येनराजादुर्योधनस्तदा ॥ द्रौणेनंतरंप्रायात्सोदर्यैःपरिवारितः १२
दुर्योधनादनुततःकृपःशारद्वतोययौ ॥ एवमेवमहाव्यूहःप्रययौसागरोपमः १३ रेजुस्तत्रपताकाश्चैवतच्छत्राणिवाविभो ॥ अंगदान्यत्रचित्राणिमाहार्हाणिध
नूपिच १४ तंतुद्वामहाव्यूहंतावकानांमहारथः ॥ युधिष्ठिरोऽब्रवीत्तूर्णपार्षतंपृतनापतिम् १५ पश्यव्यूहंमहेष्वासनिर्भितंसागरोपमम् ॥ प्रतिव्यूहंत्वमपि
हिकुरुपार्षतसत्वरम् १६ ततःसपार्षतःकूरोव्यूहंचक्रेसुदारुणम् ॥ शृंगाटकंमहाराजपरव्यूहविनाशनम् १७ शृंगाभ्यांभीमसेनश्चसात्यकिश्चमहारथः ॥ र
थैरनेकसाहस्रैस्तथाहयपदातिभिः १८ ताभ्यांवभौनरश्रेष्ठःश्वेताश्वःकृष्णसारथिः ॥ मध्येयुधिष्ठिरोराजामाद्रीपुत्रौचपांडवौ १९ अथोत्तरेमहेष्वासाःसहस्रै
न्यानराधिपाः ॥ व्यूहंतंपूरयामासुव्यूहशास्त्रविशारदाः २०

अभिमान्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः ॥ द्रौपदेयाश्चसंहृष्टाराक्षसश्च वटोत्कचः २१ एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारतपांडवाः ॥ अतिष्ठन् समरेश्वरा यो दुकामाज
यैषिणः २२ भेरीशब्दैश्च विमलैर्विमिश्रैः शंखानिः खनैः ॥ क्ष्वेडितास्फोटितोत्कुष्ठैर्नादिताः सर्वतोदिशः २३ ततः शूराः समासाद्य समरे तपरस्परम् ॥ नेत्रैरनि
मिषैराजन्नवैक्षंत परस्परम् २४ नामभिस्ते मनुष्येन्द्रपूर्वयोधाः परस्परम् ॥ युद्धाय समवर्तत समाहूयेतरेतरम् २५ ततः प्रवृत्ते युद्धे धोररूपं भयावहम् ॥ ताव
कानां परेषां च निघ्नतामितरेतरम् २६ नाराचानि शिताः संख्ये संपतंति स्म भारत ॥ व्यातानना भयकरा उरगा इव संघशः २७ निष्पेतुर्विमलाः शक्तयस्तैलघाताः
सुतेजनाः ॥ अंबुदेभ्यो यथाराजन् भ्राजमानाः शतहदाः २८ गदाश्च विमलैः पट्टैः पिन्दाः स्वर्णभूषितैः ॥ पतंत्यस्तत्र दृश्यंते गिरिशृंगोपमाः शुभाः २९ निस्त्रिंशा
श्च व्यदृश्यंते विमलांबरसन्निभाः ॥ आर्षभाणि विचित्राणि शतचंद्राणि भारत ३० अशोभं तरणे राजन् पात्यमानानि सर्वशः ॥ तेऽन्योन्यं समरे सेने युध्यमाने नराधिप
३१ अशोभेतां यथा देवैस्त्यसेने समुद्यते ॥ अभ्यद्रवंत समरे तेऽन्योन्यं वै समंततः ३२ रथास्तुरथिभिस्तूर्णप्रोषिताः परमाहवे ॥ युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुयुः पार्थि
वर्षभाः ३३ दंतिनां युध्यमानानां संघर्षात्पावकोऽभवत् ॥ दंतिषु भरतश्रेष्ठसधूमः सर्वतोदिशम् ३४ प्राप्तेरभिहताः केचिद्रजयोधाः समंततः ॥ पतमानाः स्मद
इयंते गिरिशृंगान्नगा इव ३५ पादात्ताश्चाप्यदृश्यंते निघ्नंतीऽथ परस्परम् ॥ चित्ररूपधराः शूरानखरप्रासयोधिनः ३६ अन्योन्यं ते समासाद्य कुरुपांडवसैनिकाः ॥
अस्त्रैर्नानाविधैर्घोरैरेणे निन्युर्यमक्षयम् ३७ ततः शांतनवो भीष्मोरथ घोषेण नादयन् ॥ अभ्यागमद्रुणैः पार्थानधनुः शब्देन मोहयन् ३८ पांडवानां रथाश्चापिनदतो
भैरवं स्वनम् ॥ अभ्यद्रवंत संयत्ता घृष्टमुग्रपुरोगमाः ३९ ततः प्रवृत्ते युद्धं तव तेषां च भारत ॥ नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परम् ४० ॥ इति श्रीमहाभार
ते भीष्मप० भीष्मवधप० अष्टमदिवसयुद्धारंभे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ संजय उवाच ॥ भीष्मं तु समरे कुद्वं प्रतपंतं समंततः ॥ न शो कुः पांडवाद्रुतपंतं
मिव भास्करम् १ ततः सर्वाणि सैन्यानि घर्मपुत्रस्य शासनात् ॥ अभ्यद्रवंत गमिष्यं मर्दयंतं शितैः शरैः २ स तु भीष्मरिणश्चाघसि मकान् सह मृजयान् ॥ पंचालाश्च महेश्वा
सान्पातयामास सायकैः ३ ते वध्यमाना भीष्मेण पंचालाः सोमकैः सह ॥ भीष्मे वाभ्ययुस्तूर्णैस्त्यक्त्वा मृत्युं कृतं मयम् ४ स तेषां रथिनां विरोभीष्मः शांतनवो युधि ॥
चिच्छेद सहसाराजन् बाहू नथा शिरांसि च ५ विरथान् रथिनश्च क्रीपिता देवव्रतस्तव ॥ पतितान्युत्तमां गानि हयेभ्यो हयसादिनाम् ६ निर्मनुष्याश्च मातंगान् शयानान्
पर्वतोपमान ॥ अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमोहितान् ७ न तत्रासीत् पुमान् कश्चित् पांडवानां विशापते ॥ अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्रिमसेनान् महाबलात् ८ सह भीष्मं
समासाद्य ताडयामास संयुगे ॥ ततो निष्ठानको घोरो भीष्मभीमसमागमे ९ धूम्रवर्षसैन्यानां धोररूपो मथानकः ॥ तथैव पांडवाहृष्टा मसिंहनादमथानदन् १०

ततो दुर्योधनो राजा सोदरैः परिवारितः ॥ भीष्मं जुगोप समरे वर्तमाने जनक्षये ११ भीमस्तु सारथिहत्वा भीष्मस्य रथिनावरः ॥ प्रदुताश्च रथे तस्मिन् द्रवमाणे समंत
तः १२ सुनामस्य शरेणाशुशिरश्चिच्छेद भारत ॥ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सह तोन्यपतद्भुवि १३ हते तस्मिन् महाराज तव पुत्रे महारथे ॥ नामृष्यं तरणे शूराः सोदराः
सप्तसंयुगे १४ आदित्यकेतुर्बह्वाशीकुंडधारो महोदरः ॥ अपराजितः पंडितको विशालाक्षः सुदुर्जयः १५ पांडवं चित्रसन्नाहा विचित्रकवचध्वजाः ॥ अभ्यद्रवंत
संग्रामे यो दुकामारि मर्दनाः १६ महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः ॥ नवभिर्वज्रसंकाशैर्न मुचिं वृत्रहा यथा १७ आदित्यकेतुः सप्तत्या बह्वाशीचापि पंचभिः ॥
नवत्याकुंडधारश्च विशालाक्षश्च पंचभिः १८ अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथम् ॥ शरैर्बहुभिरानच्छेद्रीमसेनं महाबलम् १९ रणे पंडितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः
समार्षयत् ॥ सतन्नममृषे भीमः शत्रुभिर्वधमाहवे २० धनुः प्रपीडयामेन करेणामित्रकर्शनः ॥ शिरश्चिच्छेद समरेशरेणानतपर्वणा २१ अपराजितस्य सुनसंतवपु
त्रस्य संयुगे ॥ पराजितस्य भीमेन निपपात शिरोमहीम् २२ अथापरेण मल्लेन कुंडधारं महारथम् ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्वलोकस्य पश्यतः २३ ततः पुनरमे
यात्मा प्रसंधाय शिलीमुखम् ॥ प्रेषयामास समरे पंडितं प्रति भारत २४ स शरः पंडितं हत्वा विवेश धरणीतलम् ॥ यथानरं निहत्या शुभ्रजगः कालचोदितः २५ विशा
लाक्षशिरश्चित्वा पातयामास भूतले ॥ त्रिभिः शरैर्दीनात्मा स्मरन् क्लेशपुरातनम् २६ महोदरं महेश्वासं नाराचेन स्तनांतरे ॥ विव्याध समरे राजन् सह तोन्यपतद्भु
वि २७ आदित्यकेतोः केतुं च छित्वा बाणेन संयुगे ॥ मल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद भारत २८ बह्वाशिनं ततो भीमः शरेणानतपर्वणा ॥ प्रेषयामास संकुद्वोयमस्य
सदनं प्रति २९ प्रदुदुवुस्ततस्तेऽन्ये पुत्रास्तव विशापते ॥ मन्यमाना हितसत्यं सभायां तस्य भाषितम् ३० ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकशितः ॥ अब्रवी
तावकान् यो धान्मीमोऽयं युधि वध्यताम् ३१ एवमेते महेश्वासाः पुत्रास्तव विशापते ॥ भ्रातृन्संहृश्य निहतान् प्रास्मरंस्तो हितद्वचः ३२ यदुक्तवान् महाप्राज्ञां क्ष
ताहितमना मयम् ॥ तदिदं समनुप्राप्तं वचनं दिव्यदर्शिनः ३३ लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनाधिप ॥ न बुध्यसे पुराय तत्तथ्यमुक्तं वचो महत् ३४ तथैव च व
धार्थाय पुत्राणां पांडवो बली ॥ नूनं जातो महाबाहु र्यथा हंति स्म कौरवान् ३५ ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममासाद्य संयुगे ॥ दुःखेन महताऽऽविष्टो विललाप सुदुःखितः
३६ निहता भ्रातरः शूरा भीमसेनेन मे युधि ॥ यतमानास्तथाऽन्येऽपि हन्यंते सर्वसैनिकाः ३७ भवांश्च मध्यस्थतया नित्यमस्मानुपेक्षते ॥ सोऽहं कुपथमारूढः पश्य
दैवमिदं मम ३८ एतच्छ्रुत्वा वचः कूरं पिता देवव्रतस्तव ॥ दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनः ३९ उक्तमेतन्मया पूर्वं द्रोणेन विदुरेण च ॥ गांधार्याचयशस्वि
न्यातत्त्वं तात न बुद्धवान् ४० समयश्च मया पूर्वकृतो वैशत्रुकर्शन ॥ नाहं युधि नियोक्तव्यो नाप्याचार्यः कथंचन ४१ १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० । इति श्री भौमसंहितायाः ॥ ८९ ॥ श्रीभौमसंहितायाः ॥ ८९ ॥

ययं हि वार्तराष्ट्राणां भीमो द्रक्ष्यति संयुगे ॥ हनिष्यति रणे नित्यं सत्यमेतद्वीर्यमिति ४२ सत्वं राजन् स्थिरो भूत्वारणे कृत्वा दृढां मतिम् ॥ यो धयस्वरणे पार्थान् स्वर्गं कृत्वा परायणम् ४३ न शक्याः पाण्डवा जेतुं सैर्द्रैः पिसुरासुरैः ॥ तस्माद्युद्धे स्थिरां कृत्वा मतिं युद्धयस्व भारत ४४ ॥ हतिं श्रीमहाभारते भीष्मप० भीष्मवधप० सुनाभादिष्टतराष्ट्रपुत्रवधे अष्टाशीतितमोऽध्ययः ॥ ८८ ॥ ॥ दृष्टराष्ट्र उवाच ॥ दृष्ट्वा मे निहतान् पुत्रान् बहून् केन संजय ॥ भीष्मो द्रोणः कृपश्चैव किमकुर्वत संयुगे १ अहन्यहनि मे पुत्राः क्षयं गच्छन्ति संजय ॥ मन्येऽहं सर्वथा सूतं दैवेनोपहतामृशम् २ यत्र मे तनयाः सर्वे जीयन्ते न जयं त्युत ॥ यत्र भीष्मस्य द्रोणस्य कृपस्य च महात्मनः ३ सौमदत्तेश्च वीरस्य भगदत्तस्य चोभयोः ॥ अश्वत्थाम्नस्तथा तात शूराणामनिवर्तिनाम् ४ अन्येषां चैव शूराणां मध्यगास्तनयामम ॥ यदहन्यन्त संग्रामे किमन्यद्वा गधेयतः ५ न हि दुर्योधनो मंदः पुरा प्रोक्तमबुध्यत ॥ वार्यमाणो मया तात भीष्मेण विदुरेण च ६ गांधार्या चैव दुर्मेधाः सततं हि तं काम्यया ॥ नाबुध्यत पुरामोहात्तस्य प्राप्तमिदं फलम् ७ यद्भीमसेनः समरे पुत्रान्मम विचेतसः ॥ अहन्यहनि संकुद्धो नयते यमसादनम् ८ ॥ संजय उवाच ॥ इदं तत्समनुप्राप्तं क्षतुर्वचनमुत्तमम् ॥ न बुद्धवानसि विभो प्रोचमानं हितं तदा ९ निवारय सुतान् द्युतात पाण्डवान् मादुहेति च ॥ सुहृदां हितकामानां ब्रुवतां तत्तदेव च १० न शुश्रूषसि यद्वाक्यं मर्त्यः पथ्यमिवौषधम् ॥ तदेव त्वामनुप्राप्तं वचनं साधुभाषितम् ११ विदुरद्रोणभीष्माणां तथाऽन्येषां हितैषिणाम् ॥ अकृत्वा वचनं पथ्यं क्षयं गच्छंति कौरवाः १२ तदेतत्समनुप्राप्तं पूर्वमेव विशांपते ॥ तस्मात्त्वं शृणु तत्त्वेन यथा युद्धमवर्तत १३ मध्याह्ने सुमहारौद्रः संग्रामः समपद्यत ॥ लोकक्षयकरो राजंस्तन्मे निगदतः शृणु १४ ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ॥ संरब्धान्यभ्यवर्तत भीष्ममेव जिघांसया १५ दृष्टद्युम्नः शिखंडी च सात्यकिश्च हारथः ॥ युक्तानीकामहाराज भीष्ममेव समभ्ययुः १६ विराटो हृपदश्चैव सहिताः सर्वसोमकैः ॥ अभ्यद्रवंत संग्रामे भीष्ममेव महारथम् १७ केकया दृष्टकेतुश्च कुंतिभोजश्च दंशितः ॥ युक्तानीकामहाराज भीष्ममेव समभ्ययुः १८ अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च वीर्यवान् ॥ दुर्योधनसमादिष्टान् राज्ञः सर्वान्समभ्ययुः १९ अभिमन्युस्तथा शूरो हार्डि वश्च महारथः ॥ भीमसेनश्च संकुद्धस्तेऽभ्यधावंत कौरवान् २० त्रिधा भूतैरवध्यन्त पाण्डवैः कौरवा युधि ॥ तथैव कौरवैराजन्नवध्यन्त परेरणे २१ द्रोणस्तुरथिनः श्रेष्ठान्सोमकान्सृजयैः सह ॥ अभ्यधावत संकुद्धः प्रेषयिष्यन् यमक्षयम् २२ तत्राक्रंदो महानासीत् सृजयानां महात्मनाम् ॥ वध्यतां समरे राजन् भारद्वाजेन धन्विना २३ द्रोणेन निहतास्तत्र क्षत्रिया बहवोरणे ॥ विचेष्टतो ह्यदृश्यन्त व्याधिक्षिप्तानरा इव २४ कूजतां क्रंदतां चैव स्तनतां चैव भारत ॥ अनिशं शुश्रुवेशद्वः क्षुत्क्षिप्तानां नृणामिव २५ तथैव कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः ॥ चकार कदनं घोरं कुद्धः काल इवापरः २६ वध्यतां तत्र सैन्यानामन्योन्येन महारणे ॥ प्रावर्तत नदी घोरा रुधिरौघप्रवाहिनी २७ संव्यायमानां नाम २९ । २६ । २७

119950

२८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ निष्कैरुभूषणैः १७ योक्तैरीषायाजनरज्जुभिः रश्मिभिरश्वबंधनरज्जुभिः ३८ । ३९ । ४० ॥ इतिभी०नी०मा०ऊननवतितमोऽ

ससंग्रामोमहाराजघोररूपोऽभवन्महान् ॥ कुरूणां पांडवानां च यमराष्ट्रविवर्धनः २८ ततोभीमो रणे कुद्धो रभसश्च विशेषतः ॥ गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्युवे २९
तत्र भारतभीमेन नाराचाभिहता गजाः ॥ पेतुर्नैदुश्च सेदुश्च दिशश्च परिवभ्रमुः ३० छिन्नहस्ता महानागाश्छिन्नगात्राश्च मारिषः ॥ कौचवद्व्यनदनभीताः पृथिवी
मधिशेरते ३१ नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभिद्रुतौ ॥ ते हयाः कांचनापीडारुक्मभांडपरिच्छदाः ३२ वध्यमाना व्यदृश्यंत शतशोऽथ सहस्रशः ॥ पतद्भिस्तुर
गैराजन्समास्तीर्य तमेदिनी ३३ निर्जिह्वश्च मद्भिश्च कूजद्भिश्च गता सुभिः ॥ हयैर्बभौ नरश्रेष्ठ नाना रूपधैरैर्धरा ३४ अर्जुनेन हतैः संख्येतथा भारत राजभिः ॥
प्रबभौ वसुधाघोरा तत्र तत्र विशांपते ३५ रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैर्निकृतैश्च महायुधैः ॥ चामरैर्व्यजनैश्चैव च्छत्रैश्च सुमहाप्रभैः ३६ हारैर्निष्कैः सकेयूरैः शैरोमिश्च
सकुंडलैः ॥ उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वशः ३७ अनुकर्षैः शुभैराजन् योक्त्रैश्चैव सराईमभिः ॥ संकीर्णा वसुधाभाति वसंतो कुसुमैरिव ३८ एवमेष क्षयो वृतः पां
डूनामपि भारत ॥ कुद्धे शांतनवे भीष्मे द्रोणे च रथसत्तमे ३९ अश्वत्थाम्निरुपे चैव तथैव कृतवर्मणि ॥ तथे तरेषु कुद्धेषु तावकानामपि क्षयः ४० ॥ इति श्रीम० भी०
भी० मवधपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धे ऊननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ वर्तमाने तथारौद्रे राजन् वीरवरक्षये ॥ शकुनिः सौबलः श्रीमान् पांडवानसमु
पाद्रवत् १ तथैव सात्वतो राजन् हार्दिक्यः परवीरहा ॥ अभ्यद्रवत् संग्रामे पांडवानां वरूथिनीम् २ ततः कांबोजमुख्यानां नदीजानां च वाजिनाम् ॥ अरुहानां
महीजानां सिंधुजानां च सर्वशः ३ वनायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनाम् ॥ वाजिनां बहुभिः संख्ये समं तात्परिवारयन् ४ ये चापरे तितिरि जावना वातरंहसः ॥
सुवर्णालंकृतैरेतैर्वर्मवाद्भिः सुकल्पितैः ५ हयैर्वीरैश्चैर्मुखैः पांडवस्य सुतो वली ॥ अभ्यवर्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परंतपः ६ अर्जुनस्य सुतः श्रीमानिरावान्नाम वीर्य
वान् ॥ स्नुषायां नागराजस्य जातः पार्थेन धीमता ७ ऐरावतेन सादत्ता अनपत्या महात्मना ॥ पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ८ भार्यार्थं तां च जग्राह पार्थः
कामवशानुगाम् ॥ एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेऽर्जुनात्मजः ९ स नागलोके संवृद्धो मात्राचपरिरक्षितः ॥ पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषादुरात्मना १० रूपवान्बल
संपन्नो गुणवान् सत्यविक्रमः ॥ इंद्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् ११ सोऽभिगम्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः ॥ अभ्यवादयदव्यग्रो विनयेन कृतांजलिः १२
न्यवेदयत् चात्मानमर्जुनस्य महात्मनः ॥ इरावानस्मि भद्रं ते पुत्रश्चाहंतव प्रभो १३ मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पांडवः
१४ परिष्वज्य सुतं चापि आत्मनः सदृशं गुणैः ॥ प्रीतिमानं यत्वार्यो देवराजनिवेशने १५ ध्यायः ॥ ८९ ॥ वर्तमान इति १ । २ वाजिनाविमयतां वाजिनामश्वानां बहुभिर्गणैः
परिवारयन् त्रितिगणशब्दाद्याहारेण द्वयोः संबन्धः ३ । ४ । ५ पांडवस्यार्जुनस्य सुत इरावान् ६ नागराजस्य ऐरावतस्य ७ । ८ । ९ पितृव्येण अश्वसेनेन १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५

१६ साहसोसाहाय्यं १७।१८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९
 सोऽर्जुनेनसमाज्ञप्तोदेवलोकेतदानृप ॥ प्रीतिपूर्वमहाबाहुःस्वकार्यप्रतिभारत १६ युद्धकालेत्वयाऽस्माकंसाह्यं देयमितिप्रभो ॥ बाढमित्येवमुक्तातुयुद्धकालइ
 हागतः १७ कामवर्णजवैरश्वैर्बहुभिःसंवृतो नृप ॥ तद्व्याकांचनापोडानानावर्णामनोजवाः १८ उत्पेतुःसहसाराजन्तंसाइवमहोदधौ ॥ तत्त्वदीयान्समासाद्यह
 यसंधान्मनोजवान् १९ क्रोडैःक्रोडानभिघ्नंतोघोणाभिश्चपरस्परम् ॥ निपेतुःसहसाराजन्सुवेगाभिहताभुवि २० निपतद्भिस्तथातैश्चहयसंघैःपरस्परम् ॥ शु
 श्रुवेदारुणःशब्दःसुपर्णपतनेयथा २१ तथैवतावकाराजन्समेत्यान्योन्यमाहवे ॥ परस्परवधंधोरंचकुस्तेहयसादिनः २२ तस्मिंस्तथावर्तमानेसंकुलेतुमुले
 भृशम् ॥ उभयोरपिसंशांताहयसंघाःसमंततः २३ प्रक्षीणसायकाःशूरानिहताश्वाःश्रमातुराः ॥ विलयंसमनुप्राप्तास्तक्षमाणाःपरस्परम् २४ ततःक्षीणेहयानी
 केकिंचिच्छेषेचभारत ॥ सौबलस्यानुजाःशूरानिर्गतारणमूर्द्धनि २५ वायुवेगसमस्पर्शान्जवेवायुसमांश्वते ॥ आरुह्यबलसंपन्नान्वयःस्थांस्तुरगोत्तमान् २६
 गजोगवाक्षोवृषभश्चर्मवानार्जवःशुकः ॥ षडेतेबलसंपन्नानिर्ययुर्महतोबलात् २७ वार्यमाणाःशकुनिनतैश्चयोधैर्महाबलैः ॥ सन्नद्धायुद्धकुशलारौद्ररूपामहाब
 लाः २८ तदनीकमहाबाहोभित्वापरमदुर्जयम् ॥ बलेनमहतायुक्ताःस्वर्गायविजयैषिणः २९ विविशुस्तेतदादृष्टागांधारायुद्धदुर्मदाः ॥ तान्प्रविष्टांस्तदादृ
 ष्टाइरावानपिवीर्यवान् ३० अब्रवीत्समरेयोधानविचित्रानदारुणायुधान् ॥ यथैतेधार्तराष्ट्रस्ययोधाःसानुगवाहनाः ३१ हन्यंतेसमरेसर्वेतथानीतिविधीयताम् ॥
 बाढमित्येवमुक्तातेसर्वेयोधाइरावतः ३२ जघ्रुस्तेषांबलानीकंदुर्जयंसमरेपरैः ॥ तदनीकमनीकेनसमरेवीक्ष्यपातितम् ३३ अमृष्यमाणास्तेसर्वेसुबलस्यात्म
 जारणे ॥ इरावंतमभिद्रुत्यसर्वतःपर्यवारयन् ३४ ताडयंतःशितैःप्रासैश्चोदयंतःपरस्परम् ॥ तेशूराःपर्यधावंतकुर्वंतोमहदाकुलम् ३५ इरावानथनिर्भिन्नःप्रा
 सैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः ॥ स्रवतारुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्विद्वद्वादिपः ३६ पुरतोऽपिचपृष्ठेचपार्श्वयोश्चभृशहतः ॥ एकोबहुभिरत्यर्थं धैर्याद्राजन्नविच्यथे ३७ इरावा
 नपिसंकुद्धःसर्वास्तान्निशितैःशरैः ॥ मोहयामाससमरेविद्धापरपुरंजयः ३८ प्रासानुत्कृष्यतरसास्वशरीरादरिंदमः ॥ तैरेवताडयामाससुबलस्यात्मजात्र
 णे ३९ विद्रुष्यचशितंखड्गंघृहीत्वाचशरावरम् ॥ पदातिर्हंतमागच्छजिघांसुःसौबलान्युधि ४० ततःप्रत्यागतप्राणाःसर्वेतेसुबलात्मजाः ॥ भूयःक्रोधसमा
 विष्टाइरावंतमभिद्रुतः ४१ इरावानपिखड्गेनदर्शयन्पाणिलाघवम् ॥ अभ्यवर्तततान्सर्वान्सौबलान्बलदर्पितः ४२ लाघवेनाथचरतःसर्वेतेसुबलात्मजाः ॥
 अंतरंनान्भ्यगच्छंतचरंतःशीघ्रैर्हयैः ४३ भूमिष्ठमथतंसंख्येसंप्रदृश्यततःपुनः ॥ परिवार्थंभृशंसर्वेग्रहीतुमुपचक्रमुः ४४ अथाभ्याशगतानांसखेनानामित्रकर्श
 नः ॥ असिहस्तापहस्ताभ्यांतेषांगात्राण्यकृतत ४५ आयुधानिचसर्वेषांवाहनपिविभूषितान् ॥ अपतंतनिकृतांगामृताभूमौगतासवः ४६

४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२

४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२

वृषभस्तुमहाराजबहुधाविपरिक्षतः ॥ अमुच्यतमहारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात् ४७ तान्सर्वान्पतितान्दृष्ट्वाभीतोदुर्योधनस्ततः ॥ अभ्यधावतसंकुद्धोरा
 क्षसंधोरदर्शनम् ४८ आर्ष्यशृंगिमहेष्वासंमायाविनमरिंदमम् ॥ वैरिणंभीमसेनस्यपूर्वबकवधेनवै ४९ पश्यवीरयथाहोषफाल्गुनस्यसुतोबली ॥ मायावीवि
 प्रियंकर्तुमकार्षीन्मेबलक्षयम् ५० त्वंचकामगमस्तातमायास्त्रेचविशारदः ॥ कृतवैरश्चपार्थेनतस्मादेनंरणेजहि ५१ बाढमित्येवमुक्तातुराक्षसोघोरदर्शनः ॥
 प्रययौसिंहनादेनयत्रार्जुनसुतोयुवा ५२ आरुढैर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः ॥ वरैःप्रहारिभिर्युक्तैःस्वैरनीकैःसमावृतः ५३ हतशैर्मेहाराजद्विसाहस्रैर्हयोत्त
 मैः ॥ निहंतुकामःसमरेइरावंतमहाबलम् ५४ इरावानपिसंकुद्धस्त्वरमाणःपराक्रमी ॥ हंतुकाममामित्रघ्नोराक्षसंप्रत्यवारयत् ५५ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यराक्षसःसु
 महाबलः ॥ त्वरमाणस्ततोमायांप्रयोक्तुमुपचक्रमे ५६ तेनमायामयाःसृष्टाहयास्तावंतएवहि ॥ स्वारूढाराक्षसैर्घोरैःशूलपाट्टिशधारिभिः ५७ तेसंरब्धाःसमा
 गम्यद्विसाहस्राःप्रहारिणः ॥ अचिराद्गमयामासुःप्रेतलोकंपरस्परम् ५८ तस्मिंस्तुनिहतेसैन्येतावुभौयुद्धदुर्मदौ ॥ संग्रामेसमतिष्ठेतांयथावैवृत्रवासवौ ५९
 आद्रवंतमभिप्रेक्ष्यराक्षसंयुद्धदुर्मदम् ॥ इरावानथसंरब्धःप्रत्यधावन्महाबलः ६० समभ्याशगतस्याजौतस्यखड्गेनदुर्मतेः ॥ चिच्छेदकामुकंदीतंशरावापंच
 सत्वरम् ६१ सनिकृतंधनुर्दृष्ट्वाखंजवेनसमाविशत् ॥ इरावंतमभिकुद्धंमोहयन्निवमायया ६२ ततोऽंतरिक्षमुत्पत्यइरावानपिराक्षसम् ॥ विमोहयित्वामायाभिस्त
 स्यगात्राणिसायकैः ६३ चिच्छेदसर्वमर्मज्ञःकामरूपोदुरासदः ॥ तथासराक्षसश्रेष्ठःशरैःकृतःपुनःपुनः ६४ संबभूवमहाराजसमवापचयौवनम् ॥ मायाहिसह
 जातेषांवयोरूपंचकामजम् ६५ एवंतद्राक्षसस्यांगंछिन्नंछिन्नंबभूवह ॥ इरावानपिसंकुद्धोराक्षसंतमहाबलम् ६६ परश्वधेनतीक्ष्णेनचिच्छेदचपुनःपुनः ॥
 सतेनबलिनावीरश्छिद्यमानइरावता ६७ राक्षसोऽप्यनदद्वोरंसशब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ परश्वधक्षतरक्षःसुस्रावबहुशोणितम् ६८ ततश्चक्रोधबलवांश्चक्रैवेगंचसं
 युगे ॥ आर्ष्यशृंगिस्तथादृष्ट्वासमरेशत्रुमूर्जितम् ६९ कृत्वाघोरंमहद्वृण्महीतुमुपचक्रमे ॥ अर्जुनस्यसुतंवीरमिरावंतंयशस्विनम् ७० संग्रामशिरसोमध्येस
 र्वेषांतत्रपश्यताम् ॥ तादृष्ट्वातादृशीमायांराक्षसस्यदुरात्मनः ७१ इरावानपिसंकुद्धोमायांस्रष्टुंप्रचक्रमे ॥ तस्यक्रोधाभिभूतस्यसमरेष्वनिवर्तिनः ७२ योऽ
 न्वयोमातृकस्तस्यसएनमभिपेदिवान् ॥ सनागैर्बहुभीराजन्निरावान्संवृतोरणे ७३ दधारसुमहद्वृण्मनंतइवभोगवान् ॥ ततोबहुविधैर्नागैश्छादयामासराक्षसम्
 ७४ छाद्यमानस्तुनागैःसध्यात्वाराक्षसपुंगवः ॥ सौपर्णीरूपमास्थायभक्षयामासपन्नगान् ७५ माययाभक्षितेतस्मिन्नन्वयेतस्यमातृके ॥ विमोहितामिरावंतंन्य
 हनद्राक्षसोऽसिना ७६ सकुंडलंसमुकुटंपद्मेदुसदृशप्रभम् ॥ इरावतःशिरोरक्षःपातयामासभूतले ७७

तस्मिंस्तुविहतेवीरेराक्षसेनार्जुनात्मजे ॥ विशोकाः समपद्यंत धार्तराष्ट्राः सराजकाः ७८ तस्मिन्महति संग्रामे तादृशे भैरवे पुनः ॥ महान्व्यतिकरो घोरोः सेनयोः स
मपद्यत ७९ गजा हयाः पदाताश्च विमिश्रादंतिभिर्हताः ॥ रथाश्चादंतिनश्चैव पत्तिभिस्तत्र सूदिताः ८० तथा पत्तिरथौ वाश्च हयाश्च बहवोरणे ॥ रथिभिर्निहता
राजंस्तवतेषां च संकुले ८१ अजानत्रर्जुनश्चापि निहतं पुत्रमौरसम् ॥ जघान समरेश्वरान्नराज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ८२ तथैव तावकाराजन्मं जयाश्च सहस्रशः ॥
जुहंतः समरे प्राणाग्निजगुरितरेतरम् ८३ मुक्तकेशाविकवचा विस्थाश्रितनकार्मुकाः ॥ बाहुभिः समयुध्यंत समवेताः परस्परम् ८४ तथामर्मातिगैर्भीष्मो निजघान
महारथान् ॥ कंपयन् समरे सेनां पांडवानां परंतपः ८५ तेन योधिष्ठिरे सैन्ये बहवो मानवा हताः ॥ दंतिनः सादिनश्चैव रथिनोऽथ हयास्तथा ८६ तत्र भारतभीष्म
स्यरणे दृष्ट्वा पराक्रमम् ॥ अत्यद्भुतमपश्याम शक्रस्यैव पराक्रमम् ८७ तथैव भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत ॥ रौद्रमासीद्रेण युद्धं सात्यकस्य च धन्विनः ८८ दृष्ट्वा
द्रोणस्य विक्तांतं पांडवान्भयमाविशत् ॥ एक एव रणे शक्तो निहतुं सर्वसैनिकान् ८९ किंपुनः पृथिवीश्वरैर्यो धर्मात्तैः समावृतः ॥ इत्यब्रुवन् महाराज रणे द्रोणेन पीडिताः
९० वर्तमाने तथा रौद्रे संग्रामे भरतर्षभ ॥ उभयोः सेनयोः शूरानामृष्यंत परस्परम् ९१ आविष्टा इव युध्यंते रक्षोभूता महाबलाः ॥ तावकाः पांडवेयाश्च संरब्धास्ता
त धन्विनः ९२ न स्मपश्याम हे कंचिप्राणान्यः परिरक्षति ॥ संग्रामे दैत्यसंकाशे तस्मिन्वीरवरक्षये ९३ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि इरावद्धवे
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ॥ घृतराष्ट्र उवाच ॥ इरावंतं तु निहतं दृष्ट्वा पार्थामहारथाः ॥ संग्रामे किमकुर्वत तन्ममाचक्ष्व संजय १ ॥ संजय उवाच ॥ इरावंतं
तु निहतं संग्रामे वीक्ष्य राक्षसः ॥ व्यनदत्सु महानादं भैमसेनिर्वटोत्कचः २ न दत्तस्तस्य शब्देन पृथिवीसागरावरा ॥ स पर्वतवनाराजंश्च चालसुभृशंतदा ३ अंत
रिक्षं दिशश्चैव सर्वाश्च प्रदिशस्तथा ॥ तं श्रुत्वा सुमहानादं तव सैन्यस्य भारत ४ ऊरुस्तंभः समभवद्वेपथुः स्वेद एव च ॥ सर्व एव महाराज तावकादीन चेतसः ५ सर्व
तः समचेष्टं तं सिंहभीता गजा इव ॥ नर्दित्वा सुमहानादं निर्घातमिव राक्षसः ६ ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणम् ॥ नानारूपप्रहरणैर्वृत्तो राक्षसपुंगवैः ७
आजघान सुसंकुद्धः कालांतक्यमोपमः ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य संकुद्धं भीमदर्शनम् ८ स्वबलं च भयात्तस्य प्रायशो विमुखीकृतम् ॥ ततो दुर्योधनो राजा घटोत्कचमु
पाद्रवत् ९ प्रहृष्टविपुलं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ पृष्ठतोऽनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः १० कुंजरैर्दशसाहस्रैर्वंगानामधिपः स्वयम् ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य गजानी
केन संवृतम् ११ पुत्रं तव महाराज चुकोपसनिशाचरः ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं तु मुलं लोमहर्षणम् १२ राक्षसानां च राजेन्द्र दुर्योधनबलस्य च ॥ गजानीकं च संप्रेक्ष्य मे
घदंदिमिवोदितम् १३

इरावंतमिति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३

अभ्यधावंतं संक्रुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः ॥ नदंतो विविधात्रादान्मेघा इव सविद्युतः १४ शरशक्त्यष्टिना राचैर्निघ्नंतो गजयोधिनः ॥ भिदिपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सप
रश्वधैः १५ पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजगुस्ते महागजान् ॥ भिन्नकुंभान्विरुधिरान्भिन्नगात्रांश्च वारणान् १६ अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः ॥ तेषु प्रक्षी
यमाणेषु भग्रेषु गजयोधिषु १७ दुर्योधनो महाराज राक्षसान्समुपाद्रवत् ॥ अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः १८ मुमोच निशितान्बाणान् राक्षसेषु परंतप ॥
जघान च महेश्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसान् १९ संक्रुद्धो भरतश्चेष्टपुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ वेगवंतं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनम् २० शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निजघानम
हाबलः ॥ ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदम् २१ मुमोच भरतश्चेष्टो निशाचरबलं प्रति ॥ तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म पुत्रस्य तव मारिष २२ क्रोधेनाभिप्रज्ज्वालभैमसेनि
र्महाबलः ॥ स विस्फार्य महच्चापमिन्द्राशनिसमप्रभम् २३ अभिदुद्राववेगेन दुर्योधनमर्दिदम् ॥ तमापतंतं मुद्रीक्ष्य कालमृष्टमिवांतकम् २४ नावेव्यथे महाराज
पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ अथैनमब्रवीत्कुद्धः क्रूरः संरक्तलोचनः २५ अद्या नृप्यं गमिष्यामि पितृणां मातुरेव च ॥ धेत्वया सुनृशं सेनदार्धकालं प्रवासिताः २६ यच्च ते
पांडवाराजंश्छलयते पराजिताः ॥ यच्चैव द्रौपदीकृष्णाएकवस्त्रारजस्वला २७ सभामानीय दुर्बुद्धे बहूधा क्लेशिता त्वया ॥ तव च प्रियकामेन आश्रमस्था दुरात्मना
२८ संधवेन परासृष्टा परिभूय पितृन्मम ॥ एतेषामपमानानामन्येषां च कुलाधम २९ अंतमद्य गमिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणम् ॥ एवमुक्त्वा तु हृदि बोमहादिस्फा
र्यकार्मुकम् ३० संदश्य दशनैरोष्ठं सृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ शरवर्षेण महता दुर्योधनमवाकिरत् ॥ पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ३१ ॥ इति श्रीमहा
भारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्व० हृदि बभूवुद्वे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ ततस्तद्वाणवर्षं तु दुःसहं दानवैरापि ॥ दधारयु
धिराजं द्रोणं तथा वर्षं महाद्विपः १ ततः क्रोधसमाविष्टो निःश्वसन्निवपन्नगः ॥ संशयं परमं प्राप्तः पुत्रस्ते भरतर्षभ २ मुमोच निशितां स्तीक्ष्णान्नाराचान्पंचविंशतिं ॥
तेऽपतन्सहसाराजंस्तस्मिन् राक्षसपुंगवे ३ आशीविषा इव कुद्धाः पर्वते गंधमादने ॥ सतैर्विद्धः स्रवनरक्तं प्रभिन्न इव कुंजरः ४ दध्ने मर्तिविनाशाय राज्ञः सपिशिता
शनः ॥ जग्राह च महाशक्तिं गिरीणामपि दारिणीम् ५ संप्रदीप्तां महोल्काभामशनिं ज्वलितामिव ॥ समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयंतव ६ तामुद्यतामभिप्रेक्ष्य
वंगानामधिपस्त्वरन् ॥ कुंजरंगिरिसंकाशं राक्षसं प्रत्यचोदयत् ७ सनागप्रवेरणा जौबलिना शीघ्रगामिना ॥ यतो दुर्योधनरथस्तं मार्गं प्रत्यवर्तत ८ रथं च वारया
मास कुंजरेण सुतस्यते ॥ मार्गमावारितं दृष्ट्वा राजा वगेन धीमता ९ घटोत्कचो महाराज क्रोधं संरक्तलोचनः ॥ उद्यतांतां महाशक्तिं तस्मिंश्चिक्षेप वारणे १० सतया
अभिहतो राजंस्तेन बाहुप्रमुक्तया ॥ संजातरुधिरोत्पीडः पपात च ममारच ११

पतत्यथगजेचापिवंगानामीश्वरोवली ॥ जवेनसमभिद्रुत्यजगामधरणीतलम् १२ दुर्योधनोऽपिसंप्रेक्ष्यपतितंवरवारणम् ॥ प्रभग्रंचवलं दृष्ट्वा जगामपरमांघ्र्य
थाम् १३ क्षत्रधर्मपुरस्कृत्य आत्मनश्चाभिमानिताम् ॥ प्राप्तेऽपक्रमेण राजा तस्थौ गिरिर्वाचलः १४ संधाय च शितं बाणं कालाग्रिसमतेजसम् ॥ मुमोच परम
कुद्धस्तस्मिन्धोरे निशाचरे १५ तमापतंतं संप्रेक्ष्य बाणमिद्राशानि प्रभम् ॥ लाघवान्मोचयामास महात्मा वैघटोत्कचः १६ भूयश्च विननादोग्रक्रोधसंरक्तलोचनः ॥
त्रासयामास सैन्यानि युगांतजलदोयथा १७ तं श्रुत्वा निनदंघोरं तस्य भीमस्य रक्षसः ॥ आचार्यमुपसंगम्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् १८ यथैष निनदोघोरः श्रूय
तेराक्षसे रितः ॥ हेडिंबो युध्यते नूनं राजा दुर्योधनेन ह १९ नैष शक्यो हि संग्रामे जेतुं भूतेन केनचित् ॥ तत्र गच्छ तमद्रंघोराजानं परिरक्षत २० अभिद्रुतो महाभा
गोराक्षसेन महात्मना ॥ एतद्विषः परं कृत्यं सर्वेषां नः परंतपाः २१ पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणामहारथाः ॥ उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र कौरवः २२ द्रोणश्च सो
मदत्तश्च बाह्लीकोऽथ जयद्रथः ॥ कृपो भूरिश्रवाः शल्य आर्वत्यः सवृहद्वलः २३ अश्वत्थामा विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः ॥ रथाश्चानेकसाहस्रा ये तेषामनुयायिनः
२४ अभिद्रुतं परीप्संतः पुत्रं दुर्योधनं तव ॥ तदनीकमना घृण्य पालितं तु महारथैः २५ आततायिनमायांतं प्रेक्ष्य राक्षससत्तमः ॥ नाकं पतमहाबाहुर्मना कद्वप
र्वतः २६ प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ शूलमुद्धरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि २७ ततः समभवद्युद्धं तु मुलं लोमहर्षणम् ॥ राक्षसानां च मुख्यस्य दुर्योध
नबलस्य च २८ धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तु मुलोरेणे ॥ अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव २९ अस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणाम् ॥ शब्दः समभ
वद्राजन्गिरीणामिव भिद्यताम् ३० वीरबाहुविमृष्टानां तोमराणां विशापते ॥ रूपमासीद्विद्यस्थानां सर्पाणां मिव सर्पताम् ३१ ततः परमसंकुद्धो विस्फार्य सुमह
द्वनुः ॥ राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन् भैरवं रवम् ३२ आचार्यस्यार्द्धचंद्रेण कुद्धश्चिच्छेदकार्मुकम् ॥ सोमदत्तस्य मल्लेन ध्वजं चोन्मथ्य चानदत् ३३ बाह्लीकं च त्रि
भिर्बाणैः प्रत्यविध्यस्तनूतरे ॥ कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ३४ पूर्णायतनं विस्फुरेण सम्यक् प्रणिहितेन च ॥ जनुदेशे समासाद्य विकर्णं समताडयत्
३५ न्यधीदत्स्वरथोपस्थे शोणितेन परिहृतः ॥ ततः पुनरमेयात्मानाराचावदशपंच च ३६ भूरिश्रवसि संकुद्धः प्राहिणोद्धरतर्षभ ॥ तेवर्मभित्वा तस्या
शुविशिर्धरणीतलम् ३७ विविंशतेश्च द्रोणे श्वयंतारौ समताडयत् ॥ तौ पेततूरथोपस्थे रश्मीन्तु मृज्यवाजिनाम् ३८ सिंधुराज्ञोऽर्द्धचंद्रेण वाराहं स्वर्णभू
षितम् ॥ उन्ममाथ महाराज द्वितीयेनाच्छिन्नद्वनुः ३९ चतुर्भिरथ नाराचैरावत्यस्य महात्मनः ॥ जघान चतुरोवाहानक्रोधसंरक्तलोचनः ४० पूर्णायत
नं विस्फुरेण पीतेन निशितेन च ॥ निर्विभेद महाराजराजपुत्रं बृहद्वलम् ४१

४१ ॥ इति भी० भी० भा० द्विनवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ७ ॥ विमुखीकृत्येति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७

चिक्षेप निशितां स्तीक्ष्णाच्छरानां शीविषोपमान् ॥ विभिद्रुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदम् ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि हेडिंबयुद्धे द्वि
नवतितमोऽध्यायः ॥ ९२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ विमुखीकृत्य सर्वास्तु तावकान्युधिराक्षसः ॥ जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् १ तमापतंतं संप्रे
क्ष्य राजानं प्रतिवेगितम् ॥ अभ्यधावन् जिघांसंतस्तावका युद्धदुर्मदाः २ तालमात्राणि चापानि विकर्षंतो महारथाः ॥ तमेकमभ्यधावंत न दंतः सिंहसंघवत् ३
अथैनं शरवर्षेण समंतात्पर्यवाकिरन् ॥ पर्वतं वारिधाराभिः शरदीवबलाहकाः ४ सगाढविद्धो व्यथितस्तोत्रादित इव द्विपः ॥ उत्पपात तदाऽऽकाशं समंताद्गैरतेयवत्
५ व्यनदत्सु महानादंजीमूत इव शारदः ॥ दिशः खं विदिशश्चैव नादयन् भैरवस्वनः ६ राक्षसस्य तु तं शब्दं श्रुत्वा राजायुधिष्ठिरः ॥ उवाच भरतश्रेष्ठ भीमसेन मरिदमम्
७ युध्यते राक्षसो नूनं घातं रार्द्रैर्महारथैः ॥ यथाऽस्य श्रूयते शब्दो न दतो भैरवं स्वनम् ८ अतिभारं च पश्यामि तस्मिन् राक्षसपुंगवे ॥ पितामहश्च संकुद्धः पंचालान्हंतुमु
द्यतः ९ तेषां च रक्षणार्थाय युध्यते फाल्गुनः परैः ॥ एतज्ज्ञात्वा महाबाहो कार्यद्वयमुपस्थितम् १० गच्छ रक्षस्व हेडिंबं संशयं परमं गतम् ॥ भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वर
माणो वृकोदरः ११ प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन् सर्वपार्थिवान् ॥ वेगेन महताराजन्पर्वकाले यथोदधिः १२ तमन्वगात्सत्यवृत्तिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ॥ श्रेणिमा
न्वसुदानश्च पुत्रः काश्यपश्च अभिभूः १३ अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदेयामहारथाः ॥ क्षत्रदेवश्च विक्रांतः क्षत्रधर्मातथैव च १४ अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमा
स्थितः ॥ महतारथवंशेन हेडिंबं पर्यवारयन् १५ कुंजरैश्च स दामतैः षट्सहस्रैः प्रहारिभिः ॥ अभ्यरक्षंत सहिताराक्षसेन्द्रं घटोत्कचम् १६ सिंहनादेन महताने
मिघोषेण चैव ह ॥ सुरशब्दनिपातैश्च कं पयंतो विसुंधराम् १७ तेषामापततां श्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलम् ॥ भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा १८ परिवृत्तं महा
राजपरित्यज्य घटोत्कचम् ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं तत्र तेषां महात्मनाम् १९ तावकानां परेषां च संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥ नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजंतो महारथाः
२० अन्योन्यमभिधावंतः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ व्यतिष्वक्तं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहम् २१ हयागजैः समाजग्मुः पादातारथिभिः सह ॥ अन्योन्यं समरेरा
जन्प्रार्थयानाः समभ्ययुः २२ सहसा चाभवत्तीव्रं सन्निपातान्महद्रजः ॥ गजाश्च रथपत्तीनां पदनेमिसमुद्धतम् २३ धूम्रा रुणं रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत् ॥
नैव स्वेन परेराजन्समजानन्परस्परम् २४ पितापुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा ॥ निर्मर्यादितथा भूते वैशसेलोमहर्षणे २५ शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणां च ग
र्जताम् ॥ सुमहानभवच्छब्दः प्रेतानामिव भारत २६ गजवाजिमनुष्याणां शोणितं तत्र तरंगिणी ॥ प्रावर्तत नदी तत्र केशवैलशाद्वला २७ नराणां चैव काये
भ्यः शिरसां पततारणे ॥ शुश्रुवे सुमहाच्छब्दः पततामश्मनामिव २८

विशिरस्वैर्मनुष्यैश्चच्छिन्नगात्रैश्चवारणैः ॥ अश्वैःसंभिन्नदेहैश्चसंकीर्णैश्चसुधरा २९ नानाविधानिशस्त्राणिविसृजंतोमहारथाः ॥ अन्योन्यमभिधावंतःसंप्रहृ
 रार्थमुद्यताः ३० हयाहयानसमासाद्यप्रेषिताहयसादिभिः ॥ समाहत्यरण्येन्योन्यंनिपेतुर्गतजिविताः ३१ नरानरानसमासाद्यक्रोधरक्तेक्षणाभृशम् ॥ उरां
 स्युरोभिरन्योन्यंसमाश्लिष्यनिजघ्निरे ३२ प्रेषिताश्वमहामात्रैर्वारणाःपरवारणैः ॥ अभ्यघ्नंतविषाणाग्रैर्वारणानेवसंयुगे ३३ तेजातरुधिरोत्पीडाःपताकाभिर
 लंकृताः ॥ संसक्ताःप्रत्यदृश्यंतमेधाइवसविद्युतः ३४ केचिद्विन्नाविषाणाग्रैर्भिन्नकुंभाश्वतोमरैः ॥ विनदंतोऽभ्यधावंतगर्जमानाघनाइव ३५ केचिद्वस्तैर्द्विधा
 च्छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथाऽपरे ॥ निपेतुस्तुमुलेतस्मिंश्छिन्नपक्षाइवाद्वयः ३६ पार्श्वैस्तुदारितैरन्येवारणैर्वरवारणाः ॥ मुमुचुःशोणितंभूरिधातूनिवमहीधराः
 ३७ नाराचनिहतास्त्वन्येतथाविद्धाश्वतोमरैः ॥ विनदंतोऽभ्यधावंतविशृंगाइवपर्वताः ३८ केचित्क्रोधसमाविष्टामदांघानिरवग्रहाः ॥ रथानहयानपदार्तांश्चममृ
 दुःशतशोरे ३९ तथाहयाहयारोहैस्ताडिताःप्रासतोमरैः ॥ तेनतेनाभ्यवर्ततकुर्वतोव्याकुलादिशः ४० रथिनोरथिभिःसार्धंकुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ परां
 शक्तिसमास्थायचक्रुःकर्माण्यभीतवत् ४१ स्वयंवरइवामर्देप्रजहुरितरेतरम् ॥ प्रार्थयानायशोराजन्स्वर्गवायुद्धशालिनः ४२ तस्मिंस्तथावर्तमानेसंग्रामेलोम
 हर्षणे ॥ धार्तराष्ट्रमहत्सैन्यंप्रायशोविमुखीकृतम् ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धेत्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ९३ ॥ ॥ ध ॥
 ॥ संजयउवाच ॥ स्वसैन्यंनिहतंदृष्ट्वा राजादुर्योधनःस्वयम् ॥ अभ्यधावतसंकुद्धोभीमसेनमर्दिमम् १ प्रहृष्टसुमहच्चापमिंद्राशनिसमस्वनम् ॥ महताशरवर्षेण
 पांडवंसमवाकिरत् २ अर्धचंद्रं च संधाय सुतीक्ष्णलोमवाहिनम् ॥ भीमसेनस्यचिच्छेदचापंक्रोधसमन्वितः ३ तदंतरंचसंप्रेक्ष्यत्वरमाणोमहारथः ॥ प्रसंदधे
 शितंवाणंगिरीणामपिदारणम् ४ तेनोरसिमहाराजभीमसेनमताडयत् ॥ सगाढविद्धोव्यथितःसृक्किणीपरिसंलिहन् ५ समाललंबेतेजस्वीध्वजंहेमपरिष्कृतम् ॥
 तथाविमनसंदृष्ट्वाभीमसेनंघटोत्कचः ६ क्रोधेनाभिप्रज्ज्वालदिधक्षन्निवपावकः ॥ अभिमन्युमुखाश्चापिपांडवानांमहारथाः ७ समभ्यधावन्क्रोशंतोराजानं
 जातसंभ्रमाः ॥ संप्रेक्ष्यैतान्संपततःसंकुद्धानजातसंभ्रमान् ८ भारद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यंतावकानांमहारथान् ॥ क्षिप्रंगच्छतमद्रं वोराजानंपरिरक्षत ९ संशयंपरमं
 प्राप्तंमज्जंतं व्यसनार्णवे ॥ एतेकुद्दामहेष्वासाःपांडवानांमहारथाः १० भीमसेनंपुरस्ठत्यदुर्योधनमुपाद्रवन् ॥ नानाविधानिशस्त्राणिविसृजंतोजयेष्टताः ११
 नदंतोभैरवान्नादांस्त्रासयंतश्चभूमिपान् ॥ तदाचार्यवचःश्रुत्वासौमदत्तिपुरोगमाः १२ तावकाःसमवर्ततपांडवानामनीकिनीम् ॥ कृपोभूरिश्रवाःशल्योद्रोणपुत्रो
 विविंशतिः १३ चित्रसेनोविकर्णश्चसैवोऽथबृहद्वलः ॥ आवंत्यौचमहेष्वासौकौरवंपर्यवारयन् १४

६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४

१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३

तेविंशतिपदंगत्वासंप्रहारंप्रचक्रिरे ॥ पांडवाधार्तराष्ट्राश्चपरस्परजिघांसवः १५ एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्यकार्मुकम् ॥ भारद्वाजस्ततोभीमंषड्विंशत्यासमार्प
 यत् १६ भूयश्चैनंमहाबाहुःशरैःशीघ्रमवाकिरत् ॥ पर्वतवारिधाराभिःप्रावृषीवबलाहकः १७ तंप्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनःशिलीमुखैः ॥ त्वरमाणोमहेष्वासःसव्ये
 पार्श्वेमहाबलः १८ सगाढविद्धोव्यथितोवयोवृद्धश्चभारत ॥ प्रनष्टसंज्ञःसहसार्थोपस्थउपाविशत् १९ गुरुंप्रव्यथितंदृष्ट्वा राजादुर्योधनःस्वयम् ॥ द्रौणायनिश्चसं
 कुद्धोभीमसेनमभिदुतौ २० तावापतंतौसंप्रेक्ष्यकालांतकयमोपमौ ॥ भीमसेनोमहाबाहुर्गदामादायसत्वरम् २१ अवहुत्यरथानूर्णतस्थौगिरिरिवाचलः ॥ समुद्य
 म्यगदांगुर्वीयमदंडोपमारणे २२ तमुद्यतगदंदृष्ट्वाकैलासमिवशृंगिणम् ॥ कौरवोद्रोणपुत्रश्चसहिताभ्यधावताम् २३ तावापतंतौसहितौत्वरितौबालिनावरौ ॥
 अभ्यधावतवेगेनत्वरमाणोवृकोदरः २४ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यसंकुद्धंभीमदर्शनम् ॥ समभ्यधावन्स्वारिताःकौरवाणामहारथाः २५ भारद्वाजमुखाःसर्वेभीमसेनजिघांस
 या ॥ नानाविधानिशस्त्राणिभीमस्योरस्यपातयन् २६ सहिताःपांडवंसर्वेपीडयंतःसमंततः ॥ तंदृष्ट्वासंशयंप्राप्तंपीडयमानंमहारथम् २७ अभिमन्युप्रभृतयःपांड
 वानांमहारथाः ॥ अभ्यधावन्परीप्संतःप्राणांस्त्यक्त्वासुदुस्त्यजान् २८ अनूपाधिपतिःशूरोभीमस्यदयितःसखा ॥ नीलोनीलांबुदप्रख्यःसंकुद्धोद्रौणिमभ्ययात् ॥
 २९ स्पर्धतेहिमहेष्वासो नित्यंद्रोणसुतेनसः ॥ सविस्फार्यमहच्चापंद्रौणिंविष्याधपत्रिणा ३० यथाशक्रोमहाराजपुराविष्याधदानवम् ॥ विप्रचित्तिंदुराधर्षदेवता
 नांभयंकरम् ३१ येनलोकत्रयंक्रोधात्रासितंस्वेनतेजसा ॥ तथानीलेननिर्भिन्नःसुमुक्तेनपतत्रिणा ३२ संजातरुधिरोत्पीडोद्रौणिःक्रोधसमन्वितः ॥ सविस्फार्य
 धनुश्चित्रमिंद्राशनिसमस्वनम् ३३ दध्रेनीलविनाशायमतिमतिमतांवरः ॥ ततःसंधायविमलान्महान्कर्मारमार्जितान् ३४ जघानचतुरोवाहान्पातयामासच
 ध्वजं ॥ सप्तमेनचभल्लेननीलंविष्याधवक्षसि ३५ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थउपाविशत् ॥ मोहितंवीक्ष्यराजानंनीलमभ्रचयोपमं ३६ घटोत्कचोऽभिसंकुद्धो
 ज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ अभिदुद्राववेगेनद्रौणिमाहवशोभिनं ३७ तथेतरेचाभ्यधावन्राक्षसायुद्धदुर्मदाः ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यराक्षसंधोरदर्शनम् ३८ अभ्यधावत
 तेजस्वीभारद्वाजात्मजस्त्वरन् ॥ निजघानचसंकुद्धोराक्षसान्भीमदर्शनान् ३९ येऽभवन्नग्रतःकुद्धाराक्षसस्यपुरःसराः ॥ विमुखांश्चैवतान्दृष्ट्वाद्रौणिचापच्युतैःशरैः
 ४० अकुद्धयतमहाकायोभीमसेनिर्घटोत्कचः ॥ प्रादुश्चेततोमायांधोररूपांसुदारुणाम् ४१ मोहयन्समरेद्रौणिमायावीराक्षसाधिपः ॥ ततस्तेतावकाःसर्वेमायया
 विमुखीकृताः ४२ अन्योन्यंसमपश्यंतनिकृतामेदिनीतले ॥ विचेष्टमानाःकृपणाःशोणितेनपरिष्कुताः ४३ द्रोणंदुर्योधनंशल्यमश्वत्थामानमेवच ॥ प्रायशश्चमहे
 ष्वासायेप्रधानाःस्मकौरवाः ४४ विध्वस्तारथिनःसर्वेराजानश्चनिपातिताः ॥ हयाश्चैवहयारोहाःसन्निकृताःसहस्रशः ४५ द्रोणादींश्चापश्यंततिसंबवः ४६।४७

1192811

88 | 89 | 90 | 91 | 92 | 93 | 94 | 95 | 96 | 97 | 98

५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ प्रचस्कंदभवततार ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१

॥१२५॥

रथसंघास्तथानागान्हयांश्चहयसादिभिः ॥ पादातांश्चसुसंरुद्धःशतशोऽथसहस्रशः ५५ अमृद्वात्समरेनागःसंप्रधावंस्ततस्ततः ॥ तेनसंलोढ्यमानंतुपांडवानां
बलमहत ५६ संघुकोचमहाराजचर्मैवाग्नौसमाहितम् ॥ भग्नंतुस्वबलं दृष्ट्वाभगदत्तेनधीमता ५७ घटोत्कचोऽथसंकुद्धोभगदत्तमुपाद्रवत् ॥ विकटःपरुषोराजन्दी
प्तार्योदीप्तलोचनः ५८ रूपंविभीषणंकृत्वारोषेणप्रज्वलन्निव ॥ जग्राहविमलंशूलंगिरीणामपिदारणम् ५९ नागंजिघांसुःसहसाचिक्षेपचमहाबलः ॥ सविस्फुलि
गमालाभिःसमंतात्परिवेष्टितः ६० तमापतंतसहसादृष्ट्वाप्राग्ज्योतिषोन्मृपः ॥ चिक्षेपरुचिरंतीक्ष्णमर्धचंद्रंसुदारुणम् ६१ चिच्छेदतन्महच्छूलंतेनबाणेनवेग
वान् ॥ उत्पपातद्विधाच्छिन्नंशूलंहेमपरिष्कृतम् ६२ महाशनिर्यथाभ्रष्टाशक्रमुक्तानभोगता ॥ शूलंनिपतितंदृष्ट्वाद्विधाकृतंचपार्थिव ६३ रुक्मदंडांमहाशक्तिं
जग्राहाग्निशिखोपमाम् ॥ चिक्षेपत्ताराक्षसस्यतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ६४ तामापतंतोसंप्रेक्ष्यवियस्यामशनीमिव ॥ उत्पत्यराक्षसस्तूर्णजग्राहचननादच ६५
वभंजचैनांत्वरितोजानुन्यारोप्यभारत ॥ पश्यतःपार्थिवेन्द्रस्यतदकुतमिवाभवत् ६६ तदवेक्ष्यकृतंकर्मराक्षसेनबलीयसा ॥ दिविदेवाःसगंधर्वामुनयश्चापिवि
स्मिताः ६७ पांडवाश्चमहाराजभीमसेनपुरोगमाः ॥ साधुसाध्वितिनादेनपृथिवीमन्वनादयन् ६८ तंतुश्रुत्वामहानादंप्रहृष्टानांमहात्मनाम् ॥ नासृष्यतमहे
ष्वासोभगदत्तःप्रतापवान् ६९ सविस्फार्यमहज्जापमिंद्राशनिसमप्रभम् ॥ तर्जयामासवेगेनपांडवानांमहारथान् ७० विसृजन्विमलांस्तीक्ष्णान्नाराचान्ज्वलन
प्रभान् ॥ भीममेकेनविव्याधराक्षसंनवभिःशरैः ७१ अभिमन्युंत्रिभिश्चैवकेकयान्पंचभिस्तथा ॥ पूर्णायतविमृष्टेनशरेणानतपर्वणा ७२ विभेददक्षिणंबाहुंक्षत्र
देवस्यचाहवे ॥ पपातसहसातस्यसशरंधनुरुत्तमम् ७३ द्रौपदेयांस्ततःपंचपंचभिःसमताडयत् ॥ भीमसेनस्यचक्रोधात्रिजघानतुरंगमान् ७४ ध्वजंकेसरिणंचा
स्यचिच्छेदविशिखैस्त्रिभिः ॥ निर्विभेदत्रिभिश्चान्यैःसारथिंचास्यपत्रिभिः ७५ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थउपाविशत् ॥ विशोकोभरतश्रेष्ठभगदत्तेनसंयुगे
७६ ततोभीमोमहाबाहुर्विरथोरथिनावरः ॥ गदांप्रगृह्यवेगेनप्रचस्कंदरथोत्तमात् ७७ तमुद्यतगदंदृष्ट्वासजृंगमिवपर्वतम् ॥ तावकानांभयंधोरंसमपद्यतभारत
७८ एतस्मिन्नेवकालेतुपांडवःकृष्णसारथिः ॥ आजगाममहाराजनिघ्नन्शत्रून्समंततः ७९ यत्रतौपुरुषव्याघ्रौपितापुत्रौमहाबलौ ॥ प्राग्ज्योतिषेणसंयुक्तौ
भीमसेनघटोत्कचौ ८० दृष्ट्वाचपांडवोभ्रातृन्युध्यमानान्महारथान् ॥ त्वरितोभरतश्रेष्ठतत्रायुध्यत्किरञ्छरान् ८१ ततोदुर्योधनोराजात्वरमाणोमहारथः ॥
सेनामचोदयत्क्षिप्रंरथनागाश्वसंकुलाम् ८२ तामापतंतोसहसाकौरवाणांमहाचमूम् ॥ अभिदुद्राववेगेनपांडवःश्वेतवाहनः ८३ भगदत्तश्चसमरेतेननागेन
भारत ॥ विमृद्वात्समरेनागःसंप्रधावंस्ततस्ततः ८४ तदाऽऽसीत्सुमहदुद्धमभगदत्तस्यमारिष ॥ पंचालैःपांडवेयैश्चैकैक्यैश्चोद्यातायुधैः ८५ ८२।८३।८४।८५

८६ ॥ इति मीढ्यपर्वणि नीलकंठीये भारतभावदीपेपञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ पुत्रमिति १।२।१।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७

भीमसेनोऽपि समरेताडुभैकेश्वार्जुनौ ॥ अश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमम् ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भगदत्तयुद्धे पंचनवति
तमोऽध्यायः ॥ ९५ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ पुत्रं विनिहतं श्रुत्वा इरावंतं धनं जयः ॥ दुःखेन महताऽविष्टो निःश्वसन्पन्नगो यथा १ अब्र
वीत्समरे राजन्वासुदेवमिदं वचः ॥ इदं नूनं महाप्राज्ञो विदुरो दृष्टवान्पुरा २ कुरूणां पांडवानां च क्षयं घोरं महामतिः ॥ स ततो निवारितवान्धृतराष्ट्रं जनेश्वरम् ३
अन्ये च बहवो वीराः संग्रामे मधुसूदन ॥ निहताः कौरवैः संख्येतथाऽस्माभिश्च कौरवाः ४ अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ क्रियते कर्म कुत्सितम् ॥ धिगर्थान्यत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञा
तिसंक्षयः ५ अधनस्य मृतं श्रेयो न च ज्ञातिवधाद्धनम् ॥ किं नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन्समागतान् ६ दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च ॥ क्षत्रिया
निधनं याति कर्णं दुर्मित्रितेन च ७ इदानीं च विजानामि सुकृतं मधुसूदन ॥ कृतं राज्ञामहाबाहो याचतां च सुयोधनम् ८ राज्यार्थं पंचवाग्रामान्नाकार्षीत्स च दुर्मतिः ॥
दृष्ट्वा हि क्षत्रियान्शूरान्शयानान्धरणीतले ९ निंदामि मृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकाम् ॥ अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यंते क्षत्रियारणे १० युद्धं तु मे न रुचितं ज्ञा
तिभिर्मधुसूदन ॥ संचोदय हयान्शीघ्रं धार्तराष्ट्रं च भूंप्रति ११ प्रतरिष्ये महापारं भुजाभ्यां समरोदधिम् ॥ नायं यापयितुं कालो विद्यते माधव क्वचित् १२ एवमु
क्तस्तु पार्थेन केशवः परवीरहा ॥ चोदयामास तान्श्वान्पांडुरान्वातरं हसः १३ अथ शब्दो महानासीत्तव सैन्यस्य भारत ॥ मारुतो द्रुतवेगस्य सागरस्येव पर्वणि १४
अपराह्णे महाराज संग्रामः समपद्यत ॥ पर्जन्यसमनिर्घोषो भीष्मस्य सहपांडवैः १५ ततो राजंस्तव सुता भीमसेनमुपाद्रवन् ॥ परिवार्य रणे द्रोणं वसवो वासवं यथा
१६ ततः शांतनवो भीष्मः कृपश्चरथिनां वरः ॥ भगदत्तः सुशर्मा च धनंजयमुपाद्रवन् १७ हार्दिक्यो बाल्हिकश्चैव सात्यकिः समभिद्रुतौ ॥ अंबष्ठकस्तु नृपतिरभि
मन्युमवस्थितः १८ शेषास्त्वन्ये महाराज शेषानेव महारथान् ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं घोरं रूपं भयावहम् १९ भीमसेनस्तु संप्रेक्ष्य पुत्रांस्तव जनेश्वर ॥ प्रज्ज्वाल
रणे क्रुद्धो हविषा हव्यवाडिव २० पुत्रास्तु तव कौंतेयं छादयां च क्रिंशैः ॥ प्रावृषीव महाराज जलदा इव पर्वतम् २१ सच्छाद्य मानो बहुधा पुत्रैस्तव विशांपते ॥ सृ
क्लिणीं संलिहन्वीरः शार्दूल इव दर्पितः २२ व्यूढोरस्कंततो भीमः पातयामास भारत ॥ क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन सोऽभवद्व्रतजीवितः २३ अपरेण तु भस्त्रेण पीतेन निशि
तेन च ॥ अपातयत्कुंडलिनं सिंहः क्षुद्रमृगं यथा २४ ततः सुनिशितान्पीतान्समादत्तशिलीमुखान् ॥ ससर्जत्वरया युक्तः पुत्रांस्ते प्राप्य मारिष २५ प्रेषिता
भीमसेनेन शरास्ते दृढधन्वना ॥ अपातयंत पुत्रांस्ते रथेभ्यः सुमहारथान् २६ अनाष्टिं कुंडभेदि वैराट् दीर्घलोचनम् ॥ दीर्घबाहुं सुबाहुं च तथैव कनकध्वजम्
२७ प्रपतंतस्म वीरास्ते विरेजुर्भरतर्षभ ॥ वसंते पुष्पशबलाश्रुताः प्रपतिता इव २८

१८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८

ततःप्रदुदुवुःशेषास्तवपुत्रामहाहवे ॥ तंकालमिवमन्यंतोभीमसेनमहाबलम् २९ द्रोणस्तुसमरेवीरनिर्दहंतं सुतांस्तव ॥ यथाद्रिवारिधाराभिःसमंताद्विकिरच्छरैः
३० तत्राहुतमपश्यामकुंतीपुत्रस्यपौरुषम् ॥ द्रोणेनवार्यमाणोऽपिनिजप्रेयसुतांस्तव ३१ यथागोवृषभोवर्षसंधारयतिखात्पतत ॥ भीमस्तथाद्रोणमुक्तंश
खर्षमदीधरत् ३२ अहुतंचमहाराजतत्रचक्रेकोदरः ॥ यत्पुत्रांस्तेज्वर्षात्संख्येद्रोणंचैवन्यवारयत् ३३ पुत्रेषुतववीरेषुचिक्रीडार्जुनपूर्वजः ॥ मृगेष्विवमहाराजच
रन्व्याघ्रोमहाबलः ३४ यथाहिपशुमध्यस्थोदारयेतपशून्चकः ॥ वृकोदरस्तवसुतांस्तथाव्यद्रावयद्रणे ३५ गांगेयोभगदत्तश्चगौतमश्चमहारथाः ॥ पांडवंभ
संयुद्धेवारयामासुर्जुनम् ३६ अस्त्रैस्त्राणिसंवार्यतेपांसोऽन्निरथोरणे ॥ प्रवीरांस्तवसैन्येषुप्रेषयामासमृत्यवे ३७ अभिमन्युस्तुराजानमंबष्टलोकविश्रुतं ॥ विरथं
रथिनांश्रेष्ठवारयामाससायकैः ३८ विरथोवध्यमानस्तुसौभद्रेणयशस्विना ॥ अवधुत्यरथानूर्णमंबष्टोवसुधाधिपः ३९ असिचिक्षेपसमरेसौभद्रस्यमहात्मनः ॥
आरुरोहरथंचैवहार्दिक्यस्यमहाबलः ४० आपतंतंतुनिस्त्रिशंयुद्धमार्गविशारदः ॥ लाघवाद्यसंयामाससौभद्रःपरवीरहा ४१ व्यसितंवीक्ष्यनिस्त्रिशंसौभद्रेणरणे
तदा ॥ साधुसाध्वितिसैन्यानांप्रणादोऽभूद्रिशंपते ४२ दृष्ट्युग्रमुखास्त्वन्येतवसैन्यमयोधयन् ॥ तथैवतावकाःसर्वेपांडुसैन्यमयोधयन् ४३ तत्राक्रंदोमहानासी
त्तवतेपांचभारत ॥ निघ्नतांढमन्योन्यंकुर्वतां कर्मदुष्करम् ४४ अन्योन्यंहिरणेशूराःकेशेष्वक्षिप्यमानिनः ॥ नखदंतैरयुध्यंतमुष्टिभिर्जानुभिस्तथा ४५
तलैश्चैवाथनिस्त्रिशैर्बाहुभिश्चसुसंस्थितैः ॥ विवरंप्राप्यचान्योन्यमनयन्यमसादनम् ४६ न्यहनच्चपितापुत्रपुत्रश्चपितरंतथा ॥ व्याकुलीकृतसर्वांगायुयुध
स्तत्रमानवाः ४७ रणेचारूणिचापानिहेमपृष्ठानिमारिष ॥ हतानामपविद्वानिकलापाश्चमहाधनाः ४८ जातरूपमयैःपुंखैराजतैर्निशिताःशराः ॥ तै
रुधौताव्यराजंतनिर्मुक्तभुजगोपमाः ४९ हस्तिदंतत्सरूनखद्वान्जातरूपपरिष्कृतान् ॥ चर्माणिचापविद्वानिरुक्मचित्राणिधन्विनाम् ५० सुवर्णविकृतप्रा
सान्पट्टिशान्हेमभूषितान् ॥ जातरूपमयाश्चर्माःशक्तीश्चकनकोज्ज्वलाः ५१ सुसन्नाहाश्चपतितामुसलानिगुरूणिच ॥ परिधान्पट्टिशान्धैवभिर्दिपालांश्चमारिष
५२ पतितान्विविधांश्चापांश्चित्रान्हेमपरिष्कृतान् ॥ कुथाबहुविधाकाराश्चामरान्व्यजनानिच ५३ नानाविधानिशस्त्राणिप्रमृह्यपतितानराः ॥ जीवंतद्वदृश्यंतेग
तसत्वामहारथाः ५४ गदाविमथितैर्गत्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ॥ गजवाजिरथक्षुण्णाःशेरतेस्मनराःक्षितौ ५५ तथैवाश्चनृनागानांशरीरैर्विवभौतदा ॥ संछन्नाव
सुधाराजन्पर्वतैरिवसर्वशः ५६ समरेपतितैश्चैवशक्त्युष्टिशरतोमरैः ॥ निस्त्रिशैःपट्टिशैःप्रासैर्यस्कुंतैःपरश्वधैः ५७ परिधैर्भिर्दिपालैश्चशतघ्नीभिश्चमारिष ॥ श
रीरैःशस्त्रनिर्भिन्नैःसमास्तीर्यतमेदिनी ५८ विशब्दैरल्पशब्दैश्चशोणितौघपरिष्ठितैः ॥ गतासुभिरमित्रघ्नविबभौनिचितामही ५९

६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० ॥ इति भीष्मोपाख्यानवर्तितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ततश्चाति ॥ १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८

सतलत्रैःसक्यैर्बाहुभिश्चंदनोक्षितैः ॥ हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरुरुभिश्चतरस्विनाम् ६० बद्धचूडामणिवरैःशिरोभिश्चसकुंडलैः ॥ पातितैर्ऋषभाक्षाणांभौभार
तमेदिनी ६१ कवचैःशोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्चकांचनैः ॥ रराजसुभृशंभूमिःशांताचिभिरिवानलैः ६२ विप्रविद्धैःकलापैश्चपतितैश्चशरासनैः ॥ विप्रकीर्णैःशै
श्चैवरुक्मपुंखैःसमंततः ६३ रथैश्चसर्वतोभग्नैःकिंकिणीजालभूषितैः ॥ वाजिभिश्चहत्तैर्बाणैःसस्तजिह्वैःसशोणितैः ६४ अनुकर्षैःपताकाभिरुपासंगैर्ध्वजैरपि ॥
प्रवीराणामहाशंखैर्विप्रकीर्णैश्चपांडुरैः ६५ सस्तहस्तैश्चमातंगैःशयानैर्विवभौमही ॥ नानारूपैरलंकारैःप्रमदेवाभ्यलंकृता ६६ दंतिभिश्चापरैस्तत्रसप्रासैर्गाढवे
दनैः ॥ करैःशब्दविमुंचद्भिःशीकरंचमुहुर्मुहुः ६७ विबभौतद्रणस्थानंस्यंदमानैरिवाचलैः ॥ नानारागैःकंवलैश्चपरिस्तोमैश्चदंतिनाम् ६८ वैदूर्यमणिदंडैश्चपति
तैरंकुशैःशुभैः ॥ घंटाभिश्चगजेंद्राणांपतितभिःसमंततः ६९ विपाटितविचित्राभिःकुथाभिरंकुशैस्तथा ॥ ग्रैव्यैश्चित्ररूपैश्चरुक्मकक्ष्याभिरैवच ७० यंत्रैश्च
बहुधाच्छिन्नैस्तोमैश्चापिकांचनैः ॥ अश्वानांरेणुकपिलैरुक्मच्छन्नैरुश्छदैः ७१ सादिनांभुजगैश्छिन्नैःपतितैःसांगदैस्तथा ॥ प्रासैश्चविमलैस्तीक्ष्णैर्विमला
भिस्तथाष्टिभिः ७२ उष्णीषैश्चतथाचित्रैर्विप्रविद्धैस्ततस्ततः ॥ विचित्रैर्बाणवर्षैश्चजातरूपपरिष्ठितैः ७३ अश्वास्तरपरिस्तोमैरांक्वैर्मृदितैस्तथा ॥ नरेंद्रचू
डामणिभिर्विचित्रैश्चमहाधनैः ७४ छत्रैस्तथाऽपविद्धैश्चामरैर्व्यजनैरपि ॥ पद्मेदुद्युतिभिश्चैवदैनैश्चारुकुंडलैः ७५ कृतश्मश्रुभिरत्यर्थवीराणांसमलंकृतैः ॥
अपविद्धैर्महाराजसुवर्णोज्ज्वलकुंडलैः ७६ ग्रहनक्षत्रशबलाद्यौरिवासीद्वसुंधरा ॥ एवमेतेमहासेनेमृदितेतत्रभारत ७७ परस्परंसमासाद्यतवतेपांचसंयुगे ॥
तेषुश्रुतिपुत्रेषुमृदितेषुचभारत ७८ रात्रिःसमभवत्तत्रनापश्यामततोऽनुगान् ॥ ततोऽवहारंसैन्यानांप्रचक्रुःकुरुपांडवाः ७९ रजनीमुखेसुरौद्रेतुवर्तमानेमहा
भये ॥ अवहारंततःकृत्वासहिताःकुरुपांडवाः ॥ न्यविशंतयथाकालंगत्वास्वशिविरंतदा ८० ॥ ॥ इति श्रीमहाभाभीष्मपर्वणिभीष्मवध०अष्टमदिवसयु
द्धावहारेपणवर्तितमोऽध्यायः ॥ ९६ ॥ ॥ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततोदुर्योधनोराजाशकुनिश्चापिसौबलः ॥ दुःशासनश्चपुत्रस्तेसूतपुत्रश्चदुर्जयः १
समागम्यमहाराजमंत्रंचक्रुर्विवक्षितम् ॥ कथंपांडुसुताःसंख्येजेतव्याःसगणाइति २ ततोदुर्योधनोराजासर्वास्तानाहमंत्रिणः ॥ सूतपुत्रंसमाभाष्यसौबलंचमहा
बलम् ३ द्रोणोभीष्मःरुपःशल्यःसौमदत्तिश्चसंयुगे ॥ नपार्थान्प्रतिबाधंतेनजानेतच्चकारणम् ४ अवध्यमानास्तेचापिक्षपयंतिवलंमम ॥ सोऽस्मिक्षीणबलः
कर्णक्षीणशस्त्रश्चसंयुगे ५ निकृतःपांडवैःशूरैरवध्यैदवतैरपि ॥ सोऽहंसंशयमापन्नःप्रहरिष्येकथरणे ६ तमब्रवीन्महाराजसूतपुत्रोनराधिपम् ॥ ॥ कर्णउवाच ॥
माशोचभरतश्रेष्ठकरिष्येऽहंप्रियंतव ७ भीष्मःशांतनवस्तूर्णमपयातुमहारथात् ॥ निवृत्तेयुधिगांगेयेन्यस्तशस्त्रेचभारत ८

९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ हयं हयानं रषमिति यावत् १९ । २० मंडीपुष्पमंजिष्ठापुष्पम् २१ । २२ । २३ । २४
 अहंपार्थान्हनिष्यामि संहितान्सर्वसोमकैः ॥ पश्यतो युधिभीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप ९ पांडवेषु दयानित्यं सहिभीष्मः करोति वै ॥ अशक्तश्चरणे भीष्मो जेतुमेता
 न्महारथान् १० अभिमाने रणे भीष्मो नित्यं चापिरणप्रियः ॥ सकथं पांडवान्युद्धे जेष्यते तात संगतान् ११ सत्वंशीघ्रमितोगत्वा भीष्मस्य शिविरं प्रति ॥ अनुमा
 न्यगुरुं वृद्धं शस्त्रं न्यासय भारत १२ न्यस्त शस्त्रे ततो भीष्मे निहतान् पश्य पांडवान् ॥ मयैकेन रणे राजन्समुद्घृणवांधवान् १३ एवमुक्तस्तु कर्णेन पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥
 अब्रवीद्धातरंतत्र दुःशासनमिदं वचः १४ अनुयात्रं यथा सर्वसज्जी भवति सर्वशः ॥ दुःशासनतथाक्षिप्रं सर्वमेवोपपादय १५ एवमुक्त्वा ततो राजन् कर्णमाह जनेश्वरः ॥
 अनुमान्य रणे भीष्ममेवोद्धृष्टं पदांवरम् १६ आगमिष्ये ततः क्षिप्रं त्वत्सकाशमरिदम् ॥ अपक्रांति ततो भीष्मे प्रहरिष्ये सिसंयुगे १७ निष्पपात ततस्तूर्णपुत्रस्तव
 विशांपते ॥ सहितो भ्रातृभिस्तैस्तु देवैरिव शतक्रतुः १८ ततस्तं नृपशार्दूलं शार्दूलसमविक्रमम् ॥ आरोहय द्यं तूर्णं भ्राता दुःशासनस्तदा १९ अंगदी बद्धमुकुटो
 हस्ताभरणवान् नृप ॥ धार्तराष्ट्रो महाराज विबभौ सपथि व्रजन् २० मंडीपुष्पनिकाशेन तपनीयनिभेन च ॥ अनुलिप्तः पराद्धैर्न चंदनेन सुगंधिना २१ अरजो वरसं
 वीतः सिंहखेलगतिर्नृप ॥ शुशुभे विमलार्चिष्मा ब्रह्मसीव दिवाकरः २२ तं प्रयातं न रव्याघ्रं भीष्मस्य शिविरं प्रति ॥ अनुजग्मुर्महेष्वासाः सर्वलोकस्य धन्विनः २३
 भ्रातरश्च महेष्वासास्त्रिदशा इव वासवम् ॥ हयानन्ये समारुह्य गजानन्ये च भारत २४ स्थानन्ये न रथेष्ठं परिववुः समंततः ॥ आत्तशस्त्राश्च सुहृदोरक्षणार्थं महीपतेः २५
 प्रादुर्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरादिवि ॥ स पूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणां महाबलः २६ प्रययौ स दनं राजा गंगेयस्य यशस्विनः ॥ अन्वीयमानः स ततंसोदरैः परिवा
 रितः २७ दक्षिणं दक्षिणः काले संभृत्य स्वभुजंतदा ॥ हस्तिहस्तोपमं शैक्षं सर्वशत्रुनिर्वहणम् २८ प्रगृह्णन् जलीशृणामुद्यतान्सर्वतोदिशः ॥ शुश्रावमधुरावाचो ना
 नादेशनिवासिनाम् २९ संस्तूयमानः सूतैश्च मागधैश्च महायशाः ॥ पूजयानश्च तान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः ३० प्रदीपैः कांचनैस्तत्र गंधतैलावसेचितैः ॥ परिववु
 र्महाराजं प्रज्वलद्भिः समंततः ३१ सतैः परिवृतो राजा प्रदीपैः कांचनैर्ज्वलन् ॥ शुशुभे चंद्रमा युक्तो दीप्तैरिव महाग्रहैः ३२ कांचनोष्णीषिणस्तत्र वेत्रद्वर्जरपाणयः ॥
 प्रोत्साहयंतः शनैः कस्तं जनं सर्वतोदिशम् ३३ संप्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभम् ॥ अवतीर्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जनेश्वरः ३४ अभिवाद्य ततो भीष्मं निष
 ण्णः परमासने ॥ कांचने सर्वतोभद्रे स्पृष्ट्वा स्तरणसंवृते ३५ उवाच प्रांजलिर्भीष्मं वाष्पकं ठोऽश्रुलोचनः ॥ त्वां वयं हि समाश्रित्य संयुगे शत्रुमूदन ३६ उत्सहे मरणे
 जेतुं सेंद्रानपि सुरासुरान् ॥ किमु पांडुसुतान् वीरान्समुद्घृणवांधवान् ३७ तस्मादर्हसि गंगेय कृपां कर्तुं मयि प्रभो ॥ जहि पांडुसुतान् वीरान्महेन्द्र इव दानवान् ३८
 २५ । २६ अन्वीयमानः अनुगम्यमानः २७ दक्षिणं स्वभुजं संभृत्य समुद्धृत्य शैक्षं शस्त्रादिशिखासंपन्नम् २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८

३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ ॥ इति भीष्मपर्वणि नी० भा० सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ वाक्शल्यैरिति १ । २ । ३ । ४ पर्याप्तं प्राप्ते ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३

अहं सर्वान् महाराजानि हनिष्यामि सोमकान् ॥ पंचालान् केकयैः सार्धं करूपांश्चेति भारत ३९ त्वद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान्समागतान् ॥ सोमकांश्च महेष्वासान्स
 त्यवाग्भव भारत ४० दययाय दिवाराज न्द्रेष्य भावान्मम प्रभो ॥ मंदभाग्यतया वापि मम रक्षसि पांडवान् ४१ अनुजानीहि समरे कर्णमाहवशो भिनम् ॥ सजेष्यति
 रणे पार्थान्समुद्घृणवांधवान् ४२ स एवमुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ नोवाच वचनं किंचिद्भीष्मं सत्यपराक्रमम् ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवध
 प० भीष्मं प्रति दुर्योधनवाक्ये सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ९७ ॥ ॥ ४४ ॥ संजय उवाच ॥ वाक्शल्यैस्तव पुत्रेण सोऽतिविद्धो महामनाः ॥ दुःखेन महताऽऽविष्टो
 नोवाचाप्रियमण्वपि १ सध्यात्वा सुचिरं कालं दुःखरोषसमन्वितः ॥ श्वसमानो यथानागः प्रणुनोवाक्शलाक्या २ उद्धृत्य चक्षुषीकोपांनिर्दहन्निव भारत ॥ स देवा
 सुरगंधर्वलोकलोकविदांवरः ३ अब्रवीत्तव पुत्रं ससामपूर्वमिदं वचः ॥ किं त्वं दुर्योधनैव मां वाक्शल्यैरपठंतसि ४ घटमानं यथा शक्तिर्कुर्वणं च तव प्रियं ॥ जुह्वानं समरे
 प्राणांस्तव वै प्रियकाम्यया ५ यदा तु पांडवः शूरः खांडवेऽग्रमतर्पयत् ॥ पराजित्य रणेशं कर्पयंतं तन्निर्दर्शनम् ६ यदा च त्वां महाबाहो गंधर्वैर्हृतमोजसा ॥ अमो
 चयत्पांडुसुतः पर्याप्तं तन्निर्दर्शनं ७ द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तव प्रभो ॥ सूतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तन्निर्दर्शनम् ८ यच्च नः सहितान्सर्वान् निराटनगरे तदा ॥ एक एव
 समुद्यातः पर्याप्तं तन्निर्दर्शनं ९ द्रोणं च युधिसंरब्धं मां च निर्जित्य संयुगे ॥ वासांसि सप्तमादत्त पर्याप्तं तन्निर्दर्शनम् १० तथा द्रौणिमहेष्वासं शारद्वतमथापि च ॥ गो
 ग्रहे जितवान् पूर्वपर्याप्तं तन्निर्दर्शनम् ११ विजित्य च यदा कर्णं सदा पुरुषमानिनम् ॥ उत्तरायै ददौ वस्त्रं पर्याप्तं तन्निर्दर्शनम् १२ निवातकवचान् युद्धे वा सवेनापि दुर्ज
 यान् ॥ जितवान् समरे पार्थः पर्याप्तं तन्निर्दर्शनम् १३ कोहि शतोरणे जेतुं पांडवं भसंतदा ॥ यस्य गोप्ता जगद्गोप्ता शंखचक्रगदाधरः १४ वासुदेवोऽनंतशक्तिः
 सृष्टिंहारकारकः ॥ सर्वेश्वरो देवदेवः परमात्मा सनातनः १५ उक्तोऽसि बहुशो राजन्नारदाद्यैर्महर्षिभिः ॥ त्वंतु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन १६ मुमु
 र्ध्नि नरः सर्वान् नृशान् पश्यति कांचनान् ॥ तथा त्वमपि गांधारे विपरीतानि पश्यसि १७ स्वयं वैरं महत्कृत्वा पांडवैः सह संजयैः ॥ युद्धं च स्वतान् द्यरणे पश्यामः पु
 रुषो भव १८ अहंतु सोमकान्सर्वान् पंचालांश्च समागतान् ॥ निहनिष्ये न रव्याघ्रवर्जयित्वा शिखंडिनम् १९ तैर्वाऽहं निहतः संख्ये गमिष्ये यमसादनम् ॥ ता
 न्वानि हत्य समरे प्रीतिं दास्याम्यहंतव २० पूर्वाहिस्त्रीसमुत्पन्ना शिखंडी राजवेश्मनि ॥ वरदानात्पुमान्जातः सैषा वैस्त्री शिखंडिनी २१ तमहं न हनिष्यामि प्राण
 त्यागेऽपि भारत ॥ याऽसौ प्राङ्निर्मिता धात्रा सैषा वैस्त्री शिखंडिनी २२ सुखं स्वपि हि गांधारे श्वोऽस्मि कर्ता महारणम् ॥ यंजनाः कथयिष्यंति यावत्स्थास्याति मे
 दिवी २३ एवमुक्तस्तव सुतो निर्जगाम जनेश्वर ॥ अभिवाद्य गुरुं मूर्ध्ना प्रययौ स्वनिवेशनम् २४ १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४

आगम्यतुततोरजाविसृज्यचमहाजनम् ॥ प्रविवेशततस्तूर्णक्षयंशुक्षयंकरः २५ प्रविष्टःसनिशांतांचगमयामासपार्थिव ॥ प्रभातायांचशर्वर्याप्रातरुत्थाय
तामृषः २६ राज्ञःसमाज्ञापयतसेनांयोजयतेतिह ॥ अद्यभीष्मोरणेकुद्धोनिहनिष्यतिसोमकान् २७ दुर्योधनस्यतच्छ्रुत्वारत्रौविलपितंबहु ॥ मन्यमानः
सतंराजन्प्रत्यादेशमिवात्मनः २८ निर्वेदंपरमंगत्वाविनिंद्यपरवश्यतां ॥ दीर्घदध्यौशांतनवोयोद्धुक्कामोऽर्जुनरणे २९ इंगितेनतुतज्ज्ञात्वागांगेयेनविचिंतितं ॥
दुर्योधनोमहाराजदुःशासनमचोदयत् ३० दुःशासनरथास्तूर्णयुज्यंतांभीष्मरक्षिणः ॥ द्वाविंशतिमनीकानिसर्वाण्येवाभिचोदय ३१ इदंहिसमनुप्रातंवर्षपू
गाभिचिंतितं ॥ पांडवानांसैन्यानावधोराज्यस्यचागमः ३२ तत्रकार्यतमंमन्येभीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ॥ सनोगुप्तःसहायःस्याद्धन्यात्पार्थाश्वसंयुगे ३३ अब्र
वीद्विविशुद्धात्मानाहंन्यांशिखंडिनम् ॥ स्त्रीपूर्वकोह्यसौराजंस्तस्माद्रज्योमयारणे ३४ लोकस्तद्वेदयदहंपितुःप्रियचिकीर्षया ॥ राज्यंस्फीतंमहाबाहोस्त्रि
यश्वत्यक्तवानपुरा ३५ नैवचाहंस्त्रियंजातुनस्त्रीपूर्वकथंचन ॥ हन्यायुधिनरश्रेष्ठसत्यमेतद्रवीमिते ३६ अयंस्त्रीपूर्वकोराजच्छिखंडीयदितेश्रुतः ॥ उद्यो
गेकथितंयत्तत्तथाजाताशिखंडिनी ३७ कन्याभूत्वापुमान्जातःसचमांयोधयिष्यति ॥ तस्याहंप्रमुखेवाणात्रमुंचेयंकथंचन ३८ युद्धेहिक्षत्रियांस्तातपांडवा
नांजयैषिणः ॥ सर्वानन्यान्हनिष्यामिसंप्राप्तानरणमूर्धनि ३९ एवंमांभरतश्रेष्ठगांगेयःप्राहशास्त्रवित् ॥ तत्रसर्वात्मनामन्येगांगेयस्यैवपालनम् ४० अरक्ष्य
माणंहितृकोहन्यात्सिंहंमहाहवे ॥ मातृकेणैवगांगेयंघातयेमशिखंडिना ४१ मातुलःशकुनिःशल्यःऋषोद्रोणोविंशतिः ॥ यत्तारक्षंतुगांगेयंतस्मिन्गुप्तेषुवोजयः
४२ एतच्छ्रुत्वातुतेसर्वेदुर्योधनवचस्तदा ॥ सर्वतोरथवंशेनगांगेयंपर्यवारयन् ४३ पुत्राश्चतवर्गांगेयंपरिवार्ययधुमुदा ॥ कंपयंतोभुवंध्यांचक्षोभयंतश्चपांडवान् ४४
तेरथैःसुप्रसंयुक्तैर्दतिभिश्चमहारथाः ॥ परिवार्यरणेभीष्मंदंशिताःसमवस्थिताः ४५ यथादेवासुरेयुद्धेत्रिदशावज्रधारिणं ॥ सर्वेतेस्मव्यतिष्ठंतरक्षंतस्तंमहारथं ४६
ततोदुर्योधनोराजापुनर्भातरमब्रवीत् ॥ सव्यंचक्रंयुधामन्युरुत्तमौजाश्चदक्षिणं ४७ गोप्तरावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपिशिखंडिनः ॥ रक्ष्यमाणःसपार्थेनतथाऽस्माभि
र्विवर्जितः ४८ यथाभीष्मंननोहन्यादुःशासनतथाकुरु ॥ भ्रातुस्त्वद्वचनंश्रुत्वापुत्रोदुःशासनस्तव ४९ भीष्मंप्रमुखतःऋत्वाप्रययौसहसेनया ॥ भीष्मंतुरथवं
शेनदृष्ट्वासमभिसंवृतम् ५० अर्जुनोरथिनाश्रेष्ठोष्टष्टयुग्ममुवाचह ॥ शिखंडिनंनरव्याघ्रंभीष्मस्यप्रमुखेनृप ॥ स्थापयस्वाद्यपांचाल्यतस्यगोप्ताहमित्युत ५१
इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मदुर्योधनसंवादेअष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९८ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततःशांतनवोभीष्मोनिर्य
यौसहसेनया ॥ व्यूहंचाव्यूहतमहत्सर्वतोभद्रमात्मनः ३

॥१२८॥

३३ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ॥ इतिमीक्ष्मन्नी०भा०अष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ तत्तद्विति १

१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६ बलवायसाःबलोदग्राःकाकाः २७। २८ महा

कृपश्चकृतवर्माचशैव्यश्चैवमहारथः ॥ शकुनिःसैधवश्चैवकाञ्चोजश्चसुदक्षिणः २ भीष्मेणसहिताःसर्वेपुत्रैश्चतवभारत ॥ अग्रतःसर्वसैन्यानांव्यूहस्यप्रमुखेस्थिताः
३ द्रोणोभूरिश्रवाःशल्योभगदत्तश्चमारिष ॥ दक्षिणपक्षमाश्रित्यस्थिताव्यूहस्यदंशिताः ४ अश्वत्थामासोमदत्तश्चावंत्यौचमहारथौ ॥ महत्यासेनयायुक्तावामप
क्षमपालयन् ५ दुर्योधनोमहाराजत्रिगैःसर्वतोवृतः ॥ व्यूहमध्येस्थितोराजन्पांडवान्प्रतिभारत ६ अलंबुषोरथश्रेष्ठःश्रुतायुश्चमहारथः ॥ पृष्ठतःसर्वसैन्या
नांस्थितौव्यूहस्यदंशितौ ७ एवंचतंतदाव्यूहं कृत्वाभारततावकाः ॥ सन्नद्धाःसमदृश्यंतप्रतपंतइवाग्रयः ८ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमसेनश्चपांडवः ॥ नकुलः
सहदेवश्चमाद्रीपुत्राबुभावपि ९ अग्रतःसर्वसैन्यानांस्थिताव्यूहस्यदंशिताः ॥ धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चमहारथः १० स्थिताःसैन्येनमहतापरानीकविना
शनाः ॥ शिखंडीविजयश्चैवराक्षसश्चघटोत्कचः ११ चेकितानोमहाबाहुःकुंतिभोजश्चवीर्यवान् ॥ स्थितारणेमहाराजमहत्यासेनयावृताः १२ अभिमन्युर्महे
ष्वासोदुपदश्चमहाबलः ॥ युयुधानोमहेष्वासोयुधामन्युश्चवीर्यवान् १३ केकयाभ्रातरश्चैवस्थितायुद्धायदंशिताः ॥ एवंतेऽपिमहाव्यूहंप्रतिव्यूह्यसुदुर्जयम्
१४ पांडवाःसमरेश्वराःस्थितायुद्धायदंशिताः ॥ तावकास्तुरणेयताःसहसेनानराधिपाः १५ अभ्युद्ययूरणेपार्थान्भीष्मंकृत्वाऽग्रतोवृत् ॥ तथैवपांडवाराज
न्भीमसेनपुरोगमाः १६ भीष्मंयोद्धुमभीप्संतःसंग्रामेविजयैषिणः ॥ क्ष्वेडाःकिलकिलाःशंखान्क्रकचान्गोविषाणिकाः १७ भेरीमृदंगपणवान्नादयंतश्चपुष्करान् ॥
पांडवाअभ्यवर्तंतनदंतोभैरवान्तरवान् १८ भेरीमृदंगशंखानाहुंदुभीनांचनिःस्वनैः ॥ उल्लुष्टसिंहनादैश्चवल्गितैश्चपृथग्विधैः १९ वयंप्रतिनदंतस्तानगच्छा
मत्वरान्विताः ॥ सहसैवामिसंकुद्धास्तदासीनुमुलंमहत् २० ततोऽन्योन्यंप्रधावंतःसंप्रहारंप्रचक्रिरे ॥ ततःशब्देनमहताप्रचकंपेवसुंधरा २१ पक्षिणश्चमहाघो
रंव्याहरंतोविवभ्रमुः ॥ सप्रभश्चादितःसूर्योनिष्प्रभःसमपद्यत २२ ववुश्चवातास्तुमुलाःशंसंतःसुमहद्भयम् ॥ घोराश्चघोरनिर्हादाःशिवास्तत्रववाशिरे २३ वे
दयंत्योमहाराजमहद्वैशसमागतम् ॥ दिशःप्रज्वलिताराजन्पांसुवर्षेपपातच २४ रुधिरेणसमुन्मिश्रमस्थिवर्षंतथैवच ॥ रुदतांवाहनानांचनेत्रेभ्यःप्रापतज्ज
लम् २५ सुस्रुवुश्चशकृन्मूत्रंप्रध्यायंतोविशंपते ॥ अंतर्हितामहानादाःश्रूयंतैर्भरतर्षभ २६ रक्षसांपुरुषादानानंदतांभैरवान्तरवान् ॥ संपतंतश्चदृश्यंतैर्गोमायु
बलवायसाः २७ श्वानश्चविविधैर्नादैर्वाशंतस्तत्रमारिष ॥ ज्वलिताश्चमहोल्कावैसमाहत्यदिवाकरम् ॥ निपेतुःसहसामूमौवेदयंत्योमहद्भयम् २८ महान्त्यनीका
निमहासमुच्छ्रयेततस्तयोःपांडवघातंराष्ट्रयोः ॥ चकंपिरेशंखमृदंगानिःस्वनैःप्रकंपितानीववनानिवायुना २९ नरेंद्रनागाश्चसमाकुलानामभ्यायतीनामशिवेमु
हूर्ते ॥ बभूवघोषस्तुमुलश्चमृनांवातोद्धुतानामिवसागराणाम् ३० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभी०भी० परस्परव्यूहरचनायांउत्पातदर्शनेऊनशततमोऽध्यायः॥९९॥
समुच्छ्रयेमहतिबुद्धे । 'युद्धेसमुच्छ्रयःपुमान्'इतिभेदिनी २९ अभ्यायतीनामभिमुखमागच्छन्तीनां ३० ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपेऊनशततमोऽध्यायः ॥ ९९ ॥ ॥

॥ संजयउवाच ॥ अभिमन्युरथोदारःपिशंगैस्तुरगोत्तमैः ॥ अभिद्रुद्रावतेजस्वीदुर्योधनबलमहत् १ विकिरन्शरवर्षाणिवारिधाराइवांबुदः ॥ नशेकुःसमरेकुद्धं
सौभद्रमरिसूदनम् २ शस्त्रौघिणंगाहमानंसेनासागरमक्षयम् ॥ निवारयितुमप्याजौत्वदीयाःकुरुनंदन ३ तेनमुत्कारणेराजन्शराःशत्रुनिर्वहणाः ॥ क्षत्रियाननय
नश्चरान्प्रेतराजनिवेशनम् ४ यमदंडोपमान्घोरानज्वलिताशीविषोपमान् ॥ सौभद्रःसमरेकुद्धःप्रेषयामाससायकान् ५ सरथान्तरथिनस्तूर्णहयाश्चैवससादिनः ॥
गजारोहांश्चसगजान्दारयामासफाल्गुनिः ६ तस्यतत्कुर्वतःकर्ममहत्संख्येमहीभृतः ॥ पूजयांचक्रिरेहृष्टाःप्रशशंसुश्चफाल्गुनिम् ७ तान्यनीकानिसौभद्रोद्रावया
मासभारत ॥ तूलराशीनिवाकाशमारुतःसर्वतोदिशम् ८ तेनविद्राव्यमाणानितवसैन्यानिभारत ॥ त्रातारंनाध्यगच्छंतपंकेमग्राइवद्विपाः ९ विद्राव्यसर्वसै
न्यानितावकानिनरोत्तम ॥ अभिमन्युःस्थितोराजन्विभूमोऽग्निरिवज्वलन् १० नचैनंतावकाराजन्विषेदुरिधातिनम् ॥ प्रदीप्तपावकंयद्वत्पतंगाःकालचोदिताः ११
प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यःपांडवानांमहारथः ॥ अदृश्यतमेहोष्वासःसवज्रइववासवः १२ हेमपृष्ठधनुश्चास्यददृशेविचरद्दिशः ॥ तोयदेषुयथाराजन्राजमानाशतहदा १३
शराश्चनिशिताःपीतानिश्चरंतिस्मसंयुगे ॥ वनात्कुल्लुडुमाद्राजन्भ्रमराःमिववजाः १४ तथैवचरतस्तस्यसौभद्रस्यमहात्मनः ॥ रथेनकांचनागेनददृशुर्नीतरं
जनाः १५ मोहयित्वाकृपद्रोणंद्रौणिचसदृहद्वलम् ॥ सैधवंचमहेष्वासोव्यचरद्वुसुधुच १६ मंडलीकृतमेवास्यधनुःपश्यामभारत ॥ सूर्यमंडलसंकाशंदहत
स्तववाहिनीं १७ तंदृष्ट्वाक्षत्रियाःशूराःप्रतपंतंतरस्विनम् ॥ द्विफाल्गुनमिमंलोकंमेनिरेतस्यकर्मभिः १८ तेनार्दितामहाराजभारतीसामहाचमूः ॥ व्यभ्रमत्तत्र
तत्रैवयोपिन्मदवशादिव १९ द्रावयित्वामहासैन्यंकंपयित्वामहारथान् ॥ नंदयामाससुहृदोभयंजित्वेववासवः २० तेनविद्राव्यमाणानितवसैन्यानिसंयुगे ॥ चकु
रार्तस्वनंघोरंपर्जन्यनिनदोपमम् २१ तंश्रुत्वानिनदंघोरंतवसैन्यस्यभारत ॥ मारुतोद्धूतवेगस्यसागरस्येवपर्वणि २२ दुर्योधनस्तदाराजन्नाप्यशृंगिमभाषत ॥
एषकार्ष्णिर्महाबाहोद्वितीयइवफाल्गुनः २३ चमूंद्रावयतेक्रोधाद्भूतोदेवचमूमिव ॥ तस्यचान्यत्रपश्यामिसंयुगेभेषजंमहत् २४ ऋतेत्वांराक्षसश्रेष्ठंसर्वविद्यासु
पारगम् ॥ सगत्वात्वरितंवीरंजहिंसौभद्रमाहवे २५ वयंपार्थहनिष्यामीभीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥ सएवमुक्तोबलवान्राक्षसेन्द्रःप्रतापवान् २६ प्रययौसमरेतूर्णतवपु
त्रस्यशासनात् ॥ नर्दमानोमहानादंप्रापृषीवबलाहकः २७ तस्यशब्देनमहतापांडवानांबलमहत् ॥ प्राचलत्सर्वतोराजन्वातोद्धूतइवार्णवः २८ बहवश्चमहाराज
तस्यनादेनभीषिताः ॥ प्रियान्प्राणान्परित्यज्यनिपेतुर्धरणीतले २९ कार्ष्णिश्चापिमुदायुक्तःप्रष्टव्यसशरंधनुः ॥ नृत्यन्निवरथोपस्थेतद्रक्षःसमुपाद्रवत् ३० ततः
सराक्षसःकुद्धःसंप्राप्यैवार्जुनिरणे ॥ नातिदूरेस्थितांतस्यद्रावयामासैवचमूम ३१

६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४ इतिभी०भी०

तावध्यमानांचतथापांडवानांमहाचमूम ॥ प्रत्युद्ययोरणेरक्षोदेवसेनायथाबलः ३२ विमर्दःसुमहानासीत्तस्यसैन्यस्यमारिष ॥ रक्षसाघोररूपेणवध्यमानस्यसं
युगे ३३ ततःशरसहस्रैस्तांपांडवानांमहाचमूम ॥ व्यद्राव्यद्रणेक्षोर्दृश्यन्स्वपराक्रमम् ३४ सावध्यमानांचतथापांडवानामनीकिनी ॥ रक्षसाघोररूपेणप्रदु
द्रावरणेभयात् ३५ प्रमृद्यचरणेसेनांपद्भिर्नीवारणोयथा ॥ ततोऽभिद्रुद्रावरणेद्रौपदेयान्महाबलान् ३६ तेतुकुद्धामहेष्वासाद्रौपदेयाःप्रहारिणः ॥ राक्षसंदुडुबुः
संख्येग्रहाःपंचरविंयथा ३७ वीर्यवद्विस्तृतस्तैस्तुपीडितोराक्षसोत्तमः ॥ यथायुगक्षयेघोरेचंद्रमाःपंचभिर्ग्रहैः ३८ प्रतिविध्यस्ततोरक्षोविभेदनिशितैःशरैः ॥
सर्वपारश्वैस्तूर्णैरकुंठाग्रैर्महाबलः ३९ सतैर्भिन्नतनुत्राणःशुशुभेराक्षसोत्तमः ॥ मरीचिभिरिवार्कस्यसंस्पृजो जलदोमहान् ४० विपत्तैःसशरैश्चापितपनीयपरि
च्छदैः ॥ आर्ष्यशृंगिर्वभौराजन्दीप्तशृंगइवाचलः ४१ ततस्तेभ्रातरःपंचराक्षसेन्द्रमहाहवे ॥ विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीयविभूषितैः ४२ सनिर्भिन्नःशरैर्घोरैर्भुज
गैःकोपितैरिव ॥ अलंबुपोभृशंराजन्नागेंद्रइवचुकुधे ४३ सोऽतिविद्धोमहाराजसुहृत्तमथमारिष ॥ प्रविवेशतमोदीर्घपीडितस्तैर्महारथैः ४४ प्रतिलभ्यततःसंज्ञां
क्रोधेनद्विगुणीकृतः ॥ चिच्छेदसायकांस्तेषांध्वजाश्चैवधनूंषिच ४५ एकैकंपंचभिर्बाणैराजधानस्मयन्निव ॥ अलंबुपोरथोपस्थेनृत्यन्निवमहारथः ४६ त्वरमाणः
सुसंख्योहयांस्तेषांमहात्मनाम् ॥ जघानराक्षसःकुद्धःसारथीश्चमहाबलः ४७ विभेदचसुसंख्यःपुनश्चैनान्सुसंशितैः ॥ शरैर्वहुविधाकारैःशतशोऽथसहस्रशः ४८
विरथांश्चमहेष्वासान्कृत्वातत्रसराक्षसः ॥ अभिद्रुद्रावेगेनहंतुकामोनिशाचरः ४९ तानार्दितावरणेतेनराक्षसेनदुरात्मना ॥ दृष्ट्वाऽर्जुनसुतःसंख्येराक्षसंसमुपाद्र
वत् ५० तयोःसमभवदुद्धंघृत्रवासवयोरिव ॥ ददृशुस्तावकाःसर्वेपांडवाश्चमहारथाः ५१ तौसमेतौमहायुद्धेक्रोधदीप्तौपरस्परम् ॥ महाबलौमहाराजक्रोधसंरक्त
लोचनौ ५२ परस्परमवेक्षेतांकालानलसमौयुधि ॥ तयोःसमागमोघोरोबभूवकुडुकोदयः ५३ यथादेवासुरेयुद्धेशक्रांवरयोःपुरा ॥ ५४ ॥ इतिश्रीम
हाभा०भीष्मपर्वणिभीष्मव०अलंबुपाभिर्मन्युसमागमेशततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥ ॥ घृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ आर्जुनिसमरेश्वरंविनिघ्नंतंमहारथान् ॥
अलंबुषःकथंयुद्धेप्रत्ययुध्यतसंजय १ आर्ष्यशृंगिकथंचैवसौभद्रःपरवीरहा ॥ तन्ममाचक्ष्वतत्त्वेनयथावृत्तंस्मसंयुगे २ धनंजयश्चकिंचक्रेमसैन्येषुसंयुगे ॥ भीमो
वारथिनांश्रेष्ठोराक्षसोवाघटोत्कचः ३ नकुलःसहदेवोवासात्यकिर्वांमहारथः ॥ एतदाचक्ष्वमेत्यंकुशलोह्यासिसंजय ४ ॥ संजयउवाच ॥ हंततेऽहंप्रवक्ष्यामिसंग्रा
मंलोमहर्षणम् ॥ यथाऽभूद्राक्षसेन्द्रस्यसौभद्रस्यचमारिष ५ अर्जुनश्चयथासंख्येभीमसेनश्चपांडवः ॥ नकुलःसहदेवश्चरणेचकुःपराक्रमम् ६ तथैवतावकाःसर्वेभी
ष्मद्रोणपुरःसराः ॥ अहुतानिविचित्राणिचकुःकर्मण्यभीतवत् ७

अलंबुषस्तुसमरे अभिमन्युमहारथम् ॥ विनयसुमहानादंतर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ८ अभिद्रुद्रावेगेन तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ अभिमन्युश्चवेगेन सिंहवद्विनदन्मुहुः
 ९ आर्ष्यशृंगिमहेष्वासंपितुरस्य तवैरिणम् ॥ ततः समीयतुः संख्येत्वारितौ नरराक्षसौ १० रथाभ्यां रथिनौ श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ ॥ मायावीराक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्र
 श्वैव फाल्गुनिः ११ ततः कार्ष्णिमहाराजानिशितैः सायकैस्त्रिभिः ॥ आर्ष्यशृंगिरणे विध्वापुनर्विव्याध पंचभिः १२ अलंबुषोऽपि संकुद्धः कार्ष्णिनवभिराशुगैः ॥
 हृदिविव्याधवेगेन तोत्रैरिव महाद्विपम् १३ ततः शरसहस्रेणाक्षिप्रकारो निशाचरः ॥ अर्जुनस्य सुतं संख्येत् पीडयामास भारत १४ अभिमन्युस्ततः कुद्धो नवभिर्न
 तपर्वभिः ॥ विभेदनिशितैर्वाणैराक्षसैर्द्रुमहोरसि ॥ ते तस्य विविशुस्तूर्णकायं निर्भिद्य मर्मसु ॥ स तैर्विभिन्नसर्वांगः शुशुभे राक्षसोत्तमः १५ पुष्पितैः किंशुकैराजन्
 संस्तीर्ण इव पर्वतः ॥ संधारयाणश्च शरान्हेमपुंखान् महाबलः १७ विषमौ राक्षसश्रेष्ठः सज्वाल इव पर्वतः ॥ ततः कुद्धो महाराज आर्ष्यशृंगिरमर्षणः १८ महेंद्रप्रति
 मं कार्ष्णिच्छादयामास पात्रिभिः ॥ तेन ते विशिखामुक्तायमदंडोपमाः शिताः १९ अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्राविशंत धरातलम् ॥ तथैवार्जुनिना मुक्ताः शराः कनकभू
 षणाः २० अलंबुषं विनिर्भिद्य प्राविशंत धरातलम् ॥ सौभद्रस्तुरणेरक्षः शरैः सन्नतपर्वभिः २१ चक्रे विमुखमासाद्य मयं शक्र इवाहवे ॥ विमुखं चरणेरक्षो वध्यमा
 नं रणेऽरिणा २२ प्रादुश्चक्रे महामायां तामसीं परतापनाम् ॥ ततस्ते तमसा सर्वे वृताश्चासन्महीपते २३ नाभिमन्युमपश्यंत नैव स्वात्नपरानुरणे ॥ अभिमन्यु
 श्वतद्वृद्धाघोररूपं महत्तमः २४ प्रादुश्चक्रेऽस्त्रमत्युग्रं भास्करं कुरुनंदनः ॥ ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वमहीपते २५ तां चाभिजघ्निवान्मायां राक्षसस्य दुरात्मनः ॥
 संकुद्धश्च महावीर्यो राक्षसैर्द्रुमरोत्तमः २६ छादयामास समरेशरैः सन्नतपर्वभिः ॥ बह्वीस्तथान्यामायाश्च प्रयुक्तास्ते नरक्षसा २७ सर्वास्त्रविदमेयात्मा वारयामास
 फाल्गुनिः ॥ हतमायं ततो रक्षो वध्यमानं च सायकैः २८ रथं तत्रैव संत्यज्य प्राद्रवन्महतोभयात् ॥ तस्मिन् विनिर्जिते तूर्णं कूटयोधिनिराक्षसे २९ आर्जुनिः स
 मरे सैन्यं तावकं संममर्देह ॥ मदां धोगंधनागैर्द्रुमपद्मान्मन्त्रिणीभिव ३० ततः शांतनवो भीष्मः सैन्यं दृष्ट्वाऽभिविभ्रुतम् ॥ महता शरवर्षेण सौभद्रं पर्यवारयत् ३१
 कोष्ठीकृत्य च तं वीरं धार्तराष्ट्रमहारथाः ॥ एकं सुबहवो युद्धे ततस्तुः सायकैर्दृढम् ३२ सतेषां रथिनां वीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः ॥ सदृशो वासुदेवस्य विक्रमेण
 बलेन च ३३ उभयोः सदृशं कर्म सपितुर्मातुल्यं च ॥ रणे बहुविधं चक्रे सर्वशस्त्रभृतां वरः ३४ ततो धनं जयो वीरो विनिघ्नं स्तवसैनिकान् ॥ आससाद रणे भी
 ष्मं पुत्रप्रेप्सु रमर्षणः ३५ तथैव समरे राजन्पितादेव तस्तव ॥ आससाद रणे पार्थस्वर्भानुरिव भास्करम् ३६ ततः सरथनागाश्चाऽपुत्रास्तव जनेश्वर ॥ परिव
 व्रूणे भीष्मं जुगुप्सुश्च समंततः ३७ तथैव पांडवाराजन् परिवार्य धनं जयम् ॥ रणाय महते युक्ता दंशिता मरतर्षभ ३८

३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९॥ इति भीष्मपर्वणिनी० भा० एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥

शारद्वतस्ततो राजन्भीष्मस्य प्रमुखो स्थितम् ॥ अर्जुनं पंचविंशत्यासायकानां समाचिनोत् ३९ प्रत्युद्गम्याथ विव्याध सात्यकिस्तं शितैः शरैः ॥ पांडवप्रियकार्थं
 शार्दूल इव कुंजरं ४० गौतमोऽपि त्वरायुक्तो माधवं नवभिः शरैः ॥ हृदिविव्याध संकुद्धः कंकपत्रपरिच्छेदः ४१ शैने योऽपि ततः कुद्धश्चापमानम्यवेगवान् ॥ गौतमांत
 करं तूर्णं समाधत्त शिलां मुखं ४२ तमापतंतं वेगेन शक्राशनिसमद्युतिं ॥ द्विधा चिच्छेद संकुद्धो द्रौणिः परमकोपनः ४३ समुत्सृज्याथ शैने यो गौतमं रथिनां वरः ॥ अ
 भ्यद्रवद्रुणे द्रौणिं राहुः खंशशिनं यथा ४४ तस्य द्रोणसुतश्चापं द्विधा चिच्छेद भारत ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं ताडयामास सायकैः ४५ सोऽन्यत्कार्मुकमादाय शत्रुघ्नं भा
 रसाधनं ॥ द्रौणिं षष्ठ्या महाराज बाहोरुरसि चार्पयत् ४६ सविद्धो व्यथितश्चैव मुहूर्तं कश्मलायुतः ॥ निषसाद रथोपस्थे ध्वजयष्टिं समाश्रितः ४७ प्रतिलभ्यततः
 संज्ञां द्रोणपुत्रः प्रतापवान् ॥ वाष्ण्येयं समरे कुद्धो नाराचेन समापयत् ४८ शैनेयं सतु निर्भिद्य प्राविशद्वरणीतलं ॥ वसंतकाले बलवान्बिलं सर्पशिथुर्यथा ४९ अथापरे
 ण भलेन माधवस्य ध्वजोत्तमं ॥ चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं मुमोच ह ५० पुनश्चैनं शरैर्घोरैश्छादयामास भारत ॥ निदाघांते महाराज यथामेघो दिवाकरम् ५१ सा
 त्यकोऽपि महाराज शरजालं निहत्य तत् ॥ द्रौणिमभ्याकिरत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ५२ तापयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा ॥ विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा
 ५३ शराणां च सहस्रेण पुनरेव समुद्यतः ॥ सात्यकिश्छादयामास ननादं च महाबलः ५४ दृष्ट्वा पुत्रं च तं प्रस्तराहुणे वनिशाकरम् ॥ अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रता
 पवान् ५५ विव्याध च सुतीक्ष्णेन पृषत्केन महाभूधे ॥ परीप्सन्स्वसुतं राजन्वाष्ण्येनाभिपीडितं ५६ सात्यकिस्तुरणे हित्वा गुरुपुत्रं महारथं ॥ द्रोणं विव्याध विंश
 त्या सर्वपारश्वैः शरैः ५७ तदंतरममेयात्मा कौतयेः शत्रुतापनः ॥ अभ्यद्रवद्रुणे कुद्धो द्रोणं प्रति महारथः ५८ ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयेतां महाभूधे ॥ यथा बुधश्च
 शुक्रश्च महाराज नमस्तले ५९ ॥ इति श्रीम० भीष्म० भीष्मव० अलंबुषा अभिमन्युयुद्धे एकाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०१ ॥ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं द्रोणो
 महेष्वासः पांडवश्च धनं जयः ॥ समीयतुरणे यतौ तावुभौ पुरुषर्षभौ १ प्रियो हि पांडवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः ॥ आचार्यश्चरणे नित्यं प्रियः पार्थस्य संजय २
 तावुभौ रथिनौ संख्येहृष्टौ सिंहाविवोत्कटौ ॥ कथं समीयतुर्यतौ भारद्वाज धनं जयौ ३ ॥ संजय उवाच ॥ न द्रोणः समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः ॥ क्षत्रधर्मपुरस्कृत्य
 पार्थो वा गुरुमाहवे ४ न क्षत्रियारणे राजन्वर्जयांति परस्परं ॥ निर्मर्यादं हि युध्यंते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ५ रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्वस्त्रिभिः शरैः ॥ नार्चितयच्च तान्वा
 णान् पार्थ चापच्युतान्युधि ६ शरवृष्ट्या पुनः पार्थश्छादयामास तं रणे ॥ सप्रज्ज्वालरोषेण गहनेऽग्निरिवोर्जितः ७ ततोऽर्जुनं रणे द्रोणः शरैः सन्नतपर्वभिः ८ छादयामा
 सराजेंद्रनचिरादेव भारत ८ ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ९ द्रोणस्य समरे राजन्पार्ष्णिग्रहणकारणात् ९ कथयति १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९

त्रिगर्तराडपिकुद्धोभ्रशमायम्यकार्मुकम् ॥ छादयामाससमरेपार्थबाणैरयोमुखैः १० ताम्यामुक्ताःशराराजन्नंतरिक्षेविरेजिरे ॥ हंसाइवमहाराजशरत्कालेनम
स्तले ११ तेशराःप्राप्यकौतेयसमंताद्विविशुःप्रभो ॥ फलभारस्तंत्यद्वत्स्वादुवृक्षंविहंगमाः १२ अर्जुनस्तुरणेनादंविनद्यरथिनांवरः ॥ त्रिगर्तराजंसमरेसपुत्रं
विव्यधेशैः १३ तेवध्यमानाःपार्थेनकालेनेवयुगक्षये ॥ पार्थमेवाभ्यवर्ततमरणेकृतानिश्चयाः १४ मुमुचुःशरवृष्टिचपांडवस्यरथंप्रति ॥ शरवृष्टितस्ततांशर
वर्षैःसमंततः १५ प्रतिजग्राहराजेंद्रतोयवृष्टिमिवाचलः ॥ तत्राहुतमपश्यामवीभत्सोर्हस्तलाघवम् १६ विमुक्तांबहुभियोधैःशस्त्रवृष्टिदुरासदाम् ॥ यदेकोवा
रयामासमारुतोऽभ्रगणानिव १७ कर्मणातेनपार्थस्यतुतुषुर्देवदानवाः ॥ अथकुद्धोरणेपार्थस्त्रिगर्तान्प्रतिभारत १८ मुमोचास्त्रंमहाराजवायव्यंनृपतनामुखे ॥
प्रादुरासीत्ततोवायुःशोभयाणोनभस्तलम् १९ पातयन्चैतरुगणान्विनिघ्नंश्वैवसैनिकान् ॥ ततोद्रोणोऽभिवीक्ष्यैववायव्यास्त्रंसुदारुणम् २० शैलमन्यन्महाराज
घोरमस्त्रमुमोचह ॥ द्रोणेनयुधिनिर्मुक्तेतस्मिन्नस्त्रेनराधिप २१ प्रशशामततोवायुःप्रसन्नाश्वदिशोदश ॥ ततःपांडुसुतोवीरस्त्रिगर्तस्थरथवजान् २२ निरुत्सा
हानरणेचक्रेविमुखान्विपराक्रमान् ॥ ततोदुर्योधनश्चैवकृपश्चरथिनांवरः २३ अश्वत्थामातथाशल्यःकांबोजश्चसुदक्षिणः ॥ विंदानुविंदावावंत्यौवाहिकःसहवा
ल्लिहकैः २४ महातारथवंशेनपार्थस्यावारयन्दिशः ॥ तथैवमगदत्तश्चश्रुतायुश्चमहाबलः २५ गजानीकेनभीमस्यताववारयतांदिशः ॥ भूरिश्रवाःशलश्चैवसौबलश्च
विशांपते २६ शरौघैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्माद्रीपुत्रावारयन् ॥ भीष्मस्तुसंहतःसंख्येधार्तराष्ट्रैःससैनिकैः २७ युधिष्ठिरंसमासाद्यसर्वतःपर्यवारयत् ॥ आपतंतंगजा
नीकंदृष्ट्वापार्थोवृकोदरः २८ लेलिहन्सृक्किणीवीरोमृगराडिवकानने ॥ भीमस्तुरथिनांश्रेष्ठोगदांघृह्यमहाहवे २९ अवलुत्यरथातूर्णतवसैन्यान्यभीषयत् ॥
तमुद्गीक्ष्यगदाहस्तंततस्तेगजसादिनः ३० परिववूरणेयत्ताभीमसेनंसमंततः ॥ गजमध्यमनुप्राप्तःपांडवःसव्यराजत ३१ मेघजालस्यमहतोयथामध्य
गतोरविः ॥ व्यधमत्सगजानीकंगदयापांडवर्षभः ३२ महाभ्रजालमतुलंमातरिश्वेवसंततम् ॥ तेवध्यमानावल्लिनाभीमसेनेनदंतिनः ३३ आर्तनादंरणेच
कुर्गर्जंतोजलदाइव ॥ बहुधादारितश्चैवविषाणैस्तत्रदंतिभिः ३४ फुल्लाशोकनिभःपार्थःशुशुमेरणमूर्धनि ॥ विषाणेदंतिनंघृह्यनिर्विषाणमथाकरोत् ३५ विषाणे
नचतेनैवकुंभेऽभ्याहत्यदंतिनम् ॥ पातयामाससमरेदंडहस्तहवांतकः ३६ शोणिताक्तांगदांभिभ्रन्मेदोमज्जालुतच्छविः ॥ कृताभ्यंगःशोणितेनरुद्रवत्प्रत्य
दृश्यत ३७ एवंचैवध्यमानाश्चहतशेषामहागजाः ॥ प्राद्रवंतदिशोराजन्विमृद्रंतःस्वकंबलम् ३८ द्रवद्भिस्तेर्महानागैःसमंताद्भरतर्षभ ॥ दुर्योधनबलंसर्वं
पुनरासीत्पराङ्मुखम् ३९ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीमपराक्रमेऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०२ ॥

मध्यंदिनहति १। २। ३। ४। ५। ६ स्त्रीमयं अयंभीष्मःस्त्रीष्यात्वाचितयित्वा चद्रास्त्रीमयंस्वायेंमयत् ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१

॥ संजयउवाच ॥ मध्यंदिनेमहाराजसंग्रामःसमपद्यत ॥ लोकक्षयकरोरौद्रोभीष्मस्यसहसोमकैः १ गगियोरथिनांश्रेष्ठःपांडवानामनीकिनी ॥ व्यधमन्निशि
तैर्बाणैःशतशोऽथसहस्रशः २ संममर्दचतसैन्यंपितादेवव्रतस्तव ॥ धान्यानामिवलूनानांप्रकरंगोगणाइव ३ घृष्टयुग्मःशिखंडोचविराटोदुपदस्तथा ॥ भीष्म
मासाद्यसमरेशैर्जहुर्महारथम् ४ घृष्टयुग्मततोविध्वाविराटंचशरैस्त्रिभिः ॥ दुपदस्यचनाराचंप्रेषयामासभारत ५ तेनविद्धामहेष्वासामीष्मेणामित्रकर्षिणा ॥
चुकुधुःसमरेराजन्पादस्पृष्टाइवोरगाः ६ शिखंडोतंचविध्वाधभरतानांपितामहम् ॥ स्त्रीमयंमनसाध्यात्वानास्मैप्राहरदच्युतः ७ घृष्टयुग्मस्तुसमरेक्रोधेनाग्नि
रिवज्वलन् ॥ पितामहंत्रिभिर्बाणैर्बाहोरुरासिचार्पयत् ८ दुपदःपंचविंशत्याविराटोदशभिःशरैः ॥ शिखंडोपंचविंशत्याभीष्मंविध्वाधसायकैः ९ सोऽतिविद्धो
महाराजशोणितौघपरिभुतः ॥ वसंतपुष्पशबलोरक्ताशोकइवावभौ १० तान्प्रत्यविध्यद्गणैस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः ॥ दुपदस्यचभल्लेनघनुश्चिच्छेदमारिष
११ सोऽन्यत्कार्मुकमादायभीष्मंविध्वाधपंचभिः ॥ सारथिचत्रिभिर्बाणैःसुशितैरणमूर्धनि १२ तथाभीमोमहाराजद्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ केकयाभ्रा
तरःपंचसात्यकिश्चैवसात्वतः १३ अभ्यद्रवंतगंगेयंयुधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ रिरक्षिषंतःपांचाल्यंघृष्टयुग्मपुरोगमाः १४ तथैवतावकाःसर्वेभीष्मरक्षार्थमुद्यताः ॥
प्रत्युद्ययुःपांडुसेनांसहसैन्यानराधिप १५ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंतवतेषांचसंकुलम् ॥ नराश्वरथनागानायमराष्ट्रविवर्धनम् १६ रथीरथिनमासाद्यप्राहिणोद्यम
सादनम् ॥ तथेतरान्समासाद्यनरनागाश्वसादिनः १७ अनयन्परलोकायशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ शरैश्चविविधैर्घोरैस्तत्रतत्रविशांपते १८ रथास्तुरथिभिर्ही
नाहतसारथयस्तथा ॥ विप्रद्रुताश्चसमरेदिशोजग्मुःसमंततः १९ मृद्रंतस्तेनरान्महाराजन्ध्याश्चसुबहूनरणे ॥ वातायमानादृश्यंतैर्गंधर्वनगरोपमाः २० राथेनश्च
रथैर्हीनावर्मिणस्तेजसायुताः ॥ कुंडलोष्णीषिणःसर्वेनिष्कांगदविभूषणाः २१ देवपुत्रसमाःसर्वैर्शौर्यैश्चक्रसमायुधि ॥ ऋद्ध्यावैश्रवणंचातिनयेनचबृहस्पति
२२ सर्वलोकेश्वराःशूरास्तत्रतत्रविशांपते ॥ विप्रद्रुताव्यदृश्यंतप्राकृताइवमानवाः २३ दंतिनश्चनरश्रेष्ठहीनापरमसादिभिः ॥ मृद्रंतःस्वान्यनीकानिनि
पेतुःसर्वशब्दगाः २४ चर्मभिश्चामरैश्चित्रैःपताकाभिश्चमारिष ॥ छत्रैःसितैर्हमदंडैश्चामरैश्चसमंततः २५ विशीर्णैर्विप्रधावंतोदृश्यंतैस्मादिशोदश ॥ नवमे
घप्रतीकाशाजलदोपमनिःस्वनाः २६ तथैवदंतिभिर्हीनागजारोहाविशांपते ॥ प्रधावंतोऽन्वदृश्यंततवतेषांचसंकुले २७ नानादेशसमुत्थांश्चतुरगान्हेमभूषि
तान् ॥ वातायमानानद्राक्षंशतशोऽथसहस्रशः २८ अश्वारोहान्हतैरश्वैर्महीतासीन्समंततः ॥ द्रवमाणानपश्यामद्राव्यमाणान्श्चसंयुगे २९ गजोगजंसमासा
द्यद्रवमाणमहाहवे ॥ ययौप्रमृद्यतरसापादात्तान्वाजिनस्तथा ३० वैश्रवणंकुबेरंचातिअतिकाताः २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७ अत्राक्षमहंसंजयः २८। २९। ३०

तथैवचरथानराजनप्रमदरणेगजः ॥ रथाश्चैवसमासाद्यपतितांस्तुरगान्भुवि ३१ व्यष्टद्वन्समरेराजंस्तुरगांश्चनरानरणे ॥ एवंबहुधाराजन्प्रत्यष्टद्वन्पर
स्परम् ३२ तस्मिन्नरौद्रेतथायुद्धेवर्तमानेमहाभये ॥ प्रावर्ततनदीधोराशोणितांत्रतरंगिणी ३३ अस्थिसंघातसंवाधाकेशशैवलशाद्वला ॥ रथहृदाशरावर्ता
हयमीनादुरासदा ३४ शीर्षोपलसमाकीर्णाहस्तिग्राहसमाकुला ॥ कवचोष्णीषफेनौघाधनुर्वेगासिकच्छपा ३५ पताकाध्वजवृक्षाढ्यामर्त्यकूलापहारिणी ॥
क्रव्यादहंससंकीर्णायमराष्ट्रविवर्धनी ३६ तानदीक्षत्रियाःशूरारथनागहयप्लवैः ॥ प्रतेरुर्वहवोराजन्भयं त्यक्त्वा महारथाः ३७ अपोवाहरणेभीरून्कश्मलेनाभिसं
वृतान् ॥ यथावैतरणीप्रेतान्प्रेतराजपुरं प्रति ३८ प्राक्रोशनक्षत्रियास्तत्रदृष्ट्वा तद्वैशसंमहत ॥ दुर्योधनापराधेगच्छंतिक्षत्रियाःक्षयम् ३९ गुणवत्सुकथद्वेषं
तराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ कृतवान्पांडुपुत्रेषुपापात्मा लोभमोहितः ४० एवंबहुविधावाचःश्रूयंतेस्मपरस्परम् ॥ पांडवस्तवसंयुक्ताःपुत्राणांतेसुदारुणाः ४१ तानि
शम्यततोवाचःसर्वयोधैरुदाहृताः ॥ आगच्छत्सर्वलोकस्यपुत्रोदुर्योधनस्तव ४२ भीष्मद्रोणकृपंचैवशल्यचोवाचभारत ॥ युध्यध्वमनहंकाराःकिंचिरंकुरुषे
तिच ४३ ततःप्रवृत्तेयुद्धंकुरूणांपांडवैःसह ॥ अक्षयूतकृतंराजन्सुघोरं वैशसंतदा ४४ यत्पुराननिगृह्णासिवार्यमाणोमहात्माभिः ॥ वैचित्रवीर्यतस्येदंफलं
श्यसुदारुणम् ४५ नहिपांडुसुताराजन्सैन्याःसपदानुगाः ॥ रक्षंतिसमरेप्राणान्कौरवावापिसंयुगे ४६ एतस्मात्कारणद्वोरोवर्ततेस्वजनक्षयः ॥ देवाद्रापुरु
षव्याघ्रतवचापनयान्नृप ४७ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धेऽधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ ध ॥ ॥ संजयउवाच ॥
अर्जुनस्तान्नरव्याघ्रःसुशर्मानुचरावृषान् ॥ अनयत्प्रेतराजस्यसदनंसायकैःशितैः १ सुशर्माऽपिततोबाणैःपार्थैर्विव्याधसंयुगे ॥ वासुदेवंचसप्तत्यापार्थंचनव
भिःपुनः २ तंनिवार्यशरैरेणशक्रसुनुर्महारथः ॥ सुशर्मणोरणेयोधान्प्राहिणोद्यमसादनम् ३ तेवध्यमानाःपार्थेनकालेनेवयुगक्षये ॥ व्यद्रवंतरणेराजनभये
जातेमहारथाः ४ उत्सृज्यतुरगान्केचिद्रथान्केचिच्चमारिष ॥ गजानन्येसमुत्सृज्यप्राद्रवंतदिशोदश ५ अपरेतुतदाऽऽदायवाजिनागरथानरणे ॥ त्वरयापरयायु
क्ताःप्राद्रवंतविशांपते ६ पादाताश्चापिशब्बाणिसमुत्सृज्यमहारणे ॥ निरपेक्षाव्यधावंततेनतेनस्मभारत ७ वार्यमाणाःसुबहुशस्त्रैर्गतेनसुशर्मणा ॥ तथाऽन्यैः
पार्थिवश्रेष्ठैर्नव्यतिष्ठंतसंयुगे ८ तद्वलं प्रहृतं दृष्ट्वा पुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ पुरस्कृत्यरणेभीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृतः ९ सर्वोद्योगेन महता धनं जयमुपाद्रवत् ॥ त्रिगर्ताधि
पतेरर्थेजोवितस्यविशांपते १० सएकःसमरेतस्थौकिरन्बहुविधानशरान् ॥ भ्रातृभिःसहितःसर्वैःशेषाहिप्रहृतानराः ११

अधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ अर्जुनस्य १ । १ । १ । १ । ४ । ५ । ६ तेनतेनपथा ७ । ८ । ९ । १० । ११

१९३२॥

१२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९ महामात्रोश्रेष्ठी २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८ भारतंभीष्मलोमवाहिभिःलोमच्छेदकेः २९। ३०। ३१। ३२

तथैवपांडवाराजन्सर्वोद्योगेनदंशिताः ॥ प्रययुःफाल्गुनार्थाययत्रभीष्मोव्यतिष्ठत १२ ज्ञायमानारणेवीर्यघोरंगांडीवधन्वनः ॥ हाहाकारकृतोत्साहाभीष्मज
ग्मुःसमंततः १३ ततस्तालध्वजःशूरःपांडवानांवरूथिनी ॥ छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः १४ एकीभूतास्ततःसर्वेकुरवःसहपांडवैः ॥ अयुध्यंतमहा
राजमध्यंप्राप्तेदिवाकरे १५ सात्याकिःकृतवर्माणंविध्वापंचभिराशुगैः ॥ अतिष्ठदाहवेशूरःकिरन्बाणान्सहस्रशः १६ तथैवद्रुपदोराजाद्रोणंविद्धाशितैःशरैः ॥
पुनर्विव्याधसत्त्यासारथिंचास्यपंचभिः १७ भीमसेनस्तुराजानंवाल्मीकिंप्रपितामहम् ॥ विद्धानदन्महानादंशार्दूलइवकानने १८ आर्जुनिश्चित्रसेनेनविद्धो
बहुभिराशुगैः ॥ अतिष्ठदाहवेशूरःकिरन्बाणान्सहस्रशः १९ चित्रसेनंत्रिभिर्बाणैर्विव्याधसमरेभृशम् ॥ समागतौतौतुरणेमहामात्रौव्यरोचताम् २० यथादिवि
महाघोरौराजन्बुधशनैश्चरौ ॥ तस्याश्वांश्चतुराहंत्वामूतंचनवभिःशरैः २१ ननादबलवान्नादंसौभद्रःपरवीरहा ॥ हताश्वातुरथातूर्णसोऽवष्टुत्यमहारथः २२
आरुरोहरथंतूर्णदुर्मुखस्यविशंपते ॥ द्रोणश्चद्रुपदंभित्वाशरैःसन्नतपर्वभिः २३ सारथिंचास्यविव्याधत्वरमाणःपराक्रमी ॥ पीड्यमानस्ततोराजाद्रुपदोवाहि
नीमुखे २४ अपायान्ज्वनैरश्वैःपूर्वैरमनुस्मरन् ॥ भीमसेनस्तुराजानंमुहूर्तादिववाहिकम् २५ व्यश्वसूतरथंचक्रैःसर्वसैन्यस्यपश्यतः ॥ ससंभ्रमोमहाराजसं
शयंपरमंगतः २६ अवष्टुत्यततोवाहाद्राल्मीकःपुरुषोत्तमः ॥ आरुरोहरथंतूर्णलक्ष्मणस्यमहारणे २७ सात्याकिःकृतवर्माणंवारयित्वा महारणे ॥ शरैर्बहुविधैरा
जन्नाससादपितामहं २८ सविध्वाभारतंपृष्ठ्यानिशितैर्लोमवाहिभिः ॥ नृत्यन्निवरथोपस्थेविधुन्वानोमहद्भनुः २९ तस्यायसीमहाशक्तिंचिक्षेपाथपितामहः ॥
हेमचित्रांमहावेगानागकन्योपमांशुभाम् ३० तामापतंतीसहस्राष्ट्युकल्पांसुदुर्जयाम् ॥ व्यंसयामासवाष्ण्योलाघवेनमहायशाः ३१ अनासाद्यतुवाष्ण्यंयंश
क्तिःपरमदारुणा ॥ न्यपतद्धरणीपृष्ठेमहोल्केवमहाप्रभा ३२ वाष्ण्यस्तुततोराजनस्वांशक्तिकनकप्रभाम् ॥ वेगवद्ब्रह्माचिक्षेपपितामहरथंप्रति ३३ वाष्ण्यंयभुज
वेगेनप्रणुन्नासामहाहवे ॥ अभिदुद्राववेगेनकालरात्रिर्यथानरम् ३४ तामापतंतीसहसाद्रिधाचिच्छेदभारतः ॥ क्षुरप्राभ्यांसुतीक्ष्णाभ्यांसाव्यशीर्यतमेदिनीम्
३५ छित्वाशक्तिंतुगांगेयःसात्यकिंनवभिःशरैः ॥ आजघानोरसिकुद्धःप्रहसन्लज्जुकर्शनः ३६ ततःसरथनागाश्वाःपांडवाःपांडुपूर्वजाः ॥ परिवन्तुरणेभीष्ममाधव
त्राणकारणात् ३७ ततःप्रवृत्तेयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणम् ॥ पांडवानांकुरूणांचसमरेविजयैषिणाम् ३८ ॥ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिवाष्ण्ये
ययुद्धेचतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ध ॥ ॥ संजयउवाच ॥ दृष्ट्वाभीष्मंरणेऽर्जुनंपांडवैरभिसंघृतम् ॥ यथाभैर्धर्महाराजतपांतेदिविभास्करम् १

३३ । ३४ मेदिर्नाप्राप्येतिशेषः १५ । ३५ माघवामसात्यकिः ३७ । ३८ ॥ इतिमीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतभावदीपे चतुरधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०४ ॥ ॥ ७ ॥ दृष्ट्वेति १

द्वेति १

२।३।४।५।६।७ ततइति सैन्येनेतिपूर्वस्मादनुकृत्यतेहयानासैन्येनपरिवार्यन्यवारयदितिवृत्तीयेनान्वयः ८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३

दुर्योधनोमहाराजदुःशासनमभाषत ॥ एषशूरोमहेष्वासोभीष्मःशूरनिषूदनः २ छादितःपांडवैःशूरैःसमंताद्भरतर्षभ ॥ तस्यकार्यत्वयावीररक्षणंसुमहात्मनः ३
रक्ष्यमाणोहिसमरेभीष्मोऽस्माकंपितामहः ॥ निहन्यात्समरेयत्तानंपंचालान्पांडवैःसह ४ तत्रकार्यतमंमन्येभीष्मस्यैवाभिरक्षणम् ॥ गोसाह्यमहेष्वासोभीष्मो
ऽस्माकमहावतः ५ सभवान्सर्वसैन्येनपरिवार्यपितामहम् ॥ समरेकर्मकुर्वाणंदुष्करंपरिरक्षतु ६ सएवमुक्तःसमरेपुत्रोदुःशासनस्तव ॥ परिवार्यस्थितोभीष्मसै
न्येनमहतावृतः ७ ततःशतसहस्राणांहयानांनुबलात्मजः ॥ विमलप्रासहस्तानामृष्टितोमरधारिणाम् ८ दर्पितानांसुवेशानांबलस्थानांपताकिनाम् ॥ शि
क्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानानरोत्तमैः ९ नकुलंसहदेवंचधर्मराजंचपांडवम् ॥ न्यवारयन्नरश्रेष्ठान्परिवार्यसमंततः १० ततोदुर्योधनोराजाशूराणांहयसादि
नाम् ॥ अयुतंप्रेषयामासपांडवानानिवारणे ११ तैःप्रविष्टैर्महावेगैर्गुह्यमद्भिरिवाहवे ॥ सुराहताधराराजंश्वकंपेचननादच १२ सुरशब्दश्चसुमहान्वा
जिनांशुश्रुवेतदा ॥ महावंशवनस्येवदह्यमानस्यपर्वते १३ उत्पतद्भिश्चतैस्तत्रसमुद्भूतमहद्रजः ॥ दिवाकररथंप्राप्यच्छादयामासभास्करम् १४ वेगवद्भिर्ह
यैस्तैस्तुक्षोभितापांडवीचमूः ॥ निपतद्भिर्महावेगैर्हसैरिवमहत्सरः १५ हेषतांचैवशब्देननप्राज्ञायतकिंचन ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजामाद्रीपुत्रौचपा
ंडवौ १६ प्रत्यग्रंस्तरसावेगंसमरेहयसादिनाम् ॥ उद्धृतस्यमहाराजप्रावृट्कालेऽतिपूर्यतः १७ पौर्णमास्यामंबुवेगंयथावेलामहोदधेः ॥ ततस्तेरथिनो
राजनशूरैःसन्नतपर्वभिः १८ न्यकृतंनुत्तमांगानिशरेणहयसादिनाम् ॥ तेनिपेतुर्महाराजनिहतादृढधन्विभिः १९ नागैरिवमहानागायथावद्भिरिगह्वरे ॥ तेषपि
प्रासैःसुनिशितैःशूरैःसन्नतपर्वभिः २० न्यकृतंनुत्तमांगानिविचरंतोदिशोदश ॥ अभ्याहताहयारोहाक्रुष्टिभिर्भरतर्षभ २१ अत्यजनुत्तमांगानिफलानीवमहा
द्रुमाः ॥ ससादिनोहयाराजंस्तत्रतत्रनिषूदिताः २२ पतिताःपात्यमानाश्चप्रत्यदृश्यंतसर्वशः ॥ वध्यमानाहयाश्चैवप्राद्रवंतभयार्दिताः २३ यथासिंहसमासाद्य
मृगाःप्राणपरायणाः ॥ पांडवाश्चमहाराजजित्वाशत्रून्महामृधे २४ दध्मुःशंखांश्चभेरीश्चताडयामासुराहवे ॥ ततोदुर्योधनोदीनोदृष्ट्वासैन्यंपराजितम् २५ अ
ब्रवीद्भरतश्रेष्ठमद्रराजमिदंवचः ॥ एषपांडुसुतो ज्येष्ठोयमाभ्यांसहितोरणे २६ पश्यतांमोमहाबाहोसेनांद्रावयतिप्रभो ॥ तंवारयमहाबाहोवेलेवमकरालयम्
२७ त्वंहिसंश्रयसेज्यर्थमसह्यबलविक्रमः ॥ पुत्रस्यतवतद्वाक्यंश्रुत्वाशल्यःप्रतापवान् २८ सययौरथवंशेनयत्रराजायुधिष्ठिरः ॥ तदाऽपतद्द्वैसहसाशल्यस्य
सुमहद्वलम् २९ महौघवेगंसमरेवारयामासपांडवः ॥ मद्रराजंचसमरेधर्मराजोमहारथः ३० दशभिःसायकैस्तूर्णमाजघानस्तनान्तरे ॥ नकुलःसहदेवश्चतंसप्त
भिराजिह्वैः ३१ मद्रराजोऽपितान्सर्वानाजघानात्रिभिस्त्रिभिः ॥ युधिष्ठिरंपुनःषष्ठ्याविव्याधनिशितैःशूरैः ३२ २४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२

३३।३४।३५ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनी०मा०पंचाविकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ततइति १।२।३ द्वादशाख्यैःद्वादशसंख्यैः ४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३
माद्रीपुत्रौचसंभ्रातौद्वाभ्यांद्वाभ्यामताडयत् ॥ ततोभीमोमहाबाहुर्द्वाराजानमाहवे ३३ मद्रराजरथंप्राप्तंमृत्योरास्यगतंयथा ॥ अभ्यपद्यतसंग्रामेयुधिष्ठिर
ममित्रजित् ३४ ततोयुद्धमहाघोरंप्रावर्ततसुदारुणम् ॥ अपरादिशमास्थायपतमानेदिवाकरे ३५ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिपंचा
विकशततमोऽध्यायः ॥ १०५ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ ततःपितातवकुद्धोनिशितैःसायकोत्तमैः ॥ आजघानरणेपार्थान्सहसैनान्समंततः १ भीमंद्वाद
शभिर्विद्धासात्यकिंनवाभिःशूरैः ॥ नकुलंचत्रिभिर्विद्धासहदेवंचसप्तभिः २ युधिष्ठिरंद्वादशभिर्बाहोरुरासिचार्पयत् ॥ दृष्ट्युग्रंततोविद्वाननादसुमहाबलः ३
तंद्वादशाख्यैर्नकुलोमाधवश्चत्रिभिःशूरैः ॥ दृष्ट्युग्रश्चसप्तत्याभीमसेनश्चसप्तभिः ४ युधिष्ठिरोद्वादशभिःप्रत्यविध्यत्पितामहम् ॥ द्रोणस्तुसात्यकिंविद्धाभी
मसेनमविध्यत् ५ एकैकंपंचभिर्बाणैर्यमदंडोपमैःशितैः ॥ तौचतंप्रत्यविध्येतांत्रिभिस्त्रिभिराजिह्वैः ६ तौत्रैरिवमहानागंद्रोणंब्राह्मणपुंगवम् ॥ सौवीरांकितवाः
प्राच्याःप्रतीच्योदीच्यमालवाः ७ अभीषाहाःशूरसेनाःशिवयोऽथवसातयः ॥ संग्रामेनाजहुर्भीष्मंवध्यमानाःशितैःशूरैः ८ तथैवान्येमहीपालानानादेशसमा
गताः ॥ पांडवानभ्यवर्तंतविविधायुधपाणयः ९ तथैवपांडवाराजन्परिवृत्तुःपितामहम् ॥ ससमंतात्परिवृत्तोरथौघैरपराजितः १० गहनेऽग्निरिवोत्सृष्टःप्रज
ज्वालदहन्परान् ॥ रथाग्र्यगारश्वापार्चिरसिशक्तिगर्देधनः ११ शरस्कुलिगोभीष्माग्निर्ददाहक्षत्रियर्षभान् ॥ सुवर्णपुंखैरिषुभिर्गार्ध्रपक्षैःसुतेजनैः १२ कर्णिना
लीकनाराचैश्छादयामासतद्वलम् ॥ अपातयच्छजांश्चैवरथिनश्चशितैःशूरैः १३ मुंडतालवनानीवचकारसरथवजान् ॥ निर्मनुष्यान्रथान् राजन्गजान्श्वांश्च
संयुगे १४ अकरोत्समहाबाहुःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥ तस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः १५ निशम्यसर्वभूतानिसमकंपंतभारत ॥ अमोघाह्यपतन्वा
णाःपितुस्तेभरतर्षभ १६ नासज्जंततनुत्रेषुभीष्मचापच्युताःशराः ॥ हतवीरान्रथान् राजन्संयुक्तान्जवनैर्हयैः १७ अपश्याममहाराजह्रियमाणान् रणाजिरे ॥
चेदिकाशिकरूपाणांसहस्राणिचतुर्दश १८ महारथाःसमाख्याताःकुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ अपरावर्तिनःसर्वेसुवर्णविकृतध्वजाः १९ संग्रामेभीष्ममासाद्यव्या
दितास्यमिवांतकम् ॥ निमग्राःपरलोकायसवाजिरथकुंजराः २० भग्राक्षोपस्कुरान्कांश्चिद्भग्नचक्रांश्चभारत ॥ अपश्याममहाराजशतशोऽथसहस्रशः २१ सव
रूथैरथैर्भग्नैरथिभिश्चनिपातितैः ॥ शूरैःसुकवचैश्छिन्नैःपट्टिश्चैश्चविशांपते २२ गदाभिर्भिदिपालैश्चानिशितैश्चशिलीमुखैः ॥ अनुकपैरुपासंगैश्चकैर्भग्नैश्चमा
रिष २३ बाहुभिःकार्मुकैःखड्गैःशिरोभिश्चसकुंडलैः ॥ तलत्रैरंगुलित्रैश्चध्वजैश्चविनिपातितैः २४ चापैश्चबहुधाच्छिन्नैःसमास्तीर्यतमेदिनी ॥ हतारोहागजा
राजन्हयाश्चहयसादिनः २५ न्यपतंतगतप्राणाःशतशोऽथसहस्रशः ॥ यतमानाश्चतेवीराद्रवमाणान्महारथान् २६ नाशकुर्वन्वारयितुंभीष्मबाणप्रपीडितान् ॥
महेंद्रसमवीर्षेणवध्यमानामहाचमूः २७ ३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००

अभज्यतमहाराजनचद्रौसहधावतः ॥ आविद्धरथनागाश्वपातितध्वजसंकुलम् २८ अनीकपांडुपुत्राणांहाहाभूतमचेतनम् ॥ जघानात्रपितापुत्रं पुत्रश्चपित
रंतथा २९ प्रियसखायंचाक्रंदेसखादैवबलात्कृतः ॥ विमुच्यकवचानन्येपांडुपुत्रस्यसैनिकाः ३० प्रकीर्यकेशान्धावंतःप्रत्यदृश्यंतसर्वशः ॥ तद्गोकुलमिवोद्भा
तमुद्भातरथक्वरम् ३१ ददृशेपांडुपुत्रस्यसैन्यमार्तस्वरंतदा ॥ प्रभज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वायादवनंदनः ३२ उवाचपार्थवीभत्सुनिगृह्यरथमुत्तमम् ॥ अयंसका
लःसंप्राप्तःपार्थयःकाक्षितस्तव ३३ प्रहरास्मिन्नरव्याघ्रनचेन्मोहाद्विमुह्यसे ॥ यत्पुराकथितंवीरराज्ञातिपांसमागमे ३४ विराटनगरेतातसंजयस्यसमीपतः ॥
भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धारतराष्ट्रस्यसैनिकान् ३५ सानुबंधान्दृष्ट्वाभियेमांयोत्स्यंतिसंगरे ॥ इतितत्कुरुकौतेयसत्यंवाक्यमरिंदम ३६ क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य
युध्यस्वविगतज्वरः ॥ इत्युक्तोवासुदेवेनतिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ३७ अकामइववीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ अवध्यानांविधं कृत्वा राज्यं वानरकोत्तरम् ३८ दुःखा
निवनवासेवाकिंनुमेसुकृतंभवेत् ॥ चोदयाश्वान्यतोभीष्मःकरिष्येवचनंतव ३९ पातयिष्यामिदुर्ध्वंभीष्मंकुरुपितामहम् ॥ सचाश्वान्नरजतप्रख्यांश्चोदयामा
समाधवः ४० यतोभीष्मस्ततोराजन्दुप्रेक्ष्योरश्मिवा निव ॥ ततस्तत्पुनरावृत्तंयुधिष्ठिरबलंमहत् ४१ दृष्ट्वापार्थमहाबाहुंभीष्मायोद्यतमाहवे ॥ ततोभीष्मः
कुरुश्रेष्ठःसिंहवादिनदन्मुहुः ४२ धनंजयरथंशोघंशरवर्षैरवाकिरत् ॥ क्षणेनसरथस्तस्यसहयःसहसाराधिः ४३ शरवर्षेणमहतानप्राज्ञायतभारत ॥ वासुदेव
स्त्वसंभ्रातो धैर्यमास्थायसत्वरः ४४ चोदयामासतानश्वान्विनुन्नान्भीष्मसायकैः ॥ ततःपार्थो धनुर्गृह्यदिव्यंजलदनिःस्वनम् ४५ पातयामासभीष्मस्यधनु
श्छित्त्वाशितैःशरैः ॥ सच्छिन्नधन्वाकौरव्यःपुनरन्यन्महद्दनुः ४६ निमेषांतरमात्रेणसज्यंचक्रोपितातव ॥ चकर्षचततोदोर्भ्याधनुर्जलदनिःस्वनम् ४७ अथा
स्यतदपिकुद्धश्चिच्छेदधनुर्जुनः ॥ तस्यतत्पूजयामासलाघवंशांतनोःसुतः ४८ गंगेयस्त्वब्रवीत्पार्थधन्विश्रेष्ठमरिंदम ॥ साधुसाधुमहाबाहोसाधुकुंतीसुते
तिच ४९ समाभाष्यैवमपरंप्रगृह्यरुचिरंधनुः ॥ मुमोचसमरेभीष्मःशरान्पार्थरथं प्रति ५० अदर्शयद्वासुदेवोहययानेपरंबलम् ॥ मोघान्कुर्वन्शरांस्तस्यमंड
लानिनिदर्शयन् ५१ शुशुभातेनरव्याघ्रौतौभीष्मशरविक्षतौ ॥ गोवृषाविवसंरन्वौविषाणोल्लिखितांकितौ ५२ वासुदेवस्तुसंप्रेक्ष्यपार्थस्यमृदुयुद्धताम् ॥
भीष्मंचशरवर्षाणिसृजंतमानिशंयुधि ५३ प्रतपंतमिवादित्यंमध्यमासाद्यसेनयोः ॥ वरान्वरान्विनिघ्नंतं पांडुपुत्रस्यसैनिकान् ५४ युगांतमिवकुर्वाणंभीष्मंयौ
धिष्ठिरेबले ॥ नाष्टप्यतमहाबाहुर्माधवःपरवीरहा ५५ उत्सृज्यरजतप्रख्यानहयान्पार्थस्यमारिष ॥ वासुदेवस्ततोयोगीप्रचस्कंदमहारथात् ५६ अभिदुद्रावभी
ष्मंसभुजप्रहरणोबली ॥ प्रतोदपाणिस्तेजस्वीसिंहवादिनदन्मुहुः ५७ दारयन्निवपद्मबांसजगतीजगदीश्वरः ॥ क्रोधताम्रेक्षणःकृष्णोजिघांसुरमितयुतिः ५८

५९ । ६० मणिरिंद्रनीलः ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ सर्वतःइहामुप्रच ६६ अन्वक्पश्चात्तामी ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ आपूर्णकलामिरितिशेषः ७५ । ७६

ग्रसंतइवचेतांसितावकानांमहाहवे ॥ दृष्ट्वामाधवमाक्रंदेभीष्मायोद्यतमंतिके ५९ हतोभीष्मोहतोभीष्मस्तत्रतत्रवचोमहत् ॥ अश्रूयतमहाराजवासुदेवमया
तदा ६० पीतकौशेयसंवीतोमणिश्यामोजनार्दनः ॥ शुशुभेविद्रवन्भीष्मंविद्युन्मालीयथाऽबुदः ६१ ससिंहइवमातंगंयूथर्षभइवर्षभम् ॥ अभिदुद्राववेगेनवि
नदन्यादवर्षभः ६२ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यपुंडरीकाक्षमाहवे ॥ असंभ्रमंरणेभीष्मोविचकर्षमहद्दनुः ६३ उवाचचैवगोविंदमसंभ्रातेनचेतसा ॥ एहोहिपुंडरीकाक्ष
देवदेवनमोऽस्तुते ६४ मामद्यसात्वतश्रेष्ठपातयस्वमहाहवे ॥ त्वयाहिदेवसंग्रामेहतस्यापिममानघ ६५ श्रेयएवपरंकृष्णलोकेभवतिसर्वतः ॥ संभावितोऽस्मि
गोविंदत्रैलोक्येनाद्यसंयुगे ६६ प्रहरस्वयथेष्टंवेदासोऽस्मितवचानघ ॥ अन्वगेवततःपार्थःसमभिदुत्यकेशवम् ६७ निजग्राहमहाबाहुर्बाहुभ्यांपरिगृह्यै ॥
निगृह्यमाणःपार्थेनकृष्णोराजीवलोचनः ६८ जगामैवैनमादायवेगेनपुरुषोत्तमः ॥ पार्थस्तुविष्टम्यबलाच्चरणौपरवीरहा ६९ निजग्राहहृषीकेशंकथंचिदशमे
पदे ॥ ततएवमुवाचार्तःक्रोधपर्याकुलेक्षणम् ७० निःश्वसंतंयथानागमर्जुनःप्रणयात्सखा ॥ निवर्तस्वमहाबाहोनानृतंकर्तुमर्हसि ७१ यत्त्वयाकथितंपूर्वनयो
त्स्यामीतिकेशव ॥ मिथ्यावादीतिलोकास्त्वांकथयिष्यंतिमाधव ७२ ममैषभारःसर्वोहिहनिष्यामिपितामहम् ॥ शपेकेशवशस्त्रेणसत्येनसुकृतेनच ७३ अंतं
यथागमिष्यामिशत्रूणांशत्रुमुदन ॥ अद्यैवपश्यदुर्ध्वंपात्यमानंमहारथम् ७४ तारापतिमिवापूर्णमंतकालेयदृच्छया ॥ माधवस्तुवचःश्रुत्वाफाल्गुनस्यमहा
त्मनः ७५ नकिंचिदुक्तासक्रोधआरुरोहरथंपुमः ॥ तौरथस्थौनरव्याघ्रौभीष्मःशांतनवपुनः ७६ ववर्षशरवर्षेणमेघोवृष्ट्यायथाऽचलौ ॥ प्राणानादतयोधा
मापितादेवव्रतस्तव ७७ गमस्तिमिरिवादित्यस्तेजांसिशिशिरात्यये ॥ यथाकुरूणांसैन्यानिबभंजुर्धुधिपांडवाः ७८ तथापांडवसैन्यानिबभंजयुधितेपिता ॥
हतविद्रुतसैन्यास्तुनिरुत्साहाविचेतसः ७९ निरीक्षितुंनशेकुस्तेभीष्ममप्रतिमंरणे ॥ मध्यंगतमिवादित्यंप्रतपंतंस्वतेजसा ८० तेवध्यमानाभीष्मेणशतशोऽथ
सहस्रशः ॥ कुर्वाणंसमरेकर्माण्यतिमानुषविक्रमम् ८१ वीक्षांचक्रुर्महाराजपांडवाभयपीडिताः ॥ तथापांडवसैन्यानिद्राव्यमाणानिभारत ८२ त्रातारंनाध्य
गच्छंतगावःपंकगताइव ॥ पिपीलिकाइवक्षुण्णादुर्बलाबलिनारणे ८३ महारथंभारतदुष्प्रकंपंशरौघिणंप्रतपंतंनरेद्रान् ॥ भीष्मंनशेकुःप्रतिवीक्षितुंतेशरार्चिषं
सूर्यमिवातपंतम् ८४ विष्टद्वतस्तस्यतुपांडुसेनामस्तंजगामाथसहस्ररश्मिः ॥ ततोबलानांश्रमकर्षितानांमनोऽवहारंप्रतिसंबभूव ८५ ॥ इतिश्रीमहाभारते
भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि नवमदिवसयुद्धसमाप्तौ षडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकंठीयेभारतभावदीपेषडधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

युद्धतामिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९ एकतद्विद्वितीयांतात्तसिः एकैकैवलंमृग्युमेवाभ्येतीत्यर्थः २०।२१
 संजयउवाच ॥ युध्यतामेवतेषां तुभास्करेऽस्तमुपागते ॥ संध्यासमभवद्धोरा नापश्याम ततोरणम् १ ततोयुधिष्ठिरोराजासंध्यासंदृश्यभारत ॥ वध्यमा
 नंचभीष्मेणत्यक्तास्त्रभयविह्वलम् २ स्वसैन्यंचपरावृत्तंपलायनपरायणम् ॥ भीष्मंचयुधिसंरब्धंपीडयंतंभहारथम् ३ सोमकांश्चजितान्दृष्ट्वानिरुत्साहान्महा
 रथान् ॥ चिंतयित्वाततोराजाअवहारमरोचयत् ४ ततोऽवहारंसैन्यानांचक्रेराजायुधिष्ठिरः ॥ तथैवतवसैन्यानामवहारोह्यभूतदा ५ ततोऽवहारंसैन्यानां
 कृत्वातत्रमहारथाः ॥ न्यविशंतकुरुश्रेष्ठसंग्रामेक्षतविक्षताः ६ भीष्मस्यसमरेकर्मचितयानास्तुपांडवाः ॥ नालभंततदाशांतिंभीष्मबाणप्रपीडिताः ७
 भीष्मोऽपिसमरेजित्वापांडवान्सहस्रंजयान् ॥ पूज्यमानस्तवसुतैर्वैद्यमानश्चभारत ८ न्यविशत्कुरुभिःसार्धंहृष्टरूपैःसमंततः ॥ ततोरात्रिःसमभवत्सर्वभूतप्र
 मोहिनी ९ तस्मिन्नरात्रिमुखेधोरेपांडवावृष्णिभिःसह ॥ संजयाश्चदुराधर्षामंत्रायसमुपाविशन् १० आत्मानिःश्रेयसंसर्वेप्राप्तकालंमहाबलाः ॥ मंत्रयामासुर
 व्यग्रामंत्रनिश्चयकोविदाः ११ ततोयुधिष्ठिरोराजामंत्रयित्वाचिरंनृप ॥ वासुदेवंसमुद्दीक्ष्यवचनंचेदमाददे १२ कृष्णपश्यमहात्मानंभीष्मंभीमपराक्रमम् ॥
 गजंनलवनानीवविमृष्टंतंबलंमम १३ नचैवैनंमहात्मानमुत्सहामोनिरीक्षितुम् ॥ लेलिहमानंसैन्येषुप्रवृद्धमिवपावकम् १४ यथाधोरोमहानागस्तक्ष
 कोवैविषोल्बणः ॥ तथाभीष्मोरणेकुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रःप्रतापवान् १५ गृहीतचापःसमरेप्रमुंचान्निशिताञ्छरान् ॥ शक्योजेतुंयमःकुद्धोवज्रपाणिश्चदेवराट्
 १६ वरुणःपाशभृच्चापिसगदोवाधनेश्वरः ॥ नतुभीष्मःसुसंकुद्धःशक्योजेतुंमहाहवे १७ सोऽहमेवंगतेकृष्णनिमग्नःशोकसागरे ॥ आत्मनोऽबुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममा
 साद्यसंयुगे १८ वनंयास्यामिदुर्धर्षश्रेयोवैतत्रमेतं ॥ नयुद्धंरोचतेकृष्णहंतिभीष्मोहिनःसदा १९ यथाप्रज्वलितंवह्निपतंगःसमभिद्रवन् ॥ एकताम्रेत्युमभ्ये
 तितथाऽहंभीष्ममीयिवान् २० क्षयंनीतोऽस्मिवाष्णैरराज्यहेतोःपराक्रमी ॥ आतरश्चैवमेश्वराःसायकैर्भृशपीडिताः २१ मत्कृतेभ्रातृसौहार्दाद्राज्यभ्रष्टावनं
 गताः ॥ परिक्रिष्टातथाकृष्णामत्कृतेमधुसूदन २२ जीवितंबहुमन्येऽहंजीवितंह्यद्यदुर्लभम् ॥ जीवितस्याद्यशेषेणचरिष्येधर्ममुत्तमम् २३ यदितेऽहमनुग्राह्यो
 भ्रातृभिःसहकेशव ॥ स्वधर्मस्याविरोधेनहितंव्याहरकेशव २४ एवंश्रुत्वावचस्तस्यकारुण्याद्गुह्यविस्तरम् ॥ प्रत्युवाचततःकृष्णःसांत्वयानोयुधिष्ठिरम् २५
 धर्मपुत्रविषादंत्वंमाकृथाःसत्यसंगर ॥ यस्यतेभ्रातरःशूरादुर्जयाःशत्रुसूदनाः २६ अर्जुनोभीमसेनश्चवाय्वग्निसमतेजसौ ॥ माद्रीपुत्रौचविक्रांतौत्रिदशानामिवे
 श्वरौ २७ मांवानियुंक्ष्वसौहार्दाद्योत्स्येभीष्मेणपांडव ॥ त्वय्युक्तोमहाराजकिंनकुर्यामहाहवे २८ हनिष्यामिरणेभीष्ममाहूयपुरुषर्षभम् ॥ पश्यतांधार्तराष्ट्रा
 णांयदिनेच्छतिफाल्गुनः २९ यदिभीष्मेहेतवीरेजयंपश्यसिपांडव ॥ हंताऽस्म्येकरथेनाद्यकुरुद्वंद्वपितामहम् ३० पश्यमेविकर्मराजन्महेंद्रस्येवसंयुगे ॥ विमुं
 चंतंमहास्त्राणिपातयिष्यामिंतरथात् ३१

२१ अथेवानी २२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१

२२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९ विपरीतःशुद्धेपराक्रमी गतस्त्वोगतबुद्धिः ४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२

यःशत्रुःपांडुपुत्राणामच्छत्रुःसनसंशयः ॥ मदर्थामवदीयायेयेमदीयास्तवैवते ३२ तवभ्राताममसखासंबंधीशिष्यएवच ॥ मांसान्युत्कृत्यदास्यामिफाल्गुनार्थे
 महीपते ३३ एषचापिनरव्याघ्रोमत्कृतेजीवितंत्यजेत् ॥ एषनःसमयस्ताततारयेमपरस्परम् ३४ समानियुंक्ष्वराजेंद्रयथायोद्धाभवाम्यहम् ॥ प्रतिज्ञातमुपप्लु
 व्येयत्तत्पार्थेनपूर्वतः ३५ घातयिष्यामिगांगेयमितिलोकस्यसंनिधौ ॥ परिरक्ष्यमिदंतावद्वचःपार्थस्यधर्मतः ३६ अनुज्ञातंतुपार्थेनमयाकार्येनसंशयः ॥
 अथवाफाल्गुनस्यैषभारःपरिमितोरणे ३७सहनिष्यतिसंग्रामेभीष्मंपरपुरंजयम् ॥ अशक्यमपिकुर्याद्विरणेपार्थःसमुद्यतः ३८ त्रिदशान्वासमुयुक्तान्सहितान्दे
 त्यदानैवः ॥ निहन्यादर्जुनःसंख्येकिमुभीष्मंनराधिप ३९ विपरीतोमहावीर्योगतस्त्वोऽल्पजीवनः ॥ भीष्मःशांतनवोन्ननंकर्तव्यनावबुध्यते ४० ॥ युधिष्ठिर
 उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहोयथावदसिमाधव ॥ सर्वेह्येतेनपर्याप्तास्तववेगविधारणे ४१ नियतंसमवाप्स्यामिसर्वमेतद्यथेप्सितम् ॥ यस्यमेपुरुषव्याघ्रभवान्पक्षे
 व्यवस्थितः ४२ सेंद्रानपिरणेदेवान्जयेयंजयतांवर ॥ त्वयानाथेनगोविंदकिमुभीष्मंमहारथम् ४३ नतुत्वामनृतंकर्तुमुत्सहेस्वात्मगौरवात् ॥ अयुध्यमानः
 साहाय्यंयथोक्तंकुरुमाधव ४४ समयस्तुततःकश्चिन्ममभीष्मेणसंयुगे ॥ मंत्रयिष्येतवार्थायनतुयोत्स्येकथंचन ४५ दुर्योधनार्थयोत्स्यामिसत्यमेतदितिप्रभो ॥
 सहिराज्यस्यमेदातामंत्रस्यैवचमाधव ४६ तस्मादेवव्रतंभूयोवधोपायार्थमात्मनः ॥ भवतासहिताःसर्वेप्रयाममधुसूदन ४७ तद्वयंसहितागत्वाभीष्ममाशुनरो
 तमं ॥ नचिरात्सर्वेवाष्णैर्मंत्रंपृच्छामकौरवं ४८ सवक्ष्यतिहितंवाक्यंसत्यमस्मान्जनार्दन ॥ यथाचवक्ष्यतेकृष्णतथाकर्ताऽस्मिसंयुगे ४९ सनोजयस्यदाता
 स्यान्मंत्रस्यचदृढव्रतः ॥ बालाःपित्राविहिताश्चतेनसंवर्धितावयम् ५० तंचेत्पितामहंवृद्धंहंतुमिच्छामिमाधव ॥ पितुःपितरमिष्टंचधिगस्तुक्षत्रजीविकाम् ५१
 ॥ संजयउवाच ॥ ततोऽब्रवीन्महाराजवाष्णैःकुरुनंदनं ॥ रोचतेमेमहाप्राज्ञराजेंद्रतवभाषितम् ५२ देवव्रतःकृतीभीष्मःप्रेक्षितेनापिनिर्देहेत् ॥ गम्यतांस
 वधोपायंप्रष्टुंसागरगासुतः ५३ वक्तुमर्हतिसत्यंसत्वयापृष्टोविशेषतः ॥ तेवयंतत्रगच्छामःप्रष्टुकुरुपितामहम् ५४ गत्वाशांतनवंवृद्धंमंत्रंपृच्छामभारत ॥ सवो
 दास्यतिमंत्रंयंतेनयोत्स्यामहेपरान् ५५ एवमामंयतेवीराःपांडवाःपांडुपूर्वजम् ॥ जग्मुस्तेसहिताःसर्वेवासुदेवश्चवीर्यवान् ५६ विमुक्तशस्त्रकवचाभीष्मस्यस
 दनंप्रति ॥ प्रविश्यचतदाभीष्मंशिरोभिःप्रणिपेदिरे ५७ पूजयंतोमहाराजपांडवाभरतर्षभम् ॥ प्रणम्यशिरसाचैनंभीष्मंशरणमभ्ययुः ५८ तानुवाचमहाबाहु
 भीष्मःकुरुपितामहः ॥ स्वागतंतववाष्णैस्वागतंतधनंजय ५९ स्वागतंधर्मपुत्रायभीमाययमयोस्तथा ॥ किंवाकार्यंकरोम्यद्युष्माकंप्रीतिवर्धनम् ६० सर्वात्म
 नाऽपिकर्ताऽस्मिदपिस्यात्सुदुष्करम् ॥ तथाब्रुवाणंगांगेयंप्रीतियुक्तंपुनःपुनः ६१ उवाचराजादीनात्माप्रीतियुक्तमिदंवचः ॥ कथंजयेमसर्वज्ञकथंराज्यंलभेमहि ६२

६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१

प्रजानांसंशयो न स्यात्कथं तन्मेव दप्रभो ॥ भवान्निनोवधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ६३ भवंतं समरे वीरविषहेमकथं वयम् ॥ न हिते सूक्ष्ममप्यस्ति रंघं कुरुपि
तामह ६४ मंडलेनैव धनुषादृश्यसे संयुगे सदा ॥ आददानं संदधानं विकर्षतं धनुर्न च ६५ पश्यामस्त्वां महाबाहोरथे सूर्यमिवापरम् ॥ रथाश्च नरनागानां हि
तारं परवीरहन् ६६ कोऽथ वोत्सहते जेतुं त्वां पुमान् भरतर्षभ ॥ वर्षताशरवर्षाणि संयुगे वै शंसकृतम् ६७ क्षयं नाताहि पृतना संयुगे महती मम ॥ यथा युधिजयेम
त्वां यथाराज्यं भृशं मम ६८ मम सैन्यस्य चक्षुःक्षेमं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ततोऽब्रवीच्छांतनवः पांडवान् पांडुपूर्वजः ६९ न कथंचन कौंतेय मयि जीवति संयुगे ॥ जयो
भवति सर्वज्ञसत्यमेतद्ब्रवीमि ते ७० निर्जिते मयि युद्धे न रणे जेष्यथ पांडवाः ॥ क्षिप्रं मयि प्राहरध्वं दीच्छथ रणे जयम् ७१ अनुजानामिव पार्थाः प्रहरध्वं यथा सुखं ॥
एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितो ह्यहम् ७२ हते मयि हतं सर्वं तस्मादेवं विधीयताम् ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रूहि तस्मादुपायं नो यथा युद्धे जयेम हि ७३ भवंतं समरे
कुद्वंद्वं हस्तमिवांतकं ॥ शक्यो वज्रधरो जेतुं वरुणोऽथ यमस्तथा ७४ न भवान्समरेश क्यः सेंद्रैरपि सुरासुरैः ॥ भीष्म उवाच ॥ सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि
पांडव ७५ नाहं जेतुं रणेश क्यः सेंद्रैरपि सुरासुरैः ॥ आतशस्त्रोरणे यतो गृहीतवरकामुकः ७६ ततो मान्यस्तशस्त्रं तु एते हन्युर्महारथाः ॥ निक्षिप्तश
स्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे ७७ द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च वादिनि ॥ स्त्रियां स्त्रीनाम धेये च विकले चैकपुत्रिणि ७८ अप्रशस्ते न रे चैव न युद्धं रोचते
मम ॥ इमं मे शृणुराजेंद्र संकल्पं पूर्वचितितम् ७९ अमंगल्यध्वजं हृद्धान युध्येयं कदाचन ॥ य एष द्रौपदो राजस्तव सैन्ये महारथः ८० शिखंडी समराम
र्षी शूरश्च समितिजयः ॥ यथाऽभवच्च स्त्रीपूर्वपश्चात्पुंस्त्वं समागतः ८१ जानंति च भवंतोऽपि सर्वमेतद्यथा तथम् ॥ अर्जुनः समरेश्वरः पुरस्कृत्य शिखंडिनम् ८२
मामेव विशिखैस्तीक्ष्णैरभिद्रवतु दंशितः ॥ अमंगल्यध्वजे तस्मिन् स्त्रीपूर्वच विशेषतः ८३ न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतेषुः कथंचन ॥ तदंतरं समासाद्य पांडवो
मांधनं जयः ८४ शरैर्घातयतु क्षिप्रं संमंतां द्ररतर्षभ ॥ न तं पश्यामि लोकेषु मां हन्याद्यः समुद्यतम् ८५ ऋते कृष्णान् महाभागात् पांडवा द्वाधनं जयात् ॥ एष
तस्मात्पुरोधायकं चिदन्यं ममाग्रतः ८६ आतशस्त्रोरणे यतो गृहीतवरकामुकः ॥ मां पातयतु भीमत्सुरेवं तव जयो भुवम् ८७ एतत्कुरुष्व कौंतेय यथोक्तं मम सु
व्रत ॥ संग्रामे धार्तराष्ट्रांश्च हन्याः सर्वान्समागतान् ८८ ॥ संजय उवाच ॥ ते तु ज्ञात्वा ततः पार्था जग्मुः स्वशिविरं प्रति ॥ अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरु
पितामहम् ८९ तथोक्तवति गांगेये परलोकाय दीक्षिते ॥ अर्जुनो दुःखसंतप्तः स ग्रीडमिदमब्रवीत् ९० गुरुणा कुरुवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता ॥ पितामहे न संग्रामे
कथं योद्धाऽस्मि माधव ९१ क्रीडता हि मया बाल्ये वासुदेव महामनाः ॥ पांसुरुषितगात्रेण महात्मा परुषीकृतः ९२

परुषीकृतः कृषीकृतः ९२

९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१०० आततायिनमित्यस्य वातकमिति विशेषणमन्येभ्य आततायिभ्योऽप्यवच्छेदायोक्तं १।२ निघनं

यस्याहमधिरुह्यां कंबालः किल गदाग्रज ॥ तातेत्यवोचं पितरं पितुः पांडोर्महात्मनः ९३ नाहं तातस्तव पितुस्ततोऽस्मितवभारत ॥ इति मामब्रवीद्बाल्येयः
सवध्यः कथं मया ९४ कामं वध्यतु सैन्यं मे नाहं योत्स्ये महात्मना ॥ जयो वाऽस्तु वधो वामे कथं वा कृष्णमन्यसे ९५ ॥ वासुदेव उवाच ॥ प्रतिज्ञाय वधं जिष्णोपुरा
भीष्मस्वसंयुगे ॥ क्षत्रधर्मे स्थितः पार्थ कथं नैनं हनिष्यसि ९६ पातयैनं रथात् पार्थ क्षत्रियं युद्धदुर्मदम् ॥ नाहं त्वा युधिगांगेयं विजयस्ते भविष्यति ९७ दृष्टमेत
त्पुरादेवैर्गमिष्यति यमक्षयम् ॥ यद्दृष्टं हि पुरा पार्थ तत्तथानतदन्यथा ९८ नाहि भीष्मं दुराधर्षं व्याताननमिवांतकम् ॥ त्वदन्यः शकुयाद्यो दुमपिवज्रधरः स्वयम्
९९ जहि भीष्मं स्थिरो भूत्वा शृणु चेदं वचो मम ॥ यथोवाच पुराशक्रं महाबुद्धिर्बृहस्पतिः १०० ज्यायां समपि चेद्द्वंद्वं गुणैरपि समन्वितम् ॥ आततायिनमायांतं
हन्याद्वातकमात्मनः १०१ शाश्वतोऽयं स्थितो धर्मः क्षत्रियाणां धनं जय ॥ योद्धव्यं रक्षितव्यं च यष्टव्यं चानमूयुभिः १०२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ शिखंडी निधनं
कृष्णभीष्मस्य भविता भुवम् ॥ दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पांचाल्यं विनिवर्तते १०३ ते वयं प्रमुखे तस्य पुरस्कृत्य शिखंडिनम् ॥ गांगेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः
१०४ अहमन्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामि सायकैः ॥ शिखंड्यपि युष्मांश्चैव भीष्ममेवाभियोधयेत् १०५ श्रुतं हि कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखंडिनम् ॥ कन्या
ह्येषा पुरा भूत्वा पुरुषः समपद्यत १०६ इत्येवं निश्चयं कृत्वा पांडवाः सह माधवाः ॥ अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ जयनानियथा स्वानि भोजिरे पुरुषर्षभाः
१०७ इति श्रीम० भी० भीष्मवधप० नवमदिवसावहारोत्तरमंत्रे सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ दृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शिखंडी गांगेयमभ्यवर्तत संयुगे ॥
पांडवांश्च कथं भीष्मस्तन्ममाचक्ष्व संजय १ ॥ संजय उवाच ॥ ततस्ते पांडवाः सर्वे सूर्यस्योदयनं प्रति ॥ ताड्यमाना सुभेरीषु मुदंगेष्वानकेषु च २ ध्मायत्सु दधिव
र्णेषु जलजेषु संमंततः ॥ शिखंडिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पांडवा युधि ३ कृत्वा ब्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिबर्हणम् ॥ शिखंडी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशांपते ४ चक्र
क्षौततस्तस्य भीमसेनधनं जयौ ॥ पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौमद्रश्चैव वीर्यवान् ५ सात्यकिश्चेकितानश्च ते पांगोऽतामहारथः ॥ दृष्टुं प्रस्ततः पश्चात्पंचालैरभिरक्षितः
६ ततो युधिष्ठिरो राजायमाभ्यां सहितः प्रभुः ॥ प्रययौ सिंहनादेन न दयन् भरतर्षभ ७ विराटस्तु ततः पश्चात्स्वेन सैन्येन संवृतः ॥ दुपदश्च महाबाहो ततः पश्चाद्
पाद्रवत् ८ केकया भ्रातरः पंचदृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ जघनं पालयामासुः पांडुसैन्यस्य भारत ९ एवं व्यूहमहासैन्यं पांडवास्तववाहिनीम् ॥ अभ्यद्रवंत संग्रामे
त्यक्त्वा जीवितमात्मनः १० तथैव कुरवो राजन् भीष्मं कृत्वा महारथम् ॥ अग्रतः सर्वसैन्यानां प्रययुः पांडवान् प्रति ११ पुत्रैस्तव दुराधर्षो रक्षितः सुमहाबलैः ॥
ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्रश्चास्य महाबलः १२ निघनहेतुः ३।१।१।६।१०७ ॥ इति भी० भी० मा० सप्ताधिकशततमोऽध्यायः ॥ १०७ ॥ कथमिति १।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२

म.भा.टी. १३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२ कामस्वच्छंदंभवसंप्राप्तिप ४३

॥ १३७ ॥

भगदत्तस्ततःपश्चाद्भजानीकेनसंवृतः ॥ कृपश्चकृतवर्माचभगदत्तमनुव्रतौ १३ कांबोजराजोबलवांस्ततःपश्चात्सुदक्षिणः ॥ मागधश्चजयत्सेनःसौबलश्चबृह
द्वलः १४तथैवान्येमेहेष्वासाःसुशर्मप्रमुखानृपाः ॥ जघनंपालयामासुस्तवसैन्यस्यभारत १५ दिवसेदिवसेप्राप्तेभीष्मःशांतनवोयुधि ॥ आसुरानकरोद्धूहान्पै
शाचानथराक्षसान् १६ ततःप्रवृत्तेयुद्धंतवतेपांचभारत ॥ अन्योन्यंनिघ्नताराजन्यमराष्ट्रविवर्धनम् १७ अर्जुनप्रमुखाःपार्थाःपुरस्कृत्यशिखंडिनम् ॥ भीष्मं
युद्धेभ्यवर्तंतकिरंतोविविधानशरान् १८ तत्रभारतभीमेनताडितास्तावकाःशरैः ॥ रुधिरौघपरिक्रिन्नाःपरलोकंययुस्तदा १९ नकुलःसहदेवश्चसात्यकिश्चमहा
रथः ॥ तवसैन्यंसमासाद्यपीडयामासुरोजसा २० तेवध्यमानाःसमरेतावकाभरतर्षभ ॥ नाशकुवन्वारयितुंपांडवानांमहद्वलम् २१ ततस्तुतावकंसैन्यंवध्यमानं
समंततः ॥ सुसंप्राप्तंशदिशःकाल्यमानंमहारथैः २२ त्रातारंनाध्यगच्छंततावकाभरतर्षभ ॥ वध्यमानाःशितैर्वाणैःपांडवैःसहसृजयैः २३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥
पीडयमानंवल्लंघ्यापार्थभीष्मःपराक्रमी ॥ यदकर्षाद्रणेकुद्धस्तन्ममाचक्ष्वसंजय २४ कथंवापांडवान्युद्धेप्रत्युद्यातःपरंतपः ॥ विनिघ्नन्सोमकान्वीरस्तदाचक्ष्व
ममानघ २५ ॥ संजयउवाच ॥ आचक्षेतेमहाराजयदकर्षात्पितातब ॥ पीडितेतवपुत्रस्यसैन्येपांडवसंजयैः २६ प्रहृष्टमनसःशूराःपांडवाःपांडुपूर्वज ॥
अभ्यवर्तंतनिघ्नंतस्तवपुत्रस्यवाहिनीं २७ तंविनाशंमनुष्येन्द्रनरवारणवाजिनां ॥ नामृष्यततदाभीष्मःसैन्यघातरणेपरैः २८ सपांडवान्महेष्वासःपंचालाश्चैवसं
जयान् ॥ नाराचैर्वत्सदंतैश्चशितैरंजलिकैस्तथा २९ अभ्यवर्षतदुर्ध्वस्त्यक्काजीवितमात्मनाः ॥ सपांडवानांप्रवरान्पंचराजन्महारथान् ३० आत्तशस्त्रोणेय
त्नाद्वारयामाससायकैः ॥ नानाशस्त्रास्त्रवर्षैस्तान्वीर्यामर्षप्रवेरितैः ३१ निजघ्नेसमरेकुद्धोहस्त्यश्चामितंबहु ॥ रथिनोऽपातयद्राजनरथेभ्यःपुरुषर्षभ ३२ सादि
नश्चाश्चपृष्ठेभ्यःपादातांश्चसमागतान् ३३ गजारोहान्गजेभ्यश्चपरेषांजयकारिणः ॥ तमेकंसमरेभीष्मत्वरमाणंमहारथम् ३४ पांडवाःसमवर्तंतवज्रहस्तमिवा
सुराः ॥ शक्राशनिसमस्पर्शान्विमुंचन्निशिताञ्छरान् ३५ दिक्ष्वदृश्यतसर्वासुघोरंसंधारयन्वपुः ॥ मंडलीभूतमेवास्यनित्यंघनुरदृश्यत ३६ संग्रामेयुद्धयमानस्यश
क्रचापोपमंमहत ॥ तद्वद्वासमरेकर्मपुत्रास्तवविशंपते ३७ विस्मयंपरमंगत्वापितामहमपूजयन् ॥ पार्थाविमनसोभूत्वाप्रेक्षंतपितरंतव ३८ युद्धयमानंरणेश्वरंवि
प्रचित्तिमिवामराः ॥ नचैनंवारयामासुर्व्यात्ताननमिवांतकम् ३९ दशमेऽह्निसंप्राप्तेरथानीकंशिखंडिनः ॥ अदहन्निशितैर्वाणैःकृष्णवर्त्मकाननम् ४० तंशिखं
डीत्रिभिर्वाणैरभ्यविध्यत्स्तनान्तरे ॥ आशीविषमिवकुद्धंकालसृष्टमिवांतकम् ४१ सतेनातिभृशंविद्धःप्रेक्ष्यभीष्मःशिखंडिनम् ॥ अनिच्छन्निवसंकुद्धःप्रहसन्निद
मब्रवीत् ४२ काममभ्यसवामावानत्वांयोत्स्येकथंचन ॥ यैवहितंरुताघात्रासैवकिंवांशिखंडिनी ४३

४४।४५।४६।४७।४८ सुदृष्टःक्रियतानपुनर्द्रक्ष्यसिलोकंमिममितिभावः ४९।५०।५१।५२।५३ साधयस्वस्वीकुरुजहिवा।५५।५६।५७।५८।५९।६० इतिभीष्मप

तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशिखंडीक्रोधमूर्छितः ॥ उवाचैनंतथाभीष्मंसृक्किणीपरिसंलिहन् ४४ जानामित्वांमहाबाहोक्षत्रियाणांक्षयंकरम् ॥ मयाश्रुतंचतेयुद्धंजामदस्ये
नैवसह ४५ दिव्यश्चतेप्रभावोऽयंमयाचबहुशःश्रुतः ॥ जानन्नपिप्रभावंतेयोत्स्येद्याहंतव्यासह ४६ पांडवानांप्रियंकुर्वन्नात्मनश्चनरोत्तम ॥ अद्यत्वांयोधयिष्यामि
रणेपुरुषसत्तम ४७ ध्रुवंचत्वाहनिष्यामिशपेसत्येनतेऽग्रतः ॥ एतच्छ्रुत्वाचमद्वाक्यंयत्कृत्यंतत्समाचर ४८ काममभ्यसवामावानमेजीवन्प्रमोक्ष्यसे ॥ सुदृष्टःक्रि
यतांभीष्मलोकोऽयंसमितिजय ४९ ॥ संजयउवाच ॥ एवमुक्त्वातताभीष्मंपंचभिर्नतपर्वभिः ॥ अविध्यतरणेभीष्मंप्रणुन्नवाक्यसायकैः ५० तस्यतद्वचनंश्रुत्वा
सव्यसाचीमहारथः ॥ कालोऽयमिति संचित्यशिखंडिनमचोदयत् ५१ अहंत्वामनुयास्यामिपरान्विद्रावयन्शरैः ॥ अभिद्रवसुसंरब्धोभीष्मंभीमपराक्रम ५२
नहितेसंयुगेपीडांशक्तःकर्तुमहाबलः ॥ तस्मादद्यमहाबाहोयत्नाद्भीष्ममभिद्रव ५३ अहत्वासमरेभीष्मंयदियास्यासिमारिष ॥ अवहास्योऽस्यलोकस्यभविष्यसि
मयासह ५४ नावहास्यायथावीरभवेमपरमाहवे ॥ तथाकुरुणेयत्नंसाधयस्वपितामहम् ५५ अहंतेरक्षणंयुद्धेकरिष्यामिमहाबल ॥ वारयन्नरथिनःसर्वान्साध
यस्वपितामहम् ५६ द्रोणंचद्रोणपुत्रंचकृपंचाथसुयोधनम् ॥ चित्रसेनंविर्कर्णंचसैधवंचजयद्रथम् ५७ विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजंचसुदक्षिणम् ॥ भगदत्तंतथा
शूरंमागधंचमहाबलम् ५८ सौमदत्तितथाशूरमार्प्यशृंगिंचराक्षसम् ॥ त्रिगर्तराजंचरणेसहसैर्वमहारथैः ५९ अहमावारयिष्यामिवेल्लेवमकरालयम् ॥ कुरुंश्चसहि
तान्सर्वान्युध्यमानान्महाबलान् ॥ निवारयिष्यामिरणेसाधयस्वपितामहम् ६० ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मशिखंडिसमागमेअष्टा
धिकशततमोऽध्यायः ॥ १०८ ॥ ॥ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ कथंशिखंडीगणियमभ्यधावत्पितामहं ॥ पांचाल्यःसमरेकुद्धोधर्मात्मानंयतव्रतम् १ केऽर
क्षन्पांडवानीकेशिखंडिनमुदायुधाः ॥ त्वरमाणास्त्वरकालेजिगीषंतोमहारथाः २ कथंशांतनवोभीष्मःसतस्मिन्दशमेऽहनि ॥ अयुध्यतमहावीर्यःपांडवैःसह
संजयैः ३ नमृष्यामिरणेभीष्मंप्रत्युद्यातंशिखंडिना ॥ कच्चिन्नरथमंगोऽस्यधनुर्वाऽशीर्यतास्यतः ४ ॥ संजयउवाच ॥ नाशीर्यतधनुश्चास्यरथमंगोनचाप्यभूत् ॥
युध्यमानस्यसंग्रामेभीष्मस्यभरतर्षभ ५ निघ्नतःसमरेशत्रूनशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ अनेकशतसाहस्रास्तावकानांमहारथाः ६ तथादंतिगणाराजन्हयाश्चैवसुस
जिताः ॥ अभ्यवर्तंतयुद्धायपुरस्कृत्यपितामहम् ७ यथाप्रतिज्ञां कौरव्यसचापिसमितिजयः ॥ पार्थानामकरोद्भीष्मःसततंसमितिक्षयम् ८ युध्यमानंमहेष्वासं
विनिघ्नंतंपरान्शरैः ॥ पंचालाःपांडवैःसार्धंसर्वेतेनाभ्यवारयन् ९ दशमेऽह्निसंप्राप्तेततस्तांरिपुवाहिनीं ॥ कीर्यमाणांशितैर्वाणैःशतशोऽथसहस्रशः १०

११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९ द्रवतेद्रावयति २०। २१ गतिवामआश्रयमितियावत् स्थानिअवस्थाने २२। २३। २४। २५। २६ आहिकंदिवसकार्य २७ शेष्ठे
 नहिभीष्ममहेष्वासंपांडवाःपांडुपूर्वज ॥ अशकुवत्रणेजेतुंपाशहस्तमिवांतकम् ११ अथोपायान्महाराजसव्यसाचीधनंजयः ॥ त्रासयत्रथिनःसर्वान्विभित्सुरपरा
 जितः १२ सिंहवद्विनदलुच्चैर्धनुर्ज्याविक्षिपन्मुहुः ॥ शरौघान्विसृजन्पार्थोव्यचरत्कालवद्रणे १३ तस्यशब्देनवित्रस्तास्तावकाभरतर्षभ ॥ सिंहस्येवमृगारा
 जनव्यद्रवंतमहाभयात् १४ जयंतंपांडवंदृष्ट्वात्वत्सैन्यंचाभिपीडितम् ॥ दुर्योधनस्ततोभीष्ममब्रवीद्दृशपीडितः १५ एषपांडुसुतस्तातश्वेताश्वःकृष्णसारथिः ॥
 दहतेमामकान्सर्वान्कृष्णवर्मेवकाननम् १६ पश्यसैन्यानिगांगेयद्रवमाणानिसर्वशः ॥ पांडवेनयुधांश्चेष्टकाल्यमानानिसंयुगे १७ यथापशुगणान्पालःसंकाल
 यतिकानने ॥ तथेदंमामकंसैन्यंकाल्यतेशुतापन १८ धनंजयशरैर्मग्नद्रवमाणंततस्ततः ॥ भीमोऽप्येवंदुराघर्षोविद्रावयतिमेवलम् १९ सात्यकिश्चेकितानश्च
 माद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥ अभिमन्युःसुविक्रान्तोवाहिनींद्रवतेमम २० दृष्टुमुग्रस्तथाशूरोराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ व्यद्रावयेतांसहसासैन्यंमममहारेणे २१ वध्यमानस्यसै
 न्यस्यसर्वैरतेर्महारथैः ॥ नान्यांगतिप्रपश्यामिस्थानेयुद्धेचभारत २२ ऋतेत्वापुरुषव्याघ्रदेवतुल्यपराक्रमम् ॥ पर्याप्तस्तुभवान्शीघ्रंपीडितानांगतिर्भव २३ एवमुक्तो
 महाराजपितादेवव्रतस्तव ॥ चिंतयित्वामुहूर्ततुल्वानिश्चयमात्मनः २४ तवसंधारयन्पुत्रमब्रवीच्छांतनोःसुतः ॥ दुर्योधनविजानीहिस्थिरोभूत्वाविशांपते २५
 पूर्वकालंतवमयाप्रतिज्ञांतमहाबल ॥ हत्वादशसहस्राणिक्षत्रियाणांमहात्मनाम् २६ संग्रामाद्वपयातव्यमेतत्कर्मममाह्निकम् ॥ इतितत्कृतवांश्चाहंयथोक्तंभरतर्षभ
 २७ अद्यचापिमहत्कर्मप्रकरिष्येमहाबल ॥ अहंवाज्यहतःशेष्येहनिष्येवाज्यपांडवान् २८ अद्यतेपुरुषव्याघ्रप्रतिमोक्ष्येऋणंतव ॥ मर्त्यपिंडकृतंराजन्निहतःपृतना
 मुखे २९ इत्युक्त्वाभरतश्चेष्टक्षत्रियान्प्रवपञ्छरैः ॥ आससाददुराघर्षःपांडवानामनीकिनी ३० अनीकमध्येतिष्ठंतंगांगेयंभरतर्षभ ॥ आशीविषमिवकुद्वंपांडवाःप्र
 त्यवारयन् ३१ दशमेऽहनिभीष्मस्तुदर्शयन्शक्तिमात्मनः ॥ राजन्शतसहस्राणिसोवधीत्कुरुनंदन ३२ पंचालानांचयेश्चेष्टाराजपुत्रामहारथाः ॥ तेषामादत्ततेजांसि
 जलंसूर्यइवांशुभिः ३३ हत्वादशसहस्राणिकुंजराणांतरस्विनाम् ॥ सारोहाणांमहाराजहयानांचायुतंतथा ३४ पूर्णेशतसहस्रेद्रेपादातानांनरोत्तमः ॥ प्रज
 ज्वालरणेभीष्मोविधूमइवपावकः ३५ नचैनंपांडवेयानांकेचिच्छेकुर्निरीक्षितुं ॥ उत्तरंमार्गमास्थायतपंतमिवभास्करम् ३६ तेषांडवेयाःसंरब्धामहेष्वासेनपी
 डिताः ॥ वधायाभ्यद्रवन्भीष्मसृजयाश्चमहारथाः ३७ संयुद्धमानोबहुभिर्भीष्मःशांतनवस्तथा ॥ अवकीर्णोमहामेरुःशैलोमेघैरिवावृतः ३८ पुत्रास्तुतवगांगेयं
 समंतात्पर्यवारयन् ॥ महत्यासेनयासार्द्धततोयुद्धमवर्तत ३९ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मदुर्योधनसंवादेनवाधिशततमोऽध्यायः ॥१०९॥
 स्वस्यामि २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये भारतमावदीपिनवाधिशततमोऽध्यायः ॥ १०९ ॥ ॥ ७ ॥

अर्जुनवाच १। २। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७ रमसंकृतोत्साहं १८। १९। २०। २१। २२। २३ प्रलयानिवप्रलयकालीना
 ॥ संजयउवाच ॥ अर्जुनस्तुरणेराजन्दृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रमम् ॥ शिखंडिनमथोवाचसमभ्येहिपितामहम् १ नचापिभीस्त्वयाकार्याभीष्मादद्यकथंचन ॥ अह
 मेनंशरैस्तीक्ष्णैःपातयिष्येरथोत्तमात् २ एवमुक्तस्तुपार्थेनशिखंडीभरतर्षभ ॥ अभ्यद्रवतगांगेयंश्रुत्वापार्थस्यभाषितम् ३ दृष्टुमुग्रस्तथाराजन्सौमद्रश्चमहारथः ॥
 हृष्टावाद्रवतांभीष्मंश्रुत्वापार्थस्यभाषितम् ४ विराट्पुपदौवृद्धौकुंतिभोजश्चदंशितः ॥ अभ्यद्रवतगांगेयंपुत्रस्यतवपश्यतः ५ नकुलःसहदेवश्चधर्मराजश्चवीर्य
 वान् ॥ तथेतराणिसैन्यानिसर्वाण्येवविशांपते ६ समाद्रवंतगांगेयंश्रुत्वापार्थस्यभाषितम् ॥ प्रत्युद्युस्तावकाश्चसमेतांस्तान्महाराथान् ७ यथाशक्तियथोत्सा
 हंतन्मेनिगदतःशृणु ॥ चित्रसेनोमहाराजचेकितानंसमभ्ययात् ८ भीष्मप्रेप्सुरणेयांतंष्टपंव्याघ्रशिथुर्यथा ॥ दृष्टुमुग्रमहाराजभीष्मांतिकमुपागतम् ९ त्वरमा
 णंरणेयतंकृतवर्मान्यवारयत् ॥ भीमसेनंसंकुद्वंगांगेयस्यवधैषिणम् १० त्वरमाणोमहाराजसौमदतिन्यवारयत् ॥ तथैवनकुलंशूरंकिरंतंसायकान्वहन् ११ विक
 र्णोवारयामासइच्छन्भीष्मस्यजीवितम् ॥ सहदेवंतथाराजन्यांतंभीष्मरथंप्रति १२ वारयामाससंकुद्वःरूपःशारद्वतोयुधि ॥ राक्षसंकूरकर्माणंभीमसेनिमहाब
 लम् १३ भीष्मस्यनिधनंप्रेप्सुर्मुखोऽभ्यद्रवदली ॥ सात्यकिंसमरेयांतंतवपुत्रोन्यवारयत् १४ अभिमन्युंमहाराजयांतंभीष्मरथंप्रति ॥ सुदक्षिणोमहाराज
 कांबोजःप्रत्यवारयत् १५ विराट्पुपदौवृद्धौसमेतावरिमर्दनौ ॥ अश्वत्थामाततःकुद्वोवारयामासभारत १६ तथापांडुसुतंज्येष्ठंभीष्मस्यवधकांक्षिणं ॥ भारद्वा
 जोरणेयतोधर्मपुत्रमवारयत् १७ अर्जुनंरभसंधुद्वेपुरस्कृत्यशिखंडिनम् ॥ भीष्मप्रेप्सुंमहाराजभासयंतंदिशोदश १८ दुःशासनोमहेष्वासोवारयामाससंयुगे ॥
 अन्येचतावकायोधाःपांडवानांमहाराथान् १९ भीष्मस्याभिमुखान्यातान्चारयामासुराहवे ॥ दृष्टुमुग्रस्तुसैन्यानिप्राक्रोशंस्तुपुनःपुनः २० अभ्यद्रवतसंरब्धो
 भीष्ममेकंमहारथः ॥ एषोऽर्जुनोरणेभीष्मंप्रयातिकुरुनंदनः २१ अभ्यद्रवतमाभैष्ठभीष्मोहिप्राप्स्यतेनवः ॥ अर्जुनंसमरेयोदुनोत्सहेतापिवासवः २२ किमुभी
 ष्मोरणेवीरागतसत्वोऽल्पजीवितः ॥ इतिसेनापतेःश्रुत्वापांडवानांमहारथाः २३ अभ्यद्रवंतसंहृष्टागांगेयस्यरथंप्रति ॥ आगच्छमानान्समरेवार्योधान्प्रलया
 निव २४ अवारयंतसंहृष्टास्तावकाःपुरुषर्षभाः ॥ दुःशासनोमहाराजभयंत्यक्त्वामहारथः २५ भीष्मस्यजीविताकांक्षीधनंजयमुपाद्रवत् ॥ तथैवपांडवाः
 शूरागांगेयस्यरथंप्रति २६ अभ्यद्रवंतसंग्रामेतवपुत्रान्महारथाः ॥ तत्राहुतमपश्यामचित्ररूपंविशांपते २७ दुःशासनरथंप्राप्ययत्पार्थोनात्यवर्तत ॥
 यथावारयतेवेलाक्षुब्धतोयंमहार्णवम् २८ तथैवपांडवंकुद्वंतवपुत्रोन्यवारयत् ॥ उभौतौरथिनांश्रेष्ठौभौभारतदुर्जयो २९ उभौचंद्रार्कसदृशौकांत्यादी
 ह्याचभारत ॥ तथातौजातसंरंभावन्योन्यवधकांक्षिणौ ३०
 निव २४। २५। २६ अर्जुनंअमृतपूर्व २७। २८। २९। ३०

॥ १३९॥

11-5-31

यमदंडोपमांघोरांचिक्षेपपरमाहवे ॥ तामापतंतसिंहासातस्यबाहुबलोरेताम् १२ सात्यकिःसमरेराजन्दिधाचिच्छेदसायकैः ॥ ततःपपातसहसामहोलेकवहत
प्रभा १३ शक्तिविनिहतां दृष्ट्वापुत्रस्तवविशांपते ॥ महतारथवंशेनवारयामासमाधवम् १४ तथापरिवृतं दृष्ट्वावाष्णीयानांमहारथम् ॥ दुर्योधनोभृशंकुदोभ्रातृ
न्सर्वानुवाचह १५ तथाकुरुतकौरव्यायथावःसात्यकोयुधि ॥ नजीवन्प्रतिनिर्यातिमहतोऽस्माद्रथवजात् १६ तस्मिन्हतेहतंमन्येपाण्डवानांमहद्वलम् ॥ तथे
तिचवचस्तस्यपरिवृत्तमहारथाः १७ शैनेयंयोधयामासुर्भीष्मायाभ्युद्यतरणे ॥ काम्बोजराजोबलवान्वारयामाससंयुगे १८ आर्जुनिनृपतिर्विद्धाशरैःसन्नतपर्व
भिः ॥ पुनरेवचतुःषष्ट्याराजन्विव्याधतंरुप १९ सुदक्षिणस्तुसमरेपुनर्विव्याधपंचभिः ॥ सारथिंचास्यनवभिरिच्छन्भीष्मस्यजीवितम् २० तद्युद्धमासीत्सु
महत्तयोस्तत्रसमागमे ॥ यदाऽभ्यधावद्गंगेयंशिखंडीशत्रुकर्शनः २१ विराटद्रुपदौदृष्ट्वावारयंतौमहाचमूम् ॥ भीष्मंचयुधिसंरब्धावाद्रवंतौमहारथौ २२ अश्व
त्थामारणेक्रुद्धःसमियाद्रथसत्तमः ॥ ततःप्रवृत्तेयुद्धंतयोस्तस्यचभारत २३ विराटोदशभिर्मल्लैराजघानपरंतप ॥ यतमानंमहेष्वासंद्रौणिमादवशोभिनम् २४
द्रुपदश्चत्रिभिर्बाणैर्विव्याधनिशितैस्तदा ॥ गुरुपुत्रंसमासाद्यप्रहरंतौमहाबलौ २५ अश्वत्थामाततस्तौतुविव्याधबहुभिःशरैः ॥ विराटद्रुपद्रौवीरौभीष्मंप्राति
समुद्यतौ २६ तत्राहुतमपश्यामवृद्धयोश्चरितंमहत् ॥ यद्रौणिसायकान्घोरान्प्रत्यवारयतांयुधि २७ सहदेवंतथार्यातंरुपःशारद्वतोऽभ्ययात् ॥ यथानागोवने
नागंमतोमतमुपाद्रवत् २८ कृपश्चसमरेशूरोमाद्रीपुत्रंमहारथम् ॥ आजघानशरैस्तूर्णसप्तत्यारुकमभूषणैः २९ तस्यमाद्रीसुतश्चापांदिधाचिच्छेदसायकैः ॥
अथैनंछिन्नधन्वानंविव्याधनवभिःशरैः ३० सोऽन्यत्कार्मुकमादायसमरेभारसाधनम् ॥ माद्रीपुत्रंसुसंहृष्टोदशभिर्निशितैःशरैः ३१ आजघानोरसिकुद्वद्वच्छ
न्भीष्मस्यजीवितम् ॥ तथैवपाण्डवोराजञ्छारद्वतममर्षणम् ३२ आजघानोरसिकुद्वोभीष्मस्यवधकाक्षया ॥ तयोर्युद्धंसमभवद्दोररूपंभयावहम् ३३ नकुलं
तुरणेक्रुद्धोविकर्णःशत्रुतापनः ॥ विव्याधसायकैःषष्ट्यारक्षन्भीष्मंमहाबलम् ३४ नकुलोऽपिभृशंविद्वस्तवपुत्रेणधीमता ॥ विकर्णसप्तसप्तत्यानिर्विभेदशिली
मुखैः ३५ तत्रतौनरशार्दूलौभीष्महेतोःपरंतपौ ॥ अन्योन्यंजघ्नतुर्वीरौगोष्ठेगोष्ठेषभाविव ३६ घटोत्कर्चरणेयांतंनिघ्नंतंतववाहिनिम् ॥ दुर्मुखःसमरेप्रायाद्री
ष्महेतोःपराक्रमी ३७ हैडिंभस्तुरणेराजन्दुर्मुखंशत्रुतापनम् ॥ आजघानोरसिकुद्वःशरेणानतपर्वणा ३८ भीमसेनसुतंचापिदुर्मुखःसुमुखैःशरैः ॥ षष्ट्यावी
रोनदन्हृष्टोविव्याधरणमूर्धनि ३९ घृष्टयुग्नंतथार्यातंभीष्मस्यवधकाक्षिणम् ॥ हार्दिक्योवारयामासरथश्रेष्ठंमहारथः ४० हार्दिक्यःपार्षतंचापिविद्धापंच
भिरायसैः ॥ पुनःपंचाशतातूर्णैतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ४१ आजघानमहाबाहुःपार्षतंतंमहारथम् ॥ संचैवपार्षतोराजन्हादिक्यंनवभिःशरैः ४२

विव्याधनिशितैस्तीक्ष्णैःकंकपत्रैरजिह्वैः ॥ तयोःसमभवद्युद्धंभीष्महेतोर्महाहवे ४३ अन्योन्यातिशयेयुक्तंयथावृत्रमहेन्द्रयोः ॥ भीमसेनंतथायांतंभीष्मप्रतिम
हारथम् ४४ भूरिश्रवाभ्ययातूर्णतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥ सौमदतिरथोभीममाजधानस्तनांतरे ४५ नाराचेनसुतीक्ष्णेनरुक्मपुंखेनसंयुगे ॥ उरःस्थेनव
भौतेनभीमसेनःप्रतापवान् ४६ स्कंदशक्तयायथाकौचःपुरानृपातिसतम् ॥ तौशरान्मूर्यसंकाशान्कर्मारपरिमार्जितान् ४७ अन्योन्यस्यरणेकुद्वौचिक्षिपातेनर
र्षभौ ॥ भीमोभीष्मवधाकांक्षीसौमदतिमहारथम् ४८ तथाभीष्मजयेष्टुःसौमदतिस्तुपांडवम् ॥ कृतप्रतिकृत्येतौयोधयामासतूरणे ४९ युधिष्ठिरंतुकोंते
यमहत्यासेनयावृत्तम् ॥ भीष्माभिमुखमायांतंभारद्वाजोन्यवारयत् ५० द्रोणस्यरथनिर्घोषंपर्जन्यनिनदोपमम् ॥ श्रुत्वाप्रभद्रकाराजन्समकंपंतमारिष ५१
सासेनामहतीराजन्पांडुपुत्रस्यसंयुगे ॥ द्रोणेनवारितायत्तानचचालपदात्पदम् ५२ चेकितानंरणेयत्तंभीष्मप्रतिजनेश्वर ॥ चित्रसेनस्तवसुतःकुद्वरूपमवा
रयत् ५३ भीष्महेतोःपराक्रांतश्चित्रसेनःपराक्रमी ॥ चेकितानंपरंशक्तयायोधयामासभारत ५४ तथैवचेकितानोऽपिचित्रसेनमवारयत् ॥ तद्युद्धमासीत्सुमह
त्तयोस्तत्रसमागमे ५५ अर्जुनोवार्यमाणस्तुबहुशस्तत्रभारत ॥ विमुखीकृत्यपुत्रंतेसेनांतवममर्दह ५६ दुःशासनोऽपिपरयाशक्त्यापार्थमवारयत् ॥ कथंभी
ष्मननोहन्यादितिनिश्चित्यभारत ५७ सावध्यमानासमरेपुत्रस्यतववाहिनी ॥ लोह्यतेराधिभिःश्रेष्ठैस्तत्रतत्रैवभारत ५८ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि
भी०द्वंद्वयुद्धे एकादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १११ ॥ संजयउवाच ॥ अथवीरोमहेष्वासोमत्तवारणविक्रमः ॥ समादायमहच्चापंमत्तवारणवारणम् १ विधु
न्वानोनरश्रेष्ठोद्रावयाणोवरूथिनीम् ॥ पृतनांपांडवेयानांगाहमानोमहाबलः २ निमित्तानिनिमित्तज्ञःसर्वतोवीक्ष्यवीर्यवान् ॥ प्रतपंतमनीकानिद्रोणःपुत्रमभा
पत ३ अयंहिदिवसस्तातयत्रपार्थोमहाबलः ॥ जिघांसुःसमरेभीष्मंपरंयत्नंकरिष्यति ४ उत्पतंतिहिमेबाणाधनुःप्रस्फुरतीवच ॥ योगमस्त्राणिगच्छंतिकूरेमे
वर्ततेमतिः ५ दिक्ष्वशांतानिघोराणिव्याहरंतिमृगाद्विजाः ॥ नीचैर्यद्भानिलीयंतेभारतानांचमूं प्रति ६ नष्टप्रभइवादित्यःसर्वतोलोहितादिशः ॥ रसतेव्यथते
भूमिःकंपतीवचसर्वशः ७ कंकशृग्रावलाकाश्चव्याहरंतिमुहुर्मुहुः ॥ शिवाश्चैवाशिवाघोरावेदयंत्योमहद्भयम् ८ पपातमहतीचोल्कामध्येनादित्यमंडलात् ॥
सकबंधश्चपरिषोभानुमावृत्यतिष्ठति ९ परिवेषस्तथाघोरश्चंद्रभास्करयोरभूत् ॥ वेदयानोभयंघोरंराज्ञां देहावकर्तनम् १० देवतायतनस्थाश्चकौरवैद्रस्यदेव
ताः ॥ कंपंतेचहसंतेचनृत्यंत्यतिचरुदांतच ११ अपसव्यग्रहाश्चकुरलक्ष्माणंदिवाकरम् ॥ अवाक्शिराश्चभगवानुपातिष्ठतचंद्रमाः १२ अध्यायः ॥ १११ ॥ अथेति
१ । २ । ३ । ४ । ५ घोराणिभयंकराणि अशांतानिअनुपरतानि ६ रसतेशब्दायते व्यथतेविभेतीवकंपतइवच ७ । ८ । ९ । १० । ११ अलक्ष्माणंप्रचंडलक्षणलक्षितं अवाक्शिराजघोमुखकोटिद्वयः १२

१३ । १४ आस्थायआलंब्य १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० अस्त्रसमारंभःउद्यममात्रंनष्टपूर्वदस्त्राणामुपस्थितिः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ हेतुप्रउपजी
वपूंपिचनरैर्द्राणांविगताभानिलक्ष्ये ॥ धार्तराष्ट्रस्यसैन्येषुनचभ्राजंतिदंशिताः १३ सेनयोरुभयोश्चापिसमंताच्छ्रुयतेमहान् ॥ पांचजन्यस्यनिर्घोषोगांडीवस्य
चनिःस्वनः १४ ध्रुवमास्थायवीभत्सुरुत्तमास्त्राणिसंयुगे ॥ अपास्यान्यानरणेयोधानभ्येप्यतिपितामहम् १५ तृप्यंतिरोमकूपाणिसीदतीवचमेमनः ॥ चिंतयि
त्वामहाबाहोभीष्मार्जुनसमागमम् १६ तंचेहनिहतिप्रज्ञंपांचाल्यंपापचेतसम् ॥ पुरस्कृत्यरणेपार्थोभीष्मस्यायोधनंगतः १७ अब्रवीच्चपुराभीष्मोनाहंन्याशि
खंडिनम् ॥ स्त्रीह्येषाविहिताधात्रादेवाच्चसपुनःपुमान् १८ अमंगल्यध्वजश्चैवयाज्ञसेनिर्महाबलः ॥ नचामंगलिकेतस्मिन्प्रहरेदापगासुतः १९ एतद्विचिंतयान
स्यमज्जासीदतिमेष्टशम् ॥ अभ्युद्यतोरणेपार्थःकुरुवृद्धमुपाद्रवत् २० युधिष्ठिरस्यचक्रोघोभीष्मश्चार्जुनसंगतः ॥ ममचास्त्रसमारंभःप्रजानामशिवंध्रुवम् २१
मनस्वीबलवान्शूरःकृतास्त्रोलघुविक्रमः ॥ दूरपातीदृष्टेषुश्चनिमित्तज्ञश्चपांडवः २२ अजेयःसमरेचापिदेवैरपिसवासवैः ॥ बलवान्बुद्धिमांश्चैवजितकेशोयुधांवरः
२३ विजयीचरणेनित्यंभैरवास्त्रश्चपांडवः ॥ तस्यमार्गपरिहरन्हुतंगच्छयतवत् २४ पश्याद्यैतन्महाघोरेसंयुगेवैशसमंहत ॥ हेमचित्राणिशूराणांमहांतिचशुभानि
च २५ क्वचान्यवदीर्यतेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ छिद्यंतेचध्वजाग्राणितोमराश्चधनूंषिच २६ प्रासाश्चविमलास्तीक्ष्णाःशक्तयश्चकनकोज्ज्वलाः ॥ वैजयंत्यश्चना
गानांसंकुद्धेनकिरीटिना २७ नायंसंरक्षितुकालःप्राणान्पुत्रोपजीविभिः ॥ याहिस्वर्गपुरस्कृत्ययशसेविजयायच २८ रथनागहयावर्तमिहाघोरांसुदुर्गमाम् ॥
रथेनसंग्रामनर्दीतरत्येषकपिध्वजः २९ ब्रह्मण्यतादमोदानंतपश्चचरितंमहत् ॥ इहैवदृश्यतेपार्थभ्रातायस्यधनंजयः ३० भीमसेनश्चबलवान्माद्रीपुत्रोचपांडवौ ॥
वासुदेवश्चवार्णयोयस्यनाथोव्यवस्थितः ३१ तस्यैषमन्युप्रभवोधार्तराष्ट्रस्यदुर्मतेः ॥ तपोदग्धशरीरस्यकोपोदहतिभारतीम् ३२ एषसंदृश्यतेपार्थोवासुदेवव्य
पाश्र्वयः ॥ दारयन्सर्वसैन्यानिधार्तराष्ट्राणिसर्वशः ३३ एतदालोक्यतेसैन्यंक्षोभ्यमाणंकिरीटिना ॥ महोर्मिनद्धंसुमहत्तिमिनेवमहाजलम् ३४ हाहाकिलकिला
शब्दाःश्रूयंतेचचमूमुखे ॥ याहिपांचालदायादमहंयास्येयुधिष्ठिरम् ३५ दुर्गमंह्यंतरंराज्ञोव्यूहस्यामिततेजसः ॥ समुद्रकुक्षिप्रतिमंसर्वतोऽतिरथैःस्थितैः ॥
३६ सात्यकिश्चाभिमन्युश्चष्टष्टयुम्वृकोदरौ ॥ पर्यरक्षंतराजानंयमौचमनुजेश्वरम् ३७ उपेंद्रसदृशःश्यामोमहाशालइवोद्भूतः ॥ एषगच्छत्यनीकाग्रेद्वितीय
इवफाल्गुनः ३८ उत्तमास्त्राणिचाधत्स्वगृहीत्वाचमहद्भनुः ॥ पार्षतंयाहिराजानंयुध्यस्वचवृकोदरम् ३९ कोहिनेच्छेत्प्रियंपुत्रंजीवंतंशाश्वतीःसमाः ॥ क्षत्रध
र्मतुसंप्रेक्ष्यततस्त्वानियुनज्म्यहम् ४० एषचातिरणेभीष्मोदहतेवैमहाचमूम् ॥ युद्धेपुसदृशस्तातयमस्यवरुणस्यच ४१ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि
भीष्मवधपर्वणि द्रोणाश्वत्थामसंवादे द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

विभिरनुगतैः २८ । २९ पार्थेयुधिष्ठिरे ३० । ३१

तस्यधर्मस्यमन्युर्दैन्यंभारतीसेनामितिशेषः ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ ॥ इति भी० नी० भा० द्वादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११२ ॥

॥ संजयउवाच ॥ ॥ भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मा तथैव च ॥ विद्वानुविदावावंत्यौ सैधवश्च जयद्रथः १ चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणादयः ॥ दशैते तावका यो
धाभीमसेनमयोधयन् २ महत्यासेनयायुक्तानानादेशसमुत्थया ॥ भीष्मस्य समरे राजन् प्रार्थयानामहद्यशः ३ शल्यस्तु नवभिर्वाणैर्भीमसेनमताडयत् ॥ कृतव
र्मा त्रिभिर्वाणैः कृपश्च नवभिः शरैः ४ चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष ॥ दशभिर्दशभिर्वाणैर्भीमसेनमताडयत् ५ सैधवश्च त्रिभिर्वाणैर्भीमसेनमताडयत् ॥ विदा
नुविदावावंत्यौ पंचभिः पंचभिः शरैः ६ दुर्मर्षणस्तु विशल्या पाण्डवं निशितैः शरैः ॥ सतान्सर्वान् महाराज राजमानान् पृथक् पृथक् ७ प्रवीरान्सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान्
हारयान् ॥ जघान समरे वीरः पाण्डवः परवीरहा ८ सप्तभिः शल्यमाविध्य कृतवर्माणमष्टभिः ॥ कृपस्य शरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत ९ अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्वि
व्याध सप्तभिः ॥ विद्वानुविदौ च तथा त्रिभिस्त्रिभिस्ताडयत् १० दुर्मर्षणं च विशल्या चित्रसेनं च पंचभिः ॥ विकर्णं दशभिर्वाणैः पंचभिश्च जयद्रथम् ११ विद्धाभीमोन
ददृष्टः सैधवं च पुनस्त्रिभिः ॥ अथान्यद्दुरादाय गौतमोरथिनां वरः १२ भीमं विव्याध संरब्धो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ सविद्धो दशभिर्वाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपः ॥
१३ ततः कुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ॥ गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे १४ सैधवस्य तथा श्वांश्च सारथिं च त्रिभिः शरैः ॥ प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालांत
कसमद्युतिः १५ हताश्वात्तुरथा तूर्णमवधुत्य महारथः ॥ शरांश्चिक्षेप निशितान् भीमसेनस्य संयुगे १६ तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद मारिष ॥ भल्लाभ्यां भरत
श्रेष्ठसैधवस्य महात्मनः १७ सच्छिन्नधन्वा विरथो हताश्चोहत सारथिः ॥ चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः १८ अत्युत्तरेण कर्म कृतवांस्तत्र पाण्डवः ॥ महारथान्
शरैर्विद्धावारयित्वा च मारिष १९ विरथं सैधवं च केशर्वलोकस्य पश्यतः ॥ तदानमष्टपेशल्यो भीमसेनस्य विक्रमम् २० संधाय शरांस्तीक्ष्णान् कर्मारपरिमार्जि
तान् ॥ भीमं विव्याध समरे तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् २१ कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तश्च वीर्यवान् ॥ विद्वानुविदावावंत्यौ चित्रसेनश्च संयुगे २२ दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिंधुरा
जश्च वीर्यवान् ॥ भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं शल्यहेतोररिदमाः २३ सच तान् प्रतिविव्याध पंचभिः पंचभिः शरैः ॥ शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः २४ तं शल्यो
नवभिर्भित्त्वा पुनर्विव्याध पंचभिः ॥ सारथिं चास्य भलेन गाढं विव्याध मर्मणि २५ विशोकं प्रेक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ॥ मद्वराजं त्रिभिर्वाणैर्बाहोरुरसि चार्प
यत् २६ तथेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्वैः ॥ ताडयामास समरे सिंहवद्विननादच २७ ते हियतामहेष्वासाः पाण्डवं युद्धकोविदम् ॥ त्रिभिस्त्रिभिरकुंठाग्रैर्भृशं
मर्मस्वताडयन् २८ सोऽतिविद्धो महेष्वासा भीमसेनो न विव्यथे ॥ पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवांबुदैः २९ सतुक्रोधसमाविष्टः पाण्डवानां महारथः ॥ मद्रेश्वरं त्रिभि
र्वाणैर्भृशं विद्धा महायशः ३० कृपं च नवभिर्वाणैर्भृशं विद्धा समंततः ॥ प्रागज्योतिषं शतैराजौ राजन् विव्याध सायकैः ३१

२६।२७।२८।२९।३०।३१

सात्वतस्य कृतवर्मणः १२।३३।३४।३५ मत्वा तूणेन तांस्तुल्यानिति तुल्यशब्दोपादानाद् द्वितीया चतुर्थ्यां किं तु तुल्यार्थे तुलोपमान्यामिति तृतीया ३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२

ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः ॥ सुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् ३२ तथा अन्यद्दुरादाय कृतवर्मा वृकोदरम् ॥ आजघान भुवोर्मध्ये नाराचेन परं
तपः ३३ भीमस्तु समरे विद्धा शल्यं नवभिरायसैः ॥ भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ३४ द्वाभ्यां द्वाभ्यां तु विव्याध गौतमप्रभृतीन् त्रयान् ॥ तेषां पितं समरे रा
जन् विव्यधुर्निशितैः शरैः ३५ स तथा पीडयमानोऽपि सर्वशस्त्रैर्महारथैः ॥ मत्वा तूणेन तांस्तुल्यान् विचचार गतव्यथः ३६ ते चापिरथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशितान्
शरान् ॥ प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोऽथ सहस्रशः ३७ तस्य शक्तिमहावेगां भगदत्तो महारथः ॥ चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदंडां महामते ३८ तोमरं सैधवो राजापट्टिशं
च महाभुजः ॥ शतघ्नीं च कपोराजच्छरं शल्यश्च संयुगे ३९ अथेते महेष्वासाः पंचपंचशिलीमुखान् ॥ भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ४० तोमरं च द्विधा च
क्रेशुरप्रेणानिलात्मजः ॥ पट्टिशं च त्रिभिर्वाणैश्चिच्छेद तिलकांडवत् ४१ सविभेदशतघ्नीं च नवभिः कंकपत्रिभिः ॥ मद्रराजप्रयुक्तं च शरं छित्त्वा महारथः ४२ श
क्तिं चिच्छेद सहसा भगदत्तेरितारणे ॥ तथेतरान् शरान्धोरान् शरैः सन्नतपर्वभिः ४३ भीमसेनो रणश्चाधी त्रिधैकैकं समाच्छिनत् ॥ तांश्च सर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरता
डयत् ४४ ततो धनं जयस्तत्र वर्तमाने महारणे ॥ आजगाम रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथम् ४५ निघ्नंतं समरेश्च न्योधयानं च सायकैः ॥ तौ तु तत्र महात्मानौ स
मेतौ वीक्ष्य पाण्डवौ ४६ नशशंसुर्जयंतत्र तावकाः पुरुषर्षभाः ॥ अथार्जुनो रणे भीमं योधयंतं महारथान् ४७ भीष्मस्य निधनाकांक्षी पुरस्कृत्य शिखंडिनम् ॥ आस
सादरणे वीरांस्तव कान्दशभारत ४८ ये स्म भीमं रणे राजन्यो धयंतो व्यवस्थिताः ॥ बीभत्सुस्तान्थाविध्य द्वाभ्यां प्रियकाम्यया ४९ ततो दुर्योधनो राजा सु
शर्माणमचोदयत् ॥ अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ५० सुशर्मन् गच्छ शीघ्रं त्वं वलौघैः परिवारितः ॥ जहि पाण्डुसुतावेतौ धनं जयवृकोदरौ ५१
तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रैगर्तः प्रस्थलाधिपः ॥ अभिद्रुत्य रणे भीममर्जुनं चैव धन्विनौ ५२ रथैरेकसाहस्रैः समं तात्पर्यवारयत् ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ५३
॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीमपराक्रमेत्रयोदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११३ ॥ ॥ संजयउवाच ॥ ॥ अर्जुनस्तुरणेश
ल्यं यतमानं महारथम् ॥ छादयामास समरेशरैः सन्नतपर्वभिः १ सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत् ॥ प्रागज्योतिषं च समरे सैधवं च जयद्रथम् २ चित्रसेनं विक
र्णं च कृतवर्माणमेव च ॥ दुर्मर्षणं च राजेन्द्रह्यावंत्यौ च महारथौ ३ एकैकं त्रिभिरानच्छत्वं क्वार्हणवाजितैः ॥ शरैरतिरथो युद्धे पीडयन् वाहिनीं तव ४ जयद्रथो रणे पार्थ
विद्धा भारतसायकैः ॥ भीमं विव्याध तरसा चित्रसेनरथे स्थितः ५ शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः ॥ विव्यधाते महाराज बहुधामर्मभेदिभिः ६

४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।१०१।१०२।१०३।१०४।१०५।१०६।१०७।१०८।१०९।११०।१११।११२।११३।११४।११५।११६।११७।११८।११९।१२०।१२१।१२२।१२३।१२४।१२५।१२६।१२७।१२८।१२९।१३०।१३१।१३२।१३३।१३४।१३५।१३६।१३७।१३८।१३९।१४०।१४१।१४२।१४३।१४४।१४५।१४६।१४७।१४८।१४९।१५०।१५१।१५२।१५३।१५४।१५५।१५६।१५७।१५८।१५९।१६०।१६१।१६२।१६३।१६४।१६५।१६६।१६७।१६८।१६९।१७०।१७१।१७२।१७३।१७४।१७५।१७६।१७७।१७८।१७९।१८०।१८१।१८२।१८३।१८४।१८५।१८६।१८७।१८८।१८९।१९०।१९१।१९२।१९३।१९४।१९५।१९६।१९७।१९८।१९९।२००।२०१।२०२।२०३।२०४।२०५।२०६।२०७।२०८।२०९।२१०।२११।२१२।२१३।२१४।२१५।२१६।२१७।२१८।२१९।२२०।२२१।२२२।२२३।२२४।२२५।२२६।२२७।२२८।२२९।२३०।२३१।२३२।२३३।२३४।२३५।२३६।२३७।२३८।२३९।२४०।२४१।२४२।२४३।२४४।२४५।२४६।२४७।२४८।२४९।२५०।२५१।२५२।२५३।२५४।२५५।२५६।२५७।२५८।२५९।२६०।२६१।२६२।२६३।२६४।२६५।२६६।२६७।२६८।२६९।२७०।२७१।२७२।२७३।२७४।२७५।२७६।२७७।२७८।२७९।२८०।२८१।२८२।२८३।२८४।२८५।२८६।२८७।२८८।२८९।२९०।२९१।२९२।२९३।२९४।२९५।२९६।२९७।२९८।२९९।३००।३०१।३०२।३०३।३०४।३०५।३०६।३०७।३०८।३०९।३१०।३११।३१२।३१३।३१४।३१५।३१६।३१७।३१८।३१९।३२०।३२१।३२२।३२३।३२४।३२५।३२६।३२७।३२८।३२९।३३०।३३१।३३२।३३३।३३४।३३५।३३६।३३७।३३८।३३९।३४०।३४१।३४२।३४३।३४४।३४५।३४६।३४७।३४८।३४९।३५०।३५१।३५२।३५३।३५४।३५५।३५६।३५७।३५८।३५९।३६०।३६१।३६२।३६३।३६४।३६५।३६६।३६७।३६८।३६९।३७०।३७१।३७२।३७३।३७४।३७५।३७६।३७७।३७८।३७९।३८०।३८१।३८२।३८३।३८४।३८५।३८६।३८७।३८८।३८९।३९०।३९१।३९२।३९३।३९४।३९५।३९६।३९७।३९८।३९९।४००।४०१।४०२।४०३।४०४।४०५।४०६।४०७।४०८।४०९।४१०।४११।४१२।४१३।४१४।४१५।४१६।४१७।४१८।४१९।४२०।४२१।४२२।४२३।४२४।४२५।४२६।४२७।४२८।४२९।४३०।४३१।४३२।४३३।४३४।४३५।४३६।४३७।४३८।४३९।४४०।४४१।४४२।४४३।४४४।४४५।४४६।४४७।४४८।४४९।४५०।४५१।४५२।४५३।४५४।४५५।४५६।४५७।४५८।४५९।४६०।४६१।४६२।४६३।४६४।४६५।४६६।४६७।४६८।४६९।४७०।४७१।४७२।४७३।४७४।४७५।४७६।४७७।४७८।४७९।४८०।४८१।४८२।४८३।४८४।४८५।४८६।४८७।४८८।४८९।४९०।४९१।४९२।४९३।४९४।४९५।४९६।४९७।४९८।४९९।५००।५०१।५०२।५०३।५०४।५०५।५०६।५०७।५०८।५०९।५१०।५११।५१२।५१३।५१४।५१५।५१६।५१७।५१८।५१९।५२०।५२१।५२२।५२३।५२४।५२५।५२६।५२७।५२८।५२९।५३०।५३१।५३२।५३३।५३४।५३५।५३६।५३७।५३८।५३९।५४०।५४१।५४२।५४३।५४४।५४५।५४६।५४७।५४८।५४९।५५०।५५१।५५२।५५३।५५४।५५५।५५६।५५७।५५८।५५९।५६०।५६१।५६२।५६३।५६४।५६५।५६६।५६७।५६८।५६९।५७०।५७१।५७२।५७३।५७४।५७५।५७६।५७७।५७८।५७९।५८०।५८१।५८२।५८३।५८४।५८५।५८६।५८७।५८८।५८९।५९०।५९१।५९२।५९३।५९४।५९५।५९६।५९७।५९८।५९९।६००।६०१।६०२।६०३।६०४।६०५।६०६।६०७।६०८।६०९।६१०।६११।६१२।६१३।६१४।६१५।६१६।६१७।६१८।६१९।६२०।६२१।६२२।६२३।६२४।६२५।६२६।६२७।६२८।६२९।६३०।६३१।६३२।६३३।६३४।६३५।६३६।६३७।६३८।६३९।६४०।६४१।६४२।६४३।६४४।६४५।६४६।६४७।६४८।६४९।६५०।६५१।६५२।६५३।६५४।६५५।६५६।६५७।६५८।६५९।६६०।६६१।६६२।६६३।६६४।६६५।६६६।६६७।६६८।६६९।६७०।६७१।६७२।६७३।६७४।६७५।६७६।६७७।६७८।६७९।६८०।६८१।६८२।६८३।६८४।६८५।६८६।६८७।६८८।६८९।६९०।६९१।६९२।६९३।६९४।६९५।६९६।६९७।६९८।६९९।७००।७०१।७०२।७०३।७०४।७०५।७०६।७०७।७०८।७०९।७१०।७११।७१२।७१३।७१४।७१५।७१६।७१७।७१८।७१९।७२०।७२१।७२२।७२३।७२४।७२५।७२६।७२७।७२८।७२९।७३०।७३१।७३२।७३३।७३४।७३५।७३६।७३७।७३८।७३९।७४०।७४१।७४२।७४३।७४४।७४५।७४६।७४७।७४८।७४९।७५०।७५१।७५२।७५३।७५४।७५५।७५६।७५७।७५८।७५९।७६०।७६१।७६२।७६३।७६४।७६५।७६६।७६७।७६८।७६९।७७०।७७१।७७२।७७३।७७४।७७५।७७६।७७७।७७८।७७९।७८०।७८१।७८२।७८३।७८४।७८५।७८६।७८७।७८८।७८९।७९०।७९१।७९२।७९३।७९४।७९५।७९६।७९७।७९८।७९९।८००।८०१।८०२।८०३।८०४।८०५।८०६।८०७।८०८।८०९।८१०।८११।८१२।८१३।८१४।८१५।८१६।८१७।८१८।८१९।८२०।८२१।८२२।८२३।८२४।८२५।८२६।८२७।८२८।८२९।८३०।८३१।८३२।८३३।८३४।८३५।८३६।८३७।८३८।८३९।८४०।८४१।८४२।८४३।८४४।८४५।८४६।८४७।८४८।८४९।८५०।८५१।८५२।८५३।८५४।८५५।८५६।८५७।८५८।८५९।८६०।८६१।८६२।८६३।८६४।८६५।८६६।८६७।८६८।८६९।८७०।८७१।८७२।८७३।८७४।८७५।८७६।८७७।८७८।८७९।८८०।८८१।८८२।८८३।८८४।८८५।८८६।८८७।८८८।८८९।८९०।८९१।८९२।८९३।८९४।८९५।८९६।८९७।८९८।८९९।९००।९०१।९०२।९०३।९०४।९०५।९०६।९०७।९०८।९०९।९१०।९११।९१२।९१३।९१४।९१५।९१६।९१७।९१८।९१९।९२०।९२१।९२२।९२३।९२४।९२५।९२६।९२७।९२८।९२९।९३०।९३१।९३२।९३३।९३४।९३५।९३६।९३७।९३८।९३९।९४०।९४१।९४२।९४३।९४४।९४५।९४६।९४७।९४८।९४९।९५०।९५१।९५२।९५३।९५४।९५५।९५६।९५७।९५८।९५९।९६०।९६१।९६२।९६३।९६४।९६५।९६६।९६७।९६८।९६९।९७०।९७१।९७२।९७३।९७४।९७५।९७६।९७७।९७८।९७९।९८०।९८१।९८२।९८३।९८४।९८५।९८६।९८७।९८८।९८९।९९०।९९१।९९२।९९३।९९४।९९५।९९६।९९७।९९८।९९९।१०००।

१९ । २० ब्रह्मलोकपराः बृहत्त्वान्महाते लोकं मतिर्यतमानाः २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५
 अयंचापिमहेष्वासः पार्षतोवाहिनीपतिः ॥ भीमसेनश्च समरेपालयिष्यतिबोधुवम् १९ मावोभीष्माद्वयं किंचिदस्त्वद्यधुधिसंजयाः ॥ ध्रुवंभीष्मंविजेष्यामः पुर
 स्कृत्यशिखंडिनम् २० तेतथासमयंकृत्वा दशमेऽहनिपांडवाः ॥ ब्रह्मलोकपराभूत्वासंजग्मुः क्रोधमुल्लिताः २१ शिखंडिनं पुरस्कृत्य पांडवं च धनं जयम् ॥ भी
 ष्मस्य पातनेयत्नं परमं ते समास्थिताः २२ ततस्तव सुतादिष्ठानानां जनपदेश्वराः ॥ द्रोणेन सह पुत्रेण सह सेना महाबलाः २३ दुःशासनश्च बलवान्सहसैः सहो
 दैरैः ॥ भीष्मसमरमध्यस्थं पालयांचक्रिरेतदा २४ ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृत्य महाव्रतम् ॥ शिखंडिप्रमुखान् पार्थान्यो धयंति स्म संयुगे २५ चेदिभिस्तु स
 पंचालैः सहितो वानरध्वजः ॥ ययौ शांतनवं भीष्मं पुरस्कृत्य शिखंडिनम् २६ द्रोणपुत्रं शिनेर्न तावृष्टके तुस्तु पौरवम् ॥ अभिमन्युः सहामात्यं दुर्योधनमयोध
 यत् २७ विराटस्तु स हानीकः सह सेनं जयद्रथम् ॥ वृद्धक्षत्रस्य दायमास सादपरंतप २८ मद्वाराजं महेष्वासं सह सैन्यं युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनोऽभिगुप्तस्तु नागा
 नीकमुपाद्रवत् २९ अप्रघृष्य मनावार्य सर्वशस्त्रभृतां वरम् ॥ द्रौणिप्रतिययौ यतः पांचल्यः सहसोदरैः ३० कर्णिकारध्वजं चैव सिंहकेतुररिदमः ॥ प्रत्युज्जगाम सौ
 भद्रं राजपुत्रो बृहद्वलः ३१ शिखंडिनं च पुत्रास्ते पांडवं च धनं जयम् ॥ राजभिः समरे पार्थमभिपेतुर्जिघांसवः ३२ तस्मिन्नतिमहाभीमसेनयोर्वै पराक्रमे ॥ संप्रधा
 वत्स्वनीकेषु मेदिनीसमकंपत ३३ तान्यनीकान्यनीकेषु समसज्जंत भारत ॥ तावकानां परेषांच दृष्ट्वा शांतनवं वरेण ३४ ततस्ते पांप्रतप्तानां मन्योन्यमभिधाव
 ताम् ॥ प्रादुरासीन् महाशत्रो दिक्षु सर्वासु भारत ३५ शंखदुंदुभिघोषश्च वारणानांच वृंहितैः ॥ सिंहनादश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ३६ साच सर्वनरैर्द्राणां
 चंद्रार्कसदृशी प्रभा ॥ वीरांगदकिरीटेषु निष्प्रभा समपद्यत ३७ रजोमेघास्तु संजह्युः शस्त्रविद्युद्गिरावृताः ॥ धनुषांचापिनिघोषो दारुणः समपद्यत ३८ बाणशं
 खप्रणादाश्च भेरिणांच महास्वनाः ॥ रथघोषश्च संजज्ञे सेनयोरुभयोरपि ३९ पाशशक्त्युष्टिसंघैश्च बाणौघैश्च समाकुलम् ॥ निष्प्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत
 ४० अन्योन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महाहवे ॥ कुंजरान् कुंजराजघ्नः पादातांश्च पदातयः ४१ तत्रासीत्सुमहद्युद्धं कुरूणां पांडवैः सह ॥ भीष्महेतोर्नरव्याघ्रश्रेयनयोरा
 मिषेयथा ४२ तेषां समागमो घोरो बभूव युधिसंगतः ॥ अन्योन्यस्य वधार्थाय जिगीष्णुणां महाहवे ४३ ॥ इति श्रीम० भीष्मप० भीष्मव० भीष्मोपदेशे पंचदशाधिक
 शततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ संजय उवाच ॥ अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् ॥ महत्या सेनया युक्तं भीष्महेतोः पराक्रमी १ दुर्योधनो रणे कार्ष्णिनवभिर्न
 तपर्वभिः ॥ आजघानोरसिकुद्धः पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः २ तस्य शक्तिरनेकांश्चिन्मृत्योर्घोरांस्वसामिव ॥ प्रेषयामास संकुद्धो दुर्योधनरथं प्रति ३ तामापतंतो स
 हसाघोररूपां विशांपते ॥ द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ४ तां शक्तिं पतितां दृष्ट्वा कार्ष्णिः परमकोपनः ॥ दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाहोरुरसि चार्पयत् ५
 ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकण्ठीये भारतमावदीपे पंचदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११५ ॥ अभिमन्युरिति १ । २ । ३ । ४ । ५

७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ चित्रसेनहति पांडवपक्षीयः सुशर्माऽयमपरो वार्धक्षेभिर्न तु त्रैगर्तः

पुनश्चैनं शरैश्चौरैराजघानस्तनांतरे ॥ दशभिर्भरतश्रेष्ठभरतानां महारथः ६ तद्युद्धमभवद्भोरंचित्ररूपं च भारत ॥ इंद्रियप्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितम् ७
 भीष्मस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च ॥ युयुधातेरणे वीरौ सौभद्रकुरुपुंगवौ ८ सात्यकिरभसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुंगवः ॥ आजघानोरसिकुद्धो नाराचनपरं
 तपः ९ शैनेयोऽपि गुरोः पुत्रं सर्वमर्मसु भारत ॥ अताडय दमेयात्मानवभिः कंकवाजितैः १० अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः ॥ त्रिंशता च पुनस्तूर्णवा
 होरुरसि चार्पयत् ११ सोऽतिविद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्रेण सात्वतः ॥ द्रोणपुत्रं त्रिभिर्बाणैराजघानमहायशः १२ पौरवोऽष्टकेतुं च शरैराच्छाद्य संयुगे ॥ बहुधा
 दारयांचक्रे महेष्वासं महारथः १३ तथैव पौरवं युद्धेऽष्टकेतुर्महारथः ॥ त्रिंशतानि शितैर्बाणैर्विव्याधा शुमहाभुजः १४ पौरवस्तु धनुश्छिन्वाष्टकेतोर्महारथः ॥
 ननादबलवन्नावं विव्याध च शितैः शरैः १५ सोऽन्यत्कार्मुकमादाय पौरवं निशितैः शरैः ॥ अजघान महाराज त्रिसप्तत्या शिलीमुखैः १६ तौ तु तत्र महेष्वासौ महा
 मात्रौ महारथौ ॥ महता शरवर्षेण परस्परमविध्यताम् १७ अन्योन्यस्य धनुश्छिन्वाहयान् हत्वा च भारत ॥ विरथावसिद्युद्धाय समीयतु रमर्षणौ १८ आर्षभे चर्मणी
 चित्रेशतचंद्रपुरस्कृते ॥ तारकाशतचित्रे च निश्चिंशौ सुमहाप्रभौ १९ प्रहृष्टविमलौ राजस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ ॥ वासितासंगमेयतौ सिंहाविव वमहावने २०
 मंडलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ॥ चेरतुर्दर्शयंतौ च प्रार्थयंतौ परस्परम् २१ पौरवोऽष्टकेतुं तु शंखदेशे महासिना ॥ ताडयामास संकुद्धस्तिष्ठतिष्ठेति चा
 ब्रवीत् २२ चेदिराजोऽपि समरे पौरवं पुरुषर्षभम् ॥ आजघान शिताग्रेण जनुदेशे महासिना २३ तावन्योन्यं महाराज समासाद्य महाहवे ॥ अन्योन्यं वगाभिहतौ
 निपेततुररिदमौ २४ ततः स्वरथमारोप्य पौरवं तनयस्तव ॥ जयत्सेनो रथेनाजावपोवाहरणाजिरात् २५ ष्टकेतुं तु समरे माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ॥ अपोवाहरणे कु
 द्धः सह देवः पराक्रमी २६ चित्रसेनः सुशर्माणं विद्धा बहुभिरायसैः ॥ पुनर्विव्याध तं षष्ट्या पुनश्च नवभिः शरैः २७ सुशर्मा तु रणे कुद्धस्तव पुत्रं विशांपते ॥ दशभिर्द
 शभिश्चैव विव्याध निशितैः शरैः २८ चित्रसेनश्च तं राजंश्चिंशतानतपर्वभिः ॥ आजघान रणे कुद्धः स च तं प्रत्यविध्यत् २९ भीष्मस्य समरे राजन्यशोमानं च वर्धयन् ॥
 सौभद्रो राजपुत्रं तु बृहद्वलमयोधयत् ३० पार्थहेतोः पराक्रांतो भीष्मस्यायोधनं प्रति ॥ आर्जुनिको सलेंद्रस्तु विद्धा पंचभिरायसैः ३१ पुनर्विव्याध विशत्याशरैः
 सन्नतपर्वभिः ॥ सौभद्रः कोसलेंद्रं तु विव्याधा षष्टिभिरायसैः ३२ नाकं पयत संग्रामे विव्याध च पुनः शरैः ॥ कौसल्यस्य धनुश्चापि पुनश्चिच्छेद फाल्गुनिः ३३ आज
 घानशरैश्चापि त्रिंशताकं पात्रिभिः ॥ सोऽन्यत्कार्मुकमादाय राजपुत्रो बृहद्वलः ३४ फाल्गुनिसमरे कुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः ॥ तयोर्युद्धं समभवद्भीष्महेतोः परं
 तप ३५ संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधिनोः ॥ यथा देवा सुरे युद्धे बलिवांसवयोरभूत् ३६

भीमसेनोरथानीकयोधयन्वहशोभत ॥ यथाशक्रोवज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् ३७ तेवध्यमानाभीमेनमातंगागिरिसन्निभाः ॥ निपेतुरुर्व्यासहितानादयंतोवसुं
धराम् ३८ गिरिमात्राहितेनागाभिर्वाजनचयोपमाः ॥ विस्जुर्वसुधांप्राप्ताविकीर्णाद्वपर्वताः ३९ युधिष्ठिरोमहेष्वासोमद्रसाजानमाहवे ॥ महत्यासेनयागुप्तपीड
यामाससंगतम् ४० मद्रेश्वरश्चसमरेधर्मपुत्रमहारथम् ॥ पीडयामाससंरब्धोभीष्महेतोः पराक्रमी ४१ विराट्सैधवोराजाविद्धासन्नतपर्वभिः ॥ नवभिः सायकै
स्तीक्ष्णैस्त्रिंशतापुनरार्पयत् ४२ विराटश्चमहाराजसैधवंवाहिनीपतिः ॥ त्रिंशद्भिर्निशितैर्बाणैराजधानस्तनान्तरे ४३ चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौचित्रवर्मायुधध्वजौ ॥
रेजतुश्चित्ररूपौतौसंग्रामेमत्स्यसैधवौ ४४ द्रोणः पांचालपुत्रेणसमागम्यमहारणे ॥ महासमुदयंचक्रेशरैः सन्नतपर्वभिः ४५ ततोद्रोणोमहाराजपार्षतस्यमहद्वनुः ॥
छित्वापांचाशतेषूणांपार्षतंसमविध्यत् ४६ सोऽन्यत्कार्मुकमादायपार्षतः परवीरहा ॥ द्रोणस्यमिषतोयुद्धेप्रेषयामाससायकान् ४७ ताञ्छराञ्छरघातेनचिच्छेद
समहारथः ॥ द्रोणोऽपदपुत्रायप्राहिणोत्पंचसायकान् ४८ ततः कुद्धोमहाराजपार्षतः परवीरहा ॥ द्रोणायचिक्षेपगदायमदंडोपमारणे ४९ तामापतंतौसहसाहेम
पट्टविभूषिताम् ॥ शरैः पांचाशताद्रोणोवारयामाससंयुगे ५० साछिन्नावहुधाराजन्द्रोणचापच्युतैः शरैः ॥ चूर्णीकृताविशीर्यतीपपातवसुधातले ५१ गदांविनि
हतां दृष्ट्वापार्षतः शत्रुतापनः ॥ द्रोणायशक्तिचिक्षेपसर्वपारसर्वीशुभाम् ५२ तांद्रोणोनवभिर्बाणैश्चिच्छेदयुधिभारत ॥ पार्षतंचमहेष्वासंपीडयामाससंयुगे ५३
एवमेतन्महायुद्धंद्रोणपार्षतयोरभूत् ॥ भीष्मंप्रतिमहाराजघोररूपंभयानकम् ५४ अर्जुनः प्राप्यगगियंपीडयन्निशितैः शरैः ॥ अभ्यद्रवत्संमत्तोवनेमत्तसिवद्विषम्
५५ प्रत्युद्ययौचतंराजाभगदत्तः प्रतापवान् ॥ त्रिधाभिन्नेननागेनमदाधेनमहाबलः ५६ तमापतंतं सहसामहेन्द्रगजसन्निभम् ॥ परंयत्नंसमास्थायवीभत्सुः प्रत्यप
द्यत् ५७ ततो गजगतीराजाभगदत्तः प्रतापवान् ॥ अर्जुनंशरवर्षेणवारयामाससंयुगे ५८ अर्जुनस्तुततोनागमायांतरजतोपमैः ॥ विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत्
महारणे ५९ शिखंडिनंचकौतेयोयाहियाहीत्यचोदयत् ॥ भीष्मंप्रतिमहाराजजह्येनमित्तिचाब्रवीत् ६० प्रागज्योतिषस्ततोहित्वापांडवंपांडुपूर्वज ॥ प्रययौत्व
रितोराजान्दुपदस्यरथंप्रति ६१ ततोऽर्जुनोमहाराजभीष्ममभ्यद्रवद्भुतम् ॥ शिखंडिनंपुरस्कृत्यततोयुद्धमवर्तत् ६२ ततस्तेतावकाः शूराः पांडवंरभसंयुधि ॥ स
मभ्यधावनक्रोशंतस्तदद्भुतमिवाभवत् ६३ नानाविधान्यनीकानिपुत्राणांतेजनाधिप ॥ अर्जुनोव्यधमत्कालेदिवीवाभ्राणिमारुतः ६४ शिखंडीतुसमासाद्यभर
तानांपितामहम् ॥ इषुभिस्तूर्णमव्यग्रोबहुभिः ससमाचिनोत् ६५ रथाम्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदधनः ॥ शरसंघमहाज्वालः क्षत्रियान्समरेऽदहत ३६ यथाग्निः
सुमहानिद्धः कक्षेचरतिसानिलः ॥ तथाजज्वालभीष्मोऽपिदिव्यान्यस्त्राण्युदीरयत् ६७

सोमकांश्चरणेभीष्मोजघ्रेपार्थपदानुगान् ॥ न्यवारयततत्सैन्यं पांडवस्यमहारथः ६८ सुवर्णपुंखैरिषुभिः शितैः सन्नतपर्वभिः ॥ नादयन्सदिशोभीष्मः प्रदिशश्चमहाहवे
६९ पातयन्नरथिनोराजनहयांश्चसहसादिभिः ॥ मुंडतालवनानीवचकारसरथवजान् ७० निर्मनुष्यान्नरथान्नराजनगजानश्चांश्चसंयुगे ॥ चकारसमरेभीष्मः सर्वशस्त्र
भृतांवरः ७१ तस्यज्यातलनिर्वोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ निशम्यसर्वतोराजन्समकंपंतसैनिकाः ७२ अमोघान्यपतन्वाणाः पितुस्तेमनुजेश्वर ॥ नासज्जं
तशरिरेषुभीष्मचापच्युताः शराः ७३ निर्मनुष्यान्नरथान्नराजन्सुयुक्तान्नजवनैर्हयैः ॥ वातायमानानद्राक्षंहियमाणान्विशांपते ७४ चेदिकाशिकरूपाणांसहस्राणि
चतुर्दश ॥ महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ७५ अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ संग्रामेभीष्ममासाद्यसवाजिरथकुंजराः ७६ जग्मुस्तेपरलो
कायव्यादितास्यमिवांतकम् ॥ नतत्रासीद्रणेराजन्सोमकानांमहारथः ७७ यः संग्राम्यरणेभीष्मंजीवितेस्ममनोदधे ॥ तांश्चसर्वानरणेयोधान्प्रेतराजपुरंप्रति ७८
नीतानमन्यंतजनादृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रमम् ॥ नकश्चिदेनंसमरेप्रत्युद्यातिमहारथः ७९ ऋतेपांडुसुतंवीरंश्चेताश्वं कृष्णसारथिम् ॥ शिखंडिनंचसमरेपांचाल्यम
भितौजसम् ८० ॥ इति श्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिसंकुलयुद्धे षोडशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११६ ॥ ॥ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ शिखं
दीतुरणेभीष्ममासाद्यपुरुषर्षभम् ॥ दशभिर्निशितैर्भैरजधानस्तनान्तरे १ शिखंडिनंतुगागेयः क्रोधदीप्तेनचक्षुषा ॥ संप्रैक्षतकटाक्षेणनिर्दहन्निवभारत २
स्त्रीत्वंतस्यस्मरन्नराजन्सर्वलोकस्यपश्यतः ॥ नाजधानरणेभीष्मः सचतन्नावबुद्धवान् ३ अर्जुनस्तुमहाराजशिखंडिनमभाषत् ॥ अभिद्रवस्वत्वरितंजहिचैनं
पितामहम् ४ किंतेविवक्षयावीरजहिभीष्ममहारथम् ॥ नह्यन्यमनुपश्यामिकंचिद्यौधिष्ठिरेवले ५ यः शक्तः समरेभीष्मंप्रतियोद्धुमिहाहवे ॥ ऋतेत्वांपुरुषव्या
घ्रसत्यमेतद्भवीमिते ६ एवमुक्तस्तुपार्थेनशिखंडीभरतर्षभ ॥ शरैर्नानाविधैस्तूर्णपितामहमवाकिरत् ७ अचिंतयित्वातान्वाणान्पितादेवव्रतस्तव ॥ अर्जुनं
समरेकुद्धंवारयामाससायकैः ८ तथैवचचभूंस्वर्पांडवानांमहारथः ॥ अप्रैषीत्सशरैस्तीक्ष्णैः परलोकायमार्षि ९ तथैवपांडवाराजन्सैन्येनमहतावृताः ॥
भीष्मंसंछादयामासुर्मेघाद्वदिवाकरम् १० ससमंतात्परिवृतोभारतोभरतर्षभ ॥ निर्ददाहरणेशूरान्वनोवाह्निरिवज्वलन् ११ तत्राहुतमपश्यामतवपुत्रस्यपौ
रुषम् ॥ अयोधयच्चयत्पार्थजुगोपचपितामहम् १२ कर्मणातेनसमरेतवपुत्रस्यधन्विनः ॥ दुःशासनस्यतुतुषुः सर्वलोकमहात्मनः १३ यदेकः
समरेपार्थान्सार्जुनान्समयोधयत् ॥ नचैनं पांडवायुद्धेवारयामासुरुत्बणम् १४ दुःशासनेनसमरेसथिनोविस्थीकृताः ॥ सादिनश्चमहेष्वासाहस्ति
नश्चमहाबलाः १५

१६ । १७ भारतमहामात्रं भरतवंशश्रेष्ठं १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ शर्मसुहृदेषु वा वर्मरक्षाहेतुत्वात् २८ समासितुं उपसर्गितुं

विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले ॥ शरातुरास्तथैवान्येदंतिनोविदुतादिशः १६ यथाग्निरिधनं प्राप्यज्वलेद्दीप्ताचिरुल्वणम् ॥ तथाजज्वालपुत्रस्तेपांडुसे
नांविनिर्दहन् १७ तंभारतमहामात्रं पांडवानां महारथः ॥ जेतुं नोऽसहते कश्चिन्नाभ्युद्यातुं कथंचन १८ ऋतेमहेंद्रतनयाच्छेताश्चात्कृष्णसारथेः ॥ सहितं समरे राज
त्रिजित्यविजयोऽर्जुनः १९ भीष्ममेवाभिद्राव सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ विजितस्तव पुत्रोऽपि भीष्मबाहुव्यपाश्रयः २० पुनः पुनः समाश्वस्य प्रायुध्यतमदोक्त्वः ॥
अर्जुनस्तुरणेरान्यो धयन्संव्यराजत २१ खिखंडीतुरणेरान्विव्याधैवपितामहम् ॥ शरैश्शानि संस्पृशैस्तथा सर्पविषोपमैः २२ न च स्मते रुजं च कुः पितुस्तवज
नेश्वर ॥ स्मयमानस्तु गांगेयस्तान्वाणान्जगृहेतदा २३ उष्णातो हिनरो यद्रज्जलधाराः प्रतीच्छति ॥ तथाजग्राहगांगेयः शरधाराः शिखंडिनः २४ तंक्षत्रियाम
हाराजददृशुर्धोरमाहवे ॥ भीष्मं दहतं सैन्यानि पांडवानां महामनाम् २५ ततोऽब्रवीत्तव सुतः सर्वसैन्यानि मारिष ॥ अभिद्रवत संग्रामे फाल्गुनं सर्वतोरणे २६ भीष्मो
वः समरे सर्वान्पालयिष्यति धर्मवित् ॥ तेभ्यं सुमहत्स्य क्त्वा पांडवान्प्रतिबुध्यत २७ हेमतालेन महता भीष्मस्तिष्ठति पालयन् ॥ सर्वेषां धार्तराष्ट्राणां समरे शर्मवर्मच
२८ त्रिदशाऽपि समुत्तुक्तानां भीष्मं समासितुम् ॥ किमु पार्थ महान्मानं मर्त्यभूता महाबलाः २९ तस्माद्भवत मायोधाः फाल्गुनं प्राप्य संयुगे ॥ अहमद्यरण्यतो यो
धायिष्यामि पांडवम् ३० सहितः सर्वतो यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपैः तच्छ्रुत्वा तु वचो राजंस्तव पुत्रस्य धन्विनः ३१ सर्वयोधाः सुसंरब्धा बलवंतो महाबलाः ॥ ते विदेहाः क
लिंगाश्च दासेरकगणाश्च ३२ अभिपेतुर्निपादाश्च सौवीराश्च महारणे ॥ बाल्हीका दरदाश्चैव प्रतीच्यो दीच्यमालवाः ३३ अभीषाहाः शूरसेनाः शिवथोऽथ वसातयः ॥
शाल्वाः शकाश्चिगर्ताश्च अंबष्ठाः केकयैः सह ३४ अभिपेतुरणे पार्थ पतंगा इव पावकम् ॥ शलभा इव राजेंद्र पार्थमप्रतिमं रणे ॥ एतान्सर्वान्सहानीकान् महाराज महार
थान् ३५ दिव्यान् यस्त्राणिसंचित्य प्रसंघाय धनं जयः ॥ स तैरस्त्रैर्महावैर्देदाह सुमहाबलः ३६ शरप्रतापैर्बभूवुः पतंगानि वपावकः ॥ तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृ
ढधन्विनः ३७ दीप्यमानमिवाकाशे गांडीवं समदृश्यत ॥ तेशरार्ता महाराज विप्रकीर्णमहाध्वजाः ३८ नाम्यवर्ततराजानः सहितावानरध्वजम् ॥ सध्वजारथिनः
पेतुर्हयारोहा हयैः सह ३९ सगजाश्च गजारोहाः किरीटिशरताडिताः ॥ ततोऽर्जुन भुजोत्सृष्टैरावृताऽऽसीद सुधरा ४० विद्रवद्भिश्च बहुधा बलैराज्ञां समंततः ॥ अथ
पार्थो महाराज द्रावयित्वा वरूथिनीम् ४१ दुःशासनाय सुबहून्प्रेषयामास सायकान् ॥ ते तु मित्रातव सुतं दुःशासनमयो मुखाः ४२ धरणीं विविशुः सर्वे वल्मीकमिव प
न्नगाः ॥ हयांश्चास्यत तो जघ्ने सारथिचन्यपातयत् ४३ विविंशतिं च विंशत्या विरथं कृतवान् प्रभुः ॥ आजगान भृशं चैव पंचभिर्नतपर्वभिः ४४

नाशयितुं वा मर्त्यभूताः मर्त्यस्वरूपाः २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४

४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ महाधनाः बहुमूल्याः ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ ॥ इति भी० मी० भारतमावदीपे

कृपं विकर्णं शल्यं च विद्धा बहुभिरायसैः ॥ चकार विरथांश्चैव कौंतेयः श्वेतवाहनः ४५ एवं ते विरथाः सर्वे रूपः शल्यश्च मारिष ॥ दुःशासनो विकर्णश्च तथैव च विविंशतिः
४६ संप्राद्रवंत समरे निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ पूर्वाह्ने भरतश्रेष्ठ पराजित्य महारथान् ४७ प्रज्ज्वालरणे पार्थो विधूम इव पावकः ॥ तथैव शरवर्षेण भास्वरो रश्मिवानिव
४८ अन्यानपि महाराजतापयामास पार्थिवान् ॥ पराङ्मुखीकृत्य तथा शरवर्षे महारथान् ४९ प्रावर्तयत संग्रामेशोणितो दां महानदीम् ॥ मध्येन कुरुसैन्यानां पांडवा
नां च भारत ५० गजाश्च रथसंघाश्च बहुधारथिभिर्हताः ॥ रथाश्च निहतानां गैर्हयाश्चैव पदातिभिः ५१ अंतराच्छिद्यमानानि शरीराणि शिरांसि च ॥ निपेतुर्दिक्षु स
र्वासु गजाश्च रथयोधिनाम् ५२ छत्रमायो धनं राजकुंडलांगदधारिभिः ॥ पतितैः पाल्यमानैश्च राजपुत्रैर्महारथैः ५३ रथनेमिनि कृतैश्च गजैश्चैव वपोथितैः ॥ पादा
ताश्चाप्यधावंत साश्वाश्च हययोधिनः ५४ गजाश्च रथयोधाश्च परिपेतुः समंततः ॥ विकीर्णाश्च रथाभूमौ भग्नचक्रयुगध्वजाः ५५ तद्गजाश्च रथोधानां रुधिरसमुक्षि
तम् ॥ छत्रमायो धनं रेजे रक्ताभ्रमिव शरदम् ५६ श्वानः काकाश्च गृध्राश्च वृका गोमायुभिः सह ॥ प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्य विकृताश्च मृगद्विजाः ५७ ववुर्बहुविधाश्चैव दि
क्षु सर्वासु मारुताः ॥ दृश्यमाने पुरक्षः सुभूतेषु च न दत्सु च ५८ कांचनानि च दामानि पताकाश्च महधनाः ॥ धूयमाना व्यदृश्यंत सहसामारुतेरिताः ५९ श्वेतच्छत्र
सहस्राणि सध्वजाश्च महारथाः ॥ विकीर्णाः समदृश्यंत शतशोऽथ सहस्रशः ६० सपताकाश्च मातंगादिशो जग्मुः शरातुराः ॥ क्षत्रियाश्च मनुष्येन्द्रगदाशक्तिधनुर्धराः
६१ समंततश्च दृश्यंत पतिता धरणीतले ॥ ततो भीष्मो महाराज दिव्यमस्त्रमुदीरयन् ६२ अभ्यधावत कौंतेयं मिषतां सर्वधन्विनाम् ॥ तं शिखंडीरणे यांत मभ्यद्रवत
दंशितः ६३ ततः समाहरद्भीष्मस्तदस्त्रं पावकोपमम् ॥ त्वरितः पांडवो राजन्मध्यमः श्वेतवाहनः ६४ निजघ्ने तावकं सैन्यं मोहयित्वा पितामहम् ६५ ॥ इति श्रीमहा
भारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि संकुलयुद्धे सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ॥ ॥ संजय उवाच ॥ समं व्यूढेऽप्यनिकेषु भूयिष्ठेऽप्यनिवर्तिनः ॥ ब्र
ह्मलोकपराः सर्वे समपद्यंत भारत १ न ह्यनीकमनीकेन समसज्जत संकुले ॥ रथानरथिभिः सार्वपादातानपदातिभिः २ अश्वानाश्चैर्युध्यंत गजान गजयोधिभिः ॥ उ
न्मत्तवन्महाराज युध्यंत तत्र भारत ३ महान्व्यतिकरो रौद्रः सेनयोः समपद्यत ॥ नरनागगणेष्वेवं विकीर्णेषु च सर्वशः ४ क्षयेतस्मिन् महारौद्रे निर्विशेषमजायत ॥
ततः शल्यः रूपश्चैव चित्रसेनश्च भारत ५ दुःशासनो विकर्णश्च रथानां स्थायभास्वरान् ॥ पांडवानां रणेश्वराध्वजिनीं समकंपयन् ६ सावध्यमाना समरे पांडुसे
नामहात्मभिः ॥ भ्राम्यते बहुधाराजन्मार्कतेनैव नौर्जले ७ यथा हि शैशिरः कालो गवां मर्माणि कृतंति ॥ तथा पांडुसुतानां वैभीष्मो मर्माणि कृतंति ८

सप्तदशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११७ ॥ ॥ ॥ ॥ समासितुं १ । २ । ३ व्यतिकरः श्लोमः ४ । ५ । ६ । ७ । ८

९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२।२३।२४।२५।२६।२७।२८।२९।३०।३१।३२।३३।३४।३५।३६।३७।३८।३९।४०।४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

तथैवतवसैन्यस्यपार्थेनचमहात्मना ॥ नवमेघप्रतीकाशाःपातितावहुधामजाः ९ मृद्यमानाश्चदृश्यंतेपार्थेननरयूथपाः ॥ इषुभिस्ताड्यमानाश्चनाराचैश्चसह
स्त्रजः १० पेतुरार्तस्वरंधोरंकृत्वातत्रमहागजाः ॥ आनद्धाभरणैःकायैर्निहतानामहात्मनाम् ११ छत्रमायोधनरेजेशिरोभिश्चसंकुडलैः ॥ तस्मिन्नेवमहाराजम
हावीरवरक्षये १२ भीष्मेचयुधिविक्रांतेपांडवेचधनंजये ॥ तेपराक्रांतमालोक्यराजयुधिपितामहम् १३ अभ्यवर्तततेपुत्राःसर्वेसैन्यपुरस्कृताः ॥ इच्छंतो
निधनंयुद्धेस्वर्गकृत्वापरायणम् १४ पांडवानभ्यवर्तततस्मिन्वीरवरक्षये ॥ पांडवाऽपिमहाराजस्मरंतोविविधान्वहून् १५ क्लेशान्कृतान्सपुत्रेणत्वयापूर्वनराधि
प ॥ मयंत्यक्त्वारणेश्वरान्नहलोकायतत्पराः १६ तावकांस्तवपुत्रांश्चयोधयंतिप्रहृष्टवत् ॥ सेनापतिस्तुसमरेप्राहंसनामहारथः १७ अभिद्रवतगांयेयंसोमकाः
सृजयैःसह ॥ सेनापतिवचःश्रुत्वासोमकाःसृजयाश्चते १८ अभ्यद्रवंतगांयेयंशरवृष्ट्यासमाहताः ॥ वध्यमानस्ततोराजपिताशांतनवस्तव १९ अमर्षवशा
मापन्नोयोधयामाससृजयान् ॥ तस्यकीर्तिमतस्तातपुरारामेणधीमता २० संप्रदत्तास्त्रशिक्षावैपरानिकविनाशना ॥ सतांशिक्षामधिष्ठायकुर्वन्परवलक्ष्यम्
२१ अहन्यहनिपार्थानांवृद्धःकुरुपितामहः ॥ भीष्मोदशसहस्राणिजघानपरवीरहा २२ तस्मिंस्तुदशमेप्राप्तेदिवसेभरतर्षभ ॥ भीष्मेणैकेनमत्स्येषुपंचालेषुच
संयुगे २३ गजाश्चममितंहत्वाहताःसप्तमहारथाः ॥ हत्वापंचसहस्राणिस्थानांप्रपितामहः २४ नराणांचमहायुद्धेसहस्राणिचतुर्दश ॥ दंतिनांचसहस्राणिहया
नामयुतंपुनः २५ शिक्षावलेननिहतंपित्रातवविशंपते ॥ ततःसर्वमहीपानांक्षपवित्वावरूथिनीम् २६ विराटस्यप्रियोभ्राताशतानीकोनिषातितः ॥ शता
नीकंचसमरेहत्वाभीष्मःप्रतापवाक् २७ सहस्राणिमहाराजराज्ञांभ्रैरपातयत् ॥ उद्दिग्धाःसमरेयोधाविक्रोशंतिधनंजयम् २८ येचकेचनपार्थानामभियाताधनं
जयम् ॥ राजानोभीष्ममासाद्यगतास्तेयमसादनम् २९ एवंदशदिशोभीष्मःशरजालैःसमंततः ॥ अतीत्यसेनापार्थानामवतस्थेचमूमुखे ३० सकृत्वासुम
हत्कर्मतस्मिन्वैदशमेऽहनि ॥ सेनयोरंतरेतिष्ठन्प्रगृहीतशरासनः ३१ नचैनंपार्थिवाःकेचिच्छक्ता राजत्रिरीक्षितुम् ॥ मध्यं प्रातंसंध्याभीष्मेतपंतंभास्करंदिवि ३२
यथादैत्यचमूंशक्रस्तापयामाससंयुगे ॥ तथाभीष्मःपांडवेयांस्तापयामासभारत ३३ तथाचैनंपराक्रांतमालोक्यमधुसूदनः ॥ उवाचदेवकीपुत्रःप्रीयमाणो
धनंजयम् ३४ एषशांतनवोभीष्मःसेनयोरंतरेस्थितः ॥ सत्रिहृत्यबलादेनंविजयस्तेभविष्यति ३५ बलात्संस्तंभयस्त्रैनंयत्रेपामिष्यतेचमूः ॥ नहिभीष्मशरा
नन्यःसोढुमुत्सहतेविभो ३६ ततस्तस्मिन्क्षणेराजंश्चोदितोवानरध्वजः ॥ सध्वजंसरथंसाश्वंभीष्ममंतर्दधेशरैः ३७ सचापिकुरुमुख्यानामृषभःपांडवेरितान्
शरव्रातैःशरवातान्वहुधाविदुधावतान् ३८ ततःपंचालराजश्चष्टकेतुश्चवीर्यवान् ॥ पांडवोभीमसेनश्चष्टष्टयुग्मश्चपार्थतः ३९

४१।४२।४३।४४।४५।४६।४७।४८।४९।५०।५१।५२।५३।५४।५५।५६।५७।५८।५९।६०।६१।६२।६३।६४।६५।६६।६७।६८।६९।७०।७१।७२।७३।७४।७५।७६।७७।७८।७९।८०।८१।८२।८३।८४।८५।८६।८७।८८।८९।९०।९१।९२।९३।९४।९५।९६।९७।९८।९९।१००।

यमौचचेकितानश्चकेकयापंचचैवह ॥ सात्यकिश्चमहाबाहुःसौभद्रोऽथघटोत्कचः ४० द्रौपदेयाःशिखंडीचकुंतिभोजश्चवीर्यवान् ॥ सुशर्माचविराटश्चपांडवे
यामहाबलाः ४१ एतेचान्येचबहवःपीडिताभीष्मसायकैः ॥ समुद्रताःफाल्गुनेननिमग्नाःशोकसागरे ४२ ततःशिखंडीवेगेनप्रगृह्यपरमायुधम् ॥ भीष्ममेवा
भिदुद्रावरक्षमाणःकिरीटिना ४३ ततोऽस्यानुचरान्हत्वासर्वानरणविभागवित् ॥ भीष्ममेवाभिदुद्राववीभत्सुरपराजितः ४४ सात्यकिश्चेकितानश्चष्टष्टयुग्म
श्चपार्थतः ॥ विराटोऽपदश्चैवमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ४५ दुद्रुवभीष्ममेवाजौरक्षितादृढधन्वना ॥ अभिमन्युश्चसमरेद्रौपद्याःपंचचात्मजाः ४६ दुद्रुवःसमरेभी
ष्मंसमुद्यतमहायुधाः ॥ तेसर्वेदृढधन्वानःसंयुगेष्वपलायिनः ४७ बहुधाभीष्ममानर्द्धमार्गिणैःक्षतमार्गिणैः ॥ विधूयतान्बाणगणान्येमुक्ताःपार्थिवोत्तमैः ४८ पा
ंडवानामदीनात्माव्यगाहतवरूथिनीम् ॥ चक्रेशरविधातंचक्रीडन्निवापितामहः ४९ नामिसंधतपांचाल्येस्मयमानोमुहुर्मुहुः ॥ स्त्रीत्वंतस्यामुसंस्मृत्यभीष्मो
बाणान्शिखंडिने ५० जघानद्रुपदानीकेरथान्सप्तमहारथः ॥ ततःकिलाकिलाशदःक्षणेनसमभूतदा ५१ मत्स्यपांचालचेदीनांतमेकमभिधावताम् ॥ तेनरा
श्वरथव्रातैर्मार्गिणैश्चपरतंप ५२ तमेकंछादयामासुर्मेधाइवदिवाकरम् ॥ भीष्मंभागीरथीपुत्रंप्रतपंतंरणेरिपून् ५३ ततस्तस्यचतेषांचयुद्धेदेवासुरोपमे ॥ कि
रीटीभीष्ममानच्छेत्पुरस्कृत्यशिखंडिनम् ५४ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मव० भीष्मपराक्रमेअष्टादशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११८ ॥ ॥ ५४ ॥
संजयउवाच ॥ एवंतेपांडवाःसर्वेपुरस्कृत्यशिखंडिनम् ॥ विव्यधुःसमरेभीष्मंपरिवार्यसमंततः १ शतग्रीभिःसुघोराभिःपरिधैश्चपरश्वधैः ॥ मुद्गरैर्मुसलैःप्रासैः
क्षेपणीयैश्चसर्वशः २ शरैःकनकपुंखैश्चशक्तितोमरकंपनैः ॥ नाराचैर्वत्सदंतैश्चभुशुंडिभिश्चसर्वशः ३ अताडयनरणेभीष्मंसहिताःसर्वसृजयाः ॥ सविशीर्णतनु
त्राणःपीडितोबहुभिस्तदा ४ नविव्यथेतदाभीष्मोभिद्यमानेषुमर्मसु ॥ संदीप्तशरचापाग्रिरस्त्रप्रमृतमारुतः ५ नेमिनिर्हादसंतापोमहास्त्रोदयपावकः ॥ चित्र
चापमहाज्वालोवीरक्षयमर्हधनः ६ युगांताग्निसमप्रख्यःपरेषांसमपद्यत ॥ विवृत्त्यरथसंधानामंतरेणविनिःसृतः ७ दृश्यतेस्मनरेद्राणांपुनर्मध्यगतश्चरन् ॥
ततःपंचालराजंचष्टष्टकेतुमर्चित्यच ८ पांडवानीकिनीमध्यमाससादविशंपते ॥ ततःसात्यकिभीमौचपांडवंचधनंजयम् ९ द्रुपदंचविराटंचष्टष्टयुग्मंचपार्थ
तम् ॥ भीमघोषैर्महावेगैर्महावरणभेदिभिः १० षडेतान्निशितैर्भीष्मःप्रविव्याधोत्तमैःशरैः ॥ तस्यतेनिशितान्बाणात्सान्निवार्यमहारथाः ११ दशभिर्दशभिर्भी
ष्ममर्दयामासुरोजसा ॥ शिखंडीतुमहाबाणानयान्मुमोचमहारथः १२ नचकुस्तेरुजंतस्यस्वर्णपुंखाःशिलाशिताः ॥ ततःकिरीटीसंरब्धोभीष्ममेवाभ्यधावत
१३ शिखंडिनंपुरस्कृत्यधनुश्चास्यसमाच्छिनत् ॥ भीष्मस्यधनुषश्छेदनामृष्यंतमहारथाः १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

द्रोणश्चतुर्वर्माचसैधवश्चजयद्रथः ॥ भूरिश्रवाःशलःशल्योभगदत्तस्तथैवच १५ सप्तैतेपरमकुद्धाःकिरीटिनमभिदुताः ॥ तत्रशस्त्राणिदिव्यानिदर्शयंतोमहार
थाः १६ अभिपेतुर्भृशंकुद्धाश्छादयंतश्चपांडवम् ॥ तेषामापततांशब्दःशुश्रुवेफालगुनंप्रति १७ उद्धूतानांयथाशब्दःसमुद्राणांयुगक्षये ॥ घृतानयतगृहीत
विद्वच्चध्वमवकर्तत १८ इत्यासीत्सुमुलःशब्दःफालगुनस्यरथंप्रति ॥ तंशब्दंतुमुलंश्रुत्वापांडवानांमहारथाः १९ अभ्यधावन्परीप्संतःफालगुनंभरतर्षभ ॥ सा
त्यकिर्भीमसेनश्चष्टष्टुश्रुश्चपार्षतः २० विराट्द्रुपदौचोभौराक्षसश्चघटोत्कचः ॥ अभिमन्युश्चसंकुद्धःसप्तैतेक्रोधमूर्छिताः २१ समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मु
कधारिणः ॥ तेषांसमभवदुद्धंतुमुलंलोमहर्षणम् २२ संग्रामेभरतश्रेष्ठदेवानांदानवैरिव ॥ शिखंडीतुरणेश्रेष्ठोरक्ष्यमाणःकिरीटिना २३ अविध्यद्दशभिर्भीष्मं
छिन्नधन्वानमाहवे ॥ सारथिदशभिश्चास्यध्वजैकेनचिच्छिदे २४ सोऽन्यत्कार्मुकमादायगंगेयोविवर्तत ॥ तदप्यस्यशितैर्बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेदफालगुनः
२५ एवंसपांडवःक्रुद्धात्तमात्तपुनःपुनः ॥ धनुश्चिच्छेदभीष्मस्यसव्यसाचीपरंतपः २६ सच्छिन्नधन्वासंकुद्धःसृक्किणीपरिसलिहन् ॥ शक्तिजग्राहतरसागिरी
णामपिदारणीम् २७ तांचिक्षेपसंकुद्धःफालगुनस्यरथंप्रति ॥ तामापततीसंप्रेक्ष्यज्वलंतीमशनीमिव २८ समादत्तशितान्मल्लान्पंचपांडवनंदनः ॥ तस्य
चिच्छेदतांशक्तिपंचधापंचभिःशरैः २९ संक्रुद्धोभरतश्रेष्ठभीष्मबाहुप्रवेरिताम् ॥ सापपाततथाच्छिन्नासंकुद्धेनकिरीटिना ३० मेघदृढपरिभ्रष्टाविच्छिन्नेवश
तहदा ॥ छिन्नांतांशक्तिमालोक्यभीष्मःक्रोधसमन्वितः ३१ अचित्तयद्रणेवीरोबुद्ध्यापरपुरंजयः ॥ शक्तोऽहंधनुषैकेननिहंतुंसर्वपांडवान् ३२ यद्येषानमवेदो
साविष्वक्सेनोमहाबलः ॥ कारणद्वयमास्थायनाहंयोत्स्यामिपांडवान् ३३ अवध्यत्वाच्चपांडूनांस्त्रीभावाच्चशिखंडिनः ॥ पित्रातुष्टेनमेपूर्वयदाकालीमुदावहम्
३४ स्वच्छंदमरणंदत्तमवध्यत्वरणेतथा ॥ तस्मान्मृत्युमहंमन्येप्राप्तकालमिवात्मनः ३५ एवंज्ञात्वाव्यवसितंभीष्मस्यामिततेजसः ॥ ऋषयोवसवश्चैववियत्स्था
भीष्ममब्रुवन् ३६ यत्तेव्यवसितंताततदस्माकमपिप्रियम् ॥ तत्कुरुष्वमहाराजयुद्धेऽद्विनिवर्तय ३७ अस्यवाक्यस्यनिधनेप्रादुरासीच्छिवोऽनिलः ॥ अनु
लोमःसुगंधीचपृषतैश्चसमन्वि नः ३८ देवदुंदुभयश्चैवसंप्रणेदुर्महास्वनाः ॥ पपातपुष्पवृष्टिश्चभीष्मस्योपरिमारिष ३९ नचतच्छुश्रुवेकश्चित्तेषांसंवदतांनृप ॥
ऋतेभीष्ममहाबाहुमांचापिसुनितेजसा ४० संभ्रमश्चमहानासीद्विदशानांविशंपते ॥ पतिष्यतिरथाद्भीष्मेसर्वलोकाप्रियेतदा ४१ इतिदेवगणानांचवाक्यंशु
त्वामहातपाः ॥ ततःशांतनवोभीष्मोवीभत्सुनात्यवर्तत ४२ भिद्यमानःशितैर्बाणैःसर्वावरणभेदिभिः ॥ शिखंडीतुमहाराजभरतानांपितामहम् ४३ आजघा
नोरसिकुद्धोनवभिर्निशितैःशरैः ॥ सतेनाभिहतःसंख्येभीष्मःकुरुपितामहः ४४ निधनेसमाप्तो ३८ । ३९ मुनितेजसाव्यासप्रभावेण ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४

४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० अव्यवच्छिन्नाःसंतताः ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ 'माघमाकैटीप्राक्तातदे
नाकंपतमहाराजशितिकंपेयथाचलः ॥ ततःप्रहस्यबभित्सुर्व्याक्षिपन्गण्डिवधनुः ४५ गंगेयंपंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत् ॥ पुनःपुनःशितैरेनंत्वरमाणोधि
नंजयः ४६ सर्वगात्रेषुसंकुद्धःसर्वमर्मस्वताडयत् ॥ एवमन्यैरपिभृशंविद्वच्चमानःसहस्रशः ४७ तानप्याशुशरैर्भीष्मःप्रविष्याधमहारथः ॥ तैश्चमुक्ताच्छरान्
भीष्मोयुधिसत्यपराक्रमः ४८ निवारयामासशरैःसमंसन्नतपर्वभिः ॥ शिखंडीतुरणेषाणान्यान्मुमोचमहारथः ४९ नचकुस्तेरुजंतस्यरुक्मपुंखाःशिलाशिताः ॥
ततःकिरीटिसंकुद्धोभीष्ममेवाभ्यवर्तत ५० शिखंडिनंपुरस्कृत्यधनुश्चास्यसमाच्छिनत् ॥ अथैनंनवभिर्विद्धाध्वजमेकेनचिच्छिदे ५१ सारथिविशिखैश्चास्य
दशभिःसमकंपयत् ॥ सोऽन्यत्कार्मुकमादायगंगेयोबलवत्तरम् ५२ तदप्यस्यशितैर्बाणैस्त्रिधात्रिभिरघातयत् ॥ निमेषार्धेनकौतेयआत्मातमहाराणे ५३ एव
मस्यधनूंष्याजौचिच्छेदसुबहून्यथ ॥ ततःशांतनवोभीष्मोवीभत्सुनात्यवर्तत ५४ अथैनंपंचविंशत्याक्षुद्रकाणांसमार्पयत् ॥ सोऽतिविद्धोमहेष्वासोदुःशासनम
भापत ५५ एषपार्थोरणेकुद्धःपांडवानांमहारथः ॥ शरैरेकसाहस्रैर्भामेवाभ्यहनद्रणे ५६ नचैषसमरंशक्योजेतुंवज्रभृताअपि ॥ नचापिसहितावीरादेवदा
नवराक्षसाः ५७ मांचापिशक्तानिर्जेतुंकिमुमर्त्यामहारथाः ॥ एवंतयोःसंवदतोःफालगुनोनिशितैःशरैः ५८ शिखंडिनंपुरस्कृत्यभीष्मंविष्याधसंयुगे ॥ ततो
दुःशासनंभूयःस्मयमानइवाब्रवीत् ५९ अतिविद्धःशितैर्बाणैर्भृशंगण्डिवधन्वना ॥ वज्राशनिसमस्पर्शाअर्जुनेनशरायुधि ६० मुक्ताःसर्वेऽव्यवच्छिन्नानेमेबाणाः
शिखंडिनः ॥ निहतमानामर्माणिवृढावरणभेदिनः ६१ मुसलाइवमेघांतिनेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ वज्रदंडसमस्पर्शावज्रवेगदुरासदाः ६२ ममप्राणानारुजंति
नेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ नाशयंतीवमेप्राणान्यमदूताइवाहिताः ६३ गदापरिषसंस्पर्शानेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ भुजगाइवसंकुद्धालेलिहानाविषोल्बणाः ६४
समाविशंतिमर्माणिनेमेबाणाःशिखंडिनः ॥ अर्जुनस्यइमेबाणानेमेबाणाःशिखंडिनः ६५ कृतंतिममगात्राणिमाघमांसंसेवाइव ॥ सर्वेह्यपिनमेदुःखंकुर्युरन्येन
राधिपाः ६६ वीरंगण्डिवधन्वानमृतेजिष्णुकपिध्वजम् ॥ इतिब्रुवञ्छांतनवोदिधक्षुरिवपांडवान् ६७ शक्तिभीष्मसपार्थायततश्चिक्षेपभारत ॥ तामस्यवि
शिखैश्छित्त्वात्रिधात्रिभिरपातयत् ६८ पश्यतांकुरुवीराणांसर्वेषांतवभारत ॥ चर्माथादत्तगंगेयोजातरूपपरिष्कृतम् ६९ खड्गचान्यतरप्रेप्सुर्धृत्योरग्रेजया
यवा ॥ तस्यतच्छतधाचर्मव्यधमत्सायकैस्तथा ७० रथादनवरूढस्यतदुद्धतमिवामवत् ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजास्वान्यनीकान्यचोदयत् ७१ अभिद्रवतगां
गेयंमावोऽस्तुभयमण्वपि ॥ अथतेतोमरैःप्रासैर्बाणैश्चैवसमंततः ७२ पट्टिशैश्चसुनिस्त्रिशैर्नाराचैश्चतथाशितैः ॥ वत्सदंतैश्चभलैश्चतमेकमाभिदुहुः ७३
पत्यंतुसेगवा ॥ यथामाघमांकर्कटीमातरंसेगवास्तदपत्यानिकृतंतिउदरस्थान्यपत्यानिपृष्ठंविदार्थबहिर्निर्गच्छंतितद्वादित्यर्थः तेनप्राणापहारिवेदनाजनकत्वंबाणानांनिर्दंशिखंडिबाणेपुंसंभवति
तेषांमर्दनेपुष्पतुल्यत्वात् ६६ । ६७ । ६८ । ६९ अग्नेतेषांमृत्योरितिचतुर्थ्यर्थेपक्षी मृत्यवेइत्यर्थः ७० । ७१ । ७२ । ७३

सिंहनादस्ततोऽधोः पांडवानामभूतदा ॥ तथैवतवपुत्राश्चनेदुर्भीष्मजयैषिणः ७४ तमेकमभ्यरक्षंतसिंहनादांश्चचकिरे ॥ तत्रासीत्तुमुलंयुद्धंतावकानांपरैः
सह ७५ दक्षमेऽहनिराजेंद्रभीष्मार्जुनसमागमे ॥ आसीद्गंगइवावर्तोमुहूर्तमुदधेरिव ७६ सैन्यानांयुध्यमानानानिघ्नतामितरेतरम् ॥ असौम्यरूपापृथिवी
शोणिताक्ताऽभवत्तदा ७७ समंचविषमंचैव न प्राज्ञायत किंचन ॥ योधानामयुतंहत्वा तस्मिन्सदृशमेऽहनि ७८ अतिष्ठदाहवेभीष्मोभेद्यमानेषुमर्मसु ॥ ततः
सेनामुखेतस्मिन्स्थितः पार्थो धनुर्धरः ७९ मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामासवाहिनीम् ॥ वयंश्चेतहयाद्गीताःकुंतीपुत्राद्धनंजयात् ८० पीडयमानाःशितैः
शलैः प्राद्रवामरणेतदा ॥ सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रसीच्योदीच्यमालवाः ८१ अभीषाहाः शूरसेनाः शिवयोऽथ वसातयः ॥ शाल्वाश्चयास्त्रिगर्ताश्चअंबष्ठाःकेक
यैःसह ८२ सर्वएतेमहात्मानः शरार्ताव्रणपीडिताः ॥ संग्रामेनजहुर्भीष्मंयुध्यमानंकिरीटिना ८३ ततस्तमेकंबहवःपरिवार्यसमततः ॥ परिकाल्यकुरुन्सर्वान्
शरवर्षैरवाकिरन् ८४ निपातयतगृहीतयुध्यध्वमवर्तत ॥ इत्यासीत्तुमुलःशब्दोराजनभीष्मरथं प्रति ८५ निहत्यसमरेराजनशतशोऽथसहस्रशः ॥ नतस्यासी
दनिर्भिन्नंगान्नेत्रगुलमंतरम् ८६ एवंभूतस्तवपिताशरैर्विशकलीकृतः ॥ शिताग्रैःफाल्गुनेनाजौप्राक्शिराःप्रापततद्रथात् ८७ किंचिच्छेदेदिनकरेपुत्राणां
तवपश्यताम् ॥ हाहेतिदिविदेवानांपार्थिवानांचभारत ८८ पतमानेरथाद्भीष्मेवभूवसुमहास्वनः ॥ संपतंतमभिप्रेक्ष्यमहात्मानंपितामहम् ८९ सहभीष्मेण
सर्वेषांप्रापतन्हृदयानिनः ॥ सपपातमहाबाहुर्वसुधामनुनादयन् ९० इंद्रध्वजइवोत्सृष्टःकेतुःसर्वधनुष्मताम् ॥ धरणीनसपस्पर्शशरसंधैःसमावृतः ९१ शरत
ल्पेमहेष्वासंशयानंपुरुषर्षभम् ॥ रथात्प्रपतितंचैनंदिव्योभावःसमाविशत् ९२ अभ्यवर्षच्चपर्जन्यःप्राकंपतचमेदिनी ॥ पतन्सदृशेचापिदक्षिणेनदिवाकरम्
९३ संज्ञांचोपालभद्वीरःकालंसंचित्यभारत ॥ अंतरिक्षेचशुश्रावदिव्यावाचःसमततः ९४ कथंमहात्मागांगेयःसर्वशस्त्रभृतावरः ॥ कालंकर्तानरव्याघ्रःसंप्राप्ते
दक्षिणायने ९५ स्थितोऽस्मीतिचगांगेयस्तच्छ्रुत्वावाक्यमब्रवीत् ॥ धारयामासचप्राणान्पतितोऽपिमहीतले ९६ उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मःकुरुपितामहः ॥
तस्यतन्मतमाज्ञायगंगाहिमवतःसुता ९७ महर्षीन्हंसरूपेणप्रेषयामासतत्रवै ॥ ततःसंपातिनोहंसास्त्वरितामानसौकसः ९८ आजग्मुःसहिताद्रुंभीष्मंकुरु
पितामहम् ॥ यत्रशेतेनरश्रेष्ठःशरतल्पेपितामहः ९९ तेतुभीष्मंसमासाद्यऋषयोहंसरूपिणः ॥ अपश्यच्छरतल्पस्थंभीष्मंकुरुकुलोद्बहम् १०० तेतं दृष्ट्वा
महात्मानंकृत्वाचापिप्रदक्षिणम् ॥ गांगेयंभरतश्रेष्ठंदक्षिणेनचभास्करम् १०१ इतरेतरमामंभ्यप्राहुस्तत्रमनीषिणः ॥ भीष्मःकथंमहात्मासन्संस्थातादक्षिणा
यने १०२ इत्युक्त्वाप्रस्थिताहंसादक्षिणामभितोदिशम् ॥ संप्रेक्ष्यवैमहाबुद्धिश्चितयित्वाचभारत १०३

स्थंभास्करंचदृष्ट्वेयन्वयः १०१ संस्थातामारिष्यति ११०९

४।५ ऐश्वर्येणस्वसामध्येनभूतःप्राप्तःस्वच्छंदमृत्युत्वात् ६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६।१७।१८।१९।२०।२१।२२ ॥ इतिभीष्मपर्वणिनीलकण्ठीये

तानब्रवीच्छांतनवोनाहंगंताकथंचन ॥ दक्षिणावर्तआदित्येपुतन्मेमनसिस्थितम् १०४ गमिष्यामिस्वकंस्थानमासीद्यन्मेपुरातनम् ॥ उदगायनआदित्ये
हंसाःसत्यंब्रवीमिवः ९ धारयिष्याम्यहंप्राणानुत्तरायणकांक्षया ॥ ऐश्वर्यभूतःप्राणानामुत्सर्गोहियतोमम ६ तस्मात्प्राणान्धारयिष्येमुमुषुरुदगायने ॥
यश्चदत्तोवरोमहांपित्रातेनमहात्मना ७ छंदतोमृत्युरित्येवंतस्यचास्तुवरस्तथा ॥ धारयिष्येततःप्राणानुत्सर्गेनियतेसति ८ इत्युक्त्वातांस्तदाहंसांसशेते
शरतल्पगः ॥ एवंकुरूणांपातितेशृंगेभीष्मेमहौजसि ९ पांडवाःसंजयाश्चैवसिंहनादंप्रचकिरे ॥ तस्मिन्हतेमहासत्वेभरतानांपितामहे ११० नकिंचित्प्रत्यप
द्यंतपुत्रास्तेभरतर्षभ ॥ संमोहश्चैवतुमुलःकुरूणामभवत्तदा ११ कपदुर्योधनमुखानिःश्वस्यरुरुदुस्ततः ॥ विषादाच्चचिरंकालमतिष्ठन्विगतेंद्रियाः १२
दध्युश्चैवमहाराजनयुद्धेदधिरेमनः ॥ ऊरुग्राहगृहीताश्चनाभ्यधावंतपांडवान् १३ अवध्देशंतनोःपुत्रेहतेभीष्मेमहौजसि ॥ अभावःसहसाराजनकुरुराज
स्यतर्कितः १४ हतप्रविरास्तुवयंनिरुताश्चशितैःशरैः ॥ कर्तव्यंनभिजानीमोनिर्जिताःसव्यसाचिना १५ पांडवाश्चजयंलब्ध्वापरत्रचपरांगतिम् ॥
सर्वेदध्मुर्महाशंखान्शूराःपरिघवाहवः १६ सोमकाश्चसपंचालाःप्राहृष्यंतजनेश्वर ॥ ततरत्तूर्यसहस्रेषुनदत्सुसमहाबलः १७ आस्फोटयामासभृशंभीमसेनो
नादच ॥ सेनयोरुभयोश्चापिगांगेयेनिहतेविभौ १८ संन्यस्यवीराःशस्त्राणिप्राध्यायंतसमततः ॥ प्राकोशन्प्राद्रवंश्चान्येजग्मुर्मोहतथाऽपरे १९ क्षत्रंचान्येऽभ्यर्नि
दंतभीष्मंचान्येऽभ्यपूजयन् ॥ ऋषयःपितरश्चैवप्रशंसुर्महाव्रतम् २० भरतानांचयेपूर्वैतेचैनंप्रशंसिरे ॥ महोपनिषदंचैवयोगमास्थायवीर्यवान् २१ जपन्
शांतनवोधीमान्कालाकांक्षीस्थितोऽभवत् १२२ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिभीष्मवधपर्वणिभीष्मनिपातनेऊनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥
॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथमासंस्तदायोधाहीनाभीष्मेणसंजय ॥ बलिनादेवकल्पेनगुर्वर्थेब्रह्मचारिणा १ तदैवनिहतानमन्येकुरूनन्यांश्चपांडवैः ॥ नप्राहरद्य
दामीष्मोष्टाणिक्वाडुपदात्मजम् २ ततोदुःखतरंमन्येकिमन्यत्रभविष्यति ॥ अद्याहंपितरंश्रुत्वानिहतंस्मसुदुर्मतिः ३ अश्मसारमयंचूनंहृदयंममसंजय ॥
श्रुत्वाविनिहतंभीष्मंशतधायन्नदीर्यते ४ यदन्यत्रिहतेनाजौभीष्मेणजयमिच्छता ॥ चेष्टितंकुरुसिंहेनतन्मेकथयसुव्रत ५ पुनःपुनर्नमृष्यामिहतंदेवव्रतरणे ॥
नहतोजामदभ्येनादिव्यैरस्त्रैरयंपुरा ६ सहतोद्रौपदेयेनपांचाल्येनशिखंडिना ॥ संजय उवाच ॥ सायाह्नेनिहतोभूमौधार्तराष्ट्रानविषादयन् ७ पंचालानांददौ
हर्षंभीष्मःकुरुपितामहः ॥ सशेतेशरतल्पस्थोमेदिनीमस्पृशंस्तदा ८ भीष्मेरथात्प्रपतितेप्रच्युतेधरणीतले ॥ हाहेतिमुलःशब्दोभूतानांसमपद्यत् ९

भारतभावदीपे ऊनविंशाधिकशततमोऽध्यायः ॥ ११९ ॥

॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥

॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥

॥ ७९ ॥

॥ ८० ॥

॥ ८१ ॥

॥ ८२ ॥

॥ ८३ ॥

॥ ८४ ॥

सीमावृत्तेति ननु कौरवाणां तावद्भीष्मे सेनापतौ पतिते मयमुचितं प्रधानं विना शो जयाशा विच्छेदात् । पांडवानां तु कथं मयमग्रेतेषां हर्षं त्यक्त्यनात् उच्यते । पांडवानां मपि महद्भयमुपपद्यत एव
संधिवांछा विच्छेदात् अयं भावः । उभयोः सीमास्थानीयो भीष्मो जीवन्नस्माकं संधिं करिष्यति । तेन च पुत्रसुहृद्विना शो धनं व्ययप्रत्यवायानमविष्यति । हते त्वेति स्मिन्सुतरां संध्याशा विच्छेद
सीमावृत्ते निपतिते कुरूणां समितिं जये ॥ सेनयोरुभयोरान्धक्षत्रियान् भयमाविशत् १० मीष्मं शांतनवं दृष्ट्वा विशीर्णं कवचध्वजम् ॥ कुरवः पर्यवर्तंत पांडवाश्च वि
शांपते ११ खंतमः संवृतमभूदासीद्भानुर्गतप्रभः ॥ ररासपृथिवी चैव भीष्मेशांतनवे हते १२ अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ह्ययं ब्रह्मविदां वरः ॥ इत्यभाषंत भूतानि शयानं
पुरुषर्षभम् १३ अयं पितरमाज्ञाय कामार्तं शांतनुं पुरा ॥ ऊर्ध्वरेत समात्मानं चकार पुरुषर्षभः १४ इति स्मशरतल्पस्थं भरतानां महत्तमम् ॥ ऋषयस्त्वभ्यभाषं
त सहिताः सिद्धचारणैः १५ हतेशांतनवे भीष्मे भरतानां पितामहे ॥ न किंचित्प्रत्यपद्यंत पुत्रास्तव हि मारिष १६ विषण्णवदनाश्चासनहतश्रीकाश्च मारुत ॥ अ
तिष्ठन् व्रीडिताश्चैव हियायुक्ता ह्यधोमुखाः १७ पांडवाश्च जयं लब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ सर्वे दध्मुर्महाशंखान्हेमजालपरिष्कृतान् १८ हर्षांतूर्यसहस्रेषु वाद्य
मानेषु चानघ ॥ अपश्याम महाराज भीमसेनं महाबलम् १९ विक्रीडयानं कैतेयं हर्षेण महतायुतम् ॥ निहत्य तरसा शत्रुं महाबलसमन्वितम् २० संमोहश्चापि
तुमुलः कुरूणामभवत्तदः ॥ कर्णदुर्योधनौ चापि निःश्वसेतां मुहुर्मुहुः २१ तथानिपतिते भीष्मे कौरवाणां पितामहे ॥ हाहाभूतमभूत्सर्वनिर्मर्यादमवर्तत २२ दृष्ट्वा
च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव ॥ उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकमुपाद्रवत् २३ आत्राप्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशितः ॥ प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यं स
विषादयन् २४ तमायां तमभिप्रेक्ष्य कुरवः पर्यवारयन् ॥ दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति च २५ ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः ॥ द्रोणस्तत्राप्रियं
श्रुत्वा मुमोह भरतर्षभ २६ स संज्ञामुपलभ्या शुभारद्राजः प्रतापवान् ॥ निवारयामास तदा स्वान्धनीकानि मारिष २७ विनिवृत्तान् कुरून् दृष्ट्वा पांडवाऽपि स्वसैनि
कान् ॥ दूतैः शीघ्राश्च संयुक्तैः समं तात्पर्यं वारयन् २८ निवृत्तेषु च सैन्येषु पारंपर्येण सर्वशः ॥ निर्मुक्तकवचाः सर्वे भीष्ममीयुर्नराधिपाः २९ व्युपरम्यत तोयुद्धा
द्योधाः शतसहस्रशः ॥ उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ३० ते तु भीष्मं समासाद्य शयानं भरतर्षभम् ॥ अभिवाद्या वतिष्ठंत पांडवाः कुरुभिः सह ३१ अथ
पांडून् कुरून् चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् ॥ अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शांतनवस्तदा ३२ स्वागतं वो महभागाः स्वागतं वो महारथाः ॥ तुष्यामि दर्शनाच्च हं युष्माक
ममरोपमाः ३३ अभिमन्याय तानेवं शिरसालंबताऽब्रवीत् ॥ शिरो मे लंबतेऽव्यर्थमुपधानं प्रदीयताम् ३४ ततो नृपाः समाजं नुस्तनूनि च मृदूनि च ॥ उपधाना
नि मुख्यानि नैच्छन्तानि पितामहः ३५ अथाब्रवीन्नरव्याघ्रः प्रहसन्निवतानृपान् ॥ नैतानि वीरशय्यासु युक्तरूपाणि पार्थिवाः ३६

पुत्रजात इति पुत्रसुहृद्विनाशादिप्रयुक्तं मयं युज्यत इति तस्माद्युक्तमुक्तं सेनयोरुभयोरिति हर्षं कथनं त्वापाततो ज्ञेयम् १० पर्यवर्तंत पारिवृतंतः ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ व्रीडिताः व्रीडा
वंतः व्रीडाचान्धतः ह्रीश्चाकार्यकरणात् १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ पारंपर्येण क्रमेण २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ उपधानं उपवर्त ३४ । ३५ । ३६

१७ इह वीरशय्यायां १८ । १९ । २० । ४१ । ४२ व्यवसायमुचितोऽर्थः ४३ । ४४ अन्वगृह्णात् अवतर्तमे ४५ । ४६ । ४७ उपहितं उपधानीयं दत्तम् ४८ । ४९ पांडवानभिसंस्थि

ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पांडवम् ॥ धनं जयं दोषं बाहुं सर्वलोकमहारथम् ३७ धनं जयमहाबाहो शिरो मे तात लंबते ॥ दीयतामुपधानं वैद्ययुक्तमिह मन्यसे ३८
॥ संजय उवाच ॥ समारोप्य महच्चापमभिवाद्या पितामहम् ॥ नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ३९ अज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वर ॥ प्रेष्योऽहं तव दु
र्धर्षक्रियतां किंपितामह ४० तमब्रवीच्छांतनवः शिरो मे तात लंबते ॥ उपधानं कुरुश्रेष्ठ फाल्गुनोपदधत्स्व मे ४१ शयनस्यानुरूपं वैशीर्णवीरप्रयच्छ मे ॥ त्वंहि पार्थ
समर्थो वै श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ४२ क्षत्रधर्मस्य वेत्ता च बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः ॥ फाल्गुनोऽपि तथेत्युक्त्वा व्यवसायमरोचयत् ४३ गृह्यानुमन्य गांडीवंशरान्सन्नतपर्वणः ॥
अनुमान्य महात्मानं भरतानां महारथम् ४४ त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिरः शिरैः ॥ अभिप्रायेतु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना ४५ अतुष्यद्वरतश्रेष्ठो भीष्मो
धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ उपधानेन दत्तेन प्रत्यनंदं न जयम् ४६ प्राह सर्वान्समुद्रीक्ष्य भरतान् भारतं प्रति ॥ कुंतीपुत्रं युधांश्रेष्ठं सुहृदां प्रीतिवर्धनम् ४७ शयनस्या
नुरूपं मे पांडवोपहितं त्वया ॥ यद्यन्यथा प्रपद्येथाः शपेयं त्वामहं रुषा ४८ एवमेव महाबाहो धर्मेषु परितिष्ठता ॥ स्वतव्यं क्षत्रियेणाजौ शरतल्पगतेन वै ४९ एवमु
क्त्वा तु भीमत्सुं सर्वांस्तान् ब्रवीद्वचः ॥ राजाश्च राजपुत्राश्च पांडवानभिसंस्थितान् ५० पश्य ध्वमुपधानं मे पांडवेनाभिसंधितम् ॥ शिश्येऽहमस्यां शय्यायां यावदा
वर्तनं रवेः ५१ ये तदामां गमिष्यंति ते च प्रेक्ष्यंति मां नृपाः ॥ दिशं वै श्रवणाक्रांतां यदा गंतां दिवाकरः ५२ नूनं सप्ताश्वयुक्तेन रथेनोत्तमतेजसा ॥ विमोक्ष्येऽहं तदा प्राणा
न्सुहृदः सुप्रियानिव ५३ परिखाः खन्यतामत्र ममावसदने नृपाः ॥ उपासिष्ये विवस्वंतं मेवं शरशताचितः ५४ उपारमध्वंसं ग्रामाद्वैरमुन्मृज्य पार्थिवाः ॥ संजय उवाच ॥
उपातिष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः ५५ सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधुशिक्षिताः ॥ तान् दृष्ट्वा जाह्नवीपुत्रः प्रोवाच तनयंतव ५६ धनं दत्त्वा विसृज्यं
तां पूजयित्वा चिकित्सकाः ॥ एवं गते मये दानीं वैद्यैः कार्यमिहास्तिकिम् ५७ क्षत्रधर्मे प्रशस्ता हि प्राप्ताऽस्मि परमां गतिम् ॥ नैष धर्मो महिपालाः शरतल्पगतस्य मे
५८ एभिरेव शिरैश्चाहं दग्धव्योऽस्मि नराधिपाः ॥ तच्छ्रुत्वा च नंतस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ५९ वैद्यान् विसर्जयामास पूजयित्वा यथार्हतः ॥ ततस्ते विस्मयं जग्मुर्ना
ना जनपदेश्वराः ६० स्थितिं धर्मे परां दृष्ट्वा भीष्मस्यामिततेजसः ॥ उपधानं ततो दत्त्वा पितुस्ते मनुजेश्वराः ६१ सहिताः पांडवाः सर्वे कुरवश्च महारथाः ॥ उपगम्य म
हात्मानं शयानं शयने शुभे ६२ तेऽभिवाद्य ततो भीष्मं कृत्वा च त्रिःप्रदक्षिणम् ॥ विधाय रक्षां भीष्मस्य सर्वेषु वसंततः ६३ वीराः स्वशिबिराण्येव ध्यायंतः परमातु
राः ॥ निवेशायाम्युपागच्छन्सायाह्ने रुधिराक्षिताः ६४ निविष्टान् पांडवांश्चैव प्रीयमाणान् महारथान् ॥ भीष्मस्य पतने दृष्टानुपगम्य महाबलः ६५

तान् पांडवानां स भीषवर्तिनः ५० । ५१ । ५२ । ५३ ममावसदनेन त्रिवासस्थाने ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५

६३ । ६७ चक्षुषाहंतीति तया तं दृष्टिमात्रेण हननक्षमम् ६८ । ६९ । ७० । ७१ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीमां विंशतिः शततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ व्युष्टायामिति १ । २ । ३ पृथग्जनाः प्राकृताः
 उवाच माधवः काले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ दिष्ट्या जयसि कौरव्यदिष्ट्या भीष्मो निपातितः ६६ अवध्यो मानुषैरेव सत्यसंधो महारथः ॥ अथवादैवतैः सार्धं सर्वशा
 स्त्रस्य पारगः ६७ त्वानुचक्षुर्हणं प्राप्य दग्धो घोरैरेण चक्षुषा ॥ एवमुक्तो धर्मराजः प्रत्युवाच जनार्दनम् ६८ तव प्रसादाद्विजयः क्रोधात्तव पराजयः ॥ त्वं हि नः शर
 णं कृष्णभक्तानामभयंकरः ६९ अनाश्वर्यो जयस्तेषां येषां त्वमसि केशव ॥ रक्षिता समरे नित्यं नित्यं चापि हितैरतः ७० सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्वर्यमिति मे मतिः ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्दनः ॥ तवैवैतद्युक्तरूपं वचनं पार्थिवोत्तम ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भीष्मवधपञ्चमोऽध्यायः ॥ विंशतिः शततमोऽध्यायः ॥ १२० ॥ संजय उवाच ॥ व्युष्टायामुत्तमहाराज शर्वपार्थिवः ॥ पांडवाधर्ताराष्ट्राश्च उपातिष्ठन्पितामहम् १ तवीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तम ॥
 अभिवाद्योपतस्थुर्वैक्षत्रियाः क्षत्रियर्षभम् २ कन्याश्चंदनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः ॥ अवाकिरञ्छांतनवं तत्र गत्वा सहस्रशः ३ स्त्रियो वृद्धास्तथा बालाः प्रेक्ष
 काश्च पृथग्जनाः ॥ समभ्ययुः शांतनवं भूतानो वत मोनुदम् ४ तूर्याणि शतं संख्या नित्यं वनदनर्तकाः ॥ शिल्पिनश्च तथाऽऽजग्मुः कुरुद्वंद्वं पितामहम् ५ उपा
 रम्य च युद्धेभ्यः सन्नाहान् विप्रमुच्यते ॥ आयुधानि च निक्षिप्य सहिता कुरुपांडवाः ६ अन्वासेत दुराघर्षदेव व्रतमरिंदमम् ॥ अन्योन्यं प्रीतिमंतस्ते यथा पूर्वयथा
 वयः ७ सापार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता ॥ शुशुभे भारती दीप्ता दिवी वादित्यमंडलम् ८ विबभौ च नृपाणां सांगंगासुतमुपासताम् ॥ देवानां विवदेवेशं
 पितामहमुपासताम् ९ भीष्मस्तु वेदनां धैर्यान्निष्ठमरतर्षभ ॥ अभितप्तः शरैश्चैव निःश्वसन्नुरगो यथा १० शराभितप्तकायोऽपि शस्त्रसंपातमूर्छितः ॥ पानीय
 मितिसंप्रेक्ष्य राजस्तान्प्रत्यभाषत ११ ततस्ते क्षत्रियाराजगुपाजग्मुः समंततः ॥ भक्ष्यानुच्चावचान् राजन्वारिकुंभांश्च शीतलान् १२ उपानीतं तु पानीयं दृष्ट्वा शांतन
 वोऽब्रवीत् ॥ नाद्याऽतीतामया शक्या भोगाः केचन मानुषाः १३ अपक्रांतो मनुष्येभ्यः शरशय्यां गतो ह्यहम् ॥ प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शिशू र्ययोः १४
 एवमुक्त्वा शांतनवो निदन्वाक्येन पार्थिवान् ॥ अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामि त्यम्यभाषत भारत १५ अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहम् ॥ अतिष्ठत्प्राजलिः प्रह्वकिं
 करोमीति चाब्रवीत् १६ तं दृष्ट्वा पांडवं राजन्भिवाद्याग्रतः स्थितम् ॥ अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनंजयम् १७ दह्यतीव शरीरं मे संवृतस्य तवेषुभिः ॥
 मर्माणि परिदूयंते मुखं च परिशुष्यति १८ वेदनां तं शरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन ॥ त्वं हि शक्तो महेश्वासदा तु मापो यथाविधि १९ अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य
 वीर्यवान् ॥ अधिष्यं बलवत्कृत्वा गांडीवं व्याक्षिपद्भुः २० तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः ॥ वित्रेसुः सर्वभूतानि सर्वैश्चुत्वा च पार्थिवः २१ ततः प्र
 दक्षिणं कृत्वा रथेन रथिनां वरः ॥ शयानं भरतश्रेष्ठं सर्वशस्त्रभृतां वरम् २२

जनाः भूतानि प्राणिनो गंधर्वादीनि वा तमोनुदंसूर्यम् ४ । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ परिदूयंते परितप्यते १८ । १९ । २० । २१ । २२

२३ । २४ । २५ विकुर्वतो विशेषेण कुर्वतः । २६ । २७ व्याविध्यन्प्राभितवंतः २८ । २९ । ३० । ३१ निघनं निघनहेतुः तद्विषो देवरहस्यज्ञाः २९ । ३३ जगति भूलोके

संधाय च शरं दीप्तमभिमन्त्र्य स पांडवः ॥ पर्जन्यास्त्रेण संयोज्य सर्वलोकस्य पश्यतः २३ अविध्यत्पृथिवीं पार्थः पार्श्वे भीष्मस्य दक्षिणे ॥ उत्पपात ततो धारावारिणो विमला
 शुभा २४ शीतस्यामृतकल्पस्य दिव्यगंधरसस्य च ॥ अतर्पयत्ततः पार्थः शीतयजलधारया २५ भीष्मं कुरूणां मृषमंदिव्यकर्मपराक्रमम् ॥ कर्मणा तेन पार्थस्य श
 क्रस्येव विकुर्वतः २६ विस्मयं परमं जग्मुस्ततस्तेव सुधाधिपाः ॥ तत्कर्मप्रेक्ष्य बीभत्सोरतिमानुषविक्रमम् २७ संप्रावेपंत कुरवो गावः शीतादिताडव ॥ विस्मज्या
 चोत्तरीयाणि व्याविध्यन्सर्वतो नृपाः २८ शंखदुंदुभिर्निर्घोषस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ॥ तप्तः शांतनवश्चापिराजन् बीभत्सुमब्रवीत् २९ सर्वपार्थिववीराणां सन्निधौ पूजय
 त्रिव ॥ नैतच्चित्रं महाबाहो त्वयि कौरवनंदन ३० कथितो नारदेनासि पूर्वर्षिरमितयुते ॥ वासुदेवसहायस्त्वं महत्कर्मकरिष्यसि ३१ यन्नोत्सहति देवं द्रुः सहदेवैरपि ध्रुवम् ॥
 विदुस्त्वां निघनं पार्थसर्वक्षत्रस्य तद्विदुः ३२ धनुर्वराणामेकस्त्वं पृथिव्यां प्रवरो नृपु ३३ मनुष्या जगति श्रेष्ठाः पक्षिणां पतंगेश्वरः ॥ सरितां सागरः श्रेष्ठो गोवैरिष्ठा च तु
 ष्पदाम् ३४ आदित्यस्तेजसां श्रेष्ठो गिरीणां हिमावन्वरः ॥ जातीनां ब्राह्मणः श्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसि धन्विनाम् ३५ नवैश्रुतं धार्तराष्ट्रेण वाक्यं मयोच्यमानं विदुरेण चैव ॥
 द्रोणेन रामेण जनार्दनेन मुहुर्मुहुः संजयेनापि चोक्तम् ३६ परीतश्चिद्धिर्हि विसंज्ञकल्पो दुर्योधनो न च तच्छ्रद्धाति ॥ सशेष्यते वै निहतश्चिराय शास्त्रातिगोभीमबलामि
 भूतः ३७ एतच्छ्रुत्वा तद्वचः कौरवेन्द्रो दुर्योधनो दीनमनावभूव ॥ तमब्रवीच्छांतनवोऽभिधीक्ष्य निबोधराजन्भववीतमन्युः ३८ दृष्टं दुर्योधनैतत्ते यथा पार्थेन धीमता ॥
 जलस्य धाराजनिता शीतस्यामृतगंधिनः ३९ एतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्नन्यः कश्चन विद्यते ॥ आग्नेयं वारुणं सौम्यं वायव्यं मथ वैष्णवम् ४० ऐंद्रं पाशुपतं ब्राह्मं पारमे
 ष्ठ्यं प्रजापतेः ॥ धातुस्त्वष्टुश्च सवितुर्वैवस्वतमथापि वा ४१ सर्वस्मिन्मानुषेलोके वेत्येको हि धनंजयः ॥ कृष्णो वा देवकीपुत्रो नान्यो वेदे ह कश्चन ४२ अशक्यः पांडव
 स्तातयुद्धे जेतुं कथंचन ॥ अमानुषाणिकमार्माण्यस्यैतानि महात्मनः ४३ तेन सत्ववता संख्ये शूरेणाहवशो भिना ॥ कृतिना समरे राजन्संधिर्भवतु माचिरम् ४४ याव
 त्कृष्णो महाबाहुः स्वाधीनः कुरुसत्तम ॥ तावत्पार्थेन शूरेण संधिस्ते तातयुज्यताम् ४५ यावन्न ते च मूः सर्वाः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्ते तातयु
 ज्यताम् ४६ यावत्तिष्ठंति समरे हतशेषाः सहोदराः ॥ नृपाश्च बहवो राजस्तावत्संधिः प्रयुज्यताम् ४७ न निर्दहतिते यावत्क्रोधदीप्ते क्षणश्च मूम् ॥ युधिष्ठिरो रणे तावत्सं
 धिस्ते तातयुज्यताम् ४८ न कुलः सह देवश्च भीमसेनश्च पांडवः ॥ यावच्च भूमहाराजनाशयंति न सर्वशः ४९ तावत्ते पांडवैर्वीरैः सौहार्दं मम रोचते ॥ युद्धं मदं
 तमेवास्तु तात संशम्य पांडवैः ५० एतदुरोचतां वाक्यं युद्धकोऽसि मया ज्ञघ ॥ एतत्क्षेममहं मन्येतव चैव कुलस्य च ५१

३२ । ३५ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० क्षेमं हितं ५१

फाल्गुनेनयत्कृतं पतदेतावदेवपर्याप्तमस्तु चशब्दादेतावतां मातृणामंतादपीति ५२ । ५३ । ५४ । ५५ योज्ययोगधारणायुक्तं कृत्वा ५६ । ५७ ॥ इतिभी० नी० भारतभावदीपे एकविंशधिकशत

त्यक्त्वा मन्त्रं व्युपशाम्य स्वपार्थिः पर्याप्तमेतद्यत्कृतं फाल्गुनेन ॥ भीष्मस्यांतादस्तुवः सौहृदं च जीवंतु शेषाः साधुराजन्प्रसीद ५२ राज्यस्यार्थदीयतां पांडवानामिन्द्र
प्रस्थं धर्मराजोऽभियातु ॥ मामित्रधुक्पार्थिवानां जघन्यः पापांकीर्तिं प्राप्स्यसे कौरवेन्द्र ५३ ममावसानाच्छांतिरस्तु प्रजानां संगच्छतां पार्थिवाः प्रीतिमंतः ॥ पि
ता पुत्रमातुलं भागिने यो भ्राता चैव भ्रातरं प्रेतुराजन् ५४ न चेदेवं प्राप्तकालं वचो मे मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यस्य बुद्ध्या ॥ तत्पत्स्यस्यंते एतदंताः स्थसर्वे सत्यामेतां भारतीमीर
यामि ५५ एतद्वाक्यं सौहृदादापगे यो मध्ये राज्ञां भारतं श्रावयित्वा ॥ तूष्णीमासीच्छल्यसंततमर्मा योज्यात्मानं वेदनां संनियम्य ५६ ॥ संजय उवाच ॥ धर्मार्थ
सहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमना मयम् ॥ नारोचयत पुत्रस्ते मुमुर्षुरिव भेषजम् ५७ ॥ इति श्री० भी० भी० दुर्योधनं प्रति भीष्मवाक्ये एकविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥
॥ १२१ ॥ संजय उवाच ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे जग्मुः स्वानालयान् पुनः ॥ तूष्णीं भूते महाराज भीष्मे शांतनुने दने १ श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः ॥
ईषदागतसंत्रासस्त्वरयोपजगाम ह २ सददर्शमहात्मानं शरत्तल्पगतं तदा ॥ जन्मशय्यागतं वरिं कार्तिकेयमिव प्रभुम् ३ निमीलिताक्षं तं वीरं साभुक्तं तदा वृषः ॥
भीष्मभीष्ममहाबाहो इत्युवाच महायुतिः ४ राधेयोऽहं कुरुश्रेष्ठ नित्यमक्षिगतस्तव ॥ द्वेष्ट्योऽहं तव सर्वत्र इति चैनमुवाच ह ५ तच्छ्रुत्वा कुरुद्वो हिवलीसं वृतलोचनः
शनैरुद्धीक्ष्य सस्नेहमिदं वचनमब्रीत् ६ रहितां धिष्यमालोक्य समुत्सार्थचरक्षिणः ॥ पितेव पुत्रं गंगेयः परिरभ्यैकपाणिना ७ एहो हि मे विप्रतीपस्पर्धसे त्वं मया सह ॥
यदि मानाधिगच्छेथान ते श्रेयो भुवं भवेत् ८ कौंतेयस्त्वं न राधेयो न तवाधिरथः पिता ॥ सूर्यजस्त्वं महाबाहो विदितो नारदान्मया ९ कृष्णद्वैपायना चैव तच्च सत्यं न
संशयः ॥ न च द्वेषोऽस्ति मे तात त्वयि सत्यं ब्रवीमि ते १० तेजो वधनिमित्तं तु परुषं त्वाऽहमब्रुवम् ॥ अकस्मात्पांडवान्सर्वानवाक्षिपसि सुव्रत ११ येनासि बहुशोरा
ज्ञाचोदितः सूतनंदन ॥ जातोऽसि धर्मलोपेन ततस्ते बुद्धिरीदृशी १२ नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेषिणी गुणिनामपि ॥ तेनासि बहुशोरुक्षं श्रावितः कुरुसंसदि १३
जानामि समरे वीर्यशत्रुभिर्दुःसहं भुवि ॥ ब्रह्मण्यतां च शौर्यं च दाने च परमां स्थितिम् १४ न त्वया सदृशः कश्चित्पुरुषेष्वमरोपम ॥ कुलभेदभयाच्चाहं सदा परुषमुक्त
वान् १५ इष्वस्त्रे चास्त्रसंधाने लाघवेऽस्त्रबले तथा ॥ सदृशः फाल्गुनेनासि कृष्णेन च महात्मना १६ कर्णकाशिपुरंगत्वा त्वयैकेन धनुष्मता ॥ कन्यार्थे कुरुराजस्य रा
जानो मृदितायुधि १७ तथा च बलवानराजा जरासंधो दुरासदः ॥ समरे समरश्लाघिन्न त्वया सदृशो भवत् १८

तमोऽध्यायः ॥ १२१ ॥ तत इति १ । २ जन्मशय्यागतं जन्मकालेशरशय्यागतं शरजन्मत्वात् ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ पुरुषेषु मानुषेषु एवं सत्यपि अतिसंभा
वितः पांडवानां तिपीडयेरिति निश्चित्यातिरयोऽप्यधरथत्वेन गणित इति भावः १५ । १६ । १७ त्वया सदृशो नाभवत् वयाजित इत्यर्थः इयं कथाराजधर्मं अनेन नागायुतबलत्वं कर्णस्य सूचितम् १८

युधिसंप्रहारे १९ । २० २१ निर्वृत्तं समाप्तं २२ । २३ अवकीर्णस्त्यक्तः २४ । २५ । २६ । २७ निवर्तितुं निवर्तयितुं २८ । २९ पांडुनर्जुनं विहाय चतुरः अर्जुनेन योत्स्ये अन्यान् विजेष्ये इति भावः ३० । ३१
३२ । ३३ विप्रतीपं विरुद्धम् ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ ॥ इति भीष्मपर्वणि नीलकंठेय्ये भारतभावदीपे द्वाविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ समाप्तो भीष्मपर्वार्थप्रकाशः ॥ ॥ ॥

ब्रह्मण्यः सत्त्वयोधी च तेजसा च बलेन च ॥ देवगर्भसमः संख्ये मनुष्यैराधिको युधि १९ व्यपनीतोऽद्य मन्त्रुर्मेयस्त्वां प्रतिपुराकृतः ॥ दैवपुरुषकारेण न शक्यमति
वर्तितुम् २० सोदर्याः पांडवा वीरा भ्रातरस्तेऽरिभूद न ॥ संगच्छतैर्महाबाहो मम चेदिच्छसिप्रियम् २१ मयामवतु निर्वृत्तं वैरमादित्यनंदन ॥ पृथिव्यां सर्व
राजानो भवं त्वयि निरामयाः २२ ॥ कर्ण उवाच ॥ जानाम्येव महाबाहो सर्वमेतन्न संशयः ॥ यथा वदसि मे भीष्मकौंतेयोऽहं न सूतजः २३ अवकीर्णस्त्वहं कुंत्यासू
तेन च विवर्धितः ॥ भुक्त्वा दुर्योधनैश्चर्येन मिथ्या कर्तुं मुत्सहे २४ वसुदेवसुतो यद्वत्पांडवा यद्वत्प्रतः ॥ वसुचैव शरीरं च पुत्रदारं तथा यशः २५ सर्वं दुर्योधनस्या
र्थेत्यक्तं मे भूरिदक्षिण ॥ माचेत द्याधिमरणं क्षत्रं स्यादिति कौरव २६ कोपिताः पांडवानित्यं समाश्रित्य सुयोधनम् ॥ अवश्यभावी ह्यर्थोऽयं यो न शक्यो निवर्ति
तुम् २७ दैवपुरुषकारेण को निवर्तितुं मुत्सहेत् ॥ पृथिवीक्षयं शंसीनि निमित्तानि पितामह २८ भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च संसदि ॥ पांडवा वासुदेवश्च वि
दिता मम सर्वशः २९ अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांश्चोत्सहामहे ॥ विजयिष्ये रणे पांडूनि ति मे निश्चितं मनः ३० न च शक्यमवस्रंष्टु वैरमेतत्सुदारुणम् ॥ धनं जयेन यो
त्स्येऽहं स्वधर्मप्रीतमानसः ३१ अनुजानीष्वमां तात युद्धाय कृतनिश्चयम् ॥ अनुज्ञातस्त्वया वीर युद्धे येयमिति मे मतिः ३२ दुरुक्तं विप्रतीपं वारभसाच्चापला
तथा ॥ यन्मये ह कृतं किंचित् न मे त्वं क्षंतुमर्हसि ३३ ॥ भीष्म उवाच ॥ न चेच्छक्यमवस्रंष्टु वैरमेतत्सुदारुणम् ॥ अनुजानामि कर्णत्वां युद्धं च स्वस्वर्गकाम्यया ३४
निर्मन्युर्गतसंरंभः कृतकर्मरणे स्मह ॥ यथा शक्तियथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ३५ अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदा मुहि ॥ क्षत्रधर्मजितौ लोकानवाप्स्यसि धनं ज
यात् ३६ युध्यस्व निरहंकारो बलवीर्यव्यपाश्रयः ॥ धर्म्याद्वि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ३७ प्रशमेहि कृतो यत्नः सुमहान्सुचिरं मया ॥ न चैव श
कितः कर्तुं कर्णसत्यं ब्रवीमि ते ३८ ॥ संजय उवाच ॥ इत्युक्तवति गंगेये अभिवाद्योपमं न्यच ॥ राधेयोरथ मारुह्य प्रायातव सुतं प्रति ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते
शतसहस्र्यां संहितायां वैयासक्यां भीष्मपर्वणि भीष्मवधपर्वणि भीष्मकर्णसंवादे द्वाविंशधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२२ ॥ ॥ समाप्तो भीष्मवधपर्व भीष्मप
र्वच ॥ अस्यानंतरं द्रोणपर्व भविष्यति ॥ तस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ तमप्रतिमसत्त्वौजो बलवीर्यसमन्वितम् ॥ हतं देवव्रतं श्रुत्वा पांचाल्येन शिखंडिना १

श्वेतोपाख्यानसमाप्त्यनंतरं ग्रंथप्रमृति आपर्वसमाप्ति लिखिता टीका अन्यैश्च न चतुर्धरप्रणीतेति शंक्यते टीकांतरपुस्तकेषूपलंभात्तेषां दृश्यामावाच ॥

॥ अस्मिन्पर्वणि आदिपर्वोकाध्यायश्लोकसंख्या न्यूनाधिक्यपूर्ववत्तेषां कादिकोपादेव बोध्यम् ॥

॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्व समाप्तम् ॥

See pl. I

Col.
V.R. 22/496

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

8997

Call No. Sa8 Km/G.N.B.

Author—

Title— Mahabharata
Parts 5-6.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.